

შესავალი

§1. ეპოქის ზოგადი დახასიათება

საქარველოს ისტორიის ნარკვევების მესამე ტომის ქრონოლოგიური ჩარჩო - XI - XV საუკუნეები - მოიცავს ქართველი ხალხის ისტორიის უაღრესად მნიშვნელოვან პერიოდს. სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების მხრივ ეს იყო ჩამოყალიბებული, განვითარებული ფეოდალიზმის ხანა.

ქვეყნის პოლიტიკური თვალსაზრისით მოცემული პერიოდი იყოფა ორ, ერთმანეთისაგან მკვეთრად განსხვავებულ, ეტაპად. ამათგან პირველი - XI - XIII სს. დასაწყისი - ეკონომიკური, სოციალურპოლიტიკური და კულტურული განვითარების აღმავალი ეტაპი იყო, კერძოდ, XII - XIII სს. მიჯნაზე შუა საუკუნეების საქართველო ერთიან, შედარებით ცენტრალიზებულ სახელმწიფოდ იქცა და თავისი ისტორიული ცხოვრების უმაღლეს საფეხურს მიაღწია. შემდგომ ეტაპზე კი (XIII ს. შუა წლები - XV ს.) საშინაო და საგარეო ვითარების მკვეთრმა გაუარესებამ გამოიწვია ქვეყნის ეკონომიკის, პოლიტიკისა და კულტურის თანდათანობითი დაქვეითება, რომელიც XV ს. მიწურულს ცალკეულ სამეფოსამთავროებად პოლიტიკური დაშლით დასრულდა.

ქვემოთ შევეცდებით ზოგადად დავახასიათოთ ეს ისტორიული პროცესი.

X ს. ბოლოსათვის საქარველოს საზოგადოებრივმა წყობილებამ მიიღო სავსებით ჩამოყალიბებული, განვითარებული ფეოდალიზმის სახე. მაშინდელი საქართველოს მოსახლეობა ორი ძირითადი კლასისაგან - გაბატონებული ფეოდალური კლასისა (აზნაურობა) და ექსპლოატირებული ფეოდალურად დამოუკიდებელი გლეხობისაგან შედგებოდა. ანტაგონისტური წინააღმდეგობანი და ბრძოლა აღნიშნულ კლასებს შორის კი ამ ეპოქის საქართველოს ისტორიის მთავარი დამახასიათებელი ნიშანი იყო.

აზნაურთა გაბატონებული კლასი დიდებულებისა (მსხვილი ფეოდალები) და აზნაურებისაგან (წვრილი და საშუალო ფეოდალები) შედგებოდა.

ფეოდალური კლასის შინაგანი ორგანიზაცია მწყობრ იერარქიულ სტრუქტურაზე იყო დამყარებული. სიუზერენულ-ვასალური დამოკიდებულების - პატრონყმობის - საფუძველი მიწის ფეოდალური საკუთრება იყო.

იმ დროის ქარველი გლეხობის ძირითად მასას ფეოდალის მიწაზე მიმაგრებული ყმა გლეხები შეადგენდნენ. გლეხობა მკაცრ ფეოდალურ ბატონყმურ ექსპლოატაციას განიცდიდა. იგი თავისი ბატონის სასარგებლოდ მძიმე ფეოდალურ ვალდებულებებს იხდიდა (დალა, შრომითი ბეგარა, ფულადი რენტა). მაგრამ გლეხობის ნაწილი XI ს. მანძილზე და XII ს. პირველ ნახევარში ჯერ კიდევ ინარჩუნებდა პირად თავისუფლებას და საკუთარ მიწას. ესენი იყვნენ მდაბიურნი, რომლებიც ცენტრალური ხელისუფლების მოლაშქრეთა ნაწილს შეადგენდნენ.

ფეოდალურ საქარველოში ცალკე წოდებრივ ჯგუფს წარმოადგენდნენ ვაჭრები. ისინი ორ ძირითად კატეგორიად - დიდვაჭრებად და წვრილ ვაჭრებად იყოფოდნენ. საქართველოს მრავალრიცხოვან ქალაქებში მრავლად იყვნენ

ხელოსნებიც. ფეოდალურად დამოკიდებულ გლეხთა და ხელოსანთა შრომა იყო ქართული ფეოდალური საზოგადოების ეკონომიკური საფუძველი.

საქართველოს ერთიანი ფეოდალური მონარქია არ წარმოადგენდა შინაგანად მტკიცედ ცენტრალიზებულ სახელმწიფოს, რამდენადაც ეკონომიკური ბაზისი, რომელსაც იგი ემყარებოდა, არ იყო იმდენად მყარი, რომ უზრუნველყო სახელმწიფოს პოლიტიკური ერთიანობა. საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეები - ერისთავები, ერისთავთერისთავები და, საერთოდ, დიდებულები, ყოველთვის ცდილობდნენ შეერყიათ ქვეყნის ერთიანობა, მაქსიმალურად დაესუსტებინათ მეფის ცენტრალური ხელისუფლება.

ბაგრატ III და მისი უახლოესი მემკვიდრეები (გიორგი I, ბაგრატ IV, გიორგი II) თითქმის მთელი XI ს. განმავლობაში შეუპოვრად ებრძოდნენ შინაურ მტრებსა და უცხო დამპყრობლებს სახელმწიფოს ერთიანობის შესანარჩუნებლად.

ერისთავები მათზე დაქვემდებარებულ ადმინისტრაციულ ერთეულებში ახორციელებდნენ როგორც სამხედრო, ისე სამოქალაქო ხელისუფლებას. თავიანთი მდგომარეობით ისინი მეფის მოხელეები იყვნენ, მაგრამ ყოველნაირად ცდილობდნენ ერისთავობა თავიანთ საგვარეულო სამემკვიდრეო სახელოდ ექციათ, რასაც ხშირად აღწევდნენ კიდევ.

მთელი XI ს. მანძილზე საქართველო რთულ საგარეო-პოლიტიკურ ვითარებაში იმყოფებოდა. მეზობელ დიდ სახელმწიფოებს არ სურდათ მათ გვერდით ყოფილიყო ერთიანი და ძლიერი საქართველო. განსაკუთრებით მწვავე და ხანგრძლივი იყო ფეოდალური საქარველოს ბრძოლა ბიზანტიის წინააღმდეგ, რომელმაც დავით კურაპალატის გარდაცვალების (1001წ.) შემდეგ მალე ხელთ იგდო მისი სამფლობელოს დიდი ნაწილი და მხოლოდ XI ს. 70-იან წლებში შეძლეს ქართველებმა დავითის “მემკვიდრეობის” დაბრუნება.

საქართველო დამოუკიდებლობისათვის შეუპოვრად იბრძოდა აგრეთვე თურქ-სელჩუკების წინააღმდეგ, რომლებიც განსაკუთრებით ინტენსიურად არბევდნენ ქვეყანას XI ს. 60-იანი წლებიდან. წინანდელი დამპყრობლებისაგან განსხვავებით, თურქ-სელჩუკები მიზნად ისახავდნენ საქართველოში დამკვიდრებული ბინადარი სამიწათმოქმედო კულტურის აღმოფხვრას, მის ადგილზე კი ჩამორჩენილი სამეჯოგეო მეურნეობის განვითარებასა და ქვეყანაში ნომადების ჩასახლებას. მაგრამ XI ს. დასასრულიდან, ქართველი ხალხის წინააღმდეგობის გაძლიერებისა და ჯვაროსნული ომების დროს თურქ-სელჩუკთა ძალების სამხრეთისაკენ წარმართვის შედეგად, საქართველო თანდათანობით თავისუფლდებოდა მათი ბატონობისაგან.

XII ს. დასაწყისისათვის საქართველოში მნიშვნელოვანი წარმატებები იქნა მოპოვებული ცენტრალიზებული სახელმწიფოს განმტკიცებისა და უცხო დამპყრობლების წინააღმდეგ ბრძოლის საქმეში დავით აღმაშენებელმა (1089 - 1125 წწ.), რომელიც ეყრდნობოდა ქვეყნის ერთიანობით დაინტერესებულ სოციალურ ფენებს - წვრილ და საშუალო აზნაურებს, ქალაქების ვაჭრულ-ხელოსნურ ელემენტებს და თავისუფალ მდაბიურ მოლაშქრეებს, გაატარა მთელი რიგი მნიშვნელოვანი რეფორმები ეკონომიკის, სახელმწიფო წყობილების, სამხედრო საქმის, ეკლესიის, სასამართლო დაწესებულებასა და სხვადასხვა სფეროში. ეს ღონისძიებანი მიზნად ისახავდა სამ ძირითად ამოცანას: სახელმწიფოს შინაგანი ერთიანობის განმტკიცებას, მმართველობის ცენტრალიზაციას და ქვეყნის საგარეო უშიშროების უზრუნველყოფას. დავითი მკაცრად გაუსწორდა სეპარატისტულად განწყობილ მსხვილ ფეოდალებს - ის არ ერიდებოდა მათი სამფლობელოების სრულ

კონფისკაციასა და ზოგიერთი მეტად ჭირვეული მოწინააღმდეგის სამშობლოდან გაძევებასაც კი.

თურქ-სელჩუკების წინააღმდეგ ქართველი ხალხის ბრძოლა თანდათანობით ობიექტურად გადაიზარდა მთელი ამიერკავკასიის მათი ბატონობისაგან განთავისუფლებისათვის ბრძოლაში. ამაში ქართველებს აქტიურ დახმარებას უწევდნენ ამიერკავკასიის მოძმე ხალხები და სომხები და ალბანელები. დროთა განმავლობაში საქართველოს სამეფო მრავალეროვან სახელმწიფოდ გადაიქცა.

დავით აღმაშენებლის მემკვიდრეების დროს, განსაკუთრებით გიორგი III-ის მეფობაში (1156 - 1184 წწ.) ცენტრალურმა ხელისუფლებამ თავის საშინაო და საგარეო პოლიტიკაში ახალი, მნიშვნელოვანი წარმატებები მოიპოვა. ბოლო ამ წარმატებების შედეგად ფეოდალიზმის განვითარების უმაღლეს საფეხურს ქართულმა საზოგადოებამ XII - XIII სს. მიჯნაზე, თამარის მეფობაში (1184 - 1213წწ.), მიაღწია. საქართველო იქცა კავკასიის უძლიერეს სახელმწიფოდ და მახლობელი აღმოსავლეთის ერთდერთ წამყვან პოლიტიკურ ერთეულად. ფეოდალური საქართველოს მიერ მოპოვებული პოლიტიკური სიძლიერე განპირობებული იყო აღნიშნული ეპოქის ეკონომიკური აღმავლობით. სოფლის მეურნეობამ, ხელოსნურმა წარმოებამ და ვაჭრობამ იმ დროისათვის განვითარების მაღალ დონეს მიაღწია, რაც, თავის მხრივ, ფეოდალური საქართველოს ისეთი კულტურული აყვავების საფუძველი გახდა, რომელსაც ადგილი არ ჰქონია ფეოდალიზმის არც წინანდელ და არც შემდეგდროინდელ პერიოდში. იმ დროის ქართული კულტურის განვითარების გვირგვინი იყო “ვეფხისტყაოსანი” - შოთა რუსთაველის გენიალური ქმნილება.

შემდეგში ფეოდალური საქართველო ხანგრძლივი დაქვეითების გზას დაადგა, რომელიც თითქმის ექვსი საუკუნე გრძელდებოდა. ეს კი მთელი რიგი შინაგანი და გარეგანი ობიექტური ფაქტორების შედეგი იყო.

XIII ს. დასაწყისისათვის ფეოდალური საქართველო, გარეგანი ბრწყინვალეების მიუხედავად, განიცდიდა სერიოზულ შინაგან სოციალურ-პოლიტიკურ კრიზისს. ამის არსი იმაში მდგომარეობდა, რომ ამ დროისათვის თავისუფალ მდაბიო-მოლაშქრეთა ფენა, რომელიც ადრე (მაგალითად, დავით აღმაშენებლის დროს) შეადგენდა ცენტრალური ხელისუფლების სამხედრო ძალების მნიშვნელოვან რეზერვს, თითქმის მთლიანად გაქრა. ხოლო ახალი საზოგადოებრივი ძალები (კერძოდ, მმესამე წოდებან - ქალაქის ვაჭრულდხელოსნური ელემენტები, ახალი, თავისუფალი გლეხობა), რომლებიც მეფის ხელისუფლების დასაყრდენი უნდა ყოფილიყვნენ, პოლიტიკურად ვერ მომწიფდნენ.

საქართველოს სახელმწიფო წყობილებისათვის ამ კრიტიკულ მომენტში ქვეყანას შემოესივნენ მონღოლდთათართა მრისხანე ურდოები, რომლებიც ცენტრალური ხელისუფლების სისუსტისა და ზოგიერთი მსხვილი ფეოდალდდიდებულის დალატის გამო XIII ს. 30 დ იანი წლების ბოლოს შედარებით ადვილათ დაეუფლნენ ქვეყანას.

მონღოლთა თითქმის ასწლიანი ბატონობის ხანაში საქართველომ ღრმა სამეურნეო და კულტურული დაცემა განიცადა. მონღოლების მიერ დამყარებულმა რეჟიმმა რომელსაც აქტიურად უჭერდა მხარს ადგილობრივი მსხვილი ფეოდალების ერთი ნაწილი, სათავე დაუდო ერთიანი ფეოდალური სამეფოს პოლიტიკურ დაშლას

დამპყრობლების წინააღმდეგ ქართველი ხალხის აქტიური ბრძოლით, რომელიც მონღოლთა სახელმწიფოში გაჩაღებული შინა ფეოდალური ომების პირობებში მიმდინარეობდა, საქართველო განთავისუფლდა.

გიორგი V ბრწყინვალის მეფობაში (1314 - 1346წწ.) საქართველო თანდათანობით გამოდიოდა მძიმე მდგომარეობიდან. კვლავ აღდგა საქართველოს ერთიანი სახელმწიფო, ქვეყნიდან განდევნეს მონღოლთა გარნიზონები, მნიშვნელოვნად განმტკიცდა ცენტრალური ხელისუფლება, ქვეყანა ეკონომიკურად აღმავლობის გზას დაადგა. მაგრამ მომთაბარეთა ახალმა შემოსევებმა საქართველოს გაერთიანების საქმე საბოლოოდ ჩაშალა.

XIV - XV სს. მიჯნაზე ქვეყანას თემურლენგი რვაჯერ შემოესია გამანადგურებლად. მიუხედავად ქართველი ხალხის გმირული წინააღმდეგობისა, თემურმა ქვეყანა ისეთ გაჩანაგებამდე მიიყვანა, რომ დასუსტებული საქართველო დიდხანს წელში ვერ გასწორდა. ამგვარი აოხრება ადრე არასოდეს განუცდია.

XV საუკუნის მანძილზე ფეოდალური საქართველო სოციალურ-ეკონომიკური, პოლიტიკური და კულტურული დაქვეითების გზით მიდიოდა. ალექსანდრე I-ის (1412 - 1442 წწ.) ცდა - აღედგინა სახელმწიფოს ტერიტორიული მთლიანობა და შინაგანი ერთიანობა, ნაწილობრივი მიღწევების მიუხედავად, საბოლოოდ მაინც სრული მარცხით დამთავრდა.

XV საუკუნისათვის არსებითი ცვლილებები მოხდა ქართული ფეოდალური საზოგადოების სოციალურ სტრუქტურაშიც: დიდებულებმა საბოლოოდ მიითვისეს ადრე საგამგეოდ მიცემული მიწები და ჩამოყალიბდნენ ცალკე თავადთა წოდებად, რომელიც აზნაურთა წოდებაზე მაღლა იდგა, აზნაურები კი, რომელთა უმრავლესობა წინათ უშუალოდ მეფის ხელისუფლებაზე იყვნენ დამოკიდებულნი, ახლა მნიშვნელოვანწილად თავადთა ვასალურ დამოკიდებულებაში მოექცნენ.

განსაკუთრებული მნიშვნელობისა იყო ის ცვლილებები, რომლებიც მოხდა გლეხობის ეკონომიკურ და სოციალურ-უფლებრივ მდგომარეობაში. გლეხობა, რომელიც, აღნიშნული იყო, ჯერ კიდევ ადრე მთლიანად მოექცა ბატონყმურ დამოკიდებულებაში, ყველაზე მეტად ზარალდებოდა საგარეო შემოსევებისა და შინაფეოდალური ომებისაგან. ამის შედეგად მკვეთრად დაირღვა რიცხოვრივი შეფარდება გაბატონებულ კლასსა და მწარმოებელთა შორის ამ უკანასკნელთა საზიანოდ. ფეოდალთა შედარებით მრავალრიცხოვანი ფენა უფრო მძიმედ აწვებოდა შეთხელებულ გლეხობას. მემამულეები სისტემატურად ადიდებდნენ ადრინდელი გადასახადების მოცულობას და აწესებდნენ ახალ გადასახადებს. გარდა ამისა, გლეხობა იბეგრებოდა მძიმე სახელმწიფო და საეკლესიო გადასახადებით.

ფეოდალებმა ყმა გლეხები ფაქტიურად მონის მდგომარეობამდე მიიყვანეს. ასეთი გლეხი აღარ იყო დაინტერესებული ინტენსიური მეურნეობის განვითარებით და გულგრილად უყურებდა ცენტრალური ხელისუფლების ცალკეული წარმომადგენლების გამაერთიანებელ ღონისძიებებს. ამიტომაც ცენტრალური ხელისუფლების დასაყრდენი სოციალური ბაზა კიდევ უფრო დასუსტდა.

შექმნილი ვითარებით, უპირველეს ყოვლისა ისარგებლეს თავადებმა და მნიშვნელოვანი პოლიტიკური უფლებები მოიპოვეს. სათავადო ტიპურ ნახევრად დამოუკიდებელ სენიორიად გადაიქცა. მაგრამ, ადრეფეოდალური ეპოქისაგან განსხვავებით, როცა სენიორია წარმოადგენდა ფეოდალურ საზოგადოებრივ-ეკონომიკურ ურთიერთობათა პროგრესული განვითარების ფორმას, ახლანდელი სათავადო-სენიორია დაქვეითებისა და ჩამორჩენილობის ნაყოფი იყო და, თავის მხრივ, ასაზრდოებდა ამ ჩამორჩენილობას.

ყველაფერმა ამან საბოლოო ჯამში XV - XVI სს. მიჯნაზე გამოიწვია ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური დაშლა ქართლის, კახეთის, იმერეთის სამეფოებად და სამცხე-საათაბაგოსა და ოდიშის სამთავროებად. საქართველოს ერთიანი სამეფოს დაშლა მოხდა ეკონომიკური დაქვეითების შედეგად საბოლოოდ გამარჯვებული ბატონყმობისა და თავადური იმუნიტეტის განვითარების პირობებში ეკონომიკურმა დაქვეითებამ გამოიწვია ნატურალური მეურნეობის საყოველთაო განმტკიცება, რაც, თავის მხრივ, ზემოთ აღწერილი შინაგანი სოციალურ-კლასობრივი და საგარეო-პოლიტიკურ ურთიერთობათა რთული გადახლართვის შედეგი იყო.

XVს. მეორე ნახევარში საქართველო შეეცადა “დაჩიხულობიდან” გამოსულიყო დასავლეთ ევროპის დახმარებით, მაგრამ ეს ცდაც უშედეგო გამოდგა. ამიტომ იმავე საუკუნის ბოლოს ქართველი საზოგადოების მოწინავე წარმომადგენლებმა ორიენტაცია აიღეს რუსეთის ცენტრალიზებული სახელმწიფოსაკენ, რომელსაც უკავშირებდნენ საქართველოს საბოლოო განვითარების იმედებს.

§ 2. წყაროები

ა. ქართული, ბიზანტიური და დასავლეთევროპული წყაროები

1 XI - XII სს. ისტორიის წყაროები

XI ს. საქართველოს ისტორიის პირველხარისხოვან წყაროებს წარმოადგენენ ამ საუკუნეებში შექმნილი თხზულებანი ”ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიონთა” და ”მატიანე ქართლისა”.

XI ს. I ნახევრის ავტორის სუმბატ დავითის ძის ნაშრომში ”ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა”,^[1] როგორც ცნობილია, გარკვეული მიზნით დაწერილი საისტორიო ნაწარმოებია. ბაგრატონთა სამეფო დინასტიის მიერ ერთიანი საქართველოს ტახტის დაკავებამ და ამ საგვარეულოს თანდათან აღზევებამ დღის წესრიგში დააყენა ბაგრატონთა პოლიტიკური ბატონობის იდეოლოგიური დასაბუთების მოთხოვნილება რისთვისაც გამოყენებული იქნა ქართულ-სომხურ სამყაროში ადრიდანვე შემუშავებული ლეგენდა ბაგრატონთა სამეფოს ღვთიური წარმოშობის შესახებ. ისტორიკოსმა სუმბატ დავითის ძემ სათანადოდ დაამუშავა ეს ლეგენდა და შეადგინა ბაგრატონთა ღვთიური წარმომავლობის გენეალოგია.

თხზულება ადამიდან იწყება და XI ს. 30დიანი წლების დასაწყისის ამბებზე წყდება. მიუხედავად თხზულების ასე აშკარად გამიზნული დანიშნულებისა და ტენდენციურობისა, მას, როგორც პირველწყაროს, უაღრესად დიდი მნიშვნელობა აქვს^[2].

XI საუკუნის ანონიმი ავტორის ”მატიანე ქართლისა”^[3], რომელიც VIII საუკუნის ამბებით იწყება, თანმიმდევრულად გადმოგვცემს ისტორიულ მოვლენებს XI საუკუნის 70-იანი დასაწყისამდე. იგი გვაწვდის ცნობებს XI საუკუნის დასაწყისში კახეთ-ჰერეთის ერთიანი საქართველოს სამეფოსთან შემოერთების, განძის ათაბაგთან ბრძოლის, აგრეთვე იმ დამაბული შინაკლასობრივი მტრობა-შუღლის შესახებ, რომელიც ბაგრატ III-ის გამეფების დროიდან მოყოლებული მიმდინარეობდა ქართულ ფეოდალურ მონარქიაში შინაკლასობრივი ბრძოლის თვალსაზრისით განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ამ წყაროს ცნობებს ბაღვაშთა ძლიერი საგვარეულოს ისტორიის შესახებ. იგივე წყარო ვრცლად მოგვითხრობს საქართველოს ურთიერთობაზე ბიზანტიის იმპერიასთან, მეზობელ სომხურ სახელმწიფოსთან და აგრეთვე თურქ-სელჩუკთა პირველ შემოსევებზე. აღნიშნული წყაროს მნიშვნელობა XI საუკუნის საქართველოს ისტორიისათვის, მათი ეჭვმიუტანლობა სათანადოდ არის შეფასებული და დასაბუთებული ქართულ ისტორიოგრაფიაში ^[4].

”მატიანე ქართლისას” უშუალო გაგრძელებას ”ქართლის ცხოვრების” კრებულში წარმოადგენს ”ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი”^[5] დიდად განათლებული ისტორიკოსის თხზულება, დავითის საქმიანობას მსოფლიოს დიდი სახელმწიფო მოღვაწეების საქმიანობას მსოფლიოს დიდი სახელმწიფო მოღვაწეების საქმიანობას ადარებს და ამ ხანის საქართველოს ისტორიას მთელი ამიერკავკასიის და, შეიძლება ითქვას, მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის ფონზე იხილავს. თხზულება უაღრესად მნიშვნელოვანია, პირველ რიგში, იმიტომ, რომ ფაქტიურად ეს არის ერთადერთი თანამედროვე ეროვნული წყარო, რომელიც თანმიმდევრულად მოგვითხრობს დავითის მოღვაწეობის ყველა ძირითად მხარეზე. თხზულების ავტორი აღწერილი ამბების თანამედროვე და მეფესთან დაახლოებული ყოფილა. ნაშრომში ჩანს ავტორის სუბიექტივიზმი და მეფისადმი თაყვანისცემის ტენდენცია. მიუხედავად ამისა, ავტორი არ მალავს გარკვეული პოლიტიკური წრეების უკმაყოფილებას, გამოწვეულს დავითის ამა თუ იმ ღონისძიებით, დავითის მოწინააღმდეგე დაჯგუფებების არსებობას. ამასთანავე, თხზულების შეფასებისას გასათვალისწინებელია ის გარემოება, რომ ეს საისტორიო ნაწარმოები უაღრესად სანდო და ეჭვმიუტანელია, რისი დამამტკიცებელია დავითის ისტორიკოსის მთელი რიგი ცნობების დადასტურება უცხოური წერილობითი მასალების მონაცემებით, ნუმისმატიკური ფაქტებითა და სხვა წყაროებით^[6].

თამარის ისტორიკოსთა ნაწარმოებები - ”ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი”^[7] და ბასილ ეზოსმოდვრის მცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისინ^[8]- აგრეთვე თანამედროვე ავტორთა მიერ დაწერილი საისტორიო თხზულებებია. ისევე როგორც ”ქართლის ცხოვრების” კრებულში შესულ ყველა სხვა საისტორიო თხზულებას, თამარის ისტორიკოსთა ნაშრომებსაც ტენდენციურობა ახასიათებთ. მათში აშკარად იგრძნობა ავტორთა უარყოფითი დამოკიდებულება მეფის ხელისუფლების წინააღმდეგ მიმართული ყველა ღონისძიებისა და მეფის წინააღმდეგ მებრძოლი ყველა სახელმწიფო მოღვაწის მიმართ. ორივე ავტორის მიზანი, მიუხედავად მათი თხრობის სტილის

სხვადასხვაობისა და წინწამოწეულ საკითხთა განსხვავებულობისა, ერთია - აჩვენონ თამარის ეპოქის საქართველოს სიდიადე, სიძლიერე, ხაზი გაუსვან ქვეყნის საერთო ეკონომიკურ და კულტურულ აღმავლობას და ყოველივე ამის ძირითად პირობად დასახონ თვით თამარის თუ მის გარშემო შემოკრებილ სახელმწიფო მოღვაწეთა კეთილგონიერება, სამშობლოს დიდი სიყვარული და მისი ინტერესების უანგარო სამსახური. მეფის ხელისუფლების წინააღმდეგ მიმართული ყველა გამოსვლა მათში მონაწილეთა პირადი უარყოფითი თვისებებითაა ახსნილი. ისტორიკოსები ცდილობენ მიჩქმალონ ეპოქის ღრმა სოციალური წინააღმდეგობანი, ან შესაძლებელია თვითონაც ვერ გრძნობენ და ვერ ერკვევიან ამ წინააღმდეგობებში. ისეთი მნიშვნელოვანი მომენტი თამარის დროის საქართველოს ისტორიაში, როგორცაა გიორგი ანდრია ბოგოლუბსკის ძის განდევნა საქართველოდან, ისტორიკოსთა მიერ მხოლოდ გიორგის პირადი თვისებებითაა ახსნილი.

სავსებით უგულვებელყოფილია ისტორიკოსთა მიერ კლასობრივი წინააღმდეგობანი და ქვეყნის შიგნით სრული ჰარმონიისა და საზოგადოების ყველა ფენის წარმომადგენლის თავისი მდგომარეობით სრული კმაყოფილების სურათია დახატული.

თამარის ამ ორი ისტორიკოსის შრომა მნიშვნელოვნად ავსებს ერთმანეთის მონაცემებს, რადგან მათი ავტორების ინტერესთა წრე საგრძნობლად განსხვავდება ერთმანეთისაგან. თუ ერთს უფრო საშინაო პოლიტიკის და მეფის პირადი ცხოვრების საკითხები აინტერესებს, მეორე უმეტესად საგარეო ურთიერთობის საკითხებზე ამახვილებს ყურადღებას. აღსანიშნავია ისიც, რომ თამარის პირველი ისტორიკოსი ("ისტორიანი და აზმანი შარავანდეთანი") თხრობას გიორგის მეფობით იწყებს და უმთავრეს წყაროს გიორგი III-ის მეფობის შესახებ ჩვენთვის ეს საისტორიო თხზულება წარმოადგენს.

უკანასკნელ ხანს ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოითქვა სხვადასხვა მოსაზრება თამარის ისტორიკოსთა ვინაობის შესახებ (ივ. ლომიშვილი, კ. გრიგოლია და სხვ.).

ასევე უაღრესად მნიშვნელოვანი ცნობების შემცველია ჩვენი ისტორიისათვის ლაშა გიორგი დროინდელი მემატიანის თხზულება^[9]. ეს მატიანე, მიუხედავად თავისი მცირე მოცულობისა, საკმაოდ მდიდარია ქრონოლოგიური მონაცემებით. აღსანიშნავია ისიც, რომ ეს არის ერთადერთი ქართული ნარატიული წყარო, რომელიც დავით აღმაშენებლის ძის, მეფე დემეტრე I - ის და მისი ძის, მეფე დავით V - ის შესახებ გვაწვდის ცნობებს^[10].

"ქართლის ცხოვრების" კრებულში შესული ეს საისტორიო თხზულებანი, რომელნიც მათში გადმოცემული ფაქტიური ცნობების თვალსაზრისით უმთავრესად სანდონი არიან, ამასთანავე საკმაოდ ტენდენციურად აშუქებენ მთელ რიგ ისტორიულ მოვლენებს პირველ რიგში აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ ამ თხზულებებში ძირითადად მოცემულია ქვეყნის პოლიტიკური ისტორია, ბრძოლა ქართული მიწების გაერთიანებისა და შემდგომ მეზობელთა მიწა-წყლის შემოერთებისათვის. აღნიშნულ თხზულებებში გატარებულია ერთი მთავარი აზრი, რომ ბრძოლა ქართული მიწების შემოერთებისათვის, და შემდეგ არაქართული მიწების დაპყრობისათვის სამართლიანი და ისტორიულად გამართლებულია. დავით აღმაშენებლის დროიდან დაიწყებული დაპყრობითი ომები თავდაცვის, მოძმე ხალხთა განთავისუფლების და საქართველოს საზღვრების დაცვის აუცილებლობითაა განპირობებული. როგორც დავითის ისტორიკოსი ამართლებს დავითის დროინდელი ბრძოლების შედეგად თურქ-სელჩუკთა უღლისაგან

განთავისუფლებული ქვეყნების - უშუალოდ საქართველოს სამეფოსთან შემოერთებას და მეფის ტახტისათვის დაქვემდებარებას, ასევე თამარის ისტორიკოსი ისტორიული აუცილებლობით ხსნის თამარის დროს წარმოებული დაპყრობითი ომების შედეგად საქართველოს ირგვლივ ყმადნაფიცი ვასალური სახელმწიფოების სისტემის ჩამოყალიბებას.

იმ დაძაბულ შინაკლასობრივ ბრძოლაში, რომელიც XI - XII საუკუნეების მანძილზე მიმდინარეობდა, “ქართლის ცხოვრების” კრებულში შესულ ისტორიკოსთა ნაშრომებში, როგორც წესი, გამართლებულია სამეფო ხელისუფლების პოლიტიკა და მეფეთა ყოველგვარი საშუალებებით ბრძოლა მეამბოხე-ურჩი ფეოდალების წინააღმდეგ. მთლიანად მიჩქმალულია კლასობრივი წინააღმდეგობისა და კლასობრივი ბრძოლის არსებობა, საქართველოს მთიელთა ბრძოლაც კი ფეოდალური უფლის წინააღმდეგ მთლიელთა ურწმუნოებითაა ახსნილი. თამარის ისტორიკოსი მოგვითხრობს რა საერთო ეკონომიკურ და კულტურულ აღმავლობაზე, საერთო კეთილდღეობისა და მატერიალური უზრუნველყოფის სურათს ხატავს, თუმცა იქვე იძულებულია მოგვითხროს გლახაკთა და არასმქონეთათვის სახელმწიფოს მიერ შემოსავლის მეათედის დაწესების აუცილებლობის შესახებ. შემთხვევითი არ უნდა იყოს ისიც, რომ იმ მწვავე საშინაო კრიზისის შესახებ, რომელიც თამარის მეფობის პირველ წლებში იჩენს თავს, “ისტორიანისა და აზმანის” ავტორი ძალიან მოკლედ მოგვითხრობს (განსაკუთრებით ყუთლუ-არსლანის პოლიტიკური დასის გამოსვლაზე), ხოლო ბასილ ეზოსმოდღვარი საერთოდ დუმს.

ქართლის ცხოვრების კრებულში შესული საისტორიო თხზულების საისტორიო მონაცემებს XI - XII საუკუნეების საქართველოს ისტორიისათვის მნიშვნელოვნად ავსებენ ჰაგიოგრაფიული ლიტერატურისა და სხვა წყაროების მონაცემები. ჰაგიოგრაფიულ თხზულებათაგან განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ათონელ მოღვაწეთა ცხოვრებებს^[11]. მართალია, ეს თხზულებანი უმთავრესად ათონის ქართველთა მონასტრის დაარსებისა და მისი ისტორიის გადმოცემას ისახავენ მიზნად და ძირითადად იქ წარმოებული დიდი კულტურული საქმიანობის შესახებ მოგვითხრობენ, მაგრამ ამასთან გვაწვდიან ცნობებს, ამ ხანის ქართულ სახელმწიფოში მიმდინარე პოლიტიკური მოვლენების, საშინაო ხასიათის ისტორიული ფაქტების შესახებაც. ამ მხრივ განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ამ წყაროთა ცნობებს ბიზანტია-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიის გასარკვევად, კერძოდ, XI საუკუნეში მეფე ბაგრატ IV-ის დედის, დედოფალ მარიამის ბიზანტიაში ელჩობის, ხოლო ამავე საუკუნის 50-იან წლებში თვით მეფე ბაგრატ IV ბიზანტიაში გამგზავრების მიზეზებისა და შედეგების საკითხების შესასწავლად. XI საუკუნის 60-იანი წლების შესახებ მნიშვნელოვან ცნობებს გვაწვდის “გიორგი მთაწმინდელის ცხოვრება”. ეს ძეგლი ნათლად წარმოგვიდგენს გიორგი მთაწმინდელის საქართველოში ჩამოსვლის დროს ქვეყნის შიგნით არსებულ მდგომარეობას, საეკლესიო მმართველობაში გამეფებულ დარღვევებსა და სხვ.

აღნიშნული ხანის საქართველოს ისტორიისათვის დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ქართულ დოკუმენტურ წყაროებს. ქართული დოკუმენტური მასალა, რომელიც XI საუკუნიდან თანდათან მატულობს, განსაკუთრებით საინტერესოა სოციალური ისტორიის საკითხებისათვის, სახელდობრ, გლეხთა ეკონომიკური და სოციალური მდგომარეობის შესწავლისათვის. გლეხთა მიწაზე მიმაგრების, ბატონყმობის საბოლოო გამარჯვების ეტაპების დადგენისათვის^[12]. დოკუმენტური

მასალა მნიშვნელოვნად ავსებს და აზუსტებს ნარატიული წყაროების მონაცემებს საერო და სასულიერო ხელისუფალთა შორის არსებულ დამოკიდებულებასა და ურთიერთობაზე^[13]. დოკუმენტური მასალა დიდ დახმარებას უწევს აღნიშნული ხანის საქართველოს ისტორიის შემსწავლელთ ამ ეპოქის სამოხელეო ინსტიტუტების შესასწავლად^[14].

როგორც სოციალურ ეკონომიკური, ისე პოლიტიკური და კულტურის ისტორიის საკითხების კვლევისათვის დიდად საინტერესო მასალა მოიპოვება ეპიგრაფიკულ ძეგლებში, რომელთა საშუალებით შესაძლებელი ხდება საქართველოს მეფეთა ტიტულატურის დაზუსტება. ხელმწიფის კარის მოხელეთა, ზოგიერთ ვაზირთა მოხელეობის დროის განსაზღვრა, სამეფო დომენის ადგილმდებარეობის გარკვევა და სხვა მნიშვნელოვანი საკითხების დაზუსტება^[15].

წყაროების მნიშვნელოვან ფონდს ქმნიან აღნიშნული ხანის მონეტებიც. მხედველობაშია როგორც უცხოური, რომელიც საქართველოში მიმოქცევაში იყო, ისე ქართული მონეტები. ნუმისმატიკური მასალის საფუძველზე ირკვევა, თუ აღნიშნულ ხანაში საქართველოში რომელი ქვეყნის მონეტები იყო მიმოქცევაში, რაც სავაჭრო-ეკონომიკური და პოლიტიკური ურთიერთობა-კავშირის არსებობის დადგენის საშუალებას იძლევა^[16]. XI - XII საუკუნეების საქართველოში მოჭრილი ქართული ფულები საკმაოდ ნათელ წარმოდგენას ქმნიან ქართული სახელმწიფოს თანდათანობით ფორმირებასა და გაძლიერებაზე. მონეტების საშუალებით შეიძლება გაირკვეს ქართული სახელმწიფოს მიწა-წყლის ზრდის ისტორია, საქართველოს მეფეთა ვრცელი და რთული ტიტულატურის ჩამოყალიბება. მათივე მეოხებით ზუსტდება ნარატიული წყაროების ცნობები, ბიზანტიის იმპერიასთან და მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებთან არა მარტო სავაჭრო-ეკონომიკური, არამედ პოლიტიკური ურთიერთობის ფორმები და ხასიათი. მონეტები მნიშვნელოვან ცნობებს იძლევიან ქვეყნის საერთო ეკონომიკურ მდგომარეობაზეც^[17].

უაღრესად მნიშვნელოვან ცნობებს გვაწვდიან XI - XII საუკუნეების საქართველოს ისტორიის შესახებ ამ ხანის ბიზანტიური წყაროებიც. მაგალითად, XI ს-ის ბიზანტიელი ქრონისტის კედრენეს და მისი გამგრძელებლის სკილიცას “ისტორიული მიმოხილვა” მოიცავს მსოფლიო ისტორიას ქვეყნის გაჩენიდან 1059 წლამდე^[18] კედრენეს ცნობათაგან ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა მეფე გიორგი I-სა და ბასილ კეისარს შორის მიმდინარე ომის ცალკეული ეპიზოდები, ცნობები სომხეთის ქალაქ ანისისათვის წარმოებული ბრძოლის თაობაზე, მეფე ბაგრატ IV-ის ქალიშვილის მართაყოფილ მარიამის ბიზანტიაში გათხოვებასა და მის იქ მოღვაწეობაზე. მარიამ დედოფლის მოღვაწეობა საერთოდ მნიშვნელოვან ადგილს იჭერს XI - XII საუკუნეების ბიზანტიელი ისტორიკოსების შრომებში^[19].

კედრენე სკილიცას ცნობები საინტერესოა აგრეთვე მეფე ბაგრატ IV-სა და მის ურჩ ყმას - დიდებულ აზნაურ ლიპარიტ ბაღვაშს შორის წარმოებული ხანგრძლივი და მძიმე ბრძოლის ცალკეული მხარეების, აგრეთვე ქართულ სახელმწიფოში მიმდინარე შინაკლასობრივ ბრძოლაში ბიზანტიის იმპერიისა და თურქ-სელჩუკთა მონაწილეობის გასარკვევად^[20].

XI - XII საუკუნეების საქართველო-ბიზანტიის ურთიერთობის, ტრაპიზონის სამეფოს დაარსების, სომხეთისათვის (კერძოდ ანისისათვის)

წარმოებული ბრძოლის შესახებ საინტერესო ცნობებია მოწოდებული აგრეთვე მიქელ პსელოსის^[21], ანა კომნენეს^[22], ნიკეტა ხონეატეს^[23] შრომებსა და ე.წ. ეფრემის^[24] ქრონიკაში, მიქელ პანარეტოსის საისტორიო თხზულებაში^[25] ...

აღსანიშნავია თავის დროზე ჯერ კიდევ ივ. ჯავახიშვილის მიერ შენიშნული ტენდენციურობა ბიზანტიელი ისტორიკოსებისა, რომელნიც როგორც წესი, ცდილობენ საქართველო ბიზანტიისადმი დაქვემდებარებულ ქვეყნად მიიჩნიონ, ხოლო გაერთიანებული საქართველოს მეფეებს არასოდეს “მეფე” არ უწოდონ და ისინი მხოლოდ “მთავრის” ტიტულით ან ბიზანტიური საკარისკაცო ტიტულებით მოიხსენიონ.^[26]

2 XIII - XV სს. ისტორიის წყაროები

საქართველოს თავგადასავალი მონღოლთა ბატონობის პერიოდში დაწვრილებით აქვს აღწერილი უცნობ ქართველ ავტორს, რომელსაც თანამედროვე ქართული ისტორიოგრაფია პირობითად ჟამთააღმწერელს უწოდებს. თხზულება შეტანილია “ქართლის ცხოვრების” კრებულში, სადაც ის იწყება ლაშა გიორგის მეფობით და მთავრდება გიორგი V ბრწყინვალის გამეფების აღწერით^[27]. თხზულებას აკლია დასაწყისი ნაწილი, რომელიც, როგორც ჩანს, რედაქტორს ჩამოუცლია მისთვის “ქართლის ცხოვრებაში” შეტანისას წინა თხზულებაზე გადაბმის მიზნით. დროთა განმავლობაში დაკარგულა ჟამთააღმწერლის თხზულების ბოლო ვრცელი ნაწილიც, რომელიც გიორგი ბრწყინვალის მეფობას ეხებოდა^[28].

ჟამთააღმწერლის თხზულების როგორც წყაროს შესწავლას ქართულ ისტორიოგრაფიაში არაერთი სპეციალური ნაშრომი მიეძღვნა^[29].

ავტორის პიროვნებისა და ცხოვრების შესახებ ძალიან ცოტა ვიცით. ერთადერთ წყაროს ამ მხრივ მისივე თხზულება წარმოადგენს. იგი იყო გიორგი V-ის (1314 - 1346) თანამედროვე, მოსწრებია საქართველოში მონღოლთა ბატონობას და მათ გადაშენებას^[30]; სასულიერო და საერო მწერლობაში ღრმად განსწავლული ყოფილა^[31], იცოდა მრავალი ენა: ბერძნული, მონღოლური, უიღურული, სპარსული^[32]... თხზულების მონაცემებითვე დადგენილია, რომ ყოფილა სამცხიდან^[33], პროფესიულ-თანამდებობრივი მდგომარეობით ეკუთვნოდა სასულიერო წრეს^[34] სამეფო კართან ახლო ურთიერთობაში იყო. ჟამთააღმწერელი მიუკერძოებელ, სიმართლის მოყვარე ადამიანად ჩანს, საჭიროების შემთხვევაში ის სამღვდელთაგანაც მკაცრად აკრიტიკებს. სამართლიანობას მტერსაც კი უფასებს.

ჟამთააღმწერლის ნაშრომის მიღწეული ნაწილიდან კარგად ჩანს თხზულების საერთო გეგმა და მიზანდასახულობა. ავტორს თავისი ნაშრომი ქრონოლოგიურად და თემატურად ორ ძირითად ნაწილად ჰქონდა გააზრებული. პირველ ნაწილში (რომელიც დღეს მოღწეულია) ავტორმა აღწერა საქართველოში მონღოლთა ბატონობის ხანა, მისივე სიტყვებით რომ ვთქვათ, ხანა იმ “ჟამამდე”, ვიდრე ქართველებს “მიეცა ძლევა თათართა ზედა”^[35], ანუ “ვიდრე ჟამამდე მეფეთა შორის ბრწყინვალისა”^[36]. მეორე ნაწილი (რომლის ტექსტი დაკარგულია) დათმობილი ჰქონდა ქართველთაგან “თათართა ზედა ძლევის” პერიოდს, ანუ გიორგი ბრწყინვალის “ჟამს”, მისი მეფობის აღწერას^[37].

თხზულების პირველ ნაწილში ავტორი მხოლოდ შემთხვევით და აქა დ იქ, თითო-თითო წინადადების სახით მოიხსენებს მეორე ნაწილიდან ზოგიერთ ფაქტს, საიდანაც კარგად ჩანს, რომ "ეს ხანა მას უმწვერვალეს და სამაგალითო ხანად მიაჩნია"^[38], რადგან, მისი აზრით, ამ დროს გათავისუფლდა საქართველო მონღოლთა უღლისაგან, გასწორდა მონღოლთა დროინდელი ყველა უწესობანი და სხვ. ყველაფერი ეს კი, მისი წარმოდგენით, გიორგი ბრწყინვალის სახელს უკავშირდება, მისი იდეალიც გიორგია, რომელმაც საქართველოს დაუბრუნა თამარ მეფის დროინდელი ძლიერება. ავტორი მხოლოდ გიორგის მიმართ ხმარობს მაღალ ეპითეტებს: "უძლეველი", "დიდი", "სახელგანთქმული", "უმჯობესი ყოველთა", "ბრწყინვალე" და სხვა. ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ ნაშრომის ამ მეორე ნაწილში ავტორის თხრობა აღფრთოვანებული და კმაყოფილებით გამსჭვალული იყო.

ჟამთააღმწერლის მთავარი მიზანი და იდეაა (ვგულისხმობთ ნაშრომის მოღწეულ ნაწილს) გვიჩვენოს საქართველოს დაცემა მონღოლთა ბატონობის დროს. მონღოლთა ბატონობა საქართველოში ავტორს შეფასებული აქვს როგორც "საქართველოს მოხრება", "სრულიადი განწირვა ქართველთა ნათესავისა", "საქართველოს სრულიადი მოსპოლვა"^[39]. ავტორი არა მარტო აღწერს ამ ისტორიას, იგი მიზეზებსაც ეძიებს.

ავტორის თხრობა საერთოდ ამ ნაწილში რომანტიულია^[40]. იგი დასაწყისშივე, იქ, სადაც იწყებს თათართაგან საქართველოს მოხრების ისტორიას, სინანულით აღნიშნავს, თუ "ვითარ იქმნა ცვალება ბედისა ქართველთა ნათესავისა", "უკუქცევა" "სვე-სვიანის ბედისა, მაღლისა და საჩინოსა"; წარსულში, დავით აღმაშენებლის დროიდან საქართველოს მტრისაგან ძლევა არასოდეს უნახავსო, მონღოლებთან ლაშა გიორგის დამარცხების შემდგომ კი ვითარება შეიცვალა და ჩემს დრომდე ქართველთაგან "თათართა ზედა ძლევა" აღარ მომხდარაო^[41].

მართალია მის დროს მტერი სძლიეს და იგი აღფრთოვანებითაც შეჰხარის გიორგი V-ის სახელმწიფოებრივ ღონისძიებებს, მაგრამ ხანგრძლივი ძნელბედობის შედეგი მრავლადაა: მეფეები უღირსნი გამხდარან, მთავრები - მოღალატეები, უპიროები, თვით სამღვდელონიც კი - "ბილწის მოქმედნი. აღწერილ ამბებს ავტორი უპირისპირებს წინარე ხანას, როცა ქართველთა ნათესავი "სვე- სვიანი" იყო, როცა ქვეყანას "მეფეთა შორის ბრწყინვალე თამარი" განაგებდა, როცა "ყველა წინააღმდეგომი" "მეფის მორჩილი" იყო და სხვ.^[42]

საქართველოს მოხრების პირველ მიზეზებს ჟამთააღმწერელი ხედავს თვით საქართველოს ცხოვრებაში. იგი აღწერს რუსუდანისა და ლაშას დროს სამეფო კარისა და ხალხის, მისი თვალსაზრისით, უდარდელ, მიშვებულ ყოფას და ასკვნის: "რამეთუ განძღეს და იშუებდეს და უწესობად მიდრკეს... ამისათვის აღმოცენდეს მიზეზნი ცოდვათა სიმრავლითა საქართველოსა მოხრებისანი"^[43]. მკითხველს რომ გაუთვალისწინოს ისტორიის გაკვეთილი, ავტორი ვრცლად აგვიწერს გავრცელებულ "უწესობებს", "შურს", "უსამართლობას". სწორედ ჟამთააღმწერლის თხზულებაში წინამორბედი ისტორიკოსებისაგან განსხვავებით დიდი ადგილი აქვს დათმობილი "ბოროტის მოქმედთა" საქმეების გამომწვეურებას.

ჟამთააღმწერლის ისტორია არის წარსულისა და აწმყოს თავისებურად კრიტიკული შეფასება.

ჟამთააღმწერლის თხზულებანი "საქართველოს მოხრება" - მონღოლთა ბატონობის პერიოდი - ისე რელიეფურად და დასაბუთებულად არის ნაჩვენები, რომ მარტო საქართველოს მაგალითითაც ნათლად წარმოგვიდგება თუ მონღოლთა დაპყრობითს ომებს რა სოციალურ-ეკონომიკური შედეგები მოჰყვა საზოგადოდ ^[44].

მონღოლურმა მძიმე ხარკმა და მუდმივმა მოლაშქრობამ გამოიწვია ხალხის გაღარიბება და მოსახლეობის ფიზიკური ამოწყვეტა - განსაკუთრებით გლეხობისა; გახშირდა მონღოლთა პოლიტიკის უკმაყოფილებით გამოწვეული აჯანყებები. ურდოთა შორის ამტყდარმა ომებმა გამანადგურებელი გავლენა მოახდინა საქართველოს მეურნეობაზე; მონღოლთა ბატონობის შედეგად სამეფო ხელისუფლება დასუსტდა, ეკლესიის ავტორიტეტი დაეცა, მთავრები გაძლიერდნენ და მონღოლთა მხარდაჭერით სეპარატისტული ბრძოლები დაიწყეს საქართველოს ცენტრალური ხელისუფლების წინააღმდეგ, ჩრდილო კავკასიელი ფეოდალებიც შემავიწროებლად მოქმედებდნენ. ავტორი დიდ ადგილს უთმობს სამცხის მთავრებისა და სამთავროს ამბებს. ნაშრომში უხვად მოიპოვება ცნობები საქართველოს პოლიტიკური წყობილების, საეკლესიო-რელიგიური, სამეურნეო-ეკონომიკური ცხოვრების შესახებ თითქმის ას წელზე მეტი ხნისათვის დაწვრილებით ვეცნობით აგრეთვე მონღოლთაგან საქართველოს მოსახლეობის ორ აღწერას (1254, 1278) და მონღოლური ბეგარა-გადასახადების სახეობებს.

საქართველოს ამბებთან დაკავშირებით ისტორიკოსი ეხება საკუთრივ მონღოლურ სამოხელეო და სამხედრო წყობას, საინტერესო ცნობებს იძლევა მონღოლური ტომების ისტორიიდან, აღწერს მონღოლთა ზნეცხოვეულებას, რელიგიას, ყაენთა კარის სისხლიან ინტრიგებს, აღმოსავლეთში მიმდინარე სოციალურ და კლასობრივ ბრძოლებს - ჯიშების აჯანყებას, რაინდებს^[45] და სხვ.

ჟამთააღმწერელს ხელთ ჰქონია არა ერთი ისეთი ქართული საისტორიო წიგნი, რომლებიც დღეისათვის შემორჩენილი არაა. მაგალითად, ჯალალ ად-დინის საქართველოში შემოსევების წყაროდ დასახელებულია "ბერი მღვიმელი"^[46], რაჭის ერისთავის კახაბერის შესახებ ამბებისათვის - "წიგნი მეფეთა ბალუაშისთა და ნათესავთა მისთა"^[47]. მას უსარგებლია აგრეთვე სამეფო სიგელებით, აღწერის დავთრებით^[48], ზეპირი ცნობებით^[49]. მონღოლთა შესახებ ავტორის თხრობა დამყარებულია პირად დაკვირვებებზე, ყაენთა კარიდან გამოსულ დოკუმენტებსა და თვითმხილველი მონღოლთა კარის ისტორიკოსების თხზულებებზე^[50]. ავტორი მკაცრი მეცნიერული მოთხოვნებით აგებს თავის ნაშრომს. ახდენს წყაროების დოკუმენტურ და ლოგიკურ შემოწმებას^[51].

ჟამთააღმწერლის თხზულება მისი მაღალი ღირსებების გამო ქართულ ისტორიოგრაფიაში სამართლიანად არის შეფასებული პირველხარისხოვან წყაროდ როგორც საქართველოს, ისე მახლობელ და შუა აღმოსავლეთის ქვეყნების ისტორიის შესასწავლად.

XIV ს-ის დასასრულს დაიწერა ქსნის ერისთავთა საგვარეულო - გენეალოგიური ისტორია, რომელიც სამეცნიერო ლიტერატურაში "მეფლი ერისთავთა" სახელით არის ცნობილი^[52].

XIVს-ში ქსნის საერისთავო ნახევრად დამოუკიდებელ პოლიტიკურ ერთეულად - სათავადოდ დ გადაიქცა. ქსნის ერისთავებს, როგორც დამოუკიდებელ დინასტიას, ესაჭიროებოდათ ამ უფლების ისტორიულად დამსახურებელი დოკუმენტი და შექმნეს კიდეც იგი დასახელებული მატიანის სახით.

ავტორი თხრობას იწყებს უძველესი დროიდან, ქსნის ერისთავთა წინაპრის ქვენიფნეველ როსტომ ბაბილურის ოსეთიდან ლარგვისში მოსვლით და აქ დასახლების ამბით. შემდეგ, ვითომ მას იუსტინიანე კეისარმა ცხრამდის ერისთავობა უბოძა და ა. შ. ავტორი ასახელებს 24 ერისთავს, მაგრამ სისტემატური თხრობა ერისთავთა შესახებ მას მონღოლების დროიდან აქვს, ხოლო რაც უფრო

უახლოვდება თავის დროს, ამბები უფრო შინაარსიანი და ცოცხალი ხდება^[53]. თხრობა წყდება XV-ის დამდეგის ამბებზე. ნაშრომის თავისებურმა მიზანდასახულობამ განსაზღვრა მისი, როგორც საისტორიო წყაროს, საერთო ღირებულება. როგორც ივ. ჯავახიშვილმა სამართლიანად აღნიშნა, აქ ”ვიწროდ არის შემოფარგლული მატრიანის თვით მოთხრობაც”, ქსნისა და არაგვის ხეობათა ყოფაცხოვრების გარდა ”საქართველოს დანარჩენი და უმეტესი ნაწილი მისთვის თითქოს არ არსებობდა და სახელმწიფო-სამოქალაქო ცხოვრების ამბებისათვის ყური მოყრუებული ჰქონია”^[54]. თხზულებაში დაწვრილებით და გულმოდგინედაა აღწერილი ერისთავთა სამხედრო ლაშქრობები, საეკლესიო მოღვაწეობანი, მათ მიერ ეკლესიების, მონასტრების მშენებლობა, ხატების შემოსვა, შეწირულობები მღვდელთმსახურთა პატივისცემა და ა. შ. ნაშრომი ერთ-ერთი სანდო წყაროა XIV-ის ქსნისა და არაგვის ხეობათა ცხოვრების შესასწავლად. აქაა მოთხრობილი ამ პერიოდში მთის თემების ურთიერთბრძოლის ამბები, მთიელთა დამოკიდებულება ერისთავებთან, სამეფო ხელისუფლებასთან, რამდენიმე ეპიზოდი თემურლენგის შემოსევებიდან. ამის გარდა, აქ ვპოულობთ საინტერესო ცნობებს ყაზან ყაენის წინააღმდეგ აჯანყებული დავით VII-ის შესახებ, რომელიც არაგვის მთიულეთში იყო შეხიზნული. ვეცნობით აგრეთვე დავით VII-ის პოლიტიკურ კონფლიქტს ცხრაძმის ერისთავ შალვა ქვენიფნეველთან და ამ ნიადაგზე ქსნისა და არაგვის მთიელებს შორის სისხლისმღვრელ ბრძოლებს. აქვე ვპოულობთ ცნობას გიორგი V ბრწყინვალის ბრძოლის შესახებ ოს ფეოდალთა წინააღმდეგ გორის გათავისუფლებისათვის და ამავე გიორგის მიერ ეგვიპტის სულთანთან ელჩობის გაგზავნის შესახებ იერუსალიმის ქართული სავანეების დასაბრუნებლად.

XIII - XV სს. საქართველოს სახელმწიფო წყობილებისა და სოციალური ურთიერთობის შესასწავლად არაერთი საკანონმდებლო ძეგლი მოგვეპოვება. ამ პერიოდში შეიქმნა: ბექას სამართალი, სამართალი მთიულთათვის - ”ძეგლის დადება”, აღბუღას სამართალი, სახელმწიფო მართვა-გამგეობის კანონ-წესდება - ”ხელმწიფის კარის გარიგება”, უმაღლეს საეკლესიო ხელისუფალთა მიერ კანონიკური განწესებანი ცალკეული ეპარქიებისათვის და სხვ.

საკანონმდებლო ძეგლების სიმრავლე XIII - XV სს. შემთხვევითი არ არის. ხანგრძლივმა ძნელბედობამ (მონღოლთა თითქმის ასწლოვანი ბატონობა და შემდეგ სხვადასხვა დამპყრობელთა განუწყვეტელი შემოსევები) შეცვალა რა ცხოვრების ვითარება, საჭირო გახდა შექმნილი ახალი მდგომარეობის ნორმირება. ამიტომაც, ბუნებრივია, ყურადღება მიუქცევიათ დარღვეული ძველი წესების აღდგენა-განმტკიცებისათვისაც.

სამცხის მთავრის სპასალარ-მანდატურთუხუცესის ბექას სამართლის წიგნი შედგა XIII ს. დამლევეს. მისმა შვილიშვილმა სამცხის მთავარმა ათაბაგ-ამირსპასალარმა აღბუღამ XIVს. მეორე ნახევარში შეადგინა ახალი სამართალი, სადაც პირველ ნაწილად უცვლელად შეიტანა ბექას სამართალი. წიგნს აქვს საერთო სათაური - ”წიგნი სამართლისა კაცთა შეცოდებისა ყოვლისავე”, ძეგლის დედანი მოღწეული არ არის, შემონახულია მხოლოდ ორი ხელნაწერი. პირველი შესრულებულია 1672წელს ხუცურად და წარმოადგენს დედნიდან რამდენჯერმე გადანაწერ ტექსტს მეორე უფრო გვიანდელია, იგი შეტანილია ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნთა კრებულში საერთო სათაურით: ”სამართალი აღბუღასი”^[55]. გამოკვლეულია, რომ ვახტანგის კომისიის მიერ რედაქტირებული ტექსტი საკმაოდ განსხვავდება მასში ”ჩართულ ახსნა-განმარტებათა გამო”, ამასთან ზოგი ძველი ტერმინი შეცვლილია ახლით და ა. შ. არც 1672 წლის ხელნაწერის ტექსტია

ყოველთვის კარგად დაცული და "ზოგან პირიქით, საუკეთესო წანაკითხი სწორედ ვახტანგის კოდიკოს აქვს ხოლმე შენახული"^[56].

სამართლის ეს წიგნი განკუთვნილი იყო საქართველოს სამხრეთ ნაწილის, სამცხის სამთავროსათვის; მაგრამ რადგან იმ დროს ბარის საქართველოში ყველგან თითქმის ერთნაირი სოციალური წყობილება არსებობდა (რამდენადმე თავისებური იყო მხოლოდ მთა), ამიტომ ეს წყარო ფაქტიურად გამოიყენება სრულიად საქართველოს მდგომარეობის შესასწავლად.

გარკვეულია, რომ 98 მუხლიდან ბექას ეკუთვნის 1 - 65 მუხლი, ალბუღას - 66 - 98.

ბექა-ალბუღას კანონების მიხედვით ქართველი საზოგადოება ორ ძირითად მოპირისპირე ბანაკად (კლასად) არის გაყოფილი; ერთს ეკუთვნიან ფეოდალები, მეორეს - უშუალო მწარმოებლები.

კანონმდებლობაში საზოგადოების წევრთა უფლებრივი არათანაბრობა გამოხატულია წოდებრიობით. წოდებრივი კუთვნილება განსაზღვრავს ადამიანის უფლებათა მოცულობას. სამართალი საზოგადოების დაჯგუფებას ახდენს სასჯელის მიხედვით, რასაც დაზარალებულის საზოგადოებრივ-წოდებრივი მდგომარეობა უდევს საფუძვლად. სასჯელის ფორმა კი "სისხლი", დაწესებულია სხვადასხვა ზომით. მოკლულის "სისხლის" ფასის მიხედვით საზოგადოებაში გამოყოფილია ოთხი ძირითადი განსხვავებული წოდებრივი ჯგუფი: "დიდებული", "აზნაური", "მსახური" და "გლეხი", საზოგადოების წევრთა სოციალურ-პოლიტიკური უთანასწორობის გამოსახატავად ძეგლში იხმარება ასეთი ცნებებიც: უფროსი, უმცროსი, ქვემო, ზემო, სწორი (მუხ.18, 20, 21, 70 და სხვ.).

ბექა-ალბუღას სამართალი იცავდა ფეოდალთა საკუთრებას მიწაზე. ამით იგი უზრუნველყოფდა ფეოდალთა პოლიტიკურ ბატონობას .

თათარ-მონღოლთა პოლიტიკური ბატონობის პერიოდში მფლობელთა კლასის განვითარება მრავალი ახალი თავისებურებებით ხასიათდება: თუ მაღალი სამოხელეო წრის, დიდებულთა, დამახასიათებლად იქცა კიდევ უფრო მაღალი სოციალური და ეკონომიკური წინსვლა, მფლობელთა დანარჩენი ნაწილისათვის საზოგადო მოვლენა გახდა ეკონომიკური დაკნინება და სოციალურ-წოდებრივი უპირატესობის შენარჩუნების გაძნელება. ყოველივე ეს კი კარგად აისახა კანონმდებლობაში.

ისტორიულმა ძნელებდობამ ყველაზე მეტად ყმა გლეხობა დააზარალა. მას თავს დაატყდა ექსპლოატაციის გამძლიერება, შიმშილი, რიცხოვრივი შემცირება, მისი უფლებრივი მდგომარეობა. ბექა-ალბუღას სამართალი ცდილობს აღადგინოს და განამტკიცოს დარღვეული ბატონყმური რიგი - ბატონსა და გლეხს შორის დამოკიდებულების ნორმები, როგორც აუცილებელი პირობა, რათა გლეხმა შეძლოს დაკისრებული სოციალური ფუნქციის შესრულება^[57].

ჩვენამდე მოაღწია გიორგი ბრწყინვალის დროინდელმა, სავარაუდოა, მისივე დაკვეთით შესრულებულმა, იურიდიულმა ძეგლმა, რომელიც მეცნიერებაში ხელმწიფის კარის გარიგების სახელით არის ცნობილი.

კარის გარიგების ტექსტი დაცულია XVII ს-ის ხელნაწერში, რომელშიაც შეტანილია აგრეთვე გიორგი ბრწყინვალის სამართალი მთიულთათვის - "ძეგლის დადება". ტექსტს აკლია საკმაოდ დიდი ნაწილი. იგი გადაწერილია არა უშუალოდ დედნიდან, არამედ რამდენჯერმე გადანაწერი პირიდან, რომელშიაც თავდაპირველი დედნის თანამიმდევრობა არეული ყოფილა^[58].

”ხელმწიფის კარის გარიგების” პირველი გამომცემლის ექ. თაყაიშვილის აზრით, ”ძველი შედგენილია პრაქტიკულის საჭიროებისათვის, პრაქტიკულის მიზნით, როგორც სახელმძღვანელო ინსტრუქცია კარის კაცებისათვის”. ”ის აგვიწერს უმთავრესად იმ წესწყობილებას, რომელიც არსებობდა საქართველოში მის დროს, რომლის მოწამე და ზოგჯერ აღმასრულებელი თვით იყო შემდგენელი”^[59]. ივ. ჯავახიშვილის კარის გარიგება განხილული აქვს საერო საკანონმდებლო ძეგლებში და მიუთითებს კიდევ, რომ ”იგი ქართული სახელმწიფო სამართლის ძეგლად უნდა ჩაითვალოს”^[60].

უნდა ვიფიქროთ, რომ მოღწეული ხელნაწერი წარმოადგენს ხელმწიფის კარის გარიგების ოფიციალური ტექსტის სამუშაო ეგზემპლარს, რომელიც მის საბოლოო დამუშავებისათვის წინასწარ იყო შესრულებული. ამით აიხსნება, რომ მიღწეულ ტექსტში ზოგ ადგილას ვხვდებით კვლევა ძიების მსჯელობებს, მტკიცებებს (ასეთი რამ სულ სამჯერაა). სწორედ ბედნიერი შემთხვევაა, რომ გადარჩა ამგვარი ტექსტი. იგი საშუალებას გვაძლევს თვალი გავადევნოთ მუშაობის მიმართულებასა და მეთოდებს, რითაც მაშინ უხელმძღვანელებია საქართველოს მთავრობას სამმართველო აპარატის ნორმების დადგენისას. ხელმწიფის კარის გარიგება უდიდესი მნიშვნელობის დოკუმენტური წყაროა XIV ს-ის პირველი ნახევრის საქართველოს სახელმწიფო წყობილების შესასწავლად. ძეგლში აღნუსხული და განმარტებულია სავაზიროს, დარბაზის, ვაზირთა, სხვა მოხელეთა და მათ ხელქვეითთა უფლება-მოვალეობანი.

მონღოლთა თითქმის ასი წლის ბატონობამ დააკნინა ცენტრალური სამმართველო აპარატი. ხელმწიფის კარის გარიგებაში შემოღებული ნორმები განამტკიცებდა ცენტრალურ მმართველობას, პირველ რიგში სავაზიროსა და ვაზირთა როლს; ძეგლში მეფის ერთმმართველობის ფონზე მოწესრიგებულია ერისთავების უფლებრივი მდგომარეობა; კარის გარიგება აწესებს აგრეთვე სამეფო სახლის (კარის), როგორც სახელმწიფოს მმართველობის ცენტრის ყველა სამეურნეო-ადმინისტრაციულ და დისციპლინურ ნორმებსა და ეტიკეტს.

კარის გარიგებაში დაცული ცნობები კარგ მასალას იძლევიან აღნიშნული ხანის სოფლის მეურნეობის, ვაჭრობის სოციალური მდგომარეობის, მატერიალური კულტურის, დიპლომატიკის და სხვა საკითხების ისტორიის შესასწავლად.

”ძეგლის დადება” წარმოადგენს მთიულთათვის, კერძოდ, ქსნისა და არაგვის ხეობის მოსახლეობისათვის, გიორგი V ბრწყინვალის მიერ დადგენილ კანონებს. ძეგლმა ჩვენამდე მოაღწია ორი ერთმანეთისაგან განსხვავებული და საკმაოდ გვიანდელი ტექსტით, ერთი დაცულია ვახტანგ VI-ის კანონთა კრებულში, მეორე, უფრო ადრინდელი, შეტანილია XVII ს. დაზიანებულ ხელნაწერში^[61] (იქვე არის ”სახელმწიფო კარის გარიგებაც”).

”ძეგლის დადება” შეიცავს 46 მუხლს, იგი ძირითადად სისხლის სამართალს წარმოადგენს, ძეგლი ადასტურებს მთის მოსახლეობაში სახელმწიფოებრივი წესრიგის ღრმად შერყევის ფაქტს, რაც ხანგრძლივი ძნელბედობისა და ცენტრალური ხელისუფლების შესუსტების შედეგი იყო. მასში ასახულია ”მრავალი უწყობანი”, ”დიდი შფოთი”, ”ულუსობა”, მოსახლეობის გამოსვლა კოლექტიურად: ”სოფლობით”, მთელი ”ხევისა” და ”ქვეყნის” მონაწილეობით, მეფის მოხელეების მკვლელობა, ურთიერთთავდასხმები და სხვ. ძეგლში არეკლილია მთის პროტესტი მეფისა და ეკლესიის პოლიტიკური და სოციალური ბატონობის წინააღმდეგ. ”ძეგლის დადება” ადასტურებს, რომ ადრეფეოდალური განვითარების საფეხურზე მდგომ მთაში ძლიერად იკიდებს ფეხს ექსპლოატაციის მძიმე ფორმები -

ბატონყმური ურთიერთობანი, რასაც თავგამოდებით ებრძვის მთა. "მეგლის დადება" მდიდარ მასალას გვაძლევს მთაში სოციალური ურთიერთობების შესასწავლად. აქ არის ბატონყმურ - ფეოდალური საზოგადოებისათვის დამახასიათებელი წოდებანიც: აზნაური, მსახური, გლეხი, მოსახლეობის უმრავლესობას კი ბატონყმობისაგან თავისუფალი მეთემენი - "მსოფლიონი" შეადგენენ.

საქართველოსა და ბიზანტიის ურთიერთობის ამსახველი ცნობები დაცული აქვს ბიზანტიელ ისტორიკოსსა და მწერალს ნიკიფორე გრიგორასს (1290/91 - 1360). მისი საისტორიო თხზულება მოიცავს 1204 - 1359 წლების ამბებს ^[62].

ნ. გრიგორასის "ისტორიაში" დაცულია ცნობები იმ პოლიტიკური ბრძოლების შესახებ, რომლებსაც ბიზანტიის იმპერატორები აწარმოებდნენ ტრაპიზონის სამეფოში თავიანთი გავლენის დასამყარებლად, და იქ ქართული პოლიტიკური გავლენის მოსასპობად. განსაკუთრებით რელიეფურადაა ეს ნაჩვენები ალექსი კომნენოსის (1296 - 1330) მეფობის აღწერისას. საყურადღებოა გრიგორასის ცნობები კონსტანტინოპოლის კარზე ტრაპიზონელი მეფეების ოფიციალური წოდებულობის შესახებ: "ლაზთა მმართველი", "კოლხეთის მფლობელი", "ლაზი". გრიგორასი, როგორც ბიზანტიის იმპერატორთა პოლიტიკის დამცველი, ტრაპიზონის მეფეებს არასდროს მეფის წოდებულობით არ იხსენიებს.

XIII - XIV სს-ში საქართველო-ბიზანტიის ურთიერთობის ამსახველი მნიშვნელოვანი ცნობები მოიპოვება ბიზანტიელი ისტორიკოსის მიქელ პანარეტოსის თხზულებაში, რომელიც სამეცნიერო ლიტერატურაში ცნობილია "ტრაპიზონის ქრონიკის" სახელით ^[63]. მ. პანარეტოსის თხზულებაში ქრონოლოგიური თანმიმდევრობითაა გადმოცემული ტრაპიზონის სამეფოს ისტორია 1204 წლიდან 1426 წლამდე. ავტორი მოღვაწეობდა XIVს. მეორე ნახევარსა და XVს. პირველ მეოთხედში. პანარეტოსი დაახლოებული იყო ტრაპიზონის სამეფო კართან, ყოფილა საქართველოში ბაგრატ V-ის კარზე და სხვ. ^[64]

მ. პანარეტოსის თხზულება იწყება ტრაპიზონის სამეფოს დაარსებით (1204 წელს) და აღნიშნულია თამარ მეფის დიდი როლი ამ ისტორიულ მოვლენაში. მოთხრობილია ბიზანტიის იმპერატორების ბრძოლის ეპიზოდები ტრაპიზონში ქართული სახელმწიფოებრივი გავლენის აღმოსაფხვრელად XIII ს. 80 - 90-იან წლებში; ტრაპიზონის სამეფოში ნარინ დავითის სამხედრო ექსპედიციების, ტრაპიზონის მეფის ასულ ანა კომნენოსზე ბაგრატ V-ის დაქორწინების, სამცხის მთავრებთან დინასტიური კავშირის შესახებ და სხვ. აღწერილია აგრეთვე თემურლენგის მიერ თბილისის აღება, გამარცვა და აოხრება, ბაგრატ V-ის ტყვედ ჩავარდნა მეუღლითა და შვილით.

ცნობები საქართველოს შესახებ მოეპოვებათ აგრეთვე აღნიშნული ხანის სხვა ბიზანტიელ მწერლებსაც ^[65].

მნიშვნელოვანი ცნობები დაგვიტოვეს XIII - XV სს- ის ევროპელმა ავტორებმა, რომლებიც მახლობელ ან შორეულ აღმოსავლეთის ქვეყნებში მოგზაურობდნენ დიპლომატიური და სავაჭრო მიზნით.

XIII ს-ის 40-იანი წლების საქართველოს პოლიტიკური მდგომარეობის შესახებ ცნობები დაცულია რომის პაპის ელჩის იტალიელი იოანე დე პლანო კარპინის (1182-1253) წიგნში ^[66]. კარპინი 1246/47წწ. ელჩად იყო მონღოლებთან, ჯერ ბათო ყაენთან ოქროს ურდოში, შემდეგ დიდ ყაენთან გუიუქთან.

პლანო კარპინს დასახელებულ წიგნში რამდენიმე ადგილას აქვს საუბარი ქარველებისა და საქართველოს შესახებ. მისი თხრობა ემყარება მონღოლთა დიდი

ყენის კარზე საკუთარი თვალით ნანახ და იქ მყოფ ქართველებისაგან მოსმენილს. ავტორს პირადად უნახავს ყურულტაიზე ქართველი უფლისწულები დავით რუსუდანის ძე და დავით ლაშა გიორგის ძე, რომლებიც იქ იმყოფებოდნენ მეფობის დასამტკიცებლად. ავტორი აღწერს გუიუქ ყენის მიერ 1246 წელს, აგვისტო-ნოემბერში, საქმის მონღოლური სამართლით გადაწყვეტას (ორივე დავითის დამტკიცებას საქართველოს მეფეებად), ლაპარაკობს საქართველოზე შეწერილი სამონღოლო ხარკის რაოდენობის, ქართველების მიერ განზრახული აჯანყებისა და სხვათა შესახებ.

მოკლე, მაგრამ საყურადღებო ცნობები მოიპოვება იტალიელი (ვენეციელი) მოგზაური მარკო პოლოს (დაახლ. 1254 - 1324) წიგნში. მარკო პოლო ჯერ კიდევ ჭაბუკი ახლდა მამასა და ბიძას ჩინეთსა და აზიის სხვა ქვეყნებში სადაც ისინი სავაჭრო საქმეების გამო მოგზაურობდნენ. 1271წელს ის მამამ ჩაიყვანა ჩინეთში. აქ მარკო პოლომ შეისწავლა მონღოლური ენა, ასრულებდა ყენის ადმინისტრაციული ხასიათის დავალებებს, რის გამოც უხდებოდა მონღოლთა დაპყრობილ ტერიტორიებზე მოგზაურობა, იყო სომხეთში, 1295წელს ის სამშობლოში დაბრუნდა.

მარკო პოლოს ცნობები გვატყობინებს, რომ საქართველოში მეაბრეშუმეობა დიდად ყოფილა განვითარებული, ისე რომ ქვეყანა გენუელებთან აბრეშუმით ვაჭრობდა; აქვე ვგებულობთ თბილისის მოსახლეობის მრავალრიცხოვნობისა და სხვათა შესახებ^[67].

XIV- ის 50 - 70 დიანი წლების საქართველოს ეკონომიკური, პოლიტიკური და კულტურული მდგომარეობის შესახებ საყურადღებო ცნობებია შეტანილი იტალიელი (ვენეციელი) მოგზაურისა და დიპლომატის იოსაფატ ბარბაროს (1413 - 1494) წიგნებში: "მოგზაურობა ტანაში" და "მოგზაურობა სპარსეთში" ^[68].

იოსაფატ ბარბარო 1436 - 1452 წლებში ცხოვრობდა აზოვის სანაპიროზე დონის შესართავთან მდებარე ვენეციელთა კოლონია ტანაში, სადაც ეწეოდა ვაჭრობას თევზით და ძვირფასი ქვებით. როგორც ვაჭარს, მას მიმოსვლა უხდებოდა ახლო-მახლო და შორეულ ქვეყნებში. ამ პერიოდში ის ყოფილა საქართველოშიც, კერძოდ, სამეგრელოში. ვენეციაში დაბრუნების შემდეგ კი ბარბარო მოღვაწეობდა პოლოტიკურ-დიპლომატიურ ასპარეზზე. 1473 - 1479 წლებში იყო ვენეციის რესპუბლიკის ელჩად ირანის შაჰის კარზე, მას უნდა ეთხოვა უზუნ ჰასანისათვის ოსმალებთან ომის დაწყება, მაგრამ მისია ვერ შეასრულა. მოგზაურობიდან დიდი ხნის შემდეგ, 1488/89 - 1492 წწ-ში, ტანაში გატარებული ცხოვრება და სპარსეთში მოგზაურობა მან აღწერა ორი ნაწილისაგან შემდგარ ნაწარმოებში, ეს წიგნები ერთმანეთს ავსებენ და მოტანილი ცნობების ქრონოლოგიური გამიჯვნა ზოგჯერ გამძლეებელია.

სპარსეთში ყოფნის დროს იოსაფატ ბარბარო უზუნ ჰასანს თან ახლდა საქართველოში ლაშქრობისას. იგი დასწრებია საზავო მოლაპარაკებასაც და ცდილობდა ქართველებს რაიმეთი დახმარებოდა (ქართველებს მასთან ფარული კონტაქტი ჰქონდათ). ბარბაროს ცნობები ეხება აგრეთვე სამეგრელოს სამთავროს, საქართველოს მეფეს, მოსახლეობას, კვებას, ჩაცმა-დახურვას, მეურნეობას, თბილისს, ქუთაისს, გორსა და სხვ.

ბარბარო აღნიშნავს საქართველოში მოსახლეობის სიმცირეს, საკვებისა და ფულის ნაკლებობას. საერთოდ, მისი ცნობების მიხედვით, საქართველო ეკონომიკურად და კულტურულად დაქვეითებულ ქვეყანადაა წარმოდგენილი.

საქართველოს პოლიტიკური და ეკონომიკური მდგომარეობის შესახებ საინტერესო ცნობებია დაცული (ვენეციელი) ელჩის ამბროჯო კონტარინის წიგნში "მოგზაურობა სპარსეთში"^[69].

კონტარინი 1474 - 1477 წლებში იმყოფებოდა ვენეციის რესპუბლიკის ელჩად სპარსეთში; მას სპარსეთის შაჰი უზუნ ჰასანი უნდა დაეთანხმებია თურქეთთან ომის განახლებაზე.

ამბროჯო კონტარინის მოგზაურობის წიგნი ემყარება მის მიერ მოგზაურობისა და ელჩობის პერიოდში შესრულებულ ჩანაწერებს.

კონტარინს ორჯერ მოუხდა საქართველოში ყოფნა: პირველად, სპარსეთისაკენ მიმავალი, 1474 წ. 20 ივნისიდან 20 ივლისამდე იყო. ის შავი ზღვით, კაფიდან ეწვია ბათომს, გაიარა გურია, ფოთი, სამეგრელო, ქუთაისი, სკანდა, გორი, ლორე, და სომხეთით ჯერ თავრიზში, შემდეგ კი ისპაჰანში ჩავიდა. აქ კონტარინი შეხვდა იოსაფატ ბარბაროს, უზუნ ჰასანმა იგი მიიღო მაგრამ მისია ვერც კონტარინმა შეასრულა, მეორედ, სამშობლოში მიმავალი 1475წ. ივნისიდან ოქტომბრამდე იყო საქართველოში.

კონტარინს აქვს ცნობები ბათომის, ფოთის, ქუთაისის, სკანდას, გორის, თბილისის, ლორეს, და სხვათა შესახებ. წიგნში აღწერილია ქვეყნის პოლიტიკური და ეკონომიკური ცხოვრების ამსახველი ეპიზოდები. კონტარინის ცნობები ზოგ შემთხვევაში ემთხვევა და ავსებს ბარბაროს ცნობებს.

ცნობები აღნიშნული პერიოდის საქართველოს შესახებ დაცულია აგრეთვე რუბრიკის (XIII ს.), კლავიხოსა და შილტბერგერის (XIV - XV სს. მიჯნა) შრომებში^[70].

ბ. სომხური წყაროები

არაქართულ წერილობით წყაროებს შორის, რომელთაც ვიყენებთ XI - XV საუკუნეების საქართველოს ისტორიის საკითხების შესასწავლად, სომხურ წყაროებს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება. ეს აიხსნება ძირითადად შემდეგი მიზეზებით: ჯერ ერთი, აღნიშნული ხანის საზოგადოდ მდიდარ სომხურ საისტორიო მწერლობაში მოიპოვება ცნობები არა მხოლოდ საკუთრივ სომხეთისა და კილიკიის სომხური სახელმწიფოს, არამედ მათი მეზობელი, კავკასიისა თუ წინა აზიის, მრავალი ქვეყნისა და ხალხის შესახებაც. მეორეც, მოყოლებული X ს. დასასრულიდან საქართველოს სახელმწიფოს სამეფო-სამთავროებად დაშლამდე ქართველი მეფეები იბრძვიან სომხეთიდან უცხოელ დამპყრობთა განსადევნად, სომხური მიწადწყალი სხვადასხვა დროს განსხვავებული ოდენობით საქართველოს სამეფოს შემადგენელი ნაწილი ხდება; ამასთანავე საკუთრივ საქართველოში მრავლად მოილტვის და მკვიდრდება უცხოელთა თარეშებით განაწამები, მშობლიური ქვეყნიდან აყრილი სომხური მოსახლეობა და ყოველივე ეს, ბუნებრივია, ზრდის ისტორიული სომხეთის ფარგლებში ან მის გარეთ მცხოვრებ სომეხ ისტორიკოსთა თუ მოღვაწეთა ინტერესს საქართველოს მიმართ.

არისტაკეს ლასტივერცი (XI ს.). აღნიშნული ხანის სომეხ ისტორიკოსთა შორის არისტაკესს თვალსაჩინო ადგილი უჭირავს. მისი ბიოგრაფია ძირითადად უცნობია. იგი სასულიერო პირი, მოძღვარი (ვარდაპეტი) ყოფილა. მისი დაბადების ადგილი - ლასტივერი, ფიქრობენ რომ არზრუმის მახლობლად მდებარეობდა, თუმცა ზოგ მეცნიერს მიაჩნია, რომ მისი ადგილმდებარეობა გაურკვეველია. არისტაკესის "ისტორია"^[71] იწყება XI ს. დამდეგის ამბებით და შეიცავს ცნობებს 1071

წლამდე. თხზულება სისტემატური თხრობის წესით არ არის აგებული, იგი სხვადასხვა ფაქტის ანაქრონული გადმოცემაა.

არისტაკეს ლასტივერცი ეკუთვნის იმ ისტორიკოსთა წყებას, რომლებიც სასულიერო მწერლობისა და საეკლესიო დოგმების დიდ გავლენას განიცდიან. თანადროული პოლიტიკური ვითარების შესახებ თხრობისას იგი ძალიან ხშირად მიმართავს საღვთო წერილს. მიუხედავად ამისა, როგორც თანამედროვისა და ხშირად თვითმხილველის მიერ დაწერილი, არისტაკესის “ისტორია” მრავალ ძვირფას ცნობას გვაწვდის ამიეკავკასიის მიმართ ბიზანტიის დამპყრობლური პოლიტიკის, სელჩუკთა ლაშქრობების, მათ მიერ ჩადენილი საშინელებებისა და სხვა საკითხების შესახებ.

მათეოს ურჰაეცი. დაიბადა XI საუკუნის მეორე ნახევარში ქალაქ ედესაში (ურჰა). გარდაიცვალა იქვე 1138 - 1144 წლებს შორის. მონაზონ მათეოს ურჰაეცის ქრონიკა^[72], რომელიც შედგება სამი ნაწილისაგან, იწყება 952 წლიდან და მოდის 1136 წლამდე. მნიშვნელოვანია მეორე (1051 - 1101) და მესამე ნაწილი (1101 - 1136), განსაკუთრებით მესამე. ფიქრობენ, რომ მათეოსი ქრონიკის წერას შეუდგა 1113 წელს. ძნელბედობის გამო სომეხი ხალხი, უფრო მეტად XI საუკუნიდან, ისტორიულ სომხეთს გარდა სხვა მრავალ მხარეშიც ბინადრობდა. ამან განაპირობა ის, რომ მათეოსი ცნობებს გვაწვდის ყველა იმ სამეფო-სამთავროს შესახებ, რომლებთანაც დაკავშირებული იყვნენ სომეხები. საქართველო, აზერბაიჯანი, არაბთა სახალიფო, ბიზანტია, ეგვიპტე, თურქ სელჩუკთა და ჯვაროსანთა სამეფო-სამთავროები, ბულგარეთი, ამ სახელმწიფოთა ურთიერთობები, ასე თუ ისე ექცევა მათეოს ურჰაეცის თვალსაწიერში. ქრონიკაში დაცულია ზოგი ისეთი საყურადღებო ცნობა, რომელსაც ვერ ვხვდებით თანადროულ ბიზანტიურ, არაბულ, სირიულ და ლათინურ საისტორიო თხზულებებში.

მათეოს ურჰაეცის ქრონიკას 1162 წლამდე აგრძელებს ხუცესი გრიგორ ქესუნცი, რომელიც იმავე პრინციპით წერს^[73].

სამველ ანეცი. ამ ვატორის შესახებ მხოლოდ ისაა ცნობილი, რომ იგი ანელი ხუცესია და ცხოვრობდა XII საუკუნეში. მის კალამს ეკუთვნის ქრონოგრაფია^[74], რომელიც იწყება ადამიდან და მთავრდება 1180 წლის ამბებით. უცნობმა ავტორებმა ქრონიკა გააგრძელეს XVII საუკუნემდე. სამველ ანეცის თხზულებაში მრავალი ხალხის შესახებ გვხვდება მოკლე ცნობები, სომხეთზე კი შედარებით ვრცელადაა მოთხრობილი. XII ს. საქართველო-სომხეთის ურთიერთობის შესასწავლად სამველ ანეცისთან ვხვდებით ზოგ ისეთ ცნობას, რომელიც სხვა წყაროებს არ შემოუნახავს.

”ქართლის ცხოვრების” სომხური თარგმანი. XII საუკუნეში უნდა იყოს თარგმნილი ქართულიდან სომხურად ქართლის ცხოვრება^[75], რომელიც დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულებით მთავრდება. ეს ძეგლი მრავალმხრივად საყურადღებო და, კერძოდ, იმით, რომ იგი იძლევა დამატებით მასალას ქართველ-სომეხთა ურთიერთობის შესასწავლად. სომეხ მთარგმნელს სომხური საზოგადოების ინტერესების გათვალისწინებით ზოგჯერ შეაქვს ახალი ცნობები, ხოლო დედნის ზოგიერთ ადგილს უბრალოდ კი არ თარგმნის, არამედ რამდენადმე ასხვაფერებს კიდევ.

მხითარ გოში. ცნობილი სომეხი ღვთისმეტყველი და საზოგადო მოღვაწე მხითარ გოში დაიბადა ქ. განძაში, XII საუკუნის I ნახევარში. თავისი დროის კვალობაზე მან საფუძვლიანი განათლება მიიღო. ძირითადად მოღვაწეობდა იმხანად საქართველოს ფარგლებში მდებარე გეტიკისა და ნორ გეტიკის

მონასტრებში, რომელთაგან უკანასკნელი მის მიერვე იყო დაფუძნებული. გარდაიცვალა 1213წელს.

მხითარ გოშის თხზულებიდა ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა სამი ნაშრომი: "ალბანეთის ქრონიკა", მეპისტოლე მხითარ ვარდაპეტისა, რომელსაც გოში ეწოდებოდა" და "სომხური სამართლის წიგნი". "ალბანეთის ქრონიკაში"^[76], გარდა ალბანთა მღვდელმთავრების სიისა, მოცემულია საკმაოდ ვრცელი ცნობები განძის საამიროსა და მისი მეზობელი ქვეყნების ისტორიიდან 1139 - 1162 წლებს შორის. მოკლედ გადმოცემულია ანისისათვის ქართველთა შემდეგდროინდელი ბრძოლების შესახებაც. "ეპისტოლე მხითარ ვარდაპეტისა, რომელსაც გოში ეწოდება"^[77] დაწერილია 1193 - 1206 წლებს შორის. ძველი მეტად მნიშვნელოვანია საქართველოს სახელმწიფოში მცხოვრებ მონოფიზიტ სომხებს შორის XII ს. დასასრულისათვის ქალკედონიანობის გავრცელების საკითხის შესასწავლად. გასათვალისწინებელია, რომ ზოგიერთი მეცნიერის აზრით, თხზულებას ატყვია შემდეგდროინდელი გადაკეთების კვალი, რაზედაც მისი ჩვენამდე მოღწეული სათაურიც მიუთითებს.

"სომხური სამართლის წიგნი"^[78] შუქს ჰვენს საქართველოს მეზობელი თუ საქართველოს სახელმწიფოში შემომავალი სომხური ოლქების ფეოდალური საზოგადოების ცხოვრების თითქმის ყველა მხარეს, მაშინ როდესაც საისტორიო თხზულების ავტორები ჩვეულებრივ მხოლოდ პოლიტიკური, სამხედრო და საეკლესიო ამბების თხრობით არიან გატაცებული.

კირაკოს განძაკეცი (XII ს. დასაწყისი - 1271). კირაკოსი სომხური საისტორიო მწერლობის ერთ-ერთი თვალსაჩინო წარმომადგენელია. თავდაპირველად სწავლობდა ნორ გეტის სავანეში, ხოლო მხითარ გოშის გარდაცვალების შემდეგ გახდა მხითარ გოშის მოწაფის, ცნობილი ვანაკან მოძღვრის მოწაფე. თავის მასწავლებელთან ერთად 1236 წ. ტყვედ ჩაუვარდა მონღოლებს, მაგრამ მალე გაიქცა და ტყვეობას თავი დააღწია. კირაკოს განძაკეცი 1241 წ. შეუდგა "სომხეთის ისტორიის"^[79] წერას. მისტორიან იწყება გრიგოლ განმანათლებლის მოღვაწეობის აღწერით და გრძელდება 1265 წლამდე. IV - XII სს. ამსახველი ნაწილი წინამორბედ ისტორიკოსთა შრომების შემოკლებაა, XIIIს. ისტორია კი კირაკოსს შედარებით ვრცლად აღუწერია. თხზულების ამ მონაკვეთში იგი ძირითადად აღწერს თავისი თვალთ ნანახს ან თვითმხილველთაგან ნაამბობს. იყენებს წერილობით წყაროებსაც. მაგალითად, როდესაც ვრცლად მოგვითხრობს მონოფიზიტთა "ქართულ რჯულზე" მოქცევის მიზნით XIII ს. დასაწყისში საქართველოს სამეფო ხელისუფლების ინიციატივით მოწვეული ლორესა და ანისის საეკლესიო კრებების მსვლელობის შესახებ, კირაკოსი დასძენს, რომ ცნობები ყოველივე ამის ირგვლივ მას ამოუღია აღნიშნული ამბების თვითმხილველის, თავისი სახელგანთქმული მასწავლებლის ვანაკან მოძღვრის ჩვენამდე მოუღწეველი თხზულებიდან.

კირაკოსის "ისტორიის" ის ნაწილი, რომელიც XIII საუკუნეს ეხება, მეტად ძვირფასი, სანდო პირველწყაროა სელჩუკთა საამიროების წინააღმდეგ საქართველოს სამეფოს ბრძოლის ისტორიის, საქართველოს სამეფოს სამსახურში მხარგრძელთა დაწინაურების, ქართველ-სომეხთა ურთიერთობის, ამიერკავკასიაში მონღოლთა გამაჩანაგებელი ლაშქრობების, მათი ბატონობის, წეს-ჩვეულებებისა და სხვა საკითხების შესასწავლად.

ვარდან არეველცი. ვარდანის დაბადებული უნდა იყოს დაახლოებით 1200 - 1210 წლებს შორის ქ. განძაში, ან მის სანახებში. კირაკოს განძაკეცთან ერთად იგი

იყო მოწაფე ვანაკან მოძღვრისა. 1264 წ. ჰულაგუ ხანმა ვარდან არეველცი თავის კარზე მიიწვია. გარდაიცვალა 1271 წ. ვარდან არეველცის თხზულებათაგან ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა ე.წ. “მსოფლიო ისტორია”^[80], რომელიც იწყება ქვეყნის დასაბამიდან და გრძელდება 1267 წლამდე. სომხეთის გარდა აქ გვაქვს ცნობები პალესტინის, სპარსეთის, ბიზანტიის, არაბეთის, საქართველოს, თურქების, მონღოლებისა და სხვათა შესახებ. XI საუკუნიდან მოყოლებული თხზულება გაცილებით უხვ ცნობებს გვაწვდის.

ვარდან არეველცის “მსოფლიო ისტორია” კომპილაციაა. თვით თავის თანამედროვე ეპოქის შესახებაც კი ვარდანს ცნობები ვანაკან მოძღვრისა და კირაკოს განმაკვეცის თხზულებებიდან ამოუკრებია, მხოლოდ დაწვრილებით აღწერია ჰულაგუ-ხანის კარზე მისი ყოფნა. მიუხედავად ამისა, “მსოფლიო ისტორია” მეტად საყურადღებო პირველწყაროა, რადგან ვარდანი სარგებლობდა ჩვენამდე მოუღწეველი წყაროებით. მაგალითად, საქართველოს შესახებ ვარდანს ბევრი ცნობა ამოუღია XII ს. დასასრულის მოღვაწე ანისის დეკანოზ მხითარ ანეცის “ისტორიიდან”, რომლის უდიდესი ნაწილი, სადაც საქართველოს შესახებაც უნდა ყოფილიყო ცნობები, დაკარგულად ითვლება.

ბოლო ხანებში ვარდან არეველცის გადაჭრით მიაკუთვნეს “გეოგრაფია”^[81], რომლის ავტორის ვინაობის შესახებ აზრთა სხვადასხვაობა არსებობდა. “გეოგრაფია” საყურადღებო ცნობებს შეიცავს არა მარტო სომხეთის, არამედ მისი მეზობელი ქვეყნების შესახებაც.

გრიგორ აკნერცი (XIII ს.). ლიტერატურაში ადრე გრიგორ აკნეცი მალაქია ბერის სახელით იყო ცნობილი. მის შესახებ ბიოგრაფიული ცნობები თითქმის არა გვაქვს. როგორც მისივე “ისტორიიდან” ჩანს, იგი ვანაკან მოძღვრის მოწაფე უნდა ყოფილიყო და ვარდან არეველცისა და კირაკოს განმაკვეცთან ერთად უნდა ესწავლა. გრიგორ აკნერცის “მოისართა ტომის ისტორია”^[82] მოიცავს 55 წლის (1220-1275) ამბებს. ავტორი აღწერს მონღოლთა გამოჩენას, მათ შემოსევებსა და გაბატონებას ამიერკავკასიასა და მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებში. ძეგლი საყურადღებო ცნობებს გვაწვდის მონღოლთა მფლობელობის ხასიათისა და დაპყრობილ ხალხთა ისტორიის საკითხების შესასწავლად. გრიგორ აკნერცი ხშირად იგივე ამბებს გადმოგვცემს, რასაც კირაკოს განმაკვეცი და ვარდან არეველცი, მაგრამ ზოგიერთი დეტალი განსხვავებულია და ავსებს მათ ცნობებს.

სტეფანოს ორბელიანი, სომხური ისტორიოგრაფიის ბრწყინვალე წარმომადგენელი ს. ორბელიანი წარმომავლობით ქართველი იყო და ქართული ენა, როგორც ჩანს, სცოდნია. იგი იყო შვილი ტარსაიჭ ორბელიანისა, აღუზრდია უშვილო ბიძას. სტეფანოსი ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა XIII ს. II ნახევარში. 1285 წ. ხდება ტათევის მიტროპოლიტი. გარდაცვლილი ჩანს 1304 წ. სტეფანოს ორბელიანი თავის “სიუნიქის ისტორიაში”^[83] საზოგადოდ მოგვითხრობს სიუნიქის მთავრების შესახებ, ხოლო რაკი ამ ქვეყნის მთავრები გარკვეული დროიდან ორბელები იყვნენ, ამიტომაც მის თხზულებაში მოიპოვება საგანგებო თავი, სადაც ორბელთა წარმომავლობისა და თავგადასავლის შესახებ უხვი ცნობებია მოცემული. სტეფანოსის, როგორც ისტორიკოსის, დიდ ღირსებად ითვლება ის, რომ იგი იყენებს მთელ რიგ დოკუმენტურ წყაროებს, ეპიგრაფიკულ ძეგლებს, ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერებს და ა.შ. აღსანიშნავია ისიც, რომ სტეფანოსი ხედავს ქვეყნის გეოგრაფიული აღწერის, ადმინისტრაციული დაყოფის აღნიშვნის საჭიროებას საისტორიო თხზულებაში.

მისი დროის ისტორიკოსთაგან განსხვავებით, სტეფანოს ორბელიანი შედარებით ნაკლებადაა მოქცეული სარწმუნეობრივი დოგმების გავლენის ქვეშ და მოვლენები ყოველთვის ღვთის ნების გამოვლენად კი არ ესახება, არამედ რეალური საფუძვლით ცდილობს მათ ახსნას. იგი მოვლენათა შორის მიზეზს-შედეგობრივ კავშირს ამჩნევს.

XIII ს. მდიდარი სომხური საისტორიო მწერლობის ძეგლებიდან აღსანიშნავია აგრეთვე სმბატ სპარაპეტის მატიანე^[84] და მხითარ აირივანეცის ქრონოგრაფია^[85].

XIV - XV საუკუნეები სომხური ისტორიოგრაფიის დაკნინების ხანად უნდა ჩაითვალოს. შეიძლება მოვიხსენიოთ მხოლოდ XV ს. I ნახევრის მოღვაწე თოვმა მეწოფეცი. მისი “ლანგ თემურის ისტორია”^[86] წყაროების ნაკლებობის პირობებში საკმაოდ საყურადღებო ძეგლია თემურლენგის დაპყრობების, განსაკუთრებით თემურის მემკვიდრეობის ისტორიის, იმდროინდელი სომხური საზოგადოებრივი აზრისა და საქართველო-სომხეთის ურთიერთობის საკითხების შესასწავლად.

XIII - XV სს. მანძილზე შედგენილ იქნა რამდენიმე ე.წ. “წვრილი ქრონიკა”^[87], რომლებიც განსაკუთრებით ქრონოლოგიის საკითხების შესასწავლად იძლევიან ძვირფას მასალას.

აღსანიშნავია, რომ ჩვენთვის საინტერესო ცნობებს ზოგჯერ XV საუკუნის შემდეგ შექმნილ სომხურ საისტორიო თხზულებებშიც ვხვდებით.

საქართველოს ისტორიის საკითხების შესასწავლად საყურადღებო ძეგლებიდან ისტორიკოსთა და ქრონისტთა თხზულებების გარდა უნდა აღინიშნოს აგრეთვე სომხურ ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერები^[88], ეპიგრაფიკული ძეგლები^[89] და წმინდანთა ცხოვრება^[90].

გ. არაბული წყაროები

XI - XV საუკუნეების საქართველოს ისტორიის შესასწავლად დიდი მნიშვნელობა აქვს ამ პერიოდის არაბულენოვან ნარატიულ წყაროებს.

არაბულ საისტორიო მწერლობაში მისი ჩამოყალიბების დროიდანვე ჩნდება ცნობები საქართველოს შესახებ. ადრეული ხანის (IX - X სს.) არაბ მწერალთა ტრადიციების საუკეთესო გამგრძელებლები იყვნენ იაჰია ანტიოქიელი, ალ-ფარიკი, იბნ შადადი, ალ-ჰუსაინი, ალ-იაკუთი, იბნ ალ-ასირი, ან-ნასავი, სიბტ იბნ ალ-ჯაუზი, ზაქარია ყაზვინი, აბუ ლ- ფიდა, ან-ნუვაირი, ალ-უმარი, ალ-კალკაშანდი, ალ-მაკრიზი, ალ-აინი, იბნ არაბ შაჰი და სხვ.

იაჰია იბნ საიდ იბნ იაჰია ალ-ანტაქი (ანტიოქიელი) XI ს-ის პირველი ნახევრის ეგვიპტელი არაბი მწერალია; დაბადებული უნდა იყოს X ს-ის 70-იან წლებში, გარდაიცვალა დაახლოებით 1066 წელს. 1014 - 1015 წლამდე ცხოვრობდა სამშობლოში (კაიროსა და ალექსანდრიაში), შემდეგ გადავიდა ანტიოქიაში და იქვე დაასრულა თავისი სიცოცხლე. თავიდან მას მედიცინა იზიდავდა, მაგრამ 1006 - 7 წელს, სხვების დავალებით, დაუწყია თავისი წინამორბედი ნათესავის, ალექსანდრიის პატრიარქის ევტიხის ისტორიული თხზულების (“ძვირფასი ქვების ძაფი”) გაგრძელება, რომელიც ცნობილია “თარიხ აზ-ზაილის” (“მატიანის გაგრძელება”) სახელწოდებით. თხზულება ორ ტომადაა დაწერილი, მთავრდება 1066 წლის ამბებით, თხრობა მიმდინარეობს ქრონოლოგიური თანამიმდევრობით. “თარიხ აზ-ზაილის” სრული ტექსტი გამოცემული არ არის. ცნობილია მისი

რამდენიმე ხელნაწერი - დამასკოს, პარიზის, ფადლაჰ სარუფის - ბეირუთში და პორფილე უსპენსკის. ეს უკანასკნელი ხელნაწერი ყველაზე ადრინდელი და სრულია. მისი ნაწილი, რომელშიც ასახულია ბიზანტიის კეისრის ბასილ II-ის (976 - 1025) ცხოვრება მოღვაწეობის ძირითადი მომენტები, რუსულად თარგმნა და 1883 წელს გამოაქვეყნა ბარონმა ვ. როზენმა^[91]. მასში საყურადღებო ცნობებია მაშინდელი საქართველოს პოლიტიკური ისტორიისათვის. ავტორი გვამცნობს: ბასილ II-ის წინააღმდეგ ამბოხებული ბარდა ფოკას ვაჟის - ნიკიფორე კოჭლის გამოცხადებას ტაოს მფლობელ დავით დიდ კურაპალატთან, რათა ამ უკანასკნელს დახმარება აღმოეჩინა კეისრის სარდლის ტარონიტის დასამარცხებლად; დავითის მიერ ბაგრატის ორი ვაჟისა და 1000-კაციანი მაშველი რაზმის გაგზავნას, მათ გამარჯვებას და სამშობლოში დაბრუნებას; ამის გამო ბასილის განრისხებას და 990 წ. ჯაკ რუსის სარდლობით ლაშქრის გამოგზავნას, ბრძოლაში ბაგრატის ვაჟების დამარცხებას, დავითის შეწყალებას და კურაპალატად დანიშვნას იმ პირობით, რომ გარდაცვალების შემდეგ, ვითარცა უმემკვიდრეო, თავის სამფლობელოს ბიზანტიის კეისარს დაუტოვებდა; დავით კურაპალატის გარდაცვალებას (1001წ.), ტაოს გადასვლას ბიზანტიის ხელში და 1019 წელს გიორგი I-ის მიერ ამ ტერიტორიის კვლავ შემოერთებას; ქართველი მეფის ცდას შეუთანხმდეს ეგვიპტის ხალიფას ალ-ჰაქიმს, რომ მოაწყონ ერთდროული ლაშქრობა კეისრის წინააღმდეგ სხვადასხვა მხრიდან; ამ მოლაპარაკების ჩაშლას, ბასილის ლაშქრობას საქართველოში 1020 წელს, გიორგი I-ის დამარცხებას და საქართველოს აწიოკებას; ხელახალი ლაშქრობისათვის კეისრის მზადებას 1022 წელს, გიორგი მეფის დამორჩილებას, ბაგრატ გიორგის ძის დაბრუნებას კონსტანტინოპოლიდან, მის გამეფებას საქართველოში და ბასილ II-ის მიტაცებული ტერიტორიების შემოერთებას.

იაჰია ანტიოქიელის ეს ცნობები ქართულ ისტორიოგრაფიაში გამოყენებული აქვს ივ. ჯავახიშვილს^[92].

აჰმად იბნ იუსუფ იბნ ალი იბნ ალ-აზრაჰ ალ-ფარიკი დაიბადა 1116 წელს ქ. მაიაფარიკინში^[93]; ბევრ დროს ანდომებდა მოგზაურობას. 1153 წელს ჩამოვიდა საქართველოში მეფე დემეტრე I-ის კარზე. ალ-ფარიკის ეკუთვნის ისტორიული თხზულება "თარიხუ ლ-მაიაფარიკინა" ("მაიაფარიკინის ისტორია"), რომელიც დასრულდა 1165წელს. ნაშრომში თავმოყრილია ხანგრძლივი მოგზაურობის დროს შეგროვილი მასალები; გადმოცემულია თვითნაწი და მოსმენილი ამბები. "თარიხუ ლ-მაიაფარიკინის" სრული ტექსტი ჯერ გამოცემული არ არის მისი ცალკეული ნაწყვეტები თარგმნეს ს. ქასრავიმ^[94], ვლ. ფუთურიძემ^[95]. მინორსკიმ^[96] და მამედოვმა^[97]. ექსცერპტის არაბული ტექსტი გამოაქვეყნა გ. წერეთელმა^[98].

ალ-ფარიკის "მაიაფარიკინის ისტორიაში" მოთხრობილია ამბავი დავით აღმაშენებლის მიერ მაჰმადიან გამგებელთა კოალიციური ლაშქრობის დამარცხებისა დიდგორის ველზე (1121წ), ქართველი მეფის მიერ თბილისის აღებისა (1122წ.), ქალაქში მცხოვრები მუსლიმანების შეწყალებისა და იმ წესების შესახებ, რაც დავითმა შემოიღო მათთვის. იქვე საინტერესო ცნობებია ჯაფარიანთა არაბული გვარის გადაშენების შემდეგ თბილისში დამყარებული საქალაქო მმართველობის შესახებაც. ისტორიკოსი დიდად აფასებს ქართველ მეფეებს - დავითსა და მის მემკვიდრე დემეტრეს. ალ-ფარიკის "თარიხ ლ-მაიაფარიკინა" ერთ-ერთი საუკეთესო ისტორიული წყაროა XII ს. საქართველოს ისტორიის შესასწავლად.

ამავე პერიოდის საქართველოს შესახებ საყურადღებო ცნობებია დაცული აგრეთვე ბაჰადად-დინ აბუ ლ-მაჰსინ იუსუფ იბნ შადადის (1145 - 1234)

ისტორიულ ნაშრომში - “ქითაბ სირათი სალაჰ ად-დინ (“სალაჰ ად-დინის ბიოგრაფია”), რომელიც, 1899 - 1900წწ. გამოიცა კაიროში. ნაშრომში ვრცლადაა წარმოდგენილი პირველი აიუბი სულთნის დროს ეგვიპტის ურთიერთობა გარე სამყაროსთან, კერძოდ მასში დაცულია ცნობა იმის შესახებ, რომ 1192/3წ. სალადინის კარზე გამოცხადებულან საქართველოს მეფის ელჩები, რომლებსაც მისთვის გადაუციათ თამარის წერილი და 200 ათასი დინარი მუსლიმანთა მიერ 1187 წელს მიტაცებული ჯვრის მონასტრის გამოსახსნელად.

ჩვენი ქვეყნის წარსულის შესასწავლად დიდმნიშვნელოვანი ძეგლია “ახბარუ დ-დავლათი ს-სელჯუკიათი” (“სელჩუკთა სახელმწიფოს ისტორია”), ანუ სხვანაირად “ზუბდათუ თ-თავარიხი ახბარ უმარა უ ვა ლ-მულუქი ს-სალჯუკიათი” (“ისტორიის ნაღები, რომელიც მოგვითხრობს სელჩუკ ამირებსა და მეფეებზე”). თხზულების ავტორად პირობითად მიჩნეულია სადრ ად-დინ აბუ ლ-ჰასან იბნ ‘ალი იბნ ნასირ ალ-ჰუსაინი, ხვარაზმშაჰ ალა-ად-დინ თექემის (1172 - 1200) მოხელე. თხზულებაში თხრობა გრძელდება 1231 წლამდე და წყდება ხვარაზმშაჰ ჯალალ ად-დინის ცხოვრების აღწერით. თხზულების არაბული ტექსტი გამოსცა მუჰამად ეყბალმა ლაჰორში 1933 წელს ^[99]. ეყბალისეული გამოცემის არაბული ტექსტი თურქულად თარგმნა ნეჯათ ლულალმა ^[100]. ალჰუსაინის ამ ნაშრომში ვრცლადაა აღწერილი ქრისტიანულ ქვეყნებთან სელჩუკი სულთნების ურთიერთობა, მათი თავდასხმები საქართველოზე, დამოკიდებულება ბაგრატ IV-თან, დავით აღმაშენებელთან, დემეტრე I-თან, გიორგი III-თან, თამართან და მის მემკვიდრეებთან. საინტერესოა თხზულებაში დაცული ცნობები შირვანთან და აზერბაიჯანელ ილდეღიზებთან საქართველოს დამოკიდებულების შესახებ. ჩანს, ამ დროს შირვანი საქართველოს ქვეშევრდომი ქვეყანა იყო.

ალ-ჰუსაინის ცნობებს საქართველოს შესახებ იყენებენ რ. კიკნაძე, ნ. შენგელია და ზ. ბუნიატოვი ^[101].

საქართველოს შესახებ საყურადღებო ცნობები გვხვდება იაკუთ იბნ ‘აბდ ალლაჰ ალ-ჰამავი არ-რუმის დიდ გეოგრაფიულ ლექსიკონში (1224წ.), რომელსაც, “ქითაბ მუჯამუ ლ-ბულდანი” (“ქვეყნების ანბანზე გაწყობილი ლექსიკონი”) ეწოდება. იაკუთი (1179 - 1229) წარმოშობით მცირეაზიელი ბერძენია, სწავლა-განათლება მიიღო ქ. ბაღდადში, წერდა არაბულად. 16წელი დაჰყო მოგზაურობაში და მოიარა ეგვიპტე, სირია, პალესტინა, მესოპოტამია, აზერბაიჯანი, შუა აზია, ირანი.

იაკუთის თხზულება ძირითადად კომპილაციური ნაშრომია. ლექსიკონში შეჯამებულია ის, რაც მსოფლიო მეცნიერებას დაუგროვებია მონღოლთა შემოსევების დაწყებამდე. საქართველოს ავტორი ათავსებს მეხუთე სარტყელში (იკლიმში), რომლის ცენტრი თბილისის ახლოსაა. ლექსიკონში მოცემულია ქართველებისა და მათი ქვეყნის დახასიათება; არის ცნობები თბილისისა და მისი უბნის-სულდაბილის, დმანისის, ხუნანის, მტკვრისა და არაბთა მიერ საქართველოს დაპყრობის შესახებ.

”ქითაბ მუჯამუ ლ-ბულდანის” არაბული ტექსტის სრული გამოცემა პირველად განახორციელა გერმანელმა არაბისტმა ფ. ვიუსტენფელდმა ^[102]. ამის შემდეგ ის კიდევ ორჯერ გამოიცა: 1906-1907 წწ. კაიროში 10 ტომად (რვა ტომი შეადგენს ლექსიკონის ძირითად ტექსტს, ხოლო ბოლო ორი ტომი წარმოადგენს მუჰამად ამინ ალ-ხარჯის მიერ შესრულებულ დამატებას) და 1955 - 1957წწ. ბეირუთში. ”ქითაბ მუჯამუ ლ-ბულდანის” არც ერთ ენაზე არაა მთლიანად თარგმნილი. 1959წ. გამოვიდა ლექსიკონის შესავალი ნაწილის ინგლისური

თარგმანი წინასიტყვაობითა და ვრცელი შენიშვნებით ^[103]. რუსულ ენაზე ”ქითაბ მუჯამუ ლ-ბულდანის” ნაწყვეტები თარგმნილი აქვთ ნ. მედნიკოვს, ვ. როზენს, ო. სენკოვსკის, პ. ჟუხეს^[104], ქართულად - სიხარულიძეს^[105].

საქართველოს ისტორიის შესახებ მეტად საინტერესო ცნობებს იძლევა იაკუთის თანამედროვე არაბი სიტორიკოსი იბნ ალ-ასირი.

აბუ ლ-ჰასან ალი იბნ ალ-ქარიმ მუჰამმად იბნ მუჰამმად იბნ აბდ ალ - ქარიმ იბნ აბდ ალ- ვაჰიდ ამ-შაიბანი, რომელიც ცნობილია იბნ ალ-ასირ ალ-ჯაზირის ან მოკლედ იბნ ალ-ასირის (1160 - 1234) სახელით, დაიბადა მესოპოტამიის ქ. ჯაზირათ იბნ უმარში, სწავლობდა ჯერ მშობლიურ ქალაქში, შემდეგ მოსულსა და ბაღდადში. იბნ ალ-ასირი აქტიურ მონაწილეობას ღებულობდა ლაშქრობებში ჯვაროსნების წინააღმდეგ. საბოლოოდ იგი დასახლდა მოსულში და მუშაობდა ათაბეგ ნურ ად-დინ არსლან შაჰის ქათიბად (მწერლად). აქ დაინტერესდა ის პირველად მეცნიერებით. ის არის ავტორი რამდენიმე კაპიტალური ნაშრომისა, რომელთაგან ჩვენთვის ამჯერად ყველაზე მნიშვნელოვანია ”თარიხუ ლ-ქამილ” (“დასრულებული ისტორია”). ეს არის მსოფლიო ისტორიის ტიპის თხზულება; თხრობა იწყება სამყაროს გაჩენიდან და მოდის 1231 წლამდე. ნაშრომის დიდი ნაწილი (XII საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედამდე) კომპილაციურია, თუმცა აქაც იბნ ალ-ასირი მკვლევარ ისტორიკოსად გვევლინება, ვიდრე უბრალო კომპილატორად. ის ერთი წყაროს ცნობას უდარებს სხვა წყაროების შესაბამის ცნობებს, განსხვავების შემთხვევაში ცდილობს დაადგინოს ჭეშმარიტება, ხოლო როცა ამას ვერ ახერხებს, მოაქვს განსხვავებული ადგილები წყაროს მითითებით.

განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ”თარიხუ ლ-ქამილის” ორიგინალური ნაწილი (XII ს. დასასრულისა და XIII ს. დასაწყისის ისტორია), სადაც აღწერილია მოვლენები, რომელთა მხილველი და თანამედროვე თვითონვე იყო ავტორი. თხზულების ბოლო ნაწილში აღწერილია თურქ-სელჩუკთა, თათარ-მონღოლთა და ხვარაზმელთა დაპყრობითი ომები, მათი დამოკიდებულება ქრისტიანული ქვეყნებისადმი. არც ერთ სხვა არაბულენოვან თხზულებაში არ გვევლინება საქართველოს შესახებ იმდენი და ისეთი სანდო ცნობები, რამდენიც იბნ ალ-ასირის ”თარიხუ ლ-ქამილში”. აღწერილია ქართველების პირველი ცდა თბილისის განთავისუფლებისა 1037/8 წელს და მათი მარცხი, ალფ-არსლანის ლაშქრობა ^[106], ქართველთა მიერ თბილისის განთავისუფლება (1122წ.), დავით აღმაშენებლის გარდაცვალება, ქართველი მეფის მიერ ანისის აღება (1161წ.), ბრძოლა შაჰარმენტან, ქართველთა მიერ არზრუმისა და დვინის დაკავება, ლაშქრობები აზერბაიჯანში (1165/ 6წ.), ხლათში, ყარსში; თამარ მეფის გარდაცვალება (1207წ.), თათარ-მონღოლთა გამოჩენა შუა აზიაში, მათ წინააღმდეგ საქართველოსა და მისი მეზობელი მუსლიმანური ქვეყნების კოალიციური ლაშქრობის მზადება ლაშა გიორგის ინიციატივით, მონღოლთა გამოჩენა ამიერკავკასიაში, ხვარაზმშაჰ ჯალალ ად-დინის ლაშქრობა საქართველოში. ავტორი თათარ-მონღოლი დამპყრობლების მოძულე ისტორიკოსია. ”თარიხუ ლ-ქამილის” სრული ტექსტი პირველად 1851-1876 წლებში გამოსცა შვედმა არაბისტმა ტორნბერგმა 12 ტომად, რომელსაც დაურთო შესწორებები და საძიებლები 2 ტომად^[107]. 12 ტომად დაიბეჭდა ის აგრეთვე კაიროში 1873/4და 1883/4 წლებში.

იბნ ალ-ასირის ცნობები ამიერკავკასიის შესახებ რუსულ ენაზე თარგმნა პ. ჟუხემ^[108] ფრაგმენტები ფრანგულად თარგმნეს დ ოსონმა^[109] და დეფრემერიმ^[110] რუსულად - ნ. ილმინსკიმ^[111] და ვ. ტიზენჰაუზენმა^[112], ხოლო იმ ცნობების ნაწილი,

რომელიც უშუალოდ საქართველოს ეხება, დეფრემერის ფრანგული თარგმანიდან გადმოაქართულა ივ. მაჭავარიანმა.

XIII ს. 20-იან წლებში წყდება ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური სოციალურ-ეკონომიკური და კულტურული აღმავლობის ხანა. ამიერიდან იწყება მისი საერთო დაღმავლობა, გამოწვეული თათარ-მონღოლთა ბატონობით, რომელიც თემურ ლენგის ლაშქრობების ჩავლით, XV საუკუნემდე გაგრძელდა. ამ პერიოდის საქართველოს ისტორიის შესასაწავლად საინტერესო ცნობების შემცველი არაბული ნარატიული წყაროა "სითარ ას-სულტან ჯალალ ად-დინ მანკბურნი" ("სულთან ჯალალ ად-დინის ისტორია"), რომლის ავტორია ან-ნასავი.

შიჰაბ ად-დინ მუჰამმად იბნ აჰმად იბნ 'ალი იბნ მუჰამმად ალ-მუნში ან ნასავი XIII საუკუნის პირველი ნახევრის თათარ-მონღოლი დამპყრობლების მოძულე მწერალი იყო, მუშაობდა ხვარაზმში ჯალალ ად-დინის კარზე ქათიბად და მოწმე იყო ყველა იმ ლაშქრობისა, რომელიც ხვარაზმელთა სახელმწიფოს ამ უკანასკნელმა გამგებელმა მოაწყო აღმოსავლეთში. ნასავის ეს თხზულება მემუარული ხასიათის ნაშრომია. მასში ვრცელი ადგილი ეთმობა ჯალალ ად-დინის ბრძოლებს ამიერკავკასიაში; დაწვრილებითაა აღწერილი გარნისის ბრძოლა, ჯალალ ად-დინის წასვლა თავრიზში 1225 წელს, საქართველოში ხვარაზმელი მარბიელი რაზმების მოქმედება, ადგილობრივი მოსახლეობის აყრა-გაქცევა, ჯალალ ად-დინის დაბრუნება საქართველოში და თბილისის აღება-აოხრება; ხლათის, ლორის, განძის, ალი-აზადისა და გაგის ბრძოლები. მართალია, ამ ამბების აღწერისას ავტორი ამჟღავნებს ტენდენციურობას - ქრისტიანებისადმი სიძულვილს, მაგრამ ეს ვერ ფარავს თხზულების, როგორც წყაროს, დიდ მნიშვნელობას. თხზულების არაბული ტექსტი 1953 წელს კაიროში დაბეჭდა ეგვიპტელმა მეცნიერმა ჰაფიზ აჰმად ჰადიმამ; არსებობს აგრეთვე ო. ჰუდასის გამოცემა ^[113] და შემოკლებული თარგმანები სპარსულ, თურქულ და ფრანგულ ენებზე. 1973 წელს დაიბეჭდა ან-ნასავის თხზულების სრული თარგმანი რუსულადაც ^[114].

XII - XV საუკუნეების საქართველოს ისტორიის ერთდერთი მნიშვნელოვანი წყაროა სიბტ იბნ ალ-ჯაუზის "მირათ აზ-ზამან ფით არიხუ ლ-'აიან" ("ეპოქის სარკე გამოჩენილ პირთა ისტორიაში").

შამს ად-დინ აბუ ლ-მუზნაფარ იუსეფ იბნ კაზაველი ალ-თურქი, ცნობილი სიბტ იბნ ალ-ჯაუზის სახელით, ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა 1186 - 1257 წლებში. მისი მსოფლიო ისტორიის ტიპის თხზულება ძირითადად კომპილაციური ხასიათისაა, დაწერილია რვა ტომად. თხრობა იწყება ქვეყნის გაჩენიდან და მთავრდება 1256 წლის ამბებით. ნაშრომი ჯერ არ არის მთლიანად გამოცემული, არც მისი სრული თარგმანი არსებობს. 1951 - 1952 წლებში ჰაიდარაბადში დაიბეჭდა "მირათ აზ-ზამანის" მხოლოდ მე-8 ტომი ორ წიგნად ^[115], რომლებშიაც გადმოცემულია XII - XIII საუკუნეების ამბები. იქ არის ცნობები თბილისში ჯაფარიანთა გვარის ამოწყვეტისა და საქალაქო მმართველობის შესახებ, აღწერილია დიდგორის ომის წინ შექმნილი ვითარება, კერძოდ, ქართველთა მზადება თბილისის გასათავისუფლებლად, მაჰმადიან გამგებელთა მზადება კოალიციური ლაშქრობისათვის ქართველების წინააღმდეგ, ამ კოალიციური ლაშქრობის ჩაშლა, ქართველების უეცარი თავდასხმა მოწინააღმდეგის ბანაკზე, მაჰმადიანთა დამარცხება და დავით აღმაშენებლის მიერ თბილისის აღება.

სიბტ იბნ ალ-ჯაუზის ეს ცნობები დიდი ხანია სპეციალურ ლიტერატურაში. მისი ფრანგული თარგმანი გამოაქვეყნეს მ. დეფრემერიმ და მ. ბროსემ ^[116]. ივ. მაჭავარიანმა ისინი ფრანგულიდან ქართულად თარგმნა ^[117] ხოლო

1967 წელს არაბული ტექსტი ცნობისა დავით აღმაშენებლის შესახებ ქართული თარგმანითა და შენიშვნებით გამოაქვეყნა ო. ცქიტიშვილმა^[118].

საქართველოს ისტორიის შესასწავლად საინტერესო ცნობების შემცველია არაბი მწერლისა და კოსმოგრაფის ზაქარია ყაზვინის ნაშრომი.

ზაქარია იბნ მუჰამად ალ-ყაზვინი (1203 - 1283) ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა მესოპოტამიაში. მისი "ასარ ალ-ბილად ვა ლ-ახბარ ალ-იბადნ ("ქალაქების ძეგლები და ცნობები ალაჰის მონების შესახებ") დაწერილია 1275წ. და იაკუთის დიდი გეოგრაფიული ლექსიკონის ტიპის ნაშრომია. თხზულების არაბული ტექსტი გამოცემულია სრულად ^[119]; ნაშრომი კომპილაციური ხასიათისაა. ავტორი არ კმაყოფილდება ქვეყნებისა და ქალაქების მარტო გეოგრაფიული აღწერილობით, არამედ იძლევა ვრცელ ისტორიულ ექსკურსებსაც, რაც ზრდის ნაშრომის ღირსებას.

ზაქარიას ნაშრომში აღწერილია მდ. მტკვარი. ქ. ხლათის აღწერისას მოთხრობილია ამ ციხე-ქალაქის ხელში ჩასაგდებად ქართველების ერთდერთი უიღბლო ლაშქრობის შესახებ, რომელსაც ადგილი ჰქონდა 1208/9 წელს ივანე მხარგრძელის წინამძღოლობით. თბილისის დახასიათებისას ავტორი იძლევა ქალაქის წარმოშობის მოკლე ისტორიას, აღწერს მის გადაწვას ბუღა-თურქის მიერ, მოგვითხრობს აბანოებზე, ქალაქის მოსახლეობაზე, ვაჭრობა-ხელოსნობაზე, სავაჭრო საქონელზე, ფულზე და სხვ.^[120] ზაქარიას ცნობები საქართველოს შესახებ დაბეჭდილი აქვს ო. ცქიტიშვილს^[121].

საქართველოს შესახებ საინტერესო ცნობებს შეიცავს აგრეთვე აბულფიდას ცნობები: "თაკვიმ ალ-ბულდანი" ("გეოგრაფიული ცნობარი") და "ალ-მუხთასარ ფი 'ახბარ ალ-ბაშარი" ("მსოფლიოს მოკლე ისტორია").

აბუ ლ-ფიდა ' ისმა ' ილ იბნ ' ალი იბნ მუჰამად იბნ ' უმარ იბნ შანშაჰ იბნ აიუბ იმად ად-დინ ალ-აიუბა (1273 - 1331) ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა სირიაში, ჯერ დამასკოში, ხოლო შემდეგ ქ. ჰამაში; მონაწილეობდა ჯვაროსნებისა და თათარ-მონღოლების წინააღმდეგ ლაშქრობაში; ფეხით მოიარა ეგვიპტე, არაბეთის ნახევარკუნძული, პალესტინა, მესოპოტამია და მცირე აზია; ბევრს კითხულობდა, ზედმიწევნით იცნობდა წინამორბედ არაბ მწერალთა ნაშრომებს. ეს იყო პოეტიც, ასტრონომიც და ბოტანიკოსიც, მაგრამ მეცნიერებაში ცნობილია როგორც გეოგრაფი და ისტორიკოსი. მისი პირველი ნაშრომი "თაკვიმ ალ- ბულდანი" დაწერილია (სრული სახით) 1321 წელს. ძირითადად ის კომპილაციური თხზულებაა. არსებობს "თაკვიმ ალ-ბულდანის" სრული გამოცემა და თარგმანი ^[122].

აბუ ლ-ფიდ ' ას მეორე ნაშრომი "ალ-მუხთასარ ფი-ახბარ ალ-ბაშარი" მსოფლიო ისტორიის ტიპის თხზულებაა, დაწერილია ხუთ ნაწილად (ტომად). მასში თხრობა იწყება ისლამის წარმოშობით და მთავრდება 1330 წლის ამბების გადმოცემით. ისიც კომპილაციური ხასიათის ნაშრომია, მაგრამ მასში ბევრი რამაა ისეთი, რაც ადრინდელ ავტორებთან არ მოიპოვება. განსაკუთრებით ძვირფას ცნობებს შეიცავს მონღოლთა ბატონობის პერიოდისათვის.

ეს ისტორიული ნაშრომი იაკობ რეისკის გამოკვლევით 1789 - 1794 წლებში არაბულ-ლათინურად დაიბეჭდეს პ. სუჰმიმ და ტ. ადლერმა^[123]. შემდეგ კი გამოიცა კაიროში^[124].

აბუ ლ-ფიდა ' ს ცნობები საქართველოს შესახებ დიდი ხანია მეცნიერულ მიმოქცევაშია. მათ ხშირად იმოწმებს მარი ბროსე მ ქართლის ცხოვრების კომენტარებში^[125] და შ. დეფრემერი იბნ ალ-ასირის "თარბ ალ-ქამილის" იმ ადგილების განმარტებისას, სადაც საქართველოს შესახებაა საუბარი^[126]. იგივე

ცნობები ქართულ ისტორიოგრაფიაში შემოიტანეს ივ. მაჭავარიანმა^[127] და ივ. ჯავახიშვილმა^[128].

საქართველოს ისტორიისათვის ცნობები მოეპოვება აგრეთვე არაბ მწერალ-ენციკლოპედისტს შაჰაბ ად-დინ აბუ ლდ'-აბბას აჰმად იბნ 'აბდ ალ-ვაჰაბ ალ-ბაჟრი ან-ნუვაირის (1279 - 1332წწ.)-იგი ეგვიპტელია. 1331 წელს დაასრულა თავისი 31-ტომიანი ნაშრომი "ნიჰაით ალ-'არაბი ფი ფუნუნ ალ-'ადაბი" ("ლიტერატურის საბოლოო მიზანი"), რომელსაც მეორენაირად ეწოდება "მუნთაჰი ალ-'არაბი ფი 'ალამი ალ-ადაბი" ("უაღრესად აუცილებლის ცოდნა კეთილადმზრდელით მეცნიერებაში"). ამ ენციკლოპედიური ტიპის ნაშრომის ნახევარი (9000გვერდი) დათმობილი აქვს ისტორიას, რომელიც მთავრდება 1331წ. ამბებით. ნაშრომი კომპილაციური ხასიათისაა. მისი ხელნაწერები დაცულია სტამბოლში, კაიროში, ლეიდენში, პარიზსა და ვენაში. სრული გამოცემა არ არსებობს^[129]. თხზულება მრავალმხრივ საინტერესო ძეგლია. მის ისტორიულ ნაწილში ავტორი, სხვათა შორის მოგვითხრობს 1320 წლის მაისში საქართველოს მეფის ელჩების კაიროში ჩასვლის შესახებ, მათ გამოცხადებას სულთან ან-ნასირთან (1293 - 1294, 1299 - 1309, 1310 - 1341), მიღების ცერემონიალს და ოქროს ურდოსა და ილხანთა ირანის ბრძოლებს, რომელთა ასპარეზი საქართველოს ტერიტორია იყო^[130].

საქართველოს ტერიტორიაზე მომხდარი ბრძოლების შესახებ მოგვითხრობს აგრეთვე მამლუქთა პერიოდის ეგვიპტელი მწერალი ენციკლოპედისტი შიჰაბ ად-დინ აჰმად იბნ იაჰია იბნ ფადლალლაჰ ალ-'უმარი ად-დიმაჰვი (1301 - 1349), დაბადებული დამასკოში და გაზრდილი ეგვიპტეში. იგი დიდხანს მუშაობდა სახელმწიფო კანცელარიის ქათიბის თანამდებობაზე და საშუალება ჰქონდა საარქივო მასალებს, ლიტერატურას, სულთნის კარზე მოვლენილ უცხო ქვეყნების დიპლომატიურ წარმომადგენლებს, მათი მიღებისა და მიმართვის წესებს, რის შესახებაც ის მოგვითხრობს ნაშრომში "ათ-თა'რიფ ფი ლ-მასტალი 'ამ-შარიფნ (ნმიღებული მაღალი სტილის გაცნობან). ნაშრომი დაწერილია 1340 წლის შემდეგ, ავტორის სიცოცხლის ბოლო წლებში და შედგება შვიდი თავისაგან. პირველ თავში, სადაც ალ-'უმარი იძლევა ინსტრუქციას, თუ რომელი სახელმწიფოს მზრძანებელი რანაირად უნდა მოიხსენიონ პატივისა და ადგილის (ავტორიტეტის) მიხედვით შედგენილ ფორლიარში, სხვათა შორის, გვხვდება საქართველოს მეფეებისადმი მიმართვის ფორმულაც, რომელიც საინტერესოა საქართველოს მაშინდელი საერთაშორისო პრესტიჟის გასარკვევად და, მამასადამე, მისი პოლიტიკური მდგომარეობის შესასწავლად.

ეგვიპტის სულთნის კარზე შემუშავებული ქართველი მეფეებისადმი მიმართვის ეს ფორმულა ალ-'უმარის ნაშრომიდან უცვლელად შეიტანა XIV - XV საუკუნის ეგვიპტელმა მწერალმა ენციკლოპედისტმა შიჰაბ ად-დინ აბუ ლ - 'აბბას აჰმად იბნ 'ალიმ, ანუ სხვანაირად აბუ ლ-'აბბას აჰმად შიჰაბ ად-დინ ალ-მი სრი ალ-კალკაშანდიმ (1355 - 1418) თავის 14 - ტომიან კაპიტალურ ნაშრომში "სუბჰ ალ დ'ა' შა ფი სინა' ათ ალ-'ინშან("განთიადი მოზრმოსათვის წერის ხელოვნებაში") ნაშრომის წერა ალ- კალკაშანდიმ დაასრულა 1412 წელს, სრული სახით დაიბეჭდა 1913 - 1920წწ. კაიროში. მისი ცნობები საქართველოს შესახებ ამოკრიბა და სრულად თარგმნა ვ. ტიზენჰაუზენმა^[131], ხოლო ქართველი მეფეებისადმი მიმართვის ფორმულის არაბული ტექსტი შეტანილია გ.წერეთლის არაბულ ქრესტომათიაში^[132]. მისი ქართული თარგმანი დაბეჭდეს ივ. ჯავახიშვილმა, ა. მენტეშაშვილმა და სხვ.^[133]

საქართველო-ეგვიპტის დიპლომატიური ურთიერთობის შესახებ საინტერესო ცნობებია დაცული სხვა არაბი მწერლების, კერძოდ, ალ-მაკრიზის, ალ-აინისა და მუჯირ ად-დინ ალ-უმარის შრომებშიც.

თაკი ად-დინ აჰმად იბნ ალი ალ-მაკრიზის (1364 - 1442) ნაშრომებში "ქითაბ ას-სულუქ ლიმა რიფათ დუვალ ალ-მულუქ" ("გზა მეფეთა დინასტიების შესაცნობად")^[134] და "ქითაბ ალ-მაჟა იზ ვა ლ-ი თიბარ ფი ზიქრ ალ-ხიტატ ვა ლ-ასარნ ("წიგნი რჩევისა და დარიგებისა კვარტალებზე და ძეგლებზე საუბრისას")^[135] საყურადღებო ცნობებია საქართველო-ეგვიპტის ურთიერთობის ისტორიისათვის XIII - XV საუკუნეებში. კერძოდ, მათში საუბარია ქართველი ელჩების გამოცხადებაზე კაიროში 1265, 1268, 1305 - 1306, 1316 - 1317 და 1329 წლებში, სულთნისათვის გაგზავნილი ქართველი მეფის საჩუქრებისა და წერილების გადაცემაზე, პალესტინის წმინდა ადგილების თაობაზე გამართულ მოლაპარაკებაზე ქართველი ელჩების დასაჩუქრებაზე და ქართველი მეფისათვის საპასუხო წერილის გამოგზავნასა და სხვ. ეს ცნობები უკვე კარგა ხანია შემოტანილია რუსულ და ქართულ ისტორიოგრაფიაში. მათ იყენებენ ა. ცაგარელი, ვ. ტიხენჰაუზენი, ივ. ჯავახიშვილი ა. მენტეშაშვილი და სხვ.

მართალია, მაკრიზი ზემოდასახელებული ფაქტებისა და ამბების მომსწრე არ არის, მაგრამ მისი ცნობების სანდოობა ეჭვს არ იწვევს, რადგან ასეთივე ცნობები სხვა წყაროებშიც არის დადასტურებული. ასეთ წყაროებად ალ-მუჰიბის, იბნ ფადლალაჰ ალ-უმარისა და კალკამანდის თხზულებების გარდა შეიძლება დავასახელოთ ალ-აინისა^[136] (1360 - 1451) და მუჯირ ად-დინ ალ-უმარის ^[137] (გარდაიცვალა 1522წ.) ნაშრომები.

თემურლენგის ლაშქრობების შესახებ სანდო ცნობებს გვაწვდის თემურის ბიოგრაფი არაბი მწერალი იბნ არაბ შაჰი.

შიჰაბ ად-დინ აჰმად იბნ მუჰამად იბნ მუჰამმად იბნ ალლაჰ ად-დიმაშკი ალ-ასარი (1388 - 1450), რომელიც ცნობილია იბნ არაბ შაჰის სახელით, დაიბადა ქ. დამასკოში. 1400 წელს იგი თემურმა დაატყვევა და დიდხანს ცხოვრობდა სამარყანდში. იქ დაწერა თხზულება "ქითაბ ჯაიბ ალ-მაკდურ ფი ახბარ თიმურ" ("თემურის საკვირველი ბედისწერის წიგნი"...), რომელშიც საქართველოსა და ქართველების შესახებ აღნიშნულია, რომ ხალხი გულკეთილია, ხოლო ქვეყანა პატარა, მაგრამ "მოხუცი ქალის სახესავით დანაოჭებული"; საუცხოოდაა გამაგრებული ციხე-გალავნებით, მღვიმე-გამოქვაბულებით, მთებით, უფსკრულებით, ხეობებით და ამ მაცდური ბუნების გამო მტრისათვის ძნელად მისადგომია. თხზულებაში გვხვდება საინტერესო დეტალები საქართველოში თემურლენგის ლაშქრობების, კერძოდ, 1400, 1403 წლების შემოსევების, თბილისის აღების, დამპყრობთა მუხანათობისა და მათ წინააღმდეგ ქართველი ხალხის ბრძოლის, აგრეთვე მეფე გიორგი VII-ის თხოვნით შარვან შაჰ იბრაჰიმის შუამავლობისა თემურთან და ამ შუამავლობის შედეგად მიღწეული დაზავების შესახებ.

იბნ არაბ შაჰის თხზულება 1573 წელს მთლიანად გადაწერა მუჰამმად იბნ აჰმად სუკაიკირ ად-დიმაშკიმ (გარდაიცვალა 1579წ.). თხზულება ორჯერ გამოიცა (1887 და 1937 წლებში) კაიროში, ხოლო მისი ჯ. სანდერსისეული ინგლისური თარგმანი დაიბეჭდა ლონდონში ^[138]. საქართველოს შესახებ მასში არსებული ცნობები ქართულ ისტორიოგრაფიაში შემოიტანეს კ. ტაბატაძემ ^[139] და დ. კაციტაძემ^[140].

დ. სპარსული წყაროები

საქართველოს ისტორიის უცხოურ წყაროთა შორის უაღრესად საპატიო ადგილი უკავია ახალ სპარსულ ენაზე (ფარსი) თარგმნილსა თუ უშუალოდ ამ ენაზე შექმნილ ძეგლებსა და თხზულებებს.

ახალმა სპარსულმა ენამ XI საუკუნიდან მოყოლებული მეცნიერებაშიც გაიკაფა გზა და საინტერესო მწერლობიდან თანდათან განდევნა აღმოსავლეთში ადრე გაბატონებული არაბული ენა. სპარსულ წყაროებში ცნობები საქართველოს შესახებ მოიპოვება X საუკუნიდან.

XII ს-ის და XIII ს-ის დასაწყისის საქართველოს ისტორიის სპარსული წყაროებიდან აღსანიშნავია ნაჯიბ ჰამადანისა და ანონიმი ავტორის კოსმოგრაფიულ-გეოგრაფილი თხზულებები.

ნაჯიბ ჰამადანის (ცხოვრობდა XII ს-ის II ნახევარში) თხზულება "აჯაიბ აღ-მახლუყათ ვა ღარაიბ აღ-მავეჯუდათ" (მქმნილებათა საკვირველებანი და არსებულთა იშვიათობანი") შეიცავს უმთავრესი ზღვების, მთებისა და მდინარეების, აგრეთვე მრავალი ქალაქისა და ციხის აღწერას, იქვე მოიპოვება ცნობები სხვადასხვა ტომისა და ხალხის შესახებაც^[141]. ავტორს აღწერილი აქვს თბილისის ციხე, ქალაქის აბანოები; თხზულებაში გვხვდება ცნობები თბილისის მოქალაქეების შესახებაც, რასაც გარკვეული მეცნიერული ღირებულება აქვს^[142].

ანონიმ ავტორს (XII - XIII სს-ის მიჯნა) ეკუთვნის "აჯაიბ ად-დუნია" ("სამყაროს საკვირველებანი"). თხზულების ავტორი განათლებული პიროვნება ყოფილა, მოუვლია ბევრი ქვეყანა და მათ შორის საქართველოც, სადაც იგი ჰყოლიათ ტყვედ. მან თავის თხზულებაში აღწერა საკუთარი თვალით ნანახი და პირადად განცდილი ამბები, მოიხმო დამხმარე მასალაც, რამაც განაპირობა თხზულებაში თავმოყრილ ცნობათა მაღალი ღირსება^[143].

"აჯაიბ ად-დუნია" ძალიან საინტერესო წყაროა XIII ს-ის დამდეგისა მახლობელი აღმოსავლეთისა და ამიერკავკასიის ქვეყნების ეკონომიკური მდგომარეობისა და ისტორიული გეოგრაფიის შესასწავლად^[144]. ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა თხზულებაში დამოწმებული ცნობები თბილისის შესახებ.^[145]

XIII - XVსს. საქართველოს ისტორიის შესახებ გაცილებით უფრო უხვსა და მნიშვნელოვან ცნობებს გვაწვდის მცირე აზიის სელჩუკიან სულთანთა, ირანის მონღოლ ილხანთა, აგრეთვე თემურლენგისა და თემურიან სულთანთა კარზე შექმნილი უაღრესად მდიდარი სპარსულენოვანი საისტორიო მწერლობა.

მცირე აზიის სელჩუკ მბრძანებელთა კარზე ჩამოყალიბდა და XIII - XIV საუკუნეებში საგრძნობლად მოღონიერდა სპარსულენოვანი ისტორიოგრაფიის ადგილობრივი სკოლა, რომლის ყველაზე თვალსაჩინო წარმომადგენლები იბნ-ბიბი, "თარიხე ალე ოსმანის" ანონიმი ავტორი, აყსარაი და სხვა ისტორიკოსები იყვნენ, რომლებიც თავიანთ თხზულებებში მცირე აზიის სელჩუკთა სახელმწიფოს ისტორიის გადმოცემისას ხშირად მნიშვნელოვან ადგილს უთმობდნენ მეზობელი ქვეყნების ამბებსაც^[146].

ნასრ ად-დინ აღ-ჰოსეინ ბენ მოჰამედ ბენ ალი აღ-ჯაფარი, ანუ იბნ-ბიბი XIII ს-ის II ნახევრის სელჩუკიან სულთანთა კარის ცნობილი ისტორიკოსი იყო. მას სპარსულ ენაზე დაწერილი აქვს საისტორიო ხასიათის თხზულება "ქეთაბ აღ-ავამირ აღ-ალაია ფი-ლ-ომურ აღ-ალაია" ("უმაღლესი ბრძანებულებანი

უდიდებულესი საქმეების შესახებ”), რომელსაც ”სელჩუკ-ნამესაც”(”სელჩუკთა წიგნი”) უწოდებენ. იგი დაწერილი უნდა იყოს XIII ს-ის 80-იან წლებში. ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა თხზულების ის ნაწილი, რომელშიც გადმოცემულია საყურადღებო ცნობები სულთან ალა ად-დინ ქეიყობადსა (1219 - 1237) და საქართველოს მეფე რუსუდანს (1222 - 1245) შორის არსებული ურთიერთობის შესახებ XIII ს-ის 30-იან წლებში^[147]

მცირე აზიის სელჩუკიან სულთანთა უკანასკნელი წარმომადგენლის ალა ად-დინ ქეიყობად II-სადმია (1296 - 1300) მიძღვნილი ანონიმი ავტორის ”თარიხე ალე ოსმან” (”ოსმანთა ისტორია”), რომლის ავტორსაც უნდა ეცხოვრა XIV ს-ის I ნახევარში. თხზულება მოკლედ გვიხატავს სელჩუკთა ისტორიას. გვხვდება ცნობები თამარის (1184 - 1213) დროინდელ საქართველოს შესახებაც^[148].

ქერიმ ად-დინ მაჰმუდ აყსარაის (გარდაიცვალა 1323 - 1327 წლებს შორის) ეკუთვნის მცირე აზიის სელჩუკთა ისტორიისადმი მიძღვნილი თხზულება, რომელსაც ეწოდება ”თაჟირაი აყსარაი” (”აყსარაის თაჟირე” ან ”აყსარაის სამახსოვრო”). თხზულებაში გვხვდება საინტერესო ცნობები საქართველოს შესახებაც. განსაკუთრებით საყურადღებოა ამ მხრივ ისტორიკოსის ცნობა რუქ ად-დინის ჯარის რიცხვის შესახებ ბასიანის ომში^[149].

სპარსული საისტორიო მწერლობის აღორძინება დაკავშირებულია ირანში მონღოლ ილხანთა მმართველობის ხანასთან (1256 - 1335). ირანის მონღოლთა მბრძანებლები დაინტერესებულნი იყვნენ თავიანთ ”გამარჯვებათა” და ”საგმირო საქმეთა” წარმოჩენით და მფარველობდნენ ისტორიკოსებს^[150]. ამ ეპოქის ისტორიკოსთა შორის მეტად საპატიო ადგილი უკავია ალა ად-დინ ათა მალიქ ბენ ბაჰა ად-დინ მოჰამედ ჯუვეინის (1226 - 1283), რომელსაც ეკუთვნის სამტომიანი თხზულება ”თარიხე ჯაჰანგოშიაი” (”ქვეყნიერების დაპყრობის ისტორია”). ავტორმა თავისი თხზულება დაასრულა 1260 წელს. იგი წარმოადგენს მონღოლთა დაპყრობითი ომების ისტორიას ჩინგიზ-ხანიდან ჰულაგუ-ხანის მიერ ისმაილიანთა ციხესიმაგრის ალამუთის აღებამდე 1258წ. ჯუვეინის თხზულებაში მნიშვნელოვანი ადგილი აქვს დათმობილი თხრობას ამიერკავკასიის ქვეყნების შესახებ და წარმოადგენს მეტად ძვირფას წყაროს საქართველოში ხორეზმშაჰ ჯალალ ად-დინისა (1220- 1231) და მონღოლების შემოსევებთან დაკავშირებული საკითხების შესასწავლად^[151].

მონღოლთა პერიოდის ირანის ისტორიოგრაფიაში სრულიად განსაკუთრებული ადგილი აქვს მიჩნეული თავისი ეპოქის უდიდეს ისტორიკოსს, გამოჩენილ ექიმს, ღვთისმეტყველსა და სახელმწიფო მოღვაწეს რაშიდ ად-დინ ფაზლულაჰ იბნ აბოლხეირ ალი ჰამადინის (დაიბადა 1247წ. სულთან აბუ საიდის დროს დააბრალეს ოლჯაითუდხანის მოწამვლა და სიკვდილით დასაჯეს 1318 წ. თემურიანმა სულთან მირანშაჰმა თავრიზში შეურაცხჰყო მისი საფლავი და ცხედარი გადაატანინა სინაგოგის ეზოში). მას ეკუთვნის მსოფლიო ისტორიის ტიპის ვრცელი საისტორიო თხზულება ”ჯამი ათ-თავარიხ” (”ისტორიათა კრებული”). რაშიდ ად-დინი თავისი თხზულების წერას შეუდგა 1300წ. ილხან ყაზან ყაენის (1295 - 1304) დავალებით, მის კარზე პირველ ვაზირად ყოფნის დროს და დაასრულა ოლჯაითუ ხანის (1304 - 1316) ყაენობისას 1311წ. იგი შედგება სამი ტომისაგან. განსაკუთრებულ ინტერესს იმსახურებს თხზულების პირველი ტომი, რომელსაც ეწოდება ”თარიხე ყაზან” (”ყაზან-ყაენის ისტორია”). მასში გადმოცემულია მონღოლთა დაპყრობითი ომების ისტორია ჩინგიზ-ხანიდან

მოკიდებული ყაზან ყაენის ჩათვლით. აქვე გვხვდება ცნობები საქართველოს შესახებაც, რომლებიც გამოირჩევა დიდი ორიგინალობით^[152].

ჯერ კიდევ რაშიდ ად-დინის თხზულების გამოჩენამდე დაიწყო თავისი საისტორიო თხზულების შედგენა შეჰაბ ად-დინ აბდალაჰ იბნ ფაზლალაჰ შირაზიმ, უფრო მეტად ცნობილმა ვასაფ ალ ჰაზრათის ("მისი უდიდებულესობის მეხოტბე") ან უბრალოდ ვასაფის სახელით (დაბადებისა და გარდაცვალების წლები უცნობია), რომელიც ილხანთა საფინანსო უწყების მოხელე იყო და ოლჯაითუ ხოდაბანდეს (1304 – 1316) სულთნობისას დაწინაურდა რაშიდ ად-დინის მფარველობის წყალობით. მისი თხზულებები "თაჯზიათ ალ-ამსარ ვა თაჯზიათ ალ-ასა" ("ქვეყნების დამიჯვნა და ეპოქათა დაყოფა") ან როგორც უფრო ხშირად უწოდებენ "თარიხე ვასაფ" ("ვასაფის სიტორია"), წარმოადგენს ჯუვეინის თხზულების უშუალო გაგრძელებას და მოიცავს ირანის მონღოლ მბრძანებელთა ისტორიას 1257 წლიდან 1323 წლამდე. ავტორის უაღრესად საინტერესო ცნობები მოიპოვება დასახელებული პერიოდის ირანის როგორც პოლიტიკური, ისე სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიის შესასწავლად. ვასაფის თხზულებაში საინტერესო ცნობები მოიპოვება აგრეთვე საქართველოს ისტორიის რიგი საკითხების შესასწავლად. ვასაფის თხზულების ფართოდ გამოყენებისას დიდად ამწელებს არაბიზმებით დამძიმებული ავტორისათვის დამახასიათებელი ღვლარჭნილი სტილი^[153].

მონღოლთა პერიოდის ირანის ისტორიკოსთა შორის საპატიო ადგილი აქვს დამკვიდრებული ჰამდალაჰ იბნ აბუ ბაჟრ მუსთოუფი ყაზვინის (1280 - 1350). ჰამდალაჰ ყაზვინი ილხანთა კარის საფინანსო უწყების გავლენიანი მოხელე იყო. მას ეკუთვნის დიდი კოსმოგრაფიულად გეოგრაფიული ხასიათის თხზულება "ნოზჰათ ალ-ყოლუბ" ("გულთა სიამე") და საისტორიო ხასიათის "თარიხე გოზიდე".

"ნოზჰათ ალ-ყოლუბ", რომელიც ავტორმა დაასრულა 1340წ. ახლო ხანებში, შეიცავს მრავალ უაღრესად საინტერესო და ორიგინალურ ცნობას სხვადასხვა ქვეყნის, უპირატესად ირანისა და ამიერკავკასიის ისტორიული გეოგრაფიიდან. განსაკუთრებით საინტერესოა თხზულების მე-3 ნაწილი, რომელშიც ავტორი გვაწვდის ცნობებს ირანის, აზერბაიჯანის, არაბული ერაყისა და მცირე აზიის ქვეყნებზე გამავალი სავაჭრო გზების შესახებ. იქვე უხვად გვხვდება ცნობები აგრეთვე დასახლებული ქვეყნების სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიის საკითხების შესასწავლად. თხზულებაში ცნობები საქართველოს შესახებ გამოყოფილია ცალკე თავად, რომელსაც ავტორი უწოდებს "საქართველოსა და აფხაზეთის აღწერას"^[154].

არანაკლებ მნიშვნელოვანია ჰამდალაჰ ყაზვინის მეორე ნაშრომის "თარიხე გოზიდე" ("რჩეული ისტორიათაგანი"). იგი წარმოადგენს მსოფლიო ისტორიის ტიპის თხზულებას, რომელიც ავტორმა დაასრულა 1330წ. და მიაღწეა რაშიდ ად-დინის შვილს ვაზირ ყიას ად-დინს, რომელიც ისტორიკოსს მფარველობდა მამამისის დასჯის შემდეგ. თხზულებაში თხრობა გრძელდება 1329 წლამდე. განსაკუთრებით საინტერესოა "თარიხე გოზიდეს" IV თავის XII ნაწილი, რომელიც შეიცავს ირანის მონღოლ ილხანთა მოკლე ისტორიას. აქვეა ცნობები საქართველოს შესახებაც^[155].

აღნიშნული ეპოქის საქართველოს ისტორიის შესასწავლად დიდი მნიშვნელობა ენიჭება აგრეთვე ეპიგრაფიკულ ძეგლებსა და დოკუმენტური ხასიათის წყაროებს, რომელთა შორის, უპირველეს ყოვლისა, უნდა მოვიხსენიოთ

სპარსულენოვანი წარწერა ქ. ანის მანუჩეს მეჩეთის კედელზე და რაშიდ ად-დინის "მიმოწერა".

ანის მეჩეთის კედლის წარწერა დაკავშირებულია ჰულაგუიანთა ირანის მბრძანებლის სულთან აბუ-საიდ ბაჰადორის (1316 - 1335) სახელთან. იგი შესრულებულია 1319 - 1335 წლებს შორის და წარმოადგენს ილხანი გამგებლის ბრძანებულებას უკანონო მძიმე გადასახადებისაგან მოსახლეობის დასაცავად. წარწერის შინაარსი შუქს ჰფენს XIV ს-ის ილხანთა ირანის საშინაო ვითარებას. წარწერაში მოხსენიებულია საქართველოც^[156].

რაშიდ ად-დინის "მიმოწერა", ანუ "მოქათებათე რაშიდი" წარმოადგენს ისტორიკოსის მიერ თავისი შვილებისა და სხვა პირებისადმი მიწერილი და მათგან მიღებული სპეციალური წერილების კრებულს. იქვეა შეტანილი რაშიდ ად-დინის ანდერძი თავისი შვილებისადმი, რომელიც შეიცავს ილხანთა ირანის სახელმწიფოს ვრცელ ტერიტორიაზე გაფანტული მისი უზარმაზარი ქონების მოვლა დპატრონობის საკითხებთან დაკავშირებულ რჩევასა და განკარგულებებს.

რაშიდ ად-დინის "მიმოწერა" ძვირფასი დოკუმენტური წყაროა ირანსა და მისდამი დაქვემდებარებულ ქვეყნებში საგადასახადო პოლიტიკის, ვაჭრობის, მეურნეობასა და გლეხთა მდგომარეობასთან დაკავშირებული სხვადასხვა საკითხის მეცნიერული შესწავლისათვის^[157].

სპარსულენოვანი საისტორიო მწერლობის ახალი მძლავრი აღმავლობით აღინიშნა თემურლენგისა (1370 - 1405) და თემურიან სულთანთა (1405 - 1500) მბრძანებლობის ხანა^[158]. ამ ეპოქის ისტორიულ თხზულებათა მთავარი თემა იყო თემურლენგის დაპყრობითი ომების აღწერა.

თემურლენგის ცხოვრებისა და მოღვაწეობისადმი მიძღვნილ უპირველეს საისტორიო თხზულებას, რომელმაც ჩვენამდე მოაღწია, წარმოადგენს ნეზამ ად-დინ შამის "ზაფარ-ნამე" ("გამარჯვების წიგნი"), რომელიც ავტორმა დაწერა თემურლენგის პირადი დაკვეთით 1404 წელს. ნეზამ ად-დინ შამი 1392წ. დაუკავშირდა თემურლენგს ბაღდადის აღების დროს და ამის შემდეგ გვერდიდან აღარ მოსცილებია აზიის დიდ დამპყრობელს. იგი თემურლენგს ხლებია საქართველოშიც და პირადად დასწრებია ბირთვისის ციხისათვის გამართულ ბრძოლას 1403 წელს. საფიქრებელია, რომ იგი საქართველოს შესახებ "ზაფარ-ნამეში" მოტანილ სხვა მრავალ ცნობათა უმუალო მოწმეც იყო. ნეზამ ად-დინ შამის თხზულება ხასიათდება თემურლენგისადმი მიკერძოებით. სხვათაშორის, ეს ნაკლი მეტნაკლებად ახასიათებს ამ ეპოქის თითქმის ყველა ავტორს^[159].

ნეზამ ად-დინ შამის მიერ შეგროვილი მასალა შემდეგ საფუძვლად დაედო თემურლენგის ცხოვრებისა და მოღვაწეობისადმი მიძღვნილ მომდევნო ხანის ისტორიკოსთა თხზულებებს. ამ მხრივ განსაკუთრებით აღსანიშნავია შარაფ ად-დინ ალი იეზდის ისტორიული თხზულება, რომელსაც აგრეთვე "ზაფარ-ნამენეწოდება.

შარაფ ად-დინ ალი იეზდის "ზაფარ-ნამე" მთლიანად დამყარებულია ნეზამ ად-დინ შამის თხზულებაზე, ოღონდ წარმოადგენს უფრო ვრცელსა და დწვრილებით ისტორიას. იგი მთლიანად ეძღვნება თემურლენგის მოღვაწეობას დაბადებიდან გარდაცვალებამდე და მთავრდება 1405 წლის ამბებით. ნაშრომი ავტორმა დაასრულა 1424წელს. შარაფად-დინ ალი იეზდიმ მეტად ძვირფასი

ცნობები შეკრიბა იმ ქვეყნებისა და ხალხების შესახებ, სადაც ლაშქრობა მოუხდათ თემურლენგის მრავალრიცხოვან ურდოებს. ცნობები საქართველოს შესახებ გაბნეულია მთელს თხზულებაში, ხშირად აქაურ ამბებს მიძღვნილი აქვს ცალკე თავები, წიგნში თავმოყრილი ამ ხასიათის მასალა ძვირფას წყაროს წარმოადგენს საქართველოში თემურლენგის ურდოების შემოსევებთან დაკავშირებული საკითხების შესასწავლად. ამასთან, მხედველობაშია მისაღები, რომ ამ ავტორს განსაკუთრებულად ახასიათებს თემურლენგისადმი თითქმის შეუნიღბავი მიკერძოება და ამიტომაც მისი ცნობების გამოყენების დროს მკვლევარს მართებს უაღრესად დიდი სიფრთხილე.

შარაფ ად-დინ ალი იეზდისათვის დამახასიათებელია აგრეთვე თხრობის მაღალი სტილი და ყურანიდან ნაწყვეტების ხშირი ხმარება, რაც მის თხზულებას ძნელად გამოსაყენებელს ხდის^[160].

თემურლენგისა და მისი ლაშქრობების აღწერას მნიშვნელოვანი ადგილი აქვს დათმობილი მოინ ად-დინ ნათანზის მსოფლიო ისტორიის ტიპის თხზულებაში, რომელსაც ეწოდება "მონთახაბ ათ-თავარიხე მოიფნ" ("მოინ ად-დინ ნათანზის რჩეული ისტორიანი"). ავტორმა იგი დაასრულა 1414 წ. და თემურლენგის შვილიშვილს ისქანდერს მიართვა. თხზულების პირველადმომჩენმა აკად. ვ. ბარტოლდმა მას უწოდა ისქანდერის ანონიმი და მის მიერვე ასე იხსენიებოდა სამეცნიერო ლიტერატურაში დამწერის ვინაობის გარკვევამდე. თავისი თხზულების იმ ნაწილის გასამართავად, რომელიც თემურლენგის ლაშქრობებს ასახავს, ავტორს მოუპოვებია სხვა დამატებითი წყაროებიც და ბევრი ისეთი ცნობა შეუტანია, რომლის მსგავსიც არ მოიპოვება ნეზამ ად-დინ შამის "ზაფარ-ნამეში". რიგ შემთხვევებშიც ავტორი თვითონ იყო თხზულებაში აღწერილი ბევრი ამბის თვითმხილველი და უშუალო მოწმე. ყოველივე ამის გამო მისი ცნობები გამოირჩევა დიდი ღირსებითა და ორიგინალობით. ნათაეზის ცნობები საქართველოს შესახებ საშუალებას იძლევა კრიტიკულად შევხედოთ თემურლენგის კარის ისტორიკოსთა ზოგ საეჭვოსა და ტენდენციურ ცნობას^[161].

თემურიანთა ეპოქის ყველაზე თვალსაჩინო წარმომადგენელი იყო შეჰაბ ად-დინ აბდალაჰ ბენ ლოთფალაჰ ბენ აბდ არ-რაშიდ ჰაფეზე აბრუ (გარდაიცვალა ქ. ზენჯანში 1431წ.), რომელმაც დაგვიტოვა ირანისა და ახლო აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნების გეოგრაფიული აღწერილობა, "ზეილე ჯამი ათ-თავარიხ", რომელიც წარმოადგენს რაშიდ ად-დინის თხზულების გაგრძელებას და ოთხი დიდი ტომისაგან შემდგარი საისტორიო ხასიათის თხზულება-ნმაჯმა ათ-თავარიხნ.

"ზეილე ჯამი ათ-თავარიხ" ("მატიანეთა კრებულის გაგრძელება") ჰაფეზე აბრუმ დაწერა სულთან შაჰროხის (1405 - 1447) მითითებით. იგი ორი ნაწილისაგან. პირველი ნაწილი მიძღვნილია ოლჯუათუ ბაჰადორისადმი, მეორეში კი გადმოცემულია აბუ-საიდის ისტორია. თხზულებაში საინტერესო ცნობები გვხვდება საქართველოს შესახებ ილხანთა ირანის ტახტზე სულთან ყაზან ყანის ასვლის დროს ტახტის პრეტენდენტთა შორის გამართულ ცხარე ბრძოლებთან დაკავშირებით^[162].

ჰაფეზე აბრუს ყველაზე მთავარი და მნიშვნელოვანი საისტორიო თხზულება "ნმაჯმა ათ-თავარიხ" ("მატიანეთა კრებული"), ანუ როგორც

სხვანაირადაც უწოდებენ "ზუბდ ათ- თავარიხ" ("მატიანეთა ნაღები") წარმოადგენს მსოფლიო ისტორიის ტიპის თხზულებას. თემურლენგსა და მის მემკვიდრეებს ეძღვნება ამ თხზულების მე-4 ტომი. თხრობა გრძელდება 1427 წლამდე. თემურლენგის შესახებ თხრობას საფუძვლად უდევს ნეზამ ად-დინ შამის "ზაფარ-ნამე", რომლის ცნობები ავტორის მიერ არის შევსებული და შესწორებული. ჰაფეზე აბრუ სარგებლობდა თემურლენგის პირადი კეთილგანწყობილებით ჰადრაკის თამაშში კარგი პარტნიორობის გამო. იგი განუყრელად თან ახლდა აზიის დიდ დამპყრობელს ომებსა და ლაშქრობებში, რამდენიმეჯერ ხლებია საქართველოშიც. ავტორის ცნობები საქართველოს შესახებ გამოირჩევა დიდი ორიგინალობითა და სოციალურ-ეკონომიკური ხასიათის ცნობათა სიუხვით^[163].

ჰაფეზე აბრუს გამგრძელებელი იყო ქამალ ად-დინ აბდ არ-რაზაყ სამარყანდი (1413 - 1482), რომელსაც ეკუთვნის მოზრდილი საისტორიო ხასიათის თხზულება "მათლა ას-საყდინ ვა მაჯმა ალ-ბაჰრეინ" ("ორი ბედნიერი მნათობის აღმოზრწინებისა და ორი ზღვის შერწყმის ადგილი"). აბდ არ-რაზაყ სამარყანდი თავისი დროისათვის განათლებული პიროვნება იყო. იგი სულთან შაჰრობის კარზე მოღვაწეობდა ჰერათში და ხშირად ასრულებდა მნიშვნელოვან სახელმწიფო დავალებას. შაჰრობის გარდაცვალების შესახებ ისტორიკოსი ემსახურებოდა სულთან აბუ-საიდს (1451 - 1469). მისი თხზულება მოიცავს 170-წლიანი პერიოდის ამბავთა თხრობას დაწყებული ილხანთა ირანის უკანასკნელი მონღოლი მბრძანებლის აბუ-საიდის დაბადებით და გათავებული თემურიანი აბუ-საიდის გარდაცვალებით. ავტორ "ზნუბდნიერ მნათობებად" სწორედ ეს ორი აბუ-საიდი ჰყავს ნაგულისხმევი. იგი შედგება ორი ტომისაგან. პირველი ტომი, რომელიც მთავრდება თემურლენგის გარდაცვალებით 1405 წელს, და მეორე ტომის დასაწყისი 1426 წლის ამბებამდე, წარმოადგენს ჰაფეზე აბრუს "ზუბდ-ათ-თავარიხზე" დამყარებულ კომპილაციას, თხზულების დანარჩენი ნაწილი კი აღწერილი და მოთხრობილი ამბების თვითმხილველი და თანადამხდური ავტორის ნახელავია. ამ თხზულებაში მნიშვნელოვანი ადგილი აქვს დათმობილი თხრობას საქართველოში თემურლენგის ლაშქრობათა შესახებ^[164].

XV საუკუნის შესანიშნავი ისტორიკოსი და ბიოგრაფი ფასიჰ აჰმედ ბენ ჯალალ ად-დინ მოჰამედ ხაფი, იგივე ფასიჰი ხაფი (1375 - 1442) ჩვენთვის ცნობილია ერთადერთი თხზულებით, რომელსაც ეწოდება "მაჯმალე ფასიჰი" ("ფასიჰის კონსპექტი") და წარმოადგენს ისტორიათა და ბიოგრაფიათა კომპენდიუმს. ფასიჰი ხაფი თემურიანთა კარის საფინანსო უწყების დაწინაურებული მოხელე იყო და ხშირად ასრულებდა მნიშვნელოვან სახელმწიფო დავალებას. მან თავისი თხზულება დაასრულა და სულთან შაჰრობს მიაართვა 1442 წელს. იგი წარმოადგენს წლების მიხედვით შედგენილ მატიანეს. თხზულებაში თხრობა გრძელდება 1442 წლამდე. დიდი სიზუსტით გამოირჩევა ქრონოლოგია. საქართველოში თემურლენგის ლაშქრობებთან დაკავშირებით ნაწარმოები შეიცავს მეტად საინტერესო ორიგინალურ ცნობებს, რომელთა მსგავსი არ გვხვდება სხვა სპარსულენოვან წყაროებში^[165].

თემურიანთა ეპოქის ყველაზე ცნობილ და აღიარებულ წყაროდ როგორც აღმოსავლეთში, ისე დასავლეთში დიდხანს ითვლება მოჰამედ ბენ ხავანდშაჰ ბენ მაჰმუდის, იგივე მირხონდის (1433 - 1498) "როუზათ ას-საფა" ("სიწმინდის ბალი").

მირხონდი მირ ალი შერ ნავოის (1441 - 1501) მიერ ჰერათში ჩამოყალიბებული ლიტერატურულ-მეცნიერული დასის ერთ-ერთი უწარჩინებულესი წარმომადგენელი იყო. მისი თხზულება "როუზათ ას დსაფა" მსოფლიო ისტორიის ტიპის ნაწარმოებია და შედგება 7 ტომისაგან. თხზულებაში თხრობა იწყება სამყაროს შექმნიდან და გრძელდება ავტორის დრომდე. თხზულების მე-6 ტომი მიძღვნილია თემურლენგისა და თემურიანი მმართველებისადმი, ხოლო მე-7 ტომი იმ ეპოქას ასახავს, რომელშიც ავტორი ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა. ეს თხზულება, მიუხედავად თავისი კომპილაციური ხასიათისა, რიგ შემთხვევაში მაინც ინარჩუნებს ძვირფასი პირველწყაროს ღირსებას, რადგან ვატორის მიერ გამოყენებულ მრავალრიცხოვან წყაროთა შორის ბევრი უკვე დაკარგულად ითვლება. "როუზათ ას-საფა" შეიცავს ბევრ საყურადღებო ცნობას XIV - XV საუკუნეთა საქართველოს ისტორიის საკითხების შესასწავლად. ცნობები საქართველოს შესახებ თავმოყრილია ძირითადად მირხონდის თხზულების მე-6 ტომში^[166].

XV ს-ის მეორე ნახევარსა და XVI ს-ის დასაწყისში მოღვაწეობდა ისტორიკოსი ფადლალაჰ იბნ რუზბეჰანი (1457 - 1521), რომელსაც ეკუთვნის საისტორიო თხზულება "თარიხე ალამ არაიე ამინი" ("ამინის ქვეყნის დამამშვენიებელი ისტორია") ან უფრო მოკლედ "თარიხე ამინი" ("ამინის ისტორია"). იგი წარმოადგენს აყ-ყოიუნლუს თურქმენტა დინასტიის წარმომადგენელთა ისტორიას. დაწერილია 1490 - 1491 წლებში და შეიცავს საინტერესო ცნობებს საქართველოში თეთრბატკნიან თურქმენტა ლაშქრობების შესახებ^[167].

^[1] ქართლის ცხოვრება, ტ. I, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., თბ., 1955, გვ.372-386.

^[2] ივ. ჯავახიშვილის, ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ახლად, წ. I, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, თბ., 1945, გვ. 192-194.

^[3] ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 249 - 317.

^[4] ივ. ჯავახიშვილი, ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ახლად, I, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, თბ., 1945, გვ. 195 - 207.

^[5] ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 318 - 364.

^[6] ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 208 - 218; მისივე, ქართველი ერის ისტორია, II, თბ., 1948, გვ. 193 - 221.

^[7] ქართლის ცხოვრება, ტ. II, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., თბ., 1959, გვ. 1- 114.

^[8] იქვე. გვ. 115 - 150; ამ ნაშრომთა შესახებ იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, გვ. 208 - 219 და 220 - 241.

^[9] ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 365 - 371.

^[10] ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, გვ. 244 - 245.

^[11] ცხოვრება ნეტარისა მამისა ჩუენისა იოვანესი და ეფთჳმისი და უწყებაჲ ღირსისა მის მოქალაქობისა მათისა, აღწერილი გლახაკისა გიორგის მიერ ხუცესმონაზონისა, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წ. II, თბ., 1967, გვ. 38-100; გიორგი მცირე, ცხოვრება გიორგი მთაწმინდელისა, იქვე, გვ. 101 - 207.

^[12] მცხეთის საბუთი XI საუკუნისა, იხ. ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, IV თბ., 1967, გვ. 280-287; ნიკორწმიდის "დაწერილი", იხ. ნ. ბერძენიშვილი, ნიკორწმიდის "დაწერილი", მასალების საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 34, თბ., 1962, გვ. 33-38 და სხვ. იხ. აგრეთვე, ქართული სამართლის ძეგლები, ი. დოლიძის გამოც., ტ. , III, თბ., 1970, გვ. 18-26 და 27-33.

^[13] ძველის წერა რუის-ურბნისის კრების, ქართული სამართლის ძეგლები, , III, გვ. 106-127; საქართველოს ეკლესიის შეუვალობის განახლების სიგელი გიორგი III-ისა, 1178წ., იხ. ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. , II, ი. დოლიძის გამოც., თბ., 1966, გვ. 24-25 და სხვ.

^[14] შეწირულების სიგელი ბაგრატ IV-ისა შიომღვიმისადმი, ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 5-7; სიგელი ბაგრატ IV-ისა ოპიზართა და მიჯნაძორელთა სამამულე დავის გამო, იქვე, 8-9; შეუვალობის განახლების სიგელი გიორგი III-ისა შიომღვიმისადმი, იქვე, გვ. 10-11; მამულის მფლობელობისა და შეუვალობის განახლების სიგელი გიორგი III-ისა შიომღვიმისადმი, იქვე, გვ.20-24 და სხვ.

^[15] 1218 წლის ანისის წარწერა, იხ. ვ. დონდუა, К социально-экономической жизни средневековой Грузии по Анийской надписи (1218) Епифания, საისტორიო ძიებანი, თბ., 1967, გვ. 48-78; გუნია-ყალას წარწერა, იხ. ა. ბაქრაძე, XIII ს. წარწერა გუნია-ყალადან, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XVII ს., გვ. 36; ბაგრატ IV წარწერა კულალისიდან, იხ. ვ. ცისკარიშვილი, ჯავახეთის ეპიგრაფიკა, როგორც საისტორიო წყარო, გვ., 1959, გვ. 39-40; ვაჰანის წარწერა; იქვე, გვ. 49-51 და სხვა.

^[16] თ. აბრამიშვილი, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ბიზანტიური მონეტები, თბ., 1966.

^[17] დ. კაპანაძე, ქართული ნუმიზმატიკა, თბ., 1950; თ. ლომოური, ფული შოთა რუსთაველის ეპოქაში, კრებ. "შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა", თბ., 1938, გვ. 283- 316; Д. Капанадзе, Медная монета грузинского царя Давида, сына Георгия, "Эпиграфика Востока", XI, М., 1958, с. 39-47.

^[18] გიორგი კედრენე, გეორგიკა, ტ. V, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს.ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1963, გვ. 7-82.

^[19] მიქელ პსელოსი, გეორგიკა, კ. VI, თბ., 1966, გვ. 1-19; ანა კომნენე, იქვე გვ.33-119; გიორგი კედრენე იქვე, გვ. 155-156; იოვანე სვილიცას გამგრძელებელი, იქვე, გვ. 163-166.

^[20] გეორგიკა, ტ. V გვ. 67-82.

^[21] გეორგიკა, ტ. VI გვ.1-19.

^[22] იქვე, გვ. 37-119.

^[23] იქვე, გვ. 127-139.

^[24] გეორგიკა ტ. VII, გვ. 90-96.

^[25] იქვე გვ. 165-166.

^[26] ივ.ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, 11, თბ., 1949, გვ.107.

^[27] ჟამთააღმწერლის ტექსტის ახალი მესამე გამოცემა ეკუთვნის ს.ყაუხჩიშვილს, რომელმაც დაადგინა ტექსტი ყველა მოღწეული ხელნაწერის მიხედვით, დაურთო კრიტიკული აპარატი, იხ. ქართლის ცხოვრება 11, 1959, გვ.151-325.

^[28] ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, IV, 1973, გვ. 291; ივ.ჯავახიშვილი ქართველი ერის ისტორია, III, 1941, გვ. 161; 1966 წლის გამოცემა, გვ. 252. ჟამთააღმწერლის ნაშრომს რომ აღნიშნული ნაწილი აკლია ამას ბევრი რამ მოწმობს, მაგრამ პირდაპირ ჩვენებად შეიძლება ჩაითვალოს ავტორის დაპირება მკითხველისათვის; გიორგის მეფობის შესახებ ქვემოთ მოგიტხრობთო ("ქვემოთ სიტყვამან ცხადყოს", ქ. ცხ., II, გვ. 304), მომდევნო ნაწილში კი ლაპარაკია მხოლოდ გიორგის გამეფების ამბავზე.

^[29] იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, 1945, გვ. 246 – 263, მისივე, ქართველი ერის ისტორია, III, 194, გვ.161; ს. ყაუხჩიშვილი, ქართლის ცხოვრების ძეგლთა წყაროებისათვის . ქ. ცხ., II, გვ. 035 – 036; რ . კიკნაძე, ჟამთააღმწერლის სპარსული წყაროები. კავკასიურ – აღმოსავლური კრებული, II, 1962, გვ. 127 – 156; ვ. გაბაშვილი, მახლობელი აღმოსავლეთის სოციალურ – ეკონომიური ისტორიის ნარკვევები, 1968, გვ. 26 – 70; კ . გრიგოლია, ჟამთააღმწერელი და მისი თხზულების სამეცნიერო მნიშვნელობა ქართული ისტორიოგრაფია, I, 1968, გვ. 64 – 106.

^[30] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 165; ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, 1945, გვ. 247.

^[31] ავტორს მრავალი წიგნი წაუკითხავს რომის, ძვ. ბერძნების, ბიზანტიის ისტორიის შესახებ, ასახელებს ზოგ მწერალს. იცნობდა ილიადა და ოდისეას და სხვ. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 176, 205, 223, 302; ს. ყაუხჩიშვილი, დასახ. ნაშრ. (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 036).

^[32] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 159, 210 და სხვ.

^[33] ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, V, 1971, გვ. 31, კ. გრიგოლია, დასახ. ნაშრ., გვ. 66- 73.

^[34] კ. ინგოროყვა, თხზულებანი, I, 1963, გვ. 119; კ. გრიგოლია, დასახ. ნაშრ., გვ. 73 – 80.

^[35] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 165.

[36] იქვე, გვ. 255, 296.

[37] საერთოდ ავტორი თავის ზოგად თხრობაში, ნაშრომის მთელ მანძილზე ერთმანეთს უპირისპირებს და მკვეთრად მიჯნავს აღნიშნულ ორ პერიოდს.

[38] ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, 1945, გვ. 248.

[39] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 157, 165, 170, 171 და სხვ.

[40] ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, 1966, გვ. 321.

[41] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 164 – 165.

[42] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 152 – 157.

[43] იქვე, გვ. 157.

[44] ვ. გაბაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 34.

[45] ჯიმრების და რინდთა შესახებ იხ. ვ. გაბაშვილის დასახ. ნაშრომი, გვ. 26 – 70, მისივე, ქალაქ თბილისის სოციალური ისტორიიდან (ჟამთააღმწერლის ერთი ცნობის განმარტება). ნარკვევები მახლობელი აღმ. ქალაქების ისტორიიდან, I, 1966, გვ. 122 – 162.

[46] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 177

[47] იქვე, გვ. 268.

[48] იქვე, გვ. 226, 236 და სხვ.

[49] იქვე, გვ. 250, 253, 267, 289.

[50] მონღოლთა დაპყრობების აღწერისას ჟამთააღმწერელს მითითებული აქვს ერთ–ერთი სპარსელი ისტორიკოსი “ დიდი საბდიენისა ხოჯა შამშადინის ძმა ”. ეს იყო ცნობილი ალა–ედ–დინ ათა მალიქ ჯუვეინი (1226 – 1282). მისი თხზულება “ ქვეყნის დამპყრობის ისტორია ” ბევრ ადგილას გამოუყენებია ჟამთააღმწერელს. იხ. რ. კიკნაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 131. და სხვ.

[51] ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 261.

[52] ძეგლმა ჩვენამდე მოაღწია დედნის სახით, რომლის უახლოესი მეცნიერული გამოცემა ეკუთვნის შ. მესხიას, იხ. “ ძეგლი ერისთავთა ” (ქსნის ერისთავთა საგვარეულო მატრიანე), მსკი, 1954, ნაკვ. 30, გვ. 305 – 374. ი. დოლიძემ გადაბეჭდა შ. მესხიას გამოცემიდან : იხ. “ ქართული სამართლის ძეგლები ”, II, 1965, გვ. 102 – 117. იხ. ისტორიოგრაფიული სპეციალური გამოკვლევა “ ძეგლი ერისთავთა ” შესახებ: ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, 1945, გვ. 264 – 267. შ. მესხიას გამოკვლევა ჩართულია ზემოთ დასახელებულ გამოცემაში. მისი დასაბუთებით ძეგლის ავტორია ცნობილი მწიგნობარი და მხატვარი ავგაროზ ბანდაისძე.

[53] ნაშრომის დასაწყისი ნაწილი ნახევრად ლეგენდარულია, მაგრამ იგი გამოყენებულია მკვლევართა მიერ ქართული სახელმწიფოებრიობის ისტორიის შესასწავლად.

[54] ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 265.

[55] სამეცნიერო ლიტერატურაში ტექნიკურ ტერმინად იხმარება “ ბექა – აღბუდას სამართალი ” ამ ძეგლის ორი ტექსტი დაწვრილებით შეისწავლა და ერთად ორ სვეტად გამოსცა ი. დოლიძემ, იხ. “ ძველი ქართული სამართალი ”, 1953; Судебник Бека и Агбуга, Грузинский текст, введение И. С. Долидзе. Перевод В. Д. Дондуа и И. С. Долидзе, 1960.

[56] ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, I, 1928, გვ. 104 – 116; ქრონიკები, II, 256 – 257, ივ. ჯავახიშვილი, როგორც თვითონ აღნიშნავს, ამზადებდა “ ბექა – აღბუდას სამართლის წიგნის აღდგენილი ტექსტის გამოცემას უძველესი და ვახტანგის კოდიკოს მიხედვით ” (ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 110).

[57] კანონმდებლობა ითვალისწინებს ფეოდალური დამოკიდებულების სხვა ფორმების მოწესრიგებასაც, მაგრამ მთავარი და ძირითადი ადგილი აქ ბატონყმური დამოკიდებულების ნორმების განსაზღვრას უჭირავს.

[58] “ ხელმწიფის კარის გარიგების ” ტექსტი შეისწავლეს და გამოსცეს : ექ. თაყაიშვილი (ხელმწიფის კარის გარიგება, 1920); ივ. ჯავახიშვილი (ქართული სამართლის ისტორია, I, 1928, გვ. 62 – 68 ; ქართველი ერის ისტორია, V, 1952, გვ. 167 – 226), ი. დოლიძემ (ქართული სამართლის ძეგლები, II, 1965, გვ. 80 – 97), ივ. სურგულაძემ (ქართული სამართლის ძეგლები, 1970).

[59] ხელმწიფის კარის გარიგება, 1920, გვ. VIII, XVII.

[60] ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, I, 1928, გვ. 62.

[61] “ ძეგლის დადება ” როგორც სამართლის ძეგლი, და ორივე ტექსტი ერთმანეთის პარალელურად (ორ სვეტად) გამოსცა ი. დოლიძემ (გიორგი ბრწყინვალის სამართალი, 1957), მანვე გამოსცა ვახტანგ VI – ის კანონთა კრებულში ვახტანგის კომისიის მიერ რედაქტირებული ტექსტი, რომელსაც სქოლიოში დაურთო ხსენებული XVII ს– ის ტექსტი (ქართული სამართლის ძეგლები, I, 1963, გვ. 401 – 421). ივ. ჯავახიშვილი “ ძეგლის დადებას ” მიუძღვნა სპეციალური გამოკვლევა

- (ქართული სამართლის ისტორია, I, 1928, გვ. 93 – 105). მას განზრახული ჰქონია ორივე ხელნაწერის საფუძველზე დადგენილი ტექსტის გამოცემა. ეს სამუშაო შესრულებას ელის.
- [62] საქარველოს შესახებ ნიკიფორე გრიგორასის " ისტორიიდან " ამოკრეფილი ცნობები ბერძნულად და ქართულად სათანადო შენიშვნებით გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა გეორგიკა, VII, 1965, გვ. 119 – 158.
- [63] მიქელ პანარეტოსი, ტრაპიზონის ქრონიკა, აღ. გამყრელიძის გამოც. კრებულ. მასალები საქარველოსა და კავკასიის ისტორიისთვის, ნაკვ.34, 1960; გეორგიკა, VII, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., 1967.
- [64] გეორგიკა, ტ. VII გვ. 161 – 162.
- [65] გეორგიკა ტ. VII, 1967; ტ. VIII, 1970.
- [66] პლანო კარპინი, ისტორია მონღოლებისა, რომელთაც ჩვენ თათოებს ვუწოდებთ. გ. ქიქოძის გამოც. მასალები საქარველოსა და კავკასიის ისტორიისთვის, ნაკვ. II, 1942.
- [67] Книга Марко- Поло перевод И. П. Минаева, М., 1955.
- [68] იტალიელი მოგზაურები საქარველოში, მოამბე, XI, 1894. გამოკრებითი თარგმანი იტალიურად აღ. ჭკონიასი. იბ. Барбаро и Контарини о России... Вступительные статьи, подготовка текста, перевод и комментарий Е. Скржинской, Л., 1971.
- [69] Барбаро и Контарини о России... Перевод и комментарии Е. Скржинской Л., 1971.
- [70] М. Полиевктов. Европейские путешественники XIII- XVIII вв. по Кавказу, с. 95 –97, 170 – 173.
- [71] არისტაკეს ლასტივერტეცი, ისტორია, ქართული თარგმანი გამოკვლევით, კომენტარებითა და საძიებლებით გამოსცა ე. ცაგარეიშვილმა, თბ., 1974.
- [72] მათეოს ურჰაეცი, ჟამთააღმწერლობა, ვადარშაპატი, 1898 (სომხურ ენაზე).
- [73] იქვე, გვ. 369 – 429.
- [74] სამველ ანეცი, მეისტორიეთა წიგნებიდან ამონაკრეფი, ვადარშაპატი, 1893 (სომხურ ენაზე).
- [75] ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი, ქართული ტექსტი და ძველი სომხური თარგმანი გამოკვლევითა და ლექსიკონით გამოსცა ი. აბულაძემ, თბ, 1953.
- [76] ლ. დავლიანიძე, მხითარ გომის " ალბანეთის ქრონიკა ", ქართული წყაროთმცოდნეობა, II, გვ. 27 – 49.
- [77] ჟურნალი " არარატი " 1900, გვ. 497 – 504, 562 – 568, 1901, გვ. 55 –61, 121 – 127 (სომხურ ენაზე) " ეპისტოლე მხითარ ვარდაპეტისა, რომელსაც გომი ეწოდებოდა ", სომხური ტექსტი დაადგინა და ქართულად თარგმნა ი. აბულაძემ, ხელნაწერთა ინსტიტუტი ი. აბულაძის არქივი, N 328.
- [78] მხითარ გომი, სამართლის წიგნი, ერევანი, 1975 (სომხურ ენაზე) . აღსანიშნავია რომ ვახტანგ VI – ის თაოსნობით შეიქმნა მხითარ გომის სამართლის ქართული ვერსია (იბ. ქართული სამართლის ძეგლები, I, ი. დოლიძის გამოც., 1963, გვ. 223 – 389).
- [79] კირაკოს განძაკეცი, სომხეთის ისტორია, ერევანი, 1961 (სომხურ ენაზე); Киракос Гандзакечи, История, Баку, 1946.
- [80] ვარდან, მსოფლიო ისტორია, მოსკოვი, 1861, ვენეცია, 1862 (სომხურ ენაზე); Всеобщая история Вардана Великого, М., 1861.
- [81] ვარდან მოძღვარი, გეოგრაფია, პარიზი, 1960 (სომხურ ენაზე).
- [82] გრიგოლ აკანელი, მოისართა ტომის ისტორია, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით და კომენტარით გამოსცა ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1961.
- [83] სტეფანოს ორბელიანი, სიუნიქის ისტორია. თბ., 1910 (სომხურ ენაზე); История каязей Орпельян, Извлечение из сочинений Стефана Сюнийского, М., 1883. სტეფანოს ორბელიანი "სიუნიქის ისტორიის" ერთი თავი, რომელშიც ორბელთა თავგადასავალია აღწერილი, 1797 წ., ქართულად უთარგმნიათ (იბ. ლ. მელიქსეთ-ბეგი, სტეფანე სივნიელის "ორბელთა ისტორიის" ქართული ვერსია, საისტორიო მოამბე, 6, 1952, გვ. 33-84)
- [84] Смбат Спарпет, Летопись, перевод с древнеармянского, предисловие и примечания А.Г. Галстяна, Ереван, 1974.
- [85] მხითარ აირივანეცი, სომხეთის ისტორია, მოსკოვი, 1860 (სომხურ ენაზე), К. Патканов, Хронографическая история Мехитара Айриванского (XIII в.) СПб., 1869.
- [86] ლ. მელიქსეთ-ბეგი, თომა მეწოფელი, ბ., 1937.
- [87] წვრილი ქრონიკები, XII—XVIII საუკუნეები, შეადგინა ვ. ჰაკობიანი, ტ. 1, ერევანი 1951. ტ. 11, ერევანი, 1956 (სომხურ ენაზე).

[188] კათალიკოსი გარეგინ პირველი, ხელნაწერთა ანდერძი-მინაწერები, ანთილია, 1951 (სომხურ ენაზე). . XIV-XV საუკუნეების ანდერძ-მინაწერები მიმდინარე საუკუნის 50-60-იან წლებში ოთხ ტომად გამოსცა ლ.ხაჩიკიანმა.

[189] კ.კოსტანიანცი, ქვაზე დაწერილი მატანე, პეტერბურგი, 1914 (სომხურ ენაზე). ბოლო ხანებში მიმდინარეობა სომხური წარწერების კორპუსის გამოცემა. ჯერჯერობით გამოიცა ოთხი ტომი.

[190] Памятники армянской агиографии, выпуск 1, Ереван, 1973.

[191] В.Р. Розен, Император Василий Болгаробоица, СПб., 1883.

[192] ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, თბ., 1965, ტ. II, გვ. 128 – 139.

[193] ქალაქი დიარბექირის ჩრდილო- დასავლეთით.

[194] A.S. K. Kasrawi, The Forgotten Rulers (Saddadits), Tehran. 1930. 73.

[195] ვლ. ფუთურიძე არაბი ისტორიკოსი XIII-ის თბილისის შესახებ (ენიმკის მოამბე, თბ., 1942, ტ. XIII, გვ. 139 – 143).

[196] V.Minoraky.Caucasica in the History of Mayyafarigin, BSOAS, London, 1949, Vol.III p. 27.

[197] Труды Института истории Аз.ССР, Баку, 1949.

[198] გ.წერეთელი, არაბული ქრესტომათია, თბ., 1949, გვ. 68 – 75.

[199] Akbar ud-dawlat is-Seljuggu ya by sadr ud-din Abul Hassain Ali ibn Nasir ibn al-Huseini, Edited by Muhammed Iqbal, Lahore, 1933.

[100] Sadruddin Abul Hasan Ali ibn Nasir ibn Ali el-Huseyni, Ahbar bd-devlet is-seljukiye, Ankara, 1943.

[101] რ. კვიციანი, XI – XIII სს. თბილისის ისტორიიდან (საქ.სსრ მეცნ. აკადემიის ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. V, გამოც. I, 1960); ნ. შენგელია, სელჩუკები და საქართველო XI ს- ში, თბ., 1968; 3. М Буниатов, Некоторые сведения Садр ад- Дина Хусаини о Грузии, Мацне, 1971, N1

[102] Jacut's geographisches Wörterbuch aus den Handschriften zu Berlin, St. Petersburg und Paris, herausgegeben von Ferd. Wüstenfeld, Leipzig, 1866-1870. Bd. I-VI.

[103] Wadie Jwaiden, The Introductory chapters of Jagut's Mu'jam al-Buldan, Leiden, 1959..

[104] Н. Медников, Палестина от вавоевания ее арабами до крестовых походов, по арабским источникам, С П Б., 1897, I, с 957- 1112; В. Розен, Материалы по истории туркмен и Туркмения, М, Л., 1839, с.409 – 437; О, И, Сенковский, Соб.соч ., VI, СПб., 1859, с. 192 – 195; Якут Хамави, извлечения из географического словаря, пер.с арабского ипрнд. Проф. П.К.Жузе, Научный архив Института истории АН Аз. ССР, инб. 504- 505.

[105] ე. სიხარულიძე, მაკუთის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, თბ., 1964.

[106] იბნ ალ-ასირის ცნობებს ალფ-არსლანის ლაშქრობისა და, საერთოდ, თურქ-სელჩუკთა სამეფო-სამთავროებთან საქართველოს ურთიერთობის შესახებ თითქმის უცვლელად იმეორებს XVII საუკუნის მეორე ნახევარში მოღვაწე არაბი მწერალი (წარმოშობით სალონიკელი თურქი) აჰმად იბნ ლუთ-ფულაჰ მუნეჯიმ ბაში (გარდაიცვალა 1702წ.) თავის მსოფლიო ისტორიის ტიპის თხზულებაში "ჯამი ად-დუვალი" ("დინასტიათა კრებული").

[107] Ibh-al-Athiri cronicon quod perfectissimum inscribitur, Lugd-Batav., 1851-1876.

[108] П. Жузе, Материалы по истории Азербайджана из Тарих ал- Камиль Ибн ал – асира, Баку, 1940.

[109] M. D'Ohsson, Histoire des Mongols, depuis Tchingsis-Khan Jusqu'a Timour-bey la Tamerian, Amsterdam, 1852.

[110] Journal Asiatique... 1849, June.

[111] Ученые записки императорской Академии наук по первому и третьему отделениям, СПб., 1854, т. II, вып. IV, с. 640 – 668. jkldhjk

[112] ივ. მაჭავარიანი, არაბულ და სპარსელ მწერალთა გეოგრაფიული და ისტორიული ცნობანი საქართველოს შესახებ ("მოამბე", თბ., 1897, N12, გვ. 1 – 16 ; 1898, № 1 გვ. 22 – 44).

[113] Histoire du Sultan Djelal ed-Din Mankobirti.- Paris, 1895.

[114] Шихад ад – Дин Мухаммад ан- Насави, Жизнеописание султана Джалал ад- Дина Манкбурни, перевод с арабского, предисловие, комментарии, примечания и указатели З.М.Буниатова, Баку. 1973.

[115] სიბტ იბნ ალ-ჯაუზი, მირათ ალ- ზამან ფით არიბ ალ-ა'იან, ჰაიდარაბადი, 1951 – 1952, ტ. VIII, ნაწ. I-II.

[116] M. Defremery, Fragments de Geographes et Historiens Arabes et persans ineditis, relatifs aux anciens du Caucase et la Russie Meridionale, Journal Asiatique. IV serie, t. XIII p.484-486. "Ad ditions et I'claircissements a l' Histoire de la Georgie", St. Petersburg. 1851. p. 242.

[117] "მოამბე" 1897, XII.

[118] ო. ცეციტიშვილი, სიბტ იბნ ალ – ჯაუზის ცნობა დავით აღმაშენებლის შესახებ (ოსუ შრომები, 1967, ტ.118, აღმოსავლური სერია, გვ. 201 –202).

[119] Zakaria Ja ben Muhammed el- Gazwini's kosmographie, Zweiter, theil. Die Denkm3ler der L3nder, hrsg. Von F. Wüstenfeld, Göttingen, 1848.

[120] ზაქარია ყაზვინის ამ ცნობას იმეორებს XV საუკუნის მწერალი აზდ არ – რაშიდ იბნ სალიჰ იბნ ნური ალ- ბაქუვი ნაშრომში- "თალხის ალ-ასარ ვა აჯაიბ, ალ-მალიჰ ალ- კაჰარ" ("შემოკლებული ძეგლები და ძლიერი სახელმწიფოს სასწაული"), რომლის არაბული ტექსტი, რუსული თარგმანითა და კომენტარებით გამოაქვეყნა ზ. ბუნიატოვმა (Абд ар- Рашид ал- бакуви. Китаб талхис ал- асар ва аджаиб ал- Малик ал- Каххар, м., 1971).

[121] ო. ცეციტიშვილი, ზაქარია ალ- კაზვინის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, თბ., 1975.

[122] ჩასაბეჭდია სქოლიო.

[123] ჩასაბეჭდია სქოლიო.

[124] აზულ- ფიდა, მინ ქითაბი ლ- მუხთასარი ფი- ახბარი, ლ- ბაშარი, კაირო, 1325წ.,

ჰიჯრით (1907).

[125] ჩასაბეჭდია ინგლისური ტექსტი.

[126] ჩასაბეჭდია ინგლისური ტექსტი.

[127] არაბ და სპარსელ მწერალთა გეოგრაფიული და ისტორიული ცნობანი საქართველოს შესახებ, ჟურნ. "მოამბე", თბ. 1897, N XII და 1898, N 1, N 2.

[128] ივ. დავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, ტ. II- III.

[129] ეგვიპტელმა მეცნიერმა აჰმედ ზაქიმ გამოსაცემად მოამზადა ან- ნუვაირის ნაშრომის სრული ტექსტი და 1923 წელს შეუდგა მის ბეჭდვას, მაგრამ დაწყებული საქმე ვერ დაასრულა. 1934წ. იგი გარდაიცვალა, მოასწრო მხოლოდ 12 ტომის დაბეჭდვა (И Ю Крачковский Избр. Соч., т. IV, М.Л., 1957, с. 404).

[130] ცნობები თარგმნილი აქვს ვ. ტიუნენჰაუზენს (იხ. В. Тизенгаузен, сборник материалов..., 148, 170).

[131] В. Тизенгаузен, Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, СПб., т. I, с. 395 – 416; В.Тизенгаузен, Заметка Элькалькашанди о грузинах (Записки восточного отделения имп. Русского археологического общества, СПб., 1886, т. I, вып. III, с. 208 –216).

[132] გ. წერეთელი, არაბული ქრესტომათია, თბ., 1949, გვ. 78- 79.

[133] ივ. დავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, თბ., 1941, ტ. III, გვ. 173- 174; ა. მენტეშაშვილი, საქართველოს და ეგვიპტის ისტორიის ურთიერთობიდან (ჟურნ. "დროშა", 1958, N 9, გვ. 18); ბ. სილაგაძე, მასალები საქართველო – ეგვიპტის ურთიერთობის ისტორიისათვის (ქართული წყაროთმცოდნეობა, თბ., 1968, ტ. II, გვ. 103-104).

[134] არსებობს ნაშრომის ფრანგული თარგმანი, შესრულებული ე. კატრმერის მიერ.

[135] ნაშრომი გამოცემულია ბულაკში 1853 –54წწ.

[136] ბადრ ად-დინ მაჰმუდ იბნ აჰმად ალ- აინის ნაშრომი, "იკდ ალ- ჯუმან ფი თარის აჰლ აზ- ზამან" ("თავისი დროის ისტორიის მარგალიტების ყელსაბამი") მსოფლიო ისტორია დაწერილია, 4 ტომად. ნაშრომი ჯერ არ არის გამოცემული . არსებობს რამდენიმე ხელნაწერი: ლონდონის, პარიზის, პეტერბურგის.

[137] მუჯირ ად- დინ აზდ არ- რაჰმან იბნ აჰმად ალ- ულაიმი ალ- უმარის თხზულება " ქითაბ ალ- უნს ალ- ჯალილ ბი თ- თარის ალ- კუდს ვა ლ- ხალილ" ("მეგობრობის წიგნი იერუსალიმისა და ჰებრონის ისტორიის შესახებ,) XV ს-ის ძეგლია. არსებობს თხზულების ფრანგული თარგმანი, შესრულებული სოვერის მიერ: ჩასაბეჭდია ინგლისური ტექსტი

[138] ჩასაბეჭდია ინგლისური ტექსტი.

[139] კ. ტაბატაძე, ქართველი ხალხის ბრძოლა უცხოელ დამპყრობთა წინააღმდეგ XIV-XV საუკუნეთა მიჯნაზე, თბ., 1974.

[140] დ. კაციტაძე, საქართველო XIV- XV საუკუნეების მიჯნაზე, თბ., 1975.

[141] თხზულება ჯერ არ გამოცემულა. ხელნაწერები არსებობს საბჭოთა კავშირშიც (იხ. Рукопись Ленинградского отделения ИВАН СССР, Д.129, А-453).

[142] რ. კიკნაძე, არაბული და სპარსული წყაროები XI –XIII სს. თბილისის შესახებ, " ცისკარი", N 10, 1958, გვ. 166; მისივე, XI-XIII საუკუნეთა თბილისის ისტორიიდან, ივ. დავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. V, ნაკვ. I, 1960, გვ. 128.

[143] Н Д Миклухо – Маклай, Географическое сочинение XIII в., на персидском языке , Уч. Записки ИВАН СССР, IX, 1954, с. 180- 185.

- ^[144] თხზულება ჯერ არ გამოცემულა, ხელნაწერი არსებობს საბჭოთა კავშირში (იხ. Рукопись Ленинградского отделения ИВАН СССР, А- 253).
- ^[145] რ. კიკნაძე, არაბული და სპარსული წყაროები XI- XIII საუკუნეთა თბილისის შესახებ, გვ. 166, მისივე, XI- XIII საუკუნეთა თბილისის ისტორიიდან, გვ. 129.
- ^[146] ნ. შენგელია, XV-XIX საუკუნეების საქართველოს ისტორიის ოსმალური წყაროები, თბ., 1974, გვ. 6.
- ^[147] თხზულების სტამბოლის ხელნაწერი ფაქსიმილეს სახით გამოიცა იქვე 1956წ., ხოლო ბეჭდურად ანკარაში მომდევნო წელს; არსებობს გერმანული თარგმანი, შესრულებული ავსტრიელი მეცნიერის ჰერბერტ დუდას მიერ (ჩასაბეჭდია ინგლისური ტექსტი) იბნ- ბიბის ცნობები საქართველოს შესახებ განხილული აქვს ნ. შენგელიას (იხ. ნ. შენგელია, იბნ-ბიბი ალა-ედ დინ ქეიკობადის საქართველოში ლაშქრობის შესახებ, " მაცნე ", 1975, N1, გვ.105).
- ^[148] ხელნაწერის ფაქსიმილე თურქული თარგმანითურთ გამოიცა ანკარაში 1944წ. (იხ ჩასაბეჭდია ინგლისური ტექსტი)
- ^[149] რ. კიკნაძე, ფარსადან გორგიჯანიძე და " ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი ", თბ., 1975, გვ.73
- ^[150] И.В. Пигулевская, А.Ю. Якубовский, И.П. Петрушевский, Л.В.Строева, Л.М. Беленицкий, История Ирана с древнейших времен до конца 18 века, Л.,1958, с. 164.
- ^[151] თხზულების სამივე ტომი ცალ- ცალკე გამოიცა 1912, 1916 და 1937 წლებში გიბის სამახსოვრო სერიაში, რაც შემდგომ გამეორებული იქნა რამდენიმეჯერ; არსებობს თხზულების თარგმანი ინგლისურ, იტალიურ და სხვ. ენებზე (ამ თხზულების გამოცემებისა და თარგმანის შესახებ იხ. Ч. А. Стори, Персидская литература, Био- библиографический обзор. Переработал и дополнил Ю. Э. Брегель, II, М.,1972, с. 762- 764);ადგილები, რომლებიც შეეხება საქართველოსა და ამიერკავკასიის სხვა ქვეყნებს, გამოცემულია ქართულად სპარსულ ორიგინალთან ერთად (იხ. ჯუვეინის ცნობები საქართველოს შესახებ, სპარსულ ტექსტს შესავალი წაუმძღვარა, ქართული თარგმანი და შენიშვნები დაურთო რ. კიკნაძემ, თბ., 1974).
- ^[152] რაშიდ ად-დინის თხზულების ხელნაწერების, გამოცემისა და თარგმანების შესახებ ცნობები იხ. Ч.А. Стори, Персидская литература, Био- Библиографический обзор, т.1,с.305-321; "ჯამი ათ-თავარიხის" რუსული თარგმანი ჩვენში გამოცემულ იქნა სხვადასხვა დროს .IIIტომის მეცნიერულ – კრიტიკული ტექსტი რუსულ თარგმანთან ერთად გამოიცა ბაქოში 1957 წელს (იხ. Рашид ад- дин, Джами ат- таварих, III, Составитель научно- критического текста на персидском языке А.А. Али - заде. Перевод с персидского А.К. Арендса, Баку, 1957), ხოლო Iტომის I ნაწილის კრიტიკული ტექსტი უკანასკნელად გამოიცა მოსკოვში 1968წ.(იხ.. Рашид ад- дин, Джами ат- Таварих, I, часть I, Критический текст А.А.Ромаскевича, А.А. Хетагурова, А.А. Али- заде, издание второе, М., 1968).
- ^[153] ხელნაწერების, გამოცემებისა და თარგმანების შესახებ იხ.Ч.А. Стори, Био-библиографический обзор, переработал и дополнил Ю.Э. Брегель, II,с. 769-774; ადგილები, რომლებიც შეეხება ირანის ილხანებისა და ოქროს ურდოს გამგებელთა ურთიერთობის ისტორიას, რუსულ თარგმანთან ერთად შეტანილია კრებულში; Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, II, Извлечения из персидских сочинении, собранные В.Г.Тизенгаузеном и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.А.Волиным, М.Л., 1941, с.80-89;იქვე გვხვდება უცნობები ამიერკავკასიის შესახებაც.
- ^[154] თხზულება ბეჭდურად გამოიცა გიბის სამახსოვრო სერიაში (ჩასაბეჭდია ინგლისური ტექსტი)იმავე სერიაში გამოცემულ იქნა თხზულების ინგლისური თარგმანიც (ჩასაბეჭდია ინგლისური ტექსტი) ადგილები თხზულებიდან, რომლებიც ეხება ირანის აზერბაიჯანის, ირანსა და საქართველოს, გამოკრება და გერმანულ თარგმანთან ერთად გამოსცა აკად. ვ. დორნმა "ნოზჰათ ალ-ყოლუბის " მე-3 ტომის ის ადგილები, სადაც მოცემულია საქართველოს აღწერა, ქართულად თარგმნა და სპარსულ დედანთან ერთად გამოსცა ვლ. ფუთურიძემ (იხ.ისტახრი, ჰოდუდ ალ-ალემი და ჰამდალაჰ ყაზვინი, თარგმანი შენიშვნებითა და სამიუბლითურთ ვ. ფუთურიძისა, თბ., 1937).
- ^[155] ამ თხზულების ხელნაწერების, გამოცემებისა და თარგმანების შესახებ იხ. Ч.А,Стори, Био-библиографический обзор, I, с.328-333.
- ^[156] ამ წარწერის შესახებ უფრო დაწვრილებით იხ. В.В. Бартольд, персидская надпись на стене Анийской мечети Мануче, сочинения, IV, М.,1966,с. 313- 338.აგრეთვე, ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი მესამე,XIII –XIVსს., თბ., 1941, გვ. 155-157; იქვე მოტანილია წარწერის ქართული თარგმანიც.
- ^[157] არსებობს რაშიდ ად-დინის "მიმოწერის " ბეჭდური გამოცემა (ჩასაბეჭდია ინგლისური ტექსტი) აგრეთვე, რუსული თარგმანი, შესრულებულია. ფალინას მიერ (იხ.Рашидад-Дин, Переписка, перевод, введение и комментарии А. И. Фалиной, М., 1971);"მიმოწერის"ცნობები საქართველოს შესახებ გამოკრებილი და განხილული აქვს კ. ტაბატაძეს (იხ. კ. ტაბატაძე, რაშიდ ად-

დინის ცნობები საქართველოს შესახებ ("მოქათაბათე რაშიდი"), ქართული წყაროთმცოდნეობა, II, 1968, თბ., გვ. 77-86).

[158] В.В. Бартольд, Мир Али-Шир и политическая жизнь, Сочинения, II, ч.2, М., 1964, с. 199.

[159] ნეზამ ად-დინ შამის, "ზაფარ-ნამეს" სპარსული ტექსტი კრიტიკულად გამოსცა ფ. თაუერმა პრალაში 1937წ, (იხ. ჩასაბეჭდია ინგლისური ტექსტი) ნაწყვეტები თხზულებიდან, რომლებიც ეხება ბირთვისის ციხის აღებას და თემურლენგის გალაშქრებას დასავლეთ საქართველოში 1403 წელს შეტანილია წიგნში: სპარსული საისტორიო ტექსტები, შეადგინეს ჯ. გიუნაშვილმა და დ. კაციტაძემ, I, თბ., 1972, გვ. 247-256.

[160] შარაფ ად-დინ ალი იეზიდის "ზაფარ-ნამე" ითარგმნა და გამოიცა ფრანგულად პტი დე ლა კრუას მიერ 1722 წელს. ფრანგული თარგმანიდან შემდეგ შესრულებულ იქნა ინგლისური თარგმანიც. არსებობს სპარსული ტექსტის რამდენიმე გამოცემა (იხ. ჩასაბეჭდია ინგლისური ტექსტი) უკანასკნელად გამოიცა თეირანში 1958 წელს (იხ. ზაფარ-ნამე, მოვლანა შარაფ ად-დინ ალი იეზიდი, თარიხე მოფასალე ომუმიე ირან დარ დოვრეიე თემურიან, თეჰრან, 1336, სპარსულ ენაზე).

[161] მონ ად-დინ ნათანზის თხზულება გამოცემულ იქნა თეირანში ჟან ობენის მიერ (იხ. ნათანზი, მონთახაბ ათ-თავარიხე მოიძნ, თეჰრან, 1336, სპარსულ ენაზე); ნაწყვეტები თხზულებიდან, რომელიც შეეხება საქართველოში თემურლენგის უკანასკნელ შემოსევას 1403წელს, შემოტანილია წიგნში: სპარსული საისტორიო ტექსტები I, გვ. 270-272; საქართველოს შესახებ ნათანზის თხზულებაში დამოწმებული ცნობების შესახებ იხ. დ. კაციტაძე, "ისქანდერის ანონიმის" ცნობები საქართველოს შესახებ, თსუ შრომები, ტ. 116, აღმოსავლეთმცოდნეობის სერია, V, თბ., 1965, გვ. 273-282.

[162] არსებობს ამ თხზულების ბეჭდური გამოცემა (იხ. "ზეილე ჯამი ათ-თავარიხე რაშიდი თაალიფე შეჰაბ ად-დინ აბდალაჰ ჰაფეზე აბრუ, თეირანი, 1317, სპარსულ ენაზე).

[163] ჰაფეზე აბრუს ეს თხზულება ჯერჯერობით არ გამოცემულა. I და II ტომების ხელნაწერები არსებობს საბჭოთა კავშირშიც (იხ. ლენინგრადის მ. სალტიკოვ-შჩედრინის სახ. საჯარო ბიბლიოთეკის ხელნაწერი, დორნის კატალოგი N 268); ვრცელი ამონაწერები თხზულების III და IV ტომებიდან, რომლებიც იძლევა ნეზამ ად-დინ შამის "ზაფარ-ნამეს" შესატყვისი ადგილების განსხვავებულ წაკითხვას, ფ. თაუერმა დაურთო ნაზამ ად-დინ შამის "ზაფარ-ნამეს მე-2 ტომს (ჩასაბეჭდია ინგლისური ტექსტი)

[164] აბდ არ-რაზაყ სამარყანდის თხზულების ხელნაწერები არსებობს საბჭოთა კავშირშიც (იხ. ლენინგრადის მ. ლტიკოვ-შჩედრინის სახ. საჯარო ბიბლიოთეკის ხელნაწერი, დორნის კატალოგი N 298); თხზულების სპარსული ტექსტი 1941-1949 წლებში ლითოგრაფიულად გამოსცა ლაჰორში მოჰამედ შაფი (იხ. მათლა ას-საყდინ ვა მაჯმა ალ-ბაჰრეინ, თალიფე ქამალ ად-დინ აბდ არ-რაზაყ სამარყანდი, ბეთასპიჰე მოჰამედ შაფი, ჯალდე 1-2, ლჰორ, 1331-1368) აბდ არ-რაზაყ სამარყანდის ცნობები საქართველოს შესახებ, განხილული აქვს დ. კაციტაძეს (იხ. დ. კაციტაძეს, აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის "მათლა ას-საყდინ ვა მაჯმა ალ-ბაჰრეინის" (ცნობები საქართველოს შესახებ, "მაცნე", N2, 1968, გვ. 197-209); დ. კაციტაძის ვარაუდით, ქართველმა ისტორიკოსმა ფ. გოგიჯანიძემ თავის ისტორიაში სწორედ ამ თხზულების ცნობები დაუდო საფუძვლად თხრობას საქართველოში თემურლენგის ლაშქრობათა შესახებ (იხ. დ. კაციტაძე, ფ. გორგიჯანიძის თხზულებისა და "ქართლის ცხოვრების" გაგრძელების XV საუკუნის სპარსული წყაროები, "აღმოსავლური კრებული", I, თბ., 1960, გვ. 149-169; დ. კაციტაძე, ისევ ფარსადან გორგიჯანიძის ერთი სპარსულენოვანი წყაროს შესახებ, "აღმოსავლური ფილოლოგია", II, თბ., 1972, გვ. 147-152).

[165] არსებობს ამ თხზულების ბეჭდური გამოცემა (იხ. ფასიჰი ხაფი, მაჯმალე ფასიჰი, მაშჰად, 1339, სპარსულ ენაზე).

[166] მირხონდის თხზულება რამდენჯერმე გამოიცა ლითოგრაფიულად, ხოლო ნაწყვეტები ითარგმნა სხვადასხვა ენაზე (უფრო ვრცლად საამისო ცნობები იხ.) Ч.А. Стори, Персидская лит-ра, Био-ნიблиограф. Одраз, I, с. 370-378); თხზულების მე-6 ტომი ბეჭდურად გამოიცა თეირანში 1961წ. (იხ. მირხანდ, როლუხათ ას-საფა, 6, თეჰრან, 1339, სპარსულ ენაზე).

[167] ეს თხზულება შემოკლებით ითარგმნა ინგლისურ ენაზე პროფ. ვ. მინორსკიმ და გამოსცა ლონდონში 1957წ. (ჩასაბეჭდია ინგლისური ტექსტი) ავტორისა და საქართველოს შესახებ მისი ცნობების საკითხზე იხ. რ. კიკნაძე, ფადლალაჰ იბნ რუზბეჰანის "თარიხე ალამ არაიე ამინი", "კავკასიურ-აზლოადმოსავლური კრებული", II, თბ., 1962, გვ. 275-288.

§3. ისტორიულ გეოგრაფიული მიმოხილვა

VIII საუკუნიდან საქართველოს ტერიტორიაზე ჩამოყალიბდა რამდენიმე პოლიტიკური ერთეული: ეგრის-აფხაზეთის სამეფო, ქართველთა საკურაპალატო, კახეთის საქორეპისკოპოსო, ჰერეთის სამთავრო და თბილისის საამირო (ქართლის ტერიტორიაზე). ქართლის დანარჩენი ნაწილი ამ ერთეულთა შორის ხელიდან ხელში გადადიოდა.

თითოეული ეს პოლიტიკური ერთეული აწარმოებდა ბრძოლას თავისი ტერიტორიის გასაზრდელად მეზობლების ხარჯზე.

ეგრის-აფხაზეთის სამეფოს უკიდურესი ზღვარი ჩრდილო დასავლეთით იყო მდინარე და ქალაქი ნიკოფსია. კონსტანტინე პორფიროგენეტის ცნობით, აფხაზეთსა და ჯიქეთს შორის საზღვარი მდ. ნიკოფსიაზე გადიოდა^[1]. მდინარე ნიკოფსია თანამედროვე ნიჩეპსუხოა, რომელიც ქ. ტუაპსეს მიდამოებში ერთვის შავ ზღვას^[2]. ქალაქი ნიკოფსია კი აფხაზეთში მდებარეობდა. XI საუკუნის მწერლის გიორგი მცირის თქმით, "ერთი... მოციქულთაგანი - სიმონს ვიტყვ კანანელსა და ქუეყანასა ჩუენსა დამარხულ არს, აფხაზეთს, რომელსა ნიკოფსი ეწოდების"^[3].

აღმოსავლეთი საზღვარი აფხაზეთს სამეფოსი მდ. კლისურა (თანამედროვე კელასური) იყო^[4]. ლეონ I-ის დროიდან აფხაზეთს სამეფოში შედის ჯიქეთიც. კონსტანტინე პორფიროგენეტს ჯიქეთი შემდეგნაირად აქვს ლოკალიზებული: ნუკრუხიდან ნიკოფსის მდინარემდე, სადაც იმავე სახელწოდების ციხეა, არის ჯიქეთის ქვეყანა^[5]. მდ. უკრუხი ქართული წყაროს ხაზარეთის მდინარეა^[6]. და დღევანდელ მდ. ყუბანს უდრის^[7]. ჯიქეთი რომ აფხაზეთს სამეფოს შემადგენლობაშია, კერძოდ, გიორგი I აფხაზეთს მეფის დროს (929 - 957), ამას მოწმობს "მატიანე ქართლისაი" ერთი ცნობა. როდესაც გიორგი I-მა კახეთში ილაშქრა, ერთ-ერთი იქაური ფეოდალი ხახუა არშის ძე არ შეეპუა აფხაზეთს მეფეს, მაშინ იგი "მოიყვანეს შეპყრობილი წინაშე მეფისა და მეფემან წარსცა პყრობილ ჯიქეთს"^[8].

თანდათანობით ხდება აფხაზეთის პოლიტიკური საზღვრების გაფართოება აღმოსავლეთით: ლეონ აფხაზეთს მეფემან "დაიპყრო აფხაზეთი და ეგრისი ვიდრე ლიხამდე"^[9].

საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში წარმოიშვა ქართველთა საკურაპალატო. ამ პოლიტიკურ ერთეულში შევიდა ჭოროხის ხეობაში მდებარე პროვინციები - კლარჯეთი, შავშეთი, ტაო, თორთომი, ოლთისი. ამას გარდა, საკურაპალატოში სხვადასხვა დროს შედიოდა მტკვრის ხეობის პროვინციები - კოლა, არტაანი, ჯავახეთი, სამცხე, აშოცი, ტაშირი.

საკურაპალატოს სამხრეთი საზღვრისპირა ოლქი X საუკუნეებში იყო ბასიანი. კონსტანტინე პორფიროგენეტის ცნობით, ქართველთა კურაპალატს ებოძა ბასიანის ის ნაწილი, რომელიც მდ. არაქსის ჩრდილოეთით მდებარეობს. ამის შედეგად საზღვარი საკურაპალატოსა და ბიზანტიას შორის X ს. პირველ მესამედში მდ. არაქსზე დაიდო^[10].

მაქსიმალურ ზღვარს მიაღწია საკურაპალატომ დავით კურაპალატის დროს, X ს. მეორე ნახევარში. კურაპალატმა ბრძოლით შეიერთა ბიზანტიის იმპერატორისაგან ბოძებული "ზემონი ქვეყანანი", ანუ კარინის, ბასიანის,

მარდალის, ჰარქისა და აპახუნის ოლქები^[11], მაგრამ დავითის სიკვდილის შემდეგ ბიზანტიამ უკვე დაიბრუნა ეს მიწები. საზღვარი ბიზანტიასა და საქართველოს შორის ამჯერად მდ. ბანისწყალზე დაიდო ეს მდინარე ორ ნაწილად ჰყოფდა ტაოს. ბანისწყლის ჩრდილოეთით ამიერტაო იყო, სამხრეთით იმიერტაო. იმიერტაო კვლავ შეუერთა საქართველოს ბაგრატ III-მ, უკვე გაერთიანებული ქვეყნის მეფემ. გიორგი I-ის, დროს მთელი ტაო საქართველოს სახელმწიფოს შემადგენლობაშია და სამხრეთი მეზობელი ქვეყანა ისევ ბასიანია^[12].

სამხრეთ-დასავლეთით საკურაპალატოს ებჯინებოდნენ დევა-ბოინუს მთები (დღევანდელი ჩახირბაბის და ყარგაფაზარის ქედები). ამ მთებში იყო გადასასვლელი - საქართველოს ყელი, შემდეგში თურქებისაგან გურჯი ბოლაზად წოდებული, რომელზედაც გადიოდა საქართველოს მცირე აზიის ქვეყნებთან დამაკავშირებელი ერთ-ერთი ძირითადი გზა (ოლთისი - ერზერუმი).

ქართველთა საკურაპალატოს მომიჯნავე პროვინციები დასავლეთით იყო სპერი და ჭანეთი.

სპერი ადრეფეოდალური ქართლის სამეფოს შემადგენლობაში იყო. ქართველებმა იგი დაკარგეს ჰერაკლე კეისრის დროს: "კუალად წარიღეს ბერძენთა საზღვარი ქართლისა: სპერი და ბოლო კლარჯეთისა ზღვს პირი"^[13] კლარჯეთის "ბოლო" - ზღვის პირი ქართველებმა შემდეგში ისევ დაიბრუნეს. XI ს. დასაწყისში კლარჯეთის ეს ნაწილი საქართველოს შემადგენლობაშია, სპერი კი ბიზანტიას დარჩა. დავით აღმაშენებლის დროს, როდესაც ხდებოდა სელჩუკების მიერ დაკავებული ტერიტორიების დალაშქვრა და შემოერთება, ქართველთა ჯარმა მხოლოდ სპერამდე მიაღწია, სპერი ისევ სელჩუკების ხელში დარჩა^[14]. XIII ს. დასაწყისში, როდესაც შეიქმნა ტრაპიზონის საკეისრო, სპერი შევიდა ამ საკეისროს შემადგენლობაში. საქართველოს საზღვრებს გარეთაა სპერი მომდევნო ხანებშიაც. XIV საუკუნეებში, როცა სამცხე-საათაბაგო მეტისმეტად გაძლიერდა, ბექა ჯაყელმა ომით სცადა თურქებისაგან სპერის შემოერთება, მაგრამ უშედეგოდ.

ამრიგად, ადრეფეოდალურ ხანაში საქართველოდან ჩამოცილებული სპერი ბოლომდე მის საზღვრებს გარეთ დარჩა.

ქართველთა საკურაპალატოს მეორე დასავლეთი მეზობელი ჭანეთი საქართველოს სახელმწიფო საზღვრებს იქითაა. მის ტერიტორიაზე შეიქმნა ტრაპიზონის საკეისრო. XIV ს. დასაწყისში ბექა ჯაყელმა ჭანეთი სამცხე-საათაბაგოს შეუერთა^[15], მაგრამ მალე ეს მხარე თურქებმა დაიკავეს.

საქართველოს ტერიტორიის აღმოსავლეთ ნაწილში ორი პოლიტიკური ერთეული ჩამოყალიბდა: კახეთის საქორეპისკოპოსო და ჰერეთის სამეფო. კახეთის დასავლეთი ზღვარი მდ. არაგვზე იდო, ჰერეთის უკიდურესი მიჯნა კა აღმოსავლეთ შაქის ოლქი იყო. Xს. მეორე ნახევარში კახეთი და ჰერეთი გაერთიანდნენ (უფრო ზუსტად კახეთის ქორეპისკოპოსმა გაავრცელა თავისი ძალაუფლება ჰერეთზეც^[16].) ეს გაერთიანება ვრცელდებოდა არაგვიდან მდ. ახსუმდე (ახსუ მტკვრის მარცხენა შენაკადია და ერთვის მტკვარს დაახლოებით იქ, სადაც მარჯვენა მხრიდან არაქსი უერთდება ქ. საბირაბადის მიდამოებში).

კახეთ-ჰერეთი 1010 წლის ახლო ხანებში ბაგრატ მესამემ შეუერთა საქართველოს, მაგრამ 1014 წელს იგი ისევ ჩამოსცილდა მას. ამის შემდეგ თითქმის მთელი საუკუნე კახეთ-ჰერეთი საქართველოს ფარგლებს გარეთაა, ვიდრე დავით აღმაშენებელმა კვლავ არ შემოიერთა 1104 წელს.

მიწა-წყალზე, რომელიც ერთი მხრივ, კახეთ-ჰერეთისა და, მეორე მხრივ, ეგრის-აფხაზთა სამეფოსა და ქართველთა საკურაპალატოს შორის იდო, მდებარეობდა თბილისის საამირო და შიდა ქართლის საერისთავოები.

თბილისის საამირო - არაბთა ბატონობის უკანასკნელი დასაყრდენი საქართველოში - IX საუკუნიდან არაბთა სახალიფოსაგან ფაქტიურად დამოუკიდებელ ერთეულად იქცა. ის მხოლოდ ნომინალურად ექვემდებარებოდა ხალიფატს. ამ გარემოებით სარგებლობდნენ თბილისის საამიროს მეზობელი პოლიტიკური გაერთიანებანი და საამიროს ტერიტორიის ხარჯზე გაფართოებას ცდილობდნენ. X საუკუნის ბოლოს თბილისის საამირო მხოლოდ ქ. თბილისის მიდამოებს და ქვემო ქართლის ნაწილს შეიცავდა.

XI ს. დასაწყისისათვის გვაქვს პირდაპირი მითითება იმაზე, რომ მდ. ჭოჭკანის ხევი საამიროს საზღვრებში აღარაა (ჭოჭკანის ხევი მდ. ხოჟორნის ხევის მარჯვენა შენაკადია, ხოჟორნის ხევი კი დებედის მარცხენა შენაკადია, იგი დებედას უერთდება სადახლოსთან)^[17].

ქვემო ქართლი და ტაშირი ადრე მთლიანად თბილისის საამიროს ეკუთვნოდა. ტაშირი - ესაა ტერიტორია ჯავახეთის ქედის, სომხეთისა და ბეზობდალის ქედებსა და მდ. დებედას შორის. თანამედროვე ნომენკლატურით ამ ადგილს ლორეს ველი ჰქვია. X - XI სს. სომხურ საისტორიო მწერლობაში კი მას "ვრაცდაშტ" - ქართველთა ველი - ეწოდება. ტაშირში X საუკუნის მეორე ნახევარში შეიქმნა კვირიკიანთა ლორე-ტაშირის სამეფო ცენტრით ქ. ლორეში. ეს სამეფო შირაქის (ანისის) სამეფოს ვასალად ითვლებოდა, მაგრამ XI ს. დასაწყისში დავით მეფის დროს (989 - 1048) საკმაოდ ფართოვდება ჩრდილოეთით და მის მთავარ ქალაქად ხდება ქ. სამშვილდე. შემდეგში ბაგრატ IV-მ კვირიკიდებს წაართვა სამშვილდე და მისი მიდამოები.

შიდა ქართლი არ შესულა არცერთ პოლიტიკურ გაერთიანებაში. მას რამდენიმე ფეოდალური სახლი განაგებდა (ფავნელები, ძამელები, კორინთლები, ტბელები...) იმ ბრძოლაში რასაც საქართველოს ცალკეული მხარეები აწარმოებდნენ თავიანთი მიწების გასაფართოებლად, შიდა ქართლის დაუფლება ამ მეზობელი მხარეებისათვის ერთობ სასურველი იყო. ამიტომაც შიდა ქართლი საუკუნის მანძილზე ხელიდან ხელში გადადიოდა: IX ს. დასაწყისში მას დაეუფლა კახეთის ქორეპისკოპოსი, შემდეგ კურაპალატი და ბოლოს აფხაზთა მეფე.

ბაგრატ III-ის გამეფებით იწყება საქართველოს ტერიტორიაზე შექმნილი ცალკეული პოლიტიკური ერთეულების გაერთიანება. ბაგრატ III-ის მეფობის ბოლო წლებისათვის ერთ სამეფოდაა გაერთიანებული დასავლეთ საქართველო, შიდა ქართლი, კახეთ-ჰერეთი, თრიალეთი და ყოფილი ქართველთა საკურაპალატო ბასიანამდე. გაერთიანების გარეშე დარჩენილი მხოლოდ თბილისი და მისი მიდამოები.

მთელი XI საუკუნე საქართველოს ბრძოლა უხდება ჯერ ბიზანტიასთან, შემდეგ თურქ-სელჩუკებთან. ამ ბრძოლებმა და შინაურმა უთანხმოებებმა არათუ შეაჩერეს ქვეყნის შემდგომი გაერთიანება, არამედ გამოიწვიეს უკვე მოპოვებულის დაკარგვაც. ჯერ (1014წ). კახეთ-ჰერეთი ჩამოსცილდა საქართველოს, შემდეგ ზოგმა ფეოდალმა ბიზანტიას გადასცა რამდენიმე ციხე სამხრეთ საქართველოში, 1032წ. კი ანაკოფიის მხარე (ეს მხარე ქართველებმა დაიბრუნეს 1044წ.)^[18].

დავით აღმაშენებლის ხანაში იწყება ახალი ეტაპი საქართველოს გაერთიანებისა. ამასთან ეს ხანა ქვეყნის თურქთაგან საბოლოოდ განთავისუფლების

ხანაცაა. 1122 წელს დავითმა აიღო თბილისი და ამით საქართველოს გაერთიანება დამთავრდა.

დავითის მეფობაში იწყება საქართველოს სახელმწიფოში არაქართული მიწების შემოერთება.

1120წ. დავითმა საქართველოს შემოუერთა ქალაქი და ოლქი ყაბალა. ეს ოლქი მტკვრის მარცხენა შენაკადების მდ. ახსუსა^[19] (აღმოსავლეთით) და ტურიანს (დასავლეთით) შორის მდებარეობს. ყაბალის აღმოსავლეთი საზღვარი საქართველოს სახელმწიფოს აღმოსავლეთი საზღვარი იყო XII, XIII, XIV საუკუნეებში.

ყაბალის აღმოსავლეთით მდებარეობს შირვანი, რომელიც დავით აღმაშენებელმა ჯერ უშუალოდ შემოუერთა საქართველოს, შემდეგ კი ყმადნაფიცობის სტატუტში ჩააყენა. შარვანის მეფე აღსართან იწოდება როგორც ”მეფე შარვანისა და ზღვსპირისა დარუბანდით ხირხალამდის (ქართლის ცხოვრება, II, 17)... ეს გარემოება აშკარად უჩვენებს, რომ შარვანის საზღვრები XIIIს. ხირხალამდე ვრცელდება და ხირხალის დასავლეთით უკვე სხვა ქვეყანაა (ხირხალა მტკვრის მარცხენა მხარეს, შაქის აღმოსავლეთ საზღვარზე მდებარე ციხეა). იმავე ადგილებში გულისხმობს საქართველოს აღმოსავლეთ საზღვარს თამარის მეორე ისტორიკოსი, როდესაც ქვეყნის უკიდურეს მიჯნებს ასახელებს: ”იწყებს (ძღუენთა მოღებად) ანაკოფიის ციხით ვიდრე ციხემდე გულისტანისა” (ქ. ცხ., II, გვ.129). გულისტანის ციხე შეხამის დასავლეთით მდ. ახსუს მარცხენა მხარეს გაშენებული ციხეა. ახსუ, ანუ თეთრი წყალი^[20] იგივე ჩაღანუსუნია, რომელიც ჟამთააღმწერელს შემახიის მთასთან ერთად სახელდებული აქვს როგორც საქართველოს აღმოსავლეთი საზღვარი ^[21].

დავით აღმაშენებლის დროიდანვე იწყება საქართველოს შემადგენლობაში ჩრდილო სომხეთის შემოსვლა. 1123 წელს დავით აღმაშენებელმა ანელთა მიწვევით ქ. ანისი გაათავისუფლა თურქთაგან და ანისი და მისი მიმდგომი ქვეყანა სამეფოდ დაიჭირა, ე. ი. საქართველოს სახელმწიფოს შემოუერთდა. მაგრამ აქ ქართველების მფლობელობის სტატუტი რამდენჯერმე შეიცვალა და ანისი და ანისის მხარე საბოლოოდ თამარის დროს შევიდა საქართველოს შემადგენლობაში. ასევე ცვალებადი ბედი ჰქონდა ჩრდილო სომხეთის მეორე დიდ ოლქს - აირარატსაც, რომლის მთავარი ქალაქი დვინი იყო. დვინი გიორგი III-მ 1162 წელს აიღო, მაგრამ ეს მხარე კვლავ თურქების ხელში დარჩა. თურქებისავე ხელში იყო ეს მხარე შამქორის ომის შემდეგაც ^[22]. საბოლოოდ ქართველებმა დვინი 1203 თუ 1204 წელს შემოიერთეს^[23].

XII საუკუნე და XIII საუკუნის დასაწყისი ესაა ხანა სამეფოდ დაჭერილი მიწების გაფართოებისა.

თამარ მეფის ისტორიკოსს ბასილ ეზოსმოდვარს საქართველოს სახელმწიფო საზღვრებში შემავალი მიწები XIII საუკუნის დამდეგისათვის ასეთნაირად აქვს დახასიათებული: ”მათ ყოველთაგან, რომელნი აიხუნა, ზორაკერტით რახსამდის, გაგით განძამდის და ჯავახეთით სპერამდის”^[24]. ამ განმარტებაში მოცემულია, ერთი მხრივ, საქართველოს გარე საზღვრები და, მეორე მხრივ, თამარის დროს შემოერთებული ქართული თუ არაქართული მიწების უკიდურესი მიჯნა. ზორაკერტი, გაგი და ჯავახეთი XII საუკუნის საქართველოს საზღვრისპირა ზოლია, ხოლო რახსი, განძა და სპერი ის მიჯნაა, რასაც მიაღწია საქართველომ თავისი ძლიერების კულმინაციურ პერიოდში. ამ ორ სასაზღვრო ზოლს შორის მდებარეობდა ის ტერიტორია, რომელიც საქართველოს სახელმწიფოს

უმუალოდ შემოერთებული, "სამეფოდ დაჭერილი" ჰქონდა. ამ ტერიტორიის უკიდურესი მიჯნის - რახსის, განძისა და სპერის სამხრეთით, სამხრეთით-აღმოსავლეთით და სამხრეთ-დასავლეთით გადაჭიმული იყო საქართველოსადმი დამოკიდებულების თუ გავლენის სხვადასხვა საფეხურზე მდგომი ქვეყნების ტერიტორია.

თამარის მეფობამდელი საქართველოს ბასილ ეზოსმოდვრისეულ განმარტებაში არ არის ნახსენები აღმოსავლეთი, დასავლეთი და ჩრდილო საზღვრები. მაგრამ ამ ძველ ისტორიკოსს აინტერესებდა მხოლოდ იმ მხარეთა აღნიშვნა, საითაც ხდებოდა ქვეყნების გაფართოება, ასეთი კი იყო სამხრეთი და სამხრეთ-დასავლეთი კიდეები. ამ მხარეში საქართველოს შიდა საზღვარი ბასილ ეზოსმოდვარს დადებული აქვს გაგსა, ზორაკერტსა და ჯავახეთზე. ზორაკერტი, იგივე ქურდვაჭრის ხევი, ერქვა მდ. დებედას ერთ-ერთ შენაკადს. ეს მდინარე ირჯანის მთაში (აწინდელი ყარაღაჯის მთაში) იღებს სათავეს და ბეზობდალის ქედის (დღევანდელი ნომენკლატურით ბაზუმის მთების) ჩრდილოეთით მიედინება დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ, უერთდება მდ. დებედას, რომელიც, მას შემდეგ, რაც ზორაკერტს მიიერთებს, ჩრდილოეთისაკენ მიედინება და მტკვარს ერთვის.მდ. დებელას ქვემო წელზე მდებარეობს გაგის ციხე^[25]. როგორც ისტორიკოსი გვაუწყებს, მდინარეთა ეს სისტემა დებედა-ქურდვაჭრის ხევით, სამხრეთ-აღმოსავლეთი და სამხრეთი საზღვარი ყოფილა საკუთრივ საქართველოსი, ე. ი. ქვეყნის მიჯნა თანამედროვე ბამბაკის ქედზე გადიოდა. ძველი ისტორიული ტრადიციითაც ბამბაკის ქედზე გადიოდა საზღვარი საქართველოსა და სომხეთს შორის. ლეონტი მროველის თქმით, მირიანის მეფობაში ბიზანტიის კეისარ კონსტანტინე I-ის მხარდაჭერით საქართველოსა და სომხეთს შორის საზღვარი სწორედ ამ ქედზე დაიდო: "და განუჩინა საზღვარი მირიანსა და თრდატს ესრეთ. რომელთა ქვეყანათა მდინარენი დიან სამხრეთით და მიერთვიან რაჯსსა, ესე ქვეყანანი თრდატის კერძად დაყარნა, და რომელი ქვეყანისა მდინარენი ჩრდილოით დიან და მიერთვიან მტკვარსა, ესე მირიანის კერძად დაყარნა"^[26] (თუმცა ამ განმარტებაში ქედი დასახელებული არ არის, მაგრამ მდინარეთა დინების მიმართულების ჩვენება თავისთავად მეტყველებს, რომ ამ ორ მიმართულებას შორის ქედი უნდა იდოს და საზღვარიც ქედზე გავიდოდა).

ბამბაკის ქედს ვახუშტი ერევნის მთას უწოდებს და შემდეგნაირად აქვს აღწერილი: "სომხეთისა, ერევნისა და ამისი (- ბამბაკის ჯევი) გამყოფელი არს მთა დიდი, მაღალი და მარადის თოვლიანი, და კალთათა ტყიანი, ნადირიანი, რომელი წარივლის დასავლით არტანამდე, ხოლო აღმოსავლით რანსა და გელაქუნს შუა განვლის და ვიდრე რახსამდე მივალს"^[27]. ამავე მთას სახელწოდების გარეშე ასახელებს ლეონტი მროველი როგორც ჰაოსისა და ქართლოსის წილხვდომილ ქვეყნებს შორის ერთდერთ მიჯნას: "განუყო თარგამოს ქუეყანა... რვათა ამათ გმირთა...მისცა ქართლოსსა და უჩინა საზღვარი:... სამხრით მთა, რომელი მიჰყვების ბერდუჯის მდინარის თავსა და მთა, რომელი მიჰყვების დასავლით კერძო, რომლისა წყალი გარდმოდის ჩრდილო კერძო და მიერთვის მტკუარსა..."^[28]

სომხური წყაროები ამ ქედს სპიტაკის ქედს უწოდებენ.

ბამბაკის ქედიდან კავკასიონამდე განლაგებულია ძველთაგანვე ქართველი ტომებით დასახლებული ტერიტორია. ეს ტერიტორია ლიხისა და ფერსათის (მესხეთის) მთებით ორ ნაწილად იყოფა - აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოდ.

ლიხის მთის აღმოსავლეთით და ფერსათის მთის სამხრეთით მდებარე ტერიტორია ძირითადად ორი მდინარის - მტკვრისა ჭოროხის აუზებს წარმოადგენს. ამ აუზებში შემავალი ყოველი ცალკეული ხეობა ძველად ტომის ან გვარის ადგილსაცხოვრისს წარმოადგენდა, ბუნებრივი პირობები ყოფდა ცალკეულ ტომებს ერთმანეთისაგან. ძველი ტომობრივი საზღვრები მეტ-ნაკლებად ემთხვევიან ფეოდალური ხანის ადმინისტრაციულ დანაწევრებას.

ჭოროხის ხეობაში ხუთი ძირითადი პროვინციაა: თორთომი, ოლთისი, ტაო, კლარჯეთი, შავშეთი. ამავე ხეობას ეკუთვნის ჭოროხის შენაკადი აჭარისწყალზე მდებარე აჭარა. მტკვრის ხეობაში კი კოლა, არტაანი, ჯავახეთი, სამცხე, ქართლი, კახეთი, ჰერეთი (ქართლი თავის მხრივ შეიცავს ცალკეულ მხარეებს - შიდა ქართლს, ტაშირს, აზოცს, თრიალეთს...), მტკვრის ხეობასვე ეკუთვნის აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთი: ხევი, ფხოვი (ხევსურეთი), ფშავი, თუშეთი, თიანეთი...

ლიხის მთის დასავლეთით მდებარე ნაწილი საქართველოსი "ლიხთიმერის" ზოგადი სახელით აღნიშნული, ასევე შედგებოდა ცალკეული ქვეყნებისაგან - ძველად ცალკეული ტომებით დასახლებული მიწა-წყლისაგან. ეს ქვეყნებია: ეგრისი, სუანეთი, რაჭა, თაკუერი, გურია, აფშილეთი, აფხაზეთი, არგუეთი, სამოქალაქო ("იმერეთი" დღევანდელი კუთხის - იმერეთის გაგებით თავდაპირველად არ არსებობდა. ეს სახელწოდება უფრო გვიან, XII საუკუნიდან მკვიდრდება თითქოს).

მთელი ამ მიწა-წყლის აღმნიშვნელ ზოგად სახელად XII ს-ში იხმარება "ყოველი სამეფო"^[29]. "ყოველი სამეფო" კრებითი სახელი იყო გაერთიანებული საქართველოსი, რომელიც წყაროების ენით "შვიდი სამეფოსაგან"^[30] შედგებოდა.

გიორგი III-მ "იპყრა შარავანდედნი მეფობისანი შვიდ სამეფოდ განწესებულისანი", "შეყრილთა შჯდთავე ამას სამეფოდასათა", მდიდებულთა შჯდთა სამეფოთასა"^[31]. ეს გამოთქმები მოწმობენ, რომ "საქართველოს სახელმწიფო ცხოვრებაში ცალკე სამეფოები თითქოს კვლავინდებურად ცოცხლობდნენ"^[32] და რომ "გაერთიანებული საქართველოს სახელმწიფო წყობილება ადგილობრივი და სათემო თავისებურებების დაცვის პრინციპზე იყო დამყარებული"^[33]. ძველი ისტორიკოსებისაგან ნახმარი "შვიდი სამეფოს" ერთგვარი პარალელი გაერთიანებული საქართველოს მეფის წოდებაში ჩანს; თამარ მეფე 1189 წლის სიგელში ასეთი წოდებით მოიხსენიება: "სახელითა ღთისაითა მე თამარ ბაგრატიანიანმან ნებითა ღვთისათა აბხაზთა და ქართველთა, რანთა, კახთა და სომეხთა მეფემან და დედოფალმან, შარვანშა და შაჰანშა და ყოვლისა აღმოსავლეთისა და დასავლეთისა თვითმპყრობელმან"^[34]. მეფის ეს ტიტულატურა გვიჩვენებს არა მარტო იმ კონკრეტულ ტერიტორიებს, რომელთა მპყრობელია საქართველოს მეფე, არამედ საქართველოს ერთ სამეფოდ გაერთიანების თანამიმდევრობასაც. მასში გაერთიანებულია საქართველოს თანდათანობითი გაერთიანებისა და არაქართული ქვეყნების საქართველოში შემოსვლის თანამიმდევრობის ისტორია ^[35].

სამეფოდ დაჭერილ არაქართულ ტერიტორიათაგან უკიდურესი თემი სამხრეთით არის ბაგრევანდი და ხაჩენი, ხოლო სივნიეთი სამხრეთ აღმოსავლეთით.

ბაგრევანდის თემი მდ. ევფრატის მარჯვენა შენაკადის ბაგრევანდის ხეობას მოიცავს და მისი ცენტრია ვალაშკერტი (სომხური ვაღარშაკერტი, თანამედროვე ალაშკერტი). ვალაშკერტი ამავე დროს საეპისკოპოსო კათედრაც იყო. XI საუკუნის

დასაწყისიდან იხსენიება ქართველი ეპისკოპოსი ზაქარია ვალაშკერტელი^[36]. ვალაშკერტის საეპისკოპოსო მოხსენიებულია XV ს. შედგენილ სამცხე-საათაბაგოს მღვდელმთავართა სიაში, სადაც განსაზღვრულია ამ ეპისკოპოსის სამწყსოც: "ვალაშკერტელის სამწყსო ყაზევანს ზეითი, ვალაშკერტის აქათ ხინუსი და დევაბონის აქეთინ^[37]. დევაბონი, ანუ დევაბონის მთა არის ის ქედი (თანამედროვე ნომენკლატურით ჩახირბაბის ქედი), რომელიც სამხრეთ დ დასავლეთიდან ეკვრის ბასიანის და ვალაშკერტის პროვინციებს და რომელზედაც გადადის გურჯიბოლაზის გასასვლელი. ბაგრევანდის თემშია ადგილი ბაგავანი, სადაც გარდაიცვალა ლაშა გიორგი^[38].

სამეფოდ დაჭერილი ტერიტორიის სამხრეთი მიჯნა XIII ს. დასაწყისში მდ. რაქსს (არეხს) აღწევდა. ამ მდინარეზეა აირარატი (ცენტრი ქ. დვინში), სივნიეთი ხაჩენი. ეს სამი პროვინცია ბაგრევანდთან ერთად წარმოადგენდა საქართველოს სამეფოდ დაჭერილი ქვეყნების სამხრეთ ზღვარს. ამ თემთა სამხრეთით წყაროები ასახელებენ ადარბადაგანს ნახიჩევანს - საქართველოს სახელმწიფოს სამხრეთ მეზობლებს. რაქსის (არაქსის) გადალახვა ნახიჩევანსა და ჯუღასთან (ჯულფასთან) საქართველოს სახელმწიფო საზღვრებს გარეთ გასვლას ნიშნავდა. თამარის ლაშქარი "წარემართეს სპარსეთად. ჩავლეს პირი ნახჭევნისა და გავიდეს ჯუღას და რაქსსა"^[39]. სპარსეთის ლაშქრობიდან დაბრუნებულმა ჯარმა "დაუტევნეს მშვიდობით მყოფნი ადარბადაგანისანი და ქალაქნი ადარბადაგანისანი. გამოვლეს რაქსა და შემოვლეს პირი ნახჭევნისა და მოვიდეს ტფილისს მეფეს წინაშე"^[40]. ორივე ამ ცნობით "რაქსის გამოვლა" და ნახიჩევანის პირის "ჩავლა-შემოვლა" საქართველოს საზღვრების გადალახვას ნიშნავს: ადარბადაგანის და ნახიჩევანის საქართველოსთან მეზობლობას ადასტურებს ჟამთააღმწერლის ერთი ცნობაც. სულთანნი ჯალალ ად-დინინ მიიქცა ადარბადაგანს და ნახჭევანს და მიერ ალაოკრებდეს საქართველოსა"^[41].

სომეხ ისტორიკოს სტეფანოს ორბელიანს დეტალურად აქვს ჩამოთვლილი, თუ სახელდობრ რა ადგილებს შეიცავდა ამ გარე ზღვით შემოფარგლული ტერიტორია. "აიღეს ქვეყნები არანიდან ვიდრე შუა ბასიანამდე. ბარკუშათიდან^[42]მქნკერტამდე (მანასკერტამდე), აიღეს კარი, ვალარშაკერტი, კალზვანი, სურბმარი, ანისი, ანბერდი, ბიჯნისი, და გარნისი, დედაქალაქი დვინი, გარდმანი, განძა, ჩარეჟი, ჰერკი, შამქორი, შაქი, ბარდავი, ჩორაბერდი, ხოლო 660 (1211) წელს დაიმორჩილეს სივნიეთის ოლქი, ოროტანი, ბოროტანი, ბლენი და ბარკუშატი. თუმცა ეს დაპყრობანი სხვადასხვა დროს მოხდა"^[43].

მონღოლებმა საქართველო (სამეფოდ დაჭერილი ტერიტორიითურთ) შვიდ საგადასახადო დუმენად დაყვეს. ჟამთააღმწერელს შემონახული აქვს თითოეული ამ დუმენის აღწერილობა, რომლითაც ერთხელ კიდევ ვადასტურებთ თამარის დროინდელი საქართველოს სახელმწიფო საზღვრებს (მონღოლებისათვის საქართველო თამარის დროინდელი საზღვრებით, ანუ საკუთრივ საქართველო და მასში შემავალი არაქართული მიწები, ერთი პოლიტიკური ორგანიზმი იყო)^[44].

ჟამთააღმწერელი ასეთნაირად ასურათებს მონღოლთაგან დაწესებულ დუმენებს: "განაჩინეს თათართა ბევრისა მთავარი, რომელსა დუმნის თავად უწოდეს, და გამოარჩივნეს მთავარნი, პირველად ეგარსლან ბაკურციხელი... და ამას ჳელთ უდევს სპა ჳერეთისა და კახეთისა და კამბეჩიანისა, ტფილისითგან და აღმართ ვითარ მთამდე შამახიისა; და შანშეს ჳელთ უდევს მამული მისი და ავაგისი; ვარამ გაგელსა ჳელთ უდევს ყოველი სომხითი; გრიგოლ სურამელსა ქართლი, და გამრეკელსა თორელსა... ჳელთ უდვა ჳავახეთი, სამცხე და აღართ

ვიდრე კარნუ ქალაქამდე; ხოლო ცოტნე დადიანსა და რაჭის ერისთავსა ყოველი იმერი სამეფო”^[45]. ამ აღწერით სამხრეთი საზღვრისპირა დუმენი სამია: შანშესი, ვარამ გაგელისა და გამრეკელ დ თორელისა.

მეორე დუმენში შედიოდა შანშეს და ავაგის მამულები. შანშე მანდატურუხუცესი ზაქარია მხარგრძელის შვილია, ავაგი კი - ივანე ათაბაგისა, ივანე ათაბაგის საგამგეო დვინი (აირარატის ოლქი) და გელაქუნი იყო, რაც მისმა ვაჟმა ავაგმა დაიმკვიდრა მამის გარდაცვალების შემდეგ. შანშე კი განაგებდა ანისის მხარეს. ახლა ორივე ეს მხარე შანშეს საგამგეო (ანისი) და ავაგის საგამგეო (დვინი და გელაქუნი) - ერთ დუმენად აქციეს. ვარამ გაგელისათვის ჩაბარებული დუმენი - ”ყოველი სომხითი” - გულისხმობს ტერიტორიას ქურდვაჭრის ხევიდან შამქორის მიმდგომ ქვეყნამდე^[46]. გამრეკელ-თორელის დუმენში კი შედის ტერიტორია კარნუ ქალაქამდე (ერზრუმამდე). ამ სამი დუმენის მიჯნათა განსაზღვრა თავლნათლივ გვიხატავს, რომ საქართველოს სახელმწიფო სამხრეთი საზღვარი მონღოლთა ხანაში იგივე იყო, რაც თამარის მეფობაში.

თამარის დროინდელსავე საზღვრებში დაიმკვიდრეს სარგის და ბექა ჯაყელებმა საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთი ნაწილი. სამცხე-საათაბაგო თამარის დროინდელი საზღვრების^[47] მემკვიდრეა. ბექა ჯაყელის საგამგეო ტაშისკარიდან ბასიანამდე ვრცელდებოდა. XIV ს. დასაწყისისათვის ჟამთააღმწერლის მიხედვით ბექა ჯაყელის საგამგეო შემდეგ ტერიტორიებს მოიცავდა: ”ესე ბექა განდიდებულ იყო და აქუნდა ტაშისკართგან ვიდრე სპერამდე და ვიდრე ზღუამდე: სამცხე, აჭარა, შავშეთი, კლარჯეთი, ნიგალისხევი, ხოლო ჭანეთი სრულიად მოსცა ბერძენთა მეფემან, ამასვე აქუნდა ტაო, არტანი, კოლა, კარნიფორა, და კარი^[48]. XIII ს. დასაწყისთან შედარებით აქ შემატებული აქვს ჭანეთი, რომელიც ბექას მომდევნო ხანებში ისევ თურქებმა დაიკავეს. სხვა მხრივ კი სამხრეთ დასავლეთი საზღვრები საქართველოსი არ შეცვლილა მთელი XIV საუკუნე.

XVს. შედგენილი ზემონახსენები სამცხე-საათაბაგოს მღვდელმთავართა სია გვირკვევს სახელდობრ რა ტერიტორიას მოიცავდა ეს ქვეყანა. სიაში ჩამოთვლილია შემდეგი ეპისკოპოსები: ”აწყვერელი, კუმურდოელი, იმხნელი, ანჩელი, მტბევარი, წურწყაბელი, წყაროსთუელი, ერუშნელი, ვალაშკერტელი, ანელი, კარელი, ბანელი და დადაშნელი^[49]. სიაში მოცემულია აგრეთვე ამ ეპისკოპოსთა სამწყსოს საზღვრებიც. განაპირა საეპისკოპოსოები ამ სიით ვალაშკერტი, ანისი და კარია. მაგრამ ამ საეპისკოპოსოების აღწერას იმდენად სამცხე-საათაბაგოს პოლიტიკური ძალა-უფლების გავრცელების მაჩვენებელი არ უნდა იყოს, რამდენადაც იქ მართლმადიდებელი მოსახლეობის არსებობისა და ამ მოსახლეობის სულიერი მწყემსის მცხეთის საკათალიკოსოსადმი დაქვემდებარებისა. სამცხე-საათაბაგოს მღვდელმთავართა სია XIV ს. არსებული რეალური მდგომარეობის გამომხატველია. XVს. ბოლოდან სამცხე-საათაბაგოს თურქ-ოსმალები უტევენ. მიუხედავად ამისა, სამცხე-საათაბაგო განაგრძობს შეტევით პოლიტიკას.

მონღოლთა მფლობელობის ერთ-ერთი შედეგი იყო საქართველოს ორ სამეფოდ გაყოფა XIII ს. შუა წლებში. ლიხის ქედი იყო საზღვარი ამ ორ სამეფოს შორის. სამხრეთი და აღმოსავლეთი გარეთა საზღვარი კი არც ამ დროს შეცვლილა. გიორგი V ბრწყინვალემ ეს ორი სამეფო კვლავ გააერთიანა. საქართველო გაერთიანებულია ბაგრატ V-ის დროსაც. ეს ფაქტი საქართველოს მეფის ტიტულატურაშიც აისახა ”ორთავე ტახტისა მპყრობელი”^[50], ”განმერთებელი ლიხთ-ამერისა და ლიხთ-ამერისა”^[51] ემატება მეფის ტრადიციულ ზეწოდებულებას.

თემურლენგის შემოსევებმა ქვეყნის გარესაზღვრების შეცვლაც გამოიწვია. თურქმანები იჭერენ სამხრეთ მხარეებს. საქართველოს აღარ ეკუთვნის ხაჩენი, სივნიეთი, ლორე.

ალექსანდრე I დიდის დროს კვლავ შემოერთებულ იქნა ლორე (1431წ.) და სივნიეთი^[52]. მაგრამ ეს მდგომარეობა არ იყო ხანგრძლივი. 1477 წელს უზუნ-ჰასანის ხელთაა ლორე და ლორეს ველი.

XV ს. მეორე ნახევარში საქართველო რამდენიმე სამეფოდ და სამთავროდ დაიშალა: ქართლის, კახეთისა და იმერეთის სამეფოები (იმერეთისაგან ნომინალურ დამოკიდებულებაში მყოფი გურიისა და ოდიშის სამთავროებით), აგრეთვე სამცხე-საათაბაგო.

ქართლის სამეფოს აღმოსავლეთი საზღვარი მდ. აჯისუ (მტკვრის მარცხენა შენაკადი), ლილოს ქედი და არაგვი იყო, ზღვარი დასავლეთით ხეფინისხევსა და დვირზე, სამხრეთ-დასავლეთით ყარსის მთებსა და სამხრეთით ბამბაკის ქედზე გადიოდა.

ამ საზღვრების აღმოსავლეთით იდო კახეთის სამეფო, რომელიც ამ დროისათვის შაქამდე ვრცელდებოდა. კახეთის სამეფოშია თუშეთი, თიანეთი. კახეთსავე ეკუთვნის ამ დროს კავკასიის ქედზე მდებარე სამურის მხარეც^[53].

ქართლის სამეფოს დასავლეთით იმერეთის სამეფო და სამცხე-საათაბაგო მდებარეობდა. სამცხე-საათაბაგოსა და იმერეთის სამეფოს ფერსათის მთები ყოფდნენ.

იმერეთის სამეფოს ნომინალურად ექვემდებარებოდა ოდიშისა და გურიის სამთავროები.

ოდიშის სამთავროშია ამ დროისათვის აფხაზეთი ჯიქეთამდე. ოდიშის სამთავრო სამხრეთით რიონის მარჯვენა ნაპირამდე აღწევდა. რიონის მარცხენა მხარეს კი იდო გურიის სამთავრო, რომელსაც საკუთრივ გურიის გარდა ეჭირა საჯავახო, ერგე, აჭარა და ჭანეთი^[54].

[1] გეორგიკა, IV, ნაკვ.2, გვ.233.

[2] Ф.Брун, Черноморье, т. II, с.259; В. Латышев. К истории христианства на Кавказе, с.11; Б.Куфтин, Материалы к археологии Колхиды, т. I, 1944, с. 100- 101.

[3] ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, II, თბ., 1967, გვ.154.

[4] ჯუანშერი, ქ. ცხ., I, გვ.242.

[5] გეორგიკა, IV, ნაკვ.2, გვ.231.

[6] ჯუანშერთან შემდეგნაირად არის განსაზღვრული აფხაზეთა სამეფო ლეონ I –ის დროს: "არს ესე მამულობით სამკვიდრებელ ჩემდა კლისურითგან ვიდრე მდინარემდე დიდად ხაზარეთად, სადაც დასწვდების წვერნი კავკასიისა ამის", ქ.ცხ., I, გვ.242.

[7] ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. II, თბ., 1948, გვ.20.

[8] ქ. ცხ., I, გვ. 268.

[9] იქვე, გვ. 251.

[10] გეორგიკა, IV, ნაკვ.2, გვ. 271- 272.

[11] Всеобщая история Степаноса Таронского Асохика по прозванию, переведена с армянского и объяснена Н. Эмином, М., 1864, с. 135; Повествование вардапета Аристакаеса Ларстивертци, пер.К. Юзбашьяна, М., 1968, с. 65 – 66.

[12] ბასიანში, როგორც საქართველოს მეზობელ მხარეში, დაბანაკდა გიორგი I –ის, საწინააღმდეგოდ წამოსული ბიზანტიის იმპერატორი ბასილი. ქ. ცხ., I, გვ.383.

[13] ჯუანშერი, ქ.ცხ., I, გვ.226.

[14] დავითის ისტორიკოსი, ქ. ცხ., I გვ. 344.

[15] ჟამთააღმწერელი, ქ. ცხ., II, გვ. 304.

- [16] ამ დროიდან არაბული წყაროების "მეფე შაქისა" გულისხმობს კახეთის მმართველს. В.Ф Минорский, История Ширвана и Дербенда, М.,1963,с.117.
- [17] მელქისედეკ კათალიკოსის დაწერილში ნათქვამია: "საკოეთს შვეიპყრენ და ავაშენე სოფელნი 2 – ნაქალაქევი და ბერდაძორი" (ქართ. სამართლის ძეგლები, III, გვ.22) სოფ. ბერდაძორი ამავე სახელწოდებით დღესაც არსებობს მარნეულის რაიონის ხოჯორნიის სასოფლო საბჭოში.
- [18] ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, თბ., 1945, გვ. 201.
- [19] მდ. ახსუს მონღოლები უწოდებდნენ ჩალან-უსუნს, მისი ქართული სახელწოდებაა თეთრი წყალი.
- [20] ქ. ცხ., II, გვ.207 –208.
- [21] იქვე, გვ. 251.
- [22] ნ. ბერძენიშვილი, ძველი თბილისის ტოპონიმიკიდან. საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, თბ., 1964, გვ.314.
- [23] ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ.272- 273.
- [24] ქ. ცხ., II, გვ 144.
- [25] დ. მუსხელიშვილი, აღჯაყალია – გაგის ციხე, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, I, 1960, გვ.130.
- [26] ქ. ცხ., I, გვ.70.
- [27] ვახუშტი, აღწერა... გვ. 309. ეს ქედი არაერთგზისაა გამოხატული ვახუშტის ატლასებში და ყველგან მას "ერევნის მთა" აწერია სახელად.
- [28] ქ. ცხ., I, გვ. 4.
- [29] დავითის ისტორიკოსი, ქ. ცხ., I, გვ. 361.
- [30] კ. ეკელიძის განმარტებით, "შვიდი სამეფო" გულისხმობდა 7 მთავარ ტერიტორიულ-ადმინისტრაციულ ერთეულს, რომლებიდან იყოფოდა მაშინდელი საქართველო, История и восхваление венценосцев... примечания, III, гл. I, с. 94.
- [31] ისტორიანი და აზმანი...კ. ეკელიძის გამოც., გვ. 69, 73, 74, 78, 88.
- [32] ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. II, ტფ., 1929, გვ. 115
- [33] იქვე.
- [34] ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სიგელთმცოდნეობა ანუ დიპლომატიკა, ტფ., 1926, გვ.88.
- [35]
- [36] ივ. დავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. II, გვ.112.
- [37] თ. ჟორდანია, ქრონიკები, I, გვ.154 -155
- [38] თ. ჟორდანია, ქრონიკები, II, გვ.53 –54.
- [39] ქ. ცხ., I, გვ. 371.
- [40] ქ. ცხ., II, გვ. 104.
- [41] იქვე, გვ. 109.
- [42] იქვე, გვ.171.
- [43] ბაშკუშათი – მდინარე მტკვრის მარჯვენა შენაკადია, ერთვის მტკვარს ბარდავის აღმოსავლეთით. ეს მდინარე დატანილია ვახუშტის რუკებზე ბარგუშას სახელწოდებით.
- [44] სტეფანოს ორბელიანი, სივნიეთის ისტორია, 1910, გვ. 391 –392 (სომხურ ენაზე).
- [45] ეამდალაჰ ყაზვინის მიხედვით, კავკასია შემდეგი ერთეულებისაგან შედგებოდა: საქართველო, შარვანი, არანი, დიდი სომხეთი (მთავარი ქალაქი ხლათი). ყაზვინის ეს ცნობა ამოღებულია ბარტოლდის სტატიიდან –Персидская надпись на стене Анийской Мануче, СПб.,1911,с.23.
- [46] შანშეს და ვარამ გაგელის დუმენტა საზღვრების შესახებ იხ. მამისა ბერძნიშვილი, საქართველოს სახელმწიფოს საზღვრები XIII საუკუნის დამდეგს, კრებ. " საქართველო რუსთაველის ხანაში", 1966, გვ. 56- 58.
- [47] ქ. ცხ., II, გვ.312.
- [48] იქვე, გვ.304, კარი ყაზან- ყაენმა გადასცა ბექა ჯაყელს, იქვე, გვ. 315.
- [49] თ. ჟორდანია, ქრონიკები, II, გვ. 53- 54.
- [50] თ. ჟორდანია, ქრონიკები, II, გვ.220.
- [51] იქვე, გვ. 228.
- [52] თომა მეწოფელი, ისტორია, გვ.117; ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. IV, 1948, გვ.35.

^[53] 1588 წელს კახეთის მეფე ალექსანდრესთან გამოგზავნილი მოსკოვის ელჩები თავიანთ მოხსენებაში წერენ : От Кафиркумыка до Сафурского 4 днища- а Сафурской подданой Александра царя , а от Сафурского до иверские земли ходу в два дня, Белокуров, Сношения России с Кавказом, с. 59.

^[54] ახალი ქართლის ცხოვრება, ქ. ცხ., II, გვ. 349.

ნაწილი I

საქართველოს ფეოდალური საზოგადოება და სახელმწიფო აღმავლობის გზაზე

(X ს. 80-იანი წლები - XIII ს. დასაწყისი)

თავი პირველი

სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება და კლასობრივი ბრძოლა

§ 1. სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების დონის საკითხი

XI - XII საუკუნეები საქართველოს ისტორიაში მეტად მნიშვნელოვანი და საინტერესო პერიოდია. ეს პერიოდი იყო ფეოდალური საქართველოს მკვეთრი სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური აღმავლობის ხანა.

აღნიშნული პერიოდის საქართველოს ეკონომიკური განვითარების მაღალი დონე, უპირველეს ყოვლისა, განპირობებული იყო ქვეყნის საწარმოო ძალების განვითარებით, ფეოდალურ უღელში შებმული მწარმოებელი მოსახლეობის მძიმე შრომით; დაწინაურებული იყო სოფლის მეურნეობა, რასაც უტყუარად ადასტურებს ის დიდი მცირე სარწყავი არხები, რომლებიც მრავლად იყო იმდროინდელ საქართველოში. სარწყავი ფართობების არსებობა კარგ პირობებს ქმნიდა პურეული კულტურების თუ მევენახეობისა და მეხილეობა-მებაღეობის განვითარებისათვის. საგულისხმოა, რომ იმ დროისათვის მოსავლიანობის გაზრდა მხოლოდ სათესი ფართობების გადიდებით კი არ ხდებოდა, არამედ მეურნეობის ინტენსიფიკაციითაც, რაც სამეურნეო პროგრესის მაჩვენებელია.

მაღალგანვითარებულ სოფლის მეურნეობასთან ერთად XI - XII საუკუნეებში დაწინაურებული იყო ხელოსნური წარმოებაც. ორივე ამ დარგის განვითარება ვაჭრობის შემდგომი გაცხოველების საფუძველს წარმოადგენდა. განვითარებული იყო როგორც საშინაო, ისე საგარეო ვაჭრობა. ხელოსნური წარმოებისა და ვაჭრობის დაწინაურებამ საქალაქო ცხოვრების აღმავლობა

გამოიწვია. XI - XII სს. საქართველოს ქალაქებმა დიდი სოციალური და ეკონომიკური მნიშვნელობა შეიძინეს.

სოციალური თვალსაზრისით XI - XII საუკუნეები “წვრილი ერის” შემდგომი ეკონომიკური (შესაბამისად სოციალური) დამორჩილებით აღინიშნა. ჯერ კიდევ შემორჩენილი თავისუფალი მიწის მუშაკთა ფენა ფეოდალური (ბატონყმური) ეკონომიკის გამარჯვებასთან ერთად თავის აღსასრულს უახლოვდებოდა. გაქრა არსებითი განსხვავება “გლეხსა” და “ყმას” შორის. ამიერიდან გლეხი ფეოდალის მიწაზე იყო მიმაგრებული და მის სასარგებლოდ ბეგარასა და სხვა სამსახურ-ვალდებულებას იხდიდა^[1]. გლეხობის ფართო და მრავალფეროვანი სოციალური ფენა რიცხოვნობით იზრდებოდა^[2].

XI - XII სს. საქართველოს სახელმწიფოს ძლიერების ხასიათის შესახებ ისტორიკოსთა ერთი ნაწილი იმ აზრს ემხრობოდა, რომ ეს ძლიერება არ ემყარებოდა ქვეყნის შინაგან საწარმოო ძალთა განვითარებას, გაერთიანებული ფეოდალური მონარქიის ეკონომიკური ძლიერების ძირითად წყაროს სამხედრო ნადავლი და ხარკი შეადგენდა და ქვეყნის გაერთიანება ეფემერული ხასიათისა იყო^[3]. აკად. ნ. ბერძენიშვილის აზრით, გაერთიანებული საქართველოს სიძლიერე შესაფერის სოციალურ-ეკონომიკურ ბაზისს ემყარებოდა^[4]. იგივე თვალსაზრისი აქვს გატარებული აკად. ს. ჯანაშიას “საქართველოს ისტორიის” (1943წ.) მის მიერ დაწერილ ნაწილში^[5].

აკად. ნ. ბერძენიშვილის აზრით, XIII საუკუნისათვის ფეოდალური საქართველოს ზრდა დგანვითარება ძირითადად დასრულებული იყო, ფეოდალურმა ურთიერთობამ თავისი აღმავლობის უკიდურეს ზღვარს მიაღწია და “...შემდგომი განვითარება ამ ურთიერთობის დაშლის ტენდენციების ზრდის ნიშნის ქვეშ, ახალი (ბურჟუაზიული) ურთიერთობის ჩასახვის ნიშნის ქვეშ შეიძლებოდა მხოლოდ”^[6]. აღნიშნულმა დებულებამ შემდგომი განვითარება პოვა შ. მესხიას^[7], ვ. გაბაშვილისა^[8] და სხვ. გამოკვლევებში და ის დღეისათვის გაბატონებული თვალსაზრისია ქართულ ისტორიოგრაფიაში.

როგორც ჩანს, XI - XII სს. საქართველოს ფეოდალური მონარქია არ ყოფილა ეფემერული გაერთიანება (ადრეფეოდალური ხანის ფრანკთა მონარქიის მსგავსად). ფეოდალიზაციის პროცესი საქართველოში ბატონყმური ურთიერთობის დამყარების პროცესი იყო. ფეოდალიზაციის დასასრული ბატონყმობის გამარჯვებას მოასწავებდა. ფეოდალური სოციალურ-ეკონომიკური ფორმაციის მომწიფება XII - XIII სს. დამთავრდა. ამის შემდეგ არსებული ეკონომიკური აღმავლობის პირობებში სოციალურად ზრდადასრულებული საზოგადოების კანონზომიერი კრიზისი უნდა დაწყებულიყო - გვიანფეოდალური პერიოდი უნდა დამდგარიყო. მაგრამ თითქმის მუდმივად მოქმედმა საგარეო ფაქტორმა ეკონომიკური რეგრესი გამოიწვია და მივიღეთ განვითარების საწინააღმდეგო პროცესი: განვითარებული ფეოდალიზმის ხელოვნური გახანგრძლივება და პოლიტიკური დაშლილობა^[9].

ნიშანდობლივია, რომ ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკურ გაეთიანებას თან დაემთხვა შინაკლასობრივი ბრძოლების განსაკუთრებული გამწვავება. ეს ბრძოლები მიმდინარეობდა სამეფო ხელისუფლებასა და სეპარატიზმის მოსურნე ადგილობრივ დინასტიებსა და მსხვილ ფეოდალებს შორის, სახელმწიფოსა და ეკლესიას შორის. ინტენსიური შინაკლასობრივი ბრძოლის სიმწვავე მძიმე ტვირთად აწვა მოსახლეობის დაბალ ფენას და კლასობრივი ბრძოლისაკენ უბიძგებდა. XI - XII საუკუნეების საქართველოს

სოციალურ სახეს ფეოდალური ურთიერთობით განპირობებული მძაფრი კლასობრივი და შინაკლასობრივი ბრძოლა განსაზღვრავდა.

^[1] ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორია XIII – XIV სს., საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, თბ., 1965, გვ.49. საქართველოში ბატონყმობის გამარჯვების საკითხების შესახებ, იხ. მ. ლორთქიფანიძე, სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან XII ს. საქართველოში, კრებ. " საქართველო რუსთაველის ხანაში", თბ., 1966, გვ. 32- 51.

^[2] აკად. გ. მელიქიშვილის აზრით, XI – XII სს. მიწისმოქმედი მოსახლეობის მიწაზე მიმაგრება სავარაუდებელია როგორც ტენდენცია, რომელსაც საყოველთაოდ გაბატონებული მდგომარეობა არ უნდა ჰქონოდა. მეცნიერი მიუთითებს ფეოდალიზაციის პროცესის გაღრმავებაზე XII საუკუნის საქართველოში, ბატონყმური ურთიერთობის გამარჯვებას კი XIII –XIV საუკუნეებს უკავშირებს (გ. მელიქიშვილი, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება და ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების ზოგიერთი საკითხი, თბ., 1973, გვ. 77 – 78) იხ. აგრეთვე, А . П. Новосельцев, В. Т. Пашуто, Л. В. Черепнин, Пути развития феодализма, М.,1972.с. 99.

^[3] გ. ნათძე, საქართველოს ისტორიის მოკლე სოციოლოგიური მიმოხილვა, თბ., 1925, ნაწ. II, გვ. 66 –67; ქ. რაჭველიშვილი, საქართველოს ფეოდალიზმის ისტორია, 1927, გვ. 14. ამგვარივე თვალსაზრისი ჰქონდა ივ. ჯავახიშვილსაც (საქართველოს ეკონომიკური ისტორია, 1907, გვ. 81 – 82).

^[4] ნ.. ბერძენიშვილი, საქართველოს რუსეთთან შეერთების ისტორიული მნიშვნელობისათვის, საქართველოს ისტორიის საკითხები, V, თბ., 1971. გვ. 161; მისივე კლასობრივი და შინაკლასობრივი ბრძოლის გამოვლინება საქართველოს საგარეო-პოლიტიკურ ურთიერთობაში, საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, თბ., 1965, გვ. 23 – 42.

^[5] ნ. ბერძენიშვილი, ივ. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, საქართველოს ისტორია, თბ., 1943, გვ. 150 – 154, 193 – 197, 215 – 217 და სხვ.

^[6] ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს რუსეთთან შეერთების ისტორიული მნიშვნელობისათვის, გვ. 160.

^[7] შ. მესხია, საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში, თბ., 1962.

^[8] ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI –XVII სს., თბ., 1958.

^[9] ვ. გუჩუა, საქართველოს XVI –XVIII სს. ეკონომიკური ისტორიის შესწავლა ქართულ საბჭოურ ისტორიოგრაფიაში, კრებ. ქართული ისტორიოგრაფია, I თბ., 1968, გვ.163 – 165.

§ 2. ქართული სოფელი

სოფელი დასახლების ძირითადი ობიექტი იყო ფეოდალურ საქართველოში. სამწუხაროდ, ჩვენამდე მოღწეული საისტორიო წყაროები არ იძლევიან მასალას იმის გასარკვევად, თუ რა სოფლები იყო იმ დროს საქართველოში, რამდენი იყო ეს სოფელი და რანაირი სიმჭიდროვისა იყო სოფლის მოსახლეობა. ამ კითხვებზე პასუხის გაცემა მხოლოდ მიახლოებით შეიძლება არაპირდაპირი ცნობების გამოყენებით. ამასთან, არც ეს ცნობები გვაქვს საქართველოს ყველა კუთხისათვის და მათი ამეტყველებით მხოლოდ მიახლოებითი სურათის წარმოდგენა შეიძლება.

მელქისედეკ კათალიკოსის დაწერილში (XI ს. I მესამედი) ჩამოთვლილია საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში მცხეთისათვის შეძენილი 135 სოფელი^[1]. ნიკორწმიდელის დაწერილში (XI ს) რაჭის ტერიტორიაზე დასახლებულია 23 სოფელი^[2]. ჩვენამდე არასრული სახით მოღწეული გამოსაღებების ერთ-ერთი ნუსხა

(XII - XIII სს.) ერწო-თიანეთში ჩამოთვლის 44 სოფელს^[3]. გერგეტელ საყდრიშვილთა საბუთში (XVს.) მოცემულია ხევს 23 სოფელი^[4]. ამდაგვარი ცნობებით მხოლოდ იმის თქმა ხერხდება, რომ საქართველოს ყველა კუთხე სოფლების ფართო ქსელით ყოფილა მოცული. გვიანდელი მასალა ამას უფრო მეტად ცხადყოფს (მაგალითად, XVIს. გურჯისტანის ვილაეთის დიდი დავთარი, XVIIIს. ხალხის აღწერის დავთრები).

ზემომოტანილ საბუთებში დასახელებულ სოფელთა ერთი ნაწილი დღეს აღარ არსებობს, ძველი სოფლების სახელწოდებები შემორჩენილია ცალკეული ადგილების დასახელებაში. მაგალითად, ნიკორწმიდის დაწერილში ჩამოთვლილი რაჭის 23 სოფლიდან დღეს არსებობს მხოლოდ 10 (ცხადია, რომ აქ დასახლებულია მხოლოდ ის სოფლები, რომლებშიაც ნიკორწმიდელი საქმიანობს და არა ყველა ის სოფელი, რომელიც ამ დროის რაჭაში არსებობდა). დანარჩენი 13 სოფელი კი გამქრალია, მათი სახელწოდებები კი დარჩენილია რაჭის ტოპონიმში. დღეს ამ სოფლების სახელები შემორჩენილია ხევს, მინდორის, ტყის, წყაროს, უბნის სახელწოდებებში^[5]. ასეთივე სურათია ერწო-თიანეთში. საბუთში დასახელებული 44 პუნქტიდან დღეისათვის არსებობს დაახლოებით 15. XVს-ის სამთავნელის სარგოში (ესაა საბუთი, რომელშიაც დასახელებულია ქსნისა და ლეხურის ხეობებში მდებარე სოფლები და ამ სოფლებზე სამთავნელი ეპისკოპოსის სასარგებლოდ დადებული გადასახადები) ჩამოთვლილია 67 სოფელი^[6]. ამათგან დღეს დაახლოებით 35 არსებობს. ყველაფერი ეს კი გვაფიქრებინებს, რომ ადრე სოფელთა რიცხვი გაცილებით მეტი იყო, ვიდრე გვიან შუა საუკუნეებში. მაგრამ რაკი არა გვაქვს ცნობები საქართველოს ყველა კუთხის მიმართ, სრული სურათის წარმოდგენა შეუძლებელია.

თითქმის არა გვაქვს ცნობები XI - XII საუკუნეების სოფლის მცხოვრებთა რაოდენობის შესახებ.

XIII ს. შუა წლებში სოფელ ხოვლეში დაახლოებით 42 კომლი გლეხი ცხოვრობდა. ეს რიცხვი შემდეგნაირად არის მიღებული: კახა თორელმა სოფელი ხოვლე, იქ მცხოვრები გლეხებითურთ, რკონის ღვთისმშობლის ეკლესიას შესწირა და ხოვლელ გლეხებს სხვა ვალდებულებებთან ერთად დააკისრა ეკლესიისათვის 340 თეთრის გამოღება. ეს 340 თეთრი კომლებზე უნდა დანაწილებულიყო და თითოეულ კომლს 8 თეთრი გამოეღო. “სამას და ორმოცსა თეთრსა გამოიღებდნენ ეკუტერს მისაღებელსა: თვითოი მიწაი რვა-რვასა თეთრსა გამოიღებდეს”^[7].

კომლთა ოდენობის გამორკვევა დაახლოებით მაინც შესაძლებელია ზოგი “სულთა მატიანით”. XIII ს-ში შედგენილი სვანეთის სულთა მატიანეში დასახლებულნი არიან ის პირნი, რომელნიც თავიანთი ოჯახებითურთ საეკლესიო კრებას მიეგებნენ. პირთა სია სოფლების (თემების) მიხედვით არის შედგენილი. უნდა ვიფიქროთ, რომ საეკლესიო კრებას სოლიდარობას უცხადებს თითქმის მთელი მოსახლეობა. სულთა მატიანეში მოყვანილი სია წარმოდგენას გვიქმნის მოსახლეობის საერთო რაოდენობის შესახებაც. ლალვერიდან კრებას 25 ოჯახი მიეგება, კიხლდაშიდან - 13, ლახამულიდან - 25, ღემტერდან - 56, ლაპილიდან - 23, ეცერიდან - 364, კალადან - 14, ცხომარიდან - 129, დოლიდან - 81, ბეჭუდან - 56 ოჯახი^[8].

სოფლის მოსახლეობის სიმჭიდროვე, რასაკვირველია, ყველგან ერთნაირი არ იყო.

ასევე ერთნაირი არ იყო სოფლის გარეგანი სახე.

საქართველოს ყოველ კუთხეს თავისი დასახლების ტიპი აქვს. დღეს არსებული განსხვავებანი საქართველოს ცალკეულ კუთხეთა დასახლების სახეობებს შორის ძველთაგანვე იღებენ თავის საფუძველს. წერილობით წყაროებში გარკვევით ჩანს საცხოვრებელთა ტიპების ნაირსახეობა.

ნიკორწმიდელის “დაწერილით” XI ს. რაჭასა და არგვეთში დადასტურებულია სამსართულიანი საცხოვრებელი სახლი, რომლის ქვედა სართული ბოსელად არის გამოყენებული, ზედასა სართულზე კი ბეღელია გამართული: “შევქმენ მუხურას ქვითკირი ბოსელი ერთი და ზედა სახლი ერთი და ხერხული ბეღელი”. “ხოტევს დავდგი სახლი სენაითა და ქვეშე ორითა ბოსლითა”. “ზნაკუას შევქმენ ქვითკირი ფარეხი ერთი და ზედა ქორედი სახლი ერთი”^[9].

ამ ცნობებიდან ნათელია, რომ საცხოვრებელი სახლი ქვითკირის ბოსელზე ან ფარეხზე დგას. თვით სახლი უმეტეს წილად ხისგან არის ნაგები. სამშენებლო მასალად მუხა და ნამვია გამოყენებული: “ქვითკირი შევქმენ ბოსელი ერთი და ზედა სახლი მუხისაი კარგი ერთინ”. “ნიკოლას წმიდას... სახლი შევქმენ სახუციო... ნამვისაი ერთი”^[10]. ხე იხმარებოდა მორებად ან დახერხილი. დახერხილი ხის მორების აღსანიშნავად საბუთში დადასტურებულია განსაკუთრებული ტერმინი - “ხერხული”. “შევქმენ... ქვითკირი ბოსელი და ზედა ბეღელი ხერხული ერთი”. “შევქმენ საწირეს... მარანი მუხისაი... და დავდგი ზედა ბეღელი ხერხული ორი”^[11]. ივ. ჯავახიშვილის განმარტებით, ხერხული “დახერხილი ხე-ტყის მასალის ნაგებობის დამახასიათებელი ტერმინი უნდა ყოფილიყო”^[12].

სამხრეთ საქართველოში - მესხეთში - წერილობითი წყაროები გვიდასტურებენ გლეხის სახლის გარკვეულ ტიპს “ხოსტაგიან სახლს” ან “სახვასტაგე სახლს”^[13]. ეს ისეთი სახლია, რომელშიც მოწყობილია აგრეთვე ხვასტაგის - საქონლის სამყოფი.

გლეხის საცხოვრებელი სახლის ტიპს ცოცხლად წარმოგვიდგენს არქეოლოგიური ექსპედიციების მონაპოვრები. 1954 - 1956 წლებში ქვემო ქართლში მუშაობდა არქეოლოგიური ექსპედიცია ი. გპელიშვილის ხელმძღვანელობით. ამ ექსპედიციამ თეთრი წყაროს რაიონში მდ. ჭივჭავის მიდამოებში ნაჭივჭავების სახელით ცნობილი ადგილი გათხარა და შეისწავლა რამდენიმე ნასახლარი ფეოდალური ხანისა. მიკვლეულია X - XII სს. ხანის ნასოფლარი^[14]

ნაჭივჭავებში გამოვლინდა გლეხის რამდენიმე სახლი. ეს სახლები XI - XII სს. თარიღდება. გლეხის სახლი ქვის ერთსართულიანი შენობა იყო. შენობის ცენტრში მოთავსებული იყო მთავარი ოთახი - დარბაზი, რომელიც სხვა სათავსებს - სამზარეულოსა და საკუჭნაოს უერთდებოდა. საცხოვრებელი სახლის კომპლექსში შედიოდა აგრეთვე საქონლის სადგომი (გომური), სათონე, მარანი, საბძელი, ბეღელი. დარბაზის შუაგულში კერა იყო მოთავსებული, კერა იყო გამართული აგრეთვე სამზარეულოში^[15]. გათხრებმა ცხადყო, რომ გლეხის სახლი 5 - 6 ნაგებობისაგან შედგებოდა. სახლს ეზოც ჰქონდა. ზოგი სახლის ეზოშიც მოწყობილი იყო კალო და საქონლის სადგომი^[16]. გლეხის საცხოვრებელ კომპლექსში მარანის, გომურისა და საბძელ-ბეღელის არსებობა ცხადყოფს, რომ აქ მოსახლე გლეხის მეურნეობა მიწათმოქმედებით, მესაქონლეობითა და მევენახეობით იყო წარმოდგენილი. ნასოფლარ ნაჭივჭავების მიდამოებში ვაზი არ ხარობს, მაგრამ ამ ნასოფლარის ყოველ მოსახლეს აქვს მარანი რამდენიმე ქვევრით. ეს კი გვაფიქრებინებს, რომ ნაჭივჭავების მოსახლეობას ვენახები სხვაგან ექნებოდა. მდ. ქციისა და ალგეთის ნაპირები სავენახე ზოლს წარმოადგენს. უნდა ვიფიქროთ, რომ ნაჭივჭავების მოსახლეობას სწორედ აქ ექნებოდა ვენახები^[17].

გლების საცხოვრებელი სახლი გამოვლენილია ქვემო ქართლის კიდევ რამდენიმე ნასოფლარში-ტყემლარას, ბედენს, ტახტის წყაროსა და ნადარბაზევში. ყველა ეს ნასოფლარი XI - XII სს-ისაა. ყოველ ნასოფლარში აღმოჩნდა ეკლესიის ნანგრევებიც. ეკლესიები მეტწილად IX - X სს-ისაა. ეკლესიის მიდამოები სოფლის ცენტრია, მის ირგვლივ ლაგდება მოსახლეთა უბნებიც^[18].

არქეოლოგიურმა გათხრებმა დაგვიდასტურეს საცხოვრებელი სახლის კიდევ ერთი ტიპის დ კლდის სახლების არსებობა. კლდის სახლები გათხრილი და შესწავლილია ვარძიის მიდამოებში, ნასოფლარებში - ფიასა და ჭაჭკარში. ნასოფლარ ფიას სახლები X ს-ით თარიღდება, ხოლო ჭაჭკარისა - XI - XII სს-ით^[19]. კლდის სახლები დარბაზული ტიპის ნაგებობაა, კლდეში გამოკვეთილი, რომელსაც თან ახლავს სამეურნეო დანიშნულების სათავსებიც. კლდის სახლების კომპლექსი ჩვეულებრივი სახლის გეგმისაგან იმით განსხვავდება, რომ მას შიგნითვე აქვს საპირფარეო და წყალსაცავი^[20].

სოფელს ჰქონდა თავისი წისქვილი და ზეთსახდელი (საზეთე). ორივე ეს ობიექტი მრავლადაა მიკვლეული ძველ ნასოფლარებში. ნასოფლარ ნაჭივჭავების მახლობლად, მდ. ჭივჭავის პირას აღმოჩენილია ნასოფლარის ასაკისვე წისქვილის ნაშთი^[21].

წისქვილი მთელ სოფელს ან ზოგჯერ რამდენიმე სოფელს ემსახურებოდა. მეწისქვილეობა რთული და პასუხსაგები საქმე იყო. ამიტომაც სოფელი და სოფლის მესაკუთრე ცდილობდნენ მეწისქვილისათვის განსაკუთრებული პირობები შეექმნათ. მეწისქვილე მეტწილად თავისუფლდებოდა ყველა საფეოდალო გადასახადისაგან და მის ერთადერთ მოვალეობას წისქვილის ამუშავება შეადგენდა. თუ წისქვილი შესაკეთებელ-გასამართავი იყო, ამას წისქვილის პატრონი იღებდა თავს. წისქვილის პატრონი კი უმეტესწილად ისევ სოფლის პატრონი - ფეოდალი ან ეკლესია მონასტერი იყო. წისქვილი სოფლის აუცილებელ შემადგენელ ნაწილად ითვლებოდა. როდესაც ხდებოდა სოფლის გაყიდვა, ბოძება თუ შეწირვა, სათანადო საბუთში ამ სოფლის შემადგენელ ნაწილებს შორის წისქვილი უეჭველად აღინიშნებოდა. გიბომეთ სოფელი “მითთა, ბართთა, ტყითა, ველითა, წყლითა წისქვილითა და ყოვლითა მიმდგომითა მისითა”^[22]. წისქვილით სარგებლობისას გლეხი ვალდებული იყო საფქვავის გარკვეული ნაწილი დაეტოვებინა მეწისქვილისათვის, რომელიც მის განსაზღვრულ ოდენობას წისქვილის მეპატრონე ფეოდალს უხდიდა. წისქვილის ექსპლოატაციას ფეოდალისათვის საგრძნობი შემოსავალი მოჰქონდა.

XIII ს. ერთ საბუთში შემონახულია საინტერესო სურათი წისქვილის ექსპლოატაციისა. XIII ს. შუა წლებში ქართლის მსხვილმა ფეოდალმა გრიგოლ სურამელმა შიომღვიმის მონასტერს შესწირა სოფ. ციხედიდს მცხოვრები გლეხი ქავთარელი მეწისქვილედ. ეს გლეხი წინასწარ გაათავისუფლეს ყოველგვარი საფეოდალო და საეკლესიო გადასახადებისაგან და მხოლოდ ერთადერთი მოვალეობა - წისქვილის კაზმვა დააკისრეს. წისქვილიც სურამელმა ააშენა მღვიმისათვის და ვალად იდო, თუკი წისქვილს მომავალში რამე დაუზიანდებოდა, სურამელთა სახლის სახსრებით შეეკეთებინა იგი “თუ წისქვილი დაშავდენ ... თქვენივე (ე. ი. სურამელის სახლით) შეიკაზმოდე”^[23]. მეწისქვილე, რაკი ის ყველა გადასახადისაგან თავისუფალია, მთელი გულისყურით წისქვილის მოვლა-პატრონობას და მის კეთილსინდისიერ მომსახურებას უნდება. მონასტრის წინამძღვარს, როგორც საკუთარ პატრონს, წელიწადში ერთხელ ძღვენს მიართმევს - სამ სქელ პურს და ერთ კორჩხალა ღვინოს. ამით ამოიწურება მეწისქვილის

ვალდებულება ფეოდალის წინაშე. ფეოდალი, ამ შემთხვევაში მონასტერი, მეწისქვილეს უსაზღვრავს სარჩოს: წისქვილში დაფქვილი მარცვლეულის ხრილის (წისქვილის მტვერი) ნახევარი მეწისქვილეს ეკუთვნის, ნახევარი კი მონასტერს. სურამელმა გაათავისუფლა წისქვილის მოფქვავენი მისდის (საფქვავეს ნაწილი, რასაც მოფქვავე უტოვებს მეწისქვილეს დაფქვის საფასურად) გადახდისაგან და მეწისქვილეს დაუტოვა უფლება ყოველი მოფქვავესაგან აეღო ე. წ. “საპატიო” - მეწისქვილის პატივსაცემად განკუთვნილი ოდენობა ფქვილისა, თანაც განსაზღვრულია ამ “საპატიოს” ოდენობაც: “მეწისქვილე ეზომსა საპატიოსა აიღებდეს, რომე ერთსა კაცსა ეყოფოდეს”^[24].

ეს წისქვილი შიომღვიმის კუთვნილ სოფელს ციხედიდს ემსახურება. სოფლის პატრონი, ამ შემთხვევაში მონასტერი, ცდილობს არ გაუჭირდეთ ციხედიდელ გლეხებს წისქვილით სარგებლობა, ამიტომ ის ავალებს მეწისქვილეს გაითვალისწინოს ციხედიდელი მოფქვავეს ეკონომიკური შესაძლებლობა და გაჭირვებულ კაცს აღარც “საპატიო” გამოართვას. “ცოტასა მქონებელსა ნუცა საპატიოსა აუღებენ ესე თქუენნი მეწისქვილენი”^[25].

საერთო საქმედ ითვლება “წყლის კაზმვა”. გლეხი, რომელიც “წყლის კაზმვით”, ე. ი. წყლის არხისა და რუს მოვლა-პატრონობით იყო დაკავებული, თავისუფლდებოდა სხვა ყოველგვარი სახელმწიფო და საფეოდალო გადასახადებისაგან^[26].

სასოფლო საქმე იყო აგრეთვე მეფის რომელიმე მოხელის გამასპინძლება - რჩენა დროის გარკვეულ მონაკვეთში. მაგალითად, სოფელი აგარა (შიდა ქართლში) მოვალე იყო ერთი დღე - ღამე შეენახა მეფის ბაზიერები. სოფელში ჩამდგარ ბაზიერთა გამასპინძლებაში აგარელებს ეხმარებიან მეზობლად მდებარე სოფლების - სხალტბისა და წყალშატროანის მცხოვრებნი^[27].

ზოგ სოფელს მეფის მონადირეთა შენახვა ედო ვალად. ასეთ სოფელს “მონადირეთა სადგომი” ერქვა. ერთ-ერთი ასეთი მონადირეთა სადგომი იყო სოფელი ქანდა^[28] (შიომღვიმის სიახლოვეს).

სამეფო მოხელის, საეკლესიო პირის თუ სოფლის მფლობელი ფეოდალის მიღება - გამასპინძლება გლეხის ვალდებულებათა ერთ-ერთი სახეობა იყო და მას შედგომა ეწოდებოდა. სამთავისის ეპისკოპოსის გამასპინძლება მისი სამწყსოს თითქმის ყოველი სოფლის ვალდებულება იყო. იმის მიხედვით, თუ რა ეკონომიკური შესაძლებლობისა იყო ესა თუ ის სოფელი, ისაზღვრებოდა ამ სოფელში შედგომის ხანგრძლივობაც. ზოგი სოფელი ამ ვალდებულებისაგან საერთოდ თავისუფლდებოდა. ერწოდთიანეთის სოფელში სამთავნელის შედგომა სხვადასხვანაირად ხორციელდებოდა: ზოგ სოფელს ევალებოდა გამასპინძლებოდა ეპისკოპოსს ორი დღის განმავლობაში, ზოგს - სამი დღე, ზოგი კი საერთოდ თავისუფლდებოდა ამ ვალდებულებისაგან. ამის შესახებ სათანადო საბუთში ვკითხულობთ “ბოდავს შედგომაი... ჟინოვანს დგომაი დღე - ღამე გ (სამი)... ახალდაბას შედგომაი... ძაგუს შედგომაი დღე-ღამე ბ (ორი)... ბუშატს არდგომაი... წიაბეთს შედგომაი არა...”^[29]. აქ შედგომისაგან განთავისუფლება ორი ფორმით არის გამოხატული: “არდგომაი” და “შედგომაი არა”. ორივე ამ გამოთქმის აზრი ერთია.

სამონასტრო სოფელს ვალად ედო მონასტრის სტუმრების - მეფისა და მისი მხლებლების გამასპინძლება, პურისა და ღვინის სათანადო ოდენობით გამოღება (“ვითა... აქამდის პატრონი ღმრთისა სწორნი, ლაშქარნი, სტუმარნი დიდნი და მცირენი გაუსტუმრებიან, ეგრეთვე აწ გაისტუმრებოდეს”^[30]).

სოფელი ზოგი სახელმწიფოს ეკუთვნოდა, ზოგი კიდეც ეკლესიას ან ცალკეულ ფეოდალს. აუცილებელი არ იყო მთელი სოფელი ერთ მეპატრონეს ჰკუთვნებოდა. ზოგი სოფლის მოსახლეობა რამდენიმე მესაკუთრეს შორის იყო განაწილებული. მაგალითად, სოფელი ორომაშენი კათალიკოსმა ვაჩე გუარამის ძეს უბოძა, მაგრამ ამ სოფელში მსახლობელი რამდენიმე კომლი მცხეთის ეკლესიასვე დაუტოვა^[31]. სოფელი ხოვლე XIII ს. მეორე მეოთხედში სამ სხვადასხვა მეპატრონეს ეკუთვნოდა^[32].

თვით სოფელი დაყოფილი იყო საკომლოებად. საკომლო რამდენიმე დღიურ სახნავ-სათეს მიწას და ბალ-ვენახს შეიცავდა. მაგრამ საკომლო აუცილებლად კომპაქტური ერთეული არ იყო. სოფელში გლეხის კარ-მიდამო იყო მოთავსებული, სახნავ-სათესი ადგილი და ბალ-ვენახი კი სოფელს გარეთ, მოშორებით იყო განლაგებული. ნასოფლარ ნაჭივჭავებში გლეხის სახლები ისე მჭიდროდაა ერთმანეთთან მიკრული, რომ ბალ-ბოსტნის არსებობა თვით სოფლის ტერიტორიაზე გამორიცხულია. საკომლო ყოველ გლეხს პატრონისაგან ჰქონდა მიჩენილი. ხშირად ერთ საკომლოზე ორი ან მეტი კომლი გლეხი ცხოვრობდა. საკომლო საგადასახადო ერთეულიც იყო. გლეხი ვალდებული იყო საკომლოთი სარგებლობისათვის მოსავლის გარკვეული ნაწილი პატრონისათვის ეხადა. სოფელს ეკვროდა ზვრები და ხოდაბუნები - ფეოდალის საკუთრება, რასაც იგივე გლეხები ამუშავებდნენ ბეგარაზე გამოსვლით.

ზოგ სოფელში ცხოვრობდა სოფლის მესაკუთრე ფეოდალიც. მის საცხოვრებელს “საჯდომი სახლი” ერქვა და საცხოვრებელ და სამეურნეო ნაგებობათა მთელ კომპლექსს წარმოადგენდა.

აზნაური თავის სასახლიდან განაგებდა სოფელს. ამ საქმეში მას მოხელეთა მთელი შტატი ეხმარებოდა. ძირითადი მოხელე მამასახლისი იყო. მამასახლისი აწესრიგებდა სოფელზე გადასახადების შეწერა-აკრეფის საქმეს. მის ხელთ იყო აგრეთვე გლეხის საბატონო მიწების დასამუშავებლად გამოყვანის ორგანიზაცია. მამასახლისი აწარმოებდა გლეხებში სასამართლო საქმეებსაც და სამართლის წარმოებისათვის დაწესებულ გამოსაღებს იღებდა^[33].

^[1] ქართული სამართლის ძეგლები, III, გამოსც ი. დოლიძემ, თბ., 1970, გვ. 18- 26.

^[2] მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 34, 1962, გვ. 29 –31.

^[3] ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 233- 236. ამ საბუთს მკვლევარები სხვადასხვანაირად ათარიღებენ. ივ. ჯავახიშვილი მას XII –XIII სს მიჯნით ათარიღებდა . ჩვენც ამ დათარიღებას ვაძლევთ უპირატესობას.

^[4] ქ. შარაშიძე, საქართველოს ისტორიის მასალები (XV – XVIII სს.) , მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 30, 1954, გვ. 271.

^[5] რაჭის ამ სოფლების ადგილმდებარეობების შესახებ იხ. მ. ბერძენიშვილი. ნიკორწმინდის დაწერილი (ტექსტის გამოცემისათვის), მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 34, თბ., 1962, გვ. 29 –31.

^[6] ეს საბუთი რამდენჯერმეა გამოქვეყნებული და მას ყველა მისი გამომცემელი სხვადასხვაგვარად ათარიღებს. ს. კაკაბაძე ამ საბუთს X ს-ის ბოლოთი ათარიღებს (საისტორიო კრებული, IV, 1929, გვ. 8), ივ. ჯავახიშვილი- XVს. პირველი ნახევრის დამლევიტ (საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები, წ. II, 1974, გვ.8.), ი. დოლიძის გამოც., III, 1970, გვ. 1151 – 1152).

^[7] ქართული სამართლის ძეგლები, II, 59.

^[8] ვ. ინგოროყვა, სვანეთის საისტორიო ძეგლები, თბ., 1941, გვ.117 –159.

^[9] ნიკორწმინდის დაწერილი (ტექსტის გამოცემისათვის), მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ.34, თბ., 1962, გვ. 33-38. XIX. 1;VIII.2; IV, 2.

- [10] იქვე, VI, 2, V,5.
- [11] იქვე, XVIII, 1; VIII,2.
- [12] ივ. ჯავახიშვილი, მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, I. მშენებლობის ხელოვნება, ძველ საქართველოში, თბ., 1964, გვ.149.
- [13] ბეჟა მანდატურთუხუცესის სამართალი, მუხლი 20. ი. დოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, თბ., 1953, გვ.294.
- [14] ი. გმელიშვილი, ნასოფლარ ნაჭივჭავეების არქეოლოგიური თხრის შედეგები, საქ. სსრ. მეცნ.აკად. მოამბე, ტ. XVII, N 7, 1956, გვ.672.
- [15] ი. გმელიშვილი, რუსთაველის ეპოქის ქართული სოფელი, კრებ. "საქართველო რუსთაველის ხანაში", თბ., 1966, გვ. 190.
- [16] იქვე, გვ. 191.
- [17] იქვე, გვ. 193.
- [18] იქვე, გვ. 190.
- [19] ვ. გაფრინდაშვილი, ვარძიისა და მისი მიდამოების კლდის სახლები, თბ., 1957; მისივე, კლდის სახლები ნასოფლარ ფიაში, თბ., 1959.
- [20] ვ. გაფრინდაშვილი, ვარძიისა და მისი მიდამოების კლდის სახლები, გვ.52.
- [21] ი. გმელიშვილი, რუსთაველის ეპოქის სოფელი, გვ. 193.
- [22] ასეთი ფორმულა მრავლად არის შემონახული დოკუმენტებში. ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 26, 35, 59, 97, 99, 100, 119.
- [23] ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ.45.
- [24] იქვე.
- [25] იქვე.
- [26] თამარ მეფის შეწირულების სიგელი, ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ.31.
- [27] გიორგი მესამის 1170წ. სიგელი შიომღვიმისადმი, ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 23.
- [28] იქვე, გვ. 23.
- [29] ერწო-თიანეთის სარგოს წიგნი, ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები, II, 1974, გვ. 7-8.
- [30] წესი და განგება უცნობი მონასტრისა, ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 132- 133.
- [31] ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 154.
- [32] ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 58.
- [33] გრიგოლ სურამელის დაწერილი შიომღვიმისადმი, ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 37.

§ 3. სოფლის მეურნეობა.

X საუკუნის დასასრულისათვის საქართველოში ადრეფეოდალური საზოგადოებრივი ურთიერთობა დამთავრდა და ქვეყანა ფეოდალური განვითარების უფრო მაღალ ფაზაში შევიდა^[1]. განვითარებული ფეოდალიზმის ამ საფეხურისათვის დამახასიათებელი იყო მძლავრი ეკონომიკური აღმავლობა, რომელიც ქვეყნის საწარმოო ძალების განვითარებას ემყარებოდა.

სოფლის მეურნეობის განვითარების დონის ერთ-ერთ განმსაზღვრელ ფაქტორს წარმოადგენს სასოფლო-ამეურნეო იარაღები. ჯერ კიდევ X საუკუნეში შეიმჩნევა და XI - XII საუკუნეებში ახალ აღმავლობას განიცდის სასოფლო-სამეურნეო ტექნიკის პროგრესი. შრომის იარაღები თანდათან დაიხვეწა, განვითარდა და გაუმჯობესდა, რამაც სოფლის მეურნეობის წინსვლა განაპირობა.

დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა სახენელი აირადის - გუთნის ფართოდ ხმარებას. “გუთანმა”, როგორც ირკვევა, შეცვალა ამ იარაღის ძველი სახელი “ერქუანი”. ეს ცვლილება თვით იარაღის არსებითმა განსხვავებამ გამოიწვია. ე. წ. “დიდი გუთანი” ერქვანთან შედარებით მაღალი განვითარების იარაღი იყო^[2]. იგი მეტ-ნაკლები კონსტრუქციული ცვლილებებით საქართველოდან გავრცელდა კავკასიის ხალხებში, რომელთაც აქედან გადაიღეს თვით იარაღის სახელწოდებაც^[3].

“დიდი გუთანი” ძირითადად გავრცელებული იყო ქართლის ვაკეზე, სადაც ბუნებრივი პირობები ამ იარაღის ფართოდ გამოყენების საშუალებას იძლეოდა. “დიდი გუთანი” 8 - 12 უღელი ხარი იყო შებმული და, როგორც მტკიცდება, ასეთი გუთნეული ქართლის დიდ სოფლებში რვა-ათი მაინც იყო^[4]. საქართველოს მთაგორიან რაიონებში გავრცელებული იყო სახენელების სხვადასხვა, შედარებით მსუბუქი, სახეობები (მაგალითად, “აჩაჩა” და სხვ.)^[5].

“დიდი გუთანი” ნიადაგის კარგად დამუშავებისა და შრომის ნაყოფიერების გაზრდის საშუალებას იძლევა. ასეთი იარაღის არსებობა, თავის მხრივ, ქვეყნის ეკონომიკური სიძლიერის მაჩვენებელიც იყო^[6]; “დიდი გუთნით” მიწის დამუშავებამ ხელი შეუწყო სახნავ-სათესი ფართობის გაზრდას.

სოფლის მეურნეობაში ფართოდ იხმარებოდა ძველთაგანვე გავრცელებული ბარი, თოხი, ნიჩაბი, ნამგალი, ცული, სასხლავი დანები და სხვა იარაღები^[7]. ამგვარი ინვენტარი, ძირითად საოჯახო დგამ-ჭურჭელთან ერთად, გლეხის ოჯახის საკუთრებას შეადგენდა.

სხვადასხვა სახის სამეურნეო დანიშნულებისათვის, ისევე როგორც უძველესი დროიდან, XI - XII სს. საქართველოს ქვეყნის ბუნებრივი პირობების შესაბამისად ფართოდ გამოიყენებოდა მრავალგვარი სატრანსპორტო საშუალება. ქართული ეთნოგრაფიული მასალები საშუალებას იძლევა განისაზღვროს ადგილობრივი კონკრეტული მონაცემებით შეპირობებული ტრანსპორტის სახეობათა მრავალფეროვნება^[8]. საქართველოს მთიან ზოლში უბორობლო ტრანსპორტია (მარხილები) გავრცელებული. ბარში ძირითადად ორბორბლიანი ურემი გვხვდება, გარდამავალ ზონაში კი შერეული ტიპის ტრანსპორტი^[9]. სხვადასხვა მასალის (მათ შორის ვარძიის ფრესკაზე მოცემული გამოსახულება) საფუძველზე უტყუარად მტკიცდება, რომ XI - XII სს. საქართველოში ფართოდ იყო გავრცელებული ორბორბლიანი ურემი^[10].

აღნიშნულ პერიოდში სასოფლო-სამეურნეო ტექნიკაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა წყლის წისქვილს. XI - XIII სს. საბუთებიდან ჩანს, რომ წისქვილი იმდროინდელ თითქმის ყველა სოფელს ჰქონია. ამასთან ერთად საოჯახო ხმარებაში გავრცელებული იყო ხელის წისქვილები^[11].

XI - XII სს. საქართველოში სოფლის მეურნეობის მაღალ დონეს განაპირობებდა ის დიდი სარწყავი არხები და წყალსადენები, რომლებიც სახელმწიფოს მიერ გატარებული ღონისძიებების შედეგად ტირიფონის ველზე, რუის-ურბნისის მიდამოებში, მუხრანში, სამგორში, კახეთსა და გაღმა მხარეში იქნა გაყვანილი. ამჟამად გარკვეულია, რომ ხსენებული ნაგებობანი მეტად რთულსა და ნაირგვარ ბუნებრივ პირობებში დიდი ხელოვნებითა და ოსტატობითაა აგებული. მშენებლობათა დიდი მასშტაბი და მაღალი დონე იმის აშკარა დადასტურებაა, რომ ჰიდროტექნიკა, სამშენებლო ხელოვნების ეს მეტად რთული დარგი, საქართველოში ჩვენთვის საინტერესო პერიოდში დიდად იყო განვითარებული^[12].

მნიშვნელოვან აგროტექნიკურ ნაგებობას წარმოადგენს სახალტბა-შიომღვიმის 1202 წ. აგებული წყალსადენი. მის აგებას სამი წელი დასჭირვებია.

ამასთან, წყალსადენის აგების შემდეგ სხალტბას წყალი დაკლებია და ამის გამო მთელი რიგი მიწისქვეშა წყალშესაკრებელი (საკოპტაჟო) სამუშაოების ჩატარების შედეგად იმავე წყაროს დებეტი გაუდიდებიათ^[13]. წყალსადენის აგების შემდეგ ანტონ ჭყონდიდელს მის ექსპლოატაციაზე უზრუნია. მისი თხოვნით, თამარ მეფეს ორი კომლი გლეხი წყალსადენისათვის მიუზენია მეთვლყურედ და მკაზმავად. ეს გლეხები სხვა ყოველგვარი ბეგარისაგან გაუთავისუფლებიათ იმ პირობით, რომ მათ თავიანთი შვილები ქუქანკებად (თანამედროვე ჰიდროტექნიკოსები) გაეზარდათ^[14].

ალაზნის ველის მორწყვას ისახავდა მიზნად თამარ მეფის დროს აგებული სარწყავი არხი, რომელიც სათავეს იღებდა სოფ. ალვანის პირდაპირ მდინარე ალაზნის მარჯვენა ნაპირზე მიედინებოდა 119 კილომეტრზე და, როგორც გამოანგარიშებულია, რწყავდა 53 000 ჰექტარ მიწის ფართობს^[15] (მაგისტრალური არხის გამტარუნარიანობა უდრიდა 24 კუბმ/წამში, ჰიდრომოდული - 45 ლიტრს წამში, არხის ერთი კილომეტრის სიგრძეზე მოსული მორწყული ფართობი - 445 ჰექტარს).

იმავე ეპოქაშია აგებული სამგორის ველის ძველი სარწყავი არხი. სხვადასხვა ისტორიული ცნობებით დასტურდება, რომ მდინარე იორის მეშვეობით ირწყვებოდა სამგორის ველი. ეს არხი XVII - XVIII საუკუნეებამდე არსებობდა^[16].

საქართველოში არსებულ წყალსადენთა შორის თავისი განსაკუთრებული სისტემით გამოირჩეოდა ნადარბაზევის წყალსადენი. მისი გაყვანილობისათვის საჭირო იყო ჯერ დაბლობის გადალახვა, შემდგომ კი გარკვეული სიმაღლეების დაძლევა. ამან განაპირობა წყალსადენის ჭავლის პრინციპზე აგება რაც მიღწეული იქნა სათავისა და წყლის მისაღებად პუნქტის სიმაღლის დონეთა სხვაობით მილსადენის კვეთის თანდათანობით შემცირებით^[17].

ამგვარად, ფაქტია, რომ XI - XII სს.საქართველოში წყლით მომარაგებას უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭებოდა და ტექნიკის ეს დარგი მაღალ დონეზე იდგა, რასაც თვალნათლივ ამტკიცებს ზემოთ დასახელებულ ნაგებობათა გარდა, ვარძის, დმანისის, გეგუთისა და თბილისის წყალსადენები.

გამწევი ძალა გადაზიდვის საშუალებები, სხვადასხვა სახის სასოფლო-სამეურნეო ინვენტარი, აგეთვე სარწყავი სისტემის ფართო ქსელის არსებობა-მიწის ფართობის ინტენსიურად გამოყენების საშუალებას იძლეოდა. სამეურნეო ფართობის გადიდებასთან ერთად სოფლის მეურნეობის ინტენსიფიკაცია მოსავლიანობის გაზრდას განაპირობებდა. ამდენად, სრულიად ბუნებრივია, რომ ამ პერიოდის საქართველოში პურეული და პარკოსანი კულტურები უხვმოსავლიანი იყო. სარწყავი ფართობების სიდიდე მევენახეობისა და მეხილეობა-მებაღეობის განვითარებას უწყობდა ხელს.

XI - XII სს-ის საქართველოში დაწინაურებული იყო მემინდვრეობა, მებაღეობა-მეხოსტნეობა, მევენახეობა, მესაქონლეობა. სოფლის მეურნეობის მრავალრიცხოვანი კულტურების გავრცელება, განვითარებას ბუნებრივი პირობებიც უწყობდა ხელს^[18]. “საქართველოს მიწა-წყალი, - აღნიშნავდა ივ. ჯავახიშვილი, - უაღრესად მრავაფეროვანი და მეურნეობის სხვადასხვა დარგისათვის უაღრესად გამოსადეგი იყო. ნოტიობის სიჭარბის გამო სარწყავი მიწები დასავლეთ საქართველოში არ იყო ან ცოტა მოიპოვებოდა. პირიქით აღმ. საქართველოს ნიადაგისა და ჰავის შედარებითი სიმშრალის გამოისობით ბევრგან მიწის მოსარწყავი აუცილებელი იყო და სასოფლო მეურნეობაშიც სარწყავ-ურწყავ მიწებსა და სარწყავ რუებს აქ განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა

მინიჭებულნი^[19]. მემინდვრობის ეკონომიკურ მიზანს, ბუნებრივია, ადამიანისათვის საჭირო მცენარეების მოყვანა შეადგენდა. ამასთან, მცენარეულობის ერთი ჯგუფი ადამიანისა და პირუტყვის საკვებად იყო განკუთვნილი, მეორე კი - ყოფა-ცხოვრებისათვის (მოსაქსოვი, სახლის გადასახურავი).

ძველ ქართულში ყველა საკვები მცენარის მარცვლეულის აღმნიშვნელ ზოგად ტერმინად “ხუარბალი” (ხორბალი) იხმარებოდა. შემდეგში ამ სიტყვას მნიშვნელობა შესცვლია და იგი მხოლოდ პურეულის ჯგუფის ზოგად ტერმინად გვევლინება. ქერი და ქრთილიც კი ხორბლად აღარ იწოდებოდნენ^[20].

XI - XII სს. ისტორიული ძეგლების სიმცირის გამო ამ პერიოდის საქართველოში გავრცელებული ხორბლეულის სახეების შესახებ სრული სურათი არ გაგვაჩნია. “დაბადების” თარგმანის ტერმინოლოგიასა და XIII ს. დამდეგამდე არსებულ სხვა წყაროებზე დაყრდნობით ვადგენთ, რომ ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის საქართველოში ითესებოდა: იფქლი, დიკა, ასლი, ქრთილი, ქერი, ფეტვი, ცერცვი, ოსპი, და სხვ. ამავე პერიოდში სავარაუდებელია “დოლის პურის” ჯიშის ხორბლის არსებობა^[21].

მარცვლეულის მეურნეობასთან ერთად, სოფლის მეურნეობის ერთ-ერთი წამყვანი დარგი იყო მაღალგანვითარებული მეცხოველეობა. ეს დარგი უპირატესად მთიან რაიონებში იყო გავრცელებული. განვითარებული იყო როგორც მსხვილფეხა, ასევე წვრილფეხა მესაქონლეობა. საქონლის ჯოგი ფეოდალის მეურნეობის ორგანულ ნაწილს შეადგენდა. საქართველო განსაკუთრებით განთქმული იყო საუკეთესო ჯიშის ცხენებით, რომელიც ექსპორტის საგანს შეადგენდა. დაწინაურებული იყო მეცხვარეობა. გავრცელებული ყოფილა ცხვრის სხვადასხვა ჯიში, რომელიც გამოირჩევა თავისი პროდუქტიულობით^[22]. მატყლი ფართო ვაჭრობის საგანი იყო. საერთოდ, საქონელი დიდი რაოდენობით ჰყავდათ ეკლესია-მონასტრებს, რაც მათთვის ფულადი შემოსავლის წყაროსაც წარმოადგენდა. მონასტრები საგანგებოდ ეწეოდნენ გასაყიდი საქონლის მოშენებას^[23].

მესაქონლეობის მაღალ განვითარებაზე აშკარადაა მინიშნებული “ვეფხისტყაოსანში”. პოემაში მოხსენებულია როგორც საკვები პროდუქტი, ასევე მუშა პირუტყვი (სატრანსპორტო პირუტყვი). მაგალითად:

“... ამილახორო, მოასხი რემა, ჯოგი და ცხენი...”.

“... ჯორ-აქლემი ათჯერ - ასი - ყველაკაი წვივმაგრობდა” და სხვ.

ძველთაგანვე განვითარებული დარგი იყო მევენახეობა. XI - XII საუკუნეებში კი იგი ახალ აღმავლობას განიცდის. ქართულ წერილობით წყაროებში XI საუკუნემდე “ვენახი” იხსენიება ვაზის აღმნიშვნელად, ხოლო XI საუკუნიდან - ვაზის ბალის აღმნიშვნელად (ამ დროიდან “ვაზი” დღევანდელი მნიშვნელობით იხმარება). თავისთავად ეს მოვლენა მევენახეობის შემდგომი განვითარების მაჩვენებელია. ასევე დიდ ფართობზე გაშენებული ვენახის აღმნიშვნელად ტერმინ “ზვარის” გაჩენა საქართველოში მევენახეობის ინტენსივობის თანდათანობით ზრდაზე მიუთითებს^[24]. არც ის არის შემთხვევითი, რომ XI - XII სს. ქართულ მხატვრობასა და ქანდაკებაში ხშირია ყურძნის მტევნისა და ვაზის ფოთლის გამოსახულებები. სავარაუდებელია, რომ იმ დროს საქართველოში ღვინოსაც ფართოდ აწარმოებდნენ და იგი ექსპორტის საგანიც იყო.

მევენახეობა მთელს საქართველოში მაღალ დონეზე იყო განვითარებული (მაღალმთიანი ზოლის გარდა). საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში შესწავლილი გლეხების საცხოვრებელი სახლების კომპლექსში თავისი ადგილი უკავია საოჯახო

მარნებს, რაც ღვინის დაყენების საგანგებო ტექნიკას და წესის არსებობაზე მიგვითითებს. ამგვარი საოჯახო მარნები დამოწმებულია არქეოლოგიური გათხრებისას ბოლნისის რაიონის ნასოფლარ ბაღდადში (XII - XIII სს. საცხოვრებელი სახლის კომპლექსი) ^[25], თეთრი წყაროს რაიონის სოფ. ნაჭივჭავებში (XI - XII სს. საცხოვრებელი სახლი) ^[26], ნასოფლარ თალაში (ფოლადაურის ხეობა) აღმოჩენილ ნასახლარში (XII - XIII სს.) ^[27] და სხვ.

მევენახეობა-მეღვინეობას XI - XII სს. სოფლის მეურნეობაში მეტად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ღვინის მოხმარების გავრცელებაზე აშკარად მიუთითებს ის, რომ საყოველთაო ღვინის შესანახი მარანი მოიპოვება არა მხოლოდ სოფლებში, ჩვეულებრივ საცხოვრებელ კომპლექსებში, არამედ დროებით და სახიზრად აშენებულ მიუვალ მღვიმეებსა და საცხოვრებლებშიც ^[28]. მაგალითად, მარანი XI ს. მეორე ნახევარში აგებულ თრეხვის სახიზარ ქვაბებშიც გაუკეთებიათ ქართველ ბერებს ^[29] და მტკვრის ხეობაში საგანგებოდ აგებული თავდასაცავი კლდის სახლების კომპლექსებშიც შეუტანიათ ქართველ გლეხებს ^[30].

მევენახეობა-მეღვინეობასთან დაკავშირებული სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობა-ინვენტარისაგან ჩვენში მრავლადაა აღმოჩენილი და შესწავლილი XI - XII სს. საწნახელები და სხვა ნივთები.

საგლეხო ფუძის ერთი მნიშვნელოვანი ნაწილი სავენახედ იყო გამოყოფილი. XI - XII საუკუნეებში ვენახს აშენებდნენ ნარევი ჯიშებისაგან იმ მიზნით, რომ თუ ერთი რომელიმე სახე ვენახისა რაიმე მიზეზის გამო ნაყოფს არ გამოიღებდა, სხვა ჯიშები ანაზღაურებდნენ მევენახის შრომას ^[31]. მცირე მოსავლიანი და დაბალ ხარისხოვანი ჯიშების მომრავლებას, ბუნებრივია, არ მისდევდნენ. ქართველი გლეხის განკარგულებაში იყო ისეთი ძვირფასი ჯიშები, როგორცაა რქაწითელი, საფერავი, ხიხვი, ბუდეშური და სხვ. გავრცელებული იყო ისეთი ჯიშებიც რომლებიც საქართველოს მევენახეობაში დღეს უკვე აღარ გვხვდება (ხევარდული, სამარხი, სადადეგო, პუმპულაში და სხვ.) ^[32]. წინათ ძირითადად გაშენებული ყოფილა რქაწითელი (ზოგიერთი ცნობით მას კახეთის ვენახების 70% ეკავა). ივ. ჯავახიშვილის გამოანგარიშებით, საქართველოს ყველა კუთხეში საერთოდ 420 ყურძნის ჯიშ-სახესხვაობათა სახელწოდებაა დამოწმებული. მევენახეობის ინტენსიურად განვითარების ნათელი მაჩვენებელია, ერთი მხრივ, ყურძნის ჯიშების სიმრავლე, მეორე მხრივ კი აქ გავრცელებული ვაზ-ყურძნის ჯიშების თვისება-ღირსებანი. საგულისხმოა, რომ ღვინო და ხილი მრავალგზის იხსენიება მვეფხისტყაოსანში. განვითარებული მევენახეობა-მეღვინეობა აძლევდა საფუძველს შოთა რუსთაველს ელაპარაკა უხვად გადმომდინარე ღვინის წყაროზე ^[33].

ამგვარად, მევენახეობა-მეღვინეობა სოფლის მეურნეობის ერთი-ერთი წამყვანი დარგი იყო.

ფართოთ იყო გავრცელებული სამრეწველო დანიშნულების მქონე ტექნიკური მცენარეები: სელი, კანაფი და სხვ. სელის კულტურა ძველთაგანვე იყო განვითარებული და შემდეგშიც ფეოდალური საქართველოს მეურნეობაში მნიშვნელოვან დარგს წარმოადგენდა. იგი თავლთან და ცვილთან ერთად (რასაც დიდი რაოდენობით იძლეოდა განვითარებული მეფუტკრეობა) ^[34] ცხოველი აღებ-მიცემობასა და საგარეო ვაჭრობის საგანი იყო. სელისაგან ზეთსაც ხდიდნენ და ასანთებლად ხმარობდნენ. კანაფისგან ქსოვილებს ამზადებდნენ და თოკებს გრეხდნენ. ვარაუდობენ, რომ აღნიშნული პერიოდის საქართველოში მოჰყავდათ ბამბა და ბრინჯი.

XI - XII სს. საქართველოს სამეურნეო ცხოვრებაში დიდი ადგილი ეკავა განვითარებულ მეზღვეობა მეზღვეობას, რაზედაც ისტორიული წყაროები საგანგებოდ მიუთითებენ. “უმტილ-ვენახოდ ქართველ მიწისმომქმედს ცხოვრება იმდენად არ მოსწონდა, რომ მათი გაშენებისათვის არც თავისი ძალ-ღონისა და არც ქონებრივ სახსარს არ ზოგავდა”^[35].

ერთიან ფეოდალურ საქართველოში მეზღვეობა კიდევ უფრო განვითარდა. ბალი მეტ-ნაკლები სიდიდისა და ხარისხისა, ტიპური და დამახასიათებელი ყოფილა მოსახლეობის ყველა ფენისათვის. მეფეებსა და მსხვილ ფეოდალებს განსაკუთრებით ვრცელი და მდიდარი ბაღები ჰქონიათ. იოანე შავთელი ასე აგვიჩერს მეფის სასახლესა და ბაღს:

“თუ ურქო სრანი მე ამას, რანი?

გალავნისა შემკულობანი,

მტილ სამოთხენი, თვალთ სამოთხენი,

ზედ ავაზანთა შეთქმულობანი...”^[36]

ივ. ჯავახიშვილის შენიშვნას, რომ რამდენადაც წალკოტისა და მეზღვეობის კულტურის მეთაური ძველად და საშუალო საუკუნეებში აღმოსავლეთი იყო, იმდენად ქართულ მემტილეობას და წალკოტის კულტურასაც აღმოსავლეთის, სპარსეთისა და შუამდინარეთ-ასურეთის მეზღვეობა-მეზღვეობასთან უნდა ჰქონოდა კავშირი^[37].

საინტერესოა ის ფაქტი, რომ ბაღებში გამოჰყავდათ ვარდ-ყვავილები. ამაზე შოთა რუსთაველიც მიუთითებს:

“ნახეს ქალი, მოცული გარე ბაღისა ტევრითა,

გვარად უცხონი ყვავილნი, ფერთა ბევრის-ბევრითა”.

მეზღვეობა და მემტილეობა გეგმიან მუშაობას მოითხოვდა (გარკვეულ რიგზე დარგვა-დათესვას, დაკვალვას და სხვ.).

X ს. თბილისში ხეხილის ბაღების სიმრავლეზე არაბი გეოგრაფებიც მიუთითებენ. ბუნებრივია, XI დ XII სს. კიდევ უფრო გაფართოვდებოდა მეზღვეობა-მეზღვეობა.

XI - XII საუკუნეებში საქართველოში განვითარებული იყო მეაბრეშუმეობა. აბრეშუმს ამზადებდნენ საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში^[38] და გაჰქონდათ კიდევ გასაყიდად. შემთხვევითი არ არის, რომ აბრეშუმზე საგლეხო გადასახადი (“საყაჭობო”) იყო დაწესებული.

^[35] ნ. ბერძენიშვილი, ვ. დონდუა, მ. დუმბაძე...; საქართველოს ისტორია, თბ., 1958, გვ. 137. იხ. აგრეთვე მ. ლორთქიფანიძე, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება, თბ., 1963.

^[36] ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წ. I, 1930, გვ.191 ; მ. ლორთქიფანიძე, ცვლილებები ეკონომიურ და სოციალურ ცხოვრებაში IX –X საუკუნეებში, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, II, თბ., 1973, გვ. 324.

^[37] პ. გუგუშვილი, გუთნეულის ეკონომიური ორგანიზაცია, საქ.სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. V, § 3, 1944, გვ.329.

^[38] გ. ჩიტაია, ქართლის ეთნოგრაფიული ექსპედიცია 1948 წლისა, “ მიმომხილველი ”, I, თბ., 1949, გვ. 273. გუთნეულის შეუფერხებელ საქმიანობას განაპირობებდა მოდგამის ინსტიტუტის არსებობა, მსხვილი დასახლება და ერთობის სახლი (იქვე).

^[39] გ. ჯალაბაძე, აღმოსავლეთ საქართველოს სამიწათმოქმედო იარაღების ისტორიიდან, თბ., 1960, გვ. 25 – 70.

^[40] გ. ჩიტაია, ქსნური მთის გუთანი, ენიმკის მოამბე, V –VI, თბ., 1940, გვ.496.

- [7] ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ.211; გ. ჯალაბაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 16, 26, 30.
- [8] მ. გეგეშიძე, ქართული ხალხური ტრანსპორტი, თბ., 1956, გვ. 130.
- [9] იქვე.
- [10] იქვე, გვ. 26- 27.
- [11] ს. ბედუკაძე, საფეხვლების განვითარების ისტორიისათვის (ხელის წისქვილები), საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე, XIX, 1956, გვ. 153 –157.
- [12] ალ. ლოსაბერიძე, ძველი წყალსადენებისა და არხების ნაშთები, კრებ. შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა“, თბ., 1938, გვ. 193 –228 ; შ. ხიდაშელი „სხალტბა, შიო მღვიმის 1202 წ. წყალსადენი, იქვე, გვ. 231-264.
- [13] ალ. ლოსაბერიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 194.
- [14] შეწირულების სიგელი თამარ მეფისა შიო მღვიმისადმი, ქართული სამართლის ძეგლები, ი. დოლიძის გამოცემა II, თბ., 1965, გვ. 30 –31.
- [15] ალ. ლოსაბერიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 291.
- [16] იქვე, გვ.222.
- [17] ირ. ციციშვილი, ნადარბაზევის წყალსადენი, საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე, ტ. XI, N 8, თბ., 1950, გვ. 530.
- [18] ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ.; გვ. 141- 148.
- [19] იქვე, გვ. 148.
- [20] ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ.; გვ. 319.
- [21] XI –XII სს. საქართველოში გავრცელებული მარცვლეული კულტურების შესახებ იხ. ლ. დეკაპრელევიჩი, შოთა რუსთაველის ეპოქის მინდვრის უმთავრესი კულტურები, კრებ. “შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა“, თბ., 1938, გვ. 3 – 29.
- [22] მიხ. რჩელიშვილი, მასალები ქართული ცხვრის შესწავლისათვის, კრებ., “შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა“, თბ., 1938, გვ. 109 – 187.
- [23] ბ. ლომინაძე, შიომღვიმე, თბ., 1953, გვ. 37.
- [24] ა. ბოხოჩაძე, მევენახეობა ძველ საქართველოში არქეოლოგიური მასალების მიხედვით, თბ., 1962, გვ. 167.
- [25] იქვე, გვ.167.
- [26] ი. გრძელიშვილი თეთრი წყაროს რაინის ნასოფლარები, საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. XV, N 3, თბ., 1954, გვ. 319.
- [27] ა. ბოხოჩაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 169.
- [28] მ. ლორთქიფანიძე, გლეხობის ეკონომიური მდგომარეობა (VI ს. – XIII ს. დამდეგამდე), კრებ. “ნარკვევები ფეოდალური საქართველოს გლეხობის ისტორიიდან“, თბ., 1967 გვ. 37.
- [29] იქვე, იხ. აგრეთვე, გ. გაფრინდაშვილი, ლეონტი მროველის სახიზარ მღვიმეებში, გაზ. “კომუნისტი“, 1958, 25. VII.
- [30] გ. გაფრინდაშვილი, კლდის სახლების ნასოფლარ ფიაში, თბ., 1959.
- [31] ს. ჩოლოყაშვილი, მასალები საქართველოს XII – XIII საუკუნის ვაზის ჯიშების გამრავლებით საკითხისათვის, კრებ. “შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა“. თბ., 1938, გვ. 70.
- [32] ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, II, თბ., 1953, გვ. 401-470.
- [33] ვ. ჩანტლაძე, ქართული ეკონომიკური აზრი “ვეფხისტყაოსანში“, “ ცისკარი“, 1969, N8, გვ. 129.
- [34] ალ. რობაქიძე, მეფუტკრეობის ისტორიისათვის, თბ., 1960, გვ. 67- 173. XI – XIII სს. საქართველოში კულტურული მეფუტკრეობის განვითარებაზე მიუთითებს ცვილის საგლეხო გადასახადის არსებობა XII საუკუნეში.
- [35] ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 110.
- [36] იოანე შავთელი, აბდულმესიანი, ს. კაკაბაძის გამოცემა თბ., 1937, გვ. 28.
- [37] ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 111.
- [38] ნ. აბესაძე მეაბრეშუმეობა საქართველოში, თბ., 1957.

§ 4. ქალაქები. ხელოსნობა და ვაჭრობა

ა. ზოგადი მიმოხილვა

საქართველოს სამეფო-სამთავროების გაერთიანება ხელს უწყობდა ეკონომიკური კავშირის გაძლიერებას ქვეყნის სხვადასხვა რაიონებს შორის. იქმნებოდა ახალი ხელსაყრელი პირობები შემდგომი ეკონომიკური განვითარებისათვის, მაგრამ ეს პროცესი რამდენიმე ხნით შეაჩერა ბიზანტიის იმპერატორ ბასილის და შემდეგ თურქ-სელჩუკების მრავალჯერადმა შემოსევებმა. XI ს. ბოლოსათვის საქართველოს უმნიშვნელოვანესი ქალაქები - თბილისი, რუსთავი, დმანისი, სამშვილდე და სხვ. თურქ-სელჩუკების ხელში მოექცა. ასეთ პირობებში ახლად წარმოქმნილი ფეოდალური მონარქია, იძულებული გახდა ებრძოლა როგორც საქართველოს გაერთიანების დამთავრებისათვის, ისე უცხოელ დამპყრობელთა განდევნისათვის. ამ ორმხრივ ბრძოლაში სამეფო ხელისუფლებას წვრილ აზნაურებთან და ეკლესიასთან ერთად ეხმარებოდნენ აგრეთვე ქალაქები.

სამეფო ხელისუფლებას კარგად ესმოდა ქალაქების მნიშვნელობა ქვეყნის გაერთიანების საქმეში და ამიტომ არა მარტო ცდილობდა გაეთავისუფლებინა ისინი უცხოელი დამპყრობლების თუ მსხვილი ფეოდალებისაგან, არამედ ხელს უწყობდა საქალაქო ცხოვრების შემდგომ აყვავებასაც.

ასე შეიქმნა კავშირი სამეფო ხელისუფლებასა და ქალაქებს შორის. ფ. ენგელსის მიხედვით, მ კავშირი მეფის ხელისუფლებასა ბიურგერობას შორის X საუკუნით თარიღდება. მართალია, ეს კავშირი ხშირად წყდება კონფლიქტების გამო, - ხომ მართალია, რომ მთელი შუასაუკუნეების განმავლობაში განვითარება განუწყვეტლად ერთი მიმართულებით არ მიდიოდა, - მაგრამ იგი სულ მუდამ ახლდებოდა და ამასთან უფრო მტკიცე, უფრო ძლიერი ხდებოდა, ვიდრე მან გადამწყვეტი გამარჯვება არ მოუტანა სამეფო ხელისუფლებას, რომელმაც მადლობის ნიშნად თავის მოკავშირე დაიმონა და გაძარცვან^[1]. ფ. ენგელსის ეს აზრი მტკიცდება საქართველოს მაგალითზეც.

სახელმწიფო ხელისუფლება ხელმძღვანელობდა ახალი გზების გაყვანას, ძველების შეკეთებას, ხიდების, სასტუმროების, ქარვასლების მშენებლობას და სხვ. განსაკუთრებით ბევრი გაკეთდა ამ მიმართულებით დავით IV აღმაშენებლისა (1089 - 1125) და მისი უახლოესი მემკვიდრეების დროს. ამრიგად, ცენტრალური ხელისუფლების მფარველობა ხელს უწყობდა ფეოდალური ქალაქების ზრდას.

არანაკლებ მნიშვნელოვანი იყო ქართველი ხალხის ბრძოლა თურქ-სელჩუკთაგან განთავისუფლებისათვის, რომლის შედეგად ქალაქები თავისუფლდებოდნენ როგორც უცხო დამპყრობთა პოლიტიკური ბატონობისაგან, ისე მათ მიერ დაწესებული მძიმე ხარკისაგან.

ამიტომ, ბუნებრივია, ქალაქები სამეფო ხელისუფლების მხარეზე იყვნენ. მაგრამ მეფის ხელისუფლებისა და ქალაქების კავშირი ხშირად ირღვეოდა. როცა ქალაქები თავს დამოუკიდებლად თვლიდნენ და როცა მათ არ ემუქრებოდა საფრთხე უცხოელი დამპყრობლებისაგან ან ადგილობრივი ფეოდალური არისტოკრატისაგან და, მაშასადამე, არ საჭიროებდნენ სამეფო ხელისუფლების დახმარებას, ისინი იბრძოდნენ ქალაქში მეფის მფლობელობის დამყარების წინააღმდეგ. ამით აიხსნება, რომ დავით IV-ს მოუხდა თბილისის ძალით აღება და მისი გაერთიანებული საქართველოს ფარგლებში შეყვანა. დამახასიათებელია, რომ ამ დროს თბილისი დამოუკიდებელი, თვითმმართველი ქალაქი იყო.

სხვანაირი იყო ქალაქის პოზიცია, თუ მას ემუქრებოდა საფრთხე გარეშე ან შინაგანი მტრების მხრივ. ასეთ შემთხვევაში ქალაქი სამეფო ხელისუფლების დახმარებას ითხოვდა და მოუწოდებდა მას დაუფლებოდა ქალაქს. ამ მხრივ დამახასიათებელია, რომ დავით IV-მ თვით "ანისის მეთაურების" მოწვევით 1123წ. უბრძოლველად აიღო ქ. ანისი. ასევე საინტერესოა ამ თვალსაზრისით მეორე სომხური ქალაქის - კარის (ყარსის) აღების ეპიზოდი თამარ მეფის დროს^[2].

ამრიგად, უცხო დამპყრობლებისა და ადგილობრივი ფეოდალური არისტოკრატის წინააღმდეგ ბრძოლა აიძულებდა ქალაქებს ეძებნათ კავშირი სამეფო ხელისუფლებასთან. თავის მხრივ, სამეფო ხელისუფლება ცდილობდა გამოეყენებინა ეს მოკავშირე საკუთარი გაძლიერების მიზნით და ამიტომ რამდენადმე ხელს უწყობდა ქალაქების განვითარებას და მათ განთავისუფლებას უცხოელი დამპყრობლებისაგან.

თურქ-სელჩუკების პოლიტიკური ბატონობისაგან საქართველოს ქალაქების განთავისუფლება ხდება დავით IV-ის დროს: 1110წ. განთავისუფლებულ იქნა ქ. სამშვილდე, 1115წ. - ქ. რუსთავი, 1122წ. - ქ. თბილისი, 1123წ. - ქ. დმანისი და სხვ.

თავისი მოკავშირეების გაძლიერების მიზნით სახელმწიფო ხელისუფლება ზრუნავდა არა მარტო არსებული ქალაქების შემდგომი განვითარებისათვის, არამედ ახალი ქალაქების შექმნისათვისაც. მაგალითად, საქართველოს გაერთიანებისათვის ბრძოლის დროს ბაგრატ IV-ის ბრძანებით აშენდა ქ. ატენი^[3].

XI - XII სს. მიჯნაზე მნიშვნელოვან ეკონომიკურ ცენტრად იქცა ქ. გორი. ამ დრომდე პირველობა გორის ახლოს მდებარე ქ. უფლისციხეს ჰქონდა. თბილისის განთავისუფლებისა და მისი საქართველოს დედაქალაქად გადაქცევის შემდეგ, უფლისციხის მნიშვნელობა თანდათანობით მცირდება. ამის შედეგად იქმნება ხელსაყრელი პირობები ჩრდილოეთით, სამხრეთით და დასავლეთით მიმავალი გზების ჯვარედინზე მდებარე გორის აყვავებისათვის. შემთხვევითი არაა, რომ ქართული და უცხოური წყაროები გორს დავით IV-ის დროს წარმოქმნილ ქალაქად თვლიან. მართლაც, ყოფილი ციხესიმაგრე გორი XII ს. დასაწყისში ხელახლა შენდებოდა და იქცევა ქალაქად. მეფემ აქ გადმოსახლა დიდი რაოდენობით ახალი, უმთავრესად სომხური მოსახლეობა. დამახასიათებელია, რომ ქალაქის აყვავებით დაინტერესებული მეფე გორის ახალი მოსახლეობისათვის შესაფერის ხელსაყრელ პირობებს ქმნის. ამ მიზეზის გამო, მათე ურჰაელის სიტყვით, "სომხები დიდი სიხარულითა და აღფრთოვანებით ეპყრობოდნენ მას (დავით IV-ს)"^[4].

XII ს. პირველ მეოთხედში მთავრდება საქართველოს გაერთიანება და მისი მეზობლების განთავისუფლება თურქ-სელჩუკებისაგან. ამ დროიდან საქართველოს სახით წინა აზიაში იქმნება უძლიერესი ფეოდალური სახელმწიფო. დავით IV აღმაშენებლისა და მისი მემკვიდრეების მეფობის დროს საქართველოსადმი დამოკიდებულებაში იმყოფებოდნენ ჩრდილოეთ კავკასია, აღმოსავლეთ ამიერკავკასია, სამხრეთ (ე. ი. ირანის) აზერბაიჯანი, მთელი სომხეთი და შავი ზღვის სამხრეთი სანაპირო (ტრაპეზუნტის სამეფო). XI - XIII სს. სახელმწიფო მმართველობის სხვადასხვა დარგში გატარებულმა გარდაქმნებმა და, გარდა ამისა, ამ დროისათვის შექმნილმა ცხოვრების შედარებით მშვიდობიანმა პირობებმა ხელი შეუწყვეს საქართველოსა და მის მეზობლებს შორის ეკონომიკური კავშირის შემდგომ გაძლიერებას, შექმნეს უფრო მყარი გარანტია მვაჭრის პიროვნებისა და მისი საკუთრების უზრუნველყოფისათვის (ენგელსი), რაც აპირობებდა საქალაქო ცხოვრების შემდგომ განვითარებას, ახალი ქალაქების წარმოშობას.

გარდა ზემოაღნიშნული ქალაქებისა, XI - XII სს. წარმოიშვა სხვა ქალაქებიც. სამხრეთ რუსეთის ქალაქებთან სავაჭრო ურთიერთობის შედეგად XII ს. საქართველოდან ჩრდილოეთით მიმავალ გზაზე წარმოიშვა ქ. ჟინვანი. ამ ქალაქის განსაკუთრებული მნიშვნელობით უნდა აიხსნას ის ფაქტი, რომ მეფე მას საგამგეოდ აძლევდა ყველაზე მსხვილ სახელმწიფო მოხელეებს^[5].

ამრიგად წერილობითი წყაროების მონაცემებით, XI - XII საუკუნეებში წარმოიშვნენ შემდეგი ქალაქები: ატენი, გორი, ჟინვანი, ბარალეთი, სურამი, ალი, ზოვრეთი^[6].

ქართული ფეოდალური მონარქიის შექმნის დროიდან ზოგიერთმა ადრეფეოდალურმა ქალაქმა დაკარგა თავისი მნიშვნელობა. მაგალითად, როგორც ქალაქი ამ დროისათვის აღარ არსებობდა წუნდა. XI - XII სს. წყაროები მას აღარ ახსენებენ. როგორც ჩანს, ახალი ფეოდალური ქალაქების (ახალქალაქი, თმოგვი) წარმოშობის შედეგად ქალაქი, რომელიც ჯერ კიდევ მონათმფლობელურ ხანაში წარმოიშვა, კარგავს თავის მნიშვნელობას. ვახუშტის სიტყვით, წუნდა იყო ქალაქი და ციხე და ერისთავის რეზიდენცია ერთმეფობამდე, ხოლო ამჟამად უკვე აღარ არის ქალაქი, არამედ მხოლოდ ციხეა^[7]. უნდა აღინიშნოს, რომ წუნდაში ახლაც არსებობს XIII ს. ტაძარი, რომელიც იმაზე მიუთითებს, რომ იმ დროს იქ ჯერ კიდევ იყო დასახლებული პუნქტი, რომელსაც, როგორც ჩანს, არ ჰქონდა განსაკუთრებული ეკონომიკური მნიშვნელობა.

X - XI საუკუნეებში როგორც ქალაქმა, შეწყვიტა არსებობა, ადრეფეოდალური ეპოქის ერთ-ერთმა მნიშვნელოვანმა ცენტრმა უჯარმამ, მაგრამ მან, როგორც ციხესიმაგრემ, თავისი მნიშვნელობა შეინარჩუნა თითქმის XVIII ს. ბოლომდე^[8].

აღნიშნული პერიოდის დასავლეთ საქართველოს ქალაქების შესახებ წყაროები არ მოგვეპოვება.

როგორც ვნახეთ, XI - XII სს. საქართველოში არ ჰქონდა ადგილი ქალაქთა რაოდენობის მნიშვნელოვან ზრდას. მაგრამ, მეორე მხრივ, შეინიშნება არსებული ქალაქების მნიშვნელობისა და სიმდიერის ზრდა. ამ დროის მნიშვნელოვანი ქალაქებია: თბილისი, რუსთავი, გორი, ჟინვანი, დმანისი, ახალქალაქი^[9], ახალციხე, თმოგვი, სამშვილდე, ოძრხე, ხუნანი, თელავი^[10], ქუთაისი და სხვ.

გარდა აღნიშნული ქალაქებისა საქართველოში არსებობდა ქალაქური ტიპის დასახლებანი. XI - XII სს. ასეთი პუნქტები იყო: მცხეთა, უჯარმა, ჭერემი, მანგლისი, აწყური, ლორე, ერუშეთი, ნაჭარმაგევი, გეგუთი, ბოლნისი, გაგი, ჟალეთი, ბოჭორმა და ა. შ., რომლებიც ჩვენთვის ცნობილ წყაროებში არსად მოიხსენებიან როგორც ქალაქები და ეს ალბათ იმის გამო, რომ მათი მუდმივი სავაჭრო-ხელოსნური მოსახლეობა მცირერიცხოვანი იყო. ამის მიუხედავად, აღნიშნული პუნქტები მაინც აქტიურ მონაწილეობას იღებდნენ საქართველოს ეკონომიკურ ცხოვრებაში.

ფეოდალური ეპოქის საქართველოს ქალაქები უმთავრესად ხელოსნური წარმოებისა და ვაჭრობის ცენტრები იყო.

ბ, ხელოსნობა

ხელოსნობას, ისე როგორც ყველა ფეოდალური ქვეყნის მეურნეობაში, XI - XII სს. საქართველოში ფრიად მნიშვნელოვანი ხვედრითი წონა ჰქონდა.

ახასიათებდა რა ხელოსნობის მნიშვნელობას ფეოდალურ ქვეყანაში, ვ. ი. ლენინი აღნიშნავდა, რომ იგი "ქალაქის ყოფაცხოვრების აუცილებელ შემადგენელ ნაწილს წარმოადგენს... ის მნიშვნელოვნად არის გავრცელებული სოფლადაც და გლეხური მეურნეობის დამატების დანიშნულებას ასრულებს"^[11]. ასე იყო ფეოდალურ საქართველოშიც. XI საუკუნიდან მოკიდებული საქალაქო ცხოვრების მკვეთრი გამოცოცხლება შეიმჩნევა. ხელოსნობა უფრო გაემიჯნა სოფლის მეურნეობას. ხელოსნური ნაწარმი ფართო საზოგადოების მოხმარების საგანი გახდა. აღნიშნული პერიოდის საქართველოში დაწინაურებული ჩანს ხელოსნობის სხვადასხვა დარგი: მეთუნეობა-მეკეცეობა, მეჭურჭლეობა, მჭედლობა, კალატოზობა, დურგლობა, მეხამლეობა, ოქრომჭედლობა, მეპურეობა, მენელსაცხებლობა, წიგნების გადაწერა, აკინძვა და სხვ. ხელოსნობის სხვადასხვა დარგის ფართოდ გავრცელებასა და განვითარებას მოწმობს არა მარტო ისტორიული წერილობითი წყაროები, არამედ ამ პერიოდის ხელოვნებისა და მატერიალური კულტურის ძეგლები.

თიხის ჭურჭლის მწარმოებელს ძველ ქართულში "მეკეცე" ეწოდებოდა. მეკეცეთა მიერ ხმარებული სხვადასხვა ნედლი მასალის აღსანიშნავად ძველ ქართულ წერილობით წყაროებში იხმარებოდა: "მიწა", "თიხა", "ლამი", "ქვიშა", "წერნაქი", და სხვ. მეკეცეობაში ორი ძირითადი სპეციალობა გამოირჩეოდა: მეჭურჭლეობა (რომელშიც ქვევრისა და თონის კეთებაც შედიოდა) და მეალიზეობა, ანუ მეაგურეობა (რომელშიც კრამიტის კეთებაც შედიოდა)^[12].

აღსანიშნავია, რომ თიხისაგან ნაკეთებ უბრალო ჭურჭლებთან ერთად დიდი რაოდენობით მზადდებოდა მოჭიქული ჭურჭლები. მოსაჭიქავად წერნაქი (წითელი მოსახატავი) იხმარებოდა. ზოგჯერ ჭურჭლები უწერნაქოდაც მოიხატებოდა. ამგვარ მოხატვას "დაჭრელება" ან "დაკენჭა" ეწოდებოდა. მეტად საინტერესო კერამიკული მასალა აღმოჩნდა დმანისში, რომელიც გამოირჩეოდა ორნამენტული სახეების სიმრავლით, თამამად და მკაფიოდ გამოყვანილი კონტურებითა და დიდი გემოვნებით შეხამებული ფერებით^[13]. მოჭიქულ ჭურჭელთა შორის აღმოჩნდა ქართულ-წარწერებიანი ჭურჭლები. მოჭიქული ჭურჭლები და მისი ნამტვრევები მრავლადაა აღმოჩენილი სხალტბა-შიომღვიმის წყალსადენის (1202წ.) გათხრის დროს^[14]. საგულისხმოა, რომ ფეოდალურ საქართველოში (XI - XIIIსს). გვხვდება ფაიანსი და ქაშანური ჭურჭელი, რაც, როგორც სპეციალისტები ვარაუდობენ, ნაწილობრივ ადგილობრივი ნაწარმი უნდა იყოს.

ქართველი ხელოსნების მიერ დამზადებული აგური ფართოდ გამოიყენებოდა მშენებლობაში. საქართველო ქვით ხურობით ცნობილი ქვეყანა იყო, მაგრამ საშენ მასალად არა მარტო თლილ და რიყის ქვებს იყენებდნენ, არამედ აგურსაც. აგურის ნაგებობის არსებობა და ქვითკირის შენობაში აგურის გამოყენების შემთხვევები დამოწმებულია ქართველი ხელოვნების ისტორიკოსებისა და არქეოლოგების მიერ. მეალიზეთა ხელობას კრამიტის წარმოებაც შეადგენდა. კრამიტი ძველთაგანვე გამოიყენებოდა შენობათა გადასახურავად. ნიშანდობლივია, რომ საჭიროების შემთხვევაში აგური და კრამიტი მოიჭიქებოდა. მეალიზეები XI - XIIIსს. საქართველოში ფართოდ წარმოებული წყალსადენის მშენებლობისათვის ამზადდებდნენ მილებს (სადინარებს). თიხის მილები მრავლადაა აღმოჩენილი სხალტბაში, მცხეთის მიდამოებში, ველისციხეში, დმანისსა და გეგუთში^[15].

XI - XII საუკუნეების საქართველოში ფართოდ იყო გავრცელებული სპილენძისა და ოქრო-ვერცხლის ჭურჭლის წარმოება. ისტორიულ წყაროებში ცალკე იხსენიებიან "ჭურჭელთა მჭედლები". ბუნებრივია, დასამუშავებელი

მასალის შესაბამისად ჭურჭლის მჭედლები იყოფოდნენ სპილენძის ("რვალით ხურო") ან ოქრო-ვერცხლის მჭედლებად. რვალით ხუროს დამზადებული ნაწარმია: "სიავი", "ქუაბი", "სათობელი", "ლაგზნი" და სხვ. ოქრო-ვერცხლის მჭედლების ნახელავია "ჭურჭელი ვერცხლისა" (თასი ვერცხლისაჲ, კოვზი ვერცხლისაჲ, ბარძიმი, ტაბაკი, საცეცხლური). ვერცხლის ჭურჭელს ზოგჯერ მოაოქროვებდნენ. ამის გარდა, უშუალოდ ოქროსაგანაც ამზადებდნენ ნივთებს. "ჭურჭელი ოქროსაჲ" მზადდებოდა: ბარძიმ-ფეშხუმი, ტაბაკი, ჯამი და სხვ.^[16] ნივთები ძვირფასი თვლებით იმკობოდა. ასეთი თვლები კი მრავლად ყოფილა ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის საქართველოში. "ვეფხისტყაოსანში" გვხვდება ძვირფასი ქვების 17 სახელწოდება (ალმასი, ამარტა, აყიყი, ბადახში (ანუ ბალახში), ბროლი, გიშერი, ზურმუხტი, წითელი იაგუნდა, ყვითელი იაგუნდი, ლალი, ლაჟვარდი, მარგალიტი, სათი, ფაზარი, ფეროზი, (ფირუზი), ქარვა და ძოწი)^[17].

XI - XII სს. საქართველოში ჭურჭლეული მზადდებოდა მინისა და ბროლისაგან. ამ პერიოდის ისტორიულ წყაროებში^[18] მოხსენიებულია "მინის ხატები", "მინის კანდლები", "ბროლის ბარძიმი", "ბროლის სასანთლე" და სხვ. როგორც ჩანს, საქართველოში მინის წარმოების სხვადასხვა ცენტრი იყო^[19], რამაც ამ დარგის დაწინაურება განაპირობა.

ქსოვა და კერვა ხელოსნობის ძველთაგანვე ცნობილი დარგებია საქართველოში. მქსოველთა შრომის ნაყოფი იყო "ნაქსოვი". ქართულ წერილობით წყაროებში "ნაქსოვი" ქსოვილთა ზოგადი სახელია. ასე აქვს ეს ტერმინი ნახმარი შოთა რუსთაველსაც ("სილბო ჰქონდა ნაქსოვისა და სიმტკიცე ნაჭედისა"). ნაქსოვის ყოველგვარი სახეობის აღმნიშვნელი, როგორც ჩანს იყო "ლარი"^[20]. ხელოსანთა გაწაფულობაზე იყო დამოკიდებული ქსოვილის აკვარგიანობა. ამასთან, არსებითი მნიშვნელობა ჰქონდა თვით ნაქსოვი ძაფის ხარისხს. მასალის მიხედვით განისაზღვრებოდა ნაქსოვის სახელწოდებაც (სამოსელი სელისა, სამოსელი მატყლისა და სხვ.). ძაფს, რომლითაც ლარი იქსოვებოდა, "მკედი" ერქვა. მქსოველი-ხელოსნები სხვადასხვაგვარად ქსოვდნენ. ნაირგვარი მასალისაგან გამოყვანილი ძაფის ერთად მოქსოვას "შერთულად ქსოვა" ეწოდებოდა. ამგვარად მოქსოვილი ზოგჯერ "ჭრელად ნაქსოვი" იყო. "ვეფხისტყაოსანში" იხსენიება "ლარულად" და მორხაულად ნაქსოვი:

"ვერა შევიგენ რა იყო, ანუ ნაქმარი რაულად.

ვისცა ვუჩვენნი, უკვირდის, ღმრთისაგან თქვის სასწაულად;

არცა ლარულად ჰგებოდა მას ქსელი, არ ორხაულად,

სიმტკიცე ჰგვანდის ნაჭედსა, ვთქვი ცეცხლთა შენართაულად".

"ლარული" ლარიდან არის ნაწარმოები. მისგან განსხვავდებოდა ორხაული ქსოვა. ამ უკანასკნელი წესით იქსოვებოდა ნოხები, ხალიჩები და სხვ. მისთანანი^[21]. უბრალო ქსოვილთა გვერდით წერილობით ძეგლებში გვხვდება "ოქროსქსოვილი". ოქროსქსოვილი ხავერდი "ოქსინოდ" იწოდება. სირმით ნაქსოვ ფარჩეულს "სტავრა" მერქვა.

ნაქსოვის დამამზადებელ ხელოსნებს "მქსოველნი" (ან "მექსელე") ეწოდებოდათ. შოთა რუსთაველი მქსოველს მბეჭველადაც მოიხსენიებს ("კაცი ჯაბანი რითა სჯობს დიაცსა ქსლისა მბეჭველსა"). ბუნებრივია მქსოველებს ჰქონდათ ქსოვისათვის საჭირო სათანადო იარაღი (საქუსალი). ძაფი ან მოქსოვილი ლარი საჭიროების შემთხვევაში იღებებოდა. ამ საქმეს ("მღებვარნი") ასრულებდნენ საგანგებოდ განკუთვნილ შენობებში - "სამღებროებში"^[22]. შემდეგი ეტაპი მოქსოვილი და საჭიროების შემთხვევაში შეღებილი ლარის შეკერვა იყო. ამ საქმეს

აგვარებდნენ "მკერვალნი". ისინი დამოუკიდებელი ხელოსნები იყვნენ და სამკერვალლოში საქმობდნენ. სამოსი სხვადასხვაგვარი იკერებოდა ("სადიაცო", "სამამაცო" და სხვ.). ქალის ტანსაცმელს "შესამოსელი ქალისა" ერქვა ("მოიღეს, ტანსა ჩააცვეს შესამოსელი ქალისა" - შოთა რუსთაველი). იკერებოდა საერო (სამეფო შესამოსელი, სადარბაზო, საქორწინო) და სასულიერო ("სამოსელი სამღვდლო", "დიაკონთა სამოსელი") სამოსები. მკერვალნი არა მარტო კერავდნენ ტანსაცმელს, არამედ ქარგავდნენ და რთავდნენ კიდეც.

ხელოსანთა ცალკე ჯგუფს შეადგენდნენ ფეხსაცმლის მკერავნი, ანუ მეხამლენი. იკერებოდა სხვადასხვა სახის ფეხსაცმელები (ქალამანი, წალი და სხვ.).

XI - XII სს. საქართველოში დაწინაურებული იყო მჭედლობა. მჭედლები დასამუშავებელი მასალის შესაბამისად არიან დასპეციალებულნი (მჭედლები რკინისანი, ოქრომჭედელნი და სხვ.). "მჭედელნი რკინისა და რვალისანი" უმთავრესად რკინისა და რვალის ნივთებს აკეთებენ^[23]. "უჭედელი რკინა" ჭედილთან ერთად ხშირად გაცვლა-გამოცვლის საგანი იყო. ნიკორწმიდის იადგარში (XI ს.) ნათქვამია: "მუნვე ზნაკუას კეპოძსძისაგან ვიყიდე ყანაჲ ა; და მივეც ხარი ერთი, რკინაჲ, ლიტრაჲ რვაჲ და ქალამანი ბ"^[24]. მსგავსი ფაქტები სხვაც გვაქვს. მზადდებოდა სამეურნეო (სახნისი, ნამგალი, ცული და სხვ.), საომარი (ჯაჭვ-ჯავშანი, ხმალი, მუზარადი, ჩუგლუგი, საბარკული და სხვ.). და სხვა დანიშნულების საგნები.

ოქროსა და ვერცხლის ნივთების დამამზადებელ ხელოსნებს ოქრომჭედლები ეწოდებოდა. ოქრომჭედლის დასამუშავებელი მასალა "უჭედელი ოქრო" იყო, რომლისგან ჭურჭლების გარდა იჭედებოდა ნაირგვარი სამკაული ("საყურეები ოქროსანი", მსალტენი ოქროსანი"). ოქრომჭედლები საეკლესიო ნივთების (ხატები, ჯვრები) მოჭედვასა და შემკობას აწარმოებდნენ. XII საუკუნის საქართველოში ოქრომჭედლობის რამდენიმე ცენტრი არსებობდა (ოპიზის, ტბეთის, გელათის), რომლებმაც თავიანთი ნაწარმით საკმაოდ გაითქვეს სახელი და მეტოქეობას უწევდნენ იმ დროის განთქმული ბიზანტიის ხელოსნურ ნაწარმს.

მჭედლები და ოქრომჭედლები მუშაობას აწარმოებდნენ "სამჭედლოში", სადაც "სადნობელი" (ბრძმედი) და "გამოსახურვებელი" იყო. მჭედლის იარაღები იყო "ურო" და "კუერი".

განვითარებული ფეოდალიზმის ხანაში, როცა განათლებასა და კულტურას დიდი ყურადღება დაუთმო სამეფო ხელისუფლებამ, მწიგნობრობასთან დაკავშირებული სხვადასხვა ხელოსნური დარგებიც განვითარდა ("წერაჲ ხუცურისაჲ", მშექმნაჲ ეტრატისაჲ", "შეკერვაჲ წიგნისაჲ").

ხელოსანთა გარკვეულ ჯგუფს ქმნიდნენ მენელსაცხებლენი და "დამყვანელნი წვერთანი", ანუ "მკვეცარნი".

XI - XII სს. საქართველოში ხელოსნები ერთ გარკვეულ წოდებას არ წარმოადგენდნენ. ზოგი მათგანი ბატონყმობის უღელში იყო შებმული, ზოგიც თავისუფალი იყო.

არათავისუფალი ხელოსნები ყმურ ბეგარა-ვალდებულებებს თავიანთი ხელოსნური ნაწარმით ასრულებდნენ. "საფასის გარეშე მოქმედნი" ხელოსნები ჰყავდათ ფეოდალებს (აზნაურები, ეკლესია-მონასტრები). ისინი მრავლად იყვნენ სამეფო კარზე. ყმა ხელოსანთა მდგომარეობა ნაირგვარი იყო ბატონისა და ხელოსნის დამოკიდებულების შინაარსის შესაბამისად (ზოგი "შეწირული" იყო, ზოგიც "მსახური" და სხვ.).

სოფ. ფოკას (ჯავახეთი) ეკლესიის წარწერიდან (XI ს.) ჩანს, რომ ქართლის კათალიკოსის ოქროპირის ხელოსანს ბავრელს აუგია ფოკას ეკლესია^[25]. ცხადია, მას სხვა ხელოსნებიც ეყოლებოდა.

არათავისუფალ ხელოსანთაგან შედარებით უკეთეს მდგომარეობაში იყვნენ მსახურნი ხელოსნები^[26]. შეწირული ხელოსნები ეკლესია მონასტრებს ჰყავდათ.

მნიშვნელოვანი ცნობებია მოცემული ჩვენთვის საინტერესო საკითხის შესახებ აბუსერისძე ტბელის თხზულებაში, სადაც მოთხრობილია "გალატოზი" ბოლოკ-ბასილის (XII ს.) მიერ ეკლესიის აგების ამბავი. ბოლოკ-ბასილი სოციალური მდგომარეობით ღარიბი გლეხია, ერთი უღელი ხარის პატრონი. იგი სამოვარზე მიდის "მახლობლად თფილისისასა" აბუსერისძე ტბელის თხზულებიდან ჩანს, რომ გლეხები, ბოლოკ-ბასილის მსგავსად, ხშირად დადიოდნენ სამოვარზე - მოსარეწელად^[27]. ჩანს, ბოლოკ-ბასილი თავისუფალი ხელოსანი იყო. იგი სამუშაოს საძებნელად უცხო ქვეყანაშიც კი დადის. თვითონაც აცხადებს, რომ "უცხოებასა მუშაკობა" მისთვის ერთადერთი სახსანი იყო. ბოლოკ-ბასილის მსგავსი მოსარეწელად მოსიარულე თავისუფალი ხელოსნები სხვებიც იყვნენ. ზოგ ხელოსანს თავისი საქმე ფართოდ გაუშლია და დიდ მოგებაც უნახავს^[28].

ზოგი ხელოსანი "ღირსეულ" პირად იყო მიჩნეული და საზოგადოებრივ ცხოვრებაში საპატიო ადგილიც ეკავა. შემთხვევითი არ არის, რომ ბექა ოპიზარი ზოგიერთ მინაწერში "ღირს ოქრომქანდაკებლად" იხსენიება. ამგვარი "ღირსეული" ხელოსნები, ბუნებრივია, სხვებიც იქნებოდნენ. მეცნიერთა ვარაუდით, ძველ საქართველოში ხელოსნობის გარკვეული დარგები და ზოგი ხელოსანი სათანადო უფლებებით სარგებლობდა და ზოგ შემთხვევაში ხელოსნები გლეხთა წოდებასთან შედარებით მაღლა იდგნენ^[29].

ისტორიული წყაროები აშკარად მიგვანიშნებენ, რომ XI - XII საუკუნეების საქართველოს ხელოსნებში შრომა დანაწილებული იყო და არსებობდა სპეციალობების მიხედვით გარკვეული გაერთიანებები, რომლებსაც თავისი უფროსები ჰყავდათ. ქართულ ისტორიულ ძეგლებში იხსენიება ტერმინები, რომლებიც ამა თუ იმ დარგის, ხელოსანთა უფროსის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო ("გალატოზთუხუცესი", "მკერვალთუხუცესი", "მხატვართუხუცესი", "მზარეულთუხუცესი" და სხვ.). ყოველივე ეს ხელოსნური შრომის მაღალგანვითარებულობაზე მიუთითებს^[30].

ხელოსნები მუშაობდნენ როგორც შეკვეთით, ისე ბაზრისათვის.

გ. ვაჭრობა

ფეოდალური ხანის საქართველოს ქალაქები არა მარტო ხელოსნური წარმოების ცენტრები იყვნენ, არამედ სავაჭრო პუნქტებიც. ქალაქები აქტიურად მონაწილეობდნენ როგორც საშინაო, ისე საგარეო ვაჭრობაში. დამახასიათებელია, რომ XI - XII სს. დოკუმენტების მიხედვით მოხმარების თითქმის ყველა საგანი ყიდვა-გაყიდვის საგანი იყო.

წყაროებიდან ირკვევა, რომ ქართულ ქალაქებს მჭიდრო სავაჭრო ურთიერთობა ჰქონდა არაბეთთან, ირანთან, ბიზანტიასთან, ძველ რუსეთთან, სომხეთთან, ეგვიპტესთან, ჩინეთთან და სხვ. მაგალითად, XI - XII სს. მასალების მიხედვით, ბაღდადიდან და სხვა მუსლიმანური ქვეყნებიდან შემოჰქორნდათ სხვადასხვა სახის ქსოვილი, ნელსაცხებელი, ცხენის აკაზმულობა, შაქარი, ძვირფასი

თვალ-მარგალიტი და სხვ. ამავე ქვეყნებიდან ზოგჯერ ზოდებით ოქრო და ფოლადიც კი შემოჰქონდათ, რომელთა დამუშავება ადგილობრივ ხდებოდა.

ბიზანტიიდან შემოჰქონდათ ქსოვილები, რომელსაც სხვა ქვეყნებიდან შემოტანილი ქსოვილებისაგან განსასხვავებლად "ბერძნულს" უწოდებდნენ; ბიზანტიიდანვე მოდიოდა ოქროქსოვილი, სამღვდელმსახურო ნივთები და სხვ. ძვირფასი ფარჩეულობა მოჰქონდათ სომხეთიდანაც, რომელსაც "სომხურს" უწოდებდნენ^[31]. აღსანიშნავია, რომ ქართველ ვაჭრებს მაღალხარისხოვანი მატყლი ალექსანდრიიდანაც შემოჰქონდათ^[32].

XII - XIII სს. განსაკუთრებით იზრდება ჩინური ქსოვილების გატანა დასავლეთში წინა აზიის გზით. საქართველოში შემოჰქონდათ ჩინური ქსოვილები და კერამიკაც. აღსანიშნავია, რომ ჩინური კერამიკის უაღრესად ძვირფასი სახე - სელადონი - აღმოჩენილ იქნა დმანისის ნაქალაქარის გათხრების დროს^[33].

დმანისის არქეოლოგიური მასალები ადასტურებს ამ ქალაქის ურთიერთობას, ერთი მხრივ, ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთთან^[34] და, მეორე მხრივ, საქართველოს სამხრეთის ახლო თუ შორეულ მეზობლებთან.

საქართველოს ქალაქებს უცხოეთიდან არა მარტო შემოჰქონდათ სხვადასხვა სახის საქონელი, არამედ გაჰქონდათ კიდევ ადგილობრივი წარმოების საქონელი სხვადასხვა ქვეყანაში. საქართველოდან გაჰქონდათ ბამბის, მატყლის, აბრეშუმის ნაწარმი, სხვადასხვა სახის ქსოვილი, ტანისამოსი ხალიჩები, კერამიკული ნაწარმი და სხვ. საქართველოს ქალაქების სავაჭრო ურთიერთობას მეზობელი ქვეყნების ქალაქებთან გვიჩვენებს აგრეთვე უცხოური მონეტების გავრცელება საქართველოში და, პირიქით, ქართული მონეტების გავრცელება მეზობელ ქვეყნებში.

საქართველოს ქალაქებს სავაჭრო ურთიერთობა ჰქონდათ ერთმანეთთანაც. დამახასიათებელია, რომ ერთიანი საქართველოს პირველი მეფის ბაგრატ III-ის მიერ მოჭრილი მონეტის დღემდე ცნობილი ერთადერთი ცალი აღმოჩენილია სწორედ თბილისში, რომელიც მაშინ არაბთა ხელში იყო.

XI - XIII სს. თბილისის მეზობელ ქვეყნებთან ურთიერთობის შესახებ მეტყველებს აქ აღმოჩენილი ბიზანტიური მონეტები, ეიუბიდების, ილდიგიზიდების, მოსულის ათაბაგების ორთუკიდების, რუმის სელჩუკიდების, ჯალალ ად-დინის და ჰულაგუიდების მონეტები^[35].

დმანისის ნაქალაქარის გათხრების დროს ასევე აღმოჩნდა XI - XIII სს. ქართულ მონეტებთან ერთად ზემოხსენებული უცხოური მონეტები, აგრეთვე ჰენრიხ ფლანდრიელისა (1205 - 1206) და არაბულ სომხური მონეტები^[36]. XII - XIII სს. დმანისი იმდენად ძლიერი სავაჭრო ქალაქი იყო, რომ იგი XIII ს. პირველ ნახევარში საკუთარ მონეტასაც ჭრიდა. იმდროინდელ დმანურ მონეტაზე იკითხება: "ქალაქი დმანისი. ხანგრძლივს ჰყოფს მას ღმერთი, წელსა ექვსას ორმოცდა ორსა"(1245წ.)^[37].

ქ. ახალციხეში ნაპოვნია როგორც ქართული, ასევე XI - XIII სს. ბიზანტიური მონეტები, ორთუკიდების მონეტები, ჰალაბის ათაბაგებისა და ტრაპიზონური ასპრების მინაბადები^[38].

დასავლეთ საქართველოს ერთ-ერთი უდიდესი ქალაქი ქუთაისი ვაჭრობას აწარმოებდა არა მარტო ბიზანტიის იმპერიასთან, არამედ აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებთანაც. მაგალითად, ქუთაისში ბიზანტიური^[39] და ტრაპიზონური მონეტებისა და აგრეთვე ტრაპიზონური ასპრების მინაბადთა^[40] გარდა აღმოჩენილია სელჩუკიდების ვერცხლის დრაჰმები, ილდიგიზიდების მონეტა^[41] და სხვ. ქუთაისი უცხოელთა ბატონობისაგან თბილისის გათავისუფლებამდე საქართველოს სამეფოს

დედაქალაქი იყო და ამიტომ აქ, ცხადია, ზარაფხანაც არსებობდა. ქუთაისში ზარაფხანა უნდა არსებულიყო XIII ს. დამდეგსაც^[42].

აღმოსავლური მონეტები ნაპოვნია დასავლეთ საქართველოს სხვა ქალაქებშიც; მაგალითად, ბიჭვინთაში აღმოჩენილია რუმის სელჩუკიდის კაიკობადის (1219 - 1236) მიერ კონიასა და სივასში მოჭრილი ვერცხლის დირჰემები^[43]. მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ XI - XIII სს. სხვადასხვა მუსლიმანების დინასტიების (ეიუბიდები, ილდიგიზიდები, ორთუკიდები, აზერბაიჯანის სელჩუკიდები, მოსულისა და ჰალაბის ათაბაგები და მონღოლები) სპილენძისა და ვერცხლის მონეტები, რომლებიც აღმოსავლეთ საქართველოში ყოფილა გავრცელებული, დასავლეთში თითქმის სულ არ ჩანს^[44]. სამაგიეროდ, დასავლეთ საქართველოში განსაკუთრებით გავრცელებულია ბიზანტიური ოქროს მონეტები და მათი მინაბადები (მაგალითად, სოხუმში, ქუთაისში, ბიჭვინთასა და სხვ.) ბიზანტიური მონეტები გავრცელებულია აგრეთვე მთელს აღმოსავლეთ საქართველოში.

მეზობელ ქალაქებთან სავაჭრო ურთიერთობაში აქტიურ მონაწილეობას იღებდა, როგორც ჩანს, ქ. ალიც. აქ 1925წ. იპოვეს განძი, რომელიც 480 წვრილი მონეტებისაგან შედგებოდა. მათ შორის 204 ჯუიჩიდ-ხანებს (1290 - 1391) ეკუთვნის, ნაწილი - ჯალაირიდებს, ნაწილი კი იოანე II-ის (1280 - 1297) ტრაპიზონული ასპრების მინაბადებია, ხოლო დანარჩენი 258 მონეტა ქართულია^[45].

აღსანიშნავია, რომ ქართული მონეტების გავრცელების არე XII ს. ბოლოსა და XIII ს. დასაწყისში საქართველოს ფარგლებს სცილდება დიდი რაოდენობითაა იგი აღმოჩენილი სამხრეთით - სომხეთის ყოფილი სამეფოს სხვადასხვა ქალაქში და ჩრდილოეთით - ყუბანის დაბლობამდე. როგორც ჩანს, ქართული მონეტები გავრცელებული უნდა ყოფილიყო აღმოსავლეთითაც - შარვანში, რომელთანაც საქართველოს მჭიდრო ეკონომიკური და პოლიტიკური ურთიერთობა ჰქონდა.

საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოსავლური და დასავლური მონეტების ფართო გავრცელება საქართველოს უმთავრეს ქალაქებში (თბილისი, ქუთაისი, დმანისი, ახალციხე), საკუთარი ზარაფხანების არსებობა, მონეტების აღმოჩენა განძების სახით ქალაქებში (რამდენჯერმე თბილისში, რუსთავში, ანსა და სხვ.) და ქვეყნის სხვა რაიონებში, მოწმობენ, რომ ეს ქალაქები მსხვილი ეკონომიკური ცენტრები იყვნენ. გარდა ამისა, გვიჩვენებენ, თუ გაცხოველებული საშინაო და საგარეო ვაჭრობის შედეგად როგორ იქმნებოდა პირობები ამა თუ იმ პირის ხელში საკმაოდ დიდი თანხის დაგროვებისათვის^[46].

დ. მოსახლეობა. სოციალური ურთიერთობა ქალაქებში

ჩვენ არ გაგვაჩნია წერილობითი წყაროები საქართველოს ქალაქთა მოსახლეობის რაოდენობის შესახებ. ქალაქების მოსახლეობა, ცხადია, მნიშვნელოვნად გაიზარდა საქართველოს ფეოდალური მონარქიის შექმნის შემდეგ. თბილისის მოსახლეობის შესახებ XIII ს. დასაწყისში წარმოდგენას გვაძლევს ჟამთააღმწერლის ცნობა იმის შესახებ, რომ 1227წ. თბილისში ჯალალ ად-დინის შემოსევის დროს დაიღუპა ქალაქის დაახლოებით 100 000 მცხოვრები^[47].

XII - XIII სს. რუსთავში არქეოლოგ მ. ივაშჩენკოს დაახლოებითი გამოანგარიშებით 20000 მცხოვრები უნდა ყოფილიყო^[48]. ასევე მრავალრიცხოვანი უნდა ყოფილიყო ქალაქ სამშვილდის მოსახლეობაც. სომეხი ისტორიკოსის თომა

მეწოფელის სიტყვით, XV ს. 40-იან წლებში, ე. ი. მაშინ, როცა სამშვილდე დაქვეითების გზაზე იყო შემდგარი, მტრის მეომრებმა სამშვილდეში "664 კაცის თავისაგან ქალაქის კარზედ მინარეთი დადგეს და 9 400 ტყვედ ჩაიგდეს". ამათ გარდა, მრავალი მოკლეს ტყეებში და ბუჩქნარებში და 60 სასულიერო პირი ქალაქის კარებთან ამოხოცეს^[49]. ეს ცნობა წარმოდგენას იძლევა იმის შესახებ, თუ რამდენად მრავალრიცხოვანი უნდა ყოფილიყო ქ. სამშვილდის მოსახლეობა XI – XIII სს., როცა ის ეკონომიკური ძლიერების ზენიტში იმყოფებოდა.

უნდა ვივარაუდოთ, რომ დმანისის, გორის, ქუთაისის მოსახლეობაც საკმაოდ მრავალრიცხოვანი უნდა ყოფილიყო, მაგრამ საამისო ცნობები, არაპირდაპირიც კი, არ მოგვეპოვება.

X - XIV სს. ქართულ დოკუმენტებში ტერმინი "ქალაქი" ტერმინების - "სოფელი" და "დაბა" - საპირისპირო მნიშვნელობით იხმარება. ამის შესაბამისად ძველი ქართული სიტყვიერების ძეგლებში ქალაქის მოსახლეობის აღსანიშნავად იხმარება განსაკუთრებული ტერმინი - "მოქალაქე", ხოლო ტერმინები - "მსოფლიო" და "მდაბიური" აღნიშნავენ სოფლისა და დაბის მცხოვრებლებს.

საქართველოს ქალაქების ძირითადი მოსახლეობა "ქალაქი" მკვიდრის" (ქალაქის მცხოვრებთა) საერთო სახელითაა ცნობილი. "ქალაქის მკვიდრთა" ძირითად ნაწილს ვაჭრები და ხელოსნები შეადგენდნენ. მათ აღსანიშნავად აღრიდანვე იხმარება ტერმინები - "მოქალაქე" და "ქალაქის ერი" (ქალაქის ხალხი). მაგრამ განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს, რომ "მოქალაქე" ძველ ქართულ ისტორიულ ლიტერატურაში იხმარებოდა მხოლოდ საქართველოს სატახტო ქალაქის მცხოვრებთა აღსანიშნავად^[50]. სხვა ქალაქების მოსახლეობის აღსანიშნავად კი იხმარება ტერმინები - "ქალაქის ერი" და "სავაჭრო ერი"^[51].

XII - XIII სს. თბილისში მოქალაქეებად იწოდებოდა ყველა ვაჭარი და ხელოსანი - თავისუფალი თუ ყმა (მეფის, ეკლესიის, მემამულის).

საქართველოს ქალაქების მოსახლეობა, რომელიც ძირითადად ვაჭრებისა და ხელოსნებისაგან შედგებოდა, არც იყო ერთგვაროვანი არც ეკონომიკურად და არც სოციალურად. ჯერ ერთი, ამ ფენაში შედიოდნენ როგორც თავისუფალი, ისე ყმა ვაჭრები და ხელოსნები, ხოლო, მეორე მხრივ, თავისუფალ მოქალაქე ვაჭართა წრიდან გამოიყოფოდნენ დიდვაჭრები^[52], რომელთა გვერდით გვხვდება უბრალოდ "ვაჭრები", პირადად თავისუფალნი, მაგრამ ეკონომიკური მდგომარებით ძალიან ჩამორჩენილი დიდ ვაჭრებთან შედარებით.

თავისუფალი ვაჭრები, ქალაქის სხვა მოსახლეობისაგან განსხვავებით, სპეციალურ ვაჭრულ ტანისამოსს ატარებდნენ^[53]. ისინი ორგანიზაციებში იყვნენ გაერთიანებულნი. XII ს. ვაჭართა ორგანიზაციების შესახებ ძვირფასი ცნობებია დაცული შოთა რუსთაველის "ვეფხისტყაოსანში".

ვაჭართა სათავეში იდგა ვაჭართუხუცესი, რომელიც დიდვაჭართა წრიდან იყო^[54]. ვაჭართუხუცესის მოვალეობაში შედიოდა როგორც ადგილობრივი, ისე უცხო ქვეყნებიდან ჩამოსულ ვაჭართა მიღება.

უცხო ქვეყნის ვაჭრები, უპირველეს ყოვლისა, ვადლებულნი იყვნენ მიემართათ ვაჭართუხუცესისათვის. ეს უკანასკნელი უგზავნიდა მათ სპეციალურ რწმუნებულს რომელსაც შემოჰყავდა ისინი ქალაქში მზის ჩასვლამდე^[55]. ჩამოსულ მსხვილ ვაჭართაგან განსაკუთრებით გამორჩეულთ ვაჭართუხუცესი სპეციალურად მათთვის განკუთვნილ დასასვენებელ ადგილს მიუჩენდა^[56]. თავის მხრივ, ჩამოსული ვაჭრებიც ვალდებულნი იყვნენ საჭირო პატივი ეცათ ვაჭართუხუცესისათვის. ისინი აუცილებლად უნდა გამოცხადებულიყვნენ

უხუცესთან და ეჩვენებინათ მისთვის საქონელი. გარდა ამისა, უცხოელ ვაჭრებს ვაჭართუხუცესისათვის ძღვენი უნდა მიერთმიათ; ვაჭართუხუცესი შემოზიდულ საქონელზე იღებდა სამეფო ბაჟს და მხოლოდ ამის შემდეგ იძლეოდა თავისუფალი ვაჭრობის ნებართვას. ვაჭართუხუცესს ქალაქის ვაჭართა ფენის სახელით გარკვეული ვალდებულება ეკისრა მეფის მიმართ. როგორც რუსთაველის პოეტიდან ჩანს, "მსხვილი ვაჭრები" დადგენილი წესით ყოველ ახალ წელს მეფეს ძღვენს მართმევენ და ამის შემდეგ ვაჭართუხუცესის მეთაურობით სასახლეში მიდიოდნენ^[57].

რამდენადაც ქალაქის ვაჭართა ზედაფენა მეფის ხელისუფლებისათვის აუცილებელ ძალას წარმოადგენდა, მეფე იახლოვებდა მას და ანიჭებდა გარკვეულ პრივილეგიებს. დამახასიათებელია, რომ ზოგჯერ ვაჭრები ასრულებდნენ სახელმწიფო დავალებებს. მაგალითად, საქართველოს სამეფო დარბაზმა დიდვაჭარ ზანქან ზორაბაბელს მიანდო ჩრდ. კავკასიიდან თამარის საქმროს რუსთა უფლისწულ გიორგის ჩამოყვანა^[58]. მეფის ხელისუფლების ვაჭართა ზედაფენასთან კავშირზე მიუთითებს აგრეთვე წყაროებში ამა თუ იმ ვაჭრის ქართველი მეფის "მეგობრად" და "მამად" მოიხსენიება^[59].

მსხვილ ვაჭართა მნიშვნელობა და როლი კარგადაა წარმოდგენილი XIV ს. ქართულ საკანონმდებლო ძეგლებში. ბექა და აღბუღას სამართლის წიგნში მსხვილი "საპატიო" ვაჭრის სისხლი შეფასებულია 12000 თეთრად და უდრის წვრილი აზნაურის სისხლს, მაშინ როცა იმავე ძეგლით გლეხის სისხლი 400 თეთრადაა შეფასებული^[60].

დამახასიათებელია, რომ მსხვილი ვაჭრები ვაჭრებისა და მოქალაქეთა სხვა ფენების მოსამართლეებად ინიშნებოდნენ. ბაგრატ კურაპალატის სამართლის წიგნში (XI ს.) ნათქვამია, რომ მოსამართლედ უნდა იყოს მღვდელი ან მეფესთან აღზრდილი დამსახურებული პირი, ან კარგი დიდვაჭარი, ანდა სოფლის კარგი მამასახლისი. დიდვაჭარი ჭკვიანი და კარგი მოსამართლე იქნება, რომელიც არ იტყვის რაიმე არა კანონიერს^[61]. გასაგებია რომ დიდვაჭარი, როგორც სამართლიანად შენიშნავს ივ. ჯავახიშვილი, შეიძლებოდა ყოფილიყო მხოლოდ ვაჭრებისა და, საერთოდ, ქალაქის მოსახლეობის მოსამართლე^[62].

საქართველოს მსხვილი ვაჭრები ბატონობდნენ და არა მარტო საშინაო, არამედ საქარავნო - სატრანზიტო ვაჭრობაშიც. ქარავნებს ყოველთვის მეთაურობდნენ მსხვილი ვაჭრები, რომლებიც ქარავანთუხუცესებად იწოდებოდნენ. საქარავნო-სატრანზიტო ვაჭრობას საქართველოში, ისე როგორც სხვა "აღმოსავლურ ქალაქებში", ხელმძღვანელობდნენ ე. წ. "ურტალები" (მორტალებინ) - ვაჭართა მსხვილი გაერთიანებანი. ქართულ ისტორიულ ლიტერატურაში ტერმინი "ურტალი" დადასტურებულია მხოლოდ XIII ს. შუა წლებში, სახელდობრ, რკონის 1259 წლის სიგელში. მაგრამ რამდენადაც მსგავსი სავაჭრო ორგანიზაციები ასეთივე სახელწოდებით აღმოსავლეთის ქალაქებში ცნობილია მანამდეც, შეიძლება დავუშვათ საქართველოში მათი ადრე არსებობა.

რკონის სიგელში მოხსენიებულ ურტალში სამი პირი იყო გაერთიანებული. ეს გაერთიანება ფართო ვაჭრობას ეწეოდა როგორც საქონლით, ისე მამულით. ზოგჯერ ის ისეთ დიდ მამულსაც ყიდულობდა, რომლის ფასი 65000 თეთრი იყო^[63]. მიწის ნაკვეთების შეძენას მარტო კომერციული მიზანი არ ჰქონდა - ზოგჯერ ეს დიდი მამულები ურტალის რომელიმე წევრის საკუთრებაში გადადიოდა. ურტალის წევრები მამულებს სხვა გზითაც იძენდნენ. ურტალები მსხვილ საკრედიტო ოპერაციებს ახორციელებდნენ, სესხად აძლევდნენ დიდძალ თანხას. ვალის

გადაუხდელობის შემთხვევაში მევალის მამული ურტადის საკუთრებაში გადადიოდა. იმ დროის საქართველოში ასეთი შემთხვევები იშვიათი არ იყო.

ურტალებთან კავშირი ჰქონდა ფეოდალურ არისტოკრატას. ზოგიერთი ფეოდალი, თვით ისეთი მსხვილიც კი, როგორც იყო ერისთავთერისთავი და მეჭურჭლეთუხუცესი კახა, აქტიურ მონაწილეობას ღებულობდა ურტალების საქმიანობაში - იღებდა ურტალებისაგან სესხს, დებდა მათთან სხვადასხვა სავაჭრო გარიგებას^[64].

თავისუფალ და მეფის მსხვილ ვაჭრებთან ერთად ვაჭრობაში მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ მონასტრებისა და ფეოდალების ყმა ვაჭრებიც. მაგალითად, შიომღვიმის მონასტერს თბილისში ჰყავდა ყმა ვაჭრები არა მარტო ქალაქის განთავისუფლების შემდეგ, არამედ მაშინაც, როცა იგი არაბი ამირას ხელში იყო; ამავე მონასტერს თბილისში ჰქონდა დუქნები^[65], ხოლო ყმა ვაჭრები ჰყავდა ქ. ჟინვანში^[66] და საქართველოს სხვა ქალაქებშიც^[67]. სხვა მონასტრებსა და ეკლესიებსაც ჰყავდათ ყმა ვაჭრები და ხელოსნები საქართველოს სხვადასხვა ქალაქში. მაგალითად, თამარ მეფის დროს რუსთავის ეპისკოპოსს ქ. რუსთავში ჰყავდა 65 კომლი ყმა მოქალაქე^[68].

ეკლესია-მონასტრების გარდა საქართველოს ქალაქებში დიდი რაოდენობის ყმებს ფლობდნენ საერო ფეოდალებიც - მეფე და მსხვილი აზნაურები.

ეკლესია-მონასტრების კუთვნილი ყმა ვაჭრები და ხელოსნები ძირითადად საერო ფეოდალების მიერ შეწირულნი იყვნენ, ხოლო უმნიშვნელო რაოდენობა თვით ეკლესიებისა და მონასტრების სახსრებით იყო შეძენილი.

ამრიგად, საქართველოს ფეოდალური ქალაქების მოსახლეობის ნაწილი შედგებოდა დიდვაჭრების, რიგითი თავისუფალი ვაჭრებისა და ყმა ვაჭრებისაგან.

ქალაქის მოსახლეობის მეორე ფენას ხელოსნები შეადგენდნენ. ვაჭრების მსგავსად ხელოსნებიც თავისუფლად და ყმებად იყოფოდნენ. როგორც ვაჭრებს, ისე ხელოსნებს შორისაც იყვნენ "ღირსეულნი" და "საპატიონი". XII ს. ასეთები იყვნენ ოქრომჭედლები ბექა და ბეშქენ ოპიზარები^[69].

ქალაქის მოსახლეობის ნაწილი შედგებოდა ყმა ხელოსნებისაგან, რომლებიც მეფეს ეკლესიას, მონასტრებს და საერო ფეოდალებს ეკუთვნოდათ.

მოსახლეობის ნაწილს შეადგენდნენ ე. წ. "ქალაქის ღარიბები". ეს ფენა იმდენად მრავალრიცხოვანი იყო, რომ მეფის ხელისუფლება იძულებული გახდა განსაკუთრებული ყურადღება მიექცია მისთვის. ქალაქებში ღარიბთათვის შენდებოდა სპეციალური თავშესაფარი, ანუ ე. წ. "გლახაკთა სახლები"^[70], რომლებსაც სახელმწიფო ინახავდა. გასაგებია, რომ მთავრობის მხრივ ღარიბებზე ასეთი ზრუნვა კლასობრივი ინტერესებით იყო ნაკარნახევი და მიზნად ისახავდა უვნებელი გაეხადა ქალაქის მოსახლეობის ეს მშფოთვარე ფენა. ოფიციალურად კი მეფის ხელისუფლება მფარველობდა ღარიბებს. თამარის ერთი ისტორიკოსის ცნობით, "გლახაკთა" შესანახად გადადებული იყო სახელმწიფო შემოსავლის ერთი მეათედი ნაწილი^[71]. ქალაქის ძირითადი მოსახლეობის სოციალური უთანასწორობა მისი პოლიტიკური ინტერესების სხვადასხვაობის მიზეზი იყო. მოქალაქეთა უმაღლესი ფენა თანდათანობით გადადიოდა ფეოდალური არისტოკრატის რიგებში. მათი ინტერესები, ცხადია, მნიშვნელოვნად განსხვავდებოდა ყმა ვაჭრებისა და ხელოსნების ინტერესებისაგან.

ქალაქის მოსახლეობის გაბატონებულ ფენას ფეოდალური არისტოკრატია შეადგენდა. საქართველოს თითქმის ყველა ქალაქი მეფისა და დიდებულების ხელში იყო^[72].

მეფის ხელისუფლებისა და ქალაქების ურთიერთდამოკიდებულების ისტორიიდან ცხადი ხდება, რომ ბაგრატ IV-ის დროიდან, განსაკუთრებით კი დავით აღმაშენებლისა და გიორგი III-ის დროს, სამეფო ხელისუფლება იბრძოდა ქალაქების დაუფლებისათვის. დავით აღმაშენებელმა, გაათავისუფლა რა თურქ-სელჩუკებისაგან თბილისი, რუსთავი, დმანისი და სხვ., ისინი მსხვილ ფეოდალებს კი არ უწყალობა, არამედ უშუალოდ მეფის ხელისუფლებას დაუმორჩილა. ასევე აკეთებდა გიორგი III, რომელიც ყოველგვარი საბაბით ცდილობდა ჩამოერთმია ქალაქები მსხვილი ფეოდალებისათვის. მეფის ხელისუფლებას ამ ბრძოლაში ეხმარებოდა ქალაქის მოსახლეობის ნაწილი. შემთხვევითი არ იყო, რომ თბილისის და ანისის "ბერებმა" (ე. ი. ქალაქის მოსახლეობის უმადლესმა ფენამ) არაერთხელ მიმართეს დავით IV-ს ამ ქალაქების ხელში აღების წინადადებით. მეფის ხელისუფლება, თავის მხრივ, ზრუნავდა ქალაქის ზედაფენის მდგომარეობის განმტკიცებისათვის და ამავე დროს ღებულობდა ზომებს ახალი ქალაქების დაარსებისათვის. იქმნება შედარებით მყარი კავშირი მეფის ხელისუფლებასა და სამეფო ხელისუფლებას შორის, რის შედეგად უმთავრესი ქალაქები - თბილისი, რუსთავი, გორი, ქუთაისი, სამშვილდე, დმანისი, ატენი, ხუნანი და სხვ. მეფის ხელში რჩება. მეფის ხელისუფლებისა და ქალაქების კავშირი პოლიტიკურ წარმატებასაც აღწევს: დავით IV-მ და გიორგი III-მ შეძლეს მსხვილი ფეოდალების დამარცხება, თუმცა ეს გამარჯვება დროებითი აღმოჩნდა^[73]. ვითარება შეიცვალა თამარის მეფობის ბოლო ხანებში, როცა სამეფო ხელისუფლებისა და ქალაქთა კავშირი შესუსტდა. ამ პროცესის შემდგომ განვითარებას ხელი შეუწყვეს მონღოლმა დამპყრობლებმა. შედეგი ის იყო, რომ ქალაქები დანაწილებული აღმოჩნდა სამეფო ხელისუფლებასა და მსხვილ ფეოდალებს შორის.

დიდებულები სამსახურის სანაცვლოდ მეფისაგან ქალაქებსაც იღებდნენ - ზოგნი მემკვიდრეობით მფლობელობაში, ზოგნი კი დროებით, მათ მიერ რომელიმე სახელმწიფო სამსახურის შესრულების დროის განმავლობაში. მეფის წინაშე რაიმე დანაშაულის ჩადენის შემთხვევაში მეფეს შეეძლო ჩამოერთმია დიდებულისათვის სამემკვიდრეო ან დროებით სარგებლობაში მიცემული ქალაქი.

უფრო ხშირად ქალაქები გაიცემოდა დროებით სარგებლობაში. ასეთი გადაცემა სხვადასხვა პირობით ხდებოდა. ქალაქების "სახარაჯოდ" გაცემა იმას ნიშნავდა, რომ მოქალაქეები "ხარაჯას", ე. ი. განსაზღვრულ გადასახადს ქალაქის მფლობელს უხდიდნენ. "სახარაჯო ქალაქები" უმრავლეს შემთხვევაში სამეფო კარის მსხვილი მოხელეების-ამირსპასალარის, მანდატურთუხუცესის და სხვ. ხელში იყო. ქალაქების სახარაჯოდ გაცემა მათი სამსახურის ანაზღაურების ერთ-ერთი ფორმა იყო. მაგალითად, თამარის ისტორიკოსის სიტყვით, სარგისის შვილს ივანეს მსახურთუხუცესის თანამდებობასთან ერთად მისცეს მრავალი სახარაჯო ქალაქი და ციხესიმაგრე^[74].

სახარაჯოდ ქალაქები გაიცემოდა როგორც მთლიანად, ისე სანახევროდ. მაგალითად, თამარ მეფემ ზაქარია ვარამის ძეს, სხვათა შორის, უწყალობა მრავალი ქალაქი სრულ და სანახევრო მფლობელობაში^[75]. ქალაქის სრულ მფლობელობაში გაცემა ნიშნავდა ქალაქის მთელი შემოსავლის სახარაჯო ქალაქის მფლობელის ხელში გადასვლას. სანახევროდ გაცემის შემთხვევაში კი ქალაქის შემოსავლის ნახევარი სამეფო ხაზინაში შედიოდა.

თამარის ისტორიკოსის სიტყვით, ზოგიერთი დიდებული სხვადასხვა გზით ქალაქის მფლობელი ხდებოდა. ამ მხრივ დამახასიათებელია, რომ ერთ-ერთი ქართველი ფეოდალი - შანშე მხარგრძელი 15 ქალაქის მფლობელი იყო^[76].

ქალაქის მფლობელი დიდებული ამ ქალაქის ბატონად ითვლებოდა. ზოგჯერ ეს ბატონობა ვრცელდებოდა ქალაქის ირგვლივ მდებარე მიწაწყალზედაც და ატარებდა როგორც ეკონომიკურ, ისე პოლიტიკურ ხასიათს.

ქალაქები დიდებულთა და გავლენიან მოხელეთა მფლობელობაში გადადიოდა აგრეთვე მეფეთა წყალობის და ყიდვის გზით.

ფეოდალური არისტოკრატის წარმომადგენლები დაკავშირებულნი იყვნენ არა მარტო ქალაქის ვაჭრობასთან, არამედ აბანდებდნენ სახსრებს მსხვილ საბითუმო-საქარავნო საგარეო ვაჭრობაში, მსხვილ ვაჭართა კომპანიებში - ურტალებში. ზემოხსენებული კახა ერისთავთერისთავი და მეჭურჭლეთუხუცესი, ერთ-ერთი უძლიერესი დიდებულთაგანი თავისი თანამდებობით, დაკავშირებული იყო ქალაქის მოსახლეობასთან, მაგრამ მისი მოქალაქეებთან კავშირი ამით არ ამოიწურებოდა. ის აქტიურად მონაწილეობდა ქალაქის ვაჭრობაში და ამ გზით დიდ მოგებას ღებულობდა. ფეოდალური არისტოკრატის ასეთივე წარმომადგენელი იყო თამარის მეჭურჭლეთუხუცესი ყუთლუ-არსლანი. იგი, მოხვდა რა ფეოდალური არისტოკრატის რიგებში, მჭიდრო კავშირში იყო ქალაქის სავაჭრო წრეებთან, რის გამოც ზოგი წყარო მას თვლის სიმდიდრის წყალობით აღზევებულ პიროვნებად.

თბილისის საქალაქო ცხოვრებასთან იყო დაკავშირებული აგრეთვე ქართლის ერისთავი და თბილისის ამირა აბულასანი. მის ხელში იყო ქალაქი რუსთავიც. ვახუშტი ბაგრატიონი ამ მსხვილ ფეოდალს თბილისელ ვაჭარს უწოდებს^[77].

ქალაქის ფეოდალური არისტოკრატის მჭიდრო კავშირი მსხვილ ვაჭრებთან თანდათანობით ამორებდა მათ მოქალაქეებისაგან და ფეოდალური არისტოკრატის რიგებში აქცევდა. ეს პროცესი განსაკუთრებით ღრმავდება მონღოლთა ბატონობის დამყარების დროიდან. ფეოდალური არისტოკრატის წარმომადგენელთა კავშირი მოქალაქეთა ზედაფენასთან, ამ უკანასკნელის წარმომადგენელთა ფეოდალური არისტოკრატის რიგებში გადასვლა, მათი ინტერესების დაახლოება და სხვა დიდ გავლენას ახდენდა საქალაქო ცხოვრებასა და წყობილებაზე.

ფეოდალური არისტოკრატის როლი ქალაქებში აღნიშნულით არ ამოიწურებოდა. მისი წარმომადგენლები თავიანთი მსხვილი სავაჭრო ოპერაციებით გავლენას ახდენდნენ ქალაქების ეკონომიკაზე და პოლიტიკურ ცხოვრებაზე, როგორც მეფის უმაღლესი მოხელეები. ფეოდალური არისტოკრატია ბატონობდა არა მარტო ქალაქში, არამედ მის მიმდებარე რაიონშიც, რომელსაც დიდებული მეფისაგან იღებდა ქალაქთან ერთად. მაგალითად, დავით აღმაშენებელმა ივანე ორბელს მისცა ქ. სამშვილდე გარეუბნებით. რუსთავის მფლობელს ამავე დროს მის ირგვლივ მდებარე დასახლებული პუნქტებიც ეკუთვნოდა. დამახასიათებელია, რომ ქართველმა ფეოდალმა გრიგოლ ბაკურიანის ძემ, რომელიც ბიზანტიაში მსახურობდა, საქართველოს მეფეს გიორგი II-ის (1072 - 1089) გადასცა ქ. ყარსი მიმდებარე რაიონებით^[78].

ფეოდალური არისტოკრატის ბატონობა ქალაქის მიმდებარე რაიონებში, რომელთაგან დიდად იყო დამოკიდებული ფეოდალური ქალაქის ეკონომიკა, ხელს უწყობდა ქალაქების პოლიტიკურად დამორჩილებას ფეოდალების მიერ.

გარდა ამისა, ქალაქის მფლობელი დიდებული ცდილობდა გადაეყცია ეს ქალაქი მის კერძო საკუთრებად.

ფეოდალური არისტოკრატის ბატონობა ქალაქებში და მისი მჭიდრო კავშირი ქალაქის მოსახლეობის ზედაფენასთან იყო იმის ერთ-ერთი მიზეზი, რომელმაც თანდათანობით შეასუსტა, ხოლო შემდეგ განხეთქილებამდე მიიყვანა ქალაქებისა და მეფის ხელისუფლების კავშირი.

ე. საქალაქო მმართველობა

ფეოდალური საქართველოს ქალაქების მმართველობისა და პოლიტიკური წყობილების საკითხი ჯერ კიდევ არაა სრულყოფილად შესწავლილი, რაც გამოწვეულია სათანადო წყაროების უქონლობით. განსაკუვრებით ეს ითქმის იმ ქალაქებზე, რომლებიც დიდებულების ხელში იყო და რომელთა შესახებ მხოლოდ ის ვიცით, რომ ისინი დიდებულის ხელისუფლებას ემორჩილებოდნენ. რაც შეეხება მეფის ქალაქებს მათი მმართველობის სისტემის წარმოდგენა შესაძლებელია.

ერთიანი ქართული ფეოდალური მონარქიის შექმნის შემდეგ ქალაქის გამგებელს მეფე ნიშნავდა.

ქ. თბილისის მმართველს ამირა ან ამირთა ამირა ეწოდებოდა. ქართულ ისტორიულ ლიტერატურაში ეს ტერმინი არაბთა ბატონობის დროიდან ჩნდება. თავდაპირველად ამირა ქართლში არაბთა უმაღლეს მოხელეს ერქვა, მაგრამ თბილისის საამიროს ტერიტორიის შემცირების შემდეგ ამირა ქ. თბილისისა და მიმდებარე რაიონის მმართველად იქცა.

თბილისის განთავისუფლების (1122წ.) შემდეგ თბილისის ამირას საქართველოს მეფეები ნიშნავდნენ ქართველ დიდებულთა წრიდან. თამარის დროს თბილისის ამირა იყო აბულასანი, რომელიც ერთ-ერთ წარწერაში იხსენიება როგორც ქართლის ერისთავთერისთავი და ამირთა ამირა^[79]. ცხადია, რომ თბილისის ამირა XII – XIII სს., ძველი ჩვეულების თანახმად, ამავე დროს ქართლის მმართველად - ერისთავად ითვლებოდა, ე. ი. თბილისთან ერთად ის განაგებდა ქალაქის ახლომდებარე რაიონებს.

ამირა საქართველოს სხვა ქალაქებშიც ინიშნებოდა. XIII ს. იხსენიება გორის ამირთა ამირა^[80], ჟინვანის ამირა^[81], ქუთაისის ამირა^[82].

ქართველი მეფეები ამირებს ნიშნავდნენ აგრეთვე მათ მიერ საქართველოსთან შემოერთებულ მსხვილ ქალაქებში. გიორგი III-მ მის მიერ შემოერთებული ანისის ამირად დანიშნა ერთ-ერთი ქართველი დიდებული. თამარის ისტორიკოსის სიტყვით, კარის (ყარსის) შემოერთების შემდეგ ამ ქალაქის ამირად დანიშნა ივანე ახალციხელი^[83].

არაბული წარმოშობის ამ ტერმინთან ერთად ("ამირა") ქალაქის მმართველის აღსანიშნავად იხმარებოდა ქართული ტერმინიც - "მოურავი".

მოურავის ინსტიტუტი ქართულ სახელმწიფო აპარატში, თუ ადრე არა, XI ს-დან მაინც არსებობს^[84]. მოურავები ეწოდებოდათ აგრეთვე მეფის მიერ ცალკეული რაიონების მმართველებად დანიშნულ მოხელეებს. ამირა-მოურავის უფლება - მოვალეობათა შესახებ მასალები XI - XIII სს. არ მოგვეპოვება, მაგრამ უნდა დავუშვათ, რომ მათი ფუნქციები იმ დროს ისეთივე იყო, როგორიც გვიანდელ საუკუნეებში.

ამირა-მოურავის გარდა ქალაქის მმართველობაში მონაწილეობას იღებდნენ სხვა მოხელეებიც, მაგალითად, ციხისთავი, ე. ი. ციხესიმაგრის გარნიზონის უფროსი, რომელიც დადასტურებულია IV - VII სს-დან^[85]. ქალაქის ციხისთავის

მოვალეობა იყო ქალაქის ციხესიმაგრის უშიშროების დაცვა. ამ მიზნით მას ჰყავდა სპეციალური სამხედრო გარნიზონი, რომელიც ციხეში იდგა.

XI - XII სს. დოკუმენტში ქალაქის მოხელეთა შორის ხშირად იხსენიება "შურტა"^[86]. დოკუმენტების მიხედვით ძნელია დავადგინოთ ამ მოხელის ფუნქციები.

ა. კრემერის განმარტებით, აღმოსავლეთის ქალაქებში შურტა პოლიციის მოხელე იყო, რომელიც ქალაქის წესრიგს იცავდა^[87]. შურტა, როგორც მეფის მოხელე, იხსენიება ჯერ კიდევ 1072წ. გიორგი II-ის მეფობაში, ე. ი. თბილისის შემოერთებამდე, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ შურტა თბილისის გარდა სხვა ქალაქებშიც იყო.

ქალაქის მოხელენი იყვნენ აგრეთვე მწონავები და მებაჟენი, რომლებიც, ივ. ჯავახიშვილის აზრით, შურტას ხელქვეითნი უნდა ყოფილიყვნენ^[88].

გიორგი III-ის 1170 წლის საბუთით დასტურდება თბილისში გუსტასიზის თანამდებობის არსებობა. ქართული მგუსტასიზინ, უეჭველია, წარმომდგარია არაბული "მუხთასიზიდან". მუსლიმანურ აღმოსავლეთში მუხთასიზი იყო წონისა და ზომის მეთვალყურე ბაზრებში, ხოლო გარდა ამისა, იგი პოლიციურ მოვალეობასაც ასრულებდა^[89]. სომხური წყაროების მიხედვით მუხთასიზის მოვალეობაში შედიოდა აგრეთვე ქალაქის გამოსაღებთა შეგროვება.^[90]

გიორგი III-ის ზემოხსენებულ სიგელში მოხსენიებულია გადასახადები - საამიღო და სარაისო, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ საქართველოს ქალაქებში არსებობდა შესაბამისი თანამდებობანი. ეს ტერმინებიც არაბული წარმოშობისაა. პირველი "ამიდასაგან" წარმოდგენა, მეორე - "რაისიდან", რომლებიც, როგორც თანამდებობები, ცნობილი იყო მუსლიმანური აღმოსავლეთის ქალაქებში^[91].

როგორც ვხედავთ, არაბთა ხანგრძლივი ბატონობისა და მუსლიმანურ აღმოსავლეთთან მჭიდრო კავშირურთიერთობის გამო საქართველოს ქალაქებში სამოხელეო ინსტიტუტები XI - XIII სს. საბუთების მიხედვით არაბულ სახელებს ატარებენ. მაგრამ ეს სრულებითაც არ ნიშნავს იმას, რომ საქალაქო ცხოვრება საქართველოში მუსლიმანური სამყაროს მიბაძვით იყო მოწყობილი. არაბული სახელის მატარებელი ქართული სამოხელეო ინსტიტუტები არსებითად განსხვავდებოდა იმავე სახელწოდებით ცნობილი აღმოსავლური ინსტიტუტებისაგან. მაგალითად, მუსლიმანურ სამყაროში ამირა, რომელიც იქ ცალკეული პროვინციის მმართველი იყო, თავისი მოვალეობითა და უფლებებით არსებითად განსხვავდებოდა ქართული ქალაქების ამირასაგან, რომელიც აქ სავსებით შეესაბამებოდა მოურავის ქართულ ინსტიტუტს. ასევე შეიძლება ითქვას შურტას შესახებაც. ეთნოგრაფიული მასალებით ქართლის მთიან რაიონებში დადასტურებული შურტა (შურტა) სავსებით სხვა ბუნებისაა, ვიდრე აღმოსავლური შურტა.

ის ფაქტი, რომ XI - XII სს. საქართველოს სამოხელეო ინსტიტუტებმა სინამდვილეში მხოლოდ სახელები შეიცვალეს და არსებითად იგივე ძველი ქართული ინსტიტუტები იყვნენ, კარგად მტკიცდება გუსტასიზის თანამდებობის მაგალითზე.

გუსტასიზის მოვალეობა, როგორც მისი სამოხელეო ფუნქციის შესწავლა გვარწმუნებს, სავსებით, შეესატყვისება ძველი ქართული სამოხელეო ინსტიტუტის - ქალაქის ნაცვალის მოვალეობას. ქალაქის ნაცვალი საქართველოს ქალაქებში და მუხთასიზის მუსლიმანური აღმოსავლეთის ქალაქებში ამოწმებდნენ სასწორების სიზუსტეს და საქონელზე დაწესებულ ნიხრს; ისინი ასამართლებდნენ დამნაშავეს ქალაქის წესების დარღვევისათვის, აგრეთვე იცავდნენ ქალაქში საერთო წესრიგს^[92].

როგორც ვხედავთ, მოცემულ შემთხვევაში ქართული ინსტიტუტი "ნაცვალი" სახელდებულ იქნა არაბული წარმოშობის ტერმინით - მგუსტასიბინ.

საინტერესოა, რომ XI - XII სს. ქართულ საბუთებში ქალაქების მოხელეთა შორის არ მოიხსენიება "მამასახლისი", რომლის არსებობა დოკუმენტურად VI ს-დან მაინც არის დადასტურებული. ეს, ალბათ, იმით აიხსნება, რომ მამასახლისიც, ისე როგორც ნაცვალი, XI - XII სს. რომელიმე არაბული ტერმინით იყო შეცვლილი.

ამრიგად, აღნიშნულ შემთხვევაში საქმე გვაქვს ქართული სამოხელეო ტერმინების არაბული წარმოშობის ტერმინებით შეცვლასთან, ე. ი. სახეზეა ტერმინების სესხება და არა აღმოსავლური ქალაქური წყობის გადმოტანა.

უნდა აღინიშნოს, რომ არაბული წარმოშობის ტერმინებმა საბოლოოდ ვერ განდევნეს სახელოების ქართული სახელწოდებანი. მაგალითად "ამირა" ზოგჯერ XVII ს. დამდეგამდე მხოლოდ თბილისის გამგებლის მიმართ კი XIV ს. შემდეგ ეს ტერმინი აღარ იხმარებოდა, ქართულ საბუთებში ისინი ყველგან მოურავის სახელს ატარებენ.

XII ს. დასასრულიდან ქართულ წყაროებში სრულიად აღა ჩანს "გუსტასიბი", "რაისი", "ამადი" და ძმურტა". XIII - XVI სს. კვლავ მკვიდრდება ქართული სამოხელეო ტერმინები: მამასახლისი, ნაცვალი, ქალაქის მწერალი, ქალაქის მეჭურჭლე და სხვ.

ქალაქის ზემოხსენებული მოხელეები - ციხისთავი, შურტა, გუსტასიბი (ნაცვალი) და სხვ. ქალაქის მოურავს ("ამირას") ემორჩილებოდნენ. თვით სამეფო ქალაქები და მათი მოურავები "ხელმწიფის კარის გარიგების" (XIVს.) მიხედვით მეჭურჭლეთუხუცესს ემორჩილებოდნენ.

მოურავი (ამირა) ინიშნებოდა მსხვილი ფეოდალების წრიდან, ხოლო თბილისის ამირთა ამირას XII ს. დასასრულიდან მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა სამეფო დარბაზში. ქალაქის სხვა მოხელეებს მეფე ნიშნავდა ქალაქის ზედაფენის წრიდან. ქალაქის დაბალი ფენების შევიწროებასა და ექსპლოატაციაში ქალაქის მოხელენი არაფრით ჩამოუვარდებოდნენ მსხვილ ფეოდალებს. ფეოდალური ქალაქის აპარატის შენახვა ქალაქის ქვედაფენებს აწვა ზურგზე.

მოურავის (ამირას) სასარგებლოდ მშრომელი მოსახლეობისაგან იკრიფებოდა გადასახადი - სამოურავო^[93]. ციხისთავის სასარგებლოდ დაწესებულ გადასახადს საციხისთავო ეწოდებოდა. გარდა ამისა, ცალკე იკრიფებოდა გადასახადი საციხო^[94], რომელიც ციხესიმაგრის მოვლა-შეკეთებისათვის იყო გამიზნული. მსგავსი გადასახადები იყო დაწესებული ქალაქის სხვა მოხელეებისათვისაც. ქალაქის ვაჭრულ-ხელოსნური მოსახლეობა, ცხადია, სხვა გადასახადებსაც იხდიდა, რომლებიც ქალაქისა და მეფის საჭიროებისათვის იხარჯებოდა.

ვაჭრებისა და ხელოსნების აღნიშნული გადასახადებისაგან განთავისუფლება შესაძლებელი იყო მხოლოდ მეფის ბრძანებით. მეფეზე იყო დამოკიდებული აგრეთვე ქალაქში შემოტანილი საქონლის ბაჟისაგან განთავისუფლებაც ^[95].

როგორც ვნახეთ, ქალაქის მმართველობა ძირითადად მეფის მოხელეთა ხელში იყო. ამასთან, ქალაქებში იმყოფებოდნენ მოქალაქეთა ხელისუფლების წარმომადგენლებიც. საქართველოს ზოგ ქალაქში X - XI სს. (შესაძლებელია უფრო ადრეც) ქალაქის მოსახლეობის შეძლებული ნაწილის წარმომადგენლები იყვნენ "ქალაქის უხუცესები", ანუ "ქალაქის ბერები". ისტორიულ ძეგლებში ეს უკანასკნელი გვხვდება მხოლოდ თბილისში.

ამირას შემდეგ თბილისში ყველაზე გავლენიანი პირები "ბერები" იყვნენ. ამრას ხელისუფლების დროებითი ან საბოლოო შეწყვეტის შემთხვევაში მათ შეეძლოთ თავიანთი შეხედულებით ქალაქი გადაეცათ სხვა პატრონისათვის. თბილისის ამირა ჯაფარის გარდაცვალების შემდეგ "ტფილელმა ბერებმა" რამდენჯერმე მოიწვიეს ბაგრატ IV და თხოვეს მას ჩაებარებინა ქალაქი.

ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარებამ გამოიწვია თბილისში ამირას ხელისუფლების გვერდით საქალაქო თვითმმართველობის ჩამოყალიბება. XI ს. 80-იანი წლებიდან ქალაქის თვითმმართველობა ქალაქის დამოუკიდებლობაში გადაიზარდა და, ამრიგად, თბილისი ქალაქ - კომუნად იქცა. კომუნის დროს ქალაქის გამგებლობა "ქალაქის უხუცესთა კრების" (საბჭოს) ხელში იყო. თბილისის საქალაქო კომუნის ისტორია დასრულდა 1122 წელს დავით აღმაშენებლის მიერ თბილისის აღებით^[96].

[1] ფ. ენგელსი, გლეხთა ომი გერმანიაში, თბ., 1956, გვ. 190.

[2] III. А. Месхиа, Города и городской строй феодальной Грузии, с. 41.

[3] III. А. Месхиа, Города и городской строй феодальной Грузии, с. 42- 43.

[4] მათე ურჭაელი, ქრონოგრაფია, ვაღარშაპატი, 1898, გვ. 356 –357 (სომხურ ენაზე).

[5] ქართლის ცხოვრება, II, გვ.55;თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, II,გვ. 277 –278; ს. კაკაბაძე, ვეფხისტყაოსნის გამოცემის წინასიტყვაობა, II , გამოც., გვ. XIII; პ. ინგოროყვა, რუსთველიანა, თბ., 1926, გვ. 169 –188.

[6] შ. მესხია, დასახ. ნაშრ., გვ. 44- 45

[7] ვახუშტი, აღწერა...გვ. 130.

[8] უფრო დაწვრილებით იხ. დ. მუსხელიშვილი, ციხე-ქალაქი უჯარმა, თბ., 1966.

[9] ე. ჯანდიერი, ჯავახეთის ახალქალაქის ისტორიისათვის, კრებ. "ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები", I, თბ., 1969, გვ. 46- 69.

[10] ც. ჩიკოძე, ქალაქ თელავის ისტორიისათვის, კრებ. "ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები", გვ. 24 – 43.

[11] ვ. ი. ლენინი, კაპიტალიზმის განვითარება რუსეთში, თბზ., ტ. 3, IV გამოცემა, გვ. 383.

[12] შ მესხია, ხელოსნობა ძველ საქართველოში (V –XII სს.), ხელნაწერი, გვ. 92. კერამიკული წარმოების შესახებ იხ. აგრეთვე, ვ. ჯაფარიძე, კერამიკული წარმოება XI-XII სს. საქართველოში, თბ., 1956.

[13] ლ. მუსხელიშვილი, დმანისი, გვ.443.

[14] შ. ხიდაშელი, სხალტბა-შიომღვიმის წყალსადენი, გვ.234

[15] შ. ხიდაშელი, სხალტბა-შიომღვიმის წყალსადენი, გვ. 264.

[16] შ. მესხია, დასახ. ნაშრ., გვ. 110-111.

[17] ნ. ქოიავა, ძვირფასი ქვები შოთა რუსთაველის პოემაში, ენიმკის მოამბე, III , თბ., 1938, გვ.58.

[18] იხ. ანდერძი დავით აღმაშენებლისა შიომღვიმისადმი (1123), ქართული სამართლის ძეგლები, II, ი. დოლიძის გამოცემა, თბ., 1965, გვ. 12- 18; ნ. ბერძენიშვილი, მცხეთის საბუთი XI საუკუნისა, საქართველოს ისტორიის საკითხები, IV, თბ., 1967, გვ. 217- 289

[19] ლ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 448. ნ. უგრელიძე, მინა ძველ საქართველოში, თბ., 1961

[20] შ. მესხია, დასახ. ნაშრ., გვ.116.

[21] პ. გუგუშვილი, ტექსტილური მრეწველობის ორი ტერმინისათვის "ვეფხისტყაოსანში", მნათობი 1959, N 11, გვ. 158- 163.

[22] ნ.ბერძენიშვილი, სამღებროთა შესახებ XVIII ს. საქართველოში, საქართველოს ისტორიის საკითხები, IV, თბ., 1967, გვ. 309-351; შ.მესხია, დასახ.ნაშრ. გვ.127.

[23] XI-XII სს. საქართველოში რკინის წარმოების დიდ მასშტაბებს მოწმობს არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩენილი ქურები და წიდა (იხ. ი. გრძელიშვილი, რკინის სადნობი ძველი

სახელოსნოები აღმოსავლეთ საქართველოში, "მაცნე", 1964, N 1, გვ. 188-199; მისივე, რუსთაველის ეპოქის რკინის მეტალურგია, "მაცნე", 1966, N 5).

[24] ნიკორწმიდის იადგარი, ქართული სამართლის ძეგლები (ი. დოლიძე გამოცემა), III, თბ., 1970, გვ.28.

[25] ვ. ცისკარიშვილი, ჯავახეთის ეპიგრაფიკა როგორც საისტორიო წყარო, თბ., 1959, გვ.33.

[26] ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, II, ნაკვ. I, გვ. 64.

[27] აბუსერიძე ტბელი, ბოლოკ-ბასილის მშენებლობა შუარტყალში და აბუსერიძეთა საგვარეულო მატიანე, ლ. მუსხელიშვილის გამოც., 1941.

[28] ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, I, თბ., 1907, გვ.40.

[29] შ. მესხია, ხელოსნობა ძველ საქართველოში (V –XII სს). გვ. 248.

[30] რ. მეტრეველი, შინაკლასობრივი ბრძოლა ფეოდალურ საქართველოში, თბ., 1973, გვ. 296 –299.

[31] ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიკური ისტორია, 1907, გვ. 30- 31.

[32] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 80, შდრ. ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ.33.

[33] Э. Кверфельд, Китайская керамика XI-XII вв. на Кавказе, «Памятники эпохи Руставели», Л., 1938, с. 186 -188

[34] А. Банк, Керамика из Дманиси и Херсонеса, « Памятники эпохи Руставели» , с. 179- 180, 183- 184.

[35] თ. ლომოური, ფული რუსთაველის ეპოქაში, " რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურის ძეგლები", გვ. 312- 313.

[36] იქვე, გვ. 316; ლ. მუსხელიშვილი, დმანისი, გვ. 446.

[37] გ. წერეთელი, დმანისის მონეტის გამო, "ლიტერატურული ძიებანი", II, 1944, გვ. 171.

[38] თ. ლომოური, ფული რუსთაველის ეპოქაში, " რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურის ძეგლები", გვ. 312.

[39] Пахомов Е.А Монетные клады, в. III, с. 35.

[40] თ. ლომოური, დასახ. ნაშრ., გვ.313.

[41] Пахомов Е.А. Монетные клады, в. III, с. 43-44.

[42] დ. კაპანაძე, უცნობი ქართული მონეტებისა და ზარაფხანების საკითხის შესწავლისათვის, საქართველოს სახ. მუზეუმის შრომები, XIV – В, 1947, გვ. 156.

[43] Пахомов Е.А. Монетные клады, в. I, с.55.

[44] თ. ლომოური, დასახ. ნაშრ., გვ.316.

[45] Пахомов Е. А., Монетные клады, в. II, с. 45- 46.

[46] XI–XIII სს. ქალაქების ვაჭრობისა და სასაქონლო წარმოების შესახებ უფრო დაწვრილებით იხ. ლ. ჭილაშვილი, ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში, II, თბ., 1970, გვ. 134 –168.

[47] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 178.

[48] გ. ლომთათიძე, რუსთავის არქეოლოგიისათვის, გაზ. "კომუნისტი", 1950, 24 .V.

[49] თომა მეწოფელი, ლ. მელიქსეთ-ბეგის გამოცემა, თბ., 1937, გვ. 27; შდრ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული ერის ისტორია, IV, 1948, გვ.41.

[50] Месхиа Ш.А., Города..., с. 65.

[51] თ. ჟორდანი, ქრონიკები II, გვ. 65.

[52] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 37; შდრ. შოთა რუსთაველი, ვეფხისტყაოსანი, თბ., 1937, სტროფები 1067, 1122, 1123 და სხვ.

[53] შოთა რუსთაველი, ვეფხისტყაოსანი, სტროფ. 1058, 1080, 1256, 1257.

[54] იქვე, სტროფ. 1068, 1580.

[55] იქვე, სტროფ. 1071.

[56] იქვე, სტროფ. 1070.

[57] იქვე, სტროფ. 1120, 1122.

[58] ქართლის ცხოვრება, II, გვ.37.

[59] История монголов, по армянским источникам, в. II . Из истории Киракоса Гандзакци. Перевод К. П Патканова, СПб., 1874, с.79.

[60] ი. დოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, თბ., 1953, გვ.289, 290, 33.

[61] იქვე, გვ. 335.

[62] ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, 1907, გვ. 26.

[63] თ. ჟორდანი, ქრონიკები, II, გვ. 134.

[64] თ. ჟორდანი, ქრონიკები, II, გვ.137.

[65] თ. ჟორდანი, შიომღვიმის მონასტრის ისტორიული დოკუმენტები, თბ., 1896, გვ 16.

- [66] იქვე, გვ.22
- [67] საქართველოს სიძველენი, III ტომის დამატება, თბ., 1926.5.
- [68] ს. კაკაბაძე, ისტორიული დოკუმენტები, წ. I, თბ., 1913, გვ. 34.
- [69] თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, I, გვ. 293.
- [70] ივ. ჯავახიშვილი, სამშენებლო ხელოვნება ძველ საქართველოში, გვ. 63.
- [71] ქართლის ცხოვრება II, გვ. 147.
- [72] უფრო დაწვრილებით იხ. შ. მესხია, საქართველოს ქალაქებში სოციალურ ურთიერთობათა ისტორიისათვის (ქალაქი და ფეოდალური არისტოკრატია XI – XIII სს.), "მომხილველი", ტ. II, 1952, გვ. 83 – 107.
- [73] უფრო დაწვრილებით იხ. შ. მესხია, საქართველოს ფეოდალური ქალაქების ისტორიისათვის IX-XIII სს., საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. II, 1959, გვ. 135- 136, 145 და სხვ.
- [74] ქართლის ცხოვრება II, გვ. 54.
- [75] იქვე, გვ. 54.
- [76] მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, თბ., 1902, გვ. 9.
- [77] ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება, დ. ბაქრაძის გამოცემა, თბ., 1885, გვ. 188.
- [78] ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 318.
- [79] ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსკურსიები, ნ. IV, გვ. 148-152.
- [80] თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, II, გვ. 225.
- [81] "საისტორიო მოამბე", ტ. I, თბ., 1924, გვ. 141.
- [82] თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, II, გვ. 160.
- [83] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 92.
- [84] თ. ჟორდანიას, შიომღვიმის მონასტრის ისტორიული დოკუმენტები, გვ. 14.
- [85] მოქცევა ქართლისა, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, თბ., 1964.
- [86] თ. ჟორდანიას, შიომღვიმის მონასტრის ისტორიული დოკუმენტები, გვ. 11, 12.
- [87] ჩასაბეჭდია ინგლისური ტექსტი. Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия с. 236-237; შრდ. ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, გვ. 26-27.
- [88] ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, გვ. 26- 27.
- [89] Низам ал-Мулк, Сиасет-намо, М.-Л., с. 47; Enzyklopedie des jsiam, III, 423-426; Бартольд В. В., Туркестан..., с. 240-241; Гордлевский В., Государство сельджуков в Средней Азии, с. 126.
- [90] Манандян Я., О торговле в городах Армении, Ереван, 1954, с. 164.
- [91] ნიზამ ალ-მუკი, დასახ. ნაშრ., გვ. 49; 160, 305; , Бартольд В. В. 426 Туркестан..., с. 244, 249; Гордлевский В., Государство сельджуков..., с. 63, 141, 172
- [92] ნიზამ ალ-მუკი, დასახ. ნაშრ., გვ. 47; კრემერი, დასახ. ნაშრ., გვ. 423 – 426 ; ვ. ბარტოლდი, დასახ. ნაშრ., გვ. 240 – 241.
- [93] საქართველოს სიძველენი, III, დამატება, გვ. 5.
- [94] თ. ჟორდანიას, შიომღვიმის მონასტრის ისტორიული საბუთები, გვ. 11.
- [95] უფრო დაწვრილებით იხ. Месхиа Ш. А., Города и городской строй феодальной Грузии, с. 83-84.
- [96] უფრო დაწვრილებით იხ. შ. მესხია, საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში, თბ., 1962.

§ 5. საზოგადოებრივი კლასები და კლასობრივი ბრძოლა

საქართველოს მოსახლეობა XI - XII საუკუნეებში რამდენიმე სოციალურ ფენად იყოფოდა. ეს ფენები ამ ხანის მანძილზე ერთნაირი არ იყო და თუ XI ს-ის დასაწყისისათვის არსებობდა სოციალური კიბის რამდენიმე საფეხური, XI ს-ის ბოლოსათვის და განსაკუთრებით XII ს-ში იგი შედარებით გამარტივდა, მასში

მოისპო ის საფეხურები, რომლებიც ერთი სოციალური ფენიდან მეორეში გარდამავალ, საშუალო ფენებს ეჭირათ.

გლეხი. საზოგადოების ყველაზე დაბალ საფეხურზე გლეხები იდგნენ. გლეხი სპეციალური ტერმინია და ამ ხანისათვის აღნიშნავს მხოლოდ და მხოლოდ პირად თავისუფლებამოკლებულ, პირად დამოკიდებულებაში მყოფ ადამიანს. გლეხი სხვის საკუთრებაში გადასული პირია. ამ მნიშვნელობით იხმარება სიტყვა გლეხი დღიდან მისი შემოსვლისა ჩვენს საისტორიო წყაროებში.

XI - XIII სს. ყველა წყაროში, სადაც კი გლეხი იხსენიება, გარკვევით ჩანს, რომ გლეხი სხვისი საკუთრებაა, პირადი თავისუფლება არა აქვს და მის პატრონს თავისუფლად შეუძლია გაყიდოს, შეწიროს და გააბოძოს.

ჩვენამდე არ მოუღწევია X ს-ის უადრესი ხანის არც დოკუმენტურ მასალას და არც ნარატიულ წყაროებს, სადაც სწორედ მოსალოდნელი იქნებოდა გლეხის ხსენება. პირველად ტერმინი გლეხი გვხვდება VIII ს - X სს. შესრულებულ საღვთისმეტყველო და ჰაგიოგრაფიული ხასიათის, უპირატესად ნათარგმნ ხელნაწერებში.

”გლეხის” შემცველი ძველი ქართული ტექსტები მიმოიხილა პროფ. ილია აბულაძემ. მისი დაკვირვებით, სომხურიდან ნათარგმნი ერთ-ერთი უძველესი ხელნაწერი, რომელშიც ხმარებულია სიტყვა გლეხი, არის ”რიფსიმეანთა წამების წიგნი” (ეს წიგნი ი. აბულაძის დათარიღებით არ უნდა იყოს VIII ს-ზე უადრესი და IX ს-ზე გვიანდელი^[1]). ამ ტექსტში ვკითხულობთ: ”და მთავარნი მათგანნი... სრბით მივიდოდეს ხილვად სიკეთესა მისსა და აზნაურნი იგი აღრეულად გლეხითურთ ეტენებოდეს...”^[2] სომხურ ტექსტში აზნაურის შესაბამისად ნახმარია აზატ, ხოლო გლეხისა - ამბოხ. ამბოხი კი სომხურად ბრბოს, უბრალო ხალხს, ხალხის მასას ნიშნავს. სომხურში ამბოხი უპირისპირდება თავისუფლებას - აზატს (აზნაურს). ქართველმა მთარგმნელმა კი აზატის საპირისპირო ცნებად გამოიყენა გლეხი. ამით მთარგმნელმა დაგვანახა არა მარტო ის, რომ ”გლეხს” სოციალური მნიშვნელობა აქვს, არამედ ისიც, რომ გლეხი მისი დროის ქართველი მკითხველისათვის ყოვლად გასაგები და ამასთან ერთადერთი ცნებაა აზნაურთან დასაპირისპირებლად. ი. აბულაძე აღნიშნავს, რომ სომხურინამბოხის მძველი ქართული შესატყვისებია მერინ, მშფოთინ, ”ამბოხი”. მთარგმნელმა კი იხმარა გლეხი იმიტომ, რომ ”ერი” ”აზატის” საპირისპირო ცნებად არ გამოდგებოდა. ”ერი” მისი წარმოდგენით თავისუფალი იყო ^[3].

გრიგოლ ღვთისმეტყველის ერთი ნაწარმოების გრიგოლ ოშკელისეულ თარგმანში (დადგენილია, რომ ეს ტექსტი სომხურიდან არის ქართულად ნათარგმნი X საუკუნეში)^[4] სომხური სიტყვა ”შნაკან” (შუნ - ძალღი, შნაკან - ცინიკი) მთარგმნელისაგან შეცდომით გაიგივებულია სომხურ სიტყვასთან ”შინაკან”(შენ-დაბა, შინაკან-მდაბიური) და თარგმნილია როგორც გლეხი (თუმცა კონტექსტი გლეხს სრულიადაც არ გულისხმობს). ”შინაკან” გრიგოლ ოშკელმა თარგმნა სიტყვით ”გლეხი” ნაცვლად იმისა, რომ ეხმარა ”მდაბიო”, ”მსოფლიო”. ეს კი იმას უნდა მიუთითებდეს, რომ X ს-ის მწიგნობრისათვის ”გლეხი” და ”მდაბიო” ერთი და იგივეა, ე.ი. მისი დროის სოფლის მიწისმოქმედი საზოგადოება ძირითადად გლეხებისაგან შედგება და მდაბიური უმცირესობაა, რომ ”გლეხი” უფრო გასაგები და ცოცხალი ტერმინია, ”მდაბიო” კი მხოლოდ ტრადიციული.

ქრონოლოგიურად პირველი ქართული საბუთი, რომელშიც სიტყვა გლეხი იხსენიება, არის IX საუკუნის, ე. ი. ”ფავნელთა სიგელი”. ამ საბუთით ფავნელმა - მსხვილმა ფეოდალმა შიდა ქართლიდან - მეფისაგან ნაბოძებ სოფელ ქვემო

გუელდესში მცხოვრები ორი გლეხი შულაიას ძე და ტარიკას ძე შიომღვიმის მონასტერს მიჰყიდა^[5]. ამ უძველეს საბუთში გლეხი გვევლინება ისეთ პირად, რომლის შეწირვა თუ გაყიდვა მის პატრონს თავისუფლად შეუძლია. მეფე უბოძებს გლეხებს ფავნელს, ფავნელი კი ამ გლეხებს შიომღვიმის მონასტერს მიჰყიდის. ცხადია, რომ გლეხი თავისუფლებამოკლებულია, იგი სხვისი საკუთრებაა. ჩვენს მაგალითში მოხსენებული გლეხები ჯერ მეფის, ე. ი. სახელმწიფოსი იყვნენ, შემდეგ ფეოდალისა და, ბოლოს, საეკლესიო გლეხებად იქცნენ.

შემდეგი საბუთი, სადაც სიტყვა გლეხი იხსენიება, არის მეღქისედეკ კათალიკოსის დაწერილი 1029 წლისა. ამ საბუთით კათალიკოსი სამწირველოს იჩენს და თავის ჟამისმწირველს უბოძებს ხუთ კომლ გლეხს, რომელთაგან სამი სოფელ თემში ცხოვრობს, ერთი სოფელ ოტათლოანს და ერთი ციხედიდში. ეს ხუთი კომლი გლეხი თავისუფლდება ყოველგვარი გადასახადისაგან და სამაგიეროდ მეღქისედეკის მწირველის შენახვა ევალება. საბუთით კათალიკოსის ჟამისმწირველისა და გლეხების მოვალეობა მუდმივად და უცვლელად უნდა გადავიდეს მათ შთამომავლობაზე^[6].

აქაც ხდება გლეხის ერთი პატრონისაგან მეორის ხელში გადასვლა, ე. ი. ამ შემთხვევაშიაც გლეხი თავისუფლებადაკარგულია და მისი პატრონი განაგებს გლეხისა და მისი ჩამომავლობის ბედსაც.

ყველაზე მეტყველი საბუთი გლეხის, როგორც პირად თავისუფლებადაკარგული ადამიანისა, არის ნიკორწმიდელის დაწერილი. XI ს-ის მეორე ნახევრის ეს საბუთი წარმოადგენს წინამძღვრის ნამოდვაწარის აღნუსხვას. ამ საბუთში ჩამოთვლილია გლეხის გაყიდვის ან შეწირვის რამდენიმე შემთხვევა გლეხის გაყიდვისა და შეწირვის ფაქტები თავისთავად მეტყველებს, რომ გაყიდული და შეწირული პირად თავისუფლებას მოკლებულია. მაგრამ ამას გარდა ნიკორწმიდელის დაწერილში გლეხები მოიხსენიებიან არა საკუთარი, არამედ პატრონის სახელით: "ჯინჭარაის ძის გლეხი", "ვახტანგის გლეხი", "ღვთისმშობლის გლეხი", რომელთაგან ნიკორწმიდელი ყიდულობს ყანას, ვენახს და ადგენს სათანადო საბუთს - ნასყიდობის წიგნს. მიუხედავად ამისა, ნიკორწმიდელი ამ გლეხებს ასახელებს არა საკუთარი, არამედ პატრონის სახელით. ეს გარემოება, ერთი მხრივ, იმის მაჩვენებელია, რომ გლეხს პატრონი ჰყავს, თავისუფლება დაკარგული აქვს და, მეორე მხრივ, იმისა, რომ გლეხს თავისი მიწის გაყიდვა არ შეუძლია პატრონის ნებართვის გარეშე. გლეხის პატრონი არის იურიდიული პასუხისმგებელი გლეხის მიერ ჩატარებული ყიდვა-გაყიდვის აქტისა.

საერთოდ, XI - XII სს."გლეხის" შემცველი საბუთები ორ ათეულს ძლივს აღწევს, მაგრამ ყველა ამ საბუთში გლეხი იხსენიება როგორც სხვისი საკუთრება, ხდება გლეხის შეწირვა თუ გაყიდვა. ორივე ეს აქტი გლეხის მიმართ მხოლოდ და მხოლოდ იმის მაჩვენებელი უნდა იყოს, რომ გლეხი პირად თავისუფლებას მოკლებულია და მის პატრონს მისი გასხვისება შეუძლია.

პირადი თავისუფლების უქონლობა არის გლეხის ძირითადი ნიშანი, რომელიც მოქმედებს არა დროებით, არამედ საერთოდ, გლეხის ცხოვრების მთელ მანძილზე და გადადის მის მემკვიდრეებზე.

სწორედ ასეთად წარმოგვიდგება გლეხი არა მარტო დოკუმენტურ მასალებში, არამედ ნარატიულ წყაროებშიაც. XI საუკუნის ავტორი ჯუანშერი, როცა ვახტანგ გორგასლის დროინდელ ამბებს გადმოგვცემს, აღნიშნავს, რომ "პირველად მოვიდეს ჯორჯანეთს, და წარმოტყუენენ ჯორჯანეთი და ყოვლად უმკვიდრო ქნეს და დასხნეს ადგილსა მათსა ნათესავნი სპარსთანი. და მიერთგან იქმნეს ჯორჯანნი

გლებად, რომელნი აწ არიან მებეგრენი სპარსთანი”^[7]. დაპყრობილნი ჯორჯანელნი სპარსთა გლებებად არიან სახელდებულნი. აქაც თავისუფლების არქონა (ამ შემთხვევაში პოლიტიკური თავისუფლების არქონა) ისტორიკოსის ხატოვანი სიტყვით გაიგივებულია გლების მდგომარეობასთან. მოყვანილი ტექსტის ვარიანტი იძლევა ასეთ კითხვა-სხვაობას: ”და მიერთგან იქმნენ ჯორჯანნი მებეგრედ და გლებ სპარსთანი”^[8]. პოლიტიკური დამოუკიდებლობის დაკარგვა და დამპყრობელისადმი ხარკის (ბეგარის) გადახდის ვალდებულება გლების მდგომარეობას უდრის. აქედან, გლები არის ის, ვინც პირად თავისუფლებას მოკლებულია და ვინც ბეგარას იხდის.

ბეგარის გადახდა გლების მეორე ძირითადი ნიშანია. თუ პირადი დამოკიდებულებისაგან მომდინარეობს გლების ვალდებულება ემსახუროს პატრონს (შრომითი ბეგარა), გადასახადის გადახდის ვალდებულება მომდინარეობს გლების ეკონომიკური დამოკიდებულებიდან პატრონისაგან. გლები პატრონის მიწაზე ზის და რაკი მიწა პატრონისაა, გლები ვალდებულია მოყვანილი მოსავლის ნაწილი მის პატრონს გადაუხადოს. ეს ვალდებულება პატრონისა და გლების პირადი გარიგების საფუძველზე ხდება და ამიტომაც არ შეიძლება ყოველთვის და ყველგან ერთნაირი იყოს. პირადი გარიგების გარდა ამ ვალდებულების გადაკვეთას ტრადიცია და ისტორიულად ჩამოყალიბებული მიზეზი საზღვრავენ, რაც, თავის მხრივ, იწვევს გლების ეკონომიურ ვალდებულებათა სხვადასხვაობას და აქედან თვით გლებთა ეკონომიკური მდგომარეობის ნაირსახეობას.

ბეგარა (გადასახადი) რომ ფეოდალის მიწის ჭერისაგან მიმდინარეობს, ე. ი. მიწაზე ფეოდალური საკუთრება განსაზღვრავს გლების მებეგრეობას, ეს მრავალი საბუთით მტკიცდება.

უძველესი ცნობა გლების მიერ ნაკისრი ბეგარის შესახებ დაცულია ე. წ. ფავნელთა სიგელში. ამ საბუთში აღწერილია, თუ რა ვალდებულება აწევთ სოფ. ცხევერის მცხოვრებთ პატრონის (ამ შემთხვევაში შიომღვიმის მინისტრის) მიმართ. სიგელისათვის უნდა აღინიშნოს, რომ სოფელი ცხევერი მეფემ უბოძა ფავნელს, ამ უკანასკნელმა კი ეს სოფელი (იგულისხმევა სოფლის მიწა-წყალი მცხოვრებლებითურთ) შიომღვიმეს შესწირა. შემდეგში (X ს.) მიქელ მემღვიმე, როგორც ამ სოფლის მიწა-წყლისა და მცხოვრებთა პატრონი, საზღვრავს ცხევერელთა ვალდებულებას მღვიმის წინაშე: ”დაგიდევ ერთი დღე ანეული, ციხის ბეგარი, ერთი დღე სამკალი, ერთი დღე სალენჯავი. თუ ათი გრივი გამოვიდეს, ცხრა გრივი პატრონსა და მეათე ცხევერელთა. წელიწადსა შიგან ერთი დღე ნადირობა არის. ბეგარა ჩუენი მოსაცემელი: კაცისა თავსა ორ-ორი ჯამი შეჭამანდი, ორ-ორი პური, ორ-ორი პირი ღვინო”^[9]. ამ შემთხვევაში ცხევერელთ ვალად ედებათ როგორც შრომითი სამსახური (ანეული, მკა, ლენჯავა, ციხის ბეგარა, ნადირობაში მონაწილეობა), აგრეთვე გამოსაღები ნატურით - მოსავლის ცხრა მეათედი და აგრეთვე კაცის თავზე პური, ღვინო, შეჭამანდი. ვალდებულებათა ამ ჩამოთვლაში ნათლად არ ჩანს მიწაზე ფეოდალის საკუთრება რომელ გამოსაღებს იწვევს და გლების ფლობა რომელს.

ბეგარის როგორც მიწაზე დადებული გადასახადის, შესახებ ნათელ სურათს იძლევა ნიკორწმიდელის დაწერილი. აქ ბეგარის შესახებ შემდეგ ცნობებს ვპოულობთ: ”ეფრემ შემოსწირა ყანაი ორი ხოტეველისა სულისათვის. იგი და ნასყიდი ერთად შევკრიბე და გლები დავასახლე აგარასა შინა და ბეგარასა გარდაჯდიდის”^[10] ”ჯივშს ზოსქელისაგან ვიყიდე ვენახი... და მივეც გლებსა საბეგროდ”^[11]. ”საწირეს... მოვიგე მიწაი... და მივეც გლებსა საბეგროდ”^[12]. ამ მაგალითებიდან ჩანს, რომ ნიკორწმიდელი - მიწის პატრონი - თავის, ე. ი.

მონასტრის მიწაზე ასახლებს გლეხს და სამაგიეროდ მას ბეგარის გადახდას აკისრებს.

მიწა, ფეოდალის საკუთრება, გადაცემული გლეხისათვის არის გლეხისაგან ბეგარის გადახდის საფუძველი, ეს უფრო ნათლად ჩანს ჩვენში გავრცელებული ორი ბატონის ყმობის მაგალითებიდან. საბუთებში ხშირია შემთხვევები, როცა ერთი გლეხი ორი სხვადასხვა ფეოდალის მიმართ არის ვალდებული: ერთს ემსახურება პირადი შრომით, მეორეს კი მიწიდან აღებული მოსავლის ნაწილს უხდის. პირველს ეს გლეხი პირადად ეკუთვნის, მეორე კი მისი მიწის მესაკუთრეა. ეს მომენტი გარკვევით ჩანს კახა თორელის საბუთიდან (XIII ს.).

ამ საბუთით კახა თორელმა სოფელი ხოვლე მასში მცხოვრები გლეხებითურთ რკონის მონასტრის შესწირა და ამ გლეხებს რკონის მონასტრის სასარგებლოდ ბეგარა და სამსახური დააკისრა. მაგრამ ამ სოფელში რამდენიმე მიწა სხვა მონასტრებზე იყო შეწირული: ”ორი მიწა მეტეხთა ღვთისშობლისა და იყო შეწირული, მორბედის ძის მიწა ვარძიის ღვთის მშობლისა იყო შეწირული და მასვე მოვახსენე. ხობლას ძე და აბესას ძე კავთას შეწირული იყვნენ და მასვე შევსწირენ. ესენი ბეგარს რაითაც შეწირულნი არიან, მუნ მიიღებდნენ და სამართალი და მამითადი განაღამცა თქვენნივე (ე. ი. რკონის) იყო”^[13]. ეს გლეხები ბეგარას (მიწაზე დადებულ გადასახადს) იმას გადაუხდიან, ვისაც მათი მიწა ეკუთვნის, პირადი შრომით კი (მამითადი, სამართალი) უნდა ემსახურონ თავის საკუთარ პატრონს - რკონის მონასტრს. აქ ნათლად ჩანს, რომ ბეგარა მიწაზე დადებული გადასახადია, ბეგარას იმას უხდიან, ვისიც მიწაა; დაბეგრილ მიწაზე მცხოვრები გლეხი კი შესაძლებელი ყოფილა მიწის პატრონის საკუთრება არც ყოფილიყო. გლეხი სხვას ეკუთვნის და ვისაც ეკუთვნის, პირადი შრომითაც მას ემსახურება. ცხადი ხდება, რომ გლეხის პირადი ფლობა სამსახურის საფუძველია, მიწის ჭერა კი ბეგარის საფუძველი.

ბეგარის გადახდა, მებეგრეობა გლეხის საერთო დამახასიათებელი ნიშანია^[14].

გლეხის ვალდებულება ფეოდალის მიმართ გაერთიანებულია ბეგარა სამსახურის ზოგად ცნებაში. სამსახური გულისხმობს გლეხის შრომით ვალდებულებას ფეოდალის წინაშე, ბეგარა კი გამოხატავს იმ ვალდებულებებს, რომლებიც გლეხს აწვა როგორც პატრონის მიწაზე მჯდომს, პატრონის მიწის დამმუშავებელს.

ამრიგად, გლეხი არის პირად თავისუფლებამოკლებული ადამიანი, რომელიც ფეოდალის მიწაზე ზის და პატრონის წინაშე ბეგარა - სამსახური მართებს.

ამ ზოგადი თვისებებით გაერთიანებული გლეხთა მასა, რასაკვირველია, ერთფეროვანი არ იყო.

ეკონომიკური მდგომარეობით განსხვავებული გლეხობა მრავალფეროვანი იყო სოციალურადაც. ერთი მთავარი საერთო ნიშნით - პირადი თავისუფლების უქონლობით - გაერთიანებული გლეხობა ერთმანეთისაგან განსხვავდებოდა. ეს განსხვავება მიმდინარეობს ყმობის პირობიდან, რომლითაც ამა თუ იმ გლეხის წინაპარი ეყმო ფეოდალს. XI - XII სს-ში ჯერ კიდევ შემორჩენილია გლეხთა სახელწოდებანი, რომლებშიც ამ გლეხის თავდაპირველი ყმობის პირობები ჩანს და ამ დროისათვის მხოლოდ ტრადიციულადაა იხმარება, მათი შინაარსი კი გლეხის ახლანდელ მდგომარეობას სრულიად აღარ შეეფერება. მხედველობაში გვაქვს საბუთებში შემორჩენილი გლეხის სახელწოდებანი - ”მეორშაფათე გლეხი” (1202 წ.

საბუთი)^[15] და "საკვირაო გლეხი" (გიროგი II-ისა ან გიორგი III-ის დროის საბუთი)^[16].

მეორშაფათე გლეხის სახელწოდების მატარებელი, უნდა ვიფიქროთ, ამ სახელწოდების ქვეშ ნაგულისხმევ მდგომარეობამდე მივიდა როგორც პირადად თავისუფალი. იგი ეკონომიკური სიდუხჭირის გამო კარგავს თავისუფლებას და ფეოდალს მიუდის როგორც გლეხი, რომელიც პატრონის სასარგებლოდ იმუშავებს მხოლოდ ორშაბათობით. სახელწოდება "მეორშაფათე" თავისთავად გულისხმობს, რომ იქნებოდნენ "მესამშაფათე", "მეოთხშაფათე" და ა. შ. გლეხებიც, რომელთა დასაქმება ფეოდალის მამულში კვირაში ერთი დღის მუშაობით გამოიხატებოდა. "საკვირაო გლეხის" ყმობის პირობებში კი კვირადღეს მუშაობა გამორიცხული უნდა იყოს (ქრისტიანული რელიგია კრძალავს კვირადღეს მუშაობას). აქ უნდა იგულისხმებოდეს გლეხის მოვალეობა, პატრონის სასარგებლოდ იმუშაოს წელიწადში რამდენიმე კვირა.

მაგრამ XII საუკუნისათვის ორივე ეს სახელწოდება მხოლოდ გადმონაშთის სახითაა ნახმარი. მეორშაფათე გლეხი ისეთსავე პირობებში მოქცეულად მოიხსენიება, როგორც ყველა სხვა გლეხი. მისი სახელწოდება კი მხოლოდ მისი წინაპრის გაგლეხების ისტორიის მაუწყებელია.

ასეთი გლეხის გაქრობა და მათი ყმობის პირობების გაუარესება, ე. ი. გათანაბრება დანარჩენ გლეხობასთან, მაჩვენებელია ბატონყმური ურთიერთობის ყოვლისმომცველობისა. ბატონყმური ურთიერთობის განვითარება კულმინაციას აღწევს; ეს ურთიერთობა თავის შიგნით იქცევეს მიწისმოქმედთა მთელ მასას და ათანაბრებს გლეხთა ფეოდალისაგან დამოკიდებულების სახეებს გლეხთა ყმობის პირობების გაუარესების გზით.

XII საუკუნე წარმოგვიდგება როგორც ხანა, როდესაც ხდება გლეხობის ამა თუ იმ სახით შემორჩენილი შეღავათების საბოლოო გაქრობა. მაგრამ აღებულ ხანაში გლეხობა (პირად თავისუფლებას მოკლებული მებეგრე) მიწათმომქმედ საზოგადოებაში ერთად ერთი არ იყო. XI საუკუნის საქართველოში ჯერ კიდევ მრავლად ჩანან თავისუფალი მიწის მოქმედნი, რომელთა დამოკიდებულება პატრონისაგან წმინდა სოციალური იყო მათ ვალს შეადგენდა პატრონის ხლება და ლაშქრობით სამსახური. ეკონომიკურად კი მოსახლეობის ეს ნაწილი ჯერ კიდევ თავისუფალი იყო, ანუ თავის საკუთარ მიწაზე იჯდა და ამდენად ბეგარის (გამოსაღები მიწაზე) გადახდაც არ ედო ვალად. მოსახლეობის ეს ფენა ჩვენს ისტორიოგრაფიაში "მდაბიურ-მოლაშქრეთა" ტექნიკური ტერმინით აღნიშნული^[17], XI საუკუნეში საკმაოდ მძლავრი ჩანს. შემდგომი განვითარება ფეოდალური ურთიერთობისა იქითკენ მიდის, რომ ხდება ამ ფენის სოციალური და ეკონომიკური დამორჩილება ფეოდალთაგან. თავისუფალი მწარმოებელი ჯერ მიწას კარგავს, ეკონომიკურად შეუძლებელი ხდება და იძულებულია თავისი სამუშაო ძალით სხვას ემსახუროს, სხვისი ყმა გახდეს; ფეოდალის მიწაზე დასმული ასეთი "შეუძლებელი" შემდეგში ყმაგლეხის მდგომარეობაში ვარდება.

გლეხად ქცევა პირადი თავისუფლების დაკარგვასთან არის დაკავშირებული. გლეხთა მასას ქმნიდნენ^[18] ტყვე, მიწაზე დასმული მონა და ვალში გაყიდული შეუძლებელი მოვალე.

ეს პროცესი, რომელიც დამახასიათებელი იყო ადრეფეოდალური ხანისათვის, XI საუკუნეშიც გრძელდება და დადასტურებულია ამ ხანის მრავალმეტყველ საბუთში - ნიკორწმიდელის დაწერილში. ამ საბუთით გლეხად ქცევის, ანუ პირადი თავისუფლების დაკარგვის ერთ-ერთი გზა იყო კაზალა.

არაბული წარმოშობის ეს სიტყვა (არაბულად ნიშნავს იჯარას) ქართულ დოკუმენტურ მასალაში მხოლოდ ნიკორწმიდელის "დაწერილში" გვხვდება შემდეგ კონტექსტში: "მუნვე ცხილათს მოვიგე მიწაი და მივეც მათვე საკაბალოდ და მოწამე არიან კაცნი"^[19].

ამ ტექსტის შესწავლით ასეთი სურათი წარმოგვიდგება: ნიკორწმიდელმა ცხილათში მოიგო მიწა. მოგება ყიდვისაგან განსხვავებული სახეა შეძენისა (მოგებისას მიწის საფასურის გადახდა არა ხდება). მოგება შეიძლება მოხდეს ვალში მიწის აღებით. უნდა ვიფიქროთ, რომ ცხილათელ კაცს ვალი ემართა ნიკორწმიდელისა, მისი გადახდა ვერ მოახერხა და ნიკორწმიდელმა მისი მიწა ვალში გაუბარა - "მოიგო მიწა". ეს კაცი, მიწის თავდაპირველი პატრონი, თავისუფალია (ყოველ შემთხვევაში, ნიკორწმიდელისაგან), მიწა კი აღარ აქვს, მიწა ნიკორწმიდელმა წაიღო. ეს უკანასკნელიც ამ მიწას "მათვე", ე. ი. მიწის თავდაპირველ მესაკუთრეთ აძლევს საკაბალოდ ("მივეც მათვე საკაბალოდ"), ე. ი. მიწის დაკარგვით ამ მიწის პატრონი ჯერჯერობით თავის პირად თავისუფლებას არ კარგავს, იგი ისევ თავისუფალია, ოღონდ უმწეოდ, მაგრამ იძულებულია თავისი ყოფილი მიწისათვის ამ მიწის ახალ პატრონს კაბალა უხადოს. ამ შემთხვევაში ჩვენს წინაა გაგლებების დასაწყისი სტადია - ცხილათელი კაცი ჯერ მიწას კარგავს და ეკონომიურად სხვისგან ხდება დამოკიდებული. სოციალური დამოკიდებულება მათ შორის კი შემდეგი თაობის საქმეა.

ნიკორწმიდელის "დაწერილში" იხსნიება 56 პირი, რომელთა უმრავლესობა მიწის გამყიდველს შეადგენს. ნიკორწმიდელი მათგან ყიდულობს მიწას (ასეთია 29 პირი), 7 გლეხის გამყიდველია, 3 მოიხსენიება როგორც გლეხის პატრონი. დანარჩენთაგან 13 მოიხსენიება როგორც მონასტრის შემწირველი, 4 კი სხვადასხვა კონტექსტითაა წარმოდგენილი.

ამათგან, რასაკვირველია, შემწირველები დაწინაურებული ფენის წარმომადგენლები არიან. ასეთივე არიან გლეხის გამყიდველები. გლეხის ფლობა თავისთავად მეტყველებს გლეხის მფლობელის სოციალურ აღზევებლობას. ჩვენ შემდგომისდაგვარად შევეცადეთ დაგვედგინა, რომ შემწირველებად მოხსენიებული პირები რაჭისა და არგვეთის აზნაურთა წარმომადგენლები არიან, რომელთაგან ზოგი ერისთავთერისთავ კახაბერიძისა და მასთან ახლოს მდგომი საგვარეულოს წარმომადგენელია.

სხვაგვარად დგას საქმე მიწის გამყიდველთა სოციალური ბუნების დადგენაში. გაყიდვის ობიექტი არის მიწა ყანისა და ვენახის სახით. გაყიდული მიწის ოდენობა ყიდვის ყველა აქტში თითქმის ერთნაირია, ამ მიწაში გადახდილი საფასური კი სხვადასხვა: ზოგი გამყიდველი სასოფლო სამეურნეო ინვენტარსა და პროდუქტს იღებს, ზოგი საომარ საჭურველს, ძვირფასეულობას და ფულს. ამ ნიშნით შესაძლებელი ხდება მიწის გამყიდველთა შორის სოციალური განსხვავებანიც დავინახოთ. ის პირი, რომელიც გაყიდული მიწის სანაცვლოდ სახნისს და ხორბალს იღებს, ცხადია, განსხვავებულ მდგომარეობაშია იმისგან, ვინც გაყიდული მიწის სანუქფოდ იღებს ჯაჭვს, სტავრას, ლაფაჩას და დრაჰკანს. პირველნი უნდა წარმოადგენდნენ მოსახლეობის ისეთ ნაწილს, რომლის ძირითადი საქმიანობა მიწათმოქმედება იყო, მეორენი კი საზოგადოების უფრო დაწინაურებულ ფენას.

ამგვარად, მიწათმოქმედნი პირადად თავისუფალ პირებად უნდა ჩაითვალოს ნიკორწმიდელის დაწერილის მიხედვით, რომლებიც გაყიდული მიწის საფასურში იღებენ ხარს, ძროხას, ფურს, ცხვარს, ხორბალს, ხაჭოს, ქალამანს, ხარის

ტყავს, მატყლს, რკინას. ცხადია, ამ რიგის საქონელი ჭირდება ისეთ პირს რომლის ძირითად საქმიანობას მიწათმოქმედება წარმოადგენს. მაგარმ რომ ეს პირი ამავე დროს თავისუფალიც არის, ამაზე მკაფიოდ მეტყველებს ის ფაქტი, რომ "დაწერილში" ყველა ისეთი პირი საკუთარი სახელით არის მოხსენიებული ე. ი. აღიარებულია ამ პირთა იურიდიული უფლებამოსილება, მაშინ როცა თავისუფლების არმქონე ადამიანი ამავე საბუთში იხსენიება მისი მფლობელის სახელით ("ვახტანგის გლეხი", "ჯინჯოლამის გლეხი", დ ის შშობლის გლეხი").

ამ ნიშნით თავისუფალ მიწისმოქმედად უნდა ჩაითვალოს კეპოის ძე (ზნაკვაში), ნავარქაი (შხროში), ნეჩრელი, სგოჯაისძე, შუბავნი (კაჩაეთში), ოტობოისძე, კოროფხიშვილი, (აგარაში), ჭარტლისძე (ძირგეულში), ლატკაია, გუნაფაისძე, ზოსქლელი (ხივში), კასალის ძე (მეტეხარას).

ასეთები გვხვდებიან რაჭის მრავალ სოფელში, ამასთან ზოგ სოფელში რამდენიმე, რაც უკვე იმის მაჩვენებელია, რომ ეს ფენა (თავისუფალი მიწისმოქმედი) საკმაოდ მრავალრიცხოვანია XI საუკუნეში.

ამის გარდა, იმავე ნიკორწმიდელის "დაწერილში" მოიპოვება რამდენიმე ცნობა პირადად თავისუფალი (მაგრამ არამიწისმოქმედი და არადიდკაცი) პირის არსებობის შესახებ.

ესაა საბუთში მოხსენიებული ჩიხას მცხოვრები წონელა. მის შესახებ საბუთში ნათქვამია: "წონელამან მოჰკიდა ჩიხას სახლი მისი წმიდასა ნიკოლაოსს და ყოველთა წელიწადთა მისცემს მარილსა ლიტრასა ოცდაათსა"^[20]. ნ. ბერძენიშვილმა გაარკვია ტერმინი "მოკიდების" მნიშვნელობა და ნიკორწმიდელის "დაწერილის" ამ ადგილით თავისუფალი პირის მონასტრის მფარველობაში შესვლის სურათი აღადგინა: "თავისუფალი კაცი, ჩიხელი ვაჭარი წონელა თავისი სახლით ნიკოლაოზ წმიდის მოკიდული შეიქნა. ამიერიდან ნიკორწმიდის მონასტერი წონელას მფარველია. მონასტერი იცავს წმიდა ნიკოლაოზის მოკიდულს, ხოლო ეს უკანასკნელი ყოველწლიურად მიათმევს მფარველს 30 ლიტრა მარილს"^[21]. ჩანს, ცხოვრების პირობები ისეთია ამ დროისათვის, რომ წონელამ თავი ველარ გაიტანა მფარველის გარეშე და მფარველად შოულობს თავის ადგილ სამყოფელის ჩიხას (არგვეთაში) ახლომდებარე ერთდერთ უძლიერეს მონასტერს - ნიკორწმიდას. ამ შემთხვევაში წონელა მონასტრის ხელდებული ხდება პირადად, მისი ქონება კი ჯერჯერობით მონასტრისაგან თავისუფალია.

ამ მაგალითებიდან ცხადი ხდება თავისუფალთა არსებობა XI საუკუნეში. მაგრამ ისიც აშკარაა, რომ ეს თავისუფალნი ეკონომიურ სიდუხჭირეს განიცდიან და სოციალურადაც ველარ იცავენ თავს.

ეკონომიკურად დამოუკიდებელი პირები სენიორის მფარველობის ქვეშ შედიან; სენიორი მათ იცავს, ესენი კი სენიორს ემსახურებიან. ასეთი დამოკიდებულება წმინდა სოციალურია და იგი წარმოადგენს სენიორისა და ვასალის დამოკიდებულებას. ნიკორწმიდის მონასტერი სენიორია, პატრონია, ხოლო წონელა მისი ყმა, ვასალი. ყმა - თავისუფალი მიწათმომქმედი, ვასალი, შედარებით სუსტი უფრო ძლიერი ადამიანის მფარველობაში შესული პირია^[22]. ყმა წონელას მდგომარეობა საგრძნობლად განსხვავდება მონასტრის კუთვნილი გლეხების მდგომარეობისაგან იმით, რომ ის პირადად თავისუფალია და არც ბეგარა-სამსახური მართებს მონასტრისა. XI საუკუნესა და მომდევნო ხანებშიც განსხვავება ყმასა და გლეხს შორის ჯერ კიდევ საგრძნობია. XIII საუკუნისათვის, განსაკუთრებით კი ამ საუკუნის ბოლოსათვის, ყმათა მდგომარეობა

თანდათანობით უახლოვდება გლეხისას, ყმაც ისევე მებეგრე და პირად თავისუფლებას მოკლებული ხდება, როგორც გლეხი.

XIII ს-ის მეორე ნახევრის ერთ საჩივრის წიგნში მომჩივანი ისევე ბრალს სდებს მოპასუხეს (აქ უნდა აღინიშნოს, რომ მომჩივანიცა და მოპასუხეც ორივე არიან ქართლის სოფლის - ფანვისის მფლობელი საგვარეულოს წევრები, რომელთაც ნათესაური კავშირი აქვთ სურამელთა გვართან): "მერმე რაი ჩუენსა მამულსა შიგა სხუა აღარ იპოვნებოდა, კაცებს დაუწყო პყრობა მისად, თავსა ასყიდინებდის. ესეთი არც ყმა და არც გლეხი არ იპოვების, თუმც არ ყუელა თავნასყიდი იყო და ვერჩი ამასაცა და გაუკაცნა (ე. ი. გაგვიუკაცრიელა) და გაგუასხნა ატენითაცა ყმები წამოგუისხა"^[23].

ამ კონტექსტით ფანვისის მფლობელ საგვარეულო მამულში მცხოვრებთ ყველას ერთად კაცები ეწოდებათ ("ჩუენსა მამულსა შიგა... კაცებს დაუწყო პყრობა"); მაგრამ კაცები ერთფეროვანი მასა არ არის. ამათგან ზოგი გლეხია და ზოგი ყმა ("ესეთი არც ყმა და არც გლეხი არ იპოვების, თუმც ყველა თავნასყიდი იყო"). მოძალადეს, რაკი სხვა აღარაფერი იყო მომჩივანის მამულში, ახლა აქ მცხოვრებთა შეპყრობა დაუწყია. ფეოდალისაგან დამოკიდებული მოსახლეობა ორი ნაწილისაგან შედგება - ესაა გლეხები და ყმები. იგივე საბუთი უფრო კონკრეტულ ცნობებს იძლევა, თუ, სახელდობრ, რა მოვალეობა ედოთ ყმებს. ყმა პატრონს თან ახლავს, ამასთან, ყმა ცხენზე ზის ("ჩვენისა სიძისა ყმა შეიპყრა და ცხენისგან გარდაგლო"); ყმათა შორისაც არ ყოფილა ერთგვაროვნება: "დაიპყრნა სამნი ყმანი. ერთი მომართებული გაძარცვა და გოშაურნი თანა წამოიტანნა ერთი გაეპარა და მათ თავი ასყიდინა, აღარ მოკლა და ვერჩით ამასაცა ჩუენდა სისხლად". ამ შემთხვევაში დამნაშავე პასუხს აგებს არა მარტო მომჩივანის, არამედ ამ მომჩივანის ყმების წინააღმდეგ ჩადენილ საქციელზეც. ყმათა პატრონი კი ყმების დამცველად და მფარველად გვევლინება. ყმათა შორის საბუთი ასახელებს მომართებულ ყმას და გოშაურ ყმებს. მომართებული ყმა (ეს ტერმინი ბექა-აღბუღას სამართალშიაც იხსენიება) ისეთი ყმაა, რომელიც თავისი თხოვნით პირადად მიუვიდა პატრონს. დამნაშავე მომართებულ ყმას სხვანაირად ექცევა; გოშაურთ კიდეც სხვანაირად (გოშაური - ადგილის სახელწოდებიდან უნდა მომდინარეობდეს. ჩანს, ეს ადგილი მომჩივანის საპატრონოა და მკვიდრის სინონიმად უნდა იგულისხმებოდეს).

ყმა და გლეხი, როგორც განსხვავებულ მდგომარეობაში მყოფი პირები, ჩანან გიორგი ბრწყინვალის "ძეგლის დებაში" (XIV ს.). ამ ძეგლში თუ გლეხი სოციალურად ისეთი წრის წევრია, რომლის გასხვისება ხდება (ძეგლში იხსენიებიან "შეწირული გლეხები" - მუხ. 41), ყმა უკვე ისეთ პირს ჰქვია, რომელიც თავისუფალი პირის საქმიანობაში დამხმარე და შემწედ გამოდის. ყმა მეორეს მიჰყვება ვინმეს დასარბევად. მაგრამ ამ რბევის დროს ყმისაგან ნაშოვნი ნივთეულობა შეიძლება დარბეულის სისხლად იქნას გადახდილი, ე. ი. ყმა მატერიალურად მონაწილეობს ამ ჯარიმის გადახდაში, რაც დაეკისრა მას, ვისიც ყმა თვითონ არის.

მაგრამ ძირითადად XIII - XIV სს. ყმები, როგორც გლეხისაგან განსხვავებულ სოციალურ და ეკონომიკურ მდგომარეობაში მყოფი პირები უკვე აღარ ჩანან.

თუ XI საუკუნეში მრავლად გვხვდებიან თავისუფალი მიწისმოქმედნი, XII - XIII სს. ასეთთა დაყმევა-გაგლეხების ხანას წარმოადგენდა. თუმცა მომდევნო ხანებშიაც შიგადაშიგ ჩანან ისეთი მიწისმოქმედნი, რომელნიც პირადად თავისუფალი არიან, მაგრამ გარკვევა იმისა ეს თავისუფლება ძველთაგანვე მომდინარეა თუ შემდეგ მოპოვებული, ძნელია.

მსახურნი. ცალკე სოციალურ ფენას შეადგენდნენ მსახურები. მსახური ესაა პირადად თავისუფალი, ვასალი, რომელსაც პატრონის სასარგებლოდ მართებს სამსახური, რაც ხლებასა, ლაშქრობაში და აგრეთვე გამასპინძლებაში გამოიხატება. სამაგიეროდ პატრონი მფარველობს და იცავს მას.

მსახური როგორც სოციალური კატეგორია, ჩანს XI ს-ის ბოლოს გრიგოლ ბაკურიანისძის მიერ პეტრიწონის მონასტრისათვის შედგენილ ტიპიკონში (წესდებაში). ბაკურიანისძის ტიპიკონი ჩამოთვლის დიდი აზნაურის დამოკიდებული მოსახლეობის სამ ფენას: ყმას, მსახურს, გლეხს^[24]. ტექსტზე დაკვირვება ცხადს ხდის, რომ "ყმა" ტიპიკონში სოციალურად უფრო მაღალ საფეხურზეა, ვიდრე მსახური. ყმა ამ ტექსტით წვრილი აზნაურია დიდი აზნაურის მფარველობაში შესული, მსახური კი ყმა-აზნაურზე დაბლა დგას და გლეხზე მაღლა. ტიპიკონის ბერძნული ტექსტი ყმასა და მსახურს ერთი ტერმინით გადმოსცემა - "ანთროპოსით". ანთროპოსი კი ამ შემთხვევაში ნიშნავს ვასალს, ე. ი. მათ შორის ყოფილა ისეთი საერთო რამ, რითაც ეს ორი ფენა ბერძენი მწერლის გონებაში ერთიანდება. ესაა ვალდებულება პატრონის წინაშე სამსახურისა. ასეთივე შინაარსისაა მსახური შემდეგი დროის წყაროებშიც.

მსახური როგორც სოციალური კატეგორია ჩანს XIV ს-ის საკანონმდებლო ძეგლებში.

გიორგი ბრწყინვალის "ძეგლის დებაში", რომელიც მთიულეთისათვის არის შედგენილი, მსახური იხსენიება როგორც აზნაურის ქვემოთ მდგომი. "განმგებელი თუ ქვეყანამ მოკლას... მსახური იყო განმგებლად, ექვსი ათასი თეთრი დაიურვოს". "და თუ აზნაური იყოს განმგებლად და მოკლან, მის გუარსა ზედა დაიურვონ სისხლი"^[25]. ამრიგად, განმგებლის ხელი (თანამდებობა) შესაძლებელი ყოფილა ჰქონოდა აზნაურსაც და მსახურსაც. ამასთან, მსახურის სისხლი 6000 თეთრი ღირს და მისი სისხლი ხევისბერის სისხლს უთანასწორდება; ხევისბერის სისხლიც 6000 ღირს, თუმცა ხევისბერის განაყოფის სისხლი 3000 თეთრად ფასობდა.

მსახურის შესახებ ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავდა: "ფეოდალური ურთიერთობის ხანაში საერთოდ მსახურები გარდამავალ საზოგადოებრივ ფენას შეადგენდნენ. ისინი მიწისმოქმედნი არიან და ამით გლეხებს ჰგვანან, ხოლო მათი წოდებრივი ფუნქცია აზნაურულია - ლაშქრობა და სამსახური"^[26]. მსახური იხსენიება ბექა-ალბუღას სამართალში. ამ სამართლით მსახური სხვადასხვა მდგომარეობაში შეიძლება ყოფილიყო. მსახური შესაძლებელია მის პატრონს ჰყოლოდა ან აზნაურიშვილად, ან მსახურად (მუხ. 9)^[27]. ამ შემთხვევაში მის მსგავსებას აზნაურთან თუ მსახურთან განსაზღვრავდა მისი სამსახურის ხარისხი. მსახურს შესაძლებელია ჰქონოდა რაიმე ხელი (მუხ. 9). ამას გარდა, მსახურს შეიძლება თავადაც ჰყოლოდა ყმა: "თუ დიდებულსა, გინა აზნაურსა, გინა მსახურსა და ვისაცა მომართებული ყმა ყვეს და კიდევ წაუვიდეს" (მუხ. 78)^[28]. ამ მუხლიდან აშკარა ხდება, რომ მსახური დიდებულისა და აზნაურის მსგავსად ყმის პატრონია.

სამართლის მე-7 მუხლი: "თუ მსახური მოკლას, რომელი მისსა პატრონსა აზნაურის შვილად ჰყვეს - 12000 თეთრი დაუურვოს. და თუ მსახურად ჰყვეს - 1000 თეთრი დაუურვოს"^[29].- მაჩვენებელია მსახურის ბუნების ორმაგი ტენდენციისა: ერთი მხრივ, მსახური აზნაურს უტოლდება, აზნაურის ფუნქციებს ასრულებს და ე. ი. ეკონომიკურად ძლიერია, მეორე მხრივ, მსახური "მსახურად" არის, ე. ი. თავის სოციალურ წრეში რჩება და მისი ფუნქციები იმ სოციალურ წრეს არ სცილდება. სწორედ ამ ორმაგი ტენდენციის გამო მსახური გარდამავალი საფეხურია

სოციალურ კიბეში - ერთი მხრივ, ის ლამობს აზნაურთა წრეს გაუტოლდეს, მეორე მხრივ, ეკონომიკური შეუძლებლობა მას გლეხების საფეხურისაკენ ეზიდება.

ამ გარდამავალი ხასიათისა და ორმაგი ტენდენციის ბუნების გამო მსახური ქართულ საბუთებში არც იყო მკვეთრად გამოსახული ურთიერთდაპირისპირებული სოციალური ფენების მოხსენიებისას. მაგალითად, დავითის ანდერძში ერთმანეთს უპირისპირდება გლეხი და აზნაური, მსახური კი საერთოდ გამოტოვებულია: "აწ შემდგომად ამისა ანუ მეფემან, ანუ მთავარმან, ანუ ეპისკოპოზმან, გინა მონაზონმან, გინა ხელისუფალმან - ვინ, თუნდა გლეხმან და თუნდა აზნაურმან ანუ ანდერძი ესე ჩემი შეცვალებად იურვოს"^[30].

მსახური, როგორც ფეოდალისაგან დამოკიდებული სოციალური ფენა, იხსენიება "ვაჰანის ქვაბთა განგებაჲ". ძეგლის დამდეგი ერისთავთერისთავი მხარგრძელი (XIII ს-ის პირველი მესამედი) ასეთ პირობას უდებს მონასტერს: "ჩვენისა სახლისა აზნაურნი და თუნდა მსახურნი შემოლაზუნდებოდნენ და... მონასტერს შეშვებასა... ღირს იქმნებოდნენ, ესე მონასტრისა პატრონთაგან გაიჩინებოდეს: თუ ნამსახური იყოს და საპატიოჲ აზნაურიშვილი, მწირველთავე თანა დაიწესებოდეს... და მსახური... მწირთა თანა დაეწესებოდეს"^[31]. აქ, გარდა იმისა, რომ სახელდებულია ფეოდალისაგან (ამ შემთხვევაში მხარგრძელთ სახლისაგან) დამოკიდებული ორი სოციალური ფენა ("ჩვენისა სახლისა") - აზნაურები და მსახურები, ხაზგასმულია ამ ორ ფენას შორის სოციალური განსხვავება. აზნაურს მწირველთან ერთად მიიღებენ (მწირველი - მეორე დასის მონაზონი), ხოლო მსახურს მწირთან ერთად ("წირი - მესამე დასის მონაზონი).

ბექას სამართალი იძლევა იმის წარმოდგენას, თუ რა ვალდებულება - მოვალეობა აწევს მსახურს: "ქოთლოსნისა და აბჯროსნისა და კარვოსნისა და პატრონთან რომ ჳელი აქვდეს ანუ ჳქონებოდეს, მისი სისხლი 12000 თეთრი იყოს, ამაღ რომე კარვოსნობა ესე ყოველთა წესია, აზნაურული სჭირს და რომელსა მსახურსა ისი ყველა საქმე სჭირს, ისრე სრულად"(მუხ. 9). ამ მუხლში ჩამოთვლილია, თუ, სახელდობრ, რა მოვალეობა შეიძლება ჳქონდეს მსახურს. ესაა ქოთლოსნობა (ციხის დაცვა), აბჯროსნობა (შეიარაღებული ხლება პატრონისა) და კარვოსნობა (კარვის დადგმა და მოვლა). ამასთან, ამ მუხლში ხაზგასმულია, რომ კარვოსნობა "ყოველთა წესია", ე. ი. ყველას ერთნაირად ევალება, მაგრამ ამ მოვალეობის შესრულება მატერიალურად თუ სხვა მხრივ, რომ ამ მოვალეობის შემსრულებელი თავისთავად აზნაურს უტოლდება.

თანდათანობით მსახურთა ნაწილი აზნაურთა რიგებში გადადის, უმრავლესობა კი ყმა გლეხების მდგომარეობაში ვარდება. მაგრამ ამ შემთხვევაშიც მსახური გლეხთა შორის არის ყველაზე უფრო პრივილეგირებული, გადასახადების მეტნაწილად თავისუფალი და ბატონის წინაშე საპატიო სამსახურისა და ლაშქრობის მოვალე პირი.

ადრეული ფეოდალიზმის დროს მსახურები ძირითადად სამეურნეო-ადმინისტრაციულ უბანზე არიან დასაქმებული^[32]. ამავე საქმიანობას ეწევიან ისინი მომდევნო ხანებშიც, ოღონდ იმ განსხვავებით, რომ მათი ერთი ნაწილი გააზნაურებულია ან თავისი ეკონომიკური მდგომარეობის გამო გააზნაურებას ლამობს, დიდი ნაწილი კი უკვე დაბეგრულია და გლეხთა ფენაში მოხვედრილი.

ადმინისტრაციული მოხელე-მსახური ჩანს განვითარებული ფეოდალიზმის ხანის რამდენიმე ძეგლში.

დავით აღმაშენებლის ანდერძში, რომელიც შიომღვიმის მონასტრისადმია დადებული, იხსენიებიან "მსახურნი მონასტრისანი", რომლებიც მონასტერში

გაერთიანებულ ძმათა რიცხვში არ შედიან, მაგრამ მათდამი დაკისრებული საქმიანობის გამო მონასტერი ვალდებულია შესაფერისი მატერიალური პირობები შეუქმნას მათ ("ღვინოი... შინაი მოართვან მსახურთა მონასტრისათა ყოველთა ერთა ერთი საწყავი"...მატყლი - მსახურთ მონასტრისათა... მიეცემოდის"^[33]. მონასტერში გაერთიანებული საერო პირები - მსახურები იხსენიებიან ვაჰანის ქვაბთა განგებაშიც^[34].

მსახური, როგორც ფეოდალის მოხელე, რომელსაც გადასახადების აკრეფა ევალება, იხსენიება გრიგოლ სურამელის 1227 - 1230 წწ. საბუთში^[35].

ფეოდალთა კლასი. ფეოდალები წარმოგვიდგება მეფის. ეკლესიისა და აზნაურების სახით.

XI ს-ის ისტორიკოსი "მატიანე ქართლისაის" ავტორი მისი დროის გაბატონებულ საზოგადოებას წარჩინებულებს ან დიდებულებს უწოდებს^[36]. ამავე დროს ეს ავტორი უჩვენებს დიდებულთა წრის შემადგენელ ელემენტებსაც. "ივანე მარუშის ძემან ინება, რათა მოიყვანოს ბაგრატ მეფედ აფხაზეთისა და ქართლისათა და მის თანა ყოველთა დიდებულთა, ერისთავთა და აზნაურთა აფხაზეთისა და ქართლისათა"^[37]. ამ ფრაზაში დახასიათებულია ის სოციალური წრე, რომელიც მოსურნეა ბაგრატის გამეფებისა. ესენი არიან "ყოველნი დიდებულნი", "ერისთავნი და აზნაურნი აფხაზეთისა და ქართლისათა".

გაბატონებული ფენის შემადგენელ ელემენტთა კონკრეტული ჩვენება დაცულია გიორგი II-ის 1072 წლის სიგელის დამამტკიცებელ ნაწილში. აქ ნათქვამია: "აწ ვინცა ჰნახოთ ბრძანებაი და სიგელი ესე ჩვენი შემდგომად ჩუენსა მომავალთა მეფეთა, ერისთავ-თერისთავთა, ერისთავთა, აზნაურთა, მემამულეთა და მოსაკარგავეთა... დაუმტკიცეთ"^[38]. ამ ფორმულაში იგულისხმება გაბატონებული კლასის ასეთი იერარქიული სქემა: მეფე - ერისთავთერისთავი - ერისთავი - აზნაური - მემამულე - აზნაური მოსაკარგავე. ამ სქემით აზნაურთა მასისაგან გამოყოფილია ერისთავ-თერისთავი და ერისთავი. ესენი ისეთი აზნაურები არიან, რომელთა მეფისაგან ბოძებული აქვთ ამა თუ იმ მხარის, პროვინციის გამგებლობა. ერისთავთერისთავს ჰქონდა "მთავრობა ყოველთა დიდებულთა და აზნაურთა, რომელნი მკვიდრ არიან" მის საბრძანებელში^[39]. ერისთავთერისთავს ექვემდებარება ერისთავიც. ერისთავთერისთავთა საგამგეო მსხვილი ტერიტორიული გაერთიანებანი იყო, ამიტომაც თამარ მეფის დროს ერისთავთერისთავთა რიცხვი არცთუ ისე დიდი ჩანს. მაგრამ აღრიდანვე შეიმჩნევა საერისთავთსაერისთავთს გამგებლის თანამდებობის ერთი და იგივე ფეოდალურ სახლზე დამკვიდრება. მაგალითად, კახაბერისძენი რაჭისა და არგვეთის ერისთავთერისთავებად ჩანან უკვე XI ს-ის დასაწყისიდან; შანშიანთ სახლს, ანუ მხარგრძელთა სახლს შერჩა სომხეთის ერისთავთერისთავობა, სურამელებს - ქართლის ერისთავთერისთავობა, ჯაყელებს - სამცხის ერისთავობა და ა. შ.

აზნაურთა ნაწილს, რომელსაც მეფისაგან მდიდებან ჰქონდა მინიჭებული, ე. ი. უმაღლეს ადმინისტრაციულ სახელოს ფლობდა, დიდებული აზნაურები წარმოადგენდნენ.

დიდებულ აზნაურებს ან მარტივად დიდებულებს, ქართული საისტორიო წყაროები ზოგჯერ მთავრებსაც უწოდებენ. გიორგი ხუცესმონაზონი, მაგალითად, დიდებულებს, ანუ ერისთავთერისთავებს მთავრების ტიტულით მოიხსენიებს. თურქებისაგან ახალქალაქის აკლების მოთხრობისას იგი დასძენს: "არათუ ახალქალაქისა მკვიდრნი მოისრნეს, არამედ დიდდინი და წარჩინებულნი მთავარნი და ერისთავნი სამეფოსა ჩუჭნისანი ძვირძვირად მოისრნეს და

წარწყმდეს”^[40]. კონტექსტით ახალქალაქის მთელი მოსახლეობა (იგულისხმება საერთოდ ჯავახეთის მოსახლეობა) შედგება მკვიდრთაგან, რომელთაც გამოეყოფიან წარჩინებულნი მთავარნი და ერისთავნი. აქ მთავარი ერისთავთერისთავს, ანუ ერისმთავარს უდრის. ამავე მნიშვნელობით აქვს ნახმარი ეს ისტყვა იმავე ავტორს სხვა ადგილასაც: ”მოვიწიენით ქუეყანად ქართლისა, სადა იგი იყო მეფე მთავართა თავისთა თან”^[41]. მთავარი რომ განსხვავებული წოდებაა ერისთავისაგან, ეს გარკვევით ჩანს ”მატიანე ქართლისაის” შემდეგი ადგილიდან: ”იმლინეს აფხაზნი, ხოლო მოკლეს ნასრა და ბაყათარ, მთავარი ოვსთა, და ერისთავი აფხაზთა”^[42]. აქ ერთდროულად იხსენიება ოსთა მთავარი და აფხაზთა ერისთავი. ამ შემთხვევაში მთავარი პოლიტიკურად დამოუკიდებელი ქვეყნის მმართველს უდრის, მაშინ როცა ერისთავთერისთავი და ერისთავი მეფის ხელქვეითნი არიან. ამ შემთხვევის გარდა, მთავარი ყველგან დიდებულ აზნაურს, ერისთავთერისთავს უდრის. ვახუშტი სიტყვა ”მთავარს” ხმარობს ძველი დროის ერისთავთერისთავის და მისი დროის დიდებული თავადის აღსანიშნავად.

ვახუშტის ხაზგასმული აქვს, რომ ერისთავად ინიშნებოდნენ და არა იბადებოდნენ. მაგრამ ამასთან ერთად მისთვის ისიც ნათელია, რომ ერისთავად ინიშნებოდნენ მხოლოდ და მხოლოდ გარკვეული წრის წარმომადგენლნი - მთავარნი და წარჩინებულნი. ”ესე ერისთავნი დაიდგინებოდნენ მთავარნი და წარჩინებულნი” - ამბობს ვახუშტი და თან გამოხატავს, თუ რა ნიშნები უნდა ჰქონოდა მთავარს: ”მთავრისა ჯერ იყო, რათა აქუნდეს ჩამომავლობა და გვარი იგი და ამის მიმართ ციხე-ქალაქი, სიმაგრე და ხეობანი. და თვინიერ ამისა არა ისახელებოდა მთავრად”^[43].

ერისთავთერისთავს, ანუ მთავარს ემორჩილებოდა მის საგამგეოში მცხოვრები ყველა დიდებული და აზნაური. ამასთან, ყველა ეს დიდებული და აზნაური დანარჩენ მკვიდრებთან ერთად უნდა ყოფილიყვნენ ”თანამოლაშქრე ერისთავთერისთავისა”^[44].

დიდებულის, ერისთავის სიძლიერის ერთ-ერთი მაჩვენებელი იყო მისი ხელქვეითი ხალხის, მის საგამგეოში მცხოვრებთა სიმრავლე. ამას ვახუშტის ზემომოყვანილი სიტყვების გარდა (”მთავარს... აქუნდეს... ხეობანი”) ხაზგასმით მეტყველებს გიორგი ხუცესმონაზვნის თხზულებაში დაცული ერთი ეპიზოდი. აქ შემდეგნაირადაა დახასიათებული ბაგრატ IV-ის მოწინააღმდეგე ერთი საგვარეულო აბაზაძემნი: ”ესე კაცნი ძლიერნი და ახოვანნი, სიმდიდრესა ზედა მკლავისა თვისისა მოქადულნი და სიმრავლესა ზედა ერისასა აღზუაგებულნი”^[45]. მაშასადამე, ერის სიმრავლით აღზუაგება ყოფილა უპირველესი ნიშანი სიძლიერისა.

ერის სიმრავლის გარდა აზნაურის სიძლიერეს მოწმობდა ციხესიმაგრეც. ციხის ფლობა ეს აზნაურის ფართო წრიდან გამოყოფის მაჩვენებელია. სუმბატ დავითის ძის თხზულებაში გარკვევითაა აღნიშნული, რომ აზნაურთა ფენა ორ ნაწილად იყოფოდა - ციხოვანნი და უციხონი (”აზნაურნი ტაოელნი წარვიდეს საბერძნეთს: ვაჩე კარიჭის ძე და ბანელი ეპისკოპოსი იოვანე და ამათ თანა უმრავლესნი აზნაურნი ტაოსა, რომელნიმე ციხოვანნი და რომელნიმე უციხონი”)^[46]. ციხოვანნი აზნაურების პარალელურად ქართული საისტორიო წყაროები ასახელებენ აგრეთვე ”ციხეთაუფალთ”^[47]. სოციალური განსხვავების მაუწყებელი ნიშანი - ციხის ფლობა - განვითარებული ფეოდალიზმის ხანაში სულ უფრო მკვეთრ სახეს იღებს, რისი გამომხატველიცაა ბექა-აღბუდას სამართალი, რომელიც აზნაურთა შორის შემდეგ გრადაციებს ასახელებს:

დიდებული აზნაური, აზნაური ტაძრეული, ციხოვან-მონასტროსანი, მამული დიდი; აზნაური უციხო, უმონასტრო; აზნაური დამცრობილი^[48].

დიდებულთა შემდეგ სოციალურ კიბეზე ის აზნაურები დგანან, რომლებიც სამეფო აზნაურებად ითვლებიან (ტაძრეული), აქვთ საკუთარი ციხე, მონასტერი და საკმაო მამული.

ციხის პატრონი აზნაურების შემდეგ უციხონი და უმონასტრო აზნაურები არიან. ასეთი აზნაურების რიცხვი მრავალი იყო. ამ აზნაურთა პატრონი შეიძლებოდა ყოფილიყო მეფე (სახელმწიფო), ეკლესია ან დიდებული აზნაური.

დიდებულის ერისთავთერისთავის აზნაურები იხსენიებიან ვაჰანის ქვაბთა განგებაში. ამ ძეგლით მხარგრძელთა სახლი გამოდის აზნაურთა მფლობელად ("ჩვენისა სახლისა აზნაურნი") ამასთან, მხარგრძელთა აზნაურნი შეიძლება ყოფილიყვნენ "ნამსახური და საპატიო აზნაურისშვილები" ან "დიდად საპატიო... და ნამსახური არ იყოს"^[49]. ამავე ძეგლში დიდებული აზნაურისაგან განსხვავებული და მასზე მაღალ სოციალურ საფეხურზე მდგომი პირია - "დიდებულისა შვილი იყოს, ანუ აზნაურისა".

აზნაური, რომელიც თავის ყმა-მამულს მემკვიდრეობით ფლობდა, აზნაური მემამულე ერქვა, ხოლო ისეთ აზნაურს, რომელსაც ყმა მამული ჩაბარებული ჰქონდა დროებით, როგორც სამსახურისათვის გასამრჯელო, აზნაური მოსაკარგავე ერქვა. ეს გარემოება ზემომოტანილ დავითის ანდერძის გარდა მკაფიოდ ჩანს რკონის დაწერილში: "უკეთუ ვინმე ესე... შეცვალოს... ანუ მემამულემან ვინ, ანუ მოსაკარგავემან... შენ, ღმრთისმშობელო რკონისაო, რისხვით აღიძარ მას ზედა"^[50]. აქაც მემამულე და მესაკარგავე ერთიმეორის საწინააღმდეგო ცნებებია.

აზნაურთა ფენა მეტად მრავალრიცხოვანი იყო საქართველოში. "ხელმწიფის კარის გარიგება" ასახელებს მარტო მესაწოლე აზნაურის თითქმის 700 სახლს ("შვიდასი სახლი მესაწოლე არის და გლეხი რვა სახლია და სხვა ყოველივე აზნაური")^[51]. აზნაურთა ფენის მრავალრიცხოვნობას მოწმობს აზნაურთა შორის სხვადასხვა კატეგორიათა არსებობა.

აზნაურის ძირითადი მოვალეობა პატრონის სამსახური იყო. პატრონი კი აზნაურს სამნაირი შეიძლებოდა ჰყოლოდა - მეფე, ეკლესია-მონასტრები, დიდებული. უპირატესი მდგომარეობა იმ აზნაურებს ეჭირათ, რომელნიც მეფის, ანუ სახელმწიფოს საკუთრებას შეადგენდნენ. სამეფო (ტაძრეული) აზნაურები ზოგჯერ რაიმე განსაკუთრებულ სამსახურს ეწეოდნენ (მოხელეები). ასევე საეკლესიო და დიდებულთა აზნაურებს შორისაც ზოგი საპატიო სამსახურს - რაიმე მოხელეობას ეწეოდა, უმრავლესობა კი ხლება-ლაშქრობა-ძღვენით გამოხატავდა თავის ვალდებულებას პატრონის წინაშე. ამათგან პირველნი უფრო უპირატეს მდგომარეობაში იყვნენ და სწორედ ამის გამო გამოირჩეოდნენ აზნაურთა დანარჩენი მასისაგან.

აზნაურის სიძლიერე, როგორც ითქვა, ერის სიმრავლეზე იყო დამოკიდებული. რაც უფრო მეტი ჰყავდა ყმა და რაც უფრო დიდ მამულს ფლობდა აზნაური, მით უფრო ძლიერი იყო.

ფეოდალის მამული ორი ნაწილისაგან შედგებოდა: ერთი ნაწილი მთლიანი იყო. იგი ზვრებისა და ხოდაბუნებისაგან შედგებოდა და მას ფეოდალი ამუშავებდა გლეხების შრომით ბეგარაზე გამოყვანით. მამულის ამ ნაწილს "სასეფო ყანა" და "სასეფო ვენახი" ერქვა. მამულის დანარჩენი ნაწილი ცალკეულ ნაკვეთებად იყოფოდა და თითოეულ ნაკვეთზე ყმა გლეხი იჯდა. გლეხი ამუშავებდა ამ მიწას და

ფეოდალს უხდიდა მოყვანილი მოსავლის გარკვეულ ნაწილს, დანარჩენს კი გლეხი თვით მოიხმარდა. გლეხზე დანაწილებულ აზნაურის მიწა-წყალს "საგლეხო მიწა", "ფუძე" ან "საგლეხო მამული" ერქვა.

ქართულ საისტორიო წყაროებში გვხვდება რამდენიმე მაგალითი, თუ როგორ ხდება მიწის პატრონისაგან (მეფე იქნებოდა ის თუ აზნაური) მიწის დამუშავება გლეხების შრომითი ბეგარით. ყოველი ცალკეული აზნაურის მამულში მცხოვრებ გლეხებს ვალად ედოთ აზნაურის ყანებსა და ვენახებში მუშაობა. წესად ყოფილა ცალკეული მხარის, ხეობის მცხოვრებთა ერთდროული გამოსვლა პატრონის მიწების დასამუშავებლად. ეს გარკვევით ჩანს XIII საუკუნის ერთი საბუთიდან. ამ საბუთის გამცემი ბეგა სურამელის რძალი ქანანა სოფ. ნოსტეს მცხოვრებლებს ათავისუფლებს სურამელთა სახლის ყოველგვარი გადასახადისაგან და უტოვებს მხოლოდ ერთ ვალდებულებას - ხეობის მცხოვრებლებთან ერთად გამოვიდნენ ბატონის (სურამელის) მიწების დასამუშავებლად: "რაი ხეობაი გამოვიდოდეს და შეიყრებოდეს, სახნავს და სამკალს გამოჰყვებოდეთ"^[52]. დაუნაწილებელი მიწების (ზვარი, ხოდაბუნი) დასამუშავებლად გლეხების გამოყვანა ტერიტორიული ნიშნით რომ ხდებოდა, ეს უფრო გარკვევით ჩანს "ხელმწიფის კარის გარიგებიდან", სადაც ნათქვამია, რომ სამეფო ზვრებში სამუშაოდ გამოჰყავთ ცალკეული ქვეყნები, რომელთა მცხოვრებთა მორიგეობას მანდარტუხუცესი აწესრიგებდა^[53].

აზნაურის ადგილსამყოფელს, რეზიდენციას წყაროები საჯდომს უწოდებენ. ამასთან, ზოგ აზნაურს შეიძლება ჰქონოდა რამდენიმე საჯდომი - ციხის საჯდომი (თუ აზნაური ციხის მფლობელი იყო) და ვაკის საჯდომი. ამ უკანასკნელში იგულისხმება ციხისაგან განსხვავებული გაუმაგრებელი ადგილი, უბრალო სოფელში მოთავსებული სასახლე. ორივე ეს ტერმინი დაცულია ბექა-აღბუღას სამართალში ("თუ კაცმან ციხესა ანუ ვაკისა საჯდომსა უღალატოს"...)^[54].

საჯდომი სახლი რამდენიმე ჰქონდა თითოეულ აზნაურს. მაგალითად, ბექა სურამელი ერთ-ერთი საბუთით ცდილობს საჯდომი სახლი შეიძინოს (რასაკვირველია, სურამელს ამ საბუთის დადებამდე ექნებოდა უკვე რეზიდენცია): "მომინდა თქუენი მკუიდრი მამული, პატარა ადგილი, ჩემდა დასაჯდომად... და მოგეც მისდა სანაცვლოდა შენისა განაყოფისა მამული მისი საჯდომი სახლითა"^[55].

საჯდომი სახლის გარდა, თუ რისაგან შედგებოდა აზნაურის სამყოფელი, ეს კარგად ჩანს ალექსანდრე მეფის 1425 წლის სიგელიდან. ამ სიგელით მეფე ზედგენიძეებს უბოძებს აზნაურ ქარუმიძეს: "მიუბოძეთ ქარუმის ძე ქავთარ და მისი შვილი და მომავალნი სახლისა მათისანი, მათითა მამულითა, საჯდომითა სახლითა, ყანითა, ვენახითა, წყლითა, ბართა"^[56].

საჯდომი სახლი სამეურნეო-საცხოვრებელ ნაგებობათა კომპლექსი იყო. გარდა საცხოვრებელი სახლისა, ამ კომპლექსში შედიოდა ბეღელი, მარანი, ბოსელი, სამზარეულო, სამეხრეო სახლი, ფარები. ეს კომპლექსი გალავანშემოვლებული იყო, გალავანს დატანებული ჰქონდა ქვითკირის ჭიშკარი^[57]. აზნაურის სახლ-კარში შედიოდა კარის ეკლესია და მონასტერიც, თუკი ეს აზნაური მონასტრის მფლობელ აზნაურთა ფენის (ციხოსან - მონასტროსანი) წარმომადგენელი იყო. ისეთ აზნაურს კი, რომელსაც საკუთარი მონასტერი არ გააჩნდა, თავის კარმიდამოში გამოყოფილი ჰქონდა სპეციალური "სახლი საჯვარე", სადაც საოჯახო ხატები ინახებოდა და რომელიც სამლოცველოს ფუნქციას ატარებდა. ასეთი "სახლი საჯვარე" ჰქონდათ, მაგალითად, ხეთას ციხეში ქორთოძეებს ("ერთი მომცრო ხატი ჩემს ხეთას ციხეს საჯვარეშიდ დავასვენეთ")^[58].

საერო ფეოდალების, როგორც მეურნისა და მამულის, მსგავსნი იყვნენ საეკლესიო ფეოდალები. ეკლესია-მონასტრები დიდძალ ყმა მამულს ფლობდნენ, ჰქონდათ საკუთარი ხოდაბუნები და ზვრები.

ვაჭრები. ივ. ჯავახიშვილს ცალკე წოდებად მიაჩნია ვაჭარნიც^[59], თუმცა ცალკე წოდებად შეიძლება მივიჩნიოთ მხოლოდ ვაჭართა ერთი ნაწილი - დიდვაჭრები, რომლებიც პირადად თავისუფალნი იყვნენ და სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკურ საქმეებშიც იღებდნენ მონაწილეობას. ასეთი დიდვაჭრის სახლი, ბექა აღბუღას სამართლით, მესამე ხარისხის აზნაურს უტოლდება. "თუ ვაჭარი მოკლას ვაჭარმა, საპატიოსა ვაჭრისა თორმეტი ათასი თეთრი იყოს ასეთისა, რომე პატრონთა კარგად და საპატიოთ ყვეს და საქმის მქმნელად. და მას ქვეშეთისა, რომე გზით მოვიდეს და პატრონთა ნახვისა და ძღვნის მიღებასა ღირს იყოს, მისი ექვსი ათასი თეთრი იყოს"^[60]. ამ მუხლით დახასიათებულია ორგვარი ვაჭარი: 1. საპატიო ვაჭარი, რომელიც პატრონს "საპატიოდ ყვეს და საქმის მქმნელად", ე. ი. პატრონს ის რაიმე საქმეზე ჰყავს გამოყენებული; ასეთი ვაჭრის სისხლი 12000 ათას თეთრად ფასობს, ისევე როგორც უმონასტრო აზნაურისა^[61]. ვაჭარი, რომელიც წინა ვაჭარზე დაბლა დგას, ე. ი. მხოლოდ ვაჭრობს და პატრონის არავითარი დავალება არ აკისრია, მოვალეა მგზავრობიდან დაბრუნებისას პატრონს ძღვენი მიართვას. ასეთი ვაჭრის სახელი 6000 ათასი თეთრი ღირს და ამით ის უტოლდება მსახურთა იმ კატეგორიას, რომელსაც ხელი არა აქვს.

საპატიო ვაჭართა უმაღლეს წრეს - "დიდ-ვაჭრებს" - შეეძლო მონაწილეობა სახელმწიფო საქმეებში, იგზავნებოდნენ დესპანებად უცხოეთში. თამარის დროის დიდვაჭარი ზანქან ზორაბაბელი თამარის საქმროს ჩამოსაყვანად იყო გაგზავნილი ყივჩაყებთან სუნჯას. ვაჭრების უმრავლესობა კი პირად თავისუფლებას მოკლებული იყო და სოციალურად ყმა გლეხის მდგომარეობაში იდგა. მისი შეწირვა და გაყიდვა ისეთივე თავისუფლად შეიძლებოდა როგორც გლეხისა. ამასთან ასეთი ვაჭრების მფლობელებად ჩანან არა მარტო სახელმწიფო და ეკლესია, არამედ კერძო პირებიც. მელქისედეკ კათალიკოსმა, მაგალითად მცხეთის ეკლესიისათვის იყიდა "კაკს ვაჭარნი ათორმეტნი"^[62].

ვაჭრობის მფლობელია შიომღვიმის მონასტერიც. ამ მონასტრის ვაჭრების მოვალეობაა მონასტრისავთის ცვილის მოტანა... "ცვილი, ვითა გამიჩენიან ვაჭართა ზედა ჟამად- ჟამად"^[63]. შიომღვიმის კუთვნილი ვაჭრები ისევე სარგებლობენ შეუვალობით, რომელიც მეფემ ამ მონასტერს მიანიჭა, როგორც მონასტრის გლეხები: "გაგვითავისუფლებიან ბაჟისაგან ვაჭარნი და გლეხნი მათნი"^[64] (მონასტრისა - მ. ბ.).

ვაჭართა მფლობელია ჭიაბერ მანდატურთუხუცესი. მისი კუთვნილი ვაჭრები ჟინოვანს ცხოვრობენ. ჭიაბერმა ისინი თავისი ადგილ-მამულით შიომღვიმის მონასტერს შესწირა და დაავალა მონასტრისათვის მიეტანა წელიწადში 30 ლიტრა ცვილი^[65].

აქ მოტანილი მაგალითებით ვაჭრები ყმა გლეხის მდგომარეობაში არიან. მათი საქმიანობა ვაჭრულია, ისინი მოვალენი არიან თავიანთი საქმიანობის შედეგინავაჭრის ერთი ნაწილი პატრონს უხადონ ისინი პატრონის საკუთრებაა პატრონს შეუძლია მათი გაყიდვაც და შეწირვაც. ეს ვაჭრები ვალდებული არიან პატრონს ემსახურონ.

XI საუკუნეში კლასთა ბრძოლა გამოიხატებოდა, ერთი მხრივ, აზნაურთაგან მდაბიურ-მოლაშქრეთა - ყმათა - გაგლეხებაში და, მეორე მხრივ თავისუფალთა ცდაში როგორმე შეენარჩუნებინათ ეს თავისუფლება და, უკეთეს შემთხვევაში

მიეღწიათ საზოგადოების უფრო მაღალი საფეხურისათვის. არც საზოგადოების უმდაბლესი ნაწილი - გლეხობა შეიძლება ყოფილიყო თავის ბედს შეგუებული. ისიც ცდილობდა გლეხის მდგომარეობიდან თავის დაღწევას. ამიტომ ფეოდალურ ურთიერთობებთან ბრძოლის სხვადასხვა ფორმა სულ არსებობდა ფეოდალიზმის ისტორიის მთელ ხანაში. სამწუხაროდ, ჩვენს საისტორიო წყაროებში არ არის შემონახული ამ ბრძოლის - არც გლეხთა წინააღმდეგობებისა და არც აზნაურთაგან თავისუფალთა დამორჩილების ამსახველი მასალა. კანტიკუნტად და საკმაოდ არაპირდაპირი ცნობების საშუალებით მხოლოდ მიახლოებითი სურათის წარმოდგენა შეიძლება.

აზნაურს ყმა-მამულის შექმნის რამდენიმე საშუალება აქვს - მემკვიდრეობით დაუფლება, მეფისაგან წყალობით მიღება, ყიდვა. ზოგ საეკლესიო და საერო ფეოდალს (საეკლესიო ფეოდალად იგულისხმება ეკლესია-მონასტერი ეპისკოპოს-წინამძღვრით სათავეში) მინიჭებული ჰქონდა სასამართლო შეუალობა ნიშნავს სამართლის წარმოებისა და სამართლის წარმოებისათვის დაკისრებული გადასახადის მიღების უფლებას).

ნიკორწმიდის მონასტრის წინამძღვრის XI საუკუნის ბოლო მესამედში სამართლის წარმოებისათვის მიწის ნაკვეთებს იღებს დანაშაუთაგან დანაშაულის საზღაურის და ამ გზით აფართოებს ნიკორწმიდის მონასტრის ადგილ-მამულს. მაგალითად, "გლეხსა ჩუენსა ცხენი მოჰპარეს მუნვე ზნაკვას და საზღავად ავიღეთ მიწა ნაკვეთი ორი"^[66]. ეს ორი ნაკვეთი მიწა, რომელიც მანამდე ცხენის ქურდს ეკუთვნოდა, ახლა მონასტრის კუთვნილებაში გადადის. მონასტრის-საეკლესიო ფეოდალის - ადგილ-მამული ფართოვდება, მეორე მხარე კი მიწას კარგავს.

"ქველამს მისა შვილთაგან ავიღეთ საზღვრად მიწა შხროს ზედა"^[67]. ქველამს მის შვილებს რაღაც დანაშაული ჩაუდენიათ, რის საზღაურადაც მონასტერმა მათ მიწა აართვა.

"მღილა დაკოდნა ეკლესიისა კაცნი და მისდა საზღავად ავიღეთ ველიჭრულსა რადცა იყო მისი კერძი"^[68]. ეკლესიის კაცების, ალბათ ეკლესიის მოხელეების, წინააღმდეგ ჩადენილი დანაშაულისათვის მღილას ჩამოერთვა ადგილ-მამული, რაც კი ველიჭრულში ჰქონდა. ეს მიწები ახლა მონასტრის მფლობელობაში გადადის.

"კაჩათს სქელაეთგან ავიღეთ ყანა ცხენისა საზღავად"^[69]. სქელაელებს ცხენი მოუპარავთ და ამ დანაშაულის საზღაურად მონასტერმა აიღო მათი კუთვნილი ყანა სოფელ კაჩათში.

ყველა ამ მაგალითით მონასტერი სამართლის წარმოებისათვის ადგილ-მამულს იფართოებს, იგი საზღაურს იღებს არა ფულით ან ნივთიერად, არამედ მიწით. მოპირდაპირე მხარე კი, დანაშაულის ჩამდენი მღილა, ქველამს მის შვილნი, სქელაეთნი მიწას კარგავენ დანაშაულის აქ ჩამოთვლილნი ჩამდენნი არც ერთი არ არის გლეხი, ისინი თავისუფალი პირები არიან. მონასტერი - ფეოდალი - უტევს მათ, ნელ-ნელა და სხვადასხვა გზით მათ მიწებს ეპატრონება. ესენი კი ამ გზით მიწანაკლულნი ხდებიან. მიწანაკლულობა გაჭირვებას იწვევს, გაჭირვება კი ან ახალი დანაშაულის ჩადენას, ან უმიწოდ დარჩენილის მუშაობას მიწის პატრონთან, რასაც თანდათანობით გაგლეხება მოჰყვება.

ნიკორწმიდის მონასტრის საქმიანობაში ყურადღებას იქცევს კიდევ ერთი მომენტი: "ლეითის ძროხა საჩხეორს სასკესა დაესხა და დაკოდნა და მისთუნ საზღავად ავიღე სახადს სახლი ჯავთაგაეთი და ზედა კაბალა დავსდევით"^[70]. ამ შემთხვევაში დანაშაულის ჩამდენი მხარე თავისი დანაშაულის ანაზღაურებას

აკისრებს სხვას - ჯავთაგაეთის სახლს. ცხადია, დამნაშავე ამას სჩადის იმიტომ, რომ მას ამის უფლება აქვს. ჯავთაგაეთის სახლი ისეთ დამოკიდებულებაშია დამნაშავესთან, რომ ამ უკანასკნელს შეუძლია თავის ნებაზე გადაწყვიტოს ჯავთაგაეთის ბედი, დააკისროს თავისი დანაშაულის მატერიალური ანაზღაურება, ანუ ჯავთაგაეთი დამნაშავეს გლეხი ყოფილა. ახლა ამ გლეხს პატრონმა დააკისრა მონასტერს აუნაზღაუროს დანაშაულით მიყენებული ზარალი. მონასტერმა კი გლეხის პატრონის ეს გადაწყვეტილება გამოიყენა და გლეხს "ზედა კაბალა" დასდო, ე. ი. მონასტერმა სხვის გლეხს თავის სასარგებლოდ გადასახადის გადახდა დაავალა. ლეითის გლეხი, ე. ი. სოციალურად ლეითისაგან დამოკიდებული პირი, ახლა ეკონომიკურად ნიკორწმიდელებზე დამოკიდებული ხდება. ეს დამოკიდებულება კი კაბალის გადახდაში გამოიხატება.

კაბალის დადება იყო ერთ-ერთი საშუალება ძლიერისაგან სუსტის დამორჩილებისა. კაბალის გადახდას კისრულობს ის პირი, რომელიც კაბალის ამღებისაგან სოციალურად დამოკიდებული არ არის, ე. ი. რომლის გლეხი ის არ არის. კაბალის ამღები კი შეეცდება კაბალა მუდმივ გადასახადად აქციოს და კაბალის გადამხდელი თანდათან გლეხად აქციოს. XI საუკუნე არის ის ხანა, როდესაც სუსტები თავისუფლებას კარგავენ, ძლიერები კი მათ ეპატრონებიან. ამ სოციალური ბრძოლის გამოძახილი უნდა იყოს ნიკორწმიდის დაწერილში შემონახული ფრაზა "მღილა დაკოდნა ეკლესიისა კაცნი".

იმასთან დაკავშირებით, რომ XI საუკუნეში ხშირია ომები, ყმას მუდმივად სამხედრო სამსახურის შესრულება უხდება. მოვალეობის გართულება იწვევს ყმათა შორის უკმაყოფილებას.

უკმაყოფილო ყმები პატრონს თავს ანებებენ და უფრო შეღავათიანი პირობების მისაღწევად სხვა პატრონს ეძებენ. იმდენად გახშირებულია პატრონისაგან ყმის წასვლა, რომ ხელისუფლება ცდილობს კანონით შეაჩეროს ყმათა ბრძოლის ეს ფორმა. კანონმდებლობა მოითხოვს რომ ყმა პატრონისაგან მხოლოდ იმ შემთხვევაში წავიდეს, თუ სამართალი გადაუწყვეტს. თუ ყმა სასამართლოს გადაწყვეტილების გარეშე წაუვა პატრონს, მაშინ ეს ყმა მოვალეა პატრონს გარკვეული ჯარიმა გადაუხადოს. ეს გარემოება კარგად ჩანს ბაგრატ კურაპალატის სამართალში^[71]. დაცული ერთი მუხლით: "თუ უსამართლო პატრონსა ყმად წაუვიდეს, თორმეტი გლეხი შეეკაზმოს"^[72]. ამავე დროს გავრცელებულია პატრონისაგან ყმის გამარცვა, რის წინააღმდეგაც იბრძვის იგივე კანონმდებელი: "თუ უსამართლოდ პატრონმან ყმად გამარცოს, თორმეტი გლეხი დაუურვოს"^[73].

სამწუხაროდ, კანონმდებლობა არაფერს ამბობს იმის შესახებ, თუ როგორ ისჯებოდა ურჩი გლეხი.

XII ს-ში, როდესაც უკვე ძირითადად დამთავრდა თავისუფალ მიწისმოქმედთა გაგლეხების ან გააზნაურების პროცესი, თავისუფალთა იმ ნაწილმა, რომელმაც ვერც გააზნაურება შეძლო და არც გაგლეხებას შეურიგდა, მეკობრეობას და გლახაკობას მიჰყო ხელი. XII ს-ში მეკობრეთა და გლახაკთა რიცხვი განსაკუთრებით გაიზარდა. ესენი არიან ფეოდალურ ურთიერთობას გამოთიშული და კლასობრივ ბრძოლაში დამარცხებული ადამიანები^[74].

მეკობრეობა იმდენად გახშირდა, რომ მის წინააღმდეგ გიორგი III-ს სპეციალური საკანონმდებლო კრების მოწვევა მოუხდა. საკანონმდებლო კრებამ ქურდობად ავაზაკობისათვის მკაცრი სასჯელი - ძელზე ჩამოხრჩობა დაადგინა.^[75]

ასევე ხშირი იყო გლახაკობაც. გლახაკები იმდენად ბევრნი იყვნენ XII ს-ის საქართველოში, რომ სახელმწიფოს უხდებოდა საკმაო თანხა გაეღო გლახაკთა სარჩენად. სახელმწიფო შემოსავლის მეათედი გლახაკთათვის საბოძებლად იყო განკუთვნილი და ამ თანხას "გლახაკთა ნათალი" ერქვა.^[76] გლახაკთათვის სპეციალური თანხა ჯერ კიდევ ბაგრატ კურაპალატმა გამოჰყო IX საუკუნის ბოლოს, რასაც "გლახაკთა ნაწილი"^[77] ერქვა.

ხელისუფლების ეს ზომები მიმართული, ერთი მხრივ, მეკობრეობის აღმოსაფხვრელად და, მეორე მხრივ, გლახაკთა შემწეობისკენ მაჩვენებელია სახელმწიფოს შიგნით წარმოებული დიდი სოციალური ბრძოლებისა.

განვითარებული ფეოდალიზმის ხანაში, როდესაც ფეოდალური სახელმწიფო თავისი განვითარების კულმინაციას აღწევს, გაბატონებული კლასი - აზნაურები - თავის ძალაუფლებას უქვემდებარებს მიწათმომქმედ საზოგადოებას არა მარტო რიცხოზობრივად, არამედ ხარისხობრივადაც. თითქმის მთელი მიწათმომქმედი საზოგადოება გლეხად არის ქცეული, ამავე დროს ისპობა ის უფლებრივ-ეკონომიკური განსხვავებანი, რაც ადრე გლეხობის სხვადასხვა კატეგორიას შორის არსებობდა. განსხვავებათა წაშლა ხდება გლეხობის მდგომარეობის გაუარესების ხარჯზე. იზრდება გადასახადების ოდენობა და მატულობს ფეოდალის მამულში გლეხის სამუშაო დღეთა რიცხვიც. თუ ადრე ზოგი გლეხი პატრონის მამულში მუშაობდა კვირაში ერთ დღეს, ახლა იგივე გლეხი კვირაში ხუთ დღეს ბატონის მიწაზეა დაკავებული.

ამავე დროს შეიმჩნევა ფუძენაკლებობა. ფუძენაკლებობა ორი სახისაა: ერთი, როცა ფუძე - გლეხის საცხოვრებელ მიწის ნაკვეთზეა, რომელიც ამავე დროს საგადასახადო ერთეულიც არის, ერთის ნაცვლად ორი ან რამდენიმე კომლი გლეხი ცხოვრობს და მეორე, როცა გლეხის კომლი ცხოვრობს მიწის ისეთ ნაკვეთზე, რომელიც უფრო ნაკლებია, ვიდრე ფუძე.

ფუძენაკლებობა არ ნიშნავდა გადასახადების შემცირებას. ნაკლებ ფუძეზე მცხოვრები გლეხი იმდენსავე გადასახადს იხდიდა, რამდენსაც სრული ფუძის პატრონი. ფუძენაკლებობა ექსპლოატაციის გაძლიერებას ნიშნავდა.

გაზრდილ ექსპლოატაციას არ შეიძლება არ გამოეწვია გლეხთა უკმაყოფილება. გადასახადის გადაუხდელობა, შრომითი ბეგარისათვის თავის არიდება და, ბოლოს, ბატონის მიწიდან აყრა და სხვაგან გადახვეწა იყო ის, რითაც გლეხი უძალიანდებოდა ბატონყმური ურთიერთობის გადამეტებულ სისასტიკეს.

გადასახადის გადაუხდელობა ზოგჯერ მასობრივ ხასიათს იღებდა. ჩვენ გვაქვს ცნობა რომ XIII ს-ის დასაწყისში ერთ მხარეს მოსახლეობამ უარი თქვა საეკლესიო გადასახადების გადახდაზე. ამ მნიშვნელოვანი ფაქტის შესახებ მოგვითხრობს 1218 წლის წარწერა, გაკეთებული ეტიფანე ქართლის კათალიკოსის ბრძანებით ანისის ერთ-ერთ ეკლესიაზე^[78].

ქ. ანისის ხუცესთ XIII ს-ის დასაწყისში ანისის ქართველი და ქალკიდონიანი სომეხი მოსახლეობისათვის გაუდიდებიათ საეკლესიო მისაცემლების ოდენობა. გვირგვინის კურთხევისა და მიცვალებულის დამარხვისათვის 100 დრამა დაუწესებიათ. ასეთი დიდი მისაცემლის გადახდა მოსახლეობას გაუჭირდა და იგი ამ გადასახადს უკვე აღარ იხდიდა. სამღვდელოება კი ძალით ცდილობდა წაერთმია მრევლისათვის ეს გადასახადი. მაშინ მრევლმა უარი თქვა საერთო ეკლესიაში სიარულზე. სამღვდელოება კი, რომ ხალხი როგორმე დაეყოლიებინა გაზრდილი გადასახადების გადახდაზე, თვითონაც აკლებდა წირვა-ლოცვას^[79].

იმდენად გამწვავდა ურთიერთობა მრევლსა და სამღვდელოებას შორის, რომ საქმის მოგვარება ანისში ახალი ეკლესიის გასანათლავად ჩასულმა ქართლის კათალიკოსმა ეტიფანემ ითავა. კათალიკოსი იძულებული გახდა მრევლის მხარე დაეჭირა და საეკლესიო მისაცემლები ისევ ძველი ოდენობისა აღედგინა. ამიერიდან გვირგვინის კურთხევისა და მიცვალებულის დამარხვისათვის ნაცვლად 100 დრამისა, ისევ 50 დრამა დაწესდა^[80]; მიცვალებულის დამარხვისათვის ხუცესი აქამდე გარდა ფულადი მისაცემლისა, მთლიან "ზროხის ტყავს" იღებდა, ახლა კი კათალიკოსმა აღადგინა თავდაპირველი წესი და ეს მისაცემელი ერთი მტკაველი სიგანის ტყავის ნაჭრის ოდენობით შეცვალა (ამ ანაჭერს შოლტი ერქვა). ასევე შეიზღუდა ქორწილ-ქელებში მღვდლის გამასპინძლების ფარგლები. როგორც ჩანს, ანელი სამღვდელოება მრევლისაგან მოჭარბებულ მასპინძლობას მოითხოვდა, რაც მოსახლეობისათვის ერთობ სამძიმო იყო. ახლა კი დაწესდა, რომ ყველა ოჯახმა მღვდელს "რაოდენიც ძალი ედვას (იმდენი) პური აჭამოს".

ამრიგად, საეკლესიო გადასახადები ხელისუფლების ჩარევის შემდეგ საგრძნობლად შემსუბუქდა.

ეს გარემოება, რომ კონფლიქტში, რომელიც მრევლსა და სამღვდელოებას შორის წამრმოიშვა, ერევა კათალიკოსი, მაჩვენებელია იმისა, თუ რა დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა ხელისუფლება ამ მოძრაობას, იგი ეცდებოდა, რაც შეიძლება მალე ამოეკვეთა ეს კონფლიქტი, რათა მას სხვაგანაც არ მიეღო გამოძახილი.

ფეოდალური ურთიერთობის წინააღმდეგ ბრძოლის მაგალითია დიდოეთისა და ფხოეთის აჯანყება თამარის მეფობის ბოლო წლებში.

ფეოდალურ ბარს თავისი გავლენა შეჰქონდა მთიან საქართველოსა და კავკასიის მთიანეთშიც. საქართველოს მთისათვის ფეოდალური ურთიერთობა ბუნებრივი განვითარების შედეგი კი არ იყო, არამედ ბარისაგან ძალით დანერგილი მეფისაგან მთის მოსახლეობის ბარულ აზნაურთათვის ბოძება და ამ უკანასკნელთაგან მთიელთა ფეოდალური ექსპლოატაცია - მოსახლეობაზე ფეოდალური გადასახადების დადება - ძნელად შესაგუებელი იყო მთის მოსახლეობისათვის.

მთის იმ ნაწილს, რომლის მეურნეობა ბარის მეურნეობას უახლოვდებოდა, ფეოდალური ურთიერთობა დიდი ხნის ნაზიარები ჰქონდა.

მემატიანის ("ისტორიანი და აზმანის" ავტორის) თქმით, თამარი მეფობის ბოლო ხანებში "იწყეს მთეულთა განდგომად, კაცთა ფხოველთა და დიდოთა"^[81]. მემატიანე ახასიათებს ამ ორი განდგომილი ტომის - დიდოელების და ფხოველების (თანამედროვე ფშავებისა და ხევსურების წინაპრებს ფხოველები ერქვათ) რელიგიურ შეხედულებებს. დიდონნი "რომელნიმე უჩინარსა რასამე თაყუანისცემენ და ზოგნი უნიშნოსა შავსა ძაღლსა" დიდოელებზე მაღლა დგანან ფხოველები: მხოლოდ ფხოველნი ჯუარის "სახურნი არიან და ქრისტიანობას იჩემებენ"^[82], ე. ი. ისინი მხოლოდ იჩემებენ ქრისტიანობას გარეგნულად აქვთ შეთვისებული ეს რელიგია, სინამდვილეში კი ქრისტიანები არ არიან.

განდგომილმა მთიელებმა - დიდოელებმა და ფხოველებმა - "იწყეს რბევა და ხოცად და ტყუობად ცხადად და ღამით"^[83]. ვინ უნდა დაერბიათ, დაეხოცათ და დაეტყვევებინათ მთიელებს? ცხადია ის, ვინც მათი ცხოვრებისათვის უცხო იყო და ვინც მათში ფეოდალური ურთიერთობის შემომტანი იქნებოდა. ასეთი კი იყო მეფის მოხელე აზნაურები. მთიელთა განდგომამ საშიში და ფართო ხასიათი მიიღო. მთიელთა დამორჩილება ძალის გამოყენების გარეშე შეუძლებელი გახდა. თამარ

მეფემ მთიელთა წინააღმდეგ ლაშქრობა ივანე ათაბაგს მიანდო და საგანგებო ჯარიც შეჰყარა: ”მოუწოდა მეფემან ათაბაგსა და ყოველთა მთიელთა: დვალთა, ცხრაზმელთა, მოკვეეთა, კადელთა, ცხავატელთა, ჭართალთა, ერწოთიანელთა, მისცა ივანე ათაბაგსა და წარავლინა მათ ზედა”^[84]. განდგომილთა დასამორჩილებლად მისულ მთიელთა ჯარს გვერდში ამოუდგა საქართველოს სახელმწიფოს ჩრდილოელი ყმადნაფიცი ქვეყნის - დურძუკეთის ლაშქარი. ეს გაერთიანებული ლაშქარი სამი თვე მოუნდა დიდოელთა და ფხოველთა დამორჩილებას. ბრძოლის მსვლელობაში ათაბაგის მოლაშქრეებმა ”იწყეს ბრძოლად, და რბევად, და კვლად, და ტყუეობად და დაწუათ”^[85]. საომარი მოქმედების შედეგად ”მოსწყვიდეს ურიცხვი კაცი დიდოი და ფხოვი”^[86]. განდგომილი მხარე იძულებული იყო დამორჩილებოდა.

დამორჩილებულმა დიდოელებმა და ფხოველებმა ათაბაგს მორჩილების ნიშნად მძევლები მისცეს და ”ალუთქვეს მსახურებად ხარაჯა”^[87]. ხარაჯა - სახელმწიფო გადასახადი - იყო სწორედ ის, რის წინააღმდეგაც იბრძოდნენ მთიელები. საქართველოს სახელმწიფომ აღადგინა არსებული ვითარება - დიდოელებმა და ფხოველებმა იკისრეს ”ხარაჯით მსახურება”, ე. ი. კვლავ ჩადგნენ ფეოდალური ქვეყნის სამსახურში.

^[1] ი. აბულაძე, ძველი ქართული ლექსიკონიდან, საქ. სსრ მეცნ. აკადემია, ხელნაწერთა ინსტიტუტი, მოამბე, I, თბ., 1959, გვ.170.

^[2] იქვე.

^[3] იქვე.

^[4] ი. აბულაძე, ქართული და სომხური ლიტერატურული ურთიერთობა IX-X სს-ში, თბ., 1944, გვ. 0194- 0199.

^[5] ქართული სამართლის ძეგლები, II, ი. დოლიძის გამოც., თბ., 1965, გვ.3.

^[6] ქართული სამართლის ძეგლები, III, ი. დოლიძის გამოც., თბ., 1970, გვ. 24- 25.

^[7] ჯუანშერი, ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა, ქ.ცხ., I, გვ. 187.

^[8] იქვე, სქოლიო.

^[9] ქართული სამართლის ძეგლები, ი. დოლიძის გამოც., II, გვ.4.

^[10] იქვე, გვ. 30.

^[11] ქართული სამართლის ძეგლები, ი. დოლიძის გამოც., II, 32.

^[12] იქვე, გვ. 33.

^[13] ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 59.

^[14] ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, გვ. 51.

^[15] ისტორიული საბუთები შიომღვიმის მონასტრისა, გვ. 27.

^[16] იქვე, გვ. 13.

^[17] ეს ტერმინი ნ. ბერძენიშვილმა შემოიღო.

^[18] ს. ჯანაშია, ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში, შრომები, I, გვ. 162.

^[19] თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, II, გვ. 48; ქართული სამართლის ძეგლები, ი. დოლიძის გამოც., III, გვ. 32.

^[20] თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, II, გვ. 48; ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 32.

^[21] ნ. ბერძენიშვილი, ” მოკიდებული ”- სათვის, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, 1966, გვ. 125.

^[22] ყმა საერთოდ ვასალის აღმნიშვნელი ტერმინია. ყმად იწოდება არა მარტო თავისუფალი მიწისმოქმედი, არამედ დიდი აზნაურიც- დიდებული აზნაურის მფარველობაში შესული. თვით დიდებულებიც მეფის ყმებად იწოდებოდნენ.

^[23] საისტორიო კრებული, III, 1928, გვ. 98.

- [24] ა. შანიძე, ქართველთა მონასტერი ბულგარეთში და მისი ტიპიკონი, თბ., 1971. 1, 5. 2, 17. 4, 6, 5, 15. 25, 3.
- [25] ი. დოლიძე, გიორგი ბრწყინვალის სამართალი, თბ., 1957, მუხ. 2 და 4, გვ. 105.
- [26] ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, გვ. 51.
- [27] ბექა მანდატურთუხუცესის სამართალი. ი. დოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, თბ., 1953, გვ.289.
- [28] იქვე, გვ. . 324.
- [29] იქვე, გვ. 289.
- [30] თ. ჟორდანიას, ისტორიული საბუთები შიომღვიმის მონასტრისა, გვ.19.
- [31] ვაჰანის ქვაბთა განგება, გამოც. ლ. მუსხელიშვილის მიერ, თბ., 1939, გვ. 85.
- [32] ა. ბოგვერაძე, ქართლის ადრეფეოდალური საზოგადოებრივი ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1961, გვ.109.
- [33] დავითის ანდერძი, ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 14 –15
- [34] ვაჰანის ქვაბთა განგება, ლ. მუსხელიშვილის გამოც., გვ. 64, 71
- [35] ისტორიული საბუთები შიომღვიმის მონასტრისა, გვ. 59.
- [36] მატთანე ქართლისად, ქ. ცხ., I, გვ.275
- [37] იქვე.
- [38] თ. ჟორდანიას, ისტორიული საბუთი შიომღვიმის მონასტრისა, გვ.12.
- [39] ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, II, I, გვ. 204 (“ძველი ერსთავთას” მიხედვით).
- [40] ცხორება გიორგი მთაწმიდელისა, ათონის კრებული, გვ. 329.
- [41] იქვე, გვ. 319.
- [42] მატთანე ქართლისად, ქ. ცხ., I, გვ. 261.
- [43] ვახუშტი, აღწერა... გვ. 14.
- [44] ძველი ერსთავთა, ტექსტი გამოსცა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო შოთა მესხიამ. მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 30, თბ., 1954, გვ. 346. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, ნაწ. II, ნაკვ. I, გვ. 205.
- [45] ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წ. II, თბ., 1967, გვ. 160.
- [46] სუმბატ დავითის ძე, ქ. ცხ., I, გვ.385.
- [47] მატთანე ქართლისად, ქ. ცხ., I, გვ. 307.
- [48] სამართალი ბექა მანდატურთუხუცესისა, ი. დოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, მუხლი 2, 3.
- [49] ვაჰანის ქვაბთა განგება, ლ. მუსხელიშვილის გამოც., გვ. 85
- [50] ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 64.
- [51] ხელმწიფის კარის გარიგება, ე. თაყაიშვილის გამოც., გვ. 125
- [52] თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, II, გვ. 170
- [53] ხელმწიფის კარის გარიგება, ე. თაყაიშვილის გამოც., გვ. II
- [54] ი. დოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, ბექა მანდატურთუხუცესის სამართალი, მუხ. 33
- [55] ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 77; ქრონიკები, II, გვ. 169
- [56] იქვე, გვ. 118; საქართველოს სიძველენი, III, დამატება, გვ. 8- 9
- [57] ფეოდალის სასახლის შესახებ მეტყველ ცნობებს იძლევა ნიკორწმიდელის დაწერილი
- [58] როსტომ ქორთომის ქალის მინაწერი ცაიშის სახარებაზე, ქრონიკები, II, გვ. 457
- [59] ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვეთი I ტფ., 1928 გვ.35.
- [60] იქვე, გვ. 36.
- [61] ქართული სამართლის ძეგლები I, 463 .
- [62] მელქისედეკის დაწერილი, ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 23.
- [63] დავითის ანდერძი, ქართული სამართლის ძეგლები, II გვ. 14
- [64] გიორგი 111-ის 1170 წ. სიგელი, ქართული სამართლის ძეგლები, 11, გვ. 22.
- [65] ჭიაბერის დაწერილი, იქვე, გვ. 29.
- [66] ნიკორწმიდის დაწერილი, მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის ნაკვ. 34, თბ., 1962, გვ. 34, IV. 9
- [67] იქვე, VII. 6.
- [68] იქვე, VII. 8.
- [69] იქვე, XI.1.

[70] იქვე, XX.1.

[71] ამ სამართალს მკვლევარები სხვადასხვანაირად ათარიღებენ. ერთნი მას ბაგრატ III – ს მიაწერენ, მეორენი ბაგრატ IV-ს, სხვანი კი დედ X საუკუნიდან თვლიან.

[72] ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. I, თბ., 1963, გვ. 468. სამართალი ბაგრატ კურაპალატისა, მუხლი 149.

[73] იქვე, მუხლი 148.

[74] საქართველოს ისტორია, I, მაკეტი ხელნაწერის უფლებით, თბ., 1956, გვ. 167.

[75] ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. II, გვ. 307.

[76] ქ. ცხ., II, გვ. 147.

[77] გიორგი მერჩულე, ცხოვრება გრიგოლ ხანძთელისა, ძველი ქართული აგეოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლი, I, თბ., 1964, გვ. 276.

[78] ეს წარწერა პირველად ნ. მარმა გამოსცა (Изв. Академии наук, 1910, с.1433). წარწერი წაკითხვაში შესწორებანი შეიტანა ვ.დონდუამ (К социально-экономической жизни средневековой Грузии по Анийской надписи) 1218 Епифания, საისტორიო ძიებანი, 1, თბ., 1967, გვ. 48-78).

[79] ივ. ჯავახიშვილი, სოციალური ბრძოლის ისტორია საქართველოში IX - XIII საუკუნეებში, ტფ., 1934, გვ. 11- 13.

[80] წარწერის ის ადგილი სადაც ძველი ოდენობის გადასახადების აღდგენაზეა ლაპარაკი, ნაკლულია. ნაკლულის აღდგენა ეკუთვნის ვ. დონდუას, საისტორიო ძიებანი, I, გვ. 52.

[81] ქ. ცხ., II, გვ.111.

[82] ქ. ცხ. II, გვ. 111.

[83] იქვე.

[84] იქვე.

[85] იქვე.

[86] იქვე.

[87] იქვე.

თავი მეორე

საქართველოს შინაპოლიტიკური და საგარეო ვითარება X ს. 80-იანი წლებიდან XI ს. 80-იან წლებამდე

§ 1. ბრძოლა საქართველოს გაერთიანებისათვის (X ს. დასასრ. - XI ს. 60-იანი წლები)

X - XI სს. მიჯნაზე საქართველოს სამეფოს შემადგენლობაში შედიოდა დასავლეთ საქართველო და შიდა ქართლი. კახეთის საქორეპისკოპოსო და ჰერეთის სამეფო დამოუკიდებელი პოლიტიკური ერთეულების სახით არსებობდნენ. საზღვარი კახეთსა და საქართველოს სამეფოს შორის ამ დროს მდ. ქსანზე გადიოდა. თბილისი და ქვემო ქართლის ნაწილი თბილისის მაჰმადიანი ამირას გამგებლობას ემორჩილებოდა. ჩრდილოეთით საამიროს საზღვარი დიღმის ხევამდე ვრცელდებოდა, სამხრეთით ამირას ეკუთვნოდა ციხეები: ბირთვისი, ორბეთი, ფარცხისი. დასავლეთით საამიროს კლდეკარის საერისთავო ესაზღვრებოდა. X ს. დასასრულიდან ქვემო ქართლის დიდი ნაწილი - სამშვილდე, ბოლნისი, დმანისი, ლორე, ლორე-ტაშირის (იგივე ტაშირ-ძორაკერტის) კვირიკეან მეფეთა სამფლობელო იყო, რომლის მეფენი სომეხთა მეფეებად ან ტაშირ-ძორაკერტელებად

იწოდებოდნენ. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო ბაგრატიონთა ტაოს შტოს წარმომადგენლების ხელში იყო. მის ერთ ნაწილს (ამიერტაო, შავშეთ-კლარჯეთი, სამცხე-ჯავახეთი და სხვ.) ჯერ ბაგრატ III-ის პაპა "ქართველთა მეფე" ბაგრატ II ფლობდა, ხოლო მისი გარდაცვალების (994 წ.) შემდეგ მისი ძე (ბაგრატ III-ის მამა) გურგენ მეფეთ მეფე. სამხრეთ საქართველოს მეორე ნაწილის ბაგრატიონთა შორის ყველაზე ძლიერი და სახელმძღვანელო ტაოს მეფე დავით III კურაპალატი ფლობდა, რომელმაც გაამეფა ბაგრატ III ქართლსა და დასავლეთ საქართველოში. დავითის სამფლობელოს სამხრეთი საზღვარი ვანის ტბამდე აღწევდა.

ასეთი იყო საქართველოს პოლიტიკური რუკა X ს. ბოლოსა და XI ს. დასაწყისისათვის და ბაგრატ III-ის (975 - 1014 წწ.) უმთავრესი საზრუნავი ქართული მიწა-წყლის გაერთიანება იყო. XI ს. საქართველოს პოლიტიკური განვითარება ძირითადად ამ ნიშნის ქვეშ მიიმართებოდა.

ახლად გამეფებული ბაგრატის წინაშე რთული ამოცანა იდგა. მას პირველ რიგში, უნდა განემტკიცებინა თავისი ხელისუფლება შიდა ქართლსა და დასავლეთ საქართველოში.

ხელისუფლების გამტკიცება და დანარჩენი ქართული ქვეყნების შემოერთება დიდ წინააღმდეგობას აწყდებოდა როგორც ქვეყნის შიგნით (ფეოდალური არისტოკრატია), ასევე მის გარეთაც (ბიზანტია, მაჰმადიანი მეზობლები).

ბაგატის გამეფებისას ეგრის-აფხაზეთის სამეფოში ბაგრატის დედის ძმა უსინათლო თეოდოსი მეფობდა. ერთდროულად ორი მეფის არსებობა წინ ეღობებოდა ხელისუფლების ცენტრალიზაციას და ბაგრატის პირველი ღონისძიებაც ამ მდგომარეობის გამოსწორებას ისახავს მიზნად. შესაძლებელია, თვითონ თეოდოსის არც ჰქონდა ქვეყნის მართვის დიდი პრეტენზია, მაგრამ ფეოდალურ ქვეყანაში, სადაც თითქმის ყოველთვის არის წინააღმდეგობა ცენტრალურ ხელისუფლებასა და ფეოდალურ არისტოკრატიას შორის, ბაგრატის გვერდით უსინათლო თეოდოსის არსებობა იძლეოდა საბაზს შეთქმულებისა თუ აშკარა გამოსვლებისათვის. ბაგრატმა თავისი უსინათლო ბიძა-ტაოს გაგზავნა დავით კურაპალატთან და თვითონ გახდა ერთადერთი მეფე^[1].

ისევე როგორც ქართულ სამეფო-სამთავროთა შორის გაერთიანებისათვის წარმოებული ბრძოლის დროს ახლაც უმთავრეს მიზანს წარმოადგენდა "ბრძოლა ქართლსა ზედა", გაერთიანებული საქართველოს პირველი მეფის ხელისუფლება მხოლოდ მას შემდეგ გახდება რეალური, რაც ის თავისი იურიდიული უფლებების ფაქტიურ რეალიზაციას მოახდენდა ქართლში; ნომინალურად შიდა ქართლს ამ დროს ბაგრატის დედა გურანდუხტ დედოფალი განაგებდა, რომელიც უფლისციხეში იჯდა, ხოლო რეალურად ქართლის მიწა-წყალი ტბელებს, მამელებს, ფავნელებს, კორინთლებს, ფხვნელებს და სხვა დიდ აზნაურებს ჰქონდათ ურთიერთშორის დანაწილებული, რომელნიც "თითოეულად განაგებდეს საქმეთა ქართლისათა"^[2]. ისინი წინააღმდეგნენ მეფის ხელისუფლების განმტკიცებას. ქართლის დიდი აზნაურების ბრძოლას ბაგრატის წინააღმდეგ სათავეში ჩაუდგა ქავთარ ტბელი, რომლის საგვარეულოც ამ დროს შიდა ქართლის ერისთავობაზე აცხადებდა პრეტენზიებს^[3].

980 წ.^[4] ბაგრატი ქართლში გადმოვიდა დასავლეთ საქართველოდან, სადაც ის აქამდე იმყოფებოდა და თიღვას დადგა. ქართლის აზნაურები ქავთარ ტბელის წინამძღოლობით მას ბრძოლით დახვდნენ. მოღრისთან ბრძოლაში ბაგრატმა გაიმარჯვა და "იოტნეს ქართველნი (ქართლის აზნაურები - მ.ლ.): რომელნიმე

დაიკოცნეს, რომელნიმე დაიპყრეს და სხუანი კუალად მეოტნი გარდაიხუეწნეს, და დაიფანჩნეს”^[5]. ბაგრატმა ჩაიბარა დედისაგან უფლისციხე, განამტკიცა რა თავისი ხელისუფლება შიდა ქართლში, და ქვეყნის მმართველობა თავის ერთგულ მოხელეებს ჩააბარა, ბაგრატი დასავლეთ საქართველოში გადავიდა.

ქართლში შექმნილი გართულებული ვითარება ხელსაყრელი იყო დასავლეთ საქართველოს ფეოდალებისათვის, რომელთაც არ დააყოვნეს და გამოამჟღავნეს თავისი ურჩობა. მაგრამ ბაგრატმა ამხილა ურჩი, ჩამოართვა ”დიდება” (მოხელობა) და მათ მაგიერ თავისი ერთგულნი და სანდონი განადიდა ”ურჩნი თვსნი შეცვალნა დიდებისაგან და ადგილთა მათთა დაადგინნა ერთგულნი და მოსწრაფედ მორჩილნი ბრძანებათა მისთა”^[6].

ბაგრატ III თავის მემკვიდრედ გამოაცხადა ტაოს მეფემ დავით III დიდმა კურაპალატმა, მაგრამ ბაგრატს დავით III-ის სამფლობელოზე რეალურად ხელი არ მიუწვდებოდა და 988 წ. მან გადაწყვიტა დავით კურაპალატის წინააღმდეგ გალაშქრება^[7]. ბაგრატს ამ წამოწყებაში მისი მამა გურგენი ეხმარებოდა თავისი ჯარით.

ქართველ ისტორიკოსს, რომელიც მოგვითხრობს აღნიშნულ მოვლენებზე, ჩანს, ბაგრატის ეს განზრახვა არ მიაჩნია კეთილშობილურ ნაბიჯად, მაგრამ რადგან ის საერთოდ ამ მეფის თაყვანისმცემელი და მისი მოღვაწეობის აღფრთოვანებული შემფასებელია, ცდილობს თხრობა გააბუნდოვნოს და მიჩქმალოს რეალური ამბავი. ისტორიკოსი ისე გადმოგვცემს ამ ფაქტს, თითქოს ბაგრატი კლდეკარის ერისთავის რატი ბაღვაშის წინააღმდეგ გასალაშქრებლად ემზადებოდა და მისმა მტრებმა ჩააგონეს დავით კურაპალატს, რომ ბაგრატი მარა სადა წარვალს სხუაგან, არამედ განმზადებულ არს სიკუდილად შენდა”^[8]. დავით კურაპალატმაც ჯარი შეჰყარა და უხმო მოკავშირეებს. მის დასახმარებლად მოვიდნენ: ბაგრატ III-ის პაპა ბაგრატ II ქართველთა მეფე (958 - 944 წწ.), რომელსაც ეშინოდა, რომ მის შვილს გურგენს მისთვის მეფობა არ მიეტაცნა^[9], სომეხთა მეფე სუმბატი, მისი ძმა გაგიკი და კარის მეფე აბასი^[10].

დავით კურაპალატი თავის მოკავშირეებითურთ ჯავახეთში, დღივს დაბანაკდა^[11]. აქედან მან გაგზავნა ლაშქარი გურგენის წინააღმდეგ და დაამარცხა ის. ამასობაში ბაგრატი თრიალეთს მისულიყო და კარუშეთში იდგა.

როგორც აღვნიშნეთ, ისტორიკოსი ბაგრატის ნამდვილი განზრახვის მიჩქმალვას ცდილობს, მაგრამ ფაქტიური ვითარების გადმოცემისას ბოლომდე ვერ ახერხებს სინამდვილის დაფარვას. მისი სიტყვით, კარუშეთს დაბანაკებულმა ბაგრატმა დავით კურაპალატის ბანაკში მზვერავი გაგზავნა და როდესაც დარწმუნდა, რომ ძალით ვერაფერს გახდებოდა, ისევ გაცლა არჩია, მაგრამ კონფლიქტის მოგვარება უნდოდა და ბაგრატი თვითონ გამოცხადდა დავით კურაპალატთან, შენდობა ითხოვა და მოახსენა, რომ: ”სხვსა არა რომლისათვს მოვედ, გარნა არა მორჩილებისათვს რატისა”^[12]. ძნელია გარკვევა, დაუჯერა თუ არა დავითმა, მაგრამ ასეა თუ ისე, კონფლიქტი თავიდან იქნა აცილებული. დავითმა ბაგრატს რატის წინააღმდეგ გალაშქრების უფლება მისცა და დაშალა თავისი ლაშქარი^[13].

თავისთავად ბაგრატ III-ის სურვილი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს შემოერთებისა სრულიად კანონზომიერი იყო და ბუნებრივად გამომდინარეობდა იმ საერთო ღონისძიებებიდან, რომელთაც ეს მეფე თავისი ხანგრძლივი და ნაყოფიერი მოღვაწეობის მანძილზე ახორციელებდა. მაგრამ ამ ეტაპზე ეს ნაბიჯი ნაადრევი იყო, რადგან ძლიერი და სახელმოხვეჭილი დავითის დამარცხება

ბაგრატის ძალას აღემატებოდა. ჩანს, ბაგრატმა ეს სათანადოდ ვერ გაითვალისწინა, მაგრამ მალე მიხვდა თავის შეცდომას და უკან დახევა არჩია. ბაგრატს ნამდვილად დავითის წინააღმდეგ გალაშქრება რომ სურდა, ეს ჩვენი მემკვიდრის თხრობიდანაც ჩანს და XI ს. სომეხი ისტორიკოსის სტეფანოს ტარონელის (ასოლიკის) ჩვენებითაც დასტურდება. ასოლიკი, რომელიც კარგად გათვითცნობიერებული უნდა იყოს ამ ეპოქის საქართველოს საქმეებში, სრულიად გარკვევით აღნიშნავს, რომ აქ ბაგრატის და დავითის ლაშქარი იდგა ერთმანეთის საპირისპიროდ^[14].

სავარაუდოა, რომ ბაგრატის გალაშქრებას დავით კურაპალატის წინააღმდეგ ბაგრატ ქართველთა მეფესა და მის შვილ გურგენს შორის არსებულმა უთანხმოებებმაც შეუწყო ხელი. სომეხი ისტორიკოსი ასოლიკი ამ კონფლიქტის მთავარ მიზეზად აღნიშნულ უთანხმოებას თვლის. ასოლიკის სიტყვით, ბაგრატ II თავის შვილს გურგენს (ბაგრატ III-ის მამას) ამევებდა მისი მამულიდან, რის გამოც ბაგრატმა გაილაშქრა დავით კურაპალატისა და თავისი პაპის ბაგრატის წინააღმდეგ^[15]. ნიშანდობლივია, რომ ცნობა მამა-შვილს (ბაგრატ II-სა და გურგენს) შორის არსებულ სამამულო უთანხმოებაზე ქართველ მემკვიდრესაც მოეპოვება. მშეკაზმულ იყო გურგენ, - წერს მემკვიდრე, - მამა ბაგრატისი, მისვლად შვილისა თვისისა თანა”^[16]. და იმ დროს, როდესაც გურგენი ბაგრატ III-ის მხარეზე იყო, პაპა ბაგრატისი, ბაგრატ ქართველთა მეფე ”მოვიდა დავით კურაპალატის წინაშე, რამეთუ ეშინოდა ძისა თვისისა გურგენისაგან წაღებისა მეფობისასა”^[17]. ამრიგად, ტაოს სამეფოს შემოერთება ამჯერად ვერ განხორციელდა და ბაგრატს ეს ცდა გარკვეულ საფასურადაც დაუჯდა. დავით კურაპალატმა ბაგრატს სკორეთის ციხე მოსთხოვა, რათა სუმბატ სომეხთა მეფისათვის (977 - 989 წწ.) გადაეცა დახმარების სამაგიეროდ. ბაგრატი იძულებული გახდა დაეთმო ეს ციხე, რომელიც ქართველებმა სუმბატის გარდაცვალების შემდეგ დააბრუნეს^[18].

როგორც ცნობილია, 987წ. დავით კურაპალატმა დახმარება აღმოუჩინა ბიზანტიის იმპერატორ ბასილის წინააღმდეგ აჯანყებულ ბარდა ფოკას. 989 წ. აზიდოსთან ბრძოლაში ფოკა დამარცხდა. 990წ. იმპერატორმა ბასილმა დავითის დასასჯელად გამოილაშქრა. დავით III იძულებული გახდა მორჩილება გამოეცხადებინა და პირობა დადო, რომ გარდაცვალების შემდეგ თავისი სამფლობელოს ბიზანტიას გადასცემდა.

იმ დროს, როდესაც ბასილ კეისარი ყოველგვარ ზომებს იღებდა ფოკას აჯანყების ჩასაქრობად, შეიძლება მას მიეცა ბაგატისთვის წინადადება, რათა გაელაშქრა დავითის წინააღმდეგ, რომლის სამხედრო რაზმიც შეამზობოდა მხარეზე იბრძოდა^[19].

ქართლსა და დას. საქართველოში მდგომარეობის განმტკიცებისა და დავით III ტაოს მეფესთან კონფლიქტის მოგვარების შემდეგ ბაგრატ III-ის მთავარ საზრუნავს კლდეკარის ერისთავის რატი ბაღვაშის დამორჩილება შეადგენდა, რომელსაც ”ჰქონდა ციხე ატენისა და ქართლისაგან მტკუარსა სამხრით - კერძო ყოველივე, თრიალეთი, მანგლის-ჯევი და სკვრეთინ”^[20]. რატი ბაღვაში, როგორც მემკვიდრე გადმოგვცემს, ”არა მორჩილებდა კეთილად ბაგრატ მეფესა”^[21].

ჩამოთვლილ ქვეყანათაგან რატის, როგორც ბაღვაშთა სახლის ჩამომავალს, ეკუთვნოდა თრიალეთი, დანარჩენი კი მის მიერ მიტაცებული ქართველთა მეფის სამფლობელო იყო.

რატი ბაღვაშთან ბრძოლა ძნელი იყო და ბაგრატი წინდახედულად ემზადებოდა მისთვის. მეფე დასავლეთ საქართველოში გადავიდა, რათა რატის ყურადღება მოედუნებინა და 989 წ. ზამთარს მოულოდნელად მიაღწა კლდეკარის

ციხეს. რატი დანებდა მეფეს, გადასცა ქართლის სამფლობელოები, შეავედრა შვილი და მთვით დაჯდა მამულსა თვსსა არგუეთს”^[22]. ნიშანდობლივია მემატინეს გამოთქმა ”არა მორჩილებდა კეთილად” და შემდეგ იქვე დავით კურაპალატის სიტყვები ბაგრატის მიმართ: ”დაიმორჩილე (რატი - მ.ლ.) ვითარცა სახედ გწადიან”. მართალია, რატი არ უარყოფდა თავის მორჩილებას ბაგრატის მიმართ, მაგრამ ბაგრატს არ აკმაყოფილებდა მორჩილების ეს ფორმა. ბაგრატი ერთიან საქართველოს ქმნიდა, კლდეკარის ერისთავების ყმადნაფიცობის პირობით მორჩილება კი ვერ ეგუებოდა ერთიანი სახელმწიფოს წყობილებას.

ამგვარად, X საუკუნის დასასრულისათვის ბაგრატ III-ის ხელისუფლება ქართლსა და დასავლეთ საქართველოში უკვე სრულიად რეალური იყო. დამარცხებული კლდეკარის პატრონის სამფლობელო ბაგრატ III თავის ერთგულ ზვიად მარუშინას გადასცა, როგორც მოხელე ერისთავს.

994 წ. ბაგრატ II ქართველთა მეფე გარდაიცვალა. ბაგრატის ძე გურგენი კი მეფეთ მეფედ იწოდა, რადგან ამაზე ადრე მეფის ტიტული მის ძეს ბაგრატს ჰქონდა მიღებული.

1001 წ. როდესაც გარდაიცვალა დავით კურაპალატი, კეისარი ტაოში მოვიდა. დავითის აზნაურებმა თავიანთი ციხეები ბასილ კეისარს გადასცეს, არსებული შეთანხმების თანახმად, ”და დაიპყრა ბასილი მეფემან მამული დავით კურაპალატისა”^[23]. მოვიდნენ მასთან ბაგრატ III და მისი მამა გურგენი, რომელთაც იმედი ჰქონდათ, რომ დავით III-ის სამფლობელოს მიიღებდნენ, მაგრამ იმპერატორმა ტაო თვითონ დაიჭირა, ხოლო შვილს კურაპალატის, მამას კი მაგისტროსის ტიტული უწყალობა დავით კურაპალატის მემკვიდრეობა ბიზანტიის ხელში დარჩა, რის გამოც XI საუკუნეში მძიმე და სისხლისმღვრელი ომი ატყდა საქართველოსა და ბიზანტიას შორის.

1008 წელს გურგენ მეფეთ მეფის გარდაცვალების შემდეგ, ბაგრატმა მემკვიდრეობით მიიღო მამამისის სამფლობელო - ამიერტაო, შავშეთი, კლარჯეთი, სამცხე, ჯავახეთი და ბაგრატ III იწოდა აფხაზთა და ქართველთა მეფედ.

ამის შემდეგ ბაგრატმა ყურადღება კახეთს მიაპყრო და პირველ რიგში მოითხოვა ქართლის ციხეები, გრუა და წირქვალი ქსნის ხეობაში, რომელნიც კახეთის მთავარს ეპყრა. დავით ქორეპისკოპოსმა არ ისურვა ციხეთა დათმობა, რის საპასუხოდ ბაგრატმა კახეთს გაილაშქრა. ბაგრატმა შემუსრა კახეთი, გაილაშქრა ჰერეთს, დაიპყრო ჰერეთი და იქ თავისი მთავარი დაადგინა (აბულალი), მაგრამ ბაგრატის წასვლისთანავე ჰერმა დიდებულებმა თავისი ქვეყანა დავით კახეთის ქორეპისკოპოსს გადასცეს. ბაგრატმა ხელმეორედ გაილაშქრა, 2 წლის განმავლობაში დაიპყრო კახეთის ყველა ციხე (1008 - 1010 წწ.) და გარდაცვლილი დავით ქორეპისკოპოსის მემკვიდრე კვირიკე ქორეპისკოპოსი ბოჭორმის ციხეში შეამწყვდია ბაგრატმა, - წერს მემატინე, - ”დაიპყრა სრულიად ჰერეთი და კახეთი წარმოიყვანა კვირიკე და დაიჭირა თვსსა კარსა ზედა”^[24]. ბაგრატი საქართველოს გაერთიანებისა და ძლიერი ცენტრალიზებული ხელისუფლების შექმნისათვის ბრძოლაში არავითარ ზომებს არ ერიდებოდა. 1010წ. მან ”მოიყვანა კლარჯი კელმწიფენი სუმბატ და გურგენ, ძენი ბაგრატ არტანუჯელისანი, თვსნი მამის დისწულნი, დარბაზობად მის წინაშე ციხესა ფანასკერტისასა”^[25] და სადარბაზოდ მოწვეულნი შეიპყრო, ხოლო მათი ქვეყანა თვითონ შემოიმტკიცა. ნიშანდობლივია, რომ ”მატიანე ქართლისაჲს” ავტორი ამ ფაქტს საერთოდ არ იხსენებს. ჩანს, დავითის წინააღმდეგ ამხედრებისა არ იყოს ბაგრატის ეს მოქმედება მას ზნეობრივად გაუმართლებლად მიაჩნია.

ამგვარად, XI ს. დასაწყისისათვის საქართველოს სამეფოს შემადგეკნლობაში კახეთ-ჰერეთიც შემოვიდა. მაგრამ ბაგრატ III-ის მემკვიდრეების დროს ქართული მიწა-წყლის გაერთიანებისათვის წარმატებით დაწყებული საქმე გართულებული საშინაო და საგარეო მიზეზების გამო შეფერხდა.

ბაგრატ III-ის მემკვიდრე იყო მისი ძე გიორგი I (1014 - 1027 წწ.), რომელმაც თავისი მეფობის უმთავრესი დრო ტაოს შემოერთებისათვის ბიზანტიასთან უშედეგო ომს შეაღია. გიორგის გამეფებისთანავე განუდგა კახეთ-ჰერეთი. კახეთ-ჰერეთის დიდებულებმა, ეტყობა, იმით ისარგებლეს, რომ გიორგის ყურადღება მთლიანად ტაოსაკენ იყო მიპყრობილი. "დაჯდა ესე გიორგი მეფედ, - წერს სუმბატ დავითის ძე, - განუდგა ამას ქუეყანა ჰერეთ-კახეთისა, და ლადრობითა აზნაურთათა შეპყრობილ იქმნეს ერისთავნი. მათ ქუეყანათ კუალადვე ეუფლნეს მათნი უფალნი, რომელთა პირველ აქუნდა იგი"^[26]. ქართული მიწა-წყლის შემოერთების თვალსაზრისით ქვეყანამ მარცხი განიცადა. ერთიან საქართველოს ისევ ჩამოშორდა კახეთ-ჰერეთი. გიორგი I-მა ვერც ტაო დაიბრუნა და კახეთ-ჰერეთიც დაკარგა.

კახეთ-ჰერეთისათვის ბრძოლა გიორგი I-ის შემდეგ წითელ ზოლად გასდევს მთელი XI საუკუნის საქართველოს ისტორიას.

სწორედ XI ს. პირველ მეოთხედში კახეთის მეფე კვირიკემ (1010 - 1037 წწ.) ჰერეთი დაიპყრო ქართველი მემკვიდრე კახეთ-ჰერეთის გამაერთიანებელ კვირიკეს რანთა (ე.ი. ჰერეთის) და კახთა მეფეს უწოდებს^[27]. გაერთიანებული კახეთ-ჰერეთის სამეფო დასაწყისში საერთო მტრის წინააღმდეგ საქართველოს მეფეების მოკავშირედ გამოდიოდა როგორც ბიზანტიასთან^[28], ისე თბილისის ამირასა^[29] და განძის ამირა ფადლონთან წარმოებულ ბრძოლებში^[30]. ეს ასე იყო, სანამ საქართველოს სახელმწიფო სხვა საქმეებით იყო დაკავებული და კახეთისათვის არ ეცალა. როგორც კი მდგომარეობა შეიცვალა, ბაგრატ IV-მ (1027 - 1072 წწ.) დაიწყო ბრძოლა კახეთის შემოერთებისათვის. კახეთის მეფე ბაგრატ IV-ის ძლიერ მოწინააღმდეგეს ლიპარიტ ბაღვაშს დაუკავშირდა, ბაგრატი კი კახეთის მეფით უკმაყოფილო კახ აზნაურებზე დაეყრდნობით ცდილობდა კახეთის სამეფოს შემოერთებას: "და იბირნა აფხაზთა მეფემან (ბაგრატ IV- მ. ლ.) კახნი, აშოტ მთავარი მარილელი, დისი ძე კუირიკე მეფისა, და ხახულია გურთა ჯუარისციხითა"^[31]. კახეთისათვის ბრძოლაში (დაახლოებით 1040 წ). ბაგრატმა დიდ წარმატებას მიაღწია. მან მის წინააღმდეგ მებრძოლი რამდენიმე ერისთავი შეიპყრო: "სტეფანოზ ვარჯანის ძე პანკისისა ერისთავი, და ვაჩე, ძე გურგენ ბერისა, ხორნაბუჯის ერისთავი; და ჯედი დისწული გოდერძისა, შტორის ერისთავი და მაჭელისა"^[32], გადაწვა მეფეთა რეზიდენცია სახელოვანი ბოდოჯის სასახლე (თიანეთის მახლობლად), რის შემდეგ ერისთავნი ზედიზედ აძლევდნენ ბაგრატს კახეთის ციხეებს^[33]. მიუხედავად ამისა, ბაგრატ IV-მ ვერ განახორციელა კახეთის შემოერთება, რადგან მის წინააღმდეგ აშკარა ბრძოლა დაიწყო ლიპარიტ ბაღვაშმა ბაგრატი "ველარა ჩავიდეს კახეთს და შემოიქცა"^[34]. გართულებული საშინაო მდგომარეობის გამო ბაგრატმა კახეთს თავი დაანება, მაგრამ როგორც კი საშინაო მდგომარეობა გამოსწორდა, მაშინვე კახეთის დასაპყრობად გაილაშქრა. XI საუკუნის 60-იანი წლების დასაწყისში ბაგრატმა დაიპყრო ჰერეთი და კახეთის უდიდესი ნაწილი^[35]. კახეთის მეფე აღსართანი ალაზნის ზემო წელზე, ილტო-პანკისის და შტორის ხეობაში გამაგრდა.

კახეთის შემოერთებისათვის ბრძოლის ამ გადაწყვეტ მომენტში საქართველოს თურქ-სელჩუკები შემოესივნენ და ბაგრატ IV იძულებული გახდა ქართლში დაბრუნებულიყო. აღსართან კახთა მეფე თურქ-სელჩუკთა სულთანს

ეახლა, ხარაჯაც იკისრა, რის სამაგიეროდ ”მისცნა ყოველნი ციხენი დაყრილნი სულტანმან მასვე: და რომელნი აფხაზთა მეფისა კაცთა დაეყარნეს”^[36]. თავისი სამეფოს მთლიანობის აღსადგენად აღსართანს კიდევ ბევრის დაბრუნება ჭირდება და ამიტომ ის თურქების მხარეზე იბრძვის ბაგრატ მეფის წინააღმდეგ ბაგრატის უპყრია საკუთრივ კახეთი (ვიწრო გაგებით), მის ხელშია ციხეები ბოჭორმა და უჯარმა, რომელთაც მალე აღსართანი იგდებს ხელთ^[37].

მართალია, კახეთის სამეფოს საქართველოს ერთიან სამეფოსთან შემოერთება უაღრესად საშური საქმე იყო, მაგრამ თურქ-სელჩუკთა შემოსევებისა და საქართველოში გაბატონების პირობებში ეს დიდი ეროვნული საქმე ხანგრძლივი დროით გადაიდო.

გაერთიანებული საქართველოს ფარგლებში გარეთ იმყოფებოდა თბილისის საამიროც. მისი ტერიტორია XI ს. დასაწყისისათვის ქალაქ თბილისითა და მის გარშემო მდებარე ტერიტორიის ვიწრო რკალით შემოიფარგლებოდა. საამიროს სათავეში ჯაფარიანების დინასტია იდგა.

საქართველოს შუაგული თბილისი, ბუნებრივია, იმთავითვე უნდა მოქცეულიყო ქვეყნის გაერთიანებისათვის მებრძოლ ხელისუფალთა ყურადღების ცენტრში და მართლაც ქართული მიწების შემოერთებისათვის ბაგრატ IV-ის ბრძოლის დროს თბილისს ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა. მაგრამ თბილისის საამიროსადმი ცხოველ ინტერესს XI საუკუნის დასაწყისიდანვე იჩენდა ქართლის ერთდერთი უძლიერესი ფეოდალი კლდეკარის ერისთავი ლიპარიტ ბაღვაში.

ბაგრატ III-ის მიერ კლდეკარის საერისთავოს დამორჩილების შემდეგ პირველ ხანებში დამარცხებული ბაღვაშები მეფეთა ერთგულებას იცავდნენ და, ჩანს, ამ გზით ცდილობდნენ გაძლიერებას. ამ მხრივ ნიშანდობლივია, რომ ბიზანტიის ომის (1021 - 1022წწ.) დროს გიორგი I-თან ერთად იბრძოდნენ და 1021წ. სოფ. შირიმთან მომხდარ ბრძოლაში ”მოკლნეს ერისთავნი და დიდებულნი: რატი, ძე ლიპარიტისა და ხურსი”^[38]. ამ ომში ზვიად ერისთავი, რომელიც ბაგრატ III-მ კლდეკარის ერისთავად დანიშნა რატის შემდეგ, საქართველოს მეწინავე ლაშქარს სარდლობდა, მაგრამ შემდეგში ჩანს, ზვიადსა და გიორგი I-ს შორის კონფლიქტი მოხდა და მეფემ შეიპყრო ერისთავი^[39]. ეტყობა, ამ დროს დაიბრუნეს ბაღვაშებმა თრიალეთის ერისთავობა^[40].

ლიპარიტ ბაღვაშს კარგად ესმოდა, რომ მეფისაგან დამოუკიდებლად თბილისის საამიროს ხელში ჩაგდებას ვერ განახორციელებდა. ამიტომ ის ცდილობდა თბილისის დაპყრობის ინიციატორის როლში გამოსულიყო და მეფესთან ერთად ებრძოლა, რათა შემდეგ სათანადო ანაზღაურება მიეღო. 1032 წელს კლდეკარის ერისთავმა ”ლიპარიტ ლიპარიტის ძემან და ივანე აბაზას ძემან, ქართლის ერისთავმან, მუხათგურდსა გამოიტყუეს ტფილელი ამირა ჯაფარ და შეიპყრეს”^[41]. შეპყრობილ ამირას ჩამოართვეს ბირთვისის ციხე^[42]. მაგრამ, როგორც მემატთანე გადმოგვცემს, ”შეიწყალა... მეფემან და გაუტევა ტფილისის ზედა ამირად”^[43].

თბილისის საამირო უშუალოდ ეკვროდა კლდეკარის საერისთავოს და ძლიერ ერისთავს სურდა თავისი სამფლობელოების გაზრდა თბილისის საამიროს ხარჯზე (იქნებ ქალაქი თბილისიც თავისთვის უნდოდა ლიპარიტ ბაღვაშს?), მაგრამ ლიპარიტის ზრახვებს სხვებიც იყვნენ მიხვედრილნი და სწორედ იმიტომ გაათავისუფლა ბაგრატმა დატყვევებული ამირა ჯაფარი. მაინც თბილისის საკითხი დიდი ხნით გადადებდას ვერ მოითმენდა და როდესაც 5 წლის შემდეგ ლიპარიტმა

შესთავაზა ბაგრატს თბილისზე გალაშქრება, მეფემ მოუხმო მოკავშირეებს და თბილისს ალყა შემოარტყა. ”მოადგეს ტფილისსა მტკუარსა ამიერით, ზემოთ და ქუემოთ, აფხაზთა მეფისა ლაშქარნი, და წყალსა იმიერით, ისნით კერძო, მოადგეს ლაშქარნი კახნი და ჰერნი”^[44]. თბილისის ალყა ორ წელიწადს გაგრძელდა (1037 - 1039 წწ.). ამ ხნის განმავლობაში თბილისის საამიროს ჩამოართვეს ციხეები ორბეთი და ფარცხისი. თბილისში საშინელი ვაჭრობა და შიმშილი მიმდინარეობდა. ქალაქის თავკაცებმა თბილისის მეფისათვის გადაცემა გადაწყვიტეს, ხოლო ამირა ჯაფარ ალის ძე განძას გაქცევას აპირებდა^[45]. სწორედ ამ დროს შესთავაზა ზავი ბაგრატ IV-მ ამირა ჯაფარს. ბაგრატის ეს მოულოდნელი საქციელი გაკვირვებას და აზრთა სხვადასხვაობას იწვევდა მკვლევართა შორის. სადღეისოდ თითქოს სადავო აღარ უნდა იყოს, რომ გადამწყვეტი გავლენა ბაგრატზე ლიპარიტის მოწინააღმდეგე დაჯგუფებამ მოახდინა, რომელსაც არ მიაჩნდა სასურველად ლიპარიტის კიდევ უფრო მეტად გაძლიერება. შესაძლებელია, გარკვეული გავლენა ბაგრატის გადაწყვეტილებაზე მოახდინა ცნობამ ამირას დასახმარებლად სელჩუკიანთა ლაშქრის წამოსვლის შესახებ^[46]. ყოველ შემთხვევაში, ფაქტია, რომ 1039/40 წ. ბაგრატმა მოხსნა ალყა თბილისს და თბილისის შემოერთების პრობლემა ისევ გადაუჭრელი დარჩა. ბაგრატ მეფეს, რასაკვირველია, შესანიშნავად ჰქონდა შეგნებული ერთიანი საქართველოს თბილისის მნიშვნელობა და თბილისის დაპყრობის აუცილებლობა, მაგრამ არა ისეთ ფასად, როგორც ეს მას ლიპარიტის დახმარებით თბილისის დაპყრობის შემთხვევაში დაუჯდებოდა. ყურადღებას იქცევს ის გარემოებაც, რომ ლიპარიტის დახმარების გარეშე ბაგრატი ვერ ახერხებს თბილისზე გალაშქრებას. 1046წ. ამირა ჯაფარის გარდაცვალების შემდეგ ქ. თბილისში, ხელისუფლება ფაქტიურად ”ტფილელ ბერთა” ხელში გადავიდა, რომელნიც შექმნილ ვითარებაში იძულებულნი იყვნენ ქალაქისათვის ძლიერი მფარველი ეძებნათ^[47]. ”თბილელმა ბერებმა” ბაგრატ IV-ს მიმართეს, რომელიც ამ დროს დასავლეთ საქართველოში ბიზანტიელების მიერ მიტაცებული ანაკოფიის ციხის ასაღებად იყო გალაშქრებული^[48]. რადგან თბილისის საკითხი ყველაზე მნიშვნელოვანი იყო, ბაგრატმა თავი მიახება ანაკოფიის ციხეს და ”წარემართა ტფილისად”. თბილისში ბაგრატმა თბილელ ბერთაგან ჩაიბარა ქალაქის ციხეების გასაღებები, სადაც თავისი მეციხოვნენი ჩააყენა. მაგრამ მტკვრის მარცხენა ნაპირზე ისანში მაჰმადიანური არისტოკრატია იყო გამაგრებული, რომელიც ბაგრატ IV-ს სასტიკ წინააღმდეგობას უწევდა. მართალია, ისანი ბაგრატმა ვერ აიღო, მაგრამ ქალაქის დანარჩენი ნაწილი მის ხელთ იყო^[49]. ამჯერად ბაგრატმა თბილისი კლდეკარის ერისთავის ლიპარიტის გამო დაკარგა. ლიპარიტმა აშკარა ბრძოლა დაიწყო ბაგრატის წინააღმდეგ და მეფე იძულებული გახდა თავი მიენებებინა თბილისისათვის და ლიპარიტის წინააღმდეგ გასულიყო. ლიპარიტს მხარს უჭერდა და პოზიციებს უმაგრებდა ბიზანტიის იმპერია თავისი ჯარით, ფულით... დაახლოებით 1045-1047 წწ. ლიპარიტმა ბაგრატის წინააღმდეგ აჯანყება მოაწყო^[50]. მისი მოკავშირეები ამ ბრძოლაში კახეთი და ბიზანტია იყო. ბიზანტიელებმა და ლიპარიტმა ბაგრატს მისი ნახევარძმა დემეტრე დაუპირისპირეს. მოკავშირეთა ლაშქარი ატენის ციხეს მიადგა, მაგრამ ”ვერ წაიღეს ატენი, რამეთუ ციხეთა უფალნი კაცნი მტკიცე იყვნენ ერთგულობასა ზედა ბაგრატისა”^[51]. ზამთრის მოახლოებისას ბიზანტიელთა ლაშქარი წავიდა, მოკავშირეთა გარეშე ლიპარიტს, ეტყობა, ბრძოლის გაგრძელება არ შეეძლო ბაგრატთან და ”დაეზავა ლიპარიტ აფხაზთა მეფეს”^[52]. ლიპარიტს ”უბოძა მეფემან ქართლის ერისთაობა”^[53]. ბაგრატი ფიქრობდა ქართლის ერისთავის დიდი თანამდებობით მოებრუნებინა ურჩი ყმის გული,

მაგრამ ვარაუდი არ გამართლდა. რამდენიმე ხნის შემდეგ (1047 - 1048 წწ.)^[54] ლიპარიტი ისევ ამხედრდა ბაგრატ მეფის წინააღმდეგ. მას მოკავშირეებად ჰყავდა "კახნი ძალითა მათითა, და დავით სომეხთა მეფე ძალითა მისითა"^[55]. ამავე დროს "ბერძენთა მეფისა განძი და ლაშქარი შემწე იყო"^[56]. ამჯერად ბაგრატს მისი ძმა დემეტრე დაუპირისპირა ლიპარიტმა. ბრძოლა დაუნდობელი იყო, მეგრძოლი მხარეები ერთმანეთის ღირსების შეურაცხყოფასაც არ ერიდებოდნენ^[57]. ბაგრატი ამჯერადაც დამარცხდა ლიპარიტთან ომში და ქვეყნის ფაქტიური ბატონ-პატრონი ლიპარიტი გახდა. მხოლოდ 1048 წელს, როდესაც ლიპარიტი თურქებს ჩაუვარდა ტყვედ, "დიდებულთა ამის სამეფოსა და შვილთა ლიპარიტისთა, ივანე და ნიანიამ იძებნეს უშიშროება და გამოიყვანეს მეფე მეფედ"^[58].

1048 წ. თბილისელმა ბერებმა ისევ მიმართეს ბაგრატს დაეკავებინა თბილისი. ბაგრატმა დაიკავა ქალაქი, მაგრამ მხოლოდ 3 წელს შეინარჩუნა 1051., როგორც კი ლიპარიტი თურქთა ტყვეობიდან განთავისუფლდა, ბაგრატი იძულებული გახდა დაეტოვებინა თბილისი^[59].

ლიპარიტი ბიზანტიის იმპერიის დახმარებით კიდევ უფრო გაძლიერდა. ბაგრატი ხედავდა, რომ ბრძოლით მასთან ვერას გააწყობდა და ისევ ბიზანტიის იმპერატორის შუამდგომლობას მიმართა ლიპარიტთან მოსარიგებლად. როგორც ქართველი მემატიანე გადმოგვცემს, ბაგრატმა მეფედ თავისი მცირეწლოვანი შვილი გიორგი აკურთხა და დატოვა ქუთაისს, თვითონ კი 1054წ. ბიზანტიისაკენ გაემგზავრა. ტრაპიზონში ჩასულმა ბაგრატმა იმპერატორს მიღების უფლება სთხოვა და ბიზანტიონში გამოცხადდა^[60]. ბაგრატი თითქოს პატივით მიიღეს, მაგრამ ფაქტიურად საპატიო ტყვეობაში ჰყავდათ 3 წლის განმავლობაში. ქართველ მემატიანეს კარგად ესმის, რომ "ლიპარიტის სათნოთა სწრაფით ვერღარა შემოიქცა ბაგრატ თავის მამულსა ზედა"^[61]. ამ ხნის განმავლობაში ქვეყნის ერთადერთი ბატონი ლიპარიტ ბაღვაში იყო. მან წამოიყვანა მცირეწლოვანი უფლისწული გიორგი და მამის მიერ ქუთაისს ერთხელ უკვე ნაკურთხი მეფედ რუისს ხელმეორედ აკურთხა. ასეთი მდგომარეობის ატანა აღარ შეიძლებოდა. ბაგრატის დამ დედოფალმა გურანდუხტმა, რომელიც უფლისწულის აღმზრდელად და პატრონად იყო დადგენილი, იმპერატორს სთხოვა დაებრუნებინა ბაგრატი. ეტყობა, იმპერატორისათვის უკვე სასურველი აღარ იყო ბაგრატის კიდევ დაკავება ან შეიძლება ახლა აღარც მას აწყობდა ლიპარიტის მეტისმეტი გაძლიერება და ბაგრატი სამშობლოში გამოუშვა. ქართველი მემატიანე ნიშანდობლივად უთითებს, რომ ბაგრატი ბიზანტიაში იმყოფებოდა კონსტანტინე მონომახისა და მიხეილის დროს. ის წერს: ბაგრატმა გიორგი "დაუტევა ქუთათისს მეფედ სამეფოსა ზედა აფხაზეთისასა და წავიდა საბერძნეთსა. მას ჟამსა იყო ბერძენთა მეფე კონსტანტინე მონომახი და (შემდგომად) მიხაელი"^[62]. როგორც ცნობილია, ეს არის კონსტანტინე მონომახისა (1041 - 1055 წწ.) და მიხეილ VI-ის (1056 - 1057 წწ.) ხანა მემატიანე არ ახსენებს ამათ შორის თეოდორა დედოფლის (1055 - 1056 წწ.) დამოუკიდებელი მეფობის პერიოდს. შესაძლებელია, ის უთითებს იმ იმპერატორებზე, რომელთა დროს დაიწყო და დამთავრდა ბაგრატის ე. წ. სტუმრობა კონსტანტინოპოლს. როგორც ცნობილია, კონსტანტინე მონომახის შემდეგ განსაკუთრებით გართულდა საიმპერატორო კარის მდგომარეობა, ხოლო 1057წ. იმპერიაში ანარქიის ხანგრძლივი პერიოდი დამყარდა^[63], რამაც, თავის მხრივ, ხელი შეუწყო ალბათ ბაგრატის წამოსვლას ბიზანტიიდან^[64].

იმპერატორის შუამდგომლობით მოხდა შეთანხმება ბაგრატსა და ლიპარიტს შორის "იმ პირობით, რომ ბაგრატი იქნება ბატონი და მთავარი მთელი

იბერიისა^[65] და აბაზგიისა^[66], ხოლო ლიპარიტი - ერთ ნაწილს - მესხეთის მთავარი იქნება სიკვდილამდე, ხოლო ბაგრატს სცნობს ბატონად და მეფედ^[67]. ნიშანდობლივია, რომ ლიპარიტი "ზრდიდა ბაგრატის ძესა გიორგის მცირესა სახელითა მეფობისათა"^[68].

როგორც ვხედავთ, ამ შეთანხმებით ლიპარიტი მთელი მესხეთის ხელისუფლად შეიქმნა და მისი მთავრობა ნიშნავდა ერთიანი ქართული სახელმწიფოს შიგნით ფაქტიურად დამოუკიდებელი სამთავროს არსებობას. ეს, რასაკვირველია, დიდი მარცხი იყო, რომელიც ცენტრალურმა ხელისუფლებამ განიცადა ურჩ ფეოდალთან ბრძოლაში, მაგრამ მეფეს, ჩანს, სხვა გზა არ ჰქონდა.

მაგრამ ლიპარიტის ბატონობა მალე დაემხო ნიშანდობლივია, რომ ლიპარიტს ბოლო მოუღეს მესხმა ფეოდალებმა, რომელთაც ვეღარ აიტანეს მისი მეტისმეტად თავგასული თვითნებობა. "ამის სამეფოსა დიდებულთა, - წერს მემატეანე, - მოეწყინა პატრონობა ლიპარიტისი. სულა კალმახელი და ყოველნი მესხნი გამოექცეს ლიპარიტს, და შეიპყრეს დღივს ლიპარიტ ძე მისი ივანე"^[69]. ლიპარიტი ბერად აღიკვეცა და ბიზანტიას გაემგზავრა. მისი ერთი ვაჟი ნიანია ანისს გარდაიცვალა, ხოლო მეორე ვაჟმა ივანემ, ბაგრატისაგან მიიღო მათი "მამული ერგუეთისა და ქართლისა"^[70].

"ბოლოს და ბოლოს, ბაგრატმა ლიპარიტი ხელთ იგდო, მაგრამ ეს არ იყო მეფის სტრატეგიული გამარჯვება, - წერს ნ. ბერძენიშვილი, - ლიპარიტი იმ დიდმა აზნაურებმა დასცეს, რომელთაც მას ამას წინ მეფეზე გაამარჯვებინეს, ხოლო ეხლა "მოეწყინათ" მისი ბატონობა"^[71]. ნიშანდობლივია, რომ ლიპარიტის გამცემმა სულა კალმახელმა იმდენი საზღაური მიიღო მეფისაგან, რომ ახლა უკვე თვითონ გახდა სამცხეში ახალი პოლიტიკური ერთეულის ფუძემდებელი. "ასე რომ, თუ ბაგრატმა ერთი "კლდეკარი" მოშალა (ვერც მოშალა), მეორე "კლდეკარი" (ოდრხე-ციხის-ჯვარი) შექმნა..."^[72].

ცენტრალური ხელისუფლების წინააღმდეგ მხოლოდ ბაღვაშები როდი იბრძოდნენ. ბაგრატ IV-ის გამეფებისთანავე "წარვიდეს აზნაურნი ტაოელნი საბერძნეთს. ვაჩე კარიჭისძე და ბანელი ეპისკოპოსი იოვანე, და მათ თანა სიმრავლე აზნაურთა ტაოელთა"^[73], ხოლო 1028 წ., როდესაც ბიზანტიის იმპერიის ლაშქარი საქართველოს მოადგა, დიდი ფეოდალები ჩანჩახი ფალელი და არჯევან ჰოლოლოს ძე ბიზანტიელთა მხარეზე გადავიდნენ და თავისი ციხეებიც გადასცეს მათ^[74].

ბაგრატ IV-ის დროს ცენტრალურ ხელისუფლებასა და დიდგვარიან აზნაურთა შორის წარმოებული ბრძოლის თვალსაზრისით მნიშვნელოვანია აბაზასძეთა ფეოდალური სახლის დამხობა ბაგრატის მიერ, რომელსაც ადგილი ჰქონდა 1060 წელს^[75]. ხუთნი ძმანი აბაზასძენი, რომელთაც მეფის შეპყრობაც კი განუზრახავთ, იყვნენ "კაცნი ძლიერნი და ახოვანნი, სიმდიდრესა ზედა მკლავისა თვისისასა მოქადულნი და სიმრავლესა ზედა ერისასა აზღვავებულნი"^[76]. აბაზასძეთაგან ერთი, სახელდობრ, ივანე, ბაგრატ IV-ის გამეფების პირველ წლებში ქართლის ერისთავი იყო. მან ლიპარიტთან ერთად შეიპყრო 1032 წ. თბილისის ამირა ჯაფარი და მოჰგვარა ბაგრატს, მაგრამ შემდეგ (1044 - 1045 წწ.), როგორც ცნობილია, ბაგრატმა ქართლის ერისთავობა ლიპარიტ ბაღვაშს უბოძა, რაც შეიძლებოდა გამხდარიყო აბაზასძეთა და მეფეს შორის უთანხმოების ჩამოგდების საბაბი. საინტერესოა, რომ თბილისის ამირას წინააღმდეგ ბრძოლის დაწყების ინიციატორი ქართლის ერისთავი ივანე აბაზასძეა ლიპარიტთან ერთად, და ეს ორივე ფეოდალი შემდეგ მეფის უძლიერეს მოწინააღმდეგედ ხდება. თბილისის საამიროს ტერიტორია იმთავითვე შეიქნა გაერთიანებული საქართველოს მეფესა და

გამლიერებულ ფეოდალთა შორის ქიშპის საბაზი, რის გამოც ბაგრატ IV-მ ვერ შეძლო თბილისის შემომტკიცება. ქალაქისთვის აუცილებელი იყო ძლიერი მფარველი და 1062წ. თბილისის მოქალაქენი იძულებულნი გამხდარან შედადიან აბულ-ასვარისთვის ეთხოვათ შემწეობა და შეეძლიათ ქალაქი^[77]. აბულ-ასვარმა ბაგრატის შიშით უარი თქვა თბილისის დაკავებაზე, რის შემდეგ მოქალაქეთა წარმომადგენლებმა ქალაქი კახეთის მეფე აღსართან გაგიკის ძეს შესთავაზეს, რომელმაც ჩაიბარა კიდეც იგი^[78]. მაგრამ მალე ქ. თბილისი აღსართანისაგან დიდი საფასურის გადახდით იყიდა მეფე ბაგრატ IV-მ ^[79]. წყაროს ცნობით, ბაგრატმა თბილისში "სასწრაფოდ გაგზავნა გარნიზონი და მოამარაგა ის (შიჰნა) ხალხით, იარაღით და სურსათ-სანოვაგით"^[80]. როგორც ჩანს, საქალაქო მმართველობა ბერების, ქალაქის უხუცესთა ხელთ დარჩა. ბაგრატს კი ქალაქი პოლიტიკურად დაემორჩილა, რაც იქ სათანადო მოხელის, შიჰნას (მეფის წარმომადგენლის) და დამცველი რაზმის გაგზავნაში გამოიხატა^[81].

როგორც ვხედავთ თითქმის მთელი XI საუკუნის მანძილზე მიმდინარეობდა დამაბული ბრძოლა ცენტრალურ ხელისუფლებასა და დიდგვარიან ფეოდალებს შორის. დიდებულნი პრინციპში მეფის ხელისუფლების წინააღმდეგნი არ იყვნენ. ბაგრატის ყველაზე ძლიერი მოწინააღმდეგე ლიპარიტი მას ყოველთვის ვინმეს უპირისპირებდა მეფედ (მისი ძმა დემეტრე, მცირეწლოვანი გიორგი). ლიპარიტ ბაღვაში არც საქართველოს გაერთიანების წინააღმდეგ იბრძოდა. "ასეთი იდეა ეხლა არაპოპულარულია"^[82]. ლიპარიტის მიზანი იყო მეფისადმი ყმადნაფიცობის პირობით მორჩილება და ფაქტიურად დამოუკიდებლობის უზრუნველყოფა, რაც შეუთანხმებელი იყო გაერთიანებული საქართველოს პოლიტიკური წყობილებისათვის. ამას ისახავს მიზნად დაზავება-შეთანხმების ის პირობა, რომელიც ბიზანტიაში საპატიო ტყვეობაში მყოფ ბაგრატსა და ლიპარიტს შორის დაიდო იმპერატორის შუამდგომლობით. ეჭვი არაა, რომ ამ შეთანხმების ფორმულა ლიპარიტის სურვილით მოახვიეს თავს ბაგრატს. როგორც კედრენეს ზემოთ მოტანილი ცნობიდან ჩანს, ლიპარიტი მესხეთის ხელისუფლად დაადგინეს და ბაგრატის "ბატონობას" ის მხოლოდ გარეგნულად ცნობდა. სწორედ ამან აამხედრა ლიპარიტის წინააღმდეგ მესხი ფეოდალები, რომელთაც ვერ აიტანეს მისი ასეთი გადიდვაცება და დაამხეს კიდეც ის.

XI საუკუნის 60-იანი წლებისათვის დამთავრდა სამეფო ხელისუფლებასა და დიდგვარიან ფეოდალთა შორის ბრძოლის ერთი დიდი პერიოდი, როდესაც ცენტრალურმა ხელისუფლებამ აზნაურთა სხვადასხვა დაჯგუფების ინტერესთა დაპირისპირებით შეძლო ქვეყნის შიგნით თავისი მდგომარეობის დროებით განმტკიცება. ცენტრალური ხელისუფლება ამ დროს დიდგვარიანთა წინააღმდეგ ბრძოლაში უკვე გამლიერებულ და ახლად წარმოქმნილ ქალაქებსაც ეყრდნობოდა.

სამეფო ხელისუფლების ცენტრალიზაციის თვალსაზრისით განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ეკლესიის მდგომარეობას სახელმწიფოში.

ეკლესია საქართველოს გაერთიანებისათვის მეზრძოლ ძალებს უჭერდა მხარს. გარკვეულ ეტაპზე ეს ეკლესიის ინტერესებს პასუხობდა, რადგან ავრცელებდა და ამტკიცებდა მის იურისდიქციას გაერთიანებულ ქართულ მიწაზე, მაგრამ ქვეყნის გაერთიანების შემდეგ ქართული ეკლესია პირველი ფეოდალური ორგანიზაცია იყო, რომელმაც შეუვალობისათვის დაიწყო ბრძოლა და ამ მიმართულებით დიდ წარმატებებს მიაღწია უკვე XI საუკუნის დასაწყისში. მელქისედეკ კათალიკოსი თავის 1029 წ. შედგენილ "დაწერილში" აღნიშნავს: "და რომელნი ძუელად ჰქონდეს ამას წმიდასა დედაქალაქსა, შესავალნი იყუნეს და მე

მოვაკსენე გამზრდელსა ჩემსა ბაგრატ კურაპალატსა და შეუვალად გამიკადნეს და მიბოძეს სიმტკიცე შეუვალობისა და რომელი ქალაქისა გასავალი იყო ამის წმიდისა დედაქალაქისაგან ცხუარი, ცხენი, ღვინო, ზედანი და რადცა იყო, ყოველი ალი ამირამან ამგვდო და ავკვადე ამის წმიდისა დედაქალაქისაგან”^[83]. სიგელში მოხსენიებული ბაგრატ კურაპალატი ბაგრატ III-ა, ალი ამირა მისი თანამედროვე თბილისის ამირაა, ხოლო შუამავლობის მინიჭება ეკლესიისათვის 1011 - 1014 წლებში მომხდარა^[84]. ასე რომ, ბაგრატ III, რომელიც იბრძოდა ხელისუფლების ცენტრალიზაციისათვის და ამ მხრივ ზოგიერთ წარმატებასაც აღწევდა ფეოდალურ არისტოკრატიათა ბრძოლაში, იძულებულია ეკლესიას დაუთმოს და შეუვალობა მიანიჭოს მას. ქართული ეკლესია და მისი უმაღლესი ფენა თანდათან დეცენტრალიზაციისაკენ მსწრაფ ძალთა თავშესაფრად გადაიქცა. ეკლესიის დამორჩილება სახელმწიფოსადმი სცადა ბაგრატ IV-მ, რომელმაც ამ მიზნით XI ს. 60-იანი წლების დასაწყისში ათონის მთიდან სახელგანთქმული საეკლესიო მოღვაწე გიორგი მთაწმიდელიც კი მიიწვია საქართველოში.

ამ დროს უმაღლესი საეკლესიო თანამდებობანი ფეოდალური არისტოკრატის წარმომადგენელთა ხელში იყო. გავრცელდა საეკლესიო თანამდებობათა გაყიდვაც. ზოგიერთი იმდროინდელი მოღვაწე თვით მეფესაც ადანაშაულებს საეკლესიო თანამდებობათა გაყიდვაში. გიორგი მთაწმიდელი, ათონის ქართველთა მონასტრის წინამძღვარი, დიდი საზოგადო მოღვაწე, მეფემ საქართველოში მოიწვია, რათა მისი დახმარებით გადაეყენებინა უმაღლეს საეკლესიო თანამდებობათაგან ის პირნი, რომელთაც აღზევებას მიაღწიეს არა პირადი თვისებებით, განათლებით, მოღვაწეობით, არამედ სოციალური მდგომარეობით. რასაკვირველია, ასეთთაგან მეფის წყრომას იმსახურებდნენ განსაკუთრებით ისინი, ვინც ეწინააღმდეგებოდა ბაგრატ მეფის პოლიტიკას. ხუთი წლის დაუღალავი მუშაობის შედეგად გიორგი მთაწმიდელმა ბევრი გააკეთა, საეკლესიო საქმეებში წოდებრივი უპირატესობის პრინციპი უარყო. მაგრამ ამჯერად ქვეყნის საერთო მძიმე მდგომარეობის (შიმშილობა, რომელიც უკვე მთელ ქვეყანაში მძვინვარებდა, საგარეო მდგომარეობის გართულება...) გამო ყველა საჭირო ღონისძიების გატარება ვერ მოხერხდა.

ამგვარად საქართველოს გაერთიანებისა და ხელისუფლების ცენტრალიზაციისათვის ბრძოლამ X ს. დასასრულიდან XI ს. 60-იან წლებამდე გარკვეული წარმატებები მოიპოვა. მეფის ხელისუფლებამ საშუალო და წვრილ აზნაურობაზე დაყრდნობით და მსხვილ ფეოდალთა სხვადასხვა დჯგუფების ინტერესთა ერთმანეთისადმი დაპირისპირებით შეძლო შეექმნა აშკარა უპირატესობა ქვეყნის გამაერთიანებელი ძალებისათვის, მაგრამ თურქ-სელჩუკთა შემოჭრის გამო ვერ მოხერხდა მიღწევების ბოლომდე მიყვანა.

^[1] ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, 1948, გვ. 124.

^[2] მატინე ქართლისად, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტომი I, თბილისი, 1955, გვ. 276.

^[3] მ. ლორქიფანიძე, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება, თბილისი, 1963, გვ. 252 – 255.

^[4] ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, თბილისი, 1948, გვ. 124.

^[5] მატინე ქართლისად, გვ. 276. თიღვაზე გადიოდა გზა დასავლეთ საქართველოდან შიდა ქართლში, რომელიც ზედა მოღრისის გავლით უფლისციხისაკენ მიემართებოდა; იხ. ნ.

ბერძენიშვილი, გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში, თბ., 1966, გვ. 31. ნიშანდობლივია, რომ უფლისციხისაკენ მიმავალ გზაზე დახვდნენ ბაგრატს მოწინააღმდეგენი.

[6] მატიაწე ქართლისად, გვ. 278

[7] И.А.Джавахишвили, В.Д.Дондуа, Грузия в IX-XIII вв., Очерки истории СССР, IX-XIII вв., М., 1953 с.558. შდრ. ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VIIთბ., 1974, გვ. 13-14.

[8] მატიაწე, გვ. 276 – 277.

[9] იქვე, გვ. 277.

[10] Всеобщая история Степаноса Таронского, Асохика по прозванию, пер. Н.Эмина, М., 1865, с. 182 (შემდეგში ასოლიკი).

[11] მატიაწე, გვ. 277.

[12] იქვე.

[13] ნ. ბერძენიშვილის ვარაუდით, რატი ბაღვაშმა მიმართა დავით კურაპალატს (იხ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII, 1974, გვ. 14).

[14] ასოლიკი, დასახ. ნაშრ., გვ. 180 – 181

[15] იქვე.

[16] მატიაწე, გვ. 277.

[17] იქვე.

[18] ასოლიკი, გვ. 181.

[19] დაწვრილებით იხ.. М.Лордкипанидзе, Из истории грузино-византийских взаимоотношений на грани X-XI вв., კრებ. "საქართველოს ფეოდალური ხანის საკითხები", 11, თბ., 1972.

[20] მატიაწე ქართლისად, გვ. 276

[21] იქვე

[22] იქვე, გვ. 277- 278. როგორც ცნობილია, ბაღვაშები წარმოშობით არგვეთიდან არიან და მამული არგვეთში ჰქონდათ

[23] სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონთა, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით დადგენილია ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტომი, I, თბილისი, 1955, გვ. 382

[24] მატიაწე ქართლისად, გვ. 279.

[25] სუმბატ დავითის ძე, გვ. 382

[26] სუმბატი, გვ. 383.

[27] მატიაწე... გვ. 296.

[28] იქვე, გვ. 285.

[29] იქვე, გვ. 297.

[30] იქვე, გვ. 296.

[31] იქვე, გვ. 298.

[32] მატიაწე... გვ. 298.

[33] იქვე.

[34] იქვე.

[35] იქვე, გვ. 298 – 306.

[36] იქვე, გვ. 309.

[37] იქვე, გვ. 312.

[38] მატიაწე, გვ. 284. ამ ბრძოლას დაწვრილებით აღწერს კიდევ კედრენეც, რომელიც მოკლულად ასახელებს არა რატის, არამედ ლიპარიტს (გეორგიკა, V, გვ. 48), ხოლო არისტაკეს ლასტივერტეცი ქართული წყაროს მსგავსად რატის ასახელებს იხ. არისტაკეს ლასტივერტეცი, ისტორია. ქართული თარგმანი გამოკვლევით, კომენტარებითა და საძიებლებით გამოსცა ე. ცაგარეიშვილმა, თბ., 1974, გვ. 46).

[39] გომარეთის წარწერა, იხ. Е. Такайшвили, Археологические экскурсии, разыскания и заметки. IV, 1913, с. 83.

[40] ვ. ცისკარიშვილი, ჯავახეთის ეპიგრაფიკა როგორც საისტორიო წყარო, თბ., 1959, გვ. 13 ; ნ. ბერძენიშვილის ვარაუდით, ბაგრატმა რატისთან შეთანხმებით, მის შვილს ლიპარიტს უწყალობა კლდეკარი და თრიალეთი, რომელსაც ამიერიდან ეს ქვეყანა მამისაგან მემკვიდრეობად მიღებული კი აღარ ჰქონდა, არამედ მეფისაგან ნაწყალობევი. იხ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII, გვ. 14.

[41] მატიაწე... გვ. 296.

[42] იქვე, გვ. 296-297.

- [43] იქვე, გვ. 297.
- [44] მათიანე ..., გვ. 297.
- [45] იქვე, იხ. შ. მესხია, საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში, თბ., 1962, გვ. 52.
- [46] იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 140; ნ. შენგელია, სელჩუკები და საქართველო, თბ., 1968, გვ. 174.
- [47] შ. მესხია, საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში, გვ. 53.
- [48] მათიანე, გვ. 299.
- [49] რ. კიკნაძე, IX –XII საუკუნეთა თბილისის ისტორიიდან, ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, V, 1960, გვ. 112.
- [50] ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 141.
- [51] მათიანე, გვ. 298.
- [52] იქვე.
- [53] იქვე.
- [54] ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 143 – 145.
- [55] მათიანე, გვ. 300 – 301.
- [56] იქვე, გვ. 300.
- [57] კედრენე, გეორგიკა, V, გვ. 67; ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია II, გვ. 147.
- [58] მათიანე, გვ. 302.
- [59] იქვე, გვ. 303.
- [60] კედრენე, გეორგიკა, V, გვ. 67- 68.
- [61] მათიანე, გვ. 303.
- [62] იქვე.
- [63] Н.Скабаланович, Византийское государство и церковь, с.65-86; М.В.Левченко, История Византий, 1940,с.195.
- [64] მეფე ბაგრატ IV იმპერიაში ყოფნის სხვაგვარ დათარიღებას გვთავაზობს მაქსიმე ბერძენიშვილი სტატიაში "ტურინოს კომპილაციის გამო". იხ. კრ. "კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები", თბ., 1966, გვ. 164, ვ. კოპალიანი იზიარებს ჯავახიშვილისეულ დათარიღებას – საქართველოსა და ბიზანტიის პოლიტიკური ურთიერთობა 970 – 1070 წლებში, თბ., 1969, გვ. 260, ნ. ბერძენიშვილი ფიქრობს, რომ კეისარმა ბაგრატი "ლიპარტის თანხმობით" გამოისტუმრა საქართველოში, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII, გვ. 21.
- [65] ე. ი. აღმოსავლეთ საქართველოსი.
- [66] ე. ი. დასავლეთ საქართველოსი.
- [67] კედრენე, გეორგიკა, V, გვ. 68..
- [68] მათიანე, გვ. 304.
- [69] იქვე.
- [70] მათიანე, გვ. 305.
- [71] ნ. ბერძენიშვილი, კლასობრივი და შინაკლასობრივი ბრძოლის გამოვლინება საქართველოს საგარეო- პოლიტიკურ ურთიერთობაში, საქართველოს ისტორიის საკითხები, II,თბ., 1965. გვ. 26.
- [72] იქვე.
- [73] მათიანე, გვ. 291 ; " მათიანეს " ამ ცნობას მთლიანად ადასტურებს სუმბატი, იქვე, გვ. 395.
- [74] მათიანე, გვ. 292.
- [75] გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრება, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, II, 1967, გვ. 160.
- [76] იქვე, გვ. 205.
- [77] რ. კიკნაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 113.
- [78] იქვე, გვ. 112.
- [79] V.Minorsky, Studies in Caucasian history, London, 1953, გვ. 20 ; რ. კიკნაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 113, 114; შ. მესხია, საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში, გვ. 57. რ. კიკნაძის ვარაუდით, ბაგრატს ეს ქალაქი ამ შესყიდვის შემდეგ საკუთრად კი არ დაუჭერია, არამედ შერიგებია ჯაფარის შვილებს და ქალაქის გამგებლებად ისინი დაუსვამს (რ. კიკნაძე, იქვე, გვ. 114). მაგრამ ჩვენ უფრო მართებულად მიგვაჩნია შ. მესხიას აზრი, რომელიც თვლის, რომ ჯაფარიანთა ხელისუფლება თბილისში ალფ-არსლანის შემოსევის დროს და მისი ხელშეწყობით უნდა აღდგენილიყო (შ. მესხია, იქვე, გვ. 57).
- [80] V.Minorsky, Studies...გვ. 20.

[81] იხ. შ. მესხია, საქალაქო კომუნა ... გვ. 92- 93.

[82] ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, გვ. 25.

[83] მცხეთის საბუთი XI საუკუნისა, ნ. ბერძენიშვილის გამოც., იხ. მისი. საქართველოს ისტორიის საკითხები“, IV, თბ., 1967, გვ. 283.

[84] ნ. ბერძენიშვილი, იქვე, გვ. 244- 245.

§ 2. მონარქიის საგარეო პოლიტიკა (X ს. დასასრ.- XI ს. 60 დ იანი წლები)

ა) ურთიერთობა ბიზანტიასთან. XI საუკუნის საქართველოს საგარეო პოლიტიკის ერთ-ერთი კარდინალური საკითხი ბიზანტიის იმპერიასთან ურთიერთობა იყო.

სანამ ბიზანტიის იმპერიას ამიერკავკასიის ქრისტიანული ქვეყნები არაბთა სახალიფოსათვის დასაპირისპირებლად ესაჭიროებოდა, ის საქართველოს და სომხეთს ზურგს უმაგრებდა და ხელს უწყობდა მათ გაძლიერებას. მაგრამ XI საუკუნისათვის ძალთა თანაფარდობა მახლობელ აღმოსავლეთში შეცვლილი იყო. არაბთა სახალიფო და მის ნანგრევებზე აღმოცენებული მაჰმადიანური საამიროები სერიოზულ მეტოქეს აღარ წარმოადგენდნენ ბიზანტიისათვის. ახლა უკვე თვით საქართველოსა და სომხეთის გაერთიანება უქმნიდა საფრთხეს ბიზანტიის ოდინდელ ჰეგემონობას ამიერკავკასიაში და ამიტომ ბიზანტია მათ გაძლიერებას მხარს ვეღარ დაუჭერდა. მაგრამ, მიუხედავად იმისა, რომ XI საუკუნის მანძილზე (60-იან წლებამდე) საქართველოს სახელმწიფომ მოახერხა ქვეყნის შიგნით მეტ-ნაკლები თანაფარდობის დამყარება, ყველაზე ძლიერი ფეოდალური ოპოზიციის აბაზასძეთა და ბაღვაშთა სახლის დროებით დამხობა, აგრეთვე ძირითადი ქართული მიწების გაერთიანება, ბიზანტიის ჰეგემონობა და ბიზანტიის იმპერიის უშუალო ჩარევა ამ ხანებში ქვეყნის საშინაო საქმეებში მაინც ვერ მოიცილა თავიდან. უფრო მეტიც, როგორც საშინაო (ქართული თუ ამიერკავკასიური სამყაროს მასშტაბით), ისე საერთაშორისო სარბიელზე ჯერ კიდევ დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა იმპერიის მხარდაჭერა-წყალობას, რის გარეგნულ გამოხატულებასაც ამიერკავკასიის მეფე-მთავართა ბიზანტიური საკარისკაცო ტიტულები წარმოადგენდნენ.

XI საუკუნეში უკვე იგრძნობა ბიზანტიის იმპერიის თანდათანობით დასუსტების დასაწყისი. მაგრამ XI ს. I ნახევარში იმპერია ჯერ კიდევ ახერხებს თავისი სამფლობელოების ფარგლების ასე თუ ისე დაცვას და ქვეყნის შიგნით ცენტრალური ხელისუფლების განმტკიცებას^[84].

საქართველოსა და სომხეთის მიმართ ბიზანტიის იმპერია აქტიურ პოლიტიკას აწარმოებდა. მას არ აკმაყოფილებდა მხოლოდ ფორმალური აღიარება ბიზანტიის სუვერენობისა და იგი რეალურად ცდილობდა თავისი მდგომარეობის განმტკიცებას. ბიზანტიის იმპერიის ამ მისწრაფების განხორციელება იყო XI ს. დასაწყისში დავით კურაპალატის ყოფილ სამფლობელოთაგან იბერიის თემის შექმნა და აქტიური შეტევა სომხეთზე, მაგრამ ამ ხანებში შეიმჩნევა განსაკუთრებული დამაბზვა ბიზანტია-საქართველოს ურთიერთობისა, რაც

გამოწვეული იყო ქართული სახელმწიფოს განუხრელი ზრდითა და გაძლიერებით. ბიზანტია ყოველმხრივ ხელს უშლიდა საქართველოს გაძლიერებას.

იმპერატორმა კონსტანტინე VIII-მ (1025 - 1028წწ.) დავით კურაპალატის სამფლობელოთაგან შექმნილ იბერიის თემს - საკატეპანოს სხვა ქართული მიწებიც მიუმატა. აქედან იწყებოდა ინტრიგებისა და პოლიტიკური მოსყიდვა-გადაბირების ის ქსელი, რომელიც საქართველოს მეფის ცენტრალისტური პოლიტიკით უკმაყოფილო ფეოდალების გადაბირებას ისახავდა მიზნად. ბიზანტია ყოველგვარი საშუალებებით ცდილობდა საქართველოს გაერთიანება-გაძლიერების პროცესის შეჩერებას, მის დასუსტებას და მოსაზღვრე სამფლობელოების ხელში ჩაგდებას^[2].

საეჭვო არ უნდა იყოს, რომ ბიზანტიის იმპერიის მხარდაჭერის გარეშე ბაღვაშები ვერ შეძლებდნენ სერიოზული ზიანის მიყენებას საქართველოს გაერთიანების საქმისათვის, ისევე როგორც ბიზანტიაც ბაღვაშების მხარდაჭერის გარეშე ვერ შეძლებდა ასე აშკარად ჩარევას საქართველოს საშინაო საქმეში. ამ საშინაო და საგარეო ურთიერთობის გადახლართვის შედეგი იყო ის, რომ XI ს. მანძილზე (დავით აღმაშენებლამდე) საქართველოს მეფეები არა მარტო იღებდნენ, არამედ ეძიებდნენ ბიზანტიის იმპერიის საკარისკაცო ტიტულებს.

როგორც აღნიშნული იყო, დავით III კურაპალატის გარდაცვალების შემდეგ იმპერატორმა ბასილ II-მ დაიპყრო დავითის სამფლობელო, რომელიც იქცა ბიზანტიის პლაცდარმად საქართველოს შიდა რაიონებში შესაჭრელად. ამ დროსვე იმპერატორმა ბაგრატ III-ს კურაპალატობა, ხოლო მის მამას გურგენს მაგისტრობა უბოძა. მემატიანეს სიტყვით, შვილისათვის კურაპალატობის, ხოლო მამამისისათვის მასზე დაბალი, მაგისტროსის პატივის მინიჭებით ბიზანტიის იმპერატორს მამა-შვილს შორის უთანხმოების ჩამოგდება სდომებია. მართლა სურდა ბასილს ასე თუ არა, არ ვიცით, მაგრამ ამ ამბების თანამედროვე მემატიანემ რომ ეს ფაქტი ასე გაიგო, დამახასიათებელია იმდროინდელი საზოგადოების ამ პატივისადმი დამოკიდებულების თვალსაზრისით. მართალია, მამა-შვილს შორის კონფლიქტი არ მომხდარა ამის გამო, მაგრამ ეს მემატიანეს გურგენის პირად დამსახურებად მიაჩნია - "ხოლო გურგენ ჭემმარიტი და მართალი იყო და ვერა აღძრა გული მისი მზაკვთა ამით მიზეზითა და ვერა უძლო ღონისძიებათა"^[3] კურაპალატლობა ერთ-ერთი უმაღლესი საკარისკაცო პატივი იყო ბიზანტიაში, მაგრამ კურაპალატობის და სხვა ბიზანტიური საკარისკაცო პატივის წყალობა, თავისთავად, ყმობის დამამტკიცებელი არ იყო, რადგან ამ პატივებს ბიზანტიის იმპერატორები ისეთ მეფეებსაც უწყალობებდნენ, რომელნიც მათი ყმები არასოდეს არ ყოფილან^[4]. XI საუკუნის მანძილზე (დავით აღმაშენებლამდე), როგორც ცნობილია, ქართველი მეფეები დიდად ებლაუჭებოდნენ ამ პატივს. როგორც ჩანს, კურაპალატის ტიტულს გარკვეული მნიშვნელობა ჰქონდა იმდროინდელ საერთაშორისო არენაზე, რადგან მას ბიზანტიის იმპერატორები ევროპელ მბრძანებლებსაც ანიჭებდნენ ხოლმე^[5] და საკუთარ ძმებსაც^[6]. რეალურად თითქოს ამ ტიტულს რაიმე უპირატესობის მოტანა საქართველოს მეფეებისათვის არ უნდა შეძლებოდა, მაგრამ მაინც უაღრესად ნიშანდობლივია მეფეთა ასეთი მისწრაფება კურაპალატობისადმი. როგორც სამართლიანად შენიშნავს XI ს. ქართველი ისტორიკოსი, კურაპალატობის პატივის ძიება "არს ჩვეულება და წესი სახლისა მათისა (ე. ი. ბაგრატიონთა - მ. ლ.)"^[7]. მეორე მხრივ, კურაპალატობას რომ არავითარი მნიშვნელობა არ ჰქონოდა, მაშინ ალბათ არც ეძიებდნენ მას ეს მეფეები. კურაპალატობის მინიჭება პატივს გარდა მიუთითებდა იმაზე, რომ ბიზანტიის იმპერია ცნობდა საქართველოს მეფეთა მემკვიდრეობით უფლებებს ტაო-

კლარჯეთში^[8]. მაგრამ ამავე დროს ფაქტია ისიც, რომ ბაგრატ-ლიპარიტის ურთიერთობაში ბიზანტიის იმპერია ყოველმხრივ მეფის წინააღმდეგ მებრძოლ ლიპარიტს უჭერდა მხარს. ალბათ სწორედ იმიტომ, რომ კურაპალატობა ამ პატივის მატარებელს რეალურად არაფერს აკისრებდა მისი მბომბელის წინაშე და იმპერატორები, საკუთარი ინტერესებიდან გამომდინარე, კურაპალატებს კი არ უჭერდნენ მხარს, არამედ იმ ქვეშევრდომებს, რომელნიც ამ კურაპალატების დასუსტებაში ეხმარებოდნენ იმპერიას. უაღრესად ნიშანდობლივია აკად. ივ. ჯავახიშვილის მიერ შენიშნული და სათანადოდ შეფასებული ის გარემოება, რომ ოფიციალურ მიწერ-მოწერასა და საისტორიო თხზულებებში ბიზანტიელები XI ს. გაერთიანებული საქართველოს მეფეებს "მეფის" ტიტულით არ იხსენიებდნენ და მათ "მთავარზე" ("არხონ") მაღლა არ აყენებდნენ. ესეც ერთ-ერთი მანიშნებელი ფაქტია იმპერიის კურსისა საქართველოს მიმართ. ინტერესმოკლებული არ უნდა იყოს ის გარემოება, რომ ერთი სომხური წყარო კურაპალატის ტიტულით იხსენიებს ბაგრატ IV-ის წინააღმდეგ მებრძოლ ლიპარიტ ბაღვაშს^[9]. უნდა შევნიშნოთ, რომ არც ერთი ქართული წყარო და არც ბერძენი ისტორიკოსი კედრენე ლიპარიტის კურაპალატობას არ ახსენებენ. წყაროები მას იხსენიებენ როგორც ერისთავთერისთავავს, მთავარს. კედრენე, როგორც წესი, ლიპარიტს მთავარს (არხონს) უწოდებს. ასე რომ, სომეხი ისტორიკოსის ეს ცნობა თავისთავად საეჭვო შთაბეჭდილებას ტოვებს, მაგრამ უაღრესად ნიშანდობლივია, რადგან XII საუკუნის დასაწყისის სომეხი ისტორიკოსი შესამღებლად თვლის ლიპარიტს კურაპალატი უწოდოს. ეს შეცდომა ისტორიკოსისა (თუ ის ნამდვილად შეცდომაა) კიდევ ერთხელ უსვამს ხაზს ლიპარიტის მდგომარეობას ბიზანტიასთან ურთიერთობის თვალსაზრისით და ამ რეზონანსს, რომელიც ამ ურთიერთობას თანამედროვე საზოგადოებაში ჰქონდა.

XI საუკუნის 60-იან წლებამდე ბიზანტიის აგრესია საქართველოს მიმართ ორი ძირითადი მიმართულებით ხორციელდებოდა. ერთი მხრივ, ბიზანტია ცდილობდა საქართველოს საშინაო საქმეებში ჩარევას, რისთვისაც მას იმპერიის მორჩილი და მისი ნება სურვილის ამსრულებელი მეფე ესაჭიროებოდა ტახტზე. ამ მიზნის მისაღწევად ბიზანტიის იმპერიის ხელისუფლება მხარს უჭერდა მეფის წინააღმდეგ მებრძოლ დიდგვარიან ფეოდალებს და თავის კარზე თავშესაფარს აძლევდა ბაგრატიონთა გვარის უფლისწულს, რომელთაც შემდეგ, როგორც ტახტის მამიებლებს, უპირისპირდება კანონიერ მეფეებს. ამ ღონისძიებებისათვის იმპერია მიმართავდა დაპირება-ქრთამის ყოველგვარ საშუალებას. მეორე მხრივ, ბიზანტიის იმპერია იპყრობდა საკუთრივ ქართულ მიწა-წყალს.

ამგვარად, XI ს. მანძილზე ბიზანტიის იმპერიის აგრესია საქართველოს მიმართ ორ მთავარ მიზანს ისახავდა: 1. ქართული მიწა-წყლის დაკავებას; 2. სამეფოს საშინაო საქმეებში ჩარევას.

ყველაზე მნიშვნელოვანი ტერიტორია, რომელიც XI ს. დასაწყისში ბიზანტიის იმპერიამ საქართველოს ჩამოაჭრა, იყო იმიერტაო (სამხრეთი ტაო), ე. ი. დავით კურაპალატის სამემკვიდრეო. ამ სამფლობელოზე იურიდიულად ბაგრატ III-ს უფლება აღარ ჰქონდა, რადგან დავით კურაპალატმა არა მარტო თვითონ მისცა პირობა ბასილს, რომ სიკვდილის შემდეგ თავის სამფლობელოს მას უანდერძებდა, არამედ ბასილთან გაგზავნა თავისი აზნაურები, რომელთაც მას ფიცით პირობა მისცეს, რომ დავითის გარდაცვალების შემდეგ თავის ციხეებს ბასილს გადასცემდნენ^[10]. არაბი ისტორიკოსი იაჰია ანტიოქიელის ამ ცნობის სისწორეს მთლიანად ადასტურებს ქართველი ისტორიკოსის ცნობა იმის შესახებ, რომ

დავითის გარდაცვალების შემდეგ "გამოვიდა ბასილი ბერძენთა მეფე, და მისცნეს მას ციხენი აზნაურთა ამა დავითისთა, და დაიპყრა ბასილი მეფემან მამული დავით კურაპალატისა"^[11]. სრულიად აშკარაა, რომ დავითის აზნაურებმა მიცემული პირობის საფუძველზე გადასცეს ციხეები ბასილს, რომელმაც სამხრეთ ტაოსაგან შექმნა იბერიის თემი - საკატაბანო და იქ მმართველად ბერძენი მოხელე კატაბანი დანიშნა^[12].

სამხრეთ ტაოს ბიზანტიის ხელში გადასვლით საქართველოს სამხრეთ დასავლეთი ზღუდე მოერღვა. ამ ტერიტორიას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა როგორც ბიზანტიისათვის, რომელიც აქედან ავრცელებდა თავის ექსპანსიას საქართველოსა და სომხეთზე, ისე საქართველოსა და სომხეთისთვისაც. ამიტომ იყო, რომ როდესაც საქართველოს სახელმწიფო ცდილობდა თავისი ტერიტორიის დაბრუნებას, მას ამ საქმეში სომხური სამეფო-სამთავროები უჭერდნენ მხარს, ხოლო ბიზანტიის იმპერია, თავის მხრივ, ენერგიულად იმაგრებდა პოზიციებს ამ რაიონში.

იმიერტაოს დაკარგვა მძიმე მარცხი იყო საქართველოს სახელმწიფოსათვის და ამიტომ გასაგებია, რომ გაერთიანება-გაძლიერების გზაზე მდგარი ქვეყანა ყოველ ხელსაყრელ შემთხვევაში ეცდებოდა ამ მარცხის გამოსწორებას. ამისათვის ხელსაყრელ მომენტად გიორგი I-მა ჩათვალა ბასილ II-ის ბულგარელებთან ომი და 1014 - 1016 წწ. შეიჭრა სამხრეთ ტაოში "და დაიკავა ის სიმაგრეები და მხარეები, რომელნიც მისმა ბიძამ, დავით კურაპალატმა, დაუთმო მეფე ბასილს"^[13]. ბულგარელებთან ომიდან ძლევამოსილებით დაბრუნებულმა ბასილმა გიორგის დაკავებული ტერიტორიის დაცლა მოსთხოვა. გიორგიმ იმპერატორის მოთხოვნაზე უარი განაცხადა, რასაც მოჰყვა ბიზანტია-საქართველოს ომი 1021 - 1022 წწ. წყაროები ერთიანად არ გადმოგვცემენ ბიზანტია-საქართველოს შორის ამ ომის დაწყებას და მიმდინარეობას. მაგრამ ქართული (მატიანე ქართლისაჲ), სომხური (არისტაკეს ლასტივერეცი), არაბული (იაჰია ანტიოქიელი) და ბიზანტიური (კედრენე - სკილიცა) წყაროების მონაცემები ამ მძიმე და სისხლისღვრელი ომის მთელი მსვლელობის წარმოდგენის შესაძლებლობას იძლევიან.

როგორც ჩანს, ბიზანტია საქართველოს შორის XI ს. დასაწყისში დადებული ხელშეკრულება, დავით კურაპალატის მემკვიდრეობას რომ ეხებოდა, გიორგი I-მა დაარღვია, იმ იმედით, რომ იმპერატორ ბასილ II ბულგარელებთან ხანგრძლივ და მომქანცველ ომში იყო ჩაბმული, გიორგი I-მა იმიერტაოს ციხეები დაიჭირა^[14]. ამ ამბების თარიღად ივ. ჯავახიშვილს 1014 - 1016 წწ. მიაჩნია, როდესაც მისი ვარაუდით, ბულგარელებთან ომში ჩაბმულ ბასილს აღმოსავლეთის საქმეებისათვის არ ეცალა^[15].

გიორგი I-მა კარგად იცოდა, თუ რაოდენ ძნელი იყო ბრძოლა ბიზანტიის იმპერატორ ბასილ II-ის წინააღმდეგ და ამიტომ ის საომრად დიდი მონდომებით ემზადებოდა. მან საგანგებო ელჩების მეოხებით თხოვნით მიმართა ბიზანტიასთან მტრულ დამოკიდებულებაში მყოფ ეგვიპტის სულთან ალ-ჰაქიმს, რომელსაც ერთობლივი საომარი ოპერაციების დაწყება შესთავაზა^[16]. მართალია, არ არის ცნობილი, თუ როგორ მიიღეს ქაიროში საქართველოს მეფის ეს წინადადება, მაგრამ სწორედ იმპერატორ ბასილის აღმოსავლეთში გამოლაშქრების წინ ეგვიპტის სულთანი უგზოუკვლოდ დაიკარგა^[17]. ბიზანტიის წინააღმდეგ გამორთულ ომში გიორგის მოკავშირეები იყვნენ კახეთ-ჰერეთი, მეზობელი სომეხი მეფეები - ანისის მეფე იოანე-სუმბატი, ანისის, სამეფოს ვასალი ვანანდის სამეფო და ვასპურაკანის მეფე სენექერემი^[18].

ბიზანტიის იმპერატორმა ბასილ II-მ გიორგი I-ს დაკავებული მიწა-წყლის დაცლა მოსთხოვა და რადგან გიორგისაგან უარი მიიღო, 1021 წ. ურიცხვი ლაშქრით საქართველოში შემოიჭრა. "გიორგი მეფე განვიდა სპითა დიდითა წინააღდგომად მისსა"^[19]. მოწინააღმდეგენი ბასიანს დაბანაკდნენ, მაგრამ გიორგიმ, ჩანს, ბრძოლისათვის თავის არიდება არჩია, გადაწვა ქ. ოლთისი და კოლას მოვიდა^[20]. ბასილი კვალდაკვალ გამოჰყვა და სოფ. შარიმთან ბასილის წინამავალნი (ე. ი. ავანგარდი) და გიორგის უკანმავალნი (ე. ი. არიერგარდი) დაუპირისპირდნენ ერთმანეთს^[21]. ამ ბრძოლაში დაიღუპნენ ქართველი "ერისთავნი და დიდებულნი: რატი ძე ლიპარიტისი, და ხურსი"^[22]. საბოლოოდ ქართველები დამარცხდნენ და დაიხიეს უკან. ბასილი ფეხდაფეხ მოსდევდა გიორგის და გზაზე ყველაფერს ანადგურებდა. ბიზანტიელებმა "ტყუე ყვეს და მოაოჯრეს არტანი..." იმპერატორმა "ასწყვდა ქუეყანა ჯავახეთისა და გარდავიდა თრიალეთს... თრიალეთით, უკუმოიარა ჯავახეთი და არტანი. და კუალად უბოროტესადრე შურის-გებით მოაოხრხნა ქვეყანანი იგი". ზამთარი დადგა, ბასილი სამხრეთით წავიდა და ტრაპიზონთან დაბანაკდა^[23]. დაიწყო საზავო მოლაპარაკება. გიორგი I მოლაპარაკებას აჭიანურებდა, რომ ხელსაყრელ მომენტში დაეწყო შეტევა. ამ დროს ბასილმა მიიღო ცნობა, რომ მის წინააღმდეგ ბიზანტიაში აჯანყება მოაწყვეს ქსიფემ და ფოკამ.

არსებობს ვარაუდი, რომ ბასილი იმპერატორის წინააღმდეგ მოწყობილ ამ აჯანყებაში, რომელშიც ქართველი აზნაურებიც მონაწილეობდნენ, გიორგი მეფის ხელიც ერია, ყოველ შემთხვევაში, ბიზანტიელი ისტორიკოსი არცთუ ისე ორაზროვნად აცხადებს: "ზმები დადიოდა, ქსიფიას კაცები ამის (ე. ი. თავისი აჯანყების) შესახებ მოლაპარაკებას აწარმოებენ აბაზგიის მთავართანო"^[24] (ე. ი. გიორგი მეფესთან). აჯანყებით ისარგებლა გიორგი I-მა და ისევ დაიწყო საომარი სამზადისი. მაგრამ იმპერატორმა სძლია აჯანყებულებს და ფოკას მოკვეთილი თავი გიორგის გამოუგზავნა, რითაც ამკარად აგრძნობინა, რომ მის ზრახვებს მიხვედრილი იყო. გიორგის მოლაპარაკებით დროის მოგების ტაქტიკამ არ გაუმართლა, ბასილმა დაასწრო და ქართველები დამარცხდნენ: "კუალად მეოტ იქმნეს სპანი ქართველნი, და წარმოვიდეს მეოტად, მოისრნეს ურიცხუნი პირითა მახვილთა; და რომელნიმე ტყუე იქმნეს და წარიღეს ავარი დიდძალი და განძი სამეფო რომელი ჰქონდა თანა"^[25].

1023წ. ბიზანტიასთან დადებული ზავი საკმაოდ მძიმე პირობებს ითვალისწინებდა საქართველოსთვის. გიორგისადმი უნდობლად განწყობილმა იმპერატორმა მას მძევლად უფლისწული მოსთხოვა, ამასთანავე ბიზანტიამ დაიკავა ყველა ის ციხე, რაც მანამდე პირობით თუ ძალით ჰქონდა დაჭერილი. ქართველი ისტორიკოსის სიტყვით, იმპერატორს "მისცა გიორგი მეფემან მძევლად ძე თვისი ბაგრატ წელიწდისა სამისა და ციხენი რომელი პირველი გაეცნეს აზნაურთა დაუცალნა და მისცნა; სხუანიცა ციხენი პირველ მიცემულნი და უკანის თოთხმეტი; და ქუეყანა, რომელი ჰქონდა დავით კურაპალატსა ტაოსთა, ბასიანს, კოლა-არტანსა და ჯავახეთს"^[26]. იმავე მემატიანის ცნობით, "ხოლო რომელნიმე ამა ქუეყანათაგან ეკლესიანი, სოფელნი და ადგილნი დაულოცა გიორგი მეფესა"^[27]. სამწუხაროდ, წყაროებიდან არ ჩანს, თუ სახელდობრ რომელ სოფლებსა და ეკლესიებს ეხება ისტორიკოსის ეს ცნობა.

იმეერთაოში განმტკიცების შემდეგ ბასილ კეისარს აღარ უცდია საქართველოს შუაგულში შეჭრა და პირობისამებრ 2 წლის შემდეგ უფლისწულიც გამოისტუმრა საქართველოში. სწორედ იმ დროს (1025 წ. 15 . XII) გარდაიცვალა

ბასილ II და მისმა ძმამ, ახალმა იმპერატორმა კონსტანტინე VIII-მ (1025 - 1028) გაააქტიურა თავისი პოლიტიკა საქართველოს მიმართ. ეს გამოწვეული იყო იმით, რომ ამ დროს გამომჟღავნდა იმპერატორის წინააღმდეგ შეთქმულება, რომელსაც ბასილ II-ის მიერ დაპყრობილი ვასპურაკანის ყოფილი სამეფოს მმართველი ნიკიფორე კომნენოსი მეთაურობდა და რომელთანაც დაკავშირებული იყო გიორგი I^[28]. შეთქმულების გამომჟღავნებას მოჰყვა კონსტანტინეს მიერ ბაგრატ უფლისწულის უკან დაბრუნების ცდა, რაც მარცხით დამთავრდა^[29]. ასეთ რთულ ვითარებაში მოუხდა გამეფება ბაგრატ IV-ს. გამეფებისთანავე მას უღალატეს ტაოელმა დიდაზნაურებმა და ბიზანტიის მხარეზე გადავიდნენ^[30].

1028 წელს კონსტანტინე VIII-მ საქართველოს წინააღმდეგ ბიზანტიის ჯარი გამოგზავნა. მტრის ჯარმა "მოვლო და მოაოჭრა ქუეყანანი იგი, რომელნი პირველ მოეოჭრნეს ქუეყანანი ბასილი მეფესცა და უმეტესცა"^[31]. ნიშანდობლივია მემატეანის ცნობა, რომ საჭირო ხდება იმავე ქვეყნის განადგურება, რომელიც ბასილს მოუოხრებია თავის დროზე, ე. ი. აწიოკებული ქვეყანა მაინც ურჩობდა და ბიზანტიის მომხრე აზნაურებს იმპერიაში გადახვეწას აიძულებდა, ხოლო იმპერატორისაგან ახალი დამსჯელი ექსპედიციების გამოგზავნას მოითხოვდა. კონსტანტინე კეისრის მიერ ტაოში ლაშქრის გამოგზავნის შესახებ საყურადღებო ცნობა მოეპოვება არაბ მემატეანეს იაჰია ანტიოქიელს, რომელიც გვაუწყებს, რომ ბაგრატ IV-ის გამეფების ჟამს მისთვის ურჩევიათ: ხელსაყრელი იქნებოდა მას ბიზანტიის კეისრისათვის "იმ ციხეების დაბრუნება მოეთხოვა, რომელნიც მისმა ძმამ ბასილი მეფეს დაუთმო, და დაეკავებინა ისინი"^[32]. ქართული წყაროებიდან არ ჩანს, თუ რატომ დაარღვია კონსტანტინე კეისარმა გიორგი I-სა და ბასილს შორის დადებული შეთანხმება. ამ ცნობით თითქოს ფარდა ეხდება ამ საიდუმლოებას, რადგან გასაკვირი არაფერია იმაში, რომ ქართველ მოღვაწეებს ბიზანტიის მიერ მიტაცებული ტაოს დაბრუნების სურვილი ჰქონოდათ.

ბიზანტიელთა ექსპანსიის შემდგომი პუნქტი თრიალეთი იყო და ბიზანტიის ლაშქარი კლდეკარის ციხეს შემოადგა. ლიპარიტ ერისთავმა თავის მომხრეთა თანადგომით შემლო კლდეკარის დაცვა და ბიზანტიელთა ჯარი უკან გაბრუნდა^[33]. მართალია, კლდეკარი ბიზანტიელებმა ვერ დაიკავეს, მაგრამ სამაგიეროდ ჩანჩახი ფალელმა და არჯევან ჰოლოლისძემან გარყობის და წეფთის ციხეები გადასცეს ბერძნებს, თვითონ კი ბიზანტიაში წავიდნენ^[34].

ტაოში გამაგრებული ბიზანტია კლარჯეთსა და შავშეთს უტევდა. თუ შავშეთის აზნაურთა ნაწილმა მტრის მხარე დაიკავა, მეორე ნაწილმა ბაგრატ IV-ს უერთგულა. სუმბატ დავითის ძის ცნობით, მალაშენა სიმაგრე საბა მტბევარ ეპისკოპოსმან, მახლობლად ტბეთის ეკლესიასა და სახელსდვა მას სუეტი, და შეკრიბა მაშინ მან ერი თვისი და შევიდეს მას შინა თვთ საბა მტბევარ ეპისკოპოსი, და ეზრა ანჩელ ეპისკოპოსი, და შავშეთის აზნაურნი, და განძლიერდა მას შინა"^[35]. დიდად უერთგულა აგრეთვე მეფეს იოვანე ერსთავმა, არტანუჯის მფლობელმა^[36].

ბიზანტიელებმა მარცხი განიცადეს, რადგან "ვერ წარუღეს ქუეყანა მტერთა", წერს მემატეანე^[37], და სხვა საშუალებებს მიმართეს. პირველ რიგში ნაცადი ხერხი ამოქმედდა: ბერძნები ქრთამითა და დაპირებებით იბირებდნენ ხალხს. გასათვალისწინებელია ისიც, რომ საქართველოს ცენტრალური ხელისუფლებისაგან შევიწროებული დიდი აზნაურობა ბიზანტიის იმპერიის ხელისუფლებაში თავისი შელახული უფლებების დამცველს ხედავდა^[38]. ამასთანავე, ბიზანტიის ხელისუფლებამ ბაგრატ IV-ს დაუპირისპირა დემეტრე ბაგრატიონი, იმ გურგენ ბაგრატიონის შვილი, რომელიც ბაგრატ III-მ ფანასკერტის

ციხეში სადარბაზოდ მიწვეული შეიპყრო და ციხეში გარდაიცვალა^[39]. დემეტრეს გამოყვანა ბიზანტიის პრეტენზიებს კანონიერების იერს აძლევდა და კლარჯი ბაგრატიონების ქვეშევრდომების გრძნობებზე მოქმედებდა. ამ ხერხმა მოსყიდვა-მოქრთამვასთან ერთად მოსახლეობის გარკვეულ ნაწილზე იმოქმედა და როგორც ქართველი მემატიანეები აღნიშნავენ, ”მიიქცეს ერნი, სოფელნი უგუნურ - უსუსურნი ცნობითა და გონებითა”^[40], ”ამით მიზეზითა მოიქცეს მრავალნი კაცნი მის ქუეყანისანი წურილისა ერისაგან”^[41]. სუმბატ დავითის ძეს შესანიშნავად ესმის ბიზანტიელთა ამ ხერხის მიზანი და წერს კიდევ, რომ ”რეცა შესატყუენებლად ქუეყანისა მკვდართა”^[42] მიმართეს ბერძნებმა ამ ხერხს. ბრძოლა ბიზანტიელებთან გაძნელდა, მაგრამ ამჯერად კონსტანტინე კეისრის გარდაცვალებამ გადაწყვიტა ბრძოლის ბედი. ”და ვითარ დიდად იღელვებოდა ქუეყანა ესე, - წერს ქართველი მემატიანე, - კუალადცა პატივ - სცა ღმერთმან ბაგრატს, აფხაზთა და ქართველთა მეფესა. ეწია სენი სასიკუდიანე კონსტანტინე მეფესა, მოუწერა პარკიმანოზს პროედოსსა უკმო შეღმართ. ხოლო იგი წარემართა მსწრაფლ და ვიდრე მოვიდოდა, მიიცვალა კონსტანტინე მეფე”^[43].

კონსტანტინეს შემდეგ გამეფებულმა რომანოზ კეისარმა (1028 - 1034), როგორც ცნობილია, თავისი მთავარი ყურადღება ედესისა და სიცილიისაკენ მიმართა^[44], რამაც დროებით შეამსუბუქა საქართველოს მდგომარეობა.

XI ს. 30-იანი წლების დასაწყისში საქართველოს სახელმწიფოს მდგომარეობა მეტად რთული და მძიმე იყო. გადაუდებელ ამოცანად იდგა ქართული მიწების შემოერთების (კახეთ-ჰერეთის, თბილისის საამიროს) და დიდგვარიან ფეოდალთა თვითნებობის აღაგმვა. ასეთ ვითარებაში აუცილებელი იყო ბიზანტიის იმპერიასთან ნორმალური ურთიერთობის დამყარება და დროებით ხელის აღება პრეტენზიებზე იმიერტაოს მიმართ ჩანს, საქართველოს სახელმწიფო კარმა თბილისისა და კახეთ-ჰერეთის საკითხი უფრო საშურ საქმედ მიიჩნია, ვიდრე სამხრეთ-დასავლეთით მდებარე ქართული მიწების შემოერთების საკითხი, რომელიც ბიზანტიასთან ომს იწვევდა, ამის ძალა კი ამჯერად საქართველოს არ შესწევდა. ამიტომ გადაწყდა ბიზანტიასთან მორიგება და ხელების გახსნა სხვა მიმართულებით. ამ მიზნით 1031 წ. ბაგრატ მეფემ ბიზანტიაში დიდი ელჩობა გაგზავნა, რომელსაც მისი დედა მარიამ დედოფალი ედგა სათავეში. ამ ამბების თანამედროვე ქართველი ისტორიკოსი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს მარიამის ელჩობას. სუმბატ დავითის ძე წერს: ”დედოფალმან მარიამ, დედამან ბაგრატ მეფისამან, შეიმოსა სიმკნე და ახოვნება, რამეთუ ნაშობი იყო ბრწყინვალეთა მათ ძლიერთა და დიდთა მეფეთა არშაკუნიანთა და წარვიდა კონსტანტინეპოლედ წინაშე რომანოზ მეფისა, ვედრებად მისა, რათა მშდობა ყოს აღმოსავლეთს და რათა არღარა იყოს ბრძოლა ბერძენთა და ქართველთა, და გლახაკნი დაწყნარებულ და მყუდრო იყვნენ, და რათა მიუთხრეს პატივი ძესა თვსსა ბაგრატს მეფესა წესისაებრ სახელისა”^[45].

სრულიად აშკარაა, რომ ბიზანტიასთან ომი ამ ეტაპზე შეუძლებლად მიიჩნია სახელმწიფო კარმა. სამხრეთ ტაოზე საბოლოოდ საქართველო, რასაკვირველია, ხელს ვერ აიღებდა, მაგრამ ჯერჯერობით სხვა გამოსავალი არ ჩანდა. საჭირო იყო პოზიციების გამაგრება სულ სხვა მხრივ, ქვეყნის საერთო მდგომარეობის განმტკიცება და სამხრეთ ტაოს საკითხი ალბათ მხოლოდ ამის შემდეგ დადგებოდა.

ამგვარად, 1031წ. მარიამ დედოფალი გაემგზავრა კონსტანტინოპოლს მშვიდობისა და ერთობის ჩამოსაგდებად, თავისი ვაჟისათვის კურაპალატობის

პატივის მოსაპოვებლად და ბაგრატიანთის შესაფერისი სადედოფლოს მოსაყვანად^[46].

ნიშანდობლივია, რომ არც მატთანეს ავტორი და არც სუმბატი მარიამის ამ ელჩობის წევრებს არ ასახელებენ. უდავოა, რომ დედოფალს მისი პატივისა და შესასრულებელი მისიის შესაფერისი ამაღლა უნდა ჰყოლოდა. "ქართლის ცხოვრების" თეიმურაზისეული ნუსხა მატთანეს ამ ჩვენებას წინ ურთავს ჩანართს "წარვიდა კათალიკოზ-პატრიარქი მელქისედეკ წინაშე რომანოზ ბერძენთა მეფისა კონსტანტინეპოლედ. შეიწყნარა და მისცა შესამკობელნი ეკლესიათანი, ხატნი და ჯუარნი, სამღვდელთმთავრო და სამღვდლო სამკაული, და წარმოვიდა ქუეყანასა და სამწყოსსავე თვსსა"^[47]. როგორც ცნობილია, ეს ჩანართი ამოღებულია მელქისედეკ კათალიკოსის "დაწერილიდან"^[48]. ჩანს, მცხეთის საბუთის ამ ცნობის საფუძველზე ასკვნის ნ. ბერძენიშვილიც, "ქართლის ცხოვრების" რედაქტორებთან ერთად, რომ მოლაპარაკებას კონსტანტინოპოლში საქართველოს მხრივ ბაგრატი მეფის დედა მარიამ დედოფალი და მცხეთის კათალიკოსი მელქისედეკი აწარმოებდნენ^[49].

ბიზანტიის იმპერია ამ დროს იძულებული იყო მიეღო საქართველოს მიერ შემოთავაზებული მშვიდობა, რადგან მას სხვა მხრივაც გართულებული მდგომარეობა ჰქონდა^[50]. ბიზანტიისათვის სასურველი უნდა ყოფილიყო ვასალური საქართველო და ამიტომ მოხერხდა შეთანხმების მიღწევა. ბიზანტიის იმპერატორმა მარიამ დედოფალს "აღუსრულა ყოველი სათხოველი სიხარულით: მოსცნა ფიცნი და სიმტკიცენი ერთობისა და სიყუარულისათვის, დაუწერნა ოქრო-ბეჭედნი, მოსცა პატივი კურაპალატობისა და მოსცა ცოლად ბაგრატიანთს ელენე დედოფალი"^[51]. ქართველი მემკვიდრის ამ ცნობის რიგ დეტალებს ადასტურებს ბიზანტიელი ისტორიკოსი კედრენე, როდესაც აღნიშნავს, რომ "მეფემ (ე. ი. იმპერატორმა რომანოზ III არგიროსმა - მ. ლ.) მისი (დედოფალ მარიამის - მ. ლ.) თხოვნა შეიწყნარა, ზავი განუმტკიცა და თავისი ძმისწული ელენე, თავისი ძმის ბასილის ქალიშვილი, აფხაზეთში გაგზავნა სარძლოდ, ხოლო სასიძო ბაგრატი კურაპალატის წოდებაში აღაზევა"^[52].

მართალია ელენე დედოფალი მალე გარდაიცვალა^[53] და ნათესაური კავშირი ბიზანტიისა და საქართველოს სამეფო სახლებს შორის გაწყდა, მაგრამ არსებული შეთანხმება ისედაც დაირღვეოდა, რადგან არც ერთი მხარის საბოლოო ინტერესებს არ პასუხობდა.

საქართველო პოლიტიკური აღმავლობის გზაზე იდგა. ის თავის გარშემო ქართული მიწების შემოკრებას ცდილობდა და ამიერკავკასიურ სარბიელზე გამოსასვლელად ემზადებოდა. გაძლიერებული საქართველო, უეჭველია, თვით ბიზანტიის ინტერესებს შელახავდა პირველ რიგში ამერკავკასიაში და ამიტომ იყო რომ ბიზანტია, მიუხედავად დაზავებისა, საქართველოს წინააღმდეგ მოკავშირეებს ეძებდა ქვეყნის შიგნითაც და გარეთაც. სწორედამ ამ დროს შეიქმნა ისეთი ხელსაყრელი ვითარება, რომელმაც ბიზანტიას ხელში ჩაუგდო საქართველოს ჩრდილო-დასავლეთ საზღვარზე მდებარე მნიშვნელოვანი ციხე-ქალაქი ანაკოფია.

ანაკოფიის ციხე ბაგრატის ნახევარძმას დემეტრეს ეკუთვნოდა, რომელიც გიორგი I-ს ოსთა მეფის ასულ ალდესთან ჰყავდა. ბაგრატს, გასაგებია, რომ ამ მნიშვნელოვანი სტრატეგიული პუნქტის ხელში ჩაგდება სურდა. მაგრამ, ეტყობა, დემეტრე ვერ ენდობოდა ძმას. დემეტრეს ბაგრატის წინააღმდეგ გამოყენებას და გამეფებას ბაგრატის შინაური მტრებიც ცდილობდნენ, მაგრამ "ვერცა გაამეფეს, თუმცა ვის გულსა ედვა, და ვერცაღა გამოინდევს ბაგრატ მეფემან და დედამან

მისმან”(მარიამ დედოფალმა - მ. ლ.)^[54]. ეტყობა, ის დიდი დაინტერესება, რასაც ორივე მხარე (მეფეც და მისი მოწინააღმდეგე აზნაურებიც) იჩენდა დემეტრეს მიმართ, გახდა იმის საბაზი, რომ მას 1032წ. ანაკოფიის ციხე ბიზანტიისათვის გადაეცა, ხოლო თვითონ ბაზანტიაში წასულიყო: ”მიმართა მეფესა, და წარუტანა თან ანაკოფია”^[55], რისთვისაც ”დემეტრე მეფემ (ბიზანტიის იმპერატორმა - მ. ლ.) უბოძა მაგისტროსის პატივი”^[56].

ანაკოფიის დაკარგვა მძიმე დანაკლისი იყო საქართველოსათვის. როგორც სამართლიანად შენიშნავს ივ. ჯავახიშვილი, ”ბერძნებმა ახლა მარტო საქართველოს დასავლეთ-სამხრეთ ნაწილი კი არ ჩაიგდეს ხელში, არამედ ჩრდილოეთითგანაც მოუარეს და საზღვარზე ფეხი ჩადგეს”^[57]. შეიქმნა საქართველო-ბიზანტიის კონფლიქტის კიდევ ერთი საბაზი. მაგრამ ცოტა ხნით ოფიციალური ზავი არ დარღვეულა.

ბაგრატ IV-ის სახელმწიფოებრივი საქმიანობის დღის წესრიგში აქტიურად დადგა თბილისის საკითხი. მართალია, მან თბილისი ვერ შემოიერთა, მაგრამ გარკვეული წარმატებები მოიპოვა. შემდეგ ბაგრატმა კახეთის დაპყრობა განიზრახა. ბაგრატის ასეთი გაძლიერება კი სრულიად არ ეთანხმებოდა არც ბიზანტიის და არც ბაგრატის ძლიერი და უკმაყოფილო ყმის ლიპარიტ ბაღვაშის მიზნებს. სწორედ ამ დროისათვის (XI ს. 40-იან წლები) შეუთანხმდა ერთმანეთს ეს ორი ძალაგაძლიერების დამდგარი საქართველოს მეფის წინააღმდეგ საბრძოლველად.

მართალია, ოფიციალურად ბიზანტია-საქართველოს შორის ოქრობეჭდით შემაგრებული სამშვიდობო ხელშეკრულება იყო დადებული, მაგრამ საქართველოში არავისთვის არ წარმოადგენდა საიდუმლოებას ბიზანტიის ზრახვები. ამიტომ სრულიად ბუნებრივია, რომ ბაგრატზე განაწყენებულმა ლიპარიტმა ბიზანტიას მიმართა. ბიზანტიისათვის კი კარგად იყო ცნობილი კლდეკარის საერისთავოს მნიშვნელობა.

კლდეკარის ციხე წარმოადგენდა გასაღებს ბიზანტიისათვის ქართლში შესაჭრელად, მაგრამ ამ ციხის ძალით აღება თითქმის შეუძლებელი იყო. ბიზანტიის ხელისუფლება ბაგრატის გამეფების პირველ წელს კლდეკართან დამარცხებით კარგად მიხვდა ამ ციხისა და მისი მფლობელის მნიშვნელობას ბიზანტია-საქართველოს ურთიერთობის საკითხში და ამიტომ იყო, რომ ყოველნაირად შეეცადა მისი მფლობელის გადაბირებას^[58]. ხოლო იმ ოპოზიციამ, რომელიც ლიპარიტს ჰყავდა აქ აზნაურთა დაჯგუფების სახით და რაც მთავარია, მეფისა და ლიპარიტის ინტერესების შეჯახებამ თბილისის საამიროს გამო, როგორც ცნობილია, განაპირობა ბაგრატ-ლიპარიტის კონფლიქტი, რამაც, თავის მხრივ, ხელი შეუწყო ლიპარიტ-ბიზანტიის დაახლოებას და სწორედ იმ დროს, 1044 - 1045 წწ.^[59], როდესაც ბაგრატი კახეთისათვის იბრძოდა, ”გამოიყვანა ლიპარიტ დემეტრე, ძმა ბაგრატისი, საბერძნეთით ბერძენთა მეფისა ლაშქრითა”, ”მიერთნეს სხუანიცა ვინმე დიდებულნი და აზნაურნი”^[60]. ახლა როდესაც კლდეკარის პატრონი ბიზანტიელების მხარეზე იყო, მათ აღარ გაუჭირდათ ქართლში შემოჭრა, ”მოვლეს ზემო ქუეყანა და ჩამოვიდეს ქართლს, მოადგეს ატენს, არე-არე მოწუეს ქართლი”^[61].

ბიზანტიელებთან ერთად ლიპარიტის მხარეს კახელებიც იბრძოდნენ, მაგრამ მოწინააღმდეგეებმა ვერ აიღეს ატენის ციხე, ”რამეთუ ციხეთა უფალნი კაცნი მტკიცე იყვნეს ერთგულებასა ზედა ბაგრატისა”^[62].

ამის შემდეგ ბაგრატი უფრო გაძლიერდა და აქტიურ პოლიტიკაზე გადავიდა ბიზანტიის მიმართ. როგორც ცნობილია, 1045წ. ბიზანტიელებმა ანისის უკანასკნელი მეფე გაგიკი კონსტანტინოპოლში გაიტყუეს და ანისის სამეფო

გაუქმებულად გამოაცხადეს^[63]. მაგრამ სომხეთში ამ აქტმა დიდი მოძრაობა გამოიწვია. სხვადასხვა ორიენტაციის დაჯგუფებანი ერთმანეთს ებრძოდნენ. ჩანს, ამ ბრძოლაში საქართველოს ხელიც ერია და ბოლოს ანისის დიდებულებმა ეს ქალაქი საქართველოს მეფეს გადასცეს, რაც ბიზანტიის პოლიტიკის დიდი მარცხი იყო ამიერკავკასიაში.

ამის შემდეგ ბაგრატმა ანაკოფიის და ხუფათის ციხის წართმევა განიზრახა ბიზანტიელებისათვის^[64], რათა ქართული მიწა-წყალის შავი ზღვის სამხრეთ და ჩრდილო სანაპიროებზე მოწინააღმდეგისათვის მოემალა დასაყრდენი პუნქტები. ამავე დროს ბაგრატმა თბილისისათვის ბრძოლაშიც დიდ წარმატებას მიაღწია. ბაგრატის ასეთი გაძლიერება ბიზანტიისა და ლიპარიტისათვის მოსათმენი არ იყო და ისევ გამოიყვანეს ბაგრატის ტახტის მეტოქე დემეტრე. ამ გარემოებამ, როგორც მოსალოდნელი იყო, "განხეთქნა ამის სამეფოსა კაცნი: რომელიმე წარუდგინა დემეტრეს, და რომელიმე დარჩეს ბაგრატის ერგულებასა შინა"^[65]. ლიპარიტს მიემხრო ბაგრატის გაძლიერებით შეშინებული კახეთის მეფე. იმპერატორმაც მას დიდი დამხმარე ძალა გამოუგზავნა. ბაგრატი დამარცხდა და დასავლეთ საქართველოში გადავიდა. იმპერიის ლაშქარი საქართველოში დარჩა^[66].

დემეტრეს გარდაცვალების შემდეგ იმპერიას ასეთი ფორმალური საბაზი აღარ ჰქონდა ბაგრატთან საბრძოლველად, მაგრამ ის ბაგრატის დასუსტების მიზნით ბრძოლას თავს არ ანებებდა და თავის ზრახვას უმთავრესად ლიპარიტ ბაღვაშისა და მეფის მოღალატე სხვა ფეოდალების მეშვეობით ახორციელებდა. მაგრამ თურქ-სელჩუკთა შემოტევებმა მდგომარეობა შეცვალა. იმპერიამ თავისი ერთგული ლიპარიტ ბაღვაში სელჩუკთა წინააღმდეგ საბრძოლველად გამოიყვანა. 1048 წ., როდესაც ბიზანტიის მოკავშირე ლიპარიტ ბაღვაში თურქ-სელჩუკებს ჩაუვარდა ტყვედ, ბაგრატმა სცადა ბიზანტიასთან ურთიერთობის მოგვარება და თავისი საშინაო მდგომარეობის გამოსწორება. ლიპარიტის დატყვევება ბიზანტიის პოლიტიკის დიდი მარცხი იყო ამიერკავკასიაში, რამაც აიძულა იმპერატორი კონსტანტინე მონომახი ახალი მოკავშირე ეძებნა. ბაგრატსაც ეს უნდოდა. ის ერთგულების დასამტკიცებლად ბიზანტიელებს თურქთა წინააღმდეგ ბრძოლაშიც დაეხმარა. მაგრამ ლიპარიტის მოკავშირეობას სულ სხვა და უფრო დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა საკეისროსთვის, ვიდრე ბაგრატის მოკავშირეობას. ლიპარიტი მხოლოდ თურქთა წინააღმდეგ არ სურდა გამოეყვანა ბიზანტიას; ის პირველ რიგში, საქართველოს შიგნით ესაჭიროებოდა საკეისროს და ამიტომ ცდილობდა იმპერატორი მის გამოხსნას^[67]. ბიზანტიის იმპერატორმა 1051წ. მიაღწია ლიპარიტის განთავისუფლებას, რამაც კვლავ გაართულა ბაგრატის მდგომარეობა.

როგორც ცნობილია, იმ მხარდაჭერის გამო, რომელსაც ბიზანტია ფულით და ჯარით ბაგრატის წინააღმდეგ მებრძოლ აზნაურებს და განსაკუთრებით ლიპარიტს უწევდა, ბაგრატ მეფეს რამდენიმე მნიშვნელოვანი წამოწყება ჩაემალა. მან ანისიც დაკარგა, ვერც ანაკოფიის და ხუფათის ციხეები აიღო და ვერც თბილისი შემოიერთა. 1051წ. ლიპარიტი იმპერიის ლაშქრით ისევ შემოვიდა საქართველოში. მან თავისი ძველი მდგომარეობა აღადგინა და გაძლიერდა. ბოლოს საქმე იქამდე მივიდა, რომ ბაგრატი თვით ეწვია იმპერატორს. ეს უკვე მეორე ელჩობაა კონსტანტინოპოლს ბაგრატის მეფობაში. ამჯერად ბაგრატის ამაღლაში იმყოფებოდა მარიამ დედოფალიც^[68], რომელსაც ბიზანტიაში ელჩობის გამოცდილება ჰქონდა.

ამიერკავკასიაში რთული ვითარება შექმნილიყო. საქართველოს სახელმწიფო განუხრელად ადგა გაერთიანება-აღმავლობის გზას, რაც საგრძნობლად ლახავდა ბიზანტიის ინტერესებს. ფორმალურად ბიზანტიის ვასალი და კურაპალატი

ბაგრატი არა მარტო საკუთარ ქვეყანაში არ ცნობს იმპერიის სუვერენობას, არამედ ფაქტიურად უტევს ბიზანტიას, ცდილობს ხელიდან გამოაცალოს მას საყრდენი პუნქტები (ანაკოფია, ხუფათი) და სომხეთზეც მეტოქეობას უწევს (ანისი).

საქართველო ბიზანტიის მეტოქედ გამოდის ამერკავკასიაში. ასეთი მდგომარეობა სრულიად მიუღებელია იმპერიისათვის და მას სურს თავიდან მოიშოროს ბაგრატი. საერთოდ მეფობას საქართველოში რომ ვერ მოსპობს, ეს იმპერიის ხელისუფლებას შესანიშნავად ესმის და ისიც იცის, რომ ბაგრატიონთა დინასტიას ვერ წაართმევს მეფობას, ამიტომ არც ცდილობს ამას. მას მხოლოდ სურს ძლიერი და ენერგიული ბაგრატის თავიდან მოშორება და საქართველოს ტახტზე თავისი მორჩილი და მის ხელეში შემყურე ბაგრატიონის გამეფება. ამიტომაც იმპერიის ხელისუფლება თავშესაფარს რომ აძლევს და მფარველობს ბაგრატიონთა სახლის ყველა უკმაყოფილო ელემენტს და ტახტის მამიებლად გამოჰყავს ისინი. ასეთ როლში მან ჯერ დემეტრე კლარჯი გამოიყვანა, ხოლო შემდეგ ბაგრატის ნახევარძმა - დემეტრე. ცხადია, რომ ბიზანტიის შეწევნით გამეფებული დემეტრე იმპერიის ნება-სურვილის გამტარებელი იქნებოდა. ამავე მიზნისათვის იჩენს ბაზანტია საქართველოში მომხრე აზნაურებს.

XI ს. მანძილზე (ბაგრატ III, ბაგრატ IV) საქართველოს სამეფო კარი მკაცრ ცენტრალურ პოლიტიკას აწარმოებს. სამეფო ხელისუფლება იბრძვის თავნება დიდგვარიანი ფეოდალების წინააღმდეგ. რიგ შემთხვევაში აუქმებს მეფის ურჩ მსხვილ საფეოდალო ერთეულებს, მემკვიდრე ფეოდალებს მეფის მოხელეებით ცვლის, რაც საგრძნობლად ამწვავებს მდგომარეობას ქვეყნის შიგნით ბაზანტიის იმპერიის მრავალრიცხოვანი აგენტები იმპერიის მხარეზე იბირებენ ასეთ აზნაურებს. მოქმედებს ქრთამი, დაპირება. იმ დროს, როდესაც საქართველოში ასეთი ცენტრალისტური პოლიტიკა ტარდება, ბიზანტიაში ფეოდალურ არისტოკრატის მნიშვნელოვანი უფლებები ეძლევა^[69]. ამავე დროს ბიზანტიის მხარეზე გადასული ქართველი ფეოდალები მეტ შეღავათებს ელოდნენ და იღებდნენ კიდევ იმპერიისაგან. ასე რომ, რიგი ქართველი ფეოდალის გადასვლას ბიზანტიის იმპერიის მხარეზე, პირველ რიგში, ის შინაკლასობრივი ბრძოლა განსაზღვრავს, რომელიც განსაკუთრებით დაიძაბა საქართველოში XI ს. ხელისუფლების ცენტრალიზაციასთან დაკავშირებით^[70].

ამასთანავე, როგორც სამართლიანადაა აღნიშნული ჩვენს ისტორიოგრაფიაში, ყველა ქართველი ფეოდალი როდი გადადიოდა ბიზანტიის მხარეზე. ფეოდალთა ძლიერი დაჯგუფება სწორედ რომ მეფეს უჭერდა მხარს. ბაგრატის გამეფებისას, როდესაც ტაოელი აზნაურები ვაჩე კარიჭის ძე, ბანელი ეპისკოპოსი იოვანე და სხვანი ბიზანტიას მიემხრნენ, საბა მტბევარმა ეპისკოპოსმა და სხვა აზნაურებმა მეფეს უერთგულეს და ქვეყანა გადაარჩინეს^[71]. როდესაც ბიზანტიელებმა ბაგრატის წინააღმდეგ დემეტრე კლარჯი გამოიყვანეს და ბევრი ქართველი გადაიბირეს, ეზრა ანჩელი, იოვანე სუმბატის ძე, არტანუჯის ერისთავი და სხვანი მეფის ერთგულებაზე იდგნენ^[72].

იმ დროს, როდესაც ბიზანტიის აგრესიას საქართველოს მიმართ ლიპარიტ ბაღვაში და სხვა ფეოდალები უმაგრებდნენ პოზიციას, ბაგრატ IV ისევ ქართველ ფეოდალთა მხარდაჭერით მოქმედებდა მათ წინააღმდეგ.

ბიზანტიის მხარეზე გადასული დიდი აზნაურები მთელ რიგ შემთხვევაში იძულებულნი იყვნენ მიეტოვებინათ სამშობლო. მათ მამულს აქ ბიზანტიის მოხელეები იკავებენ. მართალია, იქ იმპერატორის კარზე მათ მაღალ თანამდებობებს და პატივს აძლევდნენ, ყმა-მამულსაც ურიგებდნენ იმპერიის

სხვადასხვა კუთხეში, მაგრამ კომპენსაცია, რასაკვირველია, სრულფასოვანი არ იყო. გარკვეულ როლს ახნაურთა ორიენტაციის საკითხში მამულიშვილობის გრძნობაც განსაზღვრავდა.

მეფე ბაგრატი იძულებული შეიქნა ბიზანტიას გამგზავრებულიყო. ქართული წყაროს ცნობით, ბაგრატმა დატოვა მეფედ თავისი მცირეწლოვანი ძე და "წარვიდა საბერძნეთს. მას ჟამსა იყო ბერძენთა მეფე კონსტანტინე მონომახი და (შემდგომად) მიხაელი"^[73]. ქართული წყარო არაფერს ამბობს ბაგრატის გამგზავრების მიზეზების შესახებ. ბიზანტიელი ისტორიკოსის ცნობის თანახმად, "როდესაც ბაგრატი კეისარმა სადარბაზოდ მიიღო, მან კეისარს უსაყვედურა, მე მეფე ვარ არა მცირედის ქვეყნის - აფხაზეთის - მფლობელი და მაინც ლიპარიტს, ჩემს მეამბოხე ყმასა და ქვეშევრდომს, უპირატესობას აძლევთ"^[74]. ამ ცნობიდან ისეთი შთაბეჭდილება იქმნება, თითქოს ბაგრატი მხოლოდ ლიპარიტთან ურთიერთობის მოსაგვარებლად ჩავიდა კონსტანტინოპოლს. მაგრამ ფაქტიურად ხომ საქმე ეხებოდა საქართველოსა და ბიზანტიის იმპერიას შორის ურთიერთობის საკითხის გადაწყვეტას, რაშიც, რასაკვირველია, ლიპარიტი უმნიშვნელო როლს არ ასრულებდა. ბიზანტიისათვის ლიპარიტი მაინც იყო ხელსაყრელი საშუალება ბაგრატის წინააღმდეგ. მაგრამ რათა მისი ჩივილი თუ საყვედური მაინც უფრო შერბილებული ფორმით ყოფილიყო გამოთქმული, ბაგრატი აქცენტს ლიპარიტზე აკეთებს, მით უმეტეს, რომ ბაგრატის უფლებების შეზღუდვას იმპერია ლიპარიტის უფლების გაზრდის ხარჯზე აწარმოებდა. მაგრამ არც თვით ლიპარიტს ჰქონია მეფობის პრეტენზიები და არც ბიზანტია აპირებდა მის გამეფებას^[75]. სამეფოდ ბაგრატის მაგიერ მათ ჯერ ორი დემეტრე გამოიყვანეს (კლარჯი და ბაგრატის ნახევარძმა), ხოლო შემდეგ ბაგრატის მცირეწლოვანი შვილი გიორგი. სრულიად აშკარაა, რომ ბიზანტიას არ აწყობდა ტახტზე ძლიერი ბაგრატი; მას ისეთი მეფე უნდოდა, რომელიც მთლიანად მის პოლიტიკას აწარმოებდა. ძლიერი მეფე არც ლიპარიტს უნდოდა; ლიპარიტს ისეთი მეფე ესაჭიროებოდა, რომელიც არ შეზღუდავდა მის დამოკიდებულებას და მასზე იქნებოდა დამოკიდებული.

როგორც უკვე აღნიშნული იყო, ბაგრატი სამი წელი ბიზანტიაში ფაქტიურად საპატიო ტყვეობაში ჰყავდათ. ბიზანტიის იმპერია მახლობელ აღმოსავლეთში პოლიტიკური მოვლენების განვითარებას უწევდა ანგარიშს. თურქ-სელჩუკთა მომძლავრება სულ უფრო მეტად იგრძნობოდა. ასეთ ვითარებაში ბაგრატის დაყოვნება იმპერიაში აღარ შეიძლებოდა. იმპერიის დიპლომატიას ბაგრატის მოკავშირეების დაკარგვა არ უნდოდა, მაგრამ არც ლიპარიტის განაწყენება შეიძლებოდა, რადგან ის სელჩუკებს გარდა ბაგრატის წინააღმდეგაც ჭირდებოდა მას. ამიტომ ბაგრატი და ლიპარიტი თითქოს მოარიგეს^[76].

იმ შეთანხმებით, რომელიც ბიზანტიის იმპერატორის უშუალო მონაწილეობით დაიდო ბაგრატსა და ლიპარიტს შორის, თითქოს გატარდა ბიზანტიის და ლიპარიტის სურვილი, რადგან ლიპარიტმა და ბაგრატმა "ერთმანეთში ზავი შეკრეს იმ პირობით, რომ ბაგრატი იქნება ბატონი და მთავარი მთელი იბერიისა და აბაზგიისა, ხოლო ლიპარიტი - ერთი ნაწილის - მესხეთის მთავარი იქნება სიკვდილამდე, ხოლო ბაგრატს სცნობს ბატონად და მეფედ"^[77].

ნიშანდობლივია ამავე საკითხზე ქართული წყაროს ცნობა, რომ "ლიპარიტ მოირჭუნა ზემოსა კერძოსა დაუკლებლად და იყო მოყუარე მისა ხუარასანს დოდლუბეგ სულტანი და საბერძნეთს ბერძენთა მეფე, და ზრდიდა ბაგრატის ძესა, გიორგის მცირესა სახელითა მეფობისათა. ხოლო ბაგრატს აქუნდა ლიხსა ქუემოთი კერძი დაწყობით"^[78]. ქართველი მემატიანე ხაზგასმით აღნიშნავს ლიპარიტის

უზომო გაძლიერებას, რომელსაც ბიზანტიის იმპერატორი და სულთანი ერთნაირად ემოყვრებოდნენ, რადგან იმ ვითარებაში, რომელიც მაშინ მახლობელ აღმოსავლეთში შეიქმნა თურქთა და ბიზანტიელთა დაპირისპირების თვალსაზრისით, ძლიერი ლიპარიტის მომხრეობას ორივე მხარისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. ქართული წყარო მთლიანად ეთანხმება ბერძნულს, რომ ლიპარიტი მესხეთის მთავარი იქნებოდა: "მოირჭუნა ზემოსა კერძოსა" და იმასაც აღნიშნავს, რომ მეფის ძეს ლიპარიტი ზრდიდა მეფედ, ხოლო ბაგრატს "აქუნდა ლიხსა ქუემოთი კერძი დაწყობით" ბაგრატის უფლებები საგრძნობლად შეიზღუდა. იგი ფაქტიურად მხოლოდ დასავლეთ საქართველოში მეფობდა. ასე უფლებაშევიწროებული ბაგრატი, რასაკვირველია, უკვე ვეღარ იბრძოდა ხუფათ-ანაკოფიისა და სომხეთისათვის, ე. ი. ვეღარ გამოიღებდა ხელს ბიზანტიის პოზიციების შესარყევად. ამ შეთანხმების ხასიათი აჩვენებს, რომ ბიზანტიას საქართველოს მიმართ უფრო შორს მიმავალი გეგმებიც ჰქონდა. "ამ მზაკვრულ ღონისძიებიდან (დადებული ხელშეკრულებაა მხედველობაში - მ. ლ.) კარგად ჩანდა, - წერს ნ. ბერძენიშვილი, - რომ კეისარი საქართველოსაც იმას უმზადებდა, რაც სომხეთის სამეფოს შეამთხვია"^[79]. მართლაც, თუ გადავხედავთ ბიზანტიის კურსს სომხეთ-საქართველოს მიმართ, ჩანს, რომ მას ნელ-ნელა ყველა სომხურ-ქართული ქვეყნის თავის უშუალო ქვეშევრდომად გადაქცევა სურდა.

X ს. დასაბრუნებს, როდესაც საამისო ხელსაყრელი ვითარება შეიქმნა, იმპერატორმა ბასილმა სათანადო დოკუმენტით დაიმკვიდრა იმერტაო და შემდეგ ამ დოკუმენტს იყენებდა იმ იურიდიული უფლების ნიშნად, რომელსაც ის იმერტაოში ბრძოლით თუ მშვიდობიანი მოლაპარაკებით აღწევდა. ასეთი დოკუმენტით განიმტკიცა მან უფლება ანისის სამეფოში. როდესაც გიორგი I დამარცხდა ბასილთან ომში, გიორგის მოკავშირე ანისის მეფე "იოვანესიკეს შეეშინდა, ვაი თუ მეფემ განრისხებულმა, რომ გიორგის მოკავშირე ვიყავი, საშინელი რამ არ დამმართოსო, ქალაქის გასაღებებით ეახლა მეფეს, დანებდა მას და გასაღებებიც გადასცა"^[80]. იმპერატორმა ბასილმა მიიღო სომხეთის მეფე, მოუწონა საქციელი, ძველი ცოდვები არ მოჰკითხა, მაგისტროსობა უბოძა, მაგრამ ამავე დროს უთხრა: "სანამ ცოცხალ ხარ, ანისის და ეგრეთ წოდებული დიდი არმენიის მმართველად იყავიო, ხოლო მოსთხოვა წერილობითი საბუთი, რომ მისი გარდაცვალების შემდეგ მთელი ეს სამფლობელო გადავიდოდა მის (მეფის) განკარგულებაში და რომაული სახელმწიფოს ნაწილი იქნებოდა"^[81].

როგორც ცნობილია, იოვანეს გარდაცვალების შემდეგ მისმა მემკვიდრე გაგიკმა არ მოინდომა სამეფოს ბიზანტიელებისათვის გადაცემა, მაგრამ იმპერიის ხელისუფლებამ თავისი იურიდიული უფლებების განაღდება, რაც მას დოკუმენტურად ჰქონდა დადასტურებული, ძალით შეძლო^[82].

როგორც ვხედავთ, ბიზანტიის იმპერია ერთნაირ პოლიტიკას აწარმოებდა სომხურ-ქართული ქვეყნების მიმართ და მათ იმპერიასთან შეერთებას ცდილობდა. ამ დროს საქართველოს მეფე არამცთუ თავისი ქვეყნის შეერთებაზე არ ფიქრობს ბიზანტიისათვის, არამედ იმპერიის მეტოქედაც გამოდის სომხეთისათვის ბრძოლაში. გასაგებია, რომ იმპერიის ხელისუფლება ამას ვერ მოითმენდა.

50 - იან წლებში ლიპარიტსა და ბაგრატს (ე. ი. ფაქტიურად ბიზანტია საქართველოს) შორის დადებული ხელშეკრულება საქართველოს მეფეს, რასაკვირველია, არ აწყობდა, მაგრამ ის, ეტყობა, იძულებული იყო ამჯერად შერიგებოდა შექმნილ ვითარებას.

მაღე მდგომარეობა შეიცვალა. სელჩუკთა შემოტევების გააქტიურებისა და იმპერიის შიგნით შინაკლასობრივი და ტახტისათვის წარმოებული ბრძოლების შედეგად ბიზანტიის იმპერია მძიმე მდგომარეობაში ჩავარდა. ის უკვე ასე აქტიურად ვეღარ ეხმარებოდა ლიპარიტს, რომელიც ბაგრატ IV-მ სამშობლოდან გააძევა. იმპერიამ ისლა შეძლო, რომ შეიკედლა ბერად აღკვეცილი ლაპარიტი და მისი ვაჟი ივანე. იმპერიის პოზიციები საქართველოში შეირყა.

XI ს. 60-იანი წლებიდან ბიზანტია-საქართველოს ურთიერთობაში არსებითი ხასიათის გარდატეხა ხდება. თურქ-სელჩუკთაგან შევიწროებული ბიზანტია იძულებულია მეტი ანგარიში გაუწიოს საქართველოს. ამ დროიდან საქართველოსა და ბიზანტიას შორის მშვიდობიანობის და მოკავშირეობის ურთიერთობა მყარდება. საქართველო და ბიზანტია ერთად იბრძვიან საერთო მტრის წინააღმდეგ.

ბ) ურთიერთობა სომხეთთან. ქართული ფეოდალური მონარქიის საგარეო პოლიტიკაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა მეზობელ სომხეთთან ურთიერთობის საკითხს.

საქართველო-სომხეთის ურთიერთობა, რომელსაც დიდი ხნის ისტორია აქვს, განსაკუთრებით მჭიდროდ გადაეჯაჭვა ერთმანეთს IX - X საუკუნეებიდან, როდესაც გაერთიანებისათვის ბრძოლა ამიერკავკასიაში ერთიანი ქრიტიანული სახელმწიფოს შექმნისათვის ბრძოლაში გადაიზარდა. მართალია, X ს. პირველ ნახევარში სომხეთის სამეფო-სამთავროები აქტიურად მონაწილეობდნენ ამ ბრძოლაში და გარკვეულ წარმატებებსაც აღწევდნენ, მაგრამ თანდათან ამიერკავკასიაში ეს უპირატესობა საქართველოს ხელში გადადიოდა. ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება X ს. 70-იან წლებში ბაგრატ III-ის გამეფებას ეგრის-აფხაზეთ-ქართლში, რითაც შეიქმნა ძლიერი ბირთვი, რომლის ირგვლივ მიმდინარეობდა ქართული მიწების შემდგომი კონსოლიდაცია. ბაგრატის გამეფება ეგრის-აფხაზეთ-ქართლში სომხეთის მეფეთა მისწრაფებების საბოლოო მარცხი იყო. ამით სათავე დაედო, ერთი მხრივ, მათი პრეტენზიების შეკვეცას ქართული მიწა-წყლის მიმართ, ხოლო, მეორე მხრივ, საქართველოს პრეტენზიების გაფართოებას სომხური მიწა-წყლისათვის. მაგრამ ჯერჯერობით ეს ტენდენციები მხოლოდ პერსპექტივაში იყო. პრაქტიკულად კი სომხეთ-საქართველოს ურთიერთობის თვალსაზრისით მნიშვნელოვანი მოვლენა იყო სუმბატ სომეხთა მეფის მონაწილეობა ბაგრატ III-ის გამეფებაში. სომეხი ისტორიკოსი ასოლიკი მოგვითხრობს თეოდოსის დაბრმავებასა და იმ შფოთზე, რომელიც დასავლეთ საქართველოში იყო, და დასძენს, რომ დავით კურაპალატმა და სომეხთა მეფე სუმბატმა გურგენის შვილი და ქართველთა მეფის ბაგრატის შვილიშვილი ბაგრატი აფხაზეთა მეფედ აკურთხეს^[83]. ასოლიკის ეს ცნობა საეჭვო არ უნდა იყოს, რადგან სუმბატ II სომეხთა მეფე (977 - 989 წწ.) დავით კურაპალატის მოკავშირე იყო იმ დიდ საქმიანობაში, რომელსაც დავითი ახორციელებდა. და რადგან ბაგრატის დასავლეთ საქართველოში გამეფება გარკვეულ სიძნელებთან იყო დაკავშირებული, მოულოდნელი არაფერია იმაში, რომ დავითს ამ საქმეში დამხმარედ თავისი ძლიერი მოკავშირეც მოეწვია.

ამასთან ერთად, X - XI სს. გრძელდებოდა ის დავა ქართულ-სომხურ პოლიტიკურ ერთეულთა შორის, რომელიც უძველესი დროიდანვე მიმდინარეობდა მომიჯნავე ტერიტორიათა გამო. ამ დროისათვის "ქართველთა ველი" (ქვემო ქართლის ნაწილი) და ტაშირი ეკავა დავითს - სომეხთა მეფეების სუმბატის და გაგიკ I -ის (989 - 1020 წწ.) ძმის გურგენის შვილს, რომლის რეზიდენციაც ქ.

სამშვილდეში იყო^[84]. დავითმა დაიქვემდებარა ქ. დმანისი და იმავე ისტორიკოსის ცნობით, დაიმორჩილა თბილისის ამირაც^[85]. სომეხთა მეფე დავითი საკმაოდ ენერგიულად ებრძოდა განძის ამირა ფადლონსაც. ტაშირ-ძორაკეტის მეფის დავითის გამლიერება, ეტყობა, ლახავდა სხვა მფლობელების ინტერესებს. გაგის მფლობელმა დემეტრე მარზპანმა ქართველთა მხარე დაიჭირა, ქართულადაც კი მოინათლა და თავისი შვილი ტაშირის "მამფალი" ჰვინენეს ვანში^[86] დაადგინა^[87]. დავით გურგენის ძემ გაილაშქრა მის წინააღმდეგ, განდევნა ის გაგის ციხიდან და წაართვა მას ყველა ციხე და მემკვიდრეობითი სამფლობელო^[88]. დავით გურგენის ძის ასეთი გამლიერება არც გაგიკ სომეხთა მეფისათვის უნდა ყოფილიყო სასურველი. იმავე სომეხი ისტორიკოსის სიტყვით, დავით გურგენის ძე გაამაყდა ამდენი გამარჯვების გამო და გაგიკის ურჩობაც კი გადაწყვიტა. ამით გაგულისებულმა ბიძამისმა დ გაგიკმა 1001 წ. გაილაშქრა ტაშირს, სამშვილდეს და "ქართველთა ველს" და დაიმორჩილა ტაშირ-ძორაკეტის მეფე^[89].

ამგვარად, უშუალოდ საქართველოს სამხრეთით გამლიერებული სომეხური სამეფო ქართული მიწების მნიშვნელოვან ნაწილს ფლობდა XI ს. დასაწყისში. მაგრამ ამ დროს ახლად გაერთიანებული საქართველოს მესვეურთა წინაშე სხვა უფრო გადაუდებელი ამოცანები იდგა და ამიტომ საქართველოს მეფეები გაგიკ I სომეხთა მეფესთან მშვიდობიანი ურთიერთობის შენარჩუნებას ამჯობინებდნენ. მეფე ბაგრატ III ცდილობდა ძლიერი გაგიკის გამოყენებას მათი საერთო მტრის განძის ამირა ფადლონის წინააღმდეგ. ამ დროს ის, რასაკვირველია, გაგიკის განკარგულებით მოქმედებდა, როგორც მისი ქვეშევრდომი; მაგრამ რა შედეგი მოიტანა ამ ლაშქრობამ არ ჩანს.

ფადლონის ინტერესებს დიდად ლახავდა ბაგრატ III-ის მიერ ჰერეთისა და კახეთის შეერთება და ამიტომ "იწყო კირთებად ერისთავთა ჰერეთისა და კახეთისათა, ჟამითიდ ჟამად მეკობრობით და პარვით რბევად და ტყუევნად ადგილითიდადგილად"^[90]. როგორც მოსალოდნელი იყო, ამ გარემოებამ დიდად შეაშფოთა ბაგრატ მეფე, მაგრამ ფადლონთან ბრძოლა არც ისე ადვილი იყო და გამარჯვების უზრუნველსაყოფად ბაგრატმა ძლიერი მოკავშირის შოვნა გადაწყვიტა, ასეთად კი მან, სრულიად მართებულად, სომეხთა მეფე გაგიკ I მიიჩნია. ბაგრატი მოემზადა განძის ამირასთან საბრძოლველად - "წარგზავნა მოციქული წინაშე გაგიკ შაჰანშა სომეხთა მეფისა"^[91]. ქართველთა მეფის წინადადება ხელსაყრელი იყო გაგიკისათვის და მაინც "მოსწრაფედ მოუწოდა ყოველთა სპათა თვსთა, წარმოემართა და მოვიდა წინაშე ბაგრატ აფხაზთა მეფისა. შეკრბეს ორნივე ძორაკეტს"^[92]. შეშინებული ფადლონი შამქორში ჩაიკეტა. ბაგრატ III-მ მოარბია რანი და ფადლონმა ზავი ითხოვა. ზავის პირობად მან ხარაჯა გადაუკვეთა საქართველოს მეფეს და სამხედრო დახმარება იკისრა.

კავშირი საქართველოსა და ანისის მეფეთა შორის ამის შემდეგაც გრძელდებოდა. როცა 1021 - 1023 წწ. საქართველოს მეფე გიორგი I ბიზანტიის აგრესიის წინააღმდეგ იბრძოდა, მისი მოკავშირე იყო გაგიკ I-ის მემკვიდრე იოანე^[93].

1020წ. გაგიკის გარდაცვალების შემდეგ მის შვილებს იოანე-სუმბატსა და აშოტს შორის ტახტისათვის ატეხილ ბრძოლაში აქტიურად ჩაერია გიორგი I, რომელმაც მოარიგა ძმები, "ორი სახელის მქონე სუმბატს უფროსობის გამო მისცა წილი: ანისის ციხე, მის გარშემო მდებარე გავარებითურთ, ხოლო აშოტს - ქვეყნის შიდა მხარე, რომელიც სპარსეთსა და საქართველოს უყურებდა"^[94]. ძმებს შორის ომი სწორედ მაშინ მოხდა, როდესაც გიორგი I იმპერატორ ბასილს ეომებოდა და

მისთვის ძნელი იყო ისეთი მოკავშირის დაკარგვა, როგორც ანისის სომხეთის სამეფო იყო. გიორგიმ შეძლო ანისის სამეფოში მშვიდობის ჩამოგდება, რის შემდეგ იოანე-სუმბატი მას ეხმარებოდა ბასილთან ომში. მაგრამ ბიზანტიასთან ომში გიორგის დამარცხების შემდეგ იოანე იძულებული შეიქმნა დაედო პირობა, რომ სიკვდილის შემდეგ ის თავის სამეფოს იმპერიას უანდერძებდა, რისი განაღდებაც მოითხოვა იმპერატორმა იოანესა და აშოტის შემდეგ გამეფებულ გაგიკ II-საგან.

სამწუხაროდ, წყაროებიდან არ ჩანს საქართველოს პოზიცია და მონაწილეობა იმ ამბებში, რაც ამის შემდეგ სომხეთში დატრიალდა და რის შედეგად 1045 წ. ბიზანტიელებმა გააუქმეს სომხეთში მეფობა და ანისის სამეფო თვით დაიკავეს. საკუთრივ საქართველოში ამ დროს არსებული ვითარების გათვალისწინება (ლიპარიტის განდგომა, ბერძენთა ლაშქრისა და ბაგრატის ძმის დემეტრეს საქართველოში შემოსვლა...) თითქოს გამორიცხავს საქართველოს რეალურ მონაწილეობას სომხეთში დატრიალებულ მოვლენებში, მაგრამ საერთოდ საქართველოს პოზიცია სომხეთის მიმართ და სომხეთის საზოგადოების გარკვეული ნაწილის პროქართული ორიენტაცია აშკარად გამოვლინდა 1045 წ. ანისის "ქალაქის უხუცესთა" მიერ ქ. ანისის სამეფოს ბაგრატ IV-თვის გადაცემაში^[95]. ამ აქტის შედეგად საქართველოს სამეფოს შირაქის სამეფოს ვრცელ მიწა-წყალზე მიუწვდებოდა ხელი. ბაგრატმა იქ თავისი მმართველები დააყენა, მაგრამ ანისი მან ერთ ზაფხულსაც ვერ შეირჩინა. ბიზანტიის იმპერია ვერ შეურიგდებოდა ანისის სამეფოს საქართველოს ხელში გადასვლას. მან ამომძრავა ყველა საშუალება, მათ შორის ლიპარიტ ბაღვაშიც, რომელმაც მოტყუებით შეიპყრო ბაგრატის მიერ ანისში დაყენებული მოხელეები და 1045 წ. ანისის სამეფო ბიზანტიის იმპერიამ შეიერთა.

ამის შემდგომ ხანებში ბაგრატ IV-ს ბრძოლის საშუალება აღარ ჰქონია. სომხეთის მდგომარეობა კი საგრძნობლად გაუარესდა. სომხეთის მოსახლეობის დიდი ნაწილი (უმთავრესად ფეოდალური ზედაფენა) ბიზანტიის ხელისუფლების ხელშეწყობით ტოვებდა მშობლიურ მიწა-წყალს და მცირე აზიისა და იმპერიის სხვა პროვინციებში სახლდებოდა. ბიზანტიის იმპერიის ხელისუფლებამ გაიყვანა სომხეთიდან სომხური ლაშქარი, რითაც სომხებს მოუსპო ახალი მტრისათვის წინააღმდეგობის გაწევის შესაძლებლობა. სომხური სამეფო-სამთავროები ან დამარცხდნენ სელჩუკებთან ბრძოლაში, ან უბრძოლველად დანებდნენ მათ.

გ) ურთიერთობა განძის საამიროსთან. საქართველოს მეზობელ სახელმწიფოთაგან ამ დროს აქტიურ ძალას წარმოადგენდა განძის საამირო, რომელიც კახეთსა და ჰერეთს უტევდა ძირითადად. განძის წინააღმდეგ, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, 1010-იანი წლებში ილაშქრა ბაგრატ III-მ. ქართველი მემკვიდრის ცნობით, ამირა შამქორში გამაგრდა და ჩაიკეტა. "მაფემან ბაგრატ წარმოტყუენა ქუეყანა რანისა, მოადგა ქალაქსა შამქორსა, დაუდგნა ფილაკავანნი, და მცირედთა დღეთა დალენენს ზღუდენი შანქორისანი. ხვალისა დღე ეგულეობდა შემუსრვად და წარტყუენვად ქალაქისა მისს"^[96]. მაგრამ ბაგრატს ფადლონის ელჩები მოუვიდნენ. ელჩების პირით ფადლონმა "ითხოვა შენდობა, აღუთქვა დღეთა შინა სიცოცხლისა მისისათა მსახურება, გაუკუეთა ხარაჯა და დაუწერა თავის-თავითა ლაშქრობა მტერთა მისთა ზედა"^[97]. ბაგრატმა მოიწვია დიდებულნი. მეფისა და დიდებულთა თათბირმა შემოთავაზებული პირობებით ფადლონთან დაზავება გადაწყვიტა. აღნიშნული პირობა დიპლომატიურ ენაზე ვასალურ ურთიერთობას ნიშნავდა^[98]. სამწუხაროდ, წყაროებიდან არ ჩანს, როდემდე იცავდა ამირა ფადლონი ამ პირობას, თუმცა ბაგრატ IV-ის გამეფების პირველ წლებში, როგორც ჩანს, ფადლონი ისევ საქართველოს მეფის მოხარკედ უნდა ყოფილიყო, მაგრამ ფადლონი

არ ასრულებდა თავის ვასალის ვასალურ მოვალეობას, რისთვისაც ”შეკრბეს ლაშქარნი ამის სამეფოსანი”, რომელთაც ”გააქციეს ფადლონ და აუწყვდეს ლაშქარი”^[99]. ნიშანდობლივია, რომ საქართველოს ლაშქართან ერთად ფადლონის წინააღმდეგ ამ გალაშქრებაში მონაწილეობენ რანთა და კახთა მეფე კვირიკე, დავით სომეხთა (სამშვილდის) მეფე, ჯაფარ თბილისის ამირა და ყველა ის მეზობელი, რომელთაც ავიწროვებდა გაძლიერებული ფადლონი. 1038 - 1040 წლებში ბაგრატ IV როცა თბილისისათვის იბრძოდა, განძის ამირა, ახლა უკვე ფადლონის შვილი, თბილისის ამირა ჯაფარს ეხმარებოდა. ასე რომ, XI ს. 40 - იანი წლებისათვის განძის ამირა უკვე არ ასრულებდა ვასალურ პირობებს საქართველოს მიმართ^[100].

ამავე დროს, როდესაც თურქები შემოადგნენ ამიერკავკასიის მისადგომებს და აქ დაიწყო ბრძოლა ბიზანტიისა და თურქ-სელჩუკებს შორის, ბაგრატ მეფე, როგორც ბიზანტიის მოკავშირე, 1049 - 1050 წწ. თურქებს განმასთან ებრძვის. თურქებს ”წასაღებლად მიეწურა განძა”, წერს ქართველი მემატინე^[101]. ბაგრატი თავისი ლაშქრით და ბიზანტიელთა ლაშქარი ”მივიდეს განძის კარსა, და მირიდეს თურქთა, და დაარჩინეს განძის ქუეყანა, და შემოიქციეს მშვიდობით”^[102]. როგორც უკვე აღნიშნული გვაქვს, ეს ის დროა, როდესაც ლიპარიტ ბაღვაში თურქთა ტყვეობაშია, ბაგრატი ცდილობს ბიზანტიასთან კეთილი განწყობილების ჩამოგდებას და თურქთა წინააღმდეგ ბრძოლაშიც ეხმარება მათ. მაგრამ გასათვალისწინებელია ისიც, რომ განძას მომდაგარი თურქები თვით საქართველოსაც უქმნიდნენ უშუალო საფრთხეს. ასე რომ, განძის დაცვით ბაგრატი თავის ქვეყანასაც იცავდა იმ ახალი და ძლიერი მტრისაგან, რომელიც უკვე უახლოვდებოდა საქართველოს მისადგომებს.

^[1] М.В.Левченко, История Византий, М., 1949, с.137-155.

^[2] Очерки истории СССР, 111, с.559.

^[3] სუმბატ დავითის ძე, გვ. 382.

^[4] ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 108.

^[5] ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 109.

^[6] ბიზანტიური საკარისკაცო ტიტულების და, კერძოდ, კურაპალატის შესახებ იხ.

Н.Скабаланович, Византийское государство и церковь в XI в., Пет., 1881;(ჩასახეჭდია ინგლისური ტექსტი).

^[7] მატინე, გვ. 294.

^[8] (რუსული ტექსტი), 111, с.558.

^[9](რუსული ტექსტი)152; ნ.ბერძენიშვილი წყაროზე მიუთითებლად წერს: “1048 წ. აფხაზთა მეფის ერისთავი ლიპარიტი ბიზანტიის საკარისკაცო პატივს ატარებს – “მაგისტროსი”, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII გვ. 25.

^[10] В. Р. Розин, Император Василий Болгаробойца, пет.,1883, с.27.

^[11] სუმბატი, ქართლის ცხოვრება, I , გვ. 382.

^[12] იხ. В. Р. Розин, დასახ. ნაშრ., გვ. 41.

^[13] როგორც ცნობილია, ქართულ ისტორიოგრაფიაში არ არის აზრთა ერთიანობა იმ საკითხზე, თუ სახელდობრ რისი პირობა მისცა დავით კურაპალატმა იმპერატორ ბასილს, რას გადასცემდა ანდერძით თავისი სიკვდილის შემდეგ ბიზანტიას – მთელ თავის სამეფოს, თუ ბარდა სკლიაროსის აჯანყებაში დახმარებისათვის მიღებულ მიწებს. წყაროები, სამწუხაროდ, არ იძლევა შესაძლებლობას ზუსტად გაირკვეს ეს სადავო საკითხი. დავით კურაპალატის შემკვიდრეობისაგან შექმნილი იბერიის საკათაბანო ჩორმაირის, არცნის, კარინის, ხალტო- არიჭის, ბასიანის თემებს მოიცავდა. ნიშანდობლივია ისიც, რომ ნიკიფორე ფოკას ბასილ იმპერატორის წინააღმდეგ აჯანყების დროს, რომელშიც ქართველი ფეოდალებიც (მათ შორის ფერის ჯოჯიკის ძე) მონაწილეობდნენ, აჯანყებულნი კავშირს კრავენ მეფე გიორგი I–თან და ”აღუთქვეს მას იმ ადგილამდე (მთელი ტერიტორიის) მიცემა, ვინაიდან ჯერ კიდევ წინათ ეს (ადგილები) დავით კურაპალატს ეყრა, მაგრამ

არა როგორც თავისი მშობლიური მემკვიდრეობა, არამედ მას იგი ძღვნად ჰქონდა მიღებული ერთგული მორჩილებისათვის, (დავითმა) აღთქმა დადო, რომ თავისი სიკვდილის შემდეგ ეს გვარი გადაეცემოდა მეფეს. მათ კი ეს ველარ მოისაზრეს, არამედ გულუხვნი იყვნენ იმ ძღვენიით, რომელიც არ იყო მათი“ (არისტაკეს ლასტივერტეცი, დასახ. ნაშრ., გვ. 50). ამ ცნობიდან თითქოს ისე ჩანს, რომ ე. წ. დავით კურაპალატის მემკვიდრეობა, ბაზანტია-საქართველოს შორის სადავო მიწა-წყალი, მოიცავდა დავითის მიერ ბარდა სკლიაროსის აჯანყებას იმპერატორ ბასილისათვის გაწეული დახმარების გამო მიცემულ საზღაურს და არა დავით III-ის მთელ სამფლობელოს.

^[14] იაპია ანტიოქიელი, B. P. Posen, დასახ. ნაშრ., გვ. 7; კედრენე, გეორგია, V, გვ. 46.

^[15] ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 133- 134; უკანასკნელ ხანს (იხ. ო. ცქიტიშვილი, მასალები საქართველოს საგარეო პოლიტიკის..., გვ. 118 – 119) ეს თარიღი ექვის ქვეშ იქნა დაყენებული და გამოითქვა ვარაუდი, რომ გიორგი I –ის მიერ ტაოს ციხეების დაკავების თარიღად 1014 – 1016 წლების ნაცვლად 1014 –1018 წლები იქნას მიჩნეული. და ეს იმიტომ, რომ თავისიბრძოლა ბულგარეთში ბასილ II – მ სწორედ 1018 წ. დასასრული წარმატებით. ვფიქრობთ, უფრო აზრიანი იქნებოდა გიორგი I- ს ტაოს ციხეები დაეჭირა მანამ, სანამ ბასილ II იბრძოდა ბულგარეთში და საქართველოსათვის არ ეცალა, ე. ი. 1018 წლამდე და არა ბულგარეთის ომის წარმატებით დასრულების შემდეგ, როდესაც მოსალადნელი უნდა ყოფილიყო, რომ ბასილი გიორგის ამ აქტს უპასუხოდ არ დატოვებდა. რაც შეეხება ო. ცქიტიშვილის ექვს იმის შესახებ, რომ გიორგის ჯერ კახეთ – ჰერეთის შემოერთებაზე უნდა ეზრუნა და მერე ეფიქრა ტაოზე (იქვე, გვ. 118 – 119), შეიძლება შევნიშნოთ, რომ ამჯერად ტაოს პრობლემა კახეთ ჰერეთზე ნაკლებმნიშვნელოვანი არ იყო და იქნებ უფრო საშურიც საქართველოს ამ სამხრეთ დასავლეთი ზღუდის გასამაგრებლად, რადგან ბიზანტიის იმპერია ძლიერ უტევდა ამ მხრიდან ქართულ სომხურ პოლიტიკურ ერთეულებს და დიდ წარმატებებსაც აღწევდა ამ ფრონტზე. უშუალო საგარეო საფრთხე აქედან უფრო რეალური და საშიში იყო ამჯერად, ვიდრე აღმოსავლეთიდან. რასაკვირველია, კახეთ- ჰერეთის შემოერთება ფრიად სასურველი იქნებოდა საქართველოსათვის, მაგრამ აქედან საქართველოს დიდი საფრთხე ჯერ არ ემუქრებოდა (განძის საამირო ბიზანტიის მეტოქის როლში ვერ გამოვიდოდა). ამ მიმართულებით საქართველო თვითონ წარმოადგენდა შემტევ ძალას. როგორც ჩანს, გიორგიმ ჯერ ტაოს საკითხის მოგვარება ჩათვალა საჭიროდ და ეტყობოდა ამ მიზნით მშვიდობიანი ურთიერთობაც დამყარდა კახეთისა და ჰერეთის მმართველებთან, რადგან ბიზანტიასთან წარმოებული ომის დროს ეს პოლიტიკური ერთეულები გიორგის მოკავშირეებად გამოდიოდნენ (იხ. მატიაწე, გვ. 285 ; სუმბატი, გვ. 383).

^[16] Очерки истории СССР, т .III, с. 559; ვ. გაბაშვილი, საქართველო- ეგვიპტის ურთიერთობის ისტორიიდან, კრებ. "XII საუკუნის საქართველოს ისტორიის საკითხები", თბ., 1968, გვ. 64 – 68; ო. ცქიტიშვილი, მასალები საქართველოს საგარეო პოლიტიკის ისტორიისათვის გიორგი I –ის მეფობის ხანაში, "მაცნე", N 4, 1968, გვ. 119.

^[17] იქნებ მართებულია ექვი, რომ ალ- ჰაქიმის საიდუმლო გაქრობა მის ანტიბიზანტიურ პოლიტიკასთანა დაკავშირებული (ო. ცქიტიშვილი, მასალები საქართველოს საგარეო ... გვ. 121)

^[18] B. P. Posen, დასახ. ნაშრ., გვ. 373 ; ვ. კოპალიანი, დასახ ნაშრ., გვ. 104 – 106; ო. ცქიტიშვილი, მასალები საქართველოს საგარეო პოლიტიკის ისტორიისათვის... გვ. 121- 123 .

^[19] მატიაწე, გვ. 284.

^[20] იქვე.

^[21] იქვე, გვ. 285; შირიმთან მომხდარი ბრძოლის შესახებ განსხვავებულ თვალსაზრისს გვთავაზობს ვ. კოპალიანი, იხ. "შირიმის" - " შირიმთას" ბრძოლის და ადგილმდებარეობის შესახებ, "მნათობი", N 7, 1972, გვ. 176 – 182.

^[22] მატიაწე, გვ. 294 ; არისტაკეს ლასტივერტეცი, გვ. 46.

^[23] მატიაწე, გვ. 285.

^[24] გიორგი კედრენე, დასახ. ნაშრ., გვ. 47.

^[25] მატიაწე, გვ. 287 – 288.

^[26] იქვე, გვ. 288.

^[27] იქვე. ბიზანტია – საქართველოს ამ ომის მიმდინარეობის შესახებ ვრცელი ლიტერატურა არსებობს. ბოლო ხანებში გამოსულ ნაშრომთაგან ყველაზე სრულია ვ. კოპალიანის მითითებული წიგნი, სადაც საკითხის ისტორიოგრაფიაც არის წარმოდგენილი.

^[28] არისტაკესი... გვ. 54.

^[29] მატიაწე... გვ. 292.

^[30] იქვე, გვ. 291.

^[31] სუმბატი, გვ. 385.

[32] იაპია, ანტიოქიელი , გვ. 70.

[33] მათიანე, გვ. 292.

[34] იქვე, სუმბატი, გვ. 385, ეს ციხეები შავშეთ – კლარჯეთშია; იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 60

[35] სუმბატი, გვ. 386.

[36] მათიანე, გვ. 293.

[37] იქვე, გვ. 292.

[38] იმდროინდელი საქართველოს სხვადასხვა სოციალური ფენების წარმომადგენელთა ბიზანტიის იმპერიის მხარეზე გადასვლის მოტივების შესახებ იხ. ვ. კოპალიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 136- 164.

[39] სუმბატი, გვ. 382.

[40] იქვე, 386.

[41] მათიანე , გვ. 292.

[42] სუმბატი, გვ. 386.

[43] მათიანე, გვ. 293.

[44] ჩასაბეჭდია რუსული ტექსტი.

[45] სუმბატი, გვ. 386.

[46] მათიანე, გვ. 294.

[47] იქვე.

[48] იხ. მცხეთის საბუთი XI საუკუნისა , ნ. ბერძენიშვილის გამოცემა, საქართველოს ისტორიის საკითხები, IV, თბილისი, 1967.

[49] საქართველოს ისტორია, დამხმარე სახელმძღვანელო, I, 1958, გვ. 193. მართლაც, როგორც მითითებული საბუთებიდან ჩანს, 1031წ., იმ დროს, როდესაც მარიამი იყო კონსტანტინოპოლში, იქ იმყოფებოდა მელქისედეკიც. ასე რომ, შესაძლებელია ისიც იყო ამ ელჩობის წევრი, თუმცა არც ნარატიული წყაროები და არც ეს დოკუმენტი მელქისედეკის ამ საქმიანობის შესახებ არას ამბობენ. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ კედრენეს თანახმად, მარიამი კი არ წავიდა კონსტანტინოპოლს, არამედ მან "მეფესთან (ე. ი. იმპერატორ რომანოზთან) ელჩები გაგზავნა საჩუქრებით და თხოვა საზავო ხელშეკრულებას და თავისი ვაჟისათვის, ბაგრატისათვის საცოლეს – დასახ. ნაშრ., გვ. 55. ამ ელჩობის შესახებ იხ. ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგიკა, V, გვ. 57. ვფიქრობთ, ქართველი მემკვიდრის ცნობა უფრო სწორი უნდა იყოს.

[50] М. В. Левченко, История Византии, с 172.

[51] მათიანე, გვ. 294.

[52] კედრენე, გეორგიკა, V, გვ. 55 ; როგორც სამართლიანად შენიშნავს პროფ. ს.

ყაუხჩიშვილი, ელენე იმპერატორ რომანოზ III –ის ძმის ბასილის ქალიშვილია და არა იმპერატორ ბასილ II –ისა. იხ. გეორგიკა, V , გვ. 56 – 57.

[53] მათიანე, გვ. 295.

[54] იქვე.

[55] მათიანე, გვ. 294.

[56] კედრენე გეორგიკა, V, გვ. 58.

[57] ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 138.

[58] ვ. კოპალიანი, ბაგრატ მეოთხის და ლიპარიტ ლიპარიტის ძის ურთიერთობიდან, თსუ შრომები, 45, გვ. 243.

[59] ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 141. ვ. კოპალიანი ამ მოვლენას 1042 წლით ათარიღებს – იხ. ვ. კოპალიანი, საქართველოსა და ბიზანტიის პოლიტიკური ურთიერთობა 970 – 1070 წლები, გვ. 188 –192.

[60] მათიანე, გვ. 298.

[61] იქვე.

[62] იქვე.

[63] Всеобщая история Вардана Великого, пнр. Эмина, М., 1861, с. 124.

[64] მათიანე, გვ. 299. მოვლენების ქრონოლოგიის დაზუსტება, იხ. ვ. კოპალიანი, საქართველოსა და ბიზანტიის პოლიტიკური ურთიერთობა, გვ. 217- 220.

[65] მათიანე, გვ. 300

[66] ვ. კოპალიანი, საქართველოსა და ბიზანტიის პოლიტიკური ურთიერთობა, გვ. 220 – 242.

[67] ვ. კოპალიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 254.

[68] გიორგი ხუცეს მონაზონი, გიორგი ათონელის ცხოვრება, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, II . 141.

[69] М. В. Левченко, История Византии, с. 168 – 170.

[70] ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, II 1965, გვ. 23 – 27.

[71] მათიანე, გვ. 291 – 292.

[72] იქვე, გვ. 292 – 293.

[73] იქვე, გვ. 302.

[74] ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 147; პროფ. ს. ყაუხჩიშვილი კედრენეს "ისტორიის" ამ ადგილს სხვაგვარად თარგმნის, მაგრამ კონტექსტის გათვალისწინებით ჩვენ აკად. ივ. ჯავახიშვილის თარგმანი უფრო მისაღებად გვეჩვენება ; გეორგიკა, V , გვ. 68.

[75] ბაგრატიონთა სამეფო გვარს ამ დროს ისეთი მდგომარეობა ჰქონდა საქართველოში, რომ მისთვის სხვა გვარის წარმომადგენლის დაპირისპირებას აზრი არ ჰქონდა. ქართველი დიდი აზნაურები თავიანთ შორის არც ერთს არ მისცემდნენ ასეთი აღზევების უფლებას. ეს კარგად იცოდა ლიპარიტმაც და ბიზანტიის ხელისუფლებამაც. ალბათ შემთხვევითი არაა, რომ ერთიანი საქართველოს არსებობის მთელ მანძილზე არ ჰქონია ადგილი ასეთ ფაქტს.

[76] ვ. კოპალიანი, გვ. 266.

[77] გეორგიკა, V, გვ. 68.

[78] მათიანე, გვ. 304.

[79] საქართველოს ისტორია, დამხმარე სახელმძღვანელო, I, გვ. 147.

[80] კედრენე, გეორგიკა, V, გვ. 59.

[81] კედრენე, გეორგიკა, V, გვ. 59 – 60.

[82] იქვე.

[83] ასოლიკი, გვ. 180.

[84] იქვე, გვ. 184; იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II , გვ. 129.

[85] იქვე; შდრ. ივ. ჯავახიშვილი.

[86] ევუნე-ვანი, იგივე ვანანა –ვანქი , ბამბაკის წყალზე (მდ. დებედას ზემო დინება).

[87] ასოლიკი, გვ. 181 – 182 ; ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 129. შემდეგ ამ დემეტრეს ვაჟმა, უკვე ვანანა – ვანელმა მთავარეპისკოპოსმა, ქალკედონიანმა პოლიტიკურად სომეხთადმი დაქვემდებარებულ ტაშირ–ძორაკეტის სამეფოში ქართული ეკლესია ააგო. იხ. დ. ბერძენიშვილი, ქვემო ქართლის ისტორიული გეოგრაფიიდან, " მაცნე ", N 6, 1969, გვ. 102- 104.

[88] ასოლიკი, გვ. 182.

[89] იქვე, გვ. 201 – 203 ; შდრ., ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II , გვ. 129; ეს ის გაგიკია, რომელიც X ს. დასასრულს აქტიურად ემხრობოდა დავით კურაპალატს ბრძოლებში მაჰმადიანი ამირების წინააღმდეგ. იხ. კოპალიანი, ამიერკავკასიის ხალხთა ურთიერთობის წარსულიდან , გვ. 140 – 142.

[90] მათიანე , გვ. 279.

[91] მათიანე, გვ. 279.

[92] იქვე გვ. 279 – 280.

[93] ვ. კოპალიანი, ამიერკავკასიის ხალხთა ურთიერთობის წარსულიდან, გვ. 153.

[94] არისტაკეს ლასტივერტეცი, გვ. 44 ; ვ. კოპალიანი, ამიერკავკასიის ხალხთა ... გვ. 153.

[95] მათიანე, გვ. 299. არისტაკეს ლასტივერტეცი, მით. გამ, გვ. 85.

[96] მათიანე, გვ. 280.

[97] იქვე.

[98] პ. თოფურია, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის პოლიტიკური ერთეულები XI – XII სს., თბილისი, 1975, გვ. 190- 191.

[99] მათიანე, გვ. 296.

[100] იქვე.

[101] იქვე, გვ. 302.

[102] იქვე.

§ 3. თურქ-სელჩუკთა შემოსევები

თურქ-სელჩუკთა შემოსევები ამიერკავკასიაში დაიწყო XI ს. 30-იან წლებში. ისინი დაპყრობით ემუქრებოდნენ ირანს, ბაზანტიას, კავკასიას.

სელჩუკები ოგუზთა მოდგმის თურქების ჩამომავალნი იყვნენ. სელჩუკიანთა სახელწოდება მათ თავისი მეთაურის სელჩუკის სახელიდან მიიღეს. "ოღუზური თურქული ტომები ჯერ ცენტრალური აზიის სტეპებიდან, ხოლო შემდეგ შუა აზიიდან სამოვრების კრიზისმა გამოიყვანა. მათი ელჩები ლაზნევიანებთან "მშვიდობიანი" მოლაპარაკების დროს აღნიშნავდნენ, რომ "მათ დედამიწაზე ადგილი არა აქვთ"^[1]. სულთან თოდრულ ბეგის (1038 - 1063წწ.) დროს მათ დაიპყრეს ირანი, ერაყი, ქურთისტანი და ამიერკავკასიაში შეიჭრნენ. 1055 წ. თოდრულ ბეგმა დაიპყრო არაბთა სახალიფოს დედაქალაქი ბაღდადი და ხალიფამ ის სულთნად დალოცა.

თურქ-სელჩუკები სოციალური და ეკონომიკური განვითარების დაბალ საფეხურზე იმყოფებოდნენ. X ს. მათ ადრეკლასობრივი წყობა გააჩნდათ. ამ დროს მიიღეს მათ ახალი რელიგია ისლამი, რომელმაც თურქ-სელჩუკებში წარმართული რწმენა შეცვალა.

დამპყრობელი "თურქდსელჩუკები მოდიოდნენ თავიანთი ოჯახებითა და ჯოგებით. ისინი ინტენსიური მეურნეობისათვის გამოყენებულ მიწებს სამოვრებისათვის იჭერდნენ, ხოლო დამარცხებული ბინადარი მოსახლეობა მთებსა და ხეობებში იხიზნებოდა"^[2].

1048 წ. თურქ-სელჩუკები სომხეთში შეიჭრნენ. სომხეთის დამოუკიდებელი სახელმწიფო ამ დროს უკვე არ არსებობდა. თითქმის მთელი სომხეთი ბიზანტიის იმპერიას ეპყრა. ბიზანტიის იმპერია შეძლებისდაგვარად იგერიებდა ამიერკავკასიის მისადგომებზე თურქ-სელჩუკებს. მას ამ ბრძოლაში ლიპარიტ ბაღვაში ეხმარებოდა. ზოგი ავტორის ცნობი, თავდაპირველად ბიზანტიის ლაშქარმა, რომელთანაც ლიპარიტი იბრძოდა, თითქოს რამდენიმე გამარჯვებას მიაღწია თურქებთან ბრძოლაში^[3], მაგრამ შემდეგ ბიზანტიამ სასტიკი დამარცხება განიცადა. 1071წ. მანაზკერტთან ბრძოლაში თურქ-სელჩუკებმა გაანადგურეს ბიზანტიის არმია. 1074წ. საზავო ხელშეკრულებით ბიზანტიის იმპერიამ თავისი აღმოსავლეთის პროვინციების დიდი ნაწილი სელჩუკების დაუთმო.

საქართველო მარტო აღმოჩნდა თურქ-სელჩუკთა პირისპირ. ფეოდალურ საქართველოს მისი ინტენსიური მეურნეობითა და განვითარებული საქალაქო ცხოვრებით გადაგვარების საფრთხე ემუქრებოდა. საფრთხე ემუქრებოდა ქართველი ხალხის ეთნიკურ სახესაც. დაიწყო დაუნდობელი ბრძოლა ადგილობრივ (კავკასიურ) ფეოდალურ საზოგადოებასა და მომთაბარე თურქებს შორის. საჭირო იყო საერთო ბრძოლის მეთაურობა და ეს მისია საქართველოს ხვდა წილად^[4].

საქართველოში ლაშქრობას თვითონ სულთანი ალფ-არსლანი (1063 - 1027 წწ.) უღდა სათავეში. მან ჯერ თავისი ვაჟი მალიქ შაჰი და დიდი ვაზირი ნიზამ ალ-მულქი გაგზავნა სამხრეთ საქართველოში მოსარბევად და დასაზვერად, ხოლო შემდეგ მთელი თავისი ლაშქრით თვითონ გამოემგზავრა საქართველოსკენ^[5]. 1064წ.^[6] ალფ-არსლანი გამძლიერებული ლაშქრით საქართველოში შემოიჭრა და ახალქალაქს მოადგა სამხრეთიდან. საქართველოში, ეტყობა, ემზადებოდნენ თურქთა დასახვედრად. ქალაქის მისასვლელთან ხიდი აეღოთ. სელჩუკები მიხვდნენ, რომ ქალაქის აღება გამძლეობდა, ამიტომ იქვე გაშალეს ბანაკი და

დაიწყეს სამზადისი ბრძოლისათვის. სელჩუკებმა მდინარეზე დიდი ხიდი ააგეს, გადავიდნენ და ბრძოლაც დაიწყეს^[7]. სამ დღეს იცავდნენ მესხნი ახალქალაქს, შემდეგ რადგან ახალქალაქის მტკიცე ზღუდის მშენებლობა მტრის შემოსევის დროისთვის დამთავრებული არ იყო და ამის გამო ქალაქში გამაგრება შეუძლებელი ჩანდა, ახალქალაქის დამცველებმა ქალაქის კარები გააღეს და პირდაპირ ეკვეთნენ მტერს. ხელჩართულ ბრძოლაში ქართველებმა მტრის დიდი ნაწილი გაწყვიტეს, მაგრამ სულთანის თვითონ ჩაუდგა სათავეში ბრძოლას და იერიში მოიგერია. მტერი ქალაქში შევიდა. ქართველები მაინც არ ნებდებოდნენ. მეომართა ერთი ჯგუფი ციხის ერთ-ერთ კოშკში გამაგრებულიყო და მედგრად იცავდა თავს. სულთანმა კოშკს ცეცხლი წაუკიდა და კოშკის დამცველნი გაანადგურა^[8]. უთანასწორო ბრძოლა მტრის გამარჯვებით დამთავრდა. "შევიდეს ქალაქად თურქნი და ტყუე ყვნეს ურიცხვნი სულნი ქრისტიანეთანი, აღიღეს განძი და ტყუე ძლიერი, და შეიღება წყალი ახალქალაქისა სისხლითა"^[9].

მიუხედავად მიღწეული წარმატებისა, სულთანმა არ განაგრძო საქართველოს დასაპყრობად ბრძოლა. შეიძლება გაწეულმა დიდმა წინააღმდეგობამ დააფიქრა ის. მან ახალქალაქიდან მოციქული გაუგზავნა ბაგრატს და დამოყვრება შესთავაზა - დისწული სთხოვა ცოლად^[10]. ამასთანავე სულთანი ანისს გაბრუნდა, აიღო ანისი, ჩამოართვა ბიზანტიელებს და თავის მოხელეს მანუჩარ აბულსუარის ძეს გადასცა^[11]. ბაგრატ IV-ის დისწული ამავე დროს სომეხთა მეფის (ტაშირ-ძორაკეტის მეფის) კვირიკეს ძმისწულიც იყო და ბაგრატმა თხოვა კვირიკეს მისი სულთანზე გათხოვების თანხმობა. მაგრამ კვირიკემ უარი შეუთვალა. ამით ისარგებლა ბაგრატმა, შეიპყრო სომეხთა მეფე კვირიკე და მისი ძმა სუმბატი და ჩამოართვა კვირიკეს სამშვილდე და როგორც მემატიაზე წერს, "სამშვილდე ოდენ იურვა სახლად თვსად"^[12]. 1066 წ. ბაგრატმა თავისი დისწული სულთანს მიჰგვარა ცოლად^[13]. ცოტა ამაზე ადრე თავისი ასული მართა მან ბიზანტიას გაათხოვა. ბაგრატი წინდახედულად მოქმედებდა და ორივე მხრივ იმტკიცებდა მდგომარეობას.

ალფ-არსლანის ამ პირველი შემოსევებით ყველაზე მეტად სამხრეთ საქართველო დაზარალდა, მაგრამ თურქთა დაუნდობლობისა და სისასტიკის ხმა მთელ საქართველოს მოედო. სამხრეთ საქართველოდან ლტოლვილი მოსახლეობა, რომელიც ქართლის შიდა რაიონებს აფარებდა თავს, შიშის გრძნობას ავრცელებდა და მთელი ქვეყანა თავდაცვისათვის ემზადებოდა^[14]. ამ დროს საქართველოში მყოფი გიორგი ხუცესმონაზონი დამწუხრებული აღნიშნავს, რომ სამცხეში თურქთა ამ შემოსევის დროს "ართუ ახალქალაქისა მკვიდრნი მოისრნეს, არამედ დიდ-დიდნი და წარჩინებულნი მთავარნი და ერისთავნი სამეფოსა ჩუენისანი ძვრძვრად მოისრნეს და წარწყმდეს, რომლისა მიერ ღუთის მსახური მეფე ბაგრატ დიდსა მწუხარებათა შთავარდა"^[15].

როგორც აღვნიშნეთ, ახალქალაქიდან ალფ-არსლანი სომხეთს გაბრუნდა, ხოლო სომხეთის მნიშვნელოვანი ნაწილის შემომტკიცების შემდეგ ანატოლიისა და აღმოსავლეთის ქვეყნების საქმეების მოგვარებას შეუდგა. ალფ-არსლანის ერთგული მოკავშირე ანისის გამგებელი აბულდასვარი, რომელსაც ალფ-არსლანისაგან განკარგულება ჰქონდა ანისის გარშემო და მახლობელ ქვეყნებში ელაშქრა სელჩუკთა პოზიციების დაცვის მიზნით, საქართველოს შემოესია, რის პასუხადაც ბაგრატ IV-მ 1067/8 წელს არანში გაილაშქრა და ბარდავი დაარბია. ამის საპასუხოდ ალფ-არსლანი 1068წ. ქართველთა დასასჯელად გამოემართა^[16]. ამ დროს ბაგრატ IV კახეთის შემოერთებისათვის იბრძოდა.

მას აცნობეს სულთნის ჰერეთში შემოსვლა და ბაგრატი იძულებული გახდა ქართლში დაბრუნებულიყო^[17]. ბაგრატის ყველა მტერი სულთანს ეახლა. კახეთის მეფე აღსართანმა დიდი ძღვენი მიართვა სულთანს, ისლამიც მიიღო და ხარკიც აღუთქვა. სამაგიეროდ ალფ-არსლანმა მას გადასცა კახეთის ყველა ციხე. ბაგრატის წინააღმდეგ წამოსულ ალფ-არსლანს შეუერთდნენ სომეხთა მეფე კვირიკე, თბილისის ამირა ჯაფარი და აღსართან კახთა მეფე. შეერთებული მხედრობა ქართლს შემოვიდა და ქვეყანა საშინლად ააოხრა. შემდეგ თურქთა რაზმები დასავლეთ საქართველოში გადავიდნენ და ზემო იმერეთიც დალაშქრეს, სვერის ციხეს შემოადგნენ. აქ იყო თავმოყრილი ქართველების უმთავრესი ძალები. დიდი მსხვერპლის ფასად თურქებმა სვერის ციხე მაინც აიღეს. სულთანმა ამჯერად “დაყო ექუსი კვრა, და იწყო ოკრებად და ჯოცად კაცისა”^[18]. მძიმე მდგომარეობა შეიქმნა, აურაცხელი ხალხი დაიღუპა და ტყვედ წაასხეს, დაიქცა და დაინგრა სოფლები და ქალაქები. ამასობაში საშინელი ზამთარი დადგა და თურქებს გაუჭირდათ. ბაგრატს, ეტყობა, იმედი მიეცა, რომ სულთანი ვეღარ გაძლებდა დიდხანს და მოციქულად ივანე ლიპარიტის ძე გაგზავნა^[19] და ზავი შესთავაზა. სულთანმა ზავის ფასად ხარკი ითხოვა. ბაგრატმა არ ისურვა ხარკის დადება ქვეყნისათვის. სულთანმა ზამთრის სიცივეს ვეღარ გაუძლო და წავიდა. წასვლის წინ მან თბილისი და რუსთავი ჩამოართვა მათ მფლობელებს და განძის პატრონს - ფადლონს გადასცა^[20]. ამით ალფ-არსლანი ცდილობდა ბაგრატ IV-სა და განძის ამირას შორის წინააღმდეგობის უფრო გამწვავებას. თბილისიდან ფადლონი ქართლს არბევდა. 1069 წლის გაზაფხულზე ბაგრატ IV-მ სასტიკად დაამარცხა ქართლში შემოჭრილი ფადლონი, თვით ამირა ხელში ჩაიგდო და თბილისი აიღო, მაგრამ ქალაქი თვითონ კი არ დაიჭირა, არამედ საგამგეოდ გადასცა თბილისის ამირათა ჩამომავალს სითილარაბს. ამის შემდეგ ბაგრატმა ალფ-არსლანის შუამდგომლობით ტყვე ფადლონი გაათავისუფლა^[21], სამაგიეროდ გაგის ციხე ჩამოართვა მას. მაგრამ ფადლონი მაინც არ ისვენებდა და ბაგრატმა მისი საგანგებოდ დასჯა გადაწყვიტა. ბაგრატი სათანადოდ მოემზადა, ჩრდილო კავკასიიდან ოსთა დამხმარე რაზმები გადმოიყვანა, ბაგრატის ცოლისძმა ოსთა მეფე დორლოლელი მის დასახმარებლად დიდი ლაშქრით მოვიდა. ბაგრატმა ჯარს უფლისწული გიორგი უთავა; ქართველთა მხედრობამ “მოაოკრა განძა, და აღიღო ტყუე და ნატყუენავი ურიცხვ”^[22]. განძის მბრძანებლის დამარცხება დიდი წარმატება იყო ბაგრატისათვის. არც სულთან ალფ-არსლანს შესწევდა ძალა ამჯერად ხელახალი გამოლაშქრებისათვის; ის მოციქულებს და ძღვენს გზავნიდა საქართველოს მეფესთან და ხარკს ითხოვდა. მაგრამ ბაგრატიც დიპლომატიურად მოქმედებდა - ისიც ძღვენსა და მოციქულებს უგზავნიდა სულთანს და ხარკს არ კისრულობდა.

პირველი და მეორე ლაშქრობების (1064, 1068 წწ.) დროს სელჩუკებმა საქართველოს სამხრეთი პროვინციები დაიკავეს, ამასთანავე მთელი რიგი პუნქტები - ხორნაბუჯი, არადეთი, გაგი, აგარანი, გავაზნი და სხვ. - სულთანმა განძის ამირას გადასცა. მართალია, ზოგიერთი პუნქტი ბაგრატმა წაართვა განძის ამირას და ისევ საქართველოს შემოუერთა, მაგრამ, როგორც ჩანს, უკვე ამ დროს დაიწყო სელჩუკთა ურდოების ჩამოსახლება საქართველოს სამხრეთ რაიონებში, დაიწყო ქართულ მიწა-წყალზე თურქული ეთნიკური ელემენტის მომრავლება, რასაც ხელს უწყობდა ანატოლიის დაპყრობა თურქთა მიერ და მათი იქ დასახლება^[23]. მანაზკერტთან 1071 წ. მომხდარი ბრძოლა, როგორც ცნობილია, იმპერიის დამარცხებით დამთავრდა. ტყვე იმპერატორის რომან დიოგენის მიერ მიღებული საზავო პირობებით იმპერიამ სელჩუკებს დაუთმო მანაზკერტი, ედესა,

ანტიოქია და ხარკიც იკისრა. იმპერიაში ტახტისათვის სხვადასხვა დაჯგუფებას შორის დაძაბული ბრძოლა მიმდინარეობდა^[24]. სელჩუკებმა დაიკავეს შარვანი, სომხეთი და ანატოლიის ძირითადი ნაწილი. საქართველო მარტო აღმოჩნდა ძლიერი მტრის პირისპირ.

1072 წ. ბაგრატ IV გარდაიცვალა. იმავე წელს შეთქმულებმა მოკლეს ალფ-არსლანი და ქართველი მემკვიდრე დასძინეს: “და ვერღარა ცნეს ბაგრატ და სულტანმან ერთმანეთისა სიკუდილი”^[25]. მძიმე პირობებში მოუხდა მეფობა გიორგი II-ს (1072 – 1089წწ.). დაახლოებით 1073 წ. ზაფხულში ადგილი ჰქონდა დიდგვარიან ფეოდალთა გამოსვლას მეფის წინააღმდეგ. ივანე ბაღვაშიმა კახელები მიიმხრო და ქსნის პირი დაიკავა, ვარდან სვანთა ერისთავმა ეგრისი დაარბია, ხოლო ნიანია ქუაბულისძე სამეფო ქალაქ ქუთაისს დადგა და საჭურჭლე გაძარცვა. ისტორიკოსის სიტყვით, “თავადთა ამის სამეფოსა ნიანია ქუაბულის-ძემან, და ივანე ლიპარიტის ძემან, და ვარდან სუანთა ერისთავმან, რეცა თუ იკლეს რამე სიყრმით გიორგი მეფისთა და აუშალეს ქუეყანა: ივანე მოირთნა კახნი და დადგა ქსნის პირსა; და ნიანია წარულო ქუთათისისა საჭურჭლე და შედგა ქუთათისს შიგა; და ვარდან გაადგინნა სუანნი ავისა მოხარკულნი, დაარბიეს და ამოსწყვიტეს საეგრო”^[26]. მეფემ დაამარცხა აჯანყებული ფეოდალები, მაგრამ არ დასაჯა ისინი. როგორც მემკვიდრე ამბობს, “მეფემან სძლოს სიკეთითა, სიბრძნითა, და ძვრ უკსენებელ იქმნა”^[27]. დასჯის მაგიერ გიორგიმ ივანე ბაღვაშს სამშვილდე უბოძა, მის ძეს ლიპარიტს - ლოწობნის ციხე, ნიანიას - თმოგვი, ვარდან სვანთა ერისთავს - ასკალანა და სხვ.^[28] გიორგის ასეთი დამოკიდებულება აჯანყებისადმი გამოწვეული უნდა იყოს იმ მძიმე საფრთხით, რომელიც ქვეყანას ემუქრებოდა. გარს მომდგარი მტრის წინააღმდეგ მას, ჩანს, ქვეყნის შიგნით მშვიდობის დამყარება სურდა, მაგრამ არ გაუმართლდა. ივანე ლიპარიტის ძემ დაარღვია პირობა და ისევ განუდგა მეფეს. მან გაგის ციხე გამოსტყუა მეფის მეციხოვნეებს და განძის ამირა ფადლონს მიჰყიდა, ხოლო მალიქ შაჰის (1072-- 1092 წწ.) შემოსევისას “მიაგება ივანე ძე მისი ლიპარიტ წინა, შეაწყნარა სულტანსა, და დაყო მის თანა მცირედი ხანი”^[29] ლიპარიტ ივანეს ძის სულთნის მხარეზე გადასვლა, მაშინ როდესაც სელჩუკთა ლაშქარი საქართველოს მისადგომებთან იყო მომდგარი, დიდად შეუწყობდა მტერს ხელს ჩვენი ქვეყნის დარბევაში, მაგრამ, ჩანს, კლდეკარის ერისთავის ვაჟი და სულთანი ვერ მორიგდნენ და ლიპარიტი სულთანს გამოეპარა. სულთანი მალიქ შაჰი სამშვილდის ციხეს მოადგა, აიღო სამშვილდე, ივანე ლიპარიტის, ძე მთელი ოჯახით ტყვედ ჩაიგდო, მოარბია ქართლი და დიდი ნადავლით დატვირთული უკან გაბრუნდა^[30]. გზად მიმავალმა ააოხრა განძა, დაატყვევა ამირა ფადლონი, ხოლო განძის გამგებლობა სარანგს ჩააბარა, რომელსაც ორმოცდარვა ათასი მხედარი დაუტოვა და ქართლის რბევა დაავალა^[31]. როდესაც 1074 წ. სულთნის სარანგი გიორგი მეფის წინააღმდეგ გამოემართა, მას თან ახლდნენ დვინის და დმანისის ამირები. გიორგიმაც ჯარი შეკრიბა, მის მოკავშირედ-კახთა მეფე აღსართანი გამოვიდა. ბრძოლა ფარცხისს მოხდა; გიორგიმ მტერი დაამარცხა და განდევნა თავისი ქვეყნის საზღვრებიდან^[32].

ამ გამარჯვებით გულგამაგრებულმა გიორგიმ გადაწყვიტა ესარგებლა ბიზანტიის იმპერიის დასუსტებით და დაებრუნებინა იმპერიის მიერ სამხრეთ და დასავლეთ საქართველოს მიტაცებული მიწა-წყალი. გიორგი II-მ გაილაშქრა და “წაუხუნა ბერძენთა ანაკოფია, თავადი ციხეთა აფხაზეთისა და მრავალნი ციხენი კლარჯეთისა, შავშეთისა და არტანისა”^[33].

ამავე ხანებში შემოუერთდა საქართველოს კარის ციხე და მისი მიმდგომი ქვეყნები. გიორგი მეფემ დაიკავა აგრეთვე “ქალაქი კარისა, ციხექუეყანა, და სიმაგრენი ვანანდისა და კარნიფორისა”^[34] ეს ის ტერიტორიაა, რომელიც 1065 წელს თურქთაგან შევიწროებულმა კარის მეფე გაგიკ აბასის ძემ ბიზანტიელებს გადასცა, მაგრამ XI ს. 70-იან წლებში ეს მიწა-წყალი სელჩუკებმა დაიკავეს. მართალია, “მატიანე ქართლისაჲს”

ავტორი ამ ტერიტორიის თურქთაგან წართმევას გიორგის მიაწერს, მაგრამ დავითის ისტორიკოსის სიტყვით, ეს მიწები გიორგი მეფეს გადასცა გრიგოლ ბაკურიანის ძემ^[35] ვფიქრობთ, ამ ორი ცნობის შეთანხმება შესაძლებელია, რადგან გრიგოლ ბაკურიანის ძემ, როგორც ბიზანტიის იმპერიის მოხელემ, გიორგი მეფეს სელჩუკთაგან ამ მიწების წართმევის უფლება მისცა, რაც საქართველოს მეფემ განახორციელა კიდევ^[36].

მაგრამ მიღწეული წარმატებების დიდი ხნით შენარჩუნება ვეღარ მოხერხდა. “საქართველოს მეზობლად ჩამოსახლებული სელჩუკები, რა თქმა უნდა, ვერ მოითმენდნენ გიორგი მეფის ასეთ წარმატებას. სწორედ ეს იყო უმთავრესი მიზეზი სულთან მალიქ შაჰის ხელმეორედ ლაშქრობისა ამიერკავკასიასა და საქართველოში”^[37]. ეს ლაშქრობა და საერთოდ მანაზკერტის ბრძოლის შემდეგ საქართველოს მიმართ საომარ მოქმედებათა გააქტიურება მიზნად ისახავდა დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოს ამიერკავკასიაში გაბატონებას.

გიორგი მეფის მიერ კარის აღებისთანავე მალიქ შაჰმა დიდძალი ლაშქრით გამოგზავნა საქართველოში ამირა აჰმადი. სელჩუკებმა აიღეს ციხექალაქი კარი. შინაგანმცემელთა წყალობით მოულოდნელად დაესხნენ თავს ყუელს (ჯავახეთში) მდგომ მეფეს დადაამარცხეს ის^[38].

თურქებმა აუარებელი სიმდიდრე გაიტაცეს “საჭურჭლენი დიდნი და სამსახურებელნი სამეფოთა ტაბლათანი, ოქროსა და ვერცხლისანი, ბაგრატეულნი სასმურნი და სამწდონი პატიოსანნი, კარავნი სამეფონი და ყოველთა დიდებულთანი აიხუნეს იავარად და წარვიდესა”^[39] დამარცხებული გიორგი მეფე დასავლეთ საქართველოში შეიხიზნა. მეფის ლტოლვამ და ალაფის სიმდიდრემ კიდევ უფრო გაააქტიურა სელჩუკთა თარეშები და ისინი “მოეფინნეს პირსა ყოველისა ქუეყანისასა, ვითარცა მკალნი. და დღესა ივანობისასა ასისფორნი და კლარჯეთი ზღვის პირამდის, შავშეთი, აჭარა, სამცხე, ქართლი, არგუეთი, სამოქალაქო და ჭყონდიდი აღივსო თურქითა. მოისრა და ტყუე იქმნა ამათ ქუეყანათა მკვდრი ყოველი”^[40]. ამ დროს მათ გადაწვეს ქალაქები ქუთაისი და არტანუჯი და კლარჯეთის. უდაბნონი^[41]. “მოჰამეს ქუეყანა და მოსწყვდეს, თუ სადღა ვინ დარჩომილი იყო ტყეთა, კლდეთა, ქუაბთა და ჯურელთა ქუეყანისათა. და ესე იყო პირველი დიდი თურქობა, რამეთუ ქორონიკონი იყო სამასი”^[42] (ე. ი. 1080 წელი). დაიწყო “დიდი თურქობა” სელჩუკებმა ამ დროიდან უკვე წესად შემოიღეს ყოველწლიური შემოსევა საქართველოში. გაზაფხულიდან ზამთრის დადგომამდე თარეშობდნენ, არბევდნენ, რის წაღებასაც ახერხებდნენ - მიჰქონდათ და ისე მიდიოდნენ.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი ძალიან მუქ და მძიმე ფერებში ხატავს სელჩუკთა თარეშების შედეგად შექმნილ მდგომარეობას: “არა იყო მათ ჟამთა შინა თესვა და მკა, მოოჭრდა ქუეყანა და ტყედ გარდაიქცა, და ნაცვლად კაცთა მკვეცი და ნადირნი ველისანი დაემკვდრნეს მას შინა”. მისი სიტყვით, ასეთი საშინელი უბედურება საქართველოს არასოდეს დასტეხია თავს. ეკლესიანი თურქებმა თავის ცხენთა სადგომად აქციეს, წაიბილწა წმინდა ადგილები, დაიხოცნენ ეკლესიის

მსახურნი, “მოხუცებულნი არა შეწყალებულ იქნეს, ხოლო ქალწულნი გინებულ, ჭაბუკნი დაკუთვებულ, ხოლო ჩჩვლნი მიმოდატაცებულ. ცეცხლი უცხო და მბრძოლი, რომლითა მოიწუა შენებული ყოველი, მდინარენი სისხლთან, ნაცვლად წყლის ნაკადულთა, მრწყველნი ქუეყანისანი”^[43].

აღწერილი სურათი მართლაც რომ შემადრწუნებელია. შეიძლება გვეფიქრა, რომ დავითის ისტორიკოსი აზვიადებს და ამუქებს ფერებს, მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ სხვა წყაროთა და განსაკუთრებით სომეხი ისტორიკოსის არისტაკეს ლასტივერტეცის მიერ დახატულ სურათს სომხეთში სელჩუკთა მიერ ჩადენილ საშინელებათა შესახებ, ჩვენი ისტორიკოსის ცნობა გაზვიადებულად აღარ მოგვეჩვენება.

თურქ-სელჩუკთა შემოსევებით შექმნილი მდგომარეობა კიდევ უფრო დამძიმდა და გართულდა მათი აქ დასახლების გამო. როგორც უკვე აღნიშნულია, სელჩუკები მოდიოდნენ თავიანთი ოჯახებითა და ჯოგებით, სახლდებოდნენ დაპყრობილ მიწა-წყალზე და სამეურნეოდ ვარგის მთელ ფართობს საძოვრებად აქცევდნენ. ნადგურდებოდა საუკუნოვანი ტრადიციების მქონე ინტენსიური სოფლის მეურნეობა. მემინდვრეობა-მებაღეობა-მევენახეობის ადგილს ექსტენსიური მომთაბარულ-მეჯოგური მესაქონლეობა იჭერდა, ადგილობრივი ფეოდალური კლასის ადგილს კი მოსული მომთაბარული არისტოკრატია.

მომთაბარული ელემენტის გაბატონებით ირანში შექმნილი მძიმე მდგომარეობის შესამსუბუქებლად და ირანის ტერიტორიის სელჩუკთაგან გაწმენდის მიზნით, თურქ-სელჩუკთა სახელმწიფოს მესვეურნი, სულთანნი მალიქ შაჰი და მისი ვაზირი ნიზამ ალ-მულქი, მომთაბარულ მასებს ბიზანტიისა და საქართველოს საზღვრებისაკენ ერეკებოდნენ^[44].

განსაკუთრებით დამძიმდა თურქ-სელჩუკთა უღელი მალიქ შაჰის სულთნობის დროს. განსხვავებით თოღრილ ბეგისა და ალფ-არსლანის სულთნობის ხანისაგან, როდესაც ძირითადად მიმდინარეობდა დიდი დაპყრობითი ომები და მიწების გადანაწილება მომთაბარულ არისტოკრატებს შორის, უკვე XI ს. 70-იანი წლებიდან იწყება თურქ-სელჩუკთა ცენტრალური ხელისუფლების განმტკიცება ადრედაპყრობილ ქვეყნებზე, აგრეთვე მნიშვნელოვანი ღონისძიებანი ტარდება დაპყრობილი ქვეყნების ადმინისტრაციული და პოლიტიკური დაქვემდებარებისათვის. ამ მიზნით მალიქ შაჰი დიდი არმიით ლაშქრობდა დაპყრობილ ქვეყნებში და მათი მმართველებისაგან მოითხოვდა მორჩილების ფორმისა და ხასიათის ზუსტ განსაზღვრას, ხარკის ოდენობის მტკიცედ დადგენას და სხვ^[45]. ამ რიგის ღონისძიებებს კიდევ უფრო უნდა დაემძიმებინა საქართველოს მდგომარეობა.

ამგვარად, XI ს. 80-იან წლებში საქართველოში დაიწყო ე. წ. “დიდი თურქობა”. თურქული ტომები დიდი რაოდენობით შემოვიდნენ საქართველოს მიწა-წყალზე. მათ წინააღმდეგ ბრძოლა შეუძლებელი შეიქმნა და გიორგი II-მ 1083 წ^[46]. თავი დამარცხებულად ცნო. იგი ეახლა სულთან მალიქ შაჰს, მორჩილება გამოუცხადა და ყოველწლიურად ხარკის საფასურად ზავი და მშვიდობა ითხოვა. ის მოთხოვნა სულთნისა, რომლის შესრულებაც ბაგრატ IV-ს შეუძლებლად მიაჩნდა, გიორგი II-სათვის სათხოვნელი შეიქნა, მაგრამ შექმნილ ვითარებაში ხარკი შვება უნდა ყოფილიყო ხალხისათვის, რადგან გამუდმებითი თავდასხმები უკანასკნელ ძალას და საარსებო საშუალებას აცლიდა მოსახლეობას, ყოველწლიური და ამასთან ერთხელ და სამუდამოდ განსაზღვრული ხარკი რაღაც წესრიგს მაინც დაამყარებდა. ასე ფიქრობდა, როგორც ჩანს, გიორგი II, როდესაც

რჩევას ეკითხებოდა თავის დიდებულებს და, -ეტყობა, ასევე განსაჯა დიდებულთა საკრებულომ, როცა “დაამტკიცეს წარსვლა მაღალსა სულტანსა მალიქმას წინაშე”^[47]. გიორგი II სულთანს ეახლა ისფაჰანში. დადებული პირობით საქართველო თურქ-სელჩუკთა სახელმწიფოს მოხარკე გახდა. სამაგიეროდ მალიქ შაჰმა “ყოველი სათხოვნელი აღუსრულა მეფესა გიორგის... და სამეფო მისი განათავისუფლა ზედამარბეველთაგან და მოსცა კახეთი და ჰერეთი, გარნა ხარაჯა ითხოვა სამეფოსა მისისა, რომელსა აიღებდეს ჟამთა მრავალთა. და ესრე განდიდებითა და მრავლითა დიდებითა გამოგზავნა თვსად სამეფოდ და წარმოაყოლნა სპანი დიდნი, რათა წარვლონ გზა მშვიდობისა და რათა აართვან კახეთი”^[48]

როგორც ვხედავთ, სულთანმა მალიქ შაჰმა მასთან ზავის სათხოვნელად მისული გიორგი მეფე, ასე ვთქვათ, სულთნურად დაასაჩუქრა და მას კახეთ-ჰერეთი უწყალობა, ე. ი. უწყალობა ის, რაც არ ეკუთვნოდა და რაც გიორგის ბრძოლით უნდა მოეპოვებინა. სულთანმა საერთოდ ძალიან კარგად ისარგებლა საქართველოში შექმნილი მძიმე მდგომარეობით და ბიძგი მისცა ძმათა შორის ახალი ბრძოლის დაწყებას. სამხედრო დავლა და ალაფი ძირითადად მოლაშქრეებს რჩებოდათ, სახელმწიფო ხაზინაში სამხედრო ნადავლის მხოლოდ მეხუთედი შედიოდა, ხარაჯა კი მთლიანად სახელმწიფო სალაროს შემოსავალს შეადგენდა. ასე რომ, თვით სულთნისათვის საქართველოს მიერ ხარაჯის დადება დიდად სასურველი იყო. გასათვალისწინებელია ისიც, რომ ალაფის რაოდენობა ცვალებადი იყო და ის მსხვერპლთანაც იყო დაკავშირებული, ხარაჯა კი ერთხელ და სამუდამოდ განსაზღვრული ოდენობით მიდიოდა სულთნის სალაროში. ამასთანავე, “ნაჩუქარი” კახეთ-ჰერეთის დასაპყრობად სულთანმა გიორგის სელჩუკთა

დიდი ძალა გამოატანა თან, რითაც განახორციელა სელჩუკთა ახალი ტალღების შემოსვლა საქართველოში.

საქართველოში მობრუნებული გიორგი მეფე სულთნის ლაშქრით კახეთს მოვიდა და დაიწყო ბრძოლა კახეთისა და ჰერეთისათვის. მეფე გიორგი ვეჟინის ციხეს შემოადგა. “ჟამსა სთულისასა მოვიდეს კახეთად, - წერს დავითის ისტორიკოსი, - და მოადგეს ციხესა ვეჟინისასა და, ეიდრე ბრძოდეს-და, მოვიდა თოვლია”^[49]. კახეთისათვის დაწყებული ბრძოლა გიორგიმ ბოლომდე ვერ მიიყვანა, თვითონ დასავლეთ საქართველოში გადავიდა და ივრისა და ალაზნის ნოციერი ველები თურქებს დაუტოვა “საჭმელად”^[50].

ამგვარად, გიორგიმ ვერც კახეთი და ჰერეთი შემოიერთა და თურქთა ლაშქარს ქართული მიწა-წყალი სამარცვად მისცა. შევიწროებულმა კახეთის მეფემ აღსართანმა ძველი გზა გაიხსენა. იგი ეახლა მალიქ შაჰს, მისი და მამამისას ალფ-არსლანის მეგობრული ურთიერთობა შეახსენა სულთანს, ხელმეორედ მიიღო ისლამი და სულთანმაც კახეთი ახლა უკვე უკეთ ნამსახურ აღსართანს მისცა, რომელმაც “აიღო სულთანისაგან კახეთი”^[51] ისტორიკოსის სიტყვით, “ამათ ესევითართა ჟამთა არავე დამშვდნა ქუეყანა, არცა რა იქმნა ლხინება კაცთა”^[52].

ამ ამბების აღმწერი ისტორიკოსი შექმნილი მძიმე უბედურების უმთავრეს მიზეზად გიორგის უგუნურ საქციელს თვლის. ისტორიკოსის განცხადებით, სულთანმა მალიქ შაჰმა მასთან მისული გიორგი მეფე დიდი პატივით მიიღო, გიორგი “შეწყნარებულ იქმნა მისგან (ე. ი. სულთნისგან - მ. ლ.) ვითარცა შვილი საყვარელი”. მისივე სიტყვით, მან “ყოველი სათხოველი აღუსრულა მეფესა გიორგის” და ყოველივე მოიმოქმედა “რამეთუ იყო კაცი იგი მალიქმა ვითარცა სიდიდითა კიდეთა მპყრობელობისათა შეუსწორებელ, აგრეთვე სახითა სიტკბოებისათა და სახიერებითა აღმატებულ ყოველთა კაცთასა, მრავალ არიან და

სხუანიცა ურიცხვნი საცნაურობანი, მართლ მსაჯულებანი, მოწყალებანი, ქრისტიანეთა სიყუარულნი და, რათა არა განვაგრძოთ სიტყუა, ყოვლად უბოროტო რამე გონება ყოვლით-კერძო აქუნდა”^[53]. და ამას წერს ისტორიკოსი, რომელიც თვითონ აღწერს მთელ იმ საშინელებას, რაც მალიქ შაჰის დროს სელჩუკებმა საქართველოს დაატყვევეს თავს. იმავე ისტორიკოსის სიტყვით, გიორგიმ საშინელი ქარაფშუტობა გამოიჩინა, როდესაც ის ვეჟინის ციხის ალყად იდგა. მოვიდა თოვლი, “ხოლო მეფესა გიორგის მოეკსენა ნადირობა აჯამეთისა, არასდროს ზრუნავდეს სხუასა, არცა ელოდა აღებასა ვეჟინისასა და კახეთისა, არამედ ლაშქართა თურქთასა, რომელ ჰყვა, მისცა ნიჭად სუჯეთი და ყოველი ქუეყანა იორის პირი კუხეთი, რომელი მოოჯრდა მუნ დღეინდელად დღემდე. ხოლო თვთ გარდავლო მთა ლიხთა და შთავიდა აფხაზეთად”^[54]. როგორც ვხედავთ, ისტორიკოსის განცხადებით, მალიქ შაჰს გიორგისთვის მხოლოდ სიკეთე უნდოდა, გიორგიმ კი მის ლაშქარს ქვეყანა ააოხრებინა და თვითონ აჯამეთის ტყეში სანადიროდ წავიდა. დავითის ისტორიკოსის ამ განცხადების საფუძველზე ჩვენს ისტორიოგრაფიაში გიორგის სახელს დაუკავშირდა ეს მძიმე დანაშაული. მაგრამ უკანასკნელ ხანს არის ცდა აიხსნას ეს, ერთი შეხედვით მართლაც დაუფიქრებელი და მძიმე ნაბიჯი გიორგი მეფისა. გასათვალისწინებელია ის, რომ სულთანთან მისულ გიორგი მეფეს არავითარი საშუალება არ ჰქონდა უარი ეთქვა მის წყალობაზე და არ წამოეყვანა თან სელჩუკთა ლაშქარი “ნაჩუქარი” კახეთისა და ჰერეთის დაპყრობის მიზნით, მაგრამ ამასთანავე გიორგის უნდა სცოდნოდა, თუ რა მოყვებოდა შედეგად სელჩუკთა მიერ კახეთისა და ჰერეთის აღებას. ამიტომ ერთადერთი, რაც მას შეეძლო გაეკეთებინა, თვითონ მაინც არ მიეღო მონაწილეობა ამ ქართული კუთხის აღებაში და თავისი ლაშქრით არ შეეწყო ხელი სელჩუკებისათვის. ალბათ ამიტომ გაეცალა მათ და დასავლეთ საქართველოში გადავიდა^[55].

განციფრებას იწვევს დავითის ისტორიკოსის მიერ მალიქ შაჰის დახასიათება და გიორგის ამ ნაბიჯის ასეთი შეფასება. შეიძლება გვეფიქრა, რომ ისტორიკოსი თავისი გულუბრყვილობის გამო ცდება, მაგრამ დავითის ისტორიკოსი საერთოდ ძალიან კარგად არის გათვითცნობიერებული თავისი დროის პოლიტიკურ მოვლენებში, მშვენივრად ერკვევა სელჩუკთა მიზნებსა და მათი მფლობელობის შედეგად შექმნილ მდგომარეობაში. ამიტომ ვფიქრობთ, რომ გიორგის მიმართ ის ტენდენციურია. მისი ტენდენციურობა მეფე გიორგის მიმართ საერთოდ იგრძნობა, და ამჯერად კი განსაკუთრებით აშკარად ჩანს. საქმე იმაშია, რომ მისი მიზანი დავითის საქმეთა აღწერაა. მას სურს დახატოს დავითის გამეფების დროისათვის სრულიად გამოუვალი სურათი და, რაც მთავარია, შეამზადოს მკითხველი გიორგის სიცოცხლეშივე სამეფო ტახტზე დავითის აყვანის კანონზომიერებაში, შთააგონოს მას ის, რაც ასეთი ტენდენციური გადახვევების გარეშე აშკარა გახდა მემკვიდრეებისათვის დავითის საქმიანობის მეოხებით.

მალიქ შაჰთან დადებულმა ზავმა ქვეყანას მშვიდობა ვერ მოუტანა. საქართველოში ჩამომსხდარი მომთაბარენი განაგრძობდნენ ჩვენი ქვეყნის განადგურებას. ყოველწლიურად მომთაბარეთა ახალ-ახალი ტალღები შემოდოდა საქართველოს მიწა-წყალზე. ასე რომ, მდგომარეობა კიდევ უფრო გაუარესდა. თურქთა თარეშით შექმნილ მძიმე მდგომარეობას ზედ საშინელი მიწასძვრა დაერთო - “ქ ~ კსა ტთ (ე. ი. 1089 წ. - მ. ლ.) დასაბამითგან: ხქჟგ-აქა დთ (დავით) მეფე დაჯდა და ძვრა იყო”^[56].

დავითის ისტორიკოსი ვრცლად აღწერს ამ საშინელ მიწისძვრას: “შემრა ქუეყანა საფუძველითურთ, ესოდენ სასტიკად, ვიდრემდის მთანი მალაღნი და

კლდენი მყარნი სახედ მტურისა დაიგაღნეს, ქალაქნი და სოფელნი დაირღუეს, ეკლესიანი დაეცნეს, და სახლნი დაინთქეს და დაზულეს, და იქმნეს საფლავ მას შინა მკვდრთა. რომელთა თმოგვცა დაიქცა და დაიპყრნა ქუეშე. კახაბერი ძე ნიანისი ცოლითურთ. და განგრძელდა ესევეთარი ძრვა ქუეყანისა საშინელი ვიდრე წელიწდამდის, რომელსა შინა მოსწყდა სიმრავლე ურიცხვ”^[57]

ამგვარად, თურქებმა დაიკავეს საქართველოს მიწა-წყლის დიდი ნაწილი. საქართველოს მეფის ხელისუფლება დასავლეთ საქართველოს ფარგლებს ვერ სცილდებოდა. აღმოსავლეთ საქართველო მათ სამოვრებად და სანადირო ადგილად იქცა.

ქვეყნის მძიმე მდგომარეობა მთელი ძალების მობილიზაციას და საშინაო და საგარეო მტრის წინააღმდეგ ბრძოლას მოითხოვდა.

ამ საშინელი საერთო უბედურების ჟამს, დავითის ისტორიკოსის ლაკონური თქმით, დავითს, რომელიც “მას ჟამსა იყო ჰასაკითა თექუსმეტისა წლისა, ხოლო ქრონიკონი სამას და ცხრა (ე. ი. 1089 წ.) ამას მარტოდ შობილს გიორგისგან თვთ მამამან დაადგა გვრგვნი მეფობისა”^[58] დავითის ისტორიკოსი არაფერს ამბობს იმის შესახებ, თუ რატომ დაუთმო ჯერ კიდევ საკმაოდ ახალგაზრდა გიორგიმ ტახტი შვილს^[59], მაგრამ ამაში, უნდა ვიფიქროთ, გარკვეული როლი იმან შეასრულა, რომ ქვეყანა თურქთა წინააღმდეგ დაუნდობელი ბრძოლის ორგანიზატორს საჭიროებდა. გიორგი მეფე კი საამისო ღირსებებს მოკლებული ჩანდა და დიდმა აზნაურთა წრემ პოლიტიკური გადატრიალება მოახდინა სამეფო კარზე^[60].

ქართველ ხალხს. უდიდესი საფრთხე ემუქრებოდა. “თურქების შემოსევა არსებითად განსხვავდებოდა ბიზანტიელების თუ არაბების ბატონობისაგან. თურქები მომთაბარე. მეჯოგენი იყვნენ. ისინი გადმოსახლებით მოდიოდნენ და დაპყრობილ ქვეყნებში თავისი მეურნეობისათვის საჭირო მიწებს იჭერდნენ. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი ხაზგასმით აღნიშნავს, თუ როგორი შეუთავსებელი და ერთმანეთის გამომრიცხველი იყო ორი მეურნეობა - თურქულ-მომთაბარული და ქართულ-ფეოდალური”^[61]. თურქთა ჩამოსახლების ყველაზე მძიმე შედეგი ის იყო, რომ ის “ქართულ მეურნეობას საფუძველს (მიწას) აცლიდა და მას ერთიანად გადაშენების საფრთხეს. უქმნიდა”^[62].

^[1] ვ. გაბაშვილი, თურქ-სელჩუკთა შემოსევები და ბატონობა, ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, თბ., 1957, გვ. 123.

^[2] იქვე.

^[3] ს. ყაუხჩიშვილი, ტურინოს კომპილაციისათვის, თბილისის უნივერსიტეტის მოამბე, IV, 1924, გვ. 354.

^[4] ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს რუსეთთან შეერთების ისტორიული მნიშვნელობისათვის, “ მნათობი”, N 6, 1954, გვ. 123.

^[5] ნ. შენგელია, სელჩუკები და საქართველო XI საუკუნეში, თბ., 1968, გვ. 221 – 222.

^[6] იქვე, გვ. 228.

^[7] იქვე, გვ. 223 – 224.

^[8] იქვე.

^[9] მატიაწე, გვ. 306.

^[10] იქვე, გვ. 306 – 307.

^[11] ანისის აღების შესახებ იხ. პ. თოფურია, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის პოლიტიკური ერთეულები XI – XII სს., გვ. 92- 93.

^[12] მატიაწე, გვ. 306.

- [13] ნ. შენგელია, დასახ. ნაშრ., გვ. 226.
- [14] იქვე, გვ. 228- 230.
- [15] გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრება, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, II, გვ. 174.
- [16] რ. კიკნაძე, XI –XIII საუკუნეთა თბილისის ისტორიიდან, ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, V, 1960, გვ. 115.
- [17] მემატინე, გვ. 308.
- [18] იქვე, გვ. 309.
- [19] ეს ის ივანე ლიპარიტის ძეა, რომელიც ლიპარიტის ბერად აღკვეცის შემდეგ ბიზანტიის იმპერიას შეეკედლა. მას იქ დიდი მამულები და ტიტულები მისცეს, მაგრამ ივანე იქ დიდხანს არ გაჩერდა და ის სიამოვნებით მიიღო ზაგრატ IV-მ, რომელმაც მას მამისეული სამფლობელოები დაუბრუნა და სპასალარობა უწყალობა (იხ. ვ. კოპალიანი, საქართველოსა და ბიზანტიის პოლიტიკური ურთიერთობა, გვ. 272-273).
- [20] რ. კიკნაძის აზრით, სულთანს ამ დროს თბილისის ამირასთან ერთად რუსთავის ამირაც ახლდა (იხ. რ. კიკნაძე, XI-XIII სს. თბილისის ისტორიიდან, გვ. 117).
- [21] ამატიანე, გვ. 309-312: რ. კიკ ნაძე, XI-XIII საუკუნეთა თბილისის ისტორიიდან, გვ. 117-119; ნ. შენგელია, სელჩუკები და საქართველო, გვ. 243.-248.
- [22] მათიანე, გვ. 313.
- [23] ნ. შენგელია, სელჩუკები და საქართველო, გვ. 248.
- [24] История Византии, II, 1967, с. 286-287.
- [25] მათიანე, გვ. 314.
- [26] მათიანე, გვ. 315-316.
- [27] იქვე, გვ. 316.
- [28] იქვე
- [29] იქვე.
- [30] იქვე, გვ. 317.
- [31] იქვე.
- [32] იქვე.
- [33] მათიანე, გვ. 317.
- [34] იქვე.
- [35] ცხოვრება მეფეთ მეფისა დავითისი (შემდეგში დავითის ისტორიკოსი), ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 318.
- [36] შდრ. ვ. კოპალიანი, საქართველოსა და ბიზანტიის პოლიტიკური ურთიერთობა... გვ. 284.
- [37] ნ. შენგელია, სელჩუკები და საქართველო, გვ. 308.
- [38] დავითის ისტორიკოსი, გვ. 318.
- [39] დავითის ისტორიკოსი, ქ. ცხ., I, გვ. 319.
- [40] იქვე.
- [41] იქვე.
- [42] იქვე, გვ. 320.
- [43] იქვე.
- [44] А. Ю. Якубовский, Сельджукское движение и туркмены в XI в., Известия Ан СССР, Отд. Общ. Наук, 1937, № 4, с. 945. გაბაშვილი, თურქ-სელჩუკთა შემოსევები და ბატონობა, ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, თბ., 1957, გვ. 125.
- [45] А. А. Али-заде, К некоторым вопросам, относящимся к истории владычества сельджуков, Кавказского исторического общества, თბ., 1966, გვ. 271.
- [46] თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, I, გვ. 229.
- [47] დავითის ისტორიკოსი, გვ. 321.
- [48] იქვე.
- [49] დავითის ისტორიკოს., გვ. 321.
- [50] იქვე.
- [51] იქვე.
- [52] იქვე, გვ. 322.
- [53] იქვე, გვ. 321.
- [54] იქვე, გვ. 322.

[55] ნ. შენგელია, დასახ. ნაშრ., გვ. 316-317; შდრ. რ. მე ტრეველი, ნარკვევები ფეოდალური საქართველოს ისტორიიდან, თბ., 1972, გვ. 53-57.

[56] ქრონიკები, I, გვ. 233.

[57] დავითის ისტორიკოსი, გვ. 323.

[58] იქვე, გვ. 324.

[59] გიორგი II ცოცხალია 1112 წლამდე. თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, I, გვ. 233-234, 239.

[60] ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII, გვ. 25-27.

[61] ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, V, 1971, გვ. 158.

[62] იქვე.

თავი მესამე

საქართველო XI ს. ბოლოს და XII ს. პირველ მეოთხედში. დავით IV აღმაშენებელი

ახლად გაერთიანებული საქართველო კატასტროფის პირამდე მივიდა თურქ-სელჩუკთა შემოსევების შედეგად. XI ს. სელჩუკთა მფლობელობის ქვეშ იმყოფებოდა ვრცელი ტერიტორია ცენტრით ისპაჰანში (შუა აზია, ირანი, არაბეთის ერაყი, თითქმის მთელი მცირე აზია, სომხეთი, საქართველო, აზერბაიჯანი, ბიზანტიის იმპერიის ნაწილი).

განვითარების საკმაოდ დაბალ საფეხურზე მდგომმა თურქ-სელჩუკებმა შედარებით ადვილად დაიპყრეს მათზე მეტად განვითარებული ხალხები. თურქ-სელჩუკები არც რიცხოვნობად იყვნენ ბევრად მეტნი მათ მიერ დაპყრობილ ხალხებზე და არც შეიარაღებით ჯობნიდნენ მათ, მაგრამ მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნების ფეოდალური დეცენტრალიზაცია ხელსაყრელ პირობებს უქმნიდა მტკიცედ ცენტრალიზებულ თურქებს და უადვილებდა მათ წინააღმდეგ ბრძოლას. დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა აგრეთვე ჯარის ორგანიზაციის სისტემას. თურქ-სელჩუკებს მუდმივი ლაშქრის ტიპის ცენტრალურ ხელისუფლებასზე დამოკიდებული ლაშქარი ჰყავდათ, მათ წინააღმდეგ მებრძოლი ქვეყნების ლაშქრის ორგანიზაცია ფეთდალურად დაქუცმაცებულ საწყისებზე იყო მოწყობილი, რაც აძნელებდა თურქებთან ბრძოლას.

კერძოდ, საქართველოს დაპყრობა მათ მიერ მრავალი საშინაო და საგარეო მნიშვნელობის ფაქტორით იყო განპირობებული. XI საუკუნეში. ჩვენში სრულდებოდა ერთიანი ქართული ფეოდალური მონარქიის შექმნისა და ხელისუფლების ცენტრალიზაციის პროცესი. უშუალოდ თურქთა შემოსევების დროისათვის (XI ს. 60-იანი წლები) მეფე ბაგრატ IV-მ შეძლო ქართული მიწების უდიდესი ნაწილის ერთ სამეფოდ გაერთიანება და ხანგრძლივი ბრძოლიდან ფეოდალური არისტოკრატის იმ დაჯგუფების წინააღმდეგ, რომელიც მეფის ძლიერ ერთპიროვნულ ხელისუფლებას არ ემორჩილებოდა, გამარჯვებული გამოვიდა. ეს შინაკლასობრივი ბრძოლა, როგორც უკვე აღნიშნული იყო, მჭიდროდ ეხლართებოდა ბიზანტიასთან ურთიერთობას. ბიზანტიასთან ომიც საკუთრივ

ქართული მიწებისათვის მთელი XI ს. მანძილზე წარმოებდა. ფაქტიურად საქართველომ ეს ომიც მოიგო, მაგრამ ხანგრძლივი და მომქანცველი ბრძოლები დიდ მსხვერპლს მოითხოვდა და ეს გამარჯვება ახლად გაერთიანებულ საქართველოს ძვირად დაუჯდა.

ასე რომ, თურქ-სელჩუკთა შემოსევების დროისათვის საქართველოს ამ ბრძოლების ჭრილობები არ ჰქონდა ჯერ მოშუშებული, გაერთიანებისათვის ბრძოლაც არ იყო ბოლომდე მიყვანილი - თბილისი და მისი ოლქი ისევ მაჰმადიან მფლობელებს ეპყრათ, ხოლო კახეთ-ჰერეთის შემოერთებას ის-ის იყო ამთავრებდა ბაგრატი. თურქ-სელჩუკების შემოსვლამ საქართველოს მიწა-წყალზე ერთბაშად ამოძრავა მეფის ძლიერი ცენტრალისტური ხელისუფლებით უკმაყოფილო ფეოდალები და ხელსაყრელი პირობები შექმნა ჯერ კიდევ არცთუ ისე მტკიცედ შემოერთებული კახეთისა და ჰერეთის განდგომისათვის.

არახელსაყრელი მდგომარეობა იყო საქართველოს ირგვლივაც. XI ს. 80-იანი წლებისათვის თურქ-სელჩუკებმა მთლიანად დაიპყრეს რან-შარვანი. დამოუკიდებელი სომხეთი აღარ არსებობდა. XI საუკუნის მანძილზე ხანგრძლივი და მძიმე ბრძოლების შემდეგ სომხური სამეფო-სამთავროები ბიზანტიის ხელში აღმოჩნდა, ხოლო შემდეგ სელჩუკებმა დაიპყრეს. ასე რომ, აქედან საქართველოს მისადგომებს არავინ არ ამაგრებდა. ბიზანტიის იმპერიამ X - XI საუკუნეების მანძილზე მთელი თავისი ძალები ბულგარელებთან, ჩრდილო კავკასიელ მომთაბარეებთან და სომხეთსა და საქართველოსთან. ომს შეაღია. საგრძნობლად დაასუსტა იმპერია გაუთავებელმა შინაპოლიტიკურმა ბრძოლამაც, რამაც შეუწყო-ხელი ბიზანტიის დამარცხებას სელჩუკებთან ბრძოლაში.

საქართველო ენერგიულ წინააღმდეგობას უწევდა თურქებს, მაგრამ მარტო დარჩენილი და ყოველი მხრიდან სელჩუკებით გარშემომდგარი, ამასთან შინა უთანხმოებებით დასუსტებული ქვეყანა დამარცხდა მტერთან ბრძოლაში. დავითს მძიმე მემკვიდრეობა ხვდა წილად - დანგრეული და აშლილი ქვეყანა, ამოწყვეტილი და აყრილ-გახიზნული მოსახლეობა.

დავითის პოლიტიკური საქმიანობა გეგმაზომიერი და მიზანდასახული იყო. პირველ რიგში, საჭირო იყო წესრიგის დამყარება ქვეყნის შიგნით, დიდგვარიან საერო და საეკლესიო ფეოდალთა ალაგმვა, სახელმწიფოს მმართველობის აპარატის ცენტრალიზაცია და ჯარის რეორგანიზაცია იმ ტიპის ლაშქრად, რომელიც უკეთ დაუპირისპირდებოდა თურქ-სელჩუკთა ლაშქარს.

ამგვარად, დავითის პოლიტიკური ღონისძიებანი ორი ძირითადი მიმართულებით წარიმართა: ქვეყნის საშინაო საქმეების მოწესრიგება და თურქ-სელჩუკების განდევნა.

§ 1. საქართველოს ფეოდალური მონარქიის გაძლიერება. დავით IV-ის რეფორმები

დავითმა თავის გარშემო შემოიკრიბა ერთგული, საქვეყნო საქმისათვის თავდადებული მოღვაწენი, რომელთა შორის განსაკუთრებით აღსანიშნავი იყვნენ მეფის მწიგნობართუხუცესი გიორგი და მეფის მოძღვარი არსენი. ახასიათებს რა გიორგის, დავითის ისტორიკოსი წერს, რომ ის იყო “კაცი სრული ყოვლითა, სიკეთითა სულისა და ჯორცთასა, სავსე სიბრძნითა და გონიერებითა, განმზრახი, სჯანი და ფრთხილი, თანააღზრდილი აღმზრდელი პატრონისა და თანაგანმკაფველი ყოველთა გზითა, საქმეთა და ღუაწლთა მისთა”^[1]. გიორგი, ისტორიკოსის სიტყვით, “თავადგა სიყრმიტგანა პატრონისა მსახურებათათვის”^[2].

უპირველეს ამოცანად დავითმა დაისახა საკუთრივ ქართლის გაწმენდა ჩამოსახლებულ თურქთაგან და აყრილ-გაქცეული მოსახლეობის მამა-პაპათა ნასახლარებზე დაბრუნება.

დავითმა ნელ-ნელა შეადგინა ერთგული სამხედრო რაზმები, რომელნიც ძირითადად ყმა მოლაშქრეებისა და წვრილი მსახურეული აზნაურებისაგან შედგებოდა. დავითის რაზმები გუნდ-გუნდად დაყოფილნი თავს ესხმოდნენ ქართლში ჩამომსხდარ თურქებს, ერეკებოდნენ მათ და გაქცეულ და აყრილ მოსახლეობას დაბრუნებისა და მეურნეობის აღდგენის საშუალებას აძლევდნენ.

ფართო საქმიანობისა და თურქთა წინააღმდეგ შეტევაზე გადასვლისათვის აუცილებელი იყო ქვეყნის შიგნით მდგომარეობის განმტკიცება და ურჩი დიდგვარიანი ფეოდალების სახელმწიფოს ცენტრალური მმართველობისათვის დაქვემდებარება. ასეთ ურჩ ფეოდალთაგან ყველაზე დაუმორჩილებელი და ძლიერი ისევ კლდეკარის ბაღვაშთა სახლი, კერძოდ, ერისთავი ლიპარიტ IV რჩებოდა, რომელიც, როგორც ისტორიკოსი გვაუწყებს, “მეფისა დავითის წინაშე იყო რეცა ერთგულად”^[3]. მაგრამ ლიპარიტმა მალე გამოამჟღავნა თავისი სახე და 1093 წ. დავითისათვის აშკარა გახდა, რომ “ლიპარიტ ამირამ იწყო მათვე მამულ-პაპურთა კუალთა სლვა”^[4]. არ ჩანს კონკრეტულად რაში გამოიხატა ლიპარიტის “მამულ-პაპურთა კუალთა სლვა”, მაგრამ აშკარაა, რომ დავითის წინააღმდეგ რაღაც მზადდებოდა და “დავით ინება გაწურთა მისი”. და შეიპყრო ლიპარიტი. ამ უკანასკნელმა მოინანია ცოდვები და შუამდგომელთა მეცადინეობით მეფემ ფიცით შემომტკიცებელი ლიპარიტი გაათავისუფლა და თავის ძველ დიდებაში აღადგინა. მაგრამ ლიპარიტი 1095 წ. დავითმა ისევ შეიპყრო და ორი წლის პატიმრობის შემდეგ 1097წ. ბიზანტიაში გაამევა^[5]. 1103 წ., როდესაც გარდაიცვალა რატი, ძე ლიპარიტისი, დავითმა გააუქმა კლდეკარის საერისთავო, როგორც ადმინისტრაციული ერთეული. რატის გარდაცვალებით “დასრულდა სახლი ბაღვივაშთა, სახლი განმამწარებელთა, რამეთუ სუა უკანასკნელი თხლე რისხვისა, სასუმელი ცოდვილთა ქუეყანისათა, და არღარავინ დაშთა საყოფელთა მათთა მკვდრი”^[6].

კლდეკარის საერისთავო მეფემ თავისად დაიჭირა. დავითის ეს ღონისძიება სრულიად ეთანხმება მისი სახელმწიფოებრივი საქმიანობის საერთო ხაზს, რომლის მიზანი საქართველის საბოლოო გაერთიანება და ერთიანი ქართული ფეოდალური მონარქიის შექმნა იყო მეფის ძლიერი ერთპიროვნული ხელისუფლებით. ამ ძლიერი საერისთავოს გაუქმებით მან მნიშვნელოვნად დაასუსტა ოპოზიცია და გააძლიერა სამეფო ხელისუფლება. საქართველოს ერთ სამეფოდ შეკვრისათვის აუცილებელი იყო, რომ თრიალეთი მეფის ხელთ ყოფილიყო, რადგან აქ გადიოდა უმოკლესი გზა, რომლითაც საქართველოს აღმოსავლეთი ნაწილი მის სამხრეთ-დასავლეთ მხარეს უკავშირდებოდა. ამასთანავე, თრიალეთს დიდი სამხედრო-სტრატეგიული და ეკონომიკური მნიშვნელობა ჰქონდა და ამან განაპირობა საქართველოს გაერთიანების დაწყებისთანავე ჯერ აფხაზთა მეფეების, ხოლო

შემდეგ გაერთიანებული საქართველოს გამუდმებული ბრძოლა ამ პროვინციისთვის^[7]. ბაღვაშთა მსგავსად, დავითის პოლიტიკის მოწინააღმდეგე იყო აზულეთისძეთა ფეოდალური სახლი, რომლის წარმომადგენელს ძაგანს დავითმა ყველაფერი ჩამოართვა^[8]. ლიპარიტის და სხვათა ბედი სამაგალითოც იქნებოდა დიდგვარიანებისათვის, რომელთათვისაც აშკარა იყო, რომ დავითი არ იმეორებს თავისი მამის მეთოდებს მემამბოხე ფეოდალთა მიმართ და ურჩებს კი არ ასაჩუქრებს, პირიქით, სათანადოდ უსწორდება. ჩანს, გრძელდება ზემოთ აღნიშნული საქართველოს გაერთიანებისთანავე დაწყებული პროცესი ძველ ადმინისტრაციულ ერთეულთა, საერისთავოთა გაუქმებისა^[9].

საქართველოს სამეფოს საზღვრების გაფართოებასთან ერთად დავითის დროსვე შეიძლება შექმნილიყო მონაპირე-მოსაზღვრე ქვეყანათა საგანგებო ერთეულები, რომელთაც თამარის ეპოქაში “სანაპირო”, ხოლო მათ მმართველებს “მონაპირენი” ეწოდებათ^[10].

ხელისუფლების ცენტრალიზაციისათვის ბრძოლა არ შეიძლებოდა მხოლოდ დიდგვარიან საერო ფეოდალთა წინააღმდეგ ბრძოლით შემოფარგლულიყო, უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა ეკლესიის ადგილს და მის მდგომარეობას სახელმწიფოში. საქართველოს საბოლოო გაერთიანება და ერთიანი ცენტრალური მმართველობის დამყარება ეკლესიის სახელმწიფოსადმი დამორჩილებას გულისხმობდა.

X - XI საუკუნეებში ქართულ ეკლესიაში გაძლიერდა ფეოდალური არისტოკრატის გავლენა, რასაც განსაკუთრებით შეუწყო ხელი ამ დროისათვის აქ საბოლოოდ ფესვგამდგარმა მემკვიდრეობითმა წესმა, რომლის ძალით უმაღლეს საეკლესიო თანამდებობათა დაკავება მხოლოდ მაღალი წოდების წარმომადგენლებს შეეძლოთ^[11].

იმუნიტეტმოპოვებულ და გაძლიერებულ ეკლესიას უკვე აღარ აწყობდა ძლიერი საერო ხელისუფალი. სახელმწიფო ცდილობდა ეკლესია თავის მოკავშირედ შეენარჩუნებინა. ისევე როგორც საერო ფეოდალებში, ეკლესიაშიც სახელმწიფო ხელისუფლებას ჰყავდა თავისი მომხრეებიც და მოწინააღმდეგენიც. დავითმა თავისი მომხრეების მხარდაჭერით შეძლო იმ დიდი ღონისძიების გატარება, რომელიც რუის-ურბნისის საეკლესიო კრებამ განახორციელა. დავითის მომხრეთა შორის უნდა ყოფილიყვნენ გიორგი ჭყონდიდელი, არსენ ბერი, დავითის მოძღვარი, კათალიკოსი და სხვა საეკლესიო მოღვაწენი. ცალკეულ სასულიერო პირთა გარდა, მეფის პოლიტიკის მხარდამჭერად, ჩანს, ზოგი ეკლესია-მონასტერიც გამოდიოდა.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი ძალიან მუქ ფერებში აღწერს ეკლესიაში შექმნილ ვითარებას. მისი სიტყვით, “წმინდანი ეკლესიანი, სახლნი ღმრთისანი, ქუაბ ავაზაკთა ქმნილ იყვნეს”^[12]. ყოველგვარი უწესოება ეკლესიებიდან მომდინარეობდა, “რომელნი ნაცვლად სჯულთა საღმრთოთა ურჯულებასა აწურთიდეს მათ ქუეშეთა ყოველთა”^[13]. მთელი ამ უბედურების უმთავრეს მიზეზად ისტორიკოსს ის მიაჩნია, რომ უღირსთა და უწესოთა მამულობით უფრო, ვიდრე ღირსებით დაეპყრნეს უფროსნი საეპისკოპოსონი, ვითარცა ავაზაკთა, და მათნივე მსგავსნი ხუცესნი და ქორეპისკოპოსნი დაედგინნეს”, სწორედ აქედან გამომდინარეობდა ის, რომ “სახლით უფლისათ და მღვდელთაგან გამოვიდოდა ყოველი ურჯულოება და ცოდვა”^[14].

ყურადღებას იქცევს ყველა წყაროს ერთნაირი შეფასება საეკლესიო პირებისა, როგორც მუღირსებისა. რატომ არიან ისინი უღირსნი ან ვისი თვალსაზრისით არიან მუღირსნი?!

ცნობილია, რომ გარკვეული ნაწილი ალბათ მართლაც უღირსი იყო იმ თანამდებობისა, რომელიც მას ეკლესიაში ეკავა, რადგან უკვე ნახევარ საუკუნეზე მეტი ხანია, რაც წყაროებით დასტურდება საეკლესიო თანამდებობათა გაყიდვა. მაგრამ საქმე მარტო მათ ხომ არ შეეხებათ. ასეთებთან ბრძოლა არც ისე ძნელი უნდა ყოფილიყო, მით უმეტეს ისეთი ძლიერი მეფისათვის, როგორც დავით აღმაშენებელია. მაგრამ აქ “უღირსად” მარტო ისინი კი არ ითვლებიან, ვინც თავიანთი განათლებითა თუ ცენზით არ არიან მათ მიერ დაკავებულ თანამდებობათა შესაფერნი, არამედ უმთავრესად ისინი, ვინც მეფის თვალსაზრისით, სამეფო დასის შეხედულებითა და სახელმწიფოს ცენტრალისტური პოლიტიკის აზრით არიან “უღირსნი”. მოწინააღმდეგე დაჯგუფების თვალსაზრისით კი ისინი ალბათ სრულიად ღირსეულნი არიან. ასეთ “უღირსთა” პოზიცია, ჩანს, ძალიან ძლიერი იყო. მეფის წინააღმდეგ მთელი მონასტრები გამოდიან, რომელიც დავითმა ამის გამო “გაამწარა”^[15] და, რაც მთავარია, ამ მუღირსთან გადასაყენებლად საჭირო გახდა საგანგებო საეკლესიო კრების მოწვევა. ნიშანდობლივია, რომ ამ საეკლესიო კრების ოქმის პირველი მუხლი სწორედ ამ “უღირსთაგან” ეკლესიის გაწმენდის ფიქსირებას ახდენს.

1103 წ. დავით აღმაშენებელმა საგანგებოდ ჩატარებული დიდი სამზადისის შემდეგ განახორციელა რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების მოწვევა, რომლის მიზანი იყო ეკლესიაში მოკალათებული მეფის მოწინააღმდეგე დასის განდევნა და უმაღლეს საეკლესიო თანამდებობებზე მეფის ცენტრალისტური პოლიტიკის მომხრეთა დანიშვნა-აღზევება. ამ მნიშვნელოვანი საქმის მომზადებისას, როგორც ითქვა, დავითს მხარში უდგნენ გიორგი მწიგნობართუხუცესი, რომელსაც ამ საეკლესიო კრების “ძეგლის წერა” კრების “თვალს”^[16] უწოდებს, იოვანე კათალიკოსი, ამავე დოკუმენტით დახასიათებულია, როგორც “ყოვლად ღირსი მთავარეპისკოპოსი, კათალიკოსი და ყოვლისა საქართველოსა დიდი მამათ მთავარი”^[17], წმინდა ბერი და სულიერი მამა ევსტრატე, არსენ მონაზონი და სიმრაველე “მამათა მღვდელთმთავართა და მონაზონთა”^[18].

რუის-ურბნისის კრების დადგენილებით, ეკლესიიდან განდევნილ იქნენ არაღირსებისამებრ აღზევებული მღვდელმსახურები და მათ მაგიერ ღირსნი და მეფის ხელისუფლების მომხრე პირები დაინიშნენ”^[19]. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი მაღალ შეფასებას აძლევს რუის-ურბნისის საეკლესიო კრებას და მის დადგენილებას: “ძეგლი შუენიერი ჭეშმარიტისა სარწმუნოებისა აღწერეს, მიმდგომი და მოწამე წმიდათა ათორმეტთა კრებათა”^[20]. ისტორიკოსი არ მალავს, რომ ძნელი იყო უღირს მღვდელთმთავრებთან ბრძოლა, რადგან ისინი მიყვნენ კაცნი მთავართა და წარჩინებულთა შვილნი”^[21]. მაგრამ მიუხედავად ამისა, “უღირსად გამოჩინებულნი განკუეთნეს და შეაჩუენნეს, გარდამოსთხინეს საყდართაგან”^[22]. ხოლო მათ მაგიერ საეკლესიო კრებამ სხვანი დაადგინა: “ჭეშმარიტნი მწყემსნი და სათნონი ღმრთისანი”^[23]. მამით დავით მეფის პოლიტიკური მიზანი მიღწეული იყო. მან დიდგვარიანთა რეაქციულ ოპოზიციას ჩამოაშორა დიდი ზნეობრივი და ნივთიერი ძალის მქონე მოკავშირე. მას შემდეგ საქართველოს ეკლესია მთელი თავისი შემდეგებით მხარში ამოუდგა მეფეს გარეშე თუ შინაურ მტრებთან ბრძოლაში”^[24].

მართალია, დავით აღმაშენებელმა მიაღწია იმას, რომ მეფემ მოიპოვა უფლებები ეკლესიაზე, ეკლესიაც შეურიგდა დავითის ჩარევას მის საქმეებში^[25], მაგრამ ამ უფლებას განმტკიცება-შენარჩუნება ესაჭიროებოდა და სწორედ ამას ისახავდა მიზნად მწიგნობართუხუცესისა და ჭყონდიდელის თანამდებობათა გაერთიანება.

მწიგნობართუხუცესის, როგორც მეფის ხელშინაური მოხელის არსებობა, წყაროებით XI საუკუნიდანაა დადასტურებული^[26], თუმც გამორიცხული არ არის მისი უფრო ადრე არსებობის შესაძლებლობაც.

მწიგნობართუხუცესად, როგორც ჩანს, თავიდანვე ბერი ინიშნებოდა^[27]. ამავე დროს მეფის ეს “ხელშინაური” მოხელენი იმთავითვე მეფის ერთგულებით იყვნენ ცნობილნი. “მწიგნობართუხუცესობა სავსებით ცენტრალური ხელისუფლებისაგან იყო დამოკიდებული. ამ ჯელსა და მეფის უფლების ძლიერებას შორის პირდაპირპროპორციული დამოკიდებულება იყო: რაც უფრო ძლიერი იყო მეფე (და სამეფო კარი), მით უფრო ძლიერი და მნიშვნელოვანი იყო მწიგნობართუხუცესობა და პირუკუ. ბუნებრივია, ამიტომ, რომ მწიგნობართუხუცესი ცენტრალური ხელისუფლების გაძლიერება-განდიდების თავდადებული მომხრე და მოღვაწე უნდა ყოფილიყო”^[28]. მწიგნობართუხუცესის ერთგულება მეფისადმი ამ ჯელის ბუნებით და მისი მდგომარეობითაა განპირობებული. ფეოდალურ ქვეყანაში კარის მოხელეებს სამსახურის სანაცვლიდ მეფისაგან ეძლეოდათ დიდი სამფლობელოები, ხოლო კარის მოხელე დიდი ფეოდალები, როგორც წესი, ამჟღავნებდნენ როგორც მაღალი თანამდებობის, ისე ამ თანამდებობასთან დაკავშირებული სამფლობელოების მემკვიდრეობით საკუთრებად გადაქცევის ტენდენციას. მწიგნობართუხუცესი კი როგორც ბერი, ასეთი ტენდენციისაგან თავისუფალი იყო.

მეფის პოლიტიკის მომხრეობით ხასიათდება თავისი მდგომარეობით ჭყონდიდის ეპისკოპოსი.

ჭყონდიდის საეპისკოპოსო კათედრა X ს. პირველ ნახევარში დააარსა ეგრის-აფხაზეთის მეფემ გიორგიმ. ჭყონდიდის საეპისკოპოსო, ისევე როგორც აფხაზეთა მეფეების მიერ დაარსებული რიგი სხვა ქართული კათედრები დასავლეთ საქართველოში, ბერძნული ეკლესიის გავლენის საპირისპიროდ იყვნენ აღზევებულნი და ამდენად სრულიად კანონზომიერია ჭყონდიდის ეპისკოპოსის ერთგულება მეფის ხელისუფლებისადმი^[29]. ჭყონდიდის ეპისკოპოსი ამავე დროს ყველაზე წარჩინებული იყო დასავლეთ საქართველოს ეპისკოპოსთა შორის და “მას ახასიათებდა მეფის ხელისუფლებისადმი ერთგულობის ორსაუკუნოვანი ტრადიცია”^[30]. მწიგნობართუხუცესს, როგორც ბერს, ხოლო ჭყონდიდელს, როგორც ეპისკოპოსს, ხელი მიუწვდებოდათ საეკლესიო საქმეებზე. სწორედ ამიტომ რუის-ურბნისის კრების შემდეგ, 1103 - 1110 წლებს შუა^[31] ან უფრო უშუალოდ კრების შემდეგ 1103 - 1104წწ.^[32] დავით აღმაშენებელმა ეს ორი “ჯელი” გააერთიანა და შექმნა მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელის ინსტიტუტი. ამიერიდან კიდევ უფრო გაიზარდა ჭყონდიდელის როლი ეკლესიაში და თუ მწიგნობართუხუცესი, როგორც მეფის სამდივანმწიგნობროს მეთაური, მეფის შემდეგ პირველი პირი იყო სახელმწიფოში, ეკლესიაში კათალიკოსის შემდეგ ყველაზე დიდი გავლენით ჭყონდიდელი სარგებლობდა. ამ მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელის მეშვეობით მეფე უშუალოდ ერეოდა ეკლესიის საშინაო საქმეებში და კარნახობდა ეკლესიას თავის ნებას.

ნიშანდობლივია, რომ ერთიანი ქართული ფეოდალური მონარქიის არსებობის მანძილზე ეს ჯელი თითქმის უცვლელად განაგრძობდა არსებობას და დავით IV-ის მიერ გატარებული ღონისძიება, იშვიათი გამონაკლისის გარდა, თითქმის არ დარღვეულა, ესეც, თავის მხრივ, მოწმობს ამ რეორგანიზაციის დროულობასა და საჭიროებას.

იმთავითვე ნათელი უნდა ყოფილიყო დავითის ღონისძიების მნიშვნელობა ცენტრალური ხელისუფლების გაძლიერებისათვის. ამიტომ ის არასასურველი იქნებოდა დიდგვარიანი ფეოდალებისათვის. მეფის პოლიტიკასა და ამ დიდგვარიანთა შორის ბრძოლის გამოძახილი შეიძლება იყოს ის გარემოება, რომ 1118 წლიდან (გიორგი მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელის გარდაცვალებიდან) 1125 წლამდე ჰყონდიდელი ჩვენთვის უცნობი და, როგორც ჩანს, დავითისათვის არცთუ სასურველი პირია^[33]. გიორგის გარდაცვალებისას მწიგნობართუხუცესობა დავითმა გიორგის დისწულს სვიმონ ბედიელ-ალავერდელს მისცა და მხოლოდ 1125წ. მიუმატა მას ჰყონდიდლობაც^[34]. ნიშანდობლივია თვით ამ სვიმონის ბედიელ-ალავერდელობაც, რადგან ერთი პირის ხელშია გაერთიანებული დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს შორეული (ბედია, ალავერდი) კათედრები, რაც დავითის გამაერთიანებელი პოლიტიკის ერთ-ერთი აშკარა გამოვლინებაა^[35].

ამგვარად, დავითის ღონისძიებათა შედეგად ეკლესია მეფის ცენტრალური ხელისუფლების კონტროლს დაუქვემდებარდა^[36]. ამ თვალსაზრისით საყურადღებოა დავითის ისტორიკოსის განცხადება, რომ “კუალად მონასტერნი და საეპისკოპოსონი და ყოველნი ეკლესიანი წესსა და რიგსა ლოცვისასა და ყოვლისა საეკლესიო განგებისასა დარბაზის კარით მიიღებდიან, ვითარცა კანონსა უცთომელსა, ყოვლად შუენიერსა და დაწყობილსა, კეთილწესიერებასა ლოცვისა და მარხვისა”^[37]. სახელმწიფო ხელისუფლებისაგან ეკლესიის დამოკიდებულების უფრო ნათლად დადასტურება ალბათ გაძნელებოდა! ამავე დროს, სასულიერო წრეების წარმომადგენლები მონაწილეობდნენ სახელმწიფოს უზენაესი ორგანოების საქმიანობაში, მაგალითად, კათალიკოსი, მონასტერთა წინამძღვარი და სხვა მაღალი სასულიერო პირნი სამეფო დარბაზსაც ესწრებოდნენ^[38].

მეფეც დიდად ზრუნავდა ეკლესია-მონასტრებზე და საგრძნობ შეღავათებსაც აძლევდა მათ; ეწეოდა საეკლესიო-სამონასტრო მშენებლობას, სწირავდა ეკლესია-მონასტრებს მამულებს და, რაც მთავარია, ანიჭებდა სრულ საგადასახადო შეუვალობას^[39]. როგორც დავითის ისტორიკოსი გვაუწყებს, დავითმა “განათავისუფლნა არა მონასტერნი ოდენ და ლავრანი მოსაკარგავეთა მაჭირვებელთაგან, არამედ ხუცესნიცა სამეფოსა შინა მისსა ყოვლისა ჭირისა და ბეგრისაგან, რათა თავისუფალთა საღმრთო მსახურება მიუპყრან ღმერთსა”^[40]. ეკონომიკურად წელმაგარ და პოლიტიკურად გამარჯვებული ქვეყნის მმართველს უფლება აქვს ასეთი ნაბიჯი გადადგას და მის ხელქვეით მყოფ ეკლესიას ეს დიდი შეღავათი მისცეს. ეკლესიის დამორჩილება სახელმწიფოსადმი იყო უდიდესი მნიშვნელობის მოვლენა ხელისუფლების ცენტრალიზაციის თვალსაზრისით. “საეკლესიო რეფორმებს მოჰყვა უმნიშვნელოვანესი ცვლილებანი სახელმწიფოს მართვა-გამგეობაში, რომელთაც ჩაუყარეს საძირკველი ქართული სახელმწიფოს ძლიერებასა და მეფის შეუზღუდველ ხელისუფლებას, თვითმპყრობელობას”^[41].

დავით IV-ის მიერ გატარებული ღონისძიებანი სახელმწიფოს მართვა-გამგეობის ცენტრალიზაციის ხაზით მარტო ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის გაერთიანებული ინსტიტუტის შექმნით არ ამოიჭურებოდა. “დავით აღმაშენებელმა, - წერს ნ. ბერძენიშვილი, - ფეოდალური საქართველო სახელმწიფო განვითარების ახალ გზაზე გამოიყვანა. უეჭველია, სახელმწიფო წყობილების ძლიერი გარდატეხისას სათანადო ცვლილება უნდა განეცადა ხელისუფალთა უფლება-მოვალეობასაც”^[42].

საქართველოს გაერთიანებისა და ერთიანი ქართული ფეოდალური მონარქიის შექმნასთან ერთად იწყებს ჩამოყალიბებას სახელმწიფო მმართველობის ერთიანი სისტემა. ამ მხრივ ზოგი რამ, ალბათ, ამ გაერთიანებულმა სახელმწიფომ ადრეფეოდალური ქართული პოლიტიკური ერთელებიდან გადმოიღო, მაგრამ ბევრი რამ უკვე ახალ ვითარებაში ახლებურად ეწყობოდა^[43]. გაერთიანებული სახელმწიფოს მმართველობის აპარატის ჩამოყალიბებას უშუალოდ უკავშირდება ჩვენში ვაზირის ინსტიტუტის შექმნა.^[44]

როგორც ცნობილია, ტერმინი “ვაზირი” ქართული წარმოშობის არ არის. “ვაზირი” არაბულ-სპარსული სიტყვაა და ირანულ სამოხელეო სამყაროში უძველესი დროიდან არსებობს.

ვაზირი სახელმწიფოს უმაღლესი მოხელეა პირველი აბასიანი ხალიფების დროს. მაგრამ შემდეგ აქ ვაზირის ხელისუფლება მნიშვნელობას კარგავს და მისი სამოხელეო ასპარეზი საგრძნობლად იზღუდება. ვაზირის ხელისუფლების აღორძინება სახალიფოს დაშლის შემდეგ ხდება. პირველი ნიშნები სამანიდთა სახელმწიფოში შეინიშნება და საბოლოოდ ჩამოყალიბებულ სახეს ვაზირის ინსტიტუტი თურქ-სელჩუკთა სახელმწიფოში იღებს, სადაც სახელმწიფოს მმართველობის ძირითადი საკითხები - ჯარი, გადასახადები, ფინანსები, მშენებლობა, გარეშე სამყაროსთან ურთიერთობა - ყველაფერი ვაზირს ეხება^[45]. მმართველობის ცენტრალიზაციის მიზნით დავით აღმაშენებელმა ძირითადი უწყებები (საშინაო, ფინანსთა, სამხედრო) გამოყო სხვა დარგებისაგან და ისინი უშუალოდ მეფის ვაზირს, მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელს დაუქვემდებარა. მათი მეთაურები კი (მანდატურთუხუცესი, მეჭურჭლეთუხუცესი, ამირსპასალარი) წინ წამოსწია სხვა “უხუცესებთან” შედარებით. “უხუცესობის” ინსტიტუტი ჩვენში ძველი მოვლენა უნდა იყოს. ამის მაუწყებელია “უხუცესების” მოხსენიება უძველეს წერილობით წყაროებში^[46] და “მწიგნობართუხუცესის” არსებობა XI ს. საქართველოში^[47]. მაგრამ ერთიანი ქართული ფეოდალური მონარქიის შექმნის შემდეგ ხდება როგორც ახალი სახელმწიფო უწყებების შექმნა, ისე ძველ “უხუცესთა” ნაწილის უშუალო დაკავშირება ქართულ სამოხელეო წყობილებასთან. გაერთიანებული საქართველოს სამეფო კარზე სწორედ ეს “უხუცესები” - მწიგნობართუხუცესი, ამირსპასალარი (ესეც “უხუცესია” შინაარსით - მხოლოდ სიტყვაწარმოებაა უცხოური), მანდატურთუხუცესი, მეჭურჭლეთუხუცესი, მსახურთუხუცესი, მეღვინეთუხუცესი, მონადირეთუხუცესი, ტყისმცველთუხუცესი და სხვანი არიან წარმოდგენილი მათ ხელქვეით მოხელეებთან ერთად. ყოველ უხუცესს გარკვეული უწყება აბარია და XII - XIII საუკუნეების მანძილზე ხდება ამ “უხუცესთაგან” ნაწილის გავაზირება. პირველი ვაზირი უხუცესთაგან მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელი იყო, უკანასკნელი - მსახურთუხუცესი^[48].

დავით აღმაშენებლამდე სასამართლო საქმეს საქართველოში მეფე აწარმოებდა, უმაღლეს სასამართლოში შეტანილი ყველა საქმე მეფეს უნდა გაერჩია^[49].

ქართული სახელმწიფოს ადრეულ ეტაპზე სასამართლო წარმოების ასეთი მარტივი წესი, ჩანს, მისაღები იყო. მაგრამ სახელმწიფოს მმართველობის აპარატის გართულებასა და, რაც მთავარია, ცენტრალური ხელისუფლების გამლიერების და ამასთან დაკავშირებით მეფის უშუალო განსაგებელთა გამრავლების შემდეგ, სასამართლოს წარმოების ტრადიციული წესი ვეღარ ამართლებდა. დავითის ისტორიკოსი ჩივის, რომ “სლვათა შინა თვსთა სამეფოთასა და სიმრავლითა სპათათა სიმალითა სლავისასა ვერ ადვილად მიემხთუეოდიან მოჩივარნი და დაჭირებულნი და მიმძლავრებულნი”^[50]. ვისაც ძალიან ესაჭიროებოდა “განკითხვა და შეწევნა მეფობრივი, ნუ უკუე და ვინმე ადვიდის ბორცუსა ზედა რასმე, გზისა მახლობელსა, ანუ კლდესა, გინა თუ ხესა, ვითარცა ზაქე. უკეთ თუ ოდენ ეპოვის ესევითარი რამე, და მუნით საცნაურ ყვეს ჭრტინვა თვსი”^[51].

დავითის ისტორიკოსის ეს მსჯელობა, რასაკვირველია, თავისთავად სწორია, მაგრამ მთლად სრული არაა. დავითს სასამართლო რეფორმის ჩატარებას მოუცლელობასთან ერთად ალბათ ამ მნიშვნელოვანი საქმის მოწესრიგების სურვილიც კარნახობდა და მამისთვის დაედგინნეს კაცნი მართლად მცნობელნი და განმკითხვარნი მოჩივართანი”^[52].

უმაღლესი სააპელაციო სასამართლო ჩვენში ე. წ. “სააჯო კარი” იყო, რომელშიც დავით აღმაშენებლამდე თვით მეფე აწარმოებდა სამართალს. დავითმა კი “სააჯო კარში” სამი მოსამართლე დასვა: მწიგნობართუხუცესი, (უფროსი) საწოლისა და ზარდახნის მწიგნობარნი. ეს სამეული აწარმოებდა უმაღლეს სასამართლოში შემოსულ საქმეთა გამოძიებას და მათი საშუალებით მოჩივარნი “მიიღებდეს კურნებასა”^[53].

“ამ ახალი დაწესებულების შექმნას, - წერს ივ. ჯავახიშვილი, - დიდი პრინციპიალური მნიშვნელობა ჰქონდა: იმის გარდა, რომ ამ გზით სასამართლოს წესიერ წარმოებას აღარავითარი გარეშე პირობები აღარ შეაფერხებდნენ, თვით მარტო ის გარემოება, რომ სასამართლო უზენაეს საფეხურშიაც მართვა-გამგეობასთან განცალკევებული იყო და განსაკუთრებულ დაწესებულებად იქცა, ქართული სამართლის დიდ წარმატებად და ღირებულებად უნდა ჩაითვალოს”^[54].

“სააჯო კარი” ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს შინაგანი წესრიგის დაცვის სადარაჯოზე იდგა. როგორც დავითის ისტორიკოსი წერს, ამ დაწესებულების მიზანი მომჩივანთა, დაჭირებულთა და მიმძლავრებულთა განკითხვა და კურნება იყო. ფეოდალურ სახელმწიფოში ძალადობა-უსამართლობის საფუძველი მრავალია. მოძალადის როლში გამოდიოდნენ “დიდი აზნაურები თავისი სახლიკაცებით, დიდმოხელე-ერისთავი თავისი აგენტებით, მეკობრენი, იჯარადარ-ხარკის ამკრეფნი, მეზვერე-მებაჟენი და სხვა”^[55].

ამ დაწესებულების დანიშნულება იყო ფეოდალური ანარქიის წინააღმდეგ ბრძოლა და სახელმწიფო ინტერესების დაცვა. ის მეფისა და მისი ძირითადი დასაყრდენი ძალის - მოსაკარგავე აზნაურთა ინტერესებს ემსახურებოდა და “მოზარდ ბატონყმურ ურთიერთობას იცავდა როგორც მთავართა მძლავრობისაგან, ისე მდაბიორთა ურჩობისაგან”^[56]. “სააჯო კარის” მუშაობას მეფე მეთვალყურეობდა და წარმართავდა ისე, როგორც ამას სახელმწიფოებრივი ინტერესები მოითხოვდა.

სახელმწიფოს მმართველობის მოწესრიგებისა და ხელისუფლების ცენტრალიზაციის თვალსაზრისით დავით IV-ის მიერ გატარებულ ღონისძიებათა

შორის მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია ე.წ. მსტოვართა ინსტიტუტის შექმნას. ისტორიკოსი მოგვითხრობს, თუ როგორ იყო მეფე ყოველივე იმის კურსში, რაც მის სამეფოში ხდებოდა. მეფემ ყველაფერი იცოდა, რაც ხდებოდა ლაშქარში, მონასტრებში, დიდ ფეოდალთა სახლებში^[57]. ასე კარგად აწყობილი სამეთვალყურეო აპარატი საგრძნობლად ზღუდავდა მეფისა და სახელმწიფოს წინააღმდეგ მიმართულ შეთქმულებათა შესაძლებლობებს, მეფე დროზე ახერხებდა მის წინააღმდეგ მიმართულ ღონისძიებათა ლიკვიდაციას. ერთი ასეთი მაგალითთაგანი უნდა იყოს ლიპარიტ ბაღვაშის ორგზის შეპყრობა დავითის მიერ. როგორც უკვე ითქვა, არ ჩანს, რომ ლიპარიტს რაიმე მოემოქმედოს დავითის წინააღმდეგ, მაგრამ მეფე მას მაინც იპყრობს. საფიქრებელია, რომ დავითისათვის ცნობილი გახდა ლიპარიტის განზრახვა და მან ის დროზე მოიცილა თავიდან. ისტორიკოსი ნიშანდობლივ აცხადებს - “მრავალნი განპატიჟებულნცა იყვნეს და მხილებულ ესევითართათჳს. ამისთჳსცა ვერ ოდეს ვინ განიზრახა ღალატი რაითურთით დღეთა მისთა, არამედ იყო ყოველთაგან საკრძალავ და სარიღო”^[58].

სამეთვალყურეო აპარატი რომ დავითის შექმნილია, ეს თითქოს უდავოდ ჩანს მისი ისტორიკოსის ჩვენებიდან. ისტორიკოსს ეუხერხულება იმის აღნიშვნა, რომ მეფეს მეთვალყურენი ჰყავდა ყველგან მიჩენილნი და მას შემდეგ, რაც აღნიშნავს დავითის მიერ ყოველივე იმის ცოდნას, რაც მის სახელმწიფოში ხდებოდა, მიმართავს მკითხველს, “ნუ ამას ეძიებ, მკითხველო, თუ ვითარ იქმნებოდა ესე, არამედ ამას სცნობდი, თუ რა სარგებელი ჰოვის ამათ მიერ”^[59]. ისტორიკოსი ამართლებს ამ ღონისძიებებს მათივე შედეგების მიხედვით და დასძენს: “დიდნი საქმენი და ფრიად სასწრაფონი წარმართნა ამით, და მრავალთა კეთილთა მიზეზ იქმნა ესე: პირველად ორგულებასა და ზაკუასა, და ღალატსა რასამე ვერვინ დიდთა ანუ მცირათაგანი იკადრებდა მოგონებადცა, არა თუ თქმად ვისდა, არცა თუ მეუღლესა და ცხედრეულსა თუისსა თანა, ანუ მოყუასსა თუისსა, გინა ყრმათა თუისთა თანა, ვინათგან ესე მტკიცედ უწყოდა ყოველმან კაცმან, რომელ პირით აღმოსლვასავე თანა სიტყუისასა საცნაურ ქმნილ არს უეჭველად წინაშე მეფისა”^[60].

სავარაუდებელია, რომ სამეთვალყურეო აპარატი ქვეყნის გარეთაც მოქმედებდა და ხელს უწყობდა დავითის ინფორმირებას მისი მეგობრებისა და მტრების საქმიანობისა და მდგომარეობის შესახებ. ეს სამეთვალყურეო აპარატი შინაგან საქმეთა უწყებაში შედიოდა, რომელსაც სათავეში მანდატურთუხუცესი ედგა.

იმ ღონისძიებათა შორის, რომელნიც დავით IV-მ გაატარა, განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება სამხედრო რეფორმას, რომლის მიზანიც ლაშქრის რეორგანიზაცია და საქართველოს სამხედრო სიძლიერის გაზრდა იყო. ხანგრძლივი და მძიმე ომების შედეგად, რომელსაც საქართველო თურქ-სელჩუკთა წინააღმდეგ აწარმოებდა, სახელმწიფოს სამხედრო ძალა საგრძნობლად დასუსტდა. ქვეყნის ეკონომიკური მდგომარეობის საერთო დაქვეითებამ და მოსახლეობის შემცირებამ ჯარის რიცხოვრივი შემცირება გამოიწვია. მეფის ხელისუფლების დასუსტებამ და ფეოდალთა თვითნებობამ, განსაკუთრებით გიორგი II-ს მეფობაში, საგრძნობლად მოშალა დისციპლინა ჯარში და ხელი შეუწყო ფეოდალური ლაშქრის დეზორგანიზაციას. საჭირო იყო ლაშქრის ორგანიზაცია, ჯარის სათანადო გაწვრთნა და დისციპლინის განმტკიცება.

დავითის ისტორიკოსი საგანგებოდ აღნიშნავს, რომ დავითს ჰყავდა “მცირე გუნდი მკედრობისა და იგინცა დაჯაბნებულნი მრავალგზის მტერთაგან

სივლტოლითა უცხენო და უსაჭურველონი და თურქთა მიმართ წყობისა ყოვლად უმეცარნი ფრიად მოშიშნი^[61]. დავითმა პირველ რიგში იზრუნა სამხედრო ნაწილების იარაღ-საჭურველითა და ცხენებით მომარაგებაზე, სწავლა-გაწვრთნასა, ჯარისათვის მხნეობისა და საკუთარი შესაძლებლობისადმი რწმენის ჩანერგვაზე. ჯარში დისციპლინისა და მხნეობის აღსადგენად დავითი ვინც ვაჟკაცობას გამოიჩინდა იმათ “ქებითა და ნიჭითა მიცემითა” ამხნევებდა, ხოლო ჯაბანთ და მშიშრებს არცხვენდა დედაკაცთა ტანსაცმლის “შთაცუმითა და კიცხვით ძაგებითა”^[62].

ჩანს, ლაშქარი განცხრომას მისცემოდა, სამხედრო ნაწილებში დროსტარება-გართობას ჰქონდა ადგილი, მტკიცედ არ სრულდებოდა რელიგიური სამსახურის ნორმები, რაც საერთოდ დისციპლინის დაცემას უწყობდა ხელს და ამიტომ დავითმა “საეშმაკონი სიმღერანი, სახიობანი და განცხრომანი და გინება ღმრთისა საძულელი, და ყოველი უწყობა მოსპობილ ყო ლაშქართა შინა მისთა”^[63]. დავითმა თავის გარშემო შემოიკრიბა ერთგულნი მოლაშქრენი და ჩამოაყალიბა მეფის პირადი გვარდია “მონა-სპა”. მონა-სპის შექმნის მიზანი იყო მეფის საკუთარი, ფეოდალთაგან დამოუკიდებელი ძლიერი სამხედრო ნაწილის შექმნა, რომელიც, პირველ რიგში, დაიცავდა მეფის პიროვნებას, მუდამ მასთან იქნებოდა და უზრუნველყოფდა გადაუდებელ სასწრაფო სამხედრო ღონისძიებათა ოპერატიულად განხორციელებას. დავით აღმაშენებლის სამხედრო დარგში გატარებულ ღონისძიებათა უმთავრესი მიზანი იყო ქართველთა ლაშქრის რიცხოვრივი გამრავლება, ლაშქრის სათანადოდ გაწვრთნა და შეიარაღება, მასში დისციპლინის განმტკიცება. დავითმა მის მიერ შექმნილი სამეთვალყურეო აპარატი სამხედრო ნაწილებში ორგულობა-ღალატის აღმოსაფხვრელადაც გამოიყენა.

მთელი ქართული ლაშქარი დავით აღმაშენებელმა ძირითადად სამ ნაწილად გაყო. ერთ ნაწილს, როგორც აღვნიშნეთ, მეფის გვარდია, მონა-სპა წარმოადგენდა; მეორე ნაწილს მეციხოვნენი შეადგენდნენ, რომელთა მოვალეობას “ქალაქთა და ციხეთა შინა” დგომა და ციხე-ქალაქების გამაგრება შეადგენდა; ხოლო მესამეს - საკუთრივ მოლაშქრეები, რომელნიც, დავითის ისტორიკოსის სიტყვით, იყვნენ “დაუცხრომლად მიმოსლვასა ლაშქრობასა მისსა ზამთარ და ზაფხულ”^[64].

ჩატარებულ ღონისძიებათა შედეგად დავითმა უზრუნველყო ქვეყნის სამხედრო შესაძლებლობის მობილიზება და მთელი ფეოდალური ლაშქრის ფეხზე დაყენება. ასე ორგანიზებული და სათანადოდ გაწვრთნილი და დისციპლინებული ლაშქრით მან მნიშვნელოვანი წარმატებები მოიპოვა და ფაქტიურად თითქმის მთელი ქართული მიწა-წყალი გაწმინდა ჩამოსახლებულ თურქთაგან. XII ს. დასაწყისიდან ვიდრე 1118 წლამდე მრავალი ქართული ქალაქი და ციხესიმაგრე გადავიდა ქართველების ხელში. “მაგრამ საქმე მარტო დაპყრობა ხომ არ იყო; თავი და თავი დაპყრობილის შენარჩუნება იყო”^[65]. დიდი მონაპოვრის შენარჩუნებისა და აგრეთვე იმ გეგმების განხორციელებისათვის, რომელსაც მეფე ისახავდა, არსებული ლაშქარი საკმარისი არ იყო. გასათვალისწინებელია ისიც, რომ საქართველოს ლაშქარი ფეოდალურ სისტემაზე იყო დაფუძნებული, რაც იმას ნიშნავს, რომ ყოველთვის არ იყო უზრუნველყოფილი მთელი ჯარის მეფის დროშის ქვეშ გამოსვლა^[66]. მართალია, დავითის მიერ გატარებულ ღონისძიებათა შედეგად ფეოდალთა ურჩობას თითქოს აღარ უნდა ჰქონოდა ადგილი, მაგრამ ამ მიღწევასაც შენარჩუნება უნდოდა. აუცილებელი იყო საკუთრივ მეფის განკარგულებაში მყოფი ლაშქრის სიჭარბე ცალკე აღებულ ყველა უძლიერესი ფეოდალის ლაშქარზე. საამისოდ მუდმივი ლაშქრის დაარსება იყო საჭირო. მაგრამ ფეოდალური

საქართველოს ეკონომიკა ვერ უზრუნველყოფდა ასეთი ჯარის შენახვას და დავით აღმაშენებელმა ეს რთული პრობლემა ძალიან წინდახედულად და ეფექტურად გადაჭრა.

1118წ. დავითმა ჩრდილო კავკასიიდან 40000 ყივჩაყის ოჯახი გადმოსახლა საქართველოში. გადმოსახლებულ ყივჩაყებს მისცეს მიწის ნაკვეთები, მიუჩინეს საზაფხულო და საზამთრო საძოვრები, უზრუნველყვეს ეკონომიკურად, რის სამაგიეროდ ყოველ ოჯახს ერთი შეიარაღებული მოლაშქრის გამოყვანა დაევალა. ყივჩაყთა 40000 მოლაშქრე მთლიანად მეფეზე იყო დამოკიდებული და არ იყო დაკავშირებული ფეოდალთა კლასთან. ეს დიდ უპირატესობას ანიჭებდა მეფეს. ამიერიდან საქართველოს მეფე ნაკლებად იყო დამოკიდებული ფეოდალურ ლაშქარზე.

დავითის არჩევანი ყივჩაყებზე იმიტომ შეჩერდა, რომ მათ საქართველოში იცნობდნენ როგორც კარგ მეომრებს. ამავე დროს მათი შენახვა შედარებით ადვილი იყო. დავითმა “უწყოდა კეთილად ყივჩაყთა ნათესავისა სიმრავლე, და წყობათა შინა სიმკნე, სისუბუქე და მიმოსვლა სიფიცხე მიმართებისა”^[67]. ამას გარდა დავითს ცოლად ყივჩაყთა მთავრის ასული ჰყავდა, რაც ხელს უწყობდა სიძე-სიმამრს შორის შეთანხმებას.

ყოველივე ამის საფუძველზე დავით მეფემ “წარავლინა კაცნი სარწმუნონი და მოუწოდა ყივჩაყთა და სიმამრსა თვისსა.

ხოლი მათ სიხარულით მიითუალეს”^[68].

საქართველოში ალბათ ცნობილი იყო ის მძიმე მდგომარეობაც, რაც ამ დროს ყივჩაყებს შეექმნათ. გაძლიერებული კიევის რუსეთი გამუდმებით უტევდა ყივჩაყებს, არბევდა მათ, დევნიდა ჩრდილო კავკასიის ველებიდან და ავიწროებდა.^[69] ასეთ მდგომარეობაში მყოფ ყივჩაყთათვის სასურველი უნდა ყოფილიყო საქართველოს მეფის წინადადება საქართველოში გადმოსახლების შესახებ.

განვითარების დაბალ საფეხურზე მდგომი ყივჩაყების მატერიალური უზრუნველყოფა ადვილი უნდა ყოფილიყო. ამავე დროს შედარებით ადვილადვე განხორციელდებოდა მათი ასიმილაცია მაღალგანვითარებულ ქართულ მოსახლეობასთან^[70].

საქართველოში გადმოსახლებული ყივჩაყების ასიმილაციის პროცესი ძალიან სწრაფად განვითარდა, მათ შეითვისეს ქართული ენა “და თვთ ყივჩაყნიცა უმრავლესნი ქრისტიანე იქმნებოდეს დღითი-დღე: და სიმრავლე ურიცხვ შეეძინებოდა ქრისტესა”^[71].

ყივჩაყების ნაწილი დავით აღმაშენებელმა დაასახლა ძირითადად აღმოსავლეთ საქართველოში, თურქ-სელჩუკთა შედეგად დაცარიელებულ შიდა ქართლში^[72], ჩრდილო სომხეთში^[73], ჰერეთში^[74], საქართველოს სასაზღვრო-სანაპირო ზოლში, სადაც მათ მოვალეობას სახელმწიფო საზღვრის გამაგრება შეადგენდა^[75].

ჩამოსახლებული ყივჩაყები დავითმა “განასრულნა ცხენებითა და საჭურველითა... დააწყუნა გუარად-გუარად და დაუდგინნა სპასალარნი და მმართველნი”^[76].

დავით აღმაშენებლის მიერ ყივჩაყთა გადმოსახლება და მათგან მუდმივი ლაშქრის შექმნა მიზნად ისახავდა ქვეყნის სამხედრო შესაძლებლობათა გაზრდას, რასაც უნდა უზრუნველყო როგორც უკვე მოპოვებული წარმატებების შენარჩუნება, ასევე მომავალი დიდი გეგმების განხორციელება, რაც გულისხმობდა

გადამწყვეტ შეტევას ამიერკავკასიაში (სომხეთი, შარვანი) გაბატონებულ თურქ-სელჩუკებზე. რადგან XI. ს. II ნახ. თურ-სელჩუკთა სახელმწიფოში სულთან მალიქ შაჰის დროს (1072-1092) გატარდა სამხედრო რეფორმა, რომლის შედეგად დაარსდა ცენტრალურ ხელისუფლებაზე დამოკიდებული მუდმივი ჯარი, შესაძლებელია, დავითის მიერ მუდმივი ჯარის შექმნის ერთ-ერთი მიზეზი ისიც იყო, რომ “თურქების წინააღმდეგ ბრძოლაში აუცილებელი იყო სელჩუკთა ახალი ორგანიზაციისათვის ახალი ძალის დაპირისპირება”^[77].

40 ათასი ყივჩაყის გარდა დავითს 20 ათასი ქართველი მუდმივი მოლაშქრეც ჰყოლია^[78], ე.ი. მისი მუდმივი ჯარი სულ 60 ათას მეომარს ითვლიდა^[79]. ამასთან, დავითის ჯარში საჭიროების შემთხვევაში დაქირავებული ოსი, ლეკი, ქურთი და სხვა მოლაშქრეებიც იყვნენ.

ყივჩაყთა ასეთი მნიშვნელოვანი ძალის ჩამოსახლებას საქართველოში, ჩანს, დავითის მოწინააღმდეგეთა მხრივ უკმაყოფილება გამოუწვევია და დავითის ისტორიკოსი მათ გასაგონად აღნიშნავს, რომ ყივჩაყთა ჩამოსახლებით მეფე “არა ცუდად დაშურეს; არც ცუდ იქმნა გამოყვანა მათი”^[80], და შემდეგ საგანგებოდ უთითებს ყივჩაყთა მეშვეობით მიღწეულ წარმატებებზე.

ყივჩაყთა ჩამოსახლება მართლაც დიდი მნიშვნელობის ღონისძიება იყო და შედეგად სათანადო მოიტანა. მაგრამ, რასაკვირველია, არ არის სწორი საქართველოს მიერ დავითის მეფობაში მიღწეული წარმატებები და განსაკუთრებით ქვეყნის შიგნით წესრიგის დამყარება მაინცდამაინც საქართველოს ლაშქარში მყოფი უცხოელების დამსახურებად მივიჩნიოთ^[81]. ყივჩაყთა ჩამოსახლებას ბევრ დადებითთან ერთად უარყოფითი მხარეებიც ჰქონდა. მომთაბარულ ცხოვრებას მიჩვეულ ყივჩაყებზე დაყრდნობა ძნელი იყო. ამავე დროს ისინი მიჩვეულნი იყვნენ სხვადასხვა სახელმწიფოთა მხარეზე ქირით ბრძოლას და ერთი მხრიდან მეორეზე გადასვლაც მათთვის უცხო არ იყო. მართალია დავით აღმაშენებელმა ყივჩაყებს მიწები მისცა და მკვიდრ ბინადრებად აქცია, რითაც ფაქტიურად საკუთარი მიწა-წყლის დაცვა დააკისრა, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ისინი მაინც ძნელად მოსავლელნი იყვნენ^[82]. ყივჩაყნი დავით მეფის ღალატსაც არ თაკილობდნენ. ისტორიკოსის სიტყვით, “რაოდენგზის ყივჩაყთა თვსთა განიზრახეს ღალატი, და განაჩინეს კაცნი მკნენი რომელნიმე კრმლითა, რომელნიმე შუბითა, სხვანი ისრითა: და ესე არა ერთ და ორ, გინა სამ, არამედ მრავალგზის”^[83].

როგორც ცნობილია, დავითმა ყივჩაყნი 1118 წელს გადმოასახლა, ე.ი. იმ დროს, როდესაც მას საქართველოს მიწა-წყალი თითქმის მთლიანად გაწმენდილი ჰქონდა თურქთაგან, ხოლო ქვეყნის შიგნით დიდი ხანია წესრიგი იყო დამყარებული; დავითმა სახელმწიფოებრივი რეფორმები XII საუკუნის დასაწყისში განახორციელა და სამხედრო რეფორმაც ჯარის რეორგანიზაციის თვალსაზრისით ამ დროს გაატარა, მხოლოდ ყივჩაყები გადმოასახლა გვიან. ეს სწორედ იმიტომ, რომ მას ყივჩაყები იმ დიდი შეტევითი ომებისათვის ესაჭიროებოდა, რომელთა განხორციელებას 20-იანი წლებიდან შეუდგა. როგორც ყივჩაყნი, ასევე დაქირავებული ოსნი, ქურთნი, ლეკნი და სხვანი დავითს მხოლოდ დამხმარე ძალად ჰყავდა. “დავით აღმაშენებელს ყივჩაყთა მუდმივი ლაშქარი არასოდეს არ გაუხდია თავის ძირითად და დასაყრდენ ძალად”^[84]. და რომ ეს ასეა, ამის უტყუარი დადასტურებაა დიდგორის ბრძოლა, რომელშიც დავითმა 40000-დან მხოლოდ 15000 ყივჩაყი გამოიყვანა, რადგან ის თავის ძირითად საყრდენ ძალად მაინც “სამეფო სპას”, ქართველთა ლაშქარს თვლიდა.

დავითმა საქართველოს სახელმწიფოს ლაშქარი გასტუმრების ახალ წესზე გადაიყვანა. მანამდე ხდებოდა სამხედრო ალაფად მოპოვებული ნადავლის განაწილება მოლაშქრეთა შორის. დავითმა ეს აკრძალა და სამაგიეროდ ლაშქარს სახელმწიფო ისტუმრებდა ულუფითა და სარგოთი (ჯამაგირით).^[85]

ზემოაღნიშნული სამხედრო რეფორმის გატარების შემდეგ დავით აღმაშენებლის სახელმწიფო ლაშქარი შედგებოდა მეფის პირადი (მონა-სპა) 5000-იანი გვარდიისაგან, 60-ათასიანი მუდმივი ჯარის, ფეოდალური ლაშქრისა და, საჭიროების შემთხვევაში, დაქირავებული როქის სპისაგან. “ჯარის ასეთი ორგანიზაცია, რომელიც დავით აღმაშენებლის რეფორმების შედეგი იყო, ძირითადად შენარჩუნებულ იქნა XII საუკუნის მთელ სიგრძეზე”^[86].

ეს ღონისძიებანი, რომელნიც სახელმწიფოს ხელისუფლების ცენტრალიზაციას ისახავდნენ მიზნად, მთლიანად, გარდა ყივჩაყთა გადმოსახლებისა, განხორციელდა XI საუკუნის დასასრულსა და XII საუკუნის დასაწყისში.

* * *

როგორც ცნობილია, ერთიანი საქართველო სხვადასხვა “საქართველოსაგან” შედგა, რომელსაც ერთ ქვეყნად გაერთიანების დროისათვის სახელმწიფოებრივი მმართველობის საკუთარი ხანგრძლივი ტრადიცია გააჩნდა. თავის მხრივ, კახთა თუ აფხაზთა სამეფოები, ჰერეთი და ქართველთა სამეფოები სხვადასხვა ქართული ქვეყნის გაერთიანების შედეგად შეიქმნენ. ასე რომ, ამ ქართულმა სახელმწიფოებმა ერთიან საქართველოში მმართველობის თავისი ფორმები მოიტანეს და საქართველოს გაერთიანება და მასში შემავალი ქვეყნების საერთო მეფისადმი დამორჩილება მათი მმართველობის სისტემის ერთ პრინციპზე აწყობას გულისხმობდა, მაგრამ ქვეყნის საბოლოო გაერთიანებისათვის მმართველობის ერთიან პრინციპზე მოწყობას უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა.^[87]

საამისოდ პირველი ნაბიჯები უკვე ბაგრატ III-მ გადადგა, როდესაც დაპყრობილი კახეთისა და ჰერეთის მეფენი დაატყვევა და იქ მმართველებად თავისი ერისთავები დანიშნა. მაგრამ საქმე იმაშია, რომ მხოლოდ უზენაეს ხელისუფალთა მიერ გატარებული ასეთი ღონისძიება ამ მდგომარეობას საბოლოოდ მაინც ვერ შეცვლიდა. როგორც ივ, ჯავახიშვილი შენიშნავს, “მაშინ გამგეებსა სცვლიდნენ ხოლმე, მართვა-გამგეობის წინანდელ წყობილებას კი იშვიათად თუ მიაკარებდნენ ხოლმე ხელს. იმ დროს წარსულის ტრადიციას მოწიწებით ეპყრობოდნენ და თემობრივ განსხვავებას არ ერიდებოდნენ.

მაშინ ჯერ კიდევ კარგად შეგნებული არა ჰქონდათ, თუ რამდენად საჭიროა ერის გაერთიანებისათვის მთელ სამეფოში თანაბარი და ერთიან დაწესებულებათა არსებობა”^[88]. რასაკვირველია, ტრადიციისათვის ანგარიშის გაწევა აუცილებელი იყო და ეს არა მხოლოდ ტრადიციის პატივისცემის გამო, არამედ იმიტომაც, რომ მის დარღვევას ისეთი ძალა უნდოდა, როგორც ბაგრატ III-ს ჯერ კიდევ არ გააჩნდა. ჩვენში მმართველობის თემობრივი პრინციპი გარკვეული თვალსაზრისით ფეოდალიზმის ხანაში არასოდეს არ მოშლილა და დავითის მიერ გატარებულ ღონისძიებათა მიუხედავად, “მართვა-გამგეობა მარტო საუწყებო პრინციპზე კი არ იყო დამყარებული, არამედ სათემო პრინციპებზეც”^[89]. ფეოდალიზმის ხანაში სხვაგვარად არც შეიძლება ყოფილიყო. არც ერთ ფეოდალურ ქვეყანაში თემობრივი

პრინციპი ქვეყნის მმართველობაში საბოლოოდ ლიკვიდირებული არ ყოფილა, ეს განვითარების შემდგომი საფეხურისათვის დამახასიათებელი მოვლენაა. მაგრამ იმავე ფეოდალიზმის ხანაში ცენტრალიზებულ მონარქიებში ხორციელდება სახელმწიფოებრივი მმართველობის თვალსაზრისით უმნიშვნელოვანესი უწყებების ერთ სისტემაზე აწყობა და მათი უშუალოდ სახელმწიფოს უმაღლესი ხელისუფლებისათვის დაქვემდებარება. სწორედ ასეთ, მთელი ქართული სახელმწიფოს მასშტაბით უზენაეს ხელისუფლებას დაუქვემდებარდა ჩვენში დავითის დროიდან მმართველობის თვალსაზრისით უმნიშვნელოვანესი უწყებები.

დავითის დროს გატარებულ ღონისძიებათა დროულობა და მნიშვნელობა საქართველოსათვის აშკარა გახდება, თუ გავითვალისწინებთ, “რომ სანამ საქართველოს გაერთიანებული სამეფო არსებობდა, მისი სამმართველო ორგანიზაცია არსებითად იგივე დარჩა, როგორც თავის დროზე დავით აღმაშენებელმა ჩამოაყალიბა”^[90].

^[1] დავითის ისტორიკოსი, გვ. 336.

^[2] იქვე, გვ. 337.

^[3] იქვე, გვ. 324.

^[4] იქვე, გვ. 32.

^[5] ივ. ჯავახიშვილი ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 195. დავითის ისტორიკოსი, გვ. 325. განსხვავებულ ქრონოლოგიას გვთავაზობს რ. მეტრეველი: ლიპარიტის ხელმეორედ შეპყრობას ის 1094 წლით ათარიღებს, ხოლო გაძევებას 1096წ. (იხ. რ. მეტრეველი, შინაკლასობრივი ბრძოლა ფეოდალურ საქართველოში, თბ., 1973, გვ. 78-82).

^[6] დავითის ისტორიკოსი, გვ. 326. შდრ. რ. მეტრეველი, დასახ. ნაშრ., გვ. 80 და სხვ.

^[7] ნ. ბერძენიშვილი, გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში, თბ., 1966, გვ. 65-66.

^[8] ანდერძი დავით აღმაშენებლისა შიომღვიმისადმი, ქართული სამართლის ძეგლები, II, გამოც. ი. დოლიძის მიერ, თბ., 1966, გვ. 13. რ. მეტრეველი, დასახ. ნაშრ., გვ. 84 და სხვ.

^[9] ძნელია თქმა, რა დაუპირისპირა დავითმა საერისთავოს. შ. მესხიას ვარაუდით, ასეთის როლში “საკარგავი” უნდა გამოსულიყო, რომელიც მას, წინააღმდეგ ქართულ ისტორიოგრაფიაში არსებული მოსაზრებისა, ფეოდალის სამსახურის სანაცვლოდ სამეფო ხაზინიდან მიღებულ ფულად სარგოდ მიაჩნია (იხ. “ძლევაჲ საკვირველი”, თბ., 1972, გვ. 31) ჩვენ უფრო იმ აზრს ვემხრობით, რომ ძირძველ ერისთავებს დავითმა “მოსაკარგავე აზნაურები” და მფლობელობის სამამულო სისტემას საკარგავების სისტემა დაუპირისპირა, “საკარგავი” კი გვესმის როგორც სამსახურის სანაცვლოდ მიღებული პირობითი მფლობელობა.

^[10] შ. მესხია “ძლევაჲ საკვირველი”, გვ. 32; შ. მესხიას დავითის დროინდელი ასეთი სანაპირო ერთეულების მმართველების სახელწოდებად “მარზპანი” და, შესაბამისად, ერთეულის სახელად “სამარზპანო” მიაჩნია (იქვე, გვ. 32-33). აღნიშნულ საკითხებზე იხ. ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII.

^[11] ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. II, თბ., 1929, გვ. 72.

^[12] დავითის ისტორიკოსი, გვ. 327.

^[13] იქვე

^[14] იქვე

^[15] ანდერძი დავით აღმაშენებლისა, ქართული სამართლის ძეგლები, II, გამოც. ი. დოლიძის მიერ, თბ., 1966, გვ. 20

^[16] რუს-ურბნისის საეკლესიო კრების ძეგლის წერა, ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 126.

^[17] იქვე, გვ. 114.

^[18] იქვე, გვ. 126.

^[19] იქვე, გვ. 114-115.

^[20] დავითის ისტორიკოსი, გვ. 328.

[21] იქვე.

[22] იქვე.

[23] იქვე.

[24] საქართველოს ისტორია, დამხმარე სახელმძღვანელო, I, 1958, გვ. 157-158.

[25] ბ. ლომინაძე, სახელმწიფოსა და ეკლესიის ურთიერთობა VIII-XII საუკუნეების საქართველოში, კრ. "საქართველო რუსთაველის ხანაში", თბ., 1966, გვ. 84. იხ. აგრეთვე რ. მეთრეველი, შინაკლასობრივი ბრძოლა... გვ. 229 და სხვ.

[26] ნ. ბერძენიშვილი, სავაზირო ფეოდალურ საქართველოში, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, თბ., 1966, გვ.6; მართალია, ჩვენთვის არ არის ცნობილი, თუ როდის გაჩნდა მწიგნობართუხუცესობა ჩვენში, მაგრამ რადგან მისი არსებობა შესაბამისი ბიუროკრატიული მმართველობის არსებობას გულისხმობდა და რადგან XI ს. 40-იან წლებში მწიგნობართუხუცესი უკვე დადასტურებულია, შეიძლება ამ ინსტიტუტის შემოღება გაერთიანებული საქართველოს პირველი მეფის ბაგრატ III –ის სახელს დავუკავშიროთ.

[27] იქვე, გვ. 7-10.

[28] იქვე, გვ. 32.

[29] ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ.53-54.

[30] იქვე, გვ. 55-56.

[31] ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წიგნი მეორე, ნაკვეთი პირველი, გვ.126.

[32] რ. მეთრეველი, დავით აღმაშენებელი, თბ., 1965, გვ. 50.

[33] ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ. წ. III. გვ.11.

[34] იქვე.

[35] ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII, 1974, გვ. 29,90.

[36] ბ. ლომინაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 85.

[37] დავითის ისტორიკოსი, გვ. 352.

[38] ბ. ლომინაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 86.

[39] ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, I, 1907, გვ. 53-54, ბ. ლომინაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 86.

[40] დავითის ისტორიკოსი, გვ. 353.

[41] საქართველოს ისტორია, I, 1946, გვ.183.

[42] ნ. ბერძენიშვილი, სავაზირო ფეოდალურ საქართველოში, გვ. 38-39.

[43] მ. ლორთქიფანიძე, ქართული ფეოდალური მონარქიის კარის მოხელენი (ვაზირი), მსკი, ნაკვთ. 32, 1955, გვ.67-73.

[44] ივ. ჯავახიშვილი "ვაზირის" არსებობას მეფე გიორგი III-ის დროიდან ვარაუდობდა. (იხ. ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაწ. I, გვ. 120 ნ. ბერძენიშვილი ვაზირის ინსტიტუტის დამკვიდრებას სახელმწიფოს მმართველობის აპარატში დავით აღმაშენებლის დროს მომხდარ ცვლილებებს უკავშირებს და თვლის, რომ პირველი "ვაზირი მეფისა" იყო გიორგი მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელი (იხ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, 1966, გვ. 39); ამ თვალსაზრისს იზიარებს შ. მესხია (იხ. "ძლევაჲ საკვირველი", თბ., 1972, გვ. 33.

[45] Сиасет-Нама, книга о правлении вазира XI столетия Низам аль-Мулька. Перевод, введение в изучении памятника и примечания проф. Б. Заходера, М.-Л., 1949.

[46] მაგალითად, მხატვართუხუცესი მცხეთის IV ს. წარწერაში; იხ. თ. ყაუხჩიშვილი ბერძნული წარწერები საქართველოში, თბ., 1951, გვ. 155.

[47] ბაგრატ IV-ის დროს მოხსენიებულია "მწიგნობართუხუცესი მეფისა" (იხ. სიტყვს გება ბერისა ეფთჳმე გრძელისა, სოსთენის მიმართ, სომეხთ მოძღურისა; მ. საბინიანი, საქართველოს სამოთხე სპბ, 1882, გვ. 616) და "მწიგნობართუხუცესი ლიპარიტისი" (იხ. მატინანე ქართლისაჲ, გვ. 305). შ. მესხიას აზრით, მანდატურთუხუცესის, მეჭურჭლეთუხუცესის, ამირსპასალარის თანამდებობანი ჩვენში დავითის დროს შეიქმნა (იხ. ძლევაჲ საკვირველი", გვ. 34-36). ჩვენ ვვარაუდობთ, რომ ეს "უხუცესები" ადრევე არსებობდნენ, როგორც სხვა უწყებათა ,, უხუცესები", დავითის დროს მხოლოდ მათი უწყებები უშუალოდ სახელმწიფო ადმინისტრაციის აპარატში შედის (დაწვრ. იხ. მ. ლორთქიფანიძე, მსკი, ნაკვთ. 32).

[48] ამ “უხუცესთა” გავაზირების დროის საკითხი ქართულ ისტორიოგრაფიაში აზრთა სხვადასხვაობას იწვევს. იხ. ივ. ჯავახიშვილი, დასახ./ ნაშრ., გვ. 124-190; მ. ლორთქიფანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 68-73 შ. მესხია, “ძლევაჲ საკვირველი”, გვ. 33.

[49] ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, 1948, გვ.217.

[50] დავითის ისტორიკოსი, გვ. 354.

[51] იქვე.

[52] იქვე.

[53] ნ. ბერძენიშვილი, სავაზირო..., გვ. 41.

[54] ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 218.

[55] საქართველოს ისტორია, დამხმარე სახელმძღვანელო, I, გვ. 164.

[56] იქვე.

[57] დავითის ისტორიკოსი, გვ.355.

[58] იქვე.

[59] დავითის ისტორიკოსი, გვ.355.

[60] იქვე.

[61] იქვე, გვ. 358.

[62] დავითის ისტორიკოსი, გვ.358.

[63] იქვე, გვ. 352.

[64] იქვე, გვ. 358.

[65] ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ.198.

[66] იქვე, გვ.199.

[67] დავითის ისტორიკოსი, გვ. 336.

[68] იქვე.

[69] ი. ცინცაძე, ძიებანი რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1965, გვ.68.

[70] რ. მეტრეველი, დავით აღმაშენებელი, გვ.67; შ მესხია, ძლევაი საკვირველი, გვ.40.

[71] დავითის ისტორიკოსი, გვ. 337.

[72] ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 209.

[73] С. Е р е м я н, Агарцинская надпись 1184 г., Исследования по Истории культуры народов Востока, Сборник в честь акад. И. Орбели, 1960, с. 83-86; მისივე, Юрий Боголюбский в армянских и грузинских источниках. Научные труды Ереванского гос. университета. т. XXIII, 1946, с. 393-394.

[74] ქ. ჩხატარაიშვილი, უცხოელები XII საუკუნის ქართულ ლაშქარში, კრ. “საქართველო რუსთველის ხანაში”, თბ., 1966, გვ.174.

[75] იქვე, გვ. 175. ყივჩაყთა დასახლების საკითხთან დაკავშირებული ლიტერატურის გარჩევა. იხ. შ. მესხია, ძლევაჲ... გვ. 40-41.

[76] დავითის ისტორიკოსი, გვ. 337.

[77] ვ. გაბაშვილი, დიდ სელჩუკთა სახელმწიფო ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, გვ. 125.

[78] შ. მესხია, ძლევაჲ... გვ. 44.

[79] ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბ., 1941, გვ.14; იხ. შ. მესხია, დასახ. ნაშრ., გვ.44.

[80] დავითის ისტორიკოსი, გვ. 336.

[81] ამ მოსაზრების კრიტიკა იხ. შ. მესხიას დასახ. ნაშრ.-ში, გვ. 46-47.

[82] ქ. ჩხატარაიშვილი, უცხოელები XII ს. საქართველოს ლაშქარში, გვ. 175.

[83] დავითის ისტორიკოსი, გვ. 362.

[84] შ. მესხია, ძლევაჲ... გვ.46.

[85] იქვე.

[86] შ. მესხია, საქართველოს სამინაო და საგარეო პოლიტიკური ვითარება... გვ. 90.

[87] იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. II, გვ. 114.

[88] იქვე.

[89] ივ. ჯავახიშვილი დასახ. ნაშრ., გვ. 115.

[90] ნ. ბერძენიშვილი, ივ. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, საქართველოს ისტორია, I, 1946, გვ.196.

§ 2. თურქ-სელჩუკების განდევნა. საქართველოს სახელმწიფოს საზღვრების გაფართოება

დავით IV აღმაშენებელმა გამეფების პირველი წლებიდანვე გადადგა გარკვეული ნაბიჯები თურქ-სელჩუკთა ბატონობისაგან საქართველოს გასათავისუფლებლად. ამ დროს საქართველოს მეფის ხელისუფლება დასავლეთ საქართველოს ფარგლებს არ სცილდებოდა: “და იყო მაშინ საზღვარი სამეფოსა მთა მცირე ლიხთა”^[1].

დავითი თავისი ერთგული რაზმებით თავს ესხმოდა ქართლში ჩამოსახლებულ თურქებს და აყრილ-გაქცეულ მოსახლეობას მამა-პაპათა ნასახლარებზე დაბრუნების საშუალებას უქმნიდა. მოსახლეობა ნელ-ნელა იკრიბებოდა: “და სოფლებადცა იწყეს შთამოსვლად და დასხდომად”, წერს დავითის ისტორიკოსი^[2]. ამ გზით დავითმა გაწმინდა საქართველო თურქთა ცალკეული მოხეტიალე გუნდებისაგან და “თურქნი ვერ დაიზამთრებდეს ქართლს”^[3].

1092 წ. გარდაიცვალა თურქ-სელჩუკთა სულთანი მალიქ შაჰ I. მისი სულთნობის ბოლო წლებში თურქ-სელჩუკთა სახელმწიფოში მდგომარეობა უაღრესად გართულდა, დაიწყო დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოს ფეოდალური დაშლა, რაც თავდაპირველად უფლისწულთა შორის ტახტისათვის წარმოებულ ბრძოლაში ვლინდებოდა.

1080წ. დაედო საფუძველი რუმის სასულთნოს - სელჩუკთა სახელმწიფოს მცირე აზიაში, დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოს გამოეთიშა ქერმანი, სელჩუკური ფეოდალური სამთავრო შეიქმნა სირიაშიც. განკერძოების გზას დაადგინენ სხვადასხვა ქვეყნის მმართველი ფეოდალებიც. შინაგანი წინააღმდეგობა თანდათან მწვავედებოდა. 1092წ. მოკლეს თურქ-სელჩუკთა სახელმწიფოს ვაზირი და მალიქ შაჰის მარჯვენა ხელი ნიზამ ალ-მულქი. საიდუმლოებითაა მოცული თვით სულთნის სიკვდილის ვითარებაც. გაძლიერდა ისმაილიტთა სექტის ბრძოლა, გააქტიურდა ხალიფას მტრული მოქმედება სულთნის მიმართ, დაიწყო უფლისწულთა ქიშპი, გლეხთა აჯანყებები.

თურქ-სელჩუკთა სახელმწიფოში შექმნილი მძიმე ვითარება ხელსაყრელ პირობებს უქმნიდა საქართველოს და მის ბრძოლას პერსპექტივიანს ხდიდა. ამავე ხანებში საქართველოს საერთაშორისო მდგომარეობა სხვა მხრიდანაც გაუმჯობესდა. 1095წ. შემოდგომაზე კლერმონში (სამხრ. საფრანგეთი) შეკრებილ საეკლესიო კრებაზე პაპმა ურბან II-მ საზეიმო გამოაცხადა ჯვაროსნული ომების დაწყება და 1096წ. პირველ ჯვაროსნულ ლაშქრობაში დაიძრა ევროპის ფეოდალური რაინდობა, რომელმაც 1097წ. მიაღწია უკვე აზიას, აიღო ედესა, ანტიოქია (1098წ.), იერუსალიმი (1099წ.) და დააარსა ჯვაროსნული სახელმწიფოები.

ჩანს, დავით IV კარგად იყო ინფორმირებული ყოველივე იმის შესახებ, რაც მახლობელ აღმოსავლეთში ხდებოდა. მან სათანადოდ შეაფასა შექმნილი ხელსაყრელი ვითარება და 1097წ. შეუწყვიტა სულთანს ხარაჯა. ეს ფაქტიურად

ომის გამოცხადებას ნიშნავდა, მაგრამ სულთანმა დავითის გამოწვევა უპასუხოდ დატოვა. ამრიგად, ქვეყანა განთავისუფლდა იმ მძიმე და სამარცხვინო ხარკისაგან, რომელიც 80-იან წლებში ქვეყნისათვის ხსნად მიაჩნდა დავითის მამა გიორგი მეფეს.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს შესანიშნავად ესმის მთელი ის რთული სიტუაცია, რომელიც ამ დროს იქმნება და რითაც კარგად სარგებლობს დავითი. ისტორიკოსი ორგანულ კავშირს ხედავს ქვეყნის საშინაო მდგომარეობასა და საერთაშორისო ვითარებას შორის. “ამას ჟამსა გამოვიდეს ფრანგნი^[4], წერს ის, - აღიღეს იერუსალიმი^[5] და ანტიოქია,^[6] და შეწევნითა ღმრთისათა მოეშენა ქუეყანა ქართლისა”^[7]. აქვე მოგვითხრობს ის დავითის გამლიერებასა და თურქთათვის ხარკის შეწყვეტაზე: “განძლიერდა დავით და განამრავლნა სპანი. და არღარა მისცა სულტანსა ხარაჯა, და თურქნი ვერღარა დაიზამთრებდნენ ქართლს”^[8].

მართალია მცირე აზიაში შემოჭრილ ჯვაროსნებს თურქ-სელჩუკები მედგარ წინააღმდეგობას უწევდნენ და XI საუკუნეში მათი გავლენა ამიერკავკასიაზე ძალიან შორეული იყო, რადგან ამ დროს ჯვაროსნებს სასულთნოებთან ჰქონდათ ბრძოლა, მაგრამ ასეთი დიდი ძალის შემოჭრა მახლობელ აღმოსავლეთში მნიშვნელოვანი ფაქტორი იყო და შემთხვევითი არაა ის გარემოება, რომ დავითის ისტორიკოსი საგანგებოდ უთითებს “ფრანგთა” მიერ იერუსალიმისა და ანტიოქიის აღებას. რასაკვირველია, საქართველოს საგარეო მდგომარეობას ამ დროს უმთავრესად ირანის თურქ-სელჩუკთა სახელმწიფოს დასუსტება განსაზღვრავდა, მაგრამ ის გამოძახილი, რაც ჯვაროსანთა ლაშქრობებს აქვს, ქართულ მწერლობაში გარკვეულ საფუძველს მაინც არ არის მოკლებული.

ხელსაყრელი ვითარება შეიქმნა ამ დროს საქართველოსათვის ბიზანტიასთან ურთიერთობის თვალსაზრისითაც. როგორც აღნიშნულია, XI ს. დასასრულამდე საქართველო ფეოდალურად ბიზანტიის ვასალობას აღიარებდა. დავითი უფლისწულობაში და მეფობის პირველ წლებში ატარებდა კიდევ ბიზანტიის საკარისკაცო ტიტულებს (სევასტოსი, პანიპერ სევასტოსი), მაგრამ უკვე XII ს. დასაწყისიდან დავითი აღარ იხსენიება ბიზანტიური საკარისკაცო ტიტულებით. სელჩუკებისა და ჯვაროსნებისაგან შევიწროებული იმპერია საქართველოსათვის საშიში აღარ იყო. ის სელჩუკთა წინააღმდეგ ბრძოლაში მოკავშირედაც აღარ ვარგოდა. შესაძლებელია, მთლად უსაფუძვლო არ იყოს სამეცნიერო ლიტერატურაში გაოთქმული ვარაუდი XII ს. დასაწყისში დავით აღმაშენებლის ტრაპიზონს ლაშქრობის შესახებაც. მიუხედავად იმპერიის დასუსტებისა, საქართველოს სამეფო ცდილობდა ბიზანტიასთან დიპლომატიური ურთიერთობის შენარჩუნებას, რასაც უნდა ისახავდეს მიზნად 1116-1118 წწ. დავითის ქალიშვილის კატას კომნენოსთა საიმპერიო სახლის წევრზე დაქორწინება^[9].

მას შემდეგ, რაც თურქთა მარბიელ გუნდებს ფეხი ამოეკვეთათ და ქართლში დაზამთრების საშუალება მოესპოთ, დავით აღმაშენებლის წინაშე რეალურად დადგა გაერთიანებული საქართველოს ფარგლებს გარეთ დარჩენილი ქართული მიწა-წყლის შემოერთების საკითხი. ასეთ მიწა-წყალს კი ქვემო ქართლი, თბილისი და მისი ოლქი, აგრეთვე კახეთ-ჰერეთი წარმოადგენდა. თურქების წინააღმდეგ მთელი ფრონტით შეტევაზე გადასვლისათვის აუცილებელი იყო მთელი ძალების მობილიზაცია.

დავითმა კახეთ-ჰერეთით დაიწყო. ბრძოლას კახეთისათვის იგი იწყებს ზედაზნის ციხით. მან “წარულო კვრიკეს (კახეთის მეფეს - მ.ლ.) ციხე ზედაზენი”^[10].

ერთი წლის შემდეგ კვირიკე გარდაიცვალა და კახეთში გამეფდა მისი ძმისწული აღსართანი.

დავითმა კახეთსა და ჰერეთზე გადაწყვეტი შეტევის დაწყებამდე იქ თავისი მომხრენი გაიმრავლა. დავითის მომხრე ჰერმა დიდებულებმა აღსართან კახთა მეფე შეიპყრეს და მეფეს გადასცეს^[11]. რის შემდეგ მეფემ დაიკავა ჰერეთი და კახეთი.

საქართველოს მეფის მიერ კახეთ-ჰერეთის დაპყრობას უყურადღებოდ ვერ დატოვებდნენ მეზობელი მაჰმადიანი მფლობელები და განძის ათაბაგის მოთავეობით მის წინააღმდეგ აღსდგა “სულტანისა იგი ურიცხუნი სპანი, ათაბაგი განძისა და უმრავლესი კახთა და ქუყანისა ერი”^[12]. ბრძოლა მოხდა ერწუხს^[13] 1104-1105 წლებში და დავითმა ძლევამოსილი გამარჯვება მოიპოვა თავის მოწინააღმდეგეზე, რის შემდეგ მან მთავითმპრობელობით დაიპყრა ჰერეთი და კახეთი, და ნებიერად აღიხუნა ციხენი და სიმაგრენი მათნი”^[14].

კახეთ-ჰერეთის შემოერთების შემდეგ დავითმა ქვემო ქართლზე დაიწყო შეტევა. აქ თურქი ურდოებო მომთაბარეობდნენ. დავითის ისტორიკოსის სიტყვით, “სთუელთა ჩამოიარინ თურქთა სომხითი, ყოველითა ფალანგითა მათითა, ჩამოდგიან გაჩინთა, პირსა მტკურისასა, ტფილისითგან ვიდრე ბარდავადმდე, და იორის პირთა, და ყოველთა ამათ შუენიერთა ადგილთა საზამთროთა რომელთა შინა ზამთარს, ვითარცა არესა გაზაფხულისასა, ითიბების თივა, და აქუს შეშა და წყალი უხუებით, და მუნ არს სიმრავლე ნადირთა თვთოფერი და საშუებელი ყოველი. ამათ ადგილთა შინა დადგებიან ხარგები. ცხენისა, ჯორისა, ცხუარისა და აქლემისა მათისა არა იყო რიცხვ, და აქუნდა ცხოვრება სანატრელი, ნადრობდიან, განისუენებდიან და იხარებდიან, და არა იყო ნაკლოვანება მათ თანა. თვსთა ქალაქთა ვაჭრობდიან, ხოლო ჩუენთა ნაპირთა არბევდიან ტყვთა და ალაფითა სავსეთა. გაზაფხულსა თანა იწყიან სლვა აღმართ მთათა სომხითისა და არარატისათა. ეგრეთვე ზაფხულისცა ჰქონდის შუება და განსუენება, თივათა და ველთა შუენიერთა; წყაროთა და ადგილთა ყუავილოვანთა”^[15]. როგორც ვხედავთ, მთლიანად ქვემო ქართლი ქ. თბილისითურთ თურქთა სათარეშო ასპარეზად იყო ქცეული. აქ იყო თავმოყრილი მათი დიდი ძალა და ოხრდებოდა ეს მხარე. დავითმა დაიწყო ბრძოლა ქვემო ქართლისათვის, მაგრამ არა თბილისიდან, სადაც, მათი უმთავრესი ძალები იყო თავმოყრილი. მან თბილისს სამხრეთიდან შემოუარა და 1110 წ. აიღო თურქთა ერთ-ერთ მნიშვნელოვანი დასაყრდენი პუნქტი ციხე-ქალაქი სამშვილდე. სამშვილდეს დაკარგვით თავზარდაცემულმა თურქებმა “უმრავლესნი ციხენი სომხითისანი დაუტევენს, და ღამით მეოტ იქმნენს, და ჩუენ თანა მოითუალნენ იგინი”^[16]. მაშინვე დაუკავებიათ ქართველებს ციხე ძერნაც^[17].

როგორც მოსალოდნელი იყო, ამას მოჰყვა სულთნის ლაშქრის საპასუხო შემოსევა. თურქები შეუმჩნევლად შემოიპარნენ, მაგრამ დავითი დაუყოვნებლივ გამოვიდა მათ წინააღმდეგ და დაამარცხა მტერი თრიალეთში.

ამის შემდეგ ჯერი რუსთავზე მიდგა, რომელიც 1115 წელს წაართვეს თურქებს.

ქვემო ქართლის პარალელურად დავითი საქართველოს უკიდურესი სამხრეთ-დასავლეთი და სამხრეთ-აღმოსავლეთი კუთხეებისთვისაც იბრძოდა. 1116 წ. მან ტაოში დაზამთრებულ თურქებს შეუტია და გადარეკა საქართველოს საზღვრებიდან.

კახეთ-ჰერეთის შემოერთების შემდეგ საქართველო უშუალოდ დაუმეზობლდა შარვანს. ამიერიდან შარვანის შაჰებთან ურთიერთობას დიდი

ყურადღება ეთმობოდა დავით მეფის საგარეო პოლიტიკაში. 1116 წ. ტაოდან თურქთა განდევნის შემდეგ, დავითმა “ასული თჳსი კატა გაგზავნა საბერძნეთს სძლად ბერძენთა მეფისად. რამეთუ პირველად ამისსა პირმშო ასული თჳსი თამარი გაეგზავნა დედოფლად შარვანისა^[18], რათა ვითარცა ორნი მნათობნი - ერთნი აღმოსავლეთს, ხოლო მეორე დასავლეთს - ცისკროვან ჰყოფდნენ სფეროსა, მამისაგან მიმღებელნი მზეებრთა შარვანდედთან^[19]. საქართველოს მეფის ეს ნაბიჯი მიზნად ისახავდა შარვან შაჰთან შეთანხმებას და სელჩუკთა წინააღმდეგ ბრძოლაში მის გადმობირებას^[20]. ასევე ცდილობდნენ შარვან შაჰების გადაბირებას სელჩუკი სულთნების^[21], რადგან იმ ბრძოლაში, რომელიც საქართველოსა და სელჩუკებს შორის ისახებოდა, შარვანის პოზიციას დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა. მაგრამ, როგორც ჩანს, დავითმა შარვან შაჰი საბოლოოდ მაინც ვერ გადმობირა და 1117 წლიდან დაიწყო ბრძოლა მის წინააღმდეგ. უშუალოდ შარვანზე გალაშქრებამდე დავითმა დაიპყრო ჰერეთის ციხე-ქალაქი გიში^[22] (ახლ. აზერბ. სსრ-ში), რომელიც, ჩანს, თურქთა მოკავშირეობით ინარჩუნებდა საქართველოს მეფისაგან დამოუკიდებლობას^[23]. ამით დამთავრდა ჰერეთის შემოერთება.

ჰერეთში საბოლოოდ განმტკიცების შემდეგ დავით აღმაშენებელმა უკვე შარვანს შეუტია, სადაც თავისი ძე დემეტრე გაგზავნა, რომელმაც აიღო ციხე-ქალაქი ქალაძორი ძლევაძოსილი შემობრუნდა. 1120 წ. 14 თებერვალს დავითმა აიღო შარვანის ქალაქი ყაბალა^[24], შემდეგ დაბრუნდა ქართლს, შეკრიბა ახალი ძალები და მათში გაილაშქრა შარვანის შიდა ტერიტორიების დასარბევად. “დაარბია ლიჭათათ ვიდრე ქურდევანამდე და ხიშტალანთამდე”^[25]. ამასთანავე, როგორც ჩანს, დავითმა აამხედრა შარვანის წინააღმდეგ დარუბანდის მმართველი^[26]. ბრძოლაში შარვან შაჰსა და დარუბანდელს შორის შარვანის შაჰი მოკლეს^[27] და ამის შემდეგ შარვანის ტახტზე საქართველოს მეფის სასურველი კანდიდატი ავიდა, რომელიც ამიერიდან საქართველოს მეფის ერთგული იყო^[28].

1118 წელს დავით მეფე რაქსის ნაპირებზე დაბანაკებულ თურქებს დაესხა თავს და დაამარცხა. იმავე წელს აიღო მან ციხე-ქალაქები ლორე და აგარანი, რითაც დაამთავრა ქვემო ქართლის შემოერთება.

განიმტკიცა რა მდგომარეობა ყოველმხრივ, 1120 წელს დავითი გადავიდა გადამწყვეტ შეტევაზე თურქთა წინააღმდეგ.

დავითის ისტორიკოსი ლაკონურად, მაგრამ უაღრესად მრავლისმეტყველად მოგვითხრობს სელჩუკთა წინააღმდეგ დავითის ამ გაშლილ შეტევაზე. ჯერ ის დავითის ერთ-ერთ საბრძოლო ხერხს გვამცნობს: მეფე, რომელსაც თურქთა მსტოვარნი “ზედა ადგიან” და “ემებდიან გზათა მისთა”, სელჩუკთა სიფხიზლის მოდუნების მიზნით გადადის დასავლეთ საქართველოში, ხოლო მისი სიშორით გულდამშვიდებული მტერი იწყებს საქართველოს ნაპირთა რბევას. მაშინ მეფე ზამთარში მოულოდნელად ესხმის თავს მათ და ამარცხებს. 1120 წლიდან იწყება, შეიძლება ითქვას, შეუსვენებელი ბრძოლა თურქთა წინააღმდეგ.

ერთი წლის განმავლობაში, 1120 წ. თებერვლიდან 1121 წ. ივნისამდე, ბრძოლა არ შეწყვეტილა. თურქ-სელჩუკები თავგამოდებით იცავდნენ თავიანთ პოზიციებს საქართველოს მისადგომებთან და ქართველებიც გამუდმებული იერიშებით ერეკებოდნენ მტერს საყრდენი პუნქტებიდან. ამასთანავე, საქართველოს მეფე ენერგიულად უტევდა და ავიწროებდა დიდ ქალაქებს. მაგალითად, თბილისის შევიწროება მან უკვე 1120 წელს დაიწყო. XI ს. 80-იანი წლებიდან, ჩვენში სელჩუკთა საერთო მომძლავრების ხანიდან, თბილისი მათ ხელში უნდა გადასულიყო^[29], როგორც ცნობილია, ამ პერიოდში შეწყვიტა არსებობა

თბილისის ჯაფარიან ამირათა დინასტიამ და მმართველობა ქალაქის “ბერების” ხელში გადავიდა. 1110-1115 წლებში დავითმა გამოსტაცა სელჩუკებს თბილისის გარშემო მდებარე ციხე-ქალაქები და თბილისი ფაქტიურად ალყაში მოაქცია. საქართველოს მეფის მიერ შევიწროებული თბილისის მაჰმადიანური მოვაჭრე-მოსაქმე ზედაფენა, რომელიც დიდი გავლენით სარგებლობდა ქალაქში, საქართველოს მეფისაგან თავდაცვის მიზნით მფარველს ეძებდა. მათ მოციქული გაუგზავნეს არანისა და განძის გამგებელ თოდრულ მუჰამედის ძეს, რომელმაც თბილისის ციხისთავი (შიჰნე) გამოუგზავნა. დავითი განაგრძობდა ბრძოლას თბილისისათვის და თბილისელები იძულებულნი შეიქნენ დათანხმებოდნენ საქართველოს სამეფოს სასარგებლოდ ყოველწლიურად ათი ათასი დინარის გადახდას, ამასთან ქალაქში ქართველი მეფის ციხისთავის (შიჰნეს) ყოფნას ათი მხედრით^[30]. ასეთი მდგომარეობა, რასაკვირველია არც ერთ მხარეს არ აწყობდა და საქართველოს მეფისაგან თავდაცვის მიზნით თბილისელებმა, არაბი ისტორიკოსის ცნობით, ახლა უკვე მაიაფარიკინის მმართველთან ნეჯმ ად-დინ ილღაზისთან გაგზავნეს კაცი და თბილისის ჩაბარება შესთავაზეს^[31]. ქართული წყაროს ცნობით, საქართველოს მეფის დავითის მიერ “შევიწროებულნი თურქმანნი და კუალად ვაჭარნი განძი-თფილელ-დმანელნი წარვიდეს სულთანსა წინაშე” და მას დახმარება სთხოვეს^[32]. როგორც ჩანს, საქართველოს სამეფოს ენერგიულმა ღონისძიებებმა ამიერკავკასიაში ჩამომსხდარი თურქებისა და ამიერკავკასიის ქალაქების მესვეურთა შემფოთება გამოიწვია. ერთი მხრივ, ქალაქების ვაჭართა წრეების წარმომადგენლებმა, რომელნიც საქართველოს მისადგომებიდან თურქთა განდევნის გამო კარგავდნენ როგორც მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებთან ურთიერთობის საშუალებას, ასევე საკუთარ მფლობელობას ქალაქებში, ხოლო, მეორე მხრივ, აქაურმა სელჩუკებმა, საყრდენი პუნქტების დაკარგვის გამო საერთო ენა გამოიხსეს და საერთო მტრის წინააღმდეგ დახმარება სულთანს თხოვეს. დავითის ისტორიკოსის სიტყვით, “ესე ვითარცა ჭირთაგან შევიწროებულნი თურქმანნი და კუალად ვაჭარნი განძელ-ტფილელ-დმანელნი წარვიდეს სულტანსა წინაშე, და ყოველსა სპარსეთსა შეიღებნეს შავად, რომელთამე პირნი, და რომელთამე ჰელები, და რომელნიმე სრულიად, და ესრეთ მიუთხრნეს ყოველნი ჭირნი მოწევნულნი მათ ზედა”^[33].

ქართული^[34] და არაბული-სპარსული^[35] წყაროების ცნობით, სულთნის განკარგულებით მოეწყო კოალიციური ლაშქრობა საქართველოს წინააღმდეგ ნეჯმ ად-დინ ილღაზის მეთაურობით^[36]. თურქთა მხედრობას თბილისის გარნიზონიც შეუერთდა და სელჩუკთა ლაშქარი საქართველოში მანგლის-თრიალეთის გზით შემოვიდა^[37]. 1121 წ. 10 აგვისტოსათვის, როგორც ვარაუდობენ, მტრის დაახლოებით 300000-იანმა ლაშქარმა თავი მოიყარა მანგლის-დიდგორში^[38]. თურქთა ლაშქრის აქ განლაგება განპირობებული იყო შემდეგი მთავარი მიზნით: საქართველოში სელჩუკთა ბატონობის აღდგენა და თბილისის გამაგრება. დიდგორს მეფის ერთ-ერთი რეზიდენცია იყო, აქედან იკეტებოდა გზა ქართლის შუაგული რაიონებისაკენ და თბილისისაკენ^[39].

დავითმა ბრძოლის ველზე 40 ათასი ქართველი მოლაშქრე გამოიყვანა, 15 ათასი ყივჩაყი, აგრეთვე დაქირავებულ ოსთა 500-კაციანი რაზმი და დაახლოებით 200-მდე “ფრანგი” (ჯვაროსანთა რაზმი). როგორც ვხედავთ, ამ დიდად მნიშვნელოვანი ბრძოლისათვის მთავარი იმედები დავითმა საკუთრივ ქართულ ლაშქარზე დაამყარა. რაც შეეხება ჯვაროსანთა 200-კაციანი რაზმის მონაწილეობას ამ ბრძოლაში, გარდა წმინდა სამხედრო მნიშვნელობისა (ჯვაროსნებს ხომ

სელჩუკებთან ბრძოლის დიდი გამოცდილება ჰქონდათ) გარკვეული სიმბოლური და პოლიტიკური მნიშვნელობა ჰქონდა. ქართველთა ლაშქარი ნიჩბისის ხევში დაბანაკდა. დავითმა უკან დასახევი გზა ჩახერგა. ლაშქრის ძირითად ნაწილს, რომელსაც პირველი ბრძოლა უნდა მიეღო, დავითი სარდლობდა, დანარჩენი ნაწილი დავითის ვაჟის დემეტრეს სარდლობით მთას იყო ამოფარებული და იქიდან მოულოდნელად უნდა დაერთყა მტრისთვის^[40]. ბრძოლის დაწყების წინ დავითმა ლაშქარს სიტყვით მიმართა, თავგანწირული ბრძოლისათვის სამშობლოს დასაცავად მოუწოდა და უკან დახევის შეუძლებლობაც შეახსენა^[41]. ბრძოლის დაწყებას საისტორიო წყაროები განსხვავებულად გადმოგვცემენ^[42]. სელჩუკებმა თავის ნაცად ხერხს მიმართეს და ფსიქიური ზეგავლენის მოსახდენად ხმაური ატეხეს, მათ ყიჟინას, იარაღის ჟღარუნს, ცხენთა ჭიხვინს მთა და ბარი ბანს აძლევდა. დიდი მხედართმთავარი თავის მოლაშქრეებს ამშვიდებდა და მტრის მოახლოებას ელოდა. დავითმა ტაქტიკურ ხერხს მიმართა, ბრძოლის დაწყების წინ ქართველთა მხრიდან 200 მხედარი მტრის ბანაკისაკენ გაემართა; მაჰმადიანებს ისინი მოღალატენი ეგონათ და თავის ბანაკში შეუშვეს, სადაც მათ ერთბაშად ბრძოლის ყიჟინა დასცეს. მტრის ბანაკში არეულობა დაიწყო. ამ დროს საქართველოს ლაშქარმა მტერს ორი მხრიდან შეუტია - დასავლეთიდან დავითი, ხოლო დიდგორის მთიდან დემეტრე გადავიდა შეტევაზე. სისხლისმღვრელი ბრძოლა სამ საათს გაგრძელდა. მტერი შედრკა და გაიქცა.

დიდგორის ველზე 12 აგვისტოს ქართველებმა ბრწყინვალე გამარჯვება მოიპოვეს. დავით მეფე არ დაკმაყოფილდა ბრძოლის ველზე მოპოვებული გამარჯვებით, ქართველებმა ფეხდაფეხ სდიეს უკუქცეულ მტერს, და უკვე მათ მიერ დაკავებულ მიწა-წყალზე ანადგურებდნენ მტრის უკანასკნელ რაზმებს. თურქ-სელჩუკთა ზარალი საგრძნობი იყო. ქართველებმა შედარებით მცირე მსხვერპლით შეძლეს ამ დიდი წარმატების მოპოვება. უდიდესი იყო ნადავლი იარაღ-საჭურვლის, ძვირფასი ნივთების, ტყვეების, სამხედრო დროშებისა და სხვათა სახით, რომელთა შორის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი იყო ქ. ჰილას (მდ. ეფფრატზე) მბრძანებლის, ქართული წყაროების მიხედვით, “არაბთა მეფის” დუბეის სადაყასმეს ძვირფასი ქვებით მოჭედილი და მისი სიძლიერის სიმბოლური გამომხატველი ყელსაბამი (“ოქროს მანიაკი”), რომელიც დავითმა გამარჯვების ნიშნად გელათის მონასტერს შესწირა^[43].

დიდგორის ველზე ბრწყინვალე გამარჯვება ქართველი ხალხის თავგანწირული ბრძოლის შედეგად იქნა მოპოვებული, აქ თავი იჩინა ქართველი ხალხის უმრეტმა ბრძოლისუნარიანობამ და გამარჯვების დიდმა წყურვილმა, დავითის დიდმა სამხედრო ნიჭმა, ბრძოლის ადგილისა და მტრის ლაშქრის შემადგენლობის მოხერხებულმა გამოყენებამ, ბრძოლის ტაქტიკურმა ხერხმა^[44].

დიდგორის ომში გამარჯვებას უდიდესი ისტორიული მნიშვნელობა ჰქონდა ქვეყნისათვის. ამ ომმა ცხადყო, რომ საქართველოს სახით მახლობელი აღმოსავლეთის მაჰმადიანურ სამყაროს სერიოზული მეტოქე გაუჩნდა. დიდგორის ბრძოლამ სახელი გაუტეხა მითს თურქთა უძლევლობის შესახებ და მათ უღელქვეშ მყოფ ხალხს განთავისუფლების იმედი ჩაუსახა. დიდგორის გამარჯვებამ გზა გაუხსნა დავითს თბილისისაკენ და მომავალი სხვა გამარჯვებებისაკენ.

დიდგორის ბრძოლის შემდეგ დავითმა გეზი თბილისისაკენ აიღო, ქალაქის ბედი ფაქტიურად გადაწყვეტილი იყო, მაგრამ თბილისის მოსახლეობა უბრძოლველად არ თმობდა საკუთარ დამოუკიდებლობას. ქართველთა ლაშქარმა 1122წ. დიდი ბრძოლის შემდეგ თბილისი აიღო. “აიღო მეფემან ქალაქი ტფილისი, -

წერს ისტორიკოსი, - პირველსავე ომსა, ოთხას წელ ქონებული სპარსთა, და დაუმკვიდრა შვილთა თვისთა საჭურჭლედ და სახლად თვსად საუკუნოდ^[45]. დავით აღმაშენებელმა საქართველის სამეფოს დედაქალაქი ქუთაისიდან თბილისში გადმოიტანა, გააუქმა ქალაქის თვითმმართველობა და თბილისი მეფის მოხელეებს დაუქვემდებარა^[46].

თბილისის დამორჩილების შემდეგ ჯერი ე. დმანისზე მიდგა. 1123 წ. მარტში დავითმა “აღიღო ქალაქი დმანისი”^[47].

დასრულდა ქართველი ხალხის ხანგრძლივი და დიდმსხვერპლიანი ბრძოლა ქართული მიწების საბოლოო გართიანებისათვის. თბილისისა და დმანისის შემოერთებით საქართველოს სამეფოს შემოემატნენ უკანასკნელი პუნქტები, რომლებიც კიდევ წარმოადგენდნენ სელჩუკთა საყრდენ პუნქტებს საქართველოში.

დიდგორის გამარჯვებამ შესაძლებელი გახადა საომარი ოპერაციების საქართველოს ფარგლებს გარეთ გატანა.

საკუთრივ ქართული მიწების შემომტკიცების შემდეგ დავითმა საომარი ოპერაციები სომხეთსა და შარვანში გადაიტანა. სანამ კავკასიის მისადგომები სელჩუკთა ხელთ იყო, საქართველო დაცული ვერ იქნებოდა მათი შემოტევებისაგან. საქართველის სახელმწიფოს ინტერესების შემდგომო ეტაპი სომხეთსა და შარვანთან იყო დაკავშირებული.

ნიშანდობლივია, რომ თბილისის შემდეგ მეფე უტევს დმანისსა და განძას, ქალაქებს, რომელთაც შეკრეს კავშირი და უცხი ძალა მოიწვიეს საქართველოში მის წინააღმდეგ. განძა ამ დროს მხოლოდ დალაშქრა დავითმა^[48], ხოლო დმანისი, როგორც აღვნიშნეთ, შემოიერთა. ამის შემდეგ იწყება გადამწყვეტი ბრძოლა შარვანისა და სომხეთისათვის, ბრძოლა ჩრდილოეთ კავკასიისათვის, რომელიც, როგორც სამხედრო-სტრატეგიულ, ისევე ეკონომიკურ მიზნებს ისახავდა. თუ, ერთი მხრივ, სამხრეთში გაჭრა ეს იყო საქართველოს სახელმწიფო საზღვრების დაცვა, მეორე მხრივ, იგი სომხეთზე, დარუბანდსა და სხვა პუნქტებზე გამავალი დიდი სავაჭრო გზების დაუფლებას (ანისი, განჯა, კახი, შემახია, დარუბანდი...) ნიშნავდა, რითაც საქართველოს გზა ეხსნებოდა მსოფლიო სავაჭრო მაგისტრალებისაკენ^[49].

დავით აღმაშენებლის მიერ თბილისის აღებას ახლო აღმოსავლეთის სელჩუკმა მბრძანებლებმა ახალი ლაშქრობით უპასუხეს. 1123 წ. სულთანი მაჰმუდი, საქართველოს მოკავშირე, შარვანში შეიჭრა^[50]. სულთანმა შეიპყრო შარვან შაჰი, აიღო შამახია “და მოგზავნა მოციქული მეფის წინაშე, და მიუწერა წიგნი და მორქუა, ვითარმედ: “შენ ტყვეთა მეფე ხარ და ვერა ოდეს გამოხვალ ველთა, ხოლო მე ესე-რა შარვან-შაჰ შევიპყარ ჳელთა და ხარაჯასა ვითხოვ. შენ თუ გენებოს, მღუენი ჳეროვანი გამოგზავნე, და თუ გინდა სამალავით გამოვედ და “ნახეო”^[51].

დავით მეფემ გაილაშქრა შამახიაში დაბანაკებული სულთნის წინააღმდეგ, დაამარცხა სულთნის დასახმარებლად მოსული რანის ათაბაგი^[52] და დავითის ლაშქრის მრავალრიცხოვნობით შეშინებული სულთანი “ღამესა გაიპარა და სასდუნით^[53] მეოტი სხვთ გზით წარვიდა სოფლად თვსად”^[54]. დავითის ლაშქარში ყივჩაყებსა და ქართველთა შორის არსებული უთანხმოების გამო დავითმა ვერ ისარგებლა ამ მდგომარეობით. იგი ვერც გაქცეულ სულთანს დაედევნა და ვერც შარვანი დაიპყრო^[55]. როგორც ჩანს, დავითი სათანადოდ მოემზადა შარვანისათვის საბრძოლველად და ერთი თვის შემდეგ, ე.ი. 1123 წლის ივნისში, ხელმეორედ ილაშქრა მასზე. “აღიღო გულისტანი, სახლი თავადი შარვანისა, სიცხეთა მათ

საშინელთა, მოირთო შარვანი და ადავსნა კეთილთა ყოველნი მორჩილნი ბრძანებათა მისთანი”^[56].

ამგვარად, დავითმა განდევნა შარვანიდან თურქები. მაგრამ შარვანის შემოსამტკიცებლად მხოლოდ თურქების განდევნა არ კმაროდა, საჭირო იყო ქვეუნის დაპყრობა. როგორც შარვანში საქართველოს მეფესა და თურქ-სელჩუკებს შორის წარმოებული ბრძოლის დროს მიმდინარე მოვლენებიდან ჩანს, შარვანის მოსახლეობის ქრისტიანული ნაწილი საქართველოს მეფეს უჭერდა მხარს, ხოლო მაჰმადიანური ნაწილი თხოვს სულთანს დაიცვას მმართველმორწმუნე მუსლიმანები ქრისტიანი მეფის მოძალებისაგან და იბრძოლოს საქართველოს მეფის წინააღმდეგ^[57]. ასეთი მოწინააღმდეგე დაჯგუფების არსებობის პირობებში შარვანის ყმადნაფიცობა დავითისათვის არ იყო ურთიერთობის მისაღები ფორმა. გასათვალისწინებელია ისიც, რომ სელჩუკთა მიერ დატყვევებული შარვან შაჰი აღარ ჩანს ისტორიის სარბიელზე, ამიტომ დავითი საქართველოს სახელმწიფოსათვის შარვანში მტკიცე პოზიციების შესაქმნელად იკავებს შარვანის მთავარ ციხეებს, სიკეთით ავსებს მომხრეებს და დარუბანდს ლაშქრობს. 1124 წლის აპრილში დავითი მიემართება “შაბურანს, დარუბანდელთა”. აქ მან გაანადგურა “ქურდნი, ლეკნი და ყივჩაყნი დარუბანდელისანი, ხოლო შემდეგ აიღო “შარვანისა ციხენი ღასანნი და ხაზაონდი და მიმდგომი მათი ქვეყანა”^[58].

1124 წელს დავითი განაგრძობს ბრძოლას შარვანისათვის. “წარემართა შარვანს და აიღო ქალაქი შამახია და ციხე ბარიტი”. ნიშანდობლივია ისტორიკოსის სიტყვები, რომ მეფემ აიღო “სრულად ყოველი შარვანი”, ე.ი. დასრულდა შარვანისათვის ბრძოლა. ამის შემდეგ დავითმა შარვანში თავისი ლაშქარი ჩააყენა და იქ თავისივე მმართველები დანიშნა. “დაუტევნა ციხეთა და ქალაქთა შინა ლაშქარნი დიდნი, ჰერნი და კახნი. და განმგებელად და ზედამხედველად ყოველთა საქმეთა მანდაურთა აჩინა მწიგნობართუხუცესი თვისი სვმონ, ჭყონდიდელი მთავარეპისკოპოსი, მაშინ ბედიელ-ალავერდელი”^[59]. როგორც ვხედავთ, შარვანი დავით აღმაშენებელმა უშუალოდ შემოუერთა საქართველოს სახელმწიფოს, ხოლო მისი მმართველობა მეფის კარს, სამეფოს მწიგნობართუხუცესს დაუქვემდებარა^[60].

შარვანისათვის წარმოებული ბრძოლის პარალელურად მიმდინარეობდა ბრძოლა სომხეთისთვისაც. 1124 წ. მაისში საქართველოს მეფემ გაილაშქრა სომხეთს და აიღო “ციხენი სომხეთისანი: გაგი, ტერონაკალი, ქავაზინნი, ნორბედი, მანასგომნი და ტალინჯაქარი”^[61]. დავითის ისტორიკოსის ამ ცნობას მთლიანად ადასტურებენ სომეხი ისტორიკოსები: ვარდანი, რომელიც დავითის მიერ გაგის, ტერუნაკანის, მანკაბერდისა და სომხეთის უმეტესი ნაწილის აღებას უთითებს^[62], და სტეფანოს ორბელიანი, რომელიც ლაპარაკობს ტავუშის, გაგის, ტერუნაკანისა და ლორეს შემოერთებაზე^[63]. 1124 წლის 20 აგვისტოს დავითთან “მოვიდეს მწიგნობარნი ანელთა თავადთანი და მოახსენეს მიცემა ქალაქისა”^[64]. სომეხი ისტორიკოსის ვარდანის ცნობით. ანელთა ეს ნაბიჯი ანისის შედადიდი ამირას აბულსუარის მოქმედებამ გამოიწვია, რომელმაც გადაწყვიტა ანისი 60000 დინარად მიეყიდა კარის ამირასათვის. ამასთანავე აბულსაურს ანისის კათედრალი მეჩეთად უქცევია^[65], მართალია, ანელებმა მოიწვიეს დავითი, მაგრამ ანისის შედადიდები უბრძოლველად მაინც არ დათმობდნენ ქალაქს; ამიტომ დავით მეფე სათანადოდ მოემზადა. მან დაგზავნა ლაშქრის წვევის წიგნები და როდესაც უკვე 60 ათასი მხედარი გამზადებული ჰყავდა, “წარემართა და, ვითარცა მიიწია მესამესა დღესა აიღო ქალაქი ანისი და ციხენი მისნი უჭირველად, და სოფელნი და ქვეყანანი

მიმდგომნი ანისისანი”^[66]. ხოლო ანისის ამირა აბულსუარი მანუჩარის ძე “რვათა ძეთა მისთა თანა და მჭევალთა და სძალთა” თანხლებით დაატყვევა და დასავლეთ საქართველოში გაგზავნა^[67]. მათე ურჭავლის ცნობით, “ქართველთა მეფე დავითმა მოახდინა სპარსთა ჯარების სასტიკი ჟლეტა, თითქმის 20000 კაცი მოსპო და აიღო სომეხთა სატახტო ქალაქი ანი, ხოლო მანუჩეს შვილები გააძევა ანიდან და თბილისს გაგზავნა. მან გაათავისუფლა მონობისაგან სატახტო ქალაქი ანი, რომელიც 60 წელს იმყოფებოდა ტყვეობაში”^[68]. ანისში დავითმა თავისი ლაშქარი ჩააყენა და მოხელეებიც მისიანი დანიშნა, ხოლო ყოფილი შირაქის სამეფო, ანისის ბაგრატუნ შაჰინშაჰების სამფლობელო, უშუალოდ საქართველოს სამეფოს შემოუერთა, “ანისისა მცველად დაუტევნა აზნაურნი მესხნი”, წერს დავითის ისტორიკოსი^[69]. ვარდანის ცნობით კი, ქალაქ ანისის და მისი ოლქის გამგებლობა დავითმა ქართულ დიდებულებს აბულებს და მის შვილს ივანეს ჩააბარა. ანისი შემდეგ საქართველოს მეფემ გაათავისუფლა ვანანდისა და არარატის პროვინციები და საქართველოს შემოუერთა სელჩუკთა მიერ დაპყრობილი სომხეთის დიდი ნაწილი.

დავით IV აღმაშენებელს არ დასცალდა თავისი გეგმების სრული განხორციელება, ის გარდაიცვალა 1125 წლის 24 იანვარს 52 წლის ასაკში.

დავით აღმაშენებლის სახელმწიფოებრივ ღონისძიებათა დღის წესრიგში იმთავითვე იდგა საქართველოს ჩდილო მისადგომების საკითხი, რისთვისაც გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭებოდა ჩრდილო კავკასიაში გადასასვლელების და, კერძოდ, დარიალის გზების გამაგრებას. ამ გზის ხელში ჩაგდება-გამაგრება მნიშვნელოვანი ამოცანა იყო გაერთიანებული საქართველოსათვის და ამისათვის ბრძოლა გაერთიანებული საქართველოს მეფეებმა უკვე XI საუკუნეში დაიწყეს და, ჩანს, ეს საქმე დავით აღმაშენებელმა დაამთავრა კიდევ^[70]. ამ გზის დაუფლებას ისახავდა მიზნად ხევსურეთის სახასოდ ქცევა, სამეფო ციხეთა და სასახლეთა აგება დარიალის გზაზე^[71], მეფეთა დიდი მშენებლობა მუხრანს.

დავითმა 1118 წელს “აღიხუნა ციხენი დარიალისა და ყოველთა კართა ოვსეთისათა და კავკასიისა მთისანი”^[72]. გარდა არსებული ციხეების დაკავებისა, ის აშენებდა კიდევ აქ ციხეებს. ვახუშტის ცნობით, გველეთს ქვეით “არს ციხე დავითისა, არაგვის აღმოსავლეთ კიდესა ზედა, აღმაშენებლის აღშენებული”^[73], ხოლო “ამას ქვეით ნასახლევი მეფეთა ოდეს გაილაშქრიან ოვსეთად, მუნ დადგიან”^[74].

ამ გზების დაკავება და გამაგრება აუცილებელი პირობა იყო იმ ცხოველი ეკონომიკური თუ კულტურული ურთიერთობისათვის, რომელიც ამ დროს საქართველოსა და ჩრდილო კავკასიას შორის არსებობდა, “დარიალის კარების ხელში აღება იყო არა თავდაცვის აქტი ჩრდილოეთიდან მოწოლილ მომთაბარეთა შემოსევის წინააღმდეგ, არამედ ღონისძიება შეტევისა და გავლენის მიზნით კავკასიის მთიანეთისა და იმიერკავკასიის ხალხებზე”^[75]. ისევე როგორც ადრე, XI - XII საუკუნეებშიც ჩრდილოკავკასიაში ეთნიკურად მეტად ჭრელი მოსახლეობა იყო და ძლიერი ცენტრალიზებული სახელმწიფოც არ არსებობდა, რაც ხელსაყრელ პირობებს უქმნიდა გაძლიერებულ ქართულ სახელმწიფოს იქ თავისი გავლენის გავრცელებისათვის. ჩრდილო კავკასია ყურადღებას იქცევდა თავისი ეკონომიკური

სიმდიდრით და მასზე გამავალი უდიდესი სავაჭრო-სტრატეგიული გზების მნიშვნელობით. საქართველოსათვის მცირედი მნიშვნელობა როდი ენიჭებოდა ჩრდილო კავკასიის სამხედრო ძალების გამოყენებას საკუთარი ინტერესებისათვის.

ჩრდილო კავკასიაზე საქართველო ადრინდელ ახორციელებდა თავის კულტურულ გავლენას აქ მოსახლე ხალხებში ქრისტიანობის შეტანა-გავრცელებით, რისი უტყუარი ნაკვალიცაა X - XI საუკუნეთა მიჯნაზე და მომდევნო წლებში აგებული ქართული ეკლესიები^[76]. ჩრდილო კავკასიის, კერძოდ, ოსთა სამხედრო ძალის გამოყენება განსაკუთრებით კარგად ჩანს XI ს. მეფე ბაგრატ IV-ის დროს. ბაგრატ IV ოსთა მეფე დორდოლელს ნათესაურადაც დაუკავშირდა, შეირთო რა ცოლად მისი და ბორენა^[77]. ბაგრატ IV აქტიურად იყენებს ოსთა მეფის სამხედრო დახმარებას თავისი მტრების წინააღმდეგ^[78].

ჩრდილო კავკასიელ ხალხებს შორის ქართველებთან ყველაზე მეტად დაკავშირებულნი “ისტორიულად ოსები იყვნენ, მაგრამ ოსეთზე საქართველოს გავლენა განსაკუთრებით გაიზარდა დავითის დროს და ამიერიდან ოსნი უკვე საქართველოს ყმადნაფიცნი იყვნენ”^[79].

ჩრდილო კავკასიის “ხალხებს საკუთარი ინტერესები ამოძრავებდა საქართველოს მიმართ. განივთარებული მეურნეობის მქონე და ძლიერი საქართველო სულ უფრო მეტად იზიდავდა თავისკენ მთის მოსახლეობას”^[80]. საქართველოს უძველეს დროიდანვე აინტერესებდა ჩრდილო კავკასიაში გადამავალი გზების გამაგრება და კეთილმეზობლური ურთიერთობა ჩრდილო კავკასიელ ხალხებთან, იქიდან სამხედრო დახმარების უზრუნველყოფა^[81]. ჩანს, დავით მეფე აძლიერებდა მისი წინაპრების ოსებთან დანათესავების ტრადიციას. ამ მხრივ ნიშანდობლივია ცნობა დავითის ქალიშვილის ოსეთს გათხოვების შესახებ. თუმცა, ქართულ ისტორიოგრაფიაში ამ ცნობას დიდ ნდობას არ უცხადებენ^[82], მაგრამ ამ ფაქტის არსებობა არ უნდა იყოს საეჭვო.

ოსთა სამხედრო ძალას საქართველოს მეფეები იყენებდნენ როგორც გარეშე მტრის, ისე შინაური მტრების - ურჩი ფეოდალების წინააღმდეგ საბრძოლველადაც.

დავით აღმაშენებელმა განსაკუთრებული ინტერესი გამოიჩინა დარუბანდზე გამავალი გზის მიმართ, რამაც განაპირობა მისი ყურადღება ჩრდილო აზერბაიჯანის მიმართაც. ბრძოლამ შირვანსა და დარუბანდის გასასვლელის გამო დავითსა და თურქ-სელჩუკებს შორის დამაბული ხასიათი მიიღო. დავით აღმაშენებელი სათანადოდ აფასებდა კასპიის კარის დიდ სტრატეგიულ და სავაჭრო-ეკონომიკურ მნიშვნელობას და ამიტომ იბრძოდა მისთვის. დარუბანდისათვის ბრძოლაში დავითი ძალასთან ერთად ქურდთა, ლეკთა და თარასთა დასაჩუქრება-გადმობირების მეთოდსაც მიმართავდა^[83]. ქართული სახელმწიფო ქართული ენის, ქრისტიანობის, ქართული კულტურის შეტანით ცდილობდა ეს ხალხები თანდათან მჭიდროდ დაეკავშირებინა საქართველოსთან და ქართულ-პოლიტიკურ-კულტურულ სამყაროში შემოეყვანა^[84]. ჩრდილო კავკასიის მეშვეობით საქართველო თავის პოლიტიკურ კავშირებს უფრო შორს, კიევის რუსეთთან ახორციელებდა.

როგორც ცნობილია, სამხრეთ რუსეთის ვრცელ ტერიტორიაზე მოსახლე ყივჩაყებს გამუდმებული ბრძოლა ჰქონდათ კიევის რუსეთთან. 1103 წელს კიევის მთავარმა ვლადიმერ მონომახოსმა დაამარცხა ყივჩაყები და მათი ერთი ნაწილი დონს გადაღმა გადავიდა, ხოლო მეორე ნაწილი ჩრდილო კავკასიაში დასახლდა. სწორედ ყივჩაყთა ამ მეორე ნაწილთან, რომელსაც მეთაურობდა ოტროკი, (რუსულ წყაროებში), ანუ იგივე ათრაქა (ქართული წყაროებით) დაამყარა დავით

აღმაშენებელმა ურთიერთობა, შეირთო რა ცოლად ამ მთავრის ასული და შემდეგ კი ეს ტომი ჩამოსახლა საქართველოში. როგორც ვარაუდობენ, ყივჩაყთა ტომის გადმოსახლების საკითხის მოსაგვარებლად დავითის მიერ საგანგებოდ წარგზავნილი კიევშიც უნდა მისულიყვნენ მის მთავართან მოსალაპარაკებლად, რათა წინასწარ განემარტათ მთავრისათვის, რომ საქართველოს ყივჩაყებთან დაკავშირება საქართველოში მათ ჩამოსახლებას ისახავდა მიზნად და, რომ ეს კავშირი არ იყო მიმართული კიევის მთავრის წინააღმდეგ^[85]. ურთიერთობა საქართველოსა და კიევის სამეფოს შორის შემდგომშიც გრძელდებოდა. ჩანს, საქართველოს, როგორც ძლიერი ქრისტიანული სახელმწიფოს, ავტორიტეტი საკმაოდ მაღალი იყო ჩრდილოეთისა და დასავლეთის ქრისტიანულ სამყაროშიც, რის მოწმობასაც უნდა წარმოადგენდეს კიევის მთავრის იზიასლავ მსტისლავის ძის ქორწინება დავითის შვილიშვილზე, მეფე დემეტრეს ასულზე^[86]. აღნიშნული ქორწინება კიევის მთავარს ესაჭიროებოდა თავისი პოლიტიკური პრესტიჟის ამაღლებისათვის.^[87] ქართველი მეფის ასულზე დაქორწინებით და ამდენად ძლიერი მართლმადიდებლური სახელმწიფოს საქართველოს მხარდაჭერით კიევის მთავარი ფიქრობდა ბიზანტიის იმპერიის გვერდის ავლით მოეგვარებინა სამთავროს ეკლესიაში შექმნილი რთული ვითარება და მოეხდინა კიევის რუსეთის ეკლესიის გაეროვნულება. ნიშანდობლივია, რომ კიევის რუსეთი ბიზანტიის საპირისპიროდ კავშირს ეძიებდა და ამყარებდა სწორედ საქართველოსთან, რომელიც ამ დროს უკვე ბიზანტიის მეტოქედ და მემკვიდრედ გამოდიოდა წინა აზიაში^[88].

საქართველოს სახელმწიფოს გაზრდილ ავტორიტეტზე მიუთითებს აგრეთვე საქართველოსა და ჯვაროსნებს შორის არსებული ურთიერთობაც^[89]. საქართველოსა და ჯვაროსნების დაახლოებისათვის ხელსაყრელი ვითარება უნდა შეექმნა იმ გარემოებას, რომ ორივენი საერთო მტრის, თურქ-სელჩუკების წინააღმდეგ იბრძოდნენ. მართალია, ამ ორი მხარის საბოლოო მიზნები და ინტერესები განსხვავებული იყო, მაგრამ XI საუკუნის დასაწყისში საქართველოსა და ჯვაროსნების ბრძოლა თურქ-სელჩუკების წინააღმდეგ ობიექტურად ეხმარებოდა ერთმანეთს. ამდენად, რეალური საფუძველი უნდა ჰქონდეს ცნობებს დავით აღმაშენებლის ურთიერთობის შესახებ ჯვაროსანთა ერთ-ერთ ბელადთან, იერუსალიმის მეფე ბოლდუინთან. ჯვაროსნებთან საქართველოს ურთიერთობის მანიშნებელია ჯვაროსანთა რაზმის მონაწილეობაც დიდგორის ბრძოლაში^[90].

ამგვარად, იმ ღონისძიებათა შედეგად, რომლებიც საქართველოში გატარდა XI ს. დასასრულსა და XII ს. დასაწყისში, მეფე დავით აღმაშენებლის ხელმძღვანელობით, სრულიად რეალური ჩანს დავითის ანდერძის ფორმულა, რომ მან თავის ძეს დემეტრეს მემკვიდრეობით დაუტოვა ქვეყანა “ნიკოფსიიდან დარუბანდამდე და ოსეთიდან არეგაწამდე”.

დავითის პოლიტიკა მიზნად ისახავდა ხელისუფლების მაქსიმალურ ცენტრალიზაციას, რასაც ემსახურებოდა ყველა მისი ღონისძიება: ურჩი ფეოდალების მამულების და მტრისაგან გაწმენდილი ქართული მიწების სამეფოდ დაჭერა, სამხრეთ და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის (სომხეთი, შარვანი) მიწა-წყლის მეფის ტახტისათვის დაქვემდებარება და სხვა საშინაო ღონისძიებანი.

ურთიერთობის განსხვავებული ფორმა შეიმუშავა დავით აღმაშენებელმა იმიერკავკასიის მიმართ. იმ დროს, როდესაც თურქ-სელჩუკთაგან განთავისუფლებული სამხრეთ იმიერკავკასიის მიწა-წყალი მან უშუალოდ შემოუერთა საქართველოს, იმიერკავკასიის, კერძოდ, ოსთა მფლობელებთან ურთიერთობა მან ყმადნაფიცობის პრინციპზე დაამყარა.

ასევე ყმადნაფიცობის პირობით შემოიმატა ლეკნი და ჩრდილო კავკასიის სხვა მკვიდრნიც. აღნიშნული გარემოება, პირველ რიგში, საქართველოს ჩრდილო საზღვრის გამაგრების საქმეს ისახავდა მიზნად. მართალია, საქართველოს ძლიერი ბუნებრივი ბურჯი კავკასიონის ქედი იცავდა, მაგრამ ამ ქედის გადასასვლელებს დიდი ეკონომიკური და სტრატეგიული მნიშვნელობა ჰქონდა ჩვენი ქვეყნისათვის და ამიტომ იყო დავით აღმაშენებელი ამ გადასასვლელებს რომ იკავებდა, ხოლო გადაღმა მცხოვრებ სახლებს ყმადნაფიცობით იმატებდა.

ამ თავის სახელმწიფოებრივ პოლიტიკას გულისხმობს დავითი, როდესაც წერს: “ბოროტად გარდავხედ საზღუართა და შევრთე სახლი სახლსა და აგარაკი აგარაკსა და უუძღურესთა მივხვეჭე ნაწილი მათი და ვიღწუოდ უმეზობლობასა, ვითარცა მარტო მკვდრობდი ქუწყანასა ზედა”^[91].

მართლაც, დავითმა გადალახა საზღვარნი, გააერთიანა მამულები და სამეფოები, რადგან ერთმეფობისათვის იღვწოდა. საგარეო პოლიტიკაში “ის მხარს უჭერდა ქვეყნების უშუალოდ სამეფოდ დაპყრობას. ყმადნაფიცობას დავითი არ იწყნარებდა. და მან, მართლაც, არაერთი “სახლი” შერთო “თავის სახლს”. დავითმა დაიპყრო ჰერეთ-კახეთის სამეფო, ლორე-ტაშირის სამეფო, ანისის სამეფო, შარვანის სამეფო და ყველგან თავისი მოხელეები დასხა”. ხოლო საკუთრივ ქვეყნის შიგნით “დავითმა დაამხო დიდებულთა ქედმაღლობა (ბაღვაშები, აბულეთის ძენი და სხვ.) და ერისთავს მეფის მოხელეობა აკმარა.

დავითის პოლიტიკის მიხედვით მთელი ქვეყანა უნდა სამეფო საქონებელი ყოფილიყო, რომელიც აზნაურების სარგებლობაში იქნებოდა გადაცემული პირადი სამსახურის პირობით (მოსაკარგავე)”^[92]. რასაკვირველია, სრულიად მართებულია ნ. ბერძენიშვილის შენიშვნა, რომ მან შიძლება ვერ შეძლო ამ პოლიტიკის მთლიანად განხორციელება^[93], რადგან არ გააჩნდა სათანადო სოციალური დასაყრდენი, მაგრამ ძირითადად მან ასეთი კურსი რომ გაატარა და სწორედ სამეფო ხელისუფლებას დაუმორჩილა საშინაო და საგარეო საქმეების განმგებლობა, ეს სრულიად აშკარად ჩანს.

დავითი შორს გამიზნულ ცენტრალისტურ პოლიტიკას ატარებდა. ამ მხრივ მის მიერ ჩატარებულ ლაშქრობებთან და ქვეყნის შემოერთებასთან ერთად ფრიად მნიშვნელოვანია სახელმწიფოს მმართველობის რეორგანიზაციისათვის გატარებული ღონისძიებანი. სახელდობრ, ხელმწიფის კარის რეორგანიზაცია, რაც ერისთავისადმი ვაზირის დაპირისპირებას და სხვა ამგვარ ღონისძიებებს გულისხმობს. როგორც ცნობილია, დავით აღმაშენებელმა ადრეფეოდალური დამშლილობის ხანისათვის დამახასიათებელი ერისთავის ხელისუფლებას კარის უმაღლესი მოხელის - ვაზირის ხელისუფლება დაუპირისპირა და წინ სწორედ ვაზირი წამოსწია^[94].

საქართველოს ცალკეული კუთხეების ერთმანეთთან უფრო მჭიდროდ დაკავშირებით და მათი მეფის კარისადმი დაქვემდებარების მიზნით გატარებულ ღონისძიებათა შორის საინტერესოდ გამოიყურება ბედიისა და ალავერდის მღვდელმთავრების ხელისუფლების ერთი პირის ხელში გაერთიანება^[95], სამთავნელ-მაწყვერელ-ჭყონდიდლის სახელოს შექმნა, ხონის მცხეთის

მთავარეპისკოპოსისათვის დაქვემდებარება, აფხაზთა კათალიკოსის ინსტიტუტის ფაქტიური გაუქმება^[96]. დავითმა საქართველოს ორი უკიდურესი საეპისკოპოსო კათედრა ზედია და ალავერდი იმიტომ დაუქვემდებარა ერთ პირს, რომ ამით ამ ორი კუთხის ერთიანობას და მათ ცენტრზე დამოკიდებულებას გაუსვა ხაზი.

საქართველოს სახელმწიფოს შემადგენლობაში საკუთრივ ქართულ მიწა-წყალთან ერთად არაქართული ქვეყნებიც (სომხეთი, შარვანი...) და საკუთრივ ქართულ მართლმადიდებლურ მოსახლეობათან ერთად მაჰმადიანური, ებრაული და სომხური გრიგორიანული მოსახლეობაც შემოდიოდა.

შემოერთებულ სომხეთ-შარვანის გარდა, არაქართული, მაჰმადიანური, ებრაული თუ სომხური მოსახლეობა მრავლად იყო საქართველოს ქალაქებშიც (განსაკუთრებით თბილისში).

აღნიშნულმა გარემოებამ იმთავითვე დააყენა სხვა ეროვნებისა თუ სარწმუნოების აღმსარებელი ხალხებისადმი დამოკიდებულების საკთხი და საქართველოს მეფის კარმა საზოგადოდ შემწყნარებლური კურსი შეიმუშავა. ამ კურსის შესანიშნავი გამოვლინებაა ის შეღავათები, რაც დავით აღმაშენებელმა ქ. თბილისის მაჰმადიანებს მიანიჭა, და ის დიდი ზრუნვა, რასაც ის სომხებისა თუ მაჰმადიანების მიმართ იჩენდა. ქართული სახელმწიფო, დავით აღმაშენებლის დროიდან მოყოლებული, ცდილობდა პოლიტიკურად შემოერთებული ქვეყნების მტკიცედ შემოყვანას ქართულ სამყაროში, და ამ მიზნის მისაღწევად ზემოქმედების სხვადასხვა საშუალებას მიმართავდა.

ამ თვალსაზრისით თავიდანვე თანმიმდევრული პოლიტიკა ტარდებოდა სომხეთის მიმართ. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, სომხური მოსახლეობა ქართული ლაშქრის მხარდამხარ იბრძოდა თავისი მიწა-წყლის თურქთაგან გასათავისუფლებლად წარმოებულ ბრძოლაში. თანამედრონე ისტორიკოსები დიდად უმადლიან ქართველებს სომხეთის თურქთაგან განთავისუფლებას. ქ. ანისის განთავისუფლებასთან დაკავშირებით სომეხი ისტორიკოსი მათე ურჰაელი წერს, დავითმა “გათავისუფლა მონობისაგან სატახტო ქალაქი ანი, რომელიც 60 წელს იმყოფებოდა ტყვეობაში, აგრეთვე საკვირველი და ადიდებული ეკლესია - ანისა - წმიდა კათოლიკე, რომელიც მიზგითად ექციათ. შეკრიბა სომეხთა ქვეყნის ეპისკოპოსნი, მღვდელნი და მოწესენი და აკურთხა წმინდა კათოლიკე დიდის ზემოთ.

იყო სიხარული ყოველი სომხის სახლში, რადგან იხილეს განთავისუფლებული წმინდა კათოლიკე მონობისაგან”^[97].

სომეხი ისტორიკოსები დავით აღმაშენებელს სომხეთის მხსნელად თვლიან და დიდის დიდებით იხსენიებენ მას. “იყო მეფე დავით წმინდა და სათნო, - წერს მათე ურჰაელი, - ყოვლად შემკული ღვთის მოსავობით და კეთილი სამართლიანობით. ის აღმოჩნდა მიმღები და მოყვარული სომეხთა ტომისა და მის გარშემო შეიკრიბა სომეხთა გადარჩენილი ლაშქარი”^[98]. ასევე ახასიათებენ დავითს ვარდან დიდი^[99] და სხვა სომეხი ისტორიკოსები.

ქართული სახელმწიფო ზრუნავდა სომხური ქალაქების აღდგენაზე, სომხეთში გზების მშენებლობასა და კეთილმოწყობაზე.

ამრიგად, საქართველო კავკასიის ხალხთა შემკრების როლში გამოდიოდა. ის თავის გარშემო ახდენდა კავკასიის მონათესავე და მეზობელი ხალხებისა და ტომების კონსოლიდაციას. ასეთი მისია თავის თავზე მან საქართველოს გაერთიანების პროცესის დაწყებისთანავე აიღო.

როგორც ჩანს, საერთო შემწყნარებლურ პოლიტიკასთან ერთად, ქართული სახელმწიფო ძალიან ფრთხილად, მაგრამ მაინც გრიგორიან სომეხთა მართლმადიდებლობაზე მოქცევასაც ცდილობდა. სომეხთა გამართლმადიდებლობის სურვილი მხოლოდ ქართველებს არ გასჩენიათ. ამ მიმართულებით დაახლოებით XI საუკუნიდან საკმაოდ ენერგიულ ღონისძიებებს ატარებდა ბიზანტიის იმპერია. ასეთ დამოკიდებულებას სომხური სარწმუნოებისადმი განსაზღვრავდა სომხეთის პოლიტიკური მდგომარეობა. ბიზანტიაც და საქართველოც სომხეთის დაუფლებისათვის ბრძოლაში აქტიურად მიმართავდნენ იდეოლოგიის სფეროს და ცდილობდნენ საეკლესიო ერთიანობით განემტკიცებინათ თავისი პოზიციები.

იმ შემწყნარებლურ ხაზთან ერთად, რომელსაც საქართველოს სახელმწიფო ატარებდა სხვა აღსარების ხალხთა მიმართ, ის ცდილობდა აგრეთვე პოლიტიკურად დამორჩილებულ სახელმწიფოთა მჭიდროდ შემოკავშირებას და ამ მიმართულებით ყველაზე უფრო თანმიმდევრულ ღონისძიებებს სომხეთის მიმართ ახორციელებდა. ამ ღონისძიებათა შორის მნიშვნელოვანი იყო სომხეთის ეკლესიის შემოერთების ცდა.

სომხებთან სარწმუნოებრივ ურთიერთობას თავისებურ დაღს ასვამდა საკუთრივ საქართველოში არცთუ ისე მცირერიცხოვანი მართლმადიდებელი სომხების არსებობა. ამავე დროს, ამ ურთიერთობას თავისებურ ელფერს ანიჭებდა ისტორიული ვითარება. თავდაპირველად, როგორც ცნობილია, სომეხ-ქართველთა სარწმუნოებრივი განხეთქილების შემდეგ, ქართველები მხოლოდ თავს იცავდნენ. მას შემდეგ კი, რაც სომხეთზე საქართველოს პოლიტიკური გავლენა გავრცელდა, მდგომარეობა შეიცვალა. ამიერიდან უკვე სომხური საეკლესიო წრეების წარმომადგენლები იცავდნენ თავს ქართველთა თავდასხმებისაგან^[100].

სრულიად კანონზომიერია, რომ ქართულ სახელმწიფოს სომხეთის პოლიტიკურ დაქვემდებარებასთან ერთად სომხეთის ეკლესიის შემოერთების სურვილიც გასჩენოდა. მაგრამ გასაგები მიზეზების გამო ქართული სახელმწიფო ამ თავისი სურვილის რეალიზაციას ძალიან ფრთხილად და მოფიქრებულად აპირებდა^[101].

მართალია სომხების გაქართველება არცთუ ისე ადვილი იყო, რადგან დიდი ისტორიისა და მაღალი კულტურის მქონე სომხებს თავისი ეროვნულ-სარწმუნოებრივი სახე მკვეთრად ჰქონდათ გამოხატული იმ დროისათვის, მაგრამ პოლიტიკური ვითარება ამ ეტაპზე საქართველოს სასარგებლოდ იყო შექმნილი და ისიც ყოველნაირად ცდილობდა თავისი ფართო გეგმების რეალიზაციას.

როგორც ჩანს, ასეთ ხაზს არ ატარებდა იგი საქართველოს მაჰმადიანების მიმართ, რადგან მაჰმადიანური ქვეყნები არ შემოსულა უშუალოდ საქართველოს სახელმწიფოს შემადგენლობაში^[102]. ჩვენში მხოლოდ მაჰმადიანური ვაჭარ-ხელოსნური მოსახლეობა სახლობდა უმთავრესად აღმოსავლეთ საქართველოს ქალაქებში (თბილისში, დმანისში, რუსთავში...), ამავე დროს მაჰმადიანური სამყარო ანგარიშგასაწევ ძალას წარმოადგენდა იმდროინდელ საერთაშორისო ურთიერთობაში და ქართული სახელმწიფო ამასაც ითვალისწინებდა, მათ რელიგიურ შევიწროებას ერიდებოდა. გასათვალისწინებელია ისიც, რომ დავით აღმაშენებელმა თბილისის შემოერთების შემდეგ ჯერ წელში გაწყვიტა თბილისის მაჰმადიანური მოსახლეობა, სამი დღე დასარბევად მიუგდო ქართულ ლაშქარს და შემდეგ მისცა ზოგიერთი შეღავათი^[103].

XII ს. პირველ მეოთხედში საქართველო იქცა გადამწყვეტ ძალად ამიერკავკასიასა და წინა აზიაში და ის ბიზანტიას დაუპირისპირდა, ე.ი. მის მეტოქედ და მემკვიდრედ გამოვიდა მახლობელ აღმოსავლეთში^[104]. ასეთ პირობებში, ბუნებრივია, რომ “საქართველოს მეფეები უცხო-ქვეყნელ ხელმწიფეებს თავის სწორად აღარა სთვლიდნენ, თვით ბიზანტიის კეისრის სახლის შვილებსაც კი”^[105]. ნიშანდობლივია, რომ თუ XI ს. ქართველი მეფეებისათვის ბიზანტიის საკარისკაცო ტიტული კურაპალატისა სასურველი და სამიზელი იყო, დავით აღმაშენებელმა, მიუხედავად იმისა, რომ მას უკვე უფლისწულობის დროს ჰქონდა “სევასტოსისა” და “პანიპერსევასტოსის” ტიტულები მიღებული, ყველა ისინი უარყო როგორც თავისი მდგომარეობისათვის დამამცირებელი^[106].

XII ს. დასაწყისში დავითი აღარ ატარებს ბიზანტიურ ტიტულებს და არსენის მიერ რუის-ურბნისის კრების სახელით დაწერილ “შესხმაში” გიორგი მეფე მოიხსენიება როგორც “მეფეთ-მეფე და ყოვლისა აღმოსავლეთისა და დასავლეთის კესაროსი”^[107], ხოლო დავითი, როგორც “მეფე აფხაზთა და ქართველთა რანთა და კახთა თვთმპყრობელი”^[108]. ჩანს, გამეფების პირველ წლებიდან, მას შემდეგ, რაც დავითმა განამტკიცა სამეფო ხელისუფლება, ხარკი შეუწყვიტა თურქებს, დაიწყო თურქთა განდევნა საქართველოდან და დაისახა ის დიდი ამოცანა, რომელიც ახლო მომავალში სისრულეში მოიყვანა, მან თავისთვის შეუფერებლად ჩათვალა ბიზანტიური ტიტულების ტარება და იწოდა თვითმპყრობელ მეფედ აფხაზთა, ქართველთა, რანთა და კახთა. როგორც მართებულად შენიშნულიც არის ქართულ ისტორიოგრაფიაში, საქართველოს მეფეთა ტიტულატურა შესანიშნავად ასახავს ქვეყნის თანდათანობითი გაერთიანების პროცესს და საქართველოს სახელმწიფოს საზღვრების ზრდას. ეს ტიტულატურა “საქართველოს სახელმწიფოს თანდათანო ზრდისა და ნაწილობრივ წეს-წყობილების უტყუარი გამომხატველი იყო და ამ თვალსაზრისით რეალური მნიშვნელობაც ჰქონდა”^[109].

გაერთიანებული საქართველოს პირველი მეფეების ტიტულებში ასახულია მათი “აფხაზთა” (დას. საქართველო) და “ქართველთა” (ქართლ-მესხეთი) მეფობა და ამასთანავე მითითებულია ბიზანტიასთან ურთიერთობის ფორმა. ბაგრატ III იწოდება “აფხაზთა და ქართველთა მეფედ და კურაპალატად”^[110]. ბაგრატ IV, რომელიც ისევ აფხაზთა და ქართველთა მეფედ იწოდება, ატარებს ჯერ კურაპალატის, შემდეგ ნოველისიმოსის (40-იანი წლები), და ბოლოს (60-იანი წლებიდან) სევასტოსის ტიტულებს. ნიშანდობლივია, რომ მფლობელობის შესაბამისად ასევე აფხაზთა და ქართველთა მეფედ იწოდება მეფე გიორგი II, რომლის ტიტულატურაში თანდათან ნოველისიმოსს ჯერ სევასტოსი ცვლის, შემდეგ კესაროსი^[111]. ასე რომ, სანამ კახეთ-ჰერეთი გაერთიანებული საქართველოს ფარგლებს გარეთ იმყოფება, საქართველოს მეფეები იწოდებიან “აფხაზთა და ქართველთა” მეფეებად, სადაც “აფხაზთა” დასავლეთ საქართველოს გულისხმობს, ხოლო “ქართველთა” - ისტორიულ აღმოსავლეთ საქართველოს (ქართლ-მესხეთს კახეთ-ჰერეთის გარეშე). “კურაპალატი” კი ბიზანტიის იმპერიასთან არსებული ურთიერთობის ფორმაზე მიუთითებს.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, კარდინალურად იცვლება საქართველოს მეფის ტიტული დავით აღმაშენებლის დროს. მართალია, მეფობის პირველ წლებში დავითი ძველებურად იწოდება “მეფედ აფხაზთა და ქართველთა” და ატარებს ბიზანტიურ ტიტულსაც, მაგრამ შემდეგ ბიზანტიური ტიტულები ქრება და აფხაზთა და ქართველთა მეფეს ემატება რანთა (ე.ი. ჰერეთის) და კახთა მეფის ტიტული, რაც ამ პროვინციების შემოერთებას ასახავს^[112]. ამავე დავით მეფის

ტიტულებში ჩნდება “სომეხთან მეფის წოდება. ეს წოდებები დადასტურებულია დავითის მიერ მოჭრილ მონეტაზე, სადაც ის იწოდება “მეფე აფხაზთა, ქართველთა, რანთა, კახთა და სომეხთა”^[113] და დავით აღმაშენებლის სააღაპრო ჯვარზე, რომელიც ქართული ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმშია დაცული. ამ ჯვარზე ამოკვეთილია ასომთავრული წარწერა - “პატიოსანო ჯვარო! ადიდე უძლეველი აფხაზთა და ქართველთა რანთა კახთა და სომეხთა მეფე დავით”^[114]. დავითის ტიტულებში “სომეხთა მეფის” გაჩენა მის მიერ სომხეთის და “სომეხთა მეფეთა” სამფლობელოს - ლორეს სამეფოს - შემოერთებას უკავშირდება (“სომეხთა მეფის” ტიტულს სწორედ ეს მეფეები ატარებდნენ) და არა ანისის შემოერთებას, რომლის მეფენი შაჰანშას ტიტულს ატარებდნენ^[115], რომელიც ჩნდება კიდევ ქართველ მეფეთა ტიტულატურაში ალბათ ანისის შემოერთებასთან ერთად. მაგრამ ჩვენ წყაროებში მხოლოდ გიორგი III-ის დროსაა დადასტურებული^[116]. ქართველ მეფეთა ტიტულებში როგორც “შაჰანშა”, ასევე “შარვანშა” დავითის დროს უნდა იყოს შემოსული, რადგან ანისის სამეფოც და შარვანიც, როგორც ცნობილია, დავით აღმაშენებლის დროს შემოუერთდა საქართველოს. ასე რომ, ის ფორმა წოდებებისა, რომელიც ჩვენ პირველად გიორგი III-ის სიგელში გვაქვს დამოწმებული, რეალურად დავით აღმაშენებლის დროსაა შექმნილი^[117]. დავითის დროიდანვე მკვიდრდება ქართველ მეფეთა ოფიციალურ ტიტულატურაში “თვითმპყრობელი”. “თვითმპყრობელობის” ტენდენცია გაერთიანებული საქართველის პირველსავე მეფეებს აქვთ, რის გამოხატულებასაც წარმოადგენს ბაგრატიონთა მემკვიდრის მალაღმარდოვანი განცხადება, რომ მეფე ბაგრატ III-მ “დაიპყრა ყოველი კავკასია თვითმპყრობელობით ჯიქეთითგან ვიდრე გურგენადმდე, ხოლო ადარბადაგანი და შარვანი მოხარკე ყო, სომხეთისა ჯელმწიფებითა ნებიერად განაგებდა”^[118]. მართალია, ბაგრატ III-ზე დამოკიდებული მართლაც იყო ზოგიერთი მეზობელი მხარე, მაგრამ თავისი თვითმპყრობელობა მან ფაქტიურად მხოლოდ საკუთრივ საქართველოს დიდ ნაწილზე გაავრცელა^[119]. როგორც ვხედავთ, ეს ტენდენცია იმთავითვე ისახება და რეალობად დავითის დროს იქცევა. დავით აღმაშენებელი ხომ მართლაც პირველი და ნამდვილი თვითმპყრობელი მეფე იყო და სწორედ ამას ასახავს მისი ტიტულიც “მეფე აფხაზთა და ქართველთა, რანთა და კახთა თვითმპყრობელი”^[120]. ნიშანდობლივია, რომ თვითმპყრობელად იწოდება დავითი უკვე XII ს. დასაწყისშივე.

დავით აღმაშენებლის დროსვე ჩნდება საქართველოს მეფეთა ტიტულატურაში “მესიის მახვილი”. დავითის სპილენძის მონეტაზე არაბულად ამოკვეთილი “მეფეთა მეფე დავით მე გიორგისა მესიის მახვილი”^[121] დავითის პოლიტიკის შესანიშნავი გამოხატულებაა.

ეს ტიტული ბევრ რამეზე მეტყველებს. დავითი თავის თავს “მესიის მახვილს” უწოდებს. ამით ის აცხადებს, რომ “მისი სახით თვით ღმერთი მოქმედებს და ამდენადვე მეფის წინააღმდეგ მოქმედება ღმერთის წინააღმდეგ მოქმედებაა”^[122]. ეს “მესიის მახვილი” მიმართულია საშინაო მტრების წინააღმდეგ. ამ ფორმულაში აშკარად ვლინდება დავითის საშინაო პოლიტიკის მთელი არსი, მეფის მოქმედება ღვთის მიერაა ნაკურთხ-ნაკარნახევი, მის წინააღმდეგ ბრძოლა ღვთის გმობა და ერის ღალატია.

“მესიის მახვილი” გარეშე მტრების წინააღმდეგაცაა მიმართული. დავითი თურქ დამპყრობლებს ამიერკავკასიიდან ერეკებოდა და მეზობელ ქრისტიან ხალხებს “მესიის მახვილად” ევლინებოდა ურწმუნო მაჰმადიანთა წინააღმდეგ ბრძოლაში. ეს იყო შესანიშნავი ფორმულა, რომლითაც მეფე ამართლებდა თავის

აშკარად გამოხატულ კლასობრივ საშინაო და საგარეო პოლიტიკას. “მესიის მახვილი” პოლიტიკური ბრძოლის რელიგიური საფარველი იყო. ეს იყო ფეოდალთა კლასის ხელში იარაღი თავისი პოლიტიკური და სოციალური ბატონობის გასამართლებლად^[123]. ნიშნდობლივია, რომ “მესიის მახვილი” დავით აღმაშენებელმა თავის მონეტაზე ამოკვეთა არაბულად, ვინაიდან ეს მონეტა მთელი მახლობელი აღმოსავლეთის ბაზარზე გადიოდა და ის ყველაზე უკეთესი საშუალება იყო დავითის ამ ზეწოდების ფართოდ გახმაურებისათვის, ხოლო ამ ფორმულის სწორედ არაბულად ამოკვეთა მაჰმადიანებს მათსავე ენაზე ეუბნებოდა, რომ დავითი “მესიის მახვილია”, რომ ის ქრისტიანთა მცველი და ქომაგია და ისინი უნდა ძრწოდნენ შიშით მის წინაშე.

მეფის ხელისუფლების თვითმპყრობელობისათვის გარკვეული მნიშვნელობა ენიჭებოდა სამეფო ხელისუფლების მემკვიდრეობისა და მეფედ კურთხევის წესს.

ჩანს, გაერთიანებული საქართველოს მეფეები ცდილობდნენ დაეკანონებინათ ტახტის უფროსი ვაჟისათვის გადაცემის ტრადიცია და ამიტომ თავის მემკვიდრეებს თავისივე სიცოცხლეში თანამოსაყდრეებად აცხადებდნენ და ამეფებდნენ^[124]. ამასთანავე, ამ ღონისძიებას უფრო ღრმა ფესვებიც ჰქონდა.

ფეოდალურ საქართველოში არსებული მეფედ კურთხევის ცერემონიალი აშკარად გამოხატავდა უმაღლესი ფეოდალური არისტოკრატის უფლებებს მეფეთა კურთხევაში. ეს ძველი წესი შემუშავებული იყო ადრეფეოდალურ ხანაში და, ჩანს, დასავლეთ საქართველოში, მაშინ როდესაც მეფე ხელისუფლებას არა მხოლოდ ფორმალურად, არამედ ნაწილობრივ ფაქტიურადაც ფეოდალთა ხელიდან იღებდა^[125]. მეფის კურთხევის ცერემონიალში ხაზგასმული იყო მეფის ხელისუფლების დამოკიდებულება ფეოდალებისაგან. თვითმპყრობელობის ხელისუფლების განმტკიცების გზაზე შემდგარი მეფისათვის არ უნდა ყოფილიყო სასურველი დიდებულ ფეოდალთა ასეთი უფლებამოსილების გამხსენებელი აქტისათვის ხაზგასმა და ალბათ ამ გადმონაშთის ლიკვიდაციასაც ისახავდა მიზნად დავით აღმაშენებლიდან მოყოლებული^[126] მეფეები თავიანთ მემკვიდრეებს თვითონ რომ აკურთხებდნენ მეფედ^[127]. დავით აღმაშენებელმა თავისი ვაჟი დემეტრე თვითონ აკურთხა მეფედ - “დაადგა გვრგვნი თვთ მისითა ჴელითა”^[128] და თვითონ “შეარტყა წელთა ძლიერთა მახვილი”^[129].

დავითის დროიდან წესად შემოღებული მემკვიდრის კურთხევა მეფის მიერ თვითმპყრობელობის ხელისუფლების გამოვლინების ერთ-ერთი თვალნათელი მაგალითია.

სამეფო ხელისუფლების ასეთი გაზრდა და მეფის თვითმპყრობელობის განმტკიცება იდეოლოგიურ დასაბუთებასაც მოითხოვდა. ამ მხრივ სამსახური სამეფო ხელისუფლებისათვის ქრისტიანულ იდეოლოგიას უნდა გაეწია. ქართულმა ქრისტიანულმა იდეოლოგიამ მეფის ხელისუფლების უზენაესობა სამეფო დინასტიის ღვთიური წარმოშობითა და მეფის ხელისუფლების ზეგარდმო განჩინებით დაასაბუთა.

კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს არსებობის დროიდან კაცობრიობის ისტორიაში ცნობილია სხვადასხვა მთავარი ლეგენდა, რომლებიც ასაბუთებენ სახელმწიფოთა სათავეში მდგომ პირთა ზეადამიანურ, ღვთაებრივ წარმოშობას. ქრისტიანული იდეოლოგიისათვის მიუღებელი იყო ცოცხალი ადამიანის ღმერთად გამოცხადება, სამაგიეროდ, ქრისტიანობის ხანაში

განსაკუთრებით გავრცელდა თეორიები სამეფო საგვარეულოთა ღვთიური წარმოშობის შესახებ.

განვითარების გარკვეულ საფეხურზე საქართველოშიც იქმნება ბაგრატიონთა სამეფო დინასტიის ღვთიური წარმოშობის თეორია. ეს ლეგენდა ჩვენში, ისევე როგორც სხვა ქვეყნებში შექმნილი ამ ტიპის ლეგენდები, მიზნად ისახავდა მმართველი დინასტიის მდგომარეობის განმტკიცებას - ერთი მხრივ, ის ანიჭებდა უპირატესობას სხვა საგვარეულოთა წინაშე და რაც მთავარია, იდეოლოგიურად ასაბუთებდა მმართველი გვარის კლასობრივ ბატონობას^[130].

მეფის ხელისუფლების შემდგომი გაძლიერების საფეხურზე საქართველოს მეფეებმა ესეც არ იკმარეს და თავის "ხელისუფლებას ღვთაებრივი ძალის მფარველობა და ხელმძღვანელობა მოუპოვეს"^[131]. ეს თვალსაზრისი უკვე დავით აღმაშენებლის დროს შემუშავდა და გამოთქმულია მის ანდერძში, სადაც ის პირდაპირ აცხადებს, რომ მეფის ხელისუფლება პირადად ღმერთმა "არწმუნა". მისი სიტყვით, ქვეყნის მართვა-გამგეობაში მას ღმერთი თანაუდგა. ის აძლევდა მას მის მტრებს "მოსასრველად". მართალია, ხორციელად საქართველოს დავითი განაგებდა, მაგრამ სულიერად ღმერთი უძღოდა წინ. "მაშასადამე ისე გამოდის, რომ საქართველოს მართვა-გამგეობა ღმერთსავე ეკუთვნოდა... ვინც მეფის მართვა-გამგეობის წინააღმდეგ იყო, ის ღვთის წინააღმდეგ მიდიოდა, თვით ზეციურ მეუფის მტერი გახლდათ"^[132]. როგორც ვხედავთ, განვითარების ამ ეტაპზე რეალურ ვითარებასთან შეფარდებით და ამ ვითარების განსამტკიცებლად "მეფის უფლება, მისი მოქმედება და მისი პიროვნება... ღვთაებამდეა ატანილი"^[133].

შეგნება იმისა, რომ მეფის ხელისუფლებს მთვითმპყრობელოურიან, დავით აღმაშენებლის ხანაში საბოლოოდ მკვიდრდება ქართველ მეფეთა აზროვნებასა და შესაბამისად, ტიტულატურაში.

საქართველოს ფეოდალური მონარქიის გაძლიერება-განმტკიცების საქმეში დიდი როლი მიუძღვის დავით IV-ს, როგორც სახელმწიფო მოღვაწესა და დიდ მხედართმთავარს.

დავით IV თავისი დროისათვის დიდად განათლებული ადამიანი იყო, მას შეთვისებული ჰქონდა ქართული საერო და სასულიერო მწერლობა, იცნობდა აგრეთვე აღმოსავლური და ანტიკური მწერლობის ძეგლებს. ჩანს, იცოდა არაბული და სპარსული ენები, კარგად იცნობდა როგორც მართლმადიდებლური, ასევე გრიგორიანული და მაჰმადიანური სარწმუნოების ნორმებს.

მეფეს იტაცებდა ვარსკვლავთმრიცხველობა, ღვთისმეტყველება და განსაკუთრებით საისტორიო მწერლობა^[134]. მისი ისტორიკოსის ენით რომ ვთქვათ, ის იცნობდა "გარდასულთა საქმეთა პირველ ყოვლისა მეფეთა" და მათ გამოცდილებას ითვალისწინებდა, რამაც დიდად შეუწყო ხელი სწორად განეჭვრიტა სახელმწიფო საქმეები, გაეთვალისწინებინა წინამორბედთა შეცდომა-დამსახურებანი და ისე წარემართა სახელმწიფოს მართვა-გამგეობა^[135].

მაღალი სასულიერო და საერო განათლება საშუალებას აძლევდა სათანადოდ შეეფასებინა მეცნიერებისა თუ კულტურის დარგის თანამედროვე მოღვაწენი და ჯეროვანი პატივი მიეზღო მათთვის. ქრისტიანული და მაჰმადიანური, მართლმადიდებლური თუ გრიგორიანული საღვთისმეტყველო ლიტერატურის საფუძვლიანი ცოდნა საშუალებას აძლევდა საქმიანად ჩარეულიყო სომეხ-ქართველთა და მაჰმადიანთა შორის მიმდინარე პაექრობებში და სასურველი მიმართულება მიეცა მათთვის.

დავით IV-მ ყველაფერი იცოდა, რაც მეზობელ სახელმწიფოებში ხდებოდა და საჭიროების შემთხვევაში სათანადოდ იყენებდა სხვათა გამოცდილებასა თუ მონაპოვარს.

დავით IV-ს ბევრი და ძლიერი მოწინააღმდეგე უნდა ჰყოლოდა. მაგრამ წყაროები, სამწუხაროდ, ძალიან ძუნწად და ზოგადად მოგვითხრობენ მეფის მოწინააღმდეგე დაჯგუფებათა შესახებ. მეფეს უსაყვედურებდნენ გამუდმებულ მოლაშქრობას, სიმკაცრეს, ზოგთა დასჯას, ზოგთა ამაღლებას და სხვა, მაგრამ მეფის დასის წარმომადგენელი ისტორიკოსი დასცინის მათ და დიდის პათეტურობით აცხადებს: “ეჰა, უსამართლოებასა, ოი, უგუნურებასა!”^[136].

დავითის დიდნი საქმენი კარგად ესმოდათ პროგრესულად მოაზროვნე თანამედროვეებს, სწორედ მათი აზრის გამომხატველია მისი ისტორიკოსის თხზულება. დავითი თვითონაც შესანიშნავად ერკვეოდა მის მიერ გატარებულ ღონისძიებათა მნიშვნელობაში და წერდა კიდევ ამის თაობაზე ანდერძში, რომ თავის შვილს დემეტრეს სამემკვიდრეოდ უტოვებდა მისი ღვაწლით მოგებულ მამულს “ნიკოფსიითგან დარუბანდისა ზღუამდე და ოვსეთიდგან - სოერად და არეგაწამდე”^[137]. იმავე ანდერძში დავითი ამბობს, რომ შვილსშვილს დემეტრეს “მივეც დროსა ჩემი სვიანი, აბჯარნი ჩემნი სამეფონი და საჭურჭლენი ჩემნი ზემონი და ქუემონი”^[138].

დავითის “დროშა სვიანი” მის დიდ საქმეთა სიმბოლოს წარმოადგენდა მომდევნო ხანებშიც და იგი საქართველოს სახელმწიფოს ძლიერებას გამოხატავდა.

საქართველოს სახელმწიფო დროშა სახელმწიფოებრივი ხელისუფლებისა და დამოუკიდებლობის სიმბოლო იყო და სხვა სამეფო ნიშნებთან ერთად ტახტის მემკვიდრეს გადაეცემოდა^[139]. დავითის ძლიერების ხანაში ამ დროშას ეწოდებოდა “დროშა სჯანად ჳმარებული, გორგასლიანი და დავითიანი”^[140].

დავითის დროშა და ტახტი ფეოდალური საქართველოს ძლიერების სიმბოლოდ იქცა. მის უშუალო მემკვიდრეებს შეგნებული ჰქონდათ, რომ საქართველოს ისტორიაში, ისე როგორც თავის დროზე ვახტანგ გორგასლის მეფობის ხანა იყო გარდამტეხი და ახალი ხანის მაუწყებელი, ასევე დავითის მეფობაც ეტაპური ხასიათის მოვლენა იყო ჩვენი ქვეყნის ისტორიაში და ამიტომ უწოდებდნენ ისინი სამეფო ტახტსა და დროშას ვახტანგურსა და დავითიანს, გორგასლიანსა და დავითიანს. შესაძლებელია ნივთიერად არც მოუღწევია ვახტანგის დროინდელ ტახტს და დროშას დავითის ხანამდე, მაგრამ ნიშანდობლივია, რომ ქართველმა ხალხმა სიმბოლურად დააკავშირა ამ ორი მეფის სახელი, ქვეყნის სიდიადე და სიძლიერე. თამარის კურთხევის დროს მდასცეს საყვირი, ვითარცა ოდესმე სოლომონისთმს, და დადგეს სძანი ტახტი ვახტანგეთი, საყდარი დავითიანი... აღმართეს სკიპტრა დიდებულთა, ძელი ჯუარისა და მის თანა დროშა დავითის, არაოდეს მობერილი წინააღმდეგომთაგან ნიავეთან^[141], ე.ი. დროშა, რომელიც არაოდეს არ დამარცხებულა.

საქართველოს სამეფოს როგორც გამარჯვება, ასევე დამარცხებაც გადაექსოვა ამ “დავითიანი” დროშის ისტორიას. ქართველთა პირველი დამარცხება ამ ძლიევამოსილებათა შემდგომ იყო ამ სვიანი “დავითიანი” დროშის უკუქცევა^[142]. “იქმნა უკუქცევა სვესვიანისა ბედისა, მალლისა და საჩინოსა დავითიანისა დროშისა გამარჯვებულისა” - წერს დიდი შინაგანი განცდით ჟამთააღმწერელი, “რამეთუ ვინათგან მიეცა ღმერთსა დიდსუესა და დიდბედსა დავითისდა გამარჯვება, აქა ჟამამდე სჯანი იგი ბრძოლათა შინა დროშა დავითიანი და გორგასლიანი გამარჯვებული არასადა ძლეული იყო. ხოლო აქა, ვითარ იქმნა ცვალება ბედისა

ქართველთა ნათესავისა, არღარა მიეცა ძლევა თათართა ზედა ვიდრე ჟამამდე ჩუნთა”^[143].

იმ დიდ გამარჯვებათა შედეგად, რომელსაც ქართველმა ხალხმა დავით IV-ის დროს მიაღწია, საქართველო ფართო ისტორიულ ასპარეზზე გამოვიდა. იმდროინდელი ევროპელი მოღვაწეები საქართველოს ქრისტიანთა “წინა ბურჯად” თვლიდნენ მაჰმადიანთა წინააღმდეგ ბრძოლაში, ხოლო დასავლეთში გავრცელებული თქმულებების თანახმად, დავით მეფე იყო ქრისტიანობის მხსნელი ურწმუნოთაგან.

^[1] დავითის ისტორიკოსი, გვ.324.

^[2] იქვე.

^[3] იქვე, გვ. 325.

^[4] ე.ი.ჯვაროსნები.

^[5] 1099 წ.

^[6] 1098 წ.

^[7] დავითის ისტორიკოსი, გვ.325. ვ. კოპალიანის თვალსაზრისით (იხ. ვ. კოპალიანი, საქართველოს ურთიერთობა ჯვაროსნებთან და ბიზანტიასთან, კრებ. “XII საუკუნის საართველოს ისტორიის საკითხები”, თბ., 1968, გვ.92-93) არ შეიძლება დავითის მიერ ხარკის შეწყვეტა თურქებისათვის ჯვაროსანთა მიერ ანტიოქიისა და იერუსალიმის აღებას დაფუძვნიროთ, რადგან იგი წინ უსწრებს ჯვაროსანთა ამ წარმატებებს. მაგრამ შესაძლებელია დავითის ისტორიკოსი აქ საერთოდ ჯვაროსანთა ლაშქრობის შედეგად შექმნილ ხელსაყრელ სიტუაციას გულისხმობს და ზოგადად მსჯელობს ამ საშინაო და საერთაშორისო მოვლენების ურთიერთზეგავლენაზე. ამ მოვლენების განსხვავებული ქრონოლოგია იხ. რ. მეტრეველი. ნარკვევები ფეოდალური საქართველოს ისტორიიდან, გვ. 17-19.

^[8] დავითის ისტორიკოსი, გვ. 326

^[9] საქართველო-ბიზანტიის იმდროინდელი ერთი ომის შესახებ, იხ. ვ. კოპალიანის დასახელებული ნაშრომო კრებულში: ”XII საუკუნის საქართველოს ისტორიის საკითხები”, გვ. 109-121.

^[10] დავითის ისტორიკოსი, გვ. 326.

^[11] იქვე, გვ. 328.

^[12] იქვე.

^[13] აწინდელ საინგილოში აღნიშნული მოვლენების ქრონოლოგია აზრთა სხვადასხვაობას იწვევს, “ქართლის ცხოვრების ნუსხებში ზედაზნის აღების თარიღად ზოგან 1101 წ. დასახელებული და ზოგან 1103. წ. (იხ. ქართლის ცხოვრება, გვ. 326). ივ. ჯავახიშვილი ზედაზნის აღების თარიღად 1101 წ. დებდა (იხ. ქართველი ერის ისტორია, II, 1948, გვ. 195), თუმცა დავითის ისტორიკოსის თხზულებიდან მოტანილ ციტატში უთითებს 323 ქორონიკონს, რაც 1103 წ. უდრის. უკანასკნელ ხანს აღნიშნული მოვლენების ქრონოლოგიას შეეხო. რ. მეტრეველი (იხ. ნარკვევები ფეოდალური საქართველოს ისტორიიდან, 1972, გვ. 20-27) დავითის ისტორიკოსის თხზულებაში კვირიკეს გარდაცვალებისა და აღსართანის გამეფების შემდეგ (ე.ი. 1102 ან 1104 წწ.) მოთხრობილია რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების შესახებ, ხოლო შემდეგ ჰერეთ-კახეთის შემოერთებისა და ერწუხის ომზე.(იხ. გვ. 326-328), კახეთ-ჰერეთის შემოერთების შემდეგ – გელათის მშენებლობის დაწუბამდე (გვ. 239), რაც 1106 წლით თარიღდება (იხ. ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 216). აღნიშნულიდან გამომდინარე, ჩვენს ისტორიოგრაფიაში მოცემულია თვალსაზრისი, რომ კახეთ-ჰერეთის შემოერთება დავითმა რუის-ურბნისის კრების შემდეგ განახორციელა, რასაც არ უნდა უჭერდეს მხარს კრების “მეგლისწერაში” დავითის მოხსენიება ტიტულით მეფე “აფხაზთა და ქართველთა რანთა და კახთა” (იხ. ქართული სამართლის ძეგლები, III, ი. დოლიძის გამოც., გვ.106), ე.ი. როდესაც ეს “მეგლისწერა” დაიწერა, დავითს კახეთი და ჰერეთი უკვე შემოერთებული ჰქონდა.

^[14] დავითის ისტორიკოსი, გვ. 329.

^[15] იქვე, გვ. 332.

^[16] იქვე, გვ. 331-332.

^[17] იქვე, გვ. 332.

[18] ნ. ასათიანის ვარაუდით, ეს ქორწინება 1105-1106 წლებში უნდა მომხდარიყო (ნ. ასათიანი, საქართველო-შირვანის პოლიტიკური ურთიერთობა საუკუნეში). თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 125, "საუკუნის საქართველოს ისტორიის საკით", თბილისი, 1968, გვ. 26-29

[19] დავითის ისტორიკოსი, გვ. 334.

[20] ნ. ბერძენიშვილი, აღმოსავლეთ კახეთის წარსულიდან, საქართველოს ისტორიის საკითხები III, გვ. 256.

[21] ნ. ასათიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 29.

[22] დავითის ისტორიკოსი, გვ. 334.

[23] ნ. ასათიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 30.

[24] დავითის ისტორიკოსი, გვ. 339.

[25] დავითის ისტორიკოსი, გვ. 339 პუნქტების – ლიჭათი, ქურდევანი – ლოკალიზაცია, იხ. В. Минорский, История Ширвана и Дербенда с. 1074; ვ. თოფურია, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულების ერთი ადგილის დაზუსტებისათვის, თსუ შრომები, თ. 116, 1965, გვ. 268; ნ. ასათიანი, საქართველო-შირვანის ურთიერთობა XII ს. გვ. 31.

[26] ნ. ასათიანი, საქართველო-შირვანის... გვ. 31.

[27] დავითის ისტორიკოსი, გვ. 339.

[28] ნ. ასათიანი, საქართველო-შირვანის... გვ. 31-34.

[29] V. Minorsky, Caucasia in the history... გვ. 29-30; რ. კიკნაძე, XI-XIII საუკუნეთა თბილისის ისტორიიდან, გვ.120.

[30] V. Minorsky, Caucasia in the history... გვ. 31. გასაგებია, რომ ციხისთავი და ათი მხედარი საქართველოს მეფის ხელისუფლების სიმბოლური გამოსახულება იყო, თორემ რეალურად ეს არავითარ ძალას არ წარმოადგენდა.

[31] V. Minorsky, იქვე, რ. კიკნაძე, XI-XIII სს. თბილისის ისტორიიდან, გვ. 121. შ. მესხია, საქალაქო კომუნა, გვ.88.

[32] დავითის ისტორიკოსი, გვ. 340.

[33] იქვე.

[34] დავითის ისტორიკოსი, გვ. 340.

[35] რ. კიკნაძე, XII-XIII საუკუნეთა თბილისის ისტორიიდან, გვ. 120-123.

[36] სამეცნიერო ლიტერატურაში აზრთა სხვადასხვაობაა ლაშქრის შემადგენლობის საკითხზე, იხ.

V. Minorsky, Caucasia in the history... გვ. 32, რ. კიკნაძე, XI-XIII საუკუნეთა თბილისის ისტორიიდან, გვ.122-123. შ. მესხია, ძლევა და საკვირველი, გვ. 93-105; ქ. ჩხატარაიშვილი, დიდგორის ბრძოლის ისტორიული მნიშვნელობა. ქ. ჩხატარაიშვილი, შაიშმელაშვილი, დიდგორის ბრძოლა, თბ. 1973 გვ. 13.-3.

[37] ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 202.

[38] იქვე: შ. მესხია, ძლევა... გვ. 93-105.

[39] ქ. ჩხატარაიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 15, 78-85.

[40] შ. მესხია, ძლევა... გვ. 108-109.

[41] ნ. კანდელაკი, ქართული მჭერმეტყველება, თბ., 1968, გვ. 159-160; შ. მესხია, ძლევა..., გვ. 109-110.

[42] ბრძოლის მიმდინარეობის შესახებ, იხ. შ. მესხია ძლევა ..., გვ. 111-114; ქ. ჩხატარაიშვილი, დიდგორის ბრძოლის ისტორიული მნიშვნელობა; ჩხატარაიშვილი, ი. შაიშმელაშვილი, დიდგორის ბრძოლა, გვ. 16-19.

[43] ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ.74.

[44] დიდგორის ბრძოლაში ქართველთა ამ დიდ წარმატებას ზოგიერთი მკვლევარი ქართველთა ლაშქარში 200 ფრანგის მონაწილეობით ხსნის, ზოგი მაჰმადიანთა კოალიციის ჩაშლით. აღნიშნულ საკითხზე იხ. შ. მესხია, ძლევა..., გვ. 119-126.

[45] დავითის ისტორიკოსი, გვ. 342. ალ-ფარიკი და იბნ- ალ-ასირი მოგვითხრობენ ქალაქის ალყაზე, რომელიც 1121 წლის ბოლოდან 1122 წლამდე გაგრძელდა. მათი ცნობით, მხოლოდ ამ ხანგრძლივი ალყის შემდეგ აიღო დავითმა თბილისი იერიშით და სასტიკად გაუსწორდა ქალაქის მისახლეობას (იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 204; შ. მესხია, ძლევა..., გვ. 129-131)

[46] შ. მესხია, საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში, გვ. 97-99.

[47] დავითის ისტორიკოსი, გვ. 344.

[48] როგორც ჩანს, თავდასხმები და შეტევები განმაზე დავით აღმაშენებელს XII ს. დასაწყისიდანვე დაუწყია (იხ. ასათიანი, საქართველო-შარვანის პოლიტიკური ურთიერთობა XII საუკუნეში, კრებ. "XII საუკუნის საქართველოს ისტორიის საკითხები", თბ., 1968, გვ. 25-26.)

[49] სავაჭრო გზების დაუფლების საკითხთან დაკავშირებით იხ. ნ . ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი , გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში, თბ. 1966;

ვ . გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი , საქართველოს სავაჭრო ურთიერთობანი XI ს., თსუ შრომები, 1967, №121, გვ. 201-223.

[50] ნ. ასათიანი ვარაუდობს, რომ ამ დროს უკვე შარვან შაჰები საქართველოს მეფის მოხარკენი იყვნენ (იხ საქართველო-შარვანის პოლიტიკური ურთიერთობა..., გვ. 34).

[51] დავითის ისტორიკოსი, გვ. 343.

[52] იქვე, გვ. 344.

[53] საკანალიზაციო მილით.

[54] დავითის ისტორიკოსი, გვ. 344.

[55] ამ ბრძოლის შესახებ ქართული და სპარსულ=არაბული წყაროების განხილვა და მათი შეფასება, იხ. ი ვ . ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 205-207.

[56] დავითის ისტორიკოსი, გვ. 344.

[57] ნ. ასათიანი, საქართველო-შარვანის პოლიტიკური ურთიერთობა..., გვ. 35-63.

[58] დავითის ისტორიკოსი, გვ. 344.

[59] იქვე, გვ. 345.

[60] იმ მოსაზრებების განხილვა, რომელნიც უარყოფენ ამ დროს შარვანის უშუალოდ დაქვემდებარებას საქართველოს სამეფოსადმი, იხ. ნ . ა ს ა თ ი ა ნ ი ს დასახ. ნაშრ., აგრეთვე შ. მესხია, ძლევა... გვ. 42.

[61] დავითის ისტორიკოსი, გვ. 344.

[62] ი ვ . ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 207.

[63] იქვე

[64] დავითის ისტორიკოსი, გვ. 344.

[65] Вардан, Всеобщая история; ჩანს, მიუხედავად მაჰმადიანთა ხანგრძლივი ბატონობისა, ქრისტიანი მოსახლეობისადმი ანგარიში გაწევის გამო შედადიდები ანისის კათედრალს ხელს არ ახლებდნენ. ანისის კათედრალის ასეთი განსაკუთრებული მდგომარეობა მაჰმადიანთა ბატონობის ხანაში შემდეგაც იჩენს თავს.

[66] დავითის ისტორიკოსი, გვ. 345.

[67] იქვე.

[68] ლ . დ ა ვ ლ ი ა ნ ი ძ ე , მათე ურჰაელის ცნობები დავით აღმაშენებლის შესახებ, კრებ. "საქართველო რუსთაველის ხანაში", თბ., 1966, გვ. 248.

[69] დავითის ისტორიკოსი, გვ. 345.

[70] ნ . ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი , გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში, გვ. 62.

[71] ი ქ ვ ე .

[72] დავითის ისტორიკოსი, გვ. 36.

[73] ვ ა ხ უ შ ტ ი , აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, IV, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1973, გვ. 358.

[74] ი ქ ვ ე .

[75] ნ . ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი , გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში, გვ. 56.

[76] იხ. Р. Ш м е р л и н г, церковь в сел. Датуна в Дагестане, "მაცნე", N 2, 1969, გვ. 211-218, იქვეა საკითხის ლიტერატურაც.

[77] მ ა ტ ი ა ნ ე, გვ. 295.

[78] ი ქ ვ ე, გვ. 313.

[79] ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , ქართველი ერის ისტორია, III, თბ., 1949, გვ. 245.

[80] ზ . ა ნ ჩ ა ბ ა ძ ე , მ. ც ი ნ ც ა ძ ე , საქართველო და ჩრდილო კავკასია XII საუკუნესა და XIII საუკუნის I ნახევარში, კრებ. "საქართველო რუსთაველის ხანაში", გვ. 147.

[81] გ . თ ო გ ო შ ვ ი ლ ი , საქართველო-ოსეთის ურთიერთობის ისტორიიდან, 1958, გვ. 127.

ჯ . ს ტ ე ფ ნ ა ძ ე , საქართველოს პოლიტიკური ურთიერთობა კავკასიის ხალხებთან XII საუკუნეში, 1974, გვ. 105.

[82] შ . მ ე ს ხ ი ა , ძლევა საკვირველი..., გვ. 60.

[83] დავითის ისტორიკოსი, გვ. 344.

^[84] იხ. Ю. К о л а к о в с к и й, Христианство у аллан, «Византийский Временник», т. V, с. 3; ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა, საქართველო ადრინდელი ფეოდალიზაციის გზაზე, შრომები, I, გვ. 246-247; Г. Ч и т а я, Некоторые итоги экспедиционных работ 1957 г. отдела этнографии Института истории АН ГССР, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, XI, 1960, გვ. 191; Т. Е. Г у д а в а, Две надписи (грузинская и грузино-аварийская) из Дагестана, Сообщения АН ГССР, т. I, № 4, 1940, с. 324-327; მ. მ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება, გვ. 198-199; გ. თ ო გ ო შ ვ ი ლ ი, საქართველო-ოსეთის ურთიერთობის ისტორიიდან, 1958; А. И. Ш а в х е л а ш в и л и, Из истории взаимоотношений между грузинами и чечено-ингушскими народами, Грозный, 1963; ზ. ა ნ ჩ ა ბ ა ძ ე, მ. ც ი ნ ც ა ძ ე, საქართველო და ჩრდილოეთ კავკასია... და სხვ.

^[85] Ш . М е с х и а , Я. З. Ц и н ц а д з е , Из истории русско-грузинских взаимоотношений, с.15-16.1

^[86] ი . ც ი ნ ც ა ძ ე , მიებანი რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1957, გვ. 172-176, 185-186.

^[87] იქვე.

^[88] ო . ქ უ ქ უ ნ ა ძ ე , საქართველოსა და რუსეთის ურთიერთობის ისტორიიდან XII საუკუნეში, კრებ. "საქართველო რუსთაველის ხანაში", გვ. 268-279.

^[89] შ . მ ე ს ხ ი ა , "მნათობი", № 9, 1966, გვ. 79; მ ი ს ი ვ ე , დიდგორის ბრძოლა, გვ. 27; ვ . კ ო პ ა ლ ი ა ნ ი , საქართველოს ურთიერთობა ჯვაროსნებთან და ბიზანტიასთან, კრებ. "XII საუკუნის საქართველოს ისტორიის საკითხები", გვ. 84-121; შ . ბ ა დ რ ი ძ ე , ჯვაროსნული თქმულება დავით აღმაშენებელსა და დემეტრე პირველზე, ი ქ ვ ე , გვ. 365-400.

^[90] შ . მ ე ს ხ ი ა , ძლევადასაკვირველი..., გვ.72-81.

^[91] დ ა ვ ი თ ა ღ მ ა შ ე ნ ე ბ ე ლ ი , გალობანი სინანულისანი, მ. საბინინი, საქართველოს სამოთხე, სპბ, 1882, გვ.516.

^[92] ნ . ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი , საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, გვ.41.

^[93] იქვე, შენიშვნა 50.

^[94] ნ . ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი , საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, გვ. 223-224.

^[95] დ ა ვ ი თ ი ს ი ს ტ ო რ ი კ ო ს ი , გვ. 345; ანდერძი დავით აღმაშენებლისა შიო-მღვიმისადმი, ქართული სამართლის ძეგლები, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, გვ.17.

^[96] ნ . ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი , საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII, გვ. 29-30, 90.

^[97] ლ . დ ა ვ ლ ი ა ნ ი ძ ე , მათე ურჭაველის ცნობები დავით აღმაშენებლის შესახებ, იხ. კრებ. "საქართველო რუსთაველის ხანაში", გვ. 248.

^[98] იქვე, გვ. 247.

^[99] Вардан Великий, Всеобщая история. М. 1861, с.146-147.

^[100] ლ ე ო ნ მ ე ლ ი ქ ს ე თ - ბ ე გ ი , ჩრდილო მხარეთა სომეხთა მოძღვარნი და მათი ვინაობა, თბ., 1928, გვ. 84.

^[101] მ . ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე , საქართველოსა და სომხეთის ურთიერთობის წარსულიდან, კრ." XII საუკუნის საქართველოს ისტორიის საკითხები", გვ. 123-140.

^[102] ამ მხრივ მცირეოდენ გამონაკლისს შარვანის მოსახლეობის მაჰმადიანური ნაწილი წარმოადგენს, მაგრამ, როგორც ცნობილია, შარვანის ეს ნაწილი მალე ჩამოშორდა საქართველოს.

^[103] ამ შეღავათების ხასიათისა და ხანგრძლივობის შესახებაც არ არსებობს აზრთა ერთიანობა ჩვენს ისტორიოგრაფიაში, იხ. ქ . ჩ ხ ა ტ ა რ ა ი შ ვ ი ლ ი , დასხ. ნაშრ., გვ. 25-27. შ . მ ე ს ხ ი ა , ძლევადასაკვირველი, გვ. 134-136.

^[104] საქართველოს ისტორია, I, 1946, გვ. 197. საქართველოს ისტორია, დამხმარე სახელმძღვანელო, I, 1958, გვ.166.

^[105] ი ვ ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , ქართველი ერის ისტორია, გვ. 303.

^[106] იქვე.

^[107] ქრონიკები, II, გვ. 70.

^[108] იქვე.

^[109] ი ვ . ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. II, გვ.116.

^[110] მ ა ტ ი ა ნ ე , გვ. 278.

^[111] დ , კ ა პ ა ნ ა ძ ე , ქართული ნუმისმატიკა, თბ., 1959, გვ.43.

^[112] საქართველოს მეფეთა ტიტულატურაში ბაგრატ III –ის დროს ჩნდება ტიტული "მეფე რანთა" (იხ. თ . პ ა პ უ ა შ ვ ი ლ ი , ჰერეთის ისტორიის საკითხები, გვ. 216). რიგი მკვლევარებისა ამას ბაგრატ III –ის მიერ 1008-1010 წწ. ჰერეთის შემოერთებას უკავშირებს, ხოლო რიგი – საკუთრივ

არანის, ე.ი. შარვანის შემოერთებას (იხ. ი ქ ვ ე , გვ. 216-221). “მეფე რანთა” რომ არ ნიშნავს შარვანის შემოერთებას, ამას ისიც ამტკიცებს, რომ ბაგრატ III-ის შარვანი (რანი) არ შემოუერთებია საქართველისათვის. მაგრამ ქართველ მეფეთა ტიტულატურაში “მეფე რანთა” რომ იდენტურია “მეფე ჰერთასი”, ამის მოწმობას ისიც უნდა წარმოადგენდეს, რომ დავით აღმაშენებლის ტიტულატურაში “მეფე რანთას” მისი ჯვრის წარწერაში ცვლის “მეფე ჰერთა”. თუ დავითის 1222-24 წწ. მონეტაზე აწერია “ქრისტე, დავით მეფე აფხაზთა, ქართველთა, რანთა კახთა და სომეხთა”, მის ჯვარზე აწერია “ღმერთო, ყოვლისა დამბადებელო ადიდე შენ მიერ გუირგუნოსანი დავით, აფხაზთა და ქართველთა, ჰერთა და კახთა მეფე – “მზე ქრისტიანობისა. ამინ”. ნიშანდობლივია ისიც, რომ ტიტულატურაში ჯერ არის რანთა (ჰერთა) მეფე და შემდეგ კახთა, რასაც აპირობებს ის, რომ დავითმა ჯერ ჰერთი დაიპყრო და მერე კახეთი. “რანთა მეფის” ტიტულთან დაკავშირებით იხ. პ. თოფურია, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის... გვ.191-192.

[113] დ. კ ა პ ა ნ ა ძ ე , ქართული ნუმისმატიკის სიახლენი, კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები, თბ., 1966, გვ. 64; რ . მ ე ტ რ ე ვ ე ლ ი , დავით აღმაშენებელი, გვ. 98.

[114] დ. კ ა პ ა ნ ა ძ ე , იქვე, გვ.64.

[115] ი ვ . ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. II, გვ. 121-122.

[116] ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ.20.

[117] შდრ. შ. მესხია, მნათობი, № 9, 1966, გვ. 99.

[118] სუმბატ დავითის ძე, გვ. 382.

[119] ს . ჯ ა ნ ა შ ი ა , მონარქია ბაგრატ III და მისი მემკვიდრეების დროს. საქართველოს ისტორია, I, 1946, გვ. 192.

[120] ქრონიკები, II, გვ.70.

[121] Д . К а п а н а д з е , Медная монета грузинского царя Давида, сына Георгия, “Эпиграфика Востока”, XII, 1958, с. 39-47.

[122] ნ . ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი , საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, გვ. 29.

[123] მ . დ უ მ ბ ა ძ ე , რუსთაველის საქართველო, გვ. 3.

[124] ს . ჯ ა ნ ა შ ი ა , საქართველოს ისტორია, I, გვ.192.

[125] ი ვ . ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. II, გვ.195-196.

[126] მართალია, დავითიც მამამისმა თვითონ აკურთხა მეფედ, მაგრამ, ჩანს, აქ იძულებას ჰქონდა ადგილი.

[127] ი ვ . ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. II, გვ.197.

[128] ცხოვრება დემეტრე მეფისა, ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 365.

[129] დ ა ვ ი თ ი ს ი ს ტ ო რ ი კ ო ს ი , ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 363.

[130] ი ვ . ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. II, გვ. 120-122; ე . თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი , სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა შესახებ, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, წ. 27, 1949, გვ. 24. E. Taqaischvili, Georgien chronology and the begining of Bagratid rule in Georgica. “Georgica”, A gournal of georgian and caucasian Studies. vol. I №2, 1935, გვ.18. კ. კველიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, თბ., 1960, გვ. 154; ს. ჯანაშია, კონსტანტინე პორფიროგენეტის ცნობები ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა შესახებ, თსუ შრომები, XVIII, 1941, გვ. 69-85; პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, თბ., 1954, გვ. 76-77. ს. ყაუხჩიშვილი, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, IV, თბ., 1955, გვ. 255-256; საქართველოს ისტორია, I, ს. ჯანაშიას რედ., თბ., 1946, გვ. 190-191; მ., თბ., 1966, გვ. 144-149.

[131] ი ვ . ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , ქართული სამართლის ლორთქიფანიძე, ლეგენდა ბაგრატიონთა წარმოშობის შესახებ, კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები ისტორია, წ. II, ნაკვ. II, გვ.119.

[132] იქვე, გვ. 120.

[133] ნ . ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი , საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, გვ. 29.

[134] ი ვ . ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 210-212; საქართველოს ისტორია, I, დამხმარე სახელმძღვანელო, თბ., 1958, გვ. 168.

[135] დავითის ისტორიკოსი, გვ. 350-351.

[136] დავითის ისტორიკოსი, გვ. 350-351.

[137] ანდერძი დავით აღმაშენებლისა. ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 19.

[138] ი ქ ვ ე .

[139] ი ვ . ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , ქართული სამართლის ისტორია, II, გვ. 207.

[140] ისტორიანი და აზმანი..., ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 104.

^[141] ბასილ ეზოს მოძვარი, ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისა, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 115-116.

^[142] ს. ბარნაველი, ქართული დროშები, თბ., 1953, გვ. 18.

^[143] ჟამთააღმწერელი, ქართლის ცხოვრება II, გვ. 165.

თავი მეოთხე

საქართველოს საგარეო და შინაპოლიტიკური ვითარება XII ს. მეორე მეოთხედიდან 80-იანი წლების დასაწყისამდე

§ 1. საგარეო პოლიტიკური ურთიერთობანი

XII ს. მეორე და მესამე მეოთხედში დავით აღმაშენებლის მემკვიდრეების დემეტრე I-ისა (1125 - 1156) და გიორგი III-ის (1156 - 1184) დროს საგარეო ომების მთავარი მიზანდასახულობა სომხეთისა და რან-შარვანის საკითხის მოგვარება იყო.

მართალია, დავით აღმაშენებელმა ანისი და შარვანი უშუალო საქართველოს სამეფო ტახტს დაუქვემდებარა, მაგრამ საქართველოს მეზობელი მაჰმადიანური სახელმწიფოები, თურქული საამირო-სასულთნოები არ თმობდნენ თავიანთ პოზიციებს და ბრძოლა ხანგრძლივი და დაუნდობელი ხდებოდა, ხოლო ბრძოლოს შედეგები ცვალებადი.

დავით აღმაშენებლის საგარეო-პოლიტიკური კურსი, რომელიც დაპყრობილი ქვეყნების უშუალოდ სამართლის დაჭერას, საქართველოს სახელმწიფოს შემოერთებას ისახავდა მიზნად, მისი უშუალო მემკვიდრეების დროს დაირღვა ნაწილობრივ იმიტომ, რომ ძალიან ძლიერ წინააღმდეგობას წააწყდა.

მართალია, XI საუკუნის დასასრულიდან საქართველოს საერთაშორისო მდგომარეობა ნაწილობრივ გაუმჯობესდა, შინასოციალურმა კრიზისმა და ჯვაროსანთა შემოტევებმა დაასუსტა თურქ-სელჩუკთა ძალა და სელჩუკთა ერთიანმა იმპერიამ დაშლა იწყო, მაგრამ ახლად აღმოცენებული თურქული საამირო-სასულთნოები არ თმობდნენ თავიანთ პოზიციებს ამიერკავკასიაში და იმხანად გაძლიერებულ ქრისტიანულ საქართველოს საკმაოდ უძნელდებოდა მათთან ბრძოლა. საქართველოს პოზიციებს მნიშვნელოვნად აძლიერებდა ის გარემოება, რომ საქართველომ თავის გარშემო დარაზმა ამიერკავკასიის ქრისტიანი ხალხები, სომხები, შარვანელები, რომლებიც საქართველოს ლაშქრის მხარდამხარ იბრძოდნენ და ერეკებოდნენ თურქ დამპყრობლებს, მაგრამ ბრძოლა ერთი და იმავე ქალაქისა თუ მხარისთვის ხანდახან ათეული წლები გრძელდებოდა და ესა თუ ის პუნქტი ხელიდან ხელში გადადიოდა.

როგორც აღნიშნული იყო, დავით აღმაშენებელმა თავისი მეფობის უკანასკნელ წლებში თურქებს გამოსტაცა ისეთი მნიშვნელოვანი პუნქტები ამიერკავკასიაში, როგორც იყო დმანისი, ანისი, შარვანი. ჩანს, დმანისი მალე დაუბრუნებიათ უკან სელჩუკებს. ამას მოწმობს ის ფაქტი, რომ 1125 წ. დემეტრეს გამეფებისთანავე გაულაშქრია დმანისს^[1]. ნიშანდობლივია, რომ სომეხი ისტორიკოსის ვარდანის ცნობით, “დემეტრემ არა მხოლოდ შეინარჩუნა მამის მიერ დატოვებული მემკვიდრეობა, მან მიუმატა კიდევ მას დმანისი და ხუნანინ^[2]. დმანისისათვის ბრძოლა დემეტრე I-ის ამ ლაშქრობით არ დამთავრებულა, რადგან 30-იან წლებში დმანისის ხელმეორედ აღება ხდება საჭირო^[3], ხოლო ხუნანი დემეტრეს 1128 წელს აუღია^[4]. დმანისისა და ხუნანის აღებით მან თრიალეთის მისასვლელი დაიკავა^[5]. ჩანს, ამიერიდან ეს ორი პუნქტი მყარად შემოვიდა ერთიანი საქართველოს შემადგენლობაში.

1130 წ. საქართველოზე გამოილაშქრა სამხრეთ სომხეთის მაჰმადიანთა მფლობელმა ხლათის სულთანმა ჰამ არმენმა ნასირ ად-დინ სუქმან II-მ (1128 - 1183), საქართველოს გაძლიერება მნიშვნელოვნად აზარალებდა შაჰ არმენს, სამხრეთ სომხეთის მაჰმადიან მფლობელს, რომლის რეზიდენცია ქ. ხლათი იყო. ჯერ XII ს. 30-იან წლებში, ხოლო შემდეგ ამავე საუკუნის 60-იან წლებში ურთიერთობა შაჰ არმენებსა და საქართველოს სახელმწიფოს შორის საგრძნობლად გამწვავდა. შეიძლება ითქვას, რომ შაჰ არმენები მონაწილეობდნენ თითქმის ყველა იმ ბრძოლაში, რაც დემეტრესა და შემდეგ გიორგი III-ს დროს საქართველოს წინააღმდეგ იყო მიმართული. ჰამ არმენები საქართველოს მეფეთა პოლიტიკით უკმაყოფილო ფეოდალების გადმობირება-შეკედლებასაც ცდილობდნენ და ამიტომაც იყო, რომ მეფე გიორგი III ტახტზე ასვლისთანავე ლაშქრავს არმენის სამფლობელოს^[6]. როგორც აღვნიშნეთ, 1130 წ. შაჰ არმენი სუქმან II თავს დაესხა საქართველოს. ეს თავდასხმა ანისის საქართველოს მეფის ხელში გადასვლის წინააღმდეგაც იყო მიმართული, მაგრამ დემეტრემ “განაქცივნა სუქმანეთნი”^[7].

განსაკუთრებით ხანგრძლივი და მწვავე აღმოჩნდა ბრძოლა ანისისათვის. როგორც აღნიშნული იყო, 1124 წელს დავით აღმაშენებელმა გაათავისუფლა ანისი მაჰმადიან მფლობელთაგან, ანისის მაჰმადიანი მფლობელი ამირა მანუჩეს შვილი აბულსუარი ოჯახითურთ საქართველოში ტყვედ წამოიყვანა, ხოლო ანისი სამეფოდ შემოიერთა და ანისის განმგებლობა აბულეთსა და მის შვილს ივანეს ჩააბარა. მაგრამ მაჰმადიანი მფლობელები არ თმობდნენ ანისს, რადგან ამ ქალაქის დაკარგვა საგრძნობლად შეასუსტებდა მათ პოზიციებს ამიერკავკასიაში და საფრთხეს შეუქმნიდა მათ საყრდენ პუნქტებს ცენტრალურ და სამხრეთ სომხეთში. საქართველოსთვის ანისის მფლობელობა ჩრდილოეთ სომხეთზე ბატონობას ნიშნავდა. ამას კი ეკონომიკურთან ერთად სამხედრო-სტრატეგიული მნიშვნელობაც ჰქონდა.

ამიტომ, ჩანს, დავითის გარდაცვალებისთანავე თურქებმა ენერგიულად შეუტიეს ანისს და “მრავალი შევიწროვება განიცადა ანიმ სპარსელთა ლაშქრისაგან”^[8]. დემეტრე I იძულებული გამხდარა ანისი მისი წინანდელი მფლობელის შვილისათვის დაებრუნებინა ყმადნაფიცობის პირობით. ანისის ახალი მფლობელი დავით IV-ის მიერ დატყვევებული ამირას აბულ-ასვარ შავურ II-ის შვილი ფადლონი იყო (ფადლონ IV). სომეხი ისტორიკოსის ვარდანის ცნობით, ფადლონმა, რომელიც ხორასანში იმყოფებოდა, “მამისა და ძმების თავგადასავალი

და დავით მეფის სიკვდილის ამბავი შეიტყო თუ არა, მამისეული ქალაქის ანისის სათხოვნელად მოვიდა და თხოვნით მიმართა აბულეთსა და ქალაქის უხუცესებს. და რაკი ქალაქი თურქთაგან დიდს გაჭირვებაში იყო, ამიტომ აბულეთმა დაუთმო იგი (ანისი ფადლონს)^[10].

ფადლონ IV-მ ანისი 1126 წელს დაიბრუნა^[10].

როგორც სამართლიანად შენიშნავს ივ. ჯავახიშვილი, ვარდანის ცნობიდან არ ჩანს აბულეთმა, როგორც დავითის მიერ ანისის განმგებლად დანიშნულმა მოხელემ, მეფესთან შეთანხმებით გადასცა ფადლონს ანისი, თუ მეფის ნებართვის გარეშე^[11]. ვარდანი მხოლოდ იმას აღნიშნავს, რომ ქალაქი დიდად იყო შევიწროებული თურქთაგან და როდესაც აბულეთი მას ფადლონს უთმობდა, მხოლოდ ქრისტიანთა და თავისი შვილის ივანეს ხსნაზე ფიქრობდა, რათა ის არ დაღუპულიყო მუდმივ ბრძოლებში^[12].

ფადლონი ძალიან გაძლიერებულა. მას ანისთან ერთად დაუკავებია დვინი და განძა^[13]. მაგრამ როგორც ჩანს, საქართველოს მეფემ ზოგი მოთხოვნა მაინც წაუყენა ფადლონს, რომელთა შესრულება უკისრია კიდევ მას. მათე ურჰაელის ცნობით, “მანუჩეს შვილებმა (ე.ი. ფადლონმა მისმა მემკვიდრეებმა) დასდეს მტკიცე ფიცი, რომ წმინდა კათოლიკე, რომელიც ანიში მდებარეობდა, სამუდამოდ სომხებს ექნებოდათ და არ შეუშვებდნენ მასში ტაჭიკებს ან სხვა მუსულმან ხალხს”^[14] ამ ფაქტს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება, რადგან საქართველოს მეფეები დავითი და დემეტრე მაჰმადიანური მმლავრობისაგან ქრისტიანთა დამცველის როლს დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ და კარგადაც იყენებდნენ ამ პოზიციას სომხებისა და კავკასიის სხვა ქრისტიანი ხალხების დასარაზმავად თურქ-სელჩუკთა წინააღმდეგ საბრძოლველად, დავითის და ამჯერად დემეტრეს ზრუნვა სომეხი ხალხის ერთ-ერთი უდიდესი ტაძრის - ანისის კათედრალისათვის დემეტრეს მიერ მამის პოლიტიკის კარგად გაგებასა და მის მიერ იმავე ხაზის გატარების სურვილის მანიშნებელია.

როგორც აღვნიშნეთ, ვარდანის მოტანილი ცნობიდან არ ჩანს როგორი იყო აბულეთის როლი ფადლონისათვის ანისის გადაცემის საქმეში, მაგრამ იგივე ისტორიკოსი მოგვითხრობს დემეტრეს წინააღმდეგ მოწყობილი შეთქმულების შესახებ და აღნიშნავს, რომ იმ დროს აბულეთი და მისი შვილი ივანე შეპყრობილნი დმანისის ციხეში იმყოფებოდნენ.^[15] ეს ფაქტი და, საერთოდ, აბულეთისა და ივანეს პოზიცია იმ შინა ომში, რომელიც დემეტრეს დროს საქართველოში ატყდა, გვაფიქრებინებს, რომ ანისის ფადლონისათვის გადაცემაში აბულეთის პოზიცია არ იყო მთლად მისაღები დემეტრესათვის.

ამგვარად მეფე დემეტრე იძულებული შეიქნა დავით IV-ის მიერ უშუალოდ საქართველოსთან შემოერთებული ანისი გადაეცა მისი ძველი მფლობელის შედადინთა მემკვიდრეებისათვის ყმადნაფიცობის და ქალაქში ქრისტიანთა გარკვეული პრივილეგიების დაცვის პირობით. მაგრამ მაჰმადიანთა არც ასეთი ნახევარმფლობელობა აწყობდათ და 1153 - 1154 წლებში ანისის ხელში ჩაგდება განუზრახავს არზრუმის მფლობელს ამირა სალდუხს^[16]. დემეტრე მეფე თავისი ვასალის, ანისის მფლობელის დასახმარებლად და ქ. ანისის დასაცავად წასულა. არზრუმის ამირას ცდა მარცხით დამთავრდა. დემეტრემ თვით ამირაც კი ჩაიგდო ხელში, მაგრამ შემდეგ გაათავისუფლა იგი და ისევ ძველი პირობებისამებრ დარჩა მანუჩეს შთამომავლობას^[17].

წყაროებიდან არ ჩანს გარკვევით, თუ რატომ გაათავისუფლა დემეტრემ დატყვევებული არზრუმის ამირა სალდუხი. ამ ბრძოლის შესახებ სხვა ავტორებთან შედარებით უფრო ვრცლად მოგვითხრობს ალ-ფარიკი. ფარიკის თანახმად, ანისის მფლობელს ფახრ ად-დინ შადადს მოციქული გაუგზავნია არზრუმის მფლობელ ამირა იზ ად-დინ სალდუხთან და უთხოვია გაეთავისუფლებინა ის ქართველთაგან; ხოლო როდესაც სალდუხი ჯარით ანისისაკენ წამოსულა, შედადს სალდუხის მოსვლის ამბავი დემეტრესათვის შეუტყობინებია, რომელიც ქ. ანისიდან ერთი დღის სავალზე მდგარა. დემეტრე ჯარით გამოვიდა შედადის დასახმარებლად და დაამარცხა სალდუხი. სალდუხი ტყვედ ჩავარდა, მასთან ერთად მრავალი მაჰმადიანი ჩაიგდეს ქართველებმა ხელთ, მაგრამ შემდეგ მაჰმადიან მფლობელთა შუამდგომლობით საქართველოს მეფემ სალდუხი გაათავისუფლა, რის საფასურად მიიღო 100 000 დინარი^[18]. ბუნდოვანი და გაუგებარია, თუ რატომ უმუხტლა ანისის მმართველმა სალდუხს. რა მოხდა, ვერ შეთანხმდნენ პირობებზე? ალ-ფარიკის ცნობით, შედადმა არზრუმის ამირას შესთავაზა: შენი მსახური (ე.ი. ვასალი) შევიქნები და ხარკს გადაგიხდით. აქედან აშკარად ჩანს, რომ შედადიანები საქართველოს მეფეს უხდიდნენ ხარკს და მისი ვასალები იყვნენ, მაგრამ, შეიძლება, არზრუმის ამირამ უფრო დიდი ხარკი მოითხოვა, ფარიკის ამ ცნობას ავსებს მხითარ გოში, რომელიც სალდუხის განთავისუფლების საქმეში მონაწილედ ადგილობრივ ფეოდალებსაც სახავს. მხითარ გოშის ცნობით, მეფე გიორგი III-მ გამეფებისთანავე შეიპყრო მთავარი ვასაკი, რომლის წინააღმდეგ ბოლმა ჰქონდა გულში, რადგან ის (ვასაკი), როდესაც ქალაქის უფროსი იყო, არ სცემდა მას ისეთ პატივს, როგორსაც მის ძმა დავითს, არ ემსახურებოდა მას და არ ემორჩილებოდა... ვასაკი თავის ძმასთან ერთად გაიქცა და მივიდა თეოდოსიოპოლს ამირა სალდუხთან, რომელმაც იგი პატივით მიიღო, რადგან როდესაც დამარცხებული სალდუხი დატყვევებული მიიყვანეს თბილისში მეფე დემეტრესთან, ვასაკმა მას დიდი სამსახური გაუწია^[19]. როგორც ვხედავთ, არზრუმის ამირას განთავისუფლების საქმეში საქართველოს მეფის ქვეშევრდომი ფეოდალებიც ყოფილან ჩარეულნი და, ჩანს, ის ფეოდალები, რომელნიც დემეტრეს მიმართ არც თუ მთლად ერთგულად იყვნენ განწყობილნი, ეტყობა, სწორედ ამიტომაც შეიპყრო გიორგიმ ისინი.

ვასაკი შემდეგაც ჩანს ასპარეზზე. გიორგისაგან გაქცეულმა თავშესაფარი საქართველოს მტერ არზრუმის ამირასთან პოვა და 1160წ. მონაწილეობდა ლაშქრობაში საქართველოს წინააღმდეგ, რომელსაც მოთავებდა “ამირ მირანი, შვილი ამირა იბრეჰიმისა სუქმანის შვილისა, რომელიც იყო მპყრობელი მრავალი ქალაქისა და მხარისა, - ხლათში, არჭემში, მანასკერტში”^[20]. მაგრამ ქართველებმა მომხდური მტერი სასტიკად დაამარცხეს.

ქ. ანისში, ჩანს, უთანხმოება იყო ანისის ქრისტიან სამღვდელოებასა და შედადიან მფლობელებს შორის, ხოლო დემეტრე მეფის ერთ-ერთი უმთავრესი მოთხოვნა, როდესაც მან ანისი შედადიანთა საგვარეულოს ყმადნაფიცობის პირობით დაუბრუნა, ანისის კათედრალის მაჰმადიანთაგან დაცვა იყო, რაც ქალაქის ქრისტიანული მოსახლეობის ინტერესების დაცვას გულისხმობდა. მაგრამ, ეტყობა შედადიანთა მმართველებით არ იყო კმაყოფილი ანისის ქრისტიანული მოსახლეობა, რომელიც 1155/6 წელს აუჯანყდა ამირა შედადს, წაართვა მას ქალაქი და მის ძმას ფადლონს გადასცა^[21]. ჩანს, ვერც ფადლონმა გაამართლა მათი იმედები და 1161 წ. იგივე სამღვდელოება ახლა ფადლონს აუჯანყდა. ანისის სამღვდელოებამ დაამარცხა ფადლონი და ქალაქი მეფე გიორგი III-ს შესთავაზა. მეფე გიორგი III

საგარეო პოლიტიკაში მთლიანად დავითის კურსის გაგრძელებას ცდილობდა, რომლის უმთავრესი მიზანიც საქართველოს სამხრეთით, სომხეთსა და აზერბაიჯანიდან თურქთა განდევნა იყო. გიორგიმ საომარი ოპერაციებიც იქითკენ მიმართა. პირველ რიგში, აუცილებელი იყო ანისის პრობლემის გადაჭრა. გიორგიმ ისარგებლა ხელსაყრელი ვითარებით და ქალაქი დაიკავა, შედადიანთა მთელი ოჯახი ფადლონითურთ დაატყვევა და 1161 წ. მაისში ქალაქის მმართველად (ამირად) დანიშნა სადუნის^[22]. სადუნს ქალაქის გამაგრება დაუწყო. ამან დააეჭვა მეფე მის ლალატში და ჩამოართვა თანამდებობა. განრისხებული სადუნი (სალტუნი, როგორც ვარდანი უწოდებს) გადაუდგა გიორგი III-ს, მაგრამ იგი შეიპყრეს და მიჰგვარეს გიორგის, რომელმაც მისი სიკვდილით დასჯა ბრძანა^[23]. ამის შემდეგ მეფემ უკვე “ველთ იგდო ქალაქი ნებისაებრ თვისისა და არა დამბრუნებელმან და შემტყობელმან დაიმჭირა სადგომად, ტახტისა მისისა შესანახავად და გასამაგრებლად. დამგდებელმან ივანე ორბელისა, მანდატურთუხუცესისა და ამირსპასალარის თანაშემწეობითა სარგის მხარგრძელისთა”^[24]. როგორც ჩანს, მეფე გიორგიმ ანისში ამირას თანამდებობა დატოვა და ამირად ჯერ სადუნი დანიშნა, ხოლო შემდეგ სარგის მხარგრძელი^[25], რომელიც ივანე ორბელის თანაშემწე უნდა ყოფილიყო. მაგრამ ეს, რასაკვირველია, არ იყო ანისის საკითხის საბოლოო გადაწყვეტა. დაიწყო ხანგრძლივი და მძიმე ბრძოლა ამიერკავკასიის ამ მნიშვნელოვანი პუნქტისათვის.

ქართველთა მიერ ანისის აღებისთანავე შედგა ძლიერი კოალიცია, რომლის უმთავრესი მონაწილენი იყვნენ ხლათის მმართველი შაჰ არმენი ნასირ ალ-დინ სუქმან II, დიარბექირის მმართველი არდოხის ძე კოტბ ად-დინ ილღაზი, არზრუმის მთავარი ალ-მალიქ სალდუხი და სხვანი^[26], მაგრამ საქართველოს მხედრობამ გიორგის მხედართმთავრობით, რომელსაც მხარში უდგნენ და ზურგს უმაგრებდნენ სახელოვანი ქართველი სარდლები და სახელმწიფო მოღვაწენი - მწიგნობართუხუცესი ივანე, ამირახორი ლიპარიტ სუმბატის ძე, ბეგა სურამელი, ქირქიმ აბულეთის ძე და სხვანი, სძლია მრავალრიცხოვან და ძლიერ მტერს. გამარჯვებულმა გიორგიმ მტრის მიერ ანისიდან ტყვედ წაყვანილი ქრისტიანები და მაჰმადიანები გაათავისუფლა, ხოლო ქალაქს დიდი თანხა მისცა^[27], ალბათ ომების შედეგად მიყენებულ ჭრილობათა მოსაშუშებლად.

ანისში ფეხის მტკიცედ მოკიდების შემდეგ გიორგიმ არზრუმზე გაილაშქრა. იბნ ალ-ასირის ცნობით, 1163 წელს “გაიმართა ბრძოლა ქართველებსა და არზან არ-რუმის მფლობელ მეფე სალთიკს შორის. ქართველებმა სძლიეს მოწინააღმდეგეს და გაანადგურეს სალთიკის ლაშქარი. თვითონ სალთიკი შეიპყრეს და ტყვეობიდან მხოლოდ მაშინ გაათავისუფლეს, როდესაც მისმა დამ შაჰ-ბანუვარმა, რომელიც ცოლად ჰყავდა ხლათის მპყრობელ ჰამ არმენ ბენ სუქმან ბენ იბრაჰიმ ბენ სუქმანს, ქართველთა მეფეს ძვირფასი საჩუქრები გაუგზავნა და ძმის განთავისუფლება სთხოვა”^[28].

სომხეთის საკითხი ანისით არ ამოიწურებოდა. ანისში ფეხის მომაგრებამ და არზრუმში მოპოვებულმა გამარჯვებამ საქართველოს სახელმწიფოს საშუალება მისცა დვინისაკენ დაძრულიყო. დიდი იყო დვინის სტრატეგიული მნიშვნელობა. ქართველი ისტორიკოსის სიტყვით, დვინი მარს არარატის ძირსა ზღუარი სომხეთისა და ადარბადაგანისა”^[29]. 1172 წ. ივლის-აგვისტოში დიდი ბრძოლა მოხდა დვინისათვის, საქართველოს მეფემ გაიმარჯვა, ქალაქი აიღო და მრავალრიცხოვანი

დავლა-ალაფით დატვირთული უკან დაბრუნდა^[30]. დვინის მმართველად გიორგი III-მ ადგილობრიბი ფეოდალი ანანია დანიშნა^[31].

სომხეთის მიმართ საქართველოს მეფის პოლიტიკური კურსი მაჰმადიან მფლობელთაგან საპასუხო ღონისძიებას მოითხოვდა.

1163 წ. იანვარ-თებერვალში სამხრეთ აზერბაიჯანის, ალ-ჯაბალისა და ისფაჰანის გამგებელმა შამს ად-დინ ილდეგიზმა ლაშქარი შეყარა საქართველოს წინააღმდეგ. მას შეუერთდნენ ხლათის მფლობელი შაჰ არმენ სუქმან კუტუბის ძე, მარალის პატრონი აყსანკორის ძე, აგრეთვე სხვები და 50 000-იანი ლაშქრით საქართველოს წინააღმდეგ დაიძრნენ. ქართველთა ლაშქარი დამარცხდა ამ ომში, მაჰმადიანებმა აიკლეს გაგის მხარე, აიღეს ციხე გაგი, ავიდნენ გელაქუნს და ანისისაკენ წავიდნენ, თან მრავალრიცხოვანი ტყვე წაიყვანეს და დიდძალი ალაფი გაიტაცეს^[32]. 1163 წლის ამ გამარჯვებამ მაჰმადიანურ სამყაროში საყოველთაო ზეიმი გამოიწვია. გათამამებული მაჰმადიანები შეუდგნენ მზადებას საქართველოზე თავდასასხმელად, მაგრამ გიორგი III-მ დაასწრო მათ. 1165 წლის ბოლოს ან 1166 წლის დასაწყისში გიორგი III აზერბაიჯანისაკენ დაიძრა და დაიკავა აზერბაიჯანი განჯამდე^[33]. ბრძოლა ანისისათვის არ ცხრებოდა. 4 წლის განმავლობაში ანისი გამუდმებული იერიშის ობიექტად იქცა. ელდიგუზ ათაბაგსა და გიორგის შორის ომს ბოლო არ უჩანდა. ჩანს, ელდიგუზსაც გაუძნელდა, რადგან ამ უკანასკნელმა დამარცხებამ იგი დიდად დააფიქრა, მაგრამ საქართველოს მეფის მდგომარეობა უფრო მძიმე იყო. დაზარალდა და აწიოკდა ანისის და მთელი შირაქის მხარის მოსახლეობა. გამუდმებული ომების გამო შეუძლებელი გახდა მიწის დამუშავება და მეურნეობის წარმოება. ელდიგუზმა გიორგის ზავი შესთავაზა. მათ შორის ზავის ჩამოგდების მთხოვნელად გამოვიდა მეფე გიორგის და სულთნის ცოლყოფილი დედოფალი რუსუდანი. გიორგიმ დათმო ანისი, რომელიც 1164/5 წელს გადასცა ყმადნაფიცობის პირობით მის ძველ მფლობელთ შედადიდთა ჩამომავლებს^[34], “უბოძა ანისი თვსსავე მემამულესა და ითაყუანა თავისა თვისისა ყმად”^[35]. ეს “მემამულე” იყო შაჰანშა შედადიდი, შედადისა და ფადლონის ძმა^[36]. გიორგი მეფესა და ელდიგუზ ათაბაგსა თუ მის მოკავშირე სულთან არსლან მაჰმუდის ძეს შორის შეთანხმება 1165 წელს მომხდარა. დაახლოებით ათი წელი ანისს შაჰანშა მართავდა, მაგრამ 1174 წელს მეფე გიორგიმ კვლავ ილაშქრა ანისს. დაატყვევა შაჰანშა, რომელსაც ამიერიდან აღარ ეწერა ანისში დაბრუნება. ანისის გამგებლად ამჯერადაც გიორგიმ, როგორც ჩანს, ისევ ივანე ორბელი დანიშნა^[37]. ალ-ფარიკი უთითებს, რომ 1174 წ. გიორგიმ ილაშქრა ანისს, ჩამოართვა ის შაჰანშას და ქალაქში საკუთარი მმართველები დანიშნა. ამიერიდან ქალაქი საქართველოს მფლობელობაში შემოვიდა.^[38]

როგორც მოსალოდნელი იყო, ამ აქტს საპასუხო მოქმედება მოჰყვა. 1174/5 წელს ათაბაგი ელდიგუზი და სულთანი არსლანი თავს დაესხნენ ანისს, დაარბიეს შირაქის ველი, მაგრამ დამარცხდნენ და უკუიქცნენ^[39].

ანისისათვის ბრძოლაში გამცემლური როლი შეასრულა ივანე ორბელმა, რომელსაც გიორგი მეფემ ქალაქი სამმართველოდ ჩააბარა. ის მზად იყო დაეთმო ანისი თურქებისთვის, მაგრამ ვერ განახორციელა, რადგან მოქალაქეებმა გაიგეს და სათანადო ზომები მიიღეს^[40]. შესაძლებელია, ივანე ორბელი ვარაუდობდა, რომ, თუ ის გადასცემდა ანისს თურქებს, მათგან შეღავათიანი პირობებით მიიღებდა ქალაქს სამმართველოდ. როგორც მოვლენების განვითარებიდან ჩანს, თურქი მფლობელები

ეგუებოდნენ ანისის საქართველოს საყმადნაფიცოდ ყოფნას და ისინი მხოლოდ მაშინ აქტიურობდნენ, როდესაც საქართველოს მეფე უშუალოდ სამეფოდ იკავებდა მას. ამიტომ გასაგებია, რომ თურქებისათვის უფრო სასურველი იქნებოდა ივანე ორბელის მმართველობა ანისში, როგორც მათი ქვეშევრდომისა. ივანეს კი, ჩანს, გიორგის მოხელეობას მაჰმადიანთა ყმობა ერჩია. მაგრამ, როგორც აღვნიშნეთ, ივანე ორბელის ეს ავანტიურა ვერ განხორციელდა^[41].

ანისისათვის ბრძოლაში, ეტყობა, საქართველოს მეფეს ამჯერადაც მხარს უჭერდა ანისის სამღვდელთა ანისის ეპისკოპოსის ბარსელის სახით, რისთვისაც გიორგი მეფეს გარკვეული საზღაურის გადახდაც მოუხდა. ეპისკოპოს ბარსელის თხოვნით გიორგი მეფემ გამოისყიდა ტყვეობიდან მისი ძმა, მთავარი აპირატი, და ის ანისის ამირად დანიშნა^[42]

ამის შემდეგ 1175 წ. შედგა ძლიერი კოალიცია ათაბაგ ელდიგუზის, სულთან არსლან შაჰის, ხლათის მმართველ შაჰ არმენის, ელდიგუზის შვილის ფაჰლავანის მონაწილეობით, რომელიც დიარბექირის, აზერბაიჯანის, ჰამადანის ლაშქრით შემოიჭრა საქართველოს მიწა-წყალზე და შემოესია ლორესა და დმანისის მიდამოებს^[43]. დაიწყო მძიმე და სისხლისმღვრელი ომი. მაჰმადიანნი აწიოკებდნენ და არბევდნენ ქვეყანას. შედეგი ამ ბრძოლისა გარკვევით არც ერთ წყაროში არ არის მითითებული.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში ეს ბრძოლები და მისი შედეგები საერთოდ არ განხილულა. ივ. ჯავახიშვილი “ქართველი ერის ისტორიის” II წიგნში, სადაც ვრცლად მსჯელობს ანისისათვის წარმოებულ ბრძოლებზე, ამ ამბების თხრობას ასრულებს ვარდანის ცნობით გიორგის მიერ ანისის ხელახელი შემოერთებისა და ქალაქის ამირად აპირატის დანიშვნის შესახებ. ამის შემდეგ ის ანისის საკითხს მხოლოდ 1208 წლის ამბების გამო უბრუნდება.

საქართველოს ისტორიის სახელმძღვანელოში აღნიშნულია, რომ “1173 წლიდან დვინ-ანისი და მათი მიმდგომი მხარეები მტკიცედ შემოვიდა საქართველოს სახელმწიფოში”^[44]. ქართველი ისტორიკოსის ცნობით, გიორგი III-მ 1162 წელს აიღო დვინი^[45]. მაგრამ იგივე ავტორი XII ს. 80-იან წლებში არაერთხელ მოგვითხრობს დვინის ლაშქრობაზე^[46] და შემდეგ ასახელებს ელდიგუზ ათაბაგის გაზრდილს ბალშანს, დვინის პატრონს^[47]. დვინის აღებას ქართველთა მიერ 1202 - 1203 წლებით ათარიღებს იბნ ალ-ასირი^[48]. დვინის ამ ლაშქრობაზე ცნობები მოეპოვებათ მათე ურჰაელს^[49], ვარდანს^[50], მხითარ გომს^[51], ალ-ფარიკს^[52]. მაგრამ არც ერთი ავტორი არ ამბობს არაფერს დვინის საქართველოს სამეფოსთან შემოერთების შესახებ. ასე რომ, ჩვენ საეჭვოდ მოგვაჩნია მოსაზრება იმ დროს დვინის საქართველოს სახელმწიფოს შემადგენლობაში შემოსვლის შესახებ. მაგრამ თუ ასეთი რამ მოხდა კიდევ 60-იან წლებში, დვინი ძალიან მალე დაუბრუნდა საქართველოს სამეფოს, რადგან ანისის საყმადნაფიცოდ გადაცემის შემდეგ საეჭვოა, რომ დვინი უშუალოდ შემოერთებულად დარჩენილიყო. გასათვალისწინებელია ისიც, რომ ანისისათვის წარმოებულ ბრძოლების დროს 1175 წელს საქართველოს წინააღმდეგ მებრძოლი სულთანი არსლან შაჰი ლორე-დმანისის მოხრების შემდეგ დვინს ბრუნდება^[53], ხოლო 80-იან წლებში მხარგრძელები დვინს ლაშქრობენ^[54].

1174-1175 წლების ბრძოლების შედეგი არ არის გარკვეული, მაგრამ ბედმა, ეტყობა, ისევ შედადიდებს გაუღიმა, როგორც ამას ანისის 1198/9 წლების წარწერა გვიჩვენებს^[55]. ამ წარწერის თანახმად, 1198/9 წლებში ანისის გამგებლობა მუჰამადის

მის შადადის ხელთაა, რომელიც აქ აწესებს თავისუფალ ვაჭრობას ბამბის ნაწარმზე^[56].

ამრიგად, 1174 წ. გიორგი III-ის მიერ შაჰანშას დატყვევებისა და იქ თავისი მოხელის დანიშვნის შემდეგ ანისში ისევ აღმდგარა შედადიდთა ხელისუფლება და საბოლოოდ მათ ეს ქალაქი და მისი ოლქი მხოლოდ 1199 წლის შემდეგ დაკარგეს, როდესაც ეს მხარე თამარ მეფემ მხარგრძელებს გადასცა.

სომხეთის პარალელურად საქართველოს სახელმწიფოს მესვეურნი დავით აღმაშენებლის შემდეგ რან-შარვანის მიმართულებითაც ცდილობდნენ მიღწეულ წარმატებათა განმტკიცებას. დავით IV აღმაშენებელმა ვერ მოასწრო ამიერკავკასიიდან თურქ-სელჩუკების განდევნა. დავითის შემდეგ საქართველოს წინააღმდეგ მტრის ბრძოლის მთავარი დასაყრდენი ქ. განძა იყო.

1137 წელს აზერბაიჯანის ამირობა (რანის ჩათვლით) ბრძოლით მოიპოვა შემს ად-დინ ელდიგუზმა^[57], რომელსაც რანისათვის ებრძოდა დემეტრე I, განძა-რანისათვის ბრძოლა გიორგი III-ის და თამარის დროსაც გრძელდება.

1139 წელს რანში ძლიერი მიწისძვრა მოხდა, ქ. განძა დაინგრა და მრავალი მცხოვრები დაიღუპა^[58]. ამ მდგომარეობით ისარგებლა დემეტრემ და განძას ილაშქრა. გამარჯვების ნიშნად დემეტრემ ჩამოხსნა და თან წამოიღო განძის კარი, რომელზედაც თავისი გამარჯვების უკვდავყოფისათვის წარწერა ამოკვეთა^[59]. საქართველოს მეფის ამ ლაშქრობის საწინააღმდეგოდ თურქ-სელჩუკთა სულთანმა და აზერბაიჯანის ათაბაგმა რამდენჯერმე დალაშქრეს განძა. 1143 წელს განძა სულთანს დაექვემდებარა^[60]. მხითარ გოშის ცნობით, განძისათვის ბრძოლაში დემეტრეს წარმატება მოუპოვებია, მაგრამ როდესაც მეფემ თავისი ქალი რუსუდანი სულთანს მიათხოვა ცოლად, განძა მისთვის მზითვად მიუცია და სულთანს იქ თავისი ამირა დაუნიშნავს^[61].

რაც შეეხება შარვანს, აქ რთული მდგომარეობა შეიქნა. 1124 წელს, დავით IV-მ შარვანისათვის ბრძოლა წარმატებით დაამთავრა და ის უშუალოდ თავის ხელისუფლებას დაუქვემდებარა. წყაროები (ქართულიც და უცხოურიც) ძალიან ძუნწად მოგვითხრობენ 1124 წლის შემდეგ შარვანის მდგომარეობაზე. როგორც ჩანს, შარვანში მდგომარეობა დაიძაბა. სელჩუკიანი სულთნები იბრძოდნენ შარვანის შაჰების ხელისუფლების აღსადგენად. ამავე დროს შარვანის მრავალრიცხოვანი მაჰმადიანური მოსახლეობაც იბრძოდა შარვანის საქართველოს სახელმწიფო შემადგენლობაში ყოფნის წინააღმდეგ^[62] და დემეტრე I აქაც იძულებული შეიქნა კომპრომისზე წასულიყო, “შარვანის ქვეყანა ორად გაყვეს. აღმოსავლეთ ნაწილში შარვან შაჰის უფლება აღადგინეს და ეს ქვეყანა ამიერიდან, ისევე როგორც დარუბანდის ქვეყანა, საქართველოს მეფის მიმართ ყმადნაფიცის მდგომარეობაში იმყოფებოდა. შარვანის დასავლეთი ნაწილი კი საარიშიანოს შემოუერთეს, ე.ი. საკუთრივ საქართველოს საზღვრებში შემოიტანეს. ასე რომ, ამიერიდან საკუთრივ საქართველოს ჩრდილო-აღმოსავლეთის საზღვარი ქ. შამახის ახლოს, მისგან ოდნავ დასავლეთით, მდინარე თეთრწყალზედ (აწინდელი აყსუ) გადიოდა”^[63]. ეს ღონისძიება, ე.ი. შარვანის ორად გაყოფა 1129/30 წლებში უნდა განხორციელებულიყო, როდესაც დემეტრემ შარვანის აღმოსავლეთ ნაწილში აღადგინა შარვან შაჰის ხელისუფლება და შარვანის შაჰად თავის დის რუსუდანის ქმარი მანუჩეჰარ II დასვა^[64]. ამის შემდეგ, როგორც უკვე აღნიშნულია, შარვანის ჩრდილო-დასავლეთი ოლქები (ყაბალა-შაქი) თავისი მართლმადიდებლური

ქრისტიანული მოსახლეობით მყარად შემოვიდა საქართველოს შემადგენლობაში, ხოლო სამხრეთ-აღმოსავლეთ შარვანი მთელი XII საუკუნის მანძილზე საქართველოს ვასალ-ყმადნაფიც სახელმწიფოს წარმოადგენდა. შარვან შაჰი ვალდებული იყო საჭიროების შემთხვევაში გამოეყვანა საქართველოს მეფის განკარგულებით “რაოდენი ათასი კაცი უბრძანის”^[65].

საქართველოს ვასალი ჩანს ამ დროს დარუბანდიც. ბრძოლას დარუბანდისათვის, შარვანისა და სომხეთისათვის ბრძოლის პარალელურად, ჯერ კიდევ დავით აღმაშენებელი იწყებს. სამწუხაროდ, ჩვენს ხელთ არსებული წყაროები არ იძლევიან შესაძლებლობას ამ დროს საქართველო-დარუბანდს შორის დამყარებული ურთიერთობის ხასიათისა და ფორმის გარკვევისათვის, მაგრამ სავარაუდებელია, რომ ის ვასალური დამოკიდებულება, რომელიც აშკარაა დემეტრეს დროს, ამ დროს შეიქმნა. დავით აღმაშენებელს რომ დარუბანდი თავის გამგებლობაში მყოფ ქვეყნად მიაჩნდა, ეს თითქოს ჩანს მისივე ანდერძიდან, სადაც ამბობს, რომ მან თავისი მემკვიდრეობით დაუტოვა ქვეყანა “დარუბანდის ზღვამდე”^[66]. თუმცა ძნელია გადაჭრით თქმა, აქ დარუბანდის ზღვა, კასპიის ზღვის დარუბანდის სანაპიროს გულისხმობს, თუ საერთოდ კასპიის ზღვას. თუ უკანასკნელს, მაშინ ეს ანდერძი ამ საკითხის გარკვევისთვის ვერ გამოგვადგება. აღსანიშნავია ისიც, რომ თ. ჟორდანიას მიერ გამოცემულ ანდერძში ამ ადგილას არის “ნიკოფსითგან დარუბანდისა საზღურამდე”^[67]. კიდევაც რომ მივანიჭოთ უპირატესობა ჟორდანიასეულ ვარიანტს, მაინც რას ნიშნავს გამოთქმა მდარუბანდის საზღურამდენ, დარუბანდის ჩათვლით, თუ დარუბანდამდე? თითქოს უფრო სავარაუდო ჩანს დარუბანდის ჩათვლით, რადგან შემდეგ, როდესაც დარუბანდის საქართველოსადმი ვასალობა სადავო აღარ არის, ეს ფორმულა ისევ ასე იხმარება ჩვენს წყაროებში. საკითხის ამგვარად გადაჭრის შესაძლებლობას მხარს უჭერს ალ-ფარიკის ცნობა, რომლის თანახმად, XII ს. შუა წლებში დარუბანდი აშკარად საქართველოს ვასალია და დემეტრეს დროს არ ჩანს ბრძოლა დარუბანდის დასაპყრობად. XII ს. ცნობილი არაბი ისტორიკოსი ალ-ფარიკი 1154/5 წლებში საქართველოში დემეტრეს კარზე იმყოფებოდა და თან ახლდა მას მისი სამფლობელოების შემოვლის დროს. მათ რამდენიმე დღე გაუტარებიათ ერთად დარუბანდშიც, რომლის მალიქი ამირი აბუ-მუხაფარი, დემეტრეს სიძე (მისი ქალიშვილის ქმარი) ეახლა დემეტრეს თავისი პატივისცემის დასადასტურებლად და მეფისათვის სამსახურის გასაწევად^[68]. იმავე ალ-ფარიკის ცნობით, დარუბანდის ციხეში დამწყვდეული ყოფილა დიდგორის ბრძოლის მონაწილე ილ-ღაზის ლაშქრიდან დატყვევებული ერთი მაჰმადიანი^[69]. როგორც ვხედავთ, ქართული სახელმწიფოს პოზიციებში დარუბანდი მყარია, დარუბანდის მალიქი (მეფე) საქართველოს მეფის ქვეშევრდომია, საქართველოს მეფეს თავის ტყვე (სამხედრო პირი) დარუბანდის ციხეში გამოუკეტია. ქვეშევრდომებთან ურთიერთობის განმტკიცების მიზნით დემეტრე მეფე, მეფე დავით აღმაშენებლის მსგავსად, დამოყვრებასაც იყენებს (დარუბანდის მალიქს ცოლად დემეტრეს ასული ჰყავდა)^[70].

დარუბანდი იცავდა ამიერკავკასიას ჩრდილო კავკასიიდან და ამდენად კეთილმეზობლური ურთიერთობა ამ პოლიტიკურ ერთეულთან სასურველი იყო. მაგრამ როდესაც დარუბანდის ამირები ჩრდილო კავკასიის მფლობელებთან ერთად უტევდნენ შარვანს, მაშინ საქართველო შარვან შაჰის დასახმარებლად გამოდიოდა. ჩრდილოეთიდან შემოტევებისაგან იცავდნენ შარვანს დავით აღმაშენებელი, დემეტრე და გიორგი III. 1173 წელს^[71] გიორგი III-ს დარუბანდელთაგან დახმარება

თხოვა დემეტრეს დისშვილმა, შარვანის შაჰმა, აღსართანმა: “ესე შარვანმა შემოეხუეწა ოდესმე დაჭირებული დარუბანდელთა ხაზართაგან”^[72]. გიორგიმ გაილაშქრა, “მივიდა კართამდის დარუბანდისათა მოაოჭრა ქუეყანა მუსკურისა და შარაბამისა, და აიღო ქალაქი შაბურანი... და უბოძა ქალაქი იგი მამის დისწულს მისსა შარვანშას”^[73]. გიორგი III-ს ამ ბრძოლაში თან ახლდა ბიზანტიის მომავალი იმპერატორი ანდრონიკე კომნენი, რომელიც ამ დროს მეუღლითურთ სტუმრად იყო თავის ნათესავ საქართველოს მეფესთა”^[74]. ანდრონიკე კომნენს უსახელებია თავი ამ ბრძოლაში^[75]. ალბათ საქართველოს სამეფოს ასეთი დახმარების შედეგი იყო, რომ XII ს. II ნახევარში შარვან შაჰები დარუბანდის ტერიტორიის ნაწილსაც ფლობდნენ. ამ თვალსაზრისით საინტერესოა ქართველი ისტორიკოსის ცნობა, რომ შარვან შაჰი აღსართანი (აღსართან I) “მეფე იყო შარვანისა და ზღვის პირისა დარუბანდით ხირხალამდის”^[76].

დემეტრე I-ს ბრძოლა განმა-რანისათვის უშედეგო იყო. განსაკუთრებით მას შემდეგ, რაც ამიერკავკასიაში დამკვიდრდა ელდიგიზიდთა დინასტია^[77], რომლის დამარსებელმა შემს ად-დინ ელდიგუზმა მტკიცედ მოიკიდა ფეხი და ფაქტიურად თავის ხელისუფლებას დაუქვემდებარა სამხრეთი აზერბაიჯანი, არანი, ნახიჩევანი და ირანის დასავლეთი პროვინციები^[78], საქართველოს ბრძოლამ განმა-რანისათვის ვერავითარი შედეგი ვერ გამოიღო.

XII ს. 60-იანი წლების დასაწყისში ელდიგიზიდები საქართველოს წინააღმდეგ კავშირს კრავენ სელჩუკის მფლობელებთან. მაგრამ წყაროებიდან არ ჩანს, რომ მათ შარვანი დაემორჩილებინოთ და იქ საქართველოს პოლიტიკური გავლენა მოეშალოთ. შარვანის შაჰები საქართველოს მეფის მორჩილნი არიან როგორც გიორგი III-ის დროს, ასევე თამარის მეფობაშიც, როდესაც შარვანმა “მონებდა და მსახურებდა იგი მონებითა ყმებრივითა”^[79].

დიდი საომარი ოპერაციების პარალელურად, რომელთა მიზანი გიორგის მეფობაში ძირითადად სომხეთის შემომტკიცება და შარვანის ყმადნაფიცად შენარჩუნება იყო, საქართველოს ჯარი დროდადრო თავს ესხმოდა და არბევდა საქართველოსა და მისი უშუალო მეზობლების მიწა-წყალზე ჩამოსახლებულ თურქებს და ცდილობდა მათ თანდათან შევიწროებას.

ქართველი ისტორიკოსი იწყებს რა გიორგის მეფობის აღწერას, მაღალფარდოვნად აცხადებს, რომ გიორგიმ “ალიჭურნა მკლავნიცა მუსრვად და მოწყუშდად წინააღმდეგომთა ქრისტეს სჯულისათა: აგარიანთა ისმაიტელთა და მამადიანთა”^[80]. იმ დიდ ბრძოლათა პარალელურად, რომელთაც გიორგი ანისისა და დვინისათვის აწარმოებდა, მისი ლაშქარი შედარებით უფრო ადგილობრივი მნიშვნელობის ლაშქრობებსაც აწყობდა.

XII ს. 70-იან წლებში, როდესაც დამთავრდა სომხეთისათვის ბრძოლის ერთი ეტაპი და, ჩანს, მცირე ხნით მშვიდობა ჩამოვარდა, ლაშქარმა და დიდებულებმა მეფეს მოახსენეს, რომ “არა არს ღონე დარჩომისა ჩუენისა თჳნიერ ლაშქრობისა და რბევისა”^[81]. გიორგიმ ანგარიში გაუწია დიდებულთა მოთხოვნას, ქვეყნის შიგნით მშვიდობა დაამყარა “წარსცნა ზავნი და ფიცნი შინან და ლაშქარი რამდენიმე მიმართულებით გაგზავნა. ტაოელთ, შავშთ და კლარჯთ უბრძანა ოლთისის და ბანას ოლქების მორბევა, მესხთ და თორელთ დ კარისა და ამორნიის მხარეების, ამირსპასალარს სომხითართა (ე. ი. ქვემო ქართლის) ლაშქრით - მტკვრის მარჯვენა სანაპიროსი განძამდე, ხასაგანიანთ^[82], ლიხთიმერთ და ქართლის ლაშქარს

დ განძიდან მოყოლებული მტკვრის ორივე ნაპირის მორბევა ხლათამდე, შაჰ არმენის სამფლობელომდე, ჰერ და კახ მოლაშქრეებს - ალაზნის შესართავიდან შარვანამდე^[83]. როგორც ვხედავთ, სამხრეთ-დასავლეთითა და სამხრეთ აღმოსავლეთით ქართველნი არბევენ საქართველოს მიწა-წყალზე (ბანა, ოლთისი) ან მისი უშუალო მეზობლების მიწა-წყალზე ჩამომსხდარ თურქებს. ეს ლაშქრობა, ერთი მხრივ, მიზნად ისახავდა დავლა-ალაფს და, მეორე მხრივ, მტრის ზურგის დაზვერვას ბრძოლით. ეს ხომ ის მხარეებია, რომელთა საქართველოსათვის შემოერთება ან რომლებზედაც საქართველოს პოლიტიკური გავლენის გავრცელება აუცილებელი იყო მისი სამხედრო-პოლიტიკური და სტრატეგიული უზრუნველყოფისათვის და გადამწყვეტი ლაშქრობის წინ ასეთი დაზვერვითი თავდასხმების მოწყობა ჩვეულებრივი ტაქტიკური ხერხი იყო^[84].

ქართველი ისტორიკოსის ამ ცნობიდან კარგად ჩანს საქართველოს სახელმწიფოს საზღვრების მდგომარეობა XII ს. 70-იანი წლებისათვის.

იმიერტაო ჯერ კიდევ თურქთა ხელთაა, მათვე ეკუთვნის კარის ოლქიც. სამხრეთით ანისის სამეფო გაუთავებელი ბრძოლის ობიექტია და, როგორც აღვნიშნეთ, საბოლოოდ ისევ შედადიდათა ხელში რჩება საქართველოს ყმადნაფიცობის პირობით. განმა-რანიც ილდეგიზიდების ხელთაა, ხოლო შარვანი საქართველოს ყმადნაფიცია. საქართველო უფრო სამხრეთით ცდილობს თავისი პოლიტიკური გავლენის გავრცელებას. როგორც აღვნიშნეთ, განმა-რანისათვის წარმოებული ბრძოლა უშედეგოდ დამთავრდა, ხოლო ანისის, ოლთისის, კარის მხარეთა საკითხის მოგვარება გიორგიმ თავის მემკვიდრეებს უანდერძა.

^[1] მოკლე ცნობები საქართველოს ისტორიიდან, ე . თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი , ძველი საქართველო, II, გვ.63.

^[2] В а р д а н В е л и к и й , Всеобщая история, пер. Н Эмина, М., с.147. როგორც ვიცით, დავითმა 1121 წელს ილაშქრა ხუნანს, მაგრამ მისი ისტორიკოსის ცნობიდან არ ჩანს, რომ ის აელს. დმანისი კი, ეტყობა, ისე მალე დაკარგეს, რომ ვარდანს დმანისის აღება დემეტრეს მიერ მამისაგან დატოვებული მემკვიდრეობის გაფართოებად მიაჩნია.

^[3] ლ ე ო ნ მ ე ლ ი ქ ს ე თ - ბ ე გ ი , სტეფანე სივნიელის “ორბელთა ისტორიის” ქართული ვერსია, “საისტორიო მოამბე”, № 6, თბ., 1952, გვ.58.

^[4] იქვე.

^[5] 3. М Буниятов, Грузия и Ширван в первой половине XII в, კრ. ”საქართველო რუსთაველის ხანაში”, გვ. 284.

^[6] ისტორიანი და აზმანი..., ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 5.

^[7] ლაშა გიორგის დროინდელი მემკვიდრე, ქართლის ცხოვრება, გვ. 366. იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 222.

^[8] ლ. დავლიანიძე, მათე ურჰაელის ცნობები დავით აღმაშენებლის შესახებ, კრებული “საქართველო რუსთაველის ხანაში”, გვ. 249.

^[9] Всеобщая история В а р д а н В е л и к о г о . с. 147

^[10] История армянского народа, ч. I, под. ред. Б. П. Аракеяна и А. Р. Иоаннисяна, Ереван, 1951, с. 160.

^[11] ი ვ . ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 222-223.

^[12] В а р д а н ... с. 147. იხ. აგრეთვე, 3 . მ . Б у н и я т о в , грузия и ширван в первой половине XII в, კრ. ”საქართველო რუსთაველის ხანაში”, გვ. 284.

^[13] В а р д а н ... с. 148.

^[14] მ ა თ ე უ რ ჰ ა ე ლ ი ს ცნობები..., გვ. 249.

^[15] В а р д а н ... с. 150.

[16] ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 225-226; ისტორიანი და აზმანი. შარავანდედთანი, გვ.7. М х и т ъ р Г о ш , Албанская хроника, пер. З. М. Б у н и я т о в а , Баку, 1960. с.18.

[17] ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 226; ისტორიანი და აზმანი. შარავანდედთანი, გვ. 41.

[18] ალ-ფარიკი, იხ. V. Minorsky, Studies... გვ.87. პ. თოფურია, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის პოლიტიკური ერთეულები XI - XII საუკუნეებში, თბ., 1975, გვ. 100-102.

[19] მხითარ გოში, დასახ. ნაშრ., გვ.18.

[20] მათე ურჰაელი, ქრონოგრაფია, ვადარშაპატი, 1898, გვ. 425 (თარგმანი ლ. დავლიანიძისა).

[21] იბნ ალ-ასირი, იხ. ი. მაჭავარიანი, არაბულ და სპარსულ მწერალთა გეოგრაფიული და ისტორიული ცნობები საქართველოს შესახებ, მმოამბენ, თბილისი, 1898, №1, გვ. 9.

[22] ალ-ფარიკი, დასახ. ნაშრ., გვ.89; ვ. მინორსკი უთითებს, რომ მქართული ქრონიკან (ე.ი, მქართლის ცხოვრებან) ანისის სამღვდლოების აჯანყების დროს ვინმე შანშე დადიანის განდგომაზე მოგვითხრობსო (იხ. Studies... გვ. 89, შენიშ. I). მაგრამ აქ შეცდომასთან გვაქვს საქმე, რომელიც მ. ბროსესაგან მომდინარეობს, რომელმაც სარწმუნოდ ცნო აქ შედადიანთა ნაცვლად ვახტანგისეული გამოცემის მშანშე დადიანთას წაკითხვა.

[23] В а р д а н . . . გვ. 155.

[24] ისტორიანი და აზმანი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ.6.

[25] ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 6.

[26] იქვე, გვ. 232.

[27] იქვე.

[28] ბ. სილაგამე, XII-XIII სს. საქართველოს ისტორიის ზოგიერთი საკითხი იბნ ალ-ასირის ცნობათა შუქზე, კრებ. მსაქართველო რუსთაველის ხანაშინ, გვ. 109.

[29] ისტორიანი და აზმანი. გვ. 5.

[30] ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 232-233; ისტორიანი და აზმანი...გვ. 6; ალ-ფარიკი, დასახ. ნაშრ., გვ. 92; ვარდან... გვ. 155; მათე ურჰაელი, დასახ. ნაშრ., გვ. 429; იბნ ალ-ასირი, გვ. 10-11; მხითარ გოში, გვ. 19.

[31] Очерки истории СССР, IX-XIII вв., ч. I, м., 1953, с. 626.

[32] ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 232-237, ალ-ფარიკი, გვ. 93; ვარდანი. გვ. 155; ბ. სილაგამე, დასახ. ნაშრ., გვ. 110; მხითარ გოში, გვ. 19.

[33] ბ. სილაგამე, დასახ. ნაშრ., გვ. 111.

[34] ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 237, ალ-ფარიკი, გვ. 95-96; ისტორიანი და აზმანი..., გვ.5; ვარდანი... გვ. 656; მხითარ გოში, გვ. 19.

ბ. სილაგამე ამ დაზავების თარიღად 1167 წელს გვთავაზობს (იხ. ბ. სილაგამე, XII-XIII სს. საქართველოს ისტორიის ზოგიერთი საკითხი იბნ ალ-ასირის ცნობათა შუქზე, გვ.112). ამ თარიღს იზიარებს ჯ. სტეფანაძეც (საქართველოს ურთიერთობა..., გვ.54).

[35] ისტორიანი და აზმანი... ქართლის ცხოვრება, II, გვ.15.

[36] ალ-ფარიკი, გვ. 96. ნიშანდობლივი დეტალია, რომ ალ-ფარიკი ქართული წყაროს მსგავსად შედადიდებს მმანუჩეს შვილებს უწოდებს.

[37] ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 239; ვარდანი, გვ. 158.

[38] ალ-ფარიკი, გვ. 96.

[39] იქვე, ვარდანი, გვ. 159.

[40] ვარდანი, გვ. 159.

[41] ნიშანდობლივია, რომ ივანეს გამცემლობაზე მხითარ გოშიც მოგვითხრობს, გვ. 19.

[42] ვარდანი, გვ. 159.

[43] ალ-ფარიკი, გვ. 97-98.

[44] საქართველოს ისტორია, დამხმარე სახელმძღვანელო, I, 1958, გვ. 179.

[45] ისტორიანი და აზმანი..., გვ. 5.

[46] იქვე, გვ. 99.

[47] იქვე, გვ. 77.

[48] იბნ ალ-ასირი, დასახ. ნაშრ., გვ.15; ბ. სილაგამე, XII-XIII სს. საქართველოს..., გვ.

113-114.

[49] მათე ურჰაელი, გვ. 429.

[50] ვარდანი, გვ. 155.

[51] მ ხ ი თ ა რ გ ო შ ი , გვ. 19.

[52] ა ლ - ფ ა რ ი კ ი , გვ. 92.

[53] ი ქ ვ ე , გვ. 98.

[54] ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, გვ. 77. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ იქ, სადაც "ისტორიათა და აზმათა" ავტორი მოგვითხრობს თამარ მეფის მიერ შამქორის ომს მიმავალ მეომართა გაცილებაზე (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 77), ჩანს, მიუღებელია ქართლის ცხოვრების იმ ვარიანტების წაკითხვა, სადაც ნათქვამია, რომ თამარი "ჩავიდა დვინამდი", რადგან დვინი ჯერ არ არის შემოერთებული საქართველოსთან და აქ მდვინისნმაგიერ "დვირი" უნდა იყოს (იხ. ნ . ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი , საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, გვ. 314, შენიშ. 27).

[55] V. Minorsky, Studies... გვ. 100-101.

[56] Л. Т. гюзальянь, Персидская надпись Кей-султана Шедада в Ани, Сборник Академику Н.Я. Марру, М.-Л., 1935, с.663; ვ . მ ი ნ ო რ ს კ ი , იქვე.

[57] მ ხ ი თ ა რ გ ო შ ი , გვ. 17.

[58] ი ვ . ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , დასახ. ნაშრ., გვ. 223; იბნ ალ-ასირი. დასახ. ნაშრ., გვ. 9. Вардан...с. 152; Мхитар Гош, Албанская хроника, с. 11-12.

[59] თ . ჟ ო რ დ ა ნ ი ა , ქრონიკები, I, გვ. 248.

[60] მ ხ ი თ ა რ გ ო შ ი , გვ. 13.

[61] ი ქ ვ ე , გვ. 15.

[62] იმდროინდელი შარვანის ისტორიასთან დაკავშირებული მოსაზრებების კრიტიკული განხილვა იხ. ნ . ა ს ა თ ი ა ნ ი ს შრომაში: საქართველო-შარვანის პოლიტიკური ურთიერთობა XII ს., გვ. 40-54.

[63] ნ . ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი , აღმოსავლეთ კახეთის წარსულიდან, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, გვ. 257. როგორც ცნობილია, აქ გადიოდა საქართველოს სახელმწიფოს საზღვარი XIV საუკუნეშიც. შარვანის ორად გაყოფისა და მისი ნაწილის საქართველოსადმი დამორჩილების შესახებ იხ. აგრეთვე В. Бартольд. соч., т. II, с. 691.

[64] ნ . ა ს ა თ ი ა ნ ი , საქართველო-შარვანის პოლიტიკური ურთიერთობა, გვ. 46-47.

[65] ლაშა გიორგის დროინდელი მემკვიდრე, ცხოვრება გიორგი მეფისა, გვ. 367.

[66] ანდერძი დავით აღმაშენებლისა, ქართული სამართლის ძეგლები, გამოც. ი. დ ო ლ ი ძ ი ს მიერ, გვ.19.

[67] ქ რ ო ნ ი კ ე ბ ი , II, გვ. 51.

[68] В. Ф. Минорский, История ширвана и дербенда, М., 1963. с. 222-223.

[69] ი ქ ვ ე .

[70] ფარვის ეს ცნობა ნ. ასათიანს გამოყენებული აქვს საქართველოსადმი შარვანის ვასალობის საბუთად, ჩვენ, რასაკვირველია, მთლიანად ვიზიარებთ მოსაზრებას შარვან შაჰების საქართველოს ვასალობის შესახებ, მაგრამ, ვფიქრობთ, სიზუსტისათვის ჯობია ამ ცნობის საფუძველზე ვილაპარაკოთ დარუბანდის შესახებ და არა "შარვან-დარუბანდზე" (იხ. ნ . ა ს ა თ ი ა ნ ი , საქართველო-შარვანის..., გვ.54-55), რადგან ამ დროს ეს ორი სხვადასხვა პოლიტიკური ერთეულია (იხ. В . Ф . М и н о р с к и й , История Ширвана и Дербенда).

[71] მ ი ნ ო რ ს კ ი , დასახ. ნაშრ., გვ.186.

[72] ისტორიანი და აზმანი..., გვ. 17.

[73] იქვე, ი ვ . ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , ქართველი ერის ისტორია, I, გვ. 239; ვ . მ ი ნ ო რ ს კ ი , დასახ. ნაშრ., გვ. 186.

[74] ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ.239; ისტორიანი და აზმანი..., გვ. 17; ვ. მინორსკი, დასახ. ნაშრ., 186.

[75] ისტორიანი და აზმანი..., გვ. 17.

[76] იქვე, აღნიშნულ საკითხზე იხ. პ. თოფურია, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის..., გვ. 216-217.

[77] 1137 წლიდან К.Э. Босворт, Мусульманские династии, с. 49. История Азербайджана, გვ. 142.

[78] იქვე.

[79] ისტორიანი და აზმანი..., ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 39. ჩვენ ვერ გავიზიარებთ პროფ. ა. ალიზადეს შენიშვნას პროფ. ვ. მინორსკის მიმართ, რომელიც ცდილობს უარყოს ის ფაქტი, რომ დაახლოებით ასი წლის მანძილზე, XII ს. დასაწყისიდან XIII ს. 20-იან წლებამდე, შარვანი განიცდიდა საქართველოს პოლიტიკურ გავლენას (იხ. История ширвана и Дербенда, с. 8-11). ამ აზრის უარსაყოფად, რომელიც დიდი ხანია ცნობილია ისტორიოგრაფიაში, ა. ალიზადე იშველიებს X საუკუნის ავტორების ცნობებს შარვანის სიძლიერის შესახებ (იხ. მ. ბერმენიშვილი, საქართველოს

სახელმწიფოს საზღვრები XII ს. დამდეგს, კრებული ”საქართველო რუსთაველის ხანაში”, თბ., 1966, გვ. 53-54, შენიშ. 2) და უთითებს XII ს. შარვანის კულტურულ აღმავლობაზე. ვფიქრობთ, რომ X ს. ვითარება არ ხსნის XII ს. მოვლენებს, ხოლო კულტურულ აღმავლობას საქართველოს გავლენა ხელს თუ შეუწყობდა მხოლოდ. ამდენად, ქართველ მეფეთა მიერ თავისი ტიტულატურისათვის XII ს. “შარვანშას” მიმატებას სრულიად რეალური საფუძველი ჰქონდა (იხ. მელიქსეთ-ბეგი, შანშა-შარვანშა, თსუ შრომები, 73, 1959, გვ.116-129) და სხვ. ამავე საკითხზე იხ. ნ. ასათიანი, საქართველო-შარვანის პოლიტიკური ურთიერთობა XII საუკუნეში. ჯ. ს ტ ე ფ ნ ა ძ ე , საქართველოს პოლიტიკური ურთიერთობა..., გვ. 89.

[80] ისტორიანი და აზმანი..., გვ. 5.

[81] ისტორიანი და აზმანი..., გვ.15.

[82] ხასაგანიანი, თ. ჟ ო რ დ ა ნ ი ა ს აზრით, “ხაჩინიანი” აწინდელი კარაბახელი უნდა იყვნენ (ქრონიკები, I, § 27, შენიშ. 14). კ. კ ე კ ე ლ ი ძ ი ს აზრით, “ხასაგანი - რჩეული, შერჩეული, საგანგებო, განსაკუთრებული, სამეფისკარო” (იხ. მისი ისტორიანი და აზმანი, გვ. 154). კონტექსტით აქ თითქოს კეკელიძისეული განმარტება უფრო გამართლებული ჩანს, რადგან, თუ სხვა მიმართულებით მტრის მიწა-წყალს საქართველოს მოსაზღვრე თემთა ნაწილები არბევენ, აქ, ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი მხარის (მტკვრის ორივე ნაპირის - განძიდან ხლათამდე) მორბევა ევალემა ქართლის ლაშქარს, ლიხთიმერთ და ხასაგანიანთ. იგივე ხასაგანიანი (ფორმით ხასაგანიანი) იხსენიებიან შამქორს გალაშქრების წინ, როდესაც მათზე განსაკუთრებული პატივისცემითაა საუბარი მოკავშირე ამირ-მირმანის მოლაშქრებთან ერთად (“ქართლის ცხოვრება”, II, გვ. 76), ხოლო “ხასაგანიანი” თუ “ხაჩენელებს” გულისხმობს, მაშინ გაუგებარი იქნებოდა მათი ასე განსაკუთრებულად გამოყოფა ომის წინ და მათი მოკავშირე ამირ-მირმანის ლაშქართან ერთად დასახელება, რადგან ხაჩენი ამ დროს უშუალოდ საქართველოს სახელმწიფოს საზღვრებში შემოდიოდა. იხ. მ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი , საქართველოს სახელმწიფოს საზღვრები XIII საუკუნის დამდეგს, კრებ. “საქართველო რუსთაველის ხანაში”, გვ. 60-61.

[83] ისტორიანი და აზმანი..., გვ. 16.

[84] მართალია, ასეთი ლშქრობები ამწვავებდა მეზობელ მაჰმადიანებთან ურთიერთობას, მაგრამ, თავის მხრივ, არც მეზობელი მაჰმადიანები იზღუდავდნენ თავს ამ სახის ლაშქრობათაგან საქართველოს მიწა-წყალზე და, რაც მთავარია, ეს გალაშქრებანი ამ ორი ძალის ერთმანეთის გვერდით არსებობის დროს არ შეიძლება გამორიცხული ყოფილიყო.

§ 2. შინაპოლიტიკური ვითარება

საქართველოს მიწა-წყლის თურქთაგან გაწმენდამ და ქვეყნის შიგნით მშვიდობის დამყარებამ ხელი შეუწყო ეკონომიკურ-მატერიალური მდგომარეობის გამოსწორებას და შესაძლებელი გახადა აღდგენითი ღონისძიებების გატარება. მაგრამ დავითის მემკვიდრეთა ხანაში არაქართული მიწებისათვის წარმოებული ბრძოლები ისეთი დიდი წარმატებით ვეღარ ხორციელდებოდა, როგორც დავითის დროს. ამის უმთავრესი მიზეზი ის უნდა ყოფილიყო, რომ ახლა უკვე ბრძოლა შორეული, სამშობლოსაგან დაშორებული მიწებისათვის წარმოებდა. მართალია, ქართველი ფეოდალები დავლა-ალაფის მოსაპოვებლად სიამოვნებით ლაშქრობდნენ, მაგრამ გალაშქრება ერთია და ქვეყნის შემომტკიცება მეორე. გარდა იმისა, რომ შემომტკიცებულ ქვეყნებში მმართველებად დანიშნული ფეოდალები თვალყურის დევნებას და კონტროლს მოითხოვდნენ, რათა მათ ვერ მოეხდინათ თავიანთი ფეოდალურ-პარტიკულარული ტენდენციების რეალიზაცია, ამასთანავე ეს ქვეყანა მეციხოვნე-საოკუპაციო ლაშქარს მოითხოვდა, რისი უზრუნველყოფაც არც ისე ადვილი იყო საქართველოსათვის, რადგან ეს მის რეალურ

შესაძლებლობებს აღემატებოდა. ესეც იყო იმის მიზეზი, რომ დავით აღმაშენებლის მემკვიდრენი მაინცდამაინც ვეღარ ახორციელებდნენ დამორჩილებულ ქვეყანათა უშუალოდ შემოერთებას და ხშირად იქ საკუთარი ფეოდალის დანიშვნას ადგილობრივ ხელისუფლებასთან საყმადნაფიცო პირობით მორიგებას არჩევდნენ. ამავე დროს გასათვალისწინებელია ისიც, რომ თურქ-სელჩუკთა სახელმწიფოს დაშლის შემდეგ მახლობელ აღმოსავლეთში XII ს. თანდათან ძლიერი ფეოდალური ერთეულები შეიქმნა, რომელიც აზერბაიჯანის, სამხრეთ სომხეთის (ხლათის) და სხვა საათაბაგო-სასულთნობად ჩამოყალიბდნენ, გაძლიერდნენ და ენერგიულად ებრძოდნენ საქართველოს რან-შარვან-სომხეთისათვის. ყოველივე ამან განაპირობა ის, რომ დავითის მემკვიდრეთა დროს შედარებით გაძნელდა დიდი ომების წარმოება.

ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ღონისძიება ქვეყნის საშინაო მდგომარეობის განმტკიცების მიზნით გატარებული, ეს იყო უკვე შემოერთებულ ქვეყნებში მოსახლეობისათვის ცხოვრების ნორმალური პირობების შექმნა.

“ოდეს დიდმან დავით ტფილისი აიღო, ჰერეთი და კახეთი მოირთო, წერს ლაშა გიორგისდროინდელი მემატინანე, - ციხეთა და ქალაქთაგან კიდე კაცი არსადა იყომ^[1]. საჭირო იყო გაუკაცრიელებულ სოფლებში ხალხის ჩასახლება, სოფლის მეურნეობის აღდგენა-განვითარება. დემეტრე I-მა ამ მხრივ დიდი ღონისძიება გაატარა, რის შედეგად მის მეფობაში განახლდა და მოშენდა ჰერეთი, სომხითი, ტაშირი, ჯავახეთი, მქუენა არტანი და ზენა არტანი... და ტაოს ნაპირნი”^[2]. როგორც ვხედავთ, ისტორიკოსი საქართველოს განაპირა სამხრეთ ოლქებს ჩამოთვლის, იმ ოლქებს, რომელნიც ყველაზე მეტად დაზარალდნენ თურქთა შემოსევა-თარეშებისაგან. დემეტრე მეფის ეს ღონისძიება დავით აღმაშენებლის ღონისძიებათა გაგრძელებას წარმოადგენდა და მიზნად ისახავდა მტრის შემოსევათა შედეგად გაჩანაგებულ-გავერანებული მიწა-წყლის მოშენებას. დავითმა საქართველოს შიდა რაიონების დასახლებას შეუწყო ხელი, დემეტრემ შედარებით უფრო განაპირა კუთხეებს მიხედა.

სახელმწიფოს საშინაო მდგომარეობის მოწესრიგებისა და განმტკიცების მიზნით გატარებულ ღონისძიებათა შორის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება კანონს მეკობრე-მპარავთა მიმართ. გიორგი III-ის 1170 წ. სიგელი^[3] ადასტურებს “სამართალი სამპარავთმეძებლობის” და “მპარავთმეძებელთა” არსებობას. ეს ინსტიტუტი, “სამართალი სამპარავთმეძებლო”, როგორც ჩანს, გიორგი III-მდე არსებულა და საგანგებო მოხელეები - “მპარავთმეძებლნი” დამნაშავეთა ძებნა-შეპყრობას ახორციელებდნენ^[4]. მაგრამ გიორგის მეფობაში მეკობრეებისა და გაუსწორებელი ქურდებისათვის მკაცრი სასჯელი დაუწესებიათ და ამავე დროს ამ ბოროტმოქმედთა აღმოსაფხვრელად და დამნაშავეთა დევნის გასაადვილებლად “სამპარავთმეძებლო სამართლის” თანამდებობის პირთა უფლება-მოვალეობანი გაუფართოებიათ^[5]. ისტორიკოს ვარდანის ცნობით, 1180 წ. (სომხ. წელთაღრიცხვით 629 წ.) გიორგი მეფემ “მპარავი და მეკობრე მოსპო, რათგან ყოველთა ლაშქართა თანადგომითა სჯულად დასდო მცირისა და დიდისა საქმისათვის უწყალოდ ყოვლისა კაცისა ძელზე აღბმა”^[6]. ქურდობა-ავაზაკობისათვის ჩამოხრჩობასთან ერთად ძელზე ჰკიდებდნენ მის მიერ მოპარულ საქონელსაც^[7]. ვარდანის ცნობით დასტურდება, რომ იმ კრების გადაწყვეტილებით, რომელზედაც ასეთი მკაცრი სასჯელი დაწესდა, ეს სასჯელი ეხებოდა არა მხოლოდ

მპარავთ, რომლებზედაც 1170წ. სიგელშიც არის ლაპარაკი, არამედ მეკობრეებსაც^[81]. ასე რომ, გიორგი III-ის დროს არა მხოლოდ მპარავთმძებნელთა მოხელეების უფლება-მოვალეობანი გაფართოვდა, არამედ შეიქმნა საგანგებო განწესება მეკობრეთა მიმართ^[9]. ნიშანდობლივია, რომ ეს კანონი ჩვენშიც განუხრელად ხორციელდებოდა მომდევნო ხანაში, რაც თამარის ისტორიკოსის^[10] და ჟამთააღმწერლის^[11] სათანადო ცნობებით დასტურდება.

მეკობრეობა სოციალურ-კლასობრივი ხასიათის მოვლენა იყო აღნიშნული ხანის საქართველოში და ეს კანონიც სოციალურ-კლასობრივი მტრის წინააღმდეგ მიმართულ ღონისძიებას წარმოადგენდა^[12]. აღნიშნული კანონმდებლობა უადრესად მნიშვნელოვანი მოვლენაა ქართული სახელმწიფოებრიობის განვითარების თვალსაზრისით. მპარავთმძებნელთა მოვალეობას შეადგენდა მპარავთა ძებნა, აღმოჩენა, დევნა, გასამართლება, ხოლო “ჩენილთა” მოვალეობას, რომელნიც მპარავთმძებნელთა ხელქვეითი მოხელეები იყვნენ, როგორც დევნა და შეპყრობა, ასევე განაჩენის სისრულეში მოყვანა^[13]. ასე რომ, ამ დროს ჩვენში სისხლის სამართლის დევნის აღძვრა კერძო პირთა ინიციატივაზე, დაზარალებულთა მოთხოვნაზე კი არ არის დამყარებული, არამედ სამმებრო პრინციპზე, რაც ქართული სახელმწიფოებრიობის და, კერძოდ, სასამართლოს წარმოების საფუძვლების მაღალი განვითარების მაუწყებელია^[14].

სამმებრო პროცესის არსებობა ბოროტებასთან საბრძოლველად ცენტრალური ხელისუფლების სიძლიერის მანიშნებელი ფაქტია. ევროპის ქვეყნებში და, კერძოდ, საფრანგეთში, ასეთი სამმებრო პროცესების შემუშავება სამეფო ხელისუფლების აღმავლობასა და სახელმწიფოებრივი ცენტრალიზმის გაძლიერებას უკავშირდება. სამეფო ხელისუფლება სხვა საშუალებებთან ერთად სამმებრო პროცესითაც იბრძვის ყველა იმათ წინააღმდეგ, ვინც სამეფო ხელისუფლების გაძლიერებასა და ცენტრალიზაციას უშლის ხელს^[15].

ჩვენს ისტორიოგრაფიაში არ არის აზრთა ერთიანობა ამ ღონისძიების გატარების თარიღის თაობაზე. სომეხი ისტორიკოსი ვარდანი გიორგი III-ის მიერ მოწვეული საკანონმდებლო კრების თარიღად 1180 წ. ასახელებს. აკად. ივ. ჯავახიშვილი იმის გამო, რომ გიორგი III-ის 1170 წ. საბუთში უკვე დადასტურებულია “სამპარავთმძებნელოს” არსებობა, თვლის, რომ ვარდანისეული თარიღი - სომხური წელთაღრიცხვით 629წ. დ შეცდომაა და რომ თავდაპირველად 619წ. უნდა ყოფილიყო, რაც ჩვენი წელთაღრიცხვის 1170 წ. შეესაბამება^[16]. მაგრამ იგივე ივ. ჯავახიშვილი შემდეგ გიორგი III-ის მიერ საკანონმდებლო კრების მოწვევას და მეკობრეთა წინააღმდეგ კანონის გამოცემას 1179 წლით ათარიღებს^[17]. ეს თარიღი - 1179 წ. - შესულია საქართველოს ისტორიის დამხმარე სახელმძღვანელოში, ხოლო პროფ. ალ. ვაჩიშვილი, ივ. ჯავახიშვილის “ქართული სამართლის ისტორიაზე” დაყრდნობით, ამ მოვლენას 1170 წლით ათარიღებს^[18].

როგორც თვით ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავს, 1170 წ. ახალი სასამართლო დაწესებულება არ შექმნილა. “სამპარავთმძებნელო” ადრიდანვე არსებობდა ჩვენში, გიორგი III-ის დროს გარკვეული რეფორმა გატარდა სასამართლოში, რომლის ძალით, ვარდანის ცნობით, სასჯელის უმაღლესი ზომა “პარავებთა” ერთად მეკობრეებზედაც დაწესდა. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ვარდანი სწორედ ამ რეფორმის შესახებ მოგვითხრობს. თუ ასეთ თვალსაზრისზე დავდგებით, მაშინ

1170 წ. სიგელი, სადაც მხოლოდ მპარავებზეა ლაპარაკი, ვერ შეუშლის ხელს გიორგი III-ის მიერ გატარებული ღონისძიებების დათარიღებას 1180 წლით.

XII ს. 30 - 70-იან წლებში საქართველოს სამინაო-პოლიტიკური ვითარების ერთ-ერთ ურთულეს პრობლემას ფეოდალთა წრის შინაკლასობრივი ბრძოლა წარმოადგენდა.

ბაგრატ III-დან მოყოლებული, დიდი ბრძოლის შემდეგ, დავით აღმაშენებლის მიერ გატარებულ ღონისძიებათა შედეგად გამოიკვეთა მეფის როგორც ერთპიროვნული მმართველის ხელისუფლება. აღებული ხანის საქართველოს განვითარება გამორიცხავდა ფეოდალური საზოგადოებისაგან განსხვავებული სოციალური ძალების არსებობას. ქართული საზოგადოება ამ დროისათვის მთლიანად ფეოდალიზებულია. ამასთანავე ჩვენში ჯერ კიდევ არ არის შექმნილი ფეოდალური საზოგადოებისადმი დაპირისპირებული ისეთი ახალი ძალა, რომლის გამოყენებაც შეიძლება ფეოდალურ პარტიკულარიზმთან ბრძოლაში და ამიტომაც არის, რომ XI - XII საუკუნეებში სამეფო ხელისუფლება ფეოდალური არისტოკრატის შიგნით არსებულ წინააღმდეგობას იყენებს და ფეოდალთა ერთი დაჯგუფების თუ ცალკეული გაძლიერებული ფეოდალების წინააღმდეგ ისევ ფეოდალთა მხარდაჭერას ეყრდნობა. ის შინაკლასობრივი ბრძოლა, რომელიც წითელ ხაზად გასდევს საერთოდ ფეოდალური საზოგადოების ისტორიას, ფეოდალური საქართველოს ისტორიის მთელ სიგრძეზე არსებობს, მაგრამ ისტორიული განვითარების სხვადასხვა მონაკვეთში განსხვავებული ძალითა და ფორმით ვლინდება. როგორც აღნიშნული იყო, 1125 წელს დავით მეფე გარდაიცვალა და ტახტზე მის მიერვე მეფედ კურთხეული დემეტრე ავიდა. დავით აღმაშენებლის მტკიცე მმართველობის შემდეგ ახალგაზრდა დემეტრეს გამეფება ხელსაყრელ მომენტად უნდა მიეჩნიათ მეფის ცენტრალისტური პოლიტიკის მოწინააღმდეგე ძალებს.

როგორც მოსალოდნელი იყო, დემეტრეს მეფობაში ფეოდალურმა არისტოკრატებმა სცადა თავისი შეკვეცილი უფლებების გაფართოება. ამ ხნის განმავლობაში მეფის წინააღმდეგ მებრძოლი ძალები ცდილობდნენ თავიანთი ბრძოლისათვის “კანონიერი” საფუძველი მოეძებნათ. დემეტრესთან ან მის მემკვიდრეებთან “კანონიერი” ბრძოლის საფუძვლის მოძებნის შესაძლებლობას ქმნიდა დავით აღმაშენებლის ანდერძის ერთი ადგილი, რომელიც მის უმცროს ძეს ვახტანგს ეხება. დავითი უანდერძებს თავის უფროს შვილს დემეტრეს, რათა მან “ძმა მისი გაზარდოს. და თუ ინებოს ღმერთმან და ვარგ-იყოს ცოტა, შემდგომად მისსა მეფე-ჰყოს მამულსა ზედა”¹⁹¹.

აკად. ნ. ბერძენიშვილი თვლის, რომ დავითის ანდერძის ეს ადგილი ვახტანგის გამეფების შესახებ ყალბია²⁰¹. ეს მოსაზრება მართებული ჩანს, რადგან ძმიდან ძმაზე ტახტის გადაცემა არღვევდა საქართველოში უკვე დაკანონებულ ტრადიციას ტახტის მამიდან უფროს ვაჟზე გადასვლისა, რაც სამეფო ხელისუფლების ცენტრალიზაციის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან პირობას წარმოადგენდა და რისთვისაც აგრე თავგამოდებით იღვწოდა თვით დავით მეფე. დავითის მოღვაწეობის მთელი ხასიათი გამორიცხავს მისგან ასეთი განკარგულების გაცემას. ეჭვს ბადებს თვით ფორმაც ანდერძისა, “თუ ინებოს ღმერთმან და ვარგ-იყოს”. რას ნიშნავს ეს “ვარგ-იყოს”? ვისი თვალსაზრისით შეიძლება იყოს ვახტანგი “ვარგი” ან “უვარგი” ფეოდალურ საზოგადოებაში? უკვე ეს ფორმულა ქმნის

საცდურს დაჯგუფებისათვის და მისი გამოყენებისათვის მეფისა და მის მემკვიდრეთა წინააღმდეგ. იგივე ფორმულა ექვის ქვეშ აყენებს ცნებას “ტახტის კანონიერი მემკვიდრე!” ვინ შეიძლება ასეთად ჩაითვალოს: დემეტრეს უფროსი ვაჟი, თუ მისი ძმა ვახტანგი? ამდენად საფიქრებელია, რომ ანდერძის ეს ფორმულა დემეტრეს მოწინააღმდეგეებმა შეთხზეს. დემეტრეს რომ ასეთი მოწინააღმდეგენი ჰყავდა, ეს კარგად ჩანს მომდევნო მოვლენებიდან და იქიდან, რომ დემეტრეს მისივე ძმა ეცილებოდა ტახტს. დემეტრეს ძმას ამ ბრძოლაში მეფის წინააღმდეგ მხარს უჭერდა ივანე აბულეთის ძე. ეს ის ივანე აბულეთის ძეა, რომელსაც მამასთან აბულეთთან ერთად 1124 წელს დავით აღმაშენებელმა ჩააბარა ქ. ანისი. როგორც ცნობილია, ანისისათვის წარმოებულ ბრძოლაში დავითის გარდაცვალების შემდეგ აბულეთმა ვერ უერთგულა დემეტრეს და როდესაც აბულსუარი ქალაქს მოადგა, აბულეთმა ანისი მას გადასცა^[21]. აბულეთ-დემეტრეს დაპირისპირება შემდეგ უფრო აშკარად იჩენს თავს. როგორც ყოველთვის, ამჯერადაც დემეტრეს ძმის პრეტენზიებს ხელს უწყობდა ფეოდალური არისტოკრატიის წარმომადგენელთა, ამ შემთხვევაში აბულეთისა და ივანეს ბრძოლა დემეტრეს წინააღმდეგ. ვარდანის ცნობით, დაახლოებით 1130 წელს “უფლისწულს (და) ივანე აბულეთის ძეს უნდოდა(თ) დემეტრე (მეფისა) და თავის ძმის მოკვლა”^[22]. მკვლელობას ხელი შეუშალა აბულეთმა, რომელმაც, ჩანს, შეაპყრობინა კიდეც დემეტრეს ტახტის მაძიებელი ძმა, მაგრამ მიუხედავად ამისა, აბულეთი და მისი ვაჟი ივანე ორივე შეიპყრეს და დმანისის ციხეში დაამწყვდიეს^[23]. მეფე დემეტრემ ტახტის მაძიებელ უფლისწულს თვალნი დასწვა. ივანე აბულეთის ძემ, ეტყობა, შეძლო თავის გამართლება. 1131წ. ის ლაშქრობს გარნისს. მაგრამ დემეტრემ ივანე აბულეთის ძე მოაკვლევინა^[24]. ბოლოს შეიპყრო მისი შვილი თირქაშიც, რომელიც გაიქცა შაჰ არმენთან, მიიღო მისგან არშარუნიკის ოლქი და იქიდან ესხმოდა თავს საქართველოს^[25]. დემეტრეს დროს მეფის ხელისუფლების წინააღმდეგ ბრძოლა ამით არ დამთავრებულა^[26].

განსაკუთრებით მწვავე ხასიათი მიიღო ტახტისათვის ბრძოლამ დემეტრესა და მის უფროს ვაჟს დავითს შორის. როგორც ცნობილია, დემეტრე მეფე უპირატესობას ანიჭებდა თავის უმცროს ვაჟს გიორგის. მიზეზი ამ გარემოებისა უცნობია. ჩვენ არ ვიცით, რით ვერ დაიმსახურა დავითმა მამის ნდობა, მაგრამ ის კი ეჭვმიუტანელია, რომ გიორგიმ კარგად გაამართლა დემეტრეს იმედები და, ჩანს, ამ დადებით თვისებებს მამა ადრევე ამჩნევდა უმცროს ვაჟს. როგორც მოსალოდნელი იყო, დავით უფლისწულს ფეოდალთა გარკვეული დაჯგუფება დემეტრეს წინააღმდეგ უფლისწულ ვახტანგსაც უმართავდა ხელს. ჩანს, ვახტანგის დაბრძანების შემდეგ (შესაძლებელია გარდაიცვალა კიდეც ტახტის მაძიებელი უფლისწული) ის აღარ იყო სასურველი კანდიდატურა და მეფით უკმაყოფილო დიდებულებმა გამოიყენეს ის ფაქტი, რომ დემეტრე, მიუხედავად განმტკიცებული ტრადიციისა, იყო “მარჩვეელი ძისა უმცროსისა”, გადაიბირეს დავითი და 1150წ. აამხედრეს მამის წინააღმდეგ. თავდაპირველად დემეტრემ სძლია ურჩ უფლისწულს, მეამბოხე ფეოდალები დასაჯა, მაგრამ ბრძოლა არ შემწყდარა. დავითის მომხრენი კვლავ აჯანყდნენ და 1155 წ. დემეტრე იძულებული შეიქნა ბერად აღკვეცილიყო^[27].

დავითმა ტახტი დაიკავა, საპყრობილედან გაათავისუფლა ივანე აბულეთის ძის ვაჟი თირქაში, რომელსაც ამირსპასალარობაც უწყალობა^[28].

დავით V-მ მხოლოდ 6 თვე იმეფა. ზოგის ვარაუდით იგი მოკლეს, ზოგის ცნობით გარდაიცვალა. მაგრამ თითქოს ეჭვს არ უნდა იწვევდეს ცნობა დავითის მოკვლის შესახებ. ქართული წყარო პირდაპირ არაფერს ამბობს, მაგრამ გადაკვრით კი მიგვანიშნებს, რომ დემეტრე მეფე ურჩი შვილის სიკვდილს ემუდარებოდა ღმერთს, მანაც ისმინა მისი ვედრება და “დავითის დღეთა შემცირებითა სრულყო”^[29] მამის სურვილი. ვარდანი კი გარკვევით ასახელებს დავითის მკვლელებად სუმბატ და ივანე ორბელებს, რომელთაც ეს მკვლელობა გიორგი უფლისწულთან შეთანხმებით ჩაიდინეს^[30]. ორბელები იმით იყვნენ უკმაყოფილონი, რომ დავითმა ამირსპასალარობა თირქაშს მისცა, გიორგი კი ორბელებს ამ ჯელის დაბრუნებას შეპირდა და აუსრულა კიდეც გამეფების შემდეგ^[31]. დავით V-ის შემდეგ ტახტზე ისევ დემეტრე I დაბრუნდა, რომელმაც თვითონვე აკურთხა გიორგი მეფედ, მაგრამ გიორგის ტახტი ფაქტიურად ბრძოლით და არც მთლად კანონიერად ჰქონდა მოპოვებული, რადგან დავითს დარჩა ვაჟი დემეტრე, რომელიც ყოველთვის ქმნიდა საბაბს შეთქმულება-აჯანყებისათვის, მაშინ როდესაც საამისო სოციალური საფუძველი რეალურად არსებობდა.

როგორც აღნიშნულია, წყაროები არ იძლევა საშუალებას გაირკვეს დემეტრე მეფისა და მისი შვილის დავითის კონფლიქტის მიზეზი. არც ის ჩანს, თუ ვინ იყო დავითის მომხრე, ვინ უჭერდა მას მხარს. ჩვენ მხოლოდ ის ვიცით, რომ დემეტრემ დავითის მომხრენი დასაჯა და ამოწყვიტა. მაგრამ თითქოს უნდა ივარაუდებოდეს დავითის დროინდელ აჯანყებასა და დემნა-ორბელთა შეთქმულებას შორის რაღაც კავშირის არსებობა. ასეთი ვარაუდის უფლებას იძლევა სომხური ფეოდალური საზოგადოების წარმომადგენელთა მონაწილეობა ამ ორივე შეთქმულება-აჯანყებაში და სომხური საისტორიო წყაროების დამოკიდებულება ორივე აჯანყებისადმი. მართალია, სომეხი ისტორიკოსების პოზიციას, განსაკუთრებით სტეფანოზ ორბელიანისას, ორბელთა გვარის შემდეგდროინდელი ისტორია განსაზღვრავს ძირითადად, მაგრამ მაინც ნიშანდობლივია, რომ ვარდანი და მხითარ გომი სიმპათიურად არიან განწყობილნი დემეტრეს წინააღმდეგ მუამბოხე დავითის მიმართ და ამ შეთქმულებათა მონაწილეებად სომეხ ფეოდალებსაც ასახელებენ.

როგორც ქართული, ისე სომხური საისტორიო მწერლობა მიკერძოებით აშუქებს ამ მოვლენას. ქართული წყარო მხოლოდ იმას გვაუწყებს, რომ დემეტრე მეფე იყო - “მარჩვეელი ძისა უმცროსისა”^[32], რატომ, ამის ახსნას ისტორიკოსი არ ცდილობს. იმავე წყაროს ცნობით, დავითმა “ღალატსა და განდგომილებასა შინა მამისა მის დემეტრესა ამოსწყვიტნა ამის სამეფოსა დიდებულნი”^[33], მაგრამ რა მიზეზით, ისტორიკოსი დუმს. ქართული წყაროს ცნობით, დემეტრე “შემონაზვნდა” და “დასუეს მეფედ ძე მისი დავითი”^[34]. რატომ დაანება დემეტრემ მეფობას თავი, არ ჩანს. იმავე წყაროს ცნობით, დავითმა “იმეფა ექუს თუე და მოკუდა”^[35] და ამის შემდეგ დემეტრე დაბრუნდა ტახტზე და თანამოსაყდრედ გიორგი დასვა^[36]. რატომ დაუბრუნდა დემეტრე ტახტს, ანდა რატომ დაარღვია ტახტის მემკვიდრეობის წესი და მეფობა დავითის ვაჟს დემეტრეს კი არ უანდერძა, არამედ მეფედ გიორგი აკურთხა, ამაზე წყარო არაფერს ამბობს. დემეტრეს, ეტყობა, გარკვეული მოტივები ამოძრავებდა, მაგრამ, ჩანს, ეს მოტივები ისტორიკოსს არ მიაჩნდა სათანადოდ გამართლებულად და ამიტომ ის ამ საკითხს გვერდს უვლის. თუმცა, შეიძლება ამ მოვლენის სხვაგვარი ახსნაც. დავით მეფე გარდაიცვალა; მისი გარდაცველების შემდეგ, მართალია, ტახტი მის შვილს დემნას ეკუთვნოდა, მაგრამ დავითის შემდეგ

ისევ დემეტრე დაბრუნდა ტახტზე და ახლა დემეტრეს გარდაცვალების შემდეგ უკვე ტახტის კანონიერი მემკვიდრე მისი შვილი გიორგი იყო და არა შვილიშვილი დემნა. სომხური წყარო, სახელდობრ, სტეფანოს ორბელიანი, ვითარებას სხვაგვარად გადმოგვცემს. ამ ისტორიკოსის თანახმად, მეფე დემეტრე გარდაიცვალა და გამეფდა მისი ძე დავითი. დავითმა სიკვდილის წინ მოუხმო დიდებულებს და თავისი მცირეწლოვანი დემნა მათ ჩააბარა, კერძოდ, ივანე ორბელს, დავითის ძმა გიორგი მეფის მეურვედ დანიშნა დემნას სრულწლოვანებამდე. ივ. ჯავახიშვილს ეჭვი ეპარება სტეფანოს ორბელიანის ამ ცნობის სისწორეში, რადგან დავითსა და გიორგის შორის არსებული მტრული ურთიერთობის პირობებში არ არის მოსალოდნელი, რომ მომავლად დავითს თავისი მცირეწლოვანი შვილის მეურვედ გიორგი დაენიშნა^[37]. არსებული წყაროებიდან თითქოს უფრო მართებული ჩანს ვარდანის ცნობა, რომელიც აღნიშნავს, რომ დემეტრეს გარდაცვალების შემდეგ გამეფდა დავითი, რომელმაც, პირველ რიგში, მამამისის მიერ დატყვევებული თირქაში გაათავისუფლა, მაგრამ თვითონ დავითი გიორგიმ ორბელებს მოაკვლევინა. თუმცა, ჩვენ არ გვაქვს უფლება არ ვენდოთ “ისტორიათა და აზმათა” ავტორს, რომელიც გვაუწყებს, რომ ბერად აღკვეცილი დემეტრე დაუბრუნდა მეფობას დავითის გარდაცვალების შემდეგ და მანვე აკურთხა მეფედ გიორგი. მაგრამ ვარდანი იმაში ჩანს მართალი, რომ დავითი გიორგის მომხრეებმა მოკლეს და არ ჰქონია ადგილი დავითის მიერ არავითარი ანდერძების დატოვებას. ეს ანდერძი, როგორც სამართლიანად ფიქრობს ივ. ჯავახიშვილი, სტეფანოზ ორბელიანის შეთხზული უნდა იყოს ორბელთა შეთქმულების გასამართლებლად. როგორც ჩანს, ორბელნი, რომელნიც თავიდან გიორგის მომხრეები იყვნენ და რომელთაც მიიღეს მისგან ამირსპასალარობა, გიორგისაგან დახმარების საფასურად უფრო მეტ საზღაურს ელოდნენ და რადგან არ გაუმართლდათ, ახლა მის წინააღმდეგ დემნას კანდიდატურა წამოაყენეს.

დემეტრესა და გიორგის მეფობაში სამეფო კარზე რამდენიმე შეთქმულება-აჯანყება ეწყობა, დიდგვარიან ფეოდალთა შინაკლასობრივი ბრძოლის ფორმად იქცა ბრძოლა სამეფო კარისათვის^[38]. ეს იმ ბრძოლის გაგრძელებაა, რომელიც ჯერ კიდევ XI საუკუნეში დაიწყო. საქართველოს გაერთიანებისა და მთელი საქართველოს მასშტაბით ერთიანი სამეფო ხელისუფლების შექმნის შემდეგ დიდებული ფეოდალები თავისი წოდებრივი ინტერესების უზრუნველსაყოფად ცდილობდნენ სამეფო კარის დაუფლებას, დიდების, მაღალი თანემდებობებისა და მეფეზე გავლენის მოპოვებას^[39]. დემეტრე ძლიერი ხელისუფალი ჩანს, რადგან არ იძლევა იმის საშუალებას, რომ დიდებულმა ფეოდალებმა ის მათი ნება-სურვილის ამსრულებლად აქციონ. ამიტომ ეს უკმაყოფილო ფეოდალები ტახტის მემკვიდრის დავითის გარშემო ჯგუფდებიან. სადავო ამ დროის საქართველოს როგორც საშინაო, ასევე საგარეო პოლიტიკის საკითხებში ბევრია. სახელდობრ, რაში ვერ თანხმდებოდნენ მამა-შვილი და მათი უთანხმოების რომელი მხარით ისარგებლეს დიდებულმა ფეოდალებმა გაურკვეველია, მაგრამ უდავოა, რომ მათ შორის ატეხილი დავა რაღაც დიდად მნიშვნელოვანი პრინციპული საკითხით უნდა ყოფილიყო გამოწვეული. ერთ-ერთი რთული საკითხი ამდროინდელი პოლიტიკისა ანისის პრობლემა იყო. დავითის შემდეგ ეს ქალაქი და მისი ოლქი გაუთავებელი ბრძოლის ობიექტად იქცა. ამ ბრძოლაში ალბათ ქართველი და სომეხი დიდებულებიც მონაწილეობდნენ. არ ჩანს, რომ სომეხ ფეოდალებს ანისის მაჰმადიანთა მმართველებისათვის გადაცემის სურვილი ჰქონოდათ, ეს თითქოს

გამორიცხულიც უნდა იყოს, მაგრამ რა პოზიცია ეკავათ ამ დიდებულებს ანისის პოლიტიკური მდგომარეობის საკითხში ან, სახელდობრ, რა უფრო სასურველი იყო მათთვის - ანისი უშუალოდ შემოსულიყო ქართულ სახელმწიფოში, თუ ის ვასალურ სამეფოდ ქცეულიყო, გაურკვეველია. მაგრამ სავარაუდებელია, რომ დიდებულ ფეოდალთა განსაზღვრული წრე ანისის ვასალობის მომხრე უნდა ყოფილიყო. ნიშანდობლივია, რომ ამ დროის შეთქმულებანი ასე თუ ისე უკავშირდებიან ანისის პრობლემას. როდესაც დემეტრეს მეფობაში დავითის მიერ ანისის გამგებლად დანიშნული აბულეთი ანისს ფადლონს გადასცემს, სწორედ ამის შემდეგ აქვს ადგილი აბულეთისა და მისი შვილის ივანეს შეთქმულებას დემეტრეს ძმასთან ვახტანგთან ერთად^[40]. შესაძლებელია, აბულეთსა და მის ვაჟს ანისში არა საქართველოს მეფის მოხელეობა სურდათ, არამედ პოლიტიკური ხელისუფლება, რაშიც მათ მეფის ძმაც უჭერდა მხარს^[41].

ანისის საკითხში დემეტრე-გიორგის პოლიტიკური ხაზის მოწინააღმდეგე უნდა იყოს დავით უფლისწულიც. ანისისათვის წარმოებული ბრძოლის დროს მეფე დემეტრემ ხელში ჩაიგდო არზრუმის ამირა სალდუხი^[42]. როგორც უკვე აღნიშნული გვაქვს, დემეტრემ სალდუხი შემდეგ გაათავისუფლა და ამ საქმეში აქტიურად მონაწილეობდა მთავარი ვასაკი, რომელიც გამეფებისთანავე შეიპყრო მეფე გიორგიმ, რადგან ის მისი მეტოქე ძმის დავითის მომხრეობით იყო ცნობილი^[43], ე.ი. მთავარი ვასაკი, დავითის დასის წარმომადგენელი, დახმარებას აღმოუჩინს ანისისათვის მეგრძოლ არზრუმის ამირას.

ანგარიშგასაწევია ისიც, რომ, როგორც წესი, სომეხი ისტორიკოსები ვარდანი, მხითარ გოში და სტეფანოზ ორბელიანი სიმპატიურად არიან განწყობილნი დავით V-ის მიმართ, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ეს ალბათ ორბელთა შემდგომმა ბედმა განსაზღვრა ძირითადად, მაგრამ მაინც ნიშანდობლივია, რომ მაგალითად, ვარდანი, რომელიც თითქოს ნეიტრალურ დამოკიდებულებას ამჟღავნებს დემნა-ორბელთა შეთქმულების მიმართ, დავით მეფეს (დემეტრეს ძეს) დიდებით იხსენიებს^[44]. ხოლო მხითარ გოში, აქებს დავითს და იმასაც კი წერს, რომ დავით დემეტრეს ძე სიმპთიებს ავლენდა სომხების მიმართო^[45].

საქართველოს მეფის მიერ ანისის მმართველად დანიშნული დიდებულები არ სჯერდებოდნენ მეფის მოხელეობას. ანისში გამთავრება მოინდომა გიორგის მიერ 1161 წ. დანიშნულმა სადუნმა, რომელიც ამის გამო სიკვდილით დაისაჯა^[46]. სადუნის შემდეგ მეფემ ანისი ივანე ორბელს ჩააბარა.

1177 წ. გიორგი III-ის წინააღმდეგ დიდი აჯანყება მოეწყო. სათავეში დიდგვარიანი ფეოდალები - ორბელები იდგნენ, რომლებიც დიდი დავით V-ის შვილის დემნას (დემეტრეს) უფლების დაცვის საბაბით მოქმედებდნენ. აჯანყების ყველაზე აქტიური ხელმძღვანელი იყო ივანე ორბელი.

ივანე ორბელმა დავით-გიორგის ბრძოლაში გიორგის მხარე დაიჭირა, რის საფასურადაც ამირსპასალარობა მიიღო. დემნა უფლისწულს ივანე ზრდიდა და ის მისი სიძეც გახდა. შესაძლებელია, თავდაპირველად ეს გიორგისა და ივანეს შეთანხმების შედეგად მოხდა დემნას გაუფლებლობის მიზნით, რათა ორბელთა სიძე უფლისწულს გემეფების გზა მოჭრილი ჰქონოდა. ივანე ორბელისათვის ამირსპასალარობა არ აღმოჩნდა საკმარისი. მას ანისის მმართველობა სურდა. ანისი ემიჯნებოდა ლორე-ტაშირს, ე.ი. ყოფილი ტაშირ-ძორაკეტის სამეფოს, რომლის მფლობელიც ივანე იყო როგორც ამირსპასალარი. ვარდანის ცნობით, 1174 წ. ივანე

ორბელმა შესთავაზა გიორგი III-ს ანისს გალაშქრება, რადგან მას თვითონ სურდა იქ დამკვიდრება^[47]. ანისის აღების შემდეგ მეფემ იგი ივანეს ჩააბარა. მაგრამ ივანეს, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ანისში პოლიტიკური ხელისუფლება სურდა და არა საქართველოს მეფის მოხელეობა. ივანემ მაჰმადიან მფლობელებთან გააბა კავშირი. გიორგიმ დაამარცხა მომხდური სულთანი. მოქალაქეებმა არ მისცეს ივანე ორბელს ქალაქის გაცემის საშუალება^[48] და ამის შემდეგ ივანე ორბელი აღარ არის ანისის გამგებელი. ივანეს გამცემლობაზე მხითარ გოშიც ლაპარაკობს^[49]. მიუხედავად ამისა, ორბელი რჩება საქართველოს მეფის ამირსპასალარად. ეტყობა გიორგიმ ვერ მოახერხა ამ ძლიერი ფეოდალის მთლად დამხობა, მაგრამ ურთიერთობა მათ შორის, რასაკვირველია, უკვე დაძაბული უნდა ყოფილიყო და ანისის ამბებს მოჰყვა კიდევ დემნა-ორბელთა შეთქმულება. ახლა უკვე დემნას სიძეობა და მის ოჯახში ყოფნა ივანე ორბელმა გიორგის წინააღმდეგ გამოიყენა.

გიორგი მეფის მტკიცე ნებისყოფა, მიმართული ხელისუფლების ცენტრალიზაციისა და შემოერთებულ მხარეთა უშუალოდ სამეფო ტახტისათვის დაქვემდებარების ხაზის გატარებისათვის, არ იყო სასურველი დიდებულებისათვის. გიორგი დაპყრობილ-შემოერთებულ ქვეყნებში დიდებულებს პოლიტიკურ ხელისუფლებას არ აძლევდა, მეფის კარზე დიდ უფლებებს არ ანიჭებდა. დემნა ბატონიშვილი კი მათი ასეთი სურვილებისათვის ბევრად უფრო შესაფერისი კანდიდატი უნდა ყოფილიყო. ამიტომაც მოხდა, რომ ამ შეთქმულებაში გარეული აღმოჩნდა ფეოდალთა უდიდესი ნაწილი. შესაძლებელია, 70-იან წლებში ანისისათვის წარმოებული ხანგრძლივი ბრძოლა გიორგიმ იმიტომაც წააგო, რომ დიდი ოპოზიცია ჰყავდა ქვეყნის შიგნით ივანე ორბელის მეთაურობით, რომელიც მხარს არ უჭერდა მეფის პოლიტიკას ანისის საკითხში.

გიორგის პოლიტიკური კურსით უკმაყოფილო იყო დიდებულ ფეოდალთა დიდი უმრავლესობა. გიორგის წინააღმდეგ შეთქმულთა მეთაურების უკმაყოფილება ერთ-ერთი უმთავრესი მიზეზი ანისის, სომხური პროვინციის პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული მოწყობის საკითხი ჩანს. საერთოდ, ქართველ ფეოდალთა მისწრაფება მეფის მოხელეობა პოლიტიკურ ხელისუფლებად ექციათ, განსაკუთრებით ანისში, ამ არაქართულ პროვინციაში მჟღავნდება, სადაც ამ ტენდენციას მეტი მხარდაჭერა უნდა ჰქონოდა. გიორგის წინააღმდეგ აჯანყება ძნელი იყო, ამიტომ ის დიდი ხნის განმავლობაში მზადდებოდა. აჯანყება 1177 წ. დაიწყო^[50]. მეფის წინააღმდეგ გამოვიდნენ ივანე ორბელი და ყოველნი ორბელნი მათი “მოკიდებულ-მიმდგომითურთ”, ივანე ვარდანის ძე, შოთა ძე ართავაჩოსძისა, ქართლის ერისთავი სუმბატ ლიპარიტის ძე, მეჯინბეთუხუცესი ქავთარ ივანეს ძე, ანანია დვინელი, მხარგრძელი, დიდი გამრეკელი, მემნა ჯაყელი. ჰასან კენის პატრონი, გრიგოლ ანელი აპირატის ძე და სხვანი. შეთქმულთ ხელსაყრელი დრო შეურჩევიათ, როდესაც მეფე სახატეს მდგარა და მოულოდნელად მისი შეპყრობა განუზრახავთ, მაგრამ ვიღაც მეფის მისანდობ კაცს გაუგია ეს და გიორგისათვის შეუტყობინებია^[51]. შეთქმულნი კოჯორს მდგარან. გიორგის მოუსწრია თბილისს მისვლა და გამაგრება.

მეფეს დიდად უერთგულა ყივჩაყთა მუდმივი ლაშქრის მეთაურმა ყუბასარმა, რომელიც 500 მეომრით მოუვიდა მას. მეფის მოულოდნელად შეპყრობის გეგმის ჩაშლამ შეთქმულთა შორის ყოყმანი გამოიწვია. გიორგიმ შეუტია აჯანყებულებს და კოჯრიდან გააქცია ისინი, სამშვილდის ციხეც დაიკავა. დემნა

უფლისწული და მისი მომხრენი ლორეს ციხეში გამაგრდნენ. აჯანყებულთა რიგებში მერყეობა შეიქნა. გიორგის გაძლიერებამ ბევრი მეამბოხე შეაფიქრიანა; აჯანყებას უღალატეს და მეფეს მიუვიდნენ გამრეკელი, გრიგოლ ანელი, მხარგრძელი.

აჯანყებულებმა გარეშე ძალის მოწვევით სცადეს თავიანთი პოზიციების გამაგრება, მათ შაჰ არმენს და აზერბაიჯანის ათაბაგს ელდიგუზის ძეს მიმართეს. ამ საქმის მოსაგვარებლად გააგზავნეს ქართლის ერისთავი სუმბატის ძე ლიპარიტი, მეჯინბეთუხუცესი ქავთარ ივანეს ძე, ანანია დვინელი, მაგრამ დახმარება არ ჩანდა. მიუხედავად იმისა, რომ აჯანყებულები ლორეს ციხეში რამდენიმე თვეს ისხდნენ ალყაშემორტყმულნი, დახმარებამ მაინც ვერ მოუხსწრო. აზერბაიჯანის ათაბაგი, ჩანს, ფრთხილად იქცეოდა, უცდიდა შედეგს და როდესაც მეფის გამარჯვება აშკარა შეიქნა, არ მოინდომა გიორგისთან ურთიერთობის გაფუჭება^[52].

შეთქმულთა ლაშქარი 30 000-მდე აღწევდა. მათ სურდათ გიორგის შეპყრობა და დემნას გამეფება^[53]. მაგრამ მდგომარეობის გაუარესების შემდეგ ივანე ორბელი სამეფოს გაყოფას მოითხოვდა დემნასა და გიორგის შორის^[54]. ხანგრძლივი ბრძოლის შედეგად მეფემ გაიმარჯვა. უფლისწული მამასთან გამოცხადდა და სასტიკადაც დაისაჯა. მას თვალები დასთხარეს და დაასაჭურისეს. დემნამ ვერ გაუძლო სასჯელს და გარდაიცვალა. გიორგი III-მ შეიპყრო და თვალები დასთხარა ივანე ორბელს, სიკვდილით დაისაჯნენ ივანეს უმცროსი ძმა ქავთარ ორბელი და მისი შვილი სუმბატი; დამნაშავეთა ნაწილი გააძევეს. ეს სასჯელი მეფემ დარბაზის გადაწყვეტილებით გამოიტანა და საეკლესიო შეჩვენებით დაამტკიცა. ეკლესიის მიერ შეჩვენებულ-დაკრულვილი კი ლაშქარში არ შეიშვებოდა და მამულიც ერთმეოდა. მეამბოხეთათვის ჩამორთმეული მამულები მეფემ თავის ერთგულთ დაუნაწილა და მოღალატეთა მაღალი თანამდებობანიც გადასცა. ამ დროს მიიღო მეფის ერთგულმა ნაყივჩაყარმა ყუბასარმა ამირსპასალარობა, აზნაურის ნაყმევმა აფრიდონმა - მსახურთუხუცესობა და ერისთავთ-ერისთავობა... მაგრამ, რასაკვირველია, ეს არ იყო და არც შეიძლებოდა ყოფილიყო ფეოდალური შინაკლასობრივი წინააღმდეგობის დაძლევა.

შინაკლასობრივი ურთიერთობის მნიშვნელოვან საკითხს სახელმწიფოსა და ეკლესიას შორის ურთიერთობის პრობლემა წარმოადგენდა. როგორც ცნობილია, დავითის მეფობაში ეკლესია დაუქვემდებარდა სახელმწიფოს, მაგრამ იმავე დავითის მეფობაში ეკლესიამ საგადასახადო შეუვალობა მიიღო.

ეკლესიის საგადასახადო შეუვალობა მნიშვნელოვან ეკონომიკურ ზარალს აძლევდა სახელმწიფოს და, ალბათ, ამიტომ გიორგი III-მ გააუქმა ეს შეუვალობა^[55]. ახლა, როდესაც გიორგიმ სძლია შეთქმულთ, ეკლესიამ მეფეს გამარჯვება მიულოცა და ამასთანავე შესაძლებლად ჩასთვალა საგადასახადო შეუვალობის მოთხოვნა. ეკლესიის მესვეურებმა დრო ძალიან მოხერხებულად შეარჩიეს. გიორგიმ, მართალია, გაიმარჯვა, მაგრამ ეს გამარჯვება მას იოლად არ მოუპოვებია. ამიტომ მისთვის არ იყო ხელსაყრელი ეკლესიასთან ურთიერთობის გამწვავება და მისი მოთხოვნა დაუყოვნებლივ შეასრულა - საგანგებო სიგელით დაამტკიცა ეკლესიის მამულების საგადასახადო შეუვალობა. მეფე ცდილობს ისე დახატოს საქმის ვითარება, თითქოს მან თვითონ გადაწყვიტა ამ საკითხის მოგვარება.

როდესაც გავიმარჯვეთ შეთქმულებზეო, წერს მეფე გიორგი, “განსადიდებლად ღმრთაებისა მისისად და კეთილად დაცვისათვის მეფობისა

ჩუენისა, და სულიერად ცნისათუის სატანჯველთასა, მოვიგონეთ ეკლესიათა სამეფოსა ჩუენისათა ყოვლისა ბეგრის უსამართლოდსათა და დაჭირებულისაგან ცსნა და განთავისუფლება”^[56]. მაგრამ იმავე სიგელში მეფე აღნიშნავს, რომ “ამისვე მიზეზისათუის^[57] შეკრბეს ყოველნი სამეფოდსა ჩუენისა მონაზონნი და ებისკოპოსნი იმერნი და ამერნი, კატალიკოზი, მოძლუარი და ყოველნი მეუდაბნოენი მათცა გუიბრძანეს და მოგუაცსენეს დაჭირებულობა ეკლესიათა და განრყუნა ს(ა)სჯულოთა საქმეთა”^[58]. როგორც აღვნიშნეთ, მეფემ ეკლესიის მესვეურთა მოთხოვნა დაუყოვნებლივ შეასრულა და ეკლესიის მამულებს საგადასახადო შეუვალობა მიანიჭა.

ამგვარად, საერო ფეოდალთა გამოსვლას მეფის წინააღმდეგ ზედ დაერთო ეკლესიის გამოსვლა. თუ პირველი მეფემ იარაღით ჩაახშო, მეორე მორიგებითა და დათმობით დააკმაყოფილა. მაგრამ მეფისათვის აშკარა გახდა ფეოდალური არისტოკრატის დიდი უკმაყოფილება. მას არ შეიძლება არ სცოდნოდა, რომ დამარცხებული საგვარეულოები დროებით მიყუჩდნენ და ხელსაყრელ მომენტს ელოდნენ; ამ გარემოებას კიდევ უფრო ართულებდა ის, რომ გიორგის ვაჟიშვილი არ ჰყავდა და ტახტის მემკვიდრე ქალი, თამარი იყო.

ქალის გამეფების ტრადიცია ფეოდალურ საქართველოში არ არსებობდა. გიორგიმ გადაწყვიტა თავისი ასულის გამეფება და რათა მისი სიკვდილის შემდეგ ეს საკითხი სადავოდ არ ექციათ, თამარი მეფედ აკურთხა. “თანადგომითა ყოველთა პატრიარქთა და ეპისკოპოზთა დიდებულთა იმიერთა და ამიერთა, ვაზირთა და სპასალართა და სპასპეტთა”^[59]. ამგვარად, თამარის გამეფება საერო და სასულიერო მოღვაწეთა დასტურით მოხდა, მაგრამ გვირგვინი თამარს თვით გიორგიმ დაადგა, თვითონვე გადასცა თავის შვილს მეფობა.

[1] ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 365.

[2] იქვე.

[3] ქართული სამართლის ძეგლები, II, გამოც. ი. დოლიძის მიერ, გვ. 22.

[4] ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. II, გვ. 482.

[5] იქვე.

[6] ვარდანი..., გვ. 161; იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. II, გვ.307.

[7] ვარდანი, იქვე.

[8] ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 481-482.

[9] იქვე.

[10] ისტორიანი და აზმანი..., ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 81; ბასილ ეზოს მოძვარი, იქვე, გვ.141.

[11] ჟამთააღმწერელი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 230.

[12] საქართველოს ისტორია, დამხმარე სახელმძღვანელო, I,1958, გვ. 195.

[13] ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. II, გვ. 481.

[14] აღ. ვაჩეიშვილი, ნარკვევები ქართული სამართლის ისტორიიდან, II, 1948, გვ. 33.

[15] იქვე, გვ. 33.

[16] ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. II, გვ. 481.

[17] ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 244.

[18] აღ. ვაჩეიშვილი, ნარკვევები ქართული სამართლის ისტორიიდან, II, გვ. 31-32.

[19] ანდერძი დავით აღმაშენებლისა, ქართული სამართლის ძეგლები, II, ი. დოლიძის გამოც., გვ. 19. ცვატა-ცოტას წაკითხვაში ვიზიარებთ ე. გაბიძაშვილის მოსაზრებას, იხ. ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი, თბ., 1968, გვ. 280-283.

[20] ნ ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი , ფეოდალური ურთიერთობიდან XV საუკუნეში, საქართველოს ისტორიის საკითხები, გვ. 133. შდრ., რ მ ე ტ რ ე ვ ე ლ ი , დასახ. ნაშრ., გვ. 144-146.

[21] ვ ა რ დ ა ნ ი , გვ. 147.

[22] ი ქ ვ ე , გვ. 150; იხ. ი ვ . ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 223.

[23] ი ვ . ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , იქვე.

[24] ლაშა გიორგის დროინდელი მემატიანე, გვ. 376; ვ ა რ დ ა ნ ი , გვ. 155; ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., 224.

[25] ვარდანი, გვ. 154.

[26] აკად. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ვარდანის მოტანილ ცნობას კრიტიკულად იხილავს, უჯერებს მას ქართულ წყაროს და ეჭვის ქვეშ აყენებს დემეტრეს წინააღმდეგ მისი ძმის გამოსვლას. იგი ფიქრობს, რომ ვარდანი აქ დემეტრეს წინააღმდეგ უფლისწულ დავითის ბრძოლას შეიძლება გულისხმობდესო. იხ. ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 223-225.

[27] აღნიშნულ საკითხზე იხ. რ. მ ე ტ რ ე ვ ე ლ ი , შინაკლასობრივი ბრძოლა ფეოდალურ საქართველოში, გვ. 113 და სხვ.

[28] ვარდანი გვ. 154.

[29] ისტორიანი და აზმანი..., გვ. 3.

[30] ვ ა რ დ ა ნ ი , გვ. 154.

[31] ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ს ეჭვი ეპარება ვარდანის ამ ცნობის სისწორეში იმის გამო, რომ ორბელნი შემდეგ დემნას აჯანყების მოთავედ გამოდიან. მაგრამ დემნა-ორბელთა გამოსვლა გიორგის წინააღმდეგ დაახლოებით ოცი წლის შემდეგ არ უნდა უშლიდეს ხელს მათ კავშირს გიორგისთან დავითის წინააღმდეგ.

[32] ისტორიანი და აზმანი..., გვ. 3.

[33] ისტორიანი და აზმანი..., გვ. 18.

[34] ლაშა გიორგის დროინდელი მემატიანე, გვ. 367.

[35] იქვე.

[36] ისტორიანი და აზმანი..., გვ. 3.

[37] ი ვ . ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 243.

[38] ნ . ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი , კლასობრივი და შინაკლასობრივი ბრძოლის გამოვლინება საქართველოს საგარეო ურთიერთობაში, საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, 1965. გვ. 34.

[39] ი ქ ვ ე , გვ. 34-35.

[40] ვ ა რ დ ა ნ ი , გვ. 148-150.

[41] შეიძლება სწორედ ამ ვითარებაში შეიქმნა დავითის ანდერძის ის ადგილი ვახტანგის გამეფების შესაძლებლობის შესახებ, რომელიც ნაყალბევის შთაბეჭდილებას ტოვებს.

[42] ა ლ - ფ ა რ ი კ ი , დასახ. ნაშრ., გვ. 87.

[43] მ ხ ი თ ა რ გ ო შ ი , გვ. 18.

[44] ვ ა რ დ ა ნ ი . გვ. 154.

[45] მ ხ ი თ ა რ გ ო შ ი , გვ. 18.

[46] ვ ა რ დ ა ნ ი , გვ. 155.

[47] ი ქ ვ ე , გვ. 158-159.

[48] ი ქ ვ ე .

[49] მ ხ ი თ ა რ გ ო შ ი , გვ. 19.

[50] დემნა-ორბელთა აჯანყება სტეფანოზ ორბელიანისა და ლაშა გიორგის დროინდელი მემატიანის ცნობაზე დაყრდნობით ქართულ ისტორიოგრაფიაში დათარიღებულია 1177 წლით. აღნიშნულ თარიღს მხარს უჭერს გიორგი III-ის ერთი სიგელი (იხ. თ. ბ ა რ ნ ა ვ ე ლ ი , უფლისწულ დემნას ამბოხების თარიღისათვის, საქართველოს სახ.მუზეუმის მმომამბენ XIX-XXI, თ., 1957, გვ. 107-III) უკანასკნელ ხანს გ. მაისურაძემ გამოაქვეყნა XIII ს. სომეხი მოღვაწის დავით ქობაირელის “მოსახსენებელის” ქართული თარგმანი შესავალი წერილით და შენიშვნებით. აღნიშნულ ძეგლში ამ აჯანყების თარიღად მითითებულია 1178 წელი. როგორც ავტორი თვლის, ეს თარიღი უფრო სწორი უნდა იყოს (იხ. მითითებული ნაშრომი). აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ნ. ბერძენიშვილი ერთ-ერთ თავის წერილში (იხ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, გვ. 75) ამ აჯანყებას 1178 წ. ათარიღებს. ნ. ბერძენიშვილი არ უთითებს ამ თარიღის წყაროს, მაგრამ შესაძლებელია, ის ეყრდნობა დ. ქობაირელის “მოსახსენებელს”, დემნა-ორბელთა აჯანყებაზე, იხ. რ. მ ე ტ რ ე ვ ე ლ ი , შინაკლასობრივი ბრძოლა ფეოდალურ საქართველოში, გვ. 134-137.

[51] იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II; ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, III; გ. მაისურაძე, ერთი სომხური წყარო დემნა უფლისწულის აჯანყების შესახებ, კრ. “საქართველო რუსთაველის ხანაში”, გვ. 254-255.

[52] სტეფანოს ორბელიანი, დასახ., ნაშრ., გვ. 60.

[53] დავით ქობარიელი, საქართველო რუსთაველის ხანაში, გვ. 265 და სხვ.

[54] იქვე.

[55] ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, I, გვ. 53-54.

[56] ქართული სამართლის ძეგლები, II, ი. დოლიძის გამოც., გვ. 24.

[57] ე.ი. ეკლესიის გადასახადისაგან განთავისუფლების საკითხის გამო.

[58] ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 24.

[59] ისტორიანი და აზმანი... გვ. 21

თავი მეხუთე

საქართველო XII - XII სს. მიჯნაზე

§ 1. საშინაო პოლიტიკური ვითარება თამარის ეპოქაში

ა) დიდგვარიანთა პირველი გამოსვლები. გიორგი III-ის გარდაცვალებისთანავე (1184) საქართველოში კვლავ დაიწყო დიდგვარიან აზნაურთა გამოსვლა.

ვითარებაც თითქოს შესაფერისი იყო; ძლიერი მეფე გიორგი, რომელმაც დროებით, მაგრამ მაინც დიდგვარიანთა ოპოზიციის დაცხრომა და მისთვის საფუძვლების შერყევა შეძლო, ცოცხალი ადარ იყო; ქვეყნის სათავეშიც გამოუცდელი ახალგაზრდა მეფე-ქალი იდგა. ასეთ პირობებში დიდგვარიანთა ნაწილი, გიორგის დროს მოჩვენებითი სიმშვიდით რომ ინიღბებოდა, ენერგიულად შეუდგა ცენტრალური ხელისუფლების უმაღლეს თანამდებობათა დაუფლებისათვის ბრძოლას. დაიწყო, კერძოდ, ბრძოლა ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის ხელისათვის.

ოპოზიციამ ერთსულოვნად შეუტია ამ ხელის მფლობელს, გიორგი III-ისა და თამარის უერთგულეს პირს ანტონ გნოლისთავის ძეს. კახაბერის ძეთა სახლიშვილებმა მას ამ ხანებში ორი ძმა მოუკლეს^[1], კათალიკოსმა მიქაელმა კი თამარის “თანაგამზრახთა” (მეფის ახლო მრჩეველთა) დახმარებით ანტონის თანამდებობაც კი იგდო ხელთ^[2].

აღნიშნული აქტი, უეჭველია, სამეფო ხელისუფლების მნიშვნელოვან მარცხს მოასწავებდა, რადგანაც ამიერიდან გიორგი III-ის პოლიტიკური ორიენტაციის ცნობილი მოწინააღმდეგის, საკმაოდ ენერგიული და თანაც სახელოთა მიმხვეჭელობისაკენ მიდრეკილი სასულიერო მწყემსმთავრის ხელში საერო და საეკლესიო ხელისუფლების მთელი სადავეები იყრიდა თავს^[3].

გიორგი III-ის გარდაცვალების შემდეგ სახელმწიფოს თავკაცებმა მოითხოვეს თამარი მეფედ კურთხეულიყო. თამარის პირველი ისტორიკოსის თქმით, “შემყრელთა შვიდთავე ამის სამეფოსა” მოსთხოვეს თამარის მამიდას, რომ თამარმა “კელ-ყოს კელითა მეფობასა და კურთხევითა გვრგვინოსან-ყოფად”,

“ამაღლდეს და დაჯდეს საყდარსა თვსთა მამათასა”^[4]. აღნიშნული მოთხოვნის შესრულებას დარბაზმა დადებითი დასკვნა მისცა, რის შემდეგაც მოხდა თამარის მეფედ კურთხევა.

მაგრამ თამარი ხომ ერთხელ უკვე იყო კურთხეული მეფედ მამის სიცოცხლეშივე და რაღა საჭირო იყო ამ აქტის გამეორება? ამასთან დაკავშირებით, ბუნებრივია, გაგვახსენდება ლიტერატურაში დამკვიდრებული აზრი, რომ გიორგი III-მ თამარი თავის თანამოსაყდრედ დასვა^[5]. თანამოსაყდრედ დასმა კი მიზნად ისახავდა არა მარტო ტახტის მემკვიდრის უფლებების წინდაწინვე განმტკიცებას, არამედ, ივ. ჯავახიშვილის აზრით, მისთვის იმ მოქმედების აცილებას, რომელიც მას შეხვდებოდა მეფედ კურთხევის დროს დიდგვარიან აზნაურთაგან მეფისადმი ხელისუფლების გადაცემის სიმბოლოურად გამოხატვის შემთხვევაში^[6].

მიუხედავად ამისა, შემონახული ცნობებიდან ჩანს, რომ თამარის მეფედ კურთხევა მაინც იმ წესით შესრულდა, რომელშიაც დიდგვარიანთაგან ხელისუფლების გადაცემა სიმბოლოური თვალსაზრისით მკვეთრად იქნა ასახული. კურთხევის ცერემონიაში განსაკუთრებით გაესვა ხაზი ძველი ფეოდალური საგვარეულოს მნიშვნელობას. მეფედ კურთხევის ერთ-ერთი დეტალი - მეფისადმი ხმლის “მოღება” და “დადება” დასავლეთ საქართველოს დიდგვაროვნების ვარდანის ძეთა, საღირის ძეთა და ამანელის ძეთა მიერ იქნა შესრულებული. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, საფიქრებელია, რომ ზემოაღნიშნულ საგვარეულოთა დიდებულები, როგორც მეფის დიდებულ აზნაურთა უმაღლესი წრე, “ლოცავდნენ” და “სრულჰყოფდნენ” “ხრმლის” “მოღებად”. უფლება ამგვარად დიდგვარიან აზნაურებს ეკუთვნოდათ, მაგრამ ისინი თავიანთ, ანუ დიდებულ აზნაურთა უფლებებს მეფეს უთმობდნენ. ასეთი აზრი და მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა ხმლის გადაცემას^[7].

ზემოაღნიშნული ფაქტის მნიშვნელობა ლიტერატურაში სხვადასხვანაირადაა შეფასებული. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, მაგალითად, თამარის მეფედ კურთხევის აქტის ხელმეორედ ჩატარების მსურველები დიდგვარიანები იყვნენ, რომლებმაც, უეჭველია, ამით თამარის როგორც ქალის მეფობის უფლება კვლავ საცილობლად გახადეს. მართალია, თამარი მაინც მეფე გახდა და საამისო დასტური თვით ხელმეორედ კურთხევის მსურველების მიერვე იქნა გაცემული, მაგრამ, საფიქრებელია, რომ მათი ასეთნაირი შემოტრიალებისათვის თამარის მომხრეთა მიერ სათანადო მსხვერპლიც იქნა გაღებული. კერძოდ, მიქაელისათვის ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესობის მიცემა ერთგვარი კომპენსაცია უნდა ყოფილიყო ამ შემოტრიალებისათვის^[8]. ნ. ბერძენიშვილის აზრითაც, გიორგი III-ის გარდაცვალების შემდეგ დიდგვარიანებმა “თამარის, როგორც მეფის, უფლება საცილობლად გადააქციეს”. 1184 წელს შესრულებულ იქნა თამარის მეორედ კურთხევა და “მეფის კურთხევის ცერემონია ისეთი წესით შეასრულეს, რომ ძველი დიდგვარიანი სახლების განსაკუთრებული მნიშვნელობა ტახტის მემკვიდრის სამეფო უფლებით აღჭურვის საქმეში საგანგებოდ იყო ხაზგასმული”^[9].

მიუხედავად ამისა, ზოგი რამ ხელს გვიშლის ასეთი დასკვნის გამოტანისათვის და ირკვევა, რომ ხელმეორედ კურთხევა თუ მისი მოთხოვნა არ უნდა ყოფილიყო რაიმე განსაკუთრებული სიახლე და იგი იმას არ მოასწავებდა, რომ ამით ვინმე სადავოდ ხდიდა თამარის, როგორც ქალის, მეფობის უფლებას. ასეთი კურთხევა ერთმმართველობის დაწყების შემდეგ, საფიქრებელია, აუცილებელი იყო ხოლმე ერთხელ თანამოსაყდრედ უკვე კურთხეულისთვისაც კი. მაგალითად, დემეტრე I თანამოსაყდრედ თვით დავით აღმაშენებლის მიერვე იყო

დასმული და მას ხელისუფლების ერთ-ერთი ინსიგნია-მახვილიც მისგან ჰქონდა წელზე შემორტყმული^[10]. მაგრამ იგივე დემეტრე შემდეგშიც იქნა მეფედ კურთხეული და ამ დროს მას კვლავ შეაბეს ხმალი. კურთხევის აქტი კი თითქმის ისევე ჩაატარეს, როგორც თამარის დროს. ხმლის მომღებნიც დასავლეთ საქართველოს დიდი ხელისუფლები, ვარდანის ძენი იყვნენ. ეს ფაქტი საკმაოდ ვრცლადაა ასახული მაცხვარიშის ფრესკულ გამოსახულებასა და მის წარწერებში^[11]. აქედან გამომდინარე, თუ გავითვალისწინებთ, რომ ერთხელ თანამოსაყდრედ კურთხეული დემეტრესათვის საგანგებოდ მოაწყვეს ხელმეორე კურთხევა, უნდა ვიფიქროთ, რომ თამარის ერთმმართველად კურთხევაც არაფერ განსაკუთრებულ სიახლეს არ წარმოადგენდა და არ ნიშნავდა, რომ კურთხევის მომთხოვნელები ეჭვქვეშ აყენებდნენ თამარის, როგორც ქალის, უფლებებს.

თამარის მეფედ კურთხევას დიდგვარიანთა ახალი ამოდრავება მოჰყვა. ამ უკანასკნელებმა ახლა მეფის იმ მოხელეებს შეუტყეს, რომლებიც 1177 წლის პოლიტიკური კრიზისის შემდეგ გიორგი III-ის მიერ არადიდგვაროვანთა წრიდან პირადი ერთგულების საფუძველზე იყვნენ დაწინაურებულნი. პირველი იერიშები მიტანილ იქნა ნაყივჩაყარ ყუბასარზე, რომელსაც ამირსპასალარისა და მანდატურთუხუცესის თანამდებობები ეკავა, და აზნაურის ყმობიდან აღზევებულ მსახურთუხუცეს აფრიდონზე. ოპოზიციონერები ერთმანეთთან შეიფიცნენ, რომ აღარ იქნებოდნენ ძველ ხელისუფალთა გამგონე, ვინაიდან გვარიანი მსახურეული სახლები “დაძრცვილნი” და გაძევებული იყვნენ უგვაროთაგან^[12].

დიდგვარიანები იმდენად ერთსულოვნად მოითხოვდნენ უგვაროთა გადაყენებას, რომ თამარმა დიდი სურვილის მიუხედავად, მაინც ვერ მოახერხა მათი დაცვა, ყუბასარის მიმართ მეფემ ის მაინც შეძლო, რომ გარდა თანამდებობებისა და ლორესი, რომელიც საერთოდ ამირსპასალარის კუთვნილი იყო, “არა რა დააკლო”. “მოიშალა და დაიმჯო აფრიდონიც”^[13].

ეს, აშკარაა, გიორგი III-ის პოლიტიკური კურსის მარცხი იყო.

საერთოდ, როგორც ასეთ დროს ხდება ხოლმე, დიდგვარიანებმა განთავისუფლებული თანამდებობების დაკავებისათვის ურთიერთს დაუწყეს ბრძოლა. სწორედ ამ დროს გამოვიდა სარბიელზე მეჭურჭლეთუხუცესი ყუთლუ-არსლანი, რომელიც ამირსპასალარის თანამდებობის დასაკავებლად ემზადებოდა^[14].

ბ) ყუთლუ-არსლანის დასის გამოსვლა, ძველი ოფიციალური თვალსაზრისით, რომელსაც თამარის ხელისუფლების აპოლოგეტი “ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანის” ავტორი გვამცნობს, ყუთლუ-არსლანმა მუცხოდ მოსაგონებელი^[15] რამ განიზრახა და მოიმოქმედა.

ყუთლუ-არსლანს “თანაშეფიცულთა და თანაშემწეთა”, “მოქმედთა” საკმაოდ დიდი წრე ჰყავდა. თვით ყუთლუ-არსლანი კი იყო “თავი იგი მოქმედთა”, რაც ნიშნავს, რომ მისი მომხრეები ერთმანეთთან გარკვეული ორგანიზაციის პრინციპით უნდა ყოფილიყვნენ დაკავშირებულნი^[16]. ყუთლუ-არსლანი და მისი დასელები მოითხოვდნენ, რომ ისანში, სადაც სამეფო სასახლე და სახლობაც იმყოფებოდა, დაარსებულიყო “კარავი” - საკანონმდებლო ხელისუფლებით აღჭურვილი ორგანო. ყუთლუს დასის პროგრამით, “კარავს” უნდა ჰქონოდა უზენაესი მართლმსაჯულებისა და უმაღლეს მოხელეთა დანიშვნა-გადაყენების უფლება. მეფე არ უნდა დასწრებოდა “კარავის” სხდომებს და მას მხოლოდ აღმასრულებელი ხელისუფლება რჩებოდა^[17].

თამარმა რეალურად შეაფასა გაფიცულთა მოთხოვნები და იგი მიიჩნია თავისი მეფობის აღსასრულის დასაწყისად. ამის გამო მან ჯერ თავის ერთგულ პირებთან ითათბირა გაფიცვის თაობაზე, რის შემდეგაც გადაწყვიტა ხელთ ეგდო ყუთლუ-არსლანი და იგი დააპატიმრა კიდეც^[18], უეჭველია იმ იმედით, რომ ხელმძღვანელის შეპყრობა გაფიცულებს შეაჩერებდა. მაგრამ ყუთლუ-არსლანთან თანაშეფიცულებმა მხარი მისცეს ერთმანეთს და თამარს თავიანთი მოთავის უვნებლად განთავისუფლება მოსთხოვეს, ხოლო ყოველი შემთხვევისათვის ისნის წინააღმდეგ გასალაშქრებლადაც მოემზადნენ.

ეს იმას მოწმობს, რომ ყუთლუ-არსლანთან თანაშეფიცულები საკმაოდ ძლიერები და საკუთარ თავზე დაიმედებულებიც იყვნენ; ამას ეტყობა, თამარიც კარგად გრძნობდა, რამაც აიძულა იგი მოლაპარაკება დაეწყო გაფიცულებთან და მათთან შუამავლებად თუ შემრიგებლებად წარჩინებული მანდილოსნები - ქართლის ერისთავთერისთავის რატის დედა ხუაშაქი ცოქილი და სამძივართა დედა კრავაი ჯაყელი მიგზავნა. მოციქულთა პირით თამარმა გაფიცულებს მოსთხოვა “ფიცით მონდობა და სხვისა არავისი ბრალობა”^[19], ე.ი. თუ გაფიცულები მეფეს ერთგულებას შეჰფიცებდნენ, ის ყუთლუ-არსლანის გარდა სხვას არავის ჩათვლიდა ბრალდებულად.

მოლაპარაკება შეთანხმებით დამთავრდა. გაფიცულებმა თამარს მისცეს “პირი ერთგულობის”, თამარმა კი გაფიცულებს ფიცი - უვნებლობის პირობა დაუდო^[20]. ჩანს, ყუთლუ-არსლანიც გადაურჩა დასჯას^[21].

მაინც რა იყო მხარეთა შეთანხმების მთავარი შინაარსი?

როგორც ჩანს, ორივე მხარე ურთიერთდამობაზე წავიდა: “კარავის” დაარსების მოთხოვნა უარყოფილ იქნა. მეორე მხრივ, მეფემაც ზოგიერთი დამობა გააკეთა.

ივ. ჯავახიშვილის აზრით, ყუთლუ-არსლანის მოძრაობის შემდეგ მეფემ ოპოზიციონერებს დიდი უფლებები მისცა. ამიერიდან დიდმნიშვნელოვან საკითხებს თამარი მხოლოდ დარბაზის წევრთა თანადგომით, ერთნებობით და გამორჩევით, მათთან დათათბირებით წყვეტდა. ასე მიიღო, მაგალითად, მან გადაწყვეტილება, როცა მოძრაობის შემდეგ სახელოები დაურიგა ანტონ ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესს და სარგის მხარგრძელს, როცა შამქორისა და რუქნ ად-დინის წინააღმდეგ ლაშქრობები გადაწყვიტა^[22]. ამის საფუძველზე ივ. ჯავახიშვილი ასკვნის, რომ “თამარის მეფობის დროს საქართველოში დამყარებულა შეზღუდული მონარქია”^[23]. მაგრამ მარტოოდენ იმ ფაქტზე მითითებით, რომ თამარი გადაწყვეტილებებს დარბაზის წევრებთან თათბირით, მათი თანადგომითა და ერთნებობით იღებდა ხოლმე, ძნელია ვამტკიცოთ ყუთლუს გამოსვლის შემდეგ დარბაზის იურიდიულ კომპეტენციაში რაიმე არსებითი ხასიათის ცვლილებების შეტანა, ვინაიდან, როგორც ჩანს, მეფისადმი დარბაზის წევრთა თუ დიდებულთა თანადგომა და ერთნებობა, ფორმალურ-იურიდიული თვალსაზრისით, ძველი დროიდანვე იყო წესად. მაგალითად, გიორგი III და თვით თამარი ყუთლუ-არსლანის დასის გამოსვლამდე კარგა ხნით ადრეც დიდი სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობის საკითხებზე სამეფოს თავკაცებს ეთათბირებოდნენ და გადაწყვეტილებებსაც მათთან ერთად, მათი რჩევითა და თანადგომით იღებდნენ ხოლმე^[24]. თუმცა რამდენადაც უფრო მეტად იყო მეფე ერთმმართველი, იმდენად ერთნებობისა და თანადგომის წესიც იურიდიულად ფიქციას წარმოადგენდა, ხოლო სამეფო ხელისუფლების დასუსტების შემთხვევაში ეს პრინციპი უკვე რეალურად არსებულ შინაარსს იძენდა.

ასეთი რეალური შინაარსი შეიძინა, მაგალითად, ხსენებულმა პრინციპმა ყუთლუ-არსლანის დასის გამოსვლის შემდგომ ხანაში; ეს იმაში გამოიხატება, რომ ამ დროიდან სამეფო კარზე მოსული არისტოკრატის ერთი ნაწილი თავისი ინტერესების შესაბამისად წყვეტს მეფის სახლობის საკითხსაც კი, თამარს თვითონვე შეურჩევს საქმროს და აქორწინებს. თამარი კი იძულებულია მათ არჩევანს დაჰყვეს და მათივე მორჩილი იყოს (იხ. შემდეგ).

ყუთლუ-არსლანის დასელებს სურდათ სამეფო ხელისუფლების უფლებათა ერთობლიობის დანაწილება, კერძოდ, საკანონმდებლო უფლებათა მითვისება და ამ გზით სამეფო ხელისუფლების შეზღუდვა. ეს სამეფო ხელისუფლების წინააღმდეგ დიდგვარიანთა ხანგრძლივი ბრძოლის ისტორიაში არსებითად ახალი მოვლენა იყო, ვინაიდან ადრე დიდგვარიანი აზნაურები ბრძოლას ეწეოდნენ საერთოდ სამეფო ხელისუფლების, როგორც ერთიანი უფლების მქონე ინსტიტუტის წინააღმდეგ, ახლა კი მის მხოლოდ შეზღუდვას და მისი უფლებების ერთი ნაწილის (საკანონმდებლო უფლებები) მითვისებას მოითხოვდნენ.

მითითება ამ სიახლეზე კარგად აისახა თვით თამარის ისტორიკოსის ცნობაში, რომ ყუთლუ-არსლანის მოთხოვნა სპარსთა წესის მიმზამველობას წარმოადგენდა.

როგორ უნდა გავიგოთ ეს ცნობა?

ივ. ჯავახიშვილის აზრით, სპარსეთში არავითარი ამის მსგავსი წესიც არ ყოფილა და თვით ისტორიკოსსაც ეს მოვლენა კონკრეტული სახით არ ჰქონდა წარმოდგენილი. ამიტომ, საფიქრებელია, რომ ამ შემთხვევაში პოლიტიკურ მოწინააღმდეგეთა გასაწბილებლად და სახელის გასატეხად ნახმარ ფანდთან უნდა გვექონდეს საქმე და არა ცხოვრების უტყუარ ანარეკლთან. ცნობილია, რომ ხშირად მოწინააღმდეგე ბანაკის სახელის გასატეხად მის პროგრამას უცხოელთაგან ნაკარნახევად ან ნასესხებად აცხადებდნენ ხოლმე^[25]. თუმცა, ჩვენი აზრით, არც ისაა გამორიცხული, რომ ეს გამოთქმა კონკრეტულ შინაარსსაც გულისხმობდეს. “წესი” ძველ ქართულ იურიდიულ ტერმინოლოგიაში უმთავრესად წესდებას, კანონთა კრებულს ნიშნავდა, თუმცა მას სხვა შინაარსიც ჰქონდა ტრადიციის, ჩვეულების გაგებით. ასეთ შემთხვევაში, არაა გამორიცხული, ტერმინი “სპარსთა წესი”, თამარის ისტორიკოსის აზრით, ნიშნავდეს რაიმე ლიტერატურულ ძეგლს, საკანონმდებლო ნორმას ან ტრაქტატსაც კი, რომლის პრინციპები სპარსულ წესად იგულისხმება. თუ ეს ასეა, პირველ რიგში, ბუნებრივია, უნდა გაგვახსენდეს ნიზამ ალ-მულქის განთქმული “სიასათ-ნამე” - წიგნი მმართველობის შესახებ. “სიასათ-ნამე”, როგორც ცნობილია, წარმოადგენდა ტრაქტატს, თუმცა შეიცავდა იმ აზრებსაც, რომელთა ცხოვრებაში განხორციელებასაც წარმოადგენდნენ ნიზამ-მულქისა და მალიქ-შაჰის ცნობილი რეფორმები ირანში. ერთგან “სიასათ-ნამეში” მისი ავტორი რჩევას იძლევა, რომ ჭეშმარიტი ხელმწიფე “ვალდებულია ამა თუ იმ გადაწყვეტილების მიღებამდე ეთათბირებოდეს მეცნიერებსა და ბრძენ ხალხს და არაა კარგი არც ერთი საქმე დათათბირების გარეშე”^[26]. ხომ არ ფიქრობს თამარის ისტორიკოსი, რომ ყუთლუ-არსლანის მოთხოვნა (მაფემ არაფერი არ უნდა მოიმოქმედოს პირადი სურვილისამებრ, მან მხოლოდ კარვისელთა თათბირზე მიღებული გადაწყვეტილებები უნდა ადასრულოს) ნიზამ ალ-მულქთან დაცული მოთხოვნის (ე.წ. სპარსთა წესის) ანალოგიაა? კატეგორიული ფორმით ამ კითხვაზე პასუხის გაცემა ძნელია, მაგრამ, როგორც არ უნდა იყოს, ერთი კი ცხადია, რომ ტერმინი “სპარსთა წესი” ერთპიროვნული მმართველობის მომხრე თამარის ისტორიკოსს

ყუთლუ-არსლანის მიერ წამოყენებული პროგრამის უარყოფით ფერებში წარმოსადგენად ჭირდება^[27].

ვინ იყვნენ სოციალური შემადგენლობის თვალსაზრისით ყუთლუ-არსლანი და მისი დასელები?

ლიტერატურაში გამოთქმული თვალსაზრისით (მ. ჯანაშვილი, ნ. ბერძენიშვილი, პ. ინგოროყვა, გ. სოსელია), ყუთლუ-არსლანი დიდგვარიანი ფეოდალია, მეორე თვალსაზრისით კი (ივ. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, ს. კაკაბაძე, შ. მესხია და სხვ.) - დაბალი სოციალური წარმოშობის პირი. ივ. ჯავახიშვილი ეყრდნობა თამარის ისტორიკოსის ცნობას, რომელშიაც ყუთლუ-არსლანი წოდებულია ბიჭად, ვინც ჯორივით ორბუნებოვნება გამოიჩინა. ბიჭი ძველ ქართულში უკანონო შვილს, ბუშს, ნაბიჭვარს ნიშნავს. ამიტომ ყუთლუ-არსლანს მამაც რომ დიდგვარიანი ჰყოლოდა, კანონით იგი, უეჭველია, მამაზე დაბალი წოდების (ყმა) უნდა გამხდარიყო. ნაბიჭვრობაზე უნდა მიუთითებდეს შეხედულება ორბუნებიანობაზეც, ჯორობაზეც, ვინაიდან ჯორი ცხენისა და ვირის ნაშობია. ვირი დაბალი სოციალური წარმოშობის სიმბოლო უნდა იყოს, ცხენი კი მაღლისა^[28]. ყუთლუ-არსლანის დაბალი წარმოშობის დასადგენად ისიც უნდა გავითვალისწინოთ, რომ იგი ხელისუფალი უნდა გამხდარიყო გიორგი III-ის მეფობის ბოლო პერიოდში, როცა სახელმწიფო სარბიელზე უგვაროებს აწინაურებდნენ^[29].

გარდა ამისა, ივ. ჯავახიშვილის თქმით, “ქართლის ცხოვრების” შევსებულ რედაქციაში, სადაც საუბარია ყუთლუ-არსლანზე, დართულია მინიშნება, რომ “გვართა უაზნოთა სიმდიდრე აღამაღლებს”^[30]. ეს ცნობა სანდოა, ვინაიდან ყველაფერი, რაც შევსებულ “ქართლის ცხოვრებაში” ჩანართების სახითაა შეტანილი, ძველი წყაროებიდანაა ამოღებული. მაშასადამე, ამ ცნობის მიხედვითაც ყუთლუ-არსლანი გვართა უაზნო არის^[31].

ორგვარადაა გაგებული ყუთლუ-არსლანის დასის სოციალური დეტერმინაციის საკითხიც.

პირველი თვალსაზრისით, ყუთლუ-არსლანის დასელები დიდგვარიანი ოპოზიციონერები არიან, რომელთა მოძრაობაც მიზნად ისახავს მათი საგვარეულო ინტერესების შემდგომ გაფართოებას. ამ კუთხიდან ცდილობს ეს მოძრაობა ფეოდალური საქართველოს სახელმწიფოებრივი წყობილების შეცვლას^[32].

მეორე თვალსაზრისის თანახმად კი, გაფიცულები უგვარო, დაბალი სიციველი წარმოშობის, “სიმდიდრით აღზევებულნი”^[33], ანუ მესამე წოდების წარმომადგენელნი არიან და მასში არსებითად შედიან მდიდარი მოქალაქეები^[34]. ამ თვალსაზრისის ავტორიც ივ. ჯავახიშვილია, რომელმაც საკუთარი თვალსაზრისი უმთავრესად დააფუძნა თამარის მეორე ისტორიკოსის ერთი ფრაზის თავისებურ გაგებაზე. ამ ფრაზაში, თითქოს იკითხება, რომ “დაწყებასა ამის (ე.ი. თამარის) მეფობისასა” ვიღაც “სიმდიდრით აღაღებულნი” “სხუათა განზრახვათა დამოუკიდნენ”. ამ ადგილის მიხედვით თვლიან, რომ შეუძლებელია ეს ცნობა ეხებოდეს დიდგვარიან აზნაურ-ხელისუფალთა გაფიცვას. ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ მასში სწორედ ყუთლუ-არსლანის დასელები, “სიმდიდრით აღზევებულნი” უნდა იგულისხმებოდნენ^[35].

აღნიშნული კონცეფცია ლიტერატურაში გართოდაა გავრცელებული^[36]. განსაკუთრებით მიუთითებენ იმ არგუმენტზე, რომ ყუთლუ-არსლანის გაფიცვის შემდეგ დაწინაურებულ პირთაგან ისეთი, როგორიც იყო, მაგალითად, აბულასანი, მესამე წოდების - მოქალაქეთა წრიდანაა გამოსული. ეს კი საკმარისი გარანტიაა

იმის საფიქრებლად, რომ თვით დასელებიც მდიდარი მოქალაქეები იყვნენ, თუმცა ყუთლუ-არსლანის გამოსვლა არ შეიძლება მივიჩნიოთ მარტოოდენ მდიდარი მოქალაქეების მოძრაობად, ვინაიდან დასელთა მოთხოვნები შეუძლებელია არ დამთხოვოდა დიდგვარიან ფეოდალთა სწრაფვას სამეფო ხელისუფლების წინააღმდეგ. ამიტომ ამ ჯგუფში შედიოდნენ დიდებულებიც, რომელთა ინტერესებიც გარკვეულ ვითარებაში ემთხვეოდნენ საქალაქო წრეების ინტერესებს.^[37]

ყუთლუ-არსლანის დასი მესამე წოდების წარმომადგენელთაგან რომ შედგებოდა, თითქოსდა იქიდანაც ჩანს, რომ დასი გამოდიოდა ტიპური მესამე წოდების პროგრამით. ამ უკანასკნელში მთავარი ელემენტი იყო ხელისუფლების დანაწილების მოთხოვნა. ასეთ მოთხოვნას კი, პოლიტიკურ მოძღვრებათა ისტორიის თანახმად, ყველგან და ყოველთვის მხოლოდ მესამე წოდების წარმომადგენლები იყენებდნენ. ლოკი, მონტესკიე, კონსტანი, ჰეგელი და ა. შ. ხელისუფლების დანაწილების თეორიის შემქმნელები, ყველგან მესამე წოდების ინტერესების გამომხატველნი იყვნენ^[38].

მიუხედავად პოპულარობისა, აზრი, რომ ყუთლუ-არსლანი და მისი დასელები “სიმდიდრით აღზევებულები”, უგვართა, მესამე წოდების წარმომადგენლები იყვნენ, უცილობელი სახით ძნელი მისაღებია. ძნელია, მაგალითად, ყუთლუ-არსლანის მდაბიო წარმოშობის წარმოდგენა მარტოოდენ თამარის ისტორიკოსის ოდიოზური გამოთქმების (ჯორი, ბიჭი) მიხედვით, ვინაიდან, თუ ამ გამოთქმებით იმის მტკიცება შეიძლება, რომ ყუთლუ-არსლანი მდაბიო წარმოშობისა იყო, იმის ფიქრიც შეიძლება, რომ ამით ავტორს, როგორც ივ. ჯავახიშვილიც ფიქრობს, უბრალოდ მიზნად ჰქონდა ყუთლუს დამცირება. ასევე ძნელია ყუთლუ-არსლანის მდაბიო წარმოშობის პირად მიჩნევა იმ არგუმენტზე დაყრდნობით, რომ გიორგი III-მ თავისი მეფობის ბოლო პერიოდში სახელმწიფო თანამდებობებზე მხოლოდ დაბალი სოციალური წარმოშობის პირები - უგვაროები დააწინაურა და რადგან ყუთლუც მეჭურჭლეთუხუცესად ამ დროს იქნა დანიშნული, საფიქრებელია, რომ ისიც უგვარო უნდა ყოფილიყო. ასეთი მტკიცება მოკლებულია დამაჯერებლობას, ვინაიდან არსაიდან არაა ცნობილი, რომ გიორგი III-ის მიერ დანიშნული მოხელეები მისი მეფობის ბოლო ხანებში ყველანი უკლებლივ უგვაროები იყვნენ. ასეთებად თამარის ისტორიკოსის ცნობათა მიხედვით მხოლოდ რამდენიმე პირი იყო (ყუბასარი, აფრიდონი) და არა ყველა. მაშასადამე, ის, ვინც თანამდებობაზე დაინიშნა გიორგი III-ის მმართველობის ბოლოს, უთუოდ უგვარო როდი იყო.

ასევე, ჩვენ არ ვიცით ყუთლუ-არსლანზე “ქართლის ცხოვრების” შევსებული ვერსიის შენიშვნის წარმომავლობა-სანდოობა, რომ მის მიხედვით რაიმე გარკვეული ვთქვათ ყუთლუ-არსლანის სოციალური წარმოშობის ფაქტზე.

გარდა ამისა, ის ფაქტი, რომ 1184 წელს თავიანთი პირველი გაფიცვის დროს დიდგვარიანი ოპოზიციონერები, რომლებიც უგვაროების წინააღმდეგ ილაშქრებდნენ, არსად არ მოითხოვდნენ ყუთლუ-არსლანის გადაყენებას, უფრო იმაზე უნდა მიუთითებდეს, რომ იგი არ იყო უგვარო და ამიტომაც ოპოზიციონერები არ აყენებდნენ მისი მოხსნის საკითხს. თანაც ყუთლუ-არსლანი სწორედ იმ დროს გააქტიურდა და შეეცადა ამირსპასალარი გამხდარიყო, როცა ოპოზიციონერების ბრძოლა უგვაროების წინააღმდეგ წარმატებით დასრულდა. ასეთ ვითარებაში ყუთლუ-არსლანის მხრივ, ის რომ მართლა უგვარო ყოფილიყო, წარმოუდგენელი იქნებოდა ამირსპასალარობაზე ფიქრი. თამარის ისტორიკოსის

თხრობიდანვე კარგად ჩანს, ყუთლუ-არსლანი იმათ შორის იმყოფებოდა, რომლებმაც აქტიური როლი შეასრულეს უგვაროთა დამხობაში, ხოლო შემდეგ კი ერთმანეთშიაც ატეხეს ბრძოლა განთავისუფლებული თანამდებობების ხელში ჩაგდების მიზნით. ეს უკანასკნელები, კი, უეჭველია, დიდგვარიანები იყვნენ და წუხდნენ, რომ გიორგი III-ის დროს განდევნილი იყვნენ პოლიტიკური ხელისუფლებისაგან. ეს გარემოებაც უფრო ყუთლუ-არსლანის დიდგვარიანობას უნდა ემოწმებოდეს^[39].

კატეგორიულად ვერ მტკიცდება, რომ ყუთლუ-არსლანის მომხრეები უგვაროები და “სიმდიდრით ალაღებულები” იყვნენ.

მართალია, თამარის მეორე ისტორიკოსი ერთგან ხმარობს სიტყვებს “სიმდიდრით ალაღებულები”, მაგრამ ეს სიტყვები არ ეხება ყუთლუ-არსლანს და მის დასელებს. ისტორიკოსის სიტყვებში ნათქვამია მხოლოდ შემდეგი: “თამარი კუალად ამისთვის არა უდებებდა (თავის ქვეშევრდომებს), რათა არა მოცლილთა განსვენებად სიჩუკნედ განსცენ თავი და სხუათა განზრახვათა დამოუკიდნენ, ვითარცა სიმდიდრით ალაღებულთა, ანუ ერთი-ერთსა მტერობად მოიცლიდეს და ბრძოლად, ვითარ ყვესცა ვიეთმე დაწყებასავე ამისსა მეფობისასა მისვე დრკუსა ძირისა ნაყოფთა ლიპარიტეტთა, შვილთა კახაბერთა, რამეთუ იწყეს ძმაცუად და ბრძოლად მახლობელთა თვსთა”^[40].

ამ სიტყვებში მხოლოდ ერთი რამეა ნათქვამი; კერძოდ, თამარი იმიტომ “არ უდებებდა” (ზარმაცობაში არ ამყოფებდა) თავის ქვეშევრდომებს, რომ მათ “სიჩუკნედ” ან სხვა განზრახვისთვის (მსხუათა განზრახვათან) არ მიეცათ თავიანთი თავი, ისე, როგორც ეს სიმდიდრით ალაღებულებს სჩვევიათ. ამის დასადასტურებლად ისტორიკოსი მიუთითებს იმ ფაქტზე, რომ თამარის მეფობის დასაწყისში ლიპარიტის დრკუ ძირისაგან მომდინარე კახაბერის ძეგბმა ანტონ გნოლისთავის ძეს, მაგალითად, ძმებიც კი დაუხოცეს. ზემომოყვანილ ფრაზაში ტერმინი “სიმდიდრით ალაღებულნი” ზოგადი შინაარსისაა და კონკრეტულად არ გულისხმობს ყუთლუ-არსლანის დასელებს, რომლებიც, თოთქოს, სხვების განზრახვებს აჰყვნენ. ისე რომ, თამარის ისტორიკოსის სიტყვებში მოცემული დახასიათება კარგად თავსდება დიდგვარინთა მიმართაც^[41].

ყუთლუ-არსლანის დასელთა მესამე წოდებისადმი მიკუთვნება არ ხერხდება მარტოდენ მათი მეთაურის პოლიტიკური იდეოლოგიის მიხედვითაც, ვინაიდან მისი იდეოლოგიის ძირითადი ელემენტი - ხელისუფლების დანაწილების თეორია საკმაოდ ძველია. მას იცნობდნენ ჯერ კიდევ ანტიკურ ხანაში, ისე როგორც შუა საუკუნეებში და ამასთანავე თავიანთ პოლიტიკურ ბრძოლაში იყენებდნენ არა მარტო მესამე წოდების, არამედ ფეოდალური არისტოკრატის წარმომადგენლებიც. მესამე წოდების განსაკუთრებული მიმართება ხელისუფლების დანაწილების თეორიასთან მხოლოდ ისაა, რომ მან ამ თეორიას დასრულებული სახე მისცა და თავისი პოლიტიკური იდეოლოგიის ძირითადი საყრდენის როლი მიანიჭა^[42]. ეს იმას ნიშნავს, რომ ხელისუფლების დანაწილების მოთხოვნა სავსებით შესაძლებელი იყო წამოეყენებინათ ფეოდალური არისტოკრატის წარმომადგენლებსაც, როგორადაც ჩვენ მიგვაჩნია ყუთლუს დასელები.

მკვლევართა ერთი ნაწილის მსგავსად, ჩვენც ყუთლუ-არსლანის დასის შემადგენლობა და მოძრაობა არსებითად დიდგვარიანთა მოძრაობად მიგვაჩნია,

პირველ ყოვლისა, იმიტომ, რომ სხვაგვარი დასკვნის უფლებას წყაროები თითქოს არ იძლევიან.

მართლაც, ერთადერთ ცნობაში, რომელიც მოგვითხრობს ყუთლუ-არსლანის გამოსვლაზე (იხ. “ისტორიანი და აზმანი”) პირდაპირ მითითებულია, რომ ყუთლუს თანაშეფიცულები იყვნენ “დიდებულები” და, აგრეთვე “ლაშქარნი”^[43].

ივ. ჯავახიშვილის მიხედვით, “დიდებულები” ხელისუფალ აზნაურთა და დიდ მოხელეთა წრეს ეწოდებოდა^[44]. ასევე “ლაშქარნიც” უმაღლეს სამხედრო წრეს შეადგენდა, რომელსაც უფლება ჰქონდა დიდი სამხედრო წამოწყების თაობაზე თვით მეფისთვისაც კი მიემართა. “ლაშქარნი” უმეტესად დიდებულები იგულისხმებოდნენ^[45]. იქ კი, სადაც ყუთლუ-არსლანის დასელებზე საუბრობს, ივ. ჯავახიშვილი შენიშნავს, რომ “ლაშქარნის” თუ “დიდებულების” წიაღში ყველანი ყოველთვის მაღალი წარმოშობისანი არ იყვნენ და ზოგი მათგანი უაზნოთაგანაც იყო გამოსული^[46]. მიუხედავად ამისა, “ისტორიანის და აზმანის” ჩვენთვის საინტერესო ცნობები სავსებით გასაგებია. საქმე იმაშია, რომ ვიდრე ყუთლუ-არსლანის ამბავზე გადავიდოდეს, ისტორიკოსი ყვება, რომ უგვარო აფრიდონი, მაგალითად, “თნევითა ლაშქართათა” დაიბხო^[47]. ამკარაა, ამ შემთხვევაში ისტორიკოსს სურს, მიგვანიშნოს, რომ “ლაშქარნი” ძირძველი ფეოდალური საგვარეულოების წარმომადგენელი იყვნენ. ყოველ შემთხვევაში, აფრიდონი დაიბხო “ლაშქართა” დიდგვარიანი ფენის მიერ, რამდენადაც ბრძოლა წარმოებდა მისი, როგორც “უგვაროს” წინააღმდეგ. ამიტომ სავსებით სწორია ივ. ჯავახიშვილის აზრი, რომ ამ შემთხვევაში “ლაშქარნი” უბრალო ჯარს კი არ ნიშნავს, არამედ “გუარიან და დიდებულ” “ხელისუფლებს”^[48]. მას შემდეგ კი, რაც დაამთავრებს საუბარს აფრიდონის დამხობაზე, “ისტორიანი და აზმანის” ავტორი ამ “ლაშქართას” კვლავ ახსენებს, როგორც ყუთლუ-არსლანის თანაშეფიცულებს. ამკარაა, რომ ამ ტერმინს აქაც ისეთივე აზრი აქვს, როგორც ზემოთ. წინააღმდეგ შემთხვევაში, როცა დიდებულებმა, ანუ ლაშქარმა ფრიდონის დამხობის შემდეგ ერთგვარ წარმატებებს მიაღწიეს, ამ “ლაშქართას” ცნება ისე არ შეიცვლებოდა, რომ მასში დიდგვარიანთა ნაცვლად ისტორიკოსის მიერ უგვაროები ყოფილიყვნენ ნაგულისხმევი^[49]. იგივე ითქმის დიდებულებზეც. მართალია, “ლაშქართა” და “დიდებულთა” წრე გარკვეულ ვითარებაში სხვა სოციალური წრეების ხარჯზეც ივსებოდა, მაგრამ მასში მოქცეულები თავის ყოფილ თანამოძმეებს აღარ ეკუთვნოდნენ მდგომარეობით და წოდებით. “ლაშქართა” და “დიდებულთა” კატეგორია იმით კი არ განისაზღვრებოდა, თუ ვინ იყვნენ მისი წევრები ადრე, არამედ იმით, თუ რას წარმოადგენდნენ ისინი ახლა. დასის უგვაროთა ორგანიზაციად მიჩნევის თეზისს ისიც ეწინააღმდეგება, რომ პოლიტიკური ბრძოლის ამ ეტაპზე უგვაროები სამეფო ხელისუფლების შეზღუდვის მოთხოვნით ვერ გამოვიდოდნენ, ვინაიდან უგვაროების უმთავრესი მოწინააღმდეგეები სწორედ დიდგვარიანები იყვნენ, რომლებმაც თავის დროზე ენერგიულად შეუტიეს უგვარო მოხელეებს და დაამხეს კიდევაც.

ყველაფერი ეს თითქოს დამარწმუნებლად უნდა მიუთითებდეს იმაზე, რომ ყუთლუ-არსლანის “დიდებულები” და “ლაშქარნი” მსხვილი საგვარეულო არისტოკრატიის წარმომადგენლები იყვნენ.^[50]

ქართულ ისტორიოგრაფიაში ყუთლუ-არსლანის დასელთა მოძრაობის ისტორიული საკითხის შეფასების საკითხში აზრთა სხვადასხვაობაა. ისინი, ვინც ყუთლუს დასელებს მესამე წოდების წარმომადგენლებად თვლიან, ამ მოძრაობას პროგრესულად მიიჩნევენ, რადგანაც, მათი აზრით, ყუთლუს მოძრაობა გზას უხსნიდა მესამე წოდების წარმომადგენლებს ქვეყნის მართვა-გამგებლობაში.

მაგრამ რადგანაც ყუთლუ-არსლანის დასის გამოსვლა ეს იყო დიდგვარიანთა პოლიტიკური გაფიცვა მათი წოდებრივი პრივილეგიების გაფართოებისათვის, ეს მოძრაობა რეაქციულ ელფერს ატარებდა: ის ასუსტებდა და ზღუდავდა სამეფო ხელისუფლებას, რომელიც იმ ხანებში პროგრესული სახელმწიფოებრივი კურსის გატარებას ცდილობდა (ფეოდალური პარტიკულარიზმის ალაგმვა, ფეოდალური ეკონომიკისა და კულტურის მოწესრიგება, ფეოდალთა კლასის მოწინავე ფენის - მსახურეულ-აზნაურთა - სოციალური და ეკონომიკური ინტერესებისათვის მხარდაჭერა, ბრძოლა “თურქობის” გადმონაშთების წინააღმდეგ კავკასიაში...).

გ) საშინაო-პოლიტიკური ვითარება ყუთლუ-არსლანის დასის გამოსვლის შემდეგ. აღნიშნული ამბების შემდეგ ცენტრალისტული პოლიტიკის მოწინააღმდეგენი შესამჩვევად მომაგრდნენ, მაგრამ გიორგი III-ის პოლიტიკური კურსის მომხრეთა მხარდაჭერით თამარი კვლავ ენერგიულად და მეთოდურად განაგრძობდა ბრძოლას.

ყუთლუ-არსლანის მოძრაობის დამთავრებისთანავე თამარმა სწორედ ამ მოღვაწეებზე დაყრდნობით სცადა ხელისუფლების წართმევა მიქაელ კათალიკოსისათვის, რისთვისაც მან საეკლესიო კრება მოაწვევინა^[51]. კრების სული და გული იყვნენ ადრე მიქაელის მიერ კათალიკოსობიდან განდევნილი ნიკოლოზ გულაბერიძე და ქუთათელი ანტონ საღირისძე, რომლებმაც ისიც კი არ მოისურვეს, რომ მიქაელი თუნდაც კრებას დასწრებოდა^[52]. საამისოდ იმ ფაქტს იმიზეზებდნენ, რომ მიქაელი “წინაუკმოდ” იქცეოდა, ე.ი. საეკლესიო წესთა შემშლელი იყო და ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესობა უფლისაგან ვერაგობით, სიცბიერით ჰქონდა მოპოვებული^[53]. მაგრამ შეუძლებელია ეს ბრალდებები სასურველ არგუმენტებად გამომდგარიყო, ვინაიდან ისეთ ვითარებაში, როცა ჭყონდიდლობა მიქაელს თვით “უფლისა”^[54], “ვიეთმე მეფისა განზრახთათა”^[55] მიერ ჰქონდა მიღებული, თავის დაცვა არ გასჭირვებოდა. ამიტომაც, უეჭველია, რომ საეკლესიო კრებამ მიქაელი კათალიკოსობიდან ვერ გადააყენა^[56], რაც იმასაც უნდა მივაწეროთ, რომ მას, ალბათ, კრებაზეც საკმაოდ ბევრი მომხრე გამოუჩნდებოდა. მოუხედავად ამისა, თამარის მხარდამჭერებმა ის მაინც შეძლეს, რომ თავიანთთვის არასასურველი ბევრი ეპისკოპოსი გადააყენეს თანამდებობიდან და საეკლესიო წესებშიაც ზოგიერთი ცვლილება მოახდინეს.

სამეფო ხელისუფლების აქტიურობა ამით არ დამთავრებულა. მალე თამარმა სასწრაფოდ დაიწყო მიქაელზე შეტევა იმ უფლებით, რომელიც ფორმალურად უკვე მეფის კომპეტენციაში შედიოდა და საეკლესიო კრების გარეშეც მოგვარდებოდა. თამარმა მიქაელს ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესობა ჩამოართვა^[57]. ამასთანავე, დააპატიმრა და ექსორია უყო ანტონ გნოლისთავის ძის ყოფილ მოწინააღმდეგეებს - კახაბერის შვილებს^[58]. დაბოლოს, მთავარი ის იყო, რომ მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდლობის თანამდებობაზე თამარმა კვლავ აღადგინა და დაამტკიცა ანტონ გნოლისთავის ძე. ასევე, თანამდებობებზე დაამტკიცა უმეტესად

თავისი მომხრე პირები: სარგის მხარგრძელი, ჭიაბერი და სხვები^[59]. ამგვარად, თუმცა გიორგი III-ის მიერ დანიშნულ მოხელეებს თამარის გამეფების დაწყებისას დიდი წინააღმდეგობები დახვდათ, მაგრამ სამეფო ხელისუფლების ძირითადი მიმართულება ამით მაინც არ შეცვლილა და იგი კვლავ მის მომხრეთა ხელში რჩებოდა. ყოველივე ეს და, განსაკუთრებით კი, მწიგნობართუხუცეს-ქყონდიდელის თანამდებობაზე გიორგი III-ის უერთგულესი ვაზირის აღდგენა ოპოზიციურ ძალებზე თამარის სამეფო ხელისუფლების მნიშვნელოვანი გამარჯვების უტყუარი მოწმობა იყო^[60].

მიუხედავად მომხდარი ამბებისა, ცენტრალიზმის მოწინააღმდეგე პოლიტიკურმა ჯგუფმა, რომელშიაც შედიოდნენ, მაგალითად, მეჭურჭლეთუხუცესი აბულასანი, მსახურთუხუცესი ვარდან დადიანი და სხვ., ფარხმალი მაინც არ დაყარა და სცადა მთელი თავისი იმედები ახალგაზრდა მეფე-ქალის მომავალი სახლობის საკითხისათვის დაეკავშირებინა. კერძოდ, ამ ჯგუფმა მოახერხა თამარის ქმრად თავისი სასურველი კანდიდატი გამოენახა და უმაღლეს საეკლესიო და საერო წრეებზე გავლენის მოხდენის შედეგად დაეყოლიებინა თამარი დაქორწინებულიყო და საქმროც თვითონვე შეარჩია^[61]. თამარს ქმრად შერთეს ვლადიმერ-სუზდალის მთავრის ანდრია ბოგოლუბსკის ძე იური, ანუ გიორგი, რომელიც შინაფეოდალურ ომში მამის დაღუპვის შემდეგ ყივჩაყეთში აფარებდა თავს^[62]. გიორგის კანდიდატურის შერჩევა თამარის სურვილის საწინააღმდეგოდ ხდებოდა, მაგრამ მოთავეებმა მაინც თავისი გაიტანეს, საქმრო ჩამოიყვანეს და 1185 წელს თამარზე დააქორწინეს კიდევ^[63].

ყველაფერი ეს თამარის მოწინააღმდეგეთა ხელახალი წარმატება იყო, რასაც მათი შემდგომი გაძლიერებაც მოსდევდა.

თავდაპირველად, თამარზე დაქორწინების შემდეგ გიორგი რუსი და მისი მომხრეები მშვიდობიანად გრძნობდნენ თავს, მაგრამ სულ მალე, რაღაც ორიოდ წელიწადში, მდგომარეობა არსებითად შეიცვალა. ახლა უკვე თამარმა და მისმა “პარტიამ” შეუტიეს ენერგიულად გიორგის და მის მომხრეებს. მათ გიორგის მთელი რიგი ბრალდებები წაუყენეს და უკეთური ჩვეულებებისადმი, კერძოდ კი, სოდომური ცოდვისაკენ მიდრეკილებაც კი დააბრალებს, აღნიშნული ბრალდებებით მაშავებსნ გიორგი რუსს “ისტორიანი და აზმანის” ავტორიც^[64], რაც, უეჭველია, თამარის “წრის” პოლიტიკური თვალსაზრისი დასაბუთების ერთ-ერთ მაგალითს უნდა წარმოადგენდეს^[65].

უეჭველია, გიორგი რუსის მოწინააღმდეგეებმა კარგად იცოდნენ, რომ ასეთი ბრალდების წინაშე თავის მართლება არცთუ სავსებით მოსახერხებელი იყო. თანაც, სხვა შემთხვევაში გიორგი რუსთან გაცილება სხვა საბაბით გაძნელებოდა, ახლა “სოდომია” ქმართან განქორწინება, პირიქით, სამართლიანი აქტი უნდა ყოფილიყო. ამიტომაც იყო, რომ სულ მალე თამარმა დაუბრკოლებლად უარყო გიორგი, სამეფო კარს თუ თავის ოჯახს ჩამოაშორა და ექსორიობაშიც განდევნა ბიზანტიას. ამ დროიდან დაიწყო გიორგი რუსის მომხრეთა დაქვეითებაც^[66].

1188 წელს^[67] თამარი მისმა პოლიტიკურმა მომხრეებმა დავით სოსლანზე დააქორწინეს^[68]. დავითი დედიტაც და მამითაც მაღალი წარმოშობის პირი იყო. იგი ოვსთა სამეფო კარის წარმომადგენელი იყო და ამავე დროს ქართველ ბაგრატიონთა ნათესავადაც ითვლებოდა. დავითი თავისი დროისათვის კარგად მომზადებული

პირი იყო და აღზრდა საქართველოს სამეფო ოჯახში მიიღო და, როგორც თამარის საქმრო, ყოველმხრივ შესაფერის კანდიდატს წარმოადგენდა.

თამარს დავითთან ორი შვილი შეეძინა: გიორგი ლაშა და რუსუდანი.

გიორგი რუსი და მისი მომხრეები ასე ადვილად არ შერიგებიან თავიანთ ხვედრს. მათ კიდევ ორჯერ სცადეს დაბრუნებოდნენ და დაუფლებოდნენ სამეფო კარს, რისთვისაც გიორგი რუსის ფორმალური მეთავეობით დიდი აჯანყებაც კი მოაწყვეს.

პირველად, ეს მოხდა 1191 წელს, გიორგი რუსი არზრუმში გამოჩნდა, სადაც მას შეხვდა გარკვეული დიპლომატიური მისიით ჩასული საქართველოს მეჭურჭლეთუხუცესისნაცვალი. ამ უკანასკნელის მეშვეობით გიორგიმ კავშირი დაამყარა თავის მომხრეებზე. პირველსავე ნიშანზე გიორგის მიემხრნენ კლარჯეთისა და შავშეთის ერისთავთერისთავი გუზანი, სხვა მესხი დიდებული აზნაურები, სამცხის სპასალარი ბოცო, მსახურთუხუცესი ვარდან დადიანი “პატრონი ორბეთისა და კაენისა, ლიხთიქით ნიკოფსამდის უცილობლად” მქონებელი. ამ უკანასკნელმა მიიმხრო და გადაიბირა დასავლეთ საქართველოს უდიდესი ნაწილი.

ყველა ესენი, უეჭველია, თავისი სამსახურის წილ გიორგისგან მომხრეობის საფასურად “ან პოლიტიკური უფლებების დათმობას ელოდებოდნენ, ან კერძო სარგებლობას”^[69].

აჯანყებულთა გაერთიანებულმა ძალებმა გეგუთს მიაღწიეს და გიორგი რუსი მეფედ გამოაცხადეს^[70].

თამარმა სწრაფად შეკრიბა თავისი მომხრეები და ფიცი დაადებინა, რომ მისი ერთგული იქნებოდნენ, თან შეეცადა აჯანყებულებს მშვიდობიანად მორიგებოდა, რისთვისაც მოლაპარაკების მიზნით მათთან ანტონ ქუთათელი და სხვა ეპისკოპოსები მიაგზავნა^[71]. მაგრამ ამაოდ. აჯანყებულთა ერთმა ნაწილმა ლიხის მთა გადმოლახა და ნაჭარმაგევამდე თუ გორამდე ყველაფერი ააოხრა. მეორე ნაწილი კი ციხისჯვარს მივიდა და ოძრხე დაწვა. აქვე გადაწყვიტეს მათ აეღოთ ჯავახეთი, თმოგვი, ახალქალაქი, თრიალეთი და სომხითი, მაგრამ სწორედ ამ ადგილებში წაადგა თავს აჯანყებულებს თამარის ერთგული მხედრობა, რომელმაც გიორგი რუსის მომხრეებს პირველი სერიოზული დარტყმა მიაყენა. ასეთივე დღე დაადგათ ქართლში მყოფ აჯანყებულებსაც, რის გამოც ისინი იძულებული გახდნენ იარაღი დაეყარათ და გამარჯვებულებისათვის გიორგი რუსიც კი გადაეცათ, მხოლოდ იმ პირობით, რომ იგი უვნებელი დარჩებოდა. თამარმა სათანადოდ აასრულა პირობა და გიორგი ცოცხალი დატოვა, თუმცა კვლავ ექსორია უყო.

ამის შემდეგ ბრძოლას მხოლოდ მცირერიცხოვანი მოწინააღმდეგეები განაგრძობდნენ, მაგალითად, გუზან ტაოსკარელი. იგი შაჰარმენტა კარზე წავიდა და საქართველოს სამეფოს ჩამოაშორა ტაოსკარი, ვაშლოვანი და მთელი რიგი სხვა ციხეები. გუზანს რამდენიმე აზნაურიც მიემხრო.

განდგომილები გავიდნენ “მთასა კოლისასა” გუზანთან, რომელიც შაჰარმენტა დიდი მხედრობით იყო მოსული. მიუხედავად ამისა, გუზანი ვერაფერს გახდა. თამარის მონაპირე მხედრობამ ზაქარია ფანასკერტელის მეთაურობით სძლია მას, ხოლო მისი ცოლ-შვილი ტყვედ იგდო^[72]. თვითონ გუზანი კი მოგვიანებით იქნა ხელში ჩაგდებული და დასჯილი: იგი დააბრმავეს^[73]. გუზანის

დამარცხების შემდეგ მის მიერ საქართველოს საზღვრებს მოწყვეტილი ციხეები კვლავ დაბრუნებულ იქნა^[74].

1193 წელს გიორგი რუსი კვლავ გამოჩნდა საქართველოს აღმოსავლეთ საზღვრებთან. იგი რანიდან იყო შემოსული, მაგრამ ხორნაბუჯის სანაპირო მხედრობის მიერ ამჯერადაც დამარცხებულ და უკუგდებულ იქნა^[75], რის შემდეგაც გიორგი აღარ იხსენიება წყაროებში.

ამ ამბების შემდეგ აშკარა პოლიტიკური ბრძოლები თამარის ხელისუფლების წინააღმდეგ თანდათან მინელდა, რაც იმას მოასწავებდა, რომ პოლიტიკური კრიზისი - მკაცრი, აშკარა ბრძოლა თამარსა და მის მოწინააღმდეგეს შორის პირველის სასრებლოდ დამთავრდა. დამთავრდა, უეჭველია, სამეფო ხელისუფლების მომხრეთა ძლიერებისა და უკეთ ორგანიზებულობის მეოხებით, მაგრამ ეს ჯერ კიდევ არ ნიშნავდა იმას, რომ ლიკვიდირებული იყო საერთოდ მომავლისათვის შესაძლებელი ოპოზიციის საფუძვლები, ვინაიდან თამარის ხანა ქართული ფეოდალური სამყაროს სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების ის ეტაპია, როცა მსხვილი ფეოდალური ზედაფენების მიერ საკუთრების ყოველგვარ ობიექტზე (მიწა-წყალი, მწარმოებელი საზოგადოება, სახელმწიფო თანამდებობები...) სამამულე უფლებების მიტაცება-დამკვიდრების პროცესმა თანდათან არსებითი გარდაქმნები გამოიწვიეს ფეოდალური კლასის შინაგან განლაგებაში. ხანგრძლივ ბრძოლაში სამეფო ხელისუფლებასა და მსხვილ საგვარეულო არისტოკრატას შორის ეს უკანასკნელი ერთგვარად თითქოსდა გამარჯვებული გამოვიდა. თამარმა დათმო. ამიერიდან სამეფო ხელისუფლება იძულებული იყო, მაგალითად, მონაპირეებისთვისვე ებოდებინა ხოლმე “წყალობად თურქთა ბატონობისაგან განთავისუფლებული ქვეყნები”. “თანდათან ქვეყნის შიგნით თუ მის სანაპიროებზე წარმოიშვნენ დიდი ერისთავთერისთავნი, მთელი ქვეყნის “უცილობლად მქონებელნი”. აგრე გაძლიერებული ერისთავთ-ერისთავი გახელმწიფება-გამთავრებისათვის იწყებდა ბრძოლას და თავისი სამმართველო ქვეყნისათვის საგადასახადო და სასამართლო შეუვალლობის მოპოვებას ცდილობდა. ასეთები იყვნენ ყველა ეს ერისთავთერისთავები, რომელთაგან ზოგიერთს კიდევ უფრო მაღალი პატივისათვის მიეღწიათ - “მთავრები” და “მეფეთა ადგილზე მჯდომნი” გამხდარიყვნენ. რა თქმა უნდა, ასეთი დიდმოხელე მეფისადმი მორჩილებას ყმადნაფიცობის პირზე განიზრახავდა და თუ განდგომას არ აწყობდა და მეფის “ერთგული” რჩებოდა, ამის მიზეზი ის იყო, რომ თითოეული ასეთი სამთავრო მრავალნაირად იყო დაკავშირებული საქართველოს სხვა ნაწილებთან და თითოეულ სამთავროში მოიპოვებოდნენ განდგომა-განცალკევების მოწინააღმდეგე ძალები. ასეთი იყვნენ სამთავროს ქალაქები, რომელთა ეკონომიკური ინტერესები დიდი და მოწესრიგებული ქვეყნის ერთიანობას მოითხოვდა; ასეთი იყვნენ სამთავროს მცირე ერისთავები და დიდებული აზნაურები (მათი “მოკიდებულებითურთ”), რომელთაც თვალში არ მოსდიოდათ ერისთავთ-ერისთავის გახელმწიფება, ებრძოდნენ მას და ამ ბრძოლაში დასაყრდენს მეფისადმი ერთგულებაში ეძებდნენ^[76]. ასეთ ვითარებაში სამეფო ხელისუფლება ახერხებდა თავისი პირველობის შენარჩუნებას ფეოდალურ სახელმწიფოში. საამისოდ იგი რთულ პოლიტიკურ სვლებს აკეთებდა, ლავირებდა როგორც ფეოდალურ, ასევე არაფეოდალურ ფენებს შორის. (მოქალაქეები, მდაბიო-მოლაშქრეები); თავისი ინტერესების შესაბამისად სამეფო ხელისუფლება ზემოდასახელებულთაგან ხან ერთს მფარველობდა, ხან მეორეს. სამეფო ხელისუფლება მაქსიმალურად იყენებდა

თავის სამხედრო-ეკონომიკურ რესურსებს და სამართლებრივ-იდეოლოგიურ პროეგტივებს, თუმცა არსებითად იგი მაინც ფეოდალთა კლასის სოციალური ინტერესების მსახურად და აღმასრულებლად გამოდიოდა. თავის მხრივ, ფეოდალთა კლასიც სამეფო ხელისუფლების გარშემო ირაზმებოდა, ვინაიდან მას სამეფო ხელისუფლება მუდმივად ესაჭიროებოდა მაორგანიზებელ ძალად საშინაო თუ საგარეო პოლიტიკური ინტერესებისათვის ბრძოლის დროს. ასეთ ვითარებაში ბრძოლა სამეფო ხელისუფლებასა და ფეოდალებს შორის, რომელიც წითელ ზოლად გასდევს ფეოდალურ ხანას, წმინდა შინაკლასობრივი ბრძოლა იყო და იგივე ფეოდალები მუდამ მეფესთან ერთად იყვნენ, როცა საქმე საგარეო პოლიტიკასა თუ სოციალური სოლიდარობის სფეროში მათი საერთო ინტერესების დაცვას ეხებოდა.

თამარის ეპოქის საშინაო-პოლიტიკური ვითარების თვალსაზრისით მეტად საყურადღებოა ქართველ მთიელთა ცნობილი აჯანყება. საქართველოს სახელმწიფოებრივი ცენტრი გამუდმებით ცდილობდა ხელის დადებას მთაზე და მის ფეოდალურ ექსპლოატაციაში ჩაბმას. მიუხედავად ფეოდალიზაციის საერთო გაძლიერებისა, მთაში დიდხანს ინახავდნენ თავს წინაფეოდალური და ადრეფეოდალური სოციალური ურთიერთობები, რის გამოც ბარის ექსპანსიას და მისი იდეოლოგიური თუ პოლიტიკური ინსტიტუტების გადმონერგვას აქ დიდი წინააღმდეგობების გადალახვა უხდებოდა. “თავისუფლებას” მიჩვეული მთიელები ენერგიულად იცავდნენ თავს ბარის (ფეოდალების) შემოტევისაგან.

ამ ნიადაგზე წარმოშობილად უნდა ვიგულისხმოთ აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელ-ფხოველთა (დღევანდელი ფშავ-ხევსურთა წინაპრების) და დიდოელთა დიდი აჯანყება, რომელიც XIII ს. 10-იანი წლების დამდეგს უნდა მომხდარიყო, მაგრამ სამეფო მხედრობის მიერ, რომელსაც სათავეში ედგა ამირსპასალარ-ათაბაგი ივანე მხარგრძელი, ეს აჯანყება სამთვიანი ბრძოლის შემდეგ სასტიკად იქნა ჩახშობილი^[71].

[1] ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარის (შემდეგში, ცხოვრება... თამარისა), ქ. ცხ. II, გვ. 131.

[2] იქვე, გვ. 122.

[3] ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, II, ნაკვ. II, გვ. 146.

[4] ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი (შემდეგში: ისტორიანი და აზმანი...), ქ. ცხ. II, გვ. 26.

[5] ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, II, ნაკვ. II, გვ. 191.

[6] იქვე, გვ. 192.

[7] იქვე, გვ. 196.

[8] ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 142-145.

[9] საქართველოს ისტორია, დამხმარე სახელმძღვანელო, I, ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, გვ. 196.

[10] ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ქ. ცხ. I, გვ. 363.

[11] მაცხვარიშის ფრესკულ მხატვრობაში (შესრულებულია 1140 წ.) წარმოდგენილია დემეტრე I-ის (1125- 1156) მეფედ კურთხევის სცენა. მას მეფედ კურთხევის ცერემონიალის შესაბამისად ერისთავები ხმალს აბამენ წელზე. აქვეა სათანადო წარწერებიც: ა) ”მოიხატა საყდარი ესე მეფობასა დემეტრესა წელსა იე ჳელითა მიქაელ მალ(ლ) აკელისათა”, ბ) “ვრმ(ალსა) აბმე(ნ) დავითის(ა) ერისთავნ-ი”. იხ. Т. Вирсаладзе, Фресковая роспись художника Микаела Маглакели в Мацхвариши, კრ. “ქართული ხელოვნება”, ტ. 4, თბ., 1955, გვ. 169-186.

^[12] ისტორიანი და აზმანი..., ქ. ცხ., II, გვ. 30; ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , დასახ. ნაშრ., გვ. 153-155.

^[13] ისტორიანი და აზმანი... ი ქ ვ ე .

^[14] ი ქ ვ ე . გვ. 31.

^[15] ი ქ ვ ე . გვ. 30.

^[16] ი ვ . ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , დასახ. ნაშრ., გვ.163.

^[17] ისტორიანი და აზმანი... გვ. 20-31. ი ვ . ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , დასახ. ნაშრ., გვ.168-171.

^[18] ისტორიანი და აზმანი... გვ. 31.

^[19] იქვე, გვ. 32.

^[20] იქვე.

^[21] ი ვ . ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , დასახ. ნაშრ., გვ. 174-175.

^[22] ი ვ . ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , დასახ. ნაშრ., გვ. 177-180.

^[23] იქვე, გვ. 181

^[24] სათანადო მაგალითებისათვის იხ. გ. ს ო ს ე ლ ი ა , ყუთლუ-არსლანის დასის პოლიტიკური პროგრამის შესახებ, ა. მ. გორვის სახ. სოხუმის პედიუსტიტუტის შრომები, ტ. X-XI, 1958, გვ. 98. “ისტორიანის და აზმანის” თქმით გიორგი III-მ, მაგალითად, “განრჩევითა და გამორჩევითა, განგებითა და გაგონებითა ზენისა მის ხუედრისა შარავანდედთა მნებებელისათა მეფე ყო თამარ, თანამდგომითა ყოველთა პატრიარქთა და ებისკოპოსთა, დიდებულთა იმიერთა და ამიერთა, ვაზირთა და სპასალართა და სპასპეტთა”, ქ. ცხ., II, გვ. 21. შდრ. გ . ს ო ს ე ლ ი ა , იქვე.

^[25] ი ვ . ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , დასახ. ნაშრ., გვ. 182.

^[26] Сиасет –Наме, Книга о правлении везира XI столетия Низам ал-Мулька. Перевод, введение и изучение памятника Н.Б. З а х о д е р а , М.-Л. 1949, с. 98.

^[27] დამახასიათებელია, რომ ერთმმართველობის მოტრფიალე თამარის ისტორიკოსი საერთოდ ნეგატიურადაა განწყობილი ისეთი “სპარსული” მოვლენისადმი (სპარსული ამ შემთხვევაში თურქულ-მაჰმადიანური მნიშვნელობითაა გააზრებული), როგორცაა XII ს. მთელი მახლობელი და შუა აღმოსავლეთის პოლიტიკური წყობილება დაფუძნებული “მრავალმთავრობაზე”. ამ უკანასკნელს, ისტორიკოსის კონცეფციით, ახასიათებს “შური” და “ხდომა”, იგი არის “სპარსთა” დაქსაქსულობისა და სისუსტის საფუძველი. “მრავალმთავრობას” უპირისპირდება “ერთმთავრობა”, ქართველთა სახელმწიფოსთვის დამახასიათებელი ნიშანი, რომელიც აღებულ ხანაში ამ უკანასკნელის წარმატებათა საწინდარია (იხ. ვ. გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი , აღმოსავლეთი XI-XII სს. ქართული საისტორიო მწერლობის ფურცლებზე, კრ. XII ს. საქართველოს ისტორიის საკითხები, შ . მ ე ს ხ ი ა ს რედაქციით, თბ., 1968, გვ. 299-300).

^[28] ი ვ . ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , ქართული სამართლის ისტორია, II, ნაკვ. II, გვ. 159.

^[29] ი ვ . ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , ქართული სამართლის ისტორია, II, ნაკვ. II, გვ. 159.

^[30] ი ქ ვ ე , გვ. 160.

^[31] ი ქ ვ ე .

^[32] მ . ჯ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი , თამარ მეფე, თბ., 1917, გვ. 76-77. გ. ს ო ს ე ლ ი ა , დასახ. ნაშრ., გვ.

99.

ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი , ბრძოლა საქართველოს სახელმწიფო წყობილების შესაცვლელად, საქართველოს ისტორია, დამხმარე სახელმძღვანელო, ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბ., 1958, გვ. 197; შდრ. ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი , საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII, 1974, გვ. 176-178. ზ. ა ნ ჩ ა ბ ა ძ ე , შ . ბ ა დ რ ი ძ ე , ფეოდალური საქართველოს ისტორიის სწორი გაგებისათვის, ლიტერატურული საქართველო, 1971, №12, გვ. 2-3.

^[33] ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , დასახ. ნაშრ., გვ. 161.

^[34] შ . მ ე ს ხ ი ა , საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში, თბ., 1962, გვ. 106-144.

^[35] ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , დასახ. მაშრ., გვ. 161.

^[36] Грузинская Советская Социалистическая Республика, исторический очерк, сост. И Джавахишвили, Ф. Махарадзе, С. Какабадзе, С. Хундадзе. БСЭ, I изд., т. 19, с. 564, ს . ჯ ა ნ ა შ ი ა , შრომები, ტ. II, 1952, გვ. 427-428; ა . კ ი ვ ვ ი ძ ე , საქართველო XII საუკუნეში, თსუ შრომები, IX, 1939, გვ. 167; ს. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა , თამარ მეფე, გვ. 15-17; შ . ნ უ ც უ ბ ი ძ ე , ქართული ფილოსოფიის ისტორია, ტ. II, თბ., 1958, გვ. 9-10.

^[37] შ . მ ე ს ხ ი ა , საქალაქო კომუნა, გვ. 106-107 და სხვ. მ ი ს ი ვ ე , შენიშვნები ძველი რუსეთისა და საქართველოს ისტორიიდან, “მნათობი”, № 1, 1971, გვ. 150-167.

[38] ვ. აბაშიძე, ნარკვევები საქართველოს პოლიტიკურ მოძღვრებათა ისტორიიდან, თბ., 1969, გვ. 436-441. მისივე, XII ს. ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკურ მოძღვრებათა ისტორიიდან, კრ. "XII საუკუნის საქართველოს ისტორიის საკითხები", თბ., 1968, გვ. 336-338.

[39] ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII, გვ. 139-140.

[40] ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი... გვ. 131.

[41] ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII, გვ. 141.

[42] В. А. Б а ш м а д з е, Учение о разделении государственной власти и его критика, Тб., 1972.

[43] ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, გვ. 31-32.

[44] ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, ტფილისი, 1928, გვ. 43-46.

[45] იქვე გვ. 57-60.

[46] ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. I, ნაკვ. II, გვ. 164.

[47] ისტორიანი და აზმანი... გვ. 30.

[48] ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 58.

[49] იბ. გ. სოსელია, დასახ. ნაშრ., გვ. 82-83.

[50] ზ. ანჩაბაძე, შ. ბადრიძე, ფეოდალური საქართველოს ისტორიის სწორი გაგებისათვის, გაზ. "ლიტერატურული საქართველო", № 12, 1971, გვ. 3.

[51] ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი, გვ. 118.

[52] იქვე.

[53] იქვე.

[54] იქვე.

[55] იქვე, გვ. 122.

[56] იქვე, გვ. 118, ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, II, ნაკვ. II, გვ. 150.

[57] შ. მესხია, თამარის პირველი ისტორიკოსის ერთი ცნობის გაგებისათვის, ქართული წყაროთმცოდნეობა, III, გვ. 136.

[58] ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი, გვ. 131. შ. მესხია, დასახ. ნაშრ., გვ. 136.

[59] ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, გვ. 32-33; შ. მესხია. დასახ. ნაშრ., გვ. 145-146.

[60] შ. მესხია, დასახ. ნაშრ., გვ. 146.

[61] ი. ცინცაძე, ძიებანი რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან (X-XV სს.) თბ., 1956, გვ. 67-80.

[62] იქვე, გვ. 89-96.

[63] ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. II, თბ., 1965, გვ. 254.

[64] ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, გვ. 40-41.

[65] ნ. ბერძენიშვილი, რეცენზია ი. ცინცაძის ნაშრომზე "ძიებანი რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან (X-XV სს.)", საქართველოს ისტორიის საკითხები, V, 1971, გვ. 219-220.

[66] შ. მესხია, საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში, თბ., 1962, გვ. 138.

[67] П. Мурадян, К хронологии некоторых событий в Грузии и Армении конца XII в., матенადარინის მოამბე (სომხურ ენაზე), т. IX, Ереван, 1969, с. 134.

[68] ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. II, გვ. 259-260.

[69] ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 260.

[70] ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი... გვ. 48-49.

[71] ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 261.

[72] ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 261.

[73] ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი ..., გვ. 141.

[74] ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 263.

[75] ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 265.

[76] ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორია, დამხმარე სახელმძღვანელო, თბ., 1958, გვ. 219-220.

[77] ისტორიანი და აზმანი... გვ. 111; შდრ. ს. ჯანაშია, შრომები, II, გვ. 430. ნ. ბერძენიშვილი, ივ. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, საქართველოს ისტორია, I, თბ., 1946, გვ. 212-213; ზ. ანჩაბაძე, შ. ბადრიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 3.

§ 2 საქართველოს საგარეო პოლიტიკური ურთიერთობანი თამარის მეფობაში

XII ს. უკანასკნელ მეოთხედსა და XIII ს. დამდეგს საქართველო მთელ მახლობელ აღმოსავლეთში უძლიერეს სახელმწიფოს წარმოადგენდა. იგი აქტიურ მონაწილეობას იღებდა საერთაშორიო ცხოვრებაში და საკუთარ პოლიტიკას ატარებდა. დავით აღმაშენებელი, როგორც აღნიშნული იყო, ქართველთა ლაშქრის მიერ დაპყრობილ ქვეყნებს უშუალოდ უერთებდა თავის სამეფოს - ყმადნაფიცობა (ვასალობა) მისთვის მიუღებელი იყო. მისი მემკვიდრენი ამგვარი პოლიტიკური ღონისძიების გამგრძელებლები აღარ აღმოჩნდნენ. მხოლოდ გიორგი III იყო დავითის საგარეო პოლიტიკური კურსის შედარებით აქტიური მიმდევარი, მაგრამ ვერც მან მოახერხა აღებული საგარეო პოლიტიკური კურსის ბოლომდე განხორციელება. იგი იძულებული გახდა დავით აღმაშენებლის დროს შემოერთებული შარვანის მნიშვნელოვანი ნაწილი დამოუკიდებელ პოლიტიკურ ერთეულად ეცნო, შარვან შაჰები თავისი უფლებებით აღედგინა და ყმადნაფიცობის საფუძველზე საქართველოს სამეფო ხელისუფლებისთვის დაექვემდებარებინა. ჩანს, ყმადნაფიცობის პრინციპი, რომელსაც სასტიკად ებრძოდა დავით აღმაშენებელი, თანდათანობით ღრმად იკიდებდა ფეხს და თამარის მეფობის წლებში საქართველოს საგარეო პოლიტიკის ძირითად ნიშან-თვისებად იქცა.

თამარის მეფობის დროს საქართველოს საგარეო პოლიტიკა მნიშვნელოვნად განსხვავდებოდა დავით აღმაშენებლისა და გიორგი III-ის საგარეო-პოლიტიკურ ხაზისაგან. ამ ორ, ერთმანეთისაგან განსხვავებულ საგარეო-პოლიტიკურ გეზს შესანიშნავად ხედავდა თამარის ისტორიკოსი ბასილ ეზოსმოდვარი. მისი სიტყვით, წინააღმდეგ დავით აღმაშენებლისა, თამარი “არ იღუწოდა უმეზობლობასა, არცა შრთვიდა სახლსა სახლსა ზედა, აგარაკსა აგარაკსა ზედა უცხოსა, არამედ თვისი მამული ძუელი კმა იყო, რათა არა უსამართლოდ ჰგონონ და მიმხუეჭელად... შორს განიოტა წურბლისა მსგავსი ვერ მამდრისობა... ბჭედ ჯდა შორის თავისა თვისისა და მეზობელთა მეფეთა”^[1]. ამავე ისტორიკოსის განმარტებით, თამარმა დავითისაგან განსხვავებით არათუ მოშალა მეზობელი სამფლობელოები და შეუერთა “სახლის სახლსა ზედან, არამედ, პირიქით, ”რაოდენი დაგლახაკებულნი მეფენი განამდიდრნა, რაოდენთა მიმძლავრებულთა უკან სცა სამეფო თვისი, რაოდენნი განდევნილნი სამეფოდვე თვისად კუალად აგნა და რაოდენნი სიკუდილად დასჯილნი განათავისუფლნა. და ამისი მოწამე არს სახლი შარვანშეთი და დარუბანდელთა, ლუნძთა, ოვსთა, ქაშაგთა, კარნუქალაქელთა და ტრაპიზონელთან”^[2].

თამარის ისტორიკოსისათვის ცნობილია დავით აღმაშენებლის საგარეო-პოლიტიკური კურსი. მისი სიტყვით, თუ დავით აღმაშენებლის საგარეო პოლიტიკისათვის დამახასიათებელი იყო “წურბლისებრი ვერ მამდრისობა”, “მიმხუეჭელობა”, “სახლის შერთვა სახლსა ზედა, აგარაკის შერთვა აგარაკსა ზედან და უმეზობლობა (ე.ი. ქვეყანათა და სამფლობელოების უშუალო შემოერთება),

თამარის საგარეო პოლიტიკასთან ნიშანდობლივი იყო ის, რომ იგი, გამონაკლისის გარდა, უშუალოდ არ იერთებდა დაპყრობილ ქვეყნებს, არამედ ყმადნაფიცობის პირობით იმორჩილებდა. მასეთ ყმადნაფიცსა და საკუთრივ საქართველოს დიდგვარიანს შორის მეტად დიდი მსგავსება იყო^[3]. ქვეყნის შიგნით მყოფი დიდგვარიანები ყმადნაფიცობისკენ მიისწრაფოდნენ და გარკვეულ წარმატებებსაც აღწევდნენ. ამიტომ სამეფო ხელისუფლება ცდილობდა ესა თუ ის შემოერთებული ქვეყანა არ მიეცა ისედაც გაძლიერებული დიდგვარიანებისათვის და იგი ისევ ძველი მფლობელის ხელში დაეტოვებინა ყმადნაფიცობის საფუძველზე. ამით სამეფო ხელისუფლება ერთგვარად გზას უხშობდა ქვეყნის შიგნით განდიდებული დიდგვარიანების დაწინაურებას, ხოლო ქვეყნის გარეთ ამჯობინებდა ამა თუ იმ დაპყრობილი პოლიტიკური ერთეულის გამგებელთან დამოკიდებულების გარკვეული ფორმით - ყმადნაფიცობით დატოვებას.

ამრიგად, ქვეყნის შიგნით მიმდინარე კლასობრივი და შინაკლასობრივი ბრძოლები განსაზღვრავდნენ სამეფო ხელისუფლების საგარეო პოლიტიკას. სამეფო ხელისუფლებას ურჩევნია დაპყრობილი ქვეყანა ყმადნაფიცობის თუ მოხარკეობის საფუძველზე დაუტოვოს თავის ძველ გამგებელს და ყოველწლიური ხარკი და სხვა ვალდებულება დააკისროს, ვიდრე განდიდებულ დიდგვარიანს გადასცეს ახლად დაპყრობილი ტერიტორია, ამით უფრო განადიდოს იგი და საბოლოო ანგარიშში თავისი ხელისუფლების წინააღმდეგ აიძხედროს.

საქართველოა სამეფო კარის საგარეო პოლიტიკისათვის უცხო არ იყო დაპყრობილი ქვეყნების უშუალოდ შემოერთებაც. სამეფო ხელისუფლებამ დაპყრობის შემდეგ უშუალოდ შემოიერთა ანისი, ამბერდი, ბიჯნი, დვინი, კარი. “როცა თამარს ამა თუ იმ პუნქტის უშუალო შემოერთების შესაძლებლობა ჰქონდა, იგი უკან არასოდეს არ იხევდა უშუალო შემოერთების პოლიტიკისაგან”^[4].

დავით აღმაშენებლიდან თამარის დრომდე საქართველოს საგარეო პოლიტიკის ასეთი ცვლილება ძირითადად სამეფო ხელისუფლებასა და დიდგვარიანთა შორის არსებული დაუნდობელი ბრძოლებით იყო გამოწვეული. ქვეყნის საგარეო-პოლიტიკური კურსი უშუალოდ დაკავშირებული იყო კლასობრივ და შინაკლასობრივ ბრძოლებთან. როგორც დავითის, ასევე თამარის საგარეო პოლიტიკა უშუალოდ კავშირში იყო მათ საშინაო პოლიტიკასთან. დავით აღმაშენებელი ქვეყნის შიგნით ანადგურებდა დიდებულთა სახლებს, ასევე ამხობდა იგი მეზობელ ქვეყნებს და უშუალოდ საქართველოს სამეფოს უერთებდა, თუმცა ზოგჯერ ვერც დავით აღმაშენებელი იერთებდა ყველა ტერიტორიას უშუალოდ. იგი ყმადნაფიცობას დასჯერდა დარუბანდთან და და ოსებთან ურთიერთობისას. განჯას ხარკიც კი ვერ აკისრებინა, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, დავით აღმაშენებელმა მოახერხა ძლიერი ფეოდალური მონარქიის ჩამოყალიბება და საქართველოს სამეფოს საბოლოო პოლიტიკური გაერთიანება.

თამარის დროს კი დიდებულები იმარჯვებენ, მეფის საქმიანობას კონტროლს უწევენ და ქვეყნის შიგნით მძლავრ ძალას წარმოადგენენ. ამის შესაბამისად ყალიბდება საგარეო-პოლიტიკური კურსი ყმადნაფიცობისა. აკად. ნ. ბერძენიშვილის დასკვნით, “დავითის საგარეო პოლიტიკა, “წურილი ერის”, წვრილ აზნაურ-მოლაშქრეთა მეფის პოლიტიკაა, თამარის საგარეო პოლიტიკა გამარჯვებულ დიდებულთა მეფის პოლიტიკაა”^[5].

საქართველოს სამეფო კარის აქტიური საგარეო პოლიტიკის შედეგად XII ს. უკანასკნელი მეოთხედისა და XIII ს. დამდეგს საქართველოს სახელმწიფო თამარის ხანის სახელგანთქმული ომებით იყო შემომტკიცებული. საქართველოს სამეფო ხელისუფლება რელიგიური თვალსაზრისითაც უდგებოდა დაპყრობილ ქვეყნებთან ურთიერთობას: ქრისტიანებით დასახლებულ ტერიტორიებს უშუალოდ იერთებდა და იქ მართვა-გამგებლობის ისეთსავე წესებს ამყარებდა, როგორც საკუთრივ საქართველოში, ხოლო მაჰმადიანებით დასახლებულ ქვეყნებს “ყმადნაფიცობის” ან მოხარკეობის საფუძველზე ხდიდა დამოკიდებულს. “მოხარკე და ყმადნაფიცი ქვეყნების რიცხვი საქართველოს პოლიტიკურ ერთეულში უფრო მეტი იყო, ვიდრე “სამეფოდ დაჭერილი”, უშუალოდ შემოერთებული ტერიტორია”^[6].

პოლიტიკურად გაერთიანებული და ეკონომიკურად გაძლიერებული XI - XII სს. ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს საგარეო პოლიტიკა მიზნად ისახავდა აგრეთვე ქვეყნის ეკონომიკური ინტერესების უზრუნველყოფას. “მისი კავკასიური და ახლოაღმოსავლური პოლიტიკის საერთო მიმართულებას აპირობებდა ეკონომიკური ფაქტორებიც, კერძოდ კი, მთავარ სავაჭრო მაგისტრალზე გასვლისა და გაბატონების საჭიროება”^[7].

თამარის გამეფების პირველსავე წლებში ქვეყნის შიგნით მიმდინარე კლასობრივი და შინაკლასობრივი მწვავე ბრძოლებით ისარგებლეს მაჰმადიანურმა პოლიტიკურმა ერთეულებმა და დაიწყეს განუწყვეტელი თავდასხმები მოსაზღვრე რაიონებში. “მოვიდეს ლაშქარნი არანისა და გელაქუნისა თურქთანი ქუეყანასა პალაკაციოს და ძაღლის ხევად წოდებულსა”^[8]. ქართველებმა შემოსეული მტერი გამრეკელ კახას ძის მეთაურობით განდევნეს. იმავე ხანებში სამხრეთ საქართველოს - შავშეთსა და კლარჯეთს შეესივნენ “კარნუქალაქელნი, შამელნი და თურქნი გარმიანისანი”. მტრის შემოსეული ლაშქარი დაამარცხა და განდევნა სამხრეთ საქართველოს ჯარმა გუზან აბულასანის ძე ტაოელისა და ბოცო ჯაყელის მეთაურობით.

მტრის შემოსევათა აღკვეთის მიზნით საქართველოს ჯარი თვითონაც ლაშრობდა მეზობელ მხარეებში. ასეთი იყო გიორგი რუსის ლაშქრობა კარისა და კარნიფორის ქვეყანაში, მხარგრძელების ლაშქრობა დვინს, ლაშქრობა გელაქუნს და სხვ. 1185 - 1186 წლებში^[9].

თამარის აქტიური საგარეო პოლიტიკის ნათელი დადასტურებაა ირანელი ავტორის მ. იუნესის მიერ გამოქვეყნებული სპარსული დოკუმენტის ფრაგმენტი, რომელიც თარიღდება 1185 წ. 15 აგვისტოთი ან 1190 წ. 21 ივნისით. დოკუმენტის მიხედვით, თამარი “ფიცს დებს” და აიუბიანთა დინასტიის მეთაურის სალაჰ ად-დინის (1171 - 1193) მეშვეობით უგზავნის რომელიღაც სახელმწიფოს მეთაურს. იგი აღნიშნავს, რომ ყოველთვის იქნება კეთილმეზობლურად განწყობილი ადრესატის მიმართ, ამასთანავე იქნება მოყვარე მისი მეგობრებისადმი და მტერი მისი მტრების მიმართ. თამარი იძლევა პირობას, რომ არასოდეს არ დაესხმის თავს მის ქვეყანას. კერძოდ, დოკუმენტში ნათქვამია: “სახელითა ერთადერთი ღმრთისა, მამისა, ძისა და წმინდა სულისა, ეს პირობაა, რომელსაც ვიძლევი და ხელშეკრულებაა (კავშირია), რომელსაც ვდებთ. მე, რომელიც ვარ თამარ გიორგის ასული, ვამბობ: (ვფიცავ) უფლის წმინდა სულსა და ბუნებას... რომ დღეიდან და ამ საათიდან... სანამ ვიქნები ცოცხალი ამა და ამ პიროვნების მავანის ძის მიმართ მექნება კეთილი ზრახვები და შეხედულებანი, მის მოყვრისათვის ვიქნები მოყვარე და მის

მტრისადმი - მტერი და არასდროს ხელვყოფ მის მავან ქალაქს, ვილაიეთსა და ციხეებს”^[10].

მეტად საყურადღებო ცნობაა. მართალია, კონტექსტიდან არ ჩანს თუ ვის მიმართავს თამარი. შესაძლებელია თამარის “ფიცის წიგნის” ადრესატი მცირე აზიის სელჩუკი სულთანი ყილიჩ არსლან II (1155 - 1192) იყოს, რომელთანაც არც თამარს და არც გიორგი III-ს რაიმე მწვავე კონფლიქტი არ ჰქონია. ამასთანავე, აიუბიანთა დინასტიის მეთაურს ყოველთვის ახლო ურთიერთობა ჰქონდა მცირე აზიის ამ სელჩუკ სულთანთან”^[11].

ქართველთა ლაშქარმა 1192 - 1193 წწ. თამარის მემკვიდრის - ლაშა გიორგის დაბადების აღსანიშნავად ილაშქრა ბარდავს. გამარჯვებული ჯარის დიდი ნადავლით დაბრუნების შემდეგ მოეწყო ლაშქრობა არზრუმს. ქართველთა ლაშქარმა დავით სოსლანის მეთაურობით სძლია ძლიერ მოწინააღმდეგეს. ამის შემდეგ გელაქუნისკენაც გაილაშქრეს, გაიარეს ხაჩენი და ბაილაცანამდის მიაღწიეს, შემდეგ მოარბიეს არეზის პირის თურქ-სელჩუკები, განძას მიადგნენ და აქედან შამქორამდე მთელი რიგი ტერიტორიები დალაშქრეს.

1193-1194 წლებისათვის ზაქარია ამირსპასალარისა და მისი ძმის ივანე მსახურთუხუცესის მეთაურობით ქართველთა ლაშქარი გაემართა “მორბევად რახსის პირისან. ქართველთა ლაშქარს გზად დვინელთა, ბიჯნელთა და ამბერდელთა მეკობრეები შეხვდნენ. ძლიერ ბრძოლაში ქართველებმა გაიმარჯვეს და შინ დიდი ნააღმარით დაბრუნდნენ. ასევე წარმატებით დასრულდა გელაქუნის, სპარსი- ბაზრისა (ნახიჩევანთანაა დ ნ. შ.) და გორალაუქის მოსარბევად მოწყობილი ლაშქრობა. გამარჯვებულმა ქართველმა მხედრებმა “სპარსი-ბაზრისა სულტნის მოედანს შინა ხელ-ყვეს სიხარულად და ასპარეზობად, რომელი ესეცა არაოდეს ვისგან ქმნილ იყო”^[12]. ქართველთა მიერ თურქული მოდგმის ტომებზე განუწყვეტელი თავდასხმების შედეგად საქართველოს განაპირა ტერიტორიებიდან თურქთა ნაშთები იდევნებოდა. ამიერიდან მტრები ისე ადვილად ვერ ბედავდნენ საქართველოზე თავდასხმას. “და ვერცა თურქნი იორის პირსა და მტკურის პირსა სამოვარსა აწყენდეს”^[13].

ქართველთა ლაშქრის სისტემატური წარმატებანი, ერთი მხრივ, განპირობებული იყო საქართველოს ეკონომიკური და პოლიტიკური სიძლიერით. ამასთანავე მნიშვნელოვანი გარემოება იყო მოწინააღმდეგე საამირო-სასულთნოების დაკნინება-დაქუცმაცებულობაც. ქართველთა ლაშქრის მიერ შევიწროებული მუსლიმანური პოლიტიკური ერთეულები ხელსაყრელ დროს ელოდნენ საქართველოს წინააღმდეგ კოალიციური ლაშქრობის მოსაწყობად.

ამ პერიოდისათვის აზერბაიჯანის ელდეგიზიდების დინასტია მძლავრ პოლიტიკურ ერთეულს წარმოადგენდა ერაყის სელჩუკთა სახელმწიფოში. ელდეგიზიდების დინასტიის წარმომადგენლის მუზაფერ ად-დინ ყიზილ-არსლანის დროს (1186 - 1191) ათაბაგთა სახელმწიფო ვრცელ ტერიტორიას მოიცავდა. პირველ ხანებში ყიზილ-არსლანი ერთგულებასა და პატივისცემას იჩენდა ერაყის სელჩუკთა სულთნის რუქნ ად-დინ თოდრულ III-ისადმი (1176 - 1194). მაგრამ მალე მათ შორის მტრობა ჩამოვარდა და ყიზილ-არსლანმა სულთან რუქნ ად-დინ თოდრულს მთელი ძალაუფლება წაართვა. 1191წ. ყიზილ-არსლანი მოკლულ იქნა და მისი სამფლობელოები მისმა ძმისწულებმა გაიყვეს. ძმებს შორის ჩამოვარდნილი მტრობის შედეგად ყიზილ-არსლანის ნაშვილებმა აბუ-ბექრმა

დაამარცხა თავისი ძმები და მათ ტერიტორიებს დაეპატრონა. აბუ-ბექრის მიერ შევიწროებული ერთ-ერთი ძმა - არანისა და გელაქუნის პატრონი ამირ-მირანი შარვანის შაჰს შეეხიზნა. “შირვან-შაჰმა იგი კარგად მიიღო, პატივისცემითა და მოწყალებით მოეპყრო და თავისი ქალიც მასზე დააქორწინა”^[14]. შარვან შაჰი კი საქართველოს მეფის ყმადნაფიცი იყო. ამას პირდაპირ აღნიშნავს არაბი ავტორი ჰუსეინი. მისი სიტყვით, მშირვან-შაჰიც საქართველოს მორჩილებაში იყო შესული^[15] და ამირ-მირანი შარვან შაჰთან დამოყვრებით გარკვეულ ურთიერთობას ამყარებდა საქართველოსთან.

შარვან შაჰს შეფარებულ და სიძედ მოკიდებულ ამირ-მირანს არც აქ ასვენებდა აბუ-ბექრ ათაბაგი. იგი შარვან შაჰსაც ავიწროებდა. აბუ-ბექრი შარვან შაჰსა და ამირ-მირანს “ბელაყნის კარსა ზედა დაესხა და გააქცივნა”^[16]. ამ თავდასხმის შემდეგ შარვან შაჰმა და ამირ-მირანმა საქართველოს სამეფო კარს თავი “შეავდრეს” და აბუ-ბექრის წინააღმდეგ გალაშქრება თხოვეს, რადგანაც “უღონო იქმნეს შარვანშა და ამირ-მირან” აბუ-ბექრის შემოტევისაგან თავის დასაცავად.

შარვან შაჰისა და ამირ-მირანის მხარეზე საქართველოს ლაშქრის გამოსვლა აბუ-ბექრ ათაბაგის წინააღმდეგ უდავოდ დიდი მნიშვნელობის მოვლენა უნდა ყოფილიყო. საქართველოს ერთ-ერთი ძირითადი მოწინააღმდეგე - აზერბაიჯანის ელდეგიზიანთა საათაბაგოში ძმათა შორის საშინაო ბრძოლები მიმდინეობდა და საქართველოს სამეფო კარს ამ ურთიერთობაში გადამწყვეტი როლი უნდა შეესრულებინა.

ამირ-მირანი საქართველოს ხელისუფლებისგან ითხოვდა, რომ ელაშქრათ სპარსეთში და თვითონ დაესვათ იქ გამგებლად. იგი საქართველოს სამეფო კართან დანათესავებას ესწრაფოდა. ჰუსეინის ცნობით, ამირ-მირანი საქართველოს ხელისუფალთ თხოვდა დახმარებას და აღუთქვამდა: “მე თუ გავიმარჯვე და განვდეგნე იმ ქვეყნებიდან, სადაც ის (აბუ-ბექრი - ნ. შ.) იმყოფება, მაშინ ჩემს მიერ აღებული ქვეყნები თქვენია. თქვენ რომელი გსურთ, ის აიღეთ”^[17].

საქართველოს სამეფო ხელისუფლებას ხელსაყრელი შემთხვევა ეძლეოდა აქტიურად ჩარეულიყო სამხრეთ აზერბაიჯანის საქმეებში და იქ თავისი ძალაუფლება გაეგრძელებინა. ქართველებმა ამირ-მირანი სიძედ დაიწუნეს, ამასთანავე უარი თქვეს მთელი სპარსეთის დაპყრობაზე და იქ ამირ-მირანის გასულთნებაზე. ჩანს, ამ ღონისძიების გატარება ქართველი პოლიტიკოსებისათვის საკმაოდ ძნელი და, რაც მთავარია, ამჯერად მათთვის ხელსაყრელი არ უნდა ყოფილიყო. სამაგიეროდ, ამირ-მირანს აღუთქვეს დაკარგული ტერიტორიების დაბრუნების საქმეში დახმარების აღმოჩენა. ასეთი სამსახურის შედეგად ამირ-მირანიც საქართველოს ყმადნაფიცი ხდებოდა.

აბუ-ბექრ ათაბაგს მხედველობიდან არ გამორჩენია ქართველ-შარვანელთა მოლაპარაკება მის წინააღმდეგ. ათაბაგი განსაკუთრებით მოემზადა ომისათვის. იგი, უპირველეს ყოვლისა, საქართველოში თავშეფარებულ აღსართან შარვან შაჰისა და მისი სიძის ამირ-მირანის დასასჯელად მოდიოდა. ამასთანავე, იგი ქართველ მონაპირეთა განუწყვეტელი თავდასხმებითაც იყო შეწუხებული და გადაწყვეტილი ჰქონდა საქართველოს წინააღმდეგ გაერთიანებული ლაშქრობის მოწყობა. ამ მიზნით მან დახმარებისათვის ბაღდადის ხალიფას მიმართა. ხალიფამ მას მხარი დაუჭირა და უხვად გაიღო თანხები ამ ღონისძიებისათვის და ამასთანავე მოუწოდა

მთელ მუსლიმანურ სამყაროს. ამ ღონისძიებათა შედეგად აბუ-ბექრ ათაბაგმა თურქთა ურიცხვი ლაშქარი შემოიყარა და საქართველოს წინააღმდეგ გამოემართა.

ქართველთა მხედრობა სასწრაფოდ შეიყარა და აღსართან შარვან შაჰისა და ამირ-მირანის სამხედრო ძალებთან ერთად აბუ-ბექრ ათაბაგის წინააღმდეგ გაემართა. ჰუსეინის ცნობით, ქართველებს “შეუერთდნენ აგრეთვე ერანის ჯარებიდან ისინიც, რომელთაც იმედი ჰქონდათ, რომ მელიქი (საქართველოს მეფე - ნ. შ.) თავისთვის ხელსაყრელ პირობებში მათ თავისთან რაიმე ადგილს მისცემდა. თურქმენებიდანაც ერთი ჯამათი შეგროვდა. ესენი ყველანი ერთად გაემართნენ აბუ-ბექრ ბინ ათაბაგ მუჰამედ ფეჰლივანის წინააღმდეგ ისეთი ჯარით, რომელსაც ცა და დედამიწა ვერ იტევდა”^[18].

როდესაც ქართველთა გაერთიანებული ლაშქარი ქალაქს მიუახლოვდა, აბუ-ბექრ ათაბაგმა “პოზიცია დაიკავა და ომისათვის მოემზადა”^[19]. ციხე-ქალაქ შამქორთან ორი უზარმაზარი ლაშქარი ერთმანეთს შეება.

ჰუსეინის გადმოცემით, ქართველებმა “აბუ-ბექრს ისე შეუტყეს, რომ იგი იძულებული გახდა დაეტოვებინა თავისი ადგილი. მასთან მყოფ მეომართაგან ზოგი გაიქცა, ზოგი კიდეც მკვდარი დაეცა მიწაზე. აბუ-ბექრს უნდოდა თავი დაენებებინა ბრძოლისათვის, მაგრამ ქართველთა და მუსლიმანთა ლაშქარმა მის ჯარებს ყოველი მხრიდან ალყა შემოარტყა. ამის გამო მან ვერ შეძლო უკან დაბრუნება”^[20]. აბუ-ბექრი კინალამ ტყვედ ჩაუვარდა ქართველებს. დამარცხებული აბუ-ბექრი ბაილაყანს წავიდა, იქიდან კი ნახიჩევანს გადავიდა. შამქორის ბრძოლის თარიღად მიღებულია 1195 წ.^[21]

გამარჯვებულ ქართველთა ლაშქარს მრავალ ტყვესა და ალაფთან ერთად ხელთ ჩაუვარდა ხალიფასაგან წარგზავნილი დროშაც. თამარმა “დროშა იგი ხალიფასი, რომელი მოიღო შალვა ახალციხელმა”, წარგზავნა ესე მონასტერსა დიდსა წინაშე ხახულისა ღმრთისმშობლისასა”^[22].

შამქორის მცხოვრებლებმა საქართველოს მეფეს “მოართუნეს კლიტენი” და ამით მას მორჩილება გამოუცხადეს. მეფემ ქალაქთან ერთად მისი გარეუბნებიც დაიჭირა, მაგრამ ქალაქი თავისთვის არ დაუტოვებია - გარკვეული პოლიტიკური დამოკიდებულების საფუძველზე იგი ამირ-მირანს გადასცა, თვითონ კი თავისი ლაშქრით განძას გაემართა.

განძა ამირ-მირანის ყოფილი ტერიტორია იყო და საქართველოს სამეფო კარს მისი უკან დაბრუნება და თავისი ხელდებულისათვის - ამირ-მირანისათვის გადაცემა უნდოდა. ქართველთა მხედრობამ შამქორის ომის დამთავრებისთანავე ეს ამოცანა ბრწყინვალედ შეასრულა - განძა მოხარკეობის საფუძველზე ამირ-მირანს გადასცა. ამიერიდან განძის განმგებელი ამირ-მირანი საქართველოს მოხარკედ იქცა.

შამქორში გამარჯვებამ და განძის აღებამ საქართველოს დიდი ავტორიტეტი მოუპოვა. შამქორთან გამარჯვებით აშკარა გახდა ქართველთა სამხედრო ძლიერების უპირატესობა მთელს მახლობელ აღმოსავლეთში. შამქორის ბრძოლოს უპირველესი შედეგი იყო შამქორისა და განძის მოხარკედ გადაქცევა, “თავთავის ადგილას” შარვან შაჰ აღსართანისა და მისი სიძე ამირ-მირანის დასმა^[23]. შამქორის ომის შედეგებმა საქართველოს “ე გ ო დ ე ნ მ კ ვ ი დ რ ი ს ა მ ხ ე დ რ ო ძ ლ ი ე რ ე ბ ა გ ა მ ო ა ა შ კ ა რ ა ვ ა , რ ო მ ე ლ ს ა ც მ ა ჰ მ ა დ ი ა ნ თ ა

შეერთებული ლაშქრისათვის ჯეროვანი პასუხის გაცემა შეეძლონ^[24].

ქართველთა მიერ შამქორთან გამარჯვებისა და განძის მოხარკედ გადაქცევის შემდეგ აბუ-ბექრ ათაბაგი არ ისვენებდა. იგი ყოველნაირად ცდილობდა თავისი უფლებების აღდგენას განძაში. მან თავისი მეტოქე ძმა ამირ-მირანი, რომელმაც მხოლოდ 22 დღე მოახერხა განძაში გამგებლობა, მოაკვლევინა და ქალაქს დაეპატრონა. განძის დაკარგვა საქართველოს სამეფო კარის მარცხი იყო. ამ მდგომარეობის გამოსასწორებლად საჭირო იყო ინიციატივის კვლავ ხელში აღება. საქართველოს ხელისუფლებამ ისევ დაიწყო სისტემატური ლაშქრობები აბუ-ბექრ ათაბაგის წინააღმდეგ. ვიდრე დავით სოსლანი მოემზადებოდა სალაშქროდ, ივანე მხარგრძელი მცირე ლაშქრით გელაქუნისაკენ გაემართა. მას გზაზე შეხვდა განძიდან დვირისკენ მიმავალი მტრის დიდი ჯარი. ივანე მხარგრძელი შეებრძოლა მათ და დაჰფანტა ისინი. მან ამ ლაშქრობისას (1196 წ.) გელაქუნ-ამბერდი შემოიერთა.

ივანე მხარგრძელის დაბრუნების შემდეგ ქართველთა მეფემ ჯარი შეჰყარა და აბუ-ბექრ ათაბაგის სამაგალითოდ დასასჯელად გაემართა, დვირამდე ჩავიდა, სადაც მას შეუერთდა შარვან შაჰი თავისი ლაშქრით. აქედან თამარმა ლაშქარი განძისაკენ გაგზავნა.

ქართველთა ლაშქარი განძის კარებთან შეებრძოლა აბუ-ბექრის შვილს. ამ უკანასკნელმა მედგარი წინააღმდეგობა გაუწია და ქართველებს ქალაქის აღების საშუალება არ მისცა. ჰუსეინი მას აბუ-ბექრის შვილის გამარჯვებად თვლის^[25]. განძიდან ქართველები ნახიჩევანისკენ გაემართნენ, სადაც აბუ-ბექრი იმყოფებოდა. აბუ-ბექრი იძულებული გახდა თავრიზში გაქცეულიყო. ქართველები მას იქაც დაესხნენ თავს. ქართველთა ლაშქარი აბუ-ბექრს ფეხდაფეხ მისდევდა. ამ ლაშქრობის დროს ქართველებმა მთელი რიგი ციხე-ქალაქები გაანადგურეს და დიდძალი სიმდიდრე იგდეს ხელთ. მათ “ერთიმეორეზე მიყოლებით დაიპყრეს ციხეები და ქალაქები გაპარცვეს. გარდა იმისა, რომ ბევრი ციხე დაიპყრეს, ნახიჩევანსა და ბაილაყანს ხარაჯა დაადეს”^[26].

გამუდმებული ლაშქრობების შედეგად არაერთი ციხე-ქალაქი შემოვიდა საქართველოს მფლობელობის ქვეშ. 1199 წ. ქართველებმა ანისი შემოიერთეს, 1201 წ. დ ბიჯნისი, ხოლო 1203 წ. - დვინი^[27]. მთელი XII ს. მანძილზე საქართველოს სამეფო ხელისუფლება დაჟინებით ცდილობდა მაჰმადიანთა მფლობელობისაგან ანისის, დვინისა და სხვა ქალაქების განთავისუფლებას. მათთვის ნათელი იყო ის სავაჭრო-ეკონომიკური მნიშვნელობა, რომელიც ამ ქალაქებს ენიჭებოდა მთელი მახლობელი აღმოსავლეთის ეკონომიკაში. არანაკლები პოლიტიკურ-ეკონომიკური მნიშვნელობა ჰქონდა შარვანის ვაჭრობით სახელგანთქმულ ქალაქებს - შემახას, შაბურანს, დარუბანდს, რომელთა დაუფლებით საქართველოს სამეფო ხელისუფლება დღენიადაგ დაინტერესებული იყო. საქართველოს სამეფო ხელისუფლების ეს პოლიტიკურ-ეკონომიკური მისწრაფებანი განხორციელდა XII - XIII სს. მიჯნაზე. პოლიტიკურად გაერთიანებულმა და ეკონომიკურად გაძლიერებულმა საქართველოს სამეფო ხელისუფლებამ თავის კონტროლს დაუქვემდებარა აღმოსავლეთ და დასავლეთ ამიერკავკასიის სავაჭრო გზები, კერძოდ, დვინ-არზრუმისა და დარუბანდ-შამახის სავაჭრო გზები, რომლებმაც

მნიშვნელოვანი როლი შეასრულეს ქვეყნის საერთო ეკონომიკური განვითარების საქმეში.

ჰუსეინი ნათლად გვიხატავს ქართველთა მხედრობის ძლევამოსილ ლაშქრობებს და მათ მიერ ერანის ქალაქების დაპყრობას. ქართველთა სიძლიერე და უპირატესობა ცხადი იყო აბუ-ბექრ ათაბაგისათვის და იგი იმდენად იყო იმედდაკარგული, რომ ბრძანება გასცა, რაც უნდა ჩაედინათ ქართველებს მათ ტერიტორიაზე, მისთვის არ მოეხსენებინათ^[28].

საქართველოს სამხედრო და პოლიტიკური უპირატესობანი აზერბაიჯანის მხარეში აშკარა იყო, მაგრამ ქართველ პოლიტიკოსთა ყურადღება უფრო ფართო ტერიტორიებისაკენ იყო მიმართული. საქართველოს სამეფო კარი ცდილობდა სამხრეთ ოსეთის ტერიტორიების შემოერთებას და ტრაპიზონის თავის გავლენის სფეროში მოქცევას.

სამხრეთ-დასავლეთით საქართველოს ბიზანტიის ნაცვლად უკვე კარგა ხნის გამეზობლებული ჰყავდა თურქ-სელჩუკები, რომლებიც არბევდნენ და იტაცებდნენ საქართველოს მიწა-წყალს. სამეფო კარი მედგარ წინააღმდეგობას უწევდა სელჩუკთა მომთაბარე ტომების შემოსევა-ჩამოსახლებას და სისტემატურად ერეკებოდა საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში ჩამოსახლებულ მომთაბარეებს. მაგრამ სამხრეთ-დასავლეთით საქართველოს სამეფო კარის პოლიტიკური გეგმების განხორციელებას წინ ეღობებოდა გაძლიერებული მცირე აზიის სელჩუკთა სახელმწიფო.

მცირე აზიის სელჩუკთა სახელმწიფო განსაკუთრებით გაძლიერდა სულთან რუქნ ად-დინ სულეიმან შაჰის (1196 - 1204) დროს, წყაროების ცნობით, მის დროს მცირე აზიის სელჩუკების ძლიერებას საზღვარი არ ჰქონდა. მაჰმუდ ქერიმუდდინ აყსარაილის ცნობას იმის შესახებ, რომ “რუქნ ად-დინის სულთნობით ქვეყნად დიდებული ხანა დაიწყო”^[29], ადასტურებს “ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანის” ავტორიც. მისი სიტყვით, რუქნ ად-დინი “უმაღლეს და უდიდეს იყო სხუათა ყოველთა სულთანთა, რომელი მთავრობს დიდსა საბერძნეთსა, ასიასა და კაბადუკიასა. ვიდრე პონტოდ ზღუადმდე”^[30]. ასევე საგანგებოდ უსვამს ხაზს იბნ-ბიბი რუქნ ად-დინის ძლიერებას და აღნიშნავს, რომ ყილიჩ არსლანის მემკვიდრეთაგან ისეთი სიძლიერისათვის არავის მიუღწევია, როგორსაც რუქნ ად-დინმა მიაღწია^[31].

რუქნ ად-დინ სულეიმან შაჰმა თავისი მოღვაწეობის მცირე პერიოდში უპირველეს ამოცანად დაისახა მამის - ყილიჩ არსლან II-ის (1156 - 1192) მიერ ცალკეულ სამთავროებად დანაწილებული პროვინციების გაერთიანება. მან თითქმის აღადგინა მთელი იმპერია. ქვეყნის შიგნით ხელისუფლების განმტკიცების შემდეგ შეუდგა მზადებას მეზობელ ქვეყნებზე სალაშქროდ. მისი უმთავრესი ამოცანა სწორედ საქართველოს წინააღმდეგ გალაშქრება იყო. მისთვის ნათელი იყო საქართველოს სამეფო ხელისუფლების თანმიმდევრული შეტევითი ხასიათის საგარეო პოლიტიკა. იგი დიდხანს ადევნებდა თვალყურს საქართველოს საგარეო პოლიტიკის წარმატებებს და მოჩვენებით “იჩემებდა ზაკვით სიყვარულსა და გზავნიდა მოციქულთა მშვიდობისათვის მრავალჟამ და ძღუენტა შუენიერთა მრავალთა”^[32].

რუქნ ად-დინის მიერ ძღვენით “მრავალჯამ”, გამოგზავნილ ელჩებს თამარი ასეთივე ძღვენითა და პატივით ისტუმრებდა, მაგრამ სელჩუკების გულწრფელი ურთიერთობისა არ სჯეროდა. რუქნ ად-დინისათვის სავსებით მიუღებელი იყო საქართველოს სამეფო კარის საგარეო-პოლიტიკური კურსის წარმატებანი. იბნ-ბიბი შენიშნავს, რომ რუქნ ად-დინ სულეიმან შაჰმა საქართველოს დაპყრობა განიზრახა. ამ ლაშქრობის მიზეზი ის იყო, რომ ქართველთა დედოფალი (თამარი) აფხაზეთსა და თბილისს მთლიანად განაგებდა და დაუმორჩილებელი ფადიშაჰი იყო^[33]. რუქნ ად-დინი თამარ მეფეს გაძლიერებასა და სხვა ხალხებზე ხარკის დადებას დანაშაულად უთვლიდა. რუქნ ად-დინის ელჩი თამარს მოახსენებდა, რომ “გიბრძანებია ნათესავსა ზედა თავისუფალსა დადებად ხარკი”^[34].

რუქნ ად-დინი სასულთნო ხელისუფლების განმტკიცების შემდეგ საგანგებოდ მოემზადა საქართველოს წინააღმდეგ სალაშქროდ. მან “მოუწოდა ყოველსა სიმრავლესა სპასა მისსა და შეკრბა კაცი ორმოცი ბევრი, რომელ არს ოთხასი ათასი”^[35].

იბნ-ბიბის ცნობით, საქართველოში ლაშქრობის წინ რუქნ ად-დინმა პროვინციებში მყოფ თავის ძმებს ლაშქრობისათვის მზადყოფნის თაობაზე აუწყა. უპირველეს ყოვლისა, მისი ძმა მელიქი მოღის ედ-დინ თოდრულ შაჰი მოვიდა თავისი ლაშქრით, ასევე სულთნის სიძე - ერზინჯანის მელიქი ფაჰრ ედ-დინი მას შეუერთდა. არზრუმის მელიქმა ალა ედ-დინ სალთუკ-ოღლუმ ლაშქრის შეკრებისა და სულთნის ლაშქარში მოსვლაზე უარი განაცხადა^[36]. არზრუმის გამგებლის ასეთი ურჩობა ალბათ გამოწვეული იყო იმით, რომ იგი საქართველოს სამეფო კართან ყმადნაფიცობის პირობით იყო დაკავშირებული და არ სურდა ძლიერ სახელმწიფოსთან პირობის დარღვევა.

რუქნ ად-დინმა 1201 წ. სასწრაფოდ გაილაშქრა არზრუმს, გადააყენა მისი გამგებელი და იქ თავისი ძმა - მოღის ედ-დინ თოდრულ შაჰი დანიშნა^[37]. ამით ბოლო მოუღო სალთუკიდების დინასტიას და ქვეყანაც სელჩუკთა სახელმწიფოს საზღვრებში მოაქცია. მალათიის გამგებლის - თავისი ძმის მოღის ედ-დინ თოდრულ შაჰის არზრუმში დანიშვნით სათავე დაუდო სელჩუკთა ახალ დინასტიას. მოღის ედ-დინ თოდრულ შაჰი დიდხანს განმგებლობდა სელჩუკთა ქვეყანაში და მას ქართველთაგან იცავდა^[38].

ამ ლაშქრობისათვის რუქნ ად-დინმა არაფერი დაიშურა. მან “განახუნა პაპა-მამურნი საუნჯენი და გამოყარნა ოქრო აურაცხელნი, და წარგზავნიდა ოქროთა შეკრებისათვის მხედრობისა”^[39]. თურქი ისტორიკოსი ოსმან თურანი დოკუმენტურ და ნარატიულ წყაროებზე დაყრდნობით მიუთითებს, რომ რუქნ ად-დინი საქართველოში ლაშქრობის წინ ჯერ ერზინჯანში მოემზადა, იქიდან არზრუმს გადავიდა და 1202 წ. მზად იყო საქართველოს სამღვრების გადასალახავად^[40]. რუქნ ად-დინის მიერ საქართველოს წინააღმდეგ ლაშქრობისათვის დიდი სამზადისი მიზნად ისახავდა საქართველოსა და ამიერკავკასიის დაპყრობას და მთელს წინა აზიაში გაბატონებას.

არზრუმიდან გამოსული სელჩუკთა უზარმაზარი ლაშქარი ბასიანის ველზე დაბანაკდა^[41]. აქედან წარუვლინა რუქნ ად-დინმა საქართველოს სამეფო კარს ელჩი მუქარით სავსე ბრიყვული წერილით. რუქნ ად-დინი ამ წერილში თამარ მეფეს თავის თავს მედიდურად უძლიერეს და უძლეველ განმგებლად წარმოუდგენდა, იგი შეურაცხყოფას აყენებდა და აბუჩად იგდებდა საქართველოს მეფესა და მთელ

საქართველოს. თამარ მეფეს იგი რეგვენ დედაკაცს უწოდებდა. ქართველთა დედოფალს ბრალს დებდა იმაში, რომ მას უბრძანებია მუსლიმანთა ხოცვა და ხარკის დადება. იგი მთელ საქართველოს ამოწყვეტით ემუქრებოდა და სიცოცხლის შენარჩუნებას პირდებოდა იმათ, ვინც თაყვანს სცემდა მის სარწმუნოებას. იგი ქართველებისაგან ითხოვდა დამორჩილებას, სჯულის დათმობას. “და აწ მე მოვალ... განგწუართო შენ და ერი ეგე შენი არაოდეს კადრებად აღებად ჳრმლისა”^[42].

ამ შეურაცხყოფელი წერილის გარდა მის მომტანს დავალებული ჰქონია ზეპირადაც მოეხსენებინა თამარისათვის სულთნის დანაბარები. რუქნ ად-დინის მოციქული როდესაც წარსდგა სამეფო ხელისუფლების წინაშე, მან ამპარტავნულად დაიწყო უკადრისი სიტყვის თქმა. მისი სიტყვით, თუ თამარი სარწმუნოებას გამოიცვლიდა, მაშინ სულთანი მას შეიწყნარებდა და ცოლად შეერთავდა, თუ არა და სულთნის ხასა გახდებოდა. “უკეთუ მეფემან თქვენმან დაუტეოს სჯული, იპყრას სულტანმან ცოლად, და უკეთუ არა დაუტეოს სჯული, იყოს ხარჭად სულტნისა”^[43].

რუქნ ად-დინის დესპანის ასეთი შეურაცხყოფელი სიტყვები ვერ მოითმინა ამირსპასალარმა ზაქარია მხარგრძელმა და სახეში ისე მაგრად გააწნა სილა, რომ სულთნის ელჩი გონდაკარგული იქვე დაეცა. როდესაც მოასულიერეს და ფეხზე წამოაყენეს, ამირსპასალარმა უთხრა - მოციქული რომ არ ყოფილიყავი, ასეთი უკადრისი სიტყვებისათვის შენი სამართალი ჯერ ენის მოკვეთა იყო და მერე თავისაო: “თუ მოციქული არა იყავ, პირველად ენისა აღმოკუეთა იყო შენი სამართალი და მერმელა თავისა, კადნიერად კადრებისათვის”^[44].

საპასუხო წერილში თამარი აუწყებდა რუქნ ად-დინს, რომ “შენ ოქროსა მევირეთა სიმრავლისად მინდობილ ხარ, ხოლო მე არცა სიმდიდრესა და არცა ძალსა სპათა ჩემთასა, არამედ ძალსა ღმრთისა ყოვლისა მპყრობელისასა და ჯუარისა წმიდისა, რომელი შენ ჰგმე. აწ წარმომივლენია ყოველი მხედრობა ჩემი წინამოგებებად შენდა”^[45].

რუქნ ად-დინისა და მისი ელჩის მოულოდნელი და თავხედური მოთხოვნების საპასუხოდ საქართველოს ჯარი “ნიკოფსიიდან დარუბანდამდის” სწრაფად შეიყარა და ბასიანისაკენ გაემართა. თვით თამარ მეფემ სამცხემდე მიაცილა ლაშქარი. ქართველთა მხედრობის გეგმა იყო, მტერს თავის ბანაკშივე მოულოდნელად თავს დასხმოდნენ.

ბასიანში უდარდელად დაბანაკებულ (“არა უდგა დარაჯანი სულტანსა”) სელჩუკთა უზარმაზარ ლაშქარს ქართველთა მხედრობა მოულოდნელად თავს დაესხა. ქართველი მემკვიდრეების გადმოცემით, საქართველოს ლაშქარი სამ ნაწილად იყო დაყოფილი. ქართველთა ლაშქრის წინამებრძოლებად ამირსპასალარი ზაქარია მხარგრძელი, ახალციხელი შალვა და ივანე თორელნი იყვნენ. ერთი ფრთა აფხაზებისა და დასავლეთის ლაშქარს ეჭირა, მეორე კი ჰერეთ-კახეთისა და აღმოსავლეთ საქართველოს რაზმებს: მერთ კერძო აფხაზნი და იმერნი, და ერთ კერძო ამერნი და ჰერ-კახნინ. როდესაც ქართველთა ლაშქარი სელჩუკთა ბანაკს მიუახლოვდა, “ცოტად ცხენი ააჩქარნეს და მიმართეს”.

სელჩუკთა უდარდელად დაბანაკებულმა ლაშქარმა როგორც კი შეიტყო ქართველთა მოულოდნელი გამოჩენა, მაშინვე “სიმაგრეებს შეაფარა თავი”. პირველად თურქნი “განკრთეს და მოიღეს ჯოგი, აღიჭურნეს და აღსხდეს “ჰუნეთა” და საომრად მოემზადნენ. მართალია, ქართველთა ავანგარდის იერიშის გამო მტერი

პირველ ხანებში დაბნეულა, მაგრამ სელჩუკ სულთანს მოუხერხებია ჯარის საომრად განლაგება და ომში ჩაბმა. ქართველი მემატიანის გადმოცემით, “ეახლნეს წინამბრძოლნი ორთავე, და იქმნა ომი ფიცხელი და ძლიერი”^[46]. ასეთი სასტიკი ბრძოლა დიდხანს გაგრძელდებოდა. ორივე მხარე დიდად დაზარალებულა, “უმეტეს სულტნისა სპანი მოსრვიდესო”, - შენიშნავს ქართველი მემატიანი.

შემდეგ ბრძოლა ისე წარიმართა, რომ ქართველთა ავანგარდის მეთაურებს ცხენები დაუხოცეს და ქვეითად დარჩენილებმა გააგრძელეს ომი. მათთან ერთად რიგითი მეზრძოლებიც ჩამოქვეითდნენ და მათ მხარში ამოუდგნენ. ქვეითად დარჩენილი ქართველთა მეწინავე ლაშქარი მძიმე მდგომარეობაში ჩავარდა. ქართველი მემატიანის ცნობით, ისინი “კნინდა სივლტოლად მოდრიკნეს”. ამასვე ადასტურებს იბნ ბიბიც. მისი სიტყვით, როდესაც სელჩუკთა ლაშქრის გამარჯვება უკვე მოახლოებული იყო და ქართველები ის-ის იყო უნდა გაქცეულიყვნენ, გამარჯვების ხელსაყრელი შემთხვევა სელჩუკებს ხელიდან წაუვიდათ^[47].

სწორედ ამ დროს ქართველთა მეწინავე ლაშქარს მიემგვლა მარჯვენა და მარცხენა ფრთაზე განლაგებული ჯარი. ქართველთა ლაშქრის გამოჩენამ ბრძოლის ველზე არსებითად გადაწყვიტა ბრძოლის ბედი. ქართველი მემატიანის ცნობით, “პირველსა მოკიდებასა და ხეთქებასა კრმალთასა... ანასდათ ეგოდენი სიმრავლე განსქდა, იძლია, დაიპანტა” სელჩუკთა ლაშქარი^[48]. იმდენად მოულოდნელი იყო სელჩუკებისათვის ქართველთა ორი მხრიდან შემოტევა, რომ მათ ვერ მოახერხეს მთელი თავიანთი ქონების უკან წაღება, მათ გაქცევით ძლივს უშველეს თავს. როდესაც დამარცხებული სელჩუკები გაიქცნენ, ქართველთა ქვეითად მეზრძოლი მეწინავენი კვლავ ამხედრდნენ და მტერს გამოუდგნენ. მემატიანის გადმოცემით, ქართველთა წინამებრძოლნი “აღსხდეს ჰუნეთა და, ვიდრე ღამედმდე, დევნა უყვეს და ჯოცდეს, ჩამოჰყრიდეს და იპყრობდეს”^[49].

იბნ-ბიბი სულ სხვანაირად ხსნის ბასიანთან სელჩუკთა დამარცხებას. მისი სიტყვით, როდესაც ქართველთა ლაშქარს გაუჭირდა და თითქოს სელჩუკთა გამარჯვება გარდუვალი იყო, მაშინ სულთნის კარავის მატარებელ ცხენს ფეხი ჭაობში ჩაუვარდა და კარავი დაემხო. ეს როგორც კი დაინახა სელჩუკთა ლაშქარმა, სულთნისათვის უბედურების მომასწავებლად მიიჩნია და გაიქცა^[50]. იბნ-ბიბიც კი ვერ უარყოფს ამ ბრძოლაში სელჩუკთა ლაშქრის გაწყვეტას, მათ განადგურებასა და წარჩინებულების დატყვევებას.

ქართველებს ხელიდან არ გაუშვიათ ინიციატივა, ვიდრე საბოლოოდ არ დაამარცხეს და არ გააქციეს საიერიშოდ მომზადებული სელჩუკთა მრავალრიცხოვანი არმია, ქართველებმა სელჩუკთა ბანაკი ხელთ იგდეს. რუქნ ად-დინი მოლის ედ-დინ თოდრულ შაჰთან და სხვა ემირებთან ერთად არზრუმში გაიქცა. ერზინჯანისა და მენგუჯიკის გამგებელი ბაჰრამ შაჰი ტყვედ ჩაუვარდა ქართველებს.

გამარჯვებულმა ქართველთა ლაშქარმა და ქვეყნის წარჩინებულებმა უამრავი სიმდიდრე იგდეს ხელთ. სასულთნო დროშაც ხელთ ჩაუვარდათ ქართველებს. ქართველებმა ხელთ იგდეს აღმოსავლურ სამყაროში ცნობილი სამედიცინო ტრაქტატი - კარაბადინი^[51], რომელიც მწიგნობართუხუცესის ბრძანებით მაშინვე ითარგმნა ქართულად.

სასტიკად დამარცხებული, საქართველოდან უკან დაბრუნებული სულთან რუქნ ად-დინ სულეიმან შაჰი მალე გარდაიცვალა. წყაროებში მოიპოვება ცნობა იმის შესახებ, რომ იგი შურის საძიებლად ქართველების წინააღმდეგ ისევ ემზადებოდა სალაშქროდ, მაგრამ მოულოდნელმა სიკვდილმა შეუშალა ხელი (1204 წ.) ბასიანის ბრძოლა უნდა მომხდარიყო 1202 წელს^[52].

ამ ომში ქართველთა გამარჯვებას უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა საქართველოს საერთაშორისო ავტორიტეტის კიდევ უფრო განმტკიცებისათვის. ამ გამარჯვების შემდეგ საქართველოს აღმოსავლეთით და დასავლეთით აღარ ჰყავდა საშიში მტერი. საქართველოს მხედრობამ უმოკლეს დროში დაამარცხა აღმოსავლეთისა და დასავლეთის თურქთა ორი დიდი კოალიციური არმია და ახლო აღმოსავლეთის ამ ორი უდიდესი ძალის დამარცხების შემდეგ იგი ერთადერთი უძლიერესი სახელმწიფო ხდებოდა მთელს მახლობელ აღმოსავლეთში.

ბასიანში გამარჯვებამ და ბიზანტიის იმპერიის დასუსტებამ საქართველოს სამეფო კარს გაუადვილა თავისი გავლენა განემტკიცებინა შავი ზღვის სამხრეთ-დასავლეთ სანაპიროზე. ამ მხრივ საქართველოს სამეფო კარის საგარეო პოლიტიკის ხანგრძლივი და ფრთხილი მოფიქრების შედეგი იყო 1204 წ. ტრაპიზონის საკეისროს დაარსება. შავი ზღვის სამხრეთ სანაპირო ტერიტორიების მოსახლეობა თავისი წარმოშობით, ეთნიკური შემადგენლობით ბერძნულთან ერთად ქართველური ტომებით - ლაზურ-ჭანური მოსახლეობით იყო წარმოდგენილი. ამას კი უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა საქართველოს სამეფო ხელისუფლების ღონისძიების გასატარებლად.

გარდა ამისა, საქართველოს სამეფო ხელისუფლებისათვის მნიშვნელოვანი მომენტი იყო ისიც, რომ XII ს. უკანასკნელ ათეულ წლებში და XIII ს. დასაწყისში ბიზანტიის იმპერიაში დაძაბული კლასობრივი და პოლიტიკური ბრძოლები მიმდინარეობდა და მწიფდებოდა პირობები ტრაპიზონის დამოუკიდებელ სახელმწიფოდ გამოყოფისათვის. საამისო ხელსაყრელი მომენტი 1204 წელს დადგა, როდესაც ჯვაროსანთა მიერ კონსტანტინოპოლის აღებით ბოლო მოეღო ბიზანტიის იმპერიის ერთიანობას.

საქართველოს სამეფო კარმა ისარგებლა ბიზანტიაში შექმნილი მეტად მძიმე მდგომარეობით, ქართველთა ლაშქარი შავი ზღვის სამხრეთ ტერიტორიებს შეუსია და ადვილად დაიპყრო. დაპყრობილ ტერიტორიაზე საქართველოს სამეფო ხელისუფლებამ შექმნა ცალკე სახელმწიფო - ტრაპიზონის სამეფო. მის მეთაურად დასვეს ბერძენი უფლისწული ალექსი კომნენოსი. ის დედის მხრივ თამარის ნათესავი იყო და თავის ძმასთან - დავითთან ერთად ბავშვობიდანვე საქართველოში აღიზარდა ქართული წეს-ჩვეულებით. ალექსი კომნენოსი საქართველოს მეფის ნების აღმსრულებელი იყო. საქართველოს სამეფო კარის უშუალო მონაწილეობითა და ხელშეწყობით დაარსებული ტრაპიზონის იმპერია საქართველოს საგარეო პოლიტიკის ერთ-ერთ მთავარი დასაყრდენი იყო. ტრაპიზონის იმპერია, ერთი მხრივ, უპირისპირდებოდა კონსტანტინოპოლის ლათინთა იმპერიას, ხოლო, მეორე მხრივ, საქართველოს უშუალოდ გამეზობლებულ მცირე აზიის სელჩუკთა სახელმწიფოს.

ამ გამარჯვებათა შემდეგ დაიწყო ბრძოლა სამხრეთ სომხეთის მიწა-წყლისათვის. იზნ ალ-ასირისა და აბულ ფარაჯის ცნობების მიხედვით, 1204 - 1205

წწ. ქართველთა ლაშქარი აზერბაიჯანიდან ხლათში გადავიდა. ამასთან ისე ღრმად შეიჭრა ქვეყანაში, რომ მანასკერტამდე მივიდა და უკან გამობრუნდა. იმავე წელს ქართველთა ლაშქარი ხელმეორედ მივიდა ხლათის მხარეს, არჭეში და ზოგიერთი სხვა გამაგრებული ციხესიმაგრე დაიკავა. შემდეგ ხლათისა და არზრუმის მახლობლად დაბანაკდა^[53]. ქართველთა დაბანაკებულ ლაშქარს ხლათისა და არზრუმის გამგებელთა გაერთიანებული ლაშქარი თავს დაესხა და დამარცხებული ქართველები იძულებული გახდნენ გაქცეულიყვნენ. ამ ბრძოლაში მოკლეს უმცროსი ზაქარია მხარგრძელი^[54].

მეორე წელს - 1205/6 წ. ქართველები კვლავ გამოჩნდნენ სომხეთში და ხლათის აღება განიზრახეს. აბულ ფარაჯის ცნობით, ქართველებმა ხლათი გაანადგურეს და უკან გამობრუნდნენ^[55]. იბნ ალ-ასირის მიხედვით კი, როდესაც ქართველებმა ხლათი გაანადგურეს, მთელი მხარის მუსლიმანები გაერთიანდნენ და ქართველებს იერიში დაასწრეს, დაარბიეს და დაამარცხეს, მუსლიმანებმა ხლათი გაათავისუფლეს^[56]. ხლათის დაკარგვით უკმაყოფილო ქართველთა მხედრობამ შელახული პრესტიჟის აღსადგენად კვლავ დალაშქრა ხლათი, ალყა შემოარტყა ხლათის ციხესიმაგრეს, ხოლო მისი გამგებელი აიძულა ქალაქი ჩაეხარებინა და მის სანაცვლოდ მიეღი დიდძალი ფული^[57]. კარი საქართველოს შემოუერთდა. ლაშა გიორგის დროინდელი მემატიანის თქმით, ქართველებმა “ამისსა შემდგომად (ბასიანის ომის შემდეგ - ნ.შ.) აიღო კარი, და ციხენი კარნიფორისა და ვანანდისნი, და რახსის პირის ციხენი”^[58].

კარის ქართველთა ხელში გადასვლას ქვეყნისათვის უდიდესი პოლიტიკური და ეკონომიკური მნიშვნელობა ჰქონდა. კარი იმთავითვე თურქ-სელჩუკთა დასაყრდენი და ერთგვარი პლაცდარმი იყო საქართველოსა და ამიერკავკასიის ქვეყნებზე თავდასხმისათვის. ამასთანავე, კარს დიდი სავაჭრო ეკონომიკური მნიშვნელობაც ჰქონდა. იგი ანის-არზრუმის დიდ სავაჭრო მაგისტრალზე მდებარეობდა და ფეოდალური საქართველოს ეკონომიკისათვის მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა.

ქართველთა გამუდმებული ლაშქრობები სამხრეთის მიმართულებით, ძირითადად მიზნად ისახავდა ხარკისა და ალაფის აღებას, ამასთანავე შემოერთებული ქვეყნების შემომტკიცებას. ამ მიზნით წარმოებული ლაშქრობების წარმატების ერთ-ერთი პირობა მახლობელ აღმოსავლეთში შექმნილი ხელსაყრელი პოლიტიკური ვითარებაც იყო. მეზობელი მაჰმადიანი გამგებლები დაკნინებულ-დასუსტებულნი იყვნენ და ქართველებისათვის ჯეროვანი პასუხის გაცემის შესაძლებლობა არ გააჩნდათ.

ქართველთა ხელში კარის გადასვლით თურქ-სელჩუკებს დასაყრდენი ხელიდან გამოეცალათ და მათი თავდაცვის ხაზმაც უფრო სამხრეთით გადაინაცვლა. ქართველთა მხედრობას ამიერიდან გზა ხსნილი ჰქონდა სამხრეთისაკენ სალაშქროდ. თამარ მეფემ კარი უშუალოდ საქართველოს სამეფო ტახტს დაუქვემდებარა. “მითუალა კარი და დაუტევა კარის მცველად ახალციხელი ივანე, და აჩინა მონაპირედ”^[59].

აღმოსავლური წყაროების მიხედვით, კარის დაკარგვა სელჩუკებისათვის დიდი უბედურება იყო. კარის დაკარგვა, ხლათისა და არზრუმის რაიონში ქართველთა არაერთგზის წარმატებანი და განსაკუთრებით ბასიანის ომის შედეგები მცირე აზიის სელჩუკ სულთნებს გამოუვალ მდგომარეობაში აყენებდა.

ბასიანის ბრძოლის შემდეგ საქართველოს მეზობელი მაჰმადიანი მფლობელები ქართველთა წინააღმდეგ პირდაპირი ბრძოლის ნაცვლად საქართველოს მოსახლურე სომხური პროვინციების დარბევისა და შეერთების გზას დაადგინენ. საქართველოს სამეფო ხელისუფლება იძულებული იყო აქტიურად ჩარეულიყო სომხურ პროვინციებზე სელჩუკთა თავდასხმების ასალაგმავად.

სომხეთის ტერიტორიაზე წარმოქმნილ მაჰმადიანურ პოლიტიკურ ერთეულებს შორის არსებულმა განუწყვეტელმა ომებმა მძიმე მდგომარეობაში ჩააყენა ადგილობრივი სომხური მოსახლეობა. მაჰმადიანთა ბატონობის ქვეშ მყოფ სომხურ მოსახლეობას ყოველთვის დახმარების ხელს უწყვიდა საქართველოს სამეფო კარი. ქართველები მუდამ მხარში ედგნენ ადგილობრივ სომხურ მოსახლეობას მაჰმადიანთა ბატონობისაგან თავის დასაღწევად.

იბნ ალ-ასირისა და აბულ ფარაჯის ცნობით, 1208 - 1209 წწ., როდესაც მაჰმადიანთა ხელისუფლების წინააღმდეგ აჯანყებული სომხური მოსახლეობა დამარცხდა, ქართველები მათ მაშინვე მიემხველნენ, ხლათში მივიდნენ. ჯერ არჭემზე მიიტანეს იერიში, გაანადგურეს და შემდეგ ხლათისკენ გაემართნენ^[60]. ხლათის გამგებელი ნეჯმ ედ-დინ აუჰადი ქალაქის ციხესიმაგრეში ჩაიკეტა და გარეთ არ გამოსულა იმის შიშით, რომ ადგილობრივი მოსახლეობა მას აუჯანყდებოდა და ხლათს ქართველებს ჩააბარებდა^[61].

ხლათი იმთავითვე იზიდავდა აიუბიელთა ეგვიპტის სახელმწიფოს. ხლათზე ეჭირათ თვალი აზერბაიჯანის ათაბაგებსა და თვით მცირე აზიის სელჩუკთა სახელმწიფოსაც, რამდენადაც ხლათი მნიშვნელოვან ეკონომიკურ და სავაჭრო გზაჯვარედინზე მდებარეობდა. საქართველოს სამეფო ხელისუფლების დამოკიდებულებას ხლათის მიმართ განაპირობებდა ეკონომიკური ხასიათის ფაქტორები^[62], კერძოდ, საქართველოს სამეფო კარი მიზნად ისახავდა მთავარ სავაჭრო-საქარავნო მაგისტრალეებზე გაბატონებას, ირანიდან ლევანტისაკენ მიმავალი სავაჭრო გზის დაპყრობას. ამით საქართველოს შუამავლის როლი უნდა შეესრულებინა დასავლეთისა და აღმოსავლეთის სავაჭრო ურთიერთობაში^[63]. ხლათის ხელში ჩაგდება კი მნიშვნელოვანწილად ხელს შეუწყობდა ამ ამოცანის წარმატებით განხორციელებას.

აიუბიანთა სულთანმა სალადინმა ვერ მოახერხა ხლათში გაბატონება, მაგრამ მის მემკვიდრეთა აგრესიულ გეგმებში ხლათმა მნიშვნელოვანი ადგილი დაიჭირა. ამიტომ “საქართველოსა და აიუბიანთა უშუალო შეხების ერთადერთი წერტილი იყო ხლათის ქვეყანა და მეტოქეობის მთავარი ობიექტი - თავად ხლათი”^[64].

ქართველებმა, მართალია, ხლათი ვერ აიღეს, მაგრამ ხანგრძლივი დროით - 30 წლით ზავი დადეს და ამით “დასრულდა ქართველთა გამათავისუფლებელი ლაშქრობა სომხეთში, რომლის ჩრდილოეთი ნაწილი მანასკერტამდე და ცახკანცის მთებამდე გაიწმინდა სელჩუკებისაგან. ჩრდილოეთი სომხეთი, კერძოდ ანისის, ტაშირ-მორაგეთისა და სიუნიკის ყოფილი სამეფოები შევიდა საქართველოს შემადგენლობაში”^[65].

ამის შემდეგ დროებით შეწყდა ომები და შედარებით მშვიდობიანი პერიოდი დადგა. ამ ზავმა კირაკოს განძაკელის სიტყვით, მშვიდობა და მეგობრობა დაამყარა საქართველოსა და აიუბიანთა სახელმწიფოებს შორის. მაგრამ დროებით

შეწყვეტილი ომები ქართველებმა ისევ განაახლეს. დაირღვა კეთილმეზობლური და მშვიდობიანი ურთიერთობა ერანის აზერბაიჯანის გამგებელთან.

არდებილის სულთანმა საქართველოს წინააღმდეგ გაილაშქრა. იგი მოულოდნელად დაესხა თავს ანისს, გაანადგურა, მოსახლეობა დახოცა და კვლავ ერანში დაბრუნდა. საქართველოს სამეფო კარი იძულებული იყო არდებილის სულთნის დასასჯელად სასწრაფოდ ჯარი შეეყარა და გალაშქრებულიყო. ქართველთა ლაშქარი სასტიკად გაუსწორდა არდებილის სულთანს, იგი სიკვდილით დასაჯეს, მისი ცოლ-შვილი ტყვედ წამოასხეს და დიდი ნადავლით, გამარჯვებულნი საქართველოში დაბრუნდნენ.

არდებულში გალაშქრებამ ქართველთა მხედრობა დაარწმუნა, რომ მთელს ირანში არ არსებობდა ერთიანი ძალა, რომელსაც შეეძლო ქართველთა ლაშქარს გამკლავებოდა. იმისათვის, რომ მახლობელ აღმოსავლეთში ეცნოთ საქართველოს სამხედრო ძლევამოსილება, “ცნან ყოველთა სპათა აღმოსავლეთისათა ძალი და სიმხნე ჩუენი”^[66], საქართველოს სამეფო ხელისუფლებამ გადაწყვიტა მოეწყო შორეული ლაშქრობა ირანს. ეს იყო თამარის მეფობის დროს უკანასკნელი დიდი ლაშქრობა. ქართველთა ხელისუფლების მიერ წამოწყებული ღონისძიება - ირანს გალაშქრება მთელ რიგ პოლიტიკურ ეკონომიკურ მიზნებს ისახავდა.

ქართველთა საგანგებოდ მომზადებული ლაშქარი ჯერ მარანდს მიადგა, მარანდელები სასტიკად დაამარცხა და თავრიზისაკენ გაემართა. ქართველთა ლაშქრის მიახლოებით თავზარდაცემულმა თავრიზელებმა გადაწყვიტეს “რათა ხარკის მიცემითა, და ძლუენითა და შევრდომითა და ზენარისა თხოვნით დაამშვდნეს ქართველნი”^[67]. თავრიზელებმა ქალაქი უბრძოლველად ჩააბარეს ქართველებს, მართვეს უამრავი საჩუქარი და ლაშქრისათვის სურსათ-სანოვაგე.

ქართველებმა ქალაქში დატოვეს მცველები და თვითონ გზა განაგრძეს სალაშქროდ. თავრიზის შემდეგ ქართველთა მხედრობას ასევე უბრძოლველად დამორჩილდა მიანაც. მიანას შემდეგ ლაშქარი ზენჯანს მიადგა, რომელიც ბრძოლით აიღეს. მცირე შესვენების შემდეგ ქართველთა ჯარი ყაზვინს ჩავიდა. “მოარბიეს და აღივსნეს საქონლითა”. ყაზვინიდან ქართველები უფრო ღრმად შეიჭრნენ, “უშინაგანესისა რომ-გურისა მიმართ მიიწივნეს, რომელ არს ხორასანი”^[68]. ქართველთა ლაშქარი “მიიწივნეს ვიდრე გურგანისად ქალაქად და მოაოხრეს ქუეყანა იგი”^[69].

ამ შორეულ ლაშქრობაში საქართველოს ლაშქარს უამრავი ნადავლი დაუგროვდა და შემდგომი წინსვლა შეუძლებელი შეიქნა. უკან მობრუნებული მხედრობა იძულებული გახდა მიანის გამგებელი სასტიკად დაესაჯა იქ მცველად დატოვებული ქართველთა რაზმის ამოწყვეტის გამო. ასეთი ხანგრძლივი და შორეული ლაშქრობა ქართველებს მანამდე არ ჩაუტარებიათ. ქართველები “ესდენად სიშორესა შინა მივიდნენ, რომელ არცა თუ სახელი ქართველობისა ისმოდა”^[70].

1210 - 1211 წწ.^[71] ამ ლაშქრობებმა საქართველოს საერთაშორისო ავტორიტეტი უფრო გაზარდა. საქართველოს სამეფო ხელისუფლების როგორც პოლიტიკური, ისე ეკონომიკური მისწრაფებანი რეალური ჩანდა მახლობელი აღმოსავლეთის პოლიტიკური დაქსაქსულობის პირობებში. ბიზანტიას თავისი გასაჭირი ადგა. მახლობელი და შუა აღმოსავლეთის სასულთნოები და საამირო-

საათაბაგოები დასუსტებულნი იყვნენ. ეს კი მნიშვნელოვნად უწყობდა ხელს საქართველოს სამეფო ხელისუფლების სამხედრო წარმატებებს როგორც სამხრეთ ამიერკავკასიაში, ისე ირანში და სხვაგან.

საქართველოს სამეფო კარის საგარეო-პოლიტიკური კურსი აშკარად მიუთითებდა იმას, რომ საქართველო პრეტენზიას აცხადებდა ბიზანტიის ადგილი დაეკავებინა. “ამიერიდან საქართველო არა მარტო აღმოსავლეთის ქვეყნების გამათავისუფლებლის, არამედ დასავლეთის კულტურის დამცველის როლში გამოდიოდა”^[72]. საქართველოს სამეფო ხელისუფლება ალექსანდრე მაკედონელისა და ავგუსტ კეისრის საქმეთა ისტორიულ მემკვიდრედ ცხადდებოდა. ამიტომაც იყო, რომ საქართველოს სამეფო დროშაზე “გორგასლიანისა” და “დავითიანის” გვერდით გაჩნდა “ალექსანდრიანიცან” და “ავღუსტიანიც”^[73].

ქართული ფეოდალური მონარქიის საგარეო პოლიტიკის შედეგად ქვეყნის ტერიტორიების ერთიორად გაზრდამ და გავლენის სფეროების გადიდებამ თავისი ასახვა პოვა ერთიანი საქართველოს მეფეთა ტიტულატურაში. თუკი გაერთიანებული საქართველოს პირველი მეფე ბაგრატ III “მეფედ”, “აფხაზთა მეფედ და კუროპალატად” ან კიდევ “მეფეთა მეფედ” იწოდებოდა, თამარი “აზხაზთა და ქართველთა, რანთა, კახთა და სომეხთა მეფე და დედოფალი, შარვანშა და შაჰანშა და ყოვლისა აღმოსავლეთისა და დასავლეთის თვითმპყრობელის”^[74] ტიტულს ატარებდა.

ამრიგად, თამარის მეფობაში აქტიური საგარეო პოლიტიკის შედეგად XII ს. უკანასკნელ მეოთხედსა და XIII ს. დასაწყისში საქართველოსთან დამოკიდებულების სხვადასხვა ფორმით იყო დაკავშირებული აღმოსავლეთ ამიერკავკასია, ირანის აზერბაიჯანი, მთელი სომხეთი, შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთი სანაპირო. თამარმა “იპყრნა ზღვთ პონტოსით ზღუადმდე გურგანისად და სპერითგან დარუბანდამდის და ყოველნი კავკასიის იმერნი და ამერნი ხაზარეთამდის და სკვთეთამდის”^[75].

^[1] ბასილ ეზოსმოდვარი, ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი, ქ. ცხ., II, გვ. 148. (შემდეგში: ბასილ ეზოსმოდვარი).

^[2] ი ქ ვ ე , გვ. 147.

^[3] ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი , კასობრივი და შინაკლასობრივი ბრძოლის გამოვლინება საქართველოს საგარეო-პოლიტიკურ ურთიერთობაში, საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, გვ. 41.

^[4] ჯ. ს ტ ე ფ ნ ა ძ ე , საქართველოს საგარეო პოლიტიკისათვის XII საუკუნეში, საისტორიო კრებული, III, თბ., 1970, გვ. 49.

^[5] ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი , დასახ. ნაშრ., გვ. 42.

^[6] მ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი , საქართველოს სახელმწიფოს საზღვრები XIII საუკუნის დამდეგს, კრ. “საქართველო რუსთაველის ხანაში”, გვ. 52.

^[7] ვ. გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი , საქართველოს სავაჭრო ურთიერთობანი XII საუკუნეში, თსუ შრომები, ტ. 121, თბ., 1967, გვ. 203.

^[8] ისტორიანი და აზმანი..., ქ. ცხ., II, გვ. 38.

^[9] ი ქ ვ ე , გვ. 38-40.

^[10] ჯ. გიუნაშვილი, რეც.: Abu Bahr al-Motatbher alqunyavi, Rauzat al-Kottab... Corrige et annote par M. W. Younessi. Tabriz. 1970, “მაცნე”, ისტორიის სერია, 1975, 2; გვ. 174.

^[11] O s m a n T u r a n , Selçuklular Zamanında Türkiye, Istanbul, 1971, გვ. 211-213.

^[12] ისტორიანი და აზმანი..., ქ. ცხ., II, გვ. 60-61.

[13] ბასილ ეზოსმოდვარი, ქ. ცხ., II, გვ.130.

[14] Sadruddin Ebul-Hasan Ali ibn Naşir ibn El hüseyini, Ahbar üd-Devlet is Selçukiye. Pencap İbniversitesi Farsça Prufesürü Muhammed Jkbalin 1933-de Lahorda Neşrettiği Metinden Tercume eden Necati Lügal. Ankara, 1943, გვ.130.

[15] ი ქ ვ ე , საწინააღმდეგო მოსაზრება გამოთქვა აზერბაიჯანელმა მეცნიერმა ალი-ზადემ, რომელიც სამართლიანად გააკრიტიკა დოც. ნ. ასათიანმა (იხ. ნ. ასათიანი, საქართველო-შარვანის პოლიტიკური ურთიერთობა XII საუკუნეში, წერილი I, XII საუკუნის პირველი ნახევარი, XII საუკუნის საქართველოს ისტორიის საკითხები, თბ., 1968, თსუ შრომები, ტ. 125, ისტორიულ მეცნიერებათა სერია, გვ. 7-54).

[16] ისტორიანი და აზმანი..., ქ. ცხ., II, გვ. 63.

[17] Sadruddin Ebul-Hasan Ali ibn Naşir ibn Ali El Hüseyini, დასახ. ნაშრ., გვ. 130.

[18] Sadruddin Ebul-Hasan Ali ibn Naşir ibn Ali El Hüseyini, დასახ. ნაშრ., გვ. 130.

[19] ი ქ ვ ე , გვ. 131.

[20] ი ქ ვ ე .

[21] ერთი სომხური უსახელო ქრონიკის მონაცემებზე დაყრდნობით ალ. აბდალაძე ვარაუდობს, რომ შამქორის ომი უნდა მომხდარიყო 1194 წ. (იხ. ალ. აბდალაძე, შამქორის ბრძოლის თარიღისათვის, “მაცნე”, 1973, №1).

[22] ისტორიანი და აზმანი..., ქ. ცხ., II, გვ. 74.

[23] ი ქ ვ ე , გვ. 73.

[24] ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 271.

[25] Sadruddin Ebul-Hasan Ali ibn Naşir ibn Ali El Hüseyini, დასახ. ნაშრ., გვ. 132-133.

[26] ი ქ ვ ე , გვ. 133.

[27] ი ქ ვ ე .

[28] Sadruddin Ebul-Hasan Ali ibn Naşir ibn Ali El Hüseyini, დასახ. ნაშრ., გვ. 133.

[29] **თურქული ტექსტი**

[30] ისტორიანი და აზმანი ..., ქ. ცხ., II, გვ. 92.

[31] თურქული ტექსტი, გვ. 34-35.

[32] ისტორიანი და აზმანი ..., ქ. ცხ., II, გვ. 92.

[33] **თურქული ტექსტი გვ. 36.**

[34] ბასილ ეზოსმოდვარი, ქ. ცხ., II, გვ.133.

[35] ისტორიანი და აზმანი..., ქ. ცხ., II, გვ. 93, ტენდენციური ჩანს მაჰმუდ ქერიმუდდინ აყსარაილის ცნობა იმის შესახებ, თითქოს რუქ ად-დინმა საქართველოში ილაშქრა 20000 –იანი ჯარით (იხ. აყსარაილის დასახ. ნაშრ., გვ. 128). ამით მას სურს ქართველებთან რუქ ად-დინის ლაშქრის დამარცხება მისი ლაშქრის სიმცირით ახსნას.

[36] **თურქული ტექსტი**, გვ. 37-38.

[37] **თურქული ტექსტი**, გვ. 38 შდრ. ბასილ ეზოსმოდვარი, ქ. ცხ., II, გვ. 133.

[38] **თურქული ტექსტი**, გვ. 253.

[39] ბასილ ეზოსმოდვარი, ქ. ცხ., II, გვ. 132.

[40] Osman Turan, დასახ. ნაშრ., 254.

[41] ი ქ ვ ე , გვ. 528.

[42] ბასილ ეზოსმოდვარი, ქ. ცხ., II, გვ. 133. შდრ. ისტორიანი და აზმანი, ქ. ცხ., II, გვ. 93.

[43] ისტორიანი და აზმანი..., ქ. ცხ., II, გვ. 94.

[44] ი ქ ვ ე .

[45] ი ქ ვ ე , გვ. 93-94.

[46] ისტორიანი და აზმანი..., ქ. ცხ., II, გვ. 96.

[47] **თურქული ტექსტი** გვ. 38.

[48] ისტორიანი და აზმანი..., ქ. ცხ., II, გვ. 97.

[49] ისტორიანი და აზმანი..., ქ. ცხ., II, გვ. 97.

[50] **თურქული ტექსტი** გვ. 38.

[51] წიგნი სააქიმოდ, ლ. კოტეტიშვილის გამოცემა, თბ., 1936.

[52] ბასიანის ბრძოლის აღმოსავლურ წყაროებში (იბნ-ბიბი, კონსტანტინოპოლის დაპყრობამდე შედგენილი ისტორიული ქრონიკები, მუნეჯიმ-ბაში) ერთხმად დასახელებულია ჰიჯრის 598 წ. (ჰიჯრის 598 წელი შეესაბამება 1201 წ. I. X. – 1202 წ. 19. IX.) ბასიანის ბრძოლის თარიღად 1202 წ. მიიჩნევა თედო ჟორდანია. სომეხი მეცნიერი ა. აბრამიანიც 1202 წ. თვლის

ბასიანის ომის თარიღად. აღმოსავლურ და სხვა ჩვენთვის ხელმიუწვდომელ წყაროებზე დაყრდნობით ბასიანის ბრძოლის თარიღად 1202 წ. მიიჩნევენ თურქი ისტორიკოსი ოსმან თურანი. მეორე თურქი ისტორიკოსი მ. ფაჰრ ედ-დინ კირზიოღლუ ბასიანის ბრძოლის თარიღად ღვლის 1202 წ. 23-31 ივლისს. ალ. გამყრელიძის მტკიცებით, “ბასიანის დიდი ბრძოლა უკვე 1202 წლის გაზაფხულზე თუ არა და უკიდურეს შემთხვევაში 1203 წლის გაზაფხულზე მაინც უნდა მომხდარიყო”. ალ. აბდალაძის მიერ გამოქვეყნებული სომხური ანდერძ-მინეწერის მიხედვით კი 1203 წ. მაინც უნდა ვივარაუდოთ თუ უფრო ადრე არა. 1203 წელს მიიჩნევენ მარი ბროსე. ასევე 1203 წელს გადაჭრით მიიჩნევდა აკად. კუნიკი. ბ. სილაგაძის აზრით, ბასიანის ომი უნდა მომხდარიყო 1203-4 წლებში. არის სხვა მკვლევართა მოსაზრებანიც, რომელთა მიხედვით ბასიანის ბრძოლა უნდა მომხდარიყო 1204, 1205 ან 1206 წწ. (თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, I, გვ. 291; ალ. გამყრელიძე, ბასიანის ომის თარიღი და ტრაპიზონის იმპერიის დაარსების ზოგიერთი საკითხი, კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები, თბ., 1966, გვ. 256; ალ. აბდალაძე, ერთი სომხური ანდერძ-მინეწერი ბასიანის ბრძოლის შესახებ, “მაცნე”, 1972, №1, გვ. 133-139; ბ. სილაგაძე, XII-XIII სს. საქართველოს ისტორიის ზოგიერთი საკითხი იბნ ალ-ასირის ცნობათა შუქზე; “საქართველო რუსთაველის ხანაში”, გვ. 119-120; А. Г. Абрамян, разгром Рукн-эд-дина, Известия Арм. ФАН ССР. 1941 № 5-6 (10 – 11), с. 77-83. Куник, Исторические материалы и разыскания, Основание Трапезундской империи в 1204 году, Учен. Записки Императорской Академии наук по первому и третьему Отделениям, том II, выпуск 5, СПб., 1854, с. 727. **თურქული ტექსტი**

^[53] Материалы по истории Азербайджана из Тарих-ал-Камел (полного свода истории) Ибн-ал-Асира, Баку, 1940, с128. **თურქული ტექსტი გვ. 487.**

^[54] Материалы по истории Азербайджана..., с128; **თურქული ტექსტი გვ. 487.**

^[55] Gregory Abu `l Faras, დასახ. ნაშრ., გვ. 488.

^[56] Материалы по истории Азербайджана..., с. 130-131.

^[57] იქვე, გვ. 131.

^[58] ლაშა გიორგის დროინდელი მემატიაზე..., . ცხ., I, გვ. 365.

^[59] ისტორიანი და აზმანი..., ქ. ცხ., II, გვ. 92.

^[60] Материалы по истории Азербайджана ..., с. 134. Gregory Abu `l Faras, დასახ. ნაშრ., გვ. 491.

^[61] Gregory Abu `l Faras, დასახ. ნაშრ., გვ. 491.

^[62] ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი , საქართველოს ისტორია XIII-XIV სს. (კონსპექტი), საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. II, თბ., გვ. 54.

^[63] ვ. გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი , საქართველოს სავაჭრო ურთიერთობანი XII საუკუნეში, თსუ შრომები, ტ. 121, 1967, გვ. 205.

^[64] თ. ნ ა ტ რ ო შ ვ ი ლ ი , გ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე , ცდა ერთი თარიღის დადგენისა. “მაცნე”, ენისა და ლიტერატურის სერია, № 2, 1974, გვ. 174. ხლათის გარემოცვის თარიღად ეს უკანასკნელნი მიიჩნევენ 1210 / 1211 წწ. (იქვე, გვ. 177). ხლათის აღების თარიღად 1210 / 11 წწ. მიიჩნევენ შ. დარჩიაშვილიც (იხ. შ. დ ა რ ჩ ი ა შ ვ ი ლ ი , XIII საუკუნის I მეოთხედის საქართველოს ისტორიის ქრონოლოგიის ზოგიერთი საკითხი, ხელნაწერი, გვ. 39. წაკითხულია თსუ-ს არმენოლოგთა სემინარზე). ბ. სილაგაძის მიხედვით, ქართველებმა ხლათი გარემოცვეს 1208 ან 1209 წწ. (იხ. ბ. ს ი ლ ა გ ა ძ ე , დასახ. ნაშრ., გვ. 121-123).

^[65] ბ. ს ი ლ ა გ ა ძ ე , დასახ. ნაშრ., გვ. 124.

^[66] ისტორიანი და აზმანი..., ქ. ცხ., გვ. 103.

^[67] ი ქ ვ ე , გვ. 105-106.

^[68] ი ქ ვ ე , გვ. 107. რომ-გურისა და ხორასნის იდენტურობისა და ლოკალიზაციის შესახებ იხ. ვ. გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი , ქართული წყაროების “რომ-გური”, “მაცნე”, 1971. № 4, გვ. 124-130.

^[69] ისტორიანი და აზმანი..., ქ. ცხ., II, გვ. 107.

^[70] ლაშა გიორგის დროინდელი მემატიაზე..., ქ. ცხ., I, გვ. 369.

^[71] თ. ნ ა ტ რ ო შ ვ ი ლ ი ს ა და გ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე ს გამოკვლევით, ირანში ლაშქრობის ყველაზე სარწმუნო თარიღად უნდა ჩაითვალოს 1209 წელი (თ. ნ ა ტ რ ო შ ვ ი ლ ი , გ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე , ცდა ერთი თარიღის დადგენისა, “მაცნე”, ენისა და ლიტერატურის სერია, № 1, 1974, გვ. 158.

^[72] შ. მ ე ს ხ ი ა , შოთა რუსთაველის ეპოქა (საქართველოს საშინაო და საგარეო პოლიტიკური ვითარება XII ს.-ში), თსუ კრებული, 1966, გვ. 20.

^[73] ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა , ქართული ფეოდალური მონარქია XII ს.-ში, საქართველოს ისტორია, I, 1948, თბ., გვ. 219. ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი , თათართა ბატონობის ხანა, საქართველოს ისტორიის საკითხები, წ. III, თბ., 1966, გვ. 60.

^[74] თ ჟორდანია, ქრონიკები, II, გვ. 37. ივ, ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული სიგელთმცოდნეობა ანუ დიპლომატიკა, თფ., 1926, გვ. 88-89.

^[75] ისტორიანი და აზმანი... ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 79-80. აკად. კ. კეკელიძის მართებული შენიშვნით, თამარის ისტორიკოსის ამ ცნობაში უფრო მეტი იგულისხმება, ვიდრე შავი ზღვიდან კასპიის (გურგანის) ზღვამდე არსებული ტერიტორია, რომელიც ჯერ კიდევ დავით აღმაშენებლის დროიდან საქართველოს შემადგენლობაში იყო მოქცეული. კერძოდ, სპერი შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროს გულისხმობს, ე.ი. იმ ტერიტორიებს, რომელიც თამარმა “იპყრა” და ტრაპიზონის იმპერიად აქცია 1204 წ., ხოლო “ზღვამდე გურგანისად” იგულისხმება ის ქვეყანა, სადაც თამარის დრომდე “ქართველთა ნათესავი ვერავინ მიწევნილ იყო ლაშქრად, არა მეფე, არა მთავარი”, ე.ი. კასპიის ზღვიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთი ქვეყანა გურგანისა (ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, აკად. კ. კეკელიძის რედაქციითა და გამოკვლევით, თბ., 1941, გვ. 19).

§ 3. საშინაო და საგარეო პოლიტიკა XIII ს. 10 - 20-იან წლებში

თამარის გარდაცვალებისთანავე^[1] საქართველოს ერთმმართველი გახდა მისი ძე გიორგი, ლაშად წოდებული^[2], რომელიც დედის სიცოცხლეშივე იყო დასმული თანამოსაყდრედ^[3].

გიორგი IV-ის მმართველობის (1213 - 1223წწ.) დამდეგსვე საქართველოს ყმადნაფიცმა ქვეყნებმა დამოუკიდებლობა მოინდომეს. თავდაპირველად საქართველოს განუდგა განძა, რომელმაც ხარკის გადახდა შეწყვიტა. მაგრამ საქართველოს ხელისუფლებამ და პირადად გიორგი ლაშამ იმთავითვე რადიკალური ზომები მიიღეს. ქართველთა მხედრობა განძისაკენ გაემართა, განძის ქვეყანა მოაოხრა და ქალაქს სამხრეთიდან ალყა შემოარტყა, განძის მისადგომებთან ბრძოლა და ქალაქის ალყა მრავალ დღეს გრძელდებოდა^[4].

ჟამთააღმწერლის მიხედვით, გიორგი ლაშამ 4000 მხედრით სამხედრო ხელისუფალთა, კერძოდ, ივანე ათაბაგის უკითხავად ქალაქის “გარეშემოვლა” დაიწყო^[5]. ეს განძელებს შეუმჩნეველი არ დარჩენიათ, მოულოდნელად გააღეს ქალაქის კარი და 10000 მხედრობით გიორგი ლაშასა და მის მხედრობას ეკვეთნენ^[6].

მცირერიცხოვნობის გამო ქართველებისათვის ეს ბრძოლა, უეჭველია, მძიმე შედეგის მომტანი აღმოჩნდებოდა, თავგანწირვა რომ არ გამოეჩინათ. მალე განძელები უკუიქცნენ, ქართველები კი მისდევდნენ მათ, ხოცავდნენ და ატყვევებდნენ^[7].

გაიგეს თუ არა, რომ გიორგი ლაშამ ბრძოლა დაიწყო, განძასთან მდგომი ქართველთა მხედრობის დანარჩენი ნაწილებიც სამხედრო ხელისუფალთა მეთაურობით ბრძოლის ადგილისაკენ გაემართნენ, მაგრამ ბრძოლა უკვე დამთავრებული იყო.

მაშინ, ჟამთააღმწერლის მიხედვით, სამხედრო ხელისუფლებმა დაუწყეს ყვედრება მეფეს, უეჭველია, იმის გამო, რომ მან დაუკითხავად დაიწყო ბრძოლა. “დიდებულნი მებრძოლნი და ლაშქარნი დაამტკიცებდეს არღარა ყოფად მოლაშქრედ და არცა ყოფად კარსა მეფისასა”^[8]. მეფე იძულებული გახდა

დაემშვიდებინა ისინი: იგი ცხენიდან ჩამოხტა და “უმეცრებით ქმნულისათვის შენდობა ითხოვან”^[9].

საბოლოოდ განძა მაინც ხანგრძლივი გარემოდგომით იქნა დაძლეული და ათაბაგი ისეთ მძიმე მდგომარეობაში აღმოჩნდა, ისე “შემჭირდა”, რომ იძულებული გახდა ძველებურად ხარკის გადახდისა და კვლავ საქართველოს ყმადნაფიცობის პირობა დაედო^[10].

გიორგი ლაშას დროს ქართველთა მხედრობის მიერ მთელი რიგი სხვა ლაშქრობებიც მოეწყო აგრეთვე საქართველოს საზღვრების სამხრეთით, რადგანაც აქაურ მფლობელთაგან ბევრმა განძელებივით მოინდომა საქართველოს ყმადნაფიცობისაგან თავის დაღწევა. განძგომის ლიკვიდაციის მიზნით, 1219 წელს ქართველები ენერგიულად შეუდგნენ ამ ქვეყნების შემომტკიცებას და აიღეს ოროტნი და მისი მიმდგომი ციხეები, ვიდრე ნახიჩევანამდე^[11].

ანალოგიური მიზნით მოეწყო ლაშქრობა და დაიმორჩილეს ხლათი, კარნუ-ქალაქი და კეჩრორი^[12].

აღნიშნულ ღონისძიებათა შემდეგ საქართველოს პოლიტიკური სტატუსი ყმადნაფიცებთან მიმართებაში ერთგვარად კვლავ სტაბილური გახდა.

გიორგი ლაშას დროს საქართველოს საგარეო პოლიტიკაში მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია ურთიერთობებს ჯვაროსნებთან, ამ უკანასკნელთა V ლაშქრობის პერიოდში.

ჯვაროსანთა ლაშქრობის ინიციატორებმა ძირითადი დარტყმა ეგვიპტეში დამიეტას წინააღმდეგ მიმართეს და პირველ ხანებშივე ერთგვარ წარმატებებს მიაღწიეს. ეგვიპტის სულთანმა მალიქ ალ-ქამილი იძულებული გახდა ჯვაროსნებს დიდ დათმობებს შეჰპირებოდა, თუ ეს უკანასკნელები დამიეტას დაეხსნებოდნენ, მაგრამ ჯვაროსანთა მთავარსარდლის კარდინალ პელაგიუსის დაჟინებით დამიეტას აღება ბოლომდე იქნა მიყვანილი (1219წ.). ამის შემდეგ იწყება განხეთქილება ჯვაროსანთა წრეებში, რომელთა ერთი ფრთაც აშკარად წინააღმდეგია პელაგიუსის სამხედრო გეგმისა და მიზნად ისახავს ეგვიპტის შუაგულში შეჭრას. მიუხედავად ამისა, პელაგიუსი ბოლომდე ენერგიულად ახორციელებს თავის გეგმას, რისთვისაც ახალ მოკავშირეებს ეძებს და საამისოდ, სხვათა შორის, ჩინგის ყაენთანაც კი ცდილობს მოლაპარაკების გაბმას.

1221 წლის გაზაფხულზე დაიწყო ახალი ძალების დენა პელაგიუსთან, რამაც ჯვაროსნები ერთგვარად გააძლიერა, მაგრამ იმავე წლის ივნისიდან მათი საქმე უკან წავიდა. ჯვაროსნები ეგვიპტელებთან შეტაკებისას დამარცხდნენ, 1221 წლის სექტემბრის დასასრულიდან კი დამიეტადან აიყარნენ^[13].

სწორედ ამ ხანებში (თუ მოვლენათა მსვლელობას გავითვალისწინებთ, უნდა ვიფიქროთ რომ ეს იყო 1221 წლის გაზაფხულამდე და უფრო ადრეც, როცა პელაგიუსი ახალ მოკავშირეებს აგროვებდა) ჯვაროსნებმა დახმარებისათვის გიორგი ლაშას მიმართეს. ქართველებს ამ ომში უშუალოდ პელაგიუსი იწვევდა^[14]. საამისოდ საქართველოს მეფეს და მის დიდებულებს დამიეტადან პაპის სახელით სათანადო რჩევა და ბრძანებაც მოუვიდათ.

ქართველებმაც, როგორც ირკვევა, სათანადო თანხმობა განაცხადეს და შორეული ლაშქრობისათვის კონკრეტული სამზადისიც დაიწყეს. ეს კარგად ჩანს რუსუდან მეფისა და ივანე მხარგრძელის ეპისტოლეებიდან^[15].

ქართველთა თანხმობას ჯვაროსნები კმაყოფილებით შეხვდნენ. უეჭველია, სწორედ ამიტომაც იყო, რომ ჯვაროსანთა ფართო წრეებში ამ დროისათვის ხელახლა ჩნდება ხმები ლეგენდარულ იოანე პრესვიტერზე; ქართული სინამდვილის მიხედვით, ამჯამად ლეგენდარულ პრესვიტერს დავითსაც უწოდებდნენ და ამბობდნენ, თითქოს იგი ჯვაროსანთა დასახმარებლად გამოემართა და უკვე დიდი წარმატებებიც მოიპოვა^[16]. გადმოცემა იოანე პრესვიტერზე, რომელიც ჯერ კიდევ XII ს. შუა ხანებში დავით აღმაშენებელსა და დემეტრე I-ზე გავრცელებული ცნობების თავისებური გააზრების გზით შეიქმნა, ამ ლეგენდარულ პირად ახლა გიორგი ლაშას მიიჩნევადა^[17], თუმცა ხსენებული ლეგენდის ტრანსფორმაციის ამ ეტაპზე ძლევამოსილ პრესვიტერზე ხელახლა გავრცელებული ხმების რესტავრაციის მიზეზთაგან არც ჩინგიზ-ხანისა და მისი პირველი წარმატებების თუ მასზე ევროპაში მოღწეული ინფორმაციების გამორიცხვაა მართებული^[18]. კარგად ცნობილია, რომ აზიის ამ დამპყრობელს და მონღოლებს ევროპელები პირველად ქრისტიანებად მიიჩნევდნენ და მაჰმადიანობის შემმუსვრელ ძალად სახავდნენ. მიუხედავად დიდი სამზადისისა, ქართველთა მონაწილეობა ჯვაროსანთა მეხუთე ლაშქრობაში ვეღარ შედგა საქართველოში მონღოლთა შემოსევების გამო.

გიორგი ლაშას პოლიტიკურ კურსსა და თვით პიროვნებაზე იმთავითვე სხვადასხვა შეხედულება არსებობდა. რადგანაც გიორგი ლაშას მეფობას უშუალოდ მოჰყვა ქართველთა სახელმწიფოებრიობის დაცემის ხანა, მომდევნო თაობებმა მის მეფობაში იმთავითვე დაიწყეს იმ მიზეზების ძებნა, რომლებმაც, ვითომც ეს პროცესი გამოიწვიეს; და მართლაც, რომ ეს საკითხი უშუალოდ გიორგი ლაშას დროს არ დასმულა და მაშინ თამარის ეპოქის ოპტიმისტური სული ჯერ კიდევ შეურყეველი იყო, ამას ამჟღავნებს თვით გიორგი ლაშას მემატიანის თხზულება, რომელშიც ახალგაზრდა მეფის მმართველობა მხოლოდ წარმატებების ხანადაა მიჩნეული, ლაშა კი თვით დავით აღმაშენებელთანაც კია შედარებული. თანაც მემატიანეს ისიც კი არა აქვს აღნიშნული, რომ ქართველები მონღოლების მიერ იქნენ დამარცხებული^[19].

XIII საუკუნის შუა ხანებიდან კი, როცა მონღოლთა ბატონობის პირობებში დაიწყო ქართველთა სახელმწიფოს დაცემა, თანდათან შეიქმნა პოლიტიკური რომანტიზმით შეფერადებული, თამარის ეპოქის გამაიდვალებელი კონცეფცია, რომელიც შემდგომო დაცემის ერთ-ერთ მიზეზად იმასაც მიიჩნევადა, რომ გიორგი ლაშამ და მისი დროის ქართველებმა სათანადოდ ვერ მოუარეს თავიანთ ქვეყანას.

იმთავითვე ზემოაღნიშნულ კონცეფციაში ჭარბად ჩნდება ისეთი დეტალები, რომლებიც გიორგი ლაშას უარყოფითი ფერებით ამკობენ. მაგალითად, ჯამთააღმწერელი, რომელთანაც ეს კონცეფციაა დაცული, თვლის, რომ მმართველობის დასაწყისში გიორგი ლაშა სანიმუშო პიროვნება იყო, მაგრამ ბოლოს “მიდრკა სიბოროტედ თანამიყოლითა უწესოთა კაცთა”^[20]. ამ დროიდან იგი უკვე გახდა უკეთური პუროვნება, ლალი, ამპარტავანი, თავხედი, თვითბუნება, “მსმურთა თანამიდრეკილი” და სხვ.^[21] იმავე ისტორიკოსის სიტყვით, გიორგი ლაშა “სიბილწესა უმატეს გარდაირია”, სანატრელი დედის ვაზირები და დედისა წესის

მასწავლებელნი განიშორა, სამაგიეროდ კი შეიყვარა თანამოასაკენი, რინდები და “სმურობათა და დედათა უწესოთა თანა აღრევას” მისცა თავი, იმდენად, რომ ერთ-ერთი “მემთვრალეობის” დროს მისმა თანამოინახეებმა მას სცემეს და მარჯვენა თვალიც კი დაუბრმავეს^[22].

ასევე მუქი ფერთაა დახატული გიორგი ლაშას დამოკიდებულება ქორწინებისადმი. მან არ ინება სამეფოს თავკაცთა მიერ შემოთავაზებული ქორწინება, “არცა უსმინა” მათ და ბოლომდე დაკავშირებული იყო ვიღაც ველისციხელ ქმრიან ქალთან^[23], რომელთანაც მას ვაჟი (შემდეგში დავით VII ულუ) შეეძინა^[24]. ეს კი მაშინდელი სახელმწიფო სამართლის თვალსაზრისით დიდ მკრეხელობას წარმოადგენდა, ვინაიდან მეფე ვალდებული იყო თანამეცხედრედ მეფეთა ასული, ანდა საქართველოს მეფეთა გვარეულობის რძლობის ღირსი მოეყვანა^[25].

პოლიტიკური მესაჭის ეს უკეთური ქცევა, ისტორიკოსის მიხედვით, საქართველოს გახრწნის მიზეზი გახდა და, როგორც ასეთ შემთხვევაში ხდება ხოლმე, ქვეყანა ღვთიურ სასჯელს ვერ ასცდა^[26].

ჟამთააღმწერლის თვალსაზრისი გიორგი ლაშაზე იმთავითვე ფეხმოკიდებული იყო ქართულ ისტორიოგრაფიაში. მაგრამ მიუხედავად ამისა, ჯერ კიდევ ფარსადან გორგიჯანიძემ სცადა გიორგი ლაშას მეფობის ერთგვარი პოზიტიური წარმოდგენა^[27].

მსგავსი გაიმეორა შემდეგში იოანე ბატონიშვილმაც^[28].

გიორგი ლაშას პიროვნების საკითხს საგანგებოდ შეეხო ივ. ჯავახიშვილიც, რომელმაც ის აზრი გამოთქვა, რომ ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობაში გიორგი ლაშას შესახებ ორგვარი ურთიერთგამომრიცხავი შეფასებაა დაცული, თანაც ამ შეფასების შემცველი ცნობები ძალზე მცირერიცხოვანია, მაგრამ ამის მიხედვითაც შეიძლება დავასკვნათ, რომ მეფე თითქმის თავისუფალ მოაზროვნედ და თავისებურ პიროვნებად მოჩანს, რისი დამამტკიცებელი ფაქტიცაა, მაგალითად, გიორგი ლაშას დამოკიდებულება ქორწინებისადმი^[29]. ასევე უნდა გავიგოთ მისი რინდებთან დამოკიდებულებაც. რინდები (“რინდ” სიტყვასიტყვით ნიშნავს “მემთვრალეს”), ივ. ჯავახიშვილის აზრით, სუფიები, ისლამის წიაღში წარმოშობილი მისტიკურ-ფილოსოფიური მოძღვრების მიმდევრები იყვნენ. ამ მიმდინარეობამ თავის დროზე მრავალი თვალსაჩინო პიროვნება წარმოშვა^[30].

იმთავითვე ივ. ჯავახიშვილმა ყურადღება მიაქცია იმ გარემოებას, რომ გიორგი ლაშას შესახებ ნეგატიური შეფასების შემცველი დეტალები სათანადო ასახვას არ პოვებენ XIII ს. სომეხ და სპარსელ მწერლებთან, ამიტომაც იგი შენიშნავდა, რომ იქნებ მთელი ეს ამბავიც ლაშა გიორგის სააუგო საქციელზე “მოწინააღმდეგე დასისაგან შეთხზული ცილისწამება იყოს და ნამდვილად არაფერი ამის მსგავსი არ მომხდარიყოს”. მაგრამ აქვე ისტორიკოსს მოჰყავს ლაშა გიორგის დროინდელი მემატიანის სიტყვები: “ვიტყოდეთ ქებასა მისსა წინაშე ყოველთა კაცთა, არა ვტყუოდეთ, არცა გვრცხვენოდისო”, რაც უეჭველად მოწმობს, რომ ჭაბუკი მეფის გარშემო ქების მაგიერ გმობაც ისმოდა; ამიტომ, უეჭველია, ჟამთააღმწერლისა და მისი წყაროს ზემომოყვანილი დახასიათების მთლად უსაფუძვლო ზღაპრად მიჩნევა არ შეიძლება. თუმცა, ასეთი შეუთანხმებლობა სხვადასხვა წყაროს შორის, თანაც თვით ჟამთააღმწერლისაგან

მოთხოვნილი ცნობები თანამედროვე მკვლევარს მსჯელობის დროს უაღრეს სიფრთხილეს უკარნახებს და ავალებს ამ უთანხმოებას სათანადო განმარტება მოუძებნოს^[31].

საიდან შეიძლება მომდინარეობდეს ასეთი ნეგატიური დეტალები გიორგი ლაშაზე, რომელ წრეებში უნდა შექმნილიყო ეს თვალსაზრისი, ან ვინ უნდა ყოფილიყვნენ მისი აუგად მომხსენებლები?

ამის გაგება ერთგვარად შესაძლებელი იქნება იმ შემთხვევაში, თუ თვალს გავადევნებთ გიორგი ლაშას საშინაო პოლიტიკურ კურსს.

აღნიშნულ საკითხზე ლიტერატურაში გამოთქმულია ნ. ბერძენიშვილის საყურადღებო მოსაზრება, რომ გიორგი ლაშა იყო ცენტრალისტული ტენდენციებისკენ მიდრეკილი ადამიანი, რომელმაც, თუმცა დროებით, მაგრამ მაინც სცადა ერთგვარი რევანში დიდგვაროვანთა პოლიტიკურ წრეებზე, რომლებიც ცენტრალურ ხელისუფლებასთან მიმართებაში ძალიან იყვნენ განდიდებულნი^[32]. აღნიშნული აზრი ნ. ბერძენიშვილს საგანგებოდ არა აქვს დასაბუთებული, მაგრამ, უეჭველია, იგი წყაროების საკმაოდ ნათლად აღსაქმელი ჩვენებების გაგებაზეა დაფუძნებული.

მთელი რიგი დეტალები, რომლებსაც ჟამთააღმწერელი გადმოგვცემს, უეჭველად გვიჩვენებენ, რომ გიორგი ლაშას თავისი დიდებულების წინააღმდეგ ერთგვარი შინაპოლიტიკური ომი აქვს გაჩაღებული. ეს წინააღმდეგობა, თუ ჩვენ მხოლოდ ჟამთააღმწერლის ცნობებს დავყვრდებით, შეიძლება განძის კედლებთანვე შევამჩნიოთ, როცა გიორგი ლაშა ივანე ათაბაგისა და სხვა სამხედრო ხელისუფალთა გვერდის ავლით განძის გარშემოვლას იწყებს. უკვე აქვე ლაშასთან ჩანან ახალგაზრდა მებრძოლები და არა თამარის ძლევა მოსილი ომის ვეტერანები. საინტერესოა აღნიშნოს, რომ ამ ვეტერანებისათვის, რომლებიც ერთგვარ სამხედრო-სარაინდო ფენად არიან ორგანიზებული, ომი ყველაფერთან ერთად სოციალურ-პოლიტიკური ძლიერების წყაროცაა, რის გამოც ამ ფენაში მოხვედრა ადვილი არაა. შემთხვევითი როდია, რომ ისეთ სამხედრო-ტაქტიკურ ერთეულებში, რომლებსაც წინამბრძოლები ეწოდებათ, თამარის ომების დროს უმთავრესად ერთი და იგივე სახლების წევრები ჩანან და აი, ახლა სწორედ ეს წრე უტევს ლაშას და ემუქრება კიდევ, რომ ლაშქარსა და სამეფო კარსაც მიატოვებს. რამდენად ანგარიშგასაწევი ძალა საყვედურობს მეფეს, იქიდან ჩანს, რომ ეს უკანასკნელი ბოდიშსაც იხდის მის წინაშე.

იმავე ჟამთააღმწერლის მიხედვით, გიორგი ლაშამ განიშორა სანატრელი დედის ვაზირები, დედის წესისა მასწავლებელნი და მათ ნაცვლად თანამოსაკეები, უეჭველია, თავისი ორიენტაციის მომხრეები დაიახლოვა. დაიახლოვა მან აგრეთვე რინდები. “რინდ”, როგორც ვთქვით, სიტყვასიტყვით ნიშნავს “მემთვრალეს” და, პირველ რიგში, ეს გარეგნული ატრიბუტი ჰქონდა მხედველობაში ყველას, ვინც რინდებს შეეხებოდა. მაგრამ როგორც ვ. გაბაშვილმა შენიშნა, “რინდ” კლასიკური შუა საუკუნეების ხანაში გადატანითი მნიშვნელობითაც იხმარებოდა ხოლმე. ფეოდალური სახელმწიფოსა და იდოლოგიის ოფიციალური დამცველები ამ ტერმინით ხშირად აღნიშნავდნენ იმ მოქალაქეებს, რომლებიც ფართოდ მონაწილეობდნენ ფეოდალური საზოგადოების გაბატონებული ფენების წინააღმდეგ მიმართულ სოციალურ მოძრაობებში. “რინდ” ტერმინის ოდიოზური ფორმიდან ჩანს, რომ ფეოდალური არისტოკრატია ზიზღით ცდილობდა მისთვის

საძულველი, ოპოზიციურად განწყობილი საქალაქო წრეების დამცირებას და სახელის გატეხას^[33].

საინტერესო და ნიშანდობლივია ის გარემოება, რომ ჟამთააღმწერლის კონცეფციითაც რინდები ოდიოზურ წრეს წარმოადგენენ და მათთან სიახლოვეც, ვითომც მეფისათვის სახელის გამტეხი ფაქტი იყო. უეჭველია, ისე როგორც სხვა ავტორებთან, ჟამთააღმწერელთან მოხსენიებული რინდებიც მოქალაქეები, ფეოდალური არისტოკრატისადმი ოპოზიციურად განწყობილი ელემენტები არიან^[34]. აქედან კი მხოლოდ იმ დასკვნის გამოტანა შეიძლება, რომ გიორგი ლაშამ შინაპოლიტიკური მოღვაწეობისას თავის საყრდენად გაიჩინა არა მარტო ფეოდალური ზედაფენის ერთი ნაწილი (თანამოსაკენი), არამედ მოქალაქეთა ერთი ნაწილიც, ისე როგორც ეს არაერთხელ გაუკეთებიათ გაერთიანებული საქართველოს სხვა მეფეებსაც.

აღნიშნული პოლიტიკური კურსი, ჟამთააღმწერლის მიხედვით, გახდა ახალი კონფლიქტის მიზეზი, ისე რომ “თავადნი საქართველოსანი, ფრიად მწუხარენი იყვნეს და უმეტეს ივანე ათაბაგი და ვარამ გაგელი ზაქარიას ძე განეყენებოდეს დარბაზს ყოფისაგან”. ამ უკანასკნელებმა, ჟამთააღმწერლის მიხედვით, თითქოს ულტიმატუმადაც კი მიმართეს ჭაბუკ მეფეს: “არა თავს ვიდებთო... შენს მეფედ ყოფასა, უკეთუ არა განეყენო ბოროტთა კაცსა სიახლესა და მათსა წესსა, რომელსა იქმ”^[35]. მეფემ თითქოს დაუთმო კიდეც მათ; ჟამთააღმწერლის თქმით, “მეფემან შეინანა და აღუთქვა სიმტკიცეთა მიერ არარასა ქმნა თუნიერ მათისა განზრახვისა”^[36], ე.ი. ოპოზიციონერებს სურთ მეფემ მათი განზრახვისა და თათბირის გარეშე არაფერი გააკეთოს, რისთვისაც მას საამისო პირობასაც კი ადებინებენ. მაგრამ ყველაფერი ესეც, აშკარაა, მხოლოდ გარეგნული დათმობაა და გიორგი ლაშაც ისევ ძველებურად იქცევა. ამის ერთ-ერთი დამადასტურებელი ფაქტია ის, რომ იგი არაფრით არ თანხმდება ქორწინებაზე მას შემდეგაც, რაც მის ველისციხელ უკანონო ქალს ძალით განიყვანენ სამეფო სახლიდან. ყველაფერი ეს, აგრეთვე “მიდრეკა” ხორციელი ცხოვრებისა და განცხრომისადმი, ჟამთააღმწერლის პროვიდენციული თვალსაზრისის მიხედვით, საფუძვლად დაედო საერთოდ ქართველთა ქვეყნის გახრწნას და შესაბამისად ღვთისაგან მოვლენილ სასჯელს^[37].

ამრიგად, ჟამთააღმწერლის თვალსაზრისით, გიორგი ლაშას კურსი იყო ქართველთა უბედურების ერთ-ერთი მიზეზი. ჩვენთვის ამ შემთხვევაში მთავარია არა მოვლენის პროვიდენციული ახსნა, რასაც ჟამთააღმწერელი გვთავაზობს, არამედ იმის შემჩნევა, რომ გიორგი ლაშას მძაფრი წინააღმდეგობები ჰქონდა თამარის ეპოქაში აღზევებულ ფეოდალურ არისტოკრატისთან. ამიტომ ისიც უნდა ვიფიქროთ, რომ სწორედ ეს არისტოკრატული ფენები ქმნიდნენ გიორგი ლაშაზე უარყოფით პოლიტიკურ განწყობილებებს და ერთგვარად ანგარიშს უსწორებდნენ ამ გზით. ჯამთააღმწერელთან დაცული მთელი რიგი ცნობებიც, რომლებიც გიორგი ლაშას “შავად” წარმოადგენენ, ამ განწყობილებებიდან უნდა მომდინარეობდეს. ისე კი, გიორგი ლაშას საშინაო პოლიტიკური კურსი საკმაოდ შეიცავს ისეთ მომენტებს, რომლებიც გვაფიქრებინებს, რომ თამარის ძეს სურდა აღედგინა დავით აღმაშენებლისა და მისი უახლოესი მემკვიდრეების დროინდელი მძლავრი სამეფო ხელისუფლება, დიდგვარიანი არისტოკრატისადმი უკომპრომისოდ განწყობილი, რაც, ბუნებრივია, ამ უკანასკნელთა მხრივაც მძაფრ რეაქციას წარმოშობდა; მით

უმეტეს, თამარის მეფობის დროიდან იგი საკმაოდ მომძლავრებულ ფენას წარმოადგენდა, რისი ერთ-ერთი მოწმობაცაა ის გამბედაობა და ფართო პრეტენზიები, რომლითაც ისინი უკმაყოფილებას გამოთქვამდნენ ლაშას თვითბუნებოვნების გამო.

გიორგი ლაშას დროის ბოლო პერიოდის საქართველოს პოლიტიკური ისტორიის ფაქტები ჩვენთვის შედარებით ნაკლებადაა ცნობილი. ვიცით, რომ ამ დროის საქართველოში პირველად ჩნდებიან მონღოლები (იხ. აქვე, თავი IX), რომლებთანაც ერთ-ერთ ბრძოლაში გიორგი ლაშა დაიჭრა. ამის შემდეგ მას დიდხანს არ უცოცხლია. ის, ჩანს, 1223 წ. გარდაიცვალა.

^[1] თამარის გარდაცვალების დროის შესახებ ქართულ ისტორიოგრაფიაში ერთიანი აზრი არ არსებობს. ამ ტომში მიღებულია ტრადიციული თარიღი – 1213წ. უფრო სარწმუნო ჩანს 1207 წ. ამის შესახებ იხ. ჯ. ო დ ი შ ე ლ ი , ქართული ისტორიული ქრონოლოგიის ერთი საკითხი, ჟურნ. “ცისკარი”, №1, 1976, გვ. 118-125.

^[2] ლაშა საალერსო ზედმეტი სახელია და სიტყვასიტყვით აფსართა (ერთ-ერთი აფხაზურ-ჩერქეზული ეთნიკური ჯგუფის) ენაზე “განმანათლებელს სოფლისა” (ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, გვ. 58), ნ. მარის აზრით, “блестящий”-ს ნიშნავდა (Н. Марр, К определению племенного происхождения Георгия, сына Тамары. Изв. Акад. наук, VI серия, т. 20, №7-8, 1926, с. 476, 477). აფხაზურ-ჩერქეზული “ა” თავსართით მოიხსენიება ლაშა ბაგავანის სომხურ წარწერაშიც. მას აქ “ალაშა” ეწოდება (И.А. Орбели, Багаванский храм и его надписи, Христианский Восток, V, 1917, вып. II, с.141).

^[3] ჟამთააღმწერელი, ქ. ცხ., II, გვ. 151.

^[4] ჟამთააღმწერელი, ქ. ცხ., II, გვ. 152-153.

^[5] იქვე.

^[6] იქვე.

^[7] იქვე. გვ. 152.

^[8] იქვე. გვ. 154.

^[9] იქვე.

^[10] იქვე.

^[11] ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 12.

^[12] ლაშა გიორგის დროინდელი მემატანე, ქ. ცხ., I, გვ. 370. აქ შეცდომით კერძოლია მოხსენიებული.

^[13] აღნიშნულ საკითხზე იხ. J. P. Donovan, Pelagius and Fifth Crusade, Philadelphia, 1950;

М.А. З а б о р о в , Крестовые походы, М., 1956, с. 246-252.

^[14] Chronica Alberici Monachi Novi monasterii Hoiensis interpolata, Monumenta Germaniae historia, t. XXIII p. 911. იხ. მ. თ ა მ ა რ ა შ ვ ი ლ ი , ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, 1902, გვ. 7.

^[15] მ. თ ა მ ა რ ა შ ვ ი ლ ი , ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, 1902 . გვ. 8-9.

^[16] აღნიშნული პრობლემის შესახებ იხ. შ. ბ ა დ რ ი ძ ე , ჯვაროსნული თქმულება დავით აღმაშენებელსა და დემეტრე პირველზე. კრ. “საუკუნის საქართველოს ისტორიის საკითხები”, თბ., 1968, გვ. 365-400. 1221 წლის ამბებთან დაკავშირებით იხ. ამავე ნაშრომის გვ. 395-396, სადაც მოყვანილია როდოლფ კოგეშალის ქრონიკის ცნობა, რომ 1221 წელს “მთელ საქრისტიანოში გავრცელდა ხმა: დავით მეფემ, რომელიც იოვანე მეფე-მღვდლად იწოდება და რომელიც ინდოეთიდან დიდი მხედრობით წამოვიდა, გაანადგურა მოდიელები და სპარსელები”. იხ. ზ. ავალიშვილი, ჯვაროსანთა დროიდან, პარიზი, 1929, გვ. 151. შდრ. Al. Nikuradze, Skandinavien und Georgien auf der pontisch-baltischen Landsbrücke. Bedi Karthlisa, Paris, 1958. № 30-31. გვ.80.

^[17] შ. ბ ა დ რ ი ძ ე , ჯვაროსნული თქმულება... გვ. 396; მისივე, საქართველო და ჯვაროსნები, თბ., 1973., გვ. 34.

^[18] უკანასკნელ ხანებში საკითხის ამ ასპექტში დასმის ტრადიციული თვალსაზრისისათვის იხ. В. И. Гумилев, В поисках вымышленного царства, М., 1970. ვ. გუმილევისათვის უცნობია ლეგენდის ამოხსნის ქართული ვერსია.

[19] ლაშა გიორგის დროინდელი მემატინე, ქ. ცხ., I, გვ. 370.

[20] ჟამთააღმწერელი, გვ. 154.

[21] იქვე, გვ. 156-157.

[22] იქვე, გვ. 155.

[23] ჟამთააღმწერელი, გვ. 155.

[24] იქვე.

[25] ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, 1966, გვ. 31.

[26] ჟამთააღმწერელი, გვ. 167.

[27] რ. კიკნაძე, კიდევ ერთი ქართული წყარო ლაშა გიორგის ისტორიისათვის. კრ. "საქართველო რუსთაველის ხანაში", გვ. 93-104.

[28] ვ. კეკელიძე, ახალი ლიტერატურული წყაროები ლაშა გიორგის ისტორიისათვის, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, I, გვ. 290-295.

[29] ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 33.

[30] იქვე, გვ. 33-36.

[31] ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 32-33.

[32] Н. Бердзенишвили, Очерк из истории развития феодальных отношений в Грузии (XIII-XVI вв.); საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, გვ. 76.

[33] ვ. გაბაშვილი, ქალაქ თბილისის სიციველი ისტორიიდან (ჟამთააღმწერლის ერთი ცნობის განმარტება), იხ. ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქების ისტორიიდან, გვ. 122-144.

[34] იქვე.

[35] ჟამთააღმწერელი, გვ. 155.

[36] იქვე.

[37] იქვე, გვ. 156.

თავი მეექვსე

სახელმწიფო წყობილება

საქართველოს გაერთიანებასთან ერთად იქმნებოდა ქვეყნის მართვისა და სამოხელეო წყობის ერთიანი სისტემა. ცენტრალისტური ხელისუფლების თანდათანობითი განვითარება იწვევდა აგრეთვე ამ ხელისუფლებისათვის შესაფერისი სამოხელეო აპარატისა და საგამგეო უწყებების შექმნას. საქართველოს ცალკეულ მხარეებში არსებული ინსტიტუტები თანდათანობით ვითარდებოდნენ ერთ საერთო, მთლიანი საქართველოსათვის შესაფერის უწყებებად, ხოლო საქართველოს შემადგენლობაში არაქართული ტერიტორიების შემოსვლა იწვევდა ახალი ინსტიტუტების შექმნის აუცილებლობას.

ქართული სახელმწიფოებრივი წყობილების სამოხელეო სისტემის განვითარება უკავშირდება დავით აღმაშენებლის სახელს. დავით აღმაშენებელმა შექმნა რამდენიმე ახალი სახელმწიფოებრივი ინსტიტუტი, მანამდე უკვე არსებულს ახალი ძალა და შინაარსი მისცა და ამით საფუძველი ჩაუყარა ცენტრალისტული სახელმწიფოსათვის შესაფერისი სამოხელეო აპარატისა და მართვის სისტემის შექმნას. გიორგი III-ის დროსა და მის მომდევნო ხანებში თანდათანობითი დამატება-შესწორებებით ამ სისტემამ დასრულებული სახე მიიღო.

საქართველოს სახელმწიფოს სათავეში მეფე იდგა. მეფე იყო ქვეყნის უმაღლესი ხელისუფალი. საქართველოს გაერთიანებიდან მოკიდებული მეფის ძალაუფლება სულ იზრდება და დავით აღმაშენებლის ხანაში მეფე თითქმის აბსოლუტური მონარქია. ამავე დროს, ისევ საქართველოს გაერთიანებიდან დაწყებული, მეფეს გამუდმებული ბრძოლა უხდება დიდგვარიანებთან, რომლებიც მეფის ძლიერების შეზღუდვისა და სამეფო ხელისუფლების გაზიარებისათვის იბრძვიან. ორსაუკუნოვანი ბრძოლა მეფესა და დიდგვარიანებს შორის XII ს. დასასრულისათვის დიდგვარიანთა ერთგვარი გამარჯვებით მთავრდება: დიდგვარიანებმა მიაღწიეს მეფის ხელისუფლების შედარებით შეზღუდვასა და დარბაზის ძალაუფლების გაზრდას. ამიერიდან მეფე ყველა დიდმნიშვნელოვან საკითხს მხოლოდ დარბაზის “თანადგომითა და ერთნებობით” გადაწყვეტს^[1].

დ ა რ ბ ა ზ ი საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილებაში განსაკუთრებული მნიშვნელობისა იყო. დარბაზი შედგებოდა დარბაზის ერისაგან. დარბაზის ერი (აქედან სიტყვა “დარბაისელი”) გულისხმობდა ყველა ვაზირს და მის ხელქვეით მოხელეს, აგრეთვე საქვეყნოდ გამრიგე დიდ მოხელეებსა და სასულიერო მესვეურებს. “მეფის კურთხევის წესი” და “გარიგება ხელმწიფის კარისა” გვამცნობს დარბაზის ერის “დგომისა და ჯდომის წესს”. “ისტორიანი და აზმანის” ტექსტის სათანადო ადგილები გვიჩვენებენ დარბაზის წესის ზოგ საკითხს. ამ წყაროთა ჩვენებების გათვალისწინებით ივ. ჯავახიშვილს აღდგენილი აქვს დარბაზის შემადგენლობისა და დარბაზობის ცერემონიალის სურათი.

დარბაზი – სახელმწიფო საბჭო – იკრიბებოდა მეფის თავმჯდომარეობით. დარბაზის შემადგენლობის ერთ ნაწილს ჯდომის უფლება ჰქონდა, მეორე ნაწილს კი არა, იგი ფეხზე უნდა მდგარიყო. მოხელეთა იმ ნაწილში, რომელსაც ჯდომის უფლება ჰქონდა, ყველა ერთი უფლებისა არ იყო. ვაზირები ოქროჭედილ სელებზე ისხდნენ, მომდევნო რანგის ხელისუფალს ჩვეულებრივ დასაჯდომეებზე – ამათგან ზოგს “სასთაულიც” (ბალიში ედო, ზოგს კი არა.^[2] ჯდომის წესის ამ გარეგნულ გამოხატულებაში ჩანდა თვით მოხელეთა იერარქიული წყობაც.

დარბაზის კომპეტენციაში შედიოდა კანონმდებლობა და უზენაესი მართლმსაჯულება, ომის გამოცხადების, დიდ ხელისუფალთა არჩევა-დანაშინის, ზავის დადების და სხვა საკითხები.

დავით აღმაშენებლის დროიდან, როდესაც მეფის ძალაუფლება სულ უფრო ძლიერდება, დარბაზის მნიშვნელობა ფორმალურ ხასიათს ატარებს, მაგრამ დიდგვარიან აზნაურთა გამუდმებული ცდები მიმართული მეფის ხელისუფლების შეზღუდვისა და საკუთარი როლის გაძლიერებისაკენ, თანდათანობით იწვევენ დარბაზის, როგორც დიდგვარიანთა ნების გამომხატველი ორგანიზაციის, მნიშვნელობის გაზრდას. თამარის მეფობაში ყუთლუ-არსლანის დასის გამოსვლის შემდეგ მეფეს ჩამოსცილდა სახელმწიფო საკითხების ერთპიროვნული გადაწყვეტის უფლება და დარბაზი შეიქმნა ყოველგვარი სახელმწიფოებრივი საქმის გადაწყვეტის მონაწილე და ორგანიზატორი. დარბაზი იღებს მეფის თანამდგომელის და ერთი ნების გამოხატულებას. მეფე ყოველ მნიშვნელოვან ღონისძიებას ატარებს მხოლოდ და მხოლოდ დარბაზის ერთა “თანადგომითა და ერთნებობით”. ამ შემთხვევაში სამეფო ხელისუფლება ერთგვარ კომპრომისზე წავიდა; ყუთლუ-არსლანის დასი მოითხოვდა “მიცემისა და მოღებისა, წყალობისა და შერისხვის” უფლებას. ამ დასმა ეს წადილი ვერ შეისრულა, მაგრამ არც სამეფო ხელისუფლება დარჩენილა წინანდელ პოზიციებზე – იგი ერთგვარ დათმობაზე წავიდა, რაც დარბაზის ერთა მნიშვნელობის გაზრდასა და სამეფო ხელისუფლების შედარებით შესუსტებაში

გამოიხატა (დარბაზმა მიაღწია მნიშვნელოვან ღონისძიებათა გატარებისას მეფესთან “თანადგომას და ერთნებაობას”).

მართვა-გამგეობა საქართველოში სავაზიროს ხელით ხორციელდებოდა. “სავაზირო” ადგილობრივი წარმოშობის უწყებათა მეთაურების გაერთიანებას ერქვა და წარმოადგენდა ვაზირთა საბჭოს. ამ საჭოში შემავალი თითოეული ვაზირი ცალკე უწყებას განაგებდა.

სავაზიროს ჩამოყალიბებამდე საქართველოში არსებობდა ცალკეული საგემო უწყებები, რომელთა მეთაურებსაც უხუცესები ერქვათ. უხუცესის წოდება ემატებოდა ცალკეული დარგის მოხელეთა უფროსს, მაგალითად, მეაბჯრეთუხუცესი, მანდატურთუხუცესი, მწიგნობართუხუცესი, მსახურთუხუცესი და სხვ. ეს უხუცესები უფროსობდნენ არა მარტო თავის ხელქვეით მოხელეებს (მანდატურთუხუცესი – მანდატურებს, მეღვინეთუხუცესი – მეღვინეებს, მოლარეთუხუცესი – მოლარეებს და ა.შ.), არამედ მთლიანად ამ უწყებასაც, რომელსაც ეს მოხელეები ემსახურებოდნენ.

ამ უხუცესთა საგამგეო უწყებანი ზოგი დიდი მნიშვნელობისა იყო, ზოგი ნაკლების. მართვა-გამგეობაში აღზევებასა და დანარჩენ უხუცესთა შორის გამორჩევას იწყებენ ის საუხუცესოები, რომელნიც საგამგეო ქვეყნის მმართველობაში უპირატესი მნიშვნელობისანი იყვნენ. ასეთი უხუცესების დანარჩენთაგან გამოსარჩევად შემოდის სპეციალური ტერმინი “ვაზირი”. არაბული წარმოშობის ეს ტერმინი მთლიანად ქართული სინამდვილის აღმნიშვნელია მხოლოდ და თავის შინაარსში არაფერს აღმოსავლურს (გარდა ფორმისა) არ ატარებს^[3]. ვაზირი ქართულ საისტორიო წყაროებში, როგორც მეფის მინისტრის აღმნიშვნელი, გიორგი III-ის დრომდე არ გვხვდება (მანამდე იხსენიება ვაზირი სპარსთა მეფისა)^[4]. ამ დროიდან კი იწყება ვაზირის, როგორც განსაკუთრებულად მნიშვნელოვანი საგამგეო უწყების მეთაურის, აღმნიშვნელი ტერმინის ხმარება. იმასთან დაკავშირებით, რომ თანდათანობით რთულდება ქვეყნის მართვა, იზრდება საგამგეო ქვეყანათა რიცხვი და ცალკეულ უწყებათა როლი ქვეყნის მართვა-გამგეობაში, იზრდება ვაზირის ტიტულის მატარებელ უხუცესთა რიცხვიც. თავდაპირველად ვაზირად იწოდებოდა მხოლოდ მწიგნობართუხუცესი^[5], შემდეგ ამირსპასალარი და მეჭურჭლეთუხუცესი, თამარის მეფობის უკანასკნელი წლებიდან ათაბაგი და ბოლოს, რუსუდანის მეფობაში, მსახურთუხუცესი. ასე რომ, საბოლოო სახით სავაზირო 6 ვაზირისაგან შედგებოდა.

ამ ვაზირთა შორის ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესი ითვლებოდა პირველ ვაზირად, ანუ ვაზირთა შორის უპირველესად. დანარჩენი ვაზირები კი ორ მთავარ ჯგუფად იყვნენ დაყოფილნი. ერთი იყო “სამთა ვაზირთა” ჯგუფი, მეორე – “ორთა ვაზირთა” ჯგუფი^[6].

“სამთა ვაზირთა” ჯგუფში შედიოდნენ ათაბაგი, ამირსპასალარი და მანდატურთუხუცესი, “ორთა ვაზირთა” ჯგუფს კი მეჭურჭლეთუხუცესი და მსახურთუხუცესი ქმნიდნენ^[7].

ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესი. ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესი პირველი ვაზირი, ვაზირთა შორის უპირველესი იყო. ეს თანამდებობა სამეფო კარზე დავით აღმაშენებლის დროს დაარსდა. მანამდე არსებობდა მწიგნობართუხუცესის თანამდებობა ცალკე და ჭყონდიდელობა ცალკე.

მწიგნობართუხუცესი, როგორც მეფის მოხელე, იხსენიება ბაგრატ IV-ის დროს ღრტილას გამართულ საეკლესიო კრებაზე. “იყო ვინმე მწიგნობართუხუცესი მეფისა, სახელით ეფთვიმე” – ნათქვამია “სიტყვისგებაში ბერისა ეფთვიმე გრძელისა

სოსთენის მიმართ”^[8]. შემდგომში მწიგნობართუხუცესი იხსენიება 1085 წელს გადაწერილი ერთ-ერთი ხელნაწერის მინაწერში^[9]. დაბოლოს, ამ თანამდებობის პირი იხსენიება რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების ძეგლის წერაში^[10]. მაგრამ მწიგნობართუხუცესის შემცველი ეს ცნობები არ იძლევა მასალას იმის შესახებ, თუ რა კონკრეტული უფლება-მოვალეობა ჰქონდა ამ ხელის პატრონს.

დავით აღმაშენებლის დროს, 1103 - 1110 წლებში, როგორც ამას არკვევს ივ. ჯავახიშვილი, მწიგნობართუხუცესის თანამდებობა ჭყონდიდლობას შეუერთდა, ნ. ბერძენიშვილის დაკვირვებით, მწიგნობართუხუცესი მეფისა, ამ ხელის ჭყონდიდლობასთან (ჭყონდიდის ეპისკოპოსობასთან) შეერთებამდისაც სასულიერო პირი – მონაზონი უნდა ყოფილიყო^[11].

ამ თავისებური “ხელის” (რომლის სრულ ანალოგიას არც ერთ მეზობელ ხალხთა სახელმწიფო წყობილებაში არა აქვს ადგილი)^[12] მატარებელი პირის ფუნქციები გარკვეული აქვს ივ. ჯავახიშვილს. დავითის ისტორიკოსის ჩვენებათა და სხვა საისტორიო წყაროთა მონაცემების საფუძველზე ივ. ჯავახიშვილი ადგენს, რომ მწიგნობართუხუცესი იყო მეფის “გამზრახი”, ანუ მრჩეველი და მეფის სახელმწიფო მოღვაწეობის “თანაგანმკაფელი”, ანუ “თანამშრომელი”^[13], აგრეთვე “მართლმსაჯული და ჳელისამპყრობელი უღონოთა და ქვრივთა”. ამას გარდა, მწიგნობართუხუცესი იყო სამეფო სპისა და სახლის გამგებელი და იგი ითვლებოდა მეფის პირადი ქონების უზენაეს მმართველად^[14].

მწიგნობართუხუცესის გარეშე არ წყდებოდა არცერთი სახელმწიფოებრივი საქმე, “ყველა საურავი უმისოდ არ იქნების” (ხელმწიფის კარის გარიგება, გვ. 34). მართალია, მწიგნობართუხუცესი მონაწილეობდა ყოველგვარი სახელმწიფოებრივი საქმეების გადაწყვეტაში, მაგრამ მეფის გარეშე რაიმე გადაწყვეტილების მიღება დამოუკიდებლად არ შეეძლო. სწორედ ამიტომაც დავით ულუს დროინდელ ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესს ბასილის ჟამთააღმწერელი დანაშაულად უთვლის თავის უფლებებზე გადასვლას, რაც იმაში გამოიხატა, რომ მან “იწყო საურავთაცა ქმნად თვინიერ მეფისა კითხვისა” (ჟამთააღმწერელი, ქ. ცხ., II, გვ. 253).

მწიგნობართუხუცესს ექვემდებარებოდა სამეფო სპაც. იგი მეფესთან ერთად წყვეტდა ომის დაწყება-არდაწყების საკითხს და ზოგჯერ ომშიაც მიდიოდა.

ამას გარდა, ამ მოხელეს როგორც ჭყონდიდელს, საეკლესიო საქმეებიც ეკითხებოდა. ხელმწიფის კარის გარიგებით “მონასტერნი და ეკლესიანი, ხუცესნი და მონაზონნი და რაც საეკლესიონი დასნი არიან, ყველა ჭყონდიდლისა და საწოლის მწიგნობრის საჯელოდსაა”^[15].

მწიგნობართუხუცესის უშუალო თანამშრომლები მწიგნობარნი იყვნენ. საბუთებში იხსენიება საწოლის მწიგნობარი, ზარდახნის მწიგნობარი და საჭურჭლის მწიგნობარი. ხელმწიფის კარის გარიგებით, სულ 26 მწიგნობარი ყოფილა. უპირატესი მნიშვნელობა საწოლის მწიგნობარს ჰქონდა. ვაზირთა ბჭობას მხოლოდ საწოლის მწიგნობარი ესწრებოდა. ზარდახნის მწიგნობარი კი დარბაზს გარეთ იდგა და დარბაზში შესვლა მხოლოდ მაშინ შეეძლო, როცა ვაზირები დაიბარებდნენ^[16].

საწოლის მწიგნობარი მწიგნობართუხუცესის თანაშემწე იყო მართლმსაჯულების საქმეში. “სააჯო კარს” მჯდომ მწიგნობართუხუცესს გვერდით საწოლის მწიგნობარი ეჯდა ყოველთვის^[17]. მწიგნობართუხუცესის დამხმარე, მაგრამ ნაკლები მნიშვნელობისა ჩანს ზარდახნის მწიგნობარი. მის ერთ-ერთ მოვალეობად ჩანს ზარდახნის (ზარადხანა), ანუ მეფის იარაღის საწყობის აღწერა

წელიწადში ერთხელ. ამ აღწერის სამაგიეროდ ზარდახნის მწიგნობარს ერთი უნაგირი ეძლევა (ხელმწიფის კარის გარიგება).

საწოლისა და ზარდახნის მწიგნობრების მოვალეობა იყო განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი სამეფო სიგელების შედგენა. მაგალითად, საწოლის მწიგნობარი არსენ სამძივარი ადგენს თამარ მეფის 1188 წ. სიგელს^[18], ზარდახნის მწიგნობარი მიქაელ ეზეკიელის ძე – დავით ნარინის 1261 წ. სიგელს^[19], ზარდახნის მწიგნობარ დაბნედილის ხელითაა შედგენილი დავით ნარინის მეუღლის თამარის სიგელი გელათისადმი^[20].

მწიგნობართუხუცესი და მისი სახელო მრავალ სხვადასხვა უბანს მოიცავს და სწორედ უფლებათა ამ მრავალფეროვნების გამო ეს მოხელე ვაზირთა შორის უპირველესია. სხვა ვაზირთაგან განსხვავებით, მწიგნობართუხუცესობა მიწისმფლობელობასთან არ იყო დაკავშირებული. თუ სხვა ვაზირი სამსახურის სანაცვლოდ ცალკეულ მხარეს ან ქალაქს იღებდა მეფისაგან, (მაგალითად, ლორეს – ამირსპასალარი), მწიგნობართუხუცესის ხელი არავითარ მიწის მფლობელობას არ გულისხმობდა. ამასთან, რაკი მწიგნობართუხუცესი უეჭველად მონაზონი უნდა ყოფილიყო, მას არც მემკვიდრეები გააჩნდა და არც თავისი მდგომარეობის “მამულობით” შენარჩუნებით იყო დაინტერესებული. ამიტომ მწიგნობართუხუცესი არსებითად იყო მეფის უერთგულესი მოხელე და მისი სიძლიერე მეფეზე იყო დამოკიდებული. ამ ხელსა და მეფის უფლების ძლიერებას შორის პირდაპირპროპორციული დამოკიდებულება არსებობდა. რაც უფრო ძლიერი იყო მეფე, მით უფრო მნიშვნელოვანი იყო მწიგნობართუხუცესობა და პირუკუ^[21], მწიგნობართუხუცესის ხელის ჭყონდილობასთან გაერთიანების საფუძველი საქართველოს მეფეთა საეკლესიო პოლიტიკაშია. ეგრის-აფხაზეთის მეფეები ცდილობდნენ ბერძნული ეკლესიისათვის საყრდენი გამოეცალათ დასავლეთ საქართველოში და ამიტომ მთელი X საუკუნის მანძილზე ახალ-ახალ საეპისკოპოსოებს აარსებდნენ. ერთ-ერთი ასეთი საეპისკოპოსო იყო ჭყონდიდი; ეს კათედრა დავით აღმაშენებელმა ხელთ მისცა მწიგნობართუხუცესს და ამით ეკლესიაზე განავრცო ცენტრალური ხელისუფლების გავლენა^[22]. ჭყონდიდელი იყო უწარჩინებულესი დასავლეთ საქართველოს ეპისკოპოსთა შორის. ამრიგად, მწიგნობართუხუცესის ხელში გაერთიანდა უმაღლესი საერო და საეკლესიო ხელისუფლება^[23], რაც ცენტრალური ხელისუფლების შემდგომი გამარჯვების მაჩვენებელია.

ამირსპასალარი. ამირსპასალარი სამთა ვაზირთა ჯგუფში შემავალი ვაზირი იყო. ქართულ ნარატიულ წყაროებში ტერმინი ამირსპასალარი პირველად “ისტორიანსა და აზმანში” დასტურდება გიორგი III-ის დროის აღწერისას^[24]. ეს ტერმინი სხვა სახის წყაროებშიაც გვხვდება. მაგალითად, ძელი ჭემმარტის ეკლესიის გუმბათის ყელის ასომთავრულ წარწერაში იხსენიება “სუმბატ (ძე ივანე) ამირსპასალარისა”^[25]. ერთი სომხური ხელნაწერის 1172 წლის მინაწერში ნახსენებია “დიდი ამირსპასალარი ივანე”^[26]. ივ. ჯავახიშვილს გამოთქმული აქვს მოსაზრება, რომ სამხედრო საქმის მეთაურს საქართველოში შესაძლოა სწორედ XII ს-დან ეწოდა ამირსპასალარი^[27].

არაბული წარმოშობის ტერმინი ამირსპასალარი აღნიშნავს ლაშქრის სარდალს, წინამძღოლს. ამირსპასალარი, თანამედროვე ტერმინოლოგიით რომ ვთქვათ, მეფის სამხედრო მინისტრი იყო. იგი ლაშქრობის საქმეს განაგებდა. ქართული საისტორიო წყაროებით ირკვევა, რომ სამხედრო მოქმედებაში მეფე უშუალო მონაწილეობას იღებდა, მაგრამ როცა მეფე ომში არ იყო, ჯარის

წინამძღოლობა და სარდლობა ამირსპასალარს ედო ვალად^[28]. ამირსპასალარის მოვალეობა იყო ლაშქრის გეგმის შედგენა. “ლაშქრობა და ლაშქრობის ვეზირობა ამირსპასალარის ჯელთ არის. მას წინათ არავინ იტყვის”^[29], - ნათქვამია “ხელმწიფის კარის გარიგებაში”. იგივე წყარო უფრო დეტალურ ცნობებს იძლევა ამირსპასალარის ფუნქციათა შესახებ: “ამირსპასალარი საბატო ვეზირი არის და თავადი ლაშქართა და უამისოდ ქვეყანა არ გაიცემის, არცა ვინ სამამულოდ შეიწყალების”^[30], ე.ი. თუ მეფე ვინმეს საგამგეოდ ქვეყანას აძლევს, ანდა ვინმეს მამულს უწყალობებს, ამ გადაწყვეტილების მიღებაში ამირსპასალარიც უეჭველად მონაწილეობს. ეს გარემოება ივ. ჯავახიშვილს იმითა აქვს ახსნილი, რომ რაკი ლაშქრობა-ნადირობის საქმე მამულზე იყო დამოკიდებული, ქვეყნის გაცემით რომ ეს საქმე არ შეფერხებულიყო, ამიტომ ამირსპასალარსაც უეჭველად ეკითხებოდნენ^[31].

ამირსპასალარს ემორჩილებოდა საქართველოს მთელი ჯარი, რაკი ის “ლაშქრისა თავადი” იყო. ეს ლაშქარი შემდეგი ნაწილებისაგან შედგებოდა: 1. სამეფო სპა – საქართველოს ცალკეული კუთხეებიდან გამოყვანილი მოლაშქრენი; 2. ყივჩაყთა ჯარი; 3. კავკასიის მთიელთა და სხვა ყმადნაფიც ქვეყანათაგან “სამსახურში” გამოყვანილი ჯარი; 4. მონასპა. მთელი ამ ჯარის “თავადი” ამირსპასალარი იყო.

ამირსპასალარი, როგორც ამას მისი სახელწოდება ამტკიცებს, სპასალართა მეთაური უნდა ყოფილიყო, მაგრამ “ხელმწიფის კარის გარიგებასა” და “მეფის კურთხევის წესში” სპასალარები არ ჩანან; სამაგიეროდ იქ იხსენიებიან ამირსპასალარს დაქვემდებარებული მოხელენი: ამირახორი და მეაბჯრეთუხუცესი. ამათ გარდა, ამირსპასალარს ექვემდებარებოდნენ აჩუხჩი (სამეჯინიბოს მოხელე), ამირჩქარი (შიკრიკეთუხუცესი) და მერემეთუხუცესები^[32].

ამირსპასალარისავე სახელოშია ამირახორსა და მეაბჯრეთუხუცესზე დაქვემდებარებული ზარადხანა, ანუ სამეფო აბჯარ-იარაღის საწყობი. მ ა ნ დ ა ტ უ რ თ უ ხ უ ც ე ს ი . მანდატურთუხუცესი როგორც ვაზირი გიორგი III-ის დროიდან ჩანს. თვით მანდატური კი XI ს-დან უკვე სისტემატურად მოიხსენიება. ივ. ჯავახიშვილი მანდატურთუხუცესს – ობერცერემონიმეისტერს – სახელმწიფო ფოსტისა და მიმოსვლის უფროსს ამსგავსებს^[33].

“ხელმწიფის კარის გარიგებიდან” ნათლად ჩანს, რომ მანდატურთუხუცესი აწესრიგებს სამეფო დარბაზობისა და პურობის რიგს^[34].

მაგრამ გარდა ადმინისტრაციული და ცერემონიალური ფუნქციებისა, მანდატურთუხუცესს სამეურნეო ფუნქციებიც ჰქონია. ეს კარგად ჩანს იმავე “ხელმწიფის კარის გარიგებიდან”: “ზვარნი ამაღ არიან და მანდატურთუხუცესისა ხელისანი. სამუშაოსა ზედამდგომელად მანდატურს მისცემს ბრძანებასა და დააწერინებს გამოსაჩვენისა, უჩვენებს მუშად ვითა ესე ქვეყანა მოასხითო. მანდატური და ერთი მეღვინეთუხუცესისაგან ჩენილი მეღვინე წავლენ, მუშაობენ და ღვინის მკრეფელნიცა. ერთი მანდატური იქნების”^[35]. აქედან ჩანს, რომ მანდატურთუხუცესის საგამგეოშია სამეფო ზვრები, აგრეთვე იგი აწესრიგებს ამ სამეფო ზვრების დასამუშავებლად გლეხთა შრომით ბეგარაზე გამოყვანის საქმეს: იგი აწესებს თუ, სახელდობრ, რომელი ქვეყნის მკვიდრნი რომელ ზვარში გამოდიან სამუშაოდ.

მანდატურთუხუცესს, როგორც ეს თვით სახელწოდებიდანაც ჩანს, მანდატურნი ექვემდებარებოდნენ. “ხელმწიფის კარის გარიგებით” “მანდატური 300 სახლი არის ამიერ და იმიერ, ხოლო სამნი აზნაურნი არიან. იკუნკელისძე,

შერაქისძე და ჯარნასძე და სხვა ყველა გლეხია”. 300 სახლი მანდატური მთელ საქართველოშია გაბნეული (ამიერ და იმიერ) და ყველა მანდატურთუხუცესს ექვემდებარება.

ივ. ჯავახიშვილს სხვადასხვა წყაროს ჩვენებებზე დაკვირვებით გარკვეული აქვს მანდატურთა მოვალეობანი. ესაა სავაზირო ოჯახის მცველის მოვალეობა, საპატიო კაცის გაყოლა მგზავრობაში, სამუშაოზე ზედამდგომელობა.

მანდატურთუხუცესის ნიშანი იყო ოქროს არგანი (საბჯენი ჯოხი), რომელსაც “სამანდატურო არგანი” ერქვა (თამარის ისტორიკოსი).

მანდატურთუხუცესი მონაწილეობდა სამეფო სიგელის გაცემაში და მას ამ საქმეში სიგელის “ქრთამის” (გასამრჯელო) წილი ერგებოდა, ამირსპასალარის მსგავსი. “ქრთამი სიგლისა მანდატურთუხუცესსა და ამირსპასალარსა სწორი მართებს”^[36].

მანდატურთუხუცესის ხელქვეითი მოხელეები იყვნენ ამირეჯიბი და განმგებელთუხუცესი. მათ, თავის მხრივ, ექვემდებარებოდნენ ეჯიბები (მეკარე), მესტუმრე, მერიგე, მეჯამე და სხვა მოხელეები, რომელთაც სამეფო სამზარეულო ებარათ.

მეჭურჭლეთუხუცესი. მეჭურჭლეთუხუცესიც, მსგავსად სხვა ვაზირებისა, XII საუკუნეზე უწინარეს ძეგლებში არ გვხვდება. მაგრამ “ხელმწიფის კარის გარიგებაში” ნათქვამია, რომ “მეჭურჭლეთუხუცესი ძველი ვაზირი არისო”^[37].

მეჭურჭლეთუხუცესი ფინანსთა მინისტრს უდრიდა და იგი შედიოდა “ორთა ვაზირთა” ჯგუფში. მეჭურჭლეთუხუცესი საჭურჭლის გამგე იყო. საჭურჭლე კი, როგორც ეს გამორკვეული აქვს ივ. ჯავახიშვილს, განმეულობის, სიმდიდრის, სახელმწიფო ხაზინის მნიშვნელობით იხმარებოდა^[38]. ამასთან, საჭურჭლეში ინახავდნენ ყოველდღიურ სახარჯავს, ხელუხლებელი ძვირფასეულობა კი სალაროში თავსდებოდა.

მეჭურჭლეთუხუცესს ექვემდებარებოდნენ საჭურჭლის ნაცვალი, მუშრიბი (ქალაქთა ბაჟის და სავაჭრო გადასახადის ამკრები), საჭურჭლის მუქიფი (ძღვენთ გამგე), მეჭურჭლენი, მეჭურჭლეთუხუცესის სახელო იყო ძველი ქალაქები, ქალაქის ამირანი – “მეჭურჭლენი ქალაქისანი”, ვაჭარნი, სავაჭრო გადასახადები და ბაჟი.

ათაბაგი. პირველი ათაბაგი საქართველოში ივანე მხარგრძელი იყო. როცა ზაქარია ამირსპასალარის სიკვდილის შემდეგ თამარ მეფემ ამირსპასალარობა მის ძმას ივანეს შესთავაზა, ამ უკანასკნელმა იცოტავა ეს პატივი და მეფესა სთხოვა: “ახალსა და უაღრესსა პატივსა ღირს მყო და ათაბაგობა მიბოძო”^[39]. თამარმაც ახალი პატივი ათაბაგობა დააარსა და იგი ივანე მხარგრძელს უბოძა.

ათაბაგობა ქართული ინსტიტუტი არ არის და ჩვენში ხელოვნური გზით შემოიტანეს. “ისტორიანთა და აზმანთა” ავტორი ამბობს, რომ “საქართველოსა არა არს წესად და კვლად ... ათაბაგობა... სულტანთა წესი არს ათაბაგი, რომელი მამად და გამზრდელად მეფეთა და სულტანთა იწოდების ათაბაგიო”^[40].

საქართველოს სინამდვილეში ათაბაგს ასეთი მნიშვნელობა არ მისცემია. აქ მაინც ვაზირთა შორის უპირველესობა ისევ მწიგნობართუხუცესს რჩება და ათაბაგი პატივის მიხედვით ვაზირთა შორის მხოლოდ მეორეა (ჭყონდიდელის ქვემოთ ნოხთა ზედა ათაბაგი და ამირსპასალარი დასხდენ”)^[41].

თუ მწიგნობართუხუცესის გავაზირება მეფის ცენტრალისტური ხელისუფლების გაძლიერების მაჩვენებელი იყო, ათაბაგის ვაზირთა რიცხვში

შეყვანა უკვე მოწმობს სამეფო ხელისუფლების შესუსტებას და ამ ხელისუფლებაში მხოლოდ აღმასრულებელი ფუნქციების არსებობას.

მსახურთუხუცესი. მსახურთუხუცესი სამეფო სახლსა და სახასო მეურნეობას ხელმძღვანელობდა. ეს მოხელე მხოლოდ გიორგი III-ის დროიდან იხსენიება (თუმცა მისი არსებობა ადრევეა საგულისხმებელი) და მხოლოდ რუსუდანის მეფობაში იქნა ვაზირის თანამდებობაზე აყვანილი. მსახურთუხუცესი, მას შემდეგ, რაც გავაზირდა, მეჭურჭლეთუხუცესთან ერთად “ორთა ვაზირთა” ჯგუფში შევიდა.

მსახურთუხუცესს ექვემდებარებოდა მეფის სალარო და საწოლი, მოლარეთუხუცესი, მესაწოლეთუხუცესი, ციცხვთაუხუცესი, ფარემთუხუცესი და მათი ქვეშეითი მოხელეები.

მსახურთუხუცესის ერთ-ერთი მოვლეობა იყო მეფის “შეკაზმა”.

ქართული სამოხელეო აპარატი ორი ნაწილისაგან შედგებოდა: ერთი იყო “დარბაზის კარს მყოფი” მოხელენი და მეორენი – “საქვეყნოდ გამრიგენი”. ამათგან, თუ პირველნი სამეფო კარზე მსახურობდნენ და აქედან განაგებდნენ მათთვის მინდობილ უწყებებს, მეორენი ადგილებზე იყვნენ დანიშნულნი და ცენტრს იქიდან ემსახურებოდნენ.

დარბაზის კარზე მყოფი მოხელეები იყვნენ ვაზირები და მათზე დაქვემდებარებული ცალკეული სხვადასხვა რიგისა და რანგის მოხელენი.

საქვეყნოდ გამრიგე მოხელენი ქვეყნის ადმინისტრაციული ერთეულების სათავეში მდგომი ცალკეული მოხელენი და მათი ხელქვეითი პირები იყვნენ.

“საქვეყნოდ გამრიგე” მოხელე (ეს ტერმინი პირველად ვახტანგ VI-ის სამართალში იხსენიება) წარმოადგენდა ცენტრის ნება-სურვილის აღმასრულებელს ადმინისტრაციულ ერთეულში. მის ამ ფუნქციას თვით სახელწოდებაც უჩვენებს: საქვეყნოდ გამრიგე, ე.ი. ცალკეულ ქვეყანაში, ადმინისტრაციულ ერთეულში მოქმედი მეფის მოხელეა.

საქართველოს ადმინისტრაციულ დაყოფას ისტორიულ-გეოგრაფიული პროვინციები ედო საფუძვლად; ისტორიულ-გეოგრაფიული პროვინციები კი თავის დასაბამს გვაროვნული წყობილების ხანაში პოულობენ, ხოლო მათი საზღვრები მეტ-ნაკლებად შეესაბამება ქართველური ტომების ეთნიკურ საზღვრებს. საქართველოს ტერიტორიაზე კლასობრივი საზოგადოების წარმოშობის პერიოდში ეს პროვინციები წარმოადგენდნენ ქვეყნის პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული დაყოფის საფუძველს. ისტორიულ-გეოგრაფიული პროვინცია მსხვილ ადმინისტრაციულ ერთეულს – საერისთავოსაერისთავოს ქმნიდა, რომელიც, თავის მხრივ, იყოფოდა უფრო წვრილ ერთეულებად. ამ დაყოფასაც ისევ გეოგრაფიული პირობები ედო საფუძვლად. ეს იყო ხეობა, ერთი მდინარის აუზში მდებარე სოფლები თავისი სარწყავი და ურწყავი მიწებით. ამ მდინარის შენაკადები, ხევები ირგვლივ მდებარე სოფლებით და მიწებით კი იყო ხეობაში შემავალი უფრო მცირე ადმინისტრაციული ერთეული – ხევი.

ამ გეოგრაფიულ დანაწევრებას შესაფერისი ადმინისტრაციული დაყოფა შეესაბამებოდა. ხევი შეადგენდა სახევისთავოს, ხეობა – სახევისუფლოს, ქვეყანა ხეობა-ხევებით – საერისთავოს; რამდენიმე საერისთავო – საერისთავოსაერისთავოს.

საერისთავოსაერისთავოს განაგებდა ერისთავთერისთავი – მეფის მოხელე, სხვა დანარჩენ აზნაურებზე აღზევებული სოციალურად და მატერიალურადაც. ერისთავთერისთავს თავის საგამგეოში ეკუთვნოდა “მთავრობა ყოველთა დიდებულთა და აზნაურთა, რომელნი მკვიდრ არიან” მის ქვეყანაში^[42].

ერისთავთერისთავი იყო არა მარტო ადმინისტრაციული მოხელე. მის ხელთ იყო აგრეთვე თავისი საერისთავთსაერისთავოსაგან ლაშქრის გამოყვანა. ამდენად საერისთავთსაერისთავო სამხედრო-ადმინისტრაციული ერთეული იყო. ლაშქარი არა მარტო ერისთავის ხელმძღვანელობით იკრიბებოდა, არამედ ომშიაც თითოეული “ქვეყნის” ლაშქარი თავისი ერისთავის ხელმძღვანელობით ომობდა (“და იხილეს ლაშქართა თავისთავისნი პატრონნი ქვეითნი... ჩამოჴდეს ცხენისაგან და პატრონთა მათთა გვერდსა დაუდგეს”)^[43].

საქართველოს სამეფოში რამდენიმე მსხვილი საერისთავთსაერისთავო იყო. თამარის დროს “ისტორიანის და აზმანის” მიხედვით, დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე არსებობდა შემდეგი საერისთავთსაერისთავოები: 1. სვანთა საერისთავთსაერისთავო (ერისთავი ბარამ ვარდანისძე), 2. რაჭისა და თაკვერისა (კახაბერ კახაბერისძე), 3. ცხუმისა (ოთალო შარვაშიძე), ოდიშისა (ბედიანი). დანარჩენი ტერიტორია დასავლეთ საქართველოსი მეფის საუფლისწულო, ანდა ფეოდალისაგან სამეფოდ “ახმული” ტერიტორია იყო (გურია, სამოქალაქო, არგვეთი).

აღმოსავლეთ საქართველოში, იმავე წყაროს ჩვენებით, შემდეგი მსხვილი საერისთავთსაერისთავოები იყო: 1. ქართლისა (ერისთავი რატი სურამელი), 2. კახეთისა (ბაკურ ძაგანის ძე), 3. ჰერეთისა (ასათ გრიგოლის ძე), 4. სამცხისა (სპასალარი ბოცო ჯაყელი)^[44]. დანარჩენი ტერიტორია აღმ. საქართველოსი ან საუფლისწულო იყო, ანდა ცალკე ადმინისტრაციულ ერთეულებს – სანაპიროებს ქმნიდნენ. ამას გარდა, აქვე იყო შექმნილი ანისისა და დვინის საერისთავოები (მხარგრძელებით სათავეში).

ერისთავთერისთავის ტიტულისა და ჴელის მქონე აზნაური ცდილობდა ეს თანამდებობა თავისი გვარისათვის სამამულოდ, სამემკვიდრეოდ დაენარჩუნებინა. ერისთავთა ეს ზრახვა მეტწილად მიზანს აღწევდა და ფაქტიურად საერისთავთსაერისთავოს ერთი და იგივე გვარის წარმომადგენლები განაგებდნენ. მაგალითად, კახაბერისძენი რაჭისა და თაკვერის – საერისთავოს, სურამელები – ქართლის საერისთავოს, ჯაყელები – სამცხისას და ა.შ.

საერისთავთსაერისთავო იყოფოდა ცალკე სამთავროებად. მაგალითად, ქართლის საერისთავთსაერისთავოში შედიოდა არაგვისა და ქსნის საერისთავოები.

საერისთავოები, როგორც ითქვა, თავის მხრივ იყოფოდნენ სახევისთავთსახევისუფლოებად. ყველაზე მცირე ერთეული საციხისთავო იყო. საციხისთავო ცალკეულ ხევში შემავალ მიკრორაიონს წარმოადგენდა, რომელიც ერთ სამეთვალყურეო ციხეს ერტყა გარს. მისი ადმინისტრაციული მიკროცენტრი სწორედ ეს ციხე იყო.

წყაროების უქონლობის გამო ჴირს საერისთავთსაერისთავოებში შემავალი საერისთავოების, სახევისუფლოების და სახევისთავოების საზღვრების დადგენა, მით უფრო საციხისთავოთა (რომელთა რიცხვი საკმაოდ ბევრი იქნებოდა ფეოდალურ საქართველოში) არა მარტო ადგილმდებარეობის, არამედ სახელწოდებათა დადგენაც კი.

ჩვენს ხელთ არსებულ დოკუმენტებში რამდენიმე საციხისთავო იხსენიება. როდესაც თამარ მეფემ ანტონ ჴყონდიდელს უბოძა ორი გლეხი სოფ. სხალტბაში შიომღვიმის მონასტრისადმი შესაწირად, მან ეს გლეხები წინასწარ გაათავისუფლა ყოველგვარი გადასახადებისაგან. მეფის ეს აქტი მისმა მოხელეებმაც უნდა დაამტკიცონ: “აწ ვინცა ჴნახოთ ბრძანებაი... ესე ჩვენი: ჴედაზნის ციხისთავთა, მპარავთ მძებნელთა, მოხარაჯეთა, მესაბანჯრეთა და ყოველთა საქმის მოქმედთა

ჩუენთა, დიდთა და მცირეთა, დაუმტკიცეთ”^[45]. ამ კონტექსტით ზედაზნის ციხისთავი გამოდის ისეთ ხელისუფლად, რომლის კომპეტენციაში შედის სხალტბას მცხოვრები გლეხებისაგან სახელმწიფო გადასახადების აკრეფა-შეწერა.

ლაშა-გიორგიმ სოფელი აგარა გაათავისუფლა სახელმწიფო ბეგარისაგან და ეს სოფელი მღვიმის მონასტერს მიაკუთვნა. “აწ ვინცა ჰნახოთ ბრძანებაი ესე ჩვენი: საგამგეოსა ჩვენისა მოურავთა, მუხნარის ციხისთავთა, მეზროხეთა, და ყოველთა საქმის მოქმედთა ჩუენთა; დიდთა და მცირეთა, დაამტკიცეთ”^[46]. აქაც მუხნარის ციხისთავი გვევლინება იმ ხელისუფლად, რომლის უშუალო გამგეობაში შედის სოფელი აგარა.

ორივე ამ მაგალითით ციხისთავი ადმინისტრაციული მიკრორაიონის უფროსია და მის კომპეტენციაში შედის არა მარტო ციხის დაცვა (ციხისთავი – უპირველესად ამას გულისხმობს), არამედ აგრეთვე ციხის ირგვლივ მდებარე სოფლებზე გადასახადების აკრეფა-შეწერა და ამ სოფლების მცხოვრებთა შრომით ბეგარაზე გამოყვანა. თითოეული ციხისთავი თავის სამოქმედო რაიონში მოქმედებს მთლიანად სახევისთავოსა და საერისთავოზე დადებულ ნორმათა შესაბამისად.

XII საუკუნეში ქვეყნის ტერიტორიის ზრდამ, შემოერთებული მიწების განსაკუთრებული განმგებლობის საჭიროებამ და მეზობელ ქვეყნებთან მუდმივი საომარი მოქმედებისათვის მზადყოფნის აუცილებლობამ გამოიწვია ახალი ინსტიტუტის – მონაპირეთა ინსტიტუტის დაარსება.

მონაპირე ერისთავი თავის საგამგეოში ისეთივე ერისთავი იყო, როგორც ყველა დანარჩენი. მაგრამ მას სხვებისაგან განსხვავებით ემატებოდა სამხედრო-საომარი ფუნქცია. მონაპირე საერისთავოები, როგორც ამას თვით ტერმინი “მონაპირეც” უჩვენებს, ქვეყნის განაპირა, საზღვრისპირა რაიონებში არსებობდა. ვინაიდან ეს რაიონები ახლად შემოერთებული იყო, განსაკუთრებულ ყურადღებას მოითხოვდნენ, ამას გარდა, როგორც საზღვრისპირა ოლქები. მათი საშუალებით ხდებოდა მეზობელ ქვეყნებზე გამუდმებული მეთვალყურეობა.

მონაპირე საერისთავოები საქართველოს სახელმწიფოს სამხრეთ საზღვრებში დაარსდა მხოლოდ. არც ჩრდილოეთით და არც ჩრდილო-აღმოსავლეთით ასეთი საერისთავოები არ დაარსებულა. ეს მხოლოდ იმის მაჩვენებელია, რომ ქვეყნის ჩრდილო და აღმოსავლეთი საზღვრები არ მოითხოვდნენ განსაკუთრებულ დაცვას; მათ ესაზღვრებოდა საქართველოს ყმადნაფიცი ქვეყნების მეტად ერთგული ზოლი, რითაც საქართველოს დაცვა ამ მხრივ უზრუნველყოფილი იყო (ჩრდილო კავკასიის ყმადნაფიცი ქვეყნები და შარვან-დარუბანდი).

სამხრეთით კი მდგომარეობა სხვანაირი იყო და ამიტომაც გახდა აუცილებელი ამ ახალი ინსტიტუტის დაარსება.

ბასილ ეზოსმოდღვარი საქართველოს სახელმწიფოს სამხრეთში ასახელებს შემდეგ სანაპირო საერისთავოებს (ჩამოთვლა აღმოსავლეთიდან დასავლეთით): 1. გაგი (ტერიტორია მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე შამქორამდე), 2. ჰერეთი (ცენტრი გიში), 3. ზორაკერტ-ტაშირი (ჩრდილო სომხეთი), 4. ჯავახეთი (ცენტრი თმოგვი), 5. არტაანი, 6. შავშეთ-სპერი (ცენტრი ფანასკერტი), 7. კარი.

ბასილ ეზოსმოდღვარი გადმოგვცემს, თუ რა ძირითადი მოვალეობა ჰქონდა მონაპირე ერისთავს: “მონაპირეთა მონახიან საქმე, ანუ ციხე ასაღები, ანუ თურქმანი შემოდგომილი, ანუ ქალაქი განსატეხელი, ანუ ქვეყანა მოსარბეველი, მოაწსენიან თამარს და მან გასინჯის საქმე იგი და გამოიკითხის. უკეთუ ღირს იყვის შეყრასა ლაშქართასა, უბრძანის ზაქარიას და ივანეს და შეყარნიან ლაშქარნი... უკეთუ

უმცირესი რამე იყვის, მყის შესხნის დარბაზის ერნი თუისნი და ვითარ შავარდენტა, მოისაქმიან”^[47].

მონაპირე ამ შემთხვევაში ინფორმატორად გვევლინება. მონაპირისაგან ინფორმირებული მეფე შემდგომი მოქმედების გეგმას დასახავს. ზოგ შემთხვევაში მონაპირე ერთპიროვნულად მოქმედებდა. მაგალითად, შავშეთის სანაპიროს ერისთავი ზაქარია “მარტოდ იქმოდა მრავალთა და დიდთა საქმეთა: აილო ბანა, ხახული და სხუანი მრავალნი სახელოვანნი ციხენი და ადგილნი”^[48]. მონაპირის ფხიზელი მოქმედების შედეგად თურქები ვერ ბედავდნენ სახელმწიფოს საზღვრების რაიმე შელახვას: “ქვემოთ, ნაპირის კერძ, გრიგოლის ძენი და უფროსდა ტბელნი და მაჯატლისძენი მონაპირობდეს, რომელთა შიშითა განძას და ბარდავს ყრმა მცირე ვერ აუტირდებოდა დედასა, და ვერცა თურქნი იორის პირსა და მტკვრის პირსა სამოვარსა აწყენდეს”^[49].

ისტორიკოსი ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ მონაპირის მოქმედება მეფის ნება-სურვილისა და დასტურის გარეშე გამორიცხული იყო: “ესე ყოველი რა გესმოდის, ნუ ვინ ესრეთ ჰგონებთ, თუმცა თვინიერ თამარისსა რაიმე ქმნილ იყო ვისგანცა”^[50].

სანაპირო საერისთავოების მნიშვნელობა მეტად დიდი იყო ქვეყნის დაცვისა და მეზობელ ქვეყნებზე ლაშქრობების საქმეში. სწორედ ამიტომ ხდებოდა, რომ ერისთავნი, “რომელნი შიგნით იყვნეს, იგინი სანაპიროთა იაჯდეს”^[51]. სანაპირო საერისთავოები და მონაპირე ერისთავი, როგორც ქართული სინამდვილის ერთ-ერთი გამომხატველი, ნახსენებია “ვეფხისტყაოსანშიც”. აქ ავთანდილის სიტყვით მონაპირის მოვალეობა ასეა გამოხატული:

“მე წავიდე, მოვიარო, ვილაშქრო და ვინაპირო,
თინათინის ხელმწიფობა მტერთა თქვენთა გულსა ვგმირო,
მორჩილ-ქმნილი გავახარო, ურჩი ყოვლი ავატირო,
ძღვენნი გკადრნე ზედა-ზედა, არ სალამი დავაძვირო”^[52].

როდესაც ავთანდილი თავის ნაცვლად შერმადინს ტოვებს, ის მის მოვალეობას შემდეგით საზღვრავს:

“ჩემ წილ დაგაგდებ პატრონად, თავადად ჩემთა სპათასა”^[53].
“- ლაშქარსა და დიდებულთა ალაშქრებდი, ჰპატრონობდი,
დარბაზს კაცსა გაგზავნიდი და ამბავსა მათსა სცნობდი;
წიგნსა სწერდი ჩემმაგიერ, უფასოსა ძღვენსა სძღვნობდი”^[54].
“სანაპირო გაამაგრე, მტერმან ახლოს არ იბარგა”^[55].

პოლიტიკური სიძლიერის კულმინაციის პერიოდში საქართველოს სახელმწიფოს ჭირდებოდა განსაკუთრებული ზომების მიღება საქართველოზე დამოკიდებული ქვეყნების სამართავად.

მას შემდეგ, რაც ერთ სამეფოდ გაერთიანდა საკუთრივ ქართული ტერიტორია და საქართველოს სახელმწიფოს ფარგლებში იწყეს შემოსვლა არაქართულმა ტერიტორიებმა, დადგა საკითხი ამ უკანასკნელთა მართვის სისტემის შესახებ. საქართველოს სახელმწიფო არაქართული ტერიტორიების მიმართ ორგვარ პოლიტიკას ატარებდა: ან უშუალოდ იერთებდა მას, ე.ი. “სამეფოდ იჭერდა” და საკუთრივ სახელმწიფოს საზღვრებში აქცევდა, ანდა ყმადნაფიცის, მოხარკის მდგომარეობაში აყენებდა. პირველ შემთხვევაში შემოერთებული

ტერიტორია ქმნიდა გარკვეულ ადმინისტრაციულ ერთეულს, რომლის მეთაურობა მეტწილად ჩაბარდებოდა ადგილობრივი წრიდან გამოსულ ფეოდალს. ასეთი ადმინისტრაციული ერთეულები შექმნეს ანისისა და დვინის მხარეებმა. ზოგჯერ შემოერთებული ტერიტორიის გარკვეულ ნაწილს თვით მეფე იტოვებდა თავის უშუალო გამგებლობაში. ასეთ შემთხვევაში ამ ტერიტორიაზე აკრეფილი გადასახადები სამეფო ხაზინაში შედიოდა, მაშინ როცა საერისთავოდ ორგანიზებული ტერიტორიის მოსახლეობა გადასახადს უხდიდა სამეფო ხელისუფლებასაც და ერისთავსაც. ამდენად, მოსახლეობისათვის გაცილებით სასარგებლო იყო, რომ ტერიტორია “სამეფოდ” ყოფილიყო “დაჭერილი” და არა საერისთავოდ, “საპატრონოდ” გაცემული. ამიტომაცაა, რომ როდესაც ქართველთა ჯარმა ქალაქი კარი აიღო, კარის მცხოვრებლები და ციხოვანნი “ითხოვდეს მშვიდობასა და ფიცსა, რათა არაი განსცეს კარი, ვითარ ანისი და დვინი, არამედ სამეფოდ დაიმჭიროს”^[56]. ისტორიკოსის ამ ფრაზაში განმარტებულია თამარის ხანაში შემოერთებულ ტერიტორიებში წარმოებული პოლიტიკის ორი სახე: ერთი – გაცემა, “ვითარ ანისი და დვინი”, მეორე – “სამეფოდ დაჭერა”.

დაპყრობილი ქვეყნების შემოერთებას განსაზღვრავდა თვით ამ ტერიტორიის მოსახლეობის რელიგიური შემადგენლობა. ტერიტორიებს, სადაც ქრისტიანი მოსახლეობა ჭარბობდა, საქართველოს სახელმწიფო თავის უშუალო საზღვრებში აქცევდა და იერთებდა. ასეთი იყო, მაგალითად, დასავლეთი შარვანი და ჩრდილოეთი სომხეთი. სხვაგვარად იყო საქმე იმ ქვეყნებში, სადაც ქრისტიანი მოსახლეობა უმცირესობას შეადგენდა. ასეთ ქვეყნებს საქართველოს სამეფო უშუალოდ არ იერთებდა, იქ ისევ ტოვებდა ადგილობრივ ხელისუფლებას, მაგრამ ამ ხელისუფლებას საქართველოს სახელმწიფოსაგან დამოკიდებულ მდგომარეობაში აყენებდა.

დაპყრობილ ქვეყანათა და საქართველოს სამეფოს შორის დამოკიდებულების ორი სახე გამოირჩევა – ესაა ყმადნაფიცობა და მოხარკეობა. ყმადნაფიცი ქვეყანა საქართველოსთან იმდაგვარსავე დამოკიდებულებაშია, როგორც ყმა პატრონის მიმართ. ყმადნაფიცი ქვეყნის მმართველი თავის ქვეყანაში ისეთივე მმართველია, როგორც ყმადნაფიცობამდე იყო, მაგრამ იგი მოვალეა თავის პატრონს (ამ შემთხვევაში საქართველოს სამეფოს, მეფეს) ემსახუროს “მონობითა ყმებრივითა”^[57]. ყმებრივი სამსახური კი გამოიხატებოდა მეფისადმი ერთგულებაში, “ნიჭისა და ძღვნის” მიცემასა და საჭიროებისას სამხედრო ძალის გამოყვანაში. პატრონი კი (საქართველოს მეფე) მოვალე იყო დაეცვა თავისი ყმა და აგრეთვე “უბოდის საბოძვართა სიმრავლეს”^[58].

ყმადნაფიცის დამოკიდებულებაში იყო საქართველოს მიმართ შარვანი, დარუბანდი და ჩრდილო კავკასიის ტომები: ღუნძნი, ოვსნი, ქაშაგნი, დიდონი, დურძუკნი, ლეკნი. ბასილი ეზოსმოდღრის თქმით, ყმადნაფიცის მდგომარეობაშია საქართველოს მიმართ “ყოველნი მახლობელი სამეფონი გარემემო ქართლისა”. ყმადნაფიცი ქვეყნის საშინაო მმართველობას მეფე არ ცვლის, პირიქით, პატრონი (საქართველო) ცდილობს გააძლიეროს ყმადნაფიცი ქვეყნის მეფეთა ძალაუფლება და თავისუფალი ცხოვრება შეუნარჩუნოს. ამ ქვეყანათა ერთგულების სამაგიეროდ საქართველო უზრუნველყოფს მათ პოლიტიკურ დამოუკიდებლობას. ყმადნაფიცი ქვეყნები “თავისუფლებითსა ცხოვრებასა ამის მიერ (ე.ი. თამარის მიერ – მ.ბ.) იყუნეს და მტერთაგან უზრუნველობასა”^[59]. ამ გამოთქმაში მოცემულია ყმადნაფიცისა და მეფის ურთიერთობის არსი – ყმადნაფიცს შინაურ ცხოვრებაში საქართველოს მეფისაგან მინიჭებული აქვს სრული დამოუკიდებლობა

“თავისუფლებითი ცხოვრება”, საგარეო ურთიერთობაში კი საქართველო მისი დამხმარე და დამცველია “მტერთაგან უზრუნველობასა”.

საქართველოსაგან დამოკიდებულ ქვეყანათა მეორე სახეობას შეადგენდა მოხარკე ქვეყნები. ამ ქვეყანათა ძირითადი ვალდებულება საქართველოს მიმართ ყოველწლიური ხარკის გადახდა იყო, “ნათესავსა ზედა თავისუფალსა დადებად ხარკი ყმებური”^[60]. ხარკით საქართველოს სამეფოს დიდძალი შემოსავალი შემოსდიოდა. ამასთან დაკავშირებით საქართველოში შემუშავდა ხარკის აკრეფის თავისებური სისტემა. საქართველოს სამეფოს გაზრდასთან დაკავშირებით ცენტრალური ხელისუფლებისათვის ძნელი იყო ცენტრიდან ქვეყნის მართვა, ამიტომ წესად ჰქონდათ შემოღებული მეფის ერთი ადგილიდან მეორეზე გადასვლა და მართლმსაჯულების იქვე ჩატარება. ამას ემსახურებოდა მეფის რეზიდენციებისა და საჯდომი ადგილების სიმრავლე. ისევე როგორც სამოქალაქო საქმეს, სახელმწიფო საქმესაც მეფე ზოგჯერ ცენტრიდან მოშორებით რომელიმე ცალკეულ მხარეში წყვეტდა. ასევე იყო მოწყობილი ხარკის აღების საქმეც. ხარკის აღების ორგანიზაცია აღწერილია “ისტორიანსა და აზმანში”. “ამას შინა იშვებდეს და იხარებდეს სამეფოსა შინა თვსსა; ჟამ გარდვიდიან აფხაზეთს, განაგან საქმენი მდაურნი და მოინადირიან კეთილი იგი სანადირო, გეგუთი და აჯამეთი, მერმე გარდმოვიდიან ქართლს, სომხითს და დადგიან დურს. მუნ მოვიდიან ხარაჯითა განძელნი და აღმართ-ქალაქელნი. გაზაფხულს აღმოვლიან სომხითი, მოილიან ხარაჯა ნახჭევნელთა და წარვიდიან კოლას, თავსა არტაანისასა, და მან მოილიან ხარაჯა კარნუ-ქალაქით და ეზინკით და სხუათა გარემოსა ქალაქთა”^[61].

აქ, გარდა იმისა, რომ ჩამოთვლილია, სახელდობრ, რომელი ქვეყანა იხდიდა ხარკს, ისიცაა გარკვეული, რომელი ქვეყნიდან და რა ადგილას იკრიბებოდა იგი. დურში^[62] მეფეს მიაართმევდნენ ხარკს განძელი და სხვა აღმართ-ქალაქელნი; სომხითში – ნახიჩევნელები; კოლას – კარნუ-ქალაქელები (ერზერუმი), ეზინკელები და სხვა დასავლეთით მდებარე მოხარკე ქალაქები. გამოდის, რომ მეფე ტერიტორიულად უახლოვდებოდა იმ ქვეყანას, საიდანაც ხარკი უნდა მიეღო. “მეფე ნებივრად იყოფოდა და მოუდიოდა გარემემოთა დაღმა ხარაჯა და ძღვენი ურიცხვი”^[63].

სახელმწიფო ეკონომიკაში, გარდა ხარკისა, დიდი როლი ჰქონდა აგრეთვე მეზობელი ქვეყნების რბევით ნაშოვნ-ნაალაფევს, რომლის ერთი მეხუთედიც მეფის ხაზინაში შედიოდა.

საგარეო ხარკი (ნაალაფევი) და საშინაო გამოსაღებები ქმნიდნენ სამეფო შემოსავლის ჯამს.

გადასახადის ასაკრებად არსებობდა ფისკალურ მოხელეთა მრავალრიცხოვანი შტატი, რომელიც “დარბაზით გამოსულ” მოხელეთა რიცხვში შედიოდა და, საბოლოო ანგარიშში, ცალკეული უწყებების ვაზირებს ემორჩილებოდა.

თითოეულ სოფელს, საციხისთავოს, სახევისთავოს თავ-თავისი მოხელეები ჰყავდა მიმაგრებული. ეს მოხელეები იმავე იერარქიით ექვემდებარებოდნენ ერთმანეთს, როგორც წესიც არსებობდა ადმინისტრაციული ერთეულების ურთიერთდაქვემდებარებაში.

ფისკალურ მოხელეთა ზოგადი სახელები იყო “მაწყინარი”, “მესაჯმარე” და “მენუკვარი”. სამივე ეს ტერმინი მომდინარეობს თვით გადასახადის ზოგადი სახელისაგან. მაწყინარი – წყენისაგან (წყაროები გლეხზე გადასახადის დადებას “წყენას” უწოდებდნენ: “თუმცა ვის უკადრებია წყენა”). მესაჯმარე მომდინარეობს

სიტყვა “საწმარისაგან”, რაც ნიშნავს ზოგად სახელს სოფლის მეურნეობის სხვადასხვა პროდუქტზე დადებული გადასახადისას, რისი მოხმარებაც შეიძლება, ხოლო ტერმინი “მენუკვარი” – “ნუკვასაგან”, რაც თხოვას ნიშნავს, გლეხის გადასახადიც თხოვას გულისხმობს^[64].

ფისკალურ მოხელეთა კონკრეტული სახელწოდებანი დაცულია ფავნელთა სიგელის მეორე ნაწილში: “...მითავისუფლებიან ყოველთავე კელოსანთაგან, მოლარეთაგან, მეულუფეთა, მეჯინიბეთა, მესაბანჯრეთა, მეგოდრეთა, მეჯამეთა, ყოველთავე დარბაზით გამოსულთა კელოსანთაგან”^[65]. ამ ჩამოთვლით “დარბაზით გამოსულ კელოსანთა” რიცხვში შედიან მოლარე, მეულუფე, მეჯინიბე, მასაბანჯრე, მეგოდრე, მეჯამე.

შემდეგი დროის საბუთებში იხსენიება ახალი მოხელე “პურისა და საკლავის მკრებელი”. ამ მოხელის გვერდით, როგორც გადასახადის ამკრები, იხსენიება “მეულუფე”. რაკი პური და საკლავი, როგორც საგადასახადო ობიექტები, ცალკეა გამოყოფილი, ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ მეულუფე ღვინის გადასახადის ამკრებს გულისხმობს.

ალექსანდრე I-ის (1412 - 1443წწ.) საბუთების დამამტკიცებელ ნაწილებში მოხსენიებულია შემდეგი მოხელეები: “მოსაქმეთა, მეჯინიბეთა, მერემაეთა, მეულუფეთა, პურისა და საკლავის მკრებელთა, ტყუისა მპარავთა, მეულაყეთა, მემემებრეთა, მესაბანჯრეთა და ყოველივე კარით ჩუენით წარვლენილთა მსახურთა”^[66]. აქ ჩამოთვლილ მოხელეთაგან მერემე, მეულაყე, მემემებრე და მეჯინიბე ფისკალურ მოხელეთა რიცხვს არ ეკუთვნიან. მათი მოვალეობაა სოფელს ულაყის, მემებრის, რემის შენახვა-გამოყვანის საქმე გაურიგონ. დანარჩენი მოხელეები კი აშკარად გადასახადის სხვადასხვა სახეობის შემწერ-შემკრებლები ჩანან.

ძირითადი სახელმწიფო გადასახადი ხარაჯა ჩანს. ამ გადასახადის ამკრებს კი მოხარაჯე ეწოდება. ხარაჯის ამკრები მოხელე-მოხარაჯე იხსენიება XIII საუკუნის რამდენიმე საბუთში. ხარაჯა, როგორც ძირითადი გამოსაღები, ნახსენებია “ისტორიანსა და აზმანში”: თამარ მეფემ “თავისუფალ ყვნა ეკლესიანი ხარაჯისა და ბეგარისაგან”^[67]. აქ ხარაჯა ნატურალურ გადასახადს, ე.ი. მიწაზე დადებულ გადასახადს გამოხატავს.

გარდა მიწაზე დადებული გადასახადისა, არსებობდა აგრეთვე საქმიანობაზე დადებული გადასახადიც. ვგულისხმობთ ქალაქის მოსახლეობაზე დადებულ გადასახადს. ქალაქის მოსახლეობა – ვაჭარ-ხელოსნები – სახელმწიფოს ყმებად ითვლებოდნენ და მოვალენი იყვნენ თავიანთი შრომის შედეგის ნაწილი სახელმწიფოსათვის ეხადათ. ამიტომაც ქალაქებიდან სახელმწიფოს დიდძალი შემოსავალი შემოსდიოდა. თამარის ისტორიკოსი მოგვითხრობს თამარის დროს წარმოებული ძლევამოსილი ლაშქრობების შესახებ და აღნიშნავს, რომ იმდენად მრავალი იყო ამ სახის გამარჯვებები, რომ ძლევათა მახარობლებს არც კი ჰყოფნიდათ თბილისიდან შემოსული შემოსავალიო: “დიდად სახელ-განთქმულისა ქალაქისა ტფილისისა შემოსავალი წელიწადისა მასვე და ერთსა წელიწადსა არა ეყვის გასაცემად მახარობელთა ზედა”^[68]. ამით ისტორიკოსს სურს დაარწმუნოს მკითხველი მახარობელთაგან ამბის მოტანათა სიხშირეში. თბილისისაგან მიღებული შემოსავალი ისეთი ოდენობისა ყოფილა, რომ მასთან შედარება რაიმესი თავისთავად ააშკარავებდა შესადარებლის სიდიდესაც.

მაგრამ გადასახადებით შეგროვილი შემოსავალი არ იყო ყოველთვის ერთნაირი. სამეფო ხელისუფლება ზოგ სამონასტრო მამულს თუ ცალკეულ

ფეოდალს შეუვალობას ანიჭებდა; ამით სახელმწიფო ხაზინაში გადასახადებით შექმნილი შემოსავალი მცირდებოდა. შემოსავალი მცირდებოდა იმიტაც, რომ მეფე ზოგჯერ დახარკულ ხალხს, ქვეყანას ხარკისაგან ათავისუფლებდა^[69].

^[1] ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი , საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII, გვ. 111.

^[2] ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. II, გვ. 240.

^[3] ვაზირის მნიშვნელობის შესახებ აღმოსავლეთსა და საქართველოში – იხ. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , ქართული სამართლის ისტორია, II, ნაკვ. I, ტფ., 1928, გვ. 117-120.

^[4] მ. საბინინი, საქართველოს სამოთხე, 1882, გვ. 617 (სიტყვისგება ბერისა ეფთვიმე გრძელისა სოსთენის მიმართ სომეხთ მოძღვრისა).

^[5] ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი , საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII, გვ. 79.

^[6] ხელმწიფის კარის გარიგება, ქართული სამართლის ძეგლები, ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა

ი. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე მ , თბ., 1970, გვ. 43-44.

^[7] ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , დასახ. ნაშრ., გვ. 123.

^[8] საქართველოს სამოთხე, გვ. 616.

^[9] ქრონიკები, I, გვ. 232; ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , ქართული სამართლის ისტორია. წ. II, ნაკვ. I,

გვ. 124.

^[10] ქრონიკები, II, გვ. 71; ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი , სავაზირო ფეოდალურ საქართველოში, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, თბ., 1966, გვ. 7.

^[11] ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი , სავაზირო ფეოდალურ საქართველოში, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, გვ. 7-10.

^[12] ი ქ ვ ე , გვ. 7.

^[13] ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 127.

^[14] ი ქ ვ ე , გვ. 128.

^[15] ხელმწიფის კარის გარიგება, გვ. 34 ²⁰.

^[16] ხელმწიფის კარის გარიგება, გვ. 50.

^[17] იქვე, გვ. 34 ¹²⁻¹⁴.

^[17] ქართული სამართლის ძეგლები, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო

ი . დ ო ლ ი ძ ე მ , თბ., 1965, გვ. 26.

^[19] ი ქ ვ ე , გვ. 73.

^[20] ი ქ ვ ე , გვ. 76.

^[21] ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი , სავაზირო ფეოდალურ საქართველოში, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, გვ. 32.

^[22] ი ქ ვ ე , გვ. 54.

^[23] ი ქ ვ ე , გვ. 56.

^[24] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 16.

^[25] ამ სუმბატს წარწერის გამომცემელი ლ. მ ე ლ ი ქ ს ე თ - ბ ე გ ი ჯერ დემეტრე მეფის დავით აღმაშენებლის ძის თანამედროვედ თვლიდა (“ჩრდილო მხარეთა სომეხთა მოძღვარნი” და მათი ვინაობა სომეხ-ქართველთა ურთიერთობის საკითხებთან დაკავშირებით, ტფ., 1928. გვ. 33), შემდეგ კი გიორგი III-ის თანამედროვედ და ამ წარწერის შესრულების უგვიანეს თარიღად 1177 წელს ვარაუდობდა (“ლორე-ტაშირის ეპიგრაფიკა”, თსუ შრომები, 1964. № 108).

^[26] ა . ა ბ და ლ ა ძ ე , X-XII საუკუნეთა სომხურ ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერები როგორც წყარო საქართველოს ისტორიისათვის (ხელნაწ.), გვ. 33.

^[27] ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. II, გვ. 141.

^[28] ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. II, გვ. 144.

^[29] ხელმწიფის კარის გარიგება, გვ. 40.

^[30] ი ქ ვ ე , გვ. 49.

^[31] ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , დასახ. ნაშრ., გვ. 150.

^[32] ხელმწიფის კარის გარიგება, გვ. 40.

- [33] ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , დასახ. ნაშრ., გვ. 158-159.
- [34] ხელმწიფის კარის გარიგება, გვ. 47¹¹⁻¹⁴.
- [35] იქვე, გვ. 35⁶⁻¹¹.
- [36] იქვე, გვ. 36.
- [37] ხელმწიფის კარის გარიგება, გვ. 49.
- [38] ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , ქართული სამართლის ისტორია, .II, ნაკვ. I, გვ. 169-170.
- [39] ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, ქ. ცხ., II, გვ. 110.
- [40] იქვე.
- [41] ხელმწიფის კარის გარიგება, გვ. 49.
- [42] ძველი ერისთავთა, ქრონიკები, II, გვ.4.
- [43] ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, ქ. ცხ., II, გვ. 137.
- [44] ი ქ ვ ე , გვ. 33-34.
- [45] თ. ჟ ო რ დ ა ნ ი ა , ისტორიული საბუთები შიომღვიმის მონასტრისა, თბ., 1896, გვ. 26.
- [46] ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე , შიომღვიმის სამი საიგელი, თბ., 1912, გვ. 11.
- [47] ბ ა ს ი ლ ე ზ ო ს მ ო ძ ღ ვ ა რ ი , ქ. ცხ., II, გვ. 130.
- [48] იქვე.
- [49] იქვე.
- [50] იქვე.
- [51] იქვე, გვ. 129.
- [52] “ვეფხისტყაოსანი”, კ. ჭ ი ჭ ი ნ ა ძ ი ს გამოცემა, სტრ. 152.
- [53] “ვეფხისტყაოსანი”, კ. ჭ ი ჭ ი ნ ა ძ ი ს გამოცემა, სტრ.166.
- [54] ი ქ ვ ე , სტრ. 167.
- [55] ი ქ ვ ე , სტრ. 178.
- [56] ბ ა ს ი ლ ე ზ ო ს მ ო ძ ღ ვ ა რ ი , ქ. ცხ., II, გვ. 144.
- [57] ისტორიანი და აზმანი... ქ. ცხ., II, გვ. 39¹⁷.
- [58] იქვე, გვ. 39.
- [59] ბ ა ს ი ლ ე ზ ო ს მ ო ძ ღ ვ ა რ ი , ქ. ცხ., II, გვ. 147.
- [60] ბ ა ს ი ლ ე ზ ო ს მ ო ძ ღ ვ ა რ ი , ქ. ცხ., II, გვ. 133.
- [61] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 99-100.
- [62] დურის ადგილმდებარეობა გარკვეული არ არის. ნ. ბერძენიშვილის ვარაუდით, ეს პუნქტი უნდა ყოფილიყო “რანისაკენ მიმავალ გზაზე, სადღაც საქართველოსა და განძის ქვეყნის საზღვრისაკენ საქართველოში” (საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, 1964, გვ. 314).
- [63] ისტორიანი და აზმანი..., ქ. ცხ., II, გვ. 103.
- [64] უფრო ვრცლად იხ. მ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი , გლეხთა გამოსადებები XI-XIII სს. საქართველოში, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. VII, 1963, გვ. 131-132.
- [65] თ. ჟ ო რ დ ა ნ ი ა , ისტორიული საბუთები შიომღვიმის მონასტრისა, გვ. 3.
- [66] წყალობის სიგელი ალექსანდრე მეფისა ავთანდილ ზერდგინძისადმი, ი. დ ო ლ ი ძ ე , ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 118.
- [67] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 34⁹⁻¹⁰.
- [68] ბ ა ს ი ლ ე ზ ო ს მ ო ძ ღ ვ ა რ ი , ქ. ცხ., II, გვ. 130.
- [69] ი ქ ვ ე , გვ. 142.

§1. სწავლა-განათლება და კულტურის ცენტრები

იმ ფაქტორთა შორის, რომელნიც ხელს უწყობდნენ ქართული კულტურის ზრდა-განვითარებას, მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა სწავლა-განათლების საქმესაც. ფეოდალური სწავლა-განათლების სისტემა მოიცავდა საერო და სასულიერო

სწავლა-აღზრდის სფეროს. აღნიშნულ ხანაშიც სწავლა-განათლების საქმე ეკლესიას ეპყრა და ქრისტიანული იდეოლოგიის შემზღვეველ გავლენას განიცდიდა. სწავლება ძირითადად ეკლესია-მონასტრებთან წარმოებდა და მას, უპირველეს ყოვლისა, პრაქტიკული საქმიანობა ჰქონდა მიზნად, კერძოდ, მწიგნობარი ბერ-მონაზვნის, ეკლესიის მსახურის აღზრდა, ე.ი. ისევე, როგორც ეს ხდებოდა იმდროინდელ ქრისტიანულ სამყაროში საერთოდ, თუმცა, აქვე ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს ის გარემოება, რომ ამ დროს საერო განათლების ძლიერი ნაკადი, მისი ხალხური საწყისი შეუჩერებელი უტევდა შუასაუკუნოებრივ სქოლასტიკას და აზრის თავისუფლებისათვის იბრძოდა.

სწავლა-აღზრდის იმდროინდელი სისტემა ფეოდალური სახელმწიფოსა და გაბატონებული კლასის ინტერესებს ემსახურებოდა.

XI - XII სს-სა და XIII ს. დასაწყისის საქართველოში კულტურის საერთო დონის განვითარებას სწავლა-განათლების საქმის აღმავლობაც მიჰყვებოდა. კერძოდ, შესამჩნევად დაწინაურებულა ამ პერიოდში სასკოლო განათლება. სკოლები არსებობდნენ ეკლესია-მონასტრებთან, საეპისკოპოსო კათედრებთან და აგრეთვე ცალკე, როგორც დამოუკიდებელი დაწესებულება.

გიორგი მთაწმინდელის ბიოგრაფის ცნობით, გიორგის მშობლებმა, როცა მათი ქალიშვილი თეკლე (გიორგი მთაწმინდელის და) შვიდი წლის შეიქნა, ტაძრისის დედათა მონასტერში (სამცხეს) მიიყვანეს და მის წინამძღვარს ჩააბარეს, რომელმაც “შეითვისა იგი” და “კეთილად აღზარდა”^[4]. როცა გიორგი შვიდი წლისა გახდა, მშობლებმა ისიც ტაძრისში მიიყვანეს. აქ გიორგი იზრდებოდა “მონასტერსა მას შინა, და ისწავლიდა წერილთა საღმრთოთა დედაკაცისა მისგან, აწ უკვე გაზრდილი და განსწავლული “დისა მისისაგან”^[5]. დაწყებითი განათლების მისაღებად გიორგიმ ტაძრისში სამი წელი დაჰყო. ათი წლის რომ შეიქნა, ბიძებმა ახლა უკვე ხახულს წაიყვანეს, ლავრისა “მოდღუარს” და “ეგრეთვე დიდსა ბასილის, ბაგრატის ძესა” წარუდგინეს, რის შემდეგაც ჩააბარეს “მოდღურებათა შინა” განთქმულ ილარიონ თუალელს, რომელიც იმ დროს ხახულში დამკვიდრებულიყო და მან გიორგის “წურთა იწყო”^[6].

ზემოთ მოტანილი ცნობები აშკარად ცხადყოფენ, რომ ხახული არა მარტო საკულტო-სამონასტრო, არამედ სასწავლო-სასკოლო ცენტრსაც წარმოადგენდა, სადაც საკმაოდ კარგად მომზადებული “მოდღუარნი” (მასწავლებლები) ეწეოდნენ პედაგოგიურ მოღვაწეობას. საფიქრებელია, რომ ასეთივე სასწავლო დანიშნულების მისია უნდა ჰქონოდა დაკისრებული იმხანად ბევრ სხვა საკულტო-სამონასტრო ცენტრსაც საქართველოში^[7].

ამასთან დაკავშირებით აღსანიშნავია, რომ ადრეული ხანის დიდ მონასტრებთან (ოშკის, ოპიზას, შატბერდის, ბერთას, ხანძთას, ოთხთა ეკლესია) ხშირად გვხვდება ფართო მოცულობის მქონე შენობები. აკად. ექვთიმე თაყაიშვილის დაკვირვებით, ეს შენობები მონასტრებთან არსებული სემინარიებისათვის იყო განკუთვნილი, სადაც მომავალ ეკლესიის მსახურთ ამზადებდნენ. მაგალითად, ოშკის მონასტრის კომპლექსში ძირითადი ტაძრის ჩრდილოეთით მდგარი ასეთი შენობა ოთხკუთხა დარბაზია, რომელიც ერთი შეხედვით ქართველი გლეხის დარბაზს მოგვაგონებს, ოღონდ იმ განსხვავებით, რომ შენობის დარბაზს ბოძები არა აქვს. თვით დარბაზი საკმაოდ ნათელი ყოფილა. ასეთივე თაღოვანი ოთხი ფანჯრით იყო განათებული ოთხთა ეკლესიის სემინარია და სხვ.^[8] სემინარიების შენობები აღნიშნულ მონასტრებთან ცალკე დგას.

თუ რა საგნები ისწავლებოდა ზემოაღნიშნულ სკოლებში, ამის შესახებ ცნობები შემონახული აქვს გიორგი მცირეს მგიორგი მთაწმინდელის ცხოვრებაში. როდესაც ბიოგრაფი გიორგი მთაწმინდელის ხახულის მონასტერთან არსებულ სკოლაში სწავლაზე მოგვითხრობს, ამის მიხედვით ირკვევა, რომ ხახულში გიორგისათვის უსწავლებიათ თეოლოგია - “ესრეთ ყოველნივე საღმრთონი წერილნი ძუელსა და ახლისა შჯულისანი, რომელნი ოდენ ჩუენსა ენასა პოვნა, ყოველნივე კეთილად გულად იხუნა”^[9]. გარდა ამისა, გიორგისათვის გალობა, ჰიმნოგრაფია უსწავლებიათ. ბიოგრაფის სიტყვით, “უწყეს სწავლათაცა საეკლესიოთა და სამღვდლოთა, რომელთა შინა უმეტეს ყოველთა ჰასაკის-სწორთა მისთასა წარემატა და საგალობელნი იგი საწელიწდონი და შეწყობილებანი იგი გალობათანი ყოველნივე მეყსა შინა ზეპირით დაისწავნა”^[10]. რაც შეეხება მსწავლათა საეკლესიოთა და სამღვდლოთასნ, ამაში გიორგი მცირეს ნაგულისხმევი აქვს ლიტურგიკა. გიორგი მთაწმინდელის სწავლაზე საუბრისას ბიოგრაფი ცდილობა წარმოაჩინოს მისი მისწრაფება “საეკლესიო სწავლასა” და თეოლოგიისადმი.

ხახულში გიორგი ათი წლისა მიიყვანეს. აქედან გამომდინარე, ზემოდასახელებული საგნები (რომლებთან ერთად, რა თქმა უნდა, ქართული მწიგნობრობაც უნდა ვიგულისხმოთ) მას 10-დან 12-13 წლამდე შეასწავლეს. “თუ ამ ფაქტს განვაზოგადებთ, მაშინ შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ თეოლოგიის, ჰიმნოგრაფიის, ლიტურგიკისა და ქართული მწიგნობრობის შესწავლა ეკლესია-მონასტრებთან არსებულ სკოლებში საშუალო ასაკის მოსწავლეთა მიერ ხდებოდა”^[11].

ეკლესია-მონასტრებთან არსებული სკოლები ერთ-ერთი ოფიციალური სახის სკოლები იყო XI - XII საუკუნეების საქართველოში. ამავე დროისათვის გავრცელებული ყოფილა აგრეთვე კერძო სახის საშინაო სწავლება. საშინაო სწავლების ტრადიცია ძველთაგანვე არსებობდა საქართველოში და იგი უმთავრესად სამეფო კარისა და დიდგვარიანი ოჯახის შვილების აღზრდასთან დაკავშირებით გვხვდება.

XII საუკუნეში თამარ მეფის აღზრდას მეთვალყურეობდა მისი მამიდა რუსუდანი. რუსუდანისავე სახლში იზდებოდა დავით სოსლანი, შემდგომში თამარის ქმარი, რომელიც რუსუდანს “მოეყვანა საზღელად სახლსა შინა მისსა”.

XI - XII სს-ისა და XIII ს. დასაწყისის საქართველოში სასკოლო განათლების დაწინაურებას ხელი შეუწყო იმ გარემოებამაც, რომ ამ პერიოდში ქართველებმა კარგად გაიცნეს ბიზანტიური სკოლა. მრავალი ქართველი, განსაკუთრებით დიდგვარიან ფეოდალთა ოჯახების წარმომადგენელი, დროებით ან სამუდამოდ სახლდება ბიზანტიაში და იქაურ სკოლებში იძენს ბერძნულ სწავლა-განათლებას. მაგალითად, XI საუკუნის დამდეგს, ბაგრატ IV-ის გამეფების პირველსავე წელს, “წარვიდეს აზნაურნი ტაოელნი საბერძნეთს: ვაჩე კარიჭის ძე და ბანელი ეპისკოპოსი იოვანე, და მათ თანა სიმრავლე აზნაურთა ტაოელთა”^[12]. ტაოელი აზნაურის ვაჩე კარიჭის ძის ოჯახმა, ბიზანტიის სკოლებში აღზრდილმა, მოგვცა ისეთი შესანიშნავი მოღვაწე, როგორცაა ეფრემ მცირე. ცნობილია აგრეთვე, რომ გიორგი მთაწმინდელმა საქართველოდან წაიყვანა ბიზანტიაში 80 ყმაწვილი. მართალია, როგორც კ. კეკელიძე აღნიშნავს, გიორგი მთაწმინდელს “განზრახვა ჰქონდა ისინი ივერიის მონასტრის სამსახურისათვის აღეზარდა, მაგრამ უნდა ვიფიქროთ, მათგან არა ერთმა და ორმა მიიღო შესაფერისი განათლება მაშინდელი ბიზანტიის სკოლებშიც”^[13]. სომეხი ისტორიკოსის ვარდან დიდის ცნობით, დავით

აღმაშენებელმა საბერძნეთში გაგზავნა 40 ახალგაზრდა იქაურ სკოლებში სწავლის მისაღებად და მთარგმნელობით ხელოვნებაში გასაწვრთნელად^[14].

ისეთ სკოლებს, როგორსაც ადგილი ჰქონდა ბიზანტიაში, საფიქრებელია, რომ თვით ქართველებიც მოაწყობდნენ საქართველოში^[15] და, რა თქმა უნდა, ეცდებოდნენ, რომ ქართული სკოლებიც თავისი სასწავლო-პედაგოგიური და სამეცნიერო მიღწევებით იმ დონეზე ყოფილიყო, რა დონეზედაც იყო სკოლა მაშინდელ მოწინავე ქვეყანაში დ ბიზანტიაში.

დღეისათვის ქართულ მეცნიერებაში საცილობელი აღარაა, რომ XII საუკუნის საქართველოში არსებობდა უმაღლესი სკოლები, აკადემიები. ერთ-ერთ ასეთ უმაღლეს სკოლას წარმოადგენდა გელათის აკადემია.

გელათი დავით აღმაშენებლისავე ხანაში თვალსაჩინო სასწავლო-სამეცნიერო ცენტრად იყო მიჩნეული. მონასტრის დამაარსებელმა დროულად დაიჭირა სათანადო თადარიგი და განსწავლული პირები მიიწვია იქ, საქართველოსა თუ უცხოეთში მოღვაწე გამოჩენილ ქართველ მწიგნობრებს თავი მოუყარა და შემოქმედებითი მუშაობისათვის უაღრესად ხელსაყრელი პირობები შეუქმნა მათ. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ცნობით, დავითმა “მუნვე შემოკრიბნა კაცნი პატიოსანნი ცხოვრებითა და შემკულნი ყოვლითა სათნოებითა, არა თვსთა ოდენ სამეფოთა შინა პოვნილნი, არამედ ქუეყანისა კიდეთათ სადათცა ესმა ვიეთმე სიწმიდე, სიკეთე, სისრულე, სულიერთა და ჯორციელთა სათნოებითა აღსავსეობა, იძინა და კეთილად გამოიძინა, მოიყვანნა და დაამკვიდრნა მას შინა”. “მამული ლიპარიტეტინ შესწირა და მონასტერში დამკვიდრებულთ მუზრუნველი ტრაპეზი განუჩინა”^[16].

მემატიანის თხრობიდან ნათლად ჩანს, რომ დავითს გელათის მონასტრის დაარსებისას ფართო მიზანი ჰქონდა დასახული. ის საფუძველს უყრიდა და ქმნიდა არა მხოლოდ საკულტო დაწესებულებას, არამედ კულტურულ-საგანმანათლებლო და სასწავლო-სამეცნიერო შემოქმედების დიდ ცენტრს.

ცნობილია, რომ დავით აღმაშენებლის ხანამდეც მონასტრები ფეოდალური საქართველოს კულტურულ განვითარებაში განსაკუთრებული მნიშვნელობის როლს ასრულებდნენ. მონასტრები საშუალო საუკუნეების საზოგადოების სწავლების ცენტრებს წარმოადგენდნენ, არაერთი მონასტერი იყო ამ დროს საქართველოში და მის გარეთ (პალესტინაში, სირიაში, ბიზანტიაში, ბულგარეთსა და სხვაგან), სადაც დიდი წარმატებით იყო გაშლილი შემოქმედებითი მუშაობა შუასაუკუნეობრივ საქრისტიანო მეცნიერებაში. ენა, ლიტერატურა, ისტორია, პოეზია, ფილოსოფია, ფილოლოგია და ცოდნის სხვა დარგები ქართველ საეკლესიო მოღვაწეთა ცხოველი ინტერესის საგანს წარმოადგენდნენ. ქართველი ფეოდალური საზოგადოება დიდ ყურადღებას იჩენდა ქართული ქრისტიანული მეცნიერების წარმატებისადმი და ესა თუ ის სასულიერო მოღვაწე-მეცნიერი ყოველთვის დიდი სახელითა და პატივისცემით სარგებლობდა. ეს ასეც უნდა ყოფილიყო, რადგან საერო ხალისუფალნი, ბუნებრივია, ცდილობდნენ ქრისტიანული სწავლების ეს ავტორიტეტული წარმომადგენლები თავიანთ თანაშემწეებად ჰყოლოდათ ქვეყნის მართვა-გამგეობაში. სავსებით გასაგებია, რომ დავით აღმაშენებელმაც განსაკუთრებული ყურადღება მიაქცია ცხოვრების ამ მხარეს. მაგრამ ის, რაც დავითმა გელათის აშენებით დააპირა, არსებითად განსხვავდებოდა აქამდე არსებული პრაქტიკისაგან. დავითი შეეცადა ყოველივე ამის “ორგანიზებას ქვეყნის ცენტრალისტურად გაერთიანების სამსახურად. გვაქვს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ ახალგაზრდა მეფეს, ის ამ დროს 30 წელს ძლივს იყო მიღწეული, ეს დიდი საქმე

განუზრახეს მისმა უერთგულებმა მრჩეველ-თანაშემწეებმა საერო თუ საეკლესიო პოლიტიკის საქმეებში, - გიორგი მწიგნობართუხუცესმა და სხვა მონაზვნებმა. და მოწიფულ საქმეს თავი მოება. გონებრივ მუშაკთა საუკეთესო ძალები შემოკრიბეს ყველა იმ ადგილებიდან, სადაც კი ქართველები მოღვაწეობდნენ. დაარსდა აკადემია - გონებრივი ცენტრი ქართული ქრისტიანული მეცნიერებისა. გასაგებია, თუ რაოდენ არსებითი და მნიშვნელოვანი უნდა ყოფილიყო ეს ავტორიტეტი იმ დიდი საქმის შესრულებისათვის, (ქვეყნის ცენტრალისტურად გაერთიანება და თურქთა განდევნა), რომელიც დავითმა წამოიწყო^[17]. მრავალგან დაქსაქსული კულტურული კერების ნაცვლად ერთი კერა შეიქმნა, საუკეთესო ძალები შემოკრიბილ იქნა და პირდაპირ ჩადგა გაერთიანებული ქვეყნის კულტურის სამსახურში.

დავითის ისტორიკოსი გელათის აკადემიის შესახებ წერს, რომ იგი არის “ყოვლისა აღმოსავალისა მეორედ იერუსალიმად, სასწავლოდ ყოვლისა კეთილისად, მოძღურად სწავლულებისად, სხუად ათინად, ფრიად უაღრეს მისსა საღმრთოთა შინა წესთა, დიაკონად ყოვლისა საეკლესიოსა შუენიერებისად”^[18]. ეს ცნობა გვაძლევს იმის სრულ საფუძველს, რომ გელათი მივიჩნიოთ როგორც საერო-ფილოსოფიური მეცნიერების (ათენი), ისე სასულიერო-საეკლესიო განათლების (იერუსალიმი) თვალსაჩინო ცენტრად. ისტორიკოსი გელათს ათენზე მაღლაც კი აყენებს. მის გელათს ყოვლისა აღმოსავლეთისა მეორედ იერუსალიმად სახავს. იერუსალიმი არა მარტო ყოვლისა აღმოსავლისა, არამედ ყოვლისა დასავლეთისა თუ ქვეყნის ყველა მხარეთა სიბრძნის წყარო იყო. ასე რომ ჩვენი ისტორიკოსი ამბობს, რომ გელათი ყოველ აღმოსავლეთში (მთელ აღმოსავლეთში) იერუსალიმობას გასწევს, ათინობას გასწევს. ასე რომ გელათის დანიშნულება და როლი საქართველოთი როდი ამოიწურება, ის მთელ აღმოსავლეთს მიჰფენს ქრისტიანულ სწავლას, ქრისტიანულ მეცნიერებას. ასეთი ფართო მიზნების სამსახურში ეხატებოდათ, ჩანს, დავითს და მის თანაშემწეებს გელათი მისი აკადემიით. მეცნიერების სწავლების ცენტრი სჭირდებოდა ახალ ქრისტიანულ ქართულ პოლიტიკურ ერთეულს, რომელის ახლო აღმოსავლეთში ბიზანტიის მონაცვლეობას ლამობდნენ^[19].

ისტორიულ წყაროებში (მაგალითად, შემოქმედის გულანის მინაწერში) დაცული ცნობების მიხედვით, დავითი 1106 წელს შეუდგა გელათის ანსამბლის მშენებლობას.^[20] დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს გელათის მონასტრის მშენებლობის შესახებ ამბავი 1103 - 1110 წლებს შუა აქვს მოთხრობილი. გელათის მონასტრის მშენებლობა კარგა ხანს გაგრძელებულა. დავითს მისი დამთავრება ვეღარ მოუხწრია. თავის ანდერძში ის გულისტკივილით აღნიშნავს, რომ დაუმთავრებელი დარჩა წამოწყებული მშენებლობა. მონასტრის მშენებლობის დასრულება დავითმა თავის ვაჟს დემეტრე I-ს (1125 - 1156) დაავალა და უანდერძა: “ხოლო დამრჩა მონასტერი სამარხავი ჩემი და საძვალე შვლთა ჩემთა უსრულად და წარმყუა მისთვსცა ტკივილი სამარადისო. აწ შვლმან ჩემმან მეფემან დიმიტრი სრულჰყოს ყოვლითურთ საუკუნოდ ჩემთვს და მისთვს და მომავალთა ჩემთათვს”^[21]. საფიქრებელია, რომ 1125 წლისათვის, როდესაც დავით აღმაშენებელი გარდაიცვალა, მონასტრის მშენებლობის დასრულებას ბევრი აღარაფერი აკლდა. ყოველ შემთხვევაში, დავითის მემკვიდრე, რომელიც თავის თხოვლებას 1123 - 1126 წლებში წერდა^[22], გელათის ტაძარს დამთავრებულად ასახელებს და მას ხოტბასაც კი ასხამს. ყოველივე ეს შესაძლებელს ხდის, რომ მშენებლობის დასასრული დაახლოებით 1126 წლით დათარიღდეს. აქედან გამომდინარე, საგულისხმოა, რომ მწიგნობრულ-ლიტერატურული საქმიანობა გელათში ადრევე, დავითის

სიცოცხლეშივე გაჩაღდა. სწავლულმა და განათლებულმა მეფემ აღარ დაუცადა მონასტრის მშენებლობის დასრულებას და ქართველ მწიგნობრებს ადრევე მოუყარა თავი.^[23]

გელათის აკადემია თავის კედლებში აერთიანებდა ქართული კულტურის ყველაზე უფრო გამოჩენილ და პროგრესულ წარმომადგენლებს. XII საუკუნეში იგი გადაიქცა ქართული რენესანსის ერთ-ერთ მძლავრ კერად. ამით აიხსნება ის დიდი ავტორიტეტი, რომლითაც ის სარგებლობდა, ცნობილი ქართველი მეხოტბე პოეტი იოანე შავთელი გელათს რომსა და ელადას ადარებს:

“ახალო რომო, შენტვის თქვეს, რომო უფროს იქმნესო მყოფთა

ყოველთა:

ვნატრი ელადასა, თვით მას გელათსა, სად რომ დაჰკრძალვენ
წმიდათ სხეულთა”^[24].

გელათის აკადემიაში დავით აღმაშენებელმა მოიწვია ქართული კულტურის წარმომადგენლები, რომელნიც იმ დროს ათონის, პეტრიწონის, აგრეთვე კონსტანტინეპოლის და ბიზანტიის სხვა აკადემიებში მოღვაწეობდნენ. მოწვეულთა შორის იყვნენ: იოანე პეტრიწი, თეოფილე ხუცეს-მონაზონი, იოანე ტარიჭისძე^[25] და სხვები, რომელთაც გელათში მეტად ნაყოფიერი სამეცნიერო-ფილოსოფიური მოღვაწეობა გაშალეს.

ქართულ წყაროებში შემონახული ცნობების მიხედვით ირკვევა, რომ გელათის აკადემიას საგანგებო თანამდებობის პირი ხელმძღვანელობდა, რომელიც “მოდღვართ-მოდღვარის” ტიტულს ატარებდა. მიგი მეცნიერი ბერია. უფლებით და ავტორიტეტით მოძღვართ-მოდღვარი მაღლა დგას კორპორაციის ყველა ადმინისტრაციულ და საეკლესიო ხელისუფლებაზე, მათ შორის მონასტრის წინამძღვარზეც”^[26]. მოძღვართმოდღვარს მთელს საქართველოში უდიდესი პატივისცემა ჰქონდა მოპოვებული, უაღრესად განათლებული პირი იყო. იგი აშკარად გელათში ზის და არის იქ არსებული აკადემიის უფროსი, ანუ, თანამედროვე ტერმინოლოგიით რომ ვთქვათ, “რექტორი”^[27]. გელათის მოძღვართმოდღვარი, როგორც აკადემიის რექტორი, დიდმოხელე სასულიერო პირთა (ჰყონდიდელი, “კათალიკოზნი ქართლისა და აფხაზეთისა” და სხვ.) შორის ყველგან პირველი იხსენიება. “ხელმწიფის კარის გარიგების” მიხედვით, მას მათზე მეტი უფლება და პატივი აქვს მინიჭებული. მაგალითად, დიდ დარბაზზე დასასწრებად მოძღვართმოდღვარს საგანგებოდ ეგზავნება ერთი ჯორი და სამი ცხენი (ორი ცხენი მოწაფეებისათვის), დარბაზში პირველად ის შედის, შემდეგ კი კათალიკოსი. მეფეც ყველაზე მეტი პატივისცემით მას ესალმება (“მეფე ნოხთა პირსა მოეგებოს და მიესალმოს”), ვიდრე კათალიკოსებს და ჰყონდიდელს^[28].

აქვე ის ფაქტიც უნდა აღინიშნოს, რომ “მოდღვართ-მოდღვარი” სრულიადაც არ გულისხმობდა “მოდღვრების” მოძღვარს. “ამ ცნებაში “მოდღვარი” ნაგულისხმევია აღმატებით ხარისხში. ე.ი. “მოდღვარი”, რომელიც ყველაზე წარჩინებულია, ჩვეულებრივ მოძღვარზე მეტად ნასწავლია (“მოდღვარი” ძველად მასწავლებელს ნიშნავდა)... “მოდღვარი” ძველ მონასტრებში მეცნიერ ბერს ეწოდებოდა, რომელსაც მოწაფეები ჰყავდა და მათ მეცნიერებას, მწერლობას და რაიმე ხელოვნებას ასწავლიდა. გელათის მოძღვართმოდღვარიც ასეთივე მასწავლებელი იყო, მაგრამ ჩვეულებრივ მოძღვრებთან შედარებით მას უფრო მეტი ცოდნა ჰქონდა და სკოლის უფროსიც იყო”^[29].

ყურადღებას იპყრობს ის გარემოება, რომ ტერმინი “მოდლუართ-მოდლუარი”, როგორც ეს სამეცნიერო ლიტერატურაშია აღნიშნული, ძალზე ენათესავება ბიზანტიური უმაღლესი სკოლის მეთაურის (“დიდასკალოს ტონ დიდასკალონ”) სახელწოდებას^[30].

ჩვენამდე მოღწეულ ისტორიულ წყაროებში XII საუკუნის საქართველოში უმაღლესი სასწავლებლების არსებობის შესახებ ერთადერთი პირდაპირი და უტყუარი ცნობა მხოლოდ გელათის აკადემიას ეხება.

არსებობს გვიანდელი ხანის ცნობები იმის შესახებ, რომ XII საუკუნის საქართველოში, გარდა გელათისა, უმაღლესი სასწავლებელი არსებობდა იყალთოში აკადემიის სახით, რომელსაც არსენ იყალთოელი ხელმძღვანელობდა. იყალთოში ქართული უმაღლესი სკოლის არსებობის ფაქტზე მიუთითებენ დავით რექტორი^[31] და თეიმურაზ ბაგრატიონი^[32]. იყალთოში აკადემიის არსებობის შესახებ მტკიცე ხალხური გადმოცემაც არსებობს. იმ ფაქტს, რომ XII საუკუნეში იყალთოში არსებობდა უმაღლესი სამეცნიერო დაწესებულების შენობა, ადასტურებს ის ნაგებობა, რომელიც ნანგრევების სახით დღემდე დაცულია სოფელ იყალთოში. ყველა ამ ზემოაღნიშნული მონაცემის გათვალისწინების საფუძველზე ქართულ მეცნიერებაში უკვე საეჭვო აღარაა, რომ იყალთოს ღვთაების მონასტრის გალავნის შიგნით, სამხრეთ ნაწილში დაცულია გრძელი ორსართულიანი სამოქალაქო ნაგებობა, რომელსაც აღმოსავლეთიდან საწნახელი ეკვრის, არის ქართული საერო ხუროთმოძღვრების ღირსშესანიშნავი ძეგლი - XII საუკუნის ქართული აკადემიის შენობა.

გადმოცემით, უმაღლესი სკოლა უნდა არსებულებოდა გრემშიც, მაგრამ ამის შესახებ რაიმე ძველი სარწმუნო წერილობითი წყარო ან დოკუმენტური მოწმობა არ მოგვეპოვება.

ისმის კითხვა: რა საგნები ისწავლებოდა ქართულ უმაღლეს სკოლებში?

მკვლევართა აზრით, გელათისა და იყალთოს აკადემიებში ძირითადად სწავლების ისეთივე სისტემა უნდა ყოფილიყო შემოღებული, როგორც საერთოდ იმდროინდელ ქრისტიანულ აღმოსავლეთში. კერძოდ, ბიზანტიაში უმაღლესი სკოლის სასწავლო გეგმაში შვიდი დისციპლინა იყო საყოველთაოდ სავალდებულო. ეს სამეცნიერო დისციპლინები გახლავთ ე.წ. trivium - quadrivium-ის (სამი + ოთხი) ციკლი: გეომეტრია, არითმეტიკა, მუსიკა, რიტორიკა, გრამატიკა, ფილოსოფია, ასტრონომია. “ამ შვიდი დისციპლინის სწავლება სავალდებულო იყო ყველგან, მაგრამ ამა თუ იმ სასწავლებელში, ადგილობრივი საჭიროებისდა მიხედვით, შეიძლებოდა დამატებითი საგანი ყოფილიყო გეგმაში შეტანილი. ჩვენ ვიცნობთ ბიზანტიის უმაღლესი სკოლების ისეთ გეგმას, სადაც, იმ შვიდი დისციპლინის გარდა, იყო მედიცინა; ზოგან შეტანილი იყო (მაგალითად, ბეირუთში) სამართლის მეცნიერება, სხვაგან კიდევ სხვა”^[33]. რაც შეეხება საქართველოს უმაღლეს სკოლებს, ქართულ წყაროებში დაცული ცნობების საფუძველზე მკვლევარნი გამოთქვამენ ვარაუდს, რომ აქ, კერძოდ, გელათში, სავალდებულო უნდა ყოფილიყო ზემოხსენებული შვიდი დისციპლინა. ასეთი ვარაუდის გამოთქმისას მკვლევართ მხედველობაში აქვთ იოანე პეტრიწის ორიგინალური ფილოსოფიური ნაწარმოები “განმარტება პროკლე დიადოხოსის და პლატონური ფილოსოფიისათვის”, რომლის ბოლოსიტყვაობაშიც იგი დაწვრილებით მსჯელობს ზემოაღნიშნულ შვიდ სამეცნიერო დისციპლინაზე, თუ რომელი მათგანი რისთვის არის საჭირო, რომელი მათგანი რა დასკვნების გამოტანის შესაძლებლობას ქმნის^[34].

პეტრიწი ჯერ trivium-ში შემავალ დისციპლინებზე დ გეომეტრიაზე (ქვეყნის სამზომლო), არითმეტიკაზე (რიცხუნი) და მუსიკაზე (სამუსო) მსჯელობს, რომლებიც საღვთისმეტყველო განათლების პირველ ციკლად აქვს წარმოდგენილი. ცოტა უფრო ქვემოთ იოანე პეტრიწი მეორე ციკლის (quadrivium) თითოეული სამეცნიერო დისციპლინის (ღრამატიკოსობა, რიტორობა, ფილოსოფოსობა, ვარსკვლავთმრიცხველობა) განმარტებას იძლევა.

ბუნებრივია, ისმის კითხვა: რაში დაჭირდა იოანე პეტრიწს ეხსენებინა ეს შვიდი დისციპლინა (ქუეყნის სამზომლოდ, რიცხუნი, სამუსოდ, ღრამატიკოსობა, რიტორობა, ფილოსოფოსობა, ვარსკვლავთმრიცხველობა)? სავსებით ნათელია, რომ მან საქრისტიანო დებულებების განსამარტავად მოიშველია სწორედ ის დისციპლინები, რომლებიც ისწავლებოდა გელათის აკადემიაში, ე.ი. იქ, სადაც სხვებთან ერთად მანგანის აკადემიაში აღზრდილი იოანე პეტრიწი თვითონაც მოღვაწეობდა. “სხვა გამართლება არ შეიძლება ჰქონდეს ფილოსოფიური ტრაქტატის დასკვნით ნაწილში მსჯელობას შვიდი დისციპლინის შესახებ: ეს ის ტრივიუმ-კვადრივიუმია, რომელიც წარმოადგენდა უმაღლესი განათლების საფუძველს ყველგან მაშინდელ მსოფლიოში, მათ შორის გელათშიც”^[35].

გარდა ზემოთ ჩამოთვლილი trivium quadrivium-ის საგნებისა, გელათის აკადემიაში, როგორც ჩანს, მედიცინაც ისწავლებოდა. მკვლევართა აზრით, XIII საუკუნის დასაწყისში თარგმნილი სამედიცინო ხასიათის “წიგნი სააქიმოდ”, სასწავლო დანიშნულების სახელმძღვანელო ნაშრომი უნდა ყოფილიყო, რომელიც ქართულ უმაღლეს სასწავლებლებში, კერძოდ, გელათში, მედიცინის საგნის სწავლებასთან დაკავშირებით იხმარებოდა^[36]. ამასთან დაკავშირებით ყურადღებას იპყრობს ერთი მეტად საგულისხმო ფაქტი. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, როგორც კი დაამთავრებს თხრობას გელათის მონასტრისა და აკადემიის აშენების შესახებ, იქვე უმაღლეს დასძენს: “აღაშენა ქსენონი ადგილსა შემსგავსებულსა და შუენიერსა, რომელსა შინა შეკრიბნა ძმანი თვითოსახითა სენითა განცდილნი”^[37], ესე იგი: დააარსა საავადმყოფო სხვადასხვა სენთა სამკურნალოდო. და აი, ზოგიერთი მკვლევარის მოსაზრებით, ეს ქსენონი (“საავადმყოფო”) დაარსებულ იქნა გელათში, როგორც კლინიკა (ანუ პოლიკლინიკა: შდრ. “თვითოსახითა სენითა”, ე.ი. სხვადასხვა დაავადებათა), რომელიც ემსახურებოდა გელათის აკადემიის სამედიცინო კათედრას^[38].

XII საუკუნის ქართულ უმაღლეს სკოლებში სწავლა-განათლების საქმე თავისი დროისათვის მაღალი აკადემიური დონით ხასიათდებოდა. ეს სკოლები თავის მეცნიერულსა და პრაქტიკულ საქმიანობას აწარმოებდნენ იმდროინდელი პროგრესული იდეების საფუძველზე.

განათლების, ლიტერატურული შემოქმედებისა, საერთოდ, ქართული კულტურის განვითარების საქმეში დიდი როლი ენიჭებოდა აგრეთვე აღნიშნული ეპოქის საზღვარგარეთულ ქართულ სავანეებს. მეტად ფართოა ამ საზღვარგარეთული კულტურულ-საგანმანათლებლო ცენტრების ქსელი: დაწყებული განაპირა სამხრეთით - სინას მთა, პალესტინა, იერუსალიმი, კვიპროსი, შავი მთა ანტიოქიის მახლობლად - (სირიაში), რომანა კონსტანტინოპოლის ახლოს და დამთავრებული ათონის მთით ქალკედონის ნახევარკუნძულზე. აქ მოღვაწეობდა მთელი პლეადა გამოჩენილ ქართველ მთარგმნელთა, მწერალთა, ფილოლოგთა და სხვა მეცნიერთა; მათი შრომების წყალობით იმდროინდელმა ქართულმა განათლებულმა საზოგადოებამ ზედმიწევნით იცოდა ყოველივე ის

ახალი და ფუნდამენტური რამ, რაც ბიზანტიასა და მახლობელი აღმოსავლეთის ქრისტიანულ სამყაროში იქმნებოდა.

ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს მესვეურნი დიდ ყურადღებას აქცევდნენ სწავლა-განათლებისა და კულტურის ცენტრების გამრავლებას. ცნობილია, რომ დავით აღმაშენებელი იყო დიდად განათლებული პიროვნება, ქრისტიანულ ბერძნულ-რომაულსა და მუსლიმანურ არაბულ-სპარსულ კულტურას თანაბრად ზიარებული, თვითონაც შემოქმედი, ეროვნული კულტურის განვითარებისათვის თავდადებულად მზრუნველი. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი საგანგებოდ გვაუწყებს: დავითმა “ლავრანი და საკრებულონი და მონასტერნი არა თვსთა ოდენ სამეფოთა, არამედ საბერძნეთისნიცა, მთაწმინდისა და ბორღალეთისანი, მერმეცა ასურეთისა და კუიპრისა, შავი მთისა, პალესტინისანი, ადავსნა კეთილითა, უფროსდა საფლავი უფლისა ჩუენისა იესო ქრისტესი, და მყოფნი იერუსალიმისანი თვთოფერთა მიერ შესაწირავთა განამდიდრნა. კულად უშორესცა ამათსა: რამეთუ მთასა სინასა... აღაშენა მონასტერი, და წარსცა ოქრო მრავალათასეული... და წიგნები საეკლესიაო სრულებით”^[39].

დიდ ყურადღებასა და ზრუნვას იჩენდა საზღვარგარეთული კულტურული ცენტრებისადმი თამარიც. იგი იქაურ ქართველებსა და მათ სავანეებს უხვ შესაწირავებს უგზავნიდა. ბასილ ეზოსმოდვარი წერს, რომ თამარი “წარავლენდის სარწმუნოთა თვსთა და დაავედრის ესრეთ: ”იწყეთ ალექსანდრიით ყოვლისა თანა ლუბიისა, სინისა მთისა”, და მათ კერძოთა ეკლესიათა, მონასტერთა და ერთა ქრიატიანეთა მოიკითხვიდის. ხოლო იერუსალიმისათვს რადღა საჭმარ არს თქმად, რამეთუ წარგზავნიდის ამათ ყოველთა შინა ეკლესიათა ბარძიმ-ფეშუმებსა, და სიწმიდეთა საბურავებსა და მონაზონთა და გლახაკთათვს ოქროთა აურაცხელთა”^[40].

საზღვარგარეთ მრავალრიცხოვანი ქართული სავანეების არსებობა ქართველთა პოლიტიკური გავლენის ნათელი დადასტურებაც იყო საერთაშორისო ასპარეზზე. უცხოეთში არსებული ეს სავანეები განსაკუთრებულ ზრუნვასა და დაცვას მოითხოვდა. დავით აღმაშენებლისა და თამარის ხანის საქართველოს საამისოდ პოლიტიკური და ეკონომიკური ძალაც კარგად შესწევდა.

ამ პერიოდის ყველაზე უფრო მნიშვნელოვან და მსხვილ საზღვარგარეთულ ცენტრებად უნდა ჩაითვალოს: ივერიის მონასტერი ათონის მთაზე, შავი მთა (ანტიოქიის მახლობლად, სირიაში), ჯვრის მონასტერი (პალესტინაში) და პეტრიწონის მონასტერი (დღევანდელ ბულგარეთში).

ქართული კულტურის სახელგანთქმული ცენტრი ათონის ივერიის მონასტერი დარსებულია X საუკუნის მეორე ნახევრის ცნობილი ქართველი მოღვაწეების იოანე და ექვთიმე ათონელების მიერ. მათ შემდეგ, XI საუკუნეში, გიორგი ათონელის დროს მონასტერმა მიაღწია თავისი აყვავების უმაღლეს საფეხურს და გადაიქცა ლავრად, მსხვილი სამეცნიერო-სასწავლო ცენტრით, რომელიც ცნობილია აგრეთვე ათონის აკადემიის სახელით. აქ მთავმოყრილი იყო ქართველთა საუკეთესო კულტურული ძალები, რომელთაც მიზნად დაისახეს გაეცნოთ თავიანთ თანამემამულეთათვის დასავლეთის ლიტერატურული სიმდიდრე და მემკვიდრეობა. აქ ითარგმნა და გადაიწერა მომეტებული ნაწილი იმ ლიტერატურული განმეულობისა, რომლითაც სამართლიანად ამაყობს ჩვენი ძველი მწერლობის ისტორია. აქ, ათონზე, შეიქმნა და ჩამოყალიბდა განსაკუთრებული სალიტერატურო, საგრამატიკო და საკალიგრაფიო სკოლა, რომელმაც წარუშლელი

კვალი დატოვა ჩვენს წარსულში. ერთი სიტყვით, არც ერთ სამონასტრო დაწესებულებას ისეთი მნიშვნელობა არ ჰქონია ჩვენი მწერლობისა და კულტურის ისტორიაში, როგორც ათონის ივერიის მონასტერს”^[41].

და აი სწორედ აქ, ათონზე მთელი სიდიადით გამოავლინა გიორგი მთაწმინდელმა (1009 - 1065წწ.) თავისი დიდი ნიჭი. გიორგის პრაქტიკულ-ორგანიზატორული მოღვაწეობა სცილდება მონასტრის კედლებს და ფართო სახელმწიფოებრივ მნიშვნელობას იღებს.

გიორგი ათონელი (მთაწმინდელი) გამოჩენილი მწიგნობარი და პრაქტიკული მოღვაწე ათონის ლიტერატურული ტრადიციების ღირსეული გამგრძელებელია. ექვთიმე ათონელის ლიტერატურული ტრადიციების ღირსეული განმგრძობი, იგი წარმატებით აგრძელებს მის ფართო წამოწყებას ქართული მწერლობის თარგმანებითა და ორიგინალური ნაწარმოებებით გამდიდრებისათვის. გიორგი ათონელისა და ათონის მთაზე მოღვაწე სხვა ქართველი სწავლულების საოცარი ენთუზიაზმის შედეგად XI - XII საუკუნეებში ჩვენში უკვე თარგმნილი იყო მსოფლიო კულტურის მნიშვნელოვანი ძეგლები, რაც უადრესად დიდი კულტურული მოვლენა იყო და მნიშვნელოვანი ფაქტორი ეროვნულ-ორიგინალური მწერლობისა და მეცნიერების განვითარებისათვის.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია გიორგი ათონელის პატრიოტული მოღვაწეობა. იგი მედგრად იდგა ქართული ეკლესიისა და სახელმწიფოს ინტერესების დაცვის სადარაჯოზე. საქმე იმაშია, რომ ათონის მონასტრის შესანიშნავმა ტაძარმა და იქ გაშლილმა ფართო მასშტაბის მოღვაწეობამ თავიდანვე მიიპყრო უცხოელთა ყურადღება, ხოლო ბერძენ ბერებს გაუჩნდათ სურვილი ამ ტაძრის მითვისებისა. ბერძნებმა დაიწყეს ყოველნაირი შევიწროება ქართველი ბერებისა, სურდათ რა მათი გამოძევება ათონიდან და აგრეთვე სხვა ქართული მონასტრებიდან, რომლებიც საბერძნეთში მდებარეობდა. ამ მიზნით ბერძნებმა თავიანთი შეტევა ათონზე ჯერ კიდევ 1019 - 1029 წლებში დაიწყეს, როდესაც მონასტრის წინამძღვრად გიორგი I ვარაზვაჩე იყო. ბერძნებმა გიორგი ვარაზვაჩეს ბიზანტიის იმპერატორ რომანოზ არგვირას წინააღმდეგ განდგომილობა და ლაღატი დასწამეს. ამ დაბეზლების შედეგად გიორგი გადასახლებულ იქნა მონოვატის კუნძულზე, სადაც აღესრულა კიდევაც 1029 წელს. ამ მომენტით ისარგებლეს ბერძნებმა. მონასტერი სამჯერ გამარცხეს ზედიზედ და ყოველი სიმდიდრე “მამათა ჩუენთა მოგებული, იავარიქმნა”, მოგვითხრობს გიორგი მთაწმინდელი^[42]. მისივე გადმოცემით, ბერძნებმა ჯერ იყო და “მთად ყოველი თანა-შეიწიესნ, ხოლო შემდეგ “საბერძნეთისა დიდებულნი და პალატის წარჩინებულნი ყოველნი მიდრიკნეს”, ამას ზედ ერთვოდა მათ მიერ ქართველთა ყოველდღიური გინებანი, ყვედრებანი და ფიზიკური შეურაცხყოფანიც კი. მაგალითად, მამა არსენი, რომელიც 1039 - 1041 წლებში ათონის მონასტრის წინამძღვარი იყო და რომელიც ქართველების დევნის წინააღმდეგ “ბერძენთა მეფეთა წინაშენ შუამდგომლობდა, ბერძნებისაგან მიგუემაცა და მრავალი შრომად დაითმინა და საპყრობილედ შეწყუდევა და კიცხევა და ბასრობად” იგემა^[43].

ბოლოს ბერძნებმა ისიც კი სცადეს, რომ მთლიანად წაეშალათ მონასტრის მაშენებელთა სახელი. ყოველივე ამან “დიდსა ურვასა შინა” ჩააყენა ათონის ქართველი პატრიოტები, რომლებსაც ისეთი აუტანელი ვითარება შეექმნათ, უფალს რომ არ მოეხედაო, - ამბობს გიორგი მთაწმინდელი, - დღეს არცერთი ქართველი არ იქნებოდა “ესევითარსა ამას ვრცელსა და დიდებულსა ლავრასა შინა, რომელი - ესე

ფრიადითა წარსაგებელითა და მრავალითა ოფლითა მათ წმიდათა მამათა ჩუენთაჲთა ჩუენ ქართველთათჳს აღმენებულ იყო და აღმართებულ”^[44].

მართალია, ამ სასტიკი შემოტევის დროს ქართველებმა მონასტერი დაინარჩუნეს ბერძენთა მიტაცებისაგან, მაგრამ ათონელი მოღვაწეები გრძნობდნენ, რომ ბერძენთა ეს შემოტევა უკანასკნელი არ იქნებოდა და რომ მომავალ თაობას დარჩენოდა წერილობითი დოკუმენტი ათონის მონასტერზე ქართველთა უცილობელი უფლებების შესახებ, სვიმეონის წინამძღვრობის დროს (1041 - 1042წწ.) შეადგინეს მოსახსენებელი, რომელშიც მოთხრობილია მოკლედ ისტორია ათონის ივერიის მონასტრისა, რომლის “სახელი და ღირსებაჲ” არა მარტო “ყოველსა საქართველოსა განეფინა”, “არამედ საბერძნეთსაცა”^[45]. ამ მოსახსენებელში ათონელი ძმები ხაზგასმით აღნიშნავენ აგრეთვე იმასაც, თუ რა მიზნით იქნენ დაშვებულნი თავდაპირველად მონასტერში ბერძნები; გადმოცემულია ექვთიმეს შემდგომი წინამძღვრის გიორგი I ვარაზვაჩეს საქმიანობა, რომელმაც განსაკუთრებით შეუწყო ხელი ბერძენთა მომრავლებას ამ მონასტერში; აღწერილია ქართველთა უიმედო მდგომარეობა გიორგი I ვარაზვაჩეს ექსორიობის ჟამს მონოვატის კუნძულზე, მონასტრის დარბევა ბერძნების მიერ, ქართველების დასმენა ბიზანტიის კეისრის წინაშე და ქართველთა უფლებრივი მდგომარეობის აღდგენა ათონის მონასტერზე.

ათონზე ამტყდარი ბრძოლის გამოძახილმა შავ მთამდეც მიაღწია და იქ მყოფი ბიზანტიელი ბერებიც განიმსჭვალნენ სურვილით იქაური ქართული მონასტრიდან მისი კანონიერი მემკვიდრენი და პატრონი გამოეძევინათ. ამ მიზნით სვიმეონ წმინდის მონასტერში ქართველებს ბერძნებმა ცილისწამება დაუწყეს, რომ ისინი არ არიან “ქემმარიტი” სარწმუნოების მატარებელნი, “მწვალებელთა” ჯგუფს ეკუთვნიან და არ იცავენ მართლმადიდებლური ეკლესიის წეს-ჩვეულებებსო. გიორგი მთაწმინდელის ბიოგრაფი გიორგი მცირე (ხუცესმონაზონი) ამ ცილისწამებით აღშფოთებული თავის თხზულებაში წერს: ბერძნებმა ”განიზრახეს გულარძნილობით, რადთა წმიდასა ამას და მართალსა სარწმუნოებასა ჩუენსა ბიჭი რადმე დასწამონ. და ესრეთმცა სრულიად აღმოგუფხურნეს დიდებულისა ამისაგან ლავრისა პირველითგან თვთ წმიდისა სვემონის მიერ დამკვიდრებულნი”^[46].

განსაკუთრებით რთულ ვითარებაში აღმოჩნდნენ შავი მთის ქართველები პატრიარქ თეოდოსის დროს, სიძულვილითა და შურით გაბოროტებულმა ბერძნებმა ახლად დანიშნულ თეოდოს პატრიარქს მიმართეს თხოვნით: “შეგუეწიენ, წმიდაო მეფეო, და გვკსენ დიდსა ჭირისაგან, და განგუათავისუფლენ კაცთაგან ამაოთა და უცხო თესლთა, რამეთუ არს მონასტერსა შინა ჩუენსა ვითარ სამეოცი კაცი, რომელნი ქართველად სახელ-იდებენ თავთა თვსთა და არა უწყით, თუ რასა ზრახვენ, ანუ რად არს სარწმუნოებაჲ მათი”^[47].

ახლად დანიშნულ პატრიარქს ერთობ დიდი გაკვირვება გამოუთქვამს, როდესაც ქართველების შესახებ ასეთი ცნობა მოუსმენია და დამბუზღებელი ბერძნებისათვის უპასუხნია: “ვითარ ეგების ესე, რომელმცა ქართველნი არა მართლმადიდებელნი იყვნეს”. ამის გამო, რომ პატრიარქმა ეჭვი შეიტანა ქართველთა არამართლმადიდებლობაში, ბერძნებმა თავიანთი “უკეთურებისა საფარველად” მას მოახსენეს, რომ ჩვენ არ ვიცით ისინი მართლა ქართველები არიან თუ სომხები, მაგრამ ერთი კი ცხადია: მათი ხუცესი ჩვენს მონასტერში ჟამს ვერ სწირავსო^[48].

გიორგი მცირე-ხუცესმონაზონის თხზულებიდან ჩვენს მიერ ზემომოტანილ ნაწყვეტში ის არის საყურადღებო, თუ რა იარაღით ებრძოდნენ ბერძნები ქართველ

ბერებს. კანონის მიხედვით, ქართველებს სრული უფლება ჰქონდათ სვიმონწმიდის მონასტერში ეცხოვრათ, რადგან ისინი, როგორც ზემოთ ვნახეთ, “პირველითგან თვთ წმიდისა სვემონის მიერ დამკვიდრებულნი იყვნენ იქ. მაგრამ ბერძნები ამ საკითხს არც კი შეხებიან; ისინი თავიანთ ჩვეულებრივ გზას დაადგნენ და ამ შემთხვევაშიც ბრძოლის ძველებურ მეთოდს მიმართეს: მათ ქართველებს “მწვალებლობის” ბრალდება წამოუყენეს. მეტად სერიოზული მდგომარეობა შეიქმნა: ქართველების “მწვალებლობის” დასამტკიცებლად ბერძნებმა პატრიარქს თავისებური საბუთიც კი წარუდგინეს.

პატრიარქი საქმის გამოძიებას შეუდგა. რისთვისაც ქართველთა მხრიდან ისეთი პიროვნების გამოძახება მოითხოვა, რომელიც ბერძნული ენისა და მწერლობის მცოდნე იქნებოდა. ასეთად კი ბერძნებმა გიორგი მთაწმინდელი დაუსახელეს პატრიარქს, რომლის შესახებაც მოახსენეს: “ჰე, არს ერთი ვინმე მონაზონი ღრამატიკოსი და ბერძნულთა წიგნთა ქართულად თარგმნის”^[49]. პატრიარქმა უმაღლვე გიორგი ათონელის მოყვანა ბრძანა და რადგანაც ის, გიორგი ათონელის ბიოგრაფის სიტყვით, “წუთ უმეცარ იყო ნათესავსა ჩუენსა”, ამიტომ მან ჯერ “ღმრთივსულიერთა წიგნთაგან” დაუწყო გამოკითხვა გიორგის. ეს უკანასკნელი ამომწურავ პასუხს იძლეოდა ყველაფერზე. მაშინ პატრიარქი დარწმუნდა, რომ გიორგი ათონელთან “მადლი ღმრთისა და დამკვიდრებულ არს” და ამიტომ პირდაპირ მისთვის საინტერესო საკითხზე დაუწყო მსჯელობა. მან ასე მიმართა გიორგი ათონელს: მართალია, შენ “ნათესავით ქართველი ხარ”, მაგრამ მსხვთა კულა ყოვლითა სწავლულებითა სრულიად ბერძენი ხარ, ამიტომ გთხოვთ მიპასუხოთ ქართველების შესახებ “არს რა ნაკლულევანება მართლისა სარწმუნოებისა და მათ თანა? გინა ურთიერთარს განყოფილება და შორის და ჩუენ შორის?”^[50]. პატრიარქის მიერ დასმული საკითხის ირგვლივ გიორგი ათონელმა ისეთი საფუძვლიანი და დაწვრილებითი ახსნა-განმარტება გააკეთა, რომ, მისივე ბიოგრაფის სიტყვით, “განაკვრნა მსმენელნი”. თვით პატრიარქიც თავის მხრივ დარწმუნდა ქართველთა “მართალ სარწმუნოებაში”. იგი იმასაც კარგად მიხვდა, რომ ყოველივე ის, რაც მას მოახსენეს ქართველების შესახებ ბერძნებმა, აშკარა სიცრუე და ცილისწამება იყო. ამიტომ ქართველების ცუდისმზრახველნი სვიმონწმინდელი “ამაო კაცნი” პატრიარქმა “ფრიად შეჰრისხნა და კანონსა ქუეშე საეკლესიოსა შეყარნა”^[51], ხოლო გიორგი ათონელს თვით მან და სხვებმაც “ქება და ნეტარება შეასხეს”^[52].

გიორგი ათონელთან საჯარო დისპუტის შემდეგ პატრიარქმა ნება დართო ქართველებს სვიმონწმიდის მონასტერში ჟამის წირვისა, რის უფლებაც მათ წინათ არ ჰქონდათ. გიორგი მცირე ხუცეს-მონაზონი აღფრთოვანებულია ამ გამარჯვების მოპოვებით და აღტაცებული წერს: ბერძნები, “რომელსა იგი რეცა სავნებლად ჩუენდა ჰგონებდეს, ესე ჩუენდა სარგებლად იქმნა”^[53].

1057 წელს ბრძოლამ შავი მთის ბიზანტიელ ბერებსა და ქართველებს შორის ახალი ძალით იფეთქა. ბრძოლისა და პაექრობის დროს ბერძნებმა ერთი ისეთი მნიშვნელოვანი საკითხი წამოჭრეს, რომელსაც ანტიოქიელი სასულიერო პირების აზრით, ქართველების მარცხი უნდა გამოეწვია. ეს საკითხი ქართული ეკლესიის დამოუკიდებლობისა და თვითმმართველობის კანონიერ უფლებას შეეხებოდა. რა თქმა უნდა, ეს საკითხი პირველად გიორგი ათონელის დროს არ დაისმებოდა. სრულიად მოულოდნელად ამგვარ საგანზე პაექრობის დაწყება შეუძლებელია. თავიდანვე უნდა გავითვალისწინოთ ერთი გარემოება: როდესაც ანტიოქიელი სასულიერო პირნი ამ საკითხზე დისპუტს იწყებდნენ, მათ აუცილებლად კარგად

უნდა სცოდნოდათ, რომ სწორედ აღნიშნული საკითხი იყო ქართული ეკლესიისათვის სახიფათო და რომ სწორედ ამ მხრივ შეიძლებოდა ქართველებზე გამარჯვების მოპოვება და მათი საბოლოო დამარცხება. სამწუხაროდ, ისტორიულ წყაროებში არ ჩანს, თუ ვინ ან როდის ჩააგონა ასეთი აზრი ანტიოქიის საპატრიარქოს; ისტორიული ცნობები უკვე გამწვავებული ბრძოლის სტადიას ასახავენ. გიორგი მცირეს გადმოცემით, გიორგო ათონელის დროს თურმე “კაცთა ვიეთმე მრავალღონეთა და მანქანათა მოაქსენეს და აუწყეს პატრეარქსა, ვითარმედ: მვითარ ესე, მეუფეო, რომელ ეკლესიანი და მღვდელთ-მოძღუარნი ქართლისანი არა რომელისა პატრიარქისა კელმწიფებასა ქუეშე არიან და ყოველნი საეკლესიონი წესნი მათ მიერ განეგებიან და თვთ დაისუმენ კათალიკოსთა და ეპისკოპოსთა”. ეს კი არაკანონიერია, იმიტომ რომ მათ ქვეყანაში ქრისტეს არცერთ მოციქულთაგანს არ უქადაგნია, და რაკი ეს ასეა, თანაც ქართველები “უმეცარი და სამწყსოდ მცირე” არიან, ამას გარდა, ჩვენს მახლობლადაც იმყოფებიან, ამიტომ “ჯერარს, რაფთა კელმწიფებასა ქუეშე ანტიოქელი პატრეარქისასა იმწყსებოდიან”, აქ იკურთხებოდეს მათი კათალიკოსი და ერთ სამწყსოში ვიმყოფებოდეთო^[54]. ამრიგად, როგორც ვხედავთ, საკითხი ეხებოდა ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის კანონიერებას.

აქვე ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ, რა თქმა უნდა, ანტიოქიის პატრიარქი ყოველნაირად შეეცდებოდა ქართული ეკლესიის დამორჩილებას და საამისოდ მხურველედ დაუჭერდა მხარს იმ პირთ, რომელთაც მას ეს საქმე ჩააგონეს. თავდაპირველად პატრიარქმა გადაწყვიტა, რომ ბრძოლის მშვიდობიანი მეთოდები გამოეყენებინა: მოლაპარაკება, ჩაგონება და რჩევა. ამ მიზნით ანტიოქიის პატრიარქმა ისევ გიორგი ათონელი მოიწვია, როგორც სწავლულებითა და მეცნიერებით განთქმული პირი, და ურჩია: “შენ, # ნეტარო მამაო, დაღაცათუ ნათესავით ქართველი ხარ, ხოლო სწავლულებითა და მეცნიერებითა ჩუენივე სწორი ხარ, ჯერ არს, რომელ ეკლესიანი და მღვდელთმოძღუარნი თქუენნი კელსა ქუეშე სამოციქულოდას ამის საყდრისასა იმწყსებოდიან, და ჰმართებსცა ესრეთ მიზეზითა მახლობელობისაფთა”^[55]. პატრიარქის ამ სიტყვებიდან ნათლად ჩანს, რომ იგი ამ საკითხის შესახებ საქმის გამოძიების დაწყებას არც კი აპირებდა. ის პირდაპირ, აშკარად და დაუფარავად უცხადებს გიორგი ათონელს თავის მისწრაფებას: საქართველოს ეკლესია ანტიოქიის საპატრიარქოს უნდა დაექვემდებაროს და თხოვს მას დახმარებას: “უწყი, ვითარმედ გისმენს მეფე თქუენი, უკეთუ მიუწერო და აუწყო უმჯობესი”^[56].

როგორც ირკვევა, ანტიოქიის პატრიარქს კარგად სცოდნია, თუ რა დიდი ავტორიტეტით სარგებლობდა გიორგი ათონელი მეფე ბაგრატ IV-ის წინაშე და მოუსურვებია ჯერ გიორგის დათანხმება ამ საკითხში, ხოლო შემდეგ მისი გამოყენება საქართველოს მეფისა და სამღვდელოების წინაშე. იმ შემთხვევაში, თუ მისი რჩევა-დარიგება არ გასჭრიდა და საქართველოს მეფე ქედს არ მოიხრიდა და ანტიოქიის პატრიარქის მოთხოვნაზე უარს განაცხადებდა, მაშინ პატრიარქი შეუპოვარ ბრძოლას გამოუცხადებდა ქართველებს და უკიდურესი ხასიათის ღონისძიებებს მიმართავდა. აი, ანტიოქიელი მამამთავრის მუქარის სიტყვებიც: “ხოლო უკუეთუ არა ისმინოს, მიუწერო ოთხთავე პატრიარქთა საყდრის-მოდგამთა ჩუენთა და ვაუწყო თვთრჩულობაჲ და ქედფიცხელობაჲ ნათესავისა თქუენისაჲ, და ვითარმედ თვნიერ სამოციქულოდას კანონისა თვთ იმწყსებიან და მოციქულთაგანი არავინ მისრულ არს ქუეყანასა მათსა” და ისეთ მწუხარებას შეგამთხვევთ, აშინებდა ანტიოქიის პატრიარქი გიორგი ათონელს, რომ თვით თქვენი მეფე იძულებული გახდეს ჩვენს წინაშე მოვიდეს და ჩვენ ხელმწიფობას დაემორჩილოსო^[57].

ამრიგად, ანტიოქიის საპატრიარქო ტახტი ამტკიცებდა: ქართული ეკლესია სრულიად უკანონოდ სარგებლობს ავტოკეფალიით, რადგან არცერთი თორმეტი მოციქულთაგანი არ ყოფილა საქართველოში და არ დაუარსებია იქ ეკლესიები. ეს უკანასკნელი გარემოება კი, საეკლესიო კანონების მიხედვით, აუცილებელი პირობა იყო ეკლესიური ავტოკეფალიისათვის.

როგორც ვხედავთ, ქართველები მეტად სახიფათო ვითარებაში აღმოჩნდნენ: აუცილებელი გახდა ისეთი დოკუმენტის გამოძებნა, რომელშიც ფიქსირებული იქნებოდა საქართველოში რომელიმე მოციქულის მიერ ქრისტიანობის ქადაგება. თუ ასეთი საბუთი აღმოჩნდებოდა, ქართველების საქმე გამარჯვებით დამთავრდებოდა, და თუ არა, მაშინ ანტიოქიის პატრიარქს ადვილად შეეძლო თავისი მუქარა სისრულეში მოეყვანა და მოესპო ქართული ეკლესიის დამოუკიდებლობა.

ამ უაღრესად კრიტიკულ მომენტში გიორგი ათონელმა ქართული ეროვნული ეკლესიის დამოუკიდებლობას იმ დროისათვის შეურყეველი კანონიერი საბუთი მოიპოვა და იხსნა იგი ბერძენთა სამღვდელოების მიმტაცებლობისაგან. მიუხედავად იმისა, რომ პატრიარქის საქციელმა ის ძალზე აღაშფოთა, მან მაინც თავი შეიკავა და მშვიდად, მაგრამ გაბედულად მოახსენა მას: # წმიდაო მეუფეო, რაფსათვს დ მე ესრეთ ადვილად ჰელჰყავ დიდისა ამისა და მალლისა საქმისა მოგონებად და აღსრულებად, და ვინ-მე არიან უგუნურნი იგი გამზრახნი შენნი, ანუ რად ესრეთ უგუნურად შეგირაცხიეს ნათესავი ქართველთაჲ, წრფელი და უმანკოდ? აჰა ესერა ვარ მე უნარჩევესი და უმდაბლესი ყოველთა ძმათა ჩემთაჲ. მე მოგეც მათ ყოველთა წილ პასუხი^[58], - და მოითხოვა წიგნი “მიმოსლვაჲ ანდრია მოციქულისაჲ”. როდესაც პატრიარქმა ბრძანა და ეს წიგნი გიორგი ათონელს მოუტანეს, სანამ იგი შესაფერის ადგილს წაიკითხავდა, პატრიარქს უთხრა: “წმიდაო მეუფეო, შენ იტყვ, ვითარმედ თავისა მის მოციქულთაჲსა პეტრეს საყდარსა ვზიო. ხოლო ჩუენ პირველწოდებულისა და ძმისა თვისისა მწოდებელისა ნაწილნი ვართ და სამწყსონი და მის მიერ მოქცეულნი და განათლებულნი. და ერთი წმიდათა ათორმეტთა მოციქულთაგანი, სიმონ ვიტყვ კანანელსა, ქუეყანასა ჩუენსა დამარხულ არს აფხაზეთს, რომელსა ნიკოფსი ეწოდების”. აი, “ამათ წმიდათა მოციქულთა განათლებულნი ვართ” ჩვენ, ქართველნი, “ამას საფუძველსა ზედა მართლმადიდებლობისასა და მცნებათა და ქადაგებათა ზედა წმიდათა მათ მოციქულთასა მტკიცე ვართ”^[59]. გიორგი ათონელის საბუთიანობა იმდენად დამაჯერებელი და მტკიცე საფუძველზე იყო დამყარებული, რომ პატრიარქმა ხმის ამოღებაც კი ვეღარ შეძლო გიორგის დებულების საწინააღმდეგოდ. ამიტომ ახლა მან თვით მიიტანა იერიში ბერძნებზე და ასეთი კითხვა დაუსვა პატრიარქს: რაკი თქვენ სიტყვა დამორჩილებაზე ჩამოაგდეთ, “შუენის ესრეთ, რაფთა წოდებული იგი მწოდებელსა მას დაემორჩილოს, რამეთუ პეტრესი ჯერ-არს, რაფთა დაემორჩილოს მწოდებელსა თვისსა და ძმასა ანდრეას, და რაფთა თქუენ ჩუენ დაგუემორჩილნეთ”^[60].

გიორგი ათონელმა, რა თქმა უნდა, კარგად იცოდა, რომ ანტიოქიის პატრიარქი საქართველოს საეკლესიო იერარქიას არ დაექვემდებარებოდა, მაგრამ თავისი პასუხით მაინც ჩააგონა პატრიარქს, რომ თქვენ მოგაქციათ წოდებულმა პეტრემ, ხოლო ჩვენ მისმა მწოდებელმა ანდრიამ. ანდრია, როგორც პირველწოდებული, უფროსია პეტრეზე, ამიტომ პეტრეს მოქცეული ერი, ჯერ არს, ემორჩილებოდეს ანდრიას მოქცეულ ერსო. ასეთი ლოგიკური დასკვნით გიორგი ათონელმა არათუ გვერდით ამოუყენა ქართველები ბერძნებს, არამედ მათზე მაღლაც კი დააყენა ისინი.

გიორგი ათონელი ამაზე უფრო შორს მიდის ბერძნებთან პაექრობაში. მან ანტიოქიის პატრიარქს ისიც შეახსენა, რომ ქართველები არასოდეს ყოფილან “წვალებისა მიმართ მიდრეკილ”, ხოლო თქვენ ნუ დაგავიწყდებათ, რომ “იყო ჟამი, რომელ ყოველსა საბერძნეთსა შინა მართლმადიდებლობაჲ არაჲ იპოებოდა” და მართლმადიდებლობის კერად მხოლოდ ქართლის საკათალიკოსო და საყდარი ითვლებოდა, ისე რომ VIII საუკუნეში თვით “იოანე, გუთელი ეპისკოპოსი, მცხეთას იკურთხა ეპისკოპოსად, ვითარცა სწერია დიდსა სვნაქსარსა”. ყოველივე ამის შემდეგ თქვენ, ბერძნები, ჩვენ, ქართველებს, მაინც უმეცრად და სუბუქად გუხედავთ”, ხოლო “თავნი თქუენნი ბრძენ და მძიმე გიყოფიან”^[61]. პატრიარქი სრულებითაც არ მოელოდა ასე მკაცრად თავის დამარცხებას, პირიქით, თავის გამარჯვებაში მას ეჭვიც კი არ ეპარებოდა, მაგრამ რაკი გიორგი ათონელის მიერ ის ძლეულ იქნა, მას მხოლოს ისღა დარჩენოდა, რომ პაექრობაზე მყოფ მღვდელთ-მოძღვრებისა და ერისკაცებისათვის ღიმილით ეთქვა: “ხედავთ ბერსა ამას, ვითარ მარტო ესოდენსა სიმრავლესა გუერევის, ვეკრძალნეთ, ნუუკუე წინააღმდეგობა შეგუემთხვოს და არა ხოლო თუ სიტყვთ, არამედ საქმით გუამხილოს ძლეულებაჲ ჩუენი და დაგვმრწემნეს და დაგვმრემლნეს”^[62].

ამრიგად, გიორგი ათონელმა აღამაღლა ქართველები უცხოელთა თვალში, განამტკიცა მათი მდგომარეობა ათონის ივერიისა და შავი მთის მონასტრებში. მან საჯარო დისპუტზე გამოავლინა საუცხოო ცოდნა ისტორიისა, დოგმატიკისა, საეკლესიო სამართლისა და შესანიშნავად დაიცვა ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის კანონიერება. აქვე განსაკუთრებით ხაზი უნდა გაესვას იმ გარემოებას, რომ იმ დროისათვის ქვეყნის ავტოკეფალიის საკითხი ვიწრო ეკლესიურ-აღმსარებლობითი საკითხი როდი იყო, იგი ერის თვითმყოფადი კულტურის ერთ-ერთ მთავარ დამადასტურებელ არგუმენტად უნდა მივიჩნიოთ. ასე რომ, სარწმუნოებრივი საკითხი უშუალოდ ეჯაჭვებოდა დიდ ეროვნულ პრობლემას.

ამრიგად, როგორც ვხედავთ, ათონის ივერიის მონასტერში გიორგი ათონელის სახით ერივნული ღირსების სადარაჯოზე იდგა პიროვნება, რომელიც ნათელყოფდა, რომ მშობლიური კულტურის დაცვა საჭიროა არა მარტო ხმლით ხელში, არამედ სიბრძნითა და განსწავლულობით. ის არა მარტო იკვლევდა, არამედ თვით ქმნიდა ეროვნულ კულტურას. მისმა მრავალფეროვანმა და ნაყოფიერმა შემოქმედებითმა მოღვაწეობამ ათონის მთაზე შექმნა მტკიცე საფუძველი XI - XII საუკუნეების ქართული კულტურისათვის.

ათონის ივერთა ლავრის ისტორიაში მნიშვნელოვანი ადგილი დაიმკვიდრა აგრეთვე გიორგი მცირემ. (ხუცესმონაზონი, XI ს.) იგი გიორგი ათონელის მოწაფე და მისი ერთგული თანამოღვაწე იყო. ანტიოქიასა თუ შავ მთაზე, იერუსალიმსა და საქართველოში, კონსტანტინოპოლსა თუ ათონზე - გიორგი მცირე მუდამ განუყრელი თანამგზავრი იყო თავისი დიდი მოძღვრისა. გიორგი ათონელის გარდაცვლების შემდეგ, როდესაც მისი ცხედარი კონსტანტინოპოლიდან ათონზე გადაასვენეს, გიორგი მცირეც ათონის ივერში გადავიდა და იქ დამკვიდრდა სამუდამოდ თავისი სახელოვანი მასწავლებლის წმინდა საფლავის ახლოს. გიორგი მცირეს ერთ-ერთი დიდი დამსახურება სწორედ იმაში მდგომარეობს, რომ მან თავის ნაწარმოებში (“ცხოვრებაჲ გიორგი მთაწმიდელისაჲ”) მომავალ თაობას პირუთვნელად შემოუწინა ათონის დიდი მოღვაწის გიორგი ათონელის ცხოვრება და შემოქმედება.

XI საუკუნეში ათონზე მოღვაწეობდნენ ცნობილი ქართველი ჰიმნოგრაფები: ეზრა, ბასილი და ზოსიმე.

ათონის სკოლამ თავისი ფასდაუდებელი საქმიანობით დიდად შეუწყო ხელი ქართული კულტურის აყვავებას XI - XII საუკუნეებში. ათონის ივერთა მონასტერი თავისი არსებობის მანძილზე მუდამ წარმოადგენდა ქართველთა ეროვნული იდეალების მატარებელს ბიზანტიაში. ათონის მთის მოღვაწეთა მიზანი იყო: საქართველოს ეროვნული პრესტიჟის ამაღლება და ქართველ მოღვაწეთა ავტორიტეტის განმტკიცება ბიზანტიელთა თვალში. ამ მიმართებით ყურადღებას იპყრობს ათონზე მყოფი ბერძენი და სლავი ბერების საქმიანობის ხასიათი. “ათონზე ბერძენი და სლავი ბერები საუკუნის ბოლოდან ვიდრე დღემდე მთელ თავის სიცოცხლეს ატარებენ ღმერთზე ფიქრსა და ლოცვაში, და ამიტომ მეცნიერებას არ ეტანებოდნენ. ერიდან მოსული მეცნიერული ცოდნის მქონენიც კი უგულვებელყოფდნენ მეცნიერებას და მხოლოდ სულის ცხოვნებაზე ზრუნავდნენ”^[63].

სულ სხვანაირად იქცეოდნენ ქართველი ბერები: ისინი მეცნიერულ და ლიტერატურულ მუშაობას ყველა სხვა საქმიანობაზე მაღლა აყენებდნენ. განუზომელია ამ მხრივ ათონის მთის ქართველთა დამსახურება. და თუ ქართულმა კულტურამ თავის უმაღლეს გაფურჩქვნას სწორედ XI - XII საუკუნეებში მიაღწია, საამისოდ ნაყოფიერი ნიადაგი მოამზადა ათონის ლავრის მოღვაწეობამ. ამ უკანასკნელის გარეშე “ჩვენი კულტურის ისტორიას, შეიძლება სხვა სახე და ხასიათი მიეღო”^[64].

დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა აგრეთვე ქართველთა სამონასტრო კოლონიას შავ მთაზე, ისტორიულ სირიაში, ანტიოქიის მახლობლად (ამჟამად თურქეთის ფარგლებშია). შავი მთის მონასტრებში მრავლად იყრიდნენ თავს ბერძენები, სირიელები, სომხები და სხვ. ძველთაგანვე აქეთკენ მოისწრაფოდნენ ქართველი მოღვაწენიც. მას შემდეგ, რაც სირია არაბებმა დაიპყრეს, ქართველთა კავშირი ანტიოქიასთან შედარებით შესუსტდა, მაგრამ არ შეწყვეტილა. შავ მთაზე მცხოვრებ ქართველთა რიცხვი განსაკუთრებით გაიზარდა XI საუკუნეში. სწორედ ამ პერიოდში აქვს ადგილი მათი კულტურულ-ლიტერატურული მოღვაწეობის გაძლიერებას, რასაც ხელი შეუწყო, ერთი მხრივ, სირიის განთავისუფლებამ მუსლიმანი დამპყრობლებისაგან და მისმა ბიზანტიის ხელისუფლების ქვეშ მოქცევამ (969 - 1084წწ.), ხოლო, მეორე მხრივ, იმ ფაქტმა, რომ ანტიოქია გადაიქცა ქრისტიანული ლიტერატურის ცენტრად.

ქართული სამონასტრო კოლონიზაცია შავ მთაზე ფართოდ გაიშალა XI საუკუნის 30-იან წლებში, როდესაც აქ დასახლდა მრავალი ცნობილი მოღვაწე სამხრეთ საქართველოდან (შატბერდი, ოშკი, ტბეთი და სხვ.) მრავალი ქართველი ცხოვრობდა შავი მთის ისეთ სავანეებში, როგორც იყო: სვიმეონ საკვირველმოქმედის ლავრა, კასტანა, კალიპოსი და სხვ. სვიმეონის ლავრაში ქართველებს საკუთარი ეკლესიაც კი ჰქონიათ; კასტანაში დაახლოებით 1091 წლისათვის წინამძღვრად ყოფილა ეფრემ მცირე; კალიპოსში XI საუკუნის მეორე ნახევარში მოღვაწეობდა არსენ კალიპოსელი^[65]. ქართველთა სამოღვაწეო ობიექტი ყოფილა ალექსანდრიის მონასტერი - “უდაბნო ლერწმის ხევისა ზღვის პირსა, რომელ არს დასასრულსა შავისა მთისასა, მახლობელად სელევკიისა”^[66].

ზემოაღნიშნულ სავანეებში დასახლებული ქართული კულტურის მოღვაწენი აგრძელებდნენ და ავითარებდნენ ტაო-კლარჯეთის ლიტერატურული სკოლის ტრადიციებს. ისინი მჭიდრო ურთიერთობას ამყარებდნენ ბიზანტიაში

მდებარე ქართულ სავანეებთან, განსაკუთრებით კი მაშინდელი ქართული ლიტერატურის ისეთ მნიშვნელოვან კერასთან, როგორც იყო ათონის ივერიის მონასტერი. შავი მთის სავანეებში მცხოვრები ქართველები ეცნობოდნენ ბერძნულ-სირიულ-არაბულ სამყაროში შექმნილ ზოგადქრისტიანულ ლიტერატურას, ეწეოდნენ მეტად ნაყოფიერ და მრავალმხრივ კულტურულ-საგანმანათლებლო მუშაობას, ენერგიულად ებრძოდნენ ბერძენთა მოძალეობას, თავგანწირვით იცავდნენ თავისი სამშობლოს საეკლესიო და კულტურულ დამოუკიდებლობას^[67].

გაცხოველებული შემოქმედებითი მუშაობა გაჩაღდა შავი მთის ქართულ კოლონიაში XI საუკუნის შუახანებში, როდესაც აქ ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა გიორგი დაყუდებული (გიორგი შავმთელად წოდებული). იგი იყო გამოჩენილი მეცნიერი ბერი, რომელიც აღფრთოვანებული იყო სამშობლოსადმი ღრმა და გულწრფელი სიყვარულით. სვიმეონ წმინდის ლავრაში მოღვაწე ქართველი მწიგნობარი ბერი გიორგი დაყუდებული, გიორგი მცირეს დახასიათებით, იყო კაცი “ვითარცა გურიტი უბიწოდ და ტრედი უმანკოდ, კაცი ზეცისაჲ და ანგელოზი ქუეყანისაჲ”. ჰაგიოგრაფი ერთგან მას საქართველოს დიდ მნათობს უწოდებს (“დიდი მნათობი ნათესავისა ჩუენისა”)^[68].

გიორგი დაყუდებული გამოირჩეოდა თავისი ფართო მწიგნობრულ-ლიტერატურული ინტერესებით. მისი ხელმძღვანელობით ჩამოყალიბდა ქართული კულტურის ერთ-ერთი გამოჩენილი წარმომადგენლის გიორგი ათონელის (1009 - 1065) ტალანტი, რომელმაც თავისი ზოგიერთი შესანიშნავი ნაშრომი აქ, შავ მთაზე შექმნა. აქვე ეწეოდა ლიტერატურულ-შემოქმედებით საქმიანობას ცნობილი ჰაგიოგრაფი გიორგი მცირე (XI ს.), მართალია, გიორგი ათონელისა და გიორგი მცირეს ცხოვრება და შემოქმედება ძირითადად ათონის მთაზე მიმდინარეობდა და ისინი ქართული კულტურის ისტორიაში შესული არიან როგორც ე.წ. ათონელი მოღვაწენი, მაგრამ სწორედ შავ მთაზე გაიარეს მათ თავდაპირველად შესანიშნავი ლიტერატურული სკოლა^[69].

შავ მთაზე არსებულმა ქართულმა სავანემ კიდევ უფრო გააძლიერა თავისი მუშაობა XI საუკუნის II ნახევარში, როდესაც აქურ ლიტერატურულ სკოლას სათავეში ჩაუდგა ღრმად ერუდირებული მწერალი და მეცნიერი, ფილოლოგი და ფილოსოფოსი ეფრემ მცირე, რომელმაც მთელი ეპოქა შექმნა ქართული კულტურის ისტორიაში. ეფრემ მცირემ მჭიდრო კავშირი დამყარა ადგილობრივ ბერძნულ-სირიულ-არაბულ ლიტერატურულ წრეებთან. მაგალითად, მას მეგობრული განწყობილება ჰქონია ნიკონ შავმთელთან და იოანე დამასკელის ცხოვრების არაბული ვერსიის ავტორ მიქაელთან. აღსანიშნავია, რომ შავი მთის ქართველთა განკარგულებაში ყოფილა ანტიოქიის პატრიარქ თეოდორეს მიერ სვიმეონ საკვირველმოქმედის მონასტერში დაარსებული წიგნთსაცავი, რომელშიც ეფრემ მცირის დროს 420 წიგნი ყოფილა^[70].

ამ პერიოდში შავ მთაზე ეფრემთან ერთად და მისი ხელმძღვანელობით აქტიურად მოღვაწეობდა ქართველ მწიგნობართა მრავალრიცხოვანი ჯგუფი (არსენ კალიპოსელი, საბა სულაის ძე თუხარელი, ანტონ ტბელი, იოანე მთვარაის ძე და სხვანი).

შავი მთის ქართულ სავანეში შეიქმნა ძლიერი ფილოსოფიურ-თეოლოგიური სკოლა, განვითარდა ქართული ლიტერატურული აზროვნება, იწერებოდა და ითარგმნებოდა ათეულობით პირველხარისხოვანი ნიმუშები საეკლესიო ლიტერატურისა სხვადასხვა დარგში (ბიბლიოლოგია, ეგზეგეტიკა, დოგმატიკა, პოლემიკა, ჰაგიოგრაფია, ჰომილეტიკა და ა.შ.). შავი მთის ქართველი

მოღვაწენი წარმატებით ამუშავებდნენ საქართველოში ქრისტიანობის გავრცელებასთან დაკავშირებულ პრობლემებს; მათ შეიმუშავეს თარგმნის საგანგებო თეორია; ამზადებდნენ მრავალრიცხოვან ხელნაწერებს^[71].

ქართული კულტურის ისტორიაში განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის დაარსებას. ქრისტიანული სამყაროს ცენტრში - იერუსალიმში - ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ქართული კულტურის კერის ჯვრის მონასტრის დაარსება დიდი მოვლენა იყო შუა საუკუნეების საქართველოს კულტურულ ცხოვრებაში.

როგორც ცნობილია, საქართველოს ურთიერთობას პალესტინასთან უძველესი ტრადიციები აქვს. ტიმოთე გაბაშვილის ცნობით, ჯვრის მონასტრის ადგილი მოიპოვა ნინოს მიერ იერუსალიმში წარგზავნილმა მირიან მეფემ. მართალია, ეს გვიანდელი ლეგენდარული ცნობა ჯვრის მონასტრის აშენების პროცესშია შექმნილი^[72], მაგრამ იგი მაინც კარგად ასახავს ამ ურთიერთობის უძველეს ტრადიციებზე მინიშნებას.

სამეცნიერო ლიტერატურაში გარკვეულია, რომ ქართველები ჯერ კიდევ V საუკუნიდან მონაწილეობდნენ საბა განწმენდილის ლავრის დიდ სამონასტრო ცხოვრებაში. ამ ურთიერთობის ნათელი დადასტურებაა აგრეთვე პეტრე იბერიელის მიერ პალესტინაში რამდენიმე ქართული მონასტრისა და სასტუმრო სახლის დაარსება^[73]. IX - X საუკუნეებში არაბთა ძალმომრეობის გაძლიერებასთან დაკავშირებით ქართული ელემენტი საბა განწმენდილის ლავრიდან სინას მთაზე გახიზნულა, სადაც შედარებით მყუდროება სუფევდა. არაბთა რეაქცია პალესტინის ქართული კულტურის კერებისა და ქართველების მიმართ XI საუკუნის დასაწყისიდან თანდათანობით შენელდა, რამაც კვლავ გააძლიერა ქართველების დაინტერესება პალესტინის “წმინდან ადგილებით და იქ საკუთარი ეკლესია-მონასტრების დაფუძნება მომდევნო ხანებში კიდევ უფრო მეტი ინტენსივობით წარიმართა. პალესტინის ქართული კოლონიის ისტორიაში ამ ორიენტაციის დაგვირგვინებად მაინც იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის დაარსება უნდა მივიჩნიოთ, რომელმაც “დიდი წვლილი შეიტანა ქართული მწერლობის განვითარებაში და ხელი შეუწყო ქართული სახელმწიფოს საერთაშორისო პრესტიჟის ზრდას და განმტკიცებას”^[74]. კულტურის ამ კერისადმი განსაკუთრებული ინტერესი გამოწვეულია იმითაც, რომ ის იყო პალესტინის ყველა ქართული მონასტრისა და ეკლესიის ადმინისტრაციული და სულიერ-კულტურული ცენტრი^[75].

როგორც ვარაუდობენ, ჯვრის მონასტერი პალესტინაში ქართველების მიერ აშენებულ იქნა XI საუკუნის 40 - 50-იან წლებში. იგი მდებარეობდა იერუსალიმის მახლობლად (ამჟამად მოქცეულია იერუსალიმის ახალი საცხოვრებელი კვარტლების ცენტრში). ეს მონასტერი ექვთიმე მთაწმინდელის ბრძანებით აუშენებია ვინმე პროხორე ქართველს, რომელიც წარმოშობით შავშეთის ქვეყნიდან ყოფილა. პროხორეს ცხოვრების სვინაქსარული რედაქციის ანონიმი ავტორი მოგვითხრობს, რომ პროხორემ “იწყო შენებად მონასტრისა მახლობელად იერუსალჴმსა, დასავალით კერძო, რომელსა უწოდიან ჯუარისა მონასტერი. და აღაშენა, და განასრულა, და შეამკო ეკლესია ყოვლითა სამკაულითან. აქ მას შემოუკრებია ოთხმოცამდე მძმანი მოღვაწენინ, უზრუნველუყვია ისინი ყოველივე სახმარით და განუჩენია მათთვის მწესი და კანონი მონასტრისაჲ მსგავსადვე წმიდისა საბაჲს ლავრისა”^[76]. მონასტრის შენებაში პროხორეს მატერიალურ დახმარებას უწევდა მეფე ბაგრატ IV, განსაკუთრებით კი დედამისი მარიამი.

გიორგი მცირეს მოთხოვნით, როდესაც “ნეტარი მამაჲ პროხორე... ჯუარისა მონასტერსა აშენებდა”, მარიამ დედოფალმა მას გიორგი ათონელის ხელით უხვი შეწირულება გაუგზავნა: “საფასითა ფრიად შეეწია”, - წერს ჰაგიოგრაფი^[77].

თავდაპირველად, სანამ მონასტრის მშენებლობა დამთავრდებოდა, საჭირო წიგნებს ამ მონასტერს სწირავდნენ ათონის მოღვაწენი, ხოლო შემდეგ კი თვით ჯვრის მონასტერში გაჩაღდა დიდი მწიგნობრულ-ლიტერატურული მუშაობა, რომელსაც საფუძველი ჩაუყარა პროხორე ქართველმა. მისი მეთაურობით აქ მრავალი მწერალი და მწიგნობარი ეწეოდა აქტიურ მრავალმხრივ კულტურულ საქმიანობას. სულ მალე იერუსალიმის ჯვრის მონასტერი გადაიქცა ქართული კულტურის მძლავრ კერად. აქ წარმოებდა თხზულებათა გადაწერა, რომელთაც შემდეგში ფართოდ ავრცელებდნენ საქართველოს ეკლესია-მონასტრებში. ჯვრის მონასტრის ქართული მწერლობა თავისი ხასიათითაც და შინაარსითაც აგრძელებდა ათონის ლიტერატურული სკოლის ტრადიციებს^[78]. საუკუნეთა განმავლობაში ჯვრის მონასტერი წარმოადგენდა პალესტინის ქართველთა საიმედო თავშესაფარსა და დასაყრდენ პუნქტს. იგი იყო იერუსალიმის ქართულ სავანეთა ადმინისტრაციულ-ორგანიზაციული ცენტრი. ჯვრის მონასტერში გაჩაღებული შემოქმედებითი მუშაობის შედეგად შეიქმნა არაერთი ორიგინალური თხზულება. სწორედ ამ მონასტრის კედლებშია შექმნილი XI საუკუნის 70 - 80-იან წლებში თვით ამ მონასტრის მშენებლის პროხორე ქართველის სვინაქსარული ცხოვრება^[79]. მისი ავტორი უნდა იყოს ჯვრის მონასტრის თვითმხილველი ქართველი მოღვაწე.

იერუსალიმის ჯვრის მონასტერს “მუდმივი კავშირი ჰქონდა მოწინავე ქრისტიანულ ქვეყნებთან, რომელთაც თავისი წარმომადგენლები ჰყავდათ იერუსალიმში. ჯვარს გაჰქონდა საერთაშორისო ასპარეზზე ქართული კულტურის მონაპოვარი საქართველოს პოლიტიკური პრესტიჟის გაზრდის მიზნით, ამიტომ ჯვრის მონასტრის ეკონომიკურ თუ უფლებრივ მდგომარეობაზე ზრუნვა ქართული სახელმწიფოს პოლიტიკური თუ კულტურული პროგრამის ნაწილი იყო”^[80]. ქართველი მეფენი, მათ შორის დავით აღმაშენებელი და თამარი, დიდად ზრუნავდნენ ჯვრის მონასტრის კეთილდღეობაზე და მას დიდ შესაწირავებს უგზავნიდნენ.

როგორც ცნობილია, ჯვაროსანთა მიერ იერუსალიმის აღებისა და იერუსალიმის სამეფოს შექმნის შემდეგ (1099 - 1187წწ.) მართლმადიდებლური ტაძრების დიდი უმრავლესობა ლათინებმა დაისაკუთრეს. იერუსალიმში ჯვაროსანთა ბატონობის ხანაში ჯვრის მონასტერი კვლავ ქართველთა ხელში იყო და ლათინთა დიდი პატივისცემითაც სარგებლობდა. თუმცა აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ლათინთა სამეფოს არსებობის ბოლო პერიოდში ჯვაროსნები ცდილობდნენ გარკვეული უფლებები მოეპოვებინათ ჯვრის მონასტერზე და მას მძიმე გადასახადებით ბეგრავენ^[81]. როგორც ჩანს, სწორედ ამავე პერიოდში ჯვრის მონასტრის მამულებისა და ზვრების ნაწილი იერუსალიმის მეფის ბალდუინ IV-ის ხელში ყოფილა^[82]. მაგრამ მამულებისა და ვენახების დაკარგვას ჯვრის მონასტრის ბერები ადვილად ვერ შეჰგუებიათ. 1178 - 1184 წლებში იერუსალიმში ყოფნის დროს ნიკოლოზ გულაბერიძეს ყველა ზომა მიუღია იმისათვის, რომ დაეცვა ჯვრის მონასტრის ქონება და მამულები განიავებისაგან. ნ. გულაბერიძის ადაპიდან ირკვევა, რომ მას “უკმოუსყიდია”, ე.ი. გამოუსყიდია მონასტრის ვენახი და სხვაც მრავალი წარუგია მონასტრისადმი^[83].

1187 წელს იერუსალიმი მუსლიმანებმა დაიპყრეს. ჯვაროსანთა მეფეებისაგან შეწუხებული ადგილობრივი მოსახლეობა სულთან სალადინის მიერ

იერუსალიმის დაპყრობას სიხარულით შეხვდა. იერუსალიმის ქართულ სავანეებს იმადი მიეცათ, რომ სალადინის შემწეობით ისინი დაიბრუნებდნენ ლათინთაგან ჩამორთმეულ მონასტრებს, მამულებსა და უფლებებს წმინდა ადგილებზე.

სალადინის ისტორიკოსის ბეჰა ედ-დინის ცნობით, 1187 წელს იერუსალიმში თამარი ელჩობას აგზავნის სავანეებო ინსტრუქციით, რომელიც შეეხებოდა ქართველების მიერ იერუსალიმში მოპოვებულ წმინდა ადგილებს. ქართველები ჩიოდნენ, რომ მათ ჩამოართვეს წმინდა ადგილები. ქართველთა დესპანი მოითხოვდა სულთანისაგან ამ ადგილებზე ქართველთა უფლებების აღდგენას^[84]. როგორც ვხედავთ, აქ უკვე ჩვენ საქმე გვაქვს ქართული ფეოდალური მონარქიის მესვეურთა სახელმწიფოებრივ ღონისძიებასთან. თამარის დიპლომატიურმა ჩარევამ უზრუნველყო იერუსალიმის ქართული სავანეების შეუვალობა და მასში მცხოვრები ქართველების ხელშეუხებლობა.

იერუსალიმის ქართული კოლონიის მდგომარეობა მკვეთრად გაუარესდა XIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან, როდესაც მონღოლთა შემოსევებმა შეარყიეს ქართული სახელმწიფოს ძლიერება და მას წინანდებურად აღარ შესწევდა ძალა ეზრუნა და მტკიცედ დაეცვა თავისი წმინდა ადგილები იერუსალიმში.

განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს აგრეთვე პეტრიწონის მონასტრის დიდი როლი ქართული კულტურის ისტორიაში. ეს მონასტერი 1083 წელს აუშენებია ტაოელ ქართველს, ბიზანტიის ისტორიაში კარგად ცნობილ პიროვნებას, გამოჩენილ პოლიტიკურ და სამხედრო მოღვაწეს “დასავლეთის დიდ დომესტიკოსს” გრიგოლ ბაკურიანისძეს. მის მიერ დაარსებული მონასტერი მდებარეობს ბულგარეთში, როდოპის მთებში ჩეპელარსკას ხევზე ქ. ფილიპოპოლის (ახლანდელი პლოვდივი) მახლობლად სოფელ პეტრიწონში, სადაც ამჟამად არის ბულგარეთის სოფელი ბაჩკოვო. მონასტერი შედგებოდა სამი ეკლესიისა და საცხოვრებელი სენაკებისაგან საჭირო სათავსებითურთ. ეკლესიათაგან მთავარი იყო ღვთისმშობლის სახელზე აგებული, ხოლო ორი მომცრო კი ატარებდა იოანე ნათლისმცემლისა და წმ. გიორგის სახელს. ამას გარდა, მონასტრის გალავნის გარეთ, 200-ოდე ნაბიჯის მოშორებით გრიგოლმა ააშენა “სამარხო” (ანუ სამვალე). აღსანიშნავია, რომ სწორედ ამ სამვალეში გადმოასვენა გრიგოლმა თავისი ძმა აბაზ მაგისტროსი, რომელიც მონასტრის აგებამდე გარდაიცვალა. აქვეა დასაფლავებული თვით გრიგოლ ბაკურიანის ძეც, რომელიც გმირულად დაეცა პაჭანიკებთან ბრძოლაში 1086 წელს^[85]. გრიგოლ ბაკურიანისძემ შესანიშნავად მოაწყო თავისი დაარსებული მონასტერი: აუგო ერთი სასწიფო (საავადმყოფო) და სამი სასტუმრო სხვადასხვა ადგილას. უზრუნველყო ეკონომიკურადაც: შესწირა სოფლები გლეხებითურთ, ციხე-ქალაქები, სამოვრები, ზვრები, სათევზაო ტბა, წისქვილი და სხვ. ამას გარდა, გრიგოლმა მონასტერს შესწირა საეკლესიო წიგნები, ხატები, ჯვრები, სამოსელი. განსაკუთრებით საყურადღებოა ის გარემოება, რომ გრიგოლ ბაკურიანისძეს მონასტრებთან დაუარსებია სემინარია, სადაც ქართველი ახალგაზრდები სწავლობდნენ ყველაფერს, რაც საჭირო იყო საეკლესიო მსახურებისათვის. სემინარიის მოსწავლეები სასმელ-საჭმელს და ტანისამოსს მონასტრისაგან იღებდნენ. სწავლის დასრულების შემდეგ ვინც ღირსი იქნებოდა, ეკლესიის მსახური ხდებოდა და მოღვაწეობდა კულტურულ-საგანმანათლებლო ასპარეზზე.

აღსანიშნავია, რომ ქართულ ექსტერიტორიულ დასახლებათა შორის ცნობები ერთადერთი სასწავლებლის არსებობის შესახებ მხოლოდ პეტრიწონის მონასტერთან გვხვდება. თვით გრიგოლ ბაკურიანისძის მიერ 1084 წელს

მონასტრისათვის დაწერილი ტიპიკონის (წესდების) 31-ე პარაგრაფში გარკვეულია სემინარიის მიზნები, ხელმძღვანელთა ამოცანები. აღნიშნული პარაგრაფის სათაურია: “მოყმეთათვის დიაკონთა, თუ სადა იყვნენ, ანუ ვითარ განისწავლნენ”. ამ პარაგრაფის მიხედვით, გათვალისწინებული იყო უწვერულვაშო მოზარდების მოთავსება წმინდა ნიკოლოზის მონასტერში, სადაც მათთვის მოხუცებულ მღვდელთაგანს საღვთო წერილი უნდა ესწავლებინა. მეტად საყურადღებოა ტიპიკონის 31-ე პარაგრაფის ის მუხლები, რომლებშიც მოცემულია მსჯელობა იმაზე, თუ როგორ იყო ორგანიზებული სწავლება პეტრიწონის სემინარიაში. მაგალითად, მეოთხე მუხლში აღნიშნულია: “და იყვნენ წმიდასა მას ეკლესიასა ნიკოლწმიდისასა მღვდელსა მას თანა სასწავლოდ ყრმანი ექუსნი. და აიღებდენ მონასტრისაგან საზრდელსა თვისსა და სამოსელსა, ვითარ-იგი შეჰგვანდეს, ვიდრემდის დაისწავლონ სრულიად ყოველი წესი სამღვდლოდ”. მე-5 - 6 მუხლები კი სემინარიის კურსდამთავრებულთ ეხებოდა: “და ოდეს ჰასაკად მოიწინენ და წუერითა გასრულდნენ, მაშინდა რომელნიცა ღირს მღვდელობისა იყვნენ მათგანნი, ხუცად იკურთხნენ და შეწყნარებულ იქმნენ დიდსა მონასტერსა და ჟამსა წირვიდენ სხუათა თანა მღვდელთა, თუცა თუ არა დაჰკლებოდის რიცხუსა პირველ განწესებულთა მღვდელთასა. და აიღებდნენ იგინიცა ყოველსა მისაცემელსა ვითარ სხუანი იგი ჟამის მწირველნი.

ხოლო რომელნი არა ღირს იყვნენ მათგანნი მღვდელობასა, განისხნენ მიერ, გარნა რიცხუსა ყრმათასა ნუმცა ოდეს დაკლებულა ნიკოლწმიდას სწავლისაგან”^[86].

აი, რას წერს პეტრიწონის სემინარიის შესახებ ფრანგი მეცნიერი ლუი პეტტი: “Мы имеем здесь крайне редкий, если не единственный пример функционирования в Византии семинарии в новейшем смысле этого слова”^[87].

აქვე ხაზგასმით უნდა ითქვას, რომ გრიგოლ ბაკურიანისძის მიერ პეტრიწონის მონასტრისათვის დაწერილი ტიპიკონის მიხედვით, ეს მონასტერი მხოლოდ ქართველთათვის იყო განკუთვნილი. წესდების 24-ე მუხლის თანახმად, გრიგოლმა აუკრძალა ბერძნებს მონასტერში დამკვიდრება. ბერძენი შიგ შეიძლებოდა მხოლოდ ერთი ყოფილიყო, სახელდობრ, მწერალი, რომელსაც მიმოწერა უნდა ეწარმოებინა მონასტერსა და ადგილობრივ საერო ხელისუფლებას შორის^[88]. ღვთისმსახურება მონასტერში უნდა წარმოებულიყო მხოლოდ ქართულ ენაზე, მონასტრის ბერებადაც მხოლოდ ქართული ენისა და წერა-კითხვის მცოდნეებს ღებულობდნენ. მონასტრის მთელი ლიტერატურულ-შემოქმედებითი მუშაობა და აგრეთვე მონასტერთან არსებულ სემინარიაში სწავლა-განათლება მიმდინარეობდა ქართულ ენაზე.

როგორც ცნობილია, პეტრიწონის სემინარიაში მთელი ოცი წლის განმავლობაში მოღვაწეობდა ქართველი ფილოსოფოსი იოანე პეტრიწი. იგი იყო მისი პირველი რექტორი, რომელმაც, როგორც ფიქრობენ, ამ მონასტრისაგან მიიღო სახელი პეტრიწი. იოანე აქტიური მონაწილე იყო იმ ფილოსოფიური მოძრაობისა, რომელიც გაიშალა ბიზანტიაში მიხეილ ფსელოსისა და იოანე იტალოსის ხელმძღვანელობით. იოანე პეტრიწმა თავისი თავისუფალი ფილოსოფიური აზროვნების გამო განიცადა დევნა ოფიციალური ლიტერატურული წრეების მხრიდან, რის გამოც იგი იძულებული შეიქნა დაეტოვებინა პეტრიწონის სემინარია და სამშობლოში დაბრუნებულიყო.

პეტრიწონის ლიტერატურულმა სკოლამ კიდევ უფრო დაახლოვა ქართული ლიტერატურა ბიზანტიურთან. პეტრიწონის მონასტერი გადაიქცა ქართული კულტურის მსხვილ ცენტრად და XI - XII საუკუნეების ქართული

მწერლობის მძლავრ კერად. “აქ ჩამოყალიბდა განსაკუთრებული სალიტერატურო სკოლა, რომელსაც პეტრიწონულ სკოლას უწოდებენ... განსაკუთრებული ყურადღება ამ სკოლაში მიქცეული ჰქონდა განყენებული დოგმატიკური და ფილოსოფიური ხასიათის თხზულებათა დამუშავებას, რამაც ხელი შეუწყო ქართული ფილოსოფიური ენისა და ტერმინოლოგიის შექმნას. ამ სკოლამ შექმნა მთელი ეპოქა ჩვენს მწერლობაში, მეტად ნაყოფიერი და საყურადღებო”^[89].

პეტრიწონის მონასტერი 1189 წელს გაუძარცვავთ და დაურბევიათ ჯვაროსნებს, მაგრამ, როგორც ირკვევა, ქართული ელემენტი აქ XIV საუკუნის დამდეგამდეც არის სავარაუდებელი^[90].

დასასრულ, უნდა აღინიშნოს, რომ XI საუკუნეში ქართველები ნაყოფიერ კულტურულ-შემოქმედებით მუშაობას აწარმოებდნენ კონსტანტინოპოლის მონასტრებში. კერძოდ, აქ უნდა მოვიხსენიოთ ისეთი კერები, როგორც იყო ჰრომანა, ხორა, ტრიანფლიუსი, მანგანი. მაგალითად, ჩვენ გვხვდება ლიტერატურული ძეგლები, რომელნიც გადაწერილი თუ ნათარგმნია მღმრთისმშობლისა მონასტერსა ტრიანფლიუსს^[91] და მმონასტერსა წმიდისა გიორგისასა მანგანას^[92].

უნდა აღინიშნოს, რომ ქართველებს ბიზანტიაში იზიდავდა არა მარტო მონასტრები, არამედ სასწავლო დაწესებულებანიც. ამ მხრივ პირველ რიგში დასახელებულ უნდა იქნას კონსტანტინე IX მონომახოსის (1042 - 1055) მიერ კონსტანტინოპოლში 1044 - 1047 წლებში დაარსებული მანგანის აკადემია, რომელმაც დიდი როლი შეასრულა ბიზანტიური კულტურის ისტორიაში, როგორც რენესანსის მძლავრმა კერამ. XI - XII საუკუნეებში კონსტანტინოპოლის ეს უმაღლესი სკოლა ოყო პროგრესული იდეების ქადაგების ცენტრი. მისტიკის წინააღმდეგ ბრძოლაში წარმოიშვა და გავრცელდა რაციონალისტური ფილოსოფიური მოძღვრებანი, რომელთა მიმდევარნიც თავიანთ ნაწერებში არ ეთანხმებიან სქოლასტიკური დოგმატიზმის მიერ სავალდებულოდ აღიარებული ქრისტიანული დებულებების აპრიორულ უეჭველობას და ანტიკური სამყაროს (ე.ი. ძველი საბერძნეთისა და რომის) კულტურულ მონაპოვართა მოშველიებით ცდილობენ თავი დააღწიონ შუასაუკუნეობრივ სქოლასტიკურ გონებადახშულობას. ეს ის დრო იყო, როდესაც მანგანის აკადემიაში მოღვაწეობდნენ სახელგანთქმული მეცნიერები: მიქელ პსელოსი, იოანე იტალოსი, იოანე ქსიფილინოსი და სხვ.^[93]

მანგანის აკადემია იმდროინდელი მოწინავე მსოფლიოს უმაღლესი განათლების კერად იქცა. აქ თავს იყრიდა სხვადასხვა ქვეყნიდან სასწავლებლად ჩამოსული ახალგაზრდობა, რომელთა შორის ქართული კულტურის მომავალი გამოჩენილი მოღვაწენიც იყვნენ (იოანე პეტრიწი, ეფრემ მცირე, არსენ იყალთოელი და სხვ.). აქ მათ შეისწავლეს თეოლოგია და ფილოსოფია, მიიღეს ყოველმხრივი განათლება, ხოლო შემდეგში კი, ამ მოწინავე უმაღლესი სასწავლებლის ტრადიციები დანერგეს ქართულ სავანეებში (პეტრიწონი, შავი მთა, გელათი, იყალთო).

ამავე ხანაში დიდი ლიტერატურული და შემოქმედებითი მუშაობა იყო გაშლილი აგრეთვე კუნძულ კვიპროსზე არსებულ ქართულ სავანეში. აქ იყო “ქართველთა მონასტერი ჟალია” resp. “ღალია”, სადაც გადაწერილია დავითნის თარგმანი^[94]. ჟალიის resp. ღალიის მონასტერი განუახლებია თამარს. “ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანის” ავტორის მოთხრობით, თამარმა “კუალად კვპრეს ღალია შეამკო და უყიდნა შესავალნი და აღაშენა მონასტერი და შეამკო ყოვლითა წესითა პატიოსნისა მონასტრისათა”^[95].

კულტურულ-საგანმანათლებლო საქმიანობას ამ პერიოდში ქართველები სინას მთაზედაც ეწეოდნენ. სინას მთა, რომელიც არაბეთის ნახევარკუნძულის დასავლეთ ნაწილში მდებარეობდა, ქართველთა სამოღვაწეო ასპარეზის ყველაზე უფრო შორეულ პუნქტს წარმოადგენდა მახლობელ აღმოსავლეთში. მართალია სინას მთის, როგორც ქართული კულტურის კერის, აყვავებისა და გაფურჩქვნის ხანა ძირითადად X საუკუნე იყო, მაგრამ აქ ქართველები XI - XII საუკუნეებშიც ინტენსიურად მოღვაწეობდნენ. ცნობილია, რომ დავით აღმაშენებელმა სინას მთაზე ააგო ახალი ეკლესია-სენაკები, გაუგზავნა მათ მრავალი ათასი ოქრო, “მოსაკიდელნი ოქსინონი” (“ოქროსქსოვილი ხავერდის ხელსახოცები”) და საეკლესიო წიგნები¹⁹⁶. საფიქრებელია, რომ სწორედ ამ პერიოდში უნდა მოხვედრილიყო სინას მთაზე XI საუკუნის ბოლოს შესრულებული ქართული თარგმანი ანდრია კრიტელის “დიდი კანონისა”, რომელიც ნ. მარმა აღმოაჩინა სინას მთის ხელნაწერთა შორის 1902 წელს. აღნიშნული თხზულების ხელნაწერში ნ. მარის მიერ მიკვლეულ იქნა მეტად საყურადღებო ჩანაწერი, საიდანაც ირკვევა, რომ თარგმანი შეუსრულებია თვალსაჩინო ქართველ მწიგნობარს არსენ ბერს (სალირისძეს). არსენ ბერი, უაღრესად განათლებული მწერალი, დავით აღმაშენებლისა და მისი ძის - დემეტრე I-ის თანამედროვე იყო. მას მნიშვნელოვანი წვლილი აქვს შეტანილი მშობლიური კულტურის საგანძურში. და აი, ზემოხსენებულ მინაწერში არსენ ბერი გვამცნობს, რომ მან ანდრია კრიტელის საგალობლები მესამედ თარგმნა; არც პირველი თარგმანი ექვთიმესი, და არც მეორე - გიორგი მთაწმინდელისა, არ იყო დამაკმაყოფილებელი სიზუსტის მხრივ, და ამიტომ “ბრძანებითა და ჯერ ჩინებითა... დავით აფხაზთა და ქართველთა და რანთა და კახთა მეფისაჲთა” არსენ ბერმა მესამედ გადმოიღო ტექსტი ხმათა შეუცვლელად და მათთან საგალობელთა შეფარდებით. დავით მეფემ მე მომანდოო, - ამბობს არსენი, - ტექსტის გადმოთარგმნა, ხოლო “მწყემსთა მწყემსსა იოანე კათალიკოზს, ვითარცა კეთილად მორთულსა ორღანოსა ჯელოვანთ მთავარს” კი უბრძანა “ჴმისა დადებისა ჴელყოფად”, რადგანაც ანდრია კრიტელის ბერძნული საგალობლების კილო “უცხონი იყვნეს ენისა ჩუენისა”-თვისო¹⁹⁷.

სრულიად ზედმეტია აქ იმ ფაქტის ხაზგასმა, თუ რაოდენ მნიშვნელოვანი ცნობაა ჩვენს ხელთ სინას მთის მონასტრის სკრიპტორიუმში აღმჩენილი არსენ ბერის ჩანაწერის სახით. უპირველეს ყოვლისა, XI საუკუნის ეს გამოწვლილვითი ჩანაწერი ნათლად მეტყველებს ქართველ მწიგნობართა კულტურულ შემოქმედებითი მუშაობის ეროვნულ სულისკვეთებაზე; ამ ჩანაწერში დაცულია აგრეთვე მეტად საყურადღებო ჩვენება XI საუკუნის ქართული საეკლესიო გალობის თვითმყოფადი ხასიათის შესახებ; დასასრულ, ზემოაღნიშნული ჩანაწერი ერთ-ერთი უტყუარი მოწმობაა იმის დასადასტურებლად, თუ როგორი თავგამოდებით ზრუნავდა დავით აღმაშენებელი ეროვნული კულტურის განვითარებაზე: იგი ქართველ მწერლებს მხარში ედგა, ეხმარებოდა მათ, არ აკლებდა ყურადღებას ქართულ ეკლესიას და შეუნელებელი ინტერესით ადევნებდა თვალს მის საქმიანობას, დიდ ყურადღებას იჩენდა საზღვარგარეთ არსებული ქართული ეკლესია-მონასტრებისა და კულტურულ-საგანმანათლებლო კერების მიმართ.

დიდი გულუხვობით ეხმარებოდა სინას მთის ქართულ სავანეებს თამარიც¹⁹⁸, რომელსაც კარგად ჰქონდა შეგნებული, რომ შორეულ სინაზე მდებარე ქართველთა მონასტერი წარმოადგენდა არა მხოლოდ საკულტო, არამედ სამეცნიერო-მწიგნობრულ დაწესებულებასაც, რომელიც ღირსი იყო ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს მესვეურთა ყურადღებისა და მფარველობისა.

- [1] ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , საქართველოს ისტორია, XI-XV საუკუნეები, თბ., 1949, გვ. 91.
- [2] ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი , საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII, თბ., 1974, გვ. 90-91.
- [3] ი ქ ვ ე , გვ. 91.
- [4] ცხოვრებად გიორგი მთაწმინდელისად, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი II (XI-XV სს.), ილ. ა ბ უ ლ ა ძ ი ს რედ., თბ., 1967, გვ. 111.
- [5] ი ქ ვ ე , გვ. 112-113.
- [6] ცხოვრებად გიორგი მთაწმინდელისად, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი II (XI-XV სს.), ილ. ა ბ უ ლ ა ძ ი ს რედ., თბ., 1967, გვ. 115-116.
- [7] ს. გ ა მ ს ა ხ უ რ დ ი ა , სწავლა-განათლება ძველ საქართველოში, თბ., 1975, გვ. 37.
- [8] Е. Т а к а й ш в и л и , Археологическая экспедиция в южной провинции Грузии, рб., 1952, с. 55, 86.
- [9] ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, II, გვ. 117.
- [10] ი ქ ვ ე , გვ. 116.
- [11] ს. გ ა მ ს ა ხ უ რ დ ი ა , სწავლა-განათლება ძველ საქართველოში, გვ. 40.
- [12] მატინე ქართლისად, ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 291.
- [13] კ. კ ე კ ე ლ ი ძ ე , ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, I³, გვ. 71.
- [14] ვ ა რ დ ა ნ ბ ა რ ძ რ ბ ე რ დ ე ლ ი , მსოფლიო ისტორია, გამოცემული მ. ე მ ი ნ ი ს მიერ, მოსკოვი, 1861, გვ. 157 (სომხურ ენაზე)
- [15] კ. კ ე კ ე ლ ი ძ ე , დასახ. ნაშრ., გვ. 71.
- [16] დ ა ვ ი თ ი ს ი ს ტ ო რ ი კ ო ს ი , ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 330.
- [17] ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი , საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII, თბ. 1974, გვ. 40-41.
- [18] ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 330-331.
- [19] ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი , საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII, გვ. 42.
- [20] თ. ჟ ო რ დ ა ნ ი ა , ქრონიკები, I, გვ. 238-239.
- [21] თ. ჟ ო რ დ ა ნ ი ა , ქრონიკები, II, გვ. 52.
- [22] ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, გვ. 208-211.
- [23] ლ. მ ე ნ ა ბ დ ე , ძველი ქართული მწერლობის კერები, ტ. I, ნაკვ. II, თბ., 1962, გვ. 532.
- [24] აბლულმესიანი, ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, II, შედგენილი ს. ყ უ ბ ა ნ ე ი შ ვ ი ლ ი ს მიერ, თბ., 1949, გვ. 209.
- [25] [25] თ. ჟ ო რ დ ა ნ ი ა , ქრონიკები, I, გვ. 225, 249.
- [26] ბ. ლ ო მ ი ნ ა ძ ე , გელათი, თბ., 1955, გვ. 79.
- [27] ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი , ხელმწიფის კარის გარიგება, ტფილისი, 1920. გვ. XXXII.
- [28] ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი , ხელმწიფის კარის გარიგება, ტფილისი, 1920. გვ. 13 (23).
- [29] ბ. ლ ო მ ი ნ ა ძ ე , დასახ. ნაშრ., გვ. 80.
- [30] ს. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი , გელათის აკადემია, თბ., 1948, გვ. 18.
- [31] ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი , არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნები, I, გვ. 94.
- [32] თ ე ი მ უ რ ა ზ ბ ა გ რ ა ტ ი ო ნ ი , ისტორია ივერიისა, სპბ, 1848, გვ. 282-283.
- [33] ს. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი , ქართული უმაღლესი სკოლები შოთა რუსთაველის ეპოქაში, "სკოლა და ცხოვრება", 1966, N9, გვ. 34.
- [34] იოანე პეტრიწის შრომები, ტ. II, თბ., 1937, გამოცემა შ. ნ უ ც უ ბ ი ძ ი ს ა და ს. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი ს ა , გვ. 207-227.
- [35] ს. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი , ქართული უმაღლესი სკოლები შოთა რუსთაველის ეპოქაში, გვ. 35.
- [36] მ. შ ე ნ გ ე ლ ი ა , რუსთაველი და გელათი, ჟურნ. მცისკარინ, 1968, N12, გვ. 131.
- [37] ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 331
- [38] ს. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი , ქართული უმაღლესი სკოლები შოთა რუსთაველის ეპოქაში, გვ. 35.
- [39] ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 352-353.
- [40] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 141.
- [41] კ. კ ე კ ე ლ ი ძ ე , ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, I³ გვ. 88-89; მ ი ს ი ვ ე , ათონის ლიტერატურული სკოლის ისტორიიდან, თსუ შრომები, VI, გვ. 139-160; მ ი ს ი ვ ე , ეტიუდები, II,

გვ. 218-236.

^[42] ცხორება იოვანესი და ეფთვმესი, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წ. II, ილ. ა ბ უ ლ ა ძ ი ს რედაქციით, თბ., 1967, გვ. 93.

^[43] ცხორება იოვანესი და ეფთმესი, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წ. II, გვ. 96-97.

^[44] ცხოვრება იოვანესი და ეფთვმესი, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წ. II, გვ. 94.

^[45] იქვე, გვ. 95.

^[46] გ ი ო რ გ ი მ ც ი რ ე ცხორებად გიორგი მთაწმინდელისად, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, II, გვ. 149; იხ. აგრეთვე, ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , ქართველი ერის ისტორია, II, თბ., 1965, გვ. 180.

^[47] გ ი ო რ გ ი მ ც ი რ ე , ცხორებად... გვ. 150; ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , ქართველი ერის ისტორია, II, თბ., 1965, გვ. 180-181.

^[48] ი ქ ვ ე .

^[49] გიორგი მცირე, ცხორებად გიორგი მთაწმინდელისად, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, II, გვ. 151.

^[50] იქვე.

^[51] იქვე, გვ. 152.

^[52] იქვე, გვ. 151.

^[53] იქვე, გვ. 152.

^[54] გ ი ო რ გ ი მ ც ი რ ე , ცხორებად გიორგი მთაწმინდელისად, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, II, გვ. 152; იხ. აგრეთვე, ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , ქართველი ერის ისტორია, II, თბ., 1965, გვ. 181-182.

^[55] გ ი ო რ გ ი მ ც ი რ ე , ცხორებად გიორგი მთაწმინდელისად, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, II, გვ. 153; იხ. აგრეთვე, ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , ქართველი ერის ისტორია, II, თბ., 1965, გვ. 182.

^[56] გ ი ო რ გ ი მ ც ი რ ე , ცხორებად გიორგი მთაწმინდელისად, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, II, გვ. 153.

^[57] იქვე, ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 182-183.

^[58] გ ი ო რ გ ი მ ც ი რ ე , ცხორებად... გვ. 153. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 183.

^[59] გ ი ო რ გ ი მ ც ი რ ე , ცხორებად..., გვ. 154.

^[60] იქვე, ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 184-185.

^[61] გ ი ო რ გ ი მ ც ი რ ე , ცხორებად გიორგი მთაწმინდელისად, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, II, გვ. 154; ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 185.

^[62] გ ი ო რ გ ი მ ც ი რ ე , ცხორებად გიორგი მთაწმინდელისად, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, II, გვ. 155.

^[63] П. У с п е н с к и й , История Афона, часть II, отд. II, СПб., 1892, с. 447.

^[64] კ . კ ე ვ ე ლ ი ძ ე , ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, I, გვ. 89.

^[65] ი ქ ვ ე .

^[66] თ . ჟ ო რ დ ა ნ ი ა , ქრონიკები, I, 208-209.

^[67] Л. М е н а б д е , Очаги древнегрузинской культуры, ТБ., 1968, с. 45-46.

^[68] გ ი ო რ გ ი მ ც ი რ ე , ცხორებად გიორგი მთაწმინდელისად, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, II, გვ. 121.

^[69] Л . М е н а б д е , Очаги древнегрузинской культуры, с. 46.

^[70] კ . კ ე ვ ე ლ ი ძ ე , ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, I, გვ. 89-90.

^[71] Л. М е н а б д е , Очаги древнегрузинской культуры, с. 46.

^[72] ტ . გ ა ზ ა შ ვ ი ლ ი , მიმოსვლა, ელ. მეტრეველის გამოცემა, თბ., 1956, გვ. 0215-0217.

^[73] გ . წ ე რ ე თ ე ლ ი , უძველესი ქართული წარწერები პალესტინიდან, 1960.

^[74] ელ. მ ე ტ რ ე ვ ე ლ ი , მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიიდან, თბ., 1962, გვ. 5.

^[75] Д. К и п ш и д з е , Житие Прохора, муч. Луки и муч. Николая Двали, "Известия Кавказского Историко-Археологического Института", т. II, 1927, с. 32.

- [76] ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, I, შედგენილი სოლ. ყუბანეიშვილის მიერ, თბ., 1946, გვ. 215.
- [77] გიორგი მცირე, ცხორებად გიორგი მთაწმიდელისად, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, II, გვ. 144-145.
- [78] კ. კ ე კ ე ლ ი ძ ე , ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, I³, გვ. 91.
- [79] ელ. მ ე ტ რ ე ვ ე ლ ი , მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიიდან, გვ. 31.
- [80] იქვე, გვ. 14.
- [81] А. П о п о в , Лтинская Иерусалимская патриархия эпохи крестоносцев, т. I, 1903, с. 280; ელ. მ ე ტ რ ე ვ ე ლ ი , დასახ., ნაშრ., გვ. 56.
- [82] А. П о п о в , Латинская Иерусалимская патриархия эпохи крестоносцев, т. II, с. 177; ელ. მ ე ტ რ ე ვ ე ლ ი , დასახ., ნაშრ., გვ. 56-57.
- [83] ელ. მ ე ტ რ ე ვ ე ლ ი , დასახ., ნაშრ., გვ. 57.
- [84] დამოწმებულია გ. ფერაძის ნაშრომის მიხედვით დ An account of the georgian monks and monasteries in Palestine, Georgica, 1937, N 4-5, გვ. 186. ელ. მ ე ტ რ ე ვ ე ლ ი , დასახ., ნაშრ., გვ. 57.
- [85] ა. შ ა ნ ი ძ ე , ქართველთა მონასტერი ბულგარეთში, თბ., 1971, გვ. 14-15.
- [86] ა. შ ა ნ ი ძ ე , ქართველთა მონასტერი ბულგარეთში, გვ. 116; Н. Я. Марр, Иоанн Петрицкий, Грузинский неоплатоник XI-XII века, Записки ВО ИРАО, т. XIX, СПб., 1909, с. 54-56.
- [87] Louis Petit, Tunikòv de Gregoire Rasourianos pour le monastère de Petritzos (Bachovo) en Bulgarie, Византийский временник, т. XI, приложение N 1, 1904, გვ. XXI.
- [88] ა. შ ა ნ ი ძ ე , დასახ. ნაშრ., გვ. 14, 22.
- [89] კ. კ ე კ ე ლ ი ძ ე , ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, I³, გვ. 94.
- [90] А. Цагарели, Сведения о памятниках Грузинской письменности, вып. III, СПб., 1894, с. XII-XIII.
- [91] თ. ჟ ო რ დ ა ნ ი ა , ქრონიკები, I, გვ. 228-229.
- [92] ი ქ ვ ე , გვ. 237.
- [93] История Византии в трех томах, т. 2, მ. 1967. с. 354-386; ს. ყ ა უ ხ ი შ ვ ი ლ ი , ბიზანტიური ლიტერატურის ისტორია, თბ., 1973, გვ. 248-263.
- [94] თ. ჟ ო რ დ ა ნ ი ა , ქრონიკები, I, გვ. 128, 130-131.
- [95] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 91.
- [96] დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 353.
- [97] Н. Я. М а р р , Описание Грузинских рукописей Синайского монастыря, М.-Л. 1940, с. 203-204; მ ი ს ი ვ ე . Предварительный отчет о рвботах на Синае и в Иерусалиме в поездку 1902 г., Сообщения Палестинского общества. т. XIV, ч. II, 1903, с. 42.
- [98] ბ ა ს ი ლ ე ზ ო ს მ ო ძ ე ვ ა რ ი , ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 141.

§ 2. ისტორიოგრაფია

XII - XIII სს. ქართული ისტორიოგრაფია დაწინაურებული საზოგადოებრივი ურთიერთობის შესაფერისი იყო. სწრაფი სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება, მწვავე კლდსობრივი ბრძოლა, რთული საერთაშორისო მოვლენები მოწინავე საზოგადოების პოლიტიკურ აზროვნებას ზრდიდა და ამახვილებდა. ამ ხანის ქართულ საისტორიო მწერლობას ცხოველად აინტერესებდა საკითხები: “ნათესავისა (ხალხის) რაობისა, ხალხთა მონათესავეობისა, ქართული ენის გაჩენისა და ქართული დამწერლობის. შემოღებისა, სახელმწიფოს წარმოშობისა, წოდებათა გაჩენისა. ისტორიკოსთა ნაწარმოებებში ამკარად ჩანს

ქვეყნის შიგნით მიმდინარე ბრძოლა ფეოდალურ არისტოკრატიასა და სამეფო ხელისუფლებას შორის.

ე. წ. პოლიტიკურ-რიტორიკული მიმართულების ისტორიკოსთა რიცხვს ეკუთვნოდნენ “მატიანე ქართლისაჲს” ავტორი (XI ს.), დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი (XII ს.), თამარის ისტორიკოსები (XII - XIII სს.); ყველა ისინი მეფის ერთმმართველობის იდეის მატარებელი იყვნენ. ეს ავტორები თავიანთ ნაშრომებში გვამღევენ მეფეთა და დიდებულთა სახელმწიფოებრივ, სამხედრო და კულტურული მოღვაწეობის დახასიათებას; დაწვრილებით აგვიწერენ მათ მიერ გატარებული იმ ღონისძიებების მიზეზებს, მნიშვნელობასა და შედეგებს, რომლებიც ქართული სახელმწიფოს ძლიერებას განამტკიცებდნენ. ამ ისტორიკოსთა თხრობის მთავარ საგანს მნიშვნელოვანი პოლიტიკური მოვლენები და ომები შეადგენდა. საყურადღებოა, რომ მეფეთა ბიოგრაფიისა და სამეფო საქმეებს გარდა მათ საზოგადოებრივი და კულტურული ცხოვრების ამბებიც ცხოვლად აინტერესებდათ. შინაარსის მრავალფეროვნებამ და თვით ისტორიის წერის მაღალმა ტექნიკამ ამ ნაშრომებს პირველხარისხოვანი ისტორიული ძეგლების სახელი დაუმკვიდრა. ანტიკური ისტორიული ლიტერატურიდან აღნიშნულმა ისტორიკოსებმა გადმოიღეს რიტორიკული თხრობის მეთოდები, რომლებსაც იყენებდნენ საკუთარი პოლიტიკური

ტენდენციებისა და შეხედულებების გამოსახატავად.

XI - XIII სს. სამართლიანად ითვლება ქართული ისტორიული აზროვნების განვითარებისა და დიდი მიღწევა-წარმატებების ხანად. აღსანიშნავია, რომ ამ ეპოქაში ისტორიული თხზულების აღმნიშვნელ სახელად -საქართველოში პირველად შემოდის ტერმინი “ისტორია”. იგი შემოიღო თამარის ისტორიკოსმა, ხოლო ტერმინი “ისტორიათა-აღმწერლობა”, რომელიც იმავე თამარის ისტორიკოსსა აქვს ნახმარი, თავისი მნიშვნელობით, როგორც ამას აკად. ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავს, ისტორიოგრაფიას უნდა უდრიდეს^[1]. XI - XIII სს. ისტორიკოსთა განკარგულებაში იყო საკმაოდ დიდი რაოდენობის სხვადასხვა სახის წყარო. ისინი სარგებლობდნენ ანტიკური, ბიზანტიელი, სომეხი და მუსლიმანი მწერლების ცნობებით. მათ ნაწარმოებებში ხშირად შეხვდებით ანტიკურ ღვთაებათა (კრონოსი, ზევსი, აფროდიტე, ერმი, აპოლონი, არესი), გმირთა (აქილევსი, ჰექტორი, პრიამოსი, აგამემნონი, ოდისევსი, ორესტე), პირთა (ჰომეროსი, არისტოტელე, პლატონი, თემისტოკლე) სახელებს. თამარ მეფის ისტორიკოსი “ელინური მწერლობის ისეთი მოტრფიალე ყოფილა, რომ გიორგი მეფეს იმნაირად ალაპარაკებს, თითქოს მეფე ბერძენთა მბრძანებელი იყოს”^[2]. “ანტიკური კულტურისადმი დამოკიდებულება იყო არა მწიგნობრული, არამედ ესთეტიკური აღქმისა და განწყობილების შედეგი”^[3].

ზემოთ აღნიშნული გარემოებანი სრულიადაც არ იყო მოულოდნელი, რადგან XI - XII სს. ქართული კულტურის რენესანსის ხანა იყო. “ამ მონასტრის აშენება და მისი თავგადასავალი, ქართლისა და ბიზანტიის პოლიტიკური ურთიერთობა XI -საუკუნის პირველ ნახევარში. თხზულებაში გვხვდება აგრეთვე საყურადღებო ცნობები სოციალურ-ეკონომიკური და კულტურული პრობლემების გასაშუქებლად”^[4]

გიორგი ათონელის თხზულებაში დამოწმებულია სამივე რიგის წყაროს გამოყენების ფაქტები: წერილობითის, ნივთიერისა და ზეპირის. მას “საჭიროდ მიაჩნდა თავისი თხზულება დაეწერა... ისეთი ნივთიერი საბუთებით, რომელნიც დღემდღეც კი მოღვაწეთა დიდ საქმეებს ამტკიცებდნენ. საყურადღებოა, რომ

ავტორი ნივთიერ წყაროებად ყოველგვარ მასალებს თვლიდა როგორც სამეურნეო ქონებას, რომელიც მათ ივერთა მონასტერს შესძინეს, მაგალითად, ლავრა, ეკლესიანი, დაბანი, სოფელნი, მონასტერნი და დასაყუდებულონი, ისე სხვადასხვა სამწერლობო ძეგლსა და იურიდიულ საბუთებს, მაგალითად, წიგნები, რომლებითაც მათ ლავრა აავსეს, მათი თარგმანებით შემკული და აყვავებული ქართული ენა, მათ მიერ დადგენილი სამონასტრო წესნი და კანონნი, მფლობელობის სიმტკიცენი, ხელნაწერნი და ბიზანტიის კეისართა ოქრო-ბეჭედნი, ანუ ხრიზობულნი. ერთი სიტყვით, გიორგი ათონელს უსარგებლია მათი მოღვაწეობის დამახასიათებელი ყოველგვარი ნაშთებით და საბუთებით”^[5].

გიორგი ათონელი უხვად სარგებლობს აგრეთვე ყოველგვარი წერილობითი საბუთებით და. “სარწმუნო კაცთა” ზეპირი ცნობებით^[6]. ამასთან, გიორგი ათონელს “ჭეშმარიტა”, “უტყუველ” და გამოსადეგ მასალად მხოლოდ საბუთის დედანი მიაჩნდა. მას კარგად ესმოდა, რა დიდი განსხვავებაა საბუთის დედანსა და მის პირს შორის^[7]. XI საუკუნეში გამოყენებულ წყაროთა თვისების გამო აკად. ივ. ჯავახიშვილი შენიშნავდა, რომ “თანამედროვე საისტორიო მეთოდოლოგია ამ მხრივ ასეთისავე წყაროებითა და ამგვარისავე საშუალებით სარგებლობს. ქართულ მწერლობაში, მამასადაძემ, მეთერთმეტე საუკუნეში გიორგი ათონელის წყალობით საისტორიო თხზულებათა მეთოდოლოგიური მხარე იმდენად განვითარებული და დამთავრებული იყო უკვე, რომ თანამედროვე მკაცრ სამეცნიერო მოთხოვნილებასაც კი დააკმაყოფილებდა”^[8].

მაგრამ აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ გიორგი ათონელი და სხვა საეკლესიო მწერლები მონაწილეობას ღებულობდნენ ეკლესიათა შორის გამართულ კონფესიონალურ პაექრობებში. აწყობდნენ პოლემიკას საეკლესიო პრაქტიკისა და ისტორიის სადავო საკითხებზე. მათ ამოცანას, რა თქმა უნდა, შეადგენდა აგრეთვე მონასტრის სამფლობელოთა ხელშეუხებლობის დაცვა. ამიტომ, საეკლესიო წრიდან გამოსულ ისტორიკოსთა ნაწარმოებებში აშკარად იჩენს თავს მსხვილ საეკლესიო ფეოდალთა ტენდენციები, რომლებიც მისწრაფოდნენ მამულებზე თავიანთი უფლებების განმტკიცებისკენ. ამიტომ იყო, რომ ისინი ასე უხვად უთითებდნენ წყალობის სიგელებს და სხვადასხვა სახის დოკუმენტურ წყაროებს^[9]. ზემოაღნიშნულს მიუხედავად, “საყურადღებოა თვითონ იმ ფაქტის დადასტურება, თუ რამდენად სრული იყო XI ს. ქართველი ისტორიკოსის წყაროების წრე, რადგან თვით XV - XVI სს. ევროპულ ისტორიოგრაფიაში წერილობითი წყაროების გვერდით ნივთიერი საბუთების გამოყენების მხოლოდ ერთეული მაგალითების დასახელება შეიძლება^[10].

გამოყენებულ წყაროებს ასახელებდნენ აგრეთვე ჯუანშერი, ლეონტი მროველი, სუმბატ დავითის ძე, ქართლის მატიანის ავტორი, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, თამარ მეფის ისტორიკოსები.

XI -XII სს. ქართველ ისტორიკოსთა დამოკიდებულება ისტორიული წყაროებისადმი ფრთხილი და საკმაოდ კრიტიკული იყო. მარტივი ისტორიული კრიტიკის მკაფიო ნიმუშებს გვაწვდის იგივე გიორგი ათონელი, როცა გაბრიელ ქართველისა და ლეონ ჰრომის ურთიერთობის ამბავს მოგვითხრობს. ავტორი ეჭვს გამოთქვამს იმის გამო, რომ ქართულის უცოდინარ რომაელ ლეონს და ლათინურის უცოდინარ ქართველ გაბრიელს ერთმანეთთან თავისუფლად საუბარი შეეძლოთ. მას ეს ამბავი თავის თხზულებაში მხოლოდ მონასტრის ბერების, გაბრიელისა და ლეონის თანამედროვეებას ფიცის შემდეგ შეუტანია^[11].

უკვე XI - XII სს. ქართველმა ისტორიკოსებმა ისიც კარგად იცოდნენ, -რომ თვით ამბას “თანადამხდურის” და “თვითშხილველის” ცნობა შეიძლებოდა განგებ შეთხზული ან გაზვიადებული ყოფილიყო. ამიტომ მათ საჭიროდ მიაჩნდათ საეჭვო ცნობის წინასწარ შემოწმება მისი ნატყუარობის თუ სინამდვილის გამოსარკვევად. გიორგი ათონელის აზრით, ამა თუ იმ მოღვაწის ცხოვრება ან ამბის აღწერა თუ იწერებოდა “შემდგომად მრავლისა ჟამრსა”, მკითხველს შეეძლო “ურწმუნო ყოფილიყო და ეჭვის თვალთ შეეხედნა ამგვარი თხზულებისათვის”^[12]. ზეპირი წყაროებით სარგებლობისას საჭირო იყო იმ კაცას ვინაობის გამორკვევა, რომელიც ისტორიკოსს რომელსამე მოღვაწეზე ან შემთხვევაზე უამბობდა; ცნობის მიმწოდებელს მოღვაწეც და შემთხვევაც თავასი თვალთ უნდა ენახა და ამასთან მოღვაწესთან დაახლოებული კაცი უნდა ყოფილიყო, “ემსახურა მათდა”, როგორც ეს გიორგი ათონელს აქვს აღნიშნული. მაგრამ არც ეს კმაროდა: თვითონ მომთხრობელიც ნდობის ღირსი, “სარწმუნო” უნდა ყოფილიყო, “რომელნი იგი უცხო იყვნეს ყოველითურთ ტყუვილსაგან”. აი, ასეთი პირობების აღსრულება იყო საჭირო ზეპირი წყაროებით სარგებლობის დროს^[13].

აღნიშნული ხანის ქართულ მწერლობაში მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს გიორგი მცირეს (ხუცესმონაზონს), რომელმაც დაწერა “ცხოვრება და მოქალაქეობაა წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გიორგი მთაწმიდელისაა”^[14]. გიორგი მცირეს გიორგი ათონელის ცხოვრება და მოღვაწეობა დაუწერია გიორგი შავმთელის დავალებით 1066 - 1068 წწ. გიორგი მცირე იყო გიორგი ათონელის “თუალით მხილველი და ჰელით მსახური მისი და ყურით მომსმენელი სიტყუათა წმიდისა პირისა მისისასა”. მთელი თხზულება გამსჭვალულია სამშობლოსადმი ღრმა და გულწრფელი სიყვარულით, შემკულია ისტორიულ-ლიტერატურული მასალის სიუხვით და გაფორმებულია მაღალი მხატვრული გემოვნებით. ისტორიკოს გიორგი მცირეს მიერ თავის ნაშრომში მოტანილი დიდძალი მასალა ნათელ წარმოდგენას გვიქმნის ათონის ივერიის მონასტერში ექვთიმე ათონელის მოღვაწეობის ღირსეული გამგრძელების, გიორგი ათონელის ღვაწლსა და დამსახურებაზე, რომელმაც თავისი დაუღალავი ნაყოფიერი შრომით აღამაღლა ქართველები უცხოელთა თვალში, განამტკიცა მათი მდგომარეობა ათონის ივერიისა და შავი მთის მონასტრებში, გადაარჩინა ქართლის ეკლესია ანტიოქიის საპატრიარქოზე დამოკიდებულებისაგან და შეუნარჩუნა მას თვითმმართველობის უფლებები. გიორგი მცირეს განსაკუთრებული დამსახურება იმაშია, რომ იგი, განსხვავებით მისი წინამორბედი ისტორიკოსებისაგან, ანალოგიის მეთოდით სარგებლობს. ამა თუ იმ განსახილველ ისტორიულ მოვლენაზე მარტო მისი თანამედროვე საზოგადოებრივი პირობების მიხედვით კი არ მსჯელობს, არამედ მას წარსულისა და უცხო ქვეყნების მაგალითებსაც ადარებს და მხოლოდ ამის შემდეგ იძლევა მის საბოლოო შეფასებას^[15]. საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ ათონელთა ისტორიულ-ბიოგრაფიული თხზულებანი, როგორც ისტორიული წყარო, განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებენ.

ქართული ისტორიოგრაფიის შემდგომი განვითარება დაკავშირებულია

XI საუკუნის მეორე, ნახევრის ეოღვაწის, ეფრემ მცირის სახელთან (გარდაიცვალა დაახლოებით 1103 წ.). ეფრემ მცირე მეტად ოსტატურად ფლობს ანალოგიის მეთოდს, ახდენს ტექსტების რთულ ფილოლოგიურ ინტერპრეტაციას. მის გამოკვლევებში გვხვდება ისტორიული კრიტიკის ელემენტები. განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს მისი საისტორიო გამოკვლევა “უწყებად მიზეზისა ქართველთა მოქცევისასა, თუ რომელთა წიგნთა შინა მოიხსენების”^[16].

ნაშრომი მიზნად ისახავს გაარკვიოს და დაასაბუთოს ბერძნული წყაროების მიხედვით საქართველოს საეკლესიო ისტორიიდან ზოგიერთი სადავო საკითხი ქართველთა მოქცევისა და ქართული ეკლესიის დამოუკიდებლობის კანონიერების შესახებ.

ბუნებრივია ისმის კითხვა; რამ გამოიწვია ასეთი ნაწარმოების შექმნა?

XI საუკუნის .საქართველო, პოლიტიკურად ძლიერ და კულტურულად მოწინავე ქვეყანას წარმოადგენდა. საქართველოს ანგარიშს უწევდნენ უცხო სახელმწიფოები საერთაშორისო პოლიტიკურ საკითხებში. ცნობილი და სახელგანთქმული იყო ქართული კულტურულ-საგანმანათლებლო ცენტრები როგორც შინ, ისე გარეთ. ჯერ კიდევ ადრიდანვე არსებობდა მრავალი ისეთი სამწიგნობრო ცენტრი უცხოეთში, სადაც თავისი სწავლულობითა და პოლიტიკური მომზადებით თავი გამოიჩინა ბევრმა ქართველმა მოღვაწემ (ილარიონ ქართველი, ექვთიმე და გიორგი მთაწმინდელები და სხვ.). საქართველოს სახელმწიფოს პოლიტიკური, ეკონომიკური და კულტურული ძლიერება, რა თქმა უნდა, სასურველი არ იქნებოდა დაპყრობითი პოლიტიკის მატარებელი ისეთი ქვეყნისათვის, როგორც ბიზანტია იყო.

იმისათვის, რომ შეენარჩუნებინა თავისი გავლენის სფერო მეზობელ ქვეყნებზე, ბიზანტიის სახელმწიფო ბრძოლის სხვადასხვა ხერხს მიმართავდა. ერთ-ერთ ყველაზე ძლიერ და საიმედო საშუალებას ბიზანტიელებისათვის ასეთ ბრძოლაში წარმოადგენდა ქრისტიანობის მქადაგებლის როლში გამოსვლა. ეფარებოდნენ რა ქრისტიანობის დროშას, ისინი “მასწავლებლის” როლში გამოდიოდნენ “ბარბაროსების”, ე. ი. არაბერძნების მიმართ და მოითხოვდნენ სათანადო “პატივისცემასა” და “ყურადღებას”. მათ ეჭვი შეჰქონდათ ქართველების მართლმადიდებლობაში და აბრალებდნენ მწვალებლობას. სურდათ დაემტკიცებინათ ქართველთა ეკლესიის დამოუკიდებლობის უკანონობა, ავიწროებდნენ უცხოეთში მოღვაწე ქართველებს, აწიოკებდნენ ქართულ მონასტრებს და სხვ. ამის შესახებ კარგად მოგვითხრობს გიორგი მცირე (ხუცესმონაზონი) თავის თხზულებაში “ცხორებად და მოქალაქეობად წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გიორგი მთაწმინდელისაჲ”.

უცხოეთში მყოფ ქართველებს, რომელნიც ეწეოდნენ ლიტერატურულ მოღვაწეობას, ბრძოლა უხდებოდათ ასეთი და აგრეთვე მრავალი სხვა სახის გამოხტომების წინააღმდეგ. ისინი მტკიცედ იცავდნენ ქართველი ხალხის მონაპოვარსა და მათ სურვილს მდგარიყვნენ მოწინავეთა რიგებში. ისინი ამტკიცებდნენ, რომ ქართველი მოღვაწეები არაფრით ჩამოუვარდებოდნენ სხვა არაქართველ წმინდანებს, კერძოდ, ბერძნებს. იმისათვის, რომ არ დაკარგულიყო ქართველ მოღვაწეთა ღვაწლი, წერდნენ მათ ბიოგრაფიებს; რომ არ დაეწამებინათ მწვალებლობა და დამახინჯება ნათარგმნი ლიტერატურისა, ცდილობდნენ ზუსტად გადმოეცათ თარგმანები. ცდილობდნენ თითქმის ყველაფერი ეთარგმნათ, რაც კი ბერძნულ ენაზე არსებობდა. იცავდნენ რა ქართული ეკლესიის პრესტიჟს, განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდნენ ქართველთა მოქცევის საკითხს, რასაც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ქართული ეკლესიის დამოუკიდებლობის კანონიერებისათვის.

მაგრამ ქართველთა მოქცევის შესახებ მასალების ძიებამ მრავალი სხვადასხვა და ერთმანეთისადმი საწინააღმდეგო ფაქტი დააგროვა. ეს ითქმის, უპირველეს ყოვლისა, ქართველთა მოქცევის ამბავზე, ერთი მხრივ, ანდრია მოციქულისა და, მეორე მხრივ, წმინდა ნინოს მიერ.

უცხოეთში მოღვაწე ქართველები, რომლებიც უშუალოდ იღებდნენ მონაწილეობას საღვთისმეტყველო პაექრობებში, გრძნობდნენ ამ საკითხებში წინააღმდეგობის მოგვარების აუცილებლობას. ამ მხრივ განსაკუთრებით აღსანიშნავია გიორგი ათონელის მოღვაწეობა. ამ საქმეს ემსახურებოდა ეფრემ მცირის თხოულება - “უწყებად მიზღვისა ქართველთა მოქცევასა, თუ რომელთა წიგნთა შინა მოიხსენიებას”. ეფრემ მცირეს ამ შრომის წერის დროს გამოუყენებია მისგან მოწონებული იოანე დამასკელის მეთოდი - მოწინააღმდეგეს მისივე საკუთარი იარაღით უნდა ებრძოლო. ასეთი იარაღი ამ შემთხვევაში ეფრემ მცირესათვის იყვნენ ძველი ბერძენი ავტორები და მათი გადმოცემები ქართველთა მოქცევის შესახებ, რომლებიც ქართველების და ქართული ეკლესიის დამოუკიდებლობის უფლებების სასარგებლოდ ლაპარაკობდნენ. ეფრემ მცირემ მინდობილი საქმე საუცხოოდ ასრულა: მან ყველა ის წყარო, სადაც კი ქართველების გაქრისტიანებისა და ეკლესიის შესახებ ცნობები მოიპოვებოდა, შეკრიბა და თავისი მიზნისათვის გამოიყენა.

განსაკუთრებით დამახასიათებელია ეფრემ მცირეს მიერ გამოყენებული წყაროების დასახელება-დამოწმების წესი; იგი თავის საისტორიო თხოულებაში ასახელებს წიგნის სათაურს, ავტორის სახელს და დამოწმებულ ადგილს: “მოიხსენებს თეოდორიტე საეკლესიო მსახურობასა წიგნსა შინა თვისა ოცდამეოთხე თავსა”^[17] ან კიდევ “ევაგრე ეპიფანესი საეკლესიო მოთხრობასა შინა თვისა აღწერს ოცდამეორე თავსა შინა”^[18].

ეფრემ მცირეს საისტორიო თხოულებაში საგნობრივი კრიტიკის ელემენტებსაც ვხვდებით. ამ მეთოდს იგი მოვლენის შესაძლებლობას დასადგენად მიმართავს იმასთან დაკავშირებით, რომ ქართულ წერილობით წყაროებში საქართველოში მირონის კურთხევის შემოღების უფლების დამადასტურებელი ცნობისათვის ვერ მიუგნია. ეფრემ მცირეს აზრით, “საგონებელ არს, ვითარმედ სიშორისათვის გზისა და რომელ ფრიად საშიშ არს უცხო თესლთა შორის კმელით ანტიოქიით ქართლს წაღება წ ~ ისა მიჰრონისა, ამისათვის თვთ ადგილსა დაწესებულ არს მათდა კურთხევად მიჰრონისა”^[19] “აღსანიშნავია, რომ საგნობრივი კრიტიკის პირველი შემთხვევა დადასტურებულია XV საუკუნის იტალიელი ისტორიკოსის ჯუსტინიანის საისტორიო თხოულებაში... ამ მხრივ იგი რამდენიმე საუკუნით წინ უსწრებს იტალიელ ჰუმანისტ ისტორიკოსებს”^[20].

XI - XII სს. ქართული საისტორიო მწერლობისათვის უცხო არ იყო ანალოგიის მეთოდიც. “თუ გავიხსენებთ, რომ ისტორიულ-შედარებითი მეთოდი XVII საუკუნის ევროპული ისტორიოგრაფიის წარმონაქმნია, გასაგები გახდება, რამდენად რთული იყო XI - XII საუკუნეების ქართული ისტორიოგრაფიის საისტორიო მეთოდოლოგია”^[21].

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ეფრემ მცირე ისტორიული მოვლენის ასახსნელად ანალოგიის მეთოდსაც იყენებდა. მაგალითად, ანდრია მოციქულის საქართველოში ყოფნისა და წმიდა ნინოს ქადაგების საჭიროების დასამტკიცებლად იგი ყურადღებას აქცევდა იმ გარემოებას, რომ გაქრისტიანებულ ხალხებში ზოგჯერ თავს იჩენდა წარმართობისადმი მიდრეკილება, რისთვისაც საჭირო ხდებოდა ქრისტეს სარწმუნოების ქადაგებათა განახლება “მეკერპეთა ღვარძლის” ამოსაგდებად: “ამათ წმიდათა სამოციქულონი მოძღურებისა თესლთა ანეულნი მრავალჟამ დაიპყრნა ღუარძლმან მეკერპეთამან, - ამბობს ეფრემ მცირე, - არა თუ ჩუენ შორის, არამედ თვთ მათ ბერძენთაცა შორის”^[22]. “აქ, რა თქმა უნდა, საინტერესოა ეფრემ მცირეს მსჯელობის მეთოდოლოგიური მხარე და არა მისი

რწმენა ანდრია მოციქულის საქართველოში ყოფნის შესახებ... XI - XIII საუკუნეების ქართულ საისტორიო მწერლობაში შედარებითი მეთოდის გამოყენება უქველად განვითარებული ისტორიული აზროვნების მკაფიო მოწმობაა”^[23]

ეფრემ მცირეს თავის შრომაში საკითხები არაჩვეულებრივი თანამიმდევრობით აქვს დალაგებული. თხრობის დროს საკითხები ერთიმეორიდან გამომდინარეობს და შეძლებს დაგვარად უპასუხოდ არც ერთ წამოჭრილ საკითხს არ ტოვებს. საქართველოს ისტორიის საკითხების შესახებ იგი სხვა ქვეყნების ისტორიის საზოგადოებრივი მოვლენების მიხედვით მსჯელობს, ანალოგიით სარგებლობს და სათანადო დასკვნებიც გამოაქვს^[24].

XI საუკუნის მეორე ნახევრიდან ქართული ისტორიოგრაფია განვითარებს ახალ გზაზე დგება. თუ აქამდე ისტორიკოსები თავიანთ ყურადღებას ამახვილებდნენ საქართველოს ისტორიის ერთ რომელიმე საკითხზე ან მომენტზე, ამიერიდან ჩნდება მოთხოვნილება შეიქმნას უფრო ფართო. მოცულობისა და განმაზოგადებელი ხასიათის შრომები, რომლებშიაც საქართველოს ისტორიული წარსული მოთხრობილი იქნებოდა უძველესი ხანიდან.

ასეთ მიზანს ისახავს XI ს. ისტორიკოსის ლეონტი მროველის “ცხოვრება ქართველთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა”^[25]. იგი ერთადერთი ნაშრომია ქართულ საისტორიო მწერლობაში, რომელიც ქართველ ტომთა ისტორიის ადრეულ პერიოდს შეეხება და მათი წარმოშობის პრობლემის გადაჭრის ცდაშია. ავტორი ეხება აგრეთვე ისეთ საკითხებს, როგორცაა: ქართული ენისა და მწიგნობრობის გაჩენა, ქართველთა თავდაპირველი რელიგია. ისტორიკოსი ცდილობს განსაზღვროს საქართველოში სამეფო ხელისუფლების გაჩენის დრო და გამოარკვიოს, თუ როდის და რა პირობებში წარმოიქმნა საქართველოში სოციალური უთანასწორობა. საქართველოს ისტორიის თხრობა ლეონტი მროველს მოჰყავს V საუკუნემდე. თხზულებაში იგი ყველგან ხაზს უსვამს ქართველი ტომების ისტორიულ კავშირს და მათ მონათესავეობას. ამავე აზრებითაა გაჟღერებული მისი შეხედულებანი ქართული სახელმწიფოს წარმოქმნის დროისა და პირობების შესახებ.

ლეონტი მროველის თხზულება, შეიძლება ითქვას, ავტორიტეტულ წყაროდ მიაჩნდათ ვახუშტი და თეიმურაზ ბაგრატიონებს; ისინი ზოგან მოკლედ გადმიახციემენ “მეფეთა ცხოვრების” ცნობებს და ზოგან თავისებურ კომენტარებსაც უკეთებენ მროველის კონცეფციებს, მაგრამ შეიძინევა, რომ კვალდაკვალ მისდევენ მის თხრობას, ხოლო ზოგიერთი ადგილი კი პირდაპირ გადმოაქვთ^[26].

გარკვეული კრიტიკული დამოკიდებულება გამოიჩინა ლეონტი მროველის თხზულების განხილვისას XIX საუკუნის ისტორიოგრაფიამ (დ. ზაქრაძე, თ. ჟორდანიას, ვ. ლანგლუა და სხვ.)^[27]. “მეფეთა ცხოვრება” მათი შეხედულებით სხვადასხვა დროს დაწერილ მატთანეთაგან უნდა იყოს ლეონტი მროველის მიერ გადაწერილ-აკინძული (დ. ბაქრაძე, თ. ჟორდანიას), ხოლო მისი პირველი ნაწილი, თარგამოსიანთა ისტორია, ზღაპრულ ცნობებს შეიცავს (ვ. ლანგლუა).

საგრძობლად წინ წასწია ლეონტი მროველის თხზულების შესწავლა-შეფასების საქმე XX საუკუნას ქართულმა ისტორიოგრაფიამ (ივ. ჯავახიშვილი, კ. კეკელიძე, გ. წერეთელი, პ. ინგოროყვა, გ. მელიქიშვილი და სხვ.). კერძოდ, მკვლევართა შორის აზრთა -სხვადასხვაობა არსებობს მისი მოღვაწეობის ხანაზე: ერთნი მას XI საუკუნით განსაზღვრავენ (ივ. ჯავახიშვილი, კ. კეკელიძე), ხოლო მეორენი VIII საუკუნას ძეგლად მიიჩნევენ (ნ. მარი, პ. ინგოროყვა). ზოგიერთი მკვლევარი ექვის ქვეშ აყენებს “მეფეთა ცხოვრებაში” დაცული ცნობების სისწორეს

და ლეონტი მროველის თხზულება, როგორც სანდო მასალა ქართველი ერის უძველესი ისტორიისათვის, გამოუსადეგარად მიაჩნიათ. მაგრამ. წლების განმავლობაში მცხეთა-არმაზის მიდამოებში წარმოებული არქეოლოგიური გათხრებით და “მეფეთა ცხოვრების” ცნობების შეჯერებით ქართულ და

უცხოურ წყაროებთან, დღეისათვის ახალი ფურცელი იშლება მის შესწავლა-შეფასების საქმეში. შესაძლებელი ხდება “მეფეთა ცხოვრებაში” მოცემულ ზოგიერთ ცნობათა სისწორის დადგენა^[28]. მართალია, ლეონტი მროველს ”უხვად მოეპოვება ეპიკური ხალხური შემოქმედების ელემენტები, მაგრამ მის მიერ გადმოცემული ზოგიერთი ცნობის-შესახებ, როგორც ჩანს, მოგვიხდება აზრის შეცვლა, რადგან ისინი, ასე თუ ისე, პოულობენ დასტურს მცხეთა-არმაზის არქეოლოგიური გათხრების დროს აღმოჩენილ ძეგლებში. კერძოდ, წარწერებში დამოწმებული პოლიტიკური ინსტიტუტები მრავალმხრივ მოგვაგონებენ ლეონტი მროველის მიერ ჩამოთვლილ ინსტიტუტებს და შეიძლება მისი სიტყვები სახელმწიფო სისტემის შესახებ მიმსგავსებულისა “სამეფოსა სპარსთასა” რამდენადმე მართლაც შეეფერებოდეს სინამდვილეს. იგივე უნდა ითქვას ლეონტის მიერ შემონახული ცნობის შესახებ, რომ ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობამდის “იზრახებოდა ქართლსა შინა ექუს ენა”. ახლა ოთხი თუ ხუთი ამ ენათაგანი უკვე დოკუმენტურად არის დამოწმებული და, ამგვარად, ეს ცნობაც ერთგვარ გამართლებას პოულობს^[29].

ლეონტი მროველის მოღვაწეობის ხანაში საქართველოს ცხოვრებაში გარდამტეხ მოვლენებს ჰქონდა ადგილი. საფუძველი ჩაეყარა ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკურ გაერთიანებას. ლეონტი მროველის ისტორიული აზროვნებაც თავისი ეპოქის შესაფერისი უნდა ყოფილიყო და მართლაც, ლეონტი მროველი მომხრეა ერთიანი, მტკიცე, პოლიტიკურად გაერთიანებული საქართველოსი. მისი შეხედულებით, საქართველოს ცალკეულ პოლიტიკურ ერთეულებს არაფერი აქვთ ერთმანეთთან საბრძოლო. ნათესაური კავშირით მათ ერთი ძირი აქვთ და, რაც კიდევ უფრო განსაკუთრებით დამახასიათებელია, “ერთი იყო მამა”. არა მარტო ქართველთა, არამედ მთელი კავკასიის ხალხებისა. ლეონტი მროველის წარმოდგენაში “კავკასია ერთი კულტურული სამყაროა. კავკასიის პოლიტიკური გაერთიანებისათვის... იბრძვიან არა მარტო ქართველები, არამედ ამ დიდ ბრძოლაში მხურვალედ მონაწილეობენ ქართველთა მოძმენი: სომხები, ალბანელები, კავკასიელი მთიელები... ხანგრძლივი თანაცხოვრებისა და საერთო პოლიტიკური თავგადასავალის საფუძველზე უპირატესად უნდა შემუშავებულიყო ლეონტი მროველის ისტორიული კონცეფცია კავკასიის ხალხთა მონათესავეობისა, კონცეფცია, რომელსაც ქართული ისტორიული აზრი ფეოდალური ურთიერთობის მთელ სიგრძეზე იზიარებდა”^[30].

უაღრესად საგულისხმოა ლეონტი მროველის “მეფეთა ცხოვრებაშია წარმოდგენილი ცნობები საქართველოს მოსახლეობის კლასობრივი და ყოფის შესახებ. ამ მხრივ საინტერესო დაკვირვებები აქვს მოცემული აკად. ნ. ბერძენიშვილს, როცა იგი ლეონტის თხზულებით კლასობრივი და შინაკლასობრივი ბრძოლის გამოვლინებას იხილავს ადრეულ საქართველოში. მისი დასკვნით “ლეონტით, ქართველი საზოგადოება სულაც არაა ჩაკეტილი და შეუვალი რამ, ამ საზოგადოების შიგნით ბრძოლაა. წარჩინებულნი და მეფე, წარჩინებულნი ურთიერთ შორის, წარჩინებულნი და არაწარჩინებულნი ერთი მეორეს ებრძვიან და “ღონედ უძღურებისა თვისისა” მიმართავენ მეზობელ ხალხებს: “მთიელებს, იმიერკავკასიელებს, სომხებს, სპარსელებს”... მაგრამ თუკი

უცხო ძალის ჩარევა ქვეყნის სიკეთეს ხმარდება და მას დაღუპვას ააცდენს, ლეონტი, “საკუთარი სისუსტის “ლონედა” უცხო ძალის მოწვევა, უცხო ძალაზე დაყრდნობა, არაფერ სამრახის არ შეიცავსა”^[31] საქმე ისაა, რა მიზანს მოხმარდება ასეთი ძალა. ლეონტი სიმპათიურად უყურებს იმათ, ვინც უცხო ძალას იმ იდეის განსახორციელებლად მოიხმარს, რომელსაც ის (ლეონტი) თანაუგრძნობს. “უცხო ძალის მოშველიების მომენტით არ ხდება ამა თუ იმ პოლიტიკური მოღვაწის შეფასება, არამედ იმით, თუ რა მიზანს მოახმარა ამ პოლიტიკურმა მოღვაწემ ეს ძალა”^[32]

საყურადღებო ცნობებს შეიცავს ლეონტი მროველის თხზულება ქართლის საზოგადოების იმ პერიოდის შესახებ, როდესაც იგი წინაკლასობრივ მდგომარეობაში იმყოფებოდა და აშკარად გამოხატული გვაროვნული წყობილება ჰქონდა^[33].

არანაკლებ მნიშვნელოვანია ლეონტის ცნობები ქართლში ერისთავთა ინსტიტუტის ისტორიისათვის^[34]. ხოლო რაც შეეხება ლეონტი მროველის თეორიას საქართველოში აზნაურობის წარმოშობის შესახებ, იგი, როგორც ამას სამართლიანად შენიშნავდა აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ასახავდა იმ ბრძოლას, რომელიც წარმოებდა აზნაურთა და მეფეთა შორის XI – XII საუკუნეებში^[35]. დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ლეონტი მროველის თხზულებას საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის შესწავლისათვის. მასში ძვირფასი ცნობები მოიპოვება ქართულ ფეოდალურ სამთავროთა საზღვრებისა და ცალკეულ გეოგრაფიულ პუნქტთა ლოკალიზაციისათვის. აქ, როგორც ჩანს, ლეონტის რაღაც ძველი ქართული წყაროები ჰქონია ხელთ^[36].

XI საუკუნის ისტორიკოსის ჯუანშერის “ცხოვრება და მოქალაქეობა ვახტანგ გორგასალისა” წარმოადგენს ლეონტი მროველის თხზულების გაგრძელებას^[37]. მისში მოთხრობილია ქართველი ხალხის ისტორია V საუკუნის შუა წლებიდან ვიდრე VIII საუკუნის 40 - 50-იან წლებამდე.

ჯუანშერის თხზულება წარმოადგენს თავისებურ ისტორიულ ეპოსს, რომელიც აგებულია ერთი მთავარი გმირის - ვახტანგ გორგასალის ცხოვრებაზე და ნახევრად ზღაპრული და ისტორიული ფაქტების ორგანულად შერწყმით მკითხველი ეცნობა ამ შესანიშნავი მოღვაწის როგორც უაღრესად ნაყოფიერ საქმიანობას, რსე მის მდიდარსა და მრავალფეროვან ეპოქას. ამასთანავე მის თხზულებაში კარგადაა გამოკვეთილი თვით ვახტანგის სახე. ივ. ჯავახიშვილი წერდა: “ჯუანშერის “ცხოვრება ვახტანგ გორგასალისა” ზღაპარს უფრო გავს, ვიდრე ისტორიას, საგმირო სახალხო ნაწარმოებს უფრო, ვიდრე უტყუარს და სანდო საბუთს”^[38]. ასეთ შეფასებაში, ჩვენი აზრით, ერთდროულად ნაკლიცაა აღნიშნული და ღირსებაც. ნაკლი მდგომარეობს იმაში, რომ ეს თხზულება თავისი ზღაპრული იერის გამო მეცნიერულად ნაკლებ სანდოა, მაგრამ სწორედ ამ “ზღაპრულობაშია” მისი ღირსების მეორე მხარეც. კერძოდ, ეს თხზულება წარმოადგენს უაღრესად მნიშვნელოვან ლიტერატურულ ძეგლს, რომელშიც გამოსჭვივის ავტორის თხრობის მაღალი კულტურა, მდიდარი გამომსახველობითი ხერხები, მოქმედ პირთა დახატვის, ხასიათთა გამოკვეთის შესანიშნავი უნარი, ამასთანავე მოვლენათა თუ საგანთა აღწერის დიდოსტატობა. ჯუანშერის თხზულების საშუალებით ჩვენ შესაძლებლობა გვძლევს წარმოადგენს ვიქონიოთ იმის შესახებ, “თუ რა ცნობები ჰქონიათ XI საუკუნეში განათლებულ ქართველ წრეებს ვახტანგ გორგასალის პიროვნებასა და მეფობაზე”^[39]. უაღრესად საყურადღებო ცნობები აქვს შემონახული ჯუანშერს ვახტანგ გორგასალის მიერ გატარებულ იმ ღონისძიებათა შესახებ,

რომელიც ქართლის ეკლესიის რეორგანიზაციას ისახავდა მიზნად (კათალიკოსობის დაწესება, ახალი საეპისკოპოსოების დაარსება). მართალია, როგორც ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავდა, ჯუანშერის თხზულების ცალკეული ადგილები ზღაპრული და მეტისმეტად ლეგენდარული შინაარსისაა^[40], მაგრამ იგი მაინც უმთავრესი და ძირითადი წყაროა ვახტანგ გორგასალის ცხოვრებასა და მოღვაწეობაზე. ამას გარდა, ჯუანშერს არაერთი საინტერესო და საგულისხმო მასალა მოეპოვება შემდგომი ხანის საქართველოს ისტორიის შესახებაც. მაგალითად, ისტორიულ სინამდვილესთან ძალზე ახლოს დგას ჯუანშერის ცნობები ირანის სახელგანთქმული სარდლის ბაჰრამ ჩუბინის, ირანის შაჰის ქასრეს (ხოსრო) და ბიზანტიის კეისარ მავრიკს (582 - 602 წწ.) შორის არსებულ ურთიერთდამოკიდებულებათა შესახებ. ასევე ერთობ დიდ ნდობას იმსახურებს ჯუანშერის ცნობა იმის შესახებ, რომ VI საუკუნეში აზნაურთა ახალმა ხელისუფალმა, ქართლის ერისმთავარმა გუარამმა, “ერისთავნი ქართლისანი ვერ სცვალნა საერისთავათაგან მათთა, რამეთუ სპარსთა მეფისაგან და ბერძენთა მეფისაგან ჰქონდეს სიგელნი მკვდრობისათჳს საერისთავოთა მათთაა^[41]”. განსაკუთრებით ნიშანდობლივია აგრეთვე ჯუანშერის ცნობები ქართლის საზღვრების აღწერილობას რომ შეეხება. ჯუანშერის მიხედვით, ქართლის ერისმთავრის ხელისუფლება VIII ს. დამდეგს ვრცელდებოდა არა მარტო საკუთრივ ქართლზე, კახეთსა და ტაო-კლარჯეთზე, არამედ ეგრისზეც, აფხაზეთის სამთავროს საზღვრებამდე^[42]. როგორც ს. ჯანაშია აღნიშნავს, ჯუანშერის “ამ შეხედულებასაც ისტორიული მარცვალი უდევს საფუძვლად”^[43]. ასე რომ, თუ ჩვენ ჯუანშერის თხზულებას შემოვაცლით ლეგენდარულ სამოსს, გავითვალისწინებთ ყველა ცნობას და მოვახდენთ მათ კრიტიკულ შესწავლას სხვა პარალელურ (უცხო) წყაროებთან ერთად, მაშინ შესაძლებლობა მოგვეცემა მეტნაკლებად სრულად აღვადგინოთ V - VIII სს. საქართველოს პოლიტიკური ისტორიის სურათი.

ჯუანშერს თავისი შრომის დაწერისას გამოუყენებია მრავალნაირი წყარო. ასეთებია, მაგალითად, “მოქცევაჲ ქართლისაჲ” სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა - “ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა”, ქართული ჰაგიოგრაფიული ძეგლები (შუმანიკის მარტვილობა და სხვ.), ე. წ. “სპარსთა ცხოვრება” და სხვ. ისტორიულ მოვლენებს ჯუანშერი განიხილავს XI საუკუნის ქართველ ფეოდალთა პოზიციებიდან.

ლეონტი მროველისა და ჯუანშერის - საისტორიო თხზულებებს, რომელთა შინაარსი ხშირად ზღაპრულ-ლეგენდარულ ხასიათსაც ატარებს, უფრო ბევრი რამ აქვთ საერთო შუა საუკუნეების ევროპულ “ქრონიკებთან” ვიდრე XI - XIII სს. ქართველ ისტორიკოსთა ნაშრომებთან, რომლებიც შედგენილია აღსაწერი ამბების თანამედროვეთა მიერ^[44].

XI საუკუნეშივეა დაწერილი ბაგრატიონთა საგვარეულოს ისტორიკოსის სუმბატ დავითის ძის ისტორიული ქრონიკა “ცხოვრება და უწყება გაგრატონიანთა”^[45] ავტორმა, რომელიც სამეფო დინასტიის წარმომადგენელია, შეადგინა ისტორია და გენეალოგია ბაგრატიონთა დინასტიისა. მისი თხზულების მიზანს შეადგენდა გამოერკვია, თუ ვინ იყვნენ ბაგრატიონები, საიდან და როდის მოვიდნენ ისინი საქართველოში. როგორც ცნობილია, ავტორი ცდილობს დაასაბუთოს ლეგენდა, რომელიც ამტკიცებდა - ბაგრატიონები ისრაელის განთქმული მეფე-წინასწარმეტყველის დავითის შთამომავალნი არიანო, და რომელიც მათ, ამრიგად, სახარების გენეალოგიის საფუძველზე ღვთისმშობელთან და ქრისტესთან ანათესავებდა. ეს თქმულება, რომელიც საქართველოში ჯერ კიდევ

IX საუკუნეში გავრცელდა, ხოლო მალე ცნობილი გახდა მეზობელ ქვეყნებშიც (952 წელს მას იმეორებს ბიზანტიის იმპერატორი კონსტანტინე პორფიროგენეტი), მოჰყავს თავის თხზულებაში სუმბატ დავითის ძეს. საშუალო საუკუნეების საზოგადოების შეგნებაში ასეთი შთამომავლობა ბაგრატიონებს განსაკუთრებული შარავანდედით მოსავდა, მათი პრესტიჟისა და პოპულარობის ზრდას დიდად უწყობდა ხელს.

სუმბატ დავითის ძის თხზულებაში მოთხრობილია ტაო-კლარჯეთის მფლობელთა, ბაგრატიონთა სახლის ხელისუფლების ისტორია. ტაო-კლარჯეთის სამთავრო სახლის, რომელმაც შემდეგში საფუძველი დაუდო ერთიანი ფეოდალური საქართველოს ეროვნულ დინასტიას, თავგადასავალი განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს სამეფო ხელისუფლების ისტორიისათვის საქართველოში.

როგორც აღვნიშნეთ, ბაგრატიონთა გენეალოგია სუმბატ დავითის ძეს გაშუქებული აქვს ბიბლიის - დაბადების მიხედვით. იგი კაცობრიობის დასაბამითგან დაწყებული ჩამოთვლის ბაგრატიონთა ბიბლიურ წინაპრებს, რომელთა შორის დასახელებული არიან ბიბლიის ცნობილი მამამთავრები: ნოე, აბრაამ, იაკობ და აგრეთვე ებრაელთა გამოჩენილი მეფეებიც: იესე, დავით, სოლომონ. ერთიანობის ხანის ფეოდალური საქართველოს მეფენი სწორედ ამ უკანასკნელთა შთამომავლად თვლიდნენ თავიანთ თავს. ისინი, ჩვეულებრივ, “იესიან-დავითიან-სოლომონიანებად” იწოდებოდნენ და ასევე იწყებდნენ კიდევ თავის ტიტულატურას. ბაგრატიონთა გენეალოგიის გაშუქებას სუმბატ დავითის ძე ამთავრებს თხრობით იმირ შესახებ, რომ ტყვეობაში (იგულისხმება ე.ბრაელთა ტყვეობა - თ. პ.) მეფე სოლომონს შვიდი ძე ჰყოლია. აღძრულ საკითხთან დაკავშირებით არ შეიძლება ხაზი არ გავუსვათ სუმბატ დავითის ძის თავისებურ კონსტრუქციას, რომლის თანახმადაც ბაგრატიონთა წინაპარნი, სოლომონის შვიდნი ძენი, თუმცა ებრაელები არიან წარმოშობით, მაგრამ თავდაპირველად ეკლეს (სომხეთი) მკვიდრდებიან: წამოსულა ეს შვიდივე ძმა სამხრეთიდან ფილისტიმელთა ტყვეობიდან. სამი ძმა ეკლესში დარჩენილა ვინმე რაქაელ დედოფლის წინაშე, რომელსაც ისინი მოუწაულავეს “და დაშთეს იგინი ქუეყანათა სომხითისათა და მუნ დღეინდელად დღედმდე შვილნი მათნი მთავრობენ სომხითს” - გვაუწყებს სუმბატ დავითის ძე^[46]. დანარჩენი ოთხნი კი ჩრდილოეთისაკენ, საქართველოში წასულან: გუარამი ქართლის ბაგრატიონების წინაპარი გამხდარა, მისი ძმა საჰაკი კახეთს დაბინავებულა, ხოლო ასამსა და ვარაზვარდს კამბეზანისაკენ გაუწევიათ, სადაც მათ მოუკლავთ სპარსთა სპასალარი, დაუპყრიათ კამაბეჩანი და მისი მთავრები გამხდარან - “და დასხდეს იგინი მუნ ცხოვრებად ხორნაბუჯს. და ამა ჟამამდე შვილნი მათნი მთავრობენ მას შინა” - გვამცნობს სუმბატ დავითის ძე^[47].

სუმბატ დავითის ძის ზემომოტანილ გადმოცემაში არსებული მითითება იმის შესახებ, რომ ქართველი და სომეხი ბაგრატიონები ერთი და იგივე სახლის შვილები არიან, სავსებით სწორია. ეს აზრი თანამედროვე საისტორიო მეცნიერებაში აღიარებულად ითვლება. რაც შეეხება მათ ებრაელობას და ებრაელთა ტყვეობიდან მოსვლას, ეს, რა თქმა უნდა, არაფერ შუაშია. XI საუკუნის ქართველ მემკვიდრეებს ბიბლიის სქემიდან გადახვევა და მეფეთა გენეალოგიის სხვაგვარად გაშუქება ვერ წარმოედგინა. ბიბლიის მიხედვით კი, როგორც ცნობილია, ღვთის მიერ რჩეულ ხალხად ებრაელები არიან აღიარებულნი. მით უფრო, ბაგრატიონთა სახლიდან გამოსულ ქართველ მეფეებს თვითონ თავიანთი თავი სწორედ ებრაელი მეფეების

შთამომავლად მიაჩნდათ. ამიტომაც გასაგებია, რომ ბაგრატიონთა სამეფო სახლის წევრთა აზრით, მათ სხვა ქვეყნების ხელმწიფეებზე ნაკლები უფლება როდი ჰქონდათ თავისი თავისათვის “ღვთივ გვირგვინოსანი”, “ღვთივ დამყარებული” მეფეები ეწოდებინათ.

ს. ჯანაშიას ჯზრით, რადგანაც ეკლესია იგივე აკილისენაა, ამდენად, სუმბატ დგვითის ძის თქმულებაში დაცულია რაღაც გამოძახილი ეკლესიისა, სპერის - ბაგრატიონთა დომენის, და ქართლის გარკვეული ისტორიული კავშირის შესახებ^[48]. და მართლაც, მკვლევართა დაკვირვებით, ბაგრატიონთა სახლი თავისი თავდაპირველი წარმოშობით ქართველთა თემიდან - სპერიდან ყოფილა.

მეტად საყურადღებოა სუმბატ დავითის ძის შეხედულება ბაგრატიონთა სამეფო ხელისუფლების საერთო ასპექტში შეფასებისას. ბაგრატიონთა მეფობა მას უფრო დადებით მოვლენად მიაჩნია დიდგვარიან აზნაურთა ხელისუფლებასთან შედარებით. როგორც ჩანს, იგი აზნაურთა მოძულეა და მათდამი უარყოფითადაა განწყობილი^[49]. თავის თხზულებაში იქ, სადაც მას უმეფობის ხანა აქვს აღწერილი ქართლში ბაგრატიონთა გაძლიერებამდე, იგი ვერ მალავს თავის დამოკიდებულებას აზნაურებისადმი და გულწრფელად წერს: “ხოლო ვინათგან მოაკლდა მეფობა შვილთა გორგასლისათა, მით ჟამითგან ეპყრა უფლება ქართლისა აზნაურთა ვიდრე ამათადმდე (ე. ი. ბაგრატიონთა გაძლიერებამდე). არამედ დაესრულა უფლება ქართლისა აზნაურთა ბოროტთა საქმეთა მთგან”^[50]. გიორგი I და ბიზანტიის კეისარ ბასილს შორის წარმოებულ სასტიკ ბრძოლებშიც სუმბატ დავითის ძე უმთავრეს ბრალას აზნაურებსა სდებს: “გარნა ორკერძოვე მზაკუარნი იგი აზნაურნი” მხარს არ უჭერდნენ გიორგი მეფეს^[51].

ბაგრატიონთა ისტორია სუმბატ დავითის ძეს მოყვანილი აქვს ბაგრატიონთა IV-ის მეფობამდე.

მეტად დიდმნიშვნელოვანი იყო პოლიტიკურ-რიტორიკული მიმართულების ქართველ ისტორიკოსთა (ქართლის მატეანის ავტორი, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, თამარ მეფის ისტორიკოსები) მოღვაწეობა. “ისინი, როგორც ერთმეფობის იდეის მატარებლები და დიდგვარიან აზნაურთა ოპოზიციის მოწინააღმდეგენი, ისტორიას პრაქტიკული პოლიტიკური მიზნებისათვის იყენებდნენ და ამის შესაბამისად ქართველ ხელმწიფე-დიდებულების სახელმწიფო, სამხედრო თუ კულტურული მოღვაწეობის მკვეთრ დახასიათებებს იძლეოდნენ. მათ მკაფიოდ აქვთ გადმოცემული სახელმწიფოს განსამტკიცებლად გატარებულ ღონისძიებათა მიზეზები, მნიშვნელობა და შედეგები. რათა უფრო მეტად აემადლებინათ ქართული სახელმწიფოს გაძლიერების შესვენები, ისინი ანტიკური საისტორიო მწერლობიდან სესხულობდნენ თხრობის რიტორიკულ ხერხებს, რაც მხოლოდ მათი პოლიტიკური ტენდენციების გარეგნული ფორმა იყო, რომელშიაც ხელოვნურად თავსდებოდა ანტიკურობისაგან განსხვავებული ფეოდალური საზოგადოების აზრები და იდეები”^[52].

XI საუკუნის საისტორიო ნაშრომი “მატიანე ქართლისაჲ”^[53] მოგვითხრობს საქართველოს ისტორიას VII ს-დან XI ს. 80-იან წლებამდე. თხზულების ღირსებას ისიც შეადგენს, რომ აქ ხშირად თავმოყრილია ისეთი ცნობები, რომლებიც სხვაგან არ მოიპოვება. განსაკუთრებით დიდ ყურადღებას უთმობს ავტორი ცალკეულ ფეოდალურ სამთავროებს, ნათლად გვიჩვენებს მათი თანდათანობითი გაერთიანების პროცესს ერთ მთლიან სახელმწიფოში.

“მატიანე ქართლისაჲს უცნობი ავტორი პირდაპირი წინამორბედი იყო XI - XIII საუკუნეების ისტორიკოსთა ბრწყინვალე პლეადისა.

პოლიტიკურ-რიტორიკული მიმართულების ქართველ ისტორიკოსთა შორის ერთ-ერთი თვალსაჩინო ადგილი უჭირავს დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს. მისი თხზულება “ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი”^[54] ეპოქის იშვიათ ქმნილებად უნდა ჩაითვალოს.

დავითის ისტორიკოსს ცხოვრება უხდებოდა იმ პერიოდში, როდესაც “აღმავალი ფეოდალური საზოგადოება ახალგაზრდული ბრძოლით მიიწევს წინ, ამსხვრევს ძველ ფორმებს, შობის პროცესშია ახალი ხარისხის საზოგადოება - ბატონყმური საქართველო. ამ საზოგადოებრივი დუდილის შესაფერისია ახალი ეპოქის დიდი მოსარჩლე ისტორიკოსი (დავითის ისტორიკოსი), რომელიც უკომპრომისო პრინციპულობით ასაბუთებს ამ ახალი ურთიერთობის გამარჯვებისათვის წარმართულ სახელმწიფო ღონისძიებებს.

ისტორიკოსის ასეთ პოზიციას იზიარებდა და აქტიურად მხარს უჭერდა მას ძლიერი დასი ქართული ფეოდალური საზოგადოების მოღვაწეთა, რომელთა წრეში განმტკიცდა, ერთი მხრივ, მეფის ხელისუფლების ღმრთისნებითობის თეორია, ხოლო, მეორე მხრივ, შემუშავდა ჩვენს დრომდე ზეპირი სიტყვით შემონახული, ამ დინამიკური ეპოქის ეპიგრაფად გამოსადეგი პოლიტიკური შინაარსის შაირი: “ათასად გვარი დაფასდა, ათათასად ზრდილობა”. ამ პოლიტიკური შინაარსის იშვიათ შაირში არეკლილია წვრილი ერის, წვრილ აზნაურთა, წვრილ მოლაშქრეთა მასების ძლიერი ბრძოლა დიდგვაროვნული არისტოკრატიული ტენდენციების წინააღმდეგ, მოცემულია საუკუნოვანი ბრძოლის კვინტესენცია, ფოლადისებურ ლექსად ჩამოსხმული მაღალნიჭიერი პოეტის მიერ.

XII საუკუნე ამიერკავკასიაში და, კერძოდ, საქართველოში, დიდი საზოგადოებრივი დუდილის ეპოქა იყო. მზარდი ბატონყმური ურთიერთობა თავის შესაფერის სახელმწიფოებრივ ფორმას მოითხოვდა. ბრძოლა ძველსა და ახალს შორის შეუნელებლად მიმდინარეობდა.

ამ დროის ისტორიკოსები (და მათ შორის, რა თქმა უნდა, დავითის ისტორიკოსიც) პოლიტიკური ცხოვრების “კიდევან კი არ იმყოფებიან, არამედ მის შიგნით ტრიალებენ, აქტიურად მოდასეობენ და მოძრაობის

იდეურ მესაჭეობას იჩემებენ”^[55].

დავითის ისტორიკოსის სახელი უცნობია. იგი, როგორც მისი თხზულების შინაარსიდან ჩანს, არის დავითის თანამედროვე, პირადად მასთან და სამეფო კართან ძალზე დაახლოებული პირი. თხზულება დაწერილია 1123 - 1126 წლებში^[56].

თხზულების ავტორი მეფის მომხრეთა დასს ეკუთვნოდა და ძლიერი სამეფო ხელისუფლების დამცველი იყო. მისი თხზულების მიზანი იყო, ჯერ ერთი, დავით აღმაშენებლის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის აღწერა ისე, რომ “მისი პირადი თვისებანი და სახელმწიფო მოღვაწეობა ნათლად და შესაფერისად ყოფილიყო დასურათებული, მეორე ის, რომ მეფის მოწინააღმდეგეთა ჯგუფას ცილისწამება და ხმები, რომელთაც ისინი ავრცელებდნენ მისი მოქმედების შესახებ, უარეყო და დავით აღმაშენებლის მოღვაწეობის დედააზრი და მნიშვნელობა გამოერკვია და თანამედროვე საზოგადოებისათვის ნათელეყო”^[57]. ამიტომაც არის, რომ ისტორიკოსი თავის თხზულებაში მეფის მოწინააღმდეგე დასს ეკამათება. მისი სიტყვით, იყვნენ “ვინმე მაბრალობელნი მეფისანი”, რომელთაც არ მოსწონდათ მისი მოქმედება და მითქმა-მოთქმის საგნად ხდიდნენ მას. მოწინააღმდეგენი დავითს სხვადასხვა ბრალდებას უყენებდნენ. როგორც იდეური, შეგნებული მომხრე დავითის პოლიტიკისა, ისტორიკოსი აბათილებს ამ ბრალდებებს და ამხელს ბრალმდებლებს, ამართლებს დავით აღმაშენებლის პოლიტიკას და განმარტავს მის

დიდ მნიშვნელობასა და სარგებლობას. იგი ამომწურავად და თანამიმდევრულად იხილავს დავითის სამხედრო-პოლიტიკურ, სამოქალაქო-საეკლესიო და კულტურულ მშენებლობას, ან “ხორციელთა და სულიერთა საქმეთა” მისთა.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია დავითის ისტორიკოსის დამოკიდებულება მის მიერ აღწერილ მოვლენებთან. განსხვავებით “მატიანე ქართლისაჲს” ავტორისაგან დავითის ისტორიკოსი, როგორც ამას სამართლიანად ხაზს უსვამს ნ. ბერძენიშვილი, “პარტიულია”. დიდაზნაურების დამოკიდებულება მეფესთან თუ ეკლესიაში შექმნილი ვითარება, ლაშქრის შექმნის საკითხი თუ ლაშქრობანი, მსტოვართა ინსტიტუტის შექმნა თუ მონასპის გამრავლება, - ყველაფერი, შეიძლება ითაქვას, “პარტიული თვალსაზრისით აქვს განხილული: ყველაფერი კარგია და მართებულია, რაც საქართველოს აღდგომა-გამლიერებას, თურქთა განდევნას, ქვეყანაში წესრიგის და მშვიდობის დამყარებას, მოწესრიგებული სახელმწიფოს შექმნას, თავაშვებულ დიდგვარიანთა დამორჩილებას, მეკობრე-აზნაურთა დაწყნარებას, სამართლიანობის, გამკითხველობის საქმეს ემსახურება. ყველა ამის განსახიერებაა მისი წარმოდგენით დავითი, ეს ღმერთის მაგიური კაცი, ღმერთს ნების ამსრულებელია”^[58].

ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისაში” მოიპოვება ისეთი ადგილები, რომლებიდანაც ნათლად ჩანს მისი ავტორის საზოგადოებრივ-პოლიტიკური აზროვნება. მაგალითად, ჩვენი ისტორიკოსი ერთგან წერს: დავითმა “ესრეთ რა თვითმპყრობელობით დაიპყრა ჰერეთი და კახეთი და ნებიერად აღიხუნა ციხენი და სიმაგრენი მათნი, მზეებრ მიჰვინა წყალობა ყოველთა ზედა მკვდრთა ქვეყანისათა”. ისტორიკოსის ამ მოკლე სიტყვაში კარგად შეინიშნება მისი პოლიტიკური მრწამსი. კახეთ-ჰერეთის მეფე აღსართან დავით აღმაშენებელს შეპყრობილი მისცეს (საფიქრებელია თვით მეფის მიერვე დასაქმებულმა დიდებულებმა). დავითმა ომი მოიგო და თვითმპყრობელობით დაიპყრო ჰერეთი დაკახეთი. აქ ჩვენი ისტორიკოსი საგანგებოდ გახაზავს, რომ მეფემ თვითმპყრობელობით დაიპყრო ჰერეთი და კახეთი, როგორც ეს წესად დადებული ჰქონდა დავითს: თვითმპყრობელობით დაპყრობა (“შევრთე სახლი სახლსა”) და არა ყმადნაფიცობით. და ეს თვითმპყრობელობით დაპყრობა იმაში გამოიხატებოდა, რომ “ნებიერად აღიხუნა ციხენი და სიმაგრენი მათნი” და, რა თქმა უნდა, ამ ციხესიმაგრეებში თავისი ერთგულები ჩააყენა (ერთი მათგანი არიშიანი უნდა ყოფილიყო). და ამის შემდეგ როგორც თვითმპყრობელს შეეფერება “მზეებრ მიჰვინა წყალობა ყოველთა ზედა მკვდრთა ქვეყანისათა”. ამრიგად, დავითის ისტორიკოსის იდეალია მეფე დამპყრობელი (მისი წარმოდგენით ჰერეთ-კახეთი საქართველოა და მისი შვილები დავითს უნდა ემორჩილებოდნენ, დავითი საქრისტიანო ამიერკავკასიას ათავისუფლებს), მეფე მზე (სამართლიან-მწყალობელი ერთგულთა და მორჩილთა)^[59].

იმდროინდელი ქართული მწერლობისათვის დამახასიათებელი უაღრესად განვითარებული ეროვნული თვითშეგნებით გამოჰყავს დავითის ისტორიკოსს საქართველო და მისი პოლიტიკური მესვეური დავით აღმაშენებელი მსოფლიო-ისტორიულ შედარებათა ფართო ასპარეზზე. დავითის მსგავს მოღვაწეს ის ისტორიაში ვერ პოულობს. იგი განცვიფრებულია მისი ნიჭითა და გამჭრიახობით. მაგრამ აქვე, დავითის ისტორიკოსის სასახელოდ, ერთ მეტად მნიშვნელოვან გარემოებას განსაკუთრებით უნდა გავუსვათ ხაზი: საშუალო საუკუნეების ისტორიკოსებისაგან განსხვავებით, ის ყველაფერს არ აწერს დავითის პირად ღირსებას. მას კარგად ესმის, რომ გამოჩენილი პიროვნების პირად თვისებებს დიდი

მნიშვნელობა აქვს სახელმწიფოსათვის. მაგრამ ესა თუ ის მოღვაწე, რარიგ მაღალი ნიჭითაც არ უნდა იყოს დაჯილდოებული, თავის მოღვაწეობაში შეზღუდულია ქვეყნის საზოგადოებრივი პირობების და თავისი ხალხის მდგომარეობით. მართალია, ამბობს ის, ალექსანდრე მაკედონელმა მთელი ქვეყანა დაიპყრო, დავითს კი ასეთი რამ არ ჩაუდენია, მაგრამ არა იმიტომ, რომ ის ნიჭით ან სხვა რამეთი ალექსანდრეს ჩამოუვარდებოდა, არა “ჩუენი ესე გვრგვონოსანი და ახალი ალექსანდრე, დაღათუ იყო ჟამითა შემდგომი, არამედ არა საქმითაცა, არა განზრახვითა არცა სიმჭნითა უმცირეს და უმდაბლეს, არამედ მრავალთა უმაღლეს მგონიეს ესე”^[60], - ამბობს ის და ეს მოხდა იმიტომ, რომ დავითის სამეფოს მდგომარეობა ალექსანდრეს სახელმწიფო მდგომარეობას ვერ შეედრებოდა. “ქართველთა ოდენ სპითა ვერცარას ალექსანდრე იქმოდა კარგსა. და თუმცა დავითს სპარსთა ჰქონებოდა მეფობა, ანუ ბერძენთა და ჰრომთა ძალა, ანუ სხვათა დიდთა სამეფოთა, მაშინამცა გენახნეს ნაქმარნი მისნი, უაღრესნი სხვათა ქებულთანი”^[61]. მიუხედავად ამისა, მოგვითხრობს ჩვენი ისტორიკოსი, დავითმა ისეთი და იმდენი რამ გააკეთა, რომ ვგონებ, მთელი ქვეყნის ბრძენთა და “გამომეტყუელთა” ენაც კი ვერ შეძლებს ყოველივე ზედმიწევნით გადმოსცესო.

თავისი პერსონაჟის დასახასიათებლად და მისი სიდიადის გამოსავლინებლად დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი უხვად სარგებლობს შედარებითი მეთოდით; აქ ის ღრმა ერუდიციას იჩენს მსოფლიო ლიტერატურასა და ისტორიაში, კარგად იცნობს და იყენებს ძველი საბერძნეთის, ბიზანტიის და ირანის ლიტერატურულ და ისტორიულ თხზულებებს. კერძოდ, ერთგან იგი ასახელებს რა სამ მწერალს: ჰომეროსს, არისტობულეს და იოსებ ფლავიოსს, რომელთაგან პირველმა შეაქო ტროადელ-აქეველთა ომი, მეორემ ალექსანდრე მაკედონელის გამირობა, ხოლო მესამემ აღწერა რომის კეისრის ტიტეს ბრძოლა ებრაელთა წინააღმდეგ, დასძენს: “და ვინათგან ამათ ნივთნი საქმეთანი არა აქუნდეს კმად მისაოხრობელად, ამისთვსცა მის ხელოვანებითა რიტორობისათა განავრცელნეს, ვითარცა იტყვს თვთ სადამე ალექსანდრე: “არა დიდ იყავ აქილევნი, არამედ დიდსა მიემთხვე მაქებელსა უმიროსს”. რამეთუ ოცდარვა წელ განგრძობასა ტროადილთა ბრძოლისასა ვერა-რა ღირსი ქებისა იქმნა. ხოლო მეფისა დავითისი ესეოდენტა მიმართ წინაგანწყობა სამ ჟამადმდე იყო, და ვერცა პირველსა კუეთებასა შეუძლეს წინადადგომად. ჰქონებოდესმცა ამათ ბრძენთა თხრობათა ნივთად საქმენი დავითისანი და მათმცა აღწერნეს ჯეროვნად მათისაებრ რიტორობისა, და მაშინდამცა ღირს ქმნილ იყვნეს ჯეროვანსა ქებასა”^[62]. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი ზედმეტ თავმდაბლობას იჩენს თავის პირად ღირსებათა უგულუბელყოფით, მაგრამ სამაგიეროდ მას არარაობამდე დაჰყავს ძველი საბერძნეთის და რომის სახელგანთქმული გამირობი: აქილევსი, აგამემნონი, პრიამოსი, ჰექტორი, ოდისევსი, ორესტე, აგრეთვე ალექსანდრე მაკედონელი და რომის კეისარი ტიტე. ტროადის ომრ 28 წელს გაგრძელდა, მაგრამ იქ საქებარიარაფერი მომხდარა და თუ მაინც ზემოჩამოთვლილი სახელმოხვეჭილი პირები დიდების გვირგვინით არიან შემოსილი ისტორიაში, არა იმიტომ, რომ ისინი დავით აღმაშენებელზე უკეთესი ვაჟკაცნი და შემმართებელნი იყვნენ, არამედ იმიტომ, რომ მათ გამოუჩნდათ ნიჭიერი მწერლები, რომლებმაც, მიუხედავად ქების ობიექტის სიმცირისა, თავიანთი რიტორობის საშუალებით ამ მოღვაწეთა დამსახურება გააზვიადეს. ამ ბერძენ და ებრაელ მწერლებს რომ ხელთ ჰქონოდათ მდიდარი მასალა დავითის შესახებ (ე. ი. იმათ რომ დავითი შეექოთ), აი, მაშინ

უნდა გენახათ, თუ თავიანთი რიტორული ენით როგორი სისრულით აღწერდნენ და ღვაწლრსა და ამაგის შესაფერის ქებას შეუთხზავდნენ ამ დიდებულ პიროვნებებს.

დავითის ისტორიკოსის ამ დებულებებში შეიძლება ზოგი რამ სადავო და გაზვიადებული იყოს, მაგრამ მასში აშკარად ჩანს იმდროინდელი მოწინავე ქართული საზოგადოების მისწრაფება: არა მარტო მეტოქეობა გაეწიათ ბერძნებისათვის, არამედ მათზე მაღლაც კი დამდგარიყვნენ. ასეთი მისწრაფება ნაკარნახევი იყო ეროვნული თვითშეგნებისა და მშობელი ხალხის ღირსების ამაღლების სურვილით. ამიტომაც არის, რომ დავითის ისტორიკოსს ბერძნების ეკლესიის “მნათობები და სათაყვანებელი ეროვნული გმირებია თავისი ქვეყნის მოღვაწეებზე მაღლა მდგომად არ მიაჩნია.

დავითის ისტორიკოსის თხზულებაში ამბების თხრობა მოყვანილია 1126 წლამდე. იგი დაწერილია მშვენიერი მხატვრული ენით და წარმოადგენს პირველხარისხოვან წყაროს XI - XII საუკუნეების საქართველოს ისტორიისათვის.

თამარის ეპოქის ისტორიკოსთა ნაშრომებიდან ჩვენამდე მოაღწია ორმა თხზულებამ. პირველი მათგანი ცნობილია “ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანის” სახელწოდებით^[63]. თამარის ამ პირველი ისტორიკოსის ვინაობა დღესაც გაურკვეველია^[64].

ნაშრომის სახელწოდებიდან კარგად ჩანს თხზულების შინაარსი და ხასიათი. უმთავრესად ის, შეიძლება ითქვას, მეფეების ისტორიაა: თავში შედარებით მოკლედაა გადმოცემული ისტორია გიორგი III-ის (1156-1184 წწ.) მეფობისა, მეორე უფრო ვრცელ ნაწილში - თამარისა. მასში განსაკუთრებით ვრცლად და დაწვრილებით არის აღწერილი სამხედრო ლაშქრობანი და ომები. არაერთი საყურადღებო ცნობაა დაცული აგრეთვე XII საუკუნის შინაპოლიტიკური ისტორიისათვის. ეს ისტორია ამავე დროს არის “აზმა” ან ქება, ესე იგი შესხმა, ხოტბა, ნამდვილი პანეგირიკი.

თავისი პოლიტიკური შეხედულებით ავტორი ძლიერი მონარქიის მომხრეა. “მრავალმთავრობას”, მისი აზრით, თან სდევს “შური და ხდომა” ე. ი. ყოველგვარი უწყობა: “ვითარ არს წესი მრავალმთავრობისა, შეიქმნა შური და ჯდომა”, - ამბობს ერთგან ჩვენი ავტორი. იგი თამარის პოლიტიკის თავგამოდებული დამცველია. მას სრულიად არ მოსწონს ფეოდალური არისტოკრატის ბრძოლა სამეფო ხელისუფლების წინააღმდეგ და უკმაყოფილობით ამბობს: “იწყეს რომელთამე ძუელგბრი კაცთა დაუდგომლობისა საქმეო”, მას არც ყუთლუ-არსლანის პოლიტიკური დასის განზრახვა მოსწონს, რომელსაც მეფის უფლებების შეზღუდვა უნდა მოჰყოლოდა. თამარის ანონიმი ისტორიკოსი ღრმად იყო დარწმუნებული, რომ მეფის წინააღმდეგ გამოსვლა და მოქმედება ყოველ ძველთა და ახალთა “უბოროტესი” საქმე იყო და არასდროს კეთილი შედეგი არ მოჰყოლია.

“ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანისა ავტორი ღრმად განათლებული პიროვნება ჩანს. მის თხზულებაში რელიეფურად არის წარმოდგენილი იმდროინდელი საქართველოს კულტურული დონე. გარდა მშობლიური კულტურული ტრადიციებისა, ანონიმი ავტორი კარგად იცნობს ორ კულტურულ სამყაროს: დასავლურს, ელინურ-ბიზანტიურ-ქრისტიანულს, და აღმოსავლურს-ირანულ-არაბულ-მუსულიმანურს. ავტორი ამჟღავნებს სასულიერო და საერო (მათ შორის ანტიკურისაც) ლიტერატურის კარგ ცოდნას. თავისი შრომის დაწერისას ისტორიკოსს უსარგებლია პლუტარქეს თხზულებებით. მის ფართო ერუდიციაზე ისიც მეტყველებს, რომ იგი კარგად იცნობს ძველი მწერლობის სხვა ძეგლებსაც (კერძოდ, ჰომეროსის ნაწარმოებებს და სხვ.). რაც შეეხება ისტორიკოსის ენას, აქ

უნდა აღვნიშნოთ, რომ “ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი”, “თავისი მაღალფარდოვანი, მოქარგულ-მოგვირისტეხული, მხატვრულ-პოეტური ენით, თავისი შედარებებით, მეტაფორებით, ტროპებითა და ფიგურებით, რომლებითაც თხზულება თავიდან ბოლომდე სავსეა, სცილდება ისტორიული ნაწარმოების ფარგლებს და პოეტური შემოქმედების სფეროში გადადის”^[65]. ანანიმი ისტორიკოსი, როგორც მოხდენილად შენიშნავს თ. ჟორდანიას, “მუსიკობს, მჭევრმეტყველებს, ენაწყლიანობს, სახემეტყვეობს, რათა ენაზიანობით რამდენადმე შეგვაგნებინოზ დიდებულება მეფობისა, რომლის ვრცლად აღწერას ვერ ჰკადრულობს, ვერ ახერხებსა”^[66].

თამარის პირველი ისტორია - “ისტორიანი და აზმანი” - ივ. ჯავახიშვილის დასკვნით, “შინაარსიანი თხზულებაა: ამ მხრივ იგი არც ერთი სხვა საუკეთესო ქართულ საისტორიო ძეგლს არ ჩამოუვარდება. ამასთანავე იგი დიდი ნდობის ღირსიც არის და ამის გამო ისტორიისათვის ძვირფას წყაროდ უნდა ჩაითვალოს. რიტორობისა და შემასხმელობისადმი სიყვარულისდა მიუხედავად თამარ მეფის ისტორიკოსი მართალის მთქმელი და პირუთვნელი მატიანია”^[67].

როგორც ცნობილია, გიორგი მესამისა და თამარის მეფობა იმ ხანას ეკუთვნის, როდესაც საქართველო წინა აზიის უძლიერესი სახელმწიფო იყო. საქართველოს ამ სიძლიერეს ჩვენი ისტორიკოსი მიაწერს გიორგისა და თამარის პირად თვისებებს. ეს სავსებით ბუნებრივი მოვლენაა, რადგან “ისტორიანი და აზმანის” ავტორი ხომ კარის ისტორიკოსია. მისი წარმოდგენით, გიორგი III არის “მზე მნათობთა შორის; ალექსანდრე და ქაიხოსრო მპყრობელთა შორის; აქილევ, სამბსონ და ნებროთ გმირთა შორის... სოლომონ, სოკრატ და პლატონ ბრძენთა შორისა”^[68]. იგი უძლეველი მხედარია.

უფრო მეტი და განსაკუთრებული ეპითეტებით ამკობს ჩვენი ისტორიკოსი თამარ მეფეს. მისი დახასიათებით, თამარი არის სამგზის სანატრელი და სამების მეოთხე წევრი^[69], ნათელი და ბრწყინვალეა მშობლების თუალთა, გვირგვინი ყოველთა ხელმწიფეთა^[70], მზეთა მზე და დედოფალთა-დედოფალი, შარავანდედთა შორის უმეტეს აღმობრწყინებული^[71]; ისტორიკოსი აღფრთოვანებულია თამარის საქმეებით და ამბობს: თამარმა თავისი გონება აღაპყრო იმისადმი, ვინც საუკუნოა, და მან, ვინც წყალობათა მომნიჭებელია, წარუმართა თამარს საქმეები, და “ყოველნი გარემოს მყოფნი მეფენი, ქალაქნი და ამირანი ძღუნითა და ხარკითა მოამშვდებდეს” თამარის ჯარებს^[72]. “ისტორიანი და აზმანისა” ავტორს ხიბლავს თამარის მაღალი ზნეობრივი თვისებები და იქამდე აღტაცებულია თამარის სახებით, რომ ავიწყდება მაშინდელი საეკლესიო დოგმატები და მზად არის თამარის პიროვნება ჩაურთოს ქრისტიანულ სამებაში: იგი ორჯერ პათეტურად გაიძახის - თამარი იმის ღირსია, რომ წმინდა სამებაში მეოთხე წევრად იყოსო. თავის თავზე კი ამბობს, მე არა ვარ ღირსი მის შესაქებად, “შემსხმელად ჯამს ომიროს”.

ჯერ კიდევ 1913 წელს ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავდა, რომ “თამარ მეფის ხანას უეჭველია საქართველოში ბევრი აღმწერელი და ისტორიკოსი ეყოლებოდა, მაგრამ ერთის გარდა სხვების ნაშრომი ჯერჯერობით დაკარგულად უნდა ჩაითვალოს”^[73]. ივ. ჯავახიშვილმა 1923 წელს “ქართლის ცხოვრების” ახლად ნაპოვნ ე. წ. ჭალაშვილისეულ ხელნაწერში მართლაც აღმოაჩინა თამარის მეორე, მანამდე უცნობი ისტორიკოსის თხზულება ასეთი სახელწოდებით: “ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისა. როგორც ივ. ჯავახიშვილმა გამოარკვია, თამარის მეორე ისტორიის ავტორად შეიძლება მივიჩნიოთ ბასილ ეზოსმოდვარი, რომელიც თვით ამ “ისტორიაში” იხსენიება. ივ. ჯავახიშვილისავე მოსაზრებით, ეს თხზულება

ბასილ ეზოსმოდვრის მიერ დაწერილი უნდა იყოს 1210 - 1213 წლებში^[74]. კ. ინგოროყვაც ფიქრობს, რომ თამარის მეორე ისტორია “დაწერილია XIII საუკუნის პირველ მეოთხედშია”^[75], ხოლო კ. კეკელიძის აზრით, თამარის მეორე ისტორია ვერ დაიწერებოდა 1236 წელზე უფრო ადრე, უფრო გვიან კი მოსალოდნელია და საფიქრებელია^[76]. ბასილის ნაშრომი მეტად ძვირფას ისტორიულ წყაროს წარმოადგენს რუსთაველის ეპოქის საქართველოს ისტორიის შესასწავლად. იგი მრავალი დამატებითი საყურადღებო ცნობებით ავსებს თამარის პირველი ისტორიკოსის ნაშრომს. იმ დროს, როდესაც ანონიმი კარგად ერკვევა ქვეყნის საგარეო პოლიტიკის საკითხებში, ბასილ ეზოსმოდვარი ღრმა ცოდნას ამჟღავნებს სამეფო კარის შინაგანი ცხოვრებისა და დედოფლის პირადი ცხოვრების ინტიმური მხარეებისას. მას ხშირად პრინციპული მნიშვნელობის შესწორებანი შეაქვს ანონიმის ამა თუ იმ ცნობაში^[77]. მაგალითად, ანონიმი, რომელიც, როგორც ცნობილია, ავლენს გარკვეულ ტენდენციას ხოტბა შეასხას დედოფალს, ქართველთა ლაშქრის ჩარევის ფაქტს იმ ურთიერთშორის ბრძოლაში, რომელსაც ადგილი ჰქონდა აბუბექრსა და მის ძმებს შორის, ხსნის დედოფლის სურვილით გამოამჟღავნოს კაცთმოყვარეობა და სამართლიანობა დაჩაგრული მხარის მიმართ; სხვანაირად ხსნის ამ ფაქტს ბასილი. მის მიხედვით, თბილისის სამეფო კარი ამ შემთხვევაში დაინტერესებული იყო საკუთარი ქვეყნის საზღვრების დაცვის პრობლემით. იმ დროს, როდესაც ანონიმი გატაცებულია უსაზღვრო რიტორიკით, ბასილი იძლევა მის მიერ მოთხრობილი ფაქტების ანალიზს, საჭირო შემთხვევებში იგი მიუკერძოებლად აკრიტიკებს ხოლმე კიდევაც ამა თუ იმ სახელმწიფო მოღვაწის მიერ არასწორად გადადგმულ ნაბიჯს. კერძოდ, იგი გამოთქვამს ამკარა უკმაყოფილებას ზაქარია და ივანე მხარგრძელების მიმართ, რომელთაც განძა “შესანახავად მისცესა” “კაცსა ვინმე სპარსს”, შარვანშეთ სიძეს, მირმირანს. ბასილ ეზოსმოდვარი ამ ამბავთან დაკავშირებით წერს: “აქა ვერ კეთილად განაგეს ზაქარია და ივანე, და ესეოდენ იქმნა დაკლება ამას განმარჯუებასა შინა”^[78].

ბასილი მთელი თავისი ისტორიული თხრობის მანძილზე თავისი ხალხის ერთგულ შვილად რჩება, იგი ნამდვილი მოქალაქე-ისტორიკოსია, რომელიც მხურვალედ ეხმაურება თავისი ქვეყნის ცხოვრების ყოველ ფაქტს. თხზულების იმ ნაწილში, სადაც მოთხრობილია სპარსელთა წინააღმდეგ ომის დაწყების ამბავი, ბასილს მოჰყავს თამარის სიტყვები, რომლითაც მან მიმართა თავის ლაშქარს: “ძმანო, ჩემნო, ყოვლად ნუ შეძრწუნდებიან გულნი თქუენნი სიმრავლისა მათისათჳს და სიმცირისა თქუენისა, რამეთუ ღმერთი ჩუენთანა არს”^[79].

ბასილ ეზოსმოდვარს კარგად აქვს შეგნებული ის გარემოება, რომ მომავალში მის ნაშრომს, როგორც ისტორიულ ძეგლს, აღმზრდელი მნიშვნელობა ექნება; ამიტომაც არის, რომ ბასილი მთელ თავის უნარსა და ოსტატობას ერთი მიზნისაკენ წარმართავს: მკვეთრ ფერებში აღბეჭდოს ყოველივე ის საუკეთესო, რასაც იგი ამჩნევდა ქვეყნისა თუ ცალკეული გმირების ცხოვრებაში. უაღრესად ღრმა შინაარსს იძენს მისი მოწმობა იმის შესახებ, თუ როგორის თავგანწირვით ემსახურებოდნენ მისი საუკეთესო თანამედროვენი სამშობლოს დაცვის საქმეს უცხოელ დამპყრობელთაგან მისი ხელყოფის დროს: “მონაპირენი, - მოგვითხრობს ბასილი, - რომელნი იყვნეს, ღამეთა დღეთავე ზედა დართვიდეს შეუსუენებელად, და რომელნი შიგნით იყვნეს იგინი სანაპიროთა დაჯდეს”^[80].

სადა და გასაგები ენით, დიდი სიმართლით მოგვითხრობს ბასილ ეზოსმოდვარი თამარის დროინდელ საქართველოს წარმატებებზე, მის სიმდიერესა და საგმირო საქმეებზე. ერთგან იგი აღფრთოვანებული გაიძახის:

“რომელმან შეუძლოს აღწერასა მიცემად წარმართებანი თამარის საქმეთანი, რამეთუ ვითარ თმანი თავისანი თვთეულად ვერავინ აღრიცხუნეს, აგრეთვე ვერცავინ ესენი აღწერნეს”^[81]. მაგრამ თუნდაც რომ ვინმემ შეძლოს, სულ ერთია მომავალი თაობანი ამას არ დაიჯერებენ: “რომელთაცა ოდენ შეუძლონ, საეჭუელ მიჩნს: მომავალთაგან შემდგომად არა დარწმუნებადა”^[82]. როგორც ვხედავთ, ბასილი, ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს ბრწყინვალე ხანის თანამედროვე და მომავალში თავის სამშობლოსათვის კიდევ უფრო მეტ წარმატებებსა და სიძლიერეზე მეოცნებე, ფიქრობდა, რომ მერმინდელი თაობანი ისტორიკოსს არ დაუჯერებდნენ, რომ საქართველო წინათაც, თამარის დროსაც ასე დაწინაურებული იყო. ასეთ “ურწმუნოთა” საყურადღებოდ ჩვენი ისტორიკოსი აცხადებს, რომ მათ გაიხსენონ “ქალაქნი, ციხენი და თემნი სულტანთა სასხდომნი, მისგან (ე. ი. თამარისაგან - თ. კ.) ახმულნი, მზღვარნი, რომელნი მას დახუდეს მას გარეთ მისსა სამეფოსა, ორად განფართოებულნი, და ამისგან ცნას მეძიებელმან საქმეთაგან, მერმე ცნას ერაცამდის ქუემოთ მისგან დადებული ხარაჯა და ბაღდადის კერძ მარლამდის”^[83] და მაშინ დარწმუნდებიან, რომ ყველაფერი, რაც ნაამბობია, მართალი არისო. ეს რომ სინამდვილეში ასეა, ამისათვის საკმარისია ადამიანმა ყურადღებით გადაიკითხოს “ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი”, რომ აშკარად დარწმუნდეს მისი ავტორის გულწრფელ მისწრაფებაში: მართალი სიტყვა მიაწოდოს შთამომავლობას თამარის დროინდელ საქართველოს ცხოვრებაზე. ბასილ ეზოსმოდვრის ნაწარმოები იმდროინდელი ქართული საისტორიო მწერლობის დიდი წარმატების მაჩვენებელია. იგი ერთ-ერთი საუცხოო ისტორიული თხზულებაა, რომელიც ყოველი ერის საუკეთესო საისტორიოთხზულებათა კრებულს დაამშვენებდა.

როდესაც XII - XIII საუკუნეების ქართულ ფეოდალურ ისტორიოგრაფიაზე ვმსჯელობთ, მხედველობიდან არ უნდა გამოგვრჩეს ის გარემოება, რომ ისტორიკოსები ფეოდალური კლასის ინტერესების თვალსაზრისით აშუქებდნენ აღნიშნული ხანის საქართველოს საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ ცხოვრებას. მაგალითად, თამარის ანონიმი ისტორიკოსი აღტაცებულია იმით, რომ ამ პერიოდში არა მარტო “გადიდებულდეს აზნაურნი და გახელმწიფდეს დიდებულნი”, “არამედ გააზნაურდეს ქუეყანისა მოქმედნიო”^[84]. ასეთი სიტყვების ხმარება თავისი ქვეყნის მმართველების მიმართ, მეტად ნათლად გვიხასიათებს XII - XIII საუკუნეების ქართველ ისტორიკოსთა კლასობრივსა და ისტორიულ პოზიციებს. წარმოადგენდნენ რა ბატონყმური ურთიერთობის მხურვალე დამცველებს, ისინი თავისი დროის მძაფრ კლასობრივ ბრძოლას “უწესობას” უწოდებდნენ და მათ გამომწვევ მიზეზებს დიდებულთა და ხელისუფალთა (ერის-თავთა) ცალკეულ მოქმედებაში ხედავდნენ.

ტენდენციურობით უნდა აიხსნას ის ფაქტი, რომ “ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთაში” თამარის პიროვნება ერთობ გაზვიადებულია, იგი “წმინდანის” შარავანდედითაა შემოსილი. თავის ხანგრძლივ მეფობაში თამარს “ტაჯგენაგი” (მათრახი) არ დაუკრავსო არავისთვის, ნათქვამია იქ: “ვიდრემდის ამისსა განგებასა შინა არცა თუ ტაჯგენაგი უბრძანა ვის, სადმე. კრვადო”^[85]. ტაჯგენაგის. ან, სხვანაირად რომ ვთქვათ, იძულებითი ზომების გარეშე წარმოუდგენელია ფეოდალური სახელმწიფო და ამიტომ ბუნებრივია, მას თამარიც მიმართავდა. ეს რომ ასეა, აშკარად ჩანს თამარის მეორე ისტორიკოსის ბასილ ეზოსმოდვრის სიტყვებიდან, რომელიც ამბობს: თამარი “სანთელი იყო გონიერთა დაუგუნურთა, პირველთა განმანათლებელ და მეორეთა დამწუველ. აღზრი იყო უწესოდ მკრთომელთა და დეზ უდებთათვს. კანონი სირცხვილისა მოხუცებულთა და

კუერთხი რკინისა ჭაბუკთათჳს: კეთილ-მავალთა სიბრძნით მცველ, ხოლო მბორგალეთა თუალუხუაგად მგუემელ”^[86].

ამასთან ერთად, XI - XIII საუკუნეების ქართულ ისტორიოგრაფიაში ფეხმოკიდებული იყო ისეთი მოძღვრებაც, რომლის თანახმად სახელმწიფოს ყოველგვარი წარმატება თუ წარუმატებლობანი საშინაო და საგარეო პოლიტიკაში, ყოველგვარი ღირსშესანიშნავი მოვლენა ხალხთა ისტორიაში უმიზეზოდ არ ხდება და ყველაფერი “ღვთის განგების” შედეგია. ქართველ ისტორიკოსებსაც ღრმად სწამდათ, რომ ომში დამარცხება, მტრის შემოსევა, ქვეყნის აოხრება და სხვა უბედურებანიც ხალხის შეცოდების შედეგია მხოლოდ, რომ ღმერთი დროდადრო სჯის თავის შეცოდებულთ და ამით გამოსწორების მართალ გზაზე აყენებს მათ. ამგვარად, ქართული ისტორიოგრაფიისათვის საერთოდ დამახასიათებელი იყო დუალისტური მსოფლმხედველობა და “პროვიდენციალიზმი”, ისევე როგორც ევროპული “ქრონიკების” ყველა ავტორისათვის^[87]. მაგალითად, ისეთი ისტორიკოსის აზროვნებითაც კი, როგორც იყო დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, ქვეყნის უბედურება, მტრის შემოსევა, ან სხვა

რამ განსაცდელი “ზეგარდმონი, ღვთივ მოვლინებულნი” იყო “ცოდვათა ჩუენთათჳს”^[88]. ასევე, თამარის ანონიმი ისტორიკოსი დარწმუნებული იყო, რომ ადამიანთა და სამეფოთა ცხოვრებაში ყველაფერი ღვთის წინასწარ განკარგულებაზეა დამოკიდებული. აი, რას ამბობს იგი თავას თხზულებაში, როცა ამთავრებს თხრობას იმის შესახებ, თუ როგორ გადაურჩა გიორგი III და ქართველობა მტრების უცარ თავდასხმას: “ყოველმან მცნობელმან და წარმკითხველმან ამისმან: “საზღვარი დასდევ და არა გარდაცდეს”. და ვითარ მზე, დიდი ბასილი, მნათი კესარიისა ბუნებითმეტყუელობასა შინა არსთა ქმნილებისასა “ექუსთა დღეთასა” იტყვს, ვითარ: ჩიტი ალკუნი ბაგესა ზედა ზღვსასა დამსხმელ იქმნების კუერცხთა, ოხრანი და დელვა-ტეხილობანი ზღვსანი ვერ გარდახდებიან ბრძანებასა ღმრთისასა; და მცველ ექმნების თესლოვანებასაცა ალკუნისასა”. აწ უკუეთუმცა მიშუა ზენასა განგებისასა და არა წინააღმდეგომ ჰქონდეს გაქცევასა სულტნისასა. დამცაქცეულ იყვნეს ყოველნი მადნარნი სარკინოზობისანი. და ეგრეთვე, არათუმცა უკუნ ექცივნეს შიშსა და სიმხნესა მეფისასა და სპათა მისთასა, წარტყუენილ იყვნესმცა უმანკონი არენი და ადგილნი”^[89].

“მაინცდამაინც “პროვიდენციალიზმით” XI - XIII საუკუნეების ქართული საისტორიო მწერლობა უახლოვდება მის თანამედროვე ევროპულ ფეოდალურ ისტორიოგრაფიას. საისტორიო მეთოდების მხრით კი... მისგან არსებითად განსხვავდებოდა”^[90].

XI - XIII საუკუნეების ქართული ისტორიული აზროვნების მაღალი განვითარებულობის უცილობელი მოწმობაა “ქართლის ცხოვრების” კრებულის შედგენა. “ქართლის ცხოვრების” კრებული თანდათან დგებოდა, როგორც აკად. ი. ჯავახიშვილს აქვს გამორკვეული^[91], პირველად ეს კრებული შეადგინეს XII საუკუნეში და იქ შეიტანეს ის თხზულებები, რომლებიც მოგვითხრობენ ქართველი ხალხის ისტორიას უძველესი დროიდან

VIII საუკუნემდე; ესენია ლეონტი მროველის “ცხოვრება ქართველთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა”, მისივე “წამება წმიდისა და დიდებულას მოწამისა არჩილისი” და ჯუანშერის “ცხოვრება და მოქალაქეობა ვახტანგ გორგასლისა”. შემდეგ საუკუნეებში, კერძოდ XIII საუკუნის დასაწყისისათვის, ამ კრებულს დაუმატეს VIII - XII საუკუნეთა ისტორიის შემცველი თხზულებები: უცნობი ავტორის “მატიანე ქართლისაჲ” და დავით

აღმაშენებლის ისტორიკოსის ნაწარმოები “ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი”. ხოლო უფრო გვიან კრებული შეავსეს სუმბატ დავითას ძის ნაშრომით - “ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა” დასასრულ, დაახლოებით XVI საუკუნეში, კრებულში შეაქვთ

XII - XIV საუკუნეთა ისტორიის მომცველი თხზულებები: თამარის ანონიმი ისტორიკოსის “ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი” და ჟამთააღმწერლის “მონღოლთა დროინდელი ისტორია”^[92]. ამით დასრულდა “ქართლის ცხოვრებაში” შესულ საისტორიო თხზულებათა პირველი ციკლი, რომელიც ცნობილი და გავრცელებული ყოფილა ჩვენში ვახტანგ VI-ის დრომდე.

“ქართლის ცხოვრება” ქართველი ფეოდალური საზოგადოების აღიარებული სახელმძღვანელო წიგნი იყო, რომლითაც საქართველოს თავგადასავალი შეისწავლებოდა. საქართველოს ისტორიის ერთიანი წიგნის შექმნა იყო ქართული ფეოდალური ისტორიული აზროვნებისათვის თავის მობმა და ამდენადვე ქართული ისტორიოგრაფიის განვითარების გარკვეული ეტაპი^[93].

“ქართლის ცხოვრება”, ეს “წმინდა და პატიოსანი” წიგნი, ფეოდალური ურთიერთობის გამარჯვება-აღმავლობის ხანაში ჩამოყალიბდა და მოწოდებული იყო ფეოდალური საქართველოს იდეურ-მორალური დასაყრდენი ყოფილიყო^[94].

როგორც აკად. ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავს, „იდეურ-პოლიტიკურად ფეოდალური საქართველოს ცივილიზაცია სამ სვეტს ემყარებოდა - სახარება, “ვეფხისტყაოსანი” და “ქარდლოს ცხოვრება” იყო გამარჯვებული ფეოდალური ურთიერთობის სამი “წმინდა წიგნი”. სახარებას (ქრისტიანობას) იმდენი წილი ედო ქართული ფეოდალური კულტურის განმტკიცების საქმეში, რომ ქართველია ქრისტიანობის (ქალკედონურის) სინონიმად იქცა. არანაკლები მნიშვნელობისა იყო ფეოდალური საქართველოს კულტურული ხანის გამოკვეთის საქმეში “ვეფხისტყაოსანია, ფეოდალური საქართველოს ეს ჰიმნი, ქართული ფეოდალური ზნეობის ეს კოდექსი. “ქართლის ცხოვრება” კი ფეოდალური საქართველოს მეცნიერულ-ისტორიულ დაფუძნებას ემსახურებოდა (ქართლის წარმოშობა, ზრდაგანვითარება, საქართველოს ეროვნული დადგინება, აყვავება...)”^[95].

ამრიგად, XI - XIII საუკუნეებში ქართველმა ხალხმა მდიდარშინაარსიანი ისტორიოგრაფია შექმნა. საზოგადოებრივი ცხოვრების აურაცხელი საკითხებით დატვირთული აღნიშნული ხანის ქართული ისტორიოგრაფია წარმატებით ახერხებს საზოგადოებას მიაწოდოს მშობლიური ისტორიის აქტიური ცოდნა.^[96]

^[1] ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა (V – XVIII სს.), თბ., 1945, გვ. 15.

^[2] იქვე, გვ. 231.

^[3] ვ. გაბაშვილი, ვახუშტი მე-17 - 18: სს. ევროპული ისტორიოგრაფიის სინათლეზე, იბ. ანალები, ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, I, 1947, გვ. 59.

^[4] ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, 1945, გვ. 135 - 144: კ. კვეციანი, ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, 1951, გვ. 189-210; მისივე, ათონის ლიტერატურული სკოლის ისტორიიდან, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, ტ. II, 1945, გვ. 218-236; მისივე, ექვთიმე ათონელის მთარგმნელობითი მოღვაწეობის ერთი ნიმუში, იქვე, გვ. 237 - 268; მისივე, ორი ექვთიმე ძველ ქართულ მწერლობაში, “ჩვენს მეცნიერებას”, №2 - 3, 1923, გვ. 102-121; ნ. ბერძენიშვილი, „ათონის კრებულის. რედაქცია, საქ. სახ. მუზეუმის მომბე, XI -B, 1841, გვ. 25 - 40: ა. ხახანაშვილი, ქართული სიტყვიერების ისტორია, 1819, გვ. 164 - 173.

[5] ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, გვ. 139 - 140.

[6] იქვე, გვ. 140.

[7] .იქვე.

[8] ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, გვ. 140

[9] В. Н. Габашвили, Историография грузии (XI – XVII .вв). Отчерки истории исторической науки в СССР, Т. I, М., 1955, с. 139 – 140.

[10] ვ. ბაბაშვილი, ვახუშტი მე.17-18 სს. ევროპული ისტორიოგრაფიის სინათლეზე, გვ. 56.

[11] ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, გვ. 139.

[12] ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, გვ. 138.

[13] იქვე.

[14] მ. საბინინი, საქართველოს სამოთხე, 1882, გვ. 437-488; მ. ჯანაშვილი, ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წლის ხელნაწერი აღაპებით, 1901, გვ. 279-351

[15] ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, გვ. 145 – 151; კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, გვ. 227 – 230; ა. ხახანაშვილი, ქართული სიტყვიერების ისტორია, გვ. 173 – 185; პ. ინგოროყვა, ქართული მწერლობის ისტორიის მოკლე მიმოხილვა, “მნათობი”, 1939, № 10 - 11, გვ. 232 – 235; П. Успенский, История Афона, т III, Киев, 1877; А. Натроев, Иверский монастырь на Афоне; М. Джанашивили, Грузинские обители вне грузии, 1899.

[16] ეფრემ მცირე, უწყებად მიზეზსა ქართველთა მოქცევისასა, თუ რომელთა წიგნთა შინა მოიხსენიების, ტექსტი გამოსცა, შესავალი და ლექსიკონ-საძიებლები დაურთო თ. ბრეგვაძემ, თბ., 1959.

[17] თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, I, გვ. 34.

[18] იქვე, გვ. 53.

[19] იქვე, გვ. 47.

[20] ვ. ბაბაშვილი, ვახუშტი მე-17 - 18 სს. ევროპული ისტორიოგრაფიის სინათლეზე, გვ. 57.

[21] იქვე.

[22] თ. ჟორდანიას ქრონიკები, I, გვ. 34; ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, გვ. 109.

[23] ვ. ბაბაშვილი, ვახუშტი მე-17-18 სს. ევროპული ისტორიოგრაფიის სინათლეზე, გვ. 58.

[24] ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, გვ. 168 – 170.

[25] ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 1 - 71.

[26] ს. გამსახურდია, საზოგადოებრივ-ისტორიული აზროვნების განვითარება XI საუკუნას საქართველოში, საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. საზოგადოებრივ მეცნ. განყოფილების მოამბე, I, 1961 გვ. 167-168.

[27] დ. ბაქრაძე, ისტორია საქართველოსი, გვ. 59; თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, I, გვ. 29; **(ლათინური შრიფტი)**

[28] Г. Меликишвили, К истории древней Грузии, с48-57

[29] გ. წერეთელი, არმაზის ბილინგვა, 1842, გვ. 47.

[30] ნ. ბერძენიშვილი, ქართული ისტორიოგრაფიისათვის, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, თბ., 1966, გვ. 329 -330.

[31] ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, თბ., 1965, გვ. 9, 12.

[32] იქვე, გვ. 14.

[33] კ. გრიგოლია, ახალი ქართლის ცხოვრება, თბ., 1954, გვ. 13.

[34] იქვე, გვ. 19-21.

[35] ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, გვ. 182.

[36] იქვე, გვ. 183.

[37] ჯუანშერი, ცხოვრება ვახტანგ გორგასალისა, ქართლის ცხოვრება, I, 139 – 244.

[38] ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 188.

[39] იქვე, გვ. 191.

[40] იქვე, გვ. 187.

[41] ჯუანშერი, ცხოვრება ვახტანგ გორგასალისა, ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 221.

[42] იქვე, გვ. 240 - 241.

[43] ს. ჯანაშია, ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში, შრომები, I, გვ. 89.

[44] В. Габашвили, Историография Грузии (XI – XVII вв.), Очерки истории исторической в СССР, I, с141.

[45] სუმბატ დავით ის ძე, ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 372-386.

[46] ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 373.

[47] იქვე.

[48] ს. ჯანაშია, შრომები, II,თბ., 1952, გვ. 75.

[49] ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, გვ. 192.

[50] ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 373.

[51] იქვე, გვ. 384.

[52] ვ. გაბაშვილი, ვახუშტი მე-17 - 18: სს. ევროპული ისტორიოგრაფიის სინათლეზე, გვ. 60

- 61.

[53] მატიაწე ქართლისა”, ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 249 - 317.

[54] ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 318 - 364.

[55] ნ. ბერძენიშვილი, ქართული ისტორიოგრაფიის განვითარების მთავარი ხაზი (თეზისები), 1964, გვ. 5 - 6.

[56] ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, გვ. 209 - 211.

[57] ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, გვ. 211.

[58] ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII, გვ. 61.

[59] ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII, თ. 39.

[60] ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 338.

[61] იქვე, გვ. 359.

[62] იქვე, გვ. 342.

[63] ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 1-114.

[64] ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, გვ. 220 - 241; კ. კეკელიძე, “ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი”, როგორც ლიტერატურული წყარო, რუსთაველის კრებული, თბ., 1938, გვ. ა:121-158; კ. კეკელიძე, ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი (ცდა ტექსტის აღდგენისა), თბ., 1941, შესავალი წერილი, გვ. 1 - 50; თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, I, 1892, XL - LII, 285 - 290; პ. ინგოროყვა, ჩახრუხაძე, პოეტი მოგზაური, კავკასიონი, 1924, თბ., 1 - 2 გვ. 277; ს. კაკაბაძე, ეფხისტყაოსანი, თბ., 1927, შესავალი წერილი, გვ. XIX, LXXI - III; მისივე რეცენზია ივ. ჯავახიშვილის შრომაზე: “ახლად აღმოჩენილი ქართლის ცხოვრება და თამარ მეფის მეორე აქამდე უცნობი ისტორიკოსის თხზულება, “საისტორიო მოამბე”, 1924. ტ. I. გვ. 285 - 291.

[65] კ. კეკელიძე, ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, შესავალი წერილი, გვ. I.

[66] თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, I., გვ. 1.

[67] ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, გვ. 241.

[68] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 3.

[69] იქვე, გვ. 3, 25.

[70] იქვე, გვ. 20.

[71] იქვე, გვ. 103.

[72] იქვე, გვ. 91 - 92.

[73] ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, გვ. 220, 393.

[74] იქვე, გვ. 397.

[75] პ. ინგოროყვა, ჩახრუხაძე, პოეტი მოგზაური, კავკასიონი, 1924, № 1 - 2, გვ. 277.

[76] კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. II, გვ. 276 - 277.

[77] В. Дондуа, Басили, историк царицы Тамары, Памятники эпохи Руставели, JL., 1938, с36.

[78] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 127.

[79] იქვე, გვ. 126.

[80] იქვე, გვ. 128.

[81] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 123.

[82] იქვე.

[83] იქვე, გვ. 123 - 124.

[84] იქვე, გვ. 34.

[85] ქართლის ცხოვრება, II., გვ. 34.

[86] იქვე, გვ. 145.

[87] ვ. გაბაშვილი, ვახუშტი მე.17 - 18სს. ევროპული ისტორიოგრაფიის სინათლეზე, გვ. 59.

[88] ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, გვ. 213.

[89] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 15.

[90] ვ. გაბაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 60.

[91] ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, გვ. 308 - 312.

[92] В.Габашвили, Историография Грузии (XI – XVII вв.), Очерки истории исторической науки в СССР, I, с 144.

[93] ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III თბ., 1966. გვ. 332.

[94] ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, V, თბ., 1971, გვ. 131.

[95] იქვე, გვ. 131 - 132.

[96] ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, გვ. 294.

§ 3. ლიტერატურა

XI - XIII საუკუნეების ქართული მწერლობა მოიცავდა ორ დიდ უბანს: სასულიეროსა და საერო-მხატვრულს, სასულიერო მწერლობას ხანგრძლივი ისტორია ჰქონდა, საერო კი ახალი აღმოცენებული იყო და სწრაფად ვითარდებოდა. ქართული მწერლობის ამ ორივე დარგს დიდი სიცხოველე, წინსვლა და მაღალი მიღწევა ახასიათებდა.

აღნიშნული ხანის ქართველ მწერლებს ნათელი წარმოდგენა ჰქონდათ იმდროინდელ დასავლურ (ბიზანტიურ) და აღმოსავლურ (არაბულ-სპარსულ) ლიტერატურულ ცხოვრებაზე, ფილოსოფიურ სკოლებსა და მიმდინარეობებზეც. მათ მწერლობის დარგში იგივე საკითხები აინტერესებდათ, რომლებზედაც ფიქრობდნენ მაშინდელი მსოფლიოს მოწინავე ადამიანები. ქართველი მწერლები ფლობდნენ ბერძნულ და არაბულ-სპარსულ ენებს, ორიგინალებში ეცნობოდნენ უცხო ენაზე შექმნილ თხზულებებს, თარგმნიდნენ ქართულად და საკუთარ ნაწარმოებებსაც წერდნენ.

XI საუკუნის ქართული მწერლობის წინაშე დიდი კულტურული ამოცანა იდგა – ქართულ ენაზე მთელი იმ საქრისტიანო ლიტერატურის გადმოღება, რომელიც იმ დროს ბერძნულად მოიპოვებოდა. ამ მიმართებით თავს იჩენს ძლიერი მისწრაფება: კულტურული დონის მხრივ არ ჩამორჩნენ ბიზანტიას. ბერძნულიდან ითარგმნება ყველა თვალსაჩინო ავტორი არა მხოლოდ ქრისტიანული პერიოდისა, არამედ ანტიკური საბერძნეთის წარმომადგენელიც. ინტენსიური შემოქმედებითი მუშაობა გაჩაღდა როგორც თვით საქართველოში, ისე მის საზღვარგარეთულ კულტურის ცენტრებში, სადაც მოღვაწეობდნენ მაღალგანათლებული ქართველი მეცნიერნი. მათ გასწიეს უაღრესად დიდი შრომატევადი სამუშაო: ახდენდნენ წიგნების გამრავლებას-გადაწერას, ქმნიდნენ ორიგინალურ თხზულებებს, თარგმნიდნენ სიტყვაკაზმული ლიტერატურის საუკეთესო ძეგლებს. ამ მეცნიერებს სათავეში ედგნენ ჩვენი მწერლობის ისეთი გამოჩენილი წარმომადგენელი, როგორებიც იყვნენ: გიორგი ათონელი, ეფრემ მცირე, არსენ იყალთოელი და სხვ.

გიორგი ათონელის სამწერლო მოღვაწეობის შესახებ მისი ბიოგრაფი გიორგი მცირე (ხუცესმონაზონი) მოგვითხრობს: “რომელნიმე წიგნნი სრულიად არა ყოფილნი და ენისა ჩუენისაგან უცხონი სიღრმეთაგან უმეცრებისათა ნათლად გამოაბრწყინვნა.

ხოლო სხუანი, ოდესმე თარგმნილნი და წუთ-ვერ-კეთილად გადმოღებულნი, გინათუ ჟამთა სირძითა უცებთა და უგუნურთა მჭმარებელთაგან დაგესლებულნი, ვითარცა ვთქუთ, ბრძმედსა მას შინა წმინდისა მის გონებისა თვისისა გამოადვნა და გამოაჯურვნა. ხოლო კუალად სხუანი წიგნნი წმიდისა მამისა ჩუენისა, ეფთჳმის მიერ თარგმნილნი და წუთ უცალოებისაგან ვერ სრულ ქმნულნი, არამედ სულ მცირედ აღწერილნი, განასრულნა და განავრცელნა. კუალად სხუანი, რომელიმე ბერძულსა შეაწამნა და ყოვლისა ნაკლულეზანებისაგან განასრულნა, და სიტყვა – დუხჭირობისა და ვერაგობისაგან განაშუენა და განაბრწყინვნა, ვითარცა თვთ თავადი სახარება და პავლე”^[11]. მასასადამე, გიორგი ათონელს გადმოუთარგმნია ჯერ კიდევ ქართულ ენაზე არარსებული წიგნები, ხოლო უკვე ნათარგმნი და ხმარებისაგან მოძველებული გაუწმენდია და გაუსუფთავებია. ექვთიმეს მიერ დაწყებული და დაუსრულებელი ან მოკლედ ნათარგმნი წიგნები ვრცლად და სავსებით უთარგმნია, და სხვები კიდევ ბერძნულისათვის შეუდარებია და ყოველივე ნაკლისაგან გაუწმენდია. ბიოგრაფი ერთობ განცვიფრებულია გიორგი ათონელის ასეთი ფართო მასშტაბის სამწერლო მოღვაწეობით და შენიშნავს: “მოსაგონებლადაცა დიდ არს, ვითარმცა ესეოდენნი წიგნნი ერთმან კაცმან მზანი თარგმნილნი ცხოვრებასა შინა თვისსა აღწერნა, არა რომელმცა ბერძნულისაგან სრულიად თარგმნნა, ვითარ ესე კაცმან ამან საკვრველმან მაღლად და ღმრთივბრწყინვალედ აღწერნა”^[12].

გიორგი ათონელმა დაგვიტოვა 60-ზე მეტი სახელწოდების სქელტანიანი ნათარგმნი შრომა, რომლებიც ღვთისმეტყველების თითქმის ყველა დარგს შეეხება.

ბიბლიოლოგიაში გიორგი ათონელს უთარგმნია: “დავითნი”, “სახარება-ოთხთავი” და “წიგნი სამოციქულოდ”. აღსანიშნავია, რომ ეს წიგნები ადრეც იყო თარგმნილი, მაგრამ გიორგიმ მოგვცა მათი ახალი თარგმანი, შეაჯერა ისინი ბერძნულ ტექსტთან და გაასწორა ადრე დაშვებული შეცდომები. გიორგი ათონელის სახელის უკვდავსაყოფად და აგრეთვე იმის ნათლად გასაგებად, თუ რაოდენ ფასდაუდებელია ათონის სკოლის მნიშვნელობა ქართული კულტურის ისტორიაში, მარტო ზემოაღნიშნული ბიბლიის თარგმანის დასახელებაც კი იკმარებდა. ბიბლიის თარგმნას მხოლოდ თეოლოგიურ-კანონიკური დანიშნულება როდი ჰქონდა. ეს იყო იმ დროისათვის უდიდესი კულტურული მოვლენა. გიორგი ათონელმა ბიბლიის თარგმანით განაპირობა ახალი ქართული ენის განვითარება.

აპოკრიფების დარგში გიორგი ათონელს ეკუთვნის თარგმანი ცნობილი აპოკრიფისა – “ავგაროზი ან მიწერ-მოწერა იესო-ქრისტესა და ედესის მეფე ავგაროზს შორის”. ეს აპოკრიფი ექვთიმე ათონელსაც აქვს ნათარგმნი, ისე რომ ჩვენ მოგვეპოვება ამ აპოკრიფის ორი რედაქცია. ეგზეგეტიკური წიგნებიდან გიორგის უთარგმნია ბასილ დიდის “ექუსთა დღეთათვის”, გრიგოლ ნოსელის “თარგმანებად ქება-ქებათადასა” და სხვ.

ჰაგიოგრაფიული თხზულებებიდან გიორგი ათონელს ქართულად გადმოუღია “წამებად წმიდისა და დიდებულისა მოწამისა თეოდორე ტჯრონისადა”. და “წამებად წმიდისა და დიდებულისა მოწამისა გიორგისი”. გიორგი ათონელის კალამს ეკუთვნის შესანიშნავი ორიგინალური ჰაგიოგრაფიული მხატვრული ნაწარმოები – “ცხოვრებად იოვანესი და ეფთჳმესი”. იგი მიმართულია იმ ბერძენი

ბერების წინააღმდეგ, რომლებიც ავიწროებდნენ ქართველებს ათონის ივერიის მინასტერში. გიორგი მოგვითხრობს ამ მონასტრის დაარსების მთელ ისტორიას და ნათლად გვიჩვენებს, თუ რა დიდი შრომა და გარჯა გასწიეს, რა მატერიალური სახსრები მოახმარეს ქართველებმა ათონის ივერიის მონასტრის შექმნას.

გიორგი ათონელს ეკუთვნის აგრეთვე მთელი რიგი თარგმანები დოგმატიკური, ლიტურგიკული და საეკლესიო სამართლის ძეგლებისა^[3].

გიორგი ათონელი პოეტური ნიჭითაც იყო დაჯილდოებული. შემორჩენილი გვაქვს მის მიერ თარგმნილი საეკლესიო ჰიმნოგრაფიული სიმღერები და აგრეთვე ორიგინალური ლირიკული ლექსები აკროსტიხის სახით დაწერილი^[4].

XI საუკუნის მოღვაწემ ეფრემ მცირემ ბრწყინვალედ დაასრულა ათონის სახელგანთქმული ლიტერატურული სკოლის მწიგნობართა მიერ დაწყებული საქმე. ეფრემ მცირე, რომელიც წარმოშობით კლარჯეთის ცნობილი ფეოდალური სახლის კარიჭისძეთა წარმომადგენელი იყო, ჭაბუკობის წლებიდანვე კონსტანტინოპოლში იზრდებოდა. აქ მან სრულყოფილად შეისწავლა ბერძნული ენა და მიიღო ბერძნული განათლება. სამოღვაწეო ასპარეზად მან შავ მთაზე არსებული ქართველთა მონასტერი აირჩია, სადაც სიცოცხლის ბოლო წლებამდე ეწეოდა ნაყოფიერ ლიტერატურულ მუშაობას. იგი XI საუკუნის ბოლოს უნდა გარდაცვლილიყო, რადგანაც რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების (1103წ.) აქტებში იხსენიება გარდაცვლილთა შორის.

ეფრემ მცირემ თავისი ღრმა განათლება და გასაოცარი ერუდიცია გამოავლინა გონებრივი შემოქმედების მრავალ დარგში. განსაკუთრებით სახელგანთქმული იყო იგი როგორც მთარგმნელი. თარგმანში ეფრემ მცირე იცავდა განსაკუთრებულ, მისი წინამორბედებისაგან განსხვავებულ შეხედულებას: იგი მოითხოვდა, რომ თარგმანი ყოფილიყო ზუსტი, უშუალოდ ორიგინალიდან მომდინარე, ყოველგვარი დამატებებისა და შემცირებების გარეშე, თხზულების სახელწოდების შეუცვლელად. მაგრამ ამავ დროს ის ითვალისწინებდა, რომ ყოველ ენას თავისი განსაკუთრებული, სპეციფიკური ნიშნები ახასიათებს, რის გამოც არ შეიძლება ითარგმნოს ნაწარმოების თითოეული ფრაზა სიტყვასიტყვით. ასეთი პედანტურობით ტექსტი კარგავს თავის ორიგინალობასა და განსაკუთრებულობას. ეფრემი თავდაპირველად ყურადღებით სწავლობდა ორიგინალს, განსაზღვრავდა თითოეული სიტყვის მნიშვნელობას და ფრაზის ხასიათს, ძებნიდა შესაბამის ქართულ გამოთქმას და მხოლოდ ამის შემდეგ შეუდგებოდა თარგმნას.

თარგმანში ეფრემი ავლენდა მეტად დიდ წესიერებას და პუნქტუალობას. თუ წიგნი ადრე უკვე სხვის მიერ იყო ნათარგმნი, იგი ხელს აღარ ჰკიდებდა ახალ თარგმანს. ხოლო იმ შემთხვევაში, თუ ორიგინალი თარგმანში ძალზე დამახინჯებული იყო, ანდა ბევრი იყო მასში გამოტოვებული ადგილები, ეფრემი ასწორებდა თარგმანს, ნაშრომის მინდვრებზე შეჰქონდა შესწორებები სათანადო ახსნა-განმარტებებით.

მართლწერის დარგში ეფრემმა შემოიღო ახალი პუნქტუაცია: ერთი წერტილი, სამი წერტილი და ექვსი წერტილი. ვინაიდან ეფრემამდე სრულიად, ანდა თითქმის არ იყო სასვენი ნიშნები ხმარებაში, ახლა ეფრემის ეს ახალი წამოწყება მნიშვნელოვნად აადვილებდა ტექსტის გაგებას.

ეფრემ მცირე თარგმნიდა წიგნებს, რომლებიც შეეხებოდა საღვთისმეტყველო ლიტერატურის სხვადასხვა სფეროს. ბიბლიოლოგიის დარგში ეფრემს უთარგმნია “სამოციქულო”. აღსანიშნავია, რომ მოციქულთა წიგნები ქართულ ენაზე არაერთხელ ყოფილა თარგმნილი ადრეც. უკანასკნელად მისი

თარგმანი შეასრულა გიორგი ათონელმა. აქ ჩვენთვის მეტად დამახასიათებელია, თუ როგორ ასაბუთებს ევრემ მცირე ახალი თარგმანის საჭიროებას: “უწყოდეთ, ვისაც ეს წიგნი ჩაგივარდეს ხელში, რომ “სამოციქულოს” – თარგმნის დროს, მარადხსენებულის, დიდის მოძღვრის და ყოველთა მნათობის გიორგი მთაწმინდლისადმი მე, მის მოწაფეს და უხმარ მტვერს მისი ფეხებისას, ევრემ მცირეს, არ დამირღვევია შეგირდის მოვალეობა. ჩემ წინ იდგა მის მიერ თარგმნილი “საქმე მოციქულთა” კათოლიკენი და პავლეს ეპისტოლენი, საიდანაც ვწერდი ტექსტს, რათა არ ეფიქრა ვინმეს, რომ “სამოციქულო” მეორედაა თარგმნილი. მაგრამ ბერძნული ენა ღრმაა, ვით უფსკრული, ერთი და იგივე სიტყვა მის სხვადასხვა აზრს გამოხატავს. ასეთ შემთხვევაში ხანდახან საჭირო ხდებოდა ქართული ტექსტის შეცვლა და გადასხვაფერება... იქ, სადაც სიტყვებს ვცვლიდი, არშიაზე სტრიქონის გასწვრივ, ვსვამდი “იოტას”, ხოლო შიგნით ტექსტში შესწორებული სიტყვის წინ – საგანგებო ნიშანს”^[5]. ევრემი აღნიშნავს გიორგი ათონელის თარგმნის სუსტ მხარეს, რომელიც მდგომარეობს იმაში, რომ გიორგიმ ვერ გაწყვიტა კავშირი ძველ ქართულ ტექსტთან და ზუსტად ვერ გადმოსცა ქართულად ბერძნული დედანი. მიუხედავად ამისა, ის მოითხოვს არ შეიტანონ გიორგის ტექსტში მისი, ევრემის, შესწორებანი.

ევრემ მცირემ შექმნა თარგმნის თავისებური თეორია, რომელსაც დღემდე არ დაუკარგავს თავისი ღირებულება. ამ თვალსაზრისით, არანაკლებ ინტერესს იწვევს აგრეთვე ევრემის ეპისტოლე კვირიკე ბერისადმი. ეს საყურადღებო დოკუმენტი ნათელ შუქს ჰფენს იმ ვითარებასა და გარემოს, რომელშიაც მუშაობა უხდებოდა XI საუკუნის ქართველ მთარგმნელს და სრული სიცხადით გვიჩვენებს იმას, თუ რაოდენ ფართო იყო XI საუკუნის ბოლო წლებში ქართველთა გონებრივი ჰორიზონტი. ამ დოკუმენტიდან კარგად ირკვევა ისიც, თუ რა მკაცრ მოთხოვნას უყენებდა აღნიშნული ხანის ქართული მწერლობა თარგმანს. ეპისტოლე კვირიკე ბერისადმი, ევრემის მასწავლებლისადმი, მიკვლეულ იქნა ნ. მარის მიერ ევრემის თარგმანთა იერუსალიმის ნუსხაში, 1902 წელს. იგი წინ უძღოდა გრიგოლ ღვთისმეტყველის “სიტყუანის” ევრემისეულ თარგმანს. ცნობილია, რომ გრიგოლ ღვთისმეტყველის “სიტყუანი” თარგმნილი იყო ათონზე ექვთიმე მთაწმინდელის მიერ, მაგრამ ევრემმა იგი ხელახლა თარგმნა შავ მთაზე, რის გამოც მან აქაურ მწიგნობარ ბერთა დიდი საყვედური დაიმსახურა. ევრემს ბრალს დებდნენ პატივმოყვარეობაში. ევრემმა მათ ღირსეული პასუხი გასცა ზემოაღნიშნული ეპისტოლეს სახით, რომელიც მიმართული იყო მისი მასწავლებლის, კვირიკე ბერისადმი. თითოეული სტრიქონი ამ წერილისა შეიცავს საგულისხმო ცნობებს იმდროინდელი ქართველი საზოგადოების გონებრივი ინტერესების შესახებ. მოვიტანოთ ნაწყვეტი ამ ეპისტოლედან, რომელიც უშუალოდ ეხება თვით ევრემის მიერ ხელახლა თარგმნილ ძეგლს.

ევრემი დიდი სიფრთხილით შედგომია ექვთიმე მთაწმინდელის რედაქციის შეცვლას. მე იმას ვადარებდი ბერძნულსო, - ამბობს ის, - “არა თავისა ჩემისა მინდობითა, არამედ კითხვითა და გამოკითხვითა კაცთა ბრძენთა და სულიერთა”. სხვათა შორის, ვკითხავდი ხოლმე დიდი ანტიოქიის საპატრიარქოს ნასწავლ მიტროპოლიტებსა და თვით მას, ყველაზე უბრძნეს მეუფე პატრიარქსო. ნურავის უკვირს, რომ წმინდამან მამამან ჩვენმან ექვთიმემ გვერდი აუარა ზოგიერთ საექვო ადგილს, ის რძითა ზრდიდია ჩვენს უსუსურ ერს, რომელიც დღეს, მის მიერ აღორძინებული, მისივე მადლით უფრო მაგარ საჭმელს თხოულობს. ექვთიმე წმიდასა და მაგარ ღვინოს, რომელსაც გრიგოლ ღვთისმეტყველის წიგნი შეიცავდა, აზავებდა წყლით და, ვინაიდან ჩვენი ერი მაშინ ლიტონი და უსუსური იყო,

მოდვრის ნამუშავეს ავრცობდა; ამიტომ მან შეაზავა წმიდა მამის სიტყვათა გამნარტებაც. მაგრამ შენ თვითონ, კვირიკე, მოისურვე რომ ამომეგდო მთარგმნელის დამატებანი და ზედმეტი ადგილები და გადმომელო მხოლოდ გრიგოლის სიტყვანიო^[6]. რადგანაც ძველი თარგმანი მე ზეპირად ვიცოდი, თარგმნისას ძალაუნებურად ძველი სიტყვა შემეპარებოდა, რაც ბერძნულს დედანში არ იყო, მაგრამ მე დაუზარებლად იმწამსვე წავშლიდი იმას და ვწერდი რაც საჭირო იყო. ბერძნული ტექსტიც, რომლიდანაც მას უთარგმნია, დიდი მეცადინეობით უშოვია ეფრემს. ის გასწორებული ყოფილა და კრიტიკულად დადგენილი ვინმე “ზასილ გრამატიკოსის” მიერ^[7].

ზემომოტანილი ნაწყვეტის გაცნობის შემდეგ ცხადი ხდება, თუ რა დიდი მნიშვნელობა აქვს ეფრემ მცირის “ეპისტოლეს კვირიკე ბერისადმი” ქართული კულტურის ისტორიისათვის.

ეფრემ მცირეს ორიგინალური შრომებიდან განსაკუთრებით აღსანიშნავია “მოსახსენებელი მცირე სვეონისთვის ლოლოთეტიისა”. ნაწარმოების მნიშვნელობა სცილდება ძველი ქართული მწერლობის ფარგლებს. ამ საყურადღებო ძეგლის საშუალებით შესაძლებელი ხდება გადაიჭრას ბიზანტიური ლიტერატურის ისტორიის მეტად მნიშვნელოვანი საკითხები.^[8] აღნიშნულ ნაშრომში ეფრემ მცირეს მოაქვს სრულიად ახალი მასალა, რომელიც შუქს ჰფენს X ს-ის ბიზანტიურ ლიტერატურაში არსებულ ე.წ. მეტაფრასტული მიმდინარეობის ისტორიას. მეტაფრასტული მიმდინარეობის ფუძემდებელი კი სწორედ ზემოხსენებული სვიმეონ ლოლოთეტი იყო, რომელსაც ამის გამო მეტაფრასტი უწოდეს.

ეფრემის ეგზეგეტიკული ნათარგმნი შრომებიდან განსაკუთრებით ძვირფასია “თარგმანებაჲ დავითნისაჲ” და სოლომონის “ეკლესიასტე”.

ჰაგიოგრაფიის დარგში ეფრემს ეკუთვნის ათზე მეტი მარტიროლოგიური და ცხოვრებითი ჟანრის ძეგლების თარგმანი, რომელთაგანაც შედარებით უფრო ცნობილია “ცხოვრება წმ. იოანე ოქროპირისა”, “ცხოვრება გრიგოლ ნეოკესარიელისა”, “ცხოვრება იოანე დამასკელისა” და სხვ^[9].

ეფრემ მცირეს ნათარგმნი შრომები, რომელთა რიცხვი დაახლოებით 70-ს აღწევს, შესრულებულია უაღრესად მაღალ მეცნიერულ დონეზე. როგორც აკად. ნ. მარი აღნიშნავს, ეფრემ მცირეს კალმიდან გამოსული ძეგლები «исработаны с соблюдением самых строгих и сложных филологических приемов; не забыто ничто, ни установление и критика текста, ни самая скрупулезная точность перевода, ни сопоставление мнения различных ученых комментаторов»^[10].

არსენ იყალთოელი (გარდაიცვალა დაახლ. 1125 წ.) ეფრემ მცირეს მოწაფე იყო. ლიტერატურული მოღვაწეობა მან საზღვარგარეთულ (ბიზანტიის) ქართულ კოლონიებში დაიწყო. საქართველოში დაბრუნების შემდეგ, როგორც ფიქრობენ, იგი სათავეში უნდა ჩასდგომოდა იყალთოს აკადემიას, მოღვაწეობდა აგრეთვე შიომღვიმის სავანეში.

არსენ იყალთოელი ცნობილია როგორც მთარგმნელი გიორგი ამარტოლის “ზრონოგრაფისა” და პატრიარქ ფოტის “დიდი სჯულისკანონისა”. მაგრამ მის განსაკუთრებულ დამსახურებად ქართული სასულიერო მწერლობის წინაშე უნდა ჩაითვალოს დოგმატიკურ-პოლემიკური კრებულის თარგმნა, რომელიც ქართულ მწერლობაში “დოგმატიკონის” სახელწოდებით არის ცნობილი^[11]. ეს კრებული შეიცავს ღვთისმეტყველურ-ფილოსოფიურ, მორალურ-ეთიკურ და პოლემიკური ხასიათის ფუძემდებლურ თხზულებებს.

პოეზიის დარგში არსენ იყალთოელის კალამს ეკუთვნის ორიგინალური და ნათარგმნი თხზულებანი. არსენის ორიგინალური ლექსებიდან აღსანიშნავია “ეპიტაფია დავით აღმაშენებლისა”^[12].

არსენ იყალთოელი დიდად განათლებული მწერალი იყო. ეს რომ ასეა, კარგად ჩანს დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის სიტყვებიდან, როდესაც ამბობს: დავითმა სომეხ-ქართველთა პაექრობაზე დასასწრებად, სხვათა შორის, მოუწოდა “არსენ იყალთოელსა, თარგმანსა და მეცნიერსა ბერძენთა და ქართველთა ენათსა, და განმანათლებელსა ყოველთა ეკლესიათასა”^[13].

გიორგი ათონელის, ეფრემ მცირეს, არსენ იყალთოელის და სხვა ქართველ მწერალთა ნათარგმნმა თუ ორიგინალურმა შრომებმა ხელსაყრელი პირობები შექმნეს ეროვნული კულტურისა და ლიტერატურის განვითარებისათვის. მათ ხელი შეუწყვეს კულტურის სხვადასხვა დარგში საერო მოტივების დამუშავებას.

XI საუკუნიდან საქართველოს კულტურული ცხოვრება თავისი განვითარების ახალ ფაზაში შედის. ქართული ფეოდალური საზოგადოების განვითარების ამ ახალ საფეხურზე აღორძინდა ქართული საერო მხატვრული მწერლობა და პოეზია. ქართული საერო მწერლობის აღმოცენების თარიღად ითვლება დავით აღმაშენებლის მოღვაწეობის ხანა, ე.ი. XI საუკუნის დასასრული თუ XII საუკუნის დასაწყისი^[14].

აღნიშნულ ხანას უკავშირდება ქართული კულტურის ისტორიაში ისეთი დიდმნიშვნელოვანი მოვლენა, როგორც იყო ახალი ქართული სალიტერატურო ენის საფუძვლების ჩაყრა. არნოდ ჩიქობავას გამოკვლევის მიხედვით, “ახალ სალიტერატურო ქართულს სამირკველი ეყრება თბილისში: დავით აღმაშენებლის მიერ თბილისის განთავისუფლება თურქთაგან 1122 წელს და პოლიტიკური და კულტურული ცენტრის ქუთაისიდან თბილისში გადმონაცვლება (აქედან გამომდინარე ყველა შედეგით) ის დიდმნიშვნელოვანი საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მოვლენაა, რომელმაც ახალი ქართული სალიტერატურო ენის წარმოქმნა შეაპირობა”^[15]. ახალი ქართული სალიტერატურო ენა ქართული საერო მხატვრული მწერლობის ენაა. რაც შეეხება ძველ ქართულს, ის “საეკლესიო მწერლობას შერჩა და კარგა ხანს იარსება, როგორც სამწერლო ენის საეკლესიო სტილმა”^[16].

ქართული საერო მხატვრული მწერლობის მნიშვნელობა და გავლენა, მისი აღმოცენების შემდეგ, სწრაფად იზრდება. განსაკუთრებით საგულისხმოა, რომ XII ს. შეიქმნა საერო მხატვრული პოეზიაც.

სამწუხაროდ, ქართული საერო მხატვრული მწერლობის უდიდესი ნაწილის დაღუპვის გამო საშუალება არა გვაქვს ამ ეპოქის ქართული მხატვრული მწერლობის მრავალფეროვნება და ღირსება მთელი სისრულით წარმოვიდგინოთ; მაგრამ ის, რაც შემოგვრჩა, მაინც საკმარისია ქართული მხატვრული მწერლობის განვითარების მაღალი დონის ცხადსაყოფელად. ეს ძეგლებია: პროზაში “ამირანდარეჯანიანი” და “ვისრამიანი”, პოეზიაში – ორი სახოტბო თხზულება (“თამარიანი”, “აბდულმესიანი”) და რუსთაველის “ვეფხისტყაოსანი”.

“ამირანდარეჯანიანი” საგმირო-საფალავნო თხზულებაა. დაწერილია ის XII საუკუნეში. ტრადიციული ცნობით, მისი ავტორი მოსე ხონელია^[17]. ეს რაინდული რომანი შედგება ცალკეული, ერთმანეთისაგან მეტ-ნაკლებად დამოუკიდებელი ნოველებისაგან, რომლებიდანაც თითოეული მოგვითხრობს ამა თუ იმ რაინდის სასახლო გმირობაზე, რომელსაც ხშირად უკავშირებენ ამირან დარეჯანის ძის საგმირო საქმეებს.

XIII საუკუნის დამდეგს რომანი იმდენად პოპოულარული გამხდარა, რომ მის პერსონაჟებს იხსენიებენ ჩახრუხაძე და “ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთაის” ავტორი.

ნაწარმოების მიზანია მოგვცეს იდეალური გმირის. ანუ ქეშმარიტი რაინდის სახე. ამირანი და სხვა ჭაბუკები დაჯილდოებულნი არიან ძლიერი ფიზიკური ძალით, ისინი ერთგულად ემსახურებიან თავიანთ სიუზერენს, ანუ პატრონს. თავდადებით ზრუნავენ ქვეყნის საკეთილდღეოდ, მტკიცედ იცავენ რაინდულ წესებს, ხოლო ამ წესების დამრღვევს მკაცრად სჯიან. რაინდი მოვალეა პატივი სცეს სოციალური კიბით თავისზე მაღლა მდგომს, განსაკუთრებით მეფეს; იყოს სატრფოსთვის თავდადებული, ერთგული, უშიშარი, სუსტთა და ჩაგრულთა დამცველი, სიმართლისათვის მეზრძოლი და კეთილი.

ნაწარმოები თავისი ფორმით წარმოადგენს გრძელ ეპიკურ მოთხრობას, რომელიც გადმოგვცემს ამირან დარეჯანის ძის და მის თანამებრძოლთა თავბრუდამხვევ, ხანდახან ზღაპრულ თავგადასავალს.

თხზულების ავტორი სოციალურ-პოლიტიკური იდეებით ფეოდალური ცენტრალიზებული სახელმწიფოს ინტერესებს ეხმაურება. იგი გვისურათებს გაბატონებული ფეოდალური კლასის, განსაკუთრებით კი მისი საშუალო და წვრილანაურული ფენის სულისკვეთებასა და იდეალებს. ნაწარმოებში ნათლად არის ასახული იმდროინდელი საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური წყობა, მოცემულია ფეოდალური ურთიერთობის მკაფიო სურათი. სახელმწიფოს სათავეში დგას ყველაზე მსხვილი ფეოდალი, პატრონი, სიუზერენი, რომელიც მეფედ იწოდება. მისი ყმები არიან მსხვილი ფეოდალები, ვასალები, რომელთაც, თავის მხრივ, აგრეთვე ყმები ჰყავთ. ესენიც ფეოდალები არიან, მაგრამ უფრო მცირე მასშტაბის. მხოლოდ მეფე ითვლება მათ შორის უმაღლეს სიუზერენად, რომელიც არავის არ ექვემდებარება. მკაფიოდ არის განსაზღვრული ამ ფეოდალური კიბის წარმომადგენელთა შორის არსებული ურთიერთობა. ასეთია ფეოდალური სახელმწიფოს სოციალურ-პოლიტიკური სტრუქტურა, რომელიც “ამირანდარეჯანიანშია” ასახული.

უნდა აღინიშნოს, რომ ქართველ მონარქთა პოლიტიკას იდეოლოგიურად მხარს უჭერდა იმდროინდელი მხატვრული მწერლობა. დემოკრატიულ ტენდენციებს (რა თქმა უნდა, მაშინდელი გაგებით) ატარებდნენ თავიანთ შრომებში იმ დროის კულტურის დიდი მოღვაწენი, როგორებიც იყვნენ ეფრემ მცირე, განსაკუთრებით კი გიორგი ათონელი. ეს უკანასკნელი, დაბრუნდა რა 1060 წელს ათონიდან საქართველოში, მხურვალე მონაწილეობას ღებულობს თავის სამშობლოს საზოგადოებრივ და პოლიტიკურ ცხოვრებაში. გიორგი ათონელმა გაბედულად დაუწყო მხილება მსხვილ საერო და საეკლესიო ფეოდალებს (ეპისკოპოსებს) მათი სიხარბისა და გულქვაობისათვის და აგრეთვე იმ უწესობისათვის, რომელიც მას საქართველოში დახვდა. მან ქადაგება დაიწყო, სამღვდელო პირებად ღირსების მიხედვით უნდა ავირჩიო ხალხი და არა შთამომავლობის მიხედვით. ბაგრატ IV–ს დახმარებით გიორგიმ ნაწილობრივ განახორციელა კიდეც თავისი მოთხოვნა: მან საეკლესიო თანამდებობაზე ბევრი უგვარო ხალხი დააწინაურა. მეფე ხელს უწყობდა გიორგის ამ საქმეში იმიტომ, რომ ამით ბაგრატ IV თავის შინაურ მტრებს, დიდგვარიან აზნაურებს ასუსტებდა.

“ამირანდარეჯანიანში” არაერთხელაა ხაზგასმული მეფის – უმაღლესი სიუზერენის, ხელმეუხებლობის იდეალი, მისი ღვთივგვირგვინოსნობა და უზენაესი ავტორიტეტი; ასე რომ, მეფე მტერიც რომ იყოს, მას მოსაკლავად არ

გაიმეტებენ. მაგალითად, ორთაბრძოლაში ამირან დარეჯანის ძე სინდთა მეფის ძეს რომ ინდობს, ასევე დელამთა მეფის ძეს, მას გარკვეული თვალსაზრისი ამოძრავებს – “არა კარგი არს აზნაურთაგან ხელმწიფეთა სიკვდილი”.

“ვისრამიანი” სატრფიალო-სამიჯნურო რომანია, რომელიც შუასაუკუნეთა სპარსულ მწერლობაში ცნობილი რომანის “ვის ო რამინის” პროზაულ თარგმანს წარმოადგენს. პირველად ის დაწერილი ყოფილა ფალაურ ენაზე (შუა სპარსული) არა უგვიანეს VII საუკუნისა, პროზით. XI საუკუნის შუა წლებში (1048 - 1054) “ვისრამიანი” ლექსად გაუწყვია ახალ სპარსულ ენაზე ტოლრულ-ბეგის მოხელესა და კარის პოეტს ფახრუდდინ გორგანელს, რომელსაც ქართული ვერსია ფახფურ ჯორჯანელს უწოდებს. XII საუკუნეში ჯორჯანელის “ვისრამიანი” გადმოუღია ქართულად სარგის თმოგველს^[18]. “ვისრამიანი” სამიჯნურო ფსიქოლოგიური რომანია, რომლის ძირითად იდეას სიყვარულის პრობლემა წარმოადგენს. ავტორის მიზანია გვაჩვენოს სიყვარულის გრძნობის რეალური ბუნება, მისი თვისებები, მისი გავლენა ადამიანის მოღვაწეობაზე და ის როლი, რომელსაც ის ასრულებს ადამიანის ცხოვრებაში.

თავისი მხატვრული ღირსებებით “ვისრამიანი” ქართული ლიტერატურული პროზის უბრწყინვალეს ძეგლს წარმოადგენს. შეიძლება თქვას, რომ მხატვრულ პროზას იშვიათად თუ მიუღწევია ასეთი სრულყოფილი, პოეტური, ამაღლვებელი სახეებისათვის. შესანიშნავად არის დახატული მოქმედი პირები, მათი ფსიქოლოგია; ფაქიზად არის დამუშავებული დრამატული მომენტები, ოსტატურად ვითარდება თვით მოქმედება. თხრობაში ეპიურ აღწერილობას ენაცვლება ლირიკული სცენები. “ვისრამიანის” ენა უაღრესად მაღალმხატვრულია, მდიდარია მეტაფორებით, ეპითეტებით, შედარებებით; ერთი სიტყვით, იგი წარმოადგენს ორნამენტული პროზის ტიპურ ნიმუშს. ყოველივე ამ თავისებურების გამო, “ვისრამიანი” რუსთაველის ეპოქის ქართული ორიგინალური მწერლობის ძეგლთა შორის ჩადგა.

წარმტაცმა შინაარსმა, მისი გმირების ფათერაკებით აღსავსე სამიჯნურო თავგადასავალმა და ბუნებრივმა ხასიათებმა, მასში გამოხატულმა რაინდულმა სულისკვეთებამ “ვისრამიანს” პოპულარობა მოუპოვეს. ვისრამიანის გმირები ქართული კლასიკური მწერლობის თითქმის ყველა ძეგლში არიან მოხსენებულნი: “თამარიანში”, “აბდულმესიანსა” და “ვეფხისტყაოსანში”. მისი გმირები იქცნენ ზოგადი მნიშვნელობის ტიპებად არამხოლოდ მხატვრულ თხზულებებში. მან გამოხატულება პოვა აგრეთვე ქართული ისტორიოგრაფიის ისეთ შესანიშნავ ძეგლში, როგორც არის თამარის ანონიმი ისტორიკოსის ნაშრომი “ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი”. აქ, თამარ მეფის გათხოვებაზე მსჯელობისას ვისი და რამინი დასახელებულნი არიან მსოფლიო მწერლობაში მაშინ ცნობილ თორმეტ შეყვარებულ წყვილთა შორის^[19], რაც ამ ძეგლის საკმაო გავრცელებაზე კარგად მეტყველებს კულტურის მქონე ერებს შორის.

“ვისრამიანის” მხატვრულ ღირსებებზე საუბრისას საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს აგრეთვე ქართული თარგმანის ზედმიწევნითი სიზუსტე, მისი ადეკვატურობა დედანთან. ქართული ლიტერატურის ისტორიაში ძნელად თუ მოიძებნება მეორე ასეთი თარგმნითი ხასიათის ძეგლი, რომელიც ამგვარი მხატვრული ოსტატობით ხასიათდებოდეს და თან ასე ახლოს იდგეს ორიგინალთან. ქართველი მთარგმნელი რომ უპირველესად სიზუსტის დაცვას ცდილა, ამას მოწმობს მის მიერ პოეტური თხზულების პროზაულად თარგმნა. ასე უფრო საიმედოდ შეიძლებოდა სპარსული ტექსტის სრულად გადმოცემა იმგვარად,

რომ არ დარღვეულიყო მშობლიური ენის ბუნება. ქართველმა მთარგმნელმა შესანიშნავად გადაწყვიტა ეს ამოცანა და შექმნა ქართული ლიტერატურის სრულფასოვანი მხატვრული ძეგლი. “ვისრამიანის” ქართველ მთარგმნელს ხელეწიფება შესატყვისი ფორმა გამოუძებნოს დედნისეულ ყოველ მხატვრულ აზრსა და სახეს, ცალკეულ ფრაზასა და გამოთქმას, ქართული ჟღერადობა შესძინოს ორიგინალის ყოველ აზრსა თუ ნიუანსს. “ვისრამიანის” ქართველი მთარგმნელი დიდი მხატვრული ზომიერების გრძნობით ახერხებს ჰარმონიულად შეაზავოს ერთად ქართული ტრადიციული მასალა და დედნისეული მხატვრული მონაცემები^[20].

აღნიშნული ეპოქის ქართული კულტურა მდიდარი იყო არა მარტო მონუმენტური ეპიკური ნაწარმოებებით, არამედ ლირიკული პოეზიითაც, რომელშიც სახოტბო ოდებს მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა. აღნიშნული ეპოქა ითვლიდა ათეულობით პოეტ-ლირიკოსს, რომელთაც თავიანთი ნაწარმოებებით გაუმდიდრებიათ ლიტერატურა, მაგრამ მათი პოეტური მემკვიდრეობა დაკარგულია, ისევე როგორც იმ დროის ხალხური ზეპირსიტყვიერების მრავალი ნაწარმოები.

XII საუკუნის ქართული სახოტბო პოეზიიდან ისტორიამ შემოგვინახა მხოლოდ ორი ძეგლი: ჩახრუხადის “თამარიანი” და იოანე შავთელის “აბდულმესიანი” ან ქება თამარისა და დავითისა.

ყველა ნიშნის მიხედვით ამ ოდების ავტორები კარის პოეტები არიან, ხოლო მათი ნაწარმოებები კი საკარო პანეგირისტული პოეზიის ნიმუშებს წარმოადგენენ. საკარო პოეზიის ტრადიცია, მომდინარეობს რა უძველესი დროიდან და ვითარდება ფეოდალიზმის პირობებშიც, საქართველოში თავის უმაღლეს აყვავებას XII საუკუნეში აღწევს, როდესაც იგი წარმოადგენს დიდ ფეოდალურ სახელმწიფოს, რომელსაც სათავეში განათლებული მონარქები უდგანან. კარის პოეტი მეფის სამსახურში იმყოფებოდა, მის სამსახურებრივ მოვალეობას შეადგენდა საკარო ცხოვრების ლამაზი ფერებით დახატვა, მეფისა და მისი კარის სახელის განთქმა, საზეიმო შეკრებებზე ლექსების კითხვა. კარის პოეტი, ისე როგორც კარის მსახური სხვა პირი, შეზღუდული იყო თავისი ოფიციალური მდგომარეობით, პატრონზე იყო დამოკიდებული ნივთიერად და უფლებრივად. ეს გარემოება გარკვეულ დაღს ასვამდა მთელს საკარო შემოქმედებას, კერძოდ, საკარო პოეზიას. გადაჭარბება, გაზვიადება, განდიდება მსგავს პირობებში იყო სრულიად ბუნებრივი მოვლენა, ამიტომ საკარო პოეტურ ნაწარმოებებს ჩვეულებრივ აზის ოფიციალურ-საზეიმო განწყობილების ბეჭედი. მათთვის დამახასიათებელია განსაკუთრებული ენაწყლიანობა, მაღალფარდოვანი სტილი. საკარო პირობებში შექმნილ მხატვრულ ნაწარმოებს მისი ავტორი ზომიერად მეტად რთავდა გარეგნული სამკაულებით^[21]. საგულისხმოა, რომ პოეტი და მეფე არჩილი (1647 - 1713), რომელსაც ბევრი მაქებარი პოეტი ჰყავდა, სახოტბო შესხმას უწოდებს მელულობას. სახოტბო პოეზიას არჩილი მკვეთრად უპირისპირებს მართლის მთქმელობას; ყოველივე ეს გათვალისწინებული უნდა იქნეს ქართული საკარო პოეზიის განხილვისას.

“თამარიანი” ქართული სახოტბო პოეზიის ერთ-ერთი მაღალმხატვრული ძეგლია. მისი ავტორი, ტრადიციული ცნობით, არის ჩახრუხადე. მას თავისი ოდები დაუწერია სხვადასხვა დროს, სხვადასხვა ისტორიულ ამბებთან დაკავშირებით. კერძოდ, როგორც ფიქრობენ, “თამარიანის” სახოტბო ლექსები შეთხზული უნდა იყოს 1184 - 1207 წლების მანძილზე^[22].

ჩახრუხაძე მეფესთან დახლოებული პირი ყოფილა. მას კარგად სცოდნია ქართული ბიბლიური და ფილოსოფიურ-თეოლოგიური მწერლობა, აღმოსავლური სამიჯნურო რომანები.

“თამარიანში” შექმნილია თამარ მეფე, დავით სოსლანი და მათი შვილი ლაშა გიორგი (თუმცა თხზულება ძირითადად თამარს ეძღვნება). მეხოტბე თავისთან იხმობს ანტიკური ხანის ფილოსოფოსებს, პოეტებს, თეოლოგებს და მათ თამარის საქებრად მოუწოდებს. იგი აღწერს თამარის გარეგნობას, ცხოვრებისა და საქმიანობის ძირითად მხარეებს, მის დამოკიდებულებას ხალხსა და სამეფო კარის არისტოკრატიასთან.

ხოტბის ავტორი აღიარებს, რომ სოკრატის სიბრძნე არ არის საკმარისი თამარის ღირსეულად შემკობისათვის, ვერც ჰომეროსისა და პლატონის მოშველიება შექმნიდა შესაბამის სურათს. ამ შემთხვევაში მხოლოდ არისტოტელის ენა თუ გამოგვადგება, თუმცა – დასძენს იქვე ხოტბის ავტორი სინანულით, - ვერავინ შესძლებს თამარის სრულყოფილად შესხმასო. და აი, ჩახრუხაძეს მოკრძალებით მიუყვია ხელი ხოტბისათვის “კადრებად, ქებად, დარებად”. მეხოტბის სიტყვით, თამარის სახე – ღაწვი “მწყაზარია”, ლამაზი, აყვავებული წალკოტი, ცისკროვანი, მზიური! მას მთვარე გაუხდია “უნათლიერი” (I, 10 - 12.) “შუქ მფენით ნათლიერ” თამარს განგებამ “მოხედნა ზენით”, “მისცა დავალნი” (სახელმწიფოები), “ზმელთა დავალნი” (დასალიერნი); “სკიპტრა მპყრობელჰყო არსთა მიერსა” (I, 52 - 53). გარეგნულად უზადო თამარს “მტკიცედ აქვს სჯული, სჩანს მართლმსაჯული”. მეხოტბის აზრით, თამარი მშვიდი, წრფელი, ლმობიერი, მაგრამ ძლევამოსილი მეფეა. მას “უძრწის ავარი” (I, 55 - 56); თამარი ნამდვილი იმქვეყნიური სამოთხეა, სიკეთის მრწყველი წყარო, ამასთან სიმაღლით ცებრი” და “მძლეთა მძლეველი, თვით უძლეველი”. მისი ძლევამოსილების ხმა ძლიერად გაისმის “კედრით კედრამდის”.

ჩახრუხაძე ასევე მაღალფარდოვნად აქებს თამარის ქმარს დავით სოსლანს. “მხნესა და ბრძენს”, “მმათა შვებისა მოუკლებარეს”, “ეფრემის ძირთაგან აღმორჩებულსა” და “ეფრემის ძირთა ისართა მთელეს”, ხოლო ლაშა გიორგის უწოდებს “ახალ პიროს” (აქილევსის ძეს), ნოსარ ნისრელივით მძლეს. “მესა სანდომსა, ვახტანგის ტომსა”, რომელიც მშობლებს მოევილინა “მზედ წარმართებულად” და “სპარსთა სიმაღლის” დასამხოზად.

ჩახრუხაძე სწორუპოვარი მელექსე იყო; როგორც აკად. ნ. მარი აღნიშნავს, მისი ხელოვნება ზოგჯერ თვალთმაქცობასა ჰგავს და ყოველთვის გასაოცარია, მდიდარი და შეუდარებელი სამაგალითო ლექსწყობა, მშვენიერი მუსიკალური რითმები ამშვენებენ მის რიტორულის მჭერმეტყველებით დატვირთულს თხზულებებს. ჩახრუხაძის ერთადერთ ნაკლს სწორედ ეს გადამეტებული რიტორული ენაწყლიანობა შეადგენს. ჩახრუხაძე მრავალმხრივ და ღრმად განათლებული მწერალი ყოფილა და მისი თხზულების ზოგიერთი ადგილის გაგებას ის აძნელებს, რომ მომეტებულს იმ თხზულებათაგანს, რომელთა გმირებსაც იგი გაკვრით, თითო-ოროლა სიტყვით იხსენიებს თავის ხოტბებში, ჩვენამდის არ მოუღწევია და ამის გამო არც მათი შინაარსი ვიცით. ჩახრუხაძე ქართული განათლებული წრეებისათვის წერდა თავის ლექსებს, რომელთაც ყველა ეს თხზულება წაკითხული ჰქონდათ და თითოეული იქიდან დასახელებული გმირი მათ თვალწინ მთელ სურათს უხატავდა. მართო ის გარემოებაც, რომ ქართველ იმდროინდელ საზოგადოებას ჩახრუხაძის თხზულებების გაგება და დაფასება

შეეძლო, უტყუარის მჭერმეტყველობით ამტკიცებს, რამდენად ღრმად განათლებული და უაღრესად განვითარებული ყოფილა იგი^[23].

“თამარიანი” მძაფრი პოლიტიკური განწყობილების ამსახველი ძეგლია. ავტორი ავითარებს გარკვეულ საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ თვალსაზრისს. ის გამომხატველია შესაფერისი ეროვნულ-სახელმწიფოებრივი იდეოლოგიისა. თამარი და მასთან ერთად დავით სოსლანი, “თამარიანის” მიხედვით, ასახიერებენ ავტორის ეროვნულ-სახელმწიფოებრივ იდეალს. ერთიანი, ცენტრალიზებული, თვითმპყრობელური და ძლევამოსილი ქართული ფეოდალური სახელმწიფო, რომლის სათავეში დგანან თამარი და დავით სოსლანი – აი, ეს არის ჩახრუხადის ხოტბის საგანი^[24]. მთელი ნაწარმოები გამსჭვალულია საზეიმო, სადღესასწაულო პატრიოტული სულისკვეთებით და, რაც მთავარია, როგორც ამას ნ. მარი აღნიშნავს, ეს პატრიოტიზმი არ არის “надуманный, тенденциозный патриотизм, вклад частных соображений одописца или солидарного с ним кружка людей; вся эпоха, когда жил поэт, представляет высшее жизненное развитие грузинской национальной государственности и военной славы, и он невольно передает современное настроение передового грузинского общества, не представлявшего отрезанной от народных слоев касты”^[25].

ჩახრუხადეს მხარს უმშვენებს იოანე შავთელი. “ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანის” ცნობით, იოანე შავთელი იყო “კაცი ფილოსოფოსი და რიტორი, ლექსთა გამომთქმელი და მოღუაწებათა შინა განთქმული”^[26]. ძველი ქართული ტრადიცია მას იცნობს, როგორც “მოშაპირე ფილოსოფოსს”, “მართალ მესილოგიზმეს”, “მოძღვრებითა ბრწყინვალესა” და დიდად განსწავლულ მოღვაწეს. მისი საქმიანობა დაკავშირებული ყოფილა გელათისა და ვარძიის მონასტრების სამწერლო ცენტრებთან. შავთელიც სამეფო კარის მეხოტბეა.

შავთელის ლიტერატურული მემკვიდრეობიდან ჩვენთვის ცნობილია მხოლოდ “აბდულმესიანი” (თამარის და დავით სოსლანის ხოტბა), “გალობანი ვარძიის ღმრთისმშობლისანი” და რამდენიმე საღვთისმეტყველო შინაარსის იამბიკო; დანარჩენი დაკარგულია. “აბდულმესიანი” იოანე შავთელის მიერ დაწერილია თამარ მეფის სიცოცხლეში, დაახლოებით 1206 - 1207 წლებში^[27]. მასში ასახულია თამარის მეფობის ხანა, სამეფო კარის ცხოვრება, დავით სოსლანის მხედართმთავრობით წარმოებული ბრძოლა რუქნადინის წინააღმდეგ, “კიდელიმონას” (შავი ზღვის სანაპირო, ტრაპიზონი) დაპყრობის ამბავი და ამ ორი ისტორიული გამარჯვებით საქართველოში შექმნილი საზეიმო განწყობილება. ოდის შინაარსობრივი ანალიზი, მისი შეპირისპირება თამარის ანონიმი ისტორიკოსის ცნობასთან და აგრეთვე ის, რომ იოანე შავთელი სწორედ ამ ბრძოლის დროს თამარის მუდმივი მხლებელია ვარძიასა და ოძრგეში^[28], გვაფიქრებინებს, რომ შავთელმა ბასიანის ომში ქართველთა ისტორიულ გამარჯვებას მიუძღვნა როგორც “აბდულმესიანი”, ასევე “გალობანი ვარძიის ღმრთისმშობლისადმი”.

თხზულებაში შექცეულია თამარ მეფე და დავით სოსლანი. მთავარი პერსონაჟია თამარი – შავთელის პოეტური შთაგონების წყარო. “აბდულმესია” (ე.ი. ქრისტეს მონა) თხზულების მთავარი საქები ობიექტის ზედწოდებაა.

პოეტი იჩენს ქართული ბიბლიურ-ჰაგიოგრაფიული მწერლობის დიდ ცოდნას; უხვად იყენებს დავითის ფსალმუნებსა და ძველ ქართულ საგალობლებს.

შავთელიც, ჩახრუხადის მსგავსად, თამარის სახელმწიფოებრივი პოლიტიკის მომხრეა და ერთგულებას უცხადებს სამეფო ტახტს, მხარს უჭერს სამეფო ხელისუფლების ღვთაებრივი წარმოშობის იდეას. სამეფო ხელისუფლება თავის ნაწარმოებში მან აიყვანა მანამდე არნახულ სიმაღლემდე, აღნიშნავდა რა,

ამავე დროს, ქართველი ბაგრატიონების ნათესაურ კავშირს ბიბლიურ წინასწარმეტყველ მეფეებთან.

“თამარიანსა” და “აბდულმესიანში” აისახა ქართული ფილოსოფიურ-თეოლოგიური საერო-მხატვრული მწერლობის სურათი. ჩახრუხამე და შავთელი ასახელებენ ჩვენამდე არმოდღეული თხზულებების პერსონაჟთა სახელებს, იყენებენ ფილოსოფიურ ტერმინებს, საკუთარი პოეტური სახეებით შთაბეჭდილებას ქმნიან ჩვენი კულტურის ვითარებაზე. ისინი საყურადღებო ცნობებს გვაწვდიან საქართველოს პოლიტიკურ ცხოვრებაზე და ამით გვეხმარებიან ზოგიერთი ისტორიული მოვლენის დადგენა-დაზუსტებაში.

შოთა რუსთაველის “ვეფხისტყაოსანი” ქართული პოეზიის გვირგვინს წარმოადგენს. რუსთაველი მოღვაწეობდა ეროვნული კულტურის განვითარების დიდ ეპოქაში, როდესაც ქართული საზოგადოებრივ-პოლიტიკური აზროვნება თვალს უსწორებდა მსოფლიო საზოგადოებრივ-პოლიტიკური აზრის მოძრაობას და ორიგინალური შინაარსისა და ფორმის თვალსაჩინო ნაწარმოებებით თამამად იდგა მის მოწინავეთა რიგებში, ზოგჯერ კი უსწრებდა კიდევ აზროვნების ახალი პრობლემების აღძვრასა და გაღვიძებაში.

საქართველოს ისტორიული ცხოვრების განვითარებაში დიდხანს მზადდებოდა ის მოვლენები, რომელთაც მოჰყვა XII საუკუნე, როდესაც საქართველო გადაიქცა იმდროინდელი მახლობელი აღმოსავლეთის ერთ-ერთ უძლიერეს სახელმწიფოდ. ეს იყო დავით აღმაშენებლის ღვაწლი, რომლის შედეგსაც წარმოადგენდა დიდი სახელმწიფოებრივ-კულტურული აღორძინება გიორგი III–ისა და თამარის დროს, როდესაც ქართულმა გენიამ წარმოშვა “ვეფხისტყაოსანი”. ამიტომ ცხადია, რომ “ვეფხისტყაოსნის” ჭეშმარიტი გაგება, რუსთაველის აზროვნების შემეცნება, უწინარეს ყოვლისა, თვით ქართული კულტურის, სოციალური ყოფის, აზრისა და იდეალების პრობლემებია, რომელთა გადაწყვეტაც არ არის მხოლოდ “ვეფხისტყაოსნის” წყაროების, მისი იდეების და მოტივების ამა თუ იმ გზების ძიება და ფესვების დადგენა. ეს არის იმავე დროს ქართული კულტურის და სოციალური ცხოვრების კომპლექსური საკითხების შესწავლა. მათი გადაწყვეტა წინასწარ გულისხმობს საქართველოს საზოგადოებრივი ცხოვრების, ეროვნული იდეოლოგიის ძირითადი ფაქტორების გათვალისწინებას. რუსთაველის პოემის სიუჟეტი შთაგონებულია ქართული ისტორიული სინამდვილის განცდით, მისი სახეები, თემა, მოტივები და ხასიათები გადაწყვეტილია სინამდვილის ქართული შემეცნების თვალთახედვით.

ამ მხრივ მეტად საყურადღებოა აკად. ივ. ჯავახიშვილის მსჯელობა იმის შესახებ, თუ როგორ აისახა “ვეფხისტყაოსანში” იმდროინდელი საქართველოს ცხოვრება, სათანადო ისტორიული სინამდვილის რა ასპექტები გამომჟღავნდა პოემაში. ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავდა: “რუსთაველის ეპოქის საქართველოს სოციალური კულტურა დახასიათებული უნდა იქნეს უწინარეს ყოვლისა იმ სახელმწიფოებრიობის ჩაჩოებში, რომელიც მაშინ იყო. ამ სახელმწიფოებრიობის მთავარი მიჯნები მოკლედ ასე შეიძლება მოიხაზოს: “საქართველოს ერთიანი სახელმწიფოებრიობის შემქმნელი იყო ბაგრატ III, რომელმაც არა მარტო გააერთიანა საქართველი, არამედ სამირკველი ჩაუყარა სოციალურ კულტურასაც, რამაც შემდეგ XI - XII საუკუნეების განმავლობაში, შეუპოვარი ბრძოლის მეოხებით, უხვი ნაყოფი გამოიღო და მოგვცა საინტერესო შედეგები, რომლებმაც გამოხატულემა ჰპოვეს შოთა რუსთაველის გენიალურ პოემაში”^[29]. ივ. ჯავახიშვილმა, განიხილა რა რუსთაველის პოემა ისტორიკოსის თვალთ, დაასკვნა,

რომ “ვეფხისტყაოსანში” აღბეჭდილია “ფეოდალური წყობილების კანონები”, “ეპოქის სახელმწიფოებრივ-სამართლებრივი საკითხები”, სამეფო კარის გარიგების ნორმები, “კარის ცხოვრებისა და ცერემონიალის ყოველი დეტალი”, სამხედრო ხელოვნება და განსაკუთრებით სამხედრო ორგანიზაცია, “ვაჭართა კლასის ურთიერთობის საფუძვლები”^[30] და ა. შ. მეორე ნაშრომში – “რუსთაველის ეპოქის სოციალური კულტურა და პოემა “ვეფხისტყაოსანი”, ივ. ჯავახიშვილის მიერ წინა პლანზეა წამოწეული საკითხი იმის შესახებ, თუ როგორ აისახა პოემაში ის “პოლიტიკური ტენდენციები, რომლებიც იმ დროს საქართველოში არსებობდა”^[31].

ივ. ჯავახიშვილი ხაზს უსვამდა აგრეთვე იმ გარემოებას, რომ პოემაში გადმოცემულია ცხოვრების ზოგიერთი ისეთი პირობები, ისეთი ჩვეულებანი, რომლებიც მაშინდელ საქართველოში არსებობდა. თუმცა იქ დასახელებულნი არიან არაბები, სპარსები, ინდონი, ხატაელნი, მაგრამ ისინი აზროვნებენ, ცხოვრობენ, იბრძვიან სრულებითაც არა ისე, როგორც ეს იქნებოდა იმ ქვეყნებში, რომლებიც იქ დასახელებულია. შოთა რუსთაველის გმირებში ქართველის გული ძგერს, მის გმირებს მაშინდელი საქართველოს საკითხები აღელვებს”^[32].

მართლაც, საკმარისია ჩვენ “ვეფხისტყაოსანი” განვიხილოთ ისტორიული თვალსაზრისით და შევუდაროთ იგი ფეოდალიზმის ეპოქის ქართულ ისტორიოგრაფიულ ძეგლებს (დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის “ცხოვრება მეფეთა-მეფისი დავითისი”, “მატიანე ქართლისაჲ”, თამარის ანონიმი ისტორიკოსის “ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი”, ბასილ ეზოსმოდვრის “ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისა”), რომ ამკარად დავრწმუნდეთ, რამდენად მკაფიო ანარეკლს წარმოადგენს “ვეფხისტყაოსანი” საქართველოს ისტორიული სინამდვილისას. მასში ჩვენ მრავალ შესადარებელ მასალას ვიპოვით.

პოემაში მოცემულია ფეოდალური ურთიერთობის ე.წ. პატრონყმური საფეხურის მკაფიო სურათი, მასში ჩანს იმდროინდელ გაერთიანებულ საქართველოში არსებული სამეფო კარის გარიგების ნორმები, ასახულია მეფის კურთხევის წესები. ძვირფასი რეალიებია დაცული სახელმწიფო თუ სამხედრო-ადმინისტრაციული ცნებების შესახებ: ვაზირი, სავაზირო, ამილახორი, მანდატური, ამირსპასალარი, სპასალარი, სპასპეტი, მეფე, მეფეთ მეფე და სხვ.^[33]

ამ მხრივ ავიღოთ თუნდაც “ვეფხისტყაოსნის” ის ადგილი, სადაც (336,3) საკარგავზე და “საკარგემოზეა საუბარი, როდესაც მეფე ფარსადანმა შეიწყნარა სარიდანი (ტარიელის მამა) და საპატიო თანამდებობასთან ერთად მას უწყალობა დიდი სამფლობელო – “ერთი სამეფო საკარგემო” (316,2) და ყველაფერი ეს შევადაროთ დავითის ისტორიკოსის “მოსაკარგავეთ”^[34], ანდა “მატიანე ქართლისაჲს” “საკარგავნი მრავალნი”^[35].

აქვე საინტერესოა იმის აღნიშვნაც, რომ “ვეფხისტყაოსნის” ზოგიერთ ხელნაწერში^[36] “საკარგემოს” ნაცვლად იკითხება “საკარგვად” (“ერთი სამეფო საკარგვად, უბოძა ამირბარობა”). საანალიზოდ მოტანილ ტექსტში ყურადღებას იპყრობს აგრეთვე ტერმინი “სამეფო”. ამკარაა, რომ აღებულ კონტექსტში სამეფო არ არის ნახმარი თავისი პირდაპირი მნიშვნელობით. აქ სამეფო ნიშნავს კარგ, დიდ, საუკეთესო (“საკარგემო”) სამფლობელო ადგილს, დიდ საკარგავს. როგორც ვიცით, სარიდანმა არ ინდომა დამოუკიდებელი მეფობა, თავისი სამფლობელო ინდოეთის სამეფოს შეუერთა, იგი ინდოეთის მეფის სამსახურში შევიდა, რის სანაცვლოდაც მიიღო ამირბარის სახელო და საკარგავი მამული. აქედან გამომდინარე, სავსებით გასაგებია, რომ ეს საკარგავი სამეფოს არ შეადგენდა. ასევე უნდა აღვიქვათ სიტყვა სამეფოს მნიშვნელობა მეორეგანაც; ავთანდილმა მოინახულა თავისი მამული, ამის

გამო რუსთაველი ამბობს: “რა მოვიდა, სიხარული შიგან გახდა სამეფოსა” (148, 1). ცხადია, აქ სამეფოდ ნაგულისხმევია ავთანდილის საკუთარი სამფლობელო მამული.

ჩვენ აქ აღარ გამოვუდგებით ტერმინ “საკარგავისა” და “საკარგემოს” სოციალური შინაარსის გარკვევას. აღვნიშნავთ მხოლოდ “ვეფხისტყაოსნისა” და ქართული საისტორიო წყაროების ამ მეტად საინტერესო დამთხვევას და განსაკუთრებით ხაზს ვუსვამთ იმ გარემოებას, რომ ტერმინ “საკარგავის” მოხსენებაც “ვეფხისტყაოსანში”, სხვა მრავალ მაგალითთან ერთად, ერთხელ კიდევ ნათლად გვიჩვენებს, “თუ როგორი უშუალოდ არის “ვეფხისტყაოსანი” დაკავშირებული საქართველოს სოციალურ სინამდვილესთან და როგორი სიცხოველით ასახავს ამ სინამდვილეს XII საუკუნის დიდი ქართველი პოეტი”^[37].

საყურადღებო ცნობებს შეიცავს “ვეფხისტყაოსანი” საქართველოს სამხედრო-ადმინისტრაციული ერთეულების, სანაპიროთა შესახებ. “ვეფხისტყაოსნის” მიხედვით, ავთანდილი იყო მონაპირე დიდებული. მას ჰქონდა “ქალაქი მაგარი საზაროდ სანაპიროსა” (149, 1-2). “ვეფხისტყაოსანში” დაცული ეს ცნობები პირდაპირ ეხმაურებიან ბასილ ეზოსმოდერის თხზულებაში “ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი” არსებულ ცნობებს საქართველოს სანაპირო სამფლობელოების, ე.წ. “მონაპირეთა” ინსტიტუტის^[38] შესახებ.

რუსთაველი, ისევე როგორც აღმავალი ფეოდალური ურთიერთობის ხანის ისტორიკოსები (დავითის, თამარის “ცხოვრებანი”), თანამიმდევრულად ავითარებს და იცავს ერთიანი, მტკიცე და ცენტრალიზებული სახელმწიფოს ერთმეფობის პრინციპს.

მაგალითების გამრავლება კიდევ შეიძლება, მაგრამ ზემოთქმულიც საკმარისია იმის ნათელსაყოფად, რომ პოემის საშენ მასალას მისი შემოქმედი იღებდა იმავე კულტურული ნიადაგიდან, საიდანაც ამავე ეპოქის ისტორიკოსები^[39].

“ვეფხისტყაოსანში” მოცემულია ქართული ფეოდალიზმის საერთო და სპეციფიკური ნიშნები. ეს პოემა საქართველოს ისტორიული სინამდვილის მხატვრული ასახვაა და შინაარსობრივად მხოლოდ ქართულ სინამდვილესთანაა დაკავშირებული.

“ვეფხისტყაოსანი” ქართველი ხალხისათვის “ცხოვრების სახელმძღვანელო” იყო. ქართველი კაცი მასში პოულობდა ჩვენი სახელოვანი წინაპრების მიერ ხანგრძლივი ისტორიის მანძილზე მძიმე შრომასა და გამირულ ბრძოლებში შეძენილ ძვირფას გამოცდილებასა და მორალურ იდეალებს. მსოფლიო ლიტერატურის ისტორიაში ძნელია მოიძებნოს მეორე ნაწარმოები, რომელსაც თავისი ხალხის ცხოვრებაში ისეთი დიდი პრაქტიკული როლი შეესრულებინოს, როგორც “ვეფხისტყაოსანს” ჩვენი ერის ცხოვრებაში. “ვეფხისტყაოსანი” თუ, ერთი მხრივ, ქართველი ერის ისტორიული ცხოვრების მხატვრული უკუფენაა, მეორე მხრივ, იგი იქცა მძლავრ ფაქტორად ქართველი ხალხის ხასიათის, გამირული სულის აღზრდისა და ჩამოყალიბების საქმეში. “ვეფხისტყაოსნის” ამ აღმზრდელობით მნიშვნელობას დიდად აფასებდა პოემის პირველი გამომცემელი სწავლული მეფე ვახტანგ VI, რომელიც თავის კომენტარებში აღნიშნავდა: “რაც ამას დაუწერია, თუ კაი გზით ისწავლი, ერთ ოსტატად ღირსო”. პოემის პირველ გამომცემად დართული აქვს სტამბის მუშაკის მიქაელის ასეთი მინაწერი: “უსწავლელსა სიბრძნეს მისცემს, გონიერსა გულს უსრულსა”. “ვეფხისტყაოსანი” “ფეოდალური საქართველოს ჰიმნი” “ქართული ფეოდალური ზნეობის კოდექსია”.

რუსთაველმა დიდად გაუსწრო თავის დროსაც და თავის წარმომქმნელ საზოგადოებასაც; იგი ადრეული რენესანსის მოციქულად მოგვევლინა^[40].

“ვეფხისტყაოსანი”, მიუხედავად ალეგორიული სიუჟეტური ფორმებისა, ავტორის თანადროულ ქართულ სინამდვილეს ემყარება. პოემის შინაარსში ნათლად მოჩანს XII საუკუნის საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ვითარების ანარეკლი და ავტორის დამოკიდებულება ეპოქის უმთავრესი მოვლენებისადმი.

“რა თქმა უნდა, - აღნიშნავს ივ. ჯავახიშვილი, - გენიალური პოეტის ქმნილება პოლიტიკური ტრაქტატი როდია და, როდესაც შოთა რუსთაველი წერდა, მას არ ჰქონია განზრახვა მოეცა ჩვენთვის ყოველივე იმის ამომწურავი ახსნა, რაც იმ დროის ქართველი საზოგადოების მოწინავე ფენებს აღელვებდა. მაგრამ, ქმნიდა რა დიად მხატვრულ პოემას, იგი, თავისი სამშობლოს მწვავე საკითხებით აღელვებული, თავის უკვდავ ნაწარმოებში გადმოგვცემდა ყველა თავის აზრს, ყველა თავის მისწრაფებას, ყველა იმ იდეალს, რომელთა სრული გამარჯვებაც მას სურდა მაშინდელ საქართველოში”^[41].

შოთას პოემის მოქმედი პირები მარტო თავის ბედნიერებაზე მზრუნველი ადამიანები როდი არიან. “ვეფხისტყაოსნის” ვაჟებიცა და ქალებიც, საზოგადოებრივი მოვალეობის შეგნებით დაჯილდოებულ გმირებად გვევლინებიან, მათ უკიდურესი განსაცდელის დროსაც კი არ ავიწყდებათ თავისი სამშობლის ბედნიერება.

რუსთაველი უმღერის სიყვარულს ქალ-ვაჟს შორის, რაინდულ-ვაჟკაცურ თავგანწირვას, ძმადნაფიცობასა და ერთგულებას, განურჩევლად ეროვნებისა და სარწმუნოებისა.

ზემოაღნიშნულმა ზოგადსაკაცობრიო ჰუმანურმა იდეებმა “ვეფხისტყაოსანს” სწორუპოვარი თხზულების სახელი მოუპოვეს, გაიტანეს დიდ ასპარეზზე და საპატიო ადგილი დაუმკვიდრეს შუასაუკუნოვან მსოფლიო კულტურაში.

“რუსთაველის მსოფლმხედველობის საფუძველია ჰუმანიზმი. მე-12 საუკუნის დიდი ქართველი პოეტი-მოაზროვნის ყურადღების ცენტრშია ადამიანი, ადამიანობა, ამქვეყნიური ადამიანური ცხოვრების სინამდვილე. მან უზადოდ გამოხატა ადამიანთა ამაღელვებელი ვნებათა ღელვანი, ადამიანური ცხოვრების დამამშვენებელი ზნეობრივი იდეალები, რუსთაველმა უკუაგდო ასკეტური მორალი, მიწიერი გრძნობების თვითჩახშობა, სარწმუნოებრივი ფანატიზმი და დოგმატიზმი, ცრუმორწმუნეობრივი სიბეცე, ფატალიზმი. რუსთაველის გმირები პიროვნულად თავისუფლები არიან, მათ ნებელობას არ ზღუდავს არც უზენაესი ძალა და არც ბრმა ბედისწერა. რუსთაველმა გაცილებით ადრე მკაფიოდ გამოხატა ის იდეური მიდრეკილებანი, რაც ჩვეულებრივ ევროპული რენესანსის ნიშანდობლივად დამახასიათებელ თვისებად ითვლება”^[42].

რვა საუკუნემ განვლო მას შემდეგ, რაც ეს გენიალური პოემა იწერებოდა, მაგრამ ახლაც, ამ პოემის გადაკითხვისას, თითოეული ჩვენთაგანი არაერთხელ ჩაუფიქრდება გენიალური პოეტის ბრძნულ გამოთქმებს. თითოეულ ჩვენთაგანს არაერთხელ ააღელვებს და გაიტაცებს სამართლიანობისათვის ბრძოლის, ძმობა-მეგობრობის, გმირობის, სამშობლოს სიყვარულის, ამაღელვებელი მიჯნურობისა და სხვა მსგავსი იდეალები. “მანამდე, სანამ ადამიანის ორგანიზმში ადამიანის კეთილშობილი გული ძგერს, მანამდე, სანამ კეთილშობილურ გრძნობებსა და სიყვარულს მიმზიდველი ძალა ექნება, არასოდეს არ მოკვდება რუსთაველი, არასოდეს არ მოკვდება ეს დიადი პოემა “ვეფხისტყაოსანი”^[43].

^[1] გიორგი მცირე, ცხოვრება გიორგი მთაწმიდელისაჲ, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, II, გვ. 146.

^[2] იქვე, გვ. 147.

^[3] კ. კ. ეკელიძე, ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, I3, გვ. 189-210.

^[4] ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, I, გვ. 351-354.

^[5] Н. Я. Марр, Предварительный отчет о работах на Синае и в Иерусалиме в поездку 1902 г., «Сообщения Палестинского общества», т. XVI, ч. 2, 1902, с. 28-29.

^[6] Н. Я. Марр, Предварительный отчет..., с. 30.

^[7] იქვე, გვ. 30-31.

^[8] К. Кекелидзе, Симеон Метафраст по грузинским источникам, «Труды Киевской академии», 19106 №2.

^[9] კ. კ. ეკელიძე, ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, I3, გვ. 236-242.

^[10] Н. Я. Марр, Иоанн Петрицкий, грузинский неоплатоник XI-XII века. Записки Вост. Отд. Имп. Русск. Арх. Общ., т. XIX, 2-3, с. 88.

^[11] კ. კ. ეკელიძე, ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, I3, გვ. 256-264.

^[12] ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, შედგენილი სოლ. ყუბანეიშვილის მიერ, თბ., 1946, გვ. 376-377.

^[13] ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 356.

^[14] ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტომი II (XII-XVIII სს.), ა. ბარამიძის, გ. იმედაშვილის, გ. მიქაძის რედაქციით, თბ., 1966, გვ. 18.

^[15] არნ. ჩიქობავა, ქართული ენის ზოგადი დახასიათება, ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, I, 1950, გვ. 981; მისივე, დიალექტიზმების საკითხისათვის ვეფხისტყაოსანში, ენიშვის მოამბე, II, 1939, გვ. 227.

^[16] ი. გიგინეიშვილი, მოძღვრება საერო-სახალხო ენისა და დიალექტების შესახებ და ერთიანი ქართული სალიტერატურო ენის საკითხები, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, III, 1952, გვ. 502.

^[17] კ. ეკელიძე, ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, II3, თბ., 1952, გვ. 56-82. მისივე, ვახტანგ გორგასალის ისტორიკოსი და მისი ისტორია, “ჩვენი მეცნიერება”, 1923, №4-5, გვ. 17-47; ა. ბარამიძე, ნარკვევები ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, I, 1945, გვ. 11-62, 373-378; მ. ჯანაშვილი, მოსე ხონელი და მისი ამირან-დარეჯანიანი, 1895; ა. ხახანაშვილი, ქართული სიტყვიერების ისტორია, 1919, გვ. 213-223; ი. აბულაძე, ამირან-დარეჯანიანის წარმოშობის საკითხისათვის, “საბჭოთა ხელოვნება”, 1936.

^[18] კ. კ. ეკელიძე, ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, II3, თბ., 1952, გვ. 41-56; ა. ბარამიძე, ნარკვევები ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, I, 1945, გვ. 63-104; იუსტ. აბულაძე, XII ს. საერო მწერლობა და ვეფხისტყაოსანი, 1923, გვ. 19-21; მისივე, “ვისრამიანის ტექსტისათვის”, “ლიტერატურული მემკვიდრეობა”, I, 1935, გვ. 270-297; ნ. მარი, ქართველი ერის კულტურული შუბლი ენათმეცნიერების მიხედვით, “მნათობი”, 1925, № 5-6, გვ. 289-323; ა. ხახანაშვილი, ქართული სიტყვიერების ისტორია, I, 1919, გვ. 223-236; გ. იმედაშვილი, ვისრამიანისა და ტრისტან-იზოლდას ურთიერთობისათვის, “მნათობი” 1942, №1, გვ. 132-149; Н. Марр, К вопросу о влиянии персидской литературы на грузинскую, ЖМНП, III, 1897, с. 225-237.

^[19] ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 36.

^[20] ვისრამიანი, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთეს ალ. გვახარიამ და მ. თოდუამ, თბ., 1962, გვ. 302-303; მ. მამაცაშვილი, “ვისრამიანის” ქართული თარგმანის მხატვრული სპეციფიკის შესწავლისათვის, მრავალთავი, ფილოლოგიურ-ისტორიული მიეზანი, II, თბ., 1973, გვ. 25-30.

^[21] ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. II (XII-XVIII სს.), ა. ბარამიძის, გ. იმედაშვილის, გ. მიქაძის რედაქციით, თბ., 1966, გვ. 88.

^[22] კ. ეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. II3, თბ., 1952, გვ. 159-173; ნ. მარი, ცდანი ძველ ქართულ მწერლობაზე, ჩახრუხადის ლექსები. “ლიტერატურული მემკვიდრეობა”, I, 1935, გვ. 257-269; ა. ხახანაშვილი, ქართული სიტყვიერების ისტორია, ტ. I, 1919, გვ. 303-310, რუსული; მისივე, რუსული, ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. II (XII-XVIII სს.), ა. ბარამიძის, გ. იმედაშვილის, გ. მიქაძის რედაქციით, თბ., 1966, გვ. 116-134.

- [23] Н. Марр, Древне-грузинские описцы, с. 28-76. განსაკუთრებით 48-51; ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, 1965, გვ. 308-309.
- [24] ა. ბარამიძე, თამარიანი, ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. II (XII-XVIII სს.), გვ. 126.
- [25] Н. Марр, Древне-грузинские описцы, с.49.
- [26] ისტორიანი და აზმანი..., ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 95.
- [27] კ. კ. ეველიძე, ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, III, გვ. 173 –188; ა. ბარამიძე, ნარკვევები ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, I, 1945, გვ. 105-254, 383-400; ა. ხახანაშვილი, ქართული სიტყვიერების ისტორია, I, 1919, გვ. 191-259; მ. ჯანაშვილი, თამარ მეფის მეხოტბენი, გაზეთი “ტრიბუნა”, 1923, № 462—464; Н. Марр, Древне-грузинские описцы, с. 1-27; III. Нуцубидзе, Абдулмесия, 1942, с. 1-49, 115-135; მისივე, Руставели и восточный ренесанс, 1947, с. 170-201.
- [28] ისტორიანი და აზმანი..., ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 94.
- [29] ივ. ჯავახიშვილი, ქართული ენისა და მწერლობის ისტორიის საკითხები, თბ., 1956, გვ. 16.
- [30] იქვე, გვ. 13.
- [31] იქვე, გვ. 18.
- [32] იქვე, გვ. 19.
- [33] ვ. დონდუა, “ვეფხისტყაოსანი და თამარის ისტორიკოსები, კრებული “საქართველი რუსთაველის ხანაში”, გვ. 231, 235.
- [34] ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 353.
- [35] იქვე, გვ. 311.
- [36] “ვეფხისტყაოსნის” ჩანართი და დანართი ტექსტებით, თბ., 1956, სტროფი 420.
- [37] ა. ბარამიძე, შოთა რუსთაველი და მისი პოემა, თბ., 1966, გვ. 170.
- [38] ბასილ ეზოსმოდვარი, ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 129.
- [39] ვ. დონდუა, “ვეფხისტყაოსანი” და თამარის ისტორიკოსები, გვ. 235.
- [40] ნ. ბერძენიშვილი, შესავალი წერილი კრებულში, “აკადემიკოსი ექვთიმე თაყაიშვილი”, გვ. 7.
- [41] ივ. ჯავახიშვილი, ქართული ენისა და მწერლობის ისტორიის საკითხები, თბ., 1956, გვ. 18-19.
- [42] კ. კეკელიძე, ა. ბარამიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, თბ., 1969, გვ. 281.ივ.
- [43] ჯავახიშვილი, ქართული ენისა და მწერლობის ისტორიის საკითხები, გვ. 29.

§ 4. ფილოსოფიური აზრი

საქართველოს პოლიტიკური და კულტურული აღმავლობის პერიოდში (XI - XII სს.) ადგილი აქვს ფილოსოფიური აზრის განვითარებასა და გაღრმავებას. ქართული ფილოსოფიური აზრი თავისი განვითარების უმაღლეს საფეხურს XI - XII საუკუნეებში აღწევს.

ქართულ კულტურულ კერებში, საქართველოსა და მისი ტერიტორიის გარეთ, ძლიერდება ინტერესი ფილოსოფიური აზრისადმი, წარმოებს ინტენსიური მთარგმნელობითი და კომენტატორული მუშაობა ამ მიმართულებით. ანტიკური ფილოსოფოსების სახელები გვხვდება არა მხოლოდ ფილოსოფიურ, არამედ ლიტერატურულ და საისტორიო ძეგლებშიც. წარმოიქმნა რიგი ორიგინალური და თარგმნილი კრებულებისა, რომლებშიც გადმოცემულია “გარეშე” (ანტიკურ)

ფილოსოფოსთა (დემოკრიტე, პლატონი, არისტოტელე და სხვ.) აზრები და აფორიზმები.

მეხოტბეთა პოეზიაში მოხმობილია არისტოტელე, დიონისე არეოპაგელი, განსაკუთრებით ენეა გაზელი - ნეოპლატონიკოს ჰიეროკლეს მოწაფე და პეტრე იბერის უმცროსი თანამედროვე და თანამოქალაქე. ქართულად ითარგმნება არისტოტელეს ლოგიკური თხზულებები “ტოპიკა” და “განმარტების შესახებ” (პეტრიწი).

ითარგმნა პროკლეს (410 - 485) ძირითადი ფილოსოფიური თხზულება “თეოლოგიის ელემენტები” (პეტრიწი); ეს თარგმანი უძველესია ამ თხზულების ცნობილ თარგმანთა შორის მსოფლიოში. იოანე ტარიჭისძემ თარგმნა პროკლეს მოწაფისა და თავისი დროისათვის ცნობილი ნეოპლატონიკოსის - ამონიოს ჰერმიასის “პორფირიუსის შესავალის კომენტარები” და “არისტოტელეს 10 კატეგორიის კომენტარები”.

ქართულ ენაზე ამ დროს გახდა ცნობილი ნეოპლატონიკოს ნემესიოს ემესელის “ბუნებისათვის კაცისა” (მთარგმ. იოანე პეტრიწი). ითარგმნა მთლიანად ე.წ. არეოპაგეტიკული კორპუსი (ეფრემ მცირე). რამდენჯერმე იყო ამ დროს თარგმნილი იოანე დამასკელის (VIII ს.) “ცოდნის წყარო” (ეფრემ მცირე, არსენ იყალთოელი), რომელიც აღმოსავლური აზროვნების ერთ-ერთ ძირითად ძეგლს წარმოადგენდა. არსენ იყალთოელის მიერვე ითარგმნა ანასტასი სინელის (VI ს.) აღმოსავლეთში ფრიად გავრცელებული თხზულება “წინამძღვარი”. ქართულ თარგმანში შემოინახა ტრაქტატი “პირშეშობისათვის” (“პირველის შესახებ”), რომელსაც მთარგმნელი (არსენ იყალთოელი) მიქაელ ჰსელოსს მიაწერს და რომლის ორიგინალი დაკარგულად ითვლება.

ამ მოაზროვნეთა და თხზულებათა ის ნაწილი, რომელიც უკვე ქრისტიანულ სულიერ სამყაროს ეკუთვნის, უხვად შეიცავს ანტიკურ ფილოსოფიურ (პლატონის, არისტოტელეს, ნეოპლატონიკოსების) იდეებს. ეს იდეები ხშირად უპირისპირდება შუა საუკუნეების გაბატონებულ შეხედულებებსა და დოგმატიკას. მრავლად მოიპოვება ანტიკური ფილოსოფიური შეხედულებანი ცნობილი მოაზროვნეების ბასილ დიდის, გრიგოლ ნაზიანზელის, გრიგოლ ნოსელის და სხვ. თხზულებებში, რომლებიც ამავე პერიოდში იყო ქართულად თარგმნილი.

ამ გზით შემოსული ანტიკური ფილოსოფიის იდეებს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა შუა საუკუნეების ქართული ფილოსოფიური აზრის განვითარებაში. მაგრამ თვით ინტერესი ანტიკური ფილოსოფიური მემკვიდრეობისადმი და XI - XII სს-ის საქართველოში ჩამოყალიბებული ფილოსოფიური მიმართულებების თავისებურებანი განსაზღვრულია ქვეყნის საერთო ეკონომიკური, პოლიტიკური, კულტურული და იდეოლოგიური აღმავლობით. ქვეყნის იდეური ცხოვრების თვალსაზრისით განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა საერო კულტურის მძლავრ განვითარებას და მის მსოფლმხედველობრივ საფუძვლებს. საერო კულტურაში ასახული მსოფლმხედველობა ამქვეყნიური სინამდვილისადმი შუა საუკუნეებისათვის დამახასიათებელი დამოკიდებულების არსებითი ცვლილებების გამოხატულებაა.

შეხედულებები “ამ სოფელზე”, როგორც ყოველგვარ მნიშვნელობას მოკლებულ სინამდვილეზე და მოძულების საგანზე, იცვლება ხილული სამყაროს ონტოლოგიური, ეთიკური და ესთეტიკური ღირებულების აღიარებით. ამ ზოგადი შეხედულების შესაბამისად ყალიბდება ახალი შეხედულებანი ადამიანზე და მის დანიშნულებაზე. იმ გრძნობებისა და მისწრაფებების, რომლებითაც ადამიანი რეალურ ცხოვრებასთან არის დაკავშირებული, დათრგუნვის ეთიკური მოთხოვნები და ასკეტიკური იდეალი ზეცისა და მიწის დუალიზმით, მათი მიურიგებლობით არის განსაზღვრული. ეს იდეალი იცვლება ჰუმანიზმით, რომელიც თანამიმდევრულ და შესანიშნავ პოეტურსა და ფილოსოფიურ გამოხატულებას პოულობს შოთა რუსთაველის “ვეფხისტყაოსანში”. ჰუმანიტური იდეები იმდროინდელ საქართველოში ისეთი სიძლიერით არის წარმოდგენილი, რომ საფუძველი მისცა მეცნიერებს მათში რენესანსის ნიშნები და რენესანსი დაენახათ.

ამ დროის ქართული ფილოსოფიური აზროვნება მჭიდროდაა დაკავშირებული იდეურ ცხოვრებასთან და მასში მომხდარ ცვლილებებთან. ფილოსოფია დასაბუთებული მსოფლმხედველობაა, ამდენად მის ამოცანას იდეურ ცხოვრებაში მომხდარი მსოფლმხედველობრივი ცვლილებების თეორიული დასაბუთება წარმოადგენს. XI - XII სს-ის ქართულ ფილოსოფიაში ყალიბდება მიმართულებანი, რომელთა შორის ერთი დოგმატიკური აზროვნების გზას აგრძელებს და ზეცისა და მიწის დუალიზმის თვალსაზრისზე რჩება, მეორე - ამ დუალიზმის დაძლევის, არსის მთლიანობის დასაბუთებისაკენ არის მიმართული და ამით ამქვეყნიური ღირებულების დასაბუთებას და ადამიანში ადამიანურის გამართლებას წარმოადგენს.

ფილოსოფიური მიმდინარეობა, რომელიც “ქართული ნეოპლატონიზმის” სახელწოდებით არის ცნობილი (ეფრემ მცირე, იოანე პეტრიწი, შოთა რუსთაველი) მთავარ, ძირითად მიმართულებას წარმოადგენს და ქვეყნის იდეურ ცხოვრებაში მომხდარ არსებით ცვლილებებს ასახავს. მეორე მიმართულება - მონოთეიზმის ძირითადი იდეებისა და დოგმატიკის დასაბუთებას ისახავს მიზნად.

ამ ეპოქის ქართული ფილოსოფიური აზრის პირველი მნიშვნელოვანი წარმომადგენელია ეფრემ მცირე (XI ს.) მისი მოღვაწეობა მრავალმხრივობით გამოირჩევა, თვალსაჩინოა მისი დამსახურება ფილოსოფიური აზრის განვითარების თვალსაზრისით. მის მიერ შესრულებული თარგმანი იოანე დამასკელის ცნობილი თხზულებისა “ცოდნის წყარო” და განსაკუთრებით მისი პირველი ნაწილისა - “ფილოსოფიური თავები” (“დიალექტიკა”) აძლიერებს არისტოტელეს ფილოსოფიური იდეების გავლენას ქართულ ფილოსოფიურ აზროვნებაში.

ეფრემ მცირე განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებს არისტოტელეს ლოგიკურ და ონტოლოგიურ მოძღვრებას; აღრმავებს და ავითარებს რაციონალისტურ ხაზს. იოანე დამასკელის მსგავსად, ეფრემის აზრით, ფილოსოფიის დანიშნულება მდგომარეობს თეოლოგიის დებულებათა დასაბუთებაში და თეორიულ დაცვაში მოწინააღმდეგეებთან იდეოლოგიური ბრძოლის დროს. “საფილოსოფოსი სწავლა” არის იარაღი, რომლითაც “წინააღმდეგობრივად შვილნი ეკლესიისანი გარეშეთა მათ ფილოსოფოსთა” და მათივე მისრითნ, მათივე იარაღით ამარცხებენ მათ. ფილოსოფია მოწოდებულია ღვთისმეტყველების “ვენაჯის... ნაყოფთა შუენიერება” შემოზღუდოს ეკლოვანი

ღობით და უძლეველს იგი მოწინააღმდეგეებისაგან^[1]. მაგრამ კომენტარებში, რომელიც თარგმანს აქვს დართული, ფილოსოფიისა და თეოლოგიის უნიონი ეფრემს ისეთი პირობის ქვეშ მიაჩნია მისაღებად, როდესაც მათ შორის არსებობს არა სუბორდინაციის (დაქვემდებარება), არამედ კოორდინაციის (თანაბარმნიშვნელობის) მიმართება და ფილოსოფიას თეოლოგიის თანაბარი მნიშვნელობა ექნება მინიჭებული: არც თეოლოგიაა მსრული ფილოსოფიის გარეშე და არც ფილოსოფია დ თეოლოგიის გარეშე^[2].

ეფრემ მცირემ თარგმნა აგრეთვე ფსევდო-დიონისე არეოპაგელის (ნუცუბიძე-ჰონიგმანის თეორიის მიხედვით იგივე პეტრე იბერის) შრომები, ე.წ. არეოპაგიტული კორპუსი მთლიანად, რომელიც შედგება ოთხი თხზულებისა და ათი ეპისტოლესაგან. არეოპაგიტული მოძღვრება წარმოადგენს ნეოპლატონიზმის მორიგების ცდას ქრისტიანულ მოძღვრებასთან. ამავე დროს ამ მოძღვრებაში ვერ იქნა დაძლეული იდეები, რომლებიც წინააღმდეგობაში იმყოფებოდა ქრისტიანულ დოგმებთან და შუა საუკუნეების გაბატონებულ შეხედულებებთან.

ქრისტიანული დოგმები და გაბატონებული შეხედულებანი, ჩამოყალიბებული შუა საუკუნეების მონოთეიზმის სახით, ემყარება პიროვნული აბსოლუტის იდეას; ნეოპლატონიზმის “ერთიანი”, როგორც პირველმიზეზი, სავსებით უპიროვნო საწყისია. მონოთეიზმს სამყაროს წარმოშობა ესმის როგორც ღმერთის მიერ სამყაროს ღრმში არარასაგან შექმნის შედეგი (კრეაციონიზმი) და რჩება არსებითად დუალისტურ მოძღვრებად, რომელიც ვერ ახერხებს ზეციური და მიწიერი სამყაროს გაერთიანებას და მათ დაკავშირებას. ნეოპლატონიზმი რჩება ანტიკური ტრადიციის საფუძველზე, რომლის მიხედვითაც არარასაგან არაფერი არ შეიძლება წარმოიქმნას, და მოძღვრებით სამყაროს ღმერთისაგან ემანაციის (გამომდინარეობის) შესახებ ასაბუთებს სამყაროს აუცილებლობის, მისი მარადიულობის და ღვთაებრიობის იდეას.

ქრისტიანულ-რელიგიური ფორმა, რომელიც ნეოპლატონიზმმა მიიღო არეოპაგიტულ მოძღვრებაში, გზას უხსნიდა ანტიკურ ფილოსოფიას ქრისტიანულ აღმოსავლეთსა და დასავლეთში ანტიკურობის დამარცხებისა და ქრისტიანობის გამარჯვებით შექმნილ ვითარებაში. მაგრამ მისი ნეოპლატონიზმისაგან შეთვისებული იდეები მოურიგებელ წინააღმდეგობაში აღმოჩნდა მონოთეიზმთან და დასავლეთში, სადაც არეოპაგიტის გავლენა IX ს-დან იწყება და რიგი საუკუნეების მანძილზე გრძელდება, რიგი მოაზროვნეები აშკარა პანთეიზმამდე მიიყვანა.

არეოპაგიტულმა მოძღვრებამ განსაკუთრებული მნიშვნელობა მოიპოვა XI - XII სს-ის საქართველოში და დასაბამი მისცა პროგრესულ ფილოსოფიურ მიმდინარეობას ახალ, კულტურული აღმავლობის ეპოქაში.

არეოპაგიტული მოძღვრების ამოსავალი ღმერთის ცნებაა, როგორც აბსოლუტურად სრულყოფილი და ყოველივეზე ზეადმატებული საწყისისა. მაგრამ ნეოპლატონიზმის გავლენა მოძღვრებას მიმართავს ადმატებული და სრულყოფილი საწყისის ნაკლოვან, არასრულყოფილ სამყაროსთან დაკავშირებისა და მათი ერთიანობის საფუძვლების ძიებისაკენ. ამ მიმართებით არეოპაგიტულ მოძღვრებაში ღმერთი მოაზრებულია, როგორც არსის პირველი და საყოველთაო მიზეზი და შესაბამისად მიზეზობრიობის ნეოპლატონისტური გაგებისა, როგორც ყოველივეში არსებული საწყისი. ღმერთი “ყოველთა შორის ყოველ არს”^[3],

“ყოველთა ყოველსა შინა ყოველ ექმნების”, ყოველივეს “მისცემს თავსა თქსსა”^[4]. რამდენადაც პირველსაწყისი ყოველივეშია, იგი ყოველივე არსებულში შეიცნობა და მას ყოველი “სახელი” (პრედიკატი) შეიძლება მიეწეროს, დაწყებული უმაღლესი რანგის მოვლენებით (სიკეთე, მშვენიერება, არსებობა) და დამთავრებული არაორგანული, ნივთიერი მოვლენებით.

პირველმიზეზისაგან (ღმერთისაგან) შედეგის გამომდინარეობა სრულყოფილების ისეთსავე კლებას წარმოადგენს, როგორც სინათლის სხივის შესუსტება. ამიტომ არსი (არსებულის სფერო) წარმოადგენს იერარქიულად (რანგობრივად) განლაგებულ საფეხურთა ერთიანობას, რომლის დაბალ საფეხურსაც ხილული სამყარო წარმოადგენს. მაგრამ სამყარო ერთიანობაშია პირველსაწყისთან; მასში მოქმედებს ღმერთიდან გამომდინარე სინათლის სხივი და არაფერია სამყაროში, რასაც ამ სხივის მიღება არ შეეძლოს.

ღმერთის “სახელთა შორის”, უმაღლესი პრედიკატი, რომელიც ყველაზე მეტად უახლოვდება მის არსებას - სიკეთეა. საწყისი თავისთავად პირველყოფილისა სიკეთეა და მისგან მხოლოდ სიკეთე მომდინარეობს. ამიტომ ნამდვილი, სუბსტანციური არსებობა მხოლოდ სიკეთეს აქვს და ბოროტება მხოლოდ არარაა. (“არა არს არს”). ბოროტება არ არსებობს სინამდვილის არც ერთ სფეროში, სინამდვილის არც ერთ მოვლენაში. ის, რასაც ადამიანები ბოროტებას უწოდებენ, არსებითად მხოლოდ სიკეთის კლებას, სიკეთისაგან დაცილებას წარმოადგენს. ყველაზე ბოროტად ის გვეჩვენება, რაც სიკეთისაგან ყველაზე უფრო მეტადაა დაცილებული და რაშიც სიკეთე ყველაზე ნაკლებადაა. ეს შეხედულება შემდეგ რუსთაველის “ვეფხისტყაოსანში” პოეზებს ასახვას და პოემის ცნობილი იდეის - სიკეთის ბოროტებაზე გამარჯვების იდეის - საფუძვლად იქცევა. ამ შეხედულების წყარო რუსთაველის პოემაში პირდაპირაა დასახელებული დიონისე არეოპაგელის (“ბრძენი დივნოსის”) სახით.

ღმერთისა და სამყაროს მიმართების გაგება, როგორც მიზეზ-შედეგობრივი კავშირისა, განსაზღვრავს არეოპაგიტულ მოძღვრებაში სამყაროს წარმოქმნის აუცილებლობას და სამყაროს მარადიულობის იდეას. როგორც ჩვენი ხილული მზე, წერს ფსევდო-დიონისე, “არა განიზრახავს, არცა წინა-აღირჩევს”, არამედ თავისი ბუნებით, თავისი არსებით ანათებს ყოველივეს, ასევე ღმერთი (როგორც უმაღლესი სიკეთე) თავისი ბუნებით განფენს თავის შარავანდედს სამყაროზე, აძლევს მას არსებობას და სიკეთეს.

ამგვარად, არეოპაგიტულ მოძღვრებაში დაუძლეველი დარჩა რიგი მნიშვნელოვანი იდეებისა, რომლებიც ეწინააღმდეგებიან შუა საუკუნეების გაბატონებულ შეხედულებებს და შეესატყვისება XII ს-ის ქართულ ჰუმანიზმს. ამ იდეათა შორის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა არსის ერთიანობის დასაბუთებას და მიწისა და ზეცის დუალიზმის დაძლევას; ამქვეყნიური სინამდვილის ღირებულების თავისებურ დასაბუთებას და ადამიანურის ჰუმანისტური გაგების გამართლებას.

არეოპაგიტული მოძღვრება წარმოადგენდა ნეოპლატონიზმის (უმთავრესად პროკლეს) ქრისტიანულ გადამუშავებას. ამ მოძღვრებამ გააღვივა ინტერესი უშუალოდ ანტიკური ნეოპლატონიზმისა და, კერძოდ, პროკლეს მოძღვრებისადმი. ქართული ფეოდალური ფილოსოფიური აზრის ყველაზე მნიშვნელოვანი წარმომადგენლის იო ა ნ ე პ ე ტ რ ი წ ი ს (XI - XII სს.)

ფილოსოფიური მსოფლმხედველობა ნეოპლატონიზმის უკანასკნელი დიდი სისტემატიზატორის პროკლეს მოზღვრების საფუძველზე ჩამოყალიბდა. პეტრიწის ფილოსოფიური თხზულება (“განმარტებაჲ პროკლესათჳს დიადოხოსის და პლატონურისა ფილოსოფიისათჳს”) დაწერილია პროკლეს “თეოლოგიის ელემენტების” (“კავშირნი ღვთისმეტყუელებითნი”) ვრცელი კომენტარების სახით. თხზულება შედგება შესავლის, საკუთრივ კომენტარებისა და ბოლოსიტყვისაგან.

იოანე პეტრიწი ძველ საქართველოში სარგებლობდა უდიდესი ავტორიტეტით. უხვად სარგებლობს პეტრიწის ფილოსოფიური თხზულებით სულხან-საბა ორბელიანი ფილოსოფიური ცნებების განმარტების დროს; “კალმასობის” ავტორი მას უწოდებს “გონება-მადალ” მოაზროვნეს; სოლომონ დოდაშვილის სიტყვით, პეტრიწი იყო “ქვემარტი ფილოსოფოსი”, თავისი დროის “სრულის აზრით... დიდი და ჩინებულნი მოაზროვნე, რომელმაც მოიპოვა დიდი პატივისცემა თავის თანამედროვეთა და განათლებულ შთამომავლობას შორის^[5].

ახალგაზრდა იოანე პეტრიწი სწავლობდა კონსტანტინოპოლში, მანგანის აკადემიაში. აქვე დაახლოვებია იგი აკადემიის პროფესორს იოანე იტალოსს და გამხდარა აქტიური მონაწილე იდეური მოძრაობისა, რომელსაც ბიზანტიის ეს მოაზროვნე და ფილოსოფოსი მეთაურობდა.

1083 წელს იოანე იტალოსი გასამართლებულ იქნა იმის გამო, რომ ქადაგებდა, როგორც სასამართლო აქტებშია აღნიშნული, ოფიციალური წრეების მიერ უარყოფილ და “ანათემას მიცემულ” შეხედულებებს და ამით “გამოუცდელ” მსმენელებს “დაღუპვისაკენ მიაქანებდა”. მისი მოძღვრება შეიცავდა, კერძოდ, იდეას “დაუსაბამო მატერიის შესახებ”; იგი აღიარებდა “ამაო ელინურნ შეხედულებას, რომლის მიხედვითაც “ყოველივე წარმოიშვა და გაფორმდა არა არარსისაგან”^[6], რაც ეწინააღმდეგებოდა რელიგიურ დოგმატებს^[7].

იტალოსის გასამართლების შემდეგ დაიწყო მისი მიმდევრების სასტიკი დევნა, რომელიც მიზნად ისახავდა “ურწმუნოების სრულ მოსპობას”. იოანე პეტრიწი იძულებული იყო სატახტო ქალაქი მიეტოვებინა. პეტრიწის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შემდეგი წლები მიმდინარეობს ბულგარეთში, პეტრიწონის ქართულ მონასტერში, რომელიც იმავე 1083 წელს ბიზანტიის იმპერიის ცნობილმა მოღვაწემ გრიგოლ ბაკურიანისძემ დააარსა და, არა უადრეს XII ს-ის დასაწყისისა, გელათის აკადემიაში.

როგორც ჩანს, იოანე პეტრიწის მოღვაწეობამ საკმაოდ მძიმე პირობებში ჩაიარა და ის დევნისა და შევიწროების გარეშე არ დარჩა. თავისი ფილოსოფიური თხზულების ბოლოსიტყვაობაში იოანე პეტრიწი მწუხარებას გამოთქვამს იმ “სენთა, უცხოობათა და შურთა, და ვერაგობათა” გამო, რომელსაც იგი “ქართველთა და ბერძენთა შორის” განიცდიდა და კმაყოფილებისა და მადლობის გრძნობით აღსავსე სიტყვებს წარმოთქვამს დავით აღმაშენებლის მიმართ, რომელმაც იგი გელათის აკადემიაში მიიწვია და შეუქმნა პირობები დამშვიდებული თეორიული მუშაობისათვის^[8].

პეტრიწის ფილოსოფიურ ნააზრევში ბევრად უფრო მკვეთრად, არეოპაგიტულ მოძღვრებასთან შედარებით, წარმოდგენილი ანტიკური ნეოპლატონიზმის და, კერძოდ, პროკლეს შეხედულებანი. ქართველი ფილოსოფოსის სულიერი სამყარო, უმთავრესად, ანტიკური კულტურით,

მითოლოგიით და ფილოსოფიით არის განსაზღვრული. რომ არაფერი ითქვას პროკლეზე, მისი ავტორიტეტები არიან პარმენიდე, პლატონი, არისტოტელე, პლოტინი, პორფირიუსი და სხვ. განსაკუთრებული ყურადღებით პლატონი, პლოტინი და პროკლე სარგებლობენ.

მიმართება ღმერთსა და სამყაროს შორის გარკვეულია ნეოპლატონიზმის ძირითადი ცნებების საფუძველზე და არსის წყობა მოაზრებულია ნეოპლატონიზმის ანალოგიურად. ეს მიმართება მიზეზ-შედეგობრივი მიმართებაა და სამყაროს წარმოქმნა არსებითად პირველმიზეზიდან მისი ემანაციაა (გამომდინარეობა); ამავე დროს პეტრიწის დებულებანი ლოგიკურად დასაბუთებული დებულებებია, მისი აზროვნება შორსაა დოგმატიზმისაგან.

ჩვენ, წერს პეტრიწი თავისი თხზულების დასაწყისში, გვმართებს გავერკვეთ საღვთისმეტყველო თეორიის არსში და შევითვისოთ წინამდებარე წიგნის აზრი, რომელიც ერთიანის, როგორც დასაბამის ნათელყოფაში და სილოგისტური აუცილებლობით დასაბუთებაში მდგომარეობს.

ერთიანი (ღმერთი) არის უმაღლესი სიკეთე, არსის მწვერვალი, მიზეზი და საფუძველი, “ყოველთაგან ზესთ მდებარე” (ყოველივეზე ამაღლებული) და “უცნაური” (შეუცნობადი) საწყისი, რომელსაც პატივის დადების სურვილმა ჰკადრა და “მამა” უწოდა.

ამ ერთიანიდან გამომდინარეობს ღვთაებრივი რიცხვების სფერო და შემდეგ არსის საფეხურები, რომლებიც, მათი სრულყოფილებისა და პირველმიზეზთან სიახლოვის თვალსაზრისით, ასეთი თანამიმდევრობით ლაგდებიან: ნამდვილმყოფი (ნამდვილი, ჭეშმარიტი არსებობის სფერო); გონება; სული; ბუნება (სულის დაბალი საფეხური, რომელიც უშუალოდ ემიჯნება ხილულ სამყაროს); ცა და ოთხი ელემენტი, რომლებიც ქვედა რანგის ქმნადობისა და ხრწნის სფეროს ეკუთვნის. ამგვარად, მოვლენათა რანგობრივი განლაგება ხილული ბუნების თავისებურებასაც წარმოადგენს და მოვლენათა მეტ-ნაკლები სრულყოფილება მათი საფეხურებრივი წყობით არის განსაზღვრული.

ღმერთისა და სამყაროს მიმართება პეტრიწთან, ისევე როგორც ნეოპლატონიზმსა და არეოპაგტიკაში, დაპირისპირებულთა მიმართებაა (სრულყოფილი, დაუბოლოებელი და ნაკლოვანი, დაბოლოებული საპირისპირო ცნებებია), მაგრამ თუ ნეოპლატონიზმსა და, განსაკუთრებით, არეოპაგტიკაში ამ დაპირისპირებულ ცნებათა მორიგება მისტიციზმისა და, განსაკუთრებით, არეოპაგტიკაში ამ დაპირისპირებულ ცნებათა მორიგება მისტიციზმისა და მისტიკური ხილვის საშუალებითაა გადაწყვეტილი, პეტრიწი ამ საკითხის გადაწყვეტას დიალექტიკის საფუძველზე ცდილობს და, როგორც ქვევით დავინახავთ, ამ მიზნით სპეციალური ცნება (“იგივე სხვა”) შემოაქვს.

პირველი მიმართება მიზეზსა (ღმერთსა) და შედეგს (სამყაროს) შორის იგივეობისა და მსგავსების მიმართებაა. განვითარების ამ საფეხურზე შედეგი მიზეზში იმყოფება, იგი არსებობს “თვსსა მიზეზსა შორის”^[9] და განუსხვავებელია თავისი მიზეზისაგან; არაა განცალკევებული, “გათვთებული” და განმრავლებული; იმყოფება მიზეზში არა როგორც “სხვადა სხვასა შორის”, არამედ როგორც იგივეობრივი (“იგივეობაჲ”) მიზეზისა.

მეორე მიმართება მიზეზსა და შედეგს შორის შედეგის გამოყოფაა; მიზეზისაგან განსხვავება, მისგან განცალკევება, “გათვთება” და მიზეზთან შედარებით მისი “სხვად” ყოფნა (სხვად გახდომა). ამ მიმართებით მოიპოვებს წარმოებული არსი საკუთარ არსებობას და ესაა წარმოშობა (“წარმოება”) ამ სიტყვის საკუთარი მნიშვნელობით.

მაგრამ იმ ფილოსოფიური მოძღვრების მიხედვით, რომლის თვალსაზრისზეც იოანე პეტრიწი დგას, ყოველი შედეგი თავის მიზეზს უბრუნდება. სამყარო, როგორც შედეგი, თავის დასაბამს უნდა დაუბრუნდეს, “უკუნეცეს” თავის დასაბამში და სისტემა დასრულდეს (ეს აზრი ნეოპლატონიზმისაგან მომდინარეობს და დამახასიათებელია არეოპაგიტული მოძღვრებისათვისაც). ამიტომ შეუძლებელია შედეგი მთლიანად მოწყდეს თავის მიზეზს, სამყარო - დასაბამს. ამგვარად, თუ ორივე მიმართებას გავითვალისწინებთ, განცალკევებული, წარმოქმნილი შედეგი განსხვავებულიცაა მიზეზისაგან და მისი იგივეობრივიც, განსხვავებულიც და მსგავსიც. პეტრიწს ამ თავისებური, დიალექტიკური მიმართების საკითხის გადაჭრის მიზნით შემოაქვს შესაფერისი ცნება, რომლის მიხედვითაც შედეგი მიზეზთან მიმართებაში “იგივე სხვაა” (ის არც მსგავსია - სხვაობის გარეშე და არც სხვაობაა - მსგავსების გარეშე: “არცა მსგავსი თვნიერ უმსგავსობისა და არცა უმსგავსობაჲ - თვნიერ მსგავსებისა”, თ. 35, გვ. 88).

მიზეზსა და შედეგს შორის მსგავსების, იგივეობის საფუძველს ის წარმოადგენს, რასაც მიზეზი თავის შედეგს აძლევს, რასაც ის თავისაგან შედეგს გაატანს. შედეგის მიზეზთან იგივეობრივი მას მიზეზთან აკავშირებს, მიზეზი თავისკენ “ეწევა” შედეგს და მსგავსებას მათ შორის შედეგის დაბრუნების (“უკუნეცევის”) საფუძველს შეადგენს. ეს კანონზომიერება ვრცელდება პირველდასაბამიდან სამყარომდე და, ამგვარად, მთელი სინამდვილე განსხვავებულთა ერთ მთლიანობას წარმოადგენს. ყოველივე არსებული მონაწილეობს თავის უშუალო მიზეზში და მიზეზთა რიგის მეშვეობით - პირველმიზეზში (პირველდასაბამში).

პირველმიზეზი სამყაროს პირველყოვლისა არსებობას აძლევს. მისგანვე დებულობს სამყარო სიკეთეს, მშვენიერებას და სიცოცხლეს, რომლის უშუალო მიზეზს სამყაროში სული წარმოადგენს. ამიტომ სამყარო, პეტრიწის მიხედვით, ცოცხალია და გასულიერებული.

პეტრიწი ასხვავებს შემეცნების ორ უნარს - დისკურსიულ, ლოგიკურ აზროვნებას (“მიდმოგონება”), რომელიც სულის ფუნქციას შეადგენს და, მეორე მხრივ, შემეცნებას, რომელიც უფრო მაღალ უნარს წარმოადგენს და გონის მეშვეობით ხორციელდება. პირველ შემთხვევაში მოაზროვნე და აზროვნების საგანი გათიშულია და ამიტომ სულს სჭირდება თანდათან (“ბიჯთა მიერ გზავნითი გზავნად”) მიახლოვება შესაცნობ საგანთან; მეორე შემთხვევაში შემეცნების საგანი თვით აზროვნებაში (გონებაში), მასთან უშუალო მთლიანობაშია და ამიტომ შემეცნება “მარტივად”, უშუალოდ არის მოცემული; აზროვნება შემეცნებელიცაა და შემეცნების საგანიც. გონებით საგნის მოაზრება დროისა და მოძრაობის გარეშე აქტია.

პეტრიწის ფილოსოფიური მსოფლმხედველობა უფრო ახლო მივიდა ანტიკურ ნეოპლატონიზმთან და უფრო თანამიმდევრული ხასიათი მიიღო იდეებმა, რომლებსაც დასაბამი არეოპაგიტულმა მოძღვრებამ მისცა. პეტრიწის

აზროვნებისათვის დამახასიათებელია ემანატიზმი (სამყაროს ღმერთიდან გამომდინარეობის იდეა); სამყაროს წარმოქმნის აუცილებლობა და მარადიულობა. XI - XII სს-ის ქართული ფილოსოფიური აზრისა და ჰუმანიზმის თვალსაზრისით განსაკუთრებული მნიშვნელობა ზეცისა და მიწის დუალიზმის დამღვევას და ამქვეყნიური სინამდვილის ღირებულების დასაბუთების შემდგომ განვითარებასა და გაღრმავებას ჰქონდა.

ნეოპლატონიზმის გვერდით XI - XII სს-ის ქართულ ფილოსოფიაში ვითარდება მეორე მიმდინარეობა, რომელიც, როგორც ითქვა, მონოთეიზმისა და დოგმატიზმის საფუძველზე რჩება.

არსენ იყალთოელი მონაწილეობას ღებულობდა დავით აღმაშენებლის მიერ მოწვეულ ყრილობაზე, რომლის ძირითად საგანს, როგორც ჩანს, მონოფიზიტობისა და დიოფიზიტობის (ქალკედონიტობის) სადისკუსიო საკითხები წარმოადგენდა. მთავარი თხზულება, რომელშიც არსენ იყალთოელის თეოლოგიური და ფილოსოფიური შეხედულებები აისახა, არის მის მიერ შედგენილი კომპენდიუმი, “დოგმატიკონი”. ამ თხზულების ძირითად მიზანს ორთოდოქსალური (ქალკედონიტური) მიმდინარეობის დაცვა წარმოადგენს. სხვა თხზულებათა შორის კომპენდიუმი შეიცავს მრავალ პოლემიკურ თხზულებას, მიმართულს ებრაული და მაჰმადიანური რელიგიისა და ქრისტიანობის შიგნით წარმოქმნილ სხვადასხვა მწვალებლურ (ერეტიკულ) მიმდინარეობათა წინააღმდეგ.

აღმოსავლეთის ცნობილი მოღვაწის ანასტასი სინელის (გარდ. 599წ.) “წინამძღვრის” თარგმანის კომენტარში არსენ იყალთოელი გამოთქვამს შეხედულებას, რომ ხსენებული თხზულება არის “ნამდვილი” გზის მაჩვენებელი “წმინდისა კათოლიკე და სამოციქულო ეკლესიისა”. ესაა თვალი, რომლითაც იყურება, პირი, რომლითაც გამოთქვამს, სასმენელი, რომლითაც ესმის “უცთომელნი მოძღვრებანი”, საყნოსელი, რომლითაც “იყნოსს სუნნელებასა ღვთივ სულიერთა წერილთა ყუავილისასა” და მარჯვენა მკლავი, რომლითაც სპობს და სდევნის ერეტიკოს “მხეცთა გესლიანსა ბოროტებასა”^[10].

“დოგმატიკონის” შემადგენელ თხზულებათა შორის ფილოსოფიური თვალსაზრისით ყურადღებას იპყრობს ტრაქტატი “პირმშობისათვის”, რომლის ძირითად მიზანს შეადგენს გაარკვიოს ქრისტეს, როგორც “პირმშოს”, ლოსოფიურ ცნებასთან კავშირში და გამოთქმულია ღებულებანი, რომლებიც ეპირველშობილის თეოლოგიური საკითხები. მაგრამ ეს საკითხები გარკვეულია “პირველის” ფიქვა ქართული და ბიზანტიური ფილოსოფიური აზრის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან პრობლემას^[11].

ქართულ და ბიზანტიურ ფილოსოფიურ აზროვნებაში, რომელთანაც ქართულ ფილოსოფიურ აზროვნებას და, კერძოდ, პეტრიწს მჭიდრო კავშირი ჰქონდა, “პირველის” ორგვარი გაგება ჩამოყალიბდა. ტრაქტატის ავტორის მიხედვით, “პირველი” აბსოლუტური ცნებაა, მისი შინაარსი ყოველივე არსებულთან (ტრაქტატის სიტყვით “ყოველ აგებულთან”) მიმართებაში ირკვევა და “დასაბამის” ცნებას ემთხვევა. ღმერთისაგან, როგორც ერთადერთი დასაბამისაგან და “პირველისაგან” ღებულობს არსებობას (“მიუღიებიეს ყოფად”) ყოველივე. “პირველი” არის უშუალო შემოქმედი მთელი სინამდვილისა, ყოველი სულიერი და სხეულებრივი მოვლენისა. “პირველის” ამგვარი გაგება დაფუძნებულია დოგმატიკაზე (კერძოდ, ღმერთის მიერ ქვეყნის არაფრისაგან შექმნის დოგმატზე),

გამოხატავს შუა საუკუნეების გაბატონებულ შეხედულებას და უპირისპირდება ნეოპლატონიზმს, რომელიც, როგორც ითქვა, საქართველოში ყველაზე მნიშვნელოვან ფილოსოფიურ მიმდინარეობას წარმოადგენდა.

როგორც ვნახეთ, არსი, პეტრიწის მიხედვით, დასაბამიდან (ერთიდან) გამომდინარე საფეხურთა მთლიანობას წარმოადგენს. არსის ყოველი ცალკეული საფეხური არის მომდევნო საფეხური მიზეზი, “წარმომაარსებელი”, დამბადებელი და უშუალო შემოქმედი, არის ამავე დროს “პირველი” მომდევნო საფეხურთან მიმართებაში.

ტრაქტატის ავტორის მიხედვით, “პირველის” ასეთი (ნეოპლატონიკური) გაგება ნიშნავს არსის ყოველი საფეხურის (და განსაკუთრებით არსის მაღალი მოვლენების) “ღმრთეების პატივში” (ღვთაებრივ რანგში) აყვანას, შემოქმედისა და შექმნილის “შესწორებას” (გათანასწორებას), დამბადებლისა (რომელიც ტრაქტატის მიხედვით ერთადერთია და მხოლოდ ერთადერთი შეიძლება იყოს) და დაბადებულის თანაფარდობის აღიარებას (“თანა შეტყუების ყოფას”). ეს თვალსაზრისი მცდარია, ტრაქტატის ავტორის აზრით, და მის მიზანსაც ამ შეხედულების უარყოფა შეადგენს. “უჯერო არს, - წერს ავტორი, - დაბადებულთა თანა-შეტყუების ყოფა დაბადებულისა”.^[12]

ამ ზოგადი დებულების შემდეგ ტრაქტატის ავტორი გადადის კერძოდ მზისა და ცის საკითხებზე. ის გარემოება, რომ მზე სხვებზე უფრო ადრეა შექმნილი, არ იძლევა იმის საფუძველს, მისი აზრით, იმისათვის, რომ ამის გამო ის დამბადებლად და ღმერთად მივიჩნიოთ; არ შეიძლება ვაღიაროთ, რომ “უხუცესობის” გამო მას არსების მეტი სისრულე ჰქონდეს სხვა მოვლენებთან შედარებით. ბუნების ვერცერთი მოვლენა ვერ დააღწევს თავს (“განველთოს”) იმას, რომ ისინი, ისევე როგორც ყოველივე, არაარსისაგან არიან არსად მოყვანილნი.

XI - XII სს-ის ქართული ფილოსოფიური აზრის მოწინავე მიმდინარეობას აგრძელებს შოთა რუსთაველი, რომელზედაც ნეოპლატონიზმმა, კერძოდ, არეოპაგიტულმა მოძღვრებამ და პეტრიწმა დიდი გავლენა მოახდინეს.

შოთა რუსთაველის შემოქმედების იდეური შინაარსის ძირითად თავისებურებას ჰუმანიზმი წარმოადგენს. როგორც ჰუმანიისტი, რუსთაველი ასრულებს XI - XII სს-ის საქართველოს იდეოლოგიურ ცხოვრებაში მომხდარ ცვლილებებს, რომლებმაც თავისი ასახვა საერო კულტურაში მოიპოვეს. როგორც ჰუმანიისტი, რუსთაველი უსწორდება დასავლეთის რენესანსის კულტურის დიდ წარმომადგენლებს და დგება მათ რიგში.

ქართული ფილოსოფიური აზრის განვითარების თვალსაზრისით, რუსთაველის შემოქმედება საყურადღებოა როგორც სინთეზი შუა საუკუნეების ქართული იდეურ-კულტურული და ფილოსოფიური განვითარებისა. თუ რუსთაველამდე ახალი, საერო კულტურის აღმავლობით განსაზღვრული იდეოლოგია და პროგრესული ფილოსოფიური მიმართულება ერთმანეთისაგან გათიშულად მიმდინარეობენ, “ვეფხისტყაოსანში” ჰუმანიზმი და ნეოპლატონიზმი ერთიანდება და ერთიმეორეს ასახულებს. რუსთაველის შემოქმედებაში იდეური შემობრუნება ხილული სინამდვილისა და ადამიანისაკენ შესატყვის ფილოსოფიურ დასაბუთებას პოულობს.

ჰუმანიზმითაა გამსჭვალული “ვეფხისტყაოსანი” მთლიანად, როგორც ერთიანი მხატვრული ნაწარმოები, მისი იდეური შინაარსი და იდეური მიზანსწრაფვა. რუსთაველის შემოქმედებისათვის დამახასიათებელია სიცოცხლის ნამდვილი სიყვარული და ადამიანურის ახლებური გაგება. სიცოცხლის სიყვარული პოემაში წარმოდგენილია არა მხოლოდ როგორც რეალური ადამიანური გრძნობა, არამედ როგორც სიბრძნის გამოვლენა:

ბრძენი ხარ და გამორჩევა არა იცი ბრძენთა თქმულებ,
მინდორს სტირ და მხეტია ახლავ, რას წადილსა აისრულებ?
ვისთვის ჰკვდები, ვერ მიჰხვდები, თუ სოფელსა მოიძულებ,
თავსა მრთელსა რად შეიკრავ, წყლულსა ახლად რა იწყლულებ?
(877)^[13]

პოემის ძირითადი მიზანია მხატვრული ასახვა ადამიანურისა იმ ახალი გაგებით, რომელიც ჰუმანიზმის თავისებურებას წარმოადგენს, ადამიანურობა ვლინდება სიცოცხლის განმამტკიცებელ მისწრაფებაში, ცოცხალ სინამდვილესთან, ხილულ სამყაროსთან კავშირში; ადამიანის იდეალებში, რომლებიც ხორციელდება შეუპოვარი ბრძოლით და მრავალ დაბრკოლებათა დაძლევით.

სიყვარული ფართო და ვიწრო მნიშვნელობით (“მიჯნურობა”) რუსთაველის შემოქმედებაში ატარებს ღრმა ადამიანურობის ნიშნებს. “მიჯნურობა” რუსთაველთან არა მხოლოდ არსებითად განსხვავდება სიყვარულის შუა საუკუნეებისათვის დამახასიათებელი გაგებისაგან, პოემის პროლოგში “მიჯნურობის” სხვადასხვა გაგების ანალიზის დროს, რუსთაველის კრიტიკული შენიშვნები ეხება, ერთი მხრივ, სიძვას, მეორე მხრივ, მისტიკურ, განყენებულ გრძნობას.

პოემის ძირითად იდეურ მიმართულებასთანაა დაკავშირებული სიცოცხლის განმამტკიცებელი განწყობილება, რომელსაც ქმნის პოემა მთლიანად, და შესატყვისი იდეები, გამოთქმული ცალკეული აფორიზმების სახით:

კვლა იტყვის: “გულო, რაოდენმცა გაქვს სიკვდილისა წადება,
სჯობს სიცოცხლისა გაძლება, მისთვის თავისა დადება” (729).
ჭირსა შიგან გამაგრება ასრე უნდა ვით ქვითკირსა (876).

როგორც ითქვა, მიწიერისა და ადამიანურის ღირებულებისა და მნიშვნელობის გამართლება ქართულ ფილოსოფიურ აზროვნებაში ხდება მიწიერსა და ზეციერს შორის შემაერთებელი გზების ძიებით, ორ სამყაროდ გათიშული სინამდვილის გამთლიანებით, დუალიზმის დაძლევით, მიწიერისა და ზეციერის თავისებური სინთეზის საფუძველზე. ეს სინთეზი ქმნის თეორიულ საფუძველს, რომ მიწიერი აღდგეს მის კანონიერ, მაგრამ შუა საუკუნეების პირობებში დაკარგულ, უფლებებში. რუსთაველის მიერ პოემის პროლოგში გამოთქმული ზეციური და

მიწიერი გრძნობების (ზეციური და მიწიერი ვენერა) სინთეზის იდეა ვიწრო, მაგრამ მნიშვნელოვან სფეროში, ქმნის საფუძველს ადამიანური გამართლებისათვის. “ვეფხისტყაოსანში” შექმნილი სიყვარული ხორციელი გრძნობაა, რომელიც, რუსთაველის სიტყვით, ზეციურს “ბამავს”. ბამვა ნეოპლატონიზმიდან შეთვისებული ცნებაა, რომლის შინაარსი ერთიდან გამომდინარე არსთა “ზიარებას”, ურთიერთმონაწილეობას ემყარება.

რუსთაველის უზოგადესი შეხედულება ღმერთისა და სამყაროს მიმართების საკითხზე გამოხატულია დებულებით, რომ ღმერთი არის “სავსება ყოველთა”.

ასმათ თქვა: “ღმერთო, რომელი არ ითქმი კაცთა ენითა

შენ ხარ სავსება ყოველთა, აგვავესებ მზეებრ ფენითა” (918).

აქ გამოთქმული დებულებანი ნეოპლატონიკური და არეოპაგიტული წარმოშობისაა. როგორც მზის გამოყენება ერთის (ღმერთის) ხატად, ხოლო გამოსახვებისა (ემანაცია) - ღმერთისა და სამყაროს მიმართების თვალნათლივ გამოხატულებად, ასევე ღმერთის გაგება როგორც სავსებისა - ნეოპლატონიზმისა და მისი ქრისტიანული გადამუშავების დამახასიათებელი თავისებურებაა.

მაგრამ მზე მეტია, ვიდრე ხატი ჩვეულებრივი ქრისტიანული რელიგიური წარმოდგენით. არსის საფეხურებრივ წყობაში, რომელშიც მოვლენათა რიგები განლაგებულია პირველმიზეზისაგან სხვადასხვა დაშორებით, ხილულ მოვლენათა შორის მზე შეიცავს მეტ რეალობას და მსგავსებას ღმერთთან. ამით აიხსნება აზრი პოემის ერთ-ერთი შესანიშნავი ადგილისა:

მომავალი ცასა შესტირს, ეუბნების, ეტყვის მზესა:

“აჰა, მზეო, გეაჯები შენ, უმძლესთა მძლეთა მძლესა,

ვინ მდაბალთა გაამაღლებ, მეფობასა მისცემ, სვესა,

მე ნუ გამყრი საყვარელსა, ნუ შემიცვლი ღამედ დღესან (958).

“ვეფხისტყაოსანი” წარმოადგენს მხატვრულ განსახიერებას მოქმედებისა (“ცდისა”) და გამარჯვების ერთიანობისა, რომელიც განგებით არის დეტერმინირებული. მათი ერთიანობა გამოხატულია არა მხოლოდ პოემის სიუჟეტური განვითარებით; ის მოაზრებულია და დასაბუთებული იმავე მოძღვრებით, რომელიც წარმოადგენს რუსთაველის ფილოსოფიური მსოფლმხედველობის წყაროს და, კერძოდ, იმისა, თუ რა წარმოდგენა აქვს პოეტს სიკეთისა და ბოროტების შესახებ.

გამარჯვება პოემაში განხილულია ფართო, ფილოსოფიურ პლანში, როგორც გამარჯვება სიკეთისა ბოროტებაზე:

ბოროტსა სძლია კეთილმან, არსება მისი გრძელია! (1361).

სიკეთისა და ბოროტების მიმართების საკითხში რუსთაველი დიონისე არეოპაგელს იმოწმებს და ეს დამოწმება შემთხვევითი არაა: “ამ საქმესა დაფარულსა ბრძენი დივნოს გააცხადებს” (1491).

სიკეთე და ბოროტება “ვეფხისტყაოსანში” მხოლოდ ეთიკური კატეგორიები არაა, მათ ონტოლოგიური მნიშვნელობაც აქვთ. თვით გამარჯვება სიკეთისა ბოროტებაზე განსაზღვრულია იმით, რომ სუბსტანციური არსებობა მხოლოდ სიკეთეს აქვს. სიკეთე ერთის (ღმერთის) უპირველესი განსაზღვრულობაა; ღმერთი გამოსხივდება და ემანირებულია სამყაროში, პირველ ყოვლისა, როგორც სიკეთე. ბოროტება მუმყოფიან, ხანმოკლეა (1434) და ეკუთვნის მეორადი არსის, არსებობის სფეროს^[14].

ნეოპლატონიკური და არეოპაგიტული წარმომავლობისაა “ვეფხისტყაოსანში” დებულებანი, რომლებიც ღმერთის შეუცნობადობისა და გამოუთქმელობის აზრს გამოხატავს: ღმერთი არის “უცნაური და უთქმელი” (811), “უთქმელი” და “ყურთაგან მოუსმენელი” (1250) და სხვ.

პოემაში მოცემული ღმერთის გაგება, როგორც მოპირდაპირე განსაზღვრებათა ერთიანობისა, ადასტურებს რუსთაველის აზროვნების სიღრმეს და ურთულესი ფილოსოფიური პრობლემატიკის მოაზრების მაღალ დონეს.

იტყვის: მჰე, მზეო, ვინ ხატად გთქვეს მზიანისა ღამისად,
ერთ-არსებისა ერთისა, მის უჟამოსა ჟამისად,
ვის გამორჩილებენ ციერნი ერთის ოიტის წამისად,
ბედსა ნუ მიცვლი, მიაჯე შეყრამდის ჩემად და მისად!
ვის ხატად ღმერთისად გიტყვიან ფილოსოფოსნი წინანინ.
(837-838)

აქ მოცემულ წარმოდგენათა ფილოსოფიური წარმომავლობა თვით რუსთაველის მიერ არის დადასტურებული, ხოლო ღმერთის მოაზრება ისეთ რთულ წარმოდგენებში, როგორიცაა “მზიანი ღამე” (ნათელი წყვდიადი) და “უჟამო ჟამი” (ზედროული დრო) პოულობს როგორც ტექსტობრივ პარალელებს, აგრეთვე აზრობრივ გამართლებას არეოპაგიტულ მოძღვრებაში

მონღოლთა შემოსევებისა და ერთიანი ფეოდალური მონარქიის დაშლის შემდგომი საუკუნეები წარმოადგენს საქართველოში ქვეყნის ეკონომიკური, პოლიტიკური და კულტურული დაქვეითების პერიოდს. დაქვეითდა ფილოსოფიური შემოქმედებაც.

^[1] ეფრემ მცირე, პუბლიკაცია სერგი გორგამისა, იხ. “მიმოხილველი”, 1926, გვ. 184.

^[2] ეფრემი ცალ-ცალკე ურთავს კომენტარს იოანე დამასკელის თხზულების ფილოსოფიურ და თეოლოგიურ ნაწილებს, ამ ნაწილების თავებსა და დასკვნაში წერს: “არცა ესენი სრულ არიან უმათოდ, არცა იგინი უამითოდ” (იქვე, გვ. 187).

^[3] “სადმრთოთა სახელთათვის”, VII, 3; პეტრე იბერიელი, შრომები, 1961, გვ. 72.

^[4] იქვე, IX, 5, გვ. 81.

^[5] სოლ. დოდაშვილი, თხზულებანი, 1961, გვ. 199-200.

^[6] Ф. И. Успенский, Синодик в неделю православия, Одесса, 1983, с. 15, 17, 18.

^[7] როგორც აკად. უსპენსკი შენიშნავს, იოანე იტალოსის შეხედულებანი “მკაცრ წინააღმდეგობაში იმყოფებოდა საეკლესიო მოძღვრებასთან” (История Византийской империи, III, 1948, с. 128).

^[8] იოანე პეტრიწი, შრომები, II, 1973, გამოც. შ. ნუცუბიძის და ს. ყაუხჩიშვილის, გვ. 222. -4

^[9] იოანე პეტრიწი, შრომები, II, 1937, გვ. 80.

^[10] ^[10] Ф. Ж о р д а н и я , Описание рукописей Тифлисского церковного музея, т. I, с. 232.

^[11] ხსენებულ ტრაქტატს ფილოსოფიური თვალსაზრისით პირველად შეეხო პროფ. შ. ნუცუბიძე ნარკვევში “იდეოლოგიურ წინააღმდეგობათა ახალი ძეგლი XII საუკუნის საქართველოში” (თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. VII, გვ. 151-162) და გამოთქვა საყურადღებო და მნიშვნელოვანი მისაზრებები. ამჟამად ტრაქტატი გამოცემულია ივ. ლოლაშვილისა (იხ. “ძველი ქართული მწერლობის საკითხები”, კრებული, II, 1964, გვ. 80-84) და ს. ყაუხჩიშვილის მიერ (გეორგიკა, VI, 1966, გვ. 260-264).

^[12] ძველი ქართული მწერლობის საკითხები, კრებული, II, 1964, გვ. 81. აღმოსავლეთში ამ თვალსაზრისის მნიშვნელოვანი წარმომადგენელი საქართველოში კარგად ცნობილი იოანე დამასკელია, დასავლეთში – თომა აქვინელი. -1

^[13] სტრიქონები მოტანილია “ვეფხისტყაოსნის” 1966 წლის გამოცემიდან, რედაქტორები ა.შ ა ნ ი ძ ე და ა. ბ ა რ ა მ ი ძ ე .

^[14] შდრ. პეტრიწი, შრ., II, გვ. 212₁₂ აგრეთვე პეტრე ივერიელი (ფსევდო დიონისე არეოპაგელი) შრ., 1961, გვ. 26₅₋₆

§ 5. სამართლებრივი კულტურის საკითხები

XI - XII სს. საქართველოში განვითარების მაღალ საფეხურზე ავიდა იურისპრუდენციაც. განსაკუთრებით საყურადღებოა ექვთიმე მთაწმინდელის (955-1028) მოღვაწეობა სამართლის თეორიის დარგში. XI საუკუნის დამდეგს მან თარგმნა “მცირე სჯულის კანონი”, რომელიც საეკლესიო, სამოქალაქო და სისხლის სამართლის კანონმდებლობის ერთგვარ ენციკლოპედიას წარმოადგენს. კრებული ექვთიმეს შეუდგენია ქართული ეკლესიის სახელმძღვანელოდ. ამ ძეგლში ლაკონურად აისახა როგორც ბიზანტიური, ასევე იმდროინდელი ქართული საეკლესიო სამართლებრივი კულტურა. “მცირე სჯულის კანონი”^[14] ექვთიმემ ქართულ ნიადაგზე გადაამუშავა, მასში შეიტანა ქართული მასალა და შექმნა სრულიად ახალი, ქართული რედაქცია სჯულის კანონისა; ექვთიმე მთაწმინდელის კანონიკური კრებული “მცირე სჯულის კანონი”, წმინდა ქართული მოვლენაა. ამ შედგენილობის სხვა კრებული არ იცის არც ბიზანტიური და არც ქრისტიანული აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნების საეკლესიო სამართლის ისტორიამ. იგი

ქრისტიანული საეკლესიო სამართლის უმნიშვნელოვანესი ძეგლია, რომლის შესწავლის გარეშეც მთლიანობაში ვერ წარმოიდგინება ქრისტიანული საეკლესიო სამართლის ძირითადი საკითხები. ექვთიმეს ეს შრომა საუკუნეების მანძილზე ემსახურებოდა ქართველი კაცის სარწმუნოებრივ ფორმირებას ზოგად ქრისტიანულ საფუძველზე. ზემოაღნიშნულ კრებულს დართული აქვს თვით ექვთიმე მთაწმინდელის ზოგადი მოძღვრება ბოროტმოქმედების შესახებ, კერძოდ, მასში მოცემულია მკვლელობის სხვადასხვა სახეობის კვალიფიკაცია და ზოგადი იურიდიული ცნებების განმარტება.

როგორც “მცირე სჯულის კანონიდან” ჩანს, აღნიშნულ ხანაში ქართულ სამართალს უკვე დიდი ხანია შეთვისებული და შემუშავებული ჰქონდა სისხლის სამართლის ისეთი რთული ცნება, როგორცაა “ბრალი”. ექვთიმეს მიხედვით, საჭიროა “ჯეროვნად განკითხვად სულთა და სამართლად კაცად-კაცადისა წესთა და კანონთა შემსგავსებულთა თითოეულთა ბრალთა განჩინებად”, და რომ კანონმდებელი მიზნად უნდა ისახავდეს “გამოძიებასა და განკითხვასა და განწესებასა კანონთასა და განყოფილებასა ბრალთასა მდიდართა და გლახაკთა, ბერთა და ჭაბუკთა, მეცნიერთა და უმეცართა, მონათა და აზნაურთა, სიმრთელით მყოფთა და სნებათაგან მოჭირვებულთა, გინათუ სიკუდილად მებრ მიწევნულთა, რამეთუ ამათ ყოველთა შორის ფრიადი არის განყოფილება”^[2].

როგორც იურიდიულ მეცნიერებაშია დადგენილი, იმისათვის რომ ამა თუ იმ დანაშაულის ჩადენისათვის ესა თუ ის შერაცხადი პირი ცნობილი იქნეს სისხლის სამართლის წესის მიხედვით პასუხსაგებად, საკმარისი არ არის იმის დადგენა, რომ ეს დანაშაული მან ჩაიდინა. აუცილებლად საჭიროა კიდევ დადგინდეს იმ პირის “ბრალი” აღნიშნული დანაშაულის ჩადენაში^[3].

კულტურის დაბალ საფეხურზე მდგომ ხალხებში, როგორც წესი, ადამიანი ყურდღებას აქცევს მხოლოდ მოქმედების გარეგან მხარეს და ანგარიშს არ უწევს მოქმედის სულიერ მდგომარეობას. “მცირე სჯულის კანონში” ექვთიმე მთაწმინდელი ხშირად ხმარობს სიტყვა “ბრალს” დანაშაულის სწორედ შინაგანი, ზნეობრივი მხარის გამოსახატავად. ამ პერიოდის ქართული სამართალი იცნობს არა მხოლოდ ბრალის ცნებას, არამედ იგი ერთმანეთისაგან მკვეთრად განასხვავებს ბრალის სხვადასხვა ფორმას. სპეციალურ ლიტერატურაში გამორკვეულია, რომ ექვთიმე მთაწმინდელი ბრალის ფორმებიდან განასხვავებს განზრახვასა და გაუფრთხილებელ მოქმედებას, გარდა ამისა, მას საუბარი აქვს შემთხვევაზე.

ექვთიმეს მიხედვით, თუ ვინმემ “სტყორცნოს ქვა ანუ შეშა მალლისა მიმართ ანუ ხისა მიმართ ჩამოსაყრელად ნაყოფისა მის და მიემთხვოს ქვა იგი ანუ ძელი კაცსა უცნაურად მტყორცნებელისა მის და მოკუდეს კაცი იგი ქვისა მისგან ანუ ძელისა”, ასეთი მოქმედება უნდა შეფასდეს როგორც “უნებელი და გერეშე გონებისა და განზრახვისა”, რადგან “განზრახვად და ნებად მტყორცნელისა მის” არ იყო კაცის სიკვდილი^[4].

“მცირე სჯულის კანონში” საუბარის აგრეთვე ქმედობათა ისეთ სახეობაზე, რომელიც “ნებისით თუ უნებლიეთ” დანაშაულის სფეროს გარეთ დგას და განეკუთვნება ე.წ. შემთხვევითობათა რიგს.

უაღრესად საინტერესოა იმის ხაზგასმაც, რომ ექვთიმე მთაწმინდელი არა მარტო ასხვავებს განზრახვას, გაუფრთხილებლობას და შემთხვევას, არამედ ახდენს

აგრეთვე გაუფრთხილებლობის ცნების დიფერენციაციასაც და ცალკე გამოყოფს გაუფრთხილებლობის ისეთ სახეს, რომელიც “მახლობელ არს ნეფსიტსა კაცის კლვასა”. ასეთ მოქმედებათა წყებას მიეკუთვნება, მაგალითად, თუ ვინმე შფოთის დროს მოწინააღმდეგეს სცემს “არგნითა ანუ მჯილითა” და სურს, რომ “ატკინოს” რაიმე მას ან მძიმედ დააშავოს, მაგრამ დაზარალებული კვდება^[5].

ექვთიმე მთაწმინდელის მიერ ბრალის ცნების ასეთი დამუშავება მოწმობს იმდროინდელი ქართული იურიდიული აზრის მაღალ დონეს. აღნიშნული პერიოდის ქართულ სამართალში ბრალის ფორმების დამუშავების საკითხი ბიზანტიური სამართლის დონეზე იდგა და, მამასადამე, მსოფლიო ცივილიზაციის მესვეურს - ბიზანტიას მხარდამხარ მიჰყვებოდა.

აღნიშნული ხანის საქართველოში განვითარების მაღალ საფეხურზეა პროცესუალური სამართალიც. ბაგრატ IV-ის (1027 - 1072) ცნობილ ოპიზის სიგელში^[6] აღწერილია სასამართლო პროცესი, რომელიც ეხება ორ მონასტერს შორის მამულების შესახებ დავას. სასამართლოში მოპირდაპირე მხარეებს წარმოადგენენ ცნობილი მონასტრები - ოპიზისა და მიჯნადორის (ჭოროხის ხეობაში), ამიტომ ეს საქმე დიდმნიშვნელოვნად უნდა ჩაითვალოს. სწორედ ამით აიხსნება ის გარემოება, რომ სასამართლო განსაკუთრებული შემადგენლობისაა და სასამართლო პროცესსაც თვით მეფე ხელმძღვანელობს. ოპიზის სიგელი ერთ-ერთი ბრწყინვალე ძეგლია ქართული სასამართლო წარმოებისა, რომელიც შეიცავს საპროცესო სამართლის ძვირფას ტერმინოლოგიას.

ძეგლის შინაარსი ასეთია: მეფე მოგვითხრობს, რომ “მის წინაშე” სახელმწიფოს სატახტო ქალაქ ქუთაისში გამოცხადდნენ ორი მონასტრის წარმომადგენელნი (“მიჯნადოროელნი და მამანი ოპიზარნი”) და გვთხოვეს გაგვეჩრია მათი საქმე მამულებისა და მისი საზღვრების შესახებო. სადავო მიწების თაობაზე მიჯნადორელებმა წარმოადგინეს ერისთავთერისთავის გურგენის (ე. თაყაიშვილის აზრით, იგი 968 წელს უნდა იყოს გარდაცვლილი), მეფე გურგენის, მისი შვილის ბაგრატ III კურაპალატის, ბაგრატ III-ის შვილის გიორგი II-ის სიგელები. ამ დოკუმენტების მიხედვით სადავო მიწა მიჯნადორელთ ეკუთვნოდათ, ე.ი. სიგელის გამცემნი ამ მამულებს მიჯნადორის მონასტერს უმტკიცებდნენ. მიჯნადორელთა სიგელებს ახლდა “კრულობითი მოწმობანი კათალიკოსთა და მღვდელთ-მოდღუართანინ. მეფე ბაგრატ IV-ის სიტყვით, მიჯნადორის მონასტრის წარმომადგენლებმა “მოიყვანნეს... ხატნი წმიდათა მოციქულთა პეტრესი და პავლესი და ნაწილნი წმიდისა ბართლომე მოციქულისანინ, ალბათ, თავიანთი საბუთიანობის დასამტკიცებლად. მეორე მხარემ, ოპიზის მონასტერმა, თავის მხრივ წარმოადგინა სიგელი “დაწერილი გუარამ მამფლისაჲ” “რომლითა მას ტყესა და ზღვარისა”, ე.ი. სადავო მიწებს ოპიზის მონასტერს აკუთვნებს (სწორედ იმ მიწებს, რომლებისთვისაც ის “მიჯნადოროელთა ერჩოდეს”). მაგრამ აქ თავი იჩინა გარკვეულმა დაბრკოლებამ: ის მიწები, რომლებიც გუარამ მამფლის მიერ ოპიზის მონასტრისათვის არის სიგელში დაწერილი, მიჯნადორელთა მიერ წარმოდგენილ სიგელებში არ არის მოხსენებული “არცა დამტკიცებულად და არცა გარდაგდებულად” (აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ გუარამ მამფალი გურგენ ერისთავთერისთავისა და მეფე გურგენის უწინ ცხოვრობდა, ე.ი. ოპიზის მონასტერმა ეს მამულები მიჯნადორის მონასტერზე უფრო ადრე მიიღო).

ამის შემდეგ მეფე მოგვითხრობს, რომ მონასტრების “შფოთი გუიმძიმდაო”, რადგანაც მონასტრები “მშუიდობისა და დაწყნარებისა და ჩუენ მეფეთა ლოცვისათუის აღშენებულნი არიან”, ხელი მოვკიდე ამ სადავო საქმის გარჩევას, რისთვისაც შევკრიბე მღვდელთ-მოძღვარნი, ერისთავთ-ერისთავნი, ერისთავნი, აზნაურნი და “მეცნიერნი საბჭოთა საქმეთანი”, მათთან ერთად გავარჩიე საქმე: წავიკითხეთ სიგელები, მოვისმინეთ მხარეების განმარტებანი და დავასკვნით (“სამართლად ესე გავიგონეთ”), რომ მიჯნამორელთა სიგელნი უფრო “მტკიცენი იყუნეს, და ჩუენგან მათი გატეხად არა ჯერ იყო”, ამიტომ “ესრეთ განვაგე და დავამტკიცე საქმე მათი: ტყენი და ზღვარნი” მიჯნამორელთა, როგორც მათ სიგელებში იყო “პირველთა მეფეთა” დაწერილნი, ისე უნდა დარჩესო და ჩამოთვლილია მონასტრებს შორის სიგელებში აღნიშნული საზღვრები. “ეს ზღვარნი მტკიცენი არიან მიჯნამორელთა ზედა”, ხოლო “ამისდა ნაცვლად რათამცა ოპიზარნიცა გულსავსე ვყვენ, სალოცავად სულისა ჩემისა, თავსავე ჩემსავე დავათმინე: ავიღე სამამასახლისოისა სამსახურებლისა ჩუენგან ბარევანი სოფელი და მივეც ოპიზართა”, წერს მეფე. დასასრულ, მეფე მიმართავს მმომავალთა მეფეთა, ერისთავთ-ერისთავთა, ერისთავთა, ტაოისა და კლარჯეთისა ტანუტერტა და ყოველთა კელისუფალთა და საქმის მოქმედთან, რომ გაატარონ ეს გადაწყვეტილება, არ მოშალონ ის, ხოლო ვინც მოშლის ამ გადაწყვეტილებას, იმათ მეფე წყევლა-კრულვით ემუქრება. ასეთია მოკლედ ჩვენი ძეგლის შინაარსი.

როგორც სიგელიდან ირკვევა, სანამ სასამართლო პროცესი შედგებოდა, მეფეს წინასწარ მიუღია მოდავე მხარეები, მოუსმენია მათთვის და დაუნიშნავს საქმის გარჩევას, რისთვისაც მოუწვევია სათანადო პირები. მაშასადამე, მეფე წინასწარ სწავლობს საქმეს, განიხილავს საბუთებს და მხოლოს ამის შემდეგ იწვევს სასამართლო სხდომას. სასამართლო პროცესის დროს კითხულობენ მხარეების მიერ წარმოდგენილ ყველა საბუთს (“წავიკითხენით მათნიცა და მათნიცა დაწერლინი”). ამრიგად, საქმის წინასწარი შესწავლის შემდეგ ინიშნება პროცესი, რომელზედაც კითხულობენ იმავე საბუთებს სასამართლოს ყველა წევრის საყურადღებოდ. აღსანიშნავია, რომ სასამართლო არ კმაყოფილდება პროცესზე საბუთების საჯარო გამოქვეყნებით, ის უშუალოდ ისმენს მხარეების ახსნა-განმარტებას, მათ პაექრობას (“რომელი სიტყუის გეზაი იყო მათ შორის, მოვისმინეთნ) და ამის შემდეგ გადადის დამამტკიცებელ საბუთთა შეფასებაზე.

როგორც დავინახეთ, ამ შემთხვევაში ძირითად დამამტკიცებელ საბუთს სიგელები წარმოადგენდნენ. ორივე მხარემ წარმოადგინა საბუთები, მაგრამ სასამართლოს შეფასებით მიჯნამორელთა მიერ წარმოდგენილი სიგელები უფრო დამაჯერებელი იყო, როგორც სიმრავლით, ისე სიმტკიცით (“... სამართლად ესე გავიგონეთ, რომელ კელნი ამათნი მრავალნი და მტკიცენი იყუნეს”), ე.ი. განსახილველი სიგელის მიხედვით მნიშვნელოვანი ყოფილა ხელწერების სიმრავლეც; ერთმა მხარემ ერთი სიგელი, ერთი ხელწერა წარმოადგინა (ოპიზის მონასტერმა - გუარამ მამფლის სიგელი), ხოლო მეორე მხარემ (მიჯნამორის მონასტერმა) - ოთხი სიგელი, ოთხი ხელწერა. ამჟამად ჩვენთვის განსაკუთრებით საყურადღებოა ის გარემოება, რომ ოპიზისა და მიჯნამორის მონასტრების წარმომადგენლებმა თავიანთი დავის საფუძვლიანობის დასამტკიცებლად მთლიანად წერილობითი დამამტკიცებელი საბუთები - სიგელები წარმოადგინეს. სასამართლოს გადაწყვეტილებიდანაც აშკარად და ნათლად ჩანს უმთავრესი და

უპირატესი ძალის მქონე დამამტკიცებელ საბუთად წერილობითი მტკიცებულებების აღიარება.

ცნობილია, რომ შუა საუკუნეების მანძილზე დასავლეთ ევროპისა და რუსეთის სინამდვილეში, აგრეთვე აღმოსავლეთის რიგ ქვეყნებში, სხვა საშუალებებით გადაუჭრელი ბრალდების დროს, დამამტკიცებელ საბუთად ითვლებოდა ორდალიები - შანთითა და მდუღარით გამოცდა, სასამართლო დუელი, ანუ ორთაბრძოლა. მტკიცებულობის ზემოხსენებული სახეები თავისთავად ლაპარაკობს იურიდიული აზროვნების თეოლოგიური არტახებიდან გაუთავისუფლებობაზე, ხალხის იურიდიული კულტურის დაბალ დონეზე^[7].

ადრეული და განვითარებული ფეოდალიზმის პერიოდის საქართველოში, როგორც ფიქრობენ, დამამტკიცებელ საბუთთა ზემოხსენებული პრიმიტიული სახეები არ უნდა არსებულებოდა. ამასთან დაკავშირებით ივ. ჯავახიშვილი წერდა: "IX - XIV სს-ში საქართველოში სასამართლოს წარმოებაში ასეთი საშუალების არსებობის შესახებ არსად არავითარი კვალი არ ჩანს... შესაძლებელია ორდალიები ქართულ მაშინდელ სასამართლო წარმოებას არც ჰქონოდა" ^[8]. ეს კი თავისთავად მეტად საგულისხმო ფაქტია და უდავოდ მიგვითითებს იმდროინდელი ქართული სამართლის მაღალ კულტურულ დონეზე. ამ მიმართებით მეტად საინტერესოა იმის აღნიშვნა, რომ ისევე როგორც კულტურის სხვა სფეროში, პროცესუალური სამართლის დარგშიც საქართველო ბიზანტიის დონეზე იდგა. და მართლაც, როგორც ეს სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაში უკვე გარკვეულია, ბიზანტიის იმპერიის არსებობის უკანასკნელ ხანებში დასავლეთის წეს-ჩვეულებათა გავლენა ძალიან დიდი იყო, მაგრამ ბიზანტიური სამართლის წყაროებში არ მოიპოვება შურისძიების უფლებისა და ღვთის მსჯავრის (ორდალიები), როგორც დამამტკიცებელი საბუთის, არსებობის კვალი ^[9].

საყურადღებოა იმის აღნიშვნაც, რომ 1184 - 1213 წლებს შორის შედგენილი მხითარ გომის სომხური სამართლის წიგნიც არ იცნობს ორდალიებს ("ღვთის მსჯავრს") და მსგავს პრიმიტიულ მოვლენებს დამამტკიცებელ საბუთთა სისტემაში. ე.წ. ჩრდილო სომხეთი, სადაც თავისი ცხოვრების უკანასკნელი ათეული წელი გაატარა მხითარ გომმა, აღნიშნულ ხანაში, როგორც ცნობილია, მთლიანად საქართველოს ფეოდალური სახელმწიფოს ფარგლებში იყო მოქცეული. აქედან გამომდინარე, ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ ჩრდილო სომხეთი კულტურულად თითქმის უთანაბრდებოდა ან უახლოვდებოდა საქართველოს. ამის შესაბამისად, დამამტკიცებელ საბუთთა სისტემა, რომელიც მხითარ გომის სომხური სამართლის წიგნის შესავალშია გადმოცემული ^[10], იურიდიული კულტურის განვითარების თვალსაზრისით, ქართული სამართლის დონეზე უნდა მდგარიყო.

ინტერესს იწვევს ბაგრატ IV სიგელის ის ადგილი, სადაც აღნიშნულია, რომ სასამართლო პროცესში მონაწილეობის მისაღებად მეფემ საგანგებოდ მოიწვია "მეცნიერნი საბჭოთა საქმეთანი", ე.ი. სამართლისმცოდნეები, სამართლის სწავლულები, ანუ იურისტები. ის გარემოება, რომ იურისტებს სასამართლო პროცესზე სპეციალურად იწვევენ მნიშვნელოვანი და რთული საქმის გარჩევის დროს, ნიშნავს იმას, რომ იურისტები ანგარიშგასაწევ ძალას წარმოადგენენ. ისინი, როგორც ჩანს, სათანადო ავტორიტეტით სარგებლობდნენ, ამისათვის კი საჭირო იყო სპეციალური მომზადება, რომელსაც ახალგაზრდები მაშინდელ სკოლებში იღებდნენ. სკოლებში სხვა საგნებთან ერთად სამართალსაც ასწავლიდნენ. თვით ის

ფაქტი, რომ მაშინდელ საზოგადოებაში ასეთი მოთხოვნა არსებობდა “საბჭოთა საქმეთა” სპეციალისტებზე, თავისთავად იმის მაუწყებელია, რომ ფეოდალურ საქართველოში სამართლის მეცნიერების შესწავლას სათანადო ყურადღება ექცეოდა^[11].

ქართული სამართლებრივი კულტურის საკითხებზე მსჯელობისას არ შეიძლება გვერდი ავუაროთ ისეთ ღირსშესანიშნავ მოვლენას, როგორცაა სიკვდილით დასჯის გაუქმების და დამასახიჩრებელი სასჯელების ამოკვეთის ცდა თამარის ეპოქაში. ხსენებულ მოვლენაზე, როგორც კულტურის ისტორიისათვის მეტად მნიშვნელოვან ფაქტზე, თავის დროზე ყურადღება გაამახვილა ივ. ჯავახიშვილმა^[12].

თამარ მეფემდე ქართული სამართლის სასჯელთა სისტემაში მიღებული იყო როგორც სიკვდილით დასჯა, ისე სხეულებრივი, ასოთდამაზიანებელი სასჯელები. გიორგი III-ის დროს შეიარაღებული ყაჩაღობისათვის და სახელმწიფო დაწესებულებებზე, ქარავნებსა და ჯოგებზე გამარცხის მიზნით თავდასხმისათვის, გამოუსწორებელ დამნაშავეთათვის შემოღებული იყო სიკვდილით დასჯა ჩამოხჩობით, და ხელისა და ფეხის მოკვეთა. თამარის ხანაში კი, როგორც ეს ქართულ საისტორიო წყაროებში შემონახული ცნობებიდან ირკვევა, სასამართლო პრაქტიკაში აღიკვეთა როგორც სიკვდილით დასჯა, ასევე სხვადასხვა დამასახიჩრებელი სასჯელები^[13].

“ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანის” ავტორი მოგვითხრობს: “ამისსა განგებასა ათორმეტსა წელიწადსა შინა არცა თუ ტაჯგანაგი უბრძანა ვის რადმე კრვად. კიდემქონებელი ყოვლისა მესისხლეობისა და მბნელობლობისა და ასოთა მიღებისა, ნება-აღმსრულებელი, შიშისა და ზარისა დამდებელი, მშვიდი და მშვიდობისა მყოფელი იშუებს და სუფევს სამეუფოთა და სამფლობელოთა შინა მისთა, რომელი არა სადა ვის უხილავს, თვნიერ ამისსა, ესევეთარსა კაცისა უვნებლობასა შინა უვნებლად და მშვიდობით დაჭირვა და მოწურთა კაცთა ქედფიცხელობისა და გონება-ურჩობისა”^[14]. როგორც ზემოთ მოტანილი ადგილიდან ჩანს, თამარს თითქოს საქართველოში არამც თუ სიკვდილით დასჯა მოუსპია, არამედ სხეულებრივი სასჯელებიც ამოუკვეთია, რომლებიც ადამიანს ასახიჩრებდა და მის ღირსებას ამცირებდა.

საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ ამ ეპოქის მართლმსაჯულებასა და კანონმდებლობაში ექვთიმე მთაწმინდელმა, ხოლო შემდეგ ეფრემ მცირემ სცადეს გაეტარებინათ ჰუმანურობისა და გონივრული ღმობიერების პრინციპები. ამ მხრივ განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს ეფრემ მცირის შეხედულება სასჯელის ისტორიული განვითარების შესახებ, რომელიც მას მოცემული აქვს თავისი ნაშრომის - “თარგმანებად ფსალმუნთა წიგნისადს” ცნობილ წინასიტყვაობაში. ეს შეხედულება საინტერესოა იმით, რომ გამოხატავს სასჯელის ნამდვილი ფაქტიური განვითარების გზას და ჰუმანურობას. ეფრემ მცირემ კარგად იცის, რომ სასჯელის დანიშნულება სხვადასხვა ეპოქაში სულ სხვადასხვანაირად ესმოდათ. ეფრემი შესანიშნავად ერკვევა აგრეთვე იმაშიც, რომ კულტურის დაბალ საფეხურზე მყოფ ხალხებში სასჯელი არის შურისძიება, ჩადენილი ბოროტმოქმედებისათვის სამაგიეროს გადახდა, ანუ როგორც თვით ეფრემი ამბობს, იგი არის “ადულებისა სისხლისასათა ქმნილი განძვნებად მრისხანებისადა”^[15]. ეფრემი სრულიადაც არ ეთანხმება შურისძიების სულისკვეთებით ნაკარნახევ სასჯელთა ასეთ სისტემას.

მისი შეხედულებით, სასჯელი ასეთ მიზნებს კი არ უნდა ისახავდეს, არამედ იგი მართლმსაჯულებისა და სამართლიანობის დამკვიდრების საქმეს უნდა ემსახურებოდეს. როგორც ეფრემ მცირე გვაუწყებს, სასჯელის მიზანია “მართლმსაჯულებითი იგი მიხდაჲ პატიჲისა”^[16]. სასჯელთა სისტემის შესახებ ეფრემ მცირის მიერ გამოთქმული ასეთი შეხედულება უდავო მოწმობაა აღნიშნული ეპოქის ქართული კულტურის განვითარების მაღალი დონისა.

^[1] მცირე სჯულის კანონი, ე. გ. ი. უ. ნ. ა. შ. ვ. ი. ლ. ი. ს. გამოც., თბ., 1972

^[2] მცირე სჯულის კანონი, გვ. 90-91.

^[3] გ. ნ. ა. დ. ა. რ. ე. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი. , ქართული სამართლებრივი კულტურის ზოგიერთი საკითხი XI-XII სს. საქართველოში, თბ., 1959, გვ. 29.

^[4] მცირე სჯულის კანონი, გვ. 78.

^[5] მცირე სჯულის კანონი, გვ. 79

^[6] საქართველოს სიმველენი, ექ. თ. ა. ყ. ა. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი. ს. რედაქციით, ტ. II, 1909, გვ. 1-5; ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. II, ი. დოლიძის გამოცემა, თბ., 1965, გვ. 8-9

^[7] გ. ნ. ა. დ. ა. რ. ე. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი. , ქართული სამართლებრივი კულტურის ზოგიერთი საკითხი XI-XII სს. საქართველოში, გვ. 80.

^[8] ივ. ჯ. ა. ვ. ა. ხ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი. , ქართული სამართლის ისტორია, წიგნი II , ნაკვ. II, გვ. 496.

^[9] იქვე.

^[10] Армянский судебник Мхитара Гоша, Изд. АН Арм. ССР. Ереван, 1964, Введение, гл. VI-VII.

^[11] ივ. ს. უ. რ. გ. უ. ლ. ა. ძ. ე. , ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიიდან, თბ., 1968, გვ. 25-26

^[12] ივ. ჯ. ა. ვ. ა. ხ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი. , ქართული სამართლის ისტორია, წიგნი II , ნაკვ. II, ტფილისი, 1929, გვ. 538

^[13] ივ. ჯ. ა. ვ. ა. ხ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი. , ქართველი ერის ისტორია, II, თბ., 1965, გვ. 411.

^[14] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 343-35.

^[15] ეფრემ მცირე, თარგმანება, ფსალმუნთა წიგნისა-ს შესავალი, ძველი საქართველო, ტ. III, განყ. I, ტფ., 1913-1914, გვ. 258.

^[16] იქვე.

§ 6. ხელოვნება (XI - XIII სს.)

XI - XIII საუკუნეები ქართული ხუროთმოძღვრებისა და სახვითი ხელოვნების დიდი ეპოქაა. ამ დროს შეიქმნა საერო და საეკლესიო არქიტექტურის, კედლის მხატვრობის, ხელნაწერთა მორთულობისა და მინიატურების, ოქრომქანდეკებლობის, დეკორაციული სკულპტურის მრავალი ღირსშესანიშნავი ნაწარმოები. ბევრი მათგანი თავისი მხატვრული ღირებულებით, დასახული ამოცანების სიახლით და სირთულით თამამად შეიძლება მივაკუთვნოთ თავისი დროის მსოფლიო ხელოვნების მოწინავე ნიმუშებს. თუ გავითვალისწინებთ, რომ იმ დროის ხელოვნების ნაწარმოებთა მხოლოდ ნაწილი გადარჩა, შეიძლება

წარმოვიდგინოთ, რა მდიდარი იყო ამ მხრივ მაშინდელი საქართველო, რა დიდი ადგილი ეჭირა ხელოვნებას ქვეყნის ცხოვრებაში.

ხ უ რ ო თ მ ო ძ ღ რ ე ბ ა . XI საუკუნემ - ქართული ეროვნული სახელმწიფოს მშენებლობის ხანამ - შექმნა შუა საუკუნეთა საქართველოს ყველაზე მნიშვნელოვანი და დიდი ტაძრები, რომლებშიაც განსაკუთრებით მკაფიოდ იჩინა თავი ახალმა სტილისტიკურმა ნიშნებმა. ეს ტაძრებია: ბაგრატის ტაძარი ქუთაისში, მცხეთის საკათალიკოსო საყდარი სვეტიცხოველი, ალავერდის კათედრალი კახეთში, სამთავისისა - ქართლში.

ბ ა გ რ ა ტ ი ს ტ ა ძ ა რ ი ძველი ქართული ხელოვნების ერთ-ერთი უმშვენიერესი ნაწარმოები, მისი ერთი მწვერვალთაგანია. იგი აგებულ იქნა გაერთიანებული საქართველოს პირველი მეფის ბაგრატ III-ის დროს. მემატიაზე მოგვითხრობს, რომ მეფემ განსაკუთრებული ზეიმით აკურთხა ახალი ეკლესია, რომელიც თავს დაჰყურებდა მთიდან მაშინდელ დედაქალაქს - ქუთაისს. წარწერის თანახმად, “ოდეს განიმტკიცნა იატაკი, ქრონიკონი იყო 223” (ციფრები არაბულია), ე.ი. როცა იატაკი დააგეს, ტაძრის ძირითადი ნაწილი დაამთავრეს, 1003 წელი იყო. სამხრეთისა და დასავლეთის მდიდრულად მოჩუქურთმებული კარიბჭეებიც XI ს. პირველი ნახევრისაა, მაგრამ ორი-სამი ათეული წლით უფრო გვიანდელი. 1691 წელს ბაგრატის ტაძარი ააფეთქეს ახალციხის მხრიდან შემოჭრილმა თურქებმა - ჩამოიქცა მისი გუმბათი, კამარები; უფრო გვიან, XIX ს. დაინგრა დასავლეთი კარიბჭეც, სხვა ექვტერ-სტოები, მაგრამ ძველი დღესაც წარუშლელ შთაბეჭდილებას ტოვებს თავისი უფაქიზესი პროპორციების, ნაწილთა დახვეწილი ურთიერთშეფარდებისა და შესრულების უმაღლესი არტისტიზმის წყალობით. ტაძრის გეგმა, ისევე როგორც ოშკში, ტრიკონქია, მაგრამ აქ ყველა ნაწილი კიდევ უფრო ჰარმონიულადაა ერთმანეთთან შეხამებული. განსაკუთრებულ მრავალფეროვნებასა და სიციხოველეს ანიჭებდა შენობას მისი შვერილი მკლავები, კარიბჭეები, კოშკისებრი მინაშენი დასავლეთის მხარეს. შიგნით, დასავლეთითვე, პატრონიკე იყო, როგორც ჩანს, მეფის ოჯახისათვის. საკუთრივ ტაძრისა და კარიბჭის მორთულობა განვითარების სხვადასხვა საფეხურზე დგას: ტაძრის ჩუქურთმა მსუბუქადაა ნაკვეთი, იგი ფაქიზად, თითქოს ობობას ქსელივით ეფინება კედელს, კარიბჭეებისა - ღრმაა, პლასტიკური, მძლავრი. ფოთლოვანსა და გეომეტრიულ სახეებს აქ (სვეტის თავებში) ფრინველთა და ცხოველთა რელიეფური ფიგურებიც ერთვის. წერილობითი წყაროები მოწმობს, რომ წინათ ტაძარი შიგნით მოზაიკით ყოფილა მორთული.

მ ც ხ ე თ ი ს ს ვ ე ტ ი ც ხ ო ვ ე ლ ი იმ ადგილას დგას, სადაც IV ს. პირველი ქართული ეკლესია აუშენებია მირიან მეფეს წმ. ნინოს მითითებით. იმ ეკლესიისა, კვალის გარდა აღარაფერი დარჩენილა. მის ნაცვლად უკვე V ს. ვახტანგ გორგასლის დროს, აღმართეს ახალი შენობა, რომელსაც აგრეთვე არ მოუღწევია დღემდე (გაწმენდის შედეგად გამოვლინდა მისი გეგმა და აგრეთვე კონსტრუქციებისა და მორთულობის რამდენიმე ფრაგმენტი). ახლანდელი ტაძარი XI ს. პირველი ნახევრის ნაგებობაა. იგი აშენდა მელქისედეკ ქართლის კათალიკოსის თაოსნობით 1010 - 1029 წლებში. ხუროთმოძღვარი, როგორც თვით ტაძრის ორი წარწერა მოწმობს, არსუკისძე ყოფილა. ის თამამად შეგვიძლია მივაკუთვნოთ ძველი საქართველოს დიდ შემოქმედთა რიცხვს. XIII ს. სვეტიცხოველი მიწისძვრამ დააზიანა, XIV ს. ბოლოს იგი შეურაცხვეს და

დააზიანეს თემურლენგის შემოსევების დროს; XV ს. პირველ ნახევარში ტაძარი ალექსანდრე I-მა აღადგინა (შიგნით - დასავლეთის ნაწილი, გარედან - პერანგის ცალკეული ნაწილები, აგრეთვე გუმბათის ყელი მთლიანად), შემდეგშიაც (განსაკუთრებით XVII ს.) ზოგი რამ წვრილმანი შეკეთდა. კარიბჭე, რომელიც 1956 - 1966 წლებში გაწმინდეს და აღადგინეს, XI ს. პირველი ნახევრისაა, თვით ტაძრის თანამედროვეა; ასევე გალავნის ნაწილი სამხრეთ-დასავლეთით; უდიდესი ნაწილი კი უფრო გვიანდელია, ერეკლე II-ის დროინდელი.

დაზიანებათა და შეკეთებათა მიუხედავად, სვეტიცხოველმა შეიმარჩუნა თავდაპირველი დიდებულება და ფორმათა დახვეწილობა. ეს ძლიერ წაგრძელებული სწორკუთხა ნაგებობაა, ერთადერთი (საკურთხევლის) აფსიდით. გუმბათი ოთხ უზარმაზარ ბურჯს ეყრდნობა, მისი სიმაღლე 45 მეტრს აღემატება. დასავლეთის მხარეს პატრონიკვა, თავდაპირველად იგი სამხრეთ ეკვროდა დასავლეთის მკლავს, ახლა მხოლოდ ერთ მხარესაა. ფასადთა მორთულობა ყველაზე უკეთ დასავლეთითაა გადარჩენილი: აქ ყურადღებას იპყრობს დიდი სარკმლის გარშემო გაშლილი, პლასტიკურად დამუშავებული ჩუქურთმები და ვაზის მშვენიერი სტილიზებული გამოსახულებანი. როგორც ამ, ისე აღმოსავლეთის ფასადზე (რომელსაც იმ დროისათვის უკვე ტრადიციად ქცეული ხუთთაღიანი კომპოზიცია აქვს) გაბედულადაა ჩართული წითელ ქვაზე ნაკვეთი ჩუქურთმა - ეს დიდად ზრდის საერთო ფერადოვნებას. შენობის საერთო იერი - საფეხურებად აღმართული მასები, დაქანებული სახურავების სისტემა, მძლავრი კონსტრუქციული თაღები დასავლეთის მკლავისა - დიდად მონუმენტურია. გრანდიოზულია შიდა სივრცეც, თუმცა ძველი მხატვრობის დაღუპვა არღვევს შთაბეჭდილების მთლიანობას. სვეტიცხოველი ძველი საქართველოს ყველაზე დიდი საეკლესიო ნაგებობაა.

ალავერდის კათედრალი (თელავთან) XI ს. პირველი მეოთხედისაა. იგი ენათესავება ქუთაისისა და მცხეთის ტაძრებს. ბაგრატის ტაძრის მსგავსად, ესეც ტრიკონქია, მაგრამ ჯვრის მკლავები აქ საერთო სწორკუთხედის ფარგლებს არ სცილდება. აფსიდები მჭიდროდ ეკვრის ერთმანეთს და მძლავრ გუმბათქვეშა ბურჯებს. მთელ ქართულ ხუროთმოძღვრებაში არ მოიძებნება ისეთი გრანდიოზული შიდა სივრცე, როგორც ალავერდშია. კახეთის ძეგლებს საერთოდ ახასიათებს დიდი სიმაღლე. ალავერდის ეკლესია კი ყველაზე მაღალია საქართველოში. დასავლეთის მხარეს პატრონიკვა, საიდანაც მთელი შიდა სივრცე განსაკუთრებით გრანდიოზულად წარმოგვიდგება. გარედან აქაც ვხვდებით დეკორაციული თაღების სისტემას, მაგრამ სამკაული არ არის და უზარმაზარი “შიშველი” კედლები, ეს კრისტალივით ნათელი, მკაფიო ფორმები, რომლებიც შეუკავებლად მიისწრაფვის ზეცისაკენ, საკვირველი მონუმენტურობის შთაბეჭდილებას ქმნის.

ალავერდის ტაძარი მთელ ალაზნის ველს ადგას გვირგვინად. იგი შორიდანვე ჩანს თოვლიანი კავკასიონის ფონზე. სვეტიცხოვლის მსგავსად, საუკუნეთა განმავლობაში მასაც ბევრი რამ განუცდია, მაგრამ არსებითად იგი მაინც შეუბღალავად ინარჩუნებს თავდაპირველ სახეს. 1966 წელს დაიწყო ტაძრის შიდა კედლების გაწმენდა. გამოჩნდა ძველი მხატვრობის მნიშვნელოვანი ფრაგმენტები, რომლებიც ახლა შესწავლის პროცესშია^[1].

სამთავისის ტაძარი (1030 წელი, მშენებელი - სამთავნელი ეპისკოპოსი ილარიონ, ძე ვაჩე ყანჩაელისა) შესანიშნავია არა მარტო თავისი მაღალი მხატვრული ღირსებით (მსუბუქი, ელეგანტური მასები, ბრწყინვალედ შესრულებული ჩუქურთმები - ამ მხრივ ამ ძეგლს ბევრი ვერ შეედრება), არამედ იმიტაც, რომ აქ ევოლუციური თვალსაზრისით მნიშვნელოვანი ზოგი სიახლე ჩნდება: შენობის სიგრძე შემცირდა, გეგმა უფრო მოკლე და კომპაქტურია, ვიდრე ამის წინ განხილულ ძეგლებში: აღმოსავლეთის ფასადის ხუთთაღოვანმა სისტემამ კიდევ უფრო დეკორაციული სახე მიიღო: მთავარი სარკმლის თავზე გაჩნდა დიდი მოჩუქურთმებული ჯვარი, სარკმლის ქვეშ კი კუთხით დაყენებული მოჩუქურთმებული კვადრატები. თაღებს გამოება დამატებითი სამკაულები. ყველაფერი ეს - თაღები, ჯვარი, სარკმლის საპირე, კვადრატები - ერთ უწყვეტ, არაჩვეულებრივად მოძრავსა და დინამიკურ სურათს ქმნის. როგორც მოკლე გეგმა, ისე აღმოსავლეთის ფასადის ამგვარი დამუშავება XII ს. ძეგლებში განსაკუთრებით ვრცელდება. ამ მხრივ სამთავისი განვითარების მთელი საფეხურის წინამორბედია (ტაძრის გუმბათი და მთელი დასავლეთი მხარე XV საუკუნეშია აღდგენილი ამილახორთა მიერ, ზოგი რამ XIX საუკუნეშიაც არის შეკეთებული).

XI ს. ხუროთმოძღვრების მთელი სიმდიდრე რომ წარმოვიდგინოთ, კიდევ ბევრი ძეგლის განხილვა დაგვჭირდება. აქ შეიძლება მხოლოდ ჩამოვთვალოთ ეს ძეგლები: იშხანის ტაძარი, რომელიც ხუროთმოძღვარმა ივანე მორჩაისძემ საფუძვლიანად გადააკეთა და უმდიდრესი ჩუქურთმებით შეამკო; მანგლისის ტაძარი - ესეც XI ს. გაფართოებული და გადაკეთებული: სამთავროს კათედრალი მცხეთაშივე; ნიკორწმინდის ცნობილი ტაძარი - ყველაზე მნიშვნელოვანი ძეგლი რაჭისა და ერთი უმდიდრესთაგანი საქართველოში ჩუქურთმებისა და რელიეფური შემკულობის მხრივ (1010 - 1014 წლები); ერთნავიანი ეკლესიები: ხცისი (ხაშურთან, 1002 წ.), ფოკა ჯავახეთში, სავანე (საჩხერესთან, 1046 წ., ხუროთმოძღვარი ჰარაბაჲ). ქორეთი, ეხვევი (სამივე მდინარე ყვირილის ხეობაში) და ბევრი სხვა. საერთო სურათს ავსებს თაბაშირისა და ქვის მოჩუქურთმებული და რელიეფებით მორთული კანკელები, რომლებიც ეკლესიების შიდა სივრცის ორგანულ ნაწილს შეადგენდა (კანკელი ეწოდება სვეტებითა და თაღებით აღჭურვილ ტიხარს, რომელიც საკურთხეველს ეკლესიის ნავისაგან ყოფს). საუკეთესო ნიმუშებია სპეთის კანკელი (სპეთი სოფელია ყვირილის ხეობაში), საფარის, ატენის, ხოვლესა და შიომღვიმის კანკელთა ფრაგმენტები.

XII ს. პირველი ნახევრის ძეგლთაგან ყველაზე ღირსშესანიშნავია გელათის მონასტრის დიდი ტაძარი. 1106 წელს დავით აღმაშენებლის მიერ დაარსებული მონასტერი XII - XIII სს. მანძილზე იზრდებოდა. იგი დიდ ხუროთმოძღვრულ ანსამბლად გადაიქცა: ღვთისმშობლის სახელობის დიდი ტაძრის გარდა, აქ წმ. გიორგის ეკლესია, წმ. ნიკოლოზის პატარა ორსართულიანი ეკლესია, სამრეკლო და აკადემიის შენობა აშენდა. მთავარ ტაძარს დასავლეთით, სამხრეთითა და ჩრდილოეთით დიდი სტოები ეკვრის, აღმოსავლეთით კი სამი შვერილი აფსიდი აქვს. ეს ძალიან ამდიდრებს გარეგან მასებს, შენობა განსაკუთრებულ პლასტიკურობას იძენს. ფასადთა მორთულობის საფუძველს აქაც დეკორაციული თაღები შეადგენს, მაგრამ ჩუქურთმა ცოტაა, შესაძლებელია, ძეგლის მორთვა დაუმთავრებელი დარჩათ. თავისებურია შიდა სივრცე - ძალიან ფართო, ჰაერითა და შუქით სავსე; გუმბათის ყელის სარკმელთა გარდა, მას

დასავლეთის, სამხრეთისა და ჩრდილოეთის კედელთა უზარმაზარი სარკმლები ანათებს.

გელათის ტაძარს ვერ წარმოვიდგენთ მისი მოხატულობის გარეშე. შიგ შემსვლელის თვალს მაშინვე იტაცებს საკურთხევლის მოზაიკა: ღვთისმშობელი ყრმით და ორი მთავარანგელოზით. კედელ-კამარებიც მოხატულია, მაგრამ მხატვრობა სულ სხვადასხვა დროისაა - XII საუკუნიდან დაწყებული XVIII საუკუნემდე. წმ გიორგის ეკლესია შემცირებული ზომით იმეორებს დიდი ტაძრის ფორმებს. სამრეკლო XIII საუკუნისაა და ერთი უძველესთაგანია საქართველოში^[2].

XII ს. შუა წლების ძეგლთაგან საყურადღებოა დავით აღმაშენებლის ასულის თამარის მიერ აგებული თ ი ღ ვ ი ს (ახლ. ზნაურის რაიონი) გუმბათოვანი ეკლესია და ს ა ო რ ბ ი ს ი ს პატარა სამლოცველი (თემის ხეობაში) მშენიერად მოჩუქურთმებული სარკმლით - ორივე 1152 წლისა.

XII ს. ბოლო მეოთხედსა და XIII ს. პირველ ნახევარს მიეკუთვნება აღმოსავლეთ საქართველოს გუმბათოვან ტაძართა დიდი ჯგუფი, რომელიც ფრიად თვალსაჩინო მხატვრული ღირსებებით გამოირჩევა. სტილისტიკურად ეს ძეგლები XI ს. შენობებს უახლოვდება, მაგრამ ზომით ყველა უფრო მცირეა. მათი მშენებლები, ჩვეულებრივ, ამქვეყნიური შფოთიანი ცხოვრების ხმაურს გარიდებული, ხშირად ბერად აღკვეცილი ფეოდალები იყვნენ. ყველა ეს ეკლესია ტყიანი ხეობების სიღრმეში, დასახლებული ცენტრებისაგან დაშორებით მდებარეობს და ბევრად უფრო ინტიმურ შთაბეჭდილებას ტოვებს, ვიდრე წინა საუკუნის გრანდიოზული საეპისკოპოსო ტაძრები. მათი გეგმა კვადრატს უახლოვდება, გუმბათი ოთხ ბოძზე კი აღარაა დაბჯენილი, არამედ ორ ბოძსა და საკურთხევლის კედლების შვერილებზე; ფასადზე თანდათანობით ქრება წინანდელი დეკორაციული თაღები. ეფექტი ემყარება გლუვი კედლის კონტრასტულ დაპირისპირებას ძლიერ ინტენსიურად მოჩუქურთმებულ სარკმელთა საპირებთან. გუმბათის ყელი მჭიდროდ მიჯრილი სარკმლების წყალობით ერთიან მოჩუქურთმებულ ზედაპირადაა ქცეული. იცვლება შენობის პროპორციებიც: გუმბათის ყელის სიმაღლე შენობის ქვედატანთან შედარებით ძლიერ აზიდულია, რის გამოც შეხამება ძალიან გამახვილებულია. ძეგლთა ამ ჯგუფში დეკორაციულობა, რაფინირება მწვერვალს აღწევს. ოსტატობა ძალიან მაღალ დონეზეა, მაგრამ აქა-იქ უკვე თავს იჩენს ჩუქურთმის ერთგვარი სიმშრალე, თითქოს მოდუნებაც.

ამ ჯგუფის ყველაზე უკეთესი ნიმუშებია ი კ ო რ თ ი ს (1172წ., სოფ. მეჯვრისხევის ახლოს, ქართლში), ბ ე თ ა ნ ი ს (ვერეს ხეობაში), ქ ვ ა თ ა ხ ე ვ ი ს (კავთურის ხეობაში) ეკლესიები XII - XIII სს. მიჯნისა; ფ ი ტ ა რ ე თ ი ს (თეთრი წყაროს რაიონში) ეკლესია, რომელიც განსაკუთრებული ბრწყინვალეობითაა მოჩუქურთმებული, წ უ ღ რ უ ღ ა შ ე ნ ი (ბოლნისის რაიონში), დ მ ა ნ ი ს ი ს კ ა რ ი ბ ჭ ე - სამივე ლაშა გიორგის დროისა; XIII ს. პირველი ნახევრის ძეგლები: კ ა ბ ე ნ ი (კოჯორთან, აღარ არსებობა), ე რ თ ა წ მ ი ნ დ ა (ქართლში, თემის ხეობაში), ა ხ ტ ა ლ ა (ახლა სომხეთის ფარგლებშია; აგურით ნაშენი ორი გუმბათიანი ტაძარი, რომლებიც, ბუნებრივია, მოკლებულია ჩუქურთმებს, მაგრამ თავისი აღნაგობით ამავე ჯგუფს მიეკუთვნება - ტ ი მ ო თ ე ს უ ბ ა ნ ი (ბორჯომის რაიონი, გუჯარულას ხეობა) და ყ ი ნ წ ვ ი ს ი - ძამის ხეობაში ქარელს ზემოთ (აგურის ეკლესიები იმ დროს გამონაკლისს შეადგენს). ამ ძეგლებს ემხრობა

ერთნავიანი ეკლესიებიც: ე.წ. ლამაზი საყდარი ხრამის ხეობაში (მის წარწერაში თამარ მეფე და დავით სოსლანი არიან მოხსენიებული), მაღალანთ ეკლესია (სოფ. წინარებს ზემოთ კავთურის ხეობაში, XII - XIII სს. მიჯნა), კაზრეთი (ბოლნისის რაიონი, XIII ს. პირველი მეოთხედი), რუსუდან დედოფლის დროინდელი გუდარეხის მონასტრის ეკლესია (თეთრი წყაროს რაიონი). თამარ მეფის დროინდელია თბილისის ლურჯი მონასტერიც, მაგრამ დროთა განმავლობაში იგი იმდენად დაზიანდა, რომ XIX ს-ში ისე დაამახინჯეს, რომ თავდაპირველი შენობის ფრაგმენტებიცაა გადარჩა. ამ ჯგუფის საუკეთესო ძეგლები - იკორთა, ბეთანია, ქვათახევი, მაღალანთ ეკლესია, განსაკუთრებით ფიტარეთი - ხუროთმოძღვართა მკაფიო ინდივიდუალური ნიჭის, მხატვრული ალღოს, მომწიფებული ოსტატობის კვალს ატარებს.

იმდროინდელი ქართული ხუროთმოძღვრების სურათი სრული არ იქნება, თუ არ მოვიხსენიებთ კლდეში ნაკვეთი დიდი სამონასტრო ანსამბლები - დავით გარეჯი და ვარძია. პირველი ამთგანი, დავით გარეჯელის მიერ დაარსებული, არსებობდა და ვითარდებოდა შუა საუკუნეთა მთელ მანძილზე. დავით გარეჯი მდებარეობს თბილისის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, დაახლოებით 60-70 კმ-ის დაშორებით, უდაბურ ადგილს. მისი შენობები დიდ ტერიტორიაზეა გაფანტული. არსებითად, აქ რამდენიმე მონასტერია - დავითის ლავრა, ბერთუბანი, უდაბნო, ნათლისმცემელი, ჩიჩხიტური და სხვ. კლდეში გამოკვეთილია რამდენიმე ასეული სენაკი, სატრაპეზო, ეკლესია, სამლოცველო. ბევრი მათგანი მოხატულია და შემკულია მოჩუქურთმებული კანკელებით (უმეტესობა უფრო გვიანდელია) - ეს მთელი მცირე სამყაროა, რომელშიაც ხელოვნების მრავალი დარგია წარმოდგენილი.

ვარძია მდებარეობა მტკვრის მარცხენა ნაპირას, ასპინძიდან 30-ოდე კმ-ის მანძილზე, სამცხისა და ჯავახეთის მიჯნაზე, ისტორიული ძეგლებით მდიდარ კუთხეში. ეს ქალაქი-მონასტერი დაწყებული გიორგი III-ისა და დამთავრებული თამარ მეფის მიერ, შვეულ კლდეშია ნაკვეთი, სენაკების რაოდენობა აქაც რამდენიმე ასეულს აღწევს; ისინი მრავალ სართულად არიან განლაგებული, სიგრძეზე კი რამდენიმე ასეული მეტრი უჭირავთ. სართულები და სადგომთა ცალკეული კომპლექსები კლდეშივე ნაკვეთი გასასვლელებით უკავშირდება ერთმანეთს. გათვალისწინებული იყო მტრისაგან ხანგრძლივი თავდაცვა. მონასტერი უზრუნველყოფილი იყო სასმელი და სარწყავი წყლით (გამოყვანილი იყო წყალსადენი), სენაკების გარდა აქ სამეურნეო დანიშნულების სადგომებიც არსებობდა. მთავარი კი დიდი გამოქვაბული ეკლესიაა, ერთიანად მოხატული (აქაა თამარ მეფის უადრესი პორტრეტი, აგრეთვე გიორგი III-ის პორტრეტი)^[3].

ვარძის მახლობლად მეორე მთაშია გამოკვეთილი “ვაჰანის ქვაბები”, ანუ “ვანის ქვაბები” - ესეც მაშინდელი მონასტერია. ჯავახეთში დარჩენილია კლდეში ნაკვეთი სხვა კომპლექსებიც. მაგ., სამსარის გამოქვაბულები, რომლებიც ჯერ კიდევ შეუსწავლელია.

საერო ნაგებობათაგან, უპირველეს ყოვლისა, მოსახსენებელია გელათის აკადემიის შენობა (XII ს. მონასტრის ანსამბლში). იგი ერთსართულიანია, შედგება დიდი საკრებულო დარბაზისა და ორი შესასვლელი კარიბჭისაგან: ერთი, დაბალ ბოძებზე დაყრდნობილი, მონასტრის ეზოსკენაა მიმართული, მეორე - ფერდისკენ^[4].

განვითარებული შუა საუკუნეების ხანის უმნიშვნელოვანესი გადარჩენილი სასახლეა გეგუთის ე.წ. ციხე-დარბაზი ქუთაისის მახლობლად. მისი ზოგი ნაწილი XII ს. მიეკუთვნება, ზოგი უფრო ძველია. თავდაპირველად აქ ერთი ბუხრიანი ოთახი იყო - მეფის "სანადირო სახლი". დიდი დარბაზი აგურითაა ნაშენი, მაგრამ თლილი ქვის მაღალ (დაახლ. 3-მეტრიან) კვარცხლბეკზე დგას. მისი შუა ნაწილი დიდი გუმბათით იყო გადახურული, გუმბათის ოთხ მხარეს კი დარბაზს თითო ღრმა კამაროვანი უბე ("ლივანი") ჰქონდა. მთლიანად დარბაზი დიდ ჯვრისებრ სივრცეს ქმნიდა; მისი სიგრძე-სიგანე 64×43 მ, სიმაღლე 20 მ, ასე რომ, აბსოლუტური ზომები საკმაოდ მნიშვნელოვანია. ეს აუდიენციების (საზეიმო მიღებათა) დარბაზი იყო. უეჭველია, უმთავრესი სამეფო სასახლეები დედაქალაქებში - ჯერ ქუთაისში, შემდეგ თბილისში (ისანში, მეტეხის ეკლესიის გვერდით) - კიდევ უფრო დიდი იქნებოდა. წერილობითი ცნობების თანახმად, შიგნით მათი კედლები მოხატული იყო სხვადასხვა ისტორიული კომპოზიციით.

საქალაქო შენობების ნაშთები აღმოჩენილია დმანისის, სამშვილდის, რუსთავის ნაქალაქარებში, გუდარეხის ნამონასტრალში. მათი უმეტესობა იმდენად დანგრეულია, რომ წმინდა არქეოლოგიური აღწერის გარდა, ბევრი აღარაფერი ხერხდება. სადაც კი საკუთრივ "არქიტექტურა" ასე თუ ისე შერჩენილია, ჩანს, რომ ფორმები, ტექნიკა, მორთულობა თავისი ხასიათით საეკლესიო შენობებისას უახლოვდება - სტილი საერთოა, მათ განასხვავებს ნაგებობათა ფუნქციური სხვაობა, რაც იწვევს ყოველ კონკრეტულ შემთხვევაში განსხვავებულ გეგმასა და მასებს.

ეპოქის საერთო ხუროთმოძღვრების საინტერესო ნიმუშია სვეტიცხოვლის ძველი კარიბჭე, რომელიც 1964 - 1966 წლებში გაიწმინდა და აღდგა თავდაპირველი სახით. ეს მშენიერი ნაგებობა - დიდი შესასვლელი თაღით, მეორე სართულის თაღოვანივე სარკმლებით, კედლის სვეტებითა და სკულპტურული დეკორით - აგრეთვე მელქისედეკ კათალიკოსოს თაოსნობით აშენდა (ამას მოგვითხრობს ფასადის წარწერა), ალბათ ტაძრის დამთავრებისთანავე. შესაძლებელია მის შექმნაში, მისი პროექტის შედგენაში მაინც, თვით არსუკისძესაც მიუძღოდეს ღვაწლი.

საინჟინრო ნაგებობათაგან მნიშვნელოვანია სხალტბა-შიომღვიმის წყალსადენი თამარის დროისა, ბესლეთისა და დონდალოს ხიდები (პირველი - სოხუმთან, მეორე - აჭარაში) XI - XII საუკუნეებისა.

დიდი ყურადღება ექცეოდა ციხესიმაგრეთა მშენებლობას. სიმაგრეების განლაგება შემუშავებულ სისტემას ექვემდებარებოდა: ისინი იცავდნენ უმთავრეს გზებს, ხეობებს, ქალაქებს. ყოველი მათგანი საინჟინრო ხელოვნების შესანიშნავი ნიმუშია. საკმარისია გავიხსენოთ მათი მდებარეობა თითქმის ყოველთვის მიუვალ კლდეებზე. ძნელი იყო ასეთ ადგილას მასალის მიზიდვაც და შენებაც. მდებარეობის გამო ციხეები მოკლებულია წესიერ გეომეტრიულ მოხაზულობას. ამ ციხეებს, რომლებიც ცეცხლისმფრქვევი იარაღის შემოსვლამდე შენდებოდა, არა აქვს სათოფურები, მათი კოშკები თითქმის არასოდეს არ არის გამოშვებული საერთო კონტურის გარეთ, რადგანაც მაშინ ჯერ კიდევ არ იყო დასმული ფლანკირების (საკუთარი კედლების გასწვრივ ცეცხლით დაცვის) საკითხი. საშენ მასალად უმეტესად ხმარობდნენ წესიერი ფორმის, თუმცა არც მაინცდამაინც

სუფთად გათლილ ქვას. ამ ციხეთა მხატვრული ეფექტი უმეტესად ემყარება შენობის დაკავშირებას მთასთან, კლდესთან; ციხე ისეა შეზრდილი მათთან (ზოგჯერ სრულიად შვეულ კლდეებთანაც კი), რომ ხშირად ძნელი გასარჩევია კია ბუნებრივი კლდისა და კედლის მიჯნა. თვით კედლებიც მძლავრი და მონუმენტურია.

ნიმუშებად შეგვიძლია დავასახელოთ სამხცის ციხეები: ხერთვისი, აწყური, ოქროს ციხე, ციხე-ქალაქი თმოგვი და სხვ.

სახვითი ხელოვნება. XI საუკუნიდან, როცა ისახება და სწრაფად ვითარდება საერო მწერლობა, ძლიერდება ინტერესი რეალური, მიწიერი, ხორცმესხმული ადამიანისადმი, პლასტიკაშიც ჩნდება ინტერესი რეალურად გადმოცემული, სწორი პროპორციებისა და ნამდვილი მოცულობის მქონე ადამიანის ფიგურის მიმართ, ისახება სკულპტურულობა. ამ თვალსაზრისით განვითარების მწვერვალს სწორედ XI ს. პირველი ნახევარი შეადგენს, თუმცა, რასაკვირველია, ჩვენში მაშინ ჯერ კიდევ არ იყო მომწიფებული პირობები, რომ სახვითი ხელოვნება ნამდვილი რეალიზმის (რენესანსული რეალიზმის) დონეზე ასულიყო.

XI ს. შემდეგ ეს ინტერესი ქანდაკებისადმი ცხრება. რელიეფების რაოდენობა ეკლესიების ფასადებზე მკვეთრად კლებულობს, ოქრომჭედლობაში კი (ხატებზე, წიგნების ყდებზე, ჯვრებზე) XII ს. პირველ პლანზე დეკორაციული ამოცანები გამოდის.

საფასადო სკულპტურის ყველაზე განვითარებული და მნიშვნელოვანი ნიმუშია ნიკორწმინდის რელიეფები XI ს. დასაწყისისა. ეს სიუჟეტის რელიეფებია, რომლებიც საღმრთო წერილის სხვადასხვა სიმბოლურ სცენებს გვიხატავს (ფერისცვალება, მეორედ მოსვლა, ტახტზე მჯდომი ქრისტე და სხვ.), აგრეთვე ცალკეულ წმინდანებსაც. რელიეფები მოთავსებულია ფასადთა ფრონტონებზე, შესასვლელების ზემოთ თაღოვან არეებში და სრულიად კანონზომიერადაა ჩართული ფასადთა საერთო დეკორაციულ სისტემაში. იმავე დროს, შინაარსით განზოგადებულ საღვთისმეტყველო იდეას გადმოგვცემს - ქრისტეს დიდების იდეას; გარკვეული ადგილი აქვს დათმობილი ცხოველთა ფიგურებსაც - ზოგი მათგანი სიმბოლურ-ალეგორიული დანიშნულებისაა, ბევრი წარმოშობით უძველეს ხალხურ რწმენასთანაა დაკავშირებული, შესრულების მხრივ ყველა რელიეფი ერთნაირი არ არის; გვხვდება სიბრტყობრივი, დეკორაციულ-მონუმენტური სცენებიც და ისეთი ფიგურებიც (განსაკუთრებით შესასვლელების თავზე), სადაც თითქოს უკვე ჩნდება ინტერესი მოცულობისა და ბუნებრივი მოძრაობის გადმოცემისა.

XI ს. ახალი ტენდენციების საუკეთესო ნიმუშია საფარიდან ჩამოტანილი ქვის კანკელის ფრაგმენტები “ხარებისა” და “ელისაბედისა და მარიამის შეხვედრის” სცენებით - ნამდვილი შედეგრი შუა საუკუნეების ქართული პლასტიკისა.

ოქრომქანდაკებლობის განვითარების საფეხურებს^[5] X - XI სს. გვიჩვენებს 973 წლის ჯვარი იშხნიდან, დავით კურაპალატისათვის შესანიშნავი ოსტატის “ასათ მოქმედის” მიერ შესრულებული, ბედიის ოქროს ბარძიმი 999 წლისა, ლომზე მჯდომი წმ. მამაჲს ვერცხლის რელიეფი გელათიდან, ღვთისმშობლის დიდი ხატი ცაგერიდან, ლაკლაკიძეთა ხატი - ყველა XI საუკუნისა. ლაკლაკიძეთა ხატს

განსაკუთრებით საინტერესო ჩარჩო აქვს: აქ გამოსახულია ე.წ. “ათორმეტი საუფლო დღესასწაული”. მათი კომპოზიციები და განლაგება მოწმობს, რომ უცნობ ოსტატს ხატის მთელი დაფა, ყველა გამოსახულება გააზრებული ჰქონდა ურთიერთკავშირში, როგორც მთლიანი ნაწარმოები. ბევრი მშვენიერი ხატი შემოგვინახა სვანეთმა, რომელიც საერთოდ ძველი ქართული ხელოვნების ნამდვილი საგანძურია. გარდა ფიგურული გამოსახულებისა, XI ს. ოქრომჭედლობის თითქმის ყველა ნაწარმოები ინტერესს იწვევს ოსტატურად შესრულებული ჩუქურთმებით, რომლებიც ამკობს ჩარჩოებსა და ფონს. მათი მოტივები მრავალფეროვანია, ზედაპირის დამუშავების ხასიათი მრავალგვარი, რაც საშუალებას აძლევს ოსტატს საჭიროებისამებრ დაუპირისპიროს ერთმანეთს ნაწარმოების ცალკეული ნაწილები, ხაზი გაუსვას ზოგ მათგანს, უკეთ გამოამჟღავნოს თვით ფიგურები.

XII ს. ხატებში, როგორც ითქვა, ორნამენტის სიმდიდრე მთავარ მხატვრულ საშუალებად იქცევა. ამის საუკეთესო მაგალითია ხ ა ხ უ ლ ი ს ხ ა ტ ი გელათის მონასტრიდან, შუა საუკუნეთა მსოფლიო ოქრომჭედლობის ერთი ყველაზე საკვირველი ნაწარმოებთაგანი, შესრულებული საუკუნის პირველ ნახევარში. ესაა კარედი ჩარჩო ღვთისმშობლის მინანქრის ხატისათვის; გაშლილი კარედი სიგანით ორ მეტრს აღემატება. მისი ზედაპირი ერთიანად დაფარულია არაჩვეულებრივად მდიდარი ორნამენტაციით, რომელიც, მიუხედავად სირთულისა, სიმრავლისა და ინტენსივობისა, მკაფიო კომპოზიციურ სქემას ემორჩილება. ხატი უხვადაა შემკული აგრეთვე ძვირფასი ქვებითა და მინანქრებით - მათი განთავსებაც წინასწარვე იყო გათვალისწინებული და მოფიქრებული. საუკუნეთა მანძილზე ეს სახელგანთქმული ხატი გელათის ტაძარს ამკობდა. ახლა იგი თბილისშია, ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმში (თვით მინანქრის ხატი მხოლოდ ფრაგმენტულადაა გადარჩენილი).

XII ს. მიწურულში, თამარ მეფის დროს, მოღვაწეობდნენ ბეშქენ და ბექა ოპიზარნი. პირველის შესრულებულია ბ ე რ თ ი ს სახარების ყდა (ჯვარცმისა და ვედრების სცენები), მეორისა - წყაროსთავის სახარების ყდა (იგივე სცენები) და ან ჩ ი ს ხ ა ტ ი ს მოჭედილობა (ღვთისმშობლის, იოანე ნათლისმცემლისა და სხვა წმინდანების ფიგურებით და ორნამენტული არშიებით). ამ ორი ოსტატის შემოქმედება უკანასკნელი ფურცელია ქართული ოქრომქანდაკელობის დიდი ეპოქისა. შემდეგი დროის ნამუშევრები მხატვრული თვალსაზრისით უკვე თვალსაჩინო დაქვეითებას გვიჩვენებს.

განვითარებული შუა საუკუნეების ხანის ქართულ მონუმენტურ მხატვრობაში ორი საფეხური შეიძლება გამოიყოს. თუ მანამდე საქართველოს მჭიდრო კავშირი ჰქონდა სირიისა და პალესტინის კულტურულ ცენტრებთან, ახლა, რაკი ამათ წინანდელი მნიშვნელობა დაკარგეს, წინა პლანზე გამოდის საკუთრივ ბიზანტიურ ცენტრებთან ურთიერთობა. საღვთისმეტყველო და ესთეტიკური პროგრამა, როგორც ითქვა, უმათავრესად შეთვისებული იყო ბიზანტიისაგან, რომელსაც ამ მხრივ უპირველესი ადგილი ეჭირა. ამ ხანას მიეკუთვნება ეკლესიათა მთლიანი მოხატულობის პირველი ნიმუშები.

პირველ საფეხურზე, რომელიც XI - XII საუკუნეებს მოიცავს, დამახასიათებელია მოხატულობის მკაცრი მონუმენტურობა. მოხატულობა ჰარმონიულად ეთანხმება ინტერიერის ხუროთმოძღვრულ დანაწევრებას,

სცენებისა და ცალკეულ გამოსახულებათა რაოდენობა განსაზღვრულია, სამაგიეროდ დიდია მათი ზომები, მონუმენტური ხასიათისაა თვით სცენების აგებულებაც. იცვლება ფიგურის გადმოცემის ხასიათიც: პროპორციები უფრო სწორია, მოძრაობა ნაკლებ მკვეთრი და უფრო ბუნებრივი, უფრო დახვეწილია სახის მოდელირება, სახეები ძლიერი და მეტყველია.

ამ დროს საქართველოში ფერწერის რამდენიმე ადგილობრივი სკოლა შეიძლება გამოიყოს. მათ შორის პრინციპული იდეურ-სტილისტური განსხვავება არ არის, მაგრამ მაინც ზოგი რამ განსხვავებული შეინიშნება ნახატისა და კოლორიტის მხრივ. გასათვალისწინებელია ერთგვარი სოციალური დიფერენციაციაც: მაღალპროფესიული, უმაღლესი საზოგადოების გემოვნებისა და მოთხოვნილების დამაკმაყოფილებელი, “არისტოკრატიული” მხატვრობის გვერდით ვხვდებით ხალხური შემოქმედების ნაკადსაც, რომლის ნიმუშებიც მიმზიდველია თავისი უშუალო ექსპრესიულობით.

ერთი მნიშვნელოვანი სკოლათაგანი, რომლის ძეგლებიც განსაკუთრებით საზეიმო-მონუმენტური ხასიათისაა, ტაო-კლარჯეთში ჩამოყალიბდა (ოთხთა-ეკლესიის, იშხნის, ხახულის, ოშკის, ტბეთის ფრესკები). სულ სხვანაირია თავისი ხასიათითა და განწყობილებით დავით-გარეჯის მონასტრების მხატვრობა. აქ დიდი ადგილი უჭირავს დავით გარეჯელის ცხოვრების ორიგინალურ ციკლს. საყოფაცხოვრებო ხასიათის თხრობას ასკეტური ცხოვრების სცენებში ერთგვარი საერო და თითქმის ინტიმური იერი შეაქვს. მხატვრობა მცირე გამოქვაბულებს ამკობს, სცენები შედარებით ნაკლებ მონუმენტურია, ნაკლებ საზეიმო, მათი ფერადოვნება - ხალისიანი.

საინტერესო სამხატვრო სკოლა შემუშავდა სვანეთსა და რაჭაში. სვანეთის პატარა ერთნავიანი ეკლესიების მოხატულობას თავისებური იკონოგრაფია ახასიათებს. მაგ., ძალიან გავრცელებულია წმინდა მხედრების - გიორგის, თევდორეს - გამოსახულებები (მათი კულტი სვანეთში დიდად ფესვგადგმული იყო); მათ თითქმის ყოველ ეკლესიაში ვხვდებით. შესრულების ხაზოვანი მანერა, ზომიერი ფერადოვნება, რაც საერთოდ ახასიათებს მაშინდელ მხატვრობას, სვანეთში განსაკუთრებით მკაფიოდ ჩანს. სვანეთმა შემოგვინახა “მეფის მხატვრის თევდორეს” სახელი-მის მიერ შესრულებულია სამი დათარიღებული ძეგლი (ეს ერთადერთი შემთხვევაა, რომ ჩვენ შუა საუკუნეთა ქართველი მხატვრის რამდენსამე ნაწარმოებს ვიცნობდეთ). ეს ძეგლებია იფრარის “თარნგელის” (1096წ.), კვირიკესა და ივლიტეს ეკლესია კალაში (1112წ.), წმ. გიორგისა - ნაკიფარში. დაწვრილებითი განხილვის დროს შესაძლებელი ხდება თვით მხატვრის ევოლუციის დანახვა - იფრარის მკაცრი მონუმენტური სტატიკური კომპოზიციიდან და ნახატიდან - ნაკიფარის მეტ დინამიკურობასა დეკორაციულობამდე. XII ს. პირველ ნახევარში სვანეთშივე მუშაობდა მხატვარი მიქაელ მაღლაკელი, რომელმაც 1140 წელს მოხატა მაცხვარიშის ეკლესია. ყველაზე უფრო საინტერესო აქ ჯგუფური პორტრეტია - სვანი ფეოდალების მიერ მეფე დემეტრე I-სათვის ხმლის შებმა, რაც სიმბოლურად გამოხატავს მეფედ კურთხევას. მნიშვნელოვანია რაჭის სოფ. ზემოკრიხის ეკლესიის მხატვრობა (XI ს.), აქაც საინტერესო პორტრეტებია ადგილობრივი ფეოდალებისა.

საქართველოს გაერთიანების შემდეგ ხელმძღვანელ როლს ისაკუთრებს დედაქალაქისა და უმთავრესი ცენტრების სკოლები.

XI ს. ქართული მონუმენტური მხატვრობის ერთი ყველაზე შესანიშნავი ძეგლთაგანია ატენის სიონის მოხატულობა, შესრულებული 60-იან წლებში. ყველაფერი - სცენების განლაგება კედელ-კამარებზე, კომპოზიციური დახვეწილობა, არაჩვეულებრივად ელასტიკური, მეტყველი ნახატი, მდიდარი, თუმცა თავშეკავებული კოლორიტი (მოცისფრო-ვერცხლისფერ-მომწვანო, შეხამებული წითელ სოსანისფერთან და სხვ.), საკვირველი შინაგანი ძალით აღბეჭდილი სახეები მოწმობს, რომ აქ საქმე გვაქვს დიდი ხელოვანის შემოქმედებასთან.

შუა საუკუნეების მონუმენტური მხატვრობის ნამდვილი მუზეუმი გალათის დიდი ტაძარი. გვიანდელ ფრესკებთან ერთად აქ დარჩენილია XII ს. შესანიშნავი მოზაიკა, რომელიც საკურთხევლის კონქს ამკობს (ღვთისმშობელი ყრმით და ორი მთავარანგელოზი), XII ს. ფრესკებია დასავლეთის მინაშენში - შვიდი მსოფლიო საეკლესიო კრების სცენებით.

მეორე საფეხური განვითარებული შუა საუკუნეების მხატვრობისა XII - XIII ს. მიჯნასა და XIII ს. პირველ ნახევარს სწვდება. დამახასიათებელია კომპოზიციის მეტი დეკორაციულობა და დინამიკურობა, დიდი ადგილი უჭირავს არქიტექტურულ ფონს, საუკეთესო ძეგლებში ნახატის დახვეწილობა და ფერების შეხამება უმაღლესი ოსტატობის დონეზეა. ამ დროის უმნიშვნელოვანესი ძეგლებია - ვარძიის, ბეთანიის, ყინწვისის, ბერთუბნის, ახტალის ფრესკები. ჩვეულებრივი სარწმუნოებრივი სიუჟეტებისა და წმინდანთა სურათების გარდა, განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს ისტორიულ პირთა პორტრეტები, კერძოდ, თამარ მეფის ოთხი პორტრეტი, შესრულებული მისსავე სიცოცხლეში, უადრესი - ვარძიის გამოქვაბულ ეკლესიაშია (1181 - 1184 წლები): ახალგაზრდა, ჯერ კიდევ გაუთხოვარი თამარის წინ აქ მამამისი გიორგი III დგას. ბეთანიასა და ყინწვისში თამარისა და გიორგი III-ის გარდა ჭაბუკი გიორგი ლაშაგაა, ბერთუბანში კი (ეს ყველაზე გვიანდელია) მხოლოდ თამარი ძითურთ.

იმდროინდელ მხატვრობაში ჩვენ ხშირად ვხვდებით ღრმა ადამიანურობისა და ლირიზმის გადმოცემასაც კი. დაუვიწყარია ამ მხრივ, მაგალითად, ანგელოზის ფიგურა ყინწვისში (“აღდგომის” სცენიდან). ქართული მხატვრობა მიაღწია იმ ამოცანათა მიჯნას, რომელთაც იტალიური აღორძინების ხელოვნება ისახავდა მიზნად პირველ საფეხურზე, მაგრამ ამ მონაპოვართა შემდგომი განვითარებისათვის, შექმნილი ისტორიული ვითარების წყალობით, საქართველოში აღარ არსებობდა სათანადო წინამძღვრები.

განვითარებული შუა საუკუნეების ხანის ხელოვნებაში განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს ხელნაწერი წიგნის გაფორმებას, ფურცლის სამკაულებსა და მინიატურებს. იმ ხანამ დაგვიტოვა ამ დარგის ყველაზე მნიშვნელოვანი ნიმუშები. წიგნზე დიდი მოთხოვნილება, რომელიც მაშინ არსებობდა, ქართული კულტურის მაღალი დონის უპირველესი მაჩვენებელია. უამრავი ქართული წიგნი მზადდებოდა როგორც თვით საქართველოს მიწა-წყალზე მდებარე მონასტრებში (დიდი როლი მიუძღვის ამ მხრივ ტაო-კლარჯეთის სავანეებს), ისე უცხოეთის ქართულ მონასტრებშიც - ათონის მთაზე, სინას მთაზე, პალესტინაში.

არსებობდა “მწერალთა” და მინიატურისტთა მთელი დინასტიები, მოღვაწეობდნენ კალიგრაფიისა და ნახატის შესანიშნავი ოსტატები, რომელთა

ნამუშევრები შუა საუკუნეების საუკეთესო აღმოსავლურ და დასავლურ წიგნთა შორისაა მოსახსენებელი.

წინა ხანასთან შედარებით, ხელნაწერი წიგნის გაფორმება გარკვეულ ცვლილებას განიცდის: X ს. მეორე ნახევრიდან ფურცლის გაფორმება მდიდრდება. ხმარებაში შემოდის სინგური, რაც იწვევს ნაწერი ტექსტის აფერადებას, ჩნდება და რაც დრო გადის უფრო ვრცელდება ორნამენტული თავსამკაულები და ბოლოსართები, საზედაო ასოები, რომლებიც გამოყოფილია ზომით, ფერითა და დამუშავებით; ტექსტის თავში მრავლდება ე.წ. კამარები საძიებელთა ტექსტისათვის, მრავლდება თვით მინიატურების რიცხვიც, დასაწყისში სამკაულები, განსაკუთრებით საზედაო ასოები, არ “ბლალავენ” ტექსტის სიმკაცრეს, ხელშეუხებლობას; შემდეგ დიდი ასოები იჭრება ტექსტში, მათ ალამაზებენ და აჭრელებენ სხვადასხვა სტილიზებული ფიგურებით, ტექსტში შეჭრილია თვით მინიატურებიც. XII ს. ვრცელდება საზეიმოდ გაფორმებული ბიზანტიური ტიპის ხელნაწერები, რომლებიც ხშირად უმაღლესი არისტოკრატიული ფენების დაკვეთით მზადდებოდა. შესრულების მხრივ შეიძლება გავარჩიოთ “ფერწერილი” მანერა - მრავალფენიანი ფერწერა, რომელიც სწორედ ამ მდიდრულ “არისტოკრატიულ” ხელნაწერებში გვხვდება, და გრაფიკული (შეფერილი ნახატი), რომელიც ადგილობრივ ხალხურ ტრადიციებთანაა დაკავშირებული.

ამ ეპოქის მორთული ხელნაწერები, სულ მცირე გამონაკლისით, სასულიერო შინაარსისაა. დარჩენილია მხოლოდ ერთი, დიდად საყურადღებო ხელნაწერი, ასტრონომიული ტრაქტატი XII საუკუნის მიწურულისა (1188 წ.), რომელიც ზოდიაქოს ნიშნებითაა დასურათებული.

სასულიერო შინაარსის მრავალრიცხოვან მორთულ ხელნაწერთაგან უნდა მოვიხსენოთ ხელნაწერთა ინსტიტუტის სახარება A 28, ე.წ. ა ლ ა ვ ე რ დ ი ს ს ა ხ ა რ ე ბ ა (XI ს.), ჯ რ უ ჭ ი ს მეორე ო თ ხ თ ა ვ ი (H 1667) და გ ე ლ ა თ ი ს ს ა ხ ა რ ე ბ ა (A 109) - ეს ორი XII ს. მდიდრული “არისტოკრატიული” ხელნაწერების ყველაზე დამახასიათებელი ნიმუშებია, ორივეს უამრავი მინიატურა ამკობს (ჯრუჭის ოთხთავში 334 მინიატურა).

როგორ წინათ, XI - XIII საუკუნეებშიაც, თვალსაჩინო ადგილი ეჭირა გამოყენებითი ხელოვნების სხვადასხვა დარგს. იმ ხანამ დაგვიტოვა ტიხროვანი მინანქრის - ხახულის ღვთისმშობლის სახე, რომელიც ზემოთ გაკვრით ვახსენეთ. ქართული მინანქრები კოლორიტის იშვიათი სილამაზით, ფერთა განსაკუთრებული სიღრმითა და ძალით გამოირჩევა. მაშინდელი კერამიკული და ლითონის მრავალგვარი ჭურჭელი მოწმობს, რომ ხელოვნება ყოფა-ცხოვრებაშიაც იყო შეჭრილი, ჭურჭლის დასამზადებელი სახელოსნოები მრავლად არსებობდა საქართველოშივე (აღმოჩენილია ზოგი მათგანის ნაშთი, მაგ., თბილისში), მაგრამ ბევრი იყო იმპორტული ნივთიც. თუმცა რეალურად იმ დროიდან მცირე ფრაგმენტების გარდა აღარაფერს მოუღწევია, სრული დარწმუნებით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ დიდი ადგილი ეჭირა მხატვრულ ქსოვილებსაც, რომლებიც იხმარებოდა სასახლეთა მოსართავად, საერო და სასულიერო პირთა მდიდრული ტანსაცმლისათვის, საეკლესიო ნივთებისათვის და სხვ. აქაც, ადგილობრივი ნაწარმის გარდა, საგულისხმებელია უცხოეთიდან დიდი რაოდენობით შემოტანილი საქონელიც. კვლავინდებურად ვითარდებოდა გლიპტიკაც - ძვირფასი ქვების, საბეჭდავების დამზადება (შესანიშნავი ნიმუში იყო გიორგი III-ის

საბეჭდავი მთლიანად ოქროსი, წმ. გიორგის გამოსახულებითა და ორნამენტული სახეებით შემკული.

^[1] ბაგრატის ტაძრის, სვეტიცხოვლისა და ალავერდის შესახებ იხ.: გ. ჩუბინაშვილი, ქართული ხუროთმოძღვრება საშუალო საუკუნეებში და მისი სამი მთავარი კათედრალი, არილი, ტფ., 1925, გვ. 107-126; მისივე, Архитектура Кехети, Тბ., 1959; მისივე და ნ. სევეროვის Мцхета, М., 1946;

Р. Гвердцители, Мцхета, Тб., 1952; ვ. ცინცაძე, ბაგრატის ტაძარი, თბ., 1964; ვახტ. ბერიძე, ძველი ქართული ხუროთმოძღვრება, თბ., 1974.

^[2] იხ. ბ. ლომინაძე, გელათი, თბ., 1955; Р. Мепишавили, Гелати, Тб., 1966

^[3] ვარძიის შესახებ გამოქვეყნებულია ც. გაბაშვილის, კ. მელითაურისა და გ. გაფრინდაშვილის წიგნები.

^[4] გელათის აკადემიის შესახებ იხ. ს. ყაუხჩიშვილი, გელათის აკადემია; რ. მეფისაშვილი, დასახ. ნაშრომი.

^[5] ძირითადი ნაშრომი ქართული ოქრომჭედლობის შესახებ არის გ. ჩუბინაშვილის “ქართული ოქრომჭედლობა”, ალბომი შესავალი ტექსტით, თბ., 1958, და მისივე დიდი გამოკვლევა “Трузинское чеканное искусство”, Тб., 1959.

§ 7. კულტურული ურთიერთობა მეზობელ ქვეყნებთან

ქართველი ხალხის კულტურულ ურთიერთობას მეზობელ ქვეყნებთან მეტად მყარ ნიადაგს უქმნიდა ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს ეკონომიკურ-პოლიტიკური წინსვლა და გაძლიერება, რომელსაც ის XI - XIII სს. განიცდიდა.

XII საუკუნის საქართველო იმდროინდელი მახლობელი აღმოსავლეთის ერთ-ერთი უძლიერესი სახელმწიფო იყო. “XII საუკუნეში ფეოდალური საქართველო მსოფლიო პოლიტიკის ასპარეზზე გამოვიდა. თამარის დროშა “დავითიანი” კი არ იყო მხოლოდ, არამედ “ალექსანდრიანი” – “ავღუსტიანიც”. ალექსანდრე მაკედონელისა და ავგუსტუს კეისარის მემკვიდრეობის მითვისებით ქართველები არა მარტო თურქთა მიერ მიტაცებულ მახლობელ აღმოსავლეთის კულტურული ქვეყნების განთავისუფლებას იჩემებდნენ, არამედ დასავლეთის კულტურული საგანძურის დაცვა-გავრცელების მისიასაც თავს იდებდნენ.

საქართველოს ასეთ როლს ახლო აღმოსავლეთის კულტურულს თუ პოლიტიკურ სარბიელზე მაშინ არა მარტო ქართველები სცნობდნენ, ამას აღიარებდნენ შორეული თუ ახლობელი მეზობლები”^[1].

XI - XIII სს. დასაწყისის საქართველოს ახლო კულტურული ურთიერთობა ჰქონდა, უპირველეს ყოვლისა, ბიზანტიასთან. მის კულტურასთან და მწერლობასთან. თამამად შეიძლება ითქვას, რომ საქართველომ თითქმის მთლიანად აითვისა დასავლეთის ბერძნულ-ქრისტიანული სიბრძნე და

კულტურით მოქადულ ბიზანტიას ღირსეულად გაუსწორა თვალი. აქვე ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ ქართულ-ბიზანტიური კულტურული ურთიერთობა ცალმხრივი არ ყოფილა. ქართულმა მწერლობამ ბევრი რამ საყურადღებო მისცა ბიზანტიურ მწერლობას და თავისი წვლილი შეიტანს მის ისტორიაში. “დასავლეთის საგანძურთა ქართულ კულტურულ ნიადაგზე გადმოტანით, მათი ორიგინალური შედეგებით და ამ რთული სინთეზის შემდგომი განვითარება-ამაღლებით (XII ს.) ქართველმა ხალხმა თავისი შემოქმედებითი ძალა გამოამჟღავნა და საკუთარი კულტურული სახე უკვდავყო”^[2].

ამ ეპოქის კულტურა სამხრეთ-აღმოსავლეთით მუსლიმანურ-არაბულ-ირანულ კულტურას ხვდებოდა. არაბთა ხანგრძლივ ბატონობას საქართველოში არ შეიძლება გარკვეული გამოძახილი არ ეპოვა ჩვენს კულტურასა და მწერლობაში. რამდენადაც არაბები გვევლინებიან როგორც აქტიური მოქმედი მეცნიერებისა და ცოდნის სხვადასხვა დარგში, როგორცაა მაგალითად, მათემატიკა, მედიცინა, ასტრონომია, ისტორია, ამდენად, მათთან ურთიერთობას გარკვეული როლი უნდა შეესრულებინა ქართული კულტურის ისტორიაშიც. ერთობ საინტერესოა, რომ ე.წ. არაბული ციფრების ხმარება საქართველოში ყველაზე ადრეა გამოვლენილი X და XI საუკუნეების (ბაგრატის ტაძარი) ძეგლებით. XII საუკუნის ბოლოს საქართველოში ითარგმნა “კარაბადინის” სახელწოდებით ცნობილი არაბული სამედიცინო თხზულება^[3]. არაბულ ენას კარგად იცნობდნენ ქართულ სამეფო კარზე არა მარტო დავით აღმაშენებლამდე, არამედ მის შემდგომაც. ირანელი ისტორიკოსი აბულ-ჰასან-ბეიხაკი, მაგალითად, მოგვითხრობს, რომ 543 წელს ჰიჯრით, ე.ი. 1148 წელს, საფარის თვეში აფხაზთა მეფემ დემეტრემ, დავითის ძემ მალიქ შაჰის შვილს სულთან სინჯარს არაბულად და სირიულად დაწერილი ეპისტოლე გაუგზავნა, რომელშიც რამდენიმე საკითხი იყო. საპასუხო ეპისტოლეს შედგენა სულთანს ისტორიკოს ბეიხაკისათვის მიუხდვია და აგრეთვე არაბულად და სირიულად დაწერილი სამაგიერო ეპისტოლე დემეტრე მეფისათვის გამოუგზავნია^[4].

ახლო ურთიერთობაში იმყოფებოდა საქართველო აგრეთვე ახალ ირანულ კულტურასა და მწერლობასთან. როგორც ცნობილია, საქართველოს მეზობელ აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე მდებარე ორი პროვინცია - შარვანი და არანი, რომლებიც ირანული კულტურისა და ლიტერატურის ცენტრებს წარმოადგენდნენ, დავით აღმაშენებლის დროიდან ქართველთა პოლიტიკური გავლენის სფეროში ექცევიან. ამათგან შარვანი თითქმის ორი საუკუნის განმავლობაში საქართველოსადმი ვასალურ დამოკიდებულებაში იმყოფებოდა.

შარვანის შაჰების კარზე ცხოვრობდნენ სახელგანთქმული პოეტები - ხაკანი (გარდაიცვალა 1199 წელს) და ნიზამი განჯევი (გარდაიცვალა 1202 წელს).

შარვანის მფლობელნი, როგორც ქართველთა მეფის ვასალნი, ხშირად ჩამოდიოდნენ საქართველოში თავისი ბრწყინვალე ამალით, რომელშიც, რა თქმა უნდა, პოეტებიც იყვნენ. “ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანის” ავტორი გადმოგვცემს, რომ ნიზამი, რომელსაც მფარველობდა აღსართან II, ორჯერ ჩამოსულა საქართველოში; ერთ-ერთი საზეიმო დარბაზობის დროს გამართულა საჯარო ლიტერატურული შეჯიბრება, რომელზედაც საასპარეზოდ გამოსულან ქართველი და ირანელი პოეტები^[5].

ქართველი მეფეები დიდ მფარველობას უწევდნენ არაბ და ირანელ პოეტებს. ამ მხრივ განსაკუთრებით ცნობილია დავით აღმაშენებელი, რომელსაც

არაბი ისტორიკოსის იბნ ალ-ჯაუზის მოწმობით, ირანელი სუფიებისა და პოეტებისათვის თავშესაფარი აუგია, ხშირად ქონებრივადაც დახმარება გაუწევია და სადღესასწაულო მეჯლისებსაც უმართავდაო.^[6]

ქართველი მონარქების მეცენატობა იქამდისაც კი მიდიოდა, რომ ირანელი პოეტები უპირატესობას აძლევდნენ საქართველოს სამეფო კარის მფარველობას. მაგალითად, პოეტი ხაკანი ერთ-ერთ თავის ხოტბაში, რომელიც დაწერილია 1172 წელს, ამბობს: “აფხაზეთის (საქართველოს) კარები ღიაა ჩემთვის, მე გავემგზავრები ნაჭარმაგევსა და მუხრანს, ბაგრატიონთა შორის მე ვიპოვი თავშესაფარს... და თუ აფხაზეთში ვერ ვპოვებ მფარველობას, იქიდან მე გადავალ ბიზანტიაში”^[7].

არანაკლებ ინტერესს იწვევს საქართველო-შარვანის კულტურული ურთიერთობის შესასწავლად ხაკანის მოწაფის ფელეკი შარვანის (1107/8-1156 წწ.) ისტორიული ოდა, დაწერილი დემეტრე I-ის გარდაცვალების ამბავთან დაკავშირებით. პოეტი გულწრფელ სინანულს და მწუხარებას გამოთქვამს ბაგრატიონთა სახელგანთქმული მეფის გარდაცვალების გამო^[8].

ყველა ზემოაღნიშნულ გარემოებათა მეოხებით ირანული პოეზიის გამოჩენილ კლასიკოსთა - ფირდოუსის, გურგანის, ხაკანის, ნიზამისა და სხვ. - ციტატები უკვე საუკუნეებიდან მოჰყავდათ ქართულ მხატვრულსა და ისტორიული ლიტერატურის ძეგლებში, ხოლო ზოგიერთი მათგანი ითარგმნება კიდევ. ჩვენამდე მოაღწია გურგანის ვის-ო-რამინის (ვისრამიანის) საუცხოოდ დამუშავებულმა ქართულმა რედაქციამ, რომელიც უნდა ჩამოყალიბებულიყო არაუგვიანეს XII საუკუნის მეორე ნახევრისა. არსებობს საბუთები, რომ XII საუკუნეში უთარგმნიათ ქართულ ენაზე ფირდოუსის “შაჰნამე”, ნიზამის “ლეილი და მაჯნუნი”, “ხოსროვი და შირინი” და სხვ^[9].

მდიდარი ქართული კულტურის ტრადიციები, თავის მხრივ, კეთილ ზემოქმედებას ახდენდნენ ირანულ პოეზიაზე. ირკვევა, რომ ქართულ ენას ფლობდნენ და ქართული მასალებით სარგებლობდნენ ისეთი პოეტები, როგორებიც იყვნენ ნიზამი განჯევი და ხაკანი. ხაკანი ქართულ სიტყვებს მახვილგონივრულად იყენებდა ირანულ ლექსებში მოხდენილი კალამბურების მისაღებად^[10]. სპეციალისტების მოსაზრებით, ნიზამის პოემა “ისკანდერ-ნამე” ვერ შეიქმნებოდა ქართული მასალების გათვალისწინების გარეშე^[11].

აღსანიშნავია აგრეთვე ის მნიშვნელოვანი გარემოება, რომ აღნიშნული ეპოქის ქართული ხელოვნების კეთილი ზემოქმედება ვრცელდებოდა ძველი რუსეთის სამთავროებზე. მეცნიერებათა საკავშირო აკადემიის მიერ გამოცემული რუსული ლიტერატურის ისტორიაში ვკითხულობთ: «Позволительно думать, что именно через соседившую Тьмутаракани часть Грузии - Абхказию - шло то интенсивное влияние Грузинского искусства, следы которого предположительно устанавливаются в архитектуре Киева и Чернигова, в живописи Новгорода, в орнаменте некоторых рукописей»^[12].

აღნიშნულ ეპოქაში, როგორც ცნობილია, საქართველო ბრძოლებს აწარმოებდა მოსაზღვრე თურქი მმართველებისა და სამფლობელოების წინააღმდეგ. იპყრობდა მათ ქვეყნებს. მაგრამ, როგორც აკად. ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავს, “ქართველებს მაჰმადიანობასთან და მათ სარწმუნოების წინააღმდეგ ბრძოლა

ფიქრადაც არ მოსვლიათ, ქართველ-მაჰმადიათა ბრძოლას არასდროს წმინდა სარწმუნოებრივი ბრძოლის ხასიათი არა ჰქონია”^[13].

“თუ პოლიტიკურ ცხოვრებაში საქართველო სახვადასხვა მაჰმადინთა სამთავროებს და სპარსეთს ებრძოდა, პოეზია და კულტურა ქართველ-სპარსთა სულიერს ერთობას ჰქმნიდა და მტრობის მაგიერ სიყვარულს სთესავდა”^[14].

ივ. ჯავახიშვილი სამართლიანად შენიშნავდა: “ქართველების მაშინდელ მთავარ სიძლიერეს ის შეადგენდა, რომ სამხედრო ძლევა-მოსილების გარდა მათ თავიანთ სახელმწიფოში სხვა ერთათვის ისეთი ხელშემწყობი პირობები შეჰქმნეს, რომ ისინიც, როგორც მაგ., სომხები, ოსები, თვით მაჰმადიანნიც, ქართველთა მეთაურობით საქართველოს სახელმწიფოს გაძლიერებისათვის და კეთილდღეობისათვის ქართველებთან ერთად თავგამოდებით იღწვოდნენ”^[15].

XII საუკუნის საქართველო წარმოადგენდა მრავალეროვან სახელმწიფოს. საქართველოს სახელმწიფოში შედიოდა ქრისტიანული სომხეთი და მუსლიმანური სამთავროები. მუსლიმანები ბლომად ესახლნენ თბილისშიც. ქართველი მეფეები დიდ ტოლერანტულ (სხვათა მრწამსისა და რწმენის შემწყნარებლობის) დამოკიდებულებას იჩენდნენ თავიანთი არაქართველური ქვეშევრდომი მოსახლეობისადმი. ისინი განსაკუთრებულად მფარველობდნენ სომხობას. აკად. მანანდიანის სიტყვით, «Великие политики Грузии после сельджукской эпохи... отвоевав у мусульман армянские области, всемерно содействовали как восстановлению самостоятельной армении, так и возрождению её самобытной культуры».^[16]

დავით აღმაშენებელმა სომხებით დაასახლა ქალაქი გორი. თამარის დროს სომხური ელემენტი საგრძნობ ძალას წარმოადგენდა სახელმწიფოს სამოქალაქო და სამხედრო სფეროებში.

დიდ ყურადღებას იჩენდა დავით აღმაშენებელი თავის ქვეშევრდომი მუსლიმანების მიმართ. თვით დავითი შესანიშნავად ერკვეოდა ისლამის რელიგიის საკითხებში. ამ მხრივ ერთი მეტად საინტერესო ცნობა შემოუნახავს არაბ ისტორიკოსს მუჰამედ ალ-ჰამავს. მისი ცნობით, დავითი იმდენად კარგად ყოფილა განსწავლული მუსლიმანთა სჯულის საკითხებში, რომ მას განჯის ყადისთან ხშირად კამათიც კი ჰქონია ყორანის წარმოშობის შესახებ^[17].

ასევე დიდ ანგარიშს უწევდა დავით აღმაშენებელი თბილისის მუსლიმანებს. არაბი მემატთანე იბნ ალ-ჯაუზი გვაუწყებს: მუსლიმანთა საუფლო დღეს, პარასკეობით იგი ზოგჯერ თვით და შვილებითურთ მაჰმადიანთა მთავარ სამლოცველოში - ჯამეში შედიოდა, ლოცვას, კორანის კითხვასა და ქადაგებას ისმენდა და მათ სამღვდელოებას ბევრ ოქროს უწყალობებდა ხოლმე... თვით მაჰმადიანთა მეფეებს არ გამოუჩენიათ თავიანთი ერთმორწმუნე ქვეშევრდომებისადმი იმდენი პატივისცემა, რაოდენს მზრუნველობასაც იჩენდა მათადმი საქართველოს ქრისტიანი მეფეო^[18].

საგულისხმო ცნობას გვაწვდის ამ მხრივ იბნ ალ-აზრაკ ალ-ფარიკი, რომელიც 1153 წელს საქართველოში ჩამოსულა მეფე დემეტრე პირველის კარზე სტუმრად. მას მოვლილი ჰქონდა წინა აზიის დიდი კულტურული ცენტრები. ალ-ფარიკი თავის შრომაში - “მაიაფირიკინის ისტორია” გვიამბობს, რომ თბილისში ყოფნის დროს თვით უნახავს მეფე დემეტრე პარასკევ დღეს როგორ შესულა მიზგითში და დაუკავებია თავისი ალაგი მაღალ სკამზე. მიზგითის დატოვებისას

მეფეს 200 დინარი შეუწირავს მისთვის. მეფე განსაკუთრებული ყურადღებით ეპყრობოდა ხოლმე მეცნიერებს და მუსლიმანური სამღვდლოების წარმომადგენლებს. ფარიკი შეხვედრია მუსლიმანებს, რომელთაც მეფე ისეთი პატივისცემით ექცეოდა თურმე, რომ ასეთს მოპყრობას ისინი ბაღდადშიაც (ე.ი. ხალიფას სატახტო ქალაქშიც) ვერ იხილავდნენო^[19].

დავით აღმაშენებლის შორსმჭვრეტელობის, განათლებისა და ფართო გონებრივი ჰორიზონტის წინაშე ეროვნული და რელიგიური ზღვარი წაშლილი იყო.

დავით აღმაშენებლის ასეთი ტოლერანტობა (რჯულმემწყნარებლობა) ერთგვარად დამყარებული უნდა ყოფილიყო სარწმუნოებრივ საკითხებში მის თავისუფალ აზროვნებაზე. როგორც ჩანს, დავითი არ ეკუთვნოდა შუა საუკუნეების იმ პიროვნებათა რიცხვს, რომელთაც ბრმად სწამდათ ქრისტიანული ეკლესიის ყველა დებულება. ამ მიმართებით ყურადღებას იპყრობს ერთი საინტერესო დეტალი მისი ცხოვრებიდან, რომელსაც გადმოგვცემს იმ ეპოქის პროგრესული საეკლესიო მოღვაწე ნიკოლოზ გულაბერიძე. იგი მოგვითხრობს, რომ დავით აღმაშენებელი როდესაც მცხეთის საპატრიარქო ტაძარში შედიოდა, არ მალავდა თავის ეჭვებს იმის თაობაზე, თითქოს ამ ტაძარში უფლის კვართი ყოფილიყო დამარხული. მოვიტანოთ თვით ნ. გულაბერიძის სიტყვები: “დიდი იგი მეფეთა შორის დავითი ... ამის სუფტისა ცხოველის მიმართ განდრეკილობდა... და ესრეთ... მეტყუფლებდა ვითარმედ: რა უწყი თუ რა არს კოქსა ამას შინა ანუ რაღსა თაყუანისცემით?”^[20] “იმ ეპოქისათვის ეს არის მეტად გაბედული სკეფსისი, თავისუფალი აზროვნების გამოვლინება”^[21].

თუ როგორ პოლიტიკას აწარმოებდა თამარის დროინდელი ქართული ფეოდალური სახელმწიფო მის ფარგლებში შემავალ სხვადასხვა ეროვნებისა და აღსარების ხალხისადმი, ამის შესახებ საგულისხმო ცნობას გვაწვდის სომეხი ისტორიკოსი სტეფანოს ორბელიანი (XIII ს.). ცნობა ეხება ერთ მეტად საყურადღებო სასამართლო პროცესს, რომელიც ივანე ათაბაგის ბრძანებით მოწვეული იყო ორ სომხურ ანტიქალკედონიტურ მონასტერს - ნორავანსა და ტათევს - შორის ჩამოვარდნილი დავის გასარჩევად. სასამართლოს განხილვის საგანს წარმოადგენდა ნორავანის საკვირველმოქმედი ჯვრის გარშემო ატეხილი ცილობა - ეკუთვნის ის ნორავანსა თუ ტათევს. ჯვარს ეცილება ერთმანეთს ეს ორი ანტიქალკედონიტური სომხური მონასტერი იოვანე ტათეველისა და სარგის ნორავანელის სახით. იმის გადასაწყვეტად, თუ ვის საკუთრებად უნდა ყოფილიყო ეს ძვირფასი ჯვარი, ივანე ათაბაგმა ქ. დვინში განსაკუთრებული სამსჯავრო მოიწვია. სტეფანოს ორბელიანი მოგვითხრობს: ივანე ათაბაგმა დვინს “დასხა თავისი დიდებულები - ბუბაგი და მარწვანი, - ივანე ტბელი და მემნა ჯაყელი, დიდი ჭყონდიდელი, რომელიც მოსულიყო სამეფოდან, ვარძიის წინამძღვარი და პგლმაჰანქის წინამძღვარი, დიდი მამამთავარი გარესჯისა, გაგელი და მაწნაბერდელი, სხვა აგრეთვე მრავალი დიდებული, ტფილისის ყადი, ანისის ყადი და დვინის ყადი, სურმარის სახელოვანი შეიხი, რომლებთან ერთად (იყვნენ) ანისის დიდი ეპისკოპოსი და ახპატის ეპისკოპოსი, და უბრძანა გამოეძიათ, ამათ გამოიძიეს სამართალი და განსაჯეს”^[22].

ამრიგად, როგორც ვხედავთ, ივანე ათაბაგმა დავის განკითხვა მიანდო კომპეტენტურ პირებს, საქართველოს სახელმწიფოებრივ ფარგლებში შემავალ

სხვადასხვა კულტის აღმსარებელთა და ზოგიერთ წარჩინებულ ქართველ და სომეხ საერო წრის წარმომადგენელთ.

ამ მართლაცდა საგანგებო სამსჯავროს მოწვევის ფაქტის ხაზგასმა იმით არის საყურადღებო, რომ მასში მონაწილეობის მისაღებად მოწვეულნი არიან არა მარტო ქართველი მართლმადიდებელნი და სომხური მონოფიზიტური ეკლესიის წარმომადგენელნი, არამედ აგრეთვე მუსლიმანთა შეიხი და ყადი. და “რომ ამგვარი მოვლენის მარტო შესაძლებლობასაც კი დიდი მნიშვნელობა აქვს, ეს ჩვენთვის უფრო ცხადი შეიქმნება, თუ გავიხსენებთ, რომ დავა ქრისტიან სომეხთა ეკლესიას შეეხებოდა, მაგრამ ამ დავის გარჩევაში მოსამართლეებად სომეხთა სამღვდელოების წარმომადგენლებთან ერთად მარტო ქართველი დიდებულნი და სასულიერო პირნი კი არა, არამედ მაჰმადიანთა მოსამართლეებიც, განთქმული ყადიები და შეიხი იღებდა მონაწილეობას და ამგვარმა სასამართლომ დავა საბოლოოდ გადაწყვიტა. მეტად საგულისხმოა, რომ მაჰმადიანთა მონაწილეობას ამ საქმეში ქრისტიანთა სარწმუნოებრივი გრძნობა არ შეუძრწუნებია^[23].

ზემოაღნიშნულ დოკუმენტში, რომელიც ქ. დვინში მოწვეული სასამართლოს დადგენილებას წარმოადგენს, აღნიშნულია, რომ ამ სამსჯავროს ესწრებოდა საქართველოს ვაზირთა უპირველესი და მწიგნობართუხუცესი დიდი ჭყონდიდელი. იგი ამ პროცესზე საქართველოს სახელმწიფო ინტერესების დამცველად გვევლინება. აშკარა უნდა იყოს ისიც, რომ სასამართლოს ასეთი შერეული შემადგენლობა სწორედ მისი მითითებით იყო მოწვეული. ამ ნაბიჯით საქართველის უმაღლესი სახელმწიფო ხელისუფლება იმაზე ამახვილებდა ყურადღებას, რომ ასეთი საქმის გარჩევის დროს ის არ თვლიდა საჭიროდ ანგარიში გაეწია კონფესიური განსხვავებისათვის, რომ ასეთ შემთხვევაში ქრისტიანები და მუსლიმანები სრულიად თანასწორნი არიან და რომ ის მთავარ მნიშვნელობას ანიჭებს საქმის ცოდნასა და გამოცდილებას და არა იმას, თუ რომელ სარწმუნოებას ეკუთვნის კაცი.

[1] ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი , საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, თბ., 1966, გვ. 59-60.

[2] ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი , საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, გვ. 58

[3] კ ე კ ე ლ ი ძ ე , ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, გვ. 30.

[4] Н. М а р р , Древне-грузинские одописцы, с. 25, შენიშვნა I.

[5] ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 64-67; განსაკუთრებით გვ. 66

[6] ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 217.

[7] З. М. Б у н и я т о в , Грузия и Ширван в первой половине XII века, сб. კრებული “საქართველო რუსთაველის ხანაში” თბ., 1966, გვ. 283.

[8] Фелеки Ширвани, Ода на смерть царя Деметре I, З. М. Б у н и я т о в , დასახ. ნაშრ., გვ. 289-292.

[9] ქართული ლიტერატურის ისტორია, II, გვ. 23.

[10] Н. М а р р , Грузинские слова в изданиях К. Г. Залеманом четверостишиях Хакани, Бюллетень КИАИ, № 6, Л., 1939, с. 10-13.

[11] Искандер-Наме, перевод и редакция проф. Э. Б е р т е л ь с а , Баку, 1940, с. 18

[12] История русской литературы , М. – Л., 1941, с. 16.

[13] ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , ქართველი ერის ისტორია, II, 1965, გვ. 304-305.

[14] ი ქ ე ე , გვ. 305-306.

[15] ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , ქართველი ერის ისტორია, II, 1965, გვ. 307.

[16] Я.А. М а н а н д я н , Месроп-Маштоц и борьба армянского народа за культурную самобытность, Ереван, 1941, с.32

[17] ვიმოწმებთ ნ. მ ა რ ი ს ნაშრომის - Древне-грузинские описцы - მიხედვით - გვ. 19.

[18] M. Defremery, Fragments de geographes et d' historiens arabes et persans inedites, "Journal asiatique", Paris, 1848-1849, t. XIII-XV,

[19] ვ. ფუთურიძე, არ

[20] ნ. გ უ ლ ა ბ ე რ ი ძ ე , საკითხავი სუფტის ცხოველისა, კუართისა საუფლოსა და კათოლიკე ეკლესიისა, იხ. მ. ს ა ბ ი ნ ი ნ ი , საქართველოს სამოთხე, პეტერბურდი, 1882, გვ. 110.1

[21] ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , ქართველი ერის ისტორია, II, თბ., 1965, გვ. 417. -2

[22] ილ. ა ბ უ ლ ა ძ ე , სტეფანოს ორბელიანის ისტორიის ერთი ცნობის განმარტების გრემო, თსუ შრომები, ტ. XXXIII, თბ., 1948, გვ. III.

[23] ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 306-307.

§8. საქართველოს მოსახლეობის ყოფა და კულტურა

XI - XIII საუკუნეებში

(არქეოლოგიური მასალების მიხედვით)

ა. წყარო-ძეგლების მიმოხილვა

საქართველოს ფეოდალური სახელმწიფოს უდიდესი დაწინაურების ხანა - "რუსთაველის ეპოქა", შეიძლება ითქვას, რომ ქართულ არქეოლოგიაში ერთი ყველაზე უკეთესად გაშუქებული პერიოდთაგანია.

იმდროინდელი არქეოლოგიური ძეგლების გათხრა-გამოვლინება იწყება ივ. ჯავახიშვილის თაოსნობით 1936 - 1939 წლებში ("ვეფხისტყაოსნის" 750 წლის იუბილესთან დაკავშირებით^[1]) და ახლდება 1948 წლიდან.

სადღეისოდ ჩვენ ხელთ იმყოფება დიდძალი ნივთიერი მასალა, მრავლად გათხრილი ძეგლები და ასევე მრავლად გამოქვეყნებული მეცნიერული ნაკვლევი თუ ანგარიში. უკვე ხერხდება მათი შეჯამება და განზოგადება. ოღონდ უნდა აღინიშნოს, რომ დას. საქართველო ამ სურათში დღესდღეობით ჯერაც ძალიან მკრთალად ჩანს.

ნაქალაქარები. ნაქალაქარები ჯერჯერობით კარგად გვაქვს შესწავლილი აღმოსავლეთსა და სამხრეთ საქართველოში. ნაქალაქარებიდან ყველაზე ადრე დაიწყო ქვემო ქართლის ნაქალაქარის - დმანისის - არქეოლოგიური გათხრები. დმანისი მდებარეობს მდინარეების - მაშავერასა და ფინეზაურის - შესართავთან, გრძელ, მაღალ კონცხზე. დმანისი წარმოადგენდა საკმაოდ მძლავრსა და მიუდგომელ ციხე-ქალაქს. უმნიშვნელოვანეს სავაჭრო გზაზე მდებარეობა ხელს უწყობდა მას, გარდა ადმინისტრაციულ-სტრატეგიული მნიშვნელობისა, ცხოველი ხელოსნობის და ვაჭრობის ცენტრიც ყოფილიყო.

ქალაქად დმანისი VIII საუკუნიდან გვიან შუა საუკუნეებამდე ჩანს, მაგრამ აყვავებას მიაღწია შუა ფეოდალურ ხანაში (XII - XIII სს.). ნაქალაქარი ითხრებოდა

1936 - 1937წწ.^[2] და კვლავ ითხრება 1960 წლიდან დღემდე^[3]. გაითხარა ნაქალაქარის ტერიტორიასა და მის გარეუბანში საცხოვრებელი, სამეურნეო, საკულტო, სავაჭრო, ჰიგიენურ-სანიტარული და სხვა ნაგებობათა ნანგრევები. აღმოჩენილია ეკლესიის ნანგრევები გარეუბანში, წარწერები, მეჩეთის, კერამიკული და ზეთსახდელი სახელოსნოების ნაშთები და სხვ. გათხრილია გარეუბნის სამაროვნის ტერიტორიაზე ქართული ქრისტიანული და მუსლიმანურ ინვენტარიანი სამარხები, შესწავლილია მუსლიმანური სასაფლაოს წარწერიანი ქვები (XIII - XIV სს.); უხვად გამოვლინდა შუა ფეოდალური ხანის კერამიკა, მინის საგნები; დმანისის მანამდე უცნობ ზარაფხანაში აღმოჩნდა დავით ნარინის სახელით მოჭრილი მონეტები და სხვ^[4].

კუხეთის რუსთავის გათხრა დაიწყო ივ. ჯავახიშვილის სახ. ინსტიტუტმა 1944 წელს და მუშაობას ხარვეზებით აწარმოებდა 1965 წლამდე. სადღეისოდ შესწავლილია შუა საუკუნეთა ნაქალაქარიცა და მოზრდილი საინტერესო ნაციხვარიც^[5]. რუსთავის გათხრა განახლდა 1972 წლიდან და ამჟამადც გრძელდება. რუსთავი ერთ-ერთი უძველესი ქართული ქალაქი; ანტიკურ ხანაში აქ ციხე-ქალაქი არ არის საგულისხმებელი და სამოსახლოც არ ჩანს IV - V საუკუნეებამდე, როდესაც ციხეც შენდება და მისი შიდა და გარეთა საცხოვრებელი და საკულტო ნაგებობანიც. ქალაქის უდიდესი გაფურჩქვნის ხანა XI - XIII სს. 1265 წელს მონღოლები მას ანადგურებენ და შემდეგ იგი სოფლად იქცევა. XVII საუკუნის მიწურულში მცირე ხნით მაჰმადიანი მეფის ნაზარ-ალიხანის რეზიდენცია ეწყობა ნაციხვარზე. გათხრილია მრავალი საცხოვრებელი და დამხმარე ნაგებობის ნაშთები, მოპოვებულია დიდძალი ნაირნაირი ყოფითი ინვენტარი (უმთავრესად კერამიკა, მინა), მონეტები და სხვ^[6]. გაითხარა საკმაოდ მრავალრიცხოვანი ინვენტარის შემცველი ქართული სამაროვანი XII - XIII სს. გათხრების შედეგად გამოვლინდა საკმაოდ მძლავრი ხელოსნური წარმოება.

ძველ თბილისშიც უკვე რამდენიმე მნიშვნელოვანი განათხარი გვაქვს, შემთხვევით მონაპოვრებზე^[7] რომ აღარა ითქვას რა. 1948/49 წლებში 300 არაგველის სახ. ბაღის გაფართოებისას გამოვლენილი ნაშთები გათხარა ივ. ჯავახიშვილის სახ. ინსტიტუტის ექსპედიციამ. აქ აღმოჩნდა მძლავრი საწარმოო კომპლექსი (სათუნე მოჭიქული თიხის ჭურჭლით და აგრეთვე სათუნე წარმოების მცირეოდენი ნაშთებით)^[8].

1966 - 1967 და 1969 წწ. ჩატარდა არქეოლოგიური გათხრები თბილისის დედაციხეზე ივ. ჯავახიშვილის სახ. ინსტიტუტის და თბილისის მუზეუმის გაერთიანებული ექსპედიციის მიერ^[9]. ჯერჯერობით გამოვლენილი ნაშთების დიდი უმეტესობა გვიანი შუა საუკუნეების ხანას ეკუთვნის, მაგრამ მონაპოვარში გამოიყოფა შუა ფეოდალური ხანის მოჭიქული და მოუჭიქავი თიხის ჭურჭელიც (შედარებით მცირერიცხოვანი). ამას გარდა, შენობების ნაშთებს შორის აღსანიშნავია 1966 წ. გამოვლენილი დიდი თლილი ქვებით შემოსილი და უხვად მოჩუქურთმებული ოდესღაც ფრესკიანი ტაძრების ნაშთი, რომელიც XII - XIII და უფრო კი XIV საუკუნეებს მიეკუთვნა.

თელავში 1962 წლიდან წარმოებს მცირე მასშტაბის გათხრები. სადღეისოდ არქეოლოგიურად ყველაზე საყურადღებო ძეგლები სწორედ შუა ფეოდალურ ხანას მიეკუთვნება^[10]. ეს არის უპირველეს ყოვლისა, თელავის უძველესი (X - XI სს. კვირიკე დიდის მიერ აგებული) ციხე “ძველ გალავნად” წოდებული. მის შიგნით

აღმოჩნდა (1968წ.) მერმინდელი - შუა ფეოდალური ხანის - ბურჯებიანი სასახლის (?) ნაშთი.

ჯერჯერობით არქეოლოგიურად უფრო შინაარსიანი გამოდგა განათხარი “ძველი გალავნის” ახლოს, სადაც, ჩანს, ხელოსანთა უბანი ყოფილა თავის დროზე. ძირითადი მასალა აქაც შუა ფეოდალურ ხანას მიეკუთვნება და წარმოდგენილია ტიპური მოუჭიქავი და მოჭიქული ჭურჭლით, მინის სამაჯურებით და ა. შ. აქვე აღმოჩნდა სათუნე ნაშთები და მისი ნაწარმიც.

უჯარმაში სამ წელიწადს აწარმოვა თხრა ივ. ჯავახიშვილის სახ. ინსტიტუტისა და თბილისის სახ. უნივერსიტეტის გაერთიანებულმა ექსპედიციამ^[11]. მუშაობა მიმდინარეობდა ვახტანგ გორგასლისეულ ივრისპირა ციხე-დარბაზის შიგნით. თხრამ დაადასტურა ამ ძველი ნაგებობის ძლიერ შესამჩნევი აღდგენა-გადაკეთება. ყველაზე მძლავრად წარმოდგენილია XII საუკუნის კულტურული ფენა (მოუჭიქავი და მოჭიქული კერამიკა, მინის სამაჯურები და სხვ.) იმის ნაშთებიც კია, რომ უჯარმაში უწარმოებიათ თიხის ჭურჭელი.

ივრის სიონში, რომელიც ისტორიულ ჟალეთს უნდა უდრიდეს, 1962 წელს, ივ. ჯავახიშვილის სახ. ინსტიტუტის ექსპედიციამ გათხარა ვრცელი და მრავალფეროვანი სამაროვანი, რომელიც შედგებოდა ადრე, შუა და გვიანი ფეოდალური ხანის სამარხებისაგან. შუა ფეოდალური ხანის სამაროვნის მოცულობა, სამარხების სიმჭიდროვე, მათი ინვენტარის შედგენილობა იმას მოასწავებს, რომ ამ ეპოქაში მნიშვნელოვანი ქალაქური სამოსახლო ყოფილა ჟალეთის მხარეში^[12].

ჯავახეთის ახალქალაქში (ჯავახეთის მტკვრისა და ახალქალაქის წყლის შესართავთან) ივ. ჯავახიშვილის სახ. ინსტიტუტის ექსპედიციამ ორგზის - 1960 და 1968 წლებში აწარმოვა თხრა მიტოვებულ ციხე-ქალაქში, ახლანდელი ქალაქის გვერდით^[13]. ისტორიული ცნობის მიხედვით, ქალაქი თუმცა საუკუნეში დაარსებულა, მაგრამ თხრამ გამოავლინა უფრო ადრინდელი სამოსახლოს ნაშთებიც და მერმინდელიც (XVI - XIXსს.) მთავარი მაინც შუა ფეოდალური ხანის ქალაქის ნაშთები გამოდგა. იმდროინდელი გალავნისა და გოდოლ-ბურჯების თავდაპირველი ნაშენობა, შიდაციხის ასეთივე ნაშენობა და არქეოლოგიური მონაპოვრის უდიდესი, თანაც უმნიშვნელოვანესი ნაწილი (კერამიკა, მინა, მონეტები).

ნასოფლარები. ნასოფლარების შესწავლას საფუძველი ჩაუყარა ივ. ჯავახიშვილის სახ. ინსტიტუტის ქვემო ქართლის ისტორიულ-არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ (1948/49 წწ.). 1949 წ. გაითხარა რამდენიმე გლეხური სახლის ნაშთი თეთრი წყაროს რაიონში, ნაჭივჭავებსა და ნადარბაზევში (ნასასახლევის გვერდით)^[14]. ამავე დროს აღნიშნულ რაიონში აღირიცხა ასიოდე მსგავსი ნასოფლარი, რომელიც შეიცავდა შუა ფეოდალური ხანის მძლავრ კულტურულ ფენებს^[15].

ქვემო ქართლის მეორე კუთხეში - ბოლნისის რაიონში 1957/66 წწ. გაითხარა ნასოფლარები, რომელთა შორის 4 გამოდგა მთლიანად ან ნაწილობრივ რუსთაველის ხანისა: მადნეულის გორასთან, სარკინეთის ერთ უბანზე, (“თაქქილისა”), თალაშსა და ისპიანში (კაზრეთთან)^[16]. სადღეისოდ უკეთესად არის

დამუშავებული და გამოქვეყნებული განათხარები თეთრი წყაროს რაიონში და სწორედ ისინი ედება საფუძვლად და ნიმუშად შუა ფეოდალური ხანის ქართული ნასოფლარების შესწავლას.

მდ. ჭივჭავის ხეობაში და ბედენის ზეგანზე გათხრილი თუ მხოლოდ მოსინჯული ნასოფლარები ყველა XI - XIII სს. მიეკუთვნება, ხოლო სოფელთა უდიდესი განვითარება - XII - XIII საუკუნეებს. თითოეული სახლ-კარი შედგება 5 - 6 შენობის, ეზოს, კალოსი და პირუტყვის სადგომისაგან. გლეხთა მიერ ნახმარ რიგიან თიხის ჭურჭელს შორის საკმაოდ მრავლად არის მოჭიქული. შენობები აგებულია ამ კუთხისათვის ჩვეული გეგმით და შავი ქანის დიდრონი ლოდებით.

ერთი თავისებური ნასოფლარი, ჯავახეთის კლდეებში შემორჩენილი ქვაბ-საცხოვრისებით (X - XV სს.) გამოქვეყნებული აქვს არქიტ. გ. გაფრინდაშვილს^[17]. მათი დანიშნულება იყო გაემნელებინა მტრისათვის საცხოვრისში შეღწევა, ქვაბთა სარკმლები ზოგი სათვალთვალთა, ზოგი საბრძოლველად განკუთვნილი. გამოიყოფა სხვადასხვა ტიპის ქვაბოვანი სახლები.

მ ც ხ ე თ ის ე ქ ს პ ე დ ი ც ი ა მ 1957 წელს მცხეთასთან, კოდმანის ნასოფლარის აღმოსავლეთით აღმოაჩინა შუა ფეოდალური ხანის გლეხის დარბაზული სახლ-კარის ნაშთები. 1963 - 1964 წლებში მთა-ქართლის ექსპედიციის არმაზის ხევის რაზმმა არმაზის მონასტრის ეზოსა და მის ირგვლივ გამოავლინა შუა ფეოდალური ხანის ნამოსახლარი ქვითა და თიხით ნაშენი სახლების ნაშთებით, მოჭიქული და მოუჭიქავი ჭურჭლით, მინის სამაჯურებით, მონეტებით, ქიმებიანი კრამიტებით და სხვ. ნამოსახლარის ხნოვანება, ჩანს, განსხვავებით ბევრი სხვა განათხარისაგან, XIV საუკუნეში შემოდის^[18].

ნასასახლეები. შუა ფეოდალური ხანის საქართველოს საზოგადოების ზედა ფენის საერო ნაგებობათა ნაშთები მკაფიოდ ასახავენ იმდროინდელი ხუროთმოძღვრების, დეკორატიული ხელოვნებისა და სამშენებლო საქმის მიღწევასა და დონეს. ერთ-ერთ ასეთ ძეგლს წარმოადგენს სამეფო ციხე-დარბაზის ნაშთები სოფ. გეგუთში (ქუთაისი მახლობლად). წყაროთა ცნობით, ეს დიდი სასახლე გიორგი III-ს აუგია 1150-იან წლებში. ვახუშტი მას უწოდებს “სადგურს ზამთარს მეფეთა” მრავალპალატოვანს, თლილი ქვისას, ციხე-დარბაზს.

1936 წ. წინასწარმა არქეოლოგიურმა შესწავლამ გამოარკვია, რომ შენობის საერთო ფართობი 1700 კვ. მ-ს უდრის, რომ შუაში 200 კვ. მ. ძალზე დიდგუმბათიანი, სინათლიანი დარბაზი ყოფილა; საშენ მასალად გამოყენებულია აგური, ქვა, მოჭიქული და მოუჭიქავი კრამიტი^[19]. 1954 წელს გეგუთის სასახლის ნანგრევი გაიწმინდა და ნაწილობრივ აღდგენილ იქნა კიდევ.

1949 წ. ქვემო ქართლის ისტორიულ-არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ სამშვილდის ნაქალაქარის მახლობლად, მდ. ჭივჭავის აღმა, ტყეში გათხარა სასახლის ნანგრევები, რომელსაც ვახუშტი ნ ა დ ა რ ბ ა ზ ე ვ ს , თამარ მეფის სასახლეს უწოდებს. არქეოლოგიურმა გათხარამ დაადგინა, რომ სასახლის უდიდესი “ბინადრობის” დრო უფრო XII - XIII სს. მოდის (მრავალრიცხოვანი მოჭიქული ჭურჭელი, მინის სამაჯურები, ლაშა გიორგის სპილენძის ფული)^[20].

სასახლე შედგებოდა დიდი და მცირე დამხმარე ნაგებობისაგან, რომელთაც ირგვლივ ერტყა სამჭიმურიანი მაღალი გალავანი. ამრიგად, შემოზღუდული იყო 16000 კვ. მ გალავანი, ნაშენი ანდეზიტ-ბაზალტის ქვითა და კირით. მთავარ

ნაგებობას ექვსი სარკმელი ჰქონია და დახურული ყოფილა ბრტყელი, ქიმებიანი კრამიტით.

ნამონასტრევები, აკადემიები. ცნობილია, თუ რა მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ შუა საუკუნეებში (კერძოდ, ფეოდალურ საქართველოში) დიდრონი მონასტრები როგორც მძლავრი მიწათმფლობელი და, საერთოდ, სამეურნეო და თან პოლიტიკური და იდეოლოგიური ორგანიზაციები, სწავლა-განათლებისა და მწიგნობრობის კერები, რომლებიც სამეფო ხელისუფლების დიდი და შეუწელებელი ზრუნვის საგანს წარმოადგენდნენ.

მონასტრებმა დაგვიტოვეს ხუროთმოძღვრებისა და სამშენებლო დეკორატიული ხელოვნების ძეგლები და გასათხრელად ნაყოფიერი კულტურული ფენები.

არქეოლოგიურად ნაწილობრივ შესწავლილია გუდარეხის, გელათისა და იყალთოს ნამოსტრევები და აგრეთვე ამ ორი უკანასკნელის ანსამბლში შემავალი აკადემიებად მიჩნეული ნაგებობათა ნაშთები. გაუთხრელად, მაგრამ ხელშესახებად აქვს აღწერილი ნიკო მარს ჭოროხის სათავეებში შემორჩენილი რამდენიმე სამონასტრო ანსამბლი^[21].

გ უ დ ა რ ე ხ შ ი თხრა ჩატარდა 1938 - 1939 წწ. გაითხარა საერთო ფართობის 2/3^[22].

გუდარეხი მდებარეობს ქვემო ქართლში (მდ. ალგეთის აუზში) დღევანდელი თეთრი წყაროს რაიონში, ცენტრიდან ჩრდილო-დასავლეთით 7 - 8 კმ-ის დაშორებით. გუდარეხის მონასტერი მისი წარწერების მიხედვით აგებულია XIII საუკუნეში რუსუდანის თაოსნობით.

ძირითადი ანსამბლი - მონასტრის ერთნავიანი ტაძარი და მასთან დაკავშირებული ნაგებობანი - მოქცეულია ბურჯებიანი ზღუდის შიგნით, ხოლო მის გარეთ არის მცირე ნასოფლარი, ტაძარიც, სამრეკლო-ჭიშკარიც და ზღუდეც დიდრონი, ლამაზი ქვათლილებითაა შემოსილი.

გათხრების შედეგად გამოვლინდა მთელი რიგი შენობების ნაშთები, დაზუსტდა მათი გეგმები, თარიღები. ასეთ შენობებს მიეკუთვნება გუდარეხის სასახლე თავისი მარნით, პილასტრებიანი ნაგებობა, ჩუქურთმიანი შენობის კომპლექსი, საჯინიბო, პილასტრებიანი კედელი, სენაკები, ზღუდის ჭიშკარი და სხვ. არქეოლოგიურმა გათხრამ, მოპოვებულმა მასალამ (კერამიკა, მინა, რკინის ნივთები, მონეტები და სხვ.) მკაფიოდ გამოაცალკევა ორი კულტურული ფენა, რომელთაგან უძველესი უშუალოდ კლდეზე მდებარე, XII - XIII სს. თარიღდება. განსაკუთრებით ყურადსაღებია უტყუარი ნიშნები შიგ სამონასტრო სამოსახლოში თიხის ჭურჭლის წარწერებისა (წარმოების ნაშთები და ნახევარფაბრიკატები).

გ ე ლ ა თ ი ს - დავით აღმაშენებლის მიერ დაარსებული და შემდგომ არაერთგზის განაშენიანებული - მონასტერი მრავალმხრივ არის შესწავლილი, მაგრამ არქეოლოგიური მუშაობა (ისიც მხოლოდ გაწმენდა^[23]) შეეხო მხოლოდ ერთ შენობას ამ ანსამბლისა, რომელთაგან სხვანი დღესაც მთელი დგანან. ჯერ კიდევ ე. თაყაიშვილმა დაასკვნა, რომ გელათში უნდა ყოფილიყო უმაღლესი სასწავლებელი, აკადემია და მის ხელმძღვანელს უნდა რქმეოდა "მოდვართ მოძვარი"^[24]. 1945 წელს ს. ყაუხჩიშვილის მიერ ჩატარებულმა ზემოაღნიშნულმა მუშაობამ განამტკიცა ეს აზრი და სახელდობრ აკადემიად მიგვაჩვენებინა გრძელი, სასარკმლე თაღების

მქონე დარბაზი. დარბაზს შესასვლელად აქვს მოხდენილი ოთხსვეტიანი სტოა, რომელიც დამშვენებულია ჩუქურთმით და ლომის გამოსახულებით. მთავარი, დიდი შემორჩენილი სენაკის კედლების გასწვრივ ჩამოყოლებულია ქვის მთლიანი განიერი მერხები, ხოლო შუაში - მარმარილოს საჯდომი (მოდვართა კათედრა?). კედლებში დატანებულია თახჩები. შენობის სახურავი ორფერდა ყოფილა. შენობას ჰქონია სხვა სენაკებიც, რომლებიც მთელ სისტემას ქმნიდნენ. აკადემიის ნანგრევების გაწმენდას არქეოლოგიური მონაპოვარი არ მოუცია.

ი ყ ა ლ თ ო ს (თელავის მახლობლად) სამონასტრო ანსამბლში ნავარაუდები აკადემიის შენობა გაცილებით უფრო დანგრეული და გაუსახურებელია. ამ შენობის ასეთ განსაზღვრას არ იზიარებდა ე. თაყაიშვილი^[25]. გ. ჩუბინაშვილი მას პირობითად მიიჩნევდა აკადემიად. შენობა მიდგმულია გალავანზე. იგი მოგრძო, მრავალსენაკიანი და ორსართულიანია, რომელსაც გვერდით მარანი ახლავს. შენობა გაიწმინდა ორჯერ და თან არქეოლოგიური მეთვალყურეობის ობიექტად იქცა 1938^[26] და 1966^[27] წლებში. ორივეჯერ მრავლად აღმოჩნდა მოუჭიქავი და მოჭიქული ჯამ-ჭურჭელი, სადა და წარწერიანი კრამიტები ტიპური შუა ფეოდალური ხანისა.

სახიზარი და სხვა ქვაბები. სახიზარ ქვაბთაგან, უპირველეს ყოვლისა, აღსანიშნავია ხვამლის, ბეთლემისა და თრეხვისა.

ხ ვ ა მ ლ ი ს ქვაბები ნაკვეთია იმერეთ-ლეჩხუმის საზღვარზე აღმართული კირქვის ვეება კლდეში, ბუნებრივ მღვიმესა და მის ირგვლივ. წერილობითი წყაროები და ხალხური თქმულებები მათ სახელმწიფო ქონების სამალავად მიიჩნევენ^[28]. ალპინისტურ-არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ^[29] გამოარკვია, რომ მთავარი კარსტული წარმოშობისა გაფართოებული ქვაბი (რომელშიც წყარო გამოდის) წინიდან ამოზღუდული ყოფილა ქვითკირის მკვიდრი კედლით, რომელშიც დატანებულია სხვადასხვა სიმაღლეზე მყოფი სარკმლები და საჭვრეტები. შიგ ორი-სამი სართული ყოფილა გამართული. ამ ქვაბს ზემოთ, კლდეში, გამოჭრილია მცირე, უაღრესად ძნელად შესასვლელი ქვაბი, რომელშიც უნდა შენახულიყო საჭურჭლე. ქვემოთ, კლდეში, გამოჭრილია გრძელი და განიერი ბაქანი, თავის დროზე წინიდან აზღუდული და განივრად დატიხრული ეს მრავალსენაკიანი, ქვითკირ-აგურით ამოყვანილი ნაგებობა მცველი რაზმის სადგომად არის მიჩნეული. ამ ბაქანზე თხრისას თავი იჩინა კერათა ნაშთებმა და ჩვეულებრივმა მოუჭიქავმა კრამიკამ. ესოდენ მიუვალი საგანძურის მოწყობა უფრო XIII საუკუნეში უნდა ვიგულისხმოთ, როდესაც საქართველოში განუწყვეტელმა შიშინობამ დაისადგურა (ჯალალ ად-დინი, მონღოლები).

კიდევ უფრო მნიშვნელოვანი იყო მცინვარწვერის სიპ კლდეში 4199 მეტრ სიმაღლეზე გამოკვეთილი ბ ე თ ლ ე მ ი ს ქ ვ ა ბ ი, რომლის რკინით შეჭედილი კარი მხოლოდ მისგან გადმოკიდებული ჯაჭვით იღებოდა. ეს ქვაბი “სვეტიცხოვლის სამკაულის სახიზარი” ყოფილა დიდი შიშინობის დროს. მთავსვლელთა ექსპედიციამ 1948 წელს მაიღონ ეს ქვაბი. ანდეზიტ-ბაზალტის კლდოვან კედლებთან ჩამოსაჯდომებია გამოკვეთილი; ერთ კედელთან დგას ტრაპეზის ქვა, რომელზედაც ჯვარია ამოჭრილი. აღმოჩნდა რამდენიმე საგანი: ვერცხლით მოჭედილი და წმინდანებით მოხატული XI - XIII სს. დროშის თავი, შანდლის ძირი (VII - VIII სს.) და სხვ. ეტყობა, XIII საუკუნეშიც იქნებოდა გამოყენებული ეს სწორუპოვარი სახიზარი სვეტიცხოვლის ქონებისათვის.

ქარელის რაიონის სოფ. თ რ ე ხ ვ შ ი, მტკვრის მარჯვენა შენაკად ხვედურულას ნაპირზე, საკმაოდ მაღლა აღმართულ კლდეში არის ქვაბები. იქ

შესაღწევად ალპინისტური ტექნიკა დასჭირდათ მთასვლელებსა და სპელეოლოგებს. წინიდან ამოშენებულ ერთ ქვაბში აღმოჩნდა სტელა, რომელზედაც მოხდენილი ქართული ასომთავრული წარწერაა ამოკვეთილი. წარწერა ეკუთვნის რუისის ტაძრის XI საუკუნის ეპისკოპოსს ლეონტი მროველს, რომელსაც სახიზარი მოუწყვია აღნიშნულ საუკუნეში “დიდი თურქობის” დროს^[30]. ეს ყოველმხრივ დიდად ყურადსაღები აღმონაჩენია. არქეოლოგიური მონაპოვარი კი უმნიშვნელო გამოდგა. წარწერა 1066 წლით თარიღდება და შემდეგს ღალადებს: “მე, ლეონტი მროველმან დიდითა მოჭირვებითა აღვაშენე ესე ქუაბი ხატისათვის ღმრთეებისა და დღესა ჭირისასა ნავთსაყუდელად რუისისა საყდრისა შვილთათვს ჟამთა შინა აღფ-არსლან სულტანისაგან ოხრობისათა”.

დასასრულ, ორი სიტყვით უნდა გავიხსენოთ ისეთი შესანიშნავი ქვაბოვანი ძეგლები, როგორცაა: უფლისციხის ქალაქი (იქ შედარებით უფერულია იმ დროის ფენა), ვარძიის ქვაბოვანი მონასტერი (არსებითად იმ დროს გამოკვეთილი) და დავით გარეჯელის ქვაბოვანი მონასტრები. ვარძიაში ჩატარდა ორი არქეოლოგიური კამპანია (1970 - 1971წ.), გაითხარა 15 გამოქვაბული. დადასტურებულია ორი კულტურული ფენა XII - XIII სს. და XIV - XVI სს. აღმოჩენილია მოუჭიქავი და მოჭიქული კერამიკის მრავალრიცხოვანი ფრაგმენტები, მათ შორის კერამიკული წუნის ნაშთები. გამოვლინდა რკინის ნივთები და ისრისპირები, ნახევარსფერული სხმულები, წიდა და სხვ.^[31]

დავით გარეჯელის ქვაბოვანთა არქეოლოგიური შესწავლა უკვე იწყება და ამით ქვაბოვანი ძეგლების ისტორიას მომავალში ახალი სინათლე მოეფინება.

ჰიდროტექნიკური ძეგლები. ჰიდროტექნიკური ძეგლები ორნაირია - წყალსადენები და არხები. არქეოლოგიური კვლევა-ძიება მეტ-ნაკლებად ორივეს შეეხო.

წყალსადენთაგან პირველად შესწავლილ იქნა ს ხ ა ლ ტ ბ ა - შ ი ო მ ღ ვ ი მ ი ს წყალსადენი, რომელიც სოფ. სხალტბიდან აწვდიდა მანამდე დიდ “იწროებაში” მყოფ წყაროს წყალს შიომღვიმის მონასტერს. წყალსადენი, შემორჩენილი სიგელის მიხედვით, გაუყვანიათ 1199 - 1202 წწ. თამარის მწიგნობართუხუცესის ანტონ ჭყონდიდელის თაოსნობითა და სახსრებით, 2 კილომეტრზე, მთაში გავლა-გახვრეტით. შესწავლამ გამოარკვია, რომ მიუხედავად მკვეთრად განსხვავებული რელიეფისა, ეს სამუშაო ძალიან მაღალ ტექნიკურ დონეზე ჩაუტარებიათ. სხალტბა-შიომღვიმის წყალსადენი ერთ-ერთი მჭევრმეტყველი ძეგლია იმდროინდელი ქართული საინჟინრო ხელოვნებისა^[32]. წყალსადენს ორი ტრასა ჰქონია მონასტრისათვის და თვით სოფლისათვის. მილებში წყალს დინებით უმოძრავია, ყოველგვარი წნევის გარეშე, დღე-ღამეში 243000 ლიტრის ოდენობით (მონასტრისაკენ) და 86400 ლიტრის ოდენობით (სოფლისაკენ). წყალსადენის ტრასას გარკვეულ მანძილზე დატანებული ჰქონია საკონტროლო სპეციალური ჭურჭლები - თანგირები. საქმის ორგანიზაციის დახასიათებისათვის ისიც აღსანიშნავია, რომ წყალსადენის გამართვის შემდეგ ორი კომლი გლეხისათვის დაუკისრებიათ “სამსახური მის წყაროისი”, ისე რომ თითო სახლიდან თითო შვილი “ქუქანკად” უნდა გაზრდილიყო და მათ უნდა მეკაზმათნ ხოლმე წყალსადენი.

სხვაგვარი გამოდგა იმავდროული სასახლის წყალსადენი ნ ა დ ა რ ბ ა ზ ე ვ შ ი , სამშვილდის მიდამოებში^[33]. იგი შემოდიოდა ზემოაღწერილი სასახლის გალავნის ქვეშ, შორიახლოს გაუვლიდა წინა მხრიდან სასახლეს და შედიოდა ქართული აგურით ამოყვანილ აუზში. სათავე მიკვლეულ იქნა

ნადარბაზევიდან რამდენიმე კილომეტრზე, მთაში. ტრასა ჩამოდიოდა მცირედ ჭაობნარ დაბლობზე და შემდეგ აღიმართებოდა სასახლის მაღლობზე, რომელიც 70 მეტრზე უფრო დაბლაა, ვიდრე სათავე, ამიტომ წყალი დაწნევით მოედინებოდა. შესაბამისად თავისებურია მილსადენიც, რომელსაც მუდამ უნდა გაემლო ამ ჭარბი წნევისათვის. მისი კვეთი მთელ სიგრძეზე თანდათან მცირდება. მილსადენი მიკლაკნილ-მოკლაკნილია, (მკლავების მეშვეობით), რადგან ეგუება კლდოვან რელიეფს. მილები სქელია და ხვრელი ძალიან ვიწრო აქვს, რათა წყლის წნევა გაძლიერებულიყო აღმა დინების გასაადვილებლად. თანგირები ტრასას არ ჰქონია. მილსადენი მოთავსებულია ვიწრო, ფილაქვებით შემოზღუდულ-გადახურულ კალაპოტში. რბილ ნიადაგში მილსადენი ღარისებრი კრამიტით გადახურული და დულაბით გარშემოსილია. ეს წყალსადენიც კიდევ ერთი მოწმობაა ჰიდროტექნიკური მშენებლობის ძალიან მაღალი დონისა რუსთაველის ხანის საქართველოში.

წყალსადენის ნაწილი გამოვლინდა 1963/64 წლებში არმაზის ხევის მონასტრის მახლობლად, რომელიც ჯერ კიდევ ბოლომდე არაა გათხრილი^[34].

იმდროინდელი წყალსადენმშენებლობის კიდევ ერთი შესანიშნავი ნიმუშია ვარძიის ქვაბოვანი წყარო, რომლის სათავეც ხევშია, მტკვარგაღმა 6 კილომეტრზე, მილსადენი თითქმის მთელ სიგრძეზე მიუყვება კლდეში გაჭრილ გვირაბს, ე. ი. იგი მტრისათვის უჩინარი იქნებოდა, წყალი სულ თვითდინებით მოედინებოდა^[35]. შესწავლილია წყალსადენები დავით გარეჯელის ქვაბოვან მონასტრებში და მრავალ სხვა პუნქტში.

იმდროინდელი სარწყავი არხებიდან მეტ-ნაკლები არქეოლოგიური დაკვირვებისა (და არა გათხრის) და საინჟინრო-ჰიდროტექნიკური შესწავლის საგნად ჯერჯერობით მხოლოდ სამი იქცა: ალაზნის, სამგორისა (ორივეს გაყვანას წერილობითი წყაროები თამარ მეფეს მიაწერენ) და გრემისა.

ალაზნის რუს სათავე მიკვლეულია ალავერდის ტაძრის ახლოს. იგი მიედინება ველისციხე-ბაკურციხე-არხილოსკალომდე, სადაც ისევ ალაზანს ერთვის (სიგრძე 119 კმ. მორწყავდა 53000 ჰექტარს). ასეთი არხის გაყვანა დღესაც რთულია და მეტადრე რთული იქნებოდა იმ დროს. ვარდნა მცირე ჰქონია და არაფერს წალეკავდა. წყალგამტარიანობით უდრიდა ალაზნის თანამედროვე არხს^[36].

სამგორის “თამარისეული” რუს უშუალო კვალი არსად შემორჩენილა, მაგრამ ფიქრობენ, რომ ერეკლე მეორის მიერ დაწყებული და უსახსრობის გამო შეწყვეტილი, ხოლო ვორონცოვის დროის ინჟ. ბაგრატიონის მიერ დამთავრებული სართიჭალის 20 კმ სიგრძის არხი საუკეთესო ვარიანტია ტრასისა^[37].

გრემის არხი გაყვანილი ყოფილა ლოპოტის ზევიდან ნაფარეულზე გავლით, რომელსაც სათავესთან ჯებირი ჰქონია, რათა ხევეს არ წაეღეკა. გზად რუსხმულებით ან საგუბრებით გადალახავდა ხევეს, მორწყავდა 4000 ჰექტარს, მაგრამ ამდენი სარწყავი არ ჰქონია და დანარჩენი ჩადიოდა გრემში სახარჯოდ, გვალვაში ერთი ხევის წყალს დაუმატებდნენ. არხი ერთი ხეობიდან მეორეში გადადიოდა, რაც დიდ სირთულესთან არის დაკავშირებული. არხს მიაკუთვნებენ XII - XIII სს., რისთვისაც იმოწმებენ ხალხურ გადმოცემას - თამარისეულია^[38].

წარმოების ნაშთები. ეს ის ჯგუფია არქეოლოგიური ძეგლებისა, რომელნიც, ნასოფლარებისა არ იყოს, სულ ამ 20 წლის წინ მოექცა პირველად ქართული არქეოლოგიის საგანგებო ყურადღების არეში. ეს მოხდა ძველ თბილისში, სადაც არქეოლოგიური გათხრების შედეგად გადაიხსნა ძალზე მეტყველი ნაშთები სათუნე და ნაწილობრივ აგრეთვე მინის წარმოებისა^[39].

300 არაგველის ბაღში ქალაქის გალავანზე (თაბორის მთიდან მტკვრამდე ჩამომავალ კლდეზე) გამოვლენილ იქნა შიგნიდან მიშენებულ სახელოსნოთა ნაშთები: 7 სათუნე ქურა, მათში ჩარჩენილი თიხის სოლები, კაკვები და მზა მოჭიქული ჯამები თუ სხვა ნაწარმი; ცალკე დაწყობილი ნახევარფაბრიკატები, ზოგიერთი ხელსაწყო, ნედლეულის ნაშთები და დიდძალი მრავალფეროვანი გადანაყარი, რომელშიც უამრავი წუნია. ყოველივე ამას მრავლად ახლავს თან ლითონის ფული, თითქმის მხოლოდ ქართული, რომლის უმეტესობა რუსუდანის მიერ არის მოჭრილი, რის გამოც მთელი ეს განათხარი მისი ეპოქით გვითარილდება. წარმოების გადანაყარში მრავლად იყო გამორეული მინის ნაღეწი და წუნი. ეს გვადლევს უფლებას სათუნე სახელოსნოს გვერდით, სულ ახლოს ვიგულისხმოთ მინის სახელოსნოც, სადაც ჭურჭლეული და სამაჯურები უწარმოებიათ.

ეს საწარმოო კომპლექსი, როგორც ზემოთ ითქვა, განადგურებული ყოფილა ისე მოულოდნელად, რომ მუშაობა შუა გზაზე შეწყვეტილი, ხოლო ერთი კაცი - ალბათ ხელოსანი - ჩაკლულიც ჩანს. დანახშირებულ ნანგრევებში აღმოჩნდა მისი ჩონჩხი 122 მონეტის (რუსუდანის ფული) თანხლებით.

საბოლოოდ ხერხდება დადგენა მოჭიქული თიხის ჭურჭლისა, კერძოდ, ფაიანსისა და სამშენებლო კერამიკის (კრამიტის, შორენკეცების) ტექნიკის და ტექნოლოგიის, რაც უჭველად მაღალი მხატვრულ-ესთეტიკური დონისაა. განათხარში ჩანს, რომ ჩვენს წინაშეა ჩამოყალიბებული ტექნიკურ-მხატვრული სკოლა ხელოსნებისა, რომლებიც “ამქრულად” შეამხანაგებულნი შრომობენ. მათ ნაწარმში გამოირჩევა რამდენიმე განსხვავებული ხელი. ეს განათხარი, გარდა იმისა, რომ შუა საუკუნეთა საქართველოს წარმოებითი არქეოლოგიის პირმშოა, მრავალმხრივ საყრდენ და, რაც მთავარია, საიმედო დამათარილებელ ძეგლად იქცა რუსთაველის ხანის ნივთიერი კულტურის ძეგლთა შორის.

ამ ბოლო დროს დმანისის ნაქალაქარშიც იჩინა თავი სათუნე სახელოსნოს ნაშთებმა და დადგინდა, რომ იქ ძალიან კარგი ფაიანსის ჭურჭელიც უკეთებიათ^[40].

ასეთივე მეტყველი ძეგლი გამოდგა მინის საწარმოს ნაშთები ნატბურში (მცხეთის რაიონის სოფ. ნიჩბისის მიდამოები), რომელიც გათხარა ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის ექსპედიციამ ნ. უგრელიძის ხელმძღვანელობით. 1957, 1959 - 1960 წწ. განათხარმა გამოავლინა მინის სადნობი ღუმელი, ანუ თავარა, მინის ნაირ-ნაირი ჭურჭლისა და სამაჯურების მრავალრიცხოვანი ნატეხები, ზოგიერთი ხელსაწყო, დიდძალი წუნი და გადანაყარი^[41]. გადანაყარში გამორეული მონეტის მიხედვით სახელოსნოს ხნოვანება შეიძლება XIV საუკუნეში შემოდიოდეს. ტექნოლოგიურად და მხატვრულადაც სახელოსნო რიგიანად გამოიყურება. ნამდვილად შუა ფეოდალური ხანის შესაფერისი წარმოება მონღოლების მძიმე ეპოქაშიც განაგრძობს არსებობას და ამასთან არ ეტყობა დაქვეითება.

დიდად დაწინაურდა სამთამადნო და მეტალურგიული წარმოების არქეოლოგია მისი წამომწყების ი. გმელიშვილის ხელში. მან დიდი მუშაობა ჩაატარა ქვემო ქართლსა და აჭარაში და რამდენიმე ნაკვლევიც გამოაქვეყნა. მისი ყურადღების არეში მოექცა რუსთაველის ხანის ძეგლებიც^[42]. ქვემო ქართლში ამ მხრივ განსაკუთრებით ნაყოფიერი გამოდგა კვლევა-ძიება ბოლნისის რაიონში, რომელიც სათანადო მადნეულით (კერძოდ, ჰემატიტით) სიმდიდრის გამო ადრეული რკინის ხანიდან XX საუკუნემდე და მეტადრე ფეოდალურ ხანაში, წარმოადგენდა ქართული სახელმწიფოს ძირითად “სარკინეთსა” და საჭურვლის წარმოების საიმედო საყრდენს. იქ გეოლოგიურმა ძიებამ ბევრგან გამოავლინა

ძველი სამთო გამონამუშევრები. ერთი მათგანი იყო რკინისწყალზე, სადაც 1948 წ. ჩატარებულმა თხრამ გამოარკვია, რომ ინტენსიურად ხდებოდა მადნის მოპოვება სწორედ XI - XII სს. მეტალურგიული (რკინის მადნის დასაწვავ-გამოსადნობი) დიდი ქურის ნაშთი აღმოჩნდა ნასოფლარ გონბათში. იგი ქვით არის ამოყვანილი და რთული აღნაგობა აქვს. ოთხ სხვა ადგილასაც აღმოჩნდა ასეთი ქურები, რაც მოწმობს, რომ რკინის დნობას დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა იმ ქვეყანაში. მაგრამ ასეთი ქურები ვერ ეყოფოდა იმ დიდძალ მადანს, რომელიც მალაროებიდან ჩანს გამოტანილი (ყოველ მათგანში თითო ჰორიზონტზე 20000 კუბმეტრი). ბოლო დროს აღმოჩნდა კიდევაც სოფ. კაზრეთთან მადანმოპოვების ისეთი მასშტაბის შესატყვისი დიდი ქურა, რომელიც მსოფლიო წარმოებითს არქეოლოგიაშიც კი უნიკალურად შეიძლება ჩაითვალოს იმ დროისათვის.

მოპოვებული დეტალების მიხედვით ქურებს საბერველებით ამუშავებდნენ. მადანი ადგილობრივ უნახავთ. “დამწიფებულ” ლუგებს წინა კედლის დაშლით იღებდნენ დიდძალი წიდის მიხედვით. იმ სახელოსნოში 1000-ოდე ტონა რკინა უნდა იყოს გამოდნობილი.

იქვე არის პატარა ცილინდრული ქურები XIV საუკუნისა. გამთხრელი ფიქრობს, რომ XI - XII სს. შემდეგ მეტალურგია ქვეითდება და მცირე ქურებზე გადადიან.

ბ. ყოფისა და კულტურის სურათის მონახაზი

როგორც დავინახეთ, არქეოლოგიური ძეგლები, როგორც ამ შემთხვევაში ჩვენი შემეცნების წყაროები, საკმაოდ მრავლადაც არის გათხრილ-შესწავლილი, ნაირ-ნაირიცაა და მეტყველიც.

რა უმნიშვნელოვანეს დასკვნებს გამოგვატანინებს ამ წყაროთაგან მიღებული ცოდნა?

შუა ფეოდალურ ხანაში, მიუხედავად საქართველოს საერთო უდიდესი ძლევამოსილებისა და ნივთიერი სიღონივრისა, როგორც ცნობილია, სოციალური ჭიდილი საკმაოდ მწვავედ მიმდინარეობს და არქეოლოგიაც გვამცნობს, რომ საზოგადოების სხვადასხვა ფენის შეძლებულობაში საკმაოდ მძაფრი კონტრასტებია. თან ისიც უნდა დავძინოთ, რომ წერილობითი წყაროების მიხედვით ცნობილი გ ლ ა ხ ა კ თ ა ფენა არქეოლოგიურ მასალებში არ აისახება. მიუხედავად ყოველივე ამისა, უეჭველია ფეოდალური საქართველოს საერთო ნივთიერი კეთილდღეობა, რამდენადაც განათხარები გვამლევენ ამის დანახვის საშუალებას. ჩანს, ეს თითქოს პარადოქსული დაკვირვება იმით უნდა აიხსნას, რომ ქვეყანა მართლაც უჩვეულო ყოველმხრივ გაფურჩქვნას განიცდის და დოვლათი უშუალო მწარმოებელთა ჩაგრულ კლასებსაც ხვდებათ მცირე წილის ოდენობით იმ სიმდიდრიდან, რომელიც ეკონომიკის, მეურნეობის აღმავლობის, ნადავლიანი ომიანობისა და სახელმწიფო შემოსავლის უჩვეულო ზრდისაგან გამომდინარეობს და ეს მცირე წილი მათ ქონებრივად წელს უმაგრებს.

ამ მხრივ განსაკუთრებით დამაფიქრებელია მიწათმოქმედ-მესაქონლეთა, მოქალაქეთა, ხელოსანთა თუ მეციხოვნე ჯარისკაცთა ნადგომი შენობების ნაშთების თხრისას დაგროვილი დაკვირვება; ის ადამიანები მკვიდრ (თუმცა კი არქიტექტურულ სამკაულსა და მეტწილად კრამიტის სახურავს მოკლებულ) ბანიან სახლებში ბინადრობდნენ, საკმაო სახნავ-სათესსა თუ სახილ-ვენახე მიწებს

ფლობდნენ და ამუშავებდნენ (მოქალაქენიც კი, რაც თვალნათლივ ჩანს, მაგ., კუხეთის რუსთავის განათხარში); რიგიანად იკვებებოდნენ (არც ნაირ-ნაირ ხორცეულს იკლებდნენ, არც პურეულსა და არც ღვინოს). ჩაცმა-დახურვაზე არქეოლოგიური მონაპოვრების მიხედვით თითქმის ვერას ვიტყვით და ეს არც არის აუცილებელი, რადგან ამ დროიდან შემორჩენილი გვაქვს ბევრი ნახატი (ფრესკული თუ მინიატურული, რომლებიც ამ მხრივ შესანიშნავად იყო გამოყენებული ჯერ კიდევ იმ არქეოლოგიურ გამოფენაზე, ივ. ჯავახიშვილის ხელმძღვანელობით რომ გაიმართა საქ. სახ. მუზეუმში 1937 წელს). სამაგიეროდ, განათხარებმა მეტადრე რუსთავისა და დმანისის სამაროვნებისამ, საკმაო წარმოდგენა შეგვიქმნა იმის თაობაზე, თუ რა და რანაირ სამკაულს ატარებდნენ მანდილოსნები, ისევ და ისევ საშუალო თუ ნაკლები შეძლების მქონენი: ნაირფერად მინის სამაჯურებს, რომლებიც შედარებით იაფია, ბრინჯაოს სამაჯურებს (ზოგჯერ მინასთან ერთად), მძივთაგან შედგენილ ყელსაბამებს (ხანდახან შიგ სპილენძის გახვრეტილ მონეტებსაც ატანდნენ), ბრინჯაოს მარტივსა და ფარაკიან ბეჭდებს (ზოგიერთ ფარაკზე ამოკაწრულია სქემატური გამოსახულება), ბრინჯაოს, ხოლო ზოგჯერ აგრეთვე ოქროს საყურეებსა და გულსაკიდებს (ამ ორი უკანასკნელის შესანიშნავი ნიმუშები გვაქვს რუსთავის ორი აკლებული სახლის ნაშთებს შორის).

განსაკუთრებით ყურადსაღებია თიხის ჭურჭლეულის მოხმარების სურათი: გარდა ჩვეულებრივი მოუჭიქავი სამეურნეო-სამზარეულო ჭურჭლისა, ეტყობა, ყველგან (სოფლებშიც) მოჭიქულს იყენებდნენ. გამოყენებულია მხატვრულიც - ჯამები; ხოლო ისეთი უძვირფასესი კერამიკა, როგორც ფაიანსია, ნაქალაქარებს გარდა, ზოგჯერ გვხვდება ნასოფლარებშიც, ოღონდ გამორჩეულ, დარბაზულ ნაგებობათა ნაშთებს შორის.

ასეთი ფართო მოხმარების საგნების შესაბამისი მოთხოვნილების დაკმაყოფილებას ემსახურებოდა (და, ამრიგად, მიმწოდებელი და მომხმარებელი ერთიმეორეს “აქეზებდნენ” და გემოვნებას უხვეწავდნენ) ფართოდ განშტოებული ქსელი ნაირ-ნაირი თიხის ჯამ-ჭურჭლის (მათ შორის ფაიანსისაც), მინის ჭურჭლეულისა და სამკაულის (სამაჯურების, ბეჭდების, მძივების) მკეთებელი სახელოსნოებისა, რომლებიც უმთავრესად ქალაქ ადგილებში მოქმედებდნენ (გადაჭრით შეგვიძლია ვიმსჯელოთ თბილისის, კუხეთის რუსთავის, სამშვილდის, დმანისის, თელავის, უჯარმის, ჯავახეთის ახალქალაქის, მცხეთის და სხვ. ასეთ კერებზე), ხოლო ზოგჯერ გვხვდება სოფლებში და მათგან დაშორებულ ადგილებშიც კი. ხანდახან უშუალოდ არცა გვაქვს მიგნებული წარმოების ნაშთები, მაგრამ ამა თუ იმ ნაქალაქარში ან ნასოფლართა ჯგუფში შემონახული თავისებური ნაწარმის მიხედვით ვმსჯელობთ ასე. ის კი არა და ცალ-ცალკე სკოლებისა და ოსტატების “ხელის” გამოცნობაც კი ხერხდება. თანდათან გამოინაკვთა ქართული ფაიანსის თავისებური სერია და მისი კეთების სავარაუდო კერები.

რაც შეეხება ლითონის საგნების, კერძოდ, ოქრო-ვერცხლის სამკაულის კეთებას, სათანადო საწარმოო კერების, ტორევიტიკული და საოქრომჭედლო სახელოსნოების შესახებ ჯერჯერობით ძალიან ბუნდოვანი წარმოდგენა გვაქვს, მაგრამ შეგვიძლია ვიგულისხმოთ ისინი თბილისს გარდა დმანისსა (XIII საუკუნის საუცხოო განძია აღმოჩენილი ოქრო-ვერცხლის სამკაულისა) და კუხეთის რუსთავშიც (ოქროს საყურე და გულსაკიდი, ვერცხლის სამკერდული ჯვარი, ბრინჯაოს ასეთივე ჯვარი და საეკლესიო ნივთებია აღმოჩენილი).

ახლა თუ ისევ კერამიკასა და მინას მივუბრუნდებით, უნდა ხაზგასმით აღინიშნოს ერთი გარემოება: რაც არ უნდა მრავალი საწარმოო კერა გამოვიცნოთ,

ხოლო მათ მიხედვით ცალკეულ ქალაქთა სკოლები და ა. შ., ისინი თითქმის ყველა არსებითად ერთგვაროვანია და მკაფიოდ გამოხატულ საწარმოო-კულტურულ ერთიანობაზე მიგვანიშნებს. სხვანაირად რომ ითქვას, დაკვირვებული არქეოლოგი მყისვე გამოასხვავებს ქართულ კერამიკულსა თუ მინის მასობრივ ნაწარმს, მიუხედავად იმისა, რუსთავიდან მომდინარეობს იგი თუ ჯავახეთის ახალქალაქიდან. განსხვავებულია იგი აგრეთვე სომხეთში, აზერბაიჯანში და მით უმეტეს, სპარსეთში აღმოჩენილი ნაწარმისაგან, როგორც ტექნიკით, ისე ფერადოვნებით. მხატვრული ჩანაფიქრით, სამკაულით (მცენარეული თუ გეომეტრიული ორნამენტით, ფრინველების, ცხოველებისა და ადამიანთა გამოხატულებით). ამ შედარებით მცირე ძეგლების გავრცელება და რავარობაც მიგვანიშნებს თავის მხრივ, რომ ქართულ ფეოდალურ სამთავროთა გაერთიანებას და მჭიდროდ შერწყმას უქმად არ ჩაუვლია და საწარმოო-მხატვრული კულტურის მხრივაც ძლიერ დაუახლოვებია ერთიმეორესთან სხვადასხვა მხარე და ქალაქი. ჯერჯერობით ამასვე ვერ ვიტყვით გადაჭრით დასავლეთ საქართველოს შესახებ, სადაც, მაგ., კერამიკა, აღმოსავლურისაგან თავისებურებით გამოირჩევა.

ამასთან დაკავშირებით ისიც უნდა ითქვას, რომ მონაპოვარი კერამიკისა და მინის მცირე, ხოლო ფაიანსის დიდი ნაწილი უცხოური წარმოების ან უცხი ტიპისაა და ადგილობრივ არის ნაწარმოები. ეს გარემოება მიგვანიშნებს ეკონომიკურ-კულტურულ სიახლოვესა და ურთიერთობას მეზობელ თუ უფრო შორეულ ქვეყნებთან, უპირველეს ყოვლისა, სომხეთთან და აზერბაიჯანთან და, რაც მთავარია, სპარსეთთან. აქ უნდა დავასახელოთ ირანული ფაიანსი (თბილისში, რუსთავში, დმანისსა და სხვ. ნაპოვნის), რომლის წარმომავლობა ზოგჯერ ქალაქისა და საწარმოო კერის სიზუსტითაც კი ირკვევა, მინის თითო-ოროლა ჭურჭელი, ღია ფრად გამომწვარი თიხის ხელადა (თბილისის განათხარეიდან), რომელზედაც ომარ ხაიამის ლექსია დაწერილი, მუსლიმანური ყაიდის ორნამენტის მქონე ორიოდე მოჭიქული წითელკეციანი ჯამი თელავისა და თბილისის განათხარეიდან და სხვ. აქ ისიც არ უნდა გვავიწყდებოდეს, რომ ზოგ ძველ ქალაქში (მაგ., თბილისში, დმანისსა და ეგებ თელავშიც) სრულიად გარკვეული, ისტორიული ვითარების შედეგად დაბუდებული იყვნენ სხვადასხვა ეროვნების მუსლიმანი მოქალაქეები, რომლებიც არ აყრილან (გავიხსენოთ დავით აღმაშენებლის სულგრძელი მოპყრობა მათ მიმართ თბილისის განთავისუფლების შემდეგ) და როგორც საქართველოს ქალაქთა მოსახლეობის ორგანული და საკმაოდ აქტიურად მშრომელი ნაწილი - მაგ., თბილისში დღემდეც დარჩნენ.

ყურადღებას იქცევს საყოველთაო გავრცელება მოხატულ-მოჭიქული თიხის ჯამ-ჭურჭლისა და მინის სამაჯურებისა. როგორც უკვე ითქვა, საკმაოდ გავრცელებული ჩანს აგრეთვე სამშენებლო კერამიკის ზოგი სახეობა (“ყვავილიანი კრამიტი”, მოჭიქული კრამიტი - ყვავილიანი თუ სადა, შორენკეცები და ა.შ.). “ყვავილიანი კრამიტი”, გარდა თბილისის სათუნე სახელოსნოსი, გვხვდება ნადარბაზევის სასახლეში, ქვემო ქართლის ზოგიერთ ტაძარში და სხვ. ასეთი გავრცელება იმის ნიშნადაც არის მიჩნეული, რომ მისის წარმოება სამეფო მონოპოლიას შეადგენდა და ყვავილი ამის ნიშანი იყო (ამიტომ ხომ არ არის მეფეთა კუთვნილ კუთხეში იგი ასე ხშირად?). მოჭიქული კრამიტი გაცილებით უფრო ფართოდ იხმარება, მაგრამ მხოლოდ დიდრონ, უმათავრესად საკულტო ნაგებობათა და სასახლეთა (გეგუთი) დასაბურავად. მოჭიქული შორენკეცები ნასასახლარ ადგილთა (მაგ. კუხეთის რუსთავი) გარდა ტაძრებშიც ყოფილა გამოყენებული (იმავე ქვემო ქართლში). ამასთან დაკავშირებით უთუოდ გასახსენებელია ათონის

მონასტრის ერთი ალაპი (XI საუკუნისა), რომლის მიხედვითაც საეკლესიო წაგებობის დამშენების ერთ-ერთი აუცილებელი მომენტი ყოფილა მისი “გამოჭიქვა”. აქ, ჩანს, უნდა ვიგულისხმოთ შიდა კედლების დაფარვა მოჭიქული ფილებით, ანუ შორენკეცებით.

ფულის მიმოქცევა არქეოლოგიური მასალების მიხედვითაც გაცხოველებული და, რაც მთავარია, ერის თითქმის ყველა ფენის ყოფაშია ღრმად გამჯდარი. ოღონდ, რა თქმა უნდა, განსაკუთრებით ჩანს ეს ნაქალაქარების და აგრეთვე განცალკევებულ საწარმოთა ნაშთების თხრისას. დმანისში, რუსთავსა და თბილისში, შედარებით მცირე გათხრილ არეებზე, ასეულობითაა აღმოჩენილი იმ დროის მონეტები, რომელთა აბსოლუტურ უმრავლესობას შეადგენს ქართული სპილენძის ფული. ვერცხლი ძალიან იშვიათია, ხოლო ოქრო - ჯერჯერობით ორი ცალია აღმოჩენილი (ბიზანტიური - XI საუკუნისა, ერთი დმანისის გარეუბანში, ხოლო მეორე რუსთავის ნაციხვარზე). ქართული ფულის მომჭრელი მეფეები წარმოდგენილი არიან უწყვეტლივ - დემეტრე პირველიდან დავით ნარინის ჩათვლით. ზარაფხანას თბილისის გარდა, დმანისშიც უმუშავნია. ხშირია განძები (ბოლო დროს შიშიანობის გამო). ყოველივე ეს კიდევ ერთი მკაფიო მოწმობაა ქვეყნის ნივთიერი კულტურის აღმავლობისა.

განათხარებმა მოგვცეს ერთი ფრიად მნიშვნელოვანი და თვისებრივად ახალი ჯგუფი მასალებისა, რომელთაც მჭიდროდ უკავშირდება საკითხი მოსახლეობის კულტურული დონისა. დმანისში და მეტადრე რუსთავში მოპოვებულია წარწერიანი საგნები (თიხის ზოგიერთი ჯამ-ჭურჭელი, ქვევრი, კრამიტი) და საფლავის სტელები. ყველა შემთხვევაში ვხვდებით ასომთავრულის საუცხოო ცოდნას და, რაც მთავარია, ფართო გავრცელებას; მას თავისი სახელის დასაწერად (კუთვნილებისა თუ ნახელაობის აღსანიშნავად) იყენებენ მეთუნე ოსტატები და ნივთთა მფლობელები, კრამიტის გამომწველები და ა.შ. ეპიტაფიებზე ხომ აღარ ღირს საგანგებოდ საუბარი.

ერთი მთავარი კულტურულ-ისტორიული დასკვნა, რომელიც გამომდინარეობს ამ ახალ-ახალ აღმოჩენათაგან, ისაა, რომ სავსებით მცდარია ნ. მარის წინასწარული აზრი, თითქოს ასომთავრული მარტოოდენ საზეიმო-საეკლესიო დამწერლობა იყო და სათანადო ზედაფენის წრეში გავრცელებული, პირიქით, იგი ყოვლად მასობრივი და ნამდვილი ხალხური დამწერლობა ყოფილა. მეორე მხრივ, ზემოთ ჩამოთვლილი ფაქტები მოწმობენ მოსახლეობის, განსაკუთრებით კი მოქალაქეთა, აშკარა წიგნიერებას. ეს კი უფლებას გვაძლევს წარმოვიდგინოთ, რომ იმათ შორის, ვისი ნასახლარები და ნაქონები ნივთებიც უკვე მრავლად არის გათხრილ-შესწავლილი, ცოტა როდი იქნებოდა ისეთი ქართველი, რომელიც მოახერხებდა “ვეფხისტყაოსნის” კითხვით დატკობას.

შესწავლილი ციხე-ქალაქები (თბილისი, თელავი, უჯარმა, რუსთავი, დმანისი, ახალქალაქი და სხვ.) გარეგნულადაც და განათხართა მიხედვითაც ტიპოლოგიურად სხვადასხვანაირნი არიან და ეს, სხვა მიზეზთა გარდა, სათანადო ადგილების ფიზიკურგეოგრაფიულ ვითარებასაც მიეწერება. მაინც ახლავე შეგვიძლია გამოვასხვაოთ ორი აღნაგობრივ დიამეტრულად საწინააღმდეგო ჯგუფი, რომელთაგან ერთის ნიმუში იქნება კუხეთის რუსთავი, მეორისა კი დმანისი და ჯავახეთის ახალქალაქი (ასეთია ჯერ შეუსწავლელი სამშვილდეც). პირველი გაშენებულია მტკვრისპირა ვაკეზე, რომელსაც მხოლოდ შორიახლოს დაუყვება ქედები, ხოლო ციხე დგას მდინარესა და არხის სათავეს შორის მდებარე მომცრო გორაზე. მეორენი მოზღლდვილი არიან ორი ხევღრმა მდინარის

შესართავის დაყუდებულ მაღალ ციკაბო ზეგნებზე და მათი ბუნებრივი შეუვალობა ბევრად უფრო ეფექტურია, ვიდრე რუსთავის ბორცვზე შემოვლებული მძლავრი ზღუდისა. დმანისშივეა ვიწრო ქუჩები და ერთიმეორეზე მიჯრილი შენობები, დუღაბითა და უსწორმასწორო, ნატეხი კლდისქვით ნაგები (მხოლოდ წარჩინებულთა სახლებს ეტყობა შენება-შემოსვის მეტი გულმოდგინება და გარეგნულ მშვენიერებაზე ზრუნვა). რუსთავში მჭიდროდ მიჯრილი და რუსის ქვით ნაშენი სახლები სამეურნეო მინაშენებითურთ ბანურსახურავიანია. კრამიტი ძალიან იშვიათად ჩანს და, ეტყობა, წარჩინებულთა თუ შეძლებულთა სახლების დასახურავად იხმარებოდა მხოლოდ.

თითქმის ყველა ნაქალაქარში ძალიან ხშირად გვხვდება ქვევრები (ზოგჯერ მარნებად დაჯგუფებული), დერგები, თონეები, მარცვლეულის შესანახი ორმოები, კერები, ხელსაფქვავეები, ქილები, კოკები, დოქები, ხელადები, ჯამები, მინის საგნები, მონეტები, ნასუფრალი ძვლები. რუსთავში ამათ ემატება შემონახული ბოსტნეულის თესლი და წითლად შეღებილი კვერცხის ნაჭუჭი. ცალკეა აღსანიშნავი წისქვილის ქვები რუსთავში და ზეთსახდელები დმანისსა და ახალქალაქში.

როგორც ვხედავთ, ბევრმა რამემ უნდა გვაფიქრებინოს, რომ შესწავლილ ქალაქთა მოსახლეობა ჯერ კიდევ ფართოდ მისდევს მიწათმოქმედებას და მესაქონლეობას, აგრეთვე მონადირეობას. საერთოდ, სასოფლო მეურნეობა ერთ-ერთ ძირითად თავსარჩენ საქმიანობას უნდა წარმოადგენდეს. მიუხედავად იმისა, რომ ნამდვილად განვითარებული და ღონივრად ფრთაგამლილია ხელოსნობა (ზოგჯერ ქალაქთა გარეშეც კი), იგი როგორც სასაქონლო წარმოების ფრიად არსებითი და ნაყოფიერი დარგი, ქალაქთა მოსახლეობის დიდი ნაწილის ხვედრია.

კიდევ ერთი საპირისპირო დაკვირვება მოგვეპოვება: თუ, მაგ., დმანისის მოსახლეობა ეროვნულად და სარწმუნოებით ჭრელი უნდა ყოფილიყო (იგივე ვითარებაა საგულისხმო თბილისშიც და მცირედ მაინც თელავშიც), რუსთავში, პირიქით, ერთგვაროვანი, მთლად ქრისტიანული და ქართული (მაიცდამაინც, ქართულად მოუბარი) მოსახლეობა ჩანს. ამ განცხადების უფლებას გვაძლევს: სამაროვნის რაგვარობა, მხოლოდ და მხოლოდ ქართული წარწერები საფლავის ქვებზე, კრამიტზე, ხელადაზე, ქვევრის პირსა და ბათქაშზედაც კი; ძლიერ მცირე პროცენტი უცხოური ან უცხოურ ყაიდაზე ნაკეთები საგნებისა; წმინდა ქართული დეკორი და ორნამენტი ჯამ-ჭურჭელზე და ა.შ.

განათხართა ერთი ჯგუფი (კუხეთის რუსთავი, ძველი თბილისის სათუნე საწარმო, ქვემო ქართლის ნასოფლარები, დმანისი) პირდაპირ თუ ნართაულად გვიმოწმებენ წერილობითი წყაროების ცნობას იმის თაობაზე, რომ მონღოლთა შემოსევა-თარეში საქართველოსა და მეტადრე მისი დიდრონი სამოსახლოებისათვის (თუმცა აგრეთვე სოფლებისათვის) გამანადგურებელი და ამაწიოკებელი ყოფილა. კუხეთის რუსთავი მართლაც ბექა ყაენის და ერანის ილხანების სამკვდრო-სასიცოცხლო ჭიდილის დროს უნდა იყოს დაღუპული (1265წ.), განათხარის უახლესი ფენის ხნოვანების მიხედვით. მას შემდეგ იგი ქალაქად აღარც აღმდგარა. დმანისიც ძლიერ ქვეითდება მონღოლების შემდეგ. იგივე ვითარება გამოსჭვივის ახალქალაქში. თბილისის ერთ-ერთ აოხრებას - იმ უბნის ერთი დაკვრით განადგურებას და გადაწვას - ხომ მჭევრმეტყველად გვისურათებს ზემოაღნიშნული განათხარი სახელოსნოსი. ქვემო ქართლის მრავალი სოფელი (მარტო სამშვილდის ქვეყანაში ასიოდე!) სწორედ მონღოლთა შემდეგ ქცეულა ნასოფლარად.

ხაზი უნდა გაესვას იმ გარემოებას, რომ ჯალალ ად-დინის შემოსევასა და ხანმოკლე ბატონობას, აგრეთვე მონღოლების პირველ, შედარებით მშვიდ გამოჩენას არ დაუტოვებიათ თვალნათლივი კვალი არც ნგრევა-გადაწვისა და კაცთა ჟლეტის და არც მოსახლეობის ნივთიერი დაქვეითების მხრივ. უკანასკნელი განცხადების საფუძველს ის გვიქმნის, რომ თბილისსა და რუსთავში თხრისას მოპოვებულ განძებში თუ მიმოხეულ მონეტებში საკმაოდ მრავლად არის ჯალალ ად-დინის დამდანაკრავი ქართული ფულიცა და პირვანდელი მონღოლური მონეტებიც. ეს კი იმის მანიშნებელია, რომ მოსახლეობაში გარკვეული, არცთუ მცირე ოდენობით ფულის ტრიალისა და დაგროვების შესაძლებლობა არც აღკვეთილა და არც შემცირებულა. ამას ისიც ერთვის, რომ იმ მონეტებით დათარიღებული ფენები განათხარებისა სავსეა ნივთიერი დოვლათის მომასწავებელი არქეოლოგიური მონაპოვრით. თავისთავად განძების დაფლვა კი, ცხადია, საერთოდ მოუსვენარი დროების მოწმობაა.

თითო-ოროლა შემთხვევით (ქალაქთაგან კარგა დაშორებით) შემორჩენილი და გათხრით გამოვლინებული სასახლის ნანგრევი (გეგუთი, ნადარბაზევი) გვამცნობს, რომ ფეოდალური საზოგადოების ზედაფენას - სამეფო სახლსა და დიდრონ ფეოდალთა გვარებს, რასაკვირველია, შესძლებია და კიდევაც უშენებია დიდებული საზეიმო საცხოვრებელი ნაგებობანი, რომლებიც ყოველმხრივ კონტრასტულად უპირისპირდებოდა იმავდროულ (და ნადარბაზევში იქვე, ორიოდ ნაბიჯში გამოვლენილ) სოფლურ საცხოვრებელ შენობებს. დიდკაცური სასახლეები, გარდა აუცილებელი დამხმარე-სამეურნეო შენობათა - “შრამელების” თანხლებისა, აღჭურვილია სხვადასხვა ტექნიკური მოწყობილობით, რომელიც კარგად ახასიათებს იმდროინდელ საუკეთესო დონეს კომუნალური და სანიტარიულ-ჰიგიენური კულტურისას (აბანო, ბუხრიანი სენაკი, წყაროს წყლის მილსადენი და ა.შ.) თავისთავად ცხადი და ცნობილია, რომ სასახლეების შორიახლოს ყველგან ცხოვრობდნენ (ჩვეულებრივ სახლებში) მათი მომსახურენი, “მოჯალაზეები” (დღესაც არის ასე წოდებული სოფელი რაჭის ერისთავთა რეზიდენციის - ბარაკონის მახლობლად). მკაფიოდ ჩანს ეს სამშვილდის ნადარბაზევში, სადაც გალავანს გადაღმა ასიოდე მეტრზე არის მცირე ნასოფლარი, რომლის თხრით მოსინჯვამ ცხადყო, რომ იქ შუა ფეოდალური ხანის სამოსახლო გვაქვს საგულისხმებელი.

მეორე მხრივ კი ისიცაა აღსანიშნავი, რომ სასახლეები, რომლებიც თავისთავად საუკეთესო ნიმუშებია საერო ხუროთმოძღვრებისა, ნამდვილად ჩამოუვარდებიან (თუკი ეს ნგრევის გამო არ ეჩვენება თვალს) იმავდროული სატაძრო ხუროთმოძღვრების ზოგიერთ მეორეხარისხოვან ნიმუშებსაც კი. ეს დაკვირვება ვრცელდება შემორჩენილთაგან ყველაზე უფრო დიდსა და მდიდრულ გეგუთის სასახლეზედაც^[43] (რომელსაც ვახუშტი “მეჩითისებრ” ნაშენს უწოდებს!) ეს მით უმეტეს ითქმის ისეთ, ჩანს, ჩვეულებრივ, სასახლეზე, როგორც არის ნადარბაზევი. იგი, მიუხედავად იმისა, რომ მხოლოდ გარეთა პერანგი შემორჩენია, ვერ ტოვებს ბრწყინვალე ნაგებობის შთაბეჭდილებას (სიტლანქე და სრული შეუმკობლობა ვერ ხიბლავს თვალს), თუნდაც წარმოვიდგინოთ ყველა ის ნაწილი (უპირველეს ყოვლისა, ჭერი და სახურავი და ეგებ შიდა კედლების ოდესღაც მორთულობა), რომელიც დროთა ვითარებაში დაუკარგავს.

ამ მხრივ უკეთესად გამოიყურება გელათის აკადემიის ნაგებობა, რომელსაც თითქოს უკეთესი გარეგანი დეკორი მაინც უჩანს. შესაძლოა ამის მიზეზი ისიც

იყოს, რომ აკადემია სამონასტრო ანსამბლში შედიოდა და მის ასე მორთვას თუნდაც მხატვრული მთლიანობის საჭიროება მოითხოვდა.

დიდი სახელმწიფოებრივი ზრუნვის საგნად ქცეული მოვლა-პატრონობა XII საუკუნეში დიდად მოჭარბებული სახელმწიფო საჭურჭლისა განსახილველ ხანაში სხვადასხვანაირად ხორციელდება; გიორგი მესამე უჯარმის ადვილად მისაწვდომ ციხე-დარბაზს ადადგენს და საგანძურს შიგ ათავსებს, მონღოლების დროს კი მას არწივის საბუდარ ხვამლის კლდეში მალავენ. საერთოდ კი მთელი სისტემაა სამალავ-სახიზარი ქვაბებისა, რომლებიც დიდად საჭირო ხდება ჯერ თურქ-სელჩუკების დროს (XI ს.) და მერე მონღოლების პერიოდში, რომელსაც არ აკლია თითქოს წერილობითი წყაროებით გაშუქება. მაგრამ ყოველივე ის, რასაც არქეოლოგიური კვლევა-ძიება გვაწვდის, ამ წერილობითი ისტორიის მიღმა რჩება. უმეტესად ეს ითქმის ნივთიერი დოვლათის უშუალო მწარმოებელთა ყოფისა და კულტურის შესახებ. ჩვენი ისტორიის ამ დიდ ნაკლოვანებას და ცალმხრივობას გულისტკივილით აღნიშნავდა ჯერ კიდევ ილია ჭავჭავაძე, რომელიც მას უწოდებდა “მეფეების ისტორიას, რომელშიც ერი არა ჩანს”.

არ იქნება გაზვიადებული იმის თქმა, რომ ამ ხარვეზის შევსებაში ჩვენ მიერ განხილულ არქეოლოგიურ ძეგლებს მნიშვნელოვანი წვლილი შეაქვს.

^[1] ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , შოთა რუსთაველი და მისი ეპოქის გამოფენა, გაზ. “კომუნისტი”, 1937, №55; ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , წინასიტყვაობა კრებულისა “შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა”, 1938

^[2] ლ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი , დმანისი (ქალაქის ისტორია და ნაქალაქარის აღწერა), დამოწ. კრებ.; Л. М у с х е л и ш в и л и , Раскопки в Дманиси, СА, VI, 1940

^[3] დ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი , დმანელი ამირას უცნობი წარწერა ფინეზაურის ხეობიდან, საქ. მეცნ. აკადემიის მოამბე, XXXIII, 3, 1964; ვ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე , შოთა რუსთაველის ეპოქის ნაქალაქარი დმანისი და მისი არქეოლოგიური შესწავლა, “მეგლის მეგობარი”, კრებ. 8, 1966; ვ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე , ნაქალაქარ დმანისის არქეოლ. შესწავლა (წინასწარი შედეგები), სსმ მოამბ XVIII- B, თბ., 1969, გვ. 53-79; მ ი ს ი ვ ე , დმანისის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1965-1966 წწ. მუშაობის მოკლე ანგარიში, “საქართველოს სახ. მუზეუმის არქეოლოგი. ექსპედიციების ანგარიშები”. I, თბ., 1969, გვ. 57-73; ვ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე , ვ. ა რ თ ი ლ ა ყ ვ ა , გათხრები დმანისსა და მის მიდამოებში (1968 წ. მუშაობის წინასწარი შედეგები); ვ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე , დმანისის არქეოლოგი. ექსპედ. 1969 წ. მუშაობის მოკლე ანგარიში, დამოწმ. კრებული, II, თბ., 1971, გვ. 63-73 და 75-88. В.В. Д ж а п а р и д з е , Краткий отчет Дманисской археолог. экспедиции за 1970 г. , «Тезисы докладов, посвященных итогам полевых археологических исследований в 1970 г. в СССР (археологич. секция)», Тб., 1971. с. 221-223; ვ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე , მოკლე ანგარიშები დმანისში ჩატარებული თხრისა 1971 და 1972 წწ. (ივ. ჯავახიშვილის სახ. ინსტიტუტის საველე-არქეოლოგიურ სერიათა კრებულებში).

^[4] გ. წ ე რ ე თ ე ლ ი , დმანისის მონეტების გამო, “ლიტერატურული ძიებანი” II, 1944; ზ. მ ა ი ს უ რ ა ძ ე , ქართული მხატვრული კერამიკა XI-XIII სს. (დმანისის ანგობიანი კერამიკა), 1953; 3. П. М а и с у р а д з е , Грузинская художественная керамика, Тб., 1954; В.А К р а ч к о в с к а я , Надгробные надписи из Дманиси, «Эпиграфика Востока», т. М.-Л., ლ. მ ე ლ ი ქ ს ე თ - ბ ე გ ი , დმანისის სომხური წარწერები, ენათმეცნიერების ინსტიტუტის შრომები (აღმოსავლურ ენათა სერია), I, თბ., 1954, გვ. 158-161; Б.А. Ш е л к о в н и к о в , Рейнская керамика из раскопок в Дманиси, საქ. სახს. მუზეუმის მოამბე, XVI-B, თბ., 1950, ვ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე , კერამიკული წარმოება XI-XII სს. საქართველოში, თბ., 1956; ც. კ ა ხ ი ა ნ ი , დმანისის არაბული წარწერები, თბ., 1965; ვ. ლ ე ქ ვ ი ნ ა ძ ე , დმანისის განძი, “საბჭოთა ხელოვნება”, № 9, 1966, გვ. 18-20.

^[5] М.М. И в а щ е н к о , Отчет об археологических раскопках в Рустави, 1946 (ხელნაწერი).

გ. ლ ო მ თ ა თ ი ძ ე , რუსთავის არქეოლოგიისათვის, გაზ. “კომუნისტი”, 1950, №107; მ ი ს ი ვ ე რუსთავში წარმოებული არქეოლოგიური თხრის უმნიშვნელოვანესი შედეგები, მასალები საქ. და კავკ. არქეოლოგიისათვის”, I, 1955; ლ . ჭ ი ლ ა შ ვ ი ლ ი , ქალაქი რუსთავი, 1958; გ. ლ ო მ თ ა თ ი ძ ე , მოკლე წინასწარი ანგარიშები კუხეთის რუსთავში 1959, 1960, 1961, 1962 და

1965 წლებში წარმოებული თხრისა (ივ. ჯავახიშვილის სახ. ინსტიტუტის საველე-არქეოლოგიურ სერიათა კრებულში); მისივე, კუხეთის რუსთავის არქეოლოგიური ისტორია (ხელნაწ.), 1965; მისივე, საქართველოს ნაციხვართა არქეოლოგიისათვის, ძეგლის მეგობარი, კრებ., 14, 1968; მისივე, რუსთაველის საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, “ძეგლის მეგობარი”, კრებ. 8, 1966.

^[6] თ. არჩვაძე, მოუჭიქავი თიხის ჭურჭლის წარმოების ისტორიისათვის შუა საუკუნეთა საქართველოში (რუსთაველი დერგები), კრებული “ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები”, I, თბ., 1969, გვ. 126-135; მ. ჩხატარაშვილი, შუასაუკუნეთა რუსთავში მინის წარმოების ისტორიისათვის, იგივე კრებული, გვ. 136-153; ნ. მამაიაშვილი, ფაიანსის წარმოების ისტორიისათვის ფეოდალური ხანის საქართველოში (რუსთავის ფაიანსი), “მაცნე”, 1966, № 2, გვ. 180-199.

^[7] ვ. ჯაფარიძე, XI-XIII სს. თბილისის კერამიკა (თიხის ჭურჭელი.) საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე, XVI-B, 1950, მისივე, კერამიკული წარმოება..., 1956

^[8] ი. გძელიშვილი, ო. ტყემელაშვილი, თბილისის მატერიალური კულტურის ძეგლები, 1961.

^[9] გ. ლომთათიძე, ო. ტყემელაშვილი, ი. გძელიშვილი, არქეოლოგები ამეტყველებენ თბილისის დედაციხესაც, გაზ. “ლიტერატურული საქართველო”, 1967, იგივენი, პირველი არქეოლოგიური კამპანია თბილისის დედაციხეზე, 1966წ., საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიებისადმი მიძღვნილი სესიის კრებულში; Г.А. Ломтатидзе, Тбилисская экспедиция, Археологич. открытия 1967 г., М., 1968; Г.А. Ломтатидзе, Археологич. летопись столицы Грузии, газ. «Вечерний Тбилиси», 1968; 21, IX; გ. ლომთათიძე, საქართველოს ნაციხვართა არქეოლოგიისათვის, “ძეგლის მეგობარი”, კრებ. 14, 1968. Г.А. Ломтатидзе, О.В. Ткешелашвили, И.А. Гдзелишвили, В.Е. Артилаква, Археологические раскопки в цитадели Тбилисской крепости, «Тезиси докладов, посвящ. итогам полевых археолог. исследований в 1970 году в СССР», Тб., 1971, с. 236-242.

^[10] გ. ლომთათიძე, თელავ-ალვანის 1962 წ. არქეოლოგ. ექსპედიციის ანგარიში, ივ. ჯავახიშვილის სახ. ინსტიტუტის საველე-არქეოლოგიური სესიის კრებული, 1963; ც. ჩიკოიძე, არქეოლოგიური მასალები თელავის ისტორიისათვის შუაფეოდალურ ხანაში, ივ. ჯავახიშვილის სახ. ინსტიტუტის შრომები, თბ., ტ.7, 1963, გვ. 141-150; მისივე, ქალაქ თელავის ისტორიისათვის, კრებ. “ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები”, I, თბ., 1969, გვ. 27-46.

^[11] გ. ლომთათიძე, უჯარმაში წარმოებული არქ. თხრის შედეგები, 1953 (ივ. ჯავახიშვილის სახ. ინსტიტუტის საველე-არქეოლოგიური სესიის კრებული); მისივე, შუაფეოდალური ხანა, “საქართველოს არქეოლოგია”, 1959; მისივე, საქართველოს ნაციხვართა არქეოლოგიისათვის, “ძეგლის მეგობარი”, 14, 1968; დ. მუსხელიშვილი, ციხე-ქალაქი უჯარმაში, 1966.

^[12] რ. რამიშვილი, ბ. ჯორბენაძე, არქეოლოგიური გათხრები ივრის სიონში 1962 წ., ივ. ჯავახიშვილის სახ. ინსტიტუტის საველე-არქეოლოგ სესიის კრებული, 1963; რ. რამიშვილი, ივრის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები, I, სიონი, თბ., 1970.

^[13] გ. ლომთათიძე, ჯავახეთ-ახალქალაქის არქეოლოგ. ექსპედიციის პირველი (1960 წ.) კამპანიის შედეგები, ივ. ჯავახიშვილის სახ. ინსტიტუტის საველე-არქეოლოგიური სესიის კრებული, 1961; ე. ჯანდიერი, ჯავახეთის ახალქალაქის ისტორიისათვის, “ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები”, I, თბ., 1969, გვ. 44-69.

^[13] გ. ლომთათიძე, ქვემო ქართლის 1948/49 წწ. ისტორიულ-არქეოლოგ. ექსპედიციის არქეოლოგიური საქმიანობის ანგარიში, 1957.

^[14] გ. ლომთათიძე, ქვემო ქართლის 1948/49 წწ. ისტორიულ-არქეოლოგ. ექსპედიციის არქეოლოგიური საქმიანობის ანგარიში, 1957.

^[15] ი. გძელიშვილი, თეთრი წყაროს რაიონების ნასოფლარები, საქ. მეც. აკად. მოამბე, XV, 1954, № 5; მისივე, არქეოლოგიური გათხრები ნაჭივჭავებში (თეთრიწყაროს რ-ნი), იქვე, XVII, 1956; № 7; მისივე, ნასოფლარი ნაჭივჭავები, იქვე, XXXIV, 1963, №4; მისივე, რუსთაველის ეპოქის ქართული სოფელი, კრებული “საქართველო რუსთაველის ხანაში”, 1966.

^[16] ი. გძელიშვილის წინასწარი მოკლე ანგარიშები ივ. ჯავახიშვილის სახ. ინსტიტუტის საველე-არქეოლოგ. სესიის კრებულში; 1958-1967წწ.; გ. ნასიძე, რუსთაველის ხანის გლეხის სახლ-კარის განათხარი ქვემო ქართლში, “ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები”, I, თბ., 1969, გვ.74-84.

^[17] გ. გ ა ფ რ ი ნ დ ა შ ვ ი ლ ი . კლდის სახლები ნასოფლარ ფიაში (ქვაბთა საცხოვრისის ნიმუშები ფეოდალურ საქართველოში), 1959; გ. ლ ო მ თ ა თ ი ძ ე , ქართულ ქვაბ-საცხოვრისთა ერთი საყურადღებო ძეგლი (რეცენზია), "საქართველოს მღვიმეები და გამოქვაბულები", სპელოლოგიური კრებული, I, 1963

^[18] გ. ლ ო მ თ ა თ ი ძ ე , გ. უ გ რ ე ლ ი ძ ე , მთა-ქართლი ექსპედიციის არმაზისხევისა და მარტაზის ხევის რაზმის ნამუშევარი 1963, ივ. ჯავახიშვილის სახ. ინსტიტუტის საველე-არქეოლოგიური სესიის კრებული, 1964; მ ა თ ი ვ ე , მთა-ქართლის ექსპედიციის არმაზისხევის რაზმის ნამუშევარი, 1964, იგივე კრებულში, 1965

^[19] ლ. წ ი ლ ო ს ა ნ ი , გეგუთი, კრებ. "შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა", 1938; ვ. ც ი ნ ც ა ძ ე , გეგუთის "ციხე-დარბაზი", ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტის IX სამეც. სესია, მოხსენებათა თეზისები და მუშაობის გეგმა, თბ., 1955.

^[20] პ. ზ ა ქ ა რ ი ა , ი. ც ი ც ი შ ვ ი ლ ი , ნადარბაზევი, "მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის", 1955; გ. ლ ო მ თ ა თ ი ძ ე , ქვემო ქართლის ისტორიულ-არქეოლოგიური ექსპედიციის არქეოლოგიური საქმიანობის ანგარიში, 1957; პ. ზ ა ქ ა რ ი ა , თამარ მეფის ნასასახლევი, "ძეგლის მეგობარი", 1972, გვ. 78-84.

^[21] Н. М а р р , Дневник поездки в Шавшию и Кларджию, Труды и разыскания по армяно-грузинской филологии, кн. VII, 1911.

^[22] ლ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი , შ. ხ ი დ ა შ ე ლ ი , ვ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე , გუდარეხის პირველი და მეორე (1938 და 1939 წწ..) არქეოლოგიური კამპანიის ანგარიში, 1954, Н.Г. Ч у б и н а ш в и л и , Архитектура главного Гударехского храма в ансамбле средневекового города, Тб., 1945.

^[23] ს. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი , გელათის აკადემია, 1948.

^[24] ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი , ხელმწიფის კარის გარიგება, 1920, შესავალი წერილი, გვ. XXIX-XXXIV.

^[25] ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი , რჩეული შრომები, I, 1968.

^[26] М.М. И в а щ е н к о , Отчет о расчистке развалин внутри Икалтойского монастыря в 1933 г.

^[27] რ. რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი , გ. ჭ ე ი შ ვ ი ლ ი , აღდგენითი მუშაობა და მასთან დაკავშირებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიება იყალთოში 1966 წელს, იხ. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ინსტიტუტის საველე-არქეოლოგ. სესიის კრებული, 1967.

^[28] ქართლის ცხოვრება, II, 1959, გვ. 243; ვ ა ხ უ შ ტ ი , აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941, გვ. 157.

^[29] გ. ლ ო მ თ ა თ ი ძ ე , ხვამლის ქვაბულებში, გაზ. "კომუნისტი", 1945, № 231; მ ი ს ი ვ ე , ხვამლის ციხე-ქვაბის არქეოლოგია, 1967.

^[30] გ. გ ა ფ რ ი ნ დ ა შ ვ ი ლ ი , ლეონტი მროველის 1066 წ. სამშენებლო წარწერა თრეხვის ქვაბებიდან, საქ. მეცნ. აკად. საზოგადოებრივ მეცნ. განყ. მოამბე, 1961, №1.

^[31] Г. А. Л о м т а т и д з е , В. Е. А р т и л а к в а , Начало археологических раскопок пещерного монастыря Вардзиа, «Тезисы докладов, посвященных итогам полевых археологич. исследований в 1970 г. в СССР (Археолог. секция)», Тб., 1971; Г. А. Л о м т а т и д з е , В. Е. А р т и л а к в а , Д. Е. С а р а ш в и л и , Раскопки в Вардзиа, Археолог. открытия в 1971 г., М., 1972.

^[32] შ. ხ ი დ ა შ ე ლ ი , სხალტბა-შიომღვიმის 1202 წ. წყალსადენი (არქეოლ. გათხრის ანგარიში), შოთა რუსთაველის მატერიალური კულტურა, თბ., 1938; იქვე, ა. ლ ო ს ა ბ ე რ ი ძ ე , ძველი წყალსადენებისა და არხების ნაშთები.

^[33] ი. ც ი ც ი შ ვ ი ლ ი , ნადარბაზევის წყალსადენი, საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, 1950, XI, №8, გ. ლ ო მ თ ა თ ი ძ ე , ქვემო ქართლის..., ანგარიში, 1957.

^[34] გ. ლ ო მ თ ა თ ი ძ ე , ნ. უ გ რ ე ლ ი ძ ე , დასახ. ნაშრ.

^[35] ც. გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი , ვარძია, გზამკვლევი, 1948; კ. მ ე ლ ი თ ა უ რ ი , ნ. შ ო შ ი ა შ ვ ი ლ ი , შ. ხ ა ნ თ ა ძ ე , გ. ჯ ა მ ბ უ რ ი ა , ვარძია, 1955.

^[36] ა. ლ ო ს ა ბ ე რ ი ძ ე , დასახ. ნაშრ.

^[37] ი ქ ვ ე .

^[38] ალ. მ ა მ უ ლ ა შ ვ ი ლ ი , გრემის სარწყავი არხი, საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე, XIV, თბ., 1947, გვ. 167-193.

^[39] ლიტერატურა იხ. ზემოთ, სქოლიოებში.

^[40] ვ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე , შოთა რუსთაველის ეპოქის ნაქალაქარი დმანისი და მისი არქეოლოგიური შესწავლა, "ძეგლის მეგობარი", 8, 1966; მისივე, ნაქალაქარ დმანისის არქეოლოგიური შესწავლა (წინასწარი შედეგები), სსმ მოამბე, XXVIII - B, თბ., 1969, გვ. 72.

^[41] ნ. უგრელიძე, ნატბურის მინის საწარმო, მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, III, 1963.

^[42] И. А. Г д з е л и ш в и л и , Железоплавильное дело в древней Грузии, Тб. 1964. ი. გ ძ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი , რკინის სადნობი ძველი სახელოსნოები აღმ. საქართველოში, “მაცნე” 1964, № 1; მ ი ს ი ვ ე , რუსთაველის ეპოქის რკინის მეტალურგია, “მაცნე”, 1966, № 5; მ ი ს ი ვ ე , რუსთაველის ეპოქის რკინის მეტალურგია ახალი აღმოჩენების სინათლეზე, კრებ. “შოთა რუსთაველი”, თბ., 1968.

^[43] 1954 წელს ვ. ც ი ნ ც ა ძ ი ს მიერ ჩატარებული გაწმენდა-აღდგენითი მუშაობის შემდეგ ძველი თითქოს უფრო მიმზიდველი გახდა, მაგრამ ეს ნამუშევარი ჯერაც გამოუქვეყნებელია.

თავი მერვე

ნაწილი II საქართველო XIII - XV სს.

საქართველოს დაპყრობა მონღოლების მიერ

§1. მონღოლები და მათი დაპყრობითი ომები

XIII საუკუნის დამლევს ცენტრალური აზიის ველებიდან გამოვიდნენ მომთაბარე თათარ-მონღოლთა ხალხმრავალი ურდოები, რომლებმაც შედარებით მოკლე ხანში აზიისა და ევროპის ბევრი ქვეყანა დაარბიეს და დაიპყრეს და მნიშვნელოვანი კვალი დაამჩნიეს მათ შემდგომ ისტორიას^[1].

XI საუკუნეში თანამედროვე მონღოლეთის ტერიტორიაზე მომთაბარეობდნენ მონღოლურ ენაზე მოლაპარაკე ტომები, რომელთაც ერთი საერთო სახელი ჯერ კიდევ არ ჰქონდათ. ერთ-ერთი ყველაზე ძლიერი ტომის, თათრების სახელი მეზობელმა ხალხებმა სხვა ტომებზეც გაავრცელეს, ოღონდ საკუთრივ თათრებისაგან (ანუ თეთრი თათრებისაგან) განსხვავებით, მონღოლური მოდგმის სხვა ტომებს “შავ თათრებს უწოდებდნენ. ტერმინი “მონღოლი” ოფიციალურად შემოღებულ იქნა მხოლოდ XIII საუკუნეში და მონღოლთა გაერთიანებულ სახელმწიფოში შემავალი ყველა ტომის აღმნიშვნელი სახელი გახდა. XIV საუკუნის ქართველი ისტორიკოსი ჟამთააღმწერელი შენიშნავს, რომ “ესენი ენითა მათითა უწოდიან თავთა მათთა მანღოლ, ხოლო ქართველნი თათრად, რომელთა ვგონებ ერთსოფლელად”^[2].

ყოველ მონღოლურ ტომს ჰქონდა საკუთარი სამომთაბარო რაიონი ყიშლად-იალადებით (საზამთრო და საზაფხულო სამოვრებით). “ყოველმა მეთაურმა, იმისდა მიხედვით, მეტი თუ ნაკლები ადამიანი ჰყავს მას ხელქვეით, იცის თავისი სამოვრების საზღვრები და სად უნდა წაიყვანოს თავისი ჯოგები ზამთარსა და ზაფხულში, გაზაფხულსა და შემოდგომაზე”^[3].

მომთაბარენი ცხოვრობდნენ ქეჩის კარვებში, რომლებსაც თან დაატარებდნენ. ზოგიერთი კარავი ადვილად იშლებოდა და ნაწილ-ნაწილ გადაჰქონდათ, ზოგს კი ურმებზე დგამდნენ.

მონღოლები ძირითადად ხორცისა და რძის ნაწარმით იკვებებოდნენ. “პურისა გემო არა იციან, ჯორცითა და პირუტყუთა სძითა ცხოვნიდებოდეს” – შენიშნავს ქართველი ჟამთააღმწერელი^[4]. ფრანცისკელი ბერის პლანო კარპინის სიტყვით კი “ისინი სჭამენ ყველაფერს, რისი დაღეჭვაც შეიძლება”^[5].

XIII საუკუნის დამდეგისათვის მონღოლეთში ადრეფეოდალური ურთიერთობა დამკვიდრდა. ძირითადი საწარმო საშუალება – საძოვრები – ხელში ჩაიგდო ახლად წარმოქმნილმა მომთაბარულმა არისტოკრატამ, რომელმაც მიითვისა საძოვრების განაწილების უფლება. რამდენადაც ჯოგების შენახვა შეუძლებელი იყო საძოვრების გარეშე, უშუალო მწარმოებელი – რიგითი მონღოლი მეჯოგე, ფეოდალურ კლასად ჩამოყალიბების პროცესში მყოფმა ნოინებმა დამოკიდებულ მდგომარეობაში ჩააყენეს: სამწყემსავად ურიგებდნენ თავიანთ ჯოგებს, აიძულებდნენ მარეკებად გამოსულიყვნენ ჯერგით ნადირობის დროს და ბევრი სხვა სამუშაოც შეესრულებინათ.

მონღოლთა სამხედრო-მომთაბარული არისტოკრატია ხშირად აწყობდა მარბიელ ლაშქრობებს როგორც საკუთრივ მონღოლეთში, ისე მის ფარგლებს გარეთაც. ამ ომების შედეგად მათ ხელში უვარდებოდათ მრავალი სამხედრო ტყვე, რომლებსაც მონებად აქცევდნენ. მონებს მონღოლი ფეოდალები იყენებდნენ შინამოსამსახურებად, მწყემსებად, ხელოსნებად. მაგრამ მონობა მონღოლეთში არ განვითარდა, იგი არ შეადგენდა წარმოების საფუძველს; ძირითადი მწარმოებელი იყო არაქი, რომელიც თავის წვრილ მომთაბარულ მეურნეობას ეწეოდა.

მონღოლთა ძირითადი მასის რელიგიას შამანიზმი წარმოადგენდა. მათი მთავარი ღვთაება იყო მარადიული ზეცა. გარდა ამისა, ისინი თაყვანს სცემდნენ მიწის ღვთაებას, სხვადასხვა სულებს. XIII - XIV საუკუნეთა წყაროების მიხედვით (პლანო კარპინი, რუბრუკისი, ჟამთააღმწერელი), მონღოლებს ერთი ღმერთი ჰყოლიათ, რომელიც მთელი სამყაროს შემოქმედად მიაჩნდათ.

ქერაითების ტომის ზედაფენას ჯერ კიდევ XI საუკუნეში მიუღია ნესტორიანობა, ხოლო ნაიმანებს შორის გავრცელებული ყოფილა როგორც ბუდიზმი, ისე ნესტორიანული ქრისტიანობაც.

კულტურული განვითარების დონითაც მონღოლთა ტომები ერთგვაროვანი არ ყოფილან. განსაკუთრებით ჩამორჩენილი იყვნენ ე.წ. ტყის მონღოლები.

ამგვარად, XI - XII საუკუნეებში მონღოლურ საზოგადოებაში მომწიფდა წინამძღვრები ფეოდალურ ურთიერთობათა სრული გამარჯვებისათვის. მზადდებოდა პირობები მიწის (საძოვრების) ფეოდალთა ხელში გადასვლისა და უშუალო მწარმოებელთა ფეოდალურ დამოკიდებულ კლასად გადაქცევისათვის.

XIII საუკუნის დამდეგს მონღოლეთის ტერიტორიაზე მცხოვრებ ტომთა შიგნით გაჩაღებული მძაფრი სოციალური ბრძოლის შედეგად წარმოიქმნა მონღოლთა გაერთიანებული სახელმწიფო, რომელსაც თემუჩინი – ჩინგიზ-ხანი ჩაუდგა სათავეში. 1206 წელს მდინარე ონონის ნაპირზე მოწვეულ იქნა მონღოლური არისტოკრატის წარმომადგენელთა ყრილობა, ყურულთაი, რომელმაც თემუჩინი მონღოლთა სახელმწიფოს უზენაეს მბრძანებლად აირჩია. ამრიგად, მონღოლეთის ველებში მცხოვრები მრავალი ტომი, რომელიც მანამდე ერთმანეთს მტრობდა და ეომებოდა, ერთ სახელმწიფოში გაერთიანდა. ახლად წარმოქმნილ სახელმწიფოს იმთავითვე მკვეთრად გამოსახული კლასობრივი ხასიათი ჰქონდა. “ჩინგიზ-ხანი არ

ყოფილა “სახალხო გმირი” ამ სიტყვის ნამდვილი მნიშვნელობით და მის მიერ შექმნილი სახელმწიფო წყობილებაც არისტოკრატიული ხასიათის მატარებელი იყო”^[6].

მონღოლური მოდემის ტომთა გაერთიანება უთუოდ პროგრესული მოვლენა იყო. ამით ბოლო მოეღო დაუსრულებელ სისხლისმღვრელ შინაომებს და შეიქმნა წინაპირობები ქვეყნის ეკონომიკური და კულტურული განვითარებისათვის. მაგრამ მონღოლთა ფეოდალურმა არისტოკრაციამ მეურნეობისა და კულტურის განვითარების ნაცვლად მეზობელი ხალხების დაპყრობა-დამორჩილებისათვის გამოიყენა თავისი ძალები.

მონღოლ ფეოდალთა ასეთი აგრესიულობისა და დაპყრობითი ომებისაკენ მისწრაფების მიზეზი თვით მონღოლეთის მეურნეობის თავისებურებებშია საძიებელი. საქმე ის არის, რომ მონღოლეთის მეურნეობის ძირითადი დარგი – მეჯოგეობა, ნაკლებპროდუქტიული იყო და ვერ აკმაყოფილებდა მომთაბარული არისტოკრატის მზარდ მოთხოვნილებებს. ბუნებრივია, რომ ასეთ პირობებში, როცა სახელმწიფო შემოსავლის შინაგან წყაროს მხოლოდ მეჯოგეობა შეადგენდა, სამხედრო-მომთაბარული არისტოკრატია ნადავლისა და ხარკის საშუალებით ცდილობდა შემოსავლის ახალი წყაროს გაჩენას.

აკად. ვ. ბარტოლდი აღნიშნავდა, რომ “მონღოლეთში მცხოვრებ მომთაბარე ხალხთა გაერთიანებას ყოვეთვის თან სდევდა ჩინეთზე თავდასხმა”^[7]. მართლაც, თანგუთებისა და უილურთა ქვეყნების მოთარეშებისა და დამორჩილების შემდეგ ჩინგიზ-ხანმა 1211 - 1215 წლებში ორგზის ილაშქრა ჩრდილოეთ ჩინეთში. მეორე ლაშქრობის დროს მან აიღო დედაქალაქი პეკინი, დაამხო ცინის დინასტიის ბატონობა და თავის სახელმწიფოს შეუერთა მისი სამფლობელო.

ჩინგიზ-ხანი მდიდარი ნადავლით დატვირთული დაბრუნდა ჩინეთიდან. მთავარი შედეგი ამ ლაშქრობისა ის იყო, რომ მონღოლები გაეცნენ ჩინურ სამხედრო ტექნიკას და დიდძალი საომარი იარაღი და საჭურველი წამოიღეს თან, მათ შორის ლოდსატყორცნი და კედელსანგრევი მანქანა. ამავე დროს, მათ ჩინეთიდან წამოიყვანეს ათასობით ოსტატი, რომელთაც ამ მანქანების დამზადება და გამართვა-გამოყენება შეეძლოთ.

ჩინგიზ-ხანს ჰყავდა მტკიცე, დისციპლინიანი ლაშქარი, რომელიც ათეულებად, ასეულებად, ათასეულებად და ათიათასეულებად (დუმანებად) იყო დაყოფილი (რა თქმა უნდა, ასეთი დაყოფა პირობითი იყო და ყოველთვის როდი შეესაბამებოდა ფაქტიურ რაოდენობას). ამ სამხედრო განაყოფთა სათავეში მონღოლთა მომთაბარული არისტოკრატის წარმომადგენლები იდგნენ, ხოლო ათიათასეულების მეთაურებად, ანუ დუმანნიონებად ხშირად უფლისწულებიც ინიშნებოდნენ.

ყოველ მეომარს თვითონ უნდა ეზრუნა სალაშქროდ საჭირო აუცილებელ იარაღ-საჭურველსა და საგზალზე. ეს დიდად უწყობდა ხელს მონღოლთა ლაშქრის სწრაფ მოძრაობას, რადგან საჭირო აღარ იყო მძიმე ალაღის თან ტარება.

გარდა ძირითადი, საგარეო ბრძოლებისათვის განკუთვნილი ლაშქრისა, ჩინგიზ-ხანს ჰყავდა აგრეთვე პრივილეგიური გვარდია – ქეშიკის რაზმი, რომელსაც პირადად ყაენის დაცვა და ქვეყნის შიგნით წესრიგის დამყარება ევალებოდა.

ჩინეთის დაპყრობის შემდეგ ჩინგიზ-ხანმა ნაიმანების ტომის მეთაურის ქუჩლუქის მიერ ყარახითაების სამეფოს ნანგრევზე შექმნილი საკმაოდ ვრცელი სახელმწიფო გაანადგურა. ამის შემდეგ მონღოლთა ურდოებს გზა ხსნილი ჰქონდათ დასავლეთისაკენ.

XIII საუკუნის დამდეგისათვის მთელ მუსლიმანურ აღმოსავლეთში ყველაზე ვრცელი პოლიტიკური ერთეული იყო ხორეზმშაჰების სახელმწიფო, რომლის გაძლიერება დაკავშირებულია თექეშის სახელთან (1172 - 1200). მან ბევრი წარმატებული ბრძოლა გადაიხადა როგორც აღმოსავლეთში, ისე დასავლეთში, რომელთა შედეგად ირანის დიდი ნაწილი ხორეზმის სამეფოს შემადგენლობაში აღმოჩნდა. მოჰამედ ხორეზმშაჰის დროს (1200 - 1220) სახელმწიფოს ტერიტორია კიდევ უფრო მეტად გაიზარდა. ამიერიდან მის შემადგენლობაში შედიოდა შუა აზია (მდ. სირ-დარიამდე), თითქმის მთელი ირანი და ავღანეთის ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილი.

მაგრამ, ამავე დროს, ხორეზმშაჰების სახელმწიფოში მძაფრი შინაგანი წინააღმდეგობები არსებობდა, რაც ძირს უთხრიდა მის ძლიერებას. მოჰამედს მთელს მუსლიმანურ აღმოსავლეთში უდიდესი ჯარი ჰყავდა, მაგრამ ლაშქრის ძირითადი ბირთვი – ყივჩაყთა და, ნაწილობრივ, თურქმანთაგან შემდგარი რაზმები – არ იყო სანდო. ძლიერი ფეოდალები ვერ ურიგდებოდნენ მოჰამედის პოლიტიკას, რომელიც თავგამობიდავ დიდებულთა ალაგმვისაკენ იყო მიმართული. სახელმწიფოს განაპირა მხარეებში ხშირი იყო აჯანყებები და ა. შ.

ჩინგიზ-ხანმა თავისი აგენტების, მუსლიმანი ვაჭრების მეშვეობით შესანიშნავად იცოდა პოლიტიკური სიტუაცია მახლობელ აღმოსავლეთში. იგი საგანგებოდ მოემზადა დასავლეთისაკენ სალაშქროდ და 1219 წელს შუა აზიისაკენ დასძრა თავისი ურდოები. 1220 წლის მაისისათვის მონღოლებს მთელი შუა აზია დაპყრიბილი ჰქონდათ მდ. ამუ-დარიამდე. შიშით შეპყრობილი მოჰამედ ხორეზმშაჰი შუჩერებლად გარბოდა, მიუხედავად იმისა, რომ ჩინგიზ-ხანზე უფრო დიდი ლაშქრის შეგროვება შეეძლო. მოჰამედმა დაქსაქსა თავისი ძალები და ისე დამარცხდა, რომ გადამწყვეტი ბრძოლა არ გაუმართავს მონღოლებთან.

სამარყანდიდან ჩინგიზ-ხანმა თავისი ორი საუკეთესო სარდალი ჯებე და სუბუდაი გაგზავნა 30 ათასი რჩეული მეომრით და ხორეზმშაჰის შეპყრობა დაავალა მათ^[8]. ეს რაზმი არსად არ უნდა შეჩერებულიყო დიდი ხნით ქალაქების ასაღებად, მისი მიზანი მოჰამედის დატყვევება იყო.

ირანში მოსული პირველი მონღოლი მეომრები ჯებესა და სუბუდაის მხედრები იყვნენ. წყაროების მონაცემებიდან ჩანს, რომ ეს ლაშქარი მართლაც არსად შეჩერებულა დიდი ხნით, ქალაქების ალყით ასაღებად, “სადაც არ უნდა მოსულიყვნენ (მონღოლები), არსად ჩერდებოდნენ, ძალით იღებდნენ სურსათსა და ტანსაცმელს და გზას განაგრძობდნენ”^[9]. ისინი დღედაღამ გაუჩერებლად მიდიოდნენ, გზადაგზა გებულობდნენ მოჰამედ ხორეზმშაჰის ადგილსამყოფელს და ფეხდაფეხ მისდევდნენ მას^[10]. რა თქმა უნდა, ეს სრულიადაც არ ნიშნავს იმას, თითქოს ჯებესა და სუბუდაის რაზმებს არავითარი ზიანი არ მიეყენებინოთ ირანისათვის.

საბოლოოდ ძალაგამოცლილმა ხორეზმშაჰმა თავი შეაფარა კასპიის ზღვის ერთ-ერთ კუნძულს, სადაც მალე გარდაიცვალა კიდევ. რაშიდ ად-დინის სიტყვით, როდესაც ჩინგიზ-ხანმა საქმე მოათავა სულთან მოჰამედსა და მის შვილ ჯალალ ად-დინთან, რამდენადაც ერთი მოკვდა, მეორე კი სადღაც დაეხეტებოდა, მან ჯებე და სუბუდაი გაგზავნა ხორეზმშაჰის იმ სამფლობელოთა დასაპყრობად, რომელსაც შეადგენდნენ არანი, აზერბაიჯანი, ერაყი და შარვანი^[11]. ჯებემ და სუბუდაიმ ჩრდილო ირანი გადაიარეს, ძლიერ ააოხრეს იქაურობა და ამიერკავკასიაში შემოვიდნენ.

1220 წლის ზამთარში მონღოლები აზერბაიჯანში გამოჩნდნენ. გზად ისინი იპყრობდნენ და აოხრებდნენ ქალაქებსა და სოფლებს, მარცვავენ და ჟლეტდნენ მოსახლეობას.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ მონღოლები მოულოდნელად მოადგნენ ჩვენს ქვეყანას და, რომ თითქოს ქართველმა პოლიტიკოსებმა მანამდე არაფერი იცოდნენ მათი დასავლეთისაკენ გალაშქრების შესახებ^[12]. მართალია, ეს მოსაზრება ზოგიერთი წყაროს მონაცემს ემყარება, მაგრამ ამ შემთხვევაში ქართული წყაროები უთუოდ ტენდენციურია და მტრის მოულოდნელი გამოჩენით ცდილობენ ამ მძიმე მარცხის ახსნას. საერთოდ, წარმოდგენელია, რომ ამიერკავკასიის ქვეყნებში და, კერძოდ, საქართველოში არაფერი სცოდნოდათ მოახლოებული საფრთხის შესახებ. სხვა რომ არა იყოს-რა, საქართველოში სწორედ ამისათვის არსებობდა მენაპირეთა სპეციალური ინსტიტუტი, რომლის შესახებ ზემოთ იყო ვრცლად საუბარი. გარდა ამისა, აღმოსავლეთიდან მოსული ვაჭრებიც მოიტანდნენ მონღოლთა გამოლაშქრების ამბავს. მაგრამ, როგორც ჩანს, საქართველოში სათანადოდ ვერ შეაფასეს მოახლოებული საშიშროება. ყოველ შემთხვევაში, როგორც რუსუდან მეფისა და ივანე ათაბაგის მიერ რომის პაპისათვის 1223 წელს გაგზავნილი წერილებიდან ირკვევა, გიორგი მინღოლთა შემოსევების წინ ჯვაროსანთა ომში მონაწილეობისა და “წმიდა ადგილების” დასახსნელად ლაშქრობისათვის ემზადებოდა^[13]. სწორედ ამ დროს მოადგნენ მონღოლები საქართველის საზღვრებს.

საქართველოსა და საერთოდ, ამიერკავკასიაში მონღოლთა შემოსევების შესახებ საინტერესო ცნობებია დაცული ქართულ, სომხურ, არაბულ, სპარსულ წყაროებში. მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ ამ საისტორიო თხზულებებში საკმაოდ განსხვავებულად არის გადმოცემული შემოსევათა თანამიმდევრობა. საკმარისია ითქვას, რომ ზოგიერთი ავტორი მხოლოდ ერთი ბრძოლის შესახებ გვაწვდის ცნობას (ქამთააღმწერელი, კირაკოს განძაკეცი, გრიგოლ აკნეცი^[14]), ზოგი ორ ბრძოლას აღწერს (ლაშა გიორგის დროინდელი მემკვიდრე, რაშიდ ად-დინი^[15]), ზოგიც სამს (იბნ ალ-ასირი^[16]), ხოლო ჯუვეინი საერთოდ არ ახსენებს ჯებესა და სუბუდაის ქართველებთან შეტაკების ამბავს. დასახელებული წყაროების მონაცემთა ურთიერთმეჯერების საფუძველზე შესაძლებელი ხდება საქართველოში მონღოლთა პირველი გამოჩენის სურათის აღდგენა.

1220 წლის ზამთარში მონღოლებს რეის მიდამოებში მოუსწრო. დიდი სიცივეები დაიჭირა და მონღოლებმა გამოსაზამთრებლად აზერბაიჯანს მიაშურეს. აზერბაიჯანის ილდეგიზიანმა ათაბეგმა უზბეგმა თავრიზს შეაფარა თავი, იგი დაეზავა მონღოლებს და დიდძალი ფულისა და საქონლის გადახდით დაიხსნა თავი. აქედან მონღოლებმა ჩრდილოეთისაკენ გააგრძელეს გზა. იბნ ალ-ასირის ცნობით, ისინი მულანში აპირებდნენ გამოზამთრებას, ხოლო რაშიდ ად-დინის მიხედვით კი – არანში^[17]. გზად მათ საქართველოს სახელმწიფო საზღვრის გადაკვეთა მოუხდათ, რომელიც იმხანად მდინარე არაქსს გასდევდა. მონღოლებთან შესაბრძოლებლად ქართველებმა 10-ათასიანი ლაშქარი გამოიყვანეს, მაგრამ დამარცხდნენ და ბევრი მეომარი დაკარგეს^[18]. ამის შემდეგ მონღოლები მულანში წავიდნენ და იქ გაატარეს ზამთარი.

ამავე შემთხვევას უნდა გულისხმობდეს ლაშა გიორგის დროინდელი მემკვიდრე როცა წერს: “და შემოვიდეს უცხოთესლნი ვინმე ლაშქარნი სომხითს და ჰერეთს, ევნო რამე მცირედი მათგანცა”^[19]. როგორც ჩანს, ლაშა გიორგის სასწრაფოდ

შეუკრებია ლაშქარი და დასდევნებია გაბრუნებულ მონღოლებს. “შექცეულთა მიეწია ბალის წყალთა ზედა”, - აღნიშნავს ქართველი მემატიანი^[20].

მონღოლთა პირველმა შემოსევებმა, მათმა დაუნდობლობამ და სრულიად უმიზნო სისასტიკემ შეადრწუნა მახლობელი აღმოსავლეთისა და ამიერკავკასიის ხალხები. მონღოლთა პირველი შემოსევების მომსწრე არაბი ისტორიკოსი იბნ ალ-ასირი წერდა, ადამის დროიდან დღემდე ქვეყნიერებას არ განუცდიაო ასეთი უბედურება. თათრები არავის არ ინდობდნენ; ისინი ხოცავდნენ ქალებს მამაკაცებსა და ბავშვებს, ხოლო ფეხმძიმე ქალებს მუცელს უფატრავდნენ^[21].

ასეთ მძიმე ვითარებაში საქართველოს სახელმწიფოს მესვეურებმა ჯეროვნად შეაფასეს საფრთხე და გადაწყვიტეს კოალიციური ლაშქარი შეედგინათ მონღოლთა წინააღმდეგ. მათ ელჩები გაუგზავნეს აზერბაიჯანის ილდეგიზიან გამგებელს უზბეგსა და ხლათის პატრონს მალიქ აშრაფს და მონღოლთა წინააღმდეგ საერთო ძალით გამოსვლა შესთავაზეს^[22]. მოკავშირენი ვარაუდობდნენ, რომ მონღოლები იმ ზამთარს მულანში გაატარებდნენ და ამიტომ გაზაფხულისათვის დათქვეს ლაშქრობის დაწყება. მაგრამ, შესაძლებელია, ვინმემ გასცა მოკავშირეები. ყოველ შემთხვევაში, 1221 წლის დამდეგს მონღოლებმა კვლავ შეუტყეს საქართველოს და ჩამალეს კოალიციური ლაშქრობის მოწყობის გეგმა. ჯებესა და სუბუდაის რაზმების მეგზურობა იკისრა ათაბეგ უზბეგის ერთმა თურქმა მამლუქმა, სახელად აკუმმა, რომელმაც ახლომახლო მცხოვრები თურქებისა და თურქმანების რაზმიც მიაშველა საქართველოს ასაოხრებლად მიმავალ მონღოლებს. იბნ ალ-ასირის ცნობით, მტრის ლაშქარმა თითქოს თბილისამდე მიაღწია, სადაც მას ქართველთა რაზმი გამოეგება. ქართველები მედგრად ეკვეთნენ აკუმის მეომრებს და დიდად შეავიწროვეს ისინი, მაგრამ ამ უკანასკნელთ მონღოლები წამოეშველნენ, გაერთიანებული ძალით შეძლეს ქართველების დამარცხება და ბევრი მეზრძოლიც დაუხოცეს. ეს ბრძოლა ქართველებსა და მონღოლებს შორის, რომლის შესახებ მხოლოდ იბნ ალ-ასირს მოეპოვება ცნობა, 1221 წლის იანვარში მომხდარა (617 წ. ზულ-კადას თვეში ჰიჯრით)^[23].

მიუხედავად ქართველთა ლაშქრის მეორედ დამარცხებისა, მონღოლები არც ამჯერად გაჩერებულან დიდხანს ჩვენს ქვეყანაში. ისინი უკანვე გაბრუნდნენ და მარალას მიაშურეს. გზად ჯებემ და სუბუდაიმ თავრიზში შეიარეს, სადაც იმ დროს შამს ად-დინ თულრაი იყო დატოვებული გამგებლად. თავრიზი ამჯერადაც დიდი ხარკის გადახდით გადაურჩა მონღოლთაგან აოხრებას. აქედენ მონღოლები მარალას მიადგნენ, ბრძოლით აიღეს და გამარცხვეს ქალაქი. შემდეგ მათ დიარბექირისა და ირბილისაკენ დააპირეს გალაშქრება, მაგრამ ათაბეგ მოზაფარ ად-დინის (1190 - 1233) მრავალრიცხოვანი ჯარის ამბავი რომ შეიტყვეს, უკანვე გამობრუნდნენ და აჯანყებულ ჰამადანს მიაშურეს. 1221 წლის აგვისტო-სექტემბერში მონღოლებმა დაიკავეს ქალაქი ჰამადანი და ერთიანად გაჟლიტეს მოსახლეობა. შემდეგ მათ აიღეს ნახიჩევანი, სარავი, არდებილი, ბაილყანა, განძა და ყველგან დიდძალი ხალხი დახოცეს. აქედან ჯებემ და სუბუდაიმ ისევ საქართველოსკენ აიღეს გეზი^[24]. ამჯერად ქართველები თავის დასაცავად მომზადებული დახვდნენ მათ. ჟამთააღმწერელის სიტყვით, ლაშა გიორგიმ “მოუწოდა სპათა თვსთა, იმერთა და ამერთა და შეკრიბა ოთხმოცდაათი ათასი მჯედარი”^[25]. გრიგოლ აკნეცის მიხედვით კი მას 60 ათასი მეომარი გამოუყვანია^[26].

ჟამთააღმწერელის ცნობით, ბრძოლა მოხდა “წყალსა ზედა ბედრუჯსა და აწ საგიმად წოდებულსა”^[27], კირაკოს განძაკეცის მიხედვით კი ქართველები და მონღოლები ხუნანის ველზე შეხშიან ერთმანეთს^[28]. მონღოლებმა თავისი ჩვეული

სამხედრო ხერხი იხმარეს: სუბდაი ბრძოლაში ჩაება ლაშქრის ძირითადი ნაწილით, ჯეზე კი რამდენადმე მოშორებით ერთ მოარებულ ადგილას იდგა ხუთი ათასი მეომრით. მცირე ბრძოლის შემდეგ სუბდაიმ უკან დაიხია და ქართველები იქით გაიტყუა, სადაც ჯეზეს რაზმი იყო ჩასაფრებული. მონღოლებმა შუაში მოიქციეს ქართველები და სასტიკ ბრძოლაში ოცდაათი ათასი კაცი დაუხოცეს^[29]. “ნახევარი ივლტოდეს თათარნი და ნახევარი მზირი ეყო, და უკანით მოუტდეს... და ივლტოდეს ქართველნი და სპანი და თვთ მეფე ლაშა, ურიცხვ სული ქრისტიანე მოკუდან - აღნიშნავს ჟამთააღმწერელი^[30].

ეს ბრძოლა 1221 წლის მიწურულს უნდა მომხდარიყო.

ჯეზე და სუბდაი ისევ საქართველოდან გამობრუნდნენ და დარუბანდისაკენ გაემართნენ^[31]. გზად მათ შემახა აილეს გარემოცვით, მრავალი მცხოვრები გაჟლიტეს და ბევრიც ტყვედ წაიყვანეს. შემდეგ მონღოლებმა “განვლეს კარი დარუბანდისა და შევიდეს ყივჩაყეთს, რომელთა ბრძოლა აჰკიდეს და მრავალგან შემოებნეს ყივჩაყნი, და ყოველგან თათარნი მძლე ექმნნეს”^[32]. 1221 წელს მონღოლებმა მდინარე კალკასთან სასტიკად დაამარცხეს ყივჩაყებისა და რუს მთავართა გაერთიანებული ლაშქარი, შემდეგ კი “შემოუარეს ამა დარუბანდისა ზღუასა გარე, და მიიწვნეს კელმწიფესა მათსა ჩინგიზ-ყაენის წინაშე”^[33].

ამგვარად, წყაროების მონაცემების მიხედვით ირკვევა, რომ ჯეზესა და სუბუდაის მეთაურობით გამოგზავნილ რაზმებს სამჯერ ჰქონიათ შეტაკება ქართველებთან 1220 - 1221 წლებში და სამივეჯერ გაუმარჯვნიათ^[34]. მიუხედავად ამისა მონღოლებს არც ერთხელ არ უცდიათ საქართველოში დარჩენა და ფეხის მოკიდება. შესაძლებელია ამან აფიქრებინა ქართველებს, რომ მათ დაამარცხეს და ქვეყნის საზღვრებიდან განდევნეს მომხდური მონღოლები. ყოველ შემთხვევაში, 1223 წელს მეფე რუსუდანი ატყობინებდა რომის პაპს: “ოცდახუთი ათასი კაცი გავუწყვიტეთ, ბევრიც დავატყვევეთ და დანარჩენი მათი მხედრობა ჩვენის ქვეყნიდან გავდევნეთ”^[35].

მონღოლები რომ საქართველოდან საბოლოოდ წასულებად ჩათვალა, ლაშა გიორგიმ შინაურ საქმეებს მიხედა. სწორედ ამ დროს მისი და რუსუდანი ჯერ ხლათის სულთანმა ითხოვა, ხოლო შემდეგ შარვანშაჰმა. ლაშა გიორგის დროინდელი მემკვიდრის სიტყვით, მეფე დათანხმებულა თავისი დის შარვანშაჰთან ქორწინებაზე. მუქადეს და უბრძანეს მიცემისა პირი”^[36]. საქმის გასარიგებლად გიორგი ბაგავანს მივიდა, სადაც, როგორც ივ. ჯავახიშვილი ვარაუდობს, რუსუდანის ქორწილიც გადაუხდია^[37]. უკვე გამობრუნებას აპირებდა გიორგი IV, რომ 1222 წლის 18 იანვარს იქვე გარდაიცვალა^[38].

გიორგი IV-ის დაკრძალვის შემდეგ შეიკრიბნენ სრულიად საქართველოს დიდებულნი, “მეფე ყვეს რუსუდან, და დასუეს საყდართა სამეფოთა, და მიულოცეს მეფობა წესისაებრ”^[39].

რუსუდანის მეფობის პირველსავე წელს ამიერკავკასიაში გადმოვიდნენ მონღოლთა მიერ ჩრდილო კავკასიიდან დევნილი ყივჩაყები. მათ ჯერ დარუბანდი დაიკავეს, მერე კი შარვანისა და არანისკენ დაიძრნენ^[40]. კირაკოს განმაკვეცის ცნობით, ყივჩაყები საქართველოში მოსულან და დასასახლებელი ადგილი უთხოვიათ მეფისა და ივანე ათაბაგისთვის. უარი რომ მიიღეს შემდეგ განძაში წავიდნენ^[41].

იბნ ალ-ასირი მოგვითხრობს, რომ ყივჩაყებმა ალყა შემოარტყეს ქართველთა მფლობელობაში მყოფ ქალაქ ყაბალას და დაარბიეს იქაურობა. ქართველთა ლაშქარი ივანე ათაბაგის სარდლობით დაიძრა მათ დასასჯელად,

მაგრამ ყოველთვის ერთი რაზმი მოულოდნელად თავს დაესხა ქართველებს, დაამარცხა ისინი და დიდი ნადავლიც აიღო^[42]. ამის შემდეგ ყოველწიანი კიდეც ერთხელ დაესხნენ თავს ქართველეთა ქვეყანას და ააოხრეს მოსაზღვრე მხარე. უკან გაბრუნებულ მარბიელ ჯარს ქართველები დაეწივნენ, სასტიკად დაამარცხეს და ნადავლიც წაართვეს. ამის მერე მალე ყოველწიანი იძულებული გამხდარან ამიერკავკასიის გასცლოდნენ^[43]. ამავე წლებში ქართველებმა რამდენიმე მარბიელი ლაშქრობა მოაწყვეს მეზობელ მხარეებში. კერძოდ, 1222 წლის შემოდგომაზე მათ აიღეს და საშინლად გაძარცვეს ქალაქი ბაილაცანი. 1223 წელს ქართველთა რაზმებს ბრძოლა ჰქონდათ სომხეთის ციხესიმაგრის სურმარის პატრონთან და დამარცხდნენ^[44]. 1225 წელს ისინი თავს დაესხნენ განძას, მაგრამ ვერ შეძლეს ქალაქის აღება და ხელცარიელი გამობრუნდნენ უკან^[45]. ეს იყო ჩვეულებრივი მარბიელი ლაშქრობანი, რომლებიც საუკეთესო შემთხვევაში სამხედრო ნადავლის აღებით და შეთანხმებით მთავრდებოდა. ასეთ წვრილ-წვრილ უმიზნო ომებში ხარჯავდნენ ძალებს ამიერკავკასიის ქვეყნები მაშინ, როცა გაცილებით უფრო დიდი საფრთხე მოელოდათ ახლო ხანში.

^[1] მონღოლთა სოციალურ-ეკონომიკური წყობის შესწავლაში განსაკუთრებული წვლილი შეიტანეს საბჭოთა ისტორიკოსებმა, რომელთაც მრავალი პირველწყაროს მონაცემების საფუძველზე შეიმუშავეს სწორი, მარქსისტული შეხედულება მონღოლური საზოგადოების განვითარების შესახებ XI-XII საუკუნეებში (იხ. Б. Я. В л а д и м и р ц о в , Общественный строй монголов, Л., 1934; Б. Д. Г р е к о в , А. Ю. Я к у б о в с к и й , Золотая орда и её падение, М.-Л., 1950; А. Ю. Я к у б о в с к и й , Из истории изучения монголов периода XI-XII вв., «Очерки из истории русского востоковедения», М., 1953; ვ. გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი , მონღოლები, “ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან”, თბ., 1957).

^[2] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 160.

^[3] გ უ ი ლ ი ო მ რ უ ბ რ უ კ ვ ი ს ი , მოგზაურობა აღმოსავლეთის ქვეყნებში. “მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის” (შემდეგში: მსკი), 1942, ნაკვ. V, გვ. 17. (ფრანცისკელმა ბერმა გ. რ უ ბ რ უ კ ვ ი ს ი მ ა 1253-1255 წლებში იმოგზაურა მონღოლეთში საფრანგეთის მეფის ლუი IX-ის დავალებით, იყო ყარაყორუმშიც, მანგუ ყაენის კარზე. ევროპაში დაბრუნების შემდეგ აღწერა თავისი მოგზაურობა).

^[4] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 158.

^[5] პ ლ ა ნ ო კ ა რ პ ი ნ ი , ისტორია მონღოლებისა, რომელთაც ჩვენ თათრებს ვუწოდებთ, მსკი, 1942, ნაკვ. II, გვ. 10.

^[6] В. В. Б а р т о л ь д , Образование империи Чингиз-хана. Сочинения, т. V, М., 1968, с. 261.

^[7] В. В. Б а р т о л ь д , Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Сочинения т. I, М., 1963, с. 461.

^[8] ჯ უ ვ ე ი ნ ი , თარიხე ჯაჰანგომა, მ. ყაზვინის გამოც. სპარსული ტექსტი, ტ. I, გვ. 113; ჯუვეინის ცნობები საქართველოს შესახებ, რ. კ ი კ ნ ა ძ ი ს გამოც., 1974, გვ. 20. მონღოლური თქმულებისა და რაშიდ ად-დინის მიხედვით, ჩინგიზ-ხანმა ჯებე, სუბუდაი და თოლაჩარი დაადევნა ხორეზმშაჰს თითო დუმანი მეომრით (Сокровенное сказание. Юань чао бы ши, т. I, М.-Л., 1941, 187; Р а ш и д - а д - д и н , Сборник летописей, I, 2, с. 209), ჟამთააღმწერლის აზრით, ჯებესა და სუბუდაის მხოლოდ თორმეტი ათასი მხედარი ჰყოლიათ თან (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 164).

^[9] Р а ш и д - а д - д и н , Сборник летописей, შემდეგში: Рашид-ад-дин, I, 2, с. 212.

^[10] ი ქ ვ ე .

^[11] ი ქ ვ ე , გვ. 225.

^[12] “მოულოდნელად სრულებით უცნობი და შორეული ქვეყნებიდან მოსული მტერი, მონღოლთა ლაშქარი საქართველოს საზღვრებს მოადგა” (ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, თბ., 1966, გვ. 13).

^[13] მ. თ ა მ ა რ ა შ ვ ი ლ ი , ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, ტფ., 1902, გვ. 7-9.

- ^[14] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 164-165; К и р а к о с Г а н д з ა კ ე ც ი , История, с. 104-105; გ რ ი გ ო ლ ა კ ა ნ ე ლ ი , მოისართა ტომის ისტორია, გვ. 9-10.
- ^[15] ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 370; Рашид-ад-дин , I,2, с.227-228.
- ^[16] И б н а л - А с и р , Тарих ал-камиль (შემდეგში: Ибн ал-асир), с. 137-138; 140-141.
- ^[17] იქვე, გვ. 137; Рашид-ад-дин, I,2, с.227
- ^[18] Ибн ал-Асир, с. 137; Рашид-ад-дин I,2, с.227
- ^[19] ქართლის ცხოვრება, გვ. 370.
- ^[20] იქვე.
- ^[21] Ибн ал-Асир, с. 135.
- ^[22] იქვე, გვ. 137.
- ^[23] Ибн ал-Асир, с. 138.
- ^[24] Рашид-ад-дин, I, 2, с. 227-228.
- ^[25] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 164.
- ^[26] გრიგოლ აკნელი, მოისართა ტომის ისტორია, გვ. 9. ი. ცინცაძეს ქართველი ისტორიკოსის ცნობა უფრო სარწმუნო ჰგონია (ი. ცინცაძე, მონღოლები და მონღოლთა დაპყრობები, თბ., 1960, გვ. 119). ი. სიხარულიძის აზრით კი, ძლიერ საეჭვოა, რომ ქართველთა მეფეს 90-ათასიანი ლაშქრის გამოყვანა მოეხერხებინა (ი. სიხარულიძე, ქართველი ხალხის ბრძოლა დამოუკიდებლობისათვის XIII-XIV საუკუნეებში, თბ., 1967, გვ. 48).
- ^[27] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 164.
- ^[28] Киракос Гандзакечи, История, с. 104, სხვადასხვა წყაროს მონაცემების განხილვისა და ურთიერთმეჯერების შედეგად ი. სიხარულიძე იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ ბრძოლა ხუნანის წინა დიდ ველზე უნდა გამართულიყო (ი. სიხარულიძე, ქართველი ხალხის ბრძოლა დამოუკიდებლობისათვის XIII-XIV საუკუნეებში, გვ. 50-55).
- ^[29] Рашид-ад-дин, I, 2, с. 228. ამდენსავე მოკლულს ასახელებს იბნ ალ-ასირიც, თუმცა მონღოლთა მიერ გამოყენებულ ხერხზე არაფერს ამბობს (Ибн ал-Асир, с. 140).
- ^[30] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 164-165.
- ^[31] როგორც ითქვა ჯებესა და სუბდაის დავალებული არ ჰქონიათ საქართველოს დაპყრობა და ქვეყნის ძნელად სავალი გზები და მაღალი მთებიც აშინებდათ. გარდა ამისა უკვე იწურებოდა ჩინგიზ-ხანის მიერ მათთვის მიცემული ვადა – სამი წელიწადი.
- ^[32] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 165.
- ^[33] იქვე.
- ^[34] ბ. სილაგაძე, XII-XIII სს. საქართველოს ისტორიის ზოგიერთი საკითხი იბნ ალ-ასირის ცნობათა შუქზე, კრებ. "საქართველო რუსთაველის ხანაში" თბ., 1966, გვ. 130-137.
- ^[35] მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, გვ. 7. იხ. იქვე, ივანე ათაბაგის ანალოგიური შინაარსის წერილი (გვ.9).
- ^[36] ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 371.
- ^[37] ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 27.
- ^[38] ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 371.
- ^[39] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 168.
- ^[40] Ибн ал-Асир, с. 145.
- ^[41] Киракос Гандзакечи, История, с. 105.
- ^[42] იქვე, გვ. 146-148.
- ^[43] Ибн ал-Асир, с. 148.
- ^[44] Ибн ал-Асир, с. 148-150.
- ^[45] იქვე, გვ. 151.

§ 2. ხორეზმელები საქართველოში

ხორეზმმაჰ მოჰამედს თავის მემკვიდრედ ადრევე ჰყავდა დანიშნული ოზლალ-შაჰი, მაგრამ სიკვდილის წინ უფროსი ვაჟი ჯალალ ად-დინი დაამტკიცა

ფაქტიურად უკვე არარსებული სახელმწიფოს ტახტის მემკვიდრედ^[1]. მამის სიკვდილის შემდეგ (1220 წ.) ჯალალ ად-დინი ხორეზმში მივიდა, მაგრამ ადგილობრივი არისტოკრატია მტრულად შეხვდა მას და იძულებული შეიქნა თავის საუფლისწულო მამულში - ღაზნაში წასულიყო. იქ მან სცადა გაეერთიანებინა ძალები და სათავეში ჩადგომოდა მონღოლთა წინააღმდეგ ბრძოლას. მალე ჯალალ ად-დინმა მრავალრიცხოვან ლაშქარს მოუყარა თავი და მტერთან შესახვედრად დაიძრა. ბრძოლა მოხდა ფერვანის ველზე, მდ. ფანჯშირის ხეობაში (თანამედროვე ავღანეთის ტერიტორიაზე, ქაბულის ჩრდილოეთით). ორი დღის ხელჩართული ბრძოლის შემდეგ მონღოლთა 30-ათასიანი რაზმი, რომელსაც ჩინგიზ-ხანის ერთ-ერთი საუკეთესო სარდალი შიქი-ყუთუყუ მეთაურობდა, სასტიკად დამარცხდა^[2]. ეს იყო მონღოლთა ყველაზე დიდი მარცხი დასავლეთში ლაშქრობის დროს. ჯალალ ად-დინის ლაშქარი სხვადასხვა ტომის მეომართაგან შედგებოდა, რომელთა შორის ხშირი იყო წინააღმდეგობები. მალე მის მხედართმთავრებს შორის უთანხმოება ჩამოვარდა მდიდარი ნადავლის გაყოფის გამო და რამდენიმე ამირმა დატოვა ხორეზმშაჰის ბანაკი თავის მეომრებიანად^[3]. ჩინგიზ-ხანი, რომელსაც ვერ მოენელებინა ფერვანთან განცდილი დამარცხება, მთელი თავისი ლაშქარით დაიძრა ჯალალ ად-დინის წინააღმდეგ. ხორეზმშაჰი იძულებული შეიქნა მდინარე ინდისაკენ დაეხია, რათა მეორე ნაპირზე გადასულიყო გემებით. მოლოლებმა არ აცალეს მას და იძულებული გახადეს ბრძოლაში ჩაბმულიყო. მდ. ინდის ნაპირზე 1221 წლის 25 ნოემბერს^[4] გამართულ ბრძოლაში ჯალალ ად-დინმა სასტიკი მარცხი განიცადა. მან ცხენით გადაცურა მდინარე და ინდოეთს მიაშურა მას თან ახლდა სულ ოთხი ათასამდე მეომარი, რომლებიც ცოცხლები გადარჩნენ ამ მძიმე ბრძოლის შემდეგ^[5].

მალე ჩინგიზ-ხანი შუა აზიიდან უკან გაბრუნდა და 1225 წელს მივიდა მონღოლეთში, სადაც ორი წლის შემდეგ გარდაიცვალა კიდეც (1227 წ.). ჩინგიზ-ხანის წასვლის შემდეგ ჯალალ ად-დინი ირანში დაბრუნდა და მისი ხელისუფლება ცნეს ფარსში, ქერმანსა და ირანის ერაყში.

1225 წელს ჯალალ ად-დინი აზერბაიჯანში მოვიდა. ათაბაგმა ოჯახი თავრიზში მიატოვა, თვითონ კი გაიქცა და ალინჯის ციხეს შეაფარა თავი, სადაც გარდაიცვალა კიდეც მცირე ხნის შემდეგ. ხორეზმშაჰმა ალყა შემოარტყა ქალაქს. უზბეგის ცოლმა მალიქამ რამდენიმე დღის შემდეგ უბრძოლველად ჩააბარა ხორეზმშაჰს თავრიზი^[6]. მოკლე ხანში ჯალალ ად-დინმა თითქმის მთელი აზერბაიჯანი ისე დაიკავა (შირვანის გამოკლებით), რომ სერიოზული წინააღმდეგობა არ შეხვედრია.

ამის შემდეგ საქართველოს ჯერიც დადგა. იბნ ალ-ასირის ცნობებიდან ჩანს, რომ ქართველ პოლიტიკოსებს ამჯერად დროულად შეუფასებიათ ჯალალ ად-დინის შემოსევის მოსალოდნელი საფრთხე. სულთანმა ჯერ კიდეც მარაღაში იმყოფებოდა, რომ მათ მოწოდებით მიუმართავთ ათაბაგ უზბეგისათვის ხორეზმშაჰის წინააღმდეგ ერთობლივი ბრძოლის თაობაზე. მაგრამ ჯალალ ად-დინმა არ მისცა მათ ამის განხორციელების საშუალება^[7]. სულ მალე მან აზერბაიჯანი დაიჭირა და საქართველოსაც დაემუქრა. ის აცხადებდა ქვეყანას პატრონი გაუჩნდაო, და სამაგიეროს გადახდას პირდებოდა ქართველებს^[8]. იბნ ალ-ასირის სიტყვით, ის ხშირად იმეორებდა თურმე, “საქართველოში უნდა ვილაშქრო და მათი ქვეყანა დავიპყრო”^[9]. ცხადია, ეს ხმები საქართველომდეც მოაღწევდა, ამიტომ, ჩვენი აზრით, სწორი უნდა იყოს ჟამთააღმწერელის ცნობა, თითქოს ქართველებმა იმის შემდეგ დაიწყეს ლაშქრის შეყრა, როცა ჯალალ ად-დინი

საქართველოში შემოიჭრა და დვინისა და მისი სანახების დარბევა დაიწყო^[10]. საქართველოს სახელმწიფოს მესვეურთა გამჭრიახობისა და ოპერატიულობის დასახასიათებლად უფრო მისაღები ჩანს ნასავისა და ჯუვეინის ცნობა, რომლის მიხედვით, ქართველებს ადრევე შეუკრებიათ 60 (ჯუვეინის მიხედვით 30) ათასი მეომარი და გარნისში მიგეგებიან მომხდურ მტერს^[11]. ჯალალ ად-დინს კი, ჟამთააღმწერელის ცნობით, ჰყოლია “კაცი ვითარ ას ორმოცი ათასი”^[12].

რუსუდანმა ქართველთა ლაშქრს უსარდლა ივანე ათაბაგი “და წარავლინა ბრძოლად სულტანისა მის ჯალალდინისა”. ბრძოლა მოხდა 1225 წ. აგვისტოში^[13] სომხეთში, სოფ. გარნისთან; ქართველებმა მარცხი განიცადეს ამ ბრძოლაში. შესაძლებელია მარცხის მიზეზი ის იყო, რომ როგორც ჯუვეინი მოგვითხრობს, ხორეზმელები მოულოდნელად დასხმიან თავს ქართველთა ლაშქრს (“სანამ ქართველები ხელს აღმართავდნენ საომრად, სულთანი თავს დაესხა და კარგი გამარჯვება მოიპოვა მათზე^[14]”). ბრძოლის შედეგზე უთუოდ გავლენა იქონია ივანე ათაბაგის მერყეობამ და ორჭოფულმა მოქმედებამ, რაც მისი ხანდაზმულობით შეიძლება აიხსნას^[15].

ქართველთა ზარალი ძალიან დიდი იყო. იბნ ალ ასირის სიტყვით, მათ 20 ათასი მეომარი დაკარგეს^[16]. ამავე ბრძოლაში ქართველებს მეწინავე ლაშქრის ორი შესანიშნავი სარდალიც დააკლდათ. ივანე ახალციხელი უკანდახევის დროს “გარნისისა კლდეთა შელტოლვილი, ზენაკერძო მოტევებულითა ქვითა მოიკლა”^[17], ხოლო მმა შალვა ტყვედ ჩაუვარდა ხორეზმელებს. ჯალალ ად-დინს იმედი ჰქონდა საქართველოს დაპყრობის საქმეში გამოეყენებინა შალვე ახალციხელი და ერთხანს დიდი პატივით ინახავდა მას^[18].

გარნისთან გამარჯვების შემდეგ ჯალალ ად-დინი დვინს მიუბრუნდა და აიღო ქალაქი, მერე კი თბილისზე გალაშქრებას აპირებდა. სწორედ ამ დროს მიიღო მან თავრიზიდან თავისი ვაზირის შარაფ ალ-მულქის წერილი მოსალოდნელი აჯანყების შესახებ და იძულებული შეიქნა აზერბაიჯანში დაბრუნებულიყო. საქართველოში ხორეზმშაჰმა თავისი რაზმები დატოვა, რომლებიც სამი თვის განმავლობაში არბევდნენ, მარცვავდნენ და აწიოკებდნენ მოსახლეობას^[19]. “სულტანი მიიქცა ადარბადაგანს და ნახჭევანს. და მიერ აღაოჭრებდეს საქართველოსა, არბევდეს და ტყუე ჰყოფდეს და სრულიად უწყალოდ ჯოცდეს, და არავინ იყო ნუგემისმცემელი მათი”^[20].

ჯალალ ად-დინმა მალე მოაგვარა საქმეები აზერბაიჯანში და იმავე წლის გვიან შემოდგომაზე ისევ საქართველოსკენ წამოვიდა. მდინარე არაქსს რომ მოადგა, ჯალალ ად-დინმა გაიგო, რომ დატყვევებული შალვა ახალციხელი წერილებს უგზავნიდა თურმე თავისიანებს და მტრის ლაშქრის მოძრაობის ამბებს ატყობინებდა. განრისხებულმა სულტანმა იქვე მოაკვლევინა შესანიშნავი ქართველი მხედართმთავარი^[21].

ქართველები ამ დროისათვის ჯალალ ად-დინთან საბრძოლველად მომზადებულიყვნენ და ოსების, ლეკებისა და ყივჩაყებისთვისაც ეხმოთ საშველად. ჯალალ ად-დინმა სამხედრო ეშმაკობა იხმარა, სხვადასხვა ადგილას ჩაასაფრა თავისი რაზმები, იქით გაიტყუა ქართველები და მოულოდნელად დაესხა თავს. გამართულ ბრძოლებში კვლავ ხორეზმელებმა გაიმარჯვეს^[22]. ამის შემდეგ ჯალალ ად-დინმა თბილისისკენ დასძრა თავისი ჯარი. საქართველოს სამეფო კარმა მეფის დასავლეთ საქართველოში გადასვლა გადაწყვიტა. ჟამთააღმწერლის სიტყვით, “ვითრ ცნა მეფემან მოსლვა სულტანისა, აიყარა და წარვიდა ქუთათისს, ხოლო

ტვილისს მცველად დაუტევა ლაშქარი და თავად ორნი ძმანი ბოცოს ძენი, მემნა და ბოცო”^[23].

1226 წლის დამდეგს ჯალალ ად-დინი საქართველოს დედაქალაქს მოადგა. მან ნახა, რომ თბილისი კარგად გამაგრებული და მიუდგომელი იყო^[24], ამიტომ იანვარ-თებერვლის განმავლობაში ის ძალებს იკრებდა და ქალაქის ასაღებად ემზადებოდა^[25]. მხოლოდ მარტის პირველ რიცხვებში დაიწყო სულთანმა ბრძოლა თბილისის ასაღებად. იბნ ალ-ასირის ცნობით, მან ამჯერადაც სამხედრო ხერხი იხმარა, რამდენიმე ადგილას ჩაასაფრა თავისი მეომრები, თვითონ კი სამათასიანი რაზმით ქალაქისაკენ გაემართა. მისი რაზმის მცირერიცხოვნებით გათამამებული ქართველები ქალაქიდან გამოცვივდნენ, მომხვდურ მტერს შეეხნენ, გააქციეს და დაედევნენ კიდეც. აქ ბრძოლაში ჩაებნენ ჩასაფრებული ხორეზმელი მეომრები, სასტიკად დაამარცხეს ქართველნი; ქალაქისაკენ აბრუნებინეს პირი, ფეხდაფეხ მიჰყვნენ და მათთან ერთად შევიდნენ თბილისში^[26].

ნასავის მიხედვითაც, ქალაქის დამცველნი თბილისის კარიდან მოშორებით გაიტყუეს ხორეზმელებმა და იქ გაუმართეს სასტიკი ბრძოლა, უკან დახევისას კი კართან მიასწრეს და ხელთ იგდეს ქალაქი^[27].

ქართველი ჟამთააღმწერლის სიტყვით, პირველ დღეს “ბრწყინვალე ძლევა აჩვენეს ქართველთა”^[28] ხორეზმელებთან ბრძოლაში. მხოლოდ მეორე დღეს შეძლო მტერმა ქალაქის აღება და ისიც თბილისელ “სპარსთა შინაგანცემისნგამო. მათ შიგნიდან “განახუნეს კარნი” და ქალაქში შემოუშვეს ხორეზმელები. მემნა ბოცოს ძე ამ ბრძოლაში მუხანათურად მოიკლა თბილისელი მუსლიმანის ხელით, მისი ძმა ბოცო კი ქალაქის მცველებთან ერთად ისნის ციხეში შეიკეტა^[29].

ამგვარად თბილისი ხორეზმელების ხელთ აღმოჩნდა. იბნ ალ-ასირის მიხედვით, ეს მოხდა 1226 წლის 9 მარტს^[30].

თბილისის მეციხოვნენი ბოცო ბოცოს ძის მეთაურობით ერთხანს მაგარ წინააღმდეგობას უწევდნენ ჯალალ ად-დინს, მაგრამ როცა შეატყვეს, რომ მდგომარეობა უიმედო იყო, “და ვითარ მრავალგზის მოავლინა დასტური მეფემან დატევებად ქალაქისა”^[31], დაცალეს ციხე^[32].

ხორეზმელებმა საშინლად ააოხრეს და გამარცხეს თბილისი, ხოლო მცხოვრებნი უმოწყალოდ გაჟლიტეს. ისინი არ ინდობდნენ არც მამაკაცებს, არც ქალებს და არც ბავშვებს. ჟამთააღმწერელი შეძრწუნებული მოგვითხრობს: “ესოდენ მძვნვარედ იწყეს მოსრვად, ვითარ ჩჩვლნიცა ძუძუთგან დედისათა აღიტაცნიან და წინაშე დედისა ქვაზედა დაანარცხიან, და რომელსამე თუალნი წასცვდიან და რომელსამე ტვნი დაეთხიოს, და უკანის დედანი მოიკვლოდიან”^[33]. ქალაქის ქუჩებში “სისხლისა მდინარენი დიოდეს. ტვნი კაცთა, დედათა, ბერთა, ჩჩვლთა თმა და სისხლი, თავი მწართაგან განშორებული, ნაწლეფნი ცხენთა მიერ დათრგუნვილნი ურთიერთას აღრეულ იყო”^[34]. სომეხი და არაბი ისტორიკოსებიც ამოწმებენ, რომ ჯალალ ად-დინმა ენით აუწერელი სიმხეცე და სისასტიკე გამოიჩინა თბილისში^[35]. ჟამთააღმწერლის ცნობით, დახოცილ მოქალაქეთა რაოდენობამ ასი ათასს მიაღწია^[36]. რაოდენ გაზვიადებულიც არ უნდა იყოს ეს რიცხვი, მაინც მოწმობს, თუ როგორი საშინელი რბევა-განადგურება გადახდა ჩვენს დედაქალაქს. ხორეზმელებმა აუარებელი სიმდიდრე იგდეს ხელთ. ჯუვეინის ცნობით, ჯალალ ად-დინის “ამალას უსაზღვრო და უზომო ნადავლი ერგო”^[37], ხოლო ნასავის მოსწრებული თქმით სულთანმა ხელთ იგდო ქალაქში საუკუნეთა განმავლობაში დაგროვილი საუნჯე, რომელსაც ყველაზე დახელოვნებული

ადამიანის თითებიც ვერ გადათვლიდა და ნუსხების მთელი დასტა ვერ დაიტევდა მის აღწერას^[38].

თბილისში ჯალალ ად-დინს ამბავი მოუვიდა, ქერმანის გამგებელმა ბარაყ ჰაჯიბმა მონღოლებთან გააბა მოლაპარაკება და ერაცის დასაპყრობად ემზადებო. სულთანმა ვაზირი შარაფ ალ-მულქი დატოვა საქართველოში, თვითონ კი დაუყონებლივ ქერმანს მიაშურა^[39]. საქართველოში დარჩენილმა ხორეზმელებმა “იწყეს რბევად, ტყუენვად, ჯოცად და კლვად სომხითისა და კამბეჩიანისა და იორის პირთა, ქართლს და თრიალეთს, ჯავახეთს და არტანს, ზოგი სამცხეს და ტაოს, კარნიფორას და ანისის მიმდგომთა ქუეყანათან^[40].

1226 წელს სექტემბერში ჯალალ ად-დინი თბილისში დაბრუნდა. აქედან მან თვითონ ანისზე გაილაშქრა, ხოლო ერთი რაზმი არსისაკენ გაგზავნა, მაგრამ ვერ შეძლო ამ კარგად გამაგრებული ქალაქის აღება, ლაშქარი დატოვა ალყისათვის და ისევ თბილისს მოაშურა. აქ მან რაზმები დაგზავნა და გააგრძელა ქვეყნის რბევა-აოხრება^[41]. რამდენიმე ხნის შემდეგ ჯალალ ად-დინი ხლათის ასაღებად გაემშურა. მან სამგზის მიიტანა იერიში ქალაქზე, მაგრამ ხლათელები მედგრად იცავდნენ თავს და არ დათმეს ქალაქი. ჯალალ ად-დინის მარცხით ისარგებლეს ქართველებმა, თბილისში დატოვებულ გარნიზონს შეუტყეს და დაიბრუნეს ქალაქი (1227 წ. თებერვალში) ჯალალ ად-დინმა ამ ამბის გაგებაზე სასწრაფოდ საქართველოს მოაშურა. ქართველებს სხვა გზა არ ჰქონდათ, ქალაქს ცეცხლი წაუკიდეს და გაეცალნენ^[42].

1228 წელს სულთან ჯალალ ად-დინს რამდენიმე შეტაკება ჰქონდა მონღოლებთან ირანის ტერიტორიაზე და ყოველთვის მარცხი განიცადა^[43]. მან სცადა შემწეობა მიეღო ბაღდადის ხალიფის, ხლათის სულთანისა და ზოგიერთი სხვა გამგებლისაგან და თხოვნით მიმართა მათ, “რათა შეეწივნენ მასცა და თავთაცა მათთაცა”, მაგრამ იმათ “არა ინებეს ბრძოლა თათართა”^[44].

პირიქით, ამიერკავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის მუსლიმანი გამგებლები დარწმუნდნენ, რომ ჯალალ ად-დინი მათი მხსნელი კი არა, ჩვეულებრივი დამპყრობელი და მძარცველი იყო, და კვლავ საქართველოსკენ იბრუნეს პირი. ჯუვეინის სიტყვით, “რაკი რუმის, შამის, სომხეთისა და იმ მხარეთა სულთნებს ემინოდათ მისი სიმკაცრის და შურისძიების, მძვინვარე იერიშისა და გაბედული თავდასხმის, ერთმანეთს შეუთანხმდნენ და მის განსადევნად გაერთიანდნენ”^[45]. საქართველოს მეთაურობით იქმნება კოალიცია ხორეზმშაჰის წინააღმდეგ. ჟამთააღმწერელი მოგვითხრობს, რომ მეფე რუსუდანმა “მოუწოდა ყოველთა სპათა თჳსთა, იმერთა და ამერთა”^[46]. ამავე დროს მან მგანუხუნა კარნი დარიალისანი და გარდამოიყუანნა ოსნი, დურბუკნი, ამათ თანა ყოველნი მთიულნი”^[47]. ჩრდილოკავკასიელი ხალხების მონაწილეობას კოალიციურ ლაშქარში ადასტურებენ აგრეთვე ნასავი, ჯუვეინი და რაშიდ ად-დინი^[48]. ჟამთააღმწერლის სიტყვით, “შეკრბეს ნაჭარმაგვეს სიმრავლე ურიცხვ, და წარავლინა მეფემან ბრძოლად ხუარაზმელთა”^[49]. მაგრამ, როგორც ჩანს, გაერთიანებული ლაშქარი ჯერ არ იყო სრულად შეკრებილი, როცა ბრძოლაში ჩაბმა მოუხდათ. ყოველ შემთხვევაში, ნასავის ცნობით, კოალიციურ ლაშქარის რაოდენობა 40 ათას კაცს ძლივს აღემატებოდა^[50].

ბრძოლა მოხდა ბოლნისის მახლობლად შეტაკების დაწყების წინ ჯალალ ად-დინმა მოწინააღმდეგის ლაშქარში ყივჩაყთა დროშები და მრავალრიცხოვანი მეომარი შენიშნა. მან კაცი გაუგზავნა მათ პურითა და მარილით და მოაგონა ის სიკეთე, ერთ დროს რომ გაეწია მათთვის. ამის გამო ყივჩაყნი განზე გადგნენ და

მონაწილეობა აღარ მიიღეს ბრძოლაში^[51]. თუ სწორია ნასავის ცნობა კოალიციური ლაშქრის რაოდენობის შესახებ, მაშინ ყივჩაყთა ღალატის გამო მისი რიცხვი ერთბაშად განახევრებულა, რასაც არ შეეძლო გავლენა არ მოედინა ბრძოლის შედეგზე.

ჟამთააღმწერლის ცნობით, “იქმნა ომი სასტიკი”, რომლის დროსაც “მოსწყდა ორგნითვე ურიცხვ კაცი”. ჯერ თითქოს მოკავშირეებმა მოიპოვეს უპირატესობა, მაგრამ საბოლოოდ მაინც ჯალალ ად-დინმა გაიმარჯვა. “იძლივნეს სპანი მეფისანი და ხუარაზმელთა მიერ ივლტოდეს”^[52]. ამის შემდეგ ჯალალ ად-დინმა ერთხანს კიდევ ითარემა საქართველოში^[53], მერე კი ისევ ხლათს მიაშურა. ხანგრძლივი და მძიმე ალყის შემდეგ 1230 წლის 14 აპრილს მან აიღო და საშინლად ააოხრა ქალაქი^[54].

მალე ჯალალ ად-დინის ბედის ჩარხი კვლავ უკუღმა დატრიალდა. იმავე წლის ზაფხულში ის რუმის სულთანის ალა ად-დინ ქეიყოზადისა და მალიქ აშრაფის^[55] გაერთიანებულ ლაშქარს გაექცა^[56]. ამასობაში ამბავიც მოუვიდა, მონღოლთა ახალი უზენაესი მბრძანებლის უგედეი ყენის (1229 - 1241) მიერ გამოგზავნილმა რაზმებმა მდინარე ამუ-დარია გადმოლახესო. ჯალალ ად-დინი გრძნობდა, რომ ძალა აღარ შესწევდა მონღოლებთან ბრძოლისა. მან სცადა მოლაპარაკებოდა რუმისა და სირიის გამგებლებს და მათი ლაშქარი გამოეყენებინა მონღოლების წინააღმდეგ, მაგრამ ამ მოლაპარაკებამ შედეგი ვერ გამოიღო^[57].

1230 - 1231 წწ. ზამთარი ჯალალ ად-დინმა აზერბაიჯანში გაატარა, როცა მონღოლები აზერბაიჯანს მოუახლოვდნენ, იგი “მსწრაფლ აიყარა დედაწულითა და ივლტოდა საბერძნეთად, ხოლო თათართა დევნა უყვეს”^[58]. მალე მონღოლები იქაც წამოეწივნენ ჯალალ ად-დინს და მძინარეს წაადგნენ თავზე დიარბეჭირის მიდამოებში. მხლებლებმა ძვლივს გააღვიძეს მთვრალი ხორეზმშაჰი და მან გაქცევით უშველა თავს, მაგრამ სულ მალე, 1231 წლის აგვისტოში, ის ქურთებმა მოკლეს მთაში.

ჯალალ ად-დინი კარგი სარდალი და გაბედული მეომარი იყო^[59], მაგრამ, ამავე დროს, ის ძალიან ცუდი პოლიტიკოსი გამოდგა. ხორეზმშაჰი ქრისტიანების შეურიგებელი დევნის პოლიტიკას ატარებდა და ხშირად მონღოლებზე უფრო მეტი ულმობელობით არბევდა და აოხრებდა აღებულ ქალაქებსა თუ სოფლებს. ამასთან ერთად, ჯალალ ად-დინი დაპყრობილ ქვეყნებში მოსახლეობის აღვირახსნილი ფეოდალური ექსპლოატაციისა და აშკარა ძარცვის გზას ადგა, რის გამოც მუსლიმანებიც საბოლოოდ გადაიმტერა. იბნ ალ-ასირი აღნიშნავს, რომ ჯალალ ად-დინი ცუდი საქციელის კაცი იყო და უხეიროდ უძღვებოდა თავის სახელმწიფოს. არ იყო მის მეზობლად არც ერთი გამგებელი, ვისთანაც მტრობა არ ჰქონოდა და ვის სამფლობელოზეც თვალი არ სჭეროდა^[60]. ამიტომაც იყო, რომ ჯალალ ად-დინმა ვერ შეძლო მონღოლთა წინააღმდეგ ირანისა და ამიერკავკასიის ძალთა გაერთიანება და საბოლოოდ მარცხი განიცადა ამ ბრძოლაში. ივ. ჯავახიშვილის შეფასებით, ირანისა და ამიერკავკასიის ქვეყნებისათვის ჯალალ ად-დინს “ზიანის მეტი არა მიუყენებია რა: დანგრეული და აოხრებული ციხე-ქალაქები, დიდძალი უწყალოდ და უგუნურად ამოწყვეტილი ხალხი, გაცარცული ქვეყნები და განადგურებული ეკონომიური კეთილდღეობა, აი რა დასტოვა თავის შემდეგ ხვარაზმშაჰმა”^[61].

- [1] Рашид-ад-дин, 1, 2, с. 213; Насави, Жизнеописание султана Джалал ад-дина Манкбурны (შემდეგში: Насавი), с. 69-70, 100.
- [2] ჯუვეინი, თარიხე ჯაჰანგოშა, II, გვ. 135-138; Насавი, с. 124-125; Рашид-ад-дин, I, 2, с. 220-222.
- [3] ჯუვეინი, დასახ. ნაშრ., გვ. 138-139; Насавი, с. 125-126; Рашид-ад-дин, I, 2, с. 222.
- [4] თარიღი ნაჩვენები აქვს ნასავის (Насавი, с. 127-128).
- [5] ჯუვეინი, დასახ. ნაშრ., გვ. 140-143; Насавი, с. 127-129; Рашид-ад-дин, I, 2, с. 223-244. В. В. Бартольд, Туркестан в эпоху монгольского нашествия, с. 510-513.
- [6] ჯუვეინის ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 27-28; Рашид-ад-дин, I, 2, с. 242; იბნ ალ-ასირის ცნობით, ჯალალ ად-დინს ხუთი დღის ბრძოლის შემდეგ აუღია თავრიზი (Ибн ал-Асир, с. 154-155).
- [7] Ибн ал-Асир, с. 153
- [8] Насави, с. 155
- [9] Ибн ал-Асир, с. 156
- [10] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 169. იხ. აგრეთვე ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 48
- [11] Насавი, с. 156; ჯუვეინის ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 28-29.
- [12] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 169.
- [13] ამ თარიღს ასახელებს იბნ ალ-ასირი (Ибн ал-Асир, с. 156) შდრ. აგრეთვე Киракос Гандзакечи, История, с. 114.
- [14] ჯუვეინის ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 29.
- [15] ჟამთააღმწერელის ცნობით, ივანე “მას ჟამსა მიმკცოვნებული იყო” (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 169) სამართლიანად შენიშნავს ი. სიხარულიძე, რომ “ივანე ათაბაგი თამარის დროის დიდი სამხედრო მოღვაწე იყო, მაგრამ ჯალალ ად-დინთან დირსეული პაექრობა ვეღარ შეძლო” (ი. სიხარულიძე, ქართველი ხალხის ბრძოლა დამოუკიდებლობისათვის XIII-XIV სს-ში, გვ. 66).
- [16] Ибн ал-Асир, с. 157; ნასავი ოთხი ათას მოკლულს ასახელებს (Насавი, с. 158).
- [17] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 170
- [18] ჯუვეინის ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 29; Рашид-ад-дин, I, 2, с. 243.
- [19] Насавი, с. 159-161.
- [20] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 171.
- [21] Насавი, с. 167; ჯუვეინის ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 30; Рашид-ад-дин, I, 2, с. 243.
- [22] Ибн ал-Асир, с. 159.
- [23] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 174.
- [24] Насавი, с. 167.
- [25] ჯუვეინის ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 31.
- [26] Ибн ал-Асир, с. 159-160.
- [27] Насавი, с. 167-168.
- [28] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 174.
- [29] იქვე, გვ. 174-177. კირაკოს განმარტებით აღნიშნავს, რომ თბილისელი მუსლიმანები ებმარებოდნენ ჯალალ ად-დინს ქალაქის აღებაში (Киракос Гандзакечи, История, с. 115).
- [30] Ибн ал-Асир, с. 158
- [31] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 177.
- [32] იქვე, Насавი, с. 168; ჯუვეინის ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 32.
- [33] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 175.
- [34] იქვე, გვ. 176.
- [35] Киракос Гандзакечи, с. 115; Ибн ал-Асир, с. 160.
- [36] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 178.
- [37] ჯუვეინის ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 32.
- [38] Насавი, с. 168.
- [39] იქვე, გვ. 168-170; ჯუვეინის ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 32.
- [40] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 178.
- [41] Ибн ал-Асир, с. 162.
- [42] Ибн ал-Асир, с. 164-165; Насавი, с. 172.
- [43] ჯუვეინის ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 33-34.
- [44] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 182.

- [45] ჯუვეინის ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 35; შდრ. Рашид-ад-дин, Сборник летописей, т. II, М. – Л., 1960, с. 27-28.
- [46] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 182.
- [47] იქვე, გვ. 183.
- [48] Насави, გვ. 224; ჯუვეინის ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 35; Рашид-ад-дин, . II, с. 28.
- [49] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 182.
- [50] Насавი, с. 224.
- [51] ჯუვეინის ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 36; Рашид-ад-дин, II, с. 28.
- [52] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 183.
- [53] Насавი, с. 225-226.
- [54] Ибн ал-Асир, с. 167-168; Насави, с. 248-249; ჯუვეინის ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 38-40.
- [55] ხლათის პატრონი აშრაფ მოზაფარ ად-დინ მუსა იმ დროს დამასკოსაც განაგებდა.
- [56] Насавი, с. 256-257; Ибн ал-Асир, с. 169-170; ჯუვეინის ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 40-41.
- [57] Насавი, с. 287-289; ჯუვეინის ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 41-42.
- [58] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 185.
- [59] ჟამთააღმწერლის სიტყვით, ჯალალ ად-დინი “იყო კაცი მკნე და ქველი, შემმართველი, უშიშარი ვითარ უჯორცო, ძალითა საჩინო, წყობათა შინა უცხო” (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 163-164).
- [60] Ибн ал-Асир, с. 171.
- [61] ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 27.

§ 3. საქართველოს დაპყრობა მონღოლთა მიერ

ჩინგიზ-ხანი ისე გარდაიცვალა, რომ არ დაუმთავრებია დაპყრობითი ომები. ახალი ტერიტორიების შემომტკიცება მისი მემკვიდრის, უგდეი ყაენის დროსაც გრძელდებოდა. მან საგანგებო რაზმები გამოჰყო აღმოსავლეთისა და დასავლეთის მიმართულებით სალაშქროდ. ირანში უგდეიმ ორმოცათასიანი ლაშქარი გამოგზავნა ჩორმაღან ნოინის სარდლობით. ამ ლაშქრობაში ჩორმაღანს თან ახლდნენ სხვა მონღოლი ამირებიც, დუმანებისა და ათასეულების მეთაურები^[1]. ჟამთააღმწერლის სიტყვით, ყაენმა “მოუწოდა ოთხთა ერისმთავართა, რომელთა ქართველნი ნოინობით უკმობენ, სახელით: ჩორმაღანსა უპირველესსა და მეორესა ჩადატას, იოსურსა, ბიჩოსა. და ამათ ათი ათას-ათასი კაცი მისცეს დედაწულითა მათითა”^[2]. ეს უკვე არ იყო ქვეყნის დასაზვერად ან დასარბევად გამოგზავნილი რაზმები. ჩორმაღანს ირანისა და ამიერკავკასიის ქვეყნების დაპყრობა ჰქონდა დავალებული. ამიტომაც იყო, რომ ლაშქარს “დედაწულიც” მოჰყვებოდა თან.

მონღოლთა ახალმა რაზმებმა დაამარცხეს და მცირე აზიაში განდევნეს ჯალალ ად-დინი, სადაც ის მალე დაიღუპა კიდეც. შემდეგ მონღოლებმა შედარებით მოკლე ხანში დაიპყრეს თითქმის მთელი ირანი და ამიერკავკასიაშიც შემოიჭრნენ. მათ “აღიღეს თავრეჟი და მიმდგომი მისი ქუეყანა. და მეორესა წელსა წარვიდეს ბარდავს, განძას და მურღანს”^[3]. 1235 წელს მონღოლებმა, მძაფრი წინააღმდეგობის მიუხედავად, აიღეს, გამარცხეს და დააქციეს განძა, მოსახლეობა კი გაჟლიტეს და დაატყვევეს^[4]. აქედან ისინი მიადგნენ შამქორს, რომელიც იმ დროს საქართველოს ეკუთვნოდა და ვარამ გაგელის საგამგებლოში შედიოდა. შამქორელები ქალაქის

დასაცავად მოემზადნენ და დახმარება სთხოვეს გარდმანის ციხეში მყოფ ვარამს, მაგრამ ის არც თვითონ მიემგებლა და არც შვილს მისცა ამის ნება. შამქორის მცხოვრებნი გმირულად იცავდნენ თავს მტრისაგან, მაგრამ ბოლოს მაინც დათმეს ქალაქი^[5]. მონღოლებმა მერე ვარამის კუთვნილ ციხესიმაგრეებსაც შეუტიეს და დაიმორჩილეს ისინი, მათ შორის გარდმანიც. ვარამ გაგელმა ბრძოლას თავი აარიდა და კირაკოსის სიტყვით, ღამით გაიპარა^[6]. ჟამთააღმწერელი გვამცნობს, რომ ის დასავლეთ საქართველოში გადასულა (“ვარამ გაგელმა შეივლტოდა ქუთაისს”^[7]).

მეფე რუსუდანი ჯალალ ად-დინის წასვლის შემდეგ ახალი დაბრუნებული იყო თბილისში, მაგრამ მონღოლთა მოახლოების ამბავი რომ შეიტყო, ისევ დასავლეთ საქართველოს მიაშურა. თბილისის დასაცავად მან დატოვა მუხას ძე, რომელსაც უბრძანა, როგორც კი მონღოლები ახლოს მოვიდოდნენ, გადაეწვა ქალაქი, რათა მტერს არ ჩავარდნოდა ხელში^[8]. რაკი მეფემ დასავლეთ საქართველოს შეაფარა თავი და არსებითად უარი თქვა მონღოლთა წინააღმდეგ ბრძოლის ორგანიზაციაზე, ქართველთა დიდებულებმაც მტერთან ბრძოლის ამკარად მცდარი, პასიური ტაქტიკა აირჩიეს. საქართველო სამეფო კარის ვაზირნი, ცალკეულ მხარეთა გამგებელი სახელოვანი სარდლები სხვადასხვა ციხეებში შეიკეტნენ და იქიდან ადევნებდნენ თვალყურს მოვლენათა განვითარებას^[9]. მაგრამ უნდა ითქვას, რომ ბრძოლის ასეთი ფორმა ძალიან დიდ მსხვერპლს მოითხოვდა ქართველთაგან და, თანაც, ამჯერად სრულიად უპერსპექტივო ჩანდა^[10]. ჟამთააღმწერლის ცნობით, მონღოლები “შემოვიდნენ ქართლს, თრიალეთს, სომხითს, ჯავახეთს, სამცხეს, შავშეთს, კლარჯეთს, ტაოს, კოლას, არტანს, ანისს, და მოეფინეს მსგავსად მკალთა ოჭრებად და ჯოცად, და არსად იყო ლხინება, უწყლოდ მოისვროდა ყოველი ესე ქუეყანა”^[11]. აღსანიშნავია, რომ ქართველთა არჩეული ტაქტიკის შესაბამისად მონღოლებმა თავიანთი ლაშქარი ცალ-ცალკე რაზმებად დაანაწილეს და სხვადასხვა მხარეს გაუსიეს. მოკლე ხანში მათ აიღეს ისეთი მნიშვნელოვანი ქალაქები, როგორც არის ლორე, დმანისი, სამშვილდე. ლორეში შანშე მანდატურთუხუცესი იყო გამაგრებული, მაგრამ როგორც კი ჩალათი ნოინი ქალქს მიადგა, შანშემ თავისი ოჯახის წევრებთან ერთად მიატოვა იქაურობა და საიმედო ადგილას შეაფარა თავი^[12]. მის მიერ ლორეში დატოვებულმა პირებმა უდარდებლობა გამოიჩინეს და ვერ დაიცვეს ქალაქი, რომელიც მონღოლებს ჩაუვარდა ხელში^[13]. “ამირსპასალარი ავაგ შევიდა ციხესა კაენისასა”, მაგრამ როცა მტერმა ციხეს ალყა შემოარტყა და შიგ მყოფნი უწყლობამ შეაწუხა, ამირსპასალარი დამორჩილდა მონღოლებს^[14]. 1238 - 1239 წლებში მონღოლებმა ანისი და კარიც აიღეს, გამარცხეს და დაანგრეს^[15].

ამის შემდეგ “ამათ ულხინებელთა ჭირთაგან შეიწრებულნი მთავარნი საქართველოსანი ყოველნი მიენდვნენ თათართა”^[16]. მხოლოდ მესხები განაგრძობდნენ მტრის წინააღმდეგ გმირულ ბრძოლას. ივანე ციხისჯვარელი-ჯაყელი მაშინდა დამორჩილდა მონღოლებს, როცა ბრძოლა ნამდვილად უიმედო შეიქნა, რადგან “მოისრა და ტყუე იქმნა სული მრავალი სამცხეს და ბევრი ერი მოიკლა”^[17]. რუსუდანი მეფის ნებართვით “მაშინ წარვიდა ივანე და იხილა ჩალატა, რომელმან პატივითა შეიწყნარა და დაუდგინა მცველნი ქუეყანისანი”^[18]. ამით დაამთავრეს XIII საუკუნის 30-იანი წლების მიწურულს მონღოლებმა აღმოსავლეთ საქართველოს დაპყრობა და ხანგრძლივად გაბატონდნენ იქ. დასავლეთ საქართველოში შეჭრა მათ ვერ შეძლეს.

ამგვარად, ჯალალ ად-დინის ხუთწლიანი სისხლიანი თარეშის შედეგად დასუსტებულ საქართველოში ვეღარ აღმოჩნდა ისეთი პიროვნება, ვინც შეძლებდა

მომხდური მტრის წინააღმდეგ ძალთა გაერთიანებას. მონღოლებმა ფაქტიურად უბრძოლველად დაიმორჩილეს აღმოსავლეთ საქართველო.

^[1] Рашид-ад-дин, Джами ат-таварих т. I, ч. I, с. 150-151; Рашид-ад-дин, Сборник летописей т. I, кн. I с. 98-99.

^[2] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 184.

^[3] იქვე, გვ. 186.

^[4] Киракос Гандзакечи, История, с. 119-120.

^[5] იქვე, გვ. 122-123.

^[6] იქვე, გვ. 123.

^[7] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 187.

^[8] იქვე.

^[9] ი. ცინცაძე ფიქრობს, რომ ციხეებში ჩაკეტილი ქართველი დიდებულები უთუოდ პარტიზანული წესით იბრძოდნენ მონღოლების წინააღმდეგ (ი. ცინცაძე, მონღოლები და მონღოლთა დაპყრობები, გვ. 154).

^[10] ი. სიხარულიძე, ქართველი ხალხის ბრძოლა დამოუკიდებლობისათვის XIII-XIV საუკუნეებში, გვ. 75.

^[11] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 187.

^[12] Киракос Гандзакечи, История, с. 128; ჟამთააღმწერლის ცნობით, “მანდატურთ-უხუცესი შანშე შეივლტოდა ქუეყნად აჭარისა” (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 187).

^[13] Киракос Гандзакечи, История, с. 128.

^[14] იქვე, გვ. 129-130.

^[15] იქვე, გვ. 130-132.

^[16] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 191.

^[17] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 191.

^[18] იქვე.

§ 4. მონღოლებთან დაზავება

ქუთაისში გახიზნულმა საქართველოს მთავრობამ შინაგანი ძალების თავმოყრა მონღოლების განსადევნად ვერ შეძლო. ვერც რომის პაპთან გაგზავნილმა წერილმა, რომლითაც რუსუდან მეფე დამხმარე ჯარების მოშველებას ითხოვდა, გამოიღო შედეგი: პაპი 1240 წ. იანვარს დაწერილ საპასუხო წერილში დანაწილებით იტყობინებოდა: “რომის ეკლესიის მხედრობა ვერ მოდის შესაწევნად თათრების წინააღმდეგ”, რადგან ჩვენც ვეომებით სარკინოზებს და შეგვიბრალებთ^[1]. ამასობაში მონღოლებმა, რომლებმაც ქართლის სანაპირო და შიდა მთავარი ციხეები და ქალაქები აიღეს, უკვე ადგილ-ადგილ მუდმივი ბანაკებიც გაიჩინეს. მათ, როგორც მეჯოგე-მომთაბარეებმა, საზამთროდ მდინარეების სანაპიროებზე ვაკე-გაშლილი ადგილები დაიკავეს. მაგალითად წყაროებში მონღოლთა ასეთ სადგომებად დასახელებულია: ბარდავი, მდ. იორის სანაპიროები ჰერეთ-კახეთში, მდ. მტკვარზე რუსთავ-ყარაის მხარე, სომხეთში მტკვრის გაყოლება გაგამდე^[2]. ამ ვრცელი ტერიტორიიდან ისინი არბევდნენ ქართლს, სამცხეს, ჯავახეთს ტრაპიზონამდე, კახეთს, ჰერეთს, რანს, შარვანს დარუბანდამდე. რბევისაგან შევიწროებული

დაუპყრობელი მხარეებიც ბოლოს და ბოლოს იძულებული გახდნენ მტერს დამორჩილებოდნენ^[3].

ამრიგად, ექვსი წლის განმავლობაში ნაწილ-ნაწილ, ზოგი ომითა და ზოგიც უომრად მტერმა ხელში ჩაიგდო საქართველოს აღმოსავლეთი და სამხრეთი ნაწილები: კახეთი, ჰერეთი, შიდა ქართლი, სომხითი, ტაშირი, თრიალეთი, ჯავახეთი, არტაანი, კოლა, კლარჯეთი, ტაო, შავშეთი და სამცხე. მაშასადამე ზავის აუცილებლობას იწვევდა მტრის ფაქტიურად გაბატონებული მდგომარეობა. ამასთან, მტერი კვლავ აგრძელებდა სისტემატურ რბევას. მდგომარეობის ასე დატოვება ქვეყანას სისხლისგან დაცლას უქადდა. საქართველოს სახელმწიფოებრიობასაც ხომ საფრთხე დაემუქრა: ქვეყნის აღმოსავლეთი ნაწილი მოწყდა სამეფო ცენტრს, რომლის ძალაუფლება უკვე ამ ნაწილზე აღარ ვრცელდებოდა.

ამის გამო რუსუდან მეფემ მონღოლებს დაზავება სთხოვა რაც დაახლოებით 1242 წელს მოხდა. მოლაპარაკება ერთდროულად მიმდინარეობდა მონღოლთა ადგილობრივ მთავარსარდალთან^[4] და უშუალოდ ყაენთან ვოლგაზე. რუსუდან მეფემ ბათო ყაენთან ვოლგისპირეთში არსენ ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესი გაგზავნა^[5]. დესპანს ევალებოდა ზავის პირობები და უვნებლობის ფიცი მიეღო ყაენისაგან.

ზავის თანახმად საქართველოს მეფე მონღოლთა უზენაეს უფლებას ცნობდა. დაწესებულ იქნა უფლებრივი განსხვავება საქართველოს აღმოსავლეთის და დასავლეთის ნაწილებისათვის: ლიხთამერ საქართველოში, როგორც მონღოლთაგან ომით დაპყრობილ ქვეყანაში, ქართულ ხელისუფლებასთან ერთად უნდა მდგარიყვნენ მონღოლი მოხელეები და სარდლები (ნოინები) ჯარითურთ. ლიხთიმერი კი ამ მხრივ თავისუფალი იქნებოდა. საქართველოს დაეკისრა ყოველწლიურად 50000 პერპერას (ოქროს ფული) გადახდა და მონღოლთა ლაშქრობებში მონაწილეობა. ყაენი რუსუდანის ძეს (დავით VI ნარინი) ცნობდა სრულიად საქართველოს მეფედ^[6]. მთავრებს თავიანთი საგამგებლოები და მამულ-საქონლებელი ხელუხლებლად დაუტოვეს, ამასთან ისინი ჩარიცხულ იქნენ მონღოლთა სამხედრო-პრივილეგიურულ წრეში. დაზავების შედეგად საქართველოს მთავრობა ქუთაისიდან თბილისს გადმოვიდა, ხოლო მალე, 1242 - 1243 წლებში დავით რუსუდანის ძე სამეფო ტახტზე დასამტკიცებლად ჯერ ბათოსთან, შემდეგ კი ყარაყორუმს მანგუ ყაენთან წარავლინეს^[7].

ამიერიდან საქართველო მონღოლთა ბატონობის მძიმე უღელს შეუდგა, მაგრამ ქართველი ხალხი არ შერიგებია უცხოელთა მფლობელობას, იგი მთელი შესაძლებლობით იბრძოდა დამოუკიდებლობისათვის.

^[1] რუსუდანის წერილი, რომელიც რომის პაპს გრიგოლ IX-ს გაეგზავნა, შემონახული არ არის. შემონახულია გრიგოლ IX-ის საპასუხო წერილი, პაპის წერილით ვიგებთ, თუ რას სთხოვდა რუსუდანი მას (მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, 1902 გვ.55, 70).

^[2] ჟამთააღმწერლი, ქ. ცხ., II, გვ. 191.

^[3] ქ. ცხ., II, გვ. 191.

^[4] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 192.

^[5] ურდოში ელჩობის შესახებ ცნობა დაცულია არსენ ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის 1241-1242 წწ. წყალობის წიგნში, საისტორიო მოამბე , II, გვ. 1925, გვ. 131-132. რუსუდანის მიერ ორმხრივი მოლაპარაკების შესახებ ცნობებს გვაწვდის სომხური ნარატიული წყაროც, ოღონდ სომეხი

ისტორიკოსი მცდარად მიუთითებს თითქოს ზავი პირველად მონღოლებს ეთხოვოთ და ელჩებიც მათ გამოეგზავნოთ.

კირაკოს განმარტება, სომეხთა ისტორია, თბ., 1909, გვ. 273-274 (ცომხურ ენაზე). Киракос Гандзакечи, История. Пер. Т. Тер-Григорьяна, Баку, 1946, с. 158.

^[6] პლანო კარპინი, ისტორია მონღოლებისა... თარგ. ქიქოძის, მსკი, ნაკვ. 2, 1942; გვ. 30; ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, , III, 1941, გვ. 24, 1966, გვ. 334.

^[7] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 198.

თავი მეცხრე

მონღოლთა ბატონობა საქართველოში და ბრძოლა მის წინააღმდეგ (XIII ს. 40 - XIV ს. 10-იანი წწ.)

საქართველო XIII ს. 40 - 70-იანი წლებში

§ 1. მონღოლთა სამხედრო-ადმინისტრაციული სისტემა საქართველოში

მონღოლთა სახელმწიფოს შემადგენლობაში საქართველო შევიდა როგორც ცალკე სამხედრო-ადმინისტრაციული ერთეული “გურჯისტანის ვილაიეთის” სახით. მონღოლებმა საქართველო ცნეს როგორც ამიერკავკასიის ქრისტიანული გაერთიანება, მას ჩამოაცალეს ვასალური მუსლიმანური ქვეყნები. ამრიგად, სომხური თემები ძველებურადვე საქართველოს ფარგლებში დარჩა, ხოლო რანი შარვანი და სხვა ქვეყნები მასში აღარ შედიოდა. ილხანთა სახელმწიფოს ჩამოყალიბებამდე (1256 წ.) დაპყრობილ ვილაიეთებს, ირანს, აზერბაიჯანს, საქართველოს და სხვ. მართავდნენ დიდი ყაენის მიერ დადგენილი მოადგილეები. საქართველოს ვილაიეთს განაგებდა მონღოლი დიდმოხელე არღუნ ალა^[1]. ვასალური დამოკიდებულების საფუძველზე მონღოლები დაპყრობილი ქვეყნებისაგან ლაშქრობებში ერთგულ მონაწილეობასა და ხარკის უკლებლივ გადახდას მოითხოვდნენ. მონღოლთა საყაენოში, როგორც სამხედრო-ფეოდალურ სახელმწიფოში, სამხედრო დამსახურებას ქვეშევრდომთა აღზევებისათვის მთავარი მნიშვნელობა ჰქონდა. ამრიგად, მონღოლთა ბატონობამ ხელსაყრელი პირობები შეუქმნა მთავართა სამხედრო წრის გაძლიერებას.

1245 წელს რუსუდანი გარდაიცვალა. დადგა უმეფობის ხანა, რადგან ტახტის მემკვიდრე დავით რუსუდანის ძე ურდოდან ჯერ კიდევ დაბრუნებული არ იყო. მონღოლებმა ახლა კი ქვეყნის შინაური ადმინისტრაციაც მონღოლურ წესზე მოაწყვეს. ეს ახლად შემოღებული მმართველობა ადგილობრივ სამხედრო ხელისუფალთა (ერისმთავართა) სრულ ბატონობას ამყარებდა, რაც მკვეთრად ეწინააღმდეგებოდა ქართულ სახელმწიფოებრივ სისტემას. საქართველოში ქვეყნის უმაღლესი მმართველობა სამოქალაქო უწყების და მისი მოხელეების (მაგ., მწიგნობართუხუცესი და სხვ.) ხელში იყო.

მონღოლებმა მთელი საქართველო რვა დუმნად (ათიათასეულად) დაყვეს. დუმანი სამხედრო ერთეული იყო, ამასთან, მას სამოქალაქო ფუნქციაც ეკისრებოდა. ყველა სამოქალაქო ხელისუფალი დუმნის თავს, მხედართმთავარს ემორჩილებოდა. საქართველოს ვილაიეთს მეომარ-მოლაშქრენი ამ დუმნების მიხედვით უნდა გამოეყვანა და სამონღოლო ხარკიც ამ ფარგლებში შეეკრიბა. დუმნისთავებად ადგილობრივი მსხვილი მთავრები იქნენ დადგენილნი.

ქართული წყაროს თანახმად, პირველ დუმანში შედიოდა ჰერეთი, კახეთი და კამბეჩანი ვიდრე თეთრწყლამდე, შემახიის მთებამდე. ამ ოლქის დუმნისთავად ეგარსლან ბაკურციხელი დაინიშნა. მეორე დუმანს ქვემო ქართლი და მისი აღმოსავლეთი თემები (შამქორამდე) შეადგენდა. ის მსახურთუხუცესს ვარამ გაგელს დაუქვემდებარეს. მესამე დუმნის მეთაური მანდატურთუხუცესი შანშე მხარგრძელი იყო. იგი განაგებდა სომხურ თემებს. მეოთხე დუმანს - ქართლს (შიდა ქართლი) მეთაურობდა ქართლის ერისთავთერისთავი გრიგოლ სურამელი; - მეხუთეს უფროსობდა გამრეკელ-თორელი, რომლის საგამგეოში ჯავახეთი შედიოდა. მეექვსე დუმანი აერთიანებდა დანარჩენ მესხეთს კარნუ ქალაქამდე (არზრუმამდე). მას მეთაურობდა ყვარყვარე ციხისჯვარელი-ჯაყელი. დასავლეთ საქართველო ორ, მეშვიდე და მერვე დუმნებად დაყვეს; მათ უფროსებად ცოტნე დადიანი და რაჭის ერისთავი დანიშნეს. თითოეული ქართული დუმანი მონღოლთა ნოინებს დაუქვემდებარეს^[2]. მართალია ამ დუმნებმა დიდხანს ვერ იარსებეს^[3], მაგრამ მათ საკმაოდ შეარყიეს საქართველოს პოლიტიკური მთლიანობა.

^[1] არლუნ ალა დანიშნული იყო გუიუქ ყაენისაგან (1246-1249 წწ.), ასე დარჩა ის მანგუ ყაენის (1251-1260 წწ.) დროსაც, განაგებდა სხვა ვილაიეთებსაც: აზერბაიჯანს, სპარსეთს, ერაყს, ლურის, შარვანს, ქერმანს და სხვ.

^[2] ჟამთააღმწერელი, ქ. ცხ., II, გვ. 207-208

^[3] დუმნებად დანაწილება გაუქმდა დაახლოებით 1247-1248 წლებში, როცა საქართველოში მეფობა აღადგინეს.

§ 2. შეთქმულება კოხტასთავს

მონღოლთა ბატონობით უკმაყოფილო ქართველებმა გადაწყვიტეს აჯანყებულიყვნენ და მონღოლები საქართველოდან გაეძევიანათ. ამ მიზნით მშეკრბეს ყოველი მთავარნი საქართველოსანი კოხტასთავსა იმერნი და ამიერნი: ეგარსლან ბაკურციხელი, ცოტნე დადიანი, ვარამ გაგელი, ყვარყვარე ჯაყელი, შოთა კუპარი, თორღაი პანკელი, თორელ-გამრეკელი, სარგის თმოგველი და სხვა ქართლელნი, ჰერ-კახნი, მესხნი და ტაოელნი მთავარნი. შეთქმულებმა დათქვეს აჯანყების დრო და ადგილი (შიდა ქართლი), ხოლო ჯარის მოსამზადებლად თავ-თავიანთ მხარეში დაბრუნება დაადგინეს^[1].

აჯანყების მიზეზები თვით მონღოლთა ბატონობის რეჟიმმა წარმოშვა. ქართველობას აუტანელ ტვირთად აწვა მონღოლურ ლაშქრობებში მონაწილეობა. 1246 წლიდან მონღოლთა იმპერიაში დაწესდა მამაკაცთა 20 პროცენტის

ყოველწლიურად გასვლა ომში. ეს ვრცელდებოდა საქართველოზეც. მუდმივ ლაშქრობას ვერ უძლებდა წვრილი აზნაურობა და ყმა-მსახურნი, რომელთა უმრავლესობას შეადგენდა ქართული ფეოდალური ჯარი. გასაკვირი არც არის, რომ ქართველთა აჯანყების უშუალო საბაზიც სწორედ ერთ-ერთი ასეთი ლაშქრობა გახდა: ალამუთზე ლაშქრობის წინ დაუსკვნიათ მონღოლებთან შებრძოლება, რადგან ალამუთზე ლაშქრობას შეუვიწროებია ისინი^[2].

უმეფობა და ქვეყნის დუმნებად დანაწილება, რაც მონღოლთა ბატონობამ მოიტანა, ძნელად შესაგუებელი რეჟიმი იყო ქართველებისათვის. დუმნებად დანაწილებით, როგორც ჟამთააღმწერლი შენიშნავს, მონღოლებმა “საქართველო განიყვეს” ერთმანეთში, თითოეულ ქართველ მთავართან მათ ცალკე ურთიერთობა დაამყარეს. ამრიგად, ამ მთავართა ინტერესს არავინ გამოხატავდა და არც არავინ იცავდა, ასე ცალცალკე კი მათი უსიტყვო დამორჩილება ადვილად ხერხდებოდა. უმეფობისა და ქართული ჯარის მუდმივ უცხოეთში ყოფნის გამო, საქართველოს ფიზიკური დაუძლურება და, რაც მთავარია, გარეშე მტრის გათამამება მის სარბევად, აშკარად გამოხატული ფაქტი იყო^[3]. იმ დროის საზოგადოებას ყოველივე ეს მტკივნეულად უგრძვნია. უეჭველია, შეთქმულების ერთ-ერთ მიზეზი ესეც იყო.

ამგვარად, მონღოლთა რეჟიმისადმი უკმაყოფილების მიზეზი იმდენად მრავალმხრივი და ისე საფუძვლიანი იყო, რომ აჯანება საყოველთაო სიძულვილის გამოხატულებად ჩაითვლება. აჯანყების თაობაზე ყურადღებას იქცევს იტალიელი პლანო კარპინის ცნობა. პლანო კარპინი მაშინ ყარაყორუმში იმყოფებოდა რომის პაპის ელჩად და საქართველოდან მიტანილ ამბებს ყურადღებით ისმენდა. 1246 წლის აგვისტო-ნოემბრის ამბების აღწერილობაში ის ამბობდა: როგორც გავიგე ქართველები აჯანყებას აპირებენო^[4].

შეთქმულება მონღოლებს შეუტყვიათ და ისე სწრაფად მოსულან შეკრების ადგილზე, კოხტასთავს (ჯავახეთში), რომ გარდა ცოტნე დადიანისა და რაჭის ერისთავისა, დანარჩენები წასულნიც არ ყოფილან. მონღოლებმა ყველა დააპატიმრეს და წაიყვანეს თავიანთ სადგომში ანისის მხარეს შირაკავანში, შემდეგ კი ქ. ანისში. დაიწყო მკაცრი დაკითხვა. დამნაშავეებს სიკვდილი არ ასცდებოდათ, ამიტომაც ქართველი მთავარები ერთპირად პასუხობდნენ: ჩვენ შევიკრიბეთ თქვენთვის მოსართმეველი ხარკის გასაწესრიგებლად და არა განდგომილებისათვისო. მონღოლ ნოინს ეს არ დაუჯერებია და უბრძანებია გამოსატეხად დამნაშავეები გაეტიტვლებინათ, შეეკრად და სიცხეში ასე დაესვათ^[5]. ასეთი ტანჯვა დიდსხანს გაგრძელებულა, მაგრამ მონღოლებს მათგან მაინც ერთი და იგივე პასუხი ესმოდათ. ამასობაში ლაშქრის შეყრის “პაემანიც” დადგა და ცოტნე დადიანი ჯარითურთ რკინის ჯვარში მოვიდა^[6]. აქ მას ყველაფერი უამბეს. ცოტნე დადიანს ლაშქარი უკან უნდა გაეშვა და თვითონ თანამებრძოლთა გადარჩენისათვის ეღონა. ასეც მოიქცა. იგი ორი კაცის თანხლებით მოვიდა ანისში და როცა დაინახა ქართველები “ესრეთ უპატიოდ და სიკუდილად განწირულნი, გარდახდა ჰუნისაგან და დააბნია სამოსელი თავისი, განშიშვლდა და შეიკრა მხარი და დაჯდა წარჩინებულთა თანან. ცოტნეს ამ საქციელს თათრები ძალზე გაუკვირებია და ის ნოინთან წაუყვანიათ დასაკითხად. მას იგივე უთქვამს, რასაც სხვები ამბობდნენ და თან დაუმატებია: მე იმისათვის მოვედი თქვენთან, რათა საქმე კარგად გამოიძიოთ და, თუ ისინი სიკვდილის ღირსნი არიან, მეც მათთან ერთად დამსაჯეთო. ცოტნეს ამ თავგანწირვამ მონღოლები დაარწმუნა ნათქვამის სიმართლეში და დაპატიმრებულები გაათავისუფლეს^[7]. ცოტნეს პირადმა თავდადებად და მოსაზრებულობად საქართველო იხსნა მონღოლთა

შურისძიებისაგან. კობცასთავის შეთქმულება 1246 ან 1247 წელს უნდა მომხდარიყო^[8].

^[1] ჟამთააღმწერელი, ქ. ცხ., II, გვ. 215

^[2] იქვე, ალამუთი იყო ისმაიტელთა სახელმწიფო და მისი მთავარი ციხე ირანში, რომელიც მონღოლებმა აიღეს მრავალწლიანი ომის შემდეგ 1256 წ. ნოემბერს.

^[3] ჟამთააღმწერელი, ქ. ცხ., II, გვ. 212-213. აღწერილია 60000 თურქის შემოსევა სამხრეთ საქართველოში. მეორედ თურქთა ჯარს აუღია ბასიანი, ტაო, ბანა-ოლთისი, ორივეჯერვე მტერი განდევნილი იქნა. შემოსევების მიზეზად დასახელებულია მუმეფობან, მუცალოება ქართველთან თათრებთან თანალაშქრობის გამო და სხვ.

^[4] პლანო კარპინი, ისტორია მონღოლებისა... თარგმ. გ. ქიქოძის, ჟურნ. მმასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, 1942, ნაკვ. II, გვ. 37.

^[5] ჟამთააღმწერელი, ქ. ცხ., II, გვ. 215-216; ისტორიკოსი ვახუშტი ბაგრატიონი აქ უმატებს: დამნაშავეებს თავლი წასცხეს ტანზეო. სხვა მხრივ ის მთლიანად იმეორებს ჟამთააღმწერელს. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქ. ცხ., IV, გვ. 210.

^[6] რკინისჯვარი იყო იმერეთიდან სამცხეში გადასასვლელი გზა ფერსათის (დადოს) მთით.

^[7] კობცასთავის შეთქმულების ამბავი ვრცლად აქვს აღწერილი ქართველ ჟამთააღმწერელს (ქ. ცხ., II, გვ. 215-217). მართალია ეს ავტორი თვითმხილველი არ ყოფილა, მაგრამ როგორც მისივე თხზულებიდან ჩანს, მას ხელთ ჰქონია ამბის მომსწრის ნაწარმოები. იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, 1949, 1966 წწ. გამოცემები, გვ. 137-142.

^[8] რადგან პლ. კარპინი განზრახულ აჯანყებაზე 1246 წ. ლაპარაკობს, ფაქტი უნდა ან ამ წელსვე ან მომდევნო წელს მომხდარიყო.

§ 3. ორმეფობა საქართველოში

ტ ა ხ ტ ი ს მ ე მ კ ვ ი დ რ ე ო ბ ი ს ს ა კ ი თ ხ ი . დუმნისთავი ეგარსლან ბაკურციხელი უზომოდ გაძლიერდა, რომელმაც უმფო ქვეყანაში უკვე მეფის ადგილისთვის ბრძოლაც წამოიწყო. გავლენიან წრეებში ამან სერიოზული დაჯგუფება გამოიწვია, რაც მალე შინაურ არეულობად უნდა ქცეულიყო. უმეფობის პირობებში ფეოდალთა შორის პირველობისათვის ბრძოლას შეიძლება მუდმივი და მძაფრი ხასიათი მიეღო; შინაური მშვიდობისათვის და ქვეყნის მორჩილებაში მოსაყვანად კი ადგილობრივ ერთი ცენტრის არსებობა მეფის სახით მონღოლებისათვის უფრო გამოსადეგი ჩანდა. ამიტომაც მონღოლებმა თვითონვე დააჩქარეს ურდოდან მეფის გამოგზავნა.

არსებულმა სიტუაციამ მტერს საშუალება მისცა ყოველივე ეს განეხორციელებინა თავისათვის ხელსაყრელად. მონღოლებმა შექმნეს სუსტი, უმაღლეს ძალაუფლებას მოკლებული ცენტრი. მათ სამეფო ტახტზე ერთდროულად ორი მეფე დასვეს, რასაც შეეძლო შესაფერის პირობებში ძირი გამოეთხარა სახელმწიფოს მთლიანობისათვის.

დავით რუსუდანის ძის ამბავი ყარყორუმიდან დიდხანს აღარ ისმოდა, ხოლო მას შემდეგ, რაც რუსუდანი გარდაიცვალა, ბუნებრივი იყო საქართველოს მესვეურებს მეფის ახალი კანდიდატის ძებნა დაეწყოთ, მით უფრო, რომ დიდებულ-მთავრებს არ სურდათ ეგარსლანის უფროსობა. ამ ჯგუფმა დავით ლაშას ძე რუმის

სასულთანოდან ჩამოიყვანა, სადაც ის იმჟამად თავის მამიდაშვილთან იმყოფებოდა^[1] და თანმხლები დიდებულებით ურდოში გაამგზავრა. მოულოდნელად დავითს იქ რუსუდანი ძე დავითი დაუხვდა. აქ ჩამოსულ და დამხვდურ ქართველთა შორის გაიმართა ცხარე დავა და კამათი, თუ რომელი დავითი - რუსუდანის კანონიერი შვილი, თუ ლაშას უკანონო ძე - უნდა დაემტკიცებინა დიდ ყაენს საქართველოს მეფედ. დავითი ლაშას ძის მომხრე დასმა საქმე რომ ქართული კანონით ვერ გააწყო, ბოლოს მონღოლური სამართლით მოითხოვა დავის გადაწყვეტა^[2]. მონღოლური სამართალი არ ანსხვავებდა კანონიერსა და უკანონო შვილს, რადგან იქ მრავალცოლიანობა წესად იყო^[3]. გუიუქ ყაენმაც მონღოლური წესით იმოქმედა. მან საქართველოს მეფედ ორივე კანდიდატი დაამტკიცა, მაგრამ დავითი ლაშას ძეს, როგორც ხნიერს, უფროსობა მისცა და დაუქვემდებარა უმცროსი დავითი რუსუდანის ძე. რადგან ორივეს ერთნაირი სახელი ჰქონდა, პირველს ზედსახელად ულუ (უფროსი) უწოდეს, მეორეს - ნარინი (უმცროსი). ასე დამთავრდა 1246 წელს საქართველოს სამეფო ტახტის გამო ატეხილი დავა^[4]. გარდა იმის რომ ორი მეფის დანიშვნით საქართველოს მთლიანობას საფრთხე შეექმნა, ისიც უპრეცედენტო იყო, რომ ქართული სახელმწიფო სამართალი შეცვლილ იქნა მონღოლური სამართლით. ყოველივე ეს, როგორც ზემოთ ითქვა, ხელს უწყობდა მონღოლთა ბტონობის განმტკიცებას. თუმცა, ქართველთა არც ერთი მოდავე ჯგუფს არ მოუთხოვია ორი მეფის დასმა, მაგრამ მათმა საქციელმა ობიექტურად შეუწყო ხელი საქმის ასე დამთავრებას.

მართალია, ერთხანს, როგორც წყაროები მიგვითითებენ, საქართველოს სამეფო მთლიან სახელმწიფოს წარმოადგენდა და ორად არ გაყოფილა: სახელმწიფო დოკუმენტები ორივე მეფის სახელზე იწერებოდა, ხელსაც ორივე მეფე აწერდა, ორივე თბილისში იჯდა^[5], მათი უმცროს-უფროსობაც თითქოს არაფერში მჟღავნდებოდა^[6], მაგრამ ბზარი მაინც ასეთ ვითარებაში უბრალო მიზეზს შეეძლო გამოეწვია. უეჭველად, ორთავე დავითის მაღალ შეგნებას უნდა მიეწეროს ის, რომ საქართველოს მთლიანობა იმთავითვე არ დაირღვა.

ნარინ დავითის და ულუ დავითის საქართველოში დაბრუნების შემდეგ საქართველოს დუმნებად დაყოფა 1247 - 1248 წლებში გაუქმდა^[7].

შ ე თ ქ მ უ ლ ე ბ ა თ ბ ი ლ ის ს . კობტასთავს შეთქმულების ჩაფუშვის შემდეგ ქართველებს ახლო პერიოდში, დაახლოებით 1249 წელს, კვლავ უცდიათ აჯანყება. ეს ამბავი აუწერიათ სომეხ ისტორიკოსებს. აჯანყების თავკაცი ამჯერად თბილისს შეკრებილან მეფე ულუ დავითთან. მოლაპარაკება პურისჭამის დროს გაუმართავთ (ალბათ კონსპირაციის მიზნით). ეს ამბავი ახლო დაბანაკებული მონღოლთა ჯარის უფროსის ყურამდე მისულა. მას სასწრაფოდ დაუპატიმრებია შეთქმულნი. დამნაშავეები თოკებით შეუკრავთდა ასე სამი დღე უმყოფებიათ. დაპატიმრებულთა შორის ყოფილა თვით ულუ დავითიც. განთავისუფლებისათვის მონღოლებს მისთვის ცხენები და უზომო გამოსასყიდი გამოურთმევიათ. ასე განუხორციელებლად დამთავრდა ამჯერადაც თბილისს განზრახული აჯანყება^[8].

^[1] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 225. გრ. აკანეცი, მოისართა ტომის ისტორია, ქართ. თარგ. ნ. მოშიაშვილისა, 1961, გვ. 25-27.

^[2] პლანო კარპინი, ისტორია მონღოლებისა..., მსკი, ნაკვ. II, 1942, გვ. 37.

[3] მონღოლური სამართალი ერთდროულად რამდენიმე მეფესაც იწყნარებდა, რადგან, მათი თვალსაზრისით მრავალმეფობა არ არღვევდა სახელმწიფოს მთლიანობას. ასე იყო მოწყობილი თვით საყაენოც: რამდენიმე ყაენი ერთი ყაენის უფროსობით.

[4] პლ. კარპინი ფაქტს აღნიშნავს ამ წელს. დაწვრ. იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, 1949, გვ. 127-137.

[5] ქ. ცხ., II, გვ. 226-227; შიომღვიმის საბუთი, გამოც. ს. კაკაბაძის, სიგელი მსახურთუხუცესის გრიგოლ სურამელისა, 1912, გვ. 6; Э. Такайшвили, Археологические экскурсии, II, с. 16.

[6] ორმეფობის პერიოდში 1252 წელს ნარინ დავითის სახელზე მხოლოდ ერთხელ მოიჭრა სპილენძის ფული. 1247 წლიდან სპილენძის, ხოლო 1252 წლიდან ვერცხლის ფული დავით ულუს სახელზე იჭრებოდა.

[7] დავით ულუმ ურდოში ყოფნისას ცოლად შეირთო მონღოლი ჯიგდა-ხათუნი, შვილი არ ეყოლა, ამიტომ მოიყვანა ოსი ქალი ალთუნი. შეეძინათ გიორგი და თამარი. ჯიგდა-ხათუნის გარდაცვალების შემდეგ, დაახლ. 1250-1251 წ. დავითმა ცოლად შეირთო ავაგ ათაბაგის ქვრივი გვანცა რაჭის ერისთავის კახაბერის ასული, შეეძინათ დიმიტრი (შემდეგში მეფე დიმიტრი თავდადებული). დავით ულუ წყაროების დახასიათებით ყოფილა ტანადი, ენამძიმე, მალემრწმენი. დავით ნარინს პირველი ცოლი იყო თამარი, ამანელას ასული, რომლისგანაც ჰყავდა: ვახტანგი, კონსტანტინე და მიქელი. თამარის გარდაცვალების შემდეგ შეირთო მიხეილ პალეოლოგოსის ასული, რომლისგანაც შეეძინა ალექსანდრე. ნარინი ყოფილა ტანწერწეტა, ლამაზი, ტკბილმოსაუბრე, დინჯი და კარგი მეომარი-მონადირე.

[8] გრ. აკანეცი, დასახ ნაშრ., გვ. 29-30; კირაკოს განმაკეცი, ისტორია (სომხური ტექსტი), გვ. 303-305; ტერ-გრიგორიანის რუს. თარგ., გვ. 160-161.

§ 4. მონღოლური გადასახადები და სამხედრო ბეგარა

XIII ს. 50-იანი წლებიდან მონღოლთა სახელმწიფოში ახალი ხანა დაიწყო. დიდი ქვეყნების დაპყრობები ძირითადად დამთავრდა, რბევითა და ალაფით შეძენილმა შემოსავალმა იკლო, არსებული საგადასახადო სისტემა უკვე ვერ უზრუნველყოფდა უზომოდ დიდი იმპერიის შესახებ ხარჯებს^[1]. საჭირო შეიქნა გადასახადების გადიდება, მოსაწესრიგებელი იყო სამხედრო ორგანიზაციაც.

გადასახადებისა და სამხედრო ვალდებულებათა ახლად განსაზღვრისათვის საჭირო იყო მონღოლებს ზედმიწევნით სცოდნოდათ, თუ ქვეშევრდომ ქვეყნებს რა რაოდენობის ჯარისა და რაოდენი შემოსავლის მოცემა შეეძლოთ. ამ მიზნით მათ ყველა თავიანთი სამფლობელო აღწერეს. გადასახადთა ზუსტი ფიქსაცია ითვალისწინებდა ამასთანავე მოხელეთა თვითნებობის აღაგმვას, რომლებიც აღრიცხვის გარეშე ადვილად ახერხებდნენ გადასახადების მითვისებას, რითაც ხაზინა ზარალდებოდა. აღწერის მიზანს ისიც შეადგენდა, რომ მჭიდროდ დაეკავშირებინა ადგილობრივი და მონღოლი მოხელეები მონღოლთა ცენტრთან. მოსახლეობის საგრძნობი ნაწილი მონღოლური ბატონობის სიმძიმის გამო ადგილიდან გაქცეული იყო, აღწერა საშუალებას იძლეოდა აღერიცხათ ასეთი გადამხდელებიც.

აღწერა მოხდა 1254 წელს მანგუ ყაენის დროს. მას ხელმძღვანელობდა არღუნ-აღა. აღწერის ორგანიზაციის, მონღოლური გამოსაღებლებისა და ვალდებულებათა შესახებ საკმაოდ ვრცელი ცნობები მოეპოვებათ ქართველ და უცხოელ ისტორიკოსებს^[2].

მონღოლებს აუწერიათ ყველაფერი (ადამიანები, პირუტყვი, ხეები, მიწა, ყანა, ვენახი, ბაღი, ბოსტანი, სათევზაო ადგილები - მდინარეები, ტბები, ზღვები და სხვ.), რასაც კი შემოსავლის მოცემა შეეძლო^[3], რაკი მონღოლებს ლაშქარში წასაყვანი მამაკაცები აინტერესებდათ^[4], ამიტომ დავთარში შეუტანიათ 15-დან 60 წლამდე ასაკის მამაკაცები^[5].

მონღოლებმა გადასახადი დაადვეს ყველას და ყველაფერს: სოფლის მეურნეებს, ვაჭრებს, ხელოსნებს, მეთევზეებს, მალაროში მომუშავეთ, მიწას, მიწის ნაყოფს, ვაჭრობას და ა. შ. გაათავისუფლეს მხოლოდ მოხუცი, ბავშვები, ქალები, ყოველგვარი რელიგიური კულტის მსახურნი, ეკლესია და მათი მიწა-წყალი (ესენი დავთარში არ შეიტანეს).

მთელს მონღოლთა იმპერიაში დადგენილია სულ 40-მდე სახეობის სამონღოლო ნატურითი და შრომითი გადასახადები. ცხადია, ყველა ერთდროულად მოქმედი არ იყო, მათ შორის მხოლოდ ძირითადი გადასახდელები წარმოადგენდნენ მუდმივს და საყოველთაოს. შეინიშნებოდა ერთი და იგივე საგადასახადო ერთეულის მცირეოდენი განსხვავებულობა სხვადასხვა ქვეყანაში ადგილობრივი პირობების კვალად^[6].

ქართული, სომხური, და სპარსული წყაროების მიხედვით საქართველოს ვილაიეთში ამ პერიოდისათვის მოქმედებდა თოთხმეტზე მეტი სახეობის სამონღოლო ვალდებულება-გადასახადი, რომელთაც საკუთარი სახელწოდებანი ჰქონდათ, ხოლო ქართველები მათ ზოგადად “სათათროს” უწოდებდნენ^[7]. ერთ-ერთ ქართულ საბუთში (XIII ს. 40-50-იანი წლები) “სათათროთა” შორის ჩამოთვლილია: “მალი”, “ყაფჩერი”, “სალაშქრო” (მონღ. “ყალანი”), “საიამე”, და “სატუზდუე”^[8]. სხვადასხვა წყაროში დასახელებულია კიდევ: “მღვენი”, “ულუფა”, “ტამლა”, “მიზდი”, “ყალანიძ”, “თალარი”, “ნემარი”, “ტარხი” (თარხი), “თერნაგირი”. ქართულ დოკუმენტურ და ნარატიულ წყაროებში მოხსენიებულია აგრეთვე “ხარკი” და “ხარაჯა”, როგორც მიწის სათათრო გამოსაღებთა ზოგადი სახელწოდებანი.

მალი ეწოდებოდა სოფლის მეურნეობაზე დადებულ გადასახადს. იგი აიღებოდა როგორც ნატურით, ისე ფულადად. “მალი” გვხვდება ქართულ და სომხურ წყაროებში “ხარკის” სახელწოდებით^[9]. მონღოლურ საგადასახადო სისტემაში “მალის” სინონიმად ზოგჯერ ადგილობრივი “ხარაჯაც” გამოდის^[10], რაც გამოწვეული იყო ამ ორი გადასახადის დაახლოებით ერთნაირი მნიშვნელობის გამო. ხარაჯაც მიწის შემოსავლიდან აიღებოდა ნატურით (ზოგჯერ ფულით) და უდრიდა, როგორც მალი, ზოგიერთ შემთხვევაში დაახლოებით წლიური შემოსავლის 60 პროცენტს. “ხარაჯა” აგრეთვე ნახმარია ზოგადი სათათრო გამოსაღებელის მნიშვნელობით^[11].

ყაფჩერი ქართულად “საბალახე” - აიღებოდა პირუტყვიდან - ყოველ ას სულზე ერთი სული (მომდევნო ხანებში მონღოლები ამ გადასახადს ფულადაც იღებდნენ 1 - 10 დინარამდე)^[12].

ულუფას ქართველები “მღვენსაც” უწოდებდნენ. ის განკუთვნილი იყო მონღოლი მოხელეების სასარგებლოდ. მღვენს შეაწერდნენ სოფელს, რომელსაც ათასეულისთავისათვის (ნოინისათვის) თითო კრავი და თითო დრაჰკანი უნდა გაეღო, ხოლო ათათასისთავისათვის (დუმანნოინისათვის) ერთი ცხვარი და ორი დრაჰკანი. სოფელში მოსული მონღოლი მოხელის ცხენის ქირაც, “მიზდი”, სოფელს უნდა გადაეხადა, დღეში სამი თეთრის რაოდენობით^[13].

ტამლა (დამლა) იყო სავაჭრო გადასახადი 3 პროცენტის რაოდენობით, ე. ი. ყოველ 100 თეთრის ნასყიდობაზე აიღებოდა 3 თეთრი. ტამლას იხდიდნენ

ვაჭრები და ხელოსნები. ქართულ წყაროში “ტამდა” საგანგებოდ მოხსენიებულია როგორც 1254 წლის აღწერის დროს შემოღებული მეტად მძიმე სამონღოლო გადასახადი^[14].

ს ა ი ა მ ე ითვალისწინებდა როგორც შრომით, ისე ნატურით ვალდებულებას. მონღოლებმა გზებზე სადგურები (იამები) ააგეს, სადაც გზად მიმავალი მონღოლი მოხელის დასახვედრად და ღამის გასათევად ცხენები, საკვები და სხვა საჭირო რამ უნდა ყოფილიყო მომარაგებული. ამ იამებს ადგილობრივი გზის ახლომახლო მდებარე საიამე სოფლები ემსახურებოდნენ. მათ ეკისრებოდათ იამების შეკეთება-მშენებლობაც^[15].

არსებობდა სოფლებზე ცალკე ე. წ. “უ ლ ა ყ ი ს” (საფოსტო ცხენის) გადასახადიც. ამ პერიოდის ქართულ წყაროებში თუმცა ულაყის გადასახადი მოხსენიებული არ არის, მაგრამ მისი არსებობა უეჭველია, რადგან XV ს. საბუთებში მას ხშირად ვხვდებით როგორც უკვე ქართულ გადასახადად ქცეულს. საიამე მოთხოვნილებისათვის მონღოლი მოხელეები არ ერიდებოდნენ გლეხისათვის წაერთმიათ ცხენი შუა ხვნა-თესვის დროსაც. კირაკოს განმკვეცი და სხვები არაერთგზის აღნიშნავენ დამპყრობთა მიერ ცხენების განუკითხავად მიმტაცებლობას, რის გამოც ქვეყანაში ცხენები გაქრნენ და მხოლოდ ჩუმად თუ ვინმეს შეეძლო მისი შენახვა^[16].

საქართველოში მოქმედებდა მონღოლური გადასახადი “ს ა ტ უ ზ ლ უ ე”, რომელიც სოფლიდან აიღებოდა. როგორც უკვე ვიცით, სოფელ ციხედიდში შიომღვიმის კუთვნილი წისქვილი და მეწისქვილე იხდიდა მხოლოდ სატუზლუეს და ისიც სოფელთან ერთად (“არც რაი სათათრო გამოვიდოდეს... სატუზლუესაგან კიდე, და მას სოფელსა თანა გამოიღებდნენ”). თვითონ გადასახად ერთეულს ქართული გამოთქმით “ტუზლუ” რქმევია^[17]. ტუზლუ იკრიბებოდა მონღოლთა იმპერიის სხვა ქვეყნებშიც. როგორც დადგენილია, ეს გამოსაღები შეიცავდა ძვირფასეულ ქსოვილებს და ნივთებს. ადგილობრივი ფეოდალი ვალდებული იყო ასეთი ძვირფასი ნივთები, ანუ “თარლუ” (ტუზლუ) მიერთმია აქ მობრძანებული მაღალი თანამდებობის პირისათვის, ან ყაენის ოჯახის წევრისათვის. თარლუს ზომა განსაზღვრული არ იყო, იგი ფეოდალის სახელით მიერთმეოდა მონღოლ დიდებულს, მაგრამ საამისო თანხას ან თვით ნივთებს (თუ ამ ადგილას ვაჭარ-ხელოსნები ესახლნენ) იგი სოფლიდან კრეფდა. სატუზლუეც ერთხელ კიდევ ადასტურებს ციხედიდის მიდამოებში მონღოლ მოხელეთა სადგომის - იამის არსებობს.

ჰულაგუ ყაენმა (1256 - 1265) ჯარის შესანახად შემოიღო კიდევ ერთი ახალი გადასახადი “თ ა ლ ა რ ა დ” წოდებული. თალარი ძირითადად საკვები პროდუქტებისაგან შედგებოდა. მას კრეფდნენ სოფლებში სალაშქროდ მიმავალი ან დაბანაკებული მონღოლი ჯარის გამოსაკვებად. თალარის ზომა და რაოდენობა სხვადასხვა მხარეში სხვადასხვა იყო^[18]. კირაკოს განმკვეცის ცნობით, თალარი შედგებოდა შვიდი სხვადასხვა გამოსაღებლისაგან. თითოეულ პიროვნებას, ვინც კი სახელმწიფო დავთარში იყო შეტანილი, უნდა გადაეხადა: 100 ლიტრა პური, 50 ლიტრა ღვინო, 2 ლიტრა ბრინჯი, 3 თოფრაკი, 2 თოკი, 1 ისარი, 1 ნალი, 1 თეთრი. ამას გარდა, მას უნდა გადაეხადა 20 პირუტყვზე 1 პირუტყვი და 20 თეთრი^[19] (ვერცხლის ფული). ეს გადასახადი მოქმედებდა უმთავრესად საქართველოს სომხურ თემებში.

ნ ე მ ა რ ი წარმოადგენდა არარეგულარულ გადასახადს, რომელსაც სახელმწიფო კრებდა მაშინ, როცა მას დამატებითი ხარჯი მოსდიოდა ან ფული

ესაჭიროებოდა. ნემარის ზომა და შინაარსი იცვლებოდა. მაგ., ერთ-ერთ პროვინციაში ნემარად აუღიათ ყოველ ათ სულ პირუტყვზე ორი სული^[20].

აბუსაიდ ყანის (1317 - 1335 წწ.) ანისის სპარსული წარწერიდან ვგებულობთ, რომ საქართველოში მოქმედებდა: “ტარხი”, “ბაჟი” და “თერნაგირი”. საფიქრებელია, ეს გადასახადები საქართველოში შემოღებული იყო გვიან, რადგან 1254 წლის აღწერის დროს ქართულ და სომხურ წყაროებში არ იხსენიებიან.

თარხი იყო ვალდებულება, როცა სახელმწიფო დროდადრო (მაგ. მოუსავლიანობის პერიოდში და ა. შ.) აიძულებდა მოსახლეობას მიეყიდა დაბალ ფასებში ხაზინისათვის მეურნეობის პროდუქტები (“თარხი”), ანდა პირიქით, როცა სახელმწიფოს ფული ესაჭიროებოდა, იგი აიძულებდა ვაჭრებს, მოქალაქეებს, გლეხებს შეესყიდათ ხაზინიდან “თარხი” მაღალ ფასებში^[21].

თერნაგირის ზუსტი შინაარსი დადგენილი არაა. ის იყო საქალაქო კარის ბაჟი^[22]. გარდა აბუსაიდის წარწერისა, ის გვხვდება იმავე პერიოდის ანისის კერძო პირთა სომხურ წარწერებში (XIV ს. 20-იანი წწ.), სადაც მოხსენიებულია “დიდი თერნაგირი” და “მცირე თერნაგირი”. ცნობილია, რომ ამ დროს ქ. ანისს ორი კარი ჰქონდა: მცირე და დიდი როგორც ფიქრობენ, ორგვარი თერნაგირიც აქედან წარმოდგა^[23].

საელჩო^[24] იყო მონღოლი მოხელის ელჩის საჭიროებისათვის დაწესებული ულაცისა და ულუფის გადასახადი. ელჩი (მონღ.-თათრ. ილჩი) იგზავნებოდა ურდოდან ადგილობრივ უმაღლეს ხელისუფალთან, მეფის კარზე, ნოინთან და ა. შ., სახელმწიფო მნიშვნელოვანი საქმეების მაცნედ. ელჩს და მის მახლობლებს მოგზაურობისას მომსახურებას უწევდა იამები, საიდანაც მათ ეძლეოდათ საჭირო რაოდენობის ულაცი და საგზაო ულუფა (სასმელ-საჭმელი), ზოგჯერ ელჩი გზაზე თვითონ იღებდა უშუალოდ მოსახლეობისაგან ყოველივე ამას. ელჩთა მიმოსვლის სიხშირის გამო საელჩო ულუფისა და ულაცის გადასახადი მძიმედ აწვა დაპყრობილი ქვეყნების მოსახლეობას. ყაზან ყანმა (1295 - 1304 წწ.) სცადა ელჩთა სამოხელეო წყობილების მოწესრიგება^[25]. XVII ს-ში საქართველოში, როგორც დადგენილია, მოქმედებდა გადასახადი “საელჩო ულუფა”, როგორც უცხო სახელმწიფოს მოხელე-ელჩებისათვის დაწესებული ულუფა^[26].

ბაჟი იყო საგზაო გადასახადი, რომელიც აიღებოდა სავაჭრო-საქარავნო გზებზე, ქუჩებსა და ხიდებზე სავაჭრო საქონლის გასატარებლად. ბაჟის სიდიდე დამოკიდებული იყო სავაჭრო ტვირთის რაობასა და სიდიდეზე, ამასთან, სატრანსპორტო პირუტყვის რაოდენობასა და გვარობაზე (აქლემი, ვირი...). მთავარ გზებსა და ქალაქებში სპეციალურ მოხელეებს ევალებოდათ ბაჟის აღება მეკობრეებისაგან გზების დაცვა. საფიქრებელია, მათვე ჰქონდათ დაკისრებული მგზავრების დაზვერვა სახელმწიფოს უშიშროების მიზნით^[27]. ისე როგორც სხვა სამონღოლო გადასახადებისა, არც ბაჟის ერთიანი ნორმა არსებობდა. ამიტომ საქართველოშიც ჩვეულებრივი იყო ზედმეტად და რამდენჯერმე ბაჟის გადახდევინება. ასეთ ძალადობაზე არის კიდევ მოთხრობილი აბუსაიდ ყანის ანისის წარწერაში.

დაპყრობილ ქვეყნებში მონღოლებს შემოღებული ჰქონდათ შრომითი ვალდებულების კიდევ ერთი სახეობა - “ზეგარა”. ეს იყო გლეხებზე დაკისრებული იძულებითი მუშაობა სასახლეების, გზების, სარწყავი არხების მშენებლობებზე, ამასთან, მომთაბარე-მეჯოგეებისათვის ტყეების გაჩეხვა, პირუტყვისათვის საკვების მომზადება, მწყემსვა და ა. შ. საფიქრებელია, საქართველოს ვილაიეთში ასეთი სამონღოლო ზეგარა ან სულ არ მოქმედებდა ან

ძალიან მცირე მასშტაბით იყო, ისიც ადგილ-ადგილ. ეს იმით უნდა ავსხნათ, რომ მონღოლ ყაენებს აქ მუდმივი სარეზიდენციო ადგილები არ ჰქონდათ, მშენებლობებს ჩაატარებდნენ და სხვ. ნიშანდობლივია, რომ წყაროებში არსად გვხვდება ასეთი ბეგარა აქ მოქმედად, სამაგიეროდ, ის შეიძლება ფართოდ დავიმოწმოთ აზერბაიჯანსა და სამხრეთ სომხურ თემებში (რომლებიც საქართველოს ვილაიეთში არ შედიოდნენ). აქ, როგორც ცნობილია, ყაენთა საზამთრო და საზაფხულო მუდმივი სადგომები არსებობდა და მონღოლ ფეოდალთა მომთაბარულ მეურნეობას ფართო გავრცელებაც ჰქონდა^[28].

ყაზან ყაენის დროს (1295 - 1304), როცა ილხან-მონღოლებმა ისლამი სახელმწიფო რელიგიად აღიარეს, არამუსლიმან მოსახლეობაზე დააწესეს სულადი გადასახადი **ჯიზია**, რომელსაც იხდიდნენ ქრისტიანები, ებრაელები, ზოროასტროს მიმდევარნი და სხვ. ამიერკავკასიაში ჯიზია პირველად ამავე ყაზანმა შემოიღო 1295 წელს, მაგრამ 1296 წელსვე გააუქმა იმის შიშით, რომ იგი ადგილობრივ ქართველ და სომეხ ფეოდალებთან ურთიერთობას გაამწვავებდა, რაც, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, ყაზან ყაენის ახალ პოლიტიკას ეწინააღმდეგებოდა: ეტყობა, მან კარგად გაითვალისწინა საქართველოში ისედაც შეუწელებელი ანტიმონღოლური განწყობილება. სულ სხვა პოლიტიკას ადგნენ ძველ მონღოლური-მომთაბარული ცხოვრების მიმდევარი მმართველი წრეები (უმრავლესობა), რომლებმაც რელიგია დაპყრობილი ხალხების ძარცვის საშუალებად აქციეს. ამიტომაც იყო, რომ თვით ყაზან ყაენის პირველმა ემირმა ნავრუზმა, როგორც ქართველი ჟამთააღმწერლი მოგვითხრობს საქართველოში სპეციალური მოხელე გამოგზავნა “რათა მოაოხრონ” საქართველოს ყველა ეკლესია, მათ შორის განთქმული ვარძიის მონასტერი, და ყოველგვარი ფასეულობანიც წამოიღონ. ნავრუზის ეს განზრახვა ვერ განხორციელებულა, თუმცა ამ მოხელეს ნახიჩევანის ეკლესიების დაცარიელება მოუსწრია^[29]. ნავრუზი და მისი მომხრენი, როგორც ცნობილია, ყაზან ყაენმა გაანადგურა, მაგრამ ყაზანის გარდაცვალების შემდეგ, როგორც კი აღდგა მოწინააღმდეგე დასის ბატონობა, 1307 წელს მუჰამედ ხუდაბანდა ოლჯაითუ ყაენმა კვლავ აღადგინა ჯიზია. იმ დროის სომხური წყარო გვამცნობს, რომ მონღოლებს აუწერიათ საქართველოში მცხოვრები ქრისტიანები და სულზე 40-დან 10-მდე თეთრი დაუწესებიათ^[30]. ქართული და სომხური წყაროები ერთხმად მიუთითებენ ოლჯაითუ ყაენის მიერ საქართველოში ქრისტიანების აღმოფხვრის განზრახვას, მაგრამ შემდეგ თურმე თვითონვე უარყვია ეს, რადგა დარწმუნებულა, რომ ასეთი ნაბიჯი დიდ ზიანს მოუტანდა^[31].

მონღოლები ყველა ამ გადასახადს ძირითადად ფულის სახით კრებდნენ. გრ. აკანეცის ცნობით, დავთარში შეტანილი წლიური მონღოლური გამოსაღები ფულად 60 თეთრს შეადგენდა^[32].

ყოველწლიურად მონღოლური **სამხედრო ბეგარა** საქართველოში კომლობრივ-ეკონომიკურ პრინციპზე იყო დამყარებული. აღწერის შედეგად “ცხრასა გლეხსა სრულსა მიწისა მქონებელსა ერთ ლაშქარს წარმავალი კაცი შეაგდიან. და გამოხდა სამეფოსაგან დავითისა ცხრა დუმანი მხედარი, თათართა თანა წარმავალი, რომელ არს ცხრა ბევრი”^[33].

ამგვარად, ცხრა სრულფუძიან გლეხის კომლს ერთი მოლაშქრე უნდა მიეცა. და ასე, ამ წესით საქართველოდან სულ ცხრა “ბევრი”, ანუ 90000 სული მეომარი შედგენილა, ე. ი. მონღოლური სამხედრო დანაყოფების მიხედვით ცხრა დუმანი. რასაკვირველია, საქართველოდან გამოსულ მოლაშქრეთა რიცხვი მარტო ამით არ ამოიწურებოდა. ამას უნდა დავუმატოთ მაღალი სოციალური წრის

წარმომადგენლები (აზნაურები, დიდებულები...), რომელთათვის ლაშქრობა პროფესიულ-მემკვიდრეობითი ვალდებულება იყო. სამეცნიერო ლიტერატურაში დადგენილია, რომ დაპყრობილი ქვეყნებიდან მონღოლებს, როგორც წესი, ვარგის მამაკაცთა 20 პროცენტი გაჰყავდათ. ანალოგიური ვითარება უნდა ვიგულისხმოთ საქართველოს მიმართაც^[34] (სამხედრო აღწერის მონაცემების მიხედვით მაშინდელ საქართველოში შეიძლება 5 მილიონამდე მოსახლე ვივარაუდოთ).

მონღოლურ სამხედრო ბეგარას “ყალანი” ეწოდებოდა. ასეთი მნიშვნელობით იგი გვხვდება აღწერის ამსახველ ქართულ^[35] და სომხურ^[36] ნარატიულ წყაროებში. “ყალანი” ქართული წყაროების მიხედვით გამოსაღების ერთი სახეობაც ყოფილა. როგორც ჩანს, ის ცვლიდა თვით სამხედრო ბეგარას. ამას მოწმობს ქართულად “სათათრო სალაშქროს” არსებობა როგორც გამოსაღებისა. ყალანი გამოსაღების ზოგადი მნიშვნელობით იხმარება ქართველ ჟამთააღმწერლთან, 1263 წლის საეკლესიო კრების დადგენილებაში, აბუსაიდ ყაენის სპარსულ წარწერაში^[37].

აღწერამ ახალი გადასახადები დააწესა, ძველი დააზუსტა ან გაადიდა, სამხედრო ბეგარაც გააფართოვა და უფრო ორგანიზებული გახდა. ქართველი და სომეხი ისტორიკოსები აღწერას აფასებენ როგორც თავსდამტყდარ “დიდ ჭირს”^[38], რომელმაც ქვეყანა “ააოხრა” და “გააღარიბა”^[39]. ფაქტები მოწმობენ, რომ აღწერილი სამონღოლო ვალდებულება-გამოსაღებელი: მალი, ტამლა, საიამე, თაღარი, ნემარი, თარხი, ყალანი, თერნაგირი და სხვ. ხშირად სოფლებისა და ქალაქების მასობრივი დაცარიელების, მოსახლეობის შიმშილით ამოწყვეტის მიზეზი გამხდარა. მწარმოებელი საზოგადოებისათვის მონღოლური ხარკი მით უფრო მძიმე იყო, რომ მას თავისი ძველი საბატონო ფეოდალური მოვალეობანი კვლავ რჩებოდა.

მონღოლური საგადასახადო სისტემა ქვეყნის განვითარების ძირითად შემაფერხებელ ფაქტორად იქცა. საქმე ის იყო, რომ ქართული ფეოდალური გადასახადები მამა-პაპით მოდიოდა და მისი გადიდება არ იწვევდა გადასახადის გაზრდას და, ამრიგად, გლეხს დაუნჯების საშუალება ჰქონდა. მონღოლები კი მოსახლეობის აღწერას ხშირად ახდენდნენ, რასაც ახალი გადასახადების შემოღება და ძველის გადიდება მოსდევდა^[40].

მონღოლთა ხარკის სიმძიმეს ქმნიდა არა მხოლოდ მისი მოცულობითი სიდიდე, არამედ მისი აკრეფის მოუწესრიგებლობაც, მანგუ ყაენის ცდამ, აღწერის გზით ერთგვარი ზღვარი დაედო მოხელეთა განუკითხაობისათვის, ჩანს, შედეგი ვერ გამოიღო. პირიქით, აღწერის შემდეგ მდგომარეობა კიდევ უფრო გაუარესდა. თუ პირველ ხანებში გადასახადების აკრეფის მონაწილენი ადგილობრივი ფეოდალებიც იყვნენ, აღწერის შემდეგ ეს საქმე უმთავრესად მონღოლ მოხელეებს (ბასკაკებს) ჩაუვარდათ ხელში. იმის გამო, რომ საგადასახადო ნორმები და აკრეფის ვადები დაუდგენელი იყო, ხშირად ერთი და იგივე გადასახადს რამდენჯერმე ახდევინებდნენ.

საქართველოს და სომხეთის სინამდვილის აღმწერნი გადმოგვცემენ, რომ თათრებს ხარკი იმაზე მეტი მიჰქონდათ, ვიდრე ეს გადამხდელს შეეძლო, მას ძალას ატანდნენ და თუ დაიძალაებოდა, იჭერდნენ და კლავდნენ; ვისაც სიღარიბის გამო გადახდა არ შეეძლო, მას ართმევდნენ ზავშვებს; ადგილობრივი მთავრები და მემამულენი გამდიდრების მიზნით მათვე ეხმარებოდნენ^[41]. ყველაზე მძიმე გადასახადების იჯარით ალების წესი იყო. გადასახადის შემსყიდველი რომელიმე პროვინციაზე თუ სოფელზე შეწერილ საგადასახადო თანხას წინასწარ შეიტანდა ხაზინაში, მიიღებდა “ბარათს” და შემდეგ თვით კრებდა ამ გადასახადებს

მოსახლეობიდან. აქ, ცხადია, ყოველი მისი ძალადობა განუკითხავი და დაუსჯელი რჩებოდა. იმ დროის მონღოლთა კარის ისტორიკოსებიც კი ვრცლად გადმოგვცემენ შემსყიდველთა განუსაზღვრელ თარეშს.

უნდა აღინიშნოს მონღოლური სამხედრო ბეგარის დიდი სიმძიმე. სამხედრო ბეგარით გამოყვანილი მოსახლეობა ვალდებული იყო მონაწილეობა მიეღო მონღოლთა ყველა დაპყრობით ომებში^[42]. თუ გავითვალისწინებთ იმ უამრავ წვრილ და დიდ ომებს, რომლებსაც მონღოლები აწარმოებდნენ დაპყრობილი ქვეყნების დასაკავებლად, ცხადი იქნება, თუ რა დიდი გავლენას მოახდენდა ყოველწლიურად დიდი რიცხვი მამრობითი მოსახლეობის გამოთიშვა ქვეყნის სამეურნეო ცხოვრებიდან, ამას მათი სიცოცხლეც ხომ ხშირად ეწირებოდა. წყაროები მრავალ ასეთს თათარ-ქართველთა ერთობლივ ლაშქრობას აგვიწერენ შორეულ ქვეყნებში. საქართველოს ლაშქარი მონღოლთა სერიოზულ სამხედრო ძალას წარმოადგენდა. მას ომებში მოწინავე რიგები ეკავა და ბრძოლის პირველი დარტყმებიც გადაჰქონდა. მონღოლები ნადავლის დიდ ნაწილს, რასაკვირველია, მაღალ სამხედრო წრეს თუ გაუნაწილებდნენ. ყურადღებას იქცევს ქართველი ჟამთააღმწერლის ცნობა, თუ სიმდიდრით განთქმული ბაღდადის ადების დროს რა მალულად გამოჰქონდათ რიგით მეომრებს ნაშოვნნი ძვირფასეულობა^[43].

მონღოლთა ომებში საქართველოს მეომართა ხშირი და ხანგრძლივი მონაწილეობა პირდაპირი ცნობებით არის დადასტურებული. მაგალითად ცნობილ ალამუთის ომში შვიდ წელიწადს იმყოფებოდა საქართველოს ლაშქარი. ალამუთი აღებულ იქნა 1256 წლის ნოემბერში. ამას მალე მოჰყვა ბაღდადის სახალიფოს დასაპყრობი ომი, რომელშიც ასევე მეფე დავით ლაშას ძე ჯარით მონაწილეობდა. ეს ომი 1258 წლის 10 თებერვალს დამთავრდა ქ. ბაღდადის ძლევამოსილი ადებით. 1259 წელს კვლავ დაიწყო დიდი ომები ეგვიპტის სულთანის ქვეყნების დასამორჩილებლად. ამ ომებს უამრავი ქართველი და სომეხი მეომარი შეეწირა^[44]. ეგვიპტეზე ლაშქრობები გაგრძელდა შემდგომშიც.

მონღოლთა ბატონობის ასეთმა სისასტიკემ, აუტანელმა გადასახადებმა და სალაშქარო ბეგარამ, გამუდმებულად შორეულ ლაშქრობებში ყოფნამ, ხალხი მონღოლთა ბატონობის წინააღმდეგ აამხედრა, აჯანყებები გახშირდა.

^[41] 1254 წლის აღწერამდე მონღოლებს დაპყრობილ ქვეყნებში საგადასახადო სისტემა მარტივი ჰქონდათ, ხარკიც შედარებით მცირე იყო. ამ პერიოდში მათ უფრო მეომარი ძალის გამოყენება აინტერესებდათ. სომეხი ისტორიკოსისა და იტალიელი პლანო კარპინის თანახმად, გუიუქ ყაენის (1246-1249) დროს დაპყრობილი ქვეყნებიდან, მათ შორის საქართველოდან და აზერბაიჯანიდან გაუტანიათ შემოსავლის ერთი მეათედი; პლანო კარპინი, დასახ ნაშრ., გვ. 35.

^[42] მონღოლთა კარის ისტორიკოსთაგან ჯუვეინს, რაშიდ ად-დინს და სხვ., სომეხთაგან - კირაკოს განძაკეცს, გრ. აკანეცს, ვარდან ბარძუმბერდესს, ქართველთაგან - ჟამთააღმწერელს. მონღოლთა იმპერიაში მოქმედი გადასახადების შესახებ გამოქვეყნებულია პირველ წყაროებზე დაფუძნებული გამოკვლევები, მათ შორის: В. В. Бартольд, Персидская надпись на стене Анийской мечети Мануче, Анийская серия № 5, 1911; Абдул-Керим Али-Заде, Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв., 1956, с. 193-258; И П Петрушевский, Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII-XIV вв., 1960, с. 360-409; ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, 1941, გვ. 53-57; 1966, გვ. 342-344; რ. კიკნაძე, თამლა ილხანთა სახელმწიფოში, აღმოსავლური კრებული, I, 1960, გვ. 93-120; ვ. გაბაშვილი, მახლობელი აღმოსავლეთის სოციალურ-ეკონომიური ისტორიის მასალები ჟამთააღმწერლის თხზულებაში, მახლობელი აღმოსავლეთის სოციალურ-ეკონომიური ისტორიის ნარკვევები, 1968, გვ. 26-70.

^[3] ”იწყეს აღწერად კაცთაგან და პირუტყუთამდე, ყანით, ვენახამდე, წალკოტამდე, ბოსტანამდე...” ჟამთააღმწერელი, ქ. ცხ., II, გვ. 235.

^[4] “რათა აღთუალოს და განაჩინოს მხედარი და მეომარი ლაშქრად განმავალი ნოინთა თანა”, იქვე, გვ. 234.

^[5] გრ. აკანეცი, დასახ. ნაშრ., გვ. 31; კირაკოს განმაკვეცი უთითებს 10 წლის ასაკიდან. ისტორია (სომხ. ტექსტი), გვ. 348-349; რუს. თარგ. ტერ-გრიგორიანისა, გვ. 183, 184.

^[6] საგადასახადო ტერმინები ზოგი ადგილობრივი, აღმოსავლური, ზოგიც მონღოლური იყო.

^[7] გელათის საბუთი, XIII ს. ქრონიკები, II, გვ. 160; შიომღვიმის საბუთი, გამოც. ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 44; ს.კაკაბაძე, სიგელი მსახურთუხუცესის გრიგოლ სურამელისა, 1012, გვ. 5.

^[8] სოფ. ციხედიდში შიომღვიმის მონასტრის კუთვნილი წისქვილი და მეწისქვილე განთავისუფლებულია აქ მოქმედი ოთხი “სათათრო” გამოსაღებელისაგან, ადევს მხოლოდ “სატუზლუე”, “არც რაი სათათროი გამოჰვიდოდეს: მალი, ყაფჩერი, სალაშქრო და საიამე არასთანაი არა, თქვენგან ნასყიდი არის, ეგრე სატუზლუესგან (ე. ი. სატუზლუე დ ბ. ლ.), კიდე და მას სოფელსა თანა გამოიღებდნენ” (ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 44; ს.კაკაბაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 5).

^[9] საინტერესო ფაქტია, რომ უფრო გვიანაც, XV ს., როცა საქართველოში მონღოლები უკვე აღარ იყვნენ, “მალს” შემორჩა სახელმწიფო ფულადი გადასახადის (ძვ. “სამეუფეო ხარკი”), და ამასთან, უცხო დამპყრობელის სასარგებლო გადასახადის, ხარკის, მნიშვნელობა. ყოველივე ეს იმას მოწმობს, რომ მონღოლური ხარკის შემადგენლობაში “მალს” მთავარი ადგილი ეკავა და ამიტომაც ქართველები “მალს” ხარკსაც ეძახდნენ.

^[10] ა. ალი-ზადე, დასახ. ნაშრ., გვ. 240; ი. პეტრუშევსკი, დასახ. ნაშრ., გვ. 373-374.

^[11] ჟამთააღმწერელი, ქ. ცხ., II, გვ. 235; ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 63. “ხარაჯის” შესახებ ; ი. პეტრუშევსკი, დასახ. ნაშრ., გვ. 369-372. მხარაჯან მონღოლებმა შეითვისეს ადგილობრივ აღმოსავლურ სამაროდან.

^[12] “ყოჰჩერ” (მონღ.) უფრო ძველად ცხენების საძოვარს ნიშნავდა, შემდეგში მან მიიღო გადასახადის მნიშვნელობა (ა. ალი-ზადე, დასახ. ნაშრ., გვ. 198-199; ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., III, 1941, გვ. 56; ი. პეტრუშევსკი, დასახ. ნაშრ., გვ. 360-369).

^[13] ჟამთააღმწერელი, ქ. ცხ., II, გვ. 234-235.

^[14] იქვე, გვ. 238. იმ საქონელს, რომელზეც ტამლას აიღებდნენ, უკეთებდნენ ტამლას (დალს), ამიტომ გადასახადსაც ასე ეწოდებოდა (ტამლის შესახებ: რ. კიკნაძე, დასახ. ნაშრ.).

^[15] შიომღვიმის მონასტრის საბუთებიდან (იხ. ზემოთ) ჩანს, რომ “საიამე” მოქმედი ვალდებულებაა სოფ. ციხედიდში (მისგან თავისუფალია მხოლოდ მონასტრის წისქვილი და მეწისქვილე) ამ სოფელში ან მის მახლობლად “იამი” ყოფილა აშენებული.

^[16] კირაკოს განმაკვეცი, ისტორია, რუს. თარგ. ტერ-გრიგორიანისა, გვ. 133.

^[17] ქართული გამოთქმით “ტუზლუ” (სა-ტუზლუ-ე), უდავოდ მომდინარეობს მონღოლური “ტაზლუ”, ანუ “ტოზლუდან”. “ტაზლუ” იშვიათი ფორმა ყოფილა “თარლუსი” (ა. ალი-ზადე, დასახ. ნაშრ., გვ. 241-242). ეს გადასახადი “ტაზლუს” ფორმით მოხსენიებული აქვს საქართველოსა და აზერბაიჯანში მოქმედად გრ. აკანეცი (დასახ. ნაშრ., გვ. 15, 17).

^[18] ა. ალი-ზადე, დასახ. ნაშრ., გვ. 230-232; ი. პეტრუშევსკი, დასახ. ნაშრ., გვ. 383.

^[19] კირაკოს განმაკვეცი, ისტორია, (რუს. თარგ. ტერ-გრიგორიანისა), გვ. 189.

^[20] В. В. Бартольд, Персидская надпись..., с. 6, 7, 37; ა. ალი-ზადე, დასახ. ნაშრ., გვ. 242; Л. О. Бабаян; Социально-экономическая и политическая история Армении XIII-XIV веков, М., 1969, с. 271-272.

^[21] ა. ალი-ზადე, დასახ. ნაშრ., გვ. 244-246;

^[22] იქვე, გვ. 243; ვ. ბარტოლდი, დასახ. ნაშრ., გვ. 42.

^[23] ა. ბაბაიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 269.

^[24] 1345 წ. სიგელში იკითხება: “გუიბომეზია... ორი გლეხი... სათათროსა და საელჩოსა და ჩუენსა სამსახურსა თანა დაიყენებდი”... (ამ ორ გლეხს მართებდა მონღოლების სასარგებლოდ: სათათრო, საელჩო, ხოლო პატრონის წინაშე სამსახური). 1463 და 1466 წწ. სიგელებში მოხსენიებული “საელჩო” უკვე ადგილობრივ სამეფო გადასახადად არის ქცეული (საქართველოს სიძველენი, II, გვ. 10, 19, 20). ხსენებულ დოკუმენტებში გამომცემელთა (ე.წ. თაყაიშვილი, ი. დოლიძე) არასწორი წაკითხვა (საელჩო) გაასწორა საელჩოდ თ. ენუქიძემ ნაშრომში: “საელჩო” გამოსაღების საკითხისათვის XIV საუკუნის საქართველოში, მოხსენება ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის სამეცნიერო სესიაზე 1976 წ. 18 ივნისს.

[25] Рашид-ад-дин, Сборник летописей, т.3, перевод с перс. А. К. Арндса, М.-Л., 1946. с. 263-268. ელჩების მიმოსვლა საქართველოში დამოწმებულია ქართველ ჟამთააღმწერელთაგან (ქ. ცხ., II, გვ. 287). "ელიჩი" ქართულ მეტყველებაში შემოვიდა მონღოლთა ბატონობის დროიდან, შეესიტყვებოდა ქართულ დესპანს, მოციქულს.

[26] ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI-XVII საუკუნეებში, 1958, გვ. 266-267.

[27] ქართველ ჟამთააღმწერელს მოეპოვება მკაფიო მითითება: "ყოველგან გზისა მცველნი გაჩენილი იყვნეს თათართაგან ძუელითგან და განიკითხიან მგზავრნი და მოციქულნი" (ქ. ცხ., II, გვ. 258).

[28] მაგალითად, კირაკოს განმაკვეცი დაწვრილებით აღწერს "დარან დამტში", გარნისის ვაკეზე ჰულაგუ ყაენის მიერ საზამთრო რეზიდენციის მშენებლობას, სადაც ადგილობრივი მოსახლეობა და მუშა პირუტყვი მძიმე შრომის გამო ერთიანად დაიხოცა (კირაკოს განმაკვეცი, ისტორია, თარგ. რუს. ტერ-გრიგორიანისა, გვ. 199-200).

[29] ჟამთააღმწერელი, ქ. ცხ., II, გვ. 300-301.

[30] სომხური წყაროები მას მხარაჯას უწოდებენ.

[31] ჟამთააღმწერელი, ქ. ცხ., II, გვ. 320-322.

[32] გრ. აკანეცი, დასახ. ნაშრ., გვ. 31.

[33] ჟამთააღმწერელი, ქ. ცხ., II, გვ. 234-235. "სრული მიწის მქონებელი" ერთ ნორმალურ ფუძედ, ანუ კომლად ითვლებოდა. მასსადამე, აქ მხედველობაშია მიღებული მოლაშქრის ეკონომიკური შესაძლებლობა, რაც აუცილებელი იყო სალაშქრო ხარჯებისათვის.

[34] სამხედროვალდებულებები ლაშქარში გადიოდნენ დაწესებული ჯვრის მიხედვით.

[35] ჟამთააღმწერელი იქ, სადაც ეხება მონღოლთაგან დაწესებულ სალაშქრო ვალდებულებასა და სხვადასხვა სახის გადასახადებს, ბოლოში შენიშნავს: ეკლესიის მსახურთ მონღოლებმა არ დაადვეს "არცა საზღავი, არცა ყალანი", არამედ გაათავისუფლესო. ამ კონტექსტში ყალანის სალაშქრო მნიშვნელობას მოწმობს მისი დაპირისპირება "საზღავთან" (ე. ი. გამოსაღებთან) ქ. ცხ., II, გვ. 235.

[36] გრ. აკანეცი დასახ. ნაშრ., გვ. 17. მოხსენიებულია "ხალანი".

[37] ქ. ცხ., II, გვ. 372; ვ. ბარტოლდი, დასახ. ნაშრ., გვ. 56; ივ. ჯავახიშვილი, სოციალური ბრძოლის ისტორია საქართველოში XI-XIII სს-ში, 1934, გვ. 44; ყალანის შესახებ იხ. ვ. გაბაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 58-59. მონღოლთა გადაშენების შემდეგ, XIV-XV სს-ში, ქართულ დოკუმენტებში იხსენიება "საყალანი", "მეყალანი". პირველი აღნიშნავს საერთოდ გამოსაღებს, მეორე გადამხდელს (გვიანდელი "მებეგრე").

[38] ქ. ცხ., II, გვ. 234, 238.

[39] გრ. აკანეცი, დასახ. ნაშრ., გვ. 31; კირაკოს განმაკვეცი, დასახ. ნაშრ., გვ. 183, 184.

[40] როგორც სპეციალურ ლიტერატურაში მახლობელი აღმოსავლეთის მასალების მიხედვით დადგენილია, ამ პერიოდში სახელმწიფოს (დივნის) მიწაზე მჯდომი გლეხი (დაპყრობილი ქვეყნის ტერიტორიები ძირითადად დივნის მიწებს შეადგენდნენ) იხდიდა თავის შემოსავლის დაახლოებით 60-70 %-ს (აქედან მონღოლთა ხაზინის სასარგებლოდ 1/3-ს, ადგილობრივი ფეოდალის სასარგებლოდ 1/3-ს, ხოლო მონღოლი საფინანსო მოხელეების სასარგებლოდ 10 %-ს) უმრავლეს პროვინციებში დაწესებული იყო მიწის გადასახადი დივნის სასარგებლოდ: 10 ცხვირიდან - 6, ხოლო 10 დინარიდან - 6 (ე. ი. შემოსავლის 60 %), 10 % სახელმწიფოს საფინანსო მოხელეების საჭიროებისათვის.

[41] კირაკოს განმაკვეცი, ისტორია, გვ. 183, 184; გრიგოლ აკანეცი, დასახ. ნაშრ., გვ. 31.

[42] ჟამთააღმწერელი, ქ. ცხ., II, გვ. 227.

[43] მეომრები ნაშოვნ ოქრო-ვერცხლსა და თვალ-მარგალიტს ცხენის უნაგირში, კურდანში და სხვა "შეურაცხ" ადგილებში ტენიდნენ. ზოგნი ხრმალს "ვადის პირსა მოსტეხდიან და ქარქაშში" ჰყრიდნენ. შემდეგ "ნატენნი ხრმლისა ჩააგიან". ზოგიც ასეთ ხერხს მიმართავდა: ბაღდადელ მოკლულ კაცს წელებს გამოუმიგნავდა და შიგ ოქრო-ვერცხლს ჩატენიდა, შემდეგ მას "ვითარ მკუდარი განიყვანიან ქალაქარეთ და იქ ამოუღებდა. ქ. ცხ., II, გვ. 332-333.

[44] ქ. ცხ., II, გვ. 227, 231-232, 239. მონღოლთა ლაშქრობებში ქართველთა ხშირ მონაწილეობას კარგად გამოხატავს სიტყვები: "მე, გრიგოლ ქართლის ერისთავი, მიმავალი მეოთხედ წარმართთა თათართა შიგანო" (XIII ს. საბუთი ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 39).

§ 5. აჯანყებანი მონღოლთა ბატონობის წინააღმდეგ (XIII ს. 50 - 60-იანი წლები)

ნარინ დავითის აჯანყება. 1259 წლის ზაფხულში საქართველოში დიდი აჯანყება დაიწყო, რომელსაც ნარინ დავითი ხელმძღვანელობდა. საყურადღებოა რომ მონღოლთა წინააღმდეგ მსხვილი შეიარაღებული გამოსვლები ამ დროს აზერბაიჯანსა და ილხანთა სხვა ვილაიეთებშიც მომხდარა^[1].

ჰულაგუ ყაენმა აჯანყების ჩასაქრობად 1259 წლის სექტემბერში დიდი ჯარი გამოგზავნა, რომელსაც არლუნ ალა უსარდლა. სასტიკი შეტაკების შემდეგ, სადაც ქართველებმა დიდი მსხვერპლი გაიღეს დახოცილებისა და ტყვეების სახით, მტერმა გამარჯვებას ვერ მიაღწია^[2]. დამარცხებული არლუნი იძულებული იყო თავრიზს გაბრუნებულიყო. ყაენმა ახლა კი უფრო დიდი ჯარი გამოატანა არლუნს. ამის შემდეგ ნარინ დავითმა ბრძოლის გაგრძელება უიმედოდ მიიჩნია და დასავლეთ საქართველოში გადავიდა, სადაც ის ადგილობრივმა დიდებულებმა, ქართული წყაროს ცნობით, “აფხაზეთის” (ლიხთიმერეთის) მეფედ დაადგინეს^[3].

ულუ დავითის აჯანყება. 1260 - 1261 წწ. ნარინის აჯანყებას მალე მოჰყვა მეორე აჯანყება, რომელსაც ულუ დავით VII მეთაურობდა. ქართული წყარო აჯანყების მიზეზად პირდაპირ ასახელებს მონღოლთა აუტანელ მოხარკეობას, ბასკაკთა გაუძამდრობას, რომლებიც მეფის სამზარეულოშიც კი დამკვრებოდნენ და სადილ-ვახშმისათვის დასაკლავ პირუტყვზეც ტამდას იღებდნენ^[4]. ამასვე მიუთითებს კირაკოს განმარტება, რომელიც ამბობს მონღოლთა მოხარკეობით დავითი მოთმინებიდან გამოვიდა და ამჯობინა თბილისიდან გაქცევაო. მას თან გაჰყვნენ მონღოლთა უკმაყოფილო სხვა მთავრებიც^[5]. სპარსელი ჯუვეინიც წერს: როცა არლუნ ალა ნარინ დავითის წინააღმდეგ ახალი ჯარით საქართველოში დაბრუნდა, მან დავით ულუს გადაუხდელი მალის დაფარვა მოსთხოვა, ამის გამო მეფე აუჯანყდაო^[6].

აჯანყების საბაბი გამხდარა ეგვიპტეზე ლაშქრობა, სადაც ჰულაგუ ყაენის ბრძანებით საქართველოს ჯარით დავით VII-ც უნდა გამგზავრებულიყო. ჯავახეთში მისულ დავითს სამხედრო თათბირი მოუწევია და გამოუცხადებია: “არღარა მნებავს მონება თათართა”. ლაშქრობაში მონაწილეობაზე უარი აჯანყებას ნიშნავდა. დიდებულთაგან ბევრს მეფისათვის მხარი არ დაუჭერია: ასეთებისათვის მეფეს ნება დაურთავს წასულიყვნენ ყაენთან შორეულ ლაშქრობაში მონაწილეობის მისაღებად. დავითი და მისი მომხრეები კი (მათ შორის სამცხის მთავარი სარგის ჯაყელი) სამცხეში გადავიდნენ და ბრძოლის თადარიგს შეუდგნენ. ყაენთან გაემგზავრა დიდ ხელისუფალთა უმრავლესობა: ამირსპასალარი შანშეს ძე მხარგრძელი ივანე, ქართლის ერისთავთერისთავი გრიგოლ სურამელი, მეჭურჭლეთუხუცესი და ერისთავი ახალქალაქისა კახა თორელ-გამრეკელი, “უმრავლესნი ჰერ-კახნი”^[7].

როცა ნარინ დავითის აჯანყების ჩასაქრობად ჰულაგუ ყაენისაგან მეორედ გამოგზავნილი არლუნ ალა 20000 მოლაშქრით საქართველოში მოვიდა, მას, სპარსელი ისტორიკოსის სიტყვით, ულუ დავითიც აჯანყებული დაუხვდა. ნარინი კი, როგორც ვთქვით, დასავლეთ საქართველოში გახიზნულიყო. არლუნ ალას ახლა

ულუ დავითის წინააღმდეგ უნდა ებრძოლა. იგი მოვიდა თბილისს, სადაც შეიერთა ის ქართველი მთავრები, რომლებიც დავითს არ გაჰყვნენ და გაემართა სამცხესაკენ, დადგა სურამს. არლუნმა ამაზე ადრე დავითის მეუღლე გვანცა და მისი ძე დიმიტრი დაპატიმრებული ურდოში გააგზავნა, ხოლო თბილისი და სამეფო ვინმე სომეხ ვაჭარს შადინს ჩააბარა სამმართველოდ.

აჯანყებულებს მხოლოდ 8000 მეომარი ჰყავდათ, სარგის ჯაყელის გეგმის თანახმად, რაც, უეჭველად, მცდარი იყო, ქართველი ჯარი ტაშისკარის ვიწრობებიდან გამოვიდა და მტერს გაშლილ ველზე გორის მიდამოებში (შინდარსა და ახალდაბასთან) შეებრძოლა. ეს იყო დეკემბერში. აჯანყებულთა მცირერიცხოვანმა ჯარმა პირველად მტერს სძლია, მაგრამ გაშლილ ველზე ბრძოლას ვერ გაუძლო და სასტიკად დამარცხდა. მტრის ბანაკში მყოფი კახა თორელი სამხედრო რჩევა-დარიგებებით ეხმარებოდა მონღოლებს ქართველების წინააღმდეგ. არლუნი ურდოში გაბრუნდა, ხოლო 1261 წელს კვლავ შემოვიდა აჯანყებული მეფის შესაპყრობად. ახლა ის სამცხეს შეესია დასარბევად. აქ უკვე განხეთქილებამ იჩინა თავი, ბევრი სამცხელი დიდებული მტერს მიუვიდა. სამცხის რბევა 20 დღეს გაგრძელდა, მაგრამ არლუნმა მთავარი ციხე ციხისჯვარი მაინც ვერ აიღო^[8]. არლუნი 1261 წლის ივნისში ისევ მიზანმიუღწეველი უკან გაბრუნდა. ჯავრი ახლა დავითის მეუღლე გვანცაზე იყარეს, იგი ურდოში ტყვედმოყოფი სიკვდილით დასაჯეს (ზღვაში ჩააგდეს)^[9], მოკლეს ამირსპასალარი ზაქარიაც^[10], თუმცა ის აჯანყებულთა მხარეზე არ იბრძოდა, მაგრამ აჯანყებულ სარგის ჯაყელთან (სიმაძრთან, სადაც მისი მეუღლე იმყოფებოდა იმჯერად) საიდუმლო ურთიერთობა შეუტყვეს.

აჯანყების მონაწილენი დარწმუნდნენ ბრძოლის უიმედობაში. სარგის ჯაყელის რჩევით დავითი დასავლეთ საქართველოში გადავიდა ნარინ დავითთან. ასე დამთავრდა 1260 - 1261 წლების აჯანყება, რომლის წარმატებით წარმართვას ხელი შეუშალეს ხელმძღვანელთა არაერთმა წინდაუხედავმა და კერძო შეცდომებმა, მაგრამ ის მაინც მონღოლთა ბატონობის ღრმა პროტესტის გამოხატულებად დარჩა.

მკვლევარნი აჯანყების დამარცხების მიზეზად სამართლიანად თვლიან ქართველთა განცალკევებულ, შეუთანხმებელ მოქმედებას, რომელსაც გზა თვით დავით მეფის საქციელმა გაუხსნა: დავითმა არ დაავალდებულა საქართველოს ყველა თავკაცი მონაწილეობა მიეღო აჯანყებაში, პირიქით, მსურველებს ნებაც კი დართო მონღოლთა სამსახურში დარჩენილიყვნენ. ამიტომაც მტრის ბანაკში ქართველები საკმაოდ აღმოჩნდნენ, რომლებმაც ნებით თუ უნებლიეთ გამყიდველური როლი შეასრულეს. მცდარი იყო საომარი გეგმაც, როცა ქართველებმა თავი აარიდეს ტაშისკარის ვიწრობებში ბრძოლას და ასპარეზი გაშლილ ველზე გადმოიტანეს. აჯანყებამ ბევრად წააგო იმით, რომ ულუ დავითის და ნარინ დავითის გამოსვლა ერთდროულად არ მოხდა^[11]; სუსტი იყო აჯანყების სოციალურ-კლასობრივი ბაზა: ქართველ დიდებულთა არამცირე ნაწილი საკუთარი სარგებლობისა და გამდიდრების მიზნით კარგად შეგუებოდა მონღოლთა ბატონობას. ასეთები არც ემხრობოდნენ აჯანყებას და ადვილად ღალატობდნენ მას.

აჯანყების ლიკვიდაცია საქართველოში მონღოლებმა თავისი სურვილის მიხედვით მაინც ვერ მოახერხეს: აჯანყების შედეგად დასავლეთ საქართველო ფაქტიურად გამოეთიშა მონღოლთა მფლობელობას. ის აღარც ხარკს იხდიდა და მონღოლთა ჯარიც ვეღარ ბედავდა ლიხის ვიწრობების გადალახვას. ნარინ დავითის კარი ამიერიდან მონღოლთა წინააღმდეგ მებრძოლთა უშიშარი თავშესაფარიც გახდა. ულუ დავითიც ასევე დაუმორჩილებელი გაეცალა

მონღოლებს, ხოლო რამდენიმე ხნის შემდეგ მისი დაუსჯელად შერიგება სულ სხვა სიტუაციაში მოხდა.

ულუ დავითთან მონღოლების შერიგება. ამრიგად, ულუ დავითის ლიხთიმერეთში გადასვლის შემდეგ, ორი მეფე ერთად აღმოჩნდა. ქართული წყაროს ჩვენებით, ისინი თანხმობით ცხოვრობდნენ, მაგრამ ერთი წლის შემდეგ დიდებულთა შორის ამტყდარა სერიოზული დავა ერთმეფობის აღდგენისათვის. ულუ დავითის მომხრეებს განუზრახავთ ნარინის გადმოგდება და ულუ დავითის გამეფება, მაგრამ ნარინს საკმაოდ ძლიერი მომხრეები აღმოსჩენია. მოდავენი საბოლოოდ სამეფოს (თუ სამეფო შემოსავლის) ორად გაყოფაზე შეთანხმებულან. ისტორიკოსის სიტყვით, ორად გაუყვიათ: საჭურჭლე, თავადნი და ერისთავნი, სატახტო ქალაქები^[12]... ნარინ დავითი ამის შემდეგ აღმოსავლეთ საქართველოში აღარ გადასულა, ხოლო ულუ დავითი, მონღოლებთან შერიგების შემდეგ აღმოსავლეთ საქართველოში დარჩა.

ულუ დავითს ლიხთიმერეთში ყოფნა კარგახანს მოუხდა. უმეფოდ დარჩენილ აღმოსავლეთ საქართველოში კი შეიქმნა საშიშროება, რომ სამეფო მესაჭეობა დიდვაჭარ შადინს ჩაეგდო ხელში. საფიქრებელია, უფრო ამის გამო საჭიროდ ჩათვალა ულუ დავითმა მონღოლებთან საზავო მოლაპარაკების დაწყება. მონღოლებმაც, რაკი მიზანს ვერ მიაღწიეს - ქვეყანა ვერ დაამშვიდეს, მეფე ვერ დაიჭირეს, უმეფო ქვეყანაში კი “დაიშალა ლაშქარი და მსახურება თათართა” - ულუ დავითს თანხმობა გამოუცხადეს. ულუ დავითი აღმოსავლეთ საქართველოში გადავიდა. 1264 წელს ის და სარგის ჯაყელი ყაენის გამოძახებით უკვე ურდოში (ბარდავს) იმყოფებოდნენ. დაკითხვას პირადად ყაენი აწარმოებდა. როცა ყაენმა დავითს აჯანყების მიზეზი ჰკითხა, მეფის მაგიერ ყველა ბრალი სარგისმა იკისრა. მან თარჯიმნის მეშვეობით ყაენს მოახსენა: არლუნ-ალამ და მასთან ერთად გადასახადების ამკრებმა ხოჯა აზიზმა ხალხი და მეფე დიდად შეავიწროვეს, ხოლო ჩვენ აღას უსამართლობა ვერ გაცნობეთ, რადგან თქვენი კარი ქრთამით შეკრაო; “მეფე უბრალო არის, მე ვარ, რომელმაც განვაყენე მეფე კარისაგან თქუენისა”^[13]. თარჯიმნობას სწევდა აზნაური საქართველოდან, ვინმე სადუნ მანკაბერდელი, რომელიც ყაენის კარზე დიდად დაწინაურებული იყო. სადუნს, ცხადია, მეფის მხარე ეკავა და მეფის ქართულად ნალაპარაკვეს “კეთილად თარგმნიდა და კაზმავდა”, ე. ი. ასხვაფერებდა, როგორც საქმისთვის იყო საჭირო და ყაენს მოეწონებოდა. მაგრამ ყაენი თურმე მაინც დიდად განრისხებული ყოფილა და დამნაშავეებს სასჯელი არ ასცდებოდათ, რომ ერთ მოულოდნელ შემთხვევას საქმე ქართველთა სასარგებლოდ არ შეეტრიალებინა. ქართული წყარო განაგრძობს: ჯერ კიდევ სასამართლო დასრულებული არ იყო, რომ ყაენის შიკრიკი პირდაპირ სხდომაზე შევიდა და ყაენს აცნობა: რა დროს ლაპარაკია (“არა არს ჟამი მეტყველებად”...) ჩრდილოეთიდან, დარუბანდის გზით ბერქა ყაენი დიდი ჯარით ჩვენზე მოდისო, ახლა უკვე უპირველეს ამოცანად დადგა აღმოსავლეთ საქართველოსთან მშვიდობიანი და მეგობრული ურთიერთობის დამყარება, რათა უკმაყოფილო ქართველები ოქროს ურდოს ყაენს არ მიმხრობოდნენ და დარიალი შემოსასვლელად მისთვის არ დაეთმო. ჰულაგუ ყაენმა სასამართლო შეწყვიტა, სასწრაფოდ ჯარი შეყარა და ქართველი მოლაშქრენი დავითისა და სარგის ჯაყელის მეთაურობით წინანდებურად წინა რიგში ჩაიყენა^[14]. ამგვარად, ილხანის მიერ ულუ დავითის ასე დაუსჯელად შემორიგება უდავოდ ქართველითა სერიოზულ ძალას მოწმობდა. სამწუხარო ის იყო, რომ ვერ ხერხდებოდა ამ დიდი ძალის სათანადოდ მობილიზება.

^[1] ა. ალი-ზადე, დასახ. ნაშრ., გვ. 119.

^[2] წყაროებში შეტაკების ადგილები მითითებული არ არის, მაგრამ, როგორც ფიქრობენ, ბრძოლები საქართველოში თბილისის ახლოს დასავლეთის მხრიდან უნდა მომხდარიყო.

^[3] ნარინ დავითის აჯანყების შესახებ იხ. ქართველი ჟამთააღმწერელი (ქ. ცხ., II, გვ. 227-229); სპარსელი ისტორიკოსი ჯ უ ვ ე ი ნ ი (ჯუვეინის ცნობები საქართველოს შესახებ, გამოც. რ. კიკნაძისა, 1974, გვ. 51; ა. ალი-ზადე, დასახ. ნაშრ., გვ. 119; ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., III, გვ. 152-159). ქართული წყარო აჯანყებას უკავშირებს მონღოლების მიერ ნარინის შეპყრობას და ურდოდან (ბარდავიდან) მის გამოქცევას დასავლეთ საქართველოში. მეფის ამ განდგომის მიზეზად კი დასახელებულია სამხედრო ბეგარის სიმძიმე და სხვ. ჯუვეინი გვამცნობს აჯანყების ზუსტ თარიღს და ნარინთან ბრძოლებს, რაც ქართული წყაროში არ მოიპოვება.

^[4] ჟამთააღმწერელი, ქ. ცხ., II, გვ. 239.

^[5] კირაკოს განძაკეცი, ისტორია (სომხ. ტექსტი), გვ. 373-374, რუს. თარგ. ტერ-გრიგორიანისა.

^[6] ჯუვეინის ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 51; ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., III, 1966 გვ. 162.

^[7] ჟამთააღმწერელი, ქ. ცხ., II, გვ. 239.

^[8] ჟამთააღმწერელი, ქ. ცხ., II, გვ. 241, 242-243.

^[9] სომეხი ისტორიკოსის სტეფანოზ ორბელიანის ცნობა, (იხ. ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., III, გვ. 167).

^[10] კირაკოს განძაკეცის ცნობა, ისტორია (სომხ. ტექსტი), გვ. 337; რუს. თარგ. ტერ-გრიგორიანისა.

^[11] ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., III, 1949, გვ. 158-171; დ. გვრიტიშვილი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან, 1962, გვ. 217-225; ი. სიხარულიძე, ქართველი ხალხის ბრძოლა დამოუკიდებლობისათვის XIII-XIV საუკუნეებში, 1967, გვ. 129-132.

^[12] ჟამთააღმწერელი, ქ. ცხ., II, გვ. 242-243. “განიყვეს ორად ტვილისი, ქუთათისი ორად, და თავადნი და ერისთავნიურთიერთ შეისწორეს, ნიკოფსით დარუზბანდამდე, და განყვეს სამეფო და საჭურჭლენი; გარნა ხვამლისა ქუაბსა რომელი იდვა, მცირე გამოიღეს და უფროსი ქუაბსავე დაუტევეს” (იქვე).

^[13] ჟამთააღმწერელი, ქ. ცხ., II, გვ. 246-248.

^[14] იქვე, გვ. 248-249.

§ 6. ოქროს ურდოსა და ილხანთა შორის ომები და საქართველო

საქართველოს მძიმე შედეგები მოუტანა ჩრდილოეთისა და სამხრეთის ურდოებს შორის ურთიერთობის გამწვავებამ. ჩრდილოეთის ოქროს ურდო სამხრეთისაკენ ტერიტორიების დაკავებას ცდილობდა, ბრძოლა წარმოებდა ნოციერი სამოვრებისა და სავაჭრო-საქარავნო გზებისათვის.

ბრძოლა ფაქტიურად აზერბაიჯანის დაპატრონებისათვის დაიწყო. სამხრეთში, ირანის ტერიტორიაზე ახლად ჩამოყალიბებულმა ილხანთა საყაენომ აზერბაიჯანი თავის პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულ ცენტრად აქცია, რის გამოც ოქროს ურდოელებს აზერბაიჯანით სარგებლობის უფლება მოესპოთ. აზერბაიჯანს (მის შემადგენლობაში იმ დროს ასახელებენ სამ ნაწილს: არანს, მულანს და შარვანს) ოქროს ურდოს ყაენები თავიანთ მემკვიდრეობით საკუთრებად თვლიდნენ. აზერბაიჯანი მათ ესაჭიროებოდათ ეკონომიკურ-სტრატეგიული მიზნებისათვის.

აზერბაიჯანზე გადიოდა მახლობელ აღმოსავლეთთან და ევროპასთან დამაკავშირებელი სავაჭრო-საქარავნო გზები. ოქროს ურდოს კი ცხოველი ურთიერთობა ჰქონდა ამ ქვეყნებთან. გარდა ამისა, აზერბაიჯანი თავისი ბუნებრივი ნოყიერი საზამთრო და საზაფხულო სამოვრების სიუხვის გამო ოქროს ურდოს საშუალებას მისცემდა გაეფართოებინა თავისი მომთაბარული მეურნეობა^[1].

ვიდრე ორ საყაენოს შორის მშვიდობიანობა სუფევდა, რასაკვირველია, ჩრდილოეთის ურდოს ნაწილები დაუბრკოლებრივ მომთაბარეობდნენ სამხრეთის ტერიტორიებზე და მათი ჩამოჯდომაც, რაც ასეთ მომთაბარეობას მოჰყვებოდა ხოლმე, ჩვეულებრივ არავითარ დაბრკოლებას არ აწყდებოდა. მაგრამ დამოკიდებულების გამწვავებისას აღნიშნული ტერიტორიები ურთიერთბრძოლის ასპარეზად იქცეოდა, რაც კიდევ უფრო ამძიმებდა მონღოლთა ისედაც აუტანელ ბატონობას.

ქართული წყარო გადმოგვცემს ასეთ ფაქტს: ჩრდილოეთელი უფლისწულის ერთ-ერთი ურდო ვინმე ალთემურის მეთაურობით საქართველოს სამხრეთ საზღვართან, საბერძნეთში, მომთაბარეობდა. ბერქა და ჰულაგუ ყაენებს შორის ურთიერთობის გამწვავების გამო ალთემურს უკან დაბრუნება ბრძოლით მოუხდა. წყარო აღწერს ჰულაგუ ყაენის თათარ-ქართველთა ჯართან ალთემურის შეტაკებებს, ამის შედეგად კი საქართველოს ტერიტორიის მოხრებას: ალთემური შემოდის სამცხეში, საიდანაც მას სურს დასავლეთ საქართველოს გავლით ჩრდილოეთში გადასვლა, შეტაკებები პირველად კოლის მთებში, არტაანში, მომხდარა. ალთემურს შემდეგში მიმართულება შეუცვლია: “ბარგითა და დედაწულით გამოვლო მტკვარი და მიმართა ჯავახეთს”; ალთემურის ურდომ ომითა და რბევით გადაუარა ჯავახეთს, თრიალეთს, რუსთავზე გავლით მდ. იორისა და ალაზნის სანაპიროებს, კამბეჩანს, კახეთს და ჰერეთს.

ამავე წყაროს დაცული აქვს ცნობა, რომელიც პირდაპირ მიგვითითებს ალთემურის მოლაშქრეთა ერთი ნაწილის საქართველოში სამუდამო ჩაჯდომას, რაც უეჭველია, ჯერ კიდევ მშვიდობიან პერიოდში უნდა მომხდარიყო^[2].

მალე დაიწყო ამ ორ ურდოს შორის დიდი ომები. პირველად ასეთი ბრძოლა 1262 წელს იმიერკავკასიაში მოხდა დარუბანდთან “ველსა შაბურანისა”, სადაც “მოსწყდა ორგნითვე ურიცხვი”. ილხანთა ლაშქარში, როგორც ყოველთვის, ახლაც მონაწილეობდნენ ქართველები მეფე ულუ დავითისა და სამცხის მთავრის სარგისის მეთაურობით^[3]. ომი გახანგრძლივდა 1263 წლის აპრილამდე. ჰულაგუ ყაენი დამარცხდა, მაგრამ ბერქას ლაშქარიც გაბრუნდა, საქართველოში აღარ შემოსულა^[4].

ურდოთა შორის ბრძოლების პერიოდში მონღოლებმა საქართველოს მოსახლეობას ახალი მძიმე სამხედრო მოვალეობა დააკისრეს - ს ი ბ ა ზ ე დ გ ო მ ა .

ბერქასთან პირველ შეტაკებაში დამარცხების შემდეგ, როგორც ქართველი ჟამთააღმწერელი მოგვითხრობს, ჰულაგუ ყაენმა 1263 წელს საქართველოს აღმოსავლეთით, საქართველო-აზერბაიჯანის (შარვანის) საზღვართან, მდ. თეთრი წყლის (მონღ. ჩაღანუსუნის)ნაპირებზე ააშენა სანგრები (მონღ. სიბა); ყოველ წელიწადს ქართველ-თათართა შეერთებული ჯარი შემოდგომიდან გაზაფხულამდე უნდა მდგარიყო აქ, რათა ჩრდილოეთიდან მოსული მონღოლები შეეჩერებინა^[5]. სიბაზე დგომის მთელი სიმძიმე, როგორც მოსაზღვრე ქვეყანას, საქართველოს აწვებოდა. ყოველწლიურად აუარებელი მუშახელი წყდებოდა სოფლის მეურნეობას. წყაროები უჩვენებენ სიბაზე ქართველთა ჯარის სისტემატურ ყოფნას^[6]. სიბაზე უამრავი ჯარის მუდმივი თავშეყრა გადამდებ სნეულებათა

გავრცელების ხელშემწყობი უნდა ყოფილიყო. ნიშანდობლივია წყაროს მითითება, რომ მეფე ულუ დავითი და მისი შვილი სიბაზე ყოფნისას მუცლის ტკივილით (ტიფით) დაავადებულან და გარდაცვლილან. ეს უეჭველად მოწმობს ფართო ეპიდემიას, რომელსაც მეფის ოჯახიც ვერ გადარჩენია^[7].

სიბამ დიდი ზიანი მიაყენა გამნაპირა ოლქების ქართულ მიწისმფლობელობას. XIII ს. 60-იანი წლებიდან საარიშიანოში სიბაზე მდგომი მონღოლი მეომრების ნაწილები თანდათან ჩამოსხდნენ. ტომის მეთაურები ადგილობრივ ფეოდალებს მიწისმფლობელობას შეეცილნენ (ნ. ბერძენიშვილი). ამას კი საბოლოოდ ის შედეგი მოჰყვა, რომ XIV ს. მიწურულში საარიშიანოს აღმოსავლეთი ნაწილი (შაქი), როგორც ქვემოთ ვნახავთ, მთლიანად ჩამოშორდა საქართველოს.

1265 წ. ადრე გაზაფხულზე ბერქა დარუბანდის გზით მეორედ შემოიჭრა საქართველოში. ამჯერად იგი ებრძოდა სამხრეთის ახალ ილხანს აბლას. “მას ჟამსა გამოვიდა დიდი ყაენი ბერქა გზასა დარუბანდისასა აურაცხელითა ლაშქრითა”^[8]. ბერქას ლაშქრში, სპარსი ისტორიკოსის სიტყვით, 30000 მეომარი ითვლებოდა^[9].

აბლა ყაენს მტრის არაჩვეულებრივი მრავალრიცხოვნების გამო გადაუწყვეტია უმაღვე არ შეხმოდა მტერს და იგი ჯერ ღრმად შემოეშვა. ამიტომ, როგორც ქართველი ჟამთააღმწერელი დაწვრილებით გადმოგვცემს, “არღარა განვიდა მტკვარს”^[10]. იგი მდინარის მარჯვენა ნაპირს აჰყვა მტკვრისა და არაქსის შესართავიდან ვიდრე მცხეთამდე, ყველგან აჰყარა ხიდები და ჩააყენა ჯარი. დარუბანდიდან მომავალმა ბერქამ გამოიარა და “მოაოხრა შარვანი, ჰერეთი, კახეთი და ყოველი იორის პირი და მოვიდა ლაშქარი ტფილისამდე და მრავალი სული ქრისტიანე მოწყვიდეს”^[11]. თვითონ ბერქა ყაენი ლაშქრის ნაწილით გარეჯის მთებში დასადგურებულა და გარდაცვლილა. ამის შედეგად ჯარიც უკუქცეულა, ისევ დარუბანდის გზით წასულა და მიცვალებულიც თან წაუღია^[12]. ამგვარად ბერქას მტკვარი ვერსად გადაულახავს, მხოლოდ თბილისში ფიქრობდა მტკვარზე გადასვლას.

ბერქა ყაენის უზარმაზარმა ჯარმა მოსპო მდ. მტკვრის მარცხენა სანაპიროებზე, მდინარეების იორისა და ალაზნის ქვემო წელში ბად-ვენახებით აყვავებული მრავალი სოფელი. ძალიან დიდხანს ეს ადგილები “ოხერი” და “უმენი” დარჩა. თანამედროვენი XIII ს. 80-იან წლებშიც აღნიშნავენ ლაშქრობის ამ შედეგებს^[13]. დიდად დაზარალდა გარეჯის სამონასტრო მეურნეობა: ამ დროიდან სრულიად მოისპო მონასტრებთან ახლომახლო, რუსთავ-ყარაის სანახებში მდებარე სოფლები, ასევე მდ. იორის მარჯვენა მხარეზე სამონასტრო მამულები. სარწყავი სისტემის მოშლასთან ერთად მოისპო აქაური მეურნეობა, განვითარებული მეხილეობა და მესაქონლეობა, რომელიც შემდეგ აღარც აღდგენილა. ეს ადგილები თანდათან უდაბურ სანადირო და სამოვარ ადგილებად იქცა^[14].

ამ ტერიტორიაზე ბერქას ლაშქარმა სრულიად აღგავა მიწისაგან ქ. რუსთავი. ბერქასაგან რუსთავის მოოხრების შესახებ ცნობას გვაწვდის XVIII ს-ის ისტორიკოსი ვახუშტი ბაგრატიონი, რომელსაც პირველი წყაროებით უსარგებლია: რუსთავი “გამოსვლასა ბერქა ყაენისასა მოოხრდა და აწცა არს ოხერ”^[15]. რუსთავმა ნანგრევების სახით მოაღწია ჩვენი დროის 40-იან წლებამდეც (დღეს რუსთავი დიდი ინდუსტრიული ქალაქია).

ბერქას დროსვე დაინგრა რუსთავის საეპისკოპოსო ეკლესია, რის გამოც ეპისკოპოსის რეზიდენცია მარტყოფში გადავიდა) მარტყოფი მდებარეობს რუსთავიდან ჩრდილოეთით. იგი იყო რუსთავის საეპისკოპოსოს კუთვნილი მამული). რუსთავი უკავშირდებოდა ორ სავაჭრო-საქარავნო გზას, რამაც თავის დროზე ხელი შეუწყო ქალაქის დაწინაურებას^[16].

რუსთავის ნაქალაქარის არქეოლოგიურმა გათხრებმა (დაიწყო 1950წ. და მიმდინარეობს დღესაც) გვიჩვენა, რომ რუსთავი მჭიდროდ დასახლებული ყოფილა. მიწისქვეშ ნაპოვნმა არქეოლოგიურმა ძეგლებმა სავსებით დაადასტურა წერილობითი ცნობების სისწორე იმის შესახებ, რომ ქალაქი ერთბაშად, მტრის თავდასხმის შედეგად არის განადგურებული, არქეოლოგიური მასალა თვალსაჩინოდ გვისაბუთებს უბედურების უკანასკნელ წუთებს: მონღოლებს შენობები საფუძვლამდე დაურღვევიათ, სახლები გადაუწვიათ, მოსახლეობა შეუბრალებლად გაუჟლეტიათ. ნაქალაქარის ერთ-ერთი სახლის მნანგრევის ქვეშ აღმოჩნდა ახალგაზრდა ქალის თავწაჭრილი ჩონჩხი, კისრის მხოლოდ სამი მალია დარჩენილი. იქვე ეყარა ნახშირის ნამტვრევები, მიცვალეზულის მარცხენა ხელთან ეგდო პატარა წალდი... მეორე ადგილას შუბლგაჩეხილი... მამაკაცის ჩონჩხი აღმოჩნდა, მესამე ადგილას წინკარში ჩაკლული ძაღლის ჩონჩხი^[17]. ერთ-ერთი სახლის ჩანგრეულ ოთახში აღმოჩნდა ჭურჭლის ნამტვრევებში არეული წითლად შეღებილი კვერცხის ნაჭურჭები და ბოსტნეულის თესლები. ეს ფაქტი, როგორც სამართლიანად ფიქრობენ, მიუთითებს, რომ ქალაქის განადგურება აღდგომის დღეებში გაზაფხულზე მომხდარა. ბოსტნეულის თესლებიც ამ დროისათვის დასათესად თუ იყო მომზადებული^[18].

ბერქას ლაშქრობის შედეგად მოისპო ჰერეთში მდ. ალაზნის მარჯვენა ნაპირას მდებარე ქალაქი ხ ო რ ნ ა ბ უ ჯ ი. ვახუშტის ცნობით “ხორონაბუჯი... იყოცა ქალაქი და ესეცა ბერქას გამოსვლასა მოოხრდა”^[19]. მონღოლების მიზეზითვე გაუქმდა ამავე პერიოდში სამეფო ქალაქი უ ფ ლ ი ს ც ი ხ ე. “იყო ქალაქი ჩინგისამდე (ე. ი. მონღოლთა გამოჩენამდე დ ბ. ლ.) აწ არს შემუსვრილიო”^[20]. ბარდავი-თბილისის გზაზე მდებარე სხვა ქალაქთა შორის ამ პერიოდშივე მოისპო ქ. ხ უ ნ ა ნ ი^[21].

ი ლ ხ ა ნ ა ბ ა ლ ა ს ა და ჩრდილოეთელ უფლისწულ თ ე გ უ დ ა რ ს შ ო რ ი ს ო მ ე ბ მ ა დიდი ზიანი მიაყენა საქართველოს სამიწათმოქმედო და მესაქონლეობის რაიონებს. თეგუდარი თავისი ურდოთი ირანში იმყოფებოდა. მას საიდუმლოდ დაევალა აბაღა ყაენის ჩამოგდება, მაგრამ შეთქმულება გამომჟღავნდა, რასაც მოჰყვა მკაცრი ბრძოლები. ამ ბრძოლებმა თითქმის მთელი სამხრეთ საქართველო მოიცვა და და დიდხანსაც გაგრძელდა. მისი ლიკვიდაცია მხოლოდ 1269 ან 1270 წელს მოხდა.

თეგუდარის ურდო 2000 მოლაშქრით (შემდეგში ის 40000-მდე გაიზარდა) დედაწულითა და ჯოგით სამხრეთის ილხანმა აბაღამ ისტუმრა: “უჩინა ზაფხულის სადგურად ვიდრემდე მთანი არარატისანი და საზამთროდ რახსის პირი და ნახჭევანი”. საიდუმლო გეგმის მიხედვით, ყაენ ბარახასა (“თურანისა და თურქეთის”, ე. ი. შუა აზიის ყაენის) და თეგუდარის ლაშქარი უნდა შეერთებულიყო და აბაღას თავს დასხმოდნენ. თეგუდარი საქართველოზე გავლით დარუბანდის გზით ფიქრობდა ბარახასთან შეერთებას. ამის გამო თეგუდარი თავისი “ბარგით, დედაწულით” და ლაშქრით გამოემართა საქართველოსაკენ, სადაც ის სამხრეთ-დასავლეთის გზით შემოვიდა: “მომართა მათა ღადოსათა, კარჩხალთა და კარისათა, რომელ არს შავშეთსა და აქარას და დადგა მათსა შავშეთისასა ფიქვთას”.

თეგუდარი არსიანის მთებში იდგა, როცა მას მოუსწრო აბაღასაგან გამოგზავნილმა მდევარმა ლაშქარმა. დიდი ბრძოლა მოხდა “ყველისთავის” მახლობლად. დამარცხებული თეგუდარი “ილტვოდა ლაღოს მთას”. აქაც მდევარი ლაშქარი მიეწია და ორი დღე დიდი ბრძოლა მიმდინარეობდა. თეგუდარის ლაშქარი დაიფანტა^[22]. გადარჩენილი დასავლეთ საქართველოში გადავიდა, სადაც ის მეფე ნარინმა ისტუმრა. მცირე შესვენების შემდეგ თეგუდარმა ისევ გააჩაღა ომი. მან სამი სარდალი გამოგზავნა თავიანთი “დედაწულითა და ბარგითა”. ისინი დადგნენ ლიხისა და ლაღოს მთებში. თეგუდარის მეომრებმა სამხედრო მოსაზრებულობის წყალობით საბოლოო შეტაკებაშიც სძლიეს აბაღას ლაშქარს (რომელშიც ქართველებიც იმყოფებოდნენ) და დიდი მსხვერპლით გააქციეს. გამარჯვებული თეგუდარი “გარდმოვიდა ქართლს და მოაოხრებდა ყოველსა ქართლს”.

თეგუდარის წინააღმდეგ აბაღა ყაენმა ბოლოს 100000 მონღოლი გამოიყვანა, მას საქართველოს ჯარიც მიემატა და სძლია თეგუდარი, რომელიც დააპატიმრეს და აბაღას წარუდგინეს^[23].

თეგუდარის უზარმაზარი ლაშქრის მოძრაობამ, მისმა ბრძოლებმა დააზარალეს კლარჯეთი, შავშეთი, აჭარა, ჯავახეთი, თრიალეთი. მათი ძირითადი სადგური ლომისთავი იყო, საიდანაც მოსახლეობის მარცვასა და ჯოგების წასხმას ეწეოდნენ. აქედან ქართლსაც სწვდებოდა მათი თარეში. თეგუდარის მეომრები არბევდნენ სომხურ თემებსაც. თავს ესხმოდნენ ქარავნებს, არ ინდობდნენ მონასტრებს, საიდანაც ეზიდებოდნენ ღვინოსა და პირუტყვს. გამარცხულებს ველური სისასტიკით უსწორდებოდნენ. თეგუდარს ამ მარცვით უზარმაზარი განძეულობა შეუძენია, რომლის გადასაზიდად თურმე 300 აქლემი და 150 ურემი ყოფილა საჭირო. მას ჰყოლია ცხენების უზარმაზარი რემა, ცხვრის დიდი ფარა და სხვ. ნიშანდობლივია ფაქტი, რომ თეგუდარით აღშფოთებული ქართველები და სომხები, როგორც სომეხი თვითმხილველი მოგვითხრობს, ერთად მისულან აბაღა ყაენთან და თეგუდარზე გალაშქრება მოუთხოვეს^[24].

ამ პერიოდში მონღოლთა ბატონობით გამოწვეულმა სხვა არაერთმა სიძნელემაც იჩინა თავი.

საქართველოს ქალაქებსა და სამიწათმოქმედო მესაქონლეობის ტერიტორიებს იკავებენ ჩრდილოეთის ურდოსაგან დევნილი ჩრდილო კავკასიის ტომები, რომლებიც ილხანთა სამსახურში შედიან.

დავით VII მეფობაში “ბერქა ყაენისაგან ლტოლვილი” ოსების ერთ-ერთი ასეთი დიდი პარტია დარუბანდის გზით გადმოსულა საქართველოში. მეფეს ის ჰულაგუ ყაენთან გაუგზავნია. მულუ ყაემან შეიწყნარა ფრიად და უბოძა ხარაჯა და მოლაშქრედ და თანამებრძოლად განიჩინან. მოლაშქრეებად ქცეული ოსები ყაენს ისევ საქართველოში, დავით მეფესთან გამოუგზავნია (მდა ესრეთ მეფეს თანავე წარმოავლინან), რომელმაც მათ ყაენისავე ბრძანებით, მუდმივ საცხოვრებლად და სახარჯოდ გადასცა ადგილები: ქ. თბილისში, ქ. ჟინვანსა და მის მიდამოებში (არაგვის ხეობაში), ქ. დმანისსა და მის მიდამოებში (ქვემო ქართლში, ტაშირი)^[25].

ქართველი ჟამთააღმწერელის ცნობები მოწმობენ, რომ საქართველოში მოსული ოსები მაღალი სოციალური წრის, ერთიანი პოლიტიკური ორგანიზაციით შეკავშირებული თემია, რომელსაც ერთი, მმართველი-დინასტი ჰყავს. წყარო ასახელებს მათ უფროსს - ლიმაჩავს, რომელიც გარდაცვლილი მეთაურის ქვრივია. მას ახლავს ორი მცირეწლოვანი მემკვიდრე: უფროსი ფარეჯან და უმცროსი ბაყათარ^[26]. ქვრივს თან მოჰყვა მსხუანი თავადნი მრავალნი, ესენი მისი მხლებელნი მსახურ-მოლაშქრეები არიან. მოსული ოსების მრავალრიცხოვნობას

მოწმობდა მათთვის დიდი და თანაც შემოსავლიანი ადგილების გამოყოფა. იგივე ფაქტი ადასტურებს, რომ ისინი ბინადარი, მიწათმოქმედი საზოგადოებაა.

ოსებისათვის მიცემული ხარაჯის წყარო, ბუნებრივია, ის მიწა-წყალი უნდა ყოფილიყო, სადაც ისინი დაასახლეს. ჟინვანში, დმანისსა და თბილისში (მიმდგომი ტერიტორიებითურთ) ოსების დასახლოება მხოლოდ საცხოვრისს კი არა, ამ ტერიტორიის ექსპლოატაციასაც გულისხმობდა. უეჭველია, საგანგებოდაც გამოჰყვეს მათთვის ასეთი სასოფლო-სამეურნეო და სავაჭრო შემოსავლიანი ადგილები. შემთხვევითი არაა, რომ სამივე ეს ობიექტი ქალაქია და ისიც სამეფო საკუთრება. ამ ადგილების სამონღოლო ხარაჯა (რომელიც სხვა ადგილების ხარაჯასთან შედარებით სრული და არამცირე იქნებოდა) უნდა რეგულარულად მოეხმარათ ჩამოსახლებულებს საყაენო სამხედრო სამსახურის სანუფოდ. დასახლებული ადგილების ხელსაყრელი ბუნებრივი პირობები, რასაკვირველია, კარგად დააკმაყოფილებდა მათ სხვა სამეურნეო მოთხოვნილებებსაც.

ამგვარად, ჟინვანში, დმანისსა და თბილისში მსხდომი ოსები ამ მხარეებს თავისებურ მფლობელებად მოევლინენ, ამ მიწა-წყლის შემოსავლის მოზიარე შეიქნენ. მომდევნო ამბები, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, გვიდასტურებენ, რომ ოსები მონღოლთა მხარდაჭერით აფართოებენ თავიანთ უფლებებს და სამფლობელო ტერიტორიებს, ცდილობენ სამუდამოდ გამოდევნონ ადგილობრივი მფლობელები (წვრილი და საშუალო მიწისმფლობელები).

მონღოლურ მიწისმფლობელობის პრაქტიკაში XIII ს-დან საგრძნობლად გახშირდა სამხედრო სამსახურის სამაგიეროდ მაღალი სამხედრო პირისათვის ან მთელი რაზმისათვის დაპყრობილ ქვეყნებში დასახლებული ადგილების გადაცემა, საიდანაც მათ უნდა ესარგებლათ შემოსავლით - მაგ., “ხარაჯით” (მონღოლური პრიმიტიული ფეოდალიზმი). ხარაჯის მფლობელები, ჩვეულებრივ, იმავე ტერიტორიაზე ცხოვრობდნენ, საიდანაც ხარაჯას იღებდნენ, პრინციპულად ასეთ შემთხვევასთან გვაქვს საქმე ამ პერიოდში საქართველოში ჩამომჯდარი ოსების მიმართაც.

ყანთა და მონღოლ ფეოდალთა მუდმივი სადგომები ამიერკავკასიაში გარდა იმისა, რომ თვით ამ რაიონებს ანადგურებდა უარყოფითად მოქმედებდა მეზობელი მხარეების სამიწათმოქმედო რაიონებზეც. ბინადარი მოსახლეობა გარბოდა, ადგილები იცლებოდა, ბუნებრივია, ამ შედეგებმა უფრო მკაცრი ხასიათი მონღოლთა პოლიტიკური ბატონობის პერიოდში მიიღო.

ურდო წელიწადში ორჯერ მაინც იცვლიდა ბინას. საზამთრო სადგომად (ყიშლად) დაბლობ, ვაკე ადგილს ირჩევდა, საზაფხულოდ (იალად) კი მთიანს. მონღოლთა ურდოებმა ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე ჯერ კიდევ ადრინდანვე, დაპყრობითი ომების პერიოდშივე გაიჩინეს სადგომები, რომლებიც, ეტყობა, თანდათან გააფართოვეს.

საზამთრო ბანაკად მათ დასაკუთრებული ჰქონდა საქართველოს სამხრეთ-აღმოსავლეთით მოსაზღვრე ქვეყანა რანი, სადაც ეკავათ ბარდავი მისი მიმდგომი ყარაბაღის ველით (მდ. არაქსის მარცხენა ნაპირზე), ხოლო აზერბაიჯანში (ადარბადაგანში) მულანი (მდ. არაქსის მარჯვენა ნაპირი). მულანი ისედაც ბუნებრივი საძოვრებით მდიდარი ქვეყანა იყო და მონღოლებმაც განსაკუთრებით აირჩიეს იგი თავიანთ სადგომად. ამგვარად, მონღოლთა ურდოს საზამთრო სადგომად საკმაოდ ვრცელი ტერიტორია ეკავა: მდ. მტკვრის ქვემო დინების მარჯვენა მხარე და მდ. არაქსის ქვემო დინების ორივე ნაპირი მტკვრის შესართავამდე.

ზაფხულში მონღოლები დაბანაკებული იყვნენ სომხეთის ტერიტორიაზე და ეჭირათ გელაქუნის (ახლანდელი სევანის ტბასთან) მთები, ხოლო სამხრეთ-აღმოსავლეთით არარატის მთებიც. ჰულაგუ ყანის დროს მათ აქედან გაუფართოებიათ საზაფხულო სადგომი. უკვე მათ საკუთრებაში შევიდა არარატის სამხრეთით დარანის ველი (დარან დაშტ) და ალატალი (სომხეთის უკიდურეს სამხრეთში)^[27]. მონღოლების ერთ-ერთი მთავარი სადგომი იყო შირაკავანი ანისის მხარეში^[28].

დასახელებულ სადგომებს შორის გადანაცვლებისას მონღოლებს მოძრაობა უხდებოდათ საქართველოს სომხურ პროვინციებზე, ასევე რან-ადარბადაგანის ტერიტორიებზე. დიდი რაოდენობით მათი საქონლის ჯოგები უმოწყალოდ ანადგურებდნენ ნათესებს. ყოველგვარ მცენარეულობას. საქმე ის იყო, რომ მონღოლთა მოძრაობის მიმე შედეგებს მათი ლაშქრის თავისებურება განაპირობებდა.

მონღოლთა ლაშქრის სტრუქტურა შეესაბამებოდა მომთაბარული ცხოვრების წესს (შედგენილი იყო ტომობრივ-გვაროვნულ პრინციპზე, თითოეული დანაყოფი - ოცეული, ასეული, ათასეული, ათიათასეული - გარკვეულ ასეთ გაერთიანებებს წარმოადგენდნენ). მონღოლთა ლაშქარს, რომელიც მთლიანად ცხენოსანი იყო, თან ახლდა მათივე დედაწული (ოჯახები) და მთელი ქონება, რომელიც მოთავსებული იყო ურმებზე, აქლემებსა და ცხენებზე; მათ უკან მოსდევდა წვრილფეხა და მსხვლფეხა საქონლის ჯოგები. ასეთი ლაშქრის უბრალო გადაადგილებაც კი ხალხთა გადმოსახლებას უფრო ჰგავდა, და თუ ომობდნენ, ეს იყო არა მხოლოდ ომი, არამედ გადმოსახლება ომით (ვ. გაბაშვილი). სადაც ისინი გაივლიდნენ ან დაბანაკდებოდნენ, ის ადგილები უკაცრიელდებოდა, ყანები და ბაღ-ვენახები მათი ცხენებისა და აქლემების ფლოქვებით ითელებოდა.

ქართველი და სომეხი მემატიანენი პირდაპირ მიუთითებენ, თუ ასეთი ლაშქრის უბრალო გავლა უომრადაც კი რა დიდ ეკონომიკურ ზარალს აყენებდა საქართველოს მხარეებს^[29].

მხარეები ზიანდებოდა არა მარტო იმით, რომ “სადგომები” იქ იმყოფებოდა. არამედ იმითაც, რომ ამ ტერიტორიაზე ხდებოდა მათი გადაჯგუფება. მონღოლთა ულუსი სალაშქროდ უმეტესად საზამთრო ადგილიდან იძვროდა, რადგან საომარ ექსპედიციებს ისინი უფრო გაზაფხულზე ანახლებდნენ. საზამთრო ადგილის უშუალო მეზობლობა საქართველოსთან (კერძოდ, ჰერეთ-კახეთთან) დიდ ზიანს აყენებდა ამ სასაზღვრო მხარეებს. ქართველი ჟამთააღმწერელი მიუთითებს, რომ მონღოლთა სადგომის, განმა-ბარდავი-მულანის სიახლოვე (“მეზობლობა”) გახდა იმის მიზეზი, რომ საქართველოს აქეთური “საზღვრები” უფრო მოოხრდა, ვიდრე ქვეყნის სხვა ადგილები^[30].

ყანთა ამ სადგომებში განუწყვეტლივ მიმოდიოდნენ მონღოლთა მოხელეები, რომლებსაც დაპყრობილ ხალხთა ხარკის აკრეფა, ლაშქრის მოგროვება თუ სხვა საქმეები ევალოთ; აქ უხმობდნენ ყანები დაპყრობილი ქვეყნების მეფეებსა და მთავრებს დასასჯელად თუ დასაჯილდოებლად (სწორედ აქ, მულანის ველზე, მოვაკანში მდ. მტკვრის პირს თავი მოკვეთეს საქართველოს მეფეს დიმიტრის...).

ნოყიერ ველებზე თუ მთებში განლაგებული მონღოლთა ეს სადგომები თავისებურად ადმინისტრაციულ-პოლიტიკურ ცენტრებს წარმოადგენდნენ. მონღოლური აპარატის თუ ლაშქრის გამოკვებას აუნაზღაურებლად ეწირებოდა ახლომახლო მოსახლეობის შრომა და დოვლათი. გარეგნულად ეს სადგომები, რასაკვირველია, არ მოგვაგონებდნენ ქალაქებს, ისინი ნამდვილ სამხედრო

ბანაკების შთაბეჭდილებას ტოვებდნენ. მონღოლები ასეთ ადგილებზე, საერთოდ, ისედაც ერიდებოდნენ ნაგებობების აგებას (წყაროც იშვიათად ასახელებს ასეთის მშენებლობას). მონღოლ ილხანებს ჰქონდათ სატახტო ქალაქებიც: ჰულაგუ ყენის დროს ასეთი იყო ქ. მარაღა, ხოლო აბაღა ყენის დროიდან - თავრიზი. ოღჯაით ყენის დროს სატახტო ქალაქი გადატანილ იქნა სულთანიეში (ყაზვინის ახლოს), მაგრამ აზუსაიდ ყენის შემდეგ ისევ თავრიზი იქცა სატახტო ქალაქად.

მონღოლი მომთაბარეები მთის სამოვრებს ეცილებოდნენ ქართველობას. ისინი დაპყრობილ ქვეყნებში არა მხოლოდ ქმნიდნენ ახალ-ახალ სამოვრებს, არამედ ადგილობრივთა სამოვრებსაც ეპატრონებოდნენ. წყაროებში პირდაპირი ცნობები მოიპოვება იმის შესახებ რომ მონღოლთა ურდოს ნაწილები დგანან ჯავახეთ-თრიალეთში. 1260-იან წლებში, თეგუდართან ბრძოლების აღწერისას ჟამთააღმწერელი პირდაპირ ასახელებს ვინმე მონღოლ ყურუმში ბაადურს, “ათასისა მხედრისა თავადს”, რომელსაც ჯოგი უდგას ჯავახეთში. აქვე დგას “ჯოგი კახა თორელისა”^[31].

დავით დიმიტრის ძის (1293 - 1311 წწ.) დროს მოხსენიებულია ათასის თავი მონღოლი ალიყანი, “რომელ იდგის მათა ჯავახეთისათა და კოლისათა”^[32]. როგორც ირკვევა, მონღოლთა ურდოები აქ სამუდამოდაც დამკვიდრებულან. მაგალითად, მომდევნო ხანაში უკვე ზემოდასახელებული ალიყანის შვილი ყურუმში იქვე, იმავე ადგილას დგას^[33].

^[1] ა. ალი-ზადე, დასახ. ნაშრ., გვ. 304-317.

^[2] ჟამთააღმწერელი, ქ. ცხ., II, გვ. 251-253.

^[3] ეს ის ომია, რომლის გამოც ჰულაგუ ყენმა შეწყვიტა ულუ დავითისა და სარგისის გასამართლება.

^[4] ქართველი ჟამთააღმწერელი შეცდომით ჰულაგუ ყენს მიიჩნევს გამარჯვებულად (ქ. ცხ., II, გვ. 249-250). დაწვრილებითი ცნობები მოეპოვებათ უცხოელ ისტორიკოსებსაც. მაგალითად რაშიდ ად-დინს მოეპოვება სწორი თარიღი და სხვ. (Рашид-ад-дин, Сборник летописей III, 1946, с. 58-60), ა. ალი-ზადე, დასახ. ნაშრ., გვ. 319-320.

^[5] ჟამთააღმწერელი, ქ. ცხ., II, გვ. 251. “სიბას” აშენების შესახებ მოკლე ცნობები მოეპოვებათ უცხოელ ისტორიკოსებსაც. რაშიდ ად-დინის სიტყვით “სიბა” აუგია აბაღა ყენს 1265/66 წელს. ეს დათარიღება გაიზიარა მკვლევარმა ა. ალი-ზადემ (დასახ. ნაშრ., გვ. 321). მაგრამ რაშიდ ად-დინის მცდარობა კარგად აქვს დასაბუთებული ივ. ჯავახიშვილს (დასახ. ნაშრ., III, 1949, გვ. 185-187, 1966, გვ. 182-186)

^[6] ქ. ცხ., II, გვ. 256-257.

^[7] ივ. ჯავახიშვილს, დასახ. ნაშრ., III, 1966, გვ. 186-188

^[8] ქ. ცხ., II, გვ. 254.

^[9] Рашид-ад-дин, Сборник летописей III, 1946, с. 68.

^[10] იგულისხმება რომ აბაღა ყენი ბარდავიდან (საკუთარი რეზიდენციიდან) წამოვიდა, რომელიც მტკვრის მარჯვენა მხარეზე იდო რანში. აბაღას ლაშქარში ქართველი მეომრები ირიცხებოდნენ მეფე ულუ დავითის მეთაურობით.

^[11] ქ. ცხ., II, გვ. 254. ჩრდილოეთელი ყენი ბერქა მუსლიმანი იყო და ამიტომ მას არამუსლიმან ქვეყნებში მეტ სისასტიკეს მიაწერენ.

^[12] ქ. ცხ., II, გვ. 254-255.

^[13] იქვე, გვ. 274.

^[14] ბ. ლომინაძე, ქართული ფეოდალური ურთიერთობის ისტორიიდან, I, 1966, გვ. 18, 44.

^[15] ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქ. ცხ., IV, 1973 გვ. 331.

^[16] ერთი გზა, რომელიც საქართველოს ირანთან აკავშირებდა გადიოდა რუსთავის ახლოს. იგი მოემართებოდა ბარდავიდან: ბარდავი-განჯა-შამქორი-ხუნანი-გარდაბანი-თბილისი. მეორე გზა, რომელიც მოემართებოდა იორის მარცხენა ნაპირით, ჰერეთ-კახეთიდან რუსთავზე გამოვლით, ე. ი.

მოკლე გზით, აერთებდა მათ სამხრეთ საქართველოსთან - ჯავახეთთან, ტაოსთან, კლარჯეთთან და ა. შ. ეს გზა რუსთავეთან კვეთდა მტკვარს (იხ. ლ. ჭილაშვილი, ქალაქი რუსთავი, 1958, გვ. 205).

[17] გ. ლომთათიძე, წინაპართა ნაკვალევზე, 1952, გვ. 192; მისივე, რუსთავში წარმოებული თხრის უმნიშვნელოვანესი შედეგები (მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, I, 1955).

[18] ლ. ჭილაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 85-86.

[19] ვახუშტი, ქ. ცხ., IV, გვ. 541.

[20] იქვე, გვ. 366. უფლისციხე XV ს. უკვე სოფლად იხსენიება.

[21] ვახუშტი ხუნანის მოსპობას უფრო ადრინდელ ხანას (არაბების ბატონობას) მიაწერს (ვახუშტი, ქ. ცხ., IV, გვ. 324), მაგრამ როგორც სამეცნიერო ლიტერატურაშია შენიშნული, ვახუშტი ცდება. წყაროები ამ ქალაქს მოქმედად ასახელებენ XII-XIII საუკუნეებშიც.

[22] ლაშქარის ერთი ნაწილი აჭარისაკენ გაქცეულა, ერთ ადგილას 1000 მეომარი მისი ცხენით და დედაწულით მეწყერს ჩაუტანია აჭარისხევში.

[23] ჟამთააღმწერელი, ქ. ცხ., II, გვ. 257-266; გრ. აკანეცი, დასახ. ნაშრ., გვ. 67; ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., III, 1949, გვ. 193-205, 1966, გვ. 190-202; ა. ალი-ზადე, დასახ. ნაშრ., გვ. 256. თეგუდარის საბოლოო დამარცხებაში ნარინ დავითის მონაწილეობაც ჩანს. ახალა ყენის თხოვნის თანახმად, მას უკვე მეორედ აღარ მიუღია ლტოლვილი თეგუდარი და მისთვის უკანდასახევი გზაც მოუჭრია, ნარინს ეს იმიტომაც გაუკეთებია, რომ გაგებული ჰქონია თეგუდარის მოღალატური საქციელი ლიხთიმერეთში მისი პირველად ყოფნისას.

[24] გრ. აკანეცი, დასახ. ნაშრ., გვ. 67.

[25] “ხოლო მეფემან დასხნა რომელიმე დმანისსა და სხუანი ჟინვანს, რომელიმე ქალაქსა” (მარიამისეული ვარიანტი), ქ. ცხ., II, გვ. 251.

[26] ჟამთააღმწერელი გვამცნობს ამ დინასტა გვარტომობასაც: “ნათესავით ახასარფაკაიანი”.

[27] დღევანდელი ბაგავანისა და დიადინის სამხრეთით, არც ეს შედიოდა საქართველოს ვილაიეთში.

[28] მონღოლთა ურდოს ეს სადგომები ხშირად არის მოხსენიებული და აღწერილი იმ დროის ქართულ, სომხურ, სპარსულ წყაროებში. მაგალითად, ქ. ცხ., II, გვ. 188, 228, 240, 247, 250, 253; გრ. აკანეცი, დასახ. ნაშრ., გვ. 12, 13, 15; კირაკოს განძაკეცი, ისტორია (სომხ. ტექსტი), გვ. 380; რუს. თარგ. ტერ-გრიგორიანისა, გვ. 120.

[29] ჟამთააღმწერელს დასახელებული აქვს ასეთი ფაქტი: სამცხეში მიმავალ მონღოლთა ოციათასიან ლაშქარს მშვიდობიანად გამოუვლია სომხითი, თბილისი, ქართლი, მაგრამ “დიდად ავნებდა ქვეყანათა, დაღათუ არა ზოროტის მყოფელი, არამედ საზრდელისა ძალით დიდად დასჭირდა ქვეყანას” (ქ. ცხ., II, გვ. 277). კირაკოს განძაკეცი გვამცნობს: “Каждый из них отправился со своими женами, детьми и всем имуществом своего лагеря и беззаботно своими верблюдами и скотом портили, уничтожали все зеленые растения” (ისტორია, რუს. თარგ. ტერ-გრიგორიანისა, გვ. 120).

[30] ქ. ცხ., II, გვ. 180.

[31] ქ. ცხ., II, გვ. 265. ყურუმჩი მოკლეს თეგუდართან ბრძოლაში.

[32] იქვე, გვ. 275.

[33] იქვე, გვ. 292.

§ 7. მონღოლთა ბატონობის ეკონომიკური და პოლიტიკური შედეგები (XIII ს. 40-70-იანი წწ.)

ა. ეკონომიკური მდგომარეობა

მონღოლთა მფლობელობის გავლენა სწრაფად დაეტყო ქვეყნის სამეურნეო-ეკონომიკურ ცხოვრებას.

საქართველოს ტერიტორიაზე მონღოლ მომთაბარეთა ჩამოსხდომამ, ურდოთა მოძრაობებმა, ურდოთა შორის ატეხილ ბრძოლებში საქართველოს საომარ ველად ქცევამ, ქვეყნა ძლიერ დააზიანა. ურდოთა კიდით კიდემდე მომთაბარეობას აღარაფერი აბრკოლებდა განსაკუთრებით მას შემდეგ, რაც მათ აქ პოლიტიკური უფლებამოსილება მოიპოვეს. ქართული ფეოდალური ეკონომიკის საფუძველი, ინტენსიური სოფლის მეურნეობა, დიდ საფრთხეში მოექცა. იგი თანდათან კარგავდა სამიწათმოქმედო ტერიტორიებს. განსაკუთრებით დაზიანდა ან მთლიანად გამოეთიშა ქართულ აგრიკულტურას მტკვრის სანაპიროების ვრცელი ტერიტორია: რუსთავი და მისი მიმდგომი მხარეები; კახეთ-ჰერეთში ივრისა და ალაზნის სანაპიროები, ხრამისა და დებედას ხეობები; დიდად შევიწროვდა ჯავახეთი და თრიალეთი.

ადგილობრივ მონღოლთა ულუსის მხარდაჭერით ნოციერ სამიწათმოქმედო მესაქონლეობის რაიონებს (დმანისი, ჟინვალი) საცხოვრებლად იკავებდნენ იმიერკავკასიიდან მოსული ოსთა თემები. მონღოლი მომთაბარეები ეუფლებიან ნოციერ სამოვრებს ჯავახეთისა და კოლის მთების ტერიტორიებზე.

შექმნილი მდგომარეობა მიწათმოქმედ მოსახლეობას აიძულებს დატოვოს მამაკაპეული მეურნეობა და ქვეყნის შიდა რაიონებს შეაფაროს თავი. ჯავახეთ-თრიალეთიდან მოსახლეობა გადადის შიდა ქართლს, ჰერეთ-კახეთის მოსახლეობა მთას აფარებს თავს. ამასთან ერთად, მონღოლთა ხშირი მოლაშქრეობა, რაც, როგორც ითქვა, მონღოლთა შემოსავლის ერთ-ერთ წყაროს წარმოადგენდა, ფიზიკურად ამცირებდა მშრომელ მოსახლეობას და ხანგრძლივად წყვეტდა მეურნეობას. ამ პირობებში, ცხადია, იკლო სოფლის მეურნეობის წარმოების დონემ, მიწის დამუშავებამ. ჯერ კიდევ დაპყრობითი ომების დროს, ხოლო შემდეგ მონღოლთა მფლობელობის პერიოდში დიდად დაზიანდნენ ქალაქები - ქვეყნის ეკონომიკური ერთიანობისა და წინსვლის ეს პირდაპირი წყაროები; ისინი თანდათან შემცირდნენ ან ზოგი მთლად მოისპო.

ამასთან, გასათვალისწინებელია მოლოლური გადასახადები, რომლებიც ყოველწლიურად დიდძალ მატერიალურ დოვლათს ნთქავდა. რაოდენ საგრძნობი უნდა ყოფილიყო ის ქვეყნისათვის, თუ დიდი ფეოდალი კახა თორელ-გამრეკელი შეწუხებული ღმერთს ეხვეწებოდა: “ღმერთმან შეიბრალოს ქრისტიანობა და აღარ იყოს ხარაჯობაი აწინდელის დებისა”^[1].

ეკონომიკურად გაუჭირდა ყველას: მეფესაც, ეკლესიასაც კერძო ფეოდალსაც და გლეხსაც. გაჭირვება აქ, ცხადია, მეტ-ნაკლებად უნდა იყოს გაგებული, რადგან, როგორც ვიცით, დიდი ფეოდალები, მთავრები, ადვილად შეურიგდნენ დამპყრობლებს და ეხმარებოდნენ კიდევ მათ ხარკის აკრეფაში (იხ. ზემოთ). რაც შეეხება ეკლესიას, იგი მონღოლური გადასახადებისა და სამხედრო ბეგრისაგან თავისუფალი იყო (ამის შესახებ ქვემოთ), მაგრამ საყოველთაო ეკონომიკური ნაკლოვანება, ცხადია, მასზეც ახდენდა ზემოქმედებას. მონღოლ მომთაბარეთაგან საეკლესიო მიწისმფლობელობამაც ხომ საგრძნობი ფიზიკური შემცირება განიცადა.

ყველაზე მძიმე გაჭირვებაში გლეხობა ჩავარდა, რომელსაც უნდა ეტვირთა მონღოლურიც და ადგილობრივი ვალდებულებანიც. მაგრამ მისი საბატონყმო უღლის დამძიმება სხვა მხრივაც მოხდა: ქვეყნის ეკონომიკური მდგომარეობის გაუარესების პირობებში შემცირებული შემოსავლის გადიდების მიზნით

მფლობელი კლასი აძლიერებს მწარმოებელი საზოგადოების ექსპლოატაციას, რათა დანაკლისი ამ გზით შეივსოს. ექსპლოატაციის უზომო გამლიერებამ გლეხის საწარმოო უნარიანობის დაქვეითება გამოიწვია, რაც ძირს უთხრიდა ისედაც შერყეულ ეკონომიკას.

ეს გართულება, ზემოაღნიშნულ მოვლენებთან ერთად, არსებითი აღმოჩნდა, რომ ფეოდალური საქართველოს სამეურნეო-ეკონომიკური დონე თანდათან დაქვეითების გზას დასდგომოდა.

ამ პერიოდის საბუთები კარგად გვიჩვენებენ ფეოდალების მიერ ყმა გლეხების უზომო ექსპლოატაციას, რასაც შედეგად ზოგჯერ თურმე სოფლის მთლიანი დაცლა, ყმა გლეხების ამოწყვეტაც შეიძლება მოჰყოლოდა. მაგან აბულეთის ძე 1260 წლის შეწირულების საბუთში შიომღვიმის მონასტრის ძმობას თხოვს, რომ სოფ. ანგრონის გლეხობა მღვიმის წინამძღვარმა სამონასტრო ვალდებულებებით იმ ზომამდე არ დაბეგროს, რომ სოფელი ამოწყდეს^[2]. კახა თორელი 1259 წლის საბუთში რკონის მონასტერს აფრთხილებდა, “ვინც წინამძღვარი იყო... გლეხთათვის კარგნი იყუენითო”^[3].

ფეოდალებმა მიმართეს საზომ-საწყაოების გადიდებას. კირაკოს განძაკეცი მოგვითხრობს, რომ მონღოლებთან დაზავების შემდეგ ქართველმა და სომეხმა მოხელე-მთავრებმა დაიწყეს საზომების გადიდება, როდესაც გადასახადი თვითონ უნდა მიეღოთ (იხ. ზემოთ).

დავით VII-ის მეფობაში (1247 - 1270 წწ.) დმანისის სამწყსოს მღვდლებს შემოსავლის გადიდების მიზნით საეკლესიო-საწყსო გადასახადების გადიდება დაუწყიათ. ისინი განგებ, სხვადასხვა მიზეზის მოშველიებით, მანამდე არ თანხმდებოდნენ საეკლესიო წესის შესრულებას (მონათვლა, ქორწინება, მიცვალებულის წესის აგება და სხვ.), სანამ მთხოვნელებისაგან ნიხრით დაწესებულზე მეტს არ აიღებდნენ^[4].

ასეთ პირობებში უაღრესად დაეცა გლეხის საწარმოო უნარიანობა, მისი ნამუშევარი ზოგჯერ გადასახადებსაც ვეღარ ისტუმრებდა: გლეხის თვალში მიწამ ფასი დაკარგა და იგი ამჯობინებდა გაქცეულიყო. სწორედ ამ პერიოდიდან “მიწის დაუკაცრიელება”, გლეხის “გარდახვეწა” ჩვეულებრივ სიტყვებად იქცა. აყრილი გლეხი ერთ და იმავე ადგილზე მუდმივად დარჩენას ერიდებოდა და, გვიანდელი ტერმინით რომ ვთქვათ, იწყებოდა ბოგანობას (ბოგანო ნიშნავს სხვა ადგილიდან მოსულს), ხიზნობას (ხიზანი ნიშნავს სხვასთან შეკედლებულს).

გლეხთაგან გაუკაცრიელებული მიწები სრულიადაც აღარ იყო ხელსაყრელი ფეოდალებისათვის. მას ამ მიწაზე ახალი გლეხი უნდა დაესვა, რათა მისგან შემოსავალი კვლავინდებურად ჰქონოდა: “თუ მიწა დაუკაცრიელდებოდეს სამსახური და კულუხი ნუ წახდების, სხვა გლეხი დაისმოდეს ზედა”, ვკითხულობთ 1259 წლის საბუთში. მიწების “მოშენება” კი (ასეთ მიწაზე გლეხის დასმა) იშვიათად თუ ვინმეს შეეძლო იმ დროს, ხოლო გაუკაცრიელებული მიწა მემამულისათვის უსიამოვნების მომტანად იქცეოდა, რადგან მონღოლები ფეოდალებს გაუკაცრიელებულ საკომლოზე ისევ ახდევინებდნენ გადასახადს, როგორც კაცრიელზე (გადასახადი ედო მიწას); ასეთ ვითარებაში მემამულე-მესაკუთრეს სურს თავიდან მოიშოროს გადატაკების მომტანი მიწა: “მიწები ამოძრავდა” (ივ. ჯავახიშვილი), მიწა ყიდვა-გაყიდვის საგანი გახდა.

ბუნებრივია, მიწის შემძენიც იშვიათად ჩანდა, გარდა დიდმოხელე ფეოდალისა, მევახშისა და ეკლესიისა. მიწა ჩალის ფასად იყიდებოდა.

იმის გამოც, რომ სახელმწიფოში ფულის რაოდენობამ იკლო (ყოველწლიურად მოსახლეობისაგან დიდძალი ფული გადიოდა ხარკად მონღოლთა საყაენოში, დადარიბდა სახელმწიფო სალაროც...) ფული ძნელი საშოვარი გახდა; ამ გარემოებამ ფულის ღირებულება ძალზე გაადიდა, რამაც მიწის ფასი უფრო შეამცირა. სავსებით ნიშანდობლივადაა გამოთქმული შექმნილი ვითარება იმ დროის ერთ-ერთ დოკუმენტში: “მას ჟამსა დია ქვეყანანი დაისყიდნეს ხარკობისაგან, ოქრო ძვირად იყვის და სოფელი იაფადო” (1259 წ.).

ამრიგად, უმიწაწყლოდ რჩებოდა არა მხოლოდ მიწის მუშა-გლეხი, არამედ თვით მემამულე-ფეოდალიც. საბოლოო ჯამში კი ზარალობდა ინტენსიური სოფლის მეურნეობა, რომელიც თანდათან კარგავდა საწარმოო საშუალებას, მიწას (აქვე არ უნდა დაგვავიწყდეს ინტენსიური მეურნეობის შევიწროების ფაქტი უშუალოდ მონღოლ მომთაბარეთაგან, რომლებიც სამიწათმოქმედო ტერიტორიებს საძოვრებად აქცევდნენ და ა. შ. იხ. ზემოთ).

მიწების ხელიდან წასვლა ვერ შეაჩერა იმ ზომებმაც, რომლებსაც მიმართავდნენ ხოლმე ფეოდალები. ფულის სიმცირის პირობებში მევახშეობამ არაჩვეულებრივად მოიკიდა ფეხი. როგორც წყაროები გადმოგვცემენ, იმ დროს, და ადრეც, საქართველოში არსებულა სპეციალური საკრედიტო გამსესხებელ-დამგირავებელი და სავაჭრო ამხანაგობანი, რომელთა წევრს ორტალი ეწოდებოდა^[5]. გასაკვირი არაა, რომ ვალში დაგირავებული მამულები ასეთი გაჭირვების ჟამს ხშირად გამოუსყიდველიც დარჩენოდა დამგირავებელს. ასეთი მიწები კი ცხადია, პატრონს ეკარგებოდა, ხოლო ვაჭარ-ორტალები მათ ყიდდნენ და ასე, ხელიდან ხელში გადადიოდა იგი. ამოდრავებული მიწა საბოლოოდ მსხვილ მემამულეს უვარდებოდა.

ერთ-ერთ დოკუმენტში მოთხრობილია, თუ როგორ იყიდა მსხვილმა ფეოდალმა, კახა თორელმა სოფელი ხოვლე მონასტრისათვის შესაწირავად: მეფის (დავით VII) დავალებით კახას ილხანთა ურდოში მოუხდა გამგზავრება. ქ. ბაღდადი მონღოლებს ის იყო ახალი აღებული ჰქონდათ და იქ ბაღდადური თვალ-მარგალიტი თურმე იაფად იშოვებოდა. წასვლისას კახას ორტალთაგან ფული უსესხნია (“ლარი და თეთრი”) და ამ ფულით ბაღდადში უამრავი თვალ-მარგალიტი შეუძენია. საქართველოში მას ეს განძი გაუყიდა და აღებული ფულით სესხიც გაუსტუმრებია და საფოლიც უყიდა იმავე ორტალ-ვაჭრებისაგან. მაგრამ კახას ძალიან გასჭირვებია ამ განძის გაყიდვა ფულის სიძვირის გამო. “ზოგი დიდებულისათვის”, ზოგიც თვით სოფლის გამომყიდველებისათვის მიუყიდა სულ ნახევარ ფასად. ამ უკანასკნელებისათვის ზოგი თვალ-მარგალიტი ფულის ბაღდადაც მიუცია ნახევარ ფასად და, როგორც თვითონვე ამბობს, ძლივს შეუგროვებია საჭირო რაოდენობის თეთრი.

კახა წერს: “ვიყიდე ხოვლე ხოჯა სალამის ცოლისა და შვილისაგან ნახევარი და ნახევარი ჰასან სუმბატის ძისა სომეხისაგან და იოსებ ბულფაისძისა ურისაგან. მათ... ეყიდა აღბუღაისაგან და მისთა შვილთაგან”^[6] მნიშვნელოვანი ფაქტია, რომ სოფელს სამი პატრონი ჰყავს, რომელთაგან ერთი მუსლიმანია, მეორე სომეხი და მესამე ებრაელი. ამკარაა, რომ ეს სოფელი ამ შემთხვევაში ვაჭარ-მევახშეებს (ორტალებს) ჩაუგდიათ ხელში^[7]. მიწა მათთვის გამდიდრების წყაროდ ქცეულა. ამასთან, ისიც მნიშვნელოვანია, რომ სამივეს ეს სოფელი ქართველი მემამულის აღბუღასაგან ჰქონიათ ნასყიდი. როგორც ვხედავთ ხოვლეს საბოლოო პატრონი მსხვილი მემამულე კახა და მისი სამვალე მონასტერი რკონი გამხდარა.

შერყეული ეკონომიკური მდგომარეობის გამოსწორება საქართველოს სამეფო ხელისუფლებამ საეკლესიო მიწების გამოყენებით სცადა: შეწირული საეკლესიო მიწების ნაწილი სახელმწიფომ უკან დაიბრუნა და დაურიგა იგი როგორც სამშალო, ისე წვრილ ფეოდალებს.

როგორც ნათქვამი გვაქვს, ამ საერთო გაჭირვების ჟამს ეკლესიას შედარებით უკეთესი მატერიალური მდგომარეობა ჰქონდა. მონღოლები ამ პერიოდში რელიგიის დაწესებულებებს შეღავათებს აძლევდნენ. ქართველი ჟამთააღმწერელის ცნობის თანახმად, საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქი ნიკოლოზი (1247/1248 - 1282) ურდოში გამგზავრებულა, რომელსაც ყაენისაგან ეკლესიის დაცვის იერლაცი (სიგელი) მიუღია. “დაცვა” გულისხმობდა არსებული საეკლესიო შეუვალობისა და პრივილეგიების დამტკიცებას ყაენის მიერ. ყაენის ეს სიგელი ეხებოდა “მცხეთას” (საპატრიარქოს), “საყდრებს” (საეპისკოპოსებს) და “მონასტრებს” თავთავიანთი ყმა-მამულით^[8].

უკვე 1254 წლის საყოველთაო აღწერისას, როგორც წყაროები ერთხმად მიუთითებენ, მონღოლებს ეკლესია და მისი მსახურნი საგადასახადო დავთრებში არ შეუტანიათ. ქართველი ჟამთააღმწერელი წერს: “ხოლო ხუცესთა და მონაზონთა და საეკლესიოთა განწესებათა არა შეაგდო საზღავი, არცა ყალანი, ეგრევე შიხთა და დავრიშთა და ყოვლისა სჯულისა კაცნი საღმრთოდ განჩენილნი განათავისუფლნა”^[9]. სომეხი ისტორიკოსი კირაკოს განმაკვეცი ამასვე გვამცნობს: “ეკლესიის მსახურთაგან არ იღებდნენ არავითარ ხარკს”^[10]. საინტერესოა რუსეთის მაგალითიც: 1257 წლის ერთ რუსულ მატთანეში ვკითხულობთ: “აღწერეს სრულიად რუსეთის ქვეყანა. მხოლოდ არ აღწერეს ვინც ეკლესიას ემსახურება”. მეორე ნუსხაში: “მხოლოდ არ აღწერეს იღუმენები, მონაზონნი, მღვდლები, კლირნი ვინც ჭვრეტს ღვთისმშობელსა და უფალს”^[11]. არც ეკლესია რჩებოდა ვალში და გულმოდგინედ ქადაგებდა მონღოლების ღვთისაგან მოვლინებულობას, რასაც თვით მონღოლები ავალდებულებდნენ გადასახადებისაგან განთავისუფლების სამაგიეროდ^[12]. მონღოლთა ინდეფერენტობი უცხო რელიგიისადმი და კულტის მსახურთადმი შემწყნარებლობა, უეჭველია, თვით მონღოლეთა ეროვნული რელიგიის განსაკუთრებული ხასიათითაც აიხსნებოდა, რომელიც ამ პერიოდისათვის არ გულისხმობდა სხვა რელიგიებთან დაპირისპირებას: მონღოლეთა რელიგია შუა აზიის ხალხთა რწმენების ნარევის წარმოადგენდა^[13], ხოლო ჩინგიზ ყაენის იასალში კი პირდაპირ ნათქვამი იყო: მონღოლს უნდა ეშინოდეს ყველა ღმერთისა და პატივს სცემდეს მას.

მცხეთის საკათალიკოსო ეკლესია 1254 წლიდანვე იყო განთავისუფლებული სამონღოლო ვალდებულებებისაგან, მათ შორის ყალანისაგანაც, მაგრამ ზოგ საეკლესიო საფეოდალოს შემდეგში დაუკარგავს თავისუფლება. მაგ., გარეჯის უდაბნოებმა მხოლოდ მეფე დიმიტრის (1271 - 1289) დროს მიიღო სამონღოლო მალისა და ყალანის შეუვალობა^[14].

ამ საყოველთაო ეკონომიკური დაცემულობის ჟამს მკვეთრად გამოჩნდა ის საგრძნობი განსხვავებულობა, რაც ეკლესიასა და მოსახლეობის დანარჩენ ნაწილს შორის არსებობდა. ამასთან, შეუვალობის მქონე უზომოდ გაზრდილი საეკლესიო მიწისმფლობელობა სახელმწიფოს კეთილდღეობის საფრთხედ იქცა როგორც ეკონომიკურად, ისე სოციალურად.

დაცარიელებული მამულები და ჩალსიფასად გაყიდული მიწები ეკლესიას უვარდებოდა ხელში. მათი მოშენება-აყვავებისათვის მას სახსრები შედარებით უხვად ჰქონდა. მსახურეულ სამშალო და წვრილ ფეოდალთა დიდი ნაწილის

მიწები ეკლესიის ხელში მოექცა, რითაც შემცირდა სახელმწიფოს მიწის ფონდი, მეფეს აღარ გააჩნდა წყალობად გასაცემი მიწები. სახელმწიფოსათვის საზარალო იყო გლეხობის გადატაკება, სახელმწიფოს მატერიალური სიძლიერის მთავარ წყაროს წარმოადგენდა. აი, ყოველივე ამის გამო ცენტრალურმა ხელისუფლებამ, როგორც ვთქვით, შერყეული მდგომარეობის გამოსწორების მიზნით მიმართეს ეკლესიისათვის მიწების ჩამორთმევას.

აღსანიშნავია, რომ ვიდრე მეფე ამ ღონისძიებას ოფიციალურად მიიღებდა, ფეოდალურ წრეებს მანამდეც დაუწყიათ თავიანთი მამულების უკუგამოწირვა^[15]. საინტერესო აქ ის არის, რომ უკუგამოწირვის მიზეზად შემწირველის მატერიალური გაღარიბება არის დასახელებული^[16].

იმ დროის წყაროებში საკმაოდ მოიპოვება ცნობები, რომლებშიც გარკვევით ჩანს, თუ როგორ და რა პირობებში მოახდინა საქართველოს ხელისუფლებამ ასეთი მნიშვნელოვანი ღონისძიების განხორციელება^[17].

ჩვენამდე მოღწეულია საეკლესიო კრების დადგენილება-მემორანდუმი, რომელიც ეკლესიას მეფისათვის წარუდგენია ხსენებული ღონისძიების საპროტესტოდ^[18]. ეს დოკუმენტი, როგორც გამორკვეულია, დაახლოებით 1263 წელსაა შედგენილი და ერთ-ერთი საუკეთესო წყაროა ამ საკითხის ისტორიისათვის.

გამორკვეულია, რომ ამ საქმის ინიციატორი ყოფილა საქართველოს იმდროინდელი მთავრობის თავჯდომარე, ვაზირთა უპირველესი მწიგნობართუხუცესი ბასილ ჭყონდიდელ-უჯარმელი. გამოწირვა ეხებოდა მხოლოდ ისეთ მამულებს, რომლებიც ძველი მეფეებისაგან იყო შეწირული. მეფე ახალ მფლობელებს ამ მამულებს სათანადო სიგელით უფორმებდა, რითაც მათ უფლებიანობას კანონიერსა და ხელშეუვალს ხდიდა. ეკლესიის წინააღმდეგ ასეთი მოქმედებისას მეფე გამოდიოდა ქართული სამართლის იმ სამამულო იურიდიული ნორმიდან, რომლის მიხედვით მეფისაგან მინიჭებული ყოველგვარი მემკვიდრეობითი უპირატესობა, წყალობა, შეწირულება და ა. შ. ხელახლა უნდა დაემტკიცებინა ყოველ ახალ მეფეს. მასვე შეეძლო, როგორც უმაღლეს მესაკუთრეს, კანონიერი მიზეზით უკან წაეღო ნაწყალობევი. ამგვარად, მეფე ულუ დავითს იურიდიულად სრული უფლება ჰქონდა ძველ მეფეთა ზოგი სიგელი არ დაემტკიცებინა ეკლესიისათვის.

ეკლესიამ გააფთრებული წინააღმდეგობა გაუწია მეფის ამ ღონისძიებებს, მან ახალ მფლობელებს მოსთხოვა მიღებული ქონების უკან დაბრუნება, მაგრამ მათ ხომ ხელისუფლებისაგან დამტკიცებული დოკუმენტები ჰქონდათ. მათზე ვერც წყევლა-შეჩვენებამ გასჭრა, რადგან ისინი ასეთ “უკანონო სასჯელს” მეფესთან ასაჩივრებდნენ. ამის შემდეგ ეკლესიის მესვეურთ კრება მოუწვევიათ და მეფისათვის მემორანდუმი წაუყენებიათ, სადაც კატეგორიულად ითხოვდნენ მიწების დაბრუნებას. ისინი მემორანდუმში წერდნენ, რომ, თუ ხელისუფლება თხოვნას შეასრულებდა, ეკლესია ამიერიდან უარს იტყოდა შეუვალობაზე და იკისრებდა როგორც მონღოლურ გადასახადებს, ისე სახელმწიფო გადასახადებს. მთავრობაზე ზემოქმედებისათვის ეკლესიის მესვეურთა ხელში მხოლოდ მორალურ-რელიგიური საშუალება იყო მათაც მისთვის მიუმართავთ. მაგალითად, ეკლესიის ქონების ხელშეუხებლობას ისინი ამტკიცებდნენ საღვთო წერილის სიტყვებით და ბოლოს, რაკი გრძნობდნენ, რომ ამ საბუთს შეიძლება არავითარი შედეგი არ გამოეღო, უფრო უკიდურესი ღონისძიებების გატარებით

იმუქრებოდნენ: მეფეს გამოუცხადეს, რომ დაკეტავდნენ ეკლესიებს და ყოველგვარ საეკლესიო მღვდელმსახურებას შეწყვეტდნენ.

ეს ბრძოლა ეკლესიის დამარცხებით დამთავრდა, ეკლესიამ ვერ შეძლო მეფის პოლიტიკის შეცვლა და ვერც თავისი მუქარა განახორციელა. მაგრამ გაბოროტებულმა ეკლესიამ ჯავრი ამ საქმის მეთაურ ბასილ უჯარმელზე იყარა. ბასილ უჯარმელი მეფის ბრძანებით ჩამოახრჩვეს და, როგორც საბუთებიდან ირკვევა, ეს საქმე ეკლესიის ფარული ინტრიგის შედეგად მომხდარა.

საყურადღებო ფაქტია, რომ ამ დიდ ბრძოლებში მოსახლეობის სიმპათიები მეფისა და მისი უპირველესი ვაზირის ბასილის მხარეზეა. ხალხი კარგად ხედავდა ეკლესიის გაუმძღვრობას, რომ ეკლესია სრულიადაც არ ფიქრობდა გაეღო მსხვერპლი საერთო საქმისათვის. ყოველივე ამის გამო, ბუნებრივია, რომ ხალხს გული აეცრუებინა ეკლესიაზე და მათ მსახურთ დაუნდობელი მხილებითა და დაცინვითაც კი გამასპინძლებოდა. ამას თვით ეკლესიაც არ მალავდა და მეფეს მემურანდუმში შესჩიოდა.

გაბოროტებული ეკლესია გესლიანი ლანძღვით უმასპინძლდებოდა ამ საქმის მეთაურთ: ბასილი ხომ, როგორც ვთქვით, ბოლოს მათი ფარული ინტრიგის მსხვერპლი გახდა, ხოლო მეფე დავით ლაშას ძე ეკლესიების მომშლელად გამოჰყავდათ.

მეტად დამახასიათებელია ერთი ნაგვიანევი საბუთის ცნობა, საიდანაც ვგებულობთ, რომ მეფე დავით ლაშას ძეს ეკლესიისათვის ნება დაურთავს გამოესყიდა ახალი მეპატრონისაგან ეკლესიის ყოფილი მამული, თუკი ამის თანახმა თვით ახალი მეპატრონე იქნებოდა. გამოსასყიდ თანხას კი, როგორც ჩანს, ძალიან დიდს, თვით მეფე აწესებდა. ეს ფაქტი ერთხელ კიდევ ადასტურებს, რომ ცენტრალური ხელისუფლება ამ შემთხვევაში იცავდა მემამულე-ფეოდალთა ინტერესებს ეკლესიის საპირისპიროდ. მაგალითად 1355 წლის საბუთებში მოთხრობილია ასეთი გამოსყიდვის ერთ-ერთი კონკრეტული ამბავი^[19].

ეკლესიის მამულების დარიგებამ არსებითი გავლენა მაინც ვერ მოახდინა ქვეყნის მდგომარეობაზე, რადგან წონასწორობის დამრღვევი ფაქტორები - ბატონყმური ექსპლოატაციის გაძლიერება, მონღოლური სამხედრო ბეგარა და ხარკი, მონღოლ-მომთაბარეთაგან სამიწათმოქმედო ტერიტორიების მიტაცება - არამცთუ ნელდებოდა, შემდეგში უფრო ძლიერდებოდა.

მონღოლთა მფლობელობის ეკონომიკურ შედეგებს XIII ს. 70-იანი წლების დასასრულისათვის კიდევ უფრო თვალსაჩინოდ ხალხთა მეორე აღწერის მასალები წარმოგვიდგენს. მონღოლებს 1278 წელს არღუნის მეთაურობითვე თავიანთი საბრძანებელი, მათ შორის საქართველოც, ხელმეორედ აღუწერიათ, რათა გაეგოთ “თუ ვითარი ქვეყანა აღშენდა გინა აოხრდა”. აღწერამ გამოარკვიაო, გვეუბნება ქართველი ჟამთააღმწერელი, რომ საქართველოს “უმრავლესნი მოოხრებულ იყო, უმეტესად ჰერეთი და კახეთი”^[20].

ასე მეტყველად მონღოლთა მფლობელობის დახასიათება შეუძლებელია. მაგრამ საქმე ის იყო, რომ ქვეყნის დაცემის პროცესი ვერც შემდეგში შენელებოდა, რადგან დამპყრობლის ბატონობა კიდევ უფრო მეტი სიმწვავეთ გრძელდებოდა.

ბ. შინაპოლიტიკური ვითარება

მონღოლთა მფლობელობის პერიოდში ქართული ფეოდალური ცენტრალიზებული სამეფო თანდათან დასუსტებასა და დაშლას იწყებს. საამისო პირობებს, უპირველეს ყოვლისა, მონღოლური მმართველობითი სისტემა ქმნის; ამას ხელს უწყობს ქვეყნის გამაერთიანებელი ძალების (ქალაქების, ეკონომიკის...) დაცემა, რაც აგრეთვე მონღოლთა ბატონობის უშუალო შედეგი იყო. ამგვარს სიტუაციაში ქართული ფეოდალური მიწისმფლობელობის სამამულო სისტემაც უკვე ქვეყნის დაშლის (ფეოდალთა პოლიტიკური განკერძოებულობის) სოციალურ ფაქტორად იქცა.

როგორც ვნახეთ, საქართველომ მონღოლთა შემოსევების ჟამს ვერ მოახერხა მტერზე გაერთიანებული ძალებით იერიში, მონღოლებმა თითოეული მხარე ცალ-ცალკე დაიპყრეს და, ამდენად, “მართველებთა” (მთავრებთან) მორიგება და მათი უფლებების აღიარება სეპარატულად მოახდინეს. ეს იყო პირველი, უპრეცედენტო მაგალითი საქართველოს ერთიანი მონარქიის არსებობისას, როცა მეფის გარეშე ხდებოდა ხელქვეითი მოხელე-მთავრების პოლიტიკური უფლებების ცნობა. ცხადია, ამან ეროვნული ცენტრალური ხელისუფლების გავლენა სერიოზულად შელახა.

მონღოლთა სახელმწიფო სამხედრო-ფეოდალურ არისტოკრატიას ეყრდნობოდა და, ბუნებრივია, თუ დაპყრობილ ქვეყნებშიც ისინი ასეთ წრეს აძლევდნენ უპირატესობას. მთავართა უფლებების ზრდა ამ პერიოდის დამახასიათებელი მოვლენაა.

ჯერ კიდევ უმეფობის პერიოდში მონღოლებმა ქვეყნის მართვა-გამგეობა მთავრებს ჩააბარეს (დუმნებად დაყოფა). ამ დროს, წყაროს მოხედვით, “თვითეული თავისა თვისისათვის განაგებდა და ზრუნვიდაო”^[21]. ამას ისიც მოჰყვა, რომ ერთ-ერთმა დუმნისთავმა, ევარსლან ბაკურციხელმა, თავისი სიძლიერით მეფურ გავლენას მიაღწია^[22]. შემდეგში მეფობა თუმცა აღდგა, მაგრამ მონღოლებმა მეფე სუსტი და ფაქტიურად უფლებამოკლებული გახადეს. ცენტრალური ხელისუფლების დაცემასა და ქვეყნის ერთიანობის მოშლას მკაფიოდ გვამცნობს ქართველი ჟამთააღმწერელი: “მეფე შემცირებულ არს მძლავრებისაგან თათართასა და კუალად პირნი და მთავარნი საქართველოსანი განდგომილ არიან”^[23].

მონღოლთა ხშირ ლაშქრობებში იძულებითი მონაწილეობის გამო ქართველი მეფე, როგორც ვნახეთ, უმეტესად სახელმწიფოს ფარგლებს გარეთ იმყოფებოდა, ამასთან, სიბაზე დგომის ვალდებულებაც მის სამეფო საქმეებს ხანგრძლივად სწყვეტდა. ყოველივე ეს საგრძნობლად ასუსტებდა მეფის ძალაუფლებას.

ქართულ წყაროში აღწერილია, თუ მეფის არყოფნის დროს როგორ ცდილობდნენ მთავრები სრულიად გამოყოფოდნენ ცენტრს და დამოუკიდებლად ეცხოვრათ. როდესაც მეფე ულუ დავითი დიდი ხნით ურდოში იმყოფებოდა, ერთ-ერთმა მთავართაგანმა, პანკისის ერისთავმა თორღუამ, რომელიც კახეთის მმართველად იყო დანიშნული, “ჰგონა... არღარა მოსვლა მეფისა, უკუდგა პანკისის ციხესა და თვისად დაიჭირა კახეთი”^[24]. “თვისად დაჭერა” აქ სახელო ტერიტორიის (კახეთი პანკისის საერისთავოთი) გასაკუთრებას ნიშნავდა, ე. ი. პატრონისაგან (მეფისაგან) ყმა-ვასალის (ერისთავის) განთავისუფლებას. ასეთ “თვისად” დაჭერილ ქვეყანაში ერისთავი (მთავარი), რა თქმა უნდა, სრული ბატონ-პატრონია. მეფე, ცხადია ებრძვის ასეთ განდგომილ მოხელე-ფეოდალს და შესაძლებლობის შემთხვევაში ფიზიკურადაც უსწორდება მას: მეფე დაბრუნდა თუ არა საქართველოში, თორღუა სიკვდილით დასაჯეს^[25]. თორღუას მაგალითი სამეფოს

დაშლის უტყუარი ნიშანი იყო, რომელიც მომავალში უთუოდ გაფართოვდებოდა, თუ ქვეყნის პოლიტიკური ცხოვრება არ შეიცვლებოდა.

საქართველოს იურიდიული დამოკიდებულება დამპყრობელ მონღოლებთან, როგორც უკვე ვიცით, განსაზღვრული იყო ვასალური ფორმით. ამგვარად, ქართველ ადგილობრივ დიდებულ-მთავრებს უზენაეს სიუზერენად მონღოლი ყაენი მოეწოდებოდა, რომლის მსახურებადაც (არიერვასალეზად) ისინი იქცნენ. მთავრთა ურთიერთობაში ყაენი ხშირად მეფის გვერდის ავლით მოქმედებდა. მეფის უფლებები იმდენად შეიზღუდა, რომ მას ყაენის შიშით არ შეეძლო დაესაჯა, ან თანამდებობიდან გადაეყენებინა ურჩი მოხელე. ფრიად დამახასიათებელია ჟამთააღმწერლის მიერ ულუ დავითის მეფობის ასეთი შეფასება: “მთავრნი და ერისთავნი ვერ სცვალნის შიშისათვის ყაენისა”^[26] ან “უმრავლესნი წარვიდეს და მსახურებდეს ყაენსა, რამეთუ ვერცა დავით მეფემან სწუართნა ერისთავნი, შიშისათვის ყაენისა”^[27].

ყაენს შეეძლო გაეუქმებინა კიდევ მეფის ღონისძიებანი ამა თუ იმ მთავრის წინააღმდეგ. ასე მოხდა სარგის ჯაყელის მიმართ, რომელიც მეფემ დააპატიმრა, ყაენმა კი გაათავისუფლა და მეფის უფლებას სულაც ჩამოაშორა. ქართველი მეფე თავის მთავრებს ვერ დაუშლიდა ყაენის სამსახურს იმ შემთხვევაშიც კი, თუ ეს სამსახური მის ინტერესებს ეწინააღმდეგებოდა. ასე მოხდა, როგორც ვნახეთ, ულუ დავითის აჯანყების დროს, როცა ქართველ მთავრთა ერთი ნაწილი თავისი ნებით დამპყრობელს მიუვიდა და მეფის წინააღმდეგ ბრძოლებშიც მიიღო მონაწილეობა.

ადგილობრივ ფეოდალ-მთავრებთან დამოკიდებულებაში ყაენი ეყრდნობოდა იმ წრეებს, რომლებიც მასთან ახლო ურთიერთობაში იმყოფებოდნენ, კარგად ეგუებოდნენ დამპყრობლის პოლიტიკას და ყოველგვარი სარგებლობის მოლოდინში მისთვის ერთგულ სამსახურს არ იშურებდნენ. ცხადია, მონღოლები იმასაც ითვალისწინებდნენ, რათა მთავართა შორის უთანხმოება და ქიშპი მუდმივ არსებულიყო, რომ ისინი არ შეკავშირებულყვნენ ერთ ძალად. ყაენის პოლიტიკაში შედიოდა ქართველ მეფეთა ერთგული თანამებრძოლების გადმოზივრებაც. ყოველივე ამას მონღოლი ყაენები შეწყალების საშუალებით აღწევდნენ და ეს შეწყალება ნ. ბერძენიშვილის გამოთქმით, ქართული ფეოდალური სისტემის სწორედ ის აქილევსის ქუსლი იყო, რომელსაც კარგად მიაგნეს მონღოლებმა^[28].

წყაროებში არაერთი კონკრეტული შემთხვევაა დასახელებული და აღწერილი, როცა ყაენი მეფის ინტერესების საწინააღმდეგოდ და მისი გვერდის ავლით ახდენს მთავართა განდიდებას. შეიძლება დავასახელოთ სამცხის მთავარი სარგის ჯაყელი, რომელსაც ჩრდილოეთ ურდოსთან ბრძოლაში თავის გამოჩენისათვის ჰულაგუ ყაენმა უზარმაზარი სამფლობელო “კარნუ ქალაქი და მიმდგომი მისი ქვეყანა უბოძა იერლაცითა”^[29]. მეფე წინ აღუდგა მისი ყმის ესოდენ გაძლიერებას იმ სამართლიანი მოტივით, რომ ასეთი ყმა მას აღარ დაემორჩილებოდა. ამჯერად ყაენმა ვითომ ყურად იღო მეფის უკმაყოფილება და სარგისს უკან გამოართვა ნაბოძები ქვეყანები (სამაგიეროდ, ამით მეფეს გაუორგულა ერთგული ყმა), მაგრამ შემდეგ, 1266 წელს, სარგის ჯაყელი “ხ ა ს - ი ნ ჯ უ დ ” შეიწყალა, ე. ი. სარგისი მეფე-პატრონს მთელი სამთავროითურთ (სამცხით) სულ ჩამოაშორა (ასეთი ხასობა მიიღეს სხვა მთავრებმაც: ელიგუმ ორბელმა, სადუნ მანკაბერდელმა და ზოგმა დიდმა ვაჭარმა). ხასის სისტემა ძირს უთხრიდა საქართველოს პოლიტიკურსა და ეკონომიკურ მთლიანობას.

ინჯუს მიწები (ყაენისა და მისი სახლის წევრთა საერთო საკუთრებაში მყოფი) ამორიცხული იყო “დივნის” (სახელმწიფოს) მიწების

ფონდიდან. ასევე ამორიცხული იყო “დივნის ფონდიდა” ხასი მიწები (ყაენის პირად საკუთრებაში მყოფი). ეკონომიკურად ეს იმას ნიშნავდა, რომ “ინჯუ ი ხასად” შეწყალებული ფეოდალის სამფლობელოში “დივნის” მოხელენი, ხარკის ამკრებნი ვერ შევიდოდნენ. თუ გავითვალისწინებთ მონღოლთა მფლობელობის სიმძიმეს, რაც ხარკის აკრეფის მოუწესრიგებლობაშიც იხატებოდა, ადვილი წარმოსადგენია, რა უპირატესი მდგომარეობა უნდა ჰქონოდათ ასეთ ხასს მამულებს. მართლაც, ფაქტები მოწმობენ, რომ მონღოლთა გამაპარტახებელი ბატონობის ჟამს ხასი ქვეყნები გარკვეულად ინარჩუნებდნენ მაღალ ეკონომიკურ მდგომარეობას.

მაგრამ საქმე ისაა, რომ ასე ხელოვნურად დარღვეული ეკონომიკური წონასწოება, რასაც მონღოლური ხასის ინსტიტუტი იწვევდა, დამღუპველად მოქმედებდა ფეოდალური მეურნეობის საერთო განვითარებაზე. დადარიბებული და გადასახადებისაგან შევიწროებული მწარმოებელი საზოგადოება არახასს ქვეყნებს ტოვებდა და თავშესაფრს ასეთ მხარეში ეძებდა. ყმა გლეხებისაგან დაცლილი ასეთი მიწები კი, რომლებზეც გადასახადი და სამსახური კვლავ იგივე რჩებოდა, ზედმეტ ტვირთად აწევებოდა მემამულეს. გულაცრუებული მემამულე ჩალის ფასად ჰყიდდა მათ, რომელთაც ხალისით ყიდულობდა ხასი მემამულე. ასე, ერთმანეთის გვერდი თერთის მეურნეობა ძირფესვიანად ითხრებოდა, მეორესი კი შენდებოდა. ირღვეოდა მხარეთა შორის საუკუნეობრივად გამომუშავებული სამეურნეო დარგების ბუნებრივი განაწილება და ა. შ. ხასის მეზობელ მხარეებს ისიც აპარტახებდა, რომ ხასად ქვეყლის ამორიცხვა “დივნის” დავთრიდან არ იწვევდა “დივნის” შემოსავალში გადასახადთა შესაბამისად ამორიცხვასაც, არამედ იგი სხვა დარჩენილ ერთეულებს ემატებოდა.

ხასი ფეოდალი, რომელიც ეკონომიკურად რომელიმე მონღოლი ყაენის თუ უფლისწულის საკუთრებას შეადგენდა, ბუნებრივია, პოლიტიკურადაც ფართო დამოუკიდებლობით სარგებლობდა. ასეთ ვასალზე მეფის უმაღლესი პოლიტიკური უფლებები ძალზე შეზღუდული და არსებითად გაუქმებულიც იყო; ამრიგად, ხასობა საზიანო მოვლენას წარმოადგენდა ქართული სახელმწიოს მთლიანობისათვის.

ცენტრის დასუსტებისა და პროვინციებში ხელისუფალ-ფეოდალთა (მთავართა) გაძლიერების უტყუარი ნიშანი იყო ცენტრალური აპარატის, სავაზიროსა და ვაზირთა ხელის შესუსტება. მარტო ის ფაქტიც ბევრის მთქმელია, რომ ამ პერიოდის ამსახველ წყაროებში ვაზირის ტიტულით იშვიათად იხსენიებიან დიდი მთავარები (მათ ვაზირობა და ერისმთავარობა ერთად ჰქონდათ). სამეფო კარზე სამოქალაქო და სამხედრო მესაჭეებად ხშირად ვხედავთ არა მაღალ ვაზირებს, ვისი მოვალეობაც იყო ეს (მწიგნობართუხუცესი, ამირსპასალარი...), არამედ დროით დაწინაურებულ, მონღოლთა მფარველობით განდიდებულ პირებს, მეორეხარისხოვან მოხელეებს (ათაბაგს, დიდვაჭრებს, მესტუმრეს...).

ცენტრალური ხელისუფალების დასუსტებისა და სამეფოს დაშლის მძლავრი ტენდენცია ნოყიერ ნიადაგს ადგილობრივ ქართულ ფეოდალურ სისტემაში პოულობდა. ცხადია, ეს შინაგანი საფუძველი რომ არა, მონღოლთა ბატონობის გავლენა ღრმა ვერ იქნებოდა. შეწყალების სამამულო სისტემა (ერთგული სამსახურის პირობით თანამდებობისა და ტერიტორიის მემკვიდრეობითი მფლობელობა) არსებულ პირობებში, როდესაც ცენტრი დასუსტებული და ქვეყანა ეკონომიკურად დაცემულია, აადვილებდა პირობითი სამამულო მფლობელობის გადაქცევას უპირობო მფლობელობად, ანუ ადვილდებოდა მოხელე-ფეოდალი გადაქცეულიყო სამმართველო ტერიტორიის

თუ ნაწყალობევ მიწა-წყლის უმაღლეს პატრონად, ალოდიალურ მესაკუთრედ, როცა სიუზერენტან ყმობა (ვასალობა) წმინდა ფიქციად იქცეოდა ანჯ სულაც ისპობოდა^[30].

გ. სამცხის სამთავრო XIII ს. მეორე ნახევარში

მეფე-სიუზერენტან ჩამოშორებული ერთ-ერთი ასეთი მოხელე-ფეოდალი იყო სარგის ჯაყელი მეჭურჭლეთუხუცესი, სამცხის მთავარი და სპასალარი, რომელმაც ყაენის ხელშეწყობით მიაღწია ამას: 1266 წლიდან მისი სამთავრო ხასინჯუდ იქცა, თვითონ უშუალოდ დაექვემდებარა ყაენის სამმართველოს. სამთავროს საზღვრებში ერთიანდებოდა საქართველო ტაშისკარიდან კარნუ ქალაქამდე (კარინამდე): სამცხე, აჭარა, შავშეთი, კლარჯეთი, ტაო, კოლა, არტაანი, ჯავახეთის ნაწილი. ასევე ვრცელი დარჩა ის სარგისის შვილის ბექას ერთმმართველობაშიც: საზღვარი მიდიოდა შავ ზღვამდე სპერის ჩათვლით, მას შეუერთდა ჭანეთიც, რომელიც ბექას ტრაპიზონის მეფემ გადასცა. სამცხის მთავრების პოლიტიკური დამოკიდებულება მონღოლებთან ხარკის გადასახადსა და ჯარით შეწევნაში გამოიხატებოდა^[31].

სამცხის სამთავრო თავისი შედარებითი უკეთესი ფიზიკურ-ეკონომიკური მდგომარეობით აშკარად გამოირჩეოდა საქართველოს დანარჩენი ნაწილებისაგან. ხასობამ და ყაენთაგან უშუალო მფარველობამ ხელი შეუწყო ცხოვრების მაღალი დონის შენარჩუნებას. ეკონომიკურ სიძლიერესა და მოსახლეობის მომრავლებას მოწმობდა აქ ეკლესია-მონასტრების ინტენსიური მშენებლობა, ახალი სოფლების გაჩენა^[32]; დაწინაურებული სამცხე იზიდავს შიმშილობით განაწამებ ხალხს საქართველოს სხვა მხარეებიდან. შეინიშნებოდა მოსახლეობის ზრდა ამ გზითაც, რაც, როგორც უკვე ვთქვით, არღვევდა მხარეთა შორის მწარმოებელი საზოგადოების ბუნებრივი შესაბამისობით განაწილებას და სხვ.

XIII ს. მიწურულს ბექა სამცხის მთავარმა შეადგინა კანონები (“წიგნი სამართლისა კაცთა შეცოდებისა ყოველთავე”), რომელსაც უნდა მოეწესრიგებინა ახალ ვითარებასთან შეფარდებით ქვეყნის სამართალი.

სამცხის მთავარები, სარგისიდან მოყოლებული, წარმატებით იგერიებდნენ თურქი ტომების შემოსევებს. ბექას დროს სამთავროს ტერიტორიაზე შემოჭრილმა თურქებმა მოაოხრეს ბასიანი და ტაო, ტაოს ადგილობრივი ერისთავი ზაზა ფანასკერტელი ურიცხვ მტერს ვერ მოერია. მტერმა საზამთროდ დაბანაკებაც მოასწრო, ზაფხულში კი პარხლის მთებში დაიდო ბინა, საიდანაც განზრახული ჰქონდა სამცხისა და ქართლის მოოხრება. ბექამ 12000 მეომრის შეგროვება შეძლო, მტერს ვაშლოვანთან შეება და გააქცია. თურქები გამოდევნეს ქ. სპერიდანაც. მართალია, ამჯერად მტერი მოგერიებულ იქნა, მაგრამ ეს ამბები აშკარად მოწმობდნენ, რომ საქართველოს სამხრეთ დასავლეთის საზღვრებზე მეტად საშიში ძალა ძლიერდებოდა. საჭირო იყო დროულად ზომების მიღება, რაც მხოლოდ გაერთიანებულ და დამოუკიდებელ საქართველოს შეეძლო. იმხანად კი, ქვეყნის ცენტრალური ხელისუფლების დასაუსტების გამო, ამის განხორციელება შეუძლებელი ჩანდა. სამცხის განცალკევებული ბრძოლები მტერს ათამამებდა და მას დამხვდურთა სისუსტეში არწმუნებდა.

სამცხის მთავარები აღარც თვლიდნენ საჭიროდ საქართველოს საერთო საქმეში მონაწილეობას. დავით დემეტრეს ძემ ბექა ჯაყელი თბილისში მოიხმო სხვა

მთავარებთან ერთად საერთო საქმეზე სამსჯელოდ, მაგრამ ბექამ “არა ინება მოსლვად რამეთუ ფრიად განდიდებული იყო”^[33].

დ. დასავლეთ საქართველო XIII ს. მეორე ნახევარში საქართველო XIII ს. 70-იან - XIV ს. 10-იან წლებში

მას შემდეგ, რაც აჯანყებული ნარინ დავითი ლიხთიმერეთში გადავიდა, საქართველოს ეს ნაწილი მონღოლთა ბატონობას, და ამასთან ერთად ერთიან საქართველოს გამოეთიშა. მონღოლები, ცხადია, ყოველი შესაძლებლობისთანავე შეეცადნენ ურჩი ხელქვეითი ქვეყნის დასჯას. ამიტომაც ნარინ დავითი წინდახედულად იქცეოდა. მას მოსამზადებელი დროც საკმარისი ჰქონდა: ირანის ილხანები ეგვიპტის წინააღმდეგ დიდი ომის სამზადისით იყვნენ გართულნი, ამასთან ჩრდილოეთის ურდოსთან მარცხიანი ბრძოლები თანდათან ხშირდებოდა. პოზიციების გამაგრების მიზნით ნარინ დავითი ილხანების მტრებთან ამყარებს დიპლომატიურ კავშირებს და საომარ დახმარებასაც უწევს. როგორც უცხოური წყაროები გვამცნობენ, ნარინ დავითი დაკავშირებია ეგვიპტეს, ილხანების ერთ-ერთ ძლიერ მოწინააღმდეგე ქვეყანას. 1264/65 წლებში ნარინ დავითი საჩუქრებით დატვირთულ დესპანებს უგზავნის ეგვიპტის სულთანს ბეიბარსს; 1268 წელს ბეიბარსს ნარინ დავითისაგან წერილები მიუღია^[34].

ლიხთიმერეთი აქტიურად ერეოდა საყაენოებს შორის ამტყდარ ბრძოლებში და მათ შინაურ უთანხმოებებშიც. ლიხთიმერეთში პოულობდნენ ილხანთა მოწინააღმდეგენი თავშესაფარს. სწორედ ილხანთა პოლიტიკური დასუსტების მიზნით იყო, რომ ნარინ დავითმა მისცა უზრუნველი თავშესაფარი ჩრდილოეთელ უფლისწულს თეგუდარს, აბალა ყაენის დამხობის მომწყობს (ქართული წყარო საგანგებოდ აღნიშნავს თეგუდარის ლაშქრის შესანახად გაწეულ უზომო ხარჯს. ერთ ჯერზე დაუკლავთ: 500 ძროხა, 600 ცხენი, 2000 ცხვარი, ღორი. ღვინო კი განუზომლად ხმარდებოდათ უშუალოდ ჭურებიდან, ზოგიც ურმებით მოჰქონდათ). ნიშანდობლივია წყაროს მითითება თეგუდარისა და ნარინ დავითის დაახლოების შესახებ^[35]. უეჭველია, ასეთი რამ მხოლოდ მიზნის ერთიანობას შეეძლო გამოეწვია. ნარინ დავითის კარზე ვხედავთ აგრეთვე აბალა ყაენისაგან გამოდევნილ ვინმე ლალღურს^[36].

მონღოლებს ნარინ დავითი საშიშ ძალად მიუჩნევიათ. ამიტომ იყო, რომ ისინი თხოვნა-საჩუქრებით ცდილობდნენ მასთან მოკავშირეობას, წინააღმდეგობის შემთხვევაში კი მის ცოცხლად შეპყრობასაც მონღოლებით გეგმავდნენ.

როგორც ჟამთააღმწერელი მოგვითხრობს, ლალღური და რაჭის ერისთავი კახაბერ კახებერის ძე აბალა ყაენთან გაპარულან და აღუთქვამთ მეფის შეპყრობა. ლალღურს ამით ყაენის შემორიგება სურდა, კახებერი კი ნარინ დავითს ადრევე მტრობდა და მისადმი მორჩილებას ვერ ურიგდებოდა. გახარებულმა აბალამ მოსულეებს 30000 მონღოლი მეომარი გამოატანა. შეთქმულებმა გადმოიარეს თრიალეთი, ლიხის მთა და მეფეს ქუთაისში მოულოდნელად დაესხნენ. მეფე ამ დროს აბანოში ყოფილა და ნახევრად ჩაუცმელს ძვლივს გაუსწრია. იმედგაცრუებული კახებერი და ლალღური რბევა-თარეშით მიბრუნებულან ყაენთან. ორი წლის შემდეგ აბალა ყაენს ისევ იმ პირთა მეშვეობით უცდია მეფის ხელში ჩაგდება, მაგრამ ამაოდ^[37]. მოთხრობილი ამბავი, როგორც ვარაუდობენ, 1270 - 1278 წლებს შორის მომხდარა. მონღოლებს მესამედაც ამავე რაჭის ერისთავის

მეშვეობით მოუნდომებიათ მეფის შეპყრობა. კახებერი, რომელიც ნარინ დავითსაგან შეწყალებული ისევ დასავლეთ საქართველოში ცხოვრობდა, საიდუმლოდ შეკრულა აღმოსავლეთ საქართველოში მყოფ მონღოლ ნოინ ალიყანთან, რომლისთვისაც მას შეპყრობილი მეფე უნდა გადაეცა. განზრახვა გამჟღავნდა. გამოუსწორებელი შინაგამცემი კახაბერ კახებერის ძე გახეიბრებით დაისაჯა, მისი მემკვიდრეები კი საქართველოდან კონსტანტინოპოლში გადაასახლეს^[38].

სამხრეთ-დასავლეთით, ტრაპიზონის სამეფოსთან დავით ნარინის დამოკიდებულება ძველებურადვე ქართული გავლენის აღდგენასა და შენარჩუნებას გულისხმობდა. ამ შემთხვევაში დასავლეთ საქართველო სამართლიანად გვეკლინება სრულიად საქართველოს წარმომადგენლის როლში, რომლის საგარეო კურსი შემუშავებული იყო არა უცხოძალის კარნახით და მის სასარგებლოდ, არამედ საქართველოს საკუთარი პოლიტიკური ინტერესებით.

ტრაპიზონის სამეფო, რომელიც ქართველური ტომით, ლაზებით იყო დასახლებული, როგორც ვიცით, ჩამოყალიბდა მაშინდელი ბიზანტიის ტერიტორიაზე (1204 წ.) საქართველოს მეშვეობით. მისი შემდგომი დამოუკიდებელი არსებობისათვის, ცხადია, იქ ქართული გავლენის შენარჩუნებას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. საქართველო ვერ დაუშვებდა ბიზანტიის ჰეგემონობას ტრაპიზონში, რადგან ეს ამ სამეფოს ფაქტიურ დაპყრობას ნიშნავდა. ამასთან, ტრაპიზონის სამეფოს გაუქმებით ბიზანტია უშუალოდ გაუმეზობლდებოდა საქართველოს, ხოლო მისი მეზობლობა, როგორც მოსაზღვრე მიწა-წყლის ანექსორისა, კარგად ჰქონდა გამოცდილი საქართველოს.

1244 წლიდან, როცა იკონიის სელჩუკიანი სულთანი მისი მოკავშირეებითურთ მონღოლებმა დაამარცხეს, კოალიციის წევრმა სახელმწიფოებმა, მათ შორის ტრაპიზონის სამეფომ, მონღოლების სასარგებლოდ ხარკის გადახდა იკისრეს. ამ გარემოებისა და მონღოლთაგან თვით საქართველოს დაპყრობის გამო, საქართველოს გავლენა ტრაპიზონში, რასაკვირველია, საკმაოდ შემცირდებოდა. ეტყობა, ამით ისარგებლა ბიზანტიის კეისარმა და ქართული ორიენტაციის სრულ აღმოფხვრას შეეცადა. ამ დასის წარმომადგენლებს ზოგს ფიზიკურად გაუსწორდა, ზოგი მაღალი თანამდებობებიდან გადააყენა. თუმცა საქართველოს თავისი ჰეგემონობა უბრძოლველად არ დაუთმია, ისიც დროდადრო წარმატებებს აღწევდა, მაგრამ ამ ეტაპზე თუ იგი მყარ შედეგს ვერ ეწია, ეს მისი სამხედრო სისუსტით აიხსნებოდა.

ბიზანტიისა და საქართველოს ამ პოლიტიკურ ჭიდილში ყურადღებას იქცევს ბიზანტიის წარმატებისათვის ხელშემშლელი ერთი მეტად მნიშვნელოვანი გარემოება: ტრაპიზონის სამეფო არა მხოლოდ მოსახლეობის ძირითადი შემადგენლობით არ იყო ბერძნული, იქ მაღალ სამოხელეო აპარატშიც ქართულ ელემენტს წამყვანი ადგილი ეჭირა; ასევე, სამეფო დინასტიასაც ნათესაური ერთობა აკავშირებდა საქართველოსთან. ეს, ასე ვთქვათ, ეთნიკური ფაქტორი აშკარად დიდ დაბრკოლებას უქმნიდა ბიზანტიის მიზნებს. ამიტომ იყო, რომ ბიზანტიის იმპერატორები შეძლებისდაგვარად ამ დაბრკოლებას პირველ რიგში ებრძოდნენ^[39].

ბიზანტია-საქართველოს ურთიერთობა ბერძნულ წყაროებში შემდეგი კონკრეტული ფაქტებით არის წარმოდგენილი: საქართველოს დასუსტების პერიოდში ბიზანტიის კეისარი შეეცადა თავისი გავლენა გაეგრძელებინა ტრაპიზონის სამეფო კარზე. კარგა ხანს მას არაფერი გამოუვიდა, მაგრამ ბოლოს მაინც შეძლო ახალგაზრდა იოანესათვის (1282 - 1297 წწ.) თავისი ქალიშვილი

მიეთხოვებინა ცოლად. ასეთი ნაბიჯი, ცხადია, ქართულ გავლენას ტრაპიზონის სამეფოში სერიოზულ საფრთხეს უქადდა. ქართულ გავლენის განმტკიცების მიზეზით უნდა ავხსნათ ნარინ დავითის მიერ 1282 წელს ჯარით ტრაპიზონის სამეფოში შეჭრა და ქალაქის გარემოცვა, რომლის შესახებაც მოგვითხრობს XIV ს. პირველი ნახევრისა და XV ს. პირველი მეოთხედის მოღვაწე ბიზანტიელი ისტორიკოსი მიქელ პანარეტოსი.

დავითს ქ. ტრაპიზონამდე ყველა ტერიტორია დაუკავებია, მაგრამ ქალაქი ვერ აუღია და “ხელცარიელი უკან გამობრუნებულა”^[40]. დავითის ბრძოლის უშედეგობას ისიც მოწმობს, რომ ეს იოანე 1283 წელს კონსტანტინოპოლიდან დაბრუნებული კვლავ ტრაპიზონის სამეფოს ტახტზეა^[41]. მალე თეოდორა (იოანეს და), ეტყობა, ქართული ჯარის დახმარებით, იკავებს ტახტს, მაგრამ იოანეს განმეორებით დაუბრუნებია მეფობა. შემდეგ ბრძოლა ცვალებადი წარმატებით მიმდინარეობდა. საინტერესოა შემდგომ ეტაპზე ტრაპიზონში ქართული გავლენის კვლავ აღდგენა, რომელიც უკვე სამცხის მთავართა მოღვაწეობას უკავშირდება. გარდაცვლილ იოანე I-ის შვილს მეფე ალექსის (1297 - 1330 წწ.) ცოლად შეურთავს სამცხის მთავრის ბექას ასული^[42]. ეს იყო, უეჭველად, ქართული ორიენტაციის ჯგუფის გამარჯვება. ამ ხანებში ტრაპიზონის სამეფო წარმატებით იგერიებს შემოსეულ თურქებს^[43], რაც საქართველოს დახმარებით უნდა ყოფილიყო. როგორც აღვნიშნეთ, მესხეთი წარმატებულ ბრძოლებს აწარმოებდა თურქებთან. ამ ამბავს უნდა დაევუკავშიროთ აგრეთვე ჟამთააღმწერლის ცნობა ალექსისაგან ბექასთვის ჭანეთის გადაცემის შესახებ. ალექსის შემდეგ გამეფებულმა მისმა ვაჟმა ანდრონიკემ დაახოცინა თავისი ღვიძლი ძმები აზახულტუ და ალბულა^[44]. ამის მიზეზი, როგორც ფიქრობენ, ამ ძმების ქართული ორიენტაცია იყო (ნიშანდობლივია მათი სახელებიც, რომელიც მონღოლთა გავლენით სამცხეში გავრცელებული ჩანს). ანდრონიკეს შემდეგ ტახტზე ადის მისი 8 წლის ვაჟი მანუელი (1332 წ.), მაგრამ ბიზანტიის იმპერატორის დახმარებით მეფობა ალექსის ვაჟმა ბასილმა ჩაიგდო ხელში (1333 - 1340 წწ.). ეს დასი დიდი სიმკაცრით გაუსწორდა ქართული ორიენტაციის ტრაპიზონელებს, მათ შორის “დიდი დუქსი ლეკის ჭაჭინჭეოსი და მისი ძე დიდი დომესტიკოსი ჯაბა სიცოცხლეს გამოასალმა”^[45]. ამის შემდეგაც ტრაპიზონის სამეფოში ქართული გავლენისათვის ბრძოლა არ შეწყვეტილა.

ყოველივე ზემოთქმული იმას გვიჩვენებს, რომ მონღოლთა ბატონობის წყალობით XIII ს. 50 - 60-იანი წლებიდან საქართველო ფაქტიურად სამ ნაწილად იყო გაყოფილი (აღმოსავლეთ საქართველო, დასავლეთ საქართველო და სამხრეთ საქართველო - სამცხის სამთავროს სახით). თითოეული ნაწილი ერთმანეთისაგან რამდენადმე დამოუკიდებელი საშინაო და საგარეო პოლიტიკით ცხოვრობდა.

^[1] 1259 წლის კახა თორელის შეწირულების საბუთი, ქართული სამართლის ძეგლები, ი. დოლიძის გამოც., II, გვ. 63.

^[2] თ. ჟორდანია, ისტორიული საბუთები შიომღვიმის მონასტრისა, 1896, გვ. 65-68.

^[3] ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 62.

^[4] ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური მოგზაურობა, 1912, გვ. 8.

^[5] ორტადის (ურტადის) მნიშვნელობის შესახებ იხ. ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიკური ისტორია, I, 1907, გვ. 34; მისივე, ქართველი ერის ისტორია, III, 1966, გვ. 356; В. Д. Дондуа, писание о вкладе Кахи Торели в Рконский монастырь, ქართული წყაროთმცოდნეობა, II, 1968, გვ. 63; А. В. Бугаев, Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, 1869, т. I, с. 122; Б. Д. Греков, А.

Ю. Якубовский, Золотая Орда..., 1937, с. 116; В. Spuler, Die Mongolen in Iran, 1955, გვ. 431, 433; И. Петрушевский, Рашид-Ад-Дин и его исторический труд. Рашид-Ад-дин, Сборник летописей, т. I, кн. I, 1952б с. 13 და სხვ.

^[6] ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 58.

^[7] გამყიდველთა ეროვნება (სპარსი, სომეხი, ებრაელი), ამ შემთხვევაში მათ პროფესიულ საქმიანობაზეც (ვაჭარობა) მიუთითებს.

^[8] ქ. ცხ., II, გვ. 224.

^[9] იქვე, გვ. 234-235.

^[10] კირაკოს განძაკეცი, დასახ ნაშრ., გვ. 350 (იხ.ზემოთ).

^[11] Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский, Золотая Орда и ее падение, 1950, с. 218, 223.

^[12] Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский, Золотая Орда и ее падение, с. 223. ქართული თარგმანი ციტირებულია ი. ცინცაძის ნაშრომიდან “მონღოლები და მონღოლთა დაპყრობები”, 1960, გვ. 190.

^[13] მონღოლები, როგორც იმ დროის დამკვირვებლები მოგვითხრობენ, აღიარებდნენ სამყაროს შემოქმედად ერთ ღმერთს, რომელიც მათ სულის სახით ჰყავდათ წარმოდგენილი. ამავე დროს, თაყვანს სცემდნენ უამრავ ღვთაება-კერპებს: მზეს, ცას, მთვარეს, წყალს, ცეცხლს... სწამდათ ჯადოქრობა, გარდაცვლილ ყაენთა სულები, ჰყავდათ შამანები.

^[14] ბ. ლომინაძე, ქართული ფეოდალური ურთიერთობის ისტორიიდან, I, გვ. 127.

^[15] მაგალითად, 1259 წლის რკონის საბუთში დასახელებულია ასეთის ჩამდენი ორი პიროვნება; 1260 წლის მაგან აბულეთის ძის საბუთში კი გაფრთხილებაა, “არავინმა გამოწიროსო” და სხვ.

^[16] ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 60, 70.

^[17] საკითხი სათანადო სისრულითაა შესწავლილი ივ. ჯავახიშვილის ნაშრომებში: სოციალური ბრძოლის ისტორია საქართველოში XI-XIII სს-ში, ქართველი ერის ისტორია, III, 1966, მეორე დამატება; ქართველი ერის ისტორია, 1941, გვ. 77-84.

^[18] ტექსტი გამოაქვეყნეს: თ. ჟორდანიამ, ქრონიკები, II, 1897, გვ. 162-166; გ. გოზალიშვილმა, ულუ დავითის დროინდელი საეკლესიო კრების დადგენილება, საისტორიო მოამბე, 1925, I, გვ. 219-224; აქედან შესწორებებით გადაბეჭდა ივ. ჯავახიშვილმა, სოციალური ბრძოლის ისტორია საქართველოში, 1934, გვ. 41-45.

^[19] ქრონიკები, II, გვ. 185.

^[20] ქ. ცხ., II, გვ. 274.

^[21] ქ. ცხ., II, გვ. 207, 224.

^[22] იქვე, გვ., 211, 222. -2

^[23] ჟამთააღმწერელი, ქ. ცხ., II, გვ. 219.

^[24] იქვე, გვ., 230.

^[25] ქ. ცხ., II, გვ. 231.

^[26] იქვე, გვ., 256.

^[27] იქვე, გვ., 268.

^[28] ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, 1966, გვ. 98.

^[29] ჟამთააღმწერელი, ქ. ცხ., II, გვ. 250.

^[30] საქართველოს დაშლის სოციალური საფუძვლები (მათ შორის ქართული ფეოდალური სამამულლო სისტემა) განხილულია ქვემოთ, სადაც ვეხებით ახალი ტიპის მსხვილი მამულების წარმოქმნის საკითხს.

^[31] ჟამთააღმწერელი, ქ. ცხ., II, გვ. 273, 304.

^[32] იქვე, გვ. 273.

^[33] ჟამთააღმწერელი, ქ. ცხ., II, გვ. 297. ზრდილობისათვის მან თავისი შვილი გაუგზავნა მეფეს, სამცხის სამთავაროს ამ პერიოდის ისტორიას ეხება ა. კიკვიძის მონოგრაფიული ნაშრომი “სამცხის სამთავაროს წარმოშობა საქართველოს ფეოდალურ მონარქიაში”, თსუ შრომები, XXXVII, 1949, გვ. 39-95.

^[34] თაკი ად-დინ აჰმედ იბნ ალი მაკრიზი, Histoire des Mamelouks de l'Egypte, trad. fr. livrais II, 1845, gv. 18, 51.

^[35] ჟამთააღმწერელი, ქ. ცხ., II, გვ. 261.

^[36] იქვე.

^[37] იქვე, გვ. 268-269.

^[38] ჟამთააღმწერელი, ქ. ცხ., II, გვ. 275. კახებერს თვალები ამოსწვეს, ცალი ხელი და ცალი ფეხი მოსჭრეს.

^[39] ტრაპიზონის სამეფოს ეკლესიურ ერთიანობას კონსტანტინოპოლთან ფაქტიურად არავითარი სარგებლობის მოტანა არ შეეძლო იმპერატორებისათვის. თუ ტრაპიზონის სამეფოს მომდევნო ისტორიასაც გავითვალისწინებთ, შეიძლება ვთქვათ, რომ ტრაპიზონის სამეფოს მიზნის ერთიანობა საქართველოსთან იმდენად ძლიერი და ბუნებრივი ბარიერი ჩანს ბიზანტიისათვის, რომ ბიზანტია ვერასდროს ვერ შეძლებდა ტრაპიზონის სამეფოს გაუქმებას, გვიან რომ სხვა უცხო ძალას არ მოემოქმედა ეს (რომელმაც ბიზანტიაც მოსპო ტრაპიზონის სამეფოც).

^[40] მიქელ პანარეტოსი, ტრაპიზონის ქრონიკა, გამოც. ალ. გამყრელიძის, მასლები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 33, 1960, გვ. 213; გეორგიკა (ს.ყაუხჩიშვილის გამოც.), VII, 1967, გვ. 170, შენიშვნა.

^[41] მიქელ პანარეტოსი, დასახ. ნაშრ., გვ. 214; გეორგიკა, VII, 1967, გვ. 170-171.

^[42] მიქელ პანარეტოსი, გეორგიკა, VII, გვ. 172; ქ. ცხ., II, გვ. 304, შენიშ. I. როგორც პანარეტოსის თხზულებიდან ჩანს, ალექსის შესქენია ხუთი შვილი: ანდრონიკე, ბასილი, მიხეილ-აზახულტუ, გიორგი-ალბუდა და ანახულტუ.

^[43] მიქელ პანარეტოსი, გეორგიკა, VII, გვ. 171-172.

^[44] იქვე, გვ. 172.

^[45] იქვე, გვ. 175.

§ 8. დიმიტრი II თავდადებული

ულუ დავითის გარდაცვალების (1270 წ.) შემდეგ აბალა ყაენმა აღმოსავლეთ საქართველოს მეფედ დიმიტრი დავითის ძე დაამტკიცა, რომელიც მაშინ 11 - 12 წლის ბავშვი იყო, მზრუნველად კი სადუნ მანკაბერდელი დაუნიშნა. დიმიტრიმ სადუნს 1272 წელს ურდოშივე ათაბაგობა უბოძა (რასაკვირველია, მონღოლების კარნახით). სადუნი მხარგრძელების ყოფილი ყმა (აზნაური) იყო, მაგრამ ყაენის პირადი ყურადღების წყალობით დიდ შეძლებასა და გავლენას მიაღწია. მონღოლები სწორედ ასეთ აღზევებულ მედროვეებს ეყრდნობოდნენ დაპყრობილ ქვეყნებში, რომლებსაც ადგილობრივ ხელისუფალთა თვალყურის სადევნებლად მარჯვედ იყენებდნენ. მონღოლთა მფარველობით გათამამებულ სადუნს საქართველოს გამგებლობა მთლიანად ხელში ჩაუვარდა: ჭაბუკი მეფე: “ხელთა შინა სადუნისთანა იყო, რამეთუ ფრიად განადიდა სადუნი ყაენმა”^[1]. სადუნმა თავისი გავლენა და დიდმოხელეობა დროის შესაფერისად გამოიყენა. მეფეს უნებლიე დასტურით თუ მოჩვენებითი ერთგულებით მრავალი მიწა-წყალი და ქალაქი დასტყუა. ქონების გასადიდებლად მისთვის ყოველგვარი საშუალება მისაღები იყო. ასე გახდა ეს მედროვე მთელს სამეფოში ყველაზე დიდი “მთავარი”, რომელმაც თავის პატრონს (სენიორს) მხარგრძელს დიდად გადააჭარბა. მას ჰქონდა ათაბაგობაც და ამირსპასალარობაც^[2].

აღმოსავლეთ საქართველოს პოლიტიკური საზღვარი დიმიტრი II-ის დროს ძველებურად დარუბანდამდე კი არ აღწევდა, არამედ შემახიის თემამდე, მდ. თეთრი წყლის (მონღ. ჩაღანუსუნის) სანაპირომდე მიდიოდა. დიმიტრის არ ემორჩილებოდა სამცხეც, რომელიც, როგორც ვნახეთ, ყაენის კუთვნილებად (ხასინჯუ) ითვლებოდა. სამხრეთის საზღვარი კი უცვლელად რჩებოდა: საქართველოს კუთვნილებას ძველებურადვე შეადგენდა ანისი და კარი^[3].

დიმიტრიმ სამეფო საქმეებში ვერც სრულწლოვანების შემდგომ მიაღწია დამოუკიდებლობას, რადგან კვლავინდებურად “ხელთა შინა სადუნისთანა იყო”^[4].

რასაკვირველია, მეფე და ქვეყნის მოწინავე ძალები იძულებით ითმენდნენ სადუნის ბატონობას. სადუნის გარდაცვალების (1281 წ.) შემდეგ, ამ სახლის შესუსტების მიზნით, მეფემ სადუნის შვილს ხუტლუ ბუღას არ დაუმტკიცა მამის თანამდებობა (ათაბაგობა) და მხოლოდ ამირსპასალარობა დაუტოვა. ათაბაგობა დიმიტრიმ სადუნის მოწინააღმდეგე ტარსაიჭ ორბელს გადასცა. მაგრამ მეფის სისუსტე იმაში გამოჩნდა, რომ მან ვერ შეძლო ამ უზომოდ განდიდებული მანკაბერდელი მთავრის ძლიერების სათანადოდ შეკვცა და ამ ნაბიჯს თავიც გადააყოლა: ხუტლუ ბუღამ შეძლო დიმიტრი დაეღუპა და ამ გზით დაებრუნებინა ათაბაგობა.

დიმიტრის ხშირად უხდებოდა სიბაზე დგომა და მონღოლთა ლაშქრობებში მონაწილეობა. დიდი ხნით საქართველოს გარეთ ყოფნის გამო, ის სამეფო საქმეებს ჩამოცილებული იყო. ამგვარად, მონღოლური სამხედრო ბეგარის დამლუპველობა პოლიტიკურ ცხოვრებას კვლავ ძირს უთხრიდა.

ლაშქრობები ისევ ხშირი და ხანგრძლივი იყო, მაგრამ ახლა უმეტესად მარცხით მთავრდებოდა. ეგვიპტის სულთანის წინააღმდეგ ჯერ კიდევ 1259 წელს დაწყებული ომი ახლაც გრძელდებოდა. 1277 წ. 16 აპრილს ეგვიპტის ომში მონღოლები დამარცხდნენ, დაიღუპა ბევრი ქართველი. ასევე დიდი დამარცხებით დამთავრდა ეგვიპტესთან 1280 წლის ომი, სადაც, სხვების გარდა, 30000 ქართველი, სომეხი და ბერძენი მონაწილეობდა და “უმრავლესნი ქართველნი მოისრნეს”^[5]. 1281 წელს ეგვიპტეში მეფე დიმიტრი პირადად მონაწილეობდა 5000 ქართველით. ქ. ამასიასთან ბრძოლაში მონღოლები დამარცხდნენ, უმრავლესობა ქართველებისა აქ დაიღუპა, ხოლო დიმიტრი სიკვდილს ძლივს გადაურჩა^[6].

ილხანთა და ოქროს ურდოს შორის ატეხილი ომები ახლაც დიდი სიმძაფრით გრძელდებოდა. 1289 წელს მეფე დიმიტრი იბრძვის თათართა ლაშქართან ერთად ჩრდილოეთის ურდოს წინააღმდეგ დარუბანდის ციხე ანიყასთან^[7].

საქართველოს მდგომარეობას ართულებს საილხანოში ამტყდარი შინაომები. გაუთავებელი ბრძოლები მიმდინარეობდა უფლისწულებს შორის, ნოინებს შორის, აჯანყებები მატულობდა. მონღოლთა შინაპოლიტიკურ ამბებში საქართველო უნებურად იყო ჩათრეული. ქართულ ლაშქარს მონაწილეობა უნდა მიეღო თავისი მბრძანებელი ყაენის ან რომელიმე ტახტის პრეტენდენტის მხარეზე. დამარცხების მთელი სისასტიკე საქართველოს ისევე ატყდებოდა თავს, როგორც სხვა დამარცხებულ მონაწილეებს.

სწორედ ასეთი განსაცდელი მოევლინა საქართველოს, როდესაც დიმიტრი II ერთ-ერთი შინაური არეულობისას დამარცხებულის მხარეზე აღმოჩნდა. საქართველოს არ ასცდებოდა მონღოლ შურისმაძიებელთა უღმობელი სასჯელი, რომ მეფეს პირადი თავგანწირვით არ ეხსნა ქვეყანა.

აბაღა ყაენის გარდაცვალების (1282 წ. აპრილი) შემდეგ იმავე წლის 6 მაისს ტახტი მისმა ძმამ აჰმადმა დაიკავა, რომელსაც მალე აუჯანყდნენ და ყაენად აბაღას შვილი არღუნი გამოაცხადეს. აჰმადსა და არღუნს შორის ატეხილ ბრძოლებში დიმიტრი ქართული ლაშქრითურთ აჰმადის მხარეზე იბრძოდა^[8]. ბოლოს დიმიტრიმ არღუნის მხარეზე ბრძოლა ამჯობინა. გამარჯვებულმა არღუნმა დიმიტრი მეფეს დაუმტკიცა “ყოველი სამეფო მისი და სახლი ავაგ ათაბაგისა”^[9]. არღუნის პირველი ემირი ბუღა, რომელიც საყაენოს ფაქტიური გამგებელი იყო, დიმიტრისთან კეთილ განწყობილებაში იმყოფებოდა, მაგრამ მას შემდეგ, რაც მას არღუნის წინააღმდეგ შეთქმულება შეუტყვეს და 1289 წლის 17 იანვარს სიკვდილით დასაჯეს, დიმიტრის ბედიც გადაწყდა: მონღოლური წესის თანახმად სიკვდილით

ისჯებოდა არა მხოლოდ პირადად ბრალდებული, არამედ მისი ოჯახის ყველა წევრი, ნათესავი და ახლობელ-მეგობარი. და აი, დიმიტრიც ურდოში დაიბარეს. დიმიტრიმ გაითვალისწინა ყველა ის შედეგი, რაც მის წაუსვლელობას მოჰყვებოდა და წასვლა დააპირა. წინასწარ მოიწვია დიდი დარბაზი, რათა ეცნობებინა ურდოში წასვლის გადაწყვეტილების მიზანშეწონილობა. წყაროს დაუცავს მეფის სიტყვა, რომელიც მას დარბაზში წარმოუთქვამს: თუ მთიულეთში დავიმალეები, თავს კი გადავირჩენ, მაგრამ მაშინ მტერი უდანაშაულო ხალხზე იყრის ჯავრსო, თუ წავედი, ვიცი მომკლავენ, სამაგიეროდ “ვგონებ რომე ქვეყანა უვნებელი დარჩესო”. დარბაზის წევრებს მეფისათვის აფხაზეთში (დასავლეთ საქართველოში) გადასვლა და იქ თავის შეფარება ურჩევიათ, მაგრამ მეფე მტკიცე გადაწყვეტილებიდან ვერ გადაუყვანიათ. მეფე გამგზავრებულა ურდოში მთავრებისა და კათალკოს აბრამის თანხლებით, თან შვილი - პატარა დავითიც წაუყვანია და მრავალი საჩუქარიც წაუღია, რათა ყენი თავის ერთგულებაში დაერწმუნებინა. ყენის რეზიდენციას მიახლოებიან თუ არა, დიმიტრი დაუპატიმრებიათ და ქონება ჩამოურთმევიათ. ურდოში მიყვანის შემდეგ კი მას მთელი პირადი ქონება თვითონვე ააწერინეს და თბილისში საგანგებოდ გამოგზავნილი მოხელის მეშვეობით ყველაფერი წაართვეს. ამგვარი წინასწარი კონფისკაცია მონღოლური წესით დამნაშავის სიკვდილით დასჯას მოასწავებდა და ასეც მოხდა. დიმიტრის გასამართლების შემდეგ თავი მოჰკვეთეს მოვაკანში მდ. მტკვრის პირას, 1289 წლის 12 მარტს, შაბათ დღეს, დილის 10 საათზე^[10]. ასეთი თავგანწირვის გამო მას “თავდადებული” უწოდა.

როგორც ქართული წყარო მოგვითხრობს, არღუნ ყენს დიმიტრის სიკვდილი მთლად გადაწყვეტილი არ ჰქონია, რადგან საქართველოში სამაგიერო სამეფო კანდიდატი არ ეგულებოდა. მაშინ ხუტლუ ბუღას, სადუნის შვილს, რომელიც, როგორც ვთქვით, მეფეზე ნაწყენი იყო, ყენი დაუიმედებია: “ნუ იურვი მაგას”, მე მოგიყვან გასამეფებლად აფხაზეთა მეფის შვილს ვახტანგს, ამით კიდევაც ორივე სამეფო მბრძანებასა შენსა მორჩილებდესო”. ამის შემდეგ ყენი უყოყმანოდ დამდგარა დიმიტრის დასჯის გადაწყვეტილებაზე^[11]. ასე ადვილად შეეძლო მონღოლებით განდიდებულ მთავარს შური ეძია არასასურველ “პატრონზე”, თუნდაც ეს პატრონი “ღვთისგან მირონცხებული” ყოფილიყო.

ურდოში დიმიტრის დასჯის შემდეგ ხუტლუ ბუღამ დავალება შეასრულა: მან გასამეფებლად დასავლეთ საქართველოდან გადმოიყვანა ნარინ დავითის შვილი ვახტანგი. დიდებულებმა ვახტანგის ერთგულებაზე ფიცი დადეს. მათ ვახტანგის გამეფება დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების საშუალებად მიუჩნევიათ. ვახტანგი დასამტკიცებლად ურდოში გაამგზავრეს. ყენმა მას “ყოველი საქართველო” დაუმტკიცა (ე. ი. ამიერი და იმიერი ერთად), ხოლო თავისი და ოლჯათ ცოლად გამოატანა. საქართველოს საზღვრები ამ დროსაც იგივე რჩებოდა. როგორც დიმიტრის დროს, თუმცა თანამედროვეთა შეგნებაში საქართველოს საზღვრები ისევ ძველი, ისევ “ნიკოფსიით დარუბანდამდე” წარმოიდგინებოდა.

ვახტანგის მეშვეობით ხუტლუ ბუღამ მამის თანამდებობა-ათაბაგობა ადვილად დაიბრუნა. ამრიგად, ის ვახტანგის კარზე სადუნით ორი თანამდებობის მქონე და მონღოლებისაგან ნდობამოპოვებული ძველებურადვე “სამეფოს გამგებელინ გახდა^[12]. ვახტანგს დიდხანს არ უმეფია, იგი მოულადნელად გარდაიცვალა 1292 წელს. დასავლეთ საქართველოში ნარინ დავითის (VI) გარდაცვალების (1293 წ.) შემდეგ გამეფდა მისი უფროსი შვილი კონსტანტინე. მას მომდევნო ძმა მიქაელი აუჯანყდა, რომელიც რაჭისა და არაგვთა თემებს

დაეპატრონა. ამიერიდან დასავლეთ საქართველოში ძმებს შორის არეულობა დაიწყო და “იმლებოდა სამეფო”^[13]. ვახტანგის გარდაცვალების შემდეგ ახალმა ყაენმა ქელათუმ^[14] აღმოსავლეთ საქართველოს მეფედ მეფე დიმიტრის ძე (დავით VIII) დაამტკიცა.

^[1] ჟამთააღმწერელი, ქ. ცხ., II, გვ. 272.

^[2] სადღუნ მანკაბერდელის აღზევების გზა ტიპიური მაგალითია მონღოლთა წყალობით წარმოშობილი მსხვილი მემამულისა.

^[3] ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, 1966, გვ. 209-211. დიმიტრის მეფობის აღმწერ წყაროში დიმიტრის სამფლობელო კვლავინდებურად წარმოდგენილია “ყოველი სამეფო” (ნიკოფსიიდან დარუბანდამდე), ჟამთააღმწერელი, ქ. ცხ., II, გვ. 270. რეალობას დაშორებული ეს განმარტება საქართველოს ერთიანობის ჯერ კიდევ წარუშლელი შეგნების გამოხატულებაა და სხვა არაფერი.

^[4] ჟამთააღმწერელი, ქ. ცხ., II, გვ. 272. დიმიტრის სახლობის შესახებ წყაროების მიხედვით შემდეგი ვიცით: მისი პირველი ცოლი ტრაპიზონის კეისრის ასული ყოფილა, რომლისგანაც ოთხი ვაჟი (დავითი, ვახტანგი, მანუელი, ლაშა) და ერთი ქალი (რუსუდანი) ჰყოლია. მეორე ცოლის, მონღოლი სოლღარისაგან შესძენია ორი ვაჟი (ბაადურ, იადგარ) და ქალი (ჯიგდახათუნი); მესამე ცოლი ბექა ჯაყელის ასული ნათელა იყო, რომლისგანაც ერთი ვაჟი, გიორგი ჰყავდა (შემდგომში “ბრწყინვალე”). იქვე, გვ. 274, 285, 286.

^[5] ჟამთააღმწერელი, ქ. ცხ., II, გვ. 280-281; ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, 1941, გვ. 105; 1966, გვ. 217, 371.

^[6] ჟამთააღმწერელი, ქ. ცხ., II, გვ. 280-281; რამიდ ად-დინი, დასახ ნაშრ., III, გვ. 96-97; ივ. ჯავახიშვილი, დასახ ნაშრ., III, 1941, გვ. 105.

^[7] ქ. ცხ., II, გვ. 286.

^[8] ჟამთააღმწერელი, ქ. ცხ., II, გვ. 281.

^[9] იქვე, გვ. 285. ავაგის სახლი (ე. ი. ყმა-მამული) მანამდე მონღოლი მოხელის განკარგულებაში იყო.

^[10] დიმიტრის გვამს მონღოლები “მრავალი დღე” დარაჯობდნენ, რათა ქართველებს არ მოეპარათ. კათალიკოს-პატრიარქს აბრამს და მოსე მღვდელს მოუსყიდათ მცველები და მეფის გვამი ჩუმად გამოუპარებიათ. ასევე მალულად წამოუღიათ ის საქართველოში თბილისის ვაჭრებს, რომლებიც იქ თევზის წამოსადებად იყვნენ მისულნი. დიმიტრი დაასაფლავეს მეფეთა სამკვალეში, მცხეთაში (ქ. ცხ., II, გვ. 292).

^[11] ქართველ თვითმხილველ მეისტორიეს დიმიტრი II-ის თავგადასავალი, როგორც ჩანს, მაშინვე აღუწერია დაწვრილებით. ეს აღწერილობა დაწვრილებით შეუტანია ჟამთააღმწერელს თავის საისტორიო თხზულებაში (იხ. ქ. ცხ., II, გვ. 287-292).

^[12] ჟამთააღმწერელი, ქ. ცხ., II, გვ. 293.

^[13] ჟამთააღმწერელი, ქ. ცხ., II, გვ. 294, 295.

^[14] კეთრით დაავადებული არღუნი ნოინებმა 1291 წ. 10 მარტს მოკლეს. იმავე წლის 23 ივნისს ყაენობა მიიღო არღუნის ძმამ ქელათუმ.

§ 9. მონღოლთა წინააღმდეგ აჯანყება ქართლში XIII - XIV სს-თა მიჯნაზე

1295 წ., დიდი ბრძოლის შემდეგ, ილხანთა ტახტზე ყაზან ყაენი ავიდა. ყაზანსა და დავით VIII-ს შორის უნდობლობა ჩამოვარდა. საყაენო ტახტისათვის

ამტყდარ ბრძოლაში დავით მეფეს ყაზანის მიერ მოკლული ბაიდუ ყაენის მხარე ეჭირა^[41]. გაწყენებულმა ყაზანმა 1297 წლის ნოემბერში დავითი ურდოში დაიბარა. საქართველოს თავკაცებმა მეფეს წასვლა ურჩიეს, რადგან კარგად იცოდნენ წაუსვლელობას რა შედეგიც მოჰყვებოდა. დავითმა ყაენთან წასვლა ვერ გაბედა და თავისი მომხრეებითურთ მთიულეთს შეეხიზნა. მან გაამაგრა ჟინვანი, მშეკრბა სიბა და მცველნი დაუდგინან, თვითონ მოდიმნახეს ციხეში შევიდა. პოზიციების გამაგრების მიზნით მეფემ ჩრდ. ურდოს მიმართა და შეპირდა ჩრდილოეთის გზის მიცემას ილხანთა წინააღმდეგ. ამგვარად, აჯანყებული მეფე ილხანთა ყაენისათვის მრავალმხრივ საშიში გახდა. ყაზანმა მეფის დამორჩილება, მისი ურდოში მიტყუება ვერ შეძლო. ყაენი ხან მოლაპარაკებით ცდილობდა მეფესთან შერიგებას, ხან მეფობის წართმევით ემუქრებოდა მას (და ტახტზე მის მაგიერ ხან ერთს ხან მეორეს სვამდა ან მის მომხრე ფეოდალებს გადაიბირებდა ხოლმე). ამ ხნის განმავლობაში მონღოლთა დამსჯელმა რაზმმა მოაოხრა საქართველოს კუთხეები, განსაკუთრებით კი ის ადგილები, სადაც მეფე იმალებოდა.

ჟამთააღმწერელს დაწვრილებითი ცნობები მოაქვს აჯამყების მსვლელობასა და მის შედეგებზე. ურდოდან მონღოლთა უამრავი ლაშქარი მოსულა, რომელთაც მოურბევით სომხითი, ქართლი, თრიალეთი, ერწო, დაბანაკებულან მუხრანში და დაუკავებიათ იგი თიანეთამდე. ამ ვრცელი ტერიტორიიდან ისინი მარბიელი ლაშქრით საქართველოს მარცვა-გაპარტახებას შედგომიან. ასეთი რბევა-თარეში ყოველ შემოდგომა-გაზაფხულს მეორდებოდა. მართალია, დავით VIII დროდადრო მონღოლებს მარცხსაც აყენებდა (მაგ., ცხავატში ხუთასი მონღოლი გაწყვიტეს), მაგრამ მონღოლების მრავალრიცხოვან ჯართან მაინც ვერაფერს აწყობდა. საქმეს შინაური ღალატიც ართულებდა (ერისთავმა შალვა ქვენიფნეველმა არაგვის ძნელ გზებზე მტრის წინამძღოლობა იკისრა) და ისიც, რომ მონღოლთა ლაშქარში ქართველთა ჯარიც იბრძოდა (შანშე მხარგრძელისა და მესხთა ლაშქარი) და გორში მდგომი ოსებიც.

წყაროს აღნიშნული აქვს, რომ მოოხრდა “უბოროტესად ქართლი”. დიდი ბრძოლები მოხდა ხადას ციხე ციკარესთან, რომელშიც დავით მეფე იყო გამაგრებული (აქ უმთავრესად მთიელები და ხეველები იბრძოდნენ). მონღოლები დამარცხდნენ და ურდოში გაბრუნდნენ, მაგრამ გაბოროტებულებმა წასვლისას მთლიანად მოაოხრეს ქართლი. მომავალ გაზაფხულზე კვლავ მოვიდა დამსჯელი ნოინი “სპათა უძლიერესითა”, რომელსაც განზრახული ჰქონდა ისევ მთიულეთში შესვლა. მონღოლთა ლაშქარი ამჯერად, მეფესთან დაზავების გამო, შინ გაბრუნდა, მაგრამ ახლაც წასვლისას “კუალად მოაოხრეს” ქართლი “თვინიერ მთიულეთისა”.

მონღოლები ცდილობდნენ დავითი დაეჭირათ ან დაეთანხმებინათ ზავზე იმ პირობით, რომ ყაენთან გამოცხადებულიყო. დავითის დამორჩილებით ისინი ბოლოს მოუღებდნენ ოქროს ურდოს იმ მოკავშირეს, რომელსაც ყოველთვის შეეძლო ჩრდილოეთის გზებით შემოეშვა ილხანთა მოწინააღმდეგენი. მონღოლი ნოინი ხუტლუბულა (იგივე მემირი ხუტლუშან, რაშიდ ად-დინის ცნობით) დაზავების მისაღწევად ზოგჯერ მშვიდობიანად შემოდიოდა საქართველოში^[42]. ამ დროსაც მათი სადგომი ჩვეულებრივ მუხრანი იყო. დავითის დამორჩილება მონღოლებმა ვერ შეძლეს. აჯანყების ხანგრძლივობა და მასში მოსახლეობის დიდი ნაწილის მონაწილეობა, უეჭველია, მეტყველებს მოლოლთა ბატონობის წინააღმდეგ ხალხის დიდ უკმაყოფილებას. ხალხი მზად იყო თავიდან მოეცილებინა საძულველი მტრის ბატონობა. ნიშანდობლივია ამ მხრივ მონღოლთა კარის ისტორიკოსის რაშიდ ად-დინის ცნობები, რომელიც გარკვეულად ავსებს ქართულ

წყაროს. ავტორის თქმით, აჯანყების გახანგრძლივების მიზეზი იყო ყაზან ყაენის პირველი ემირის ნავრუზის მიერ ამიერკავკასიის ხალხების, მეტადრე ქრისტიანების შევიწროება. იგი აღნიშნავს აგრეთვე ქართველებთან დაზავების სიძნელეს^[3]. ნაშრომის სხვა ადგილას ისტორიკოსი ამბობს: “ქართველები არ ცნობენ ყაზან ყაენის ხელისუფლებასო”^[4].

არ არის ძნელი წარმოვიდგინოთ, თუ რა შედეგი უნდა მოჰყოლოდა მონღოლთა ამ თითქმის 12-წლიან გამუდმებულ თარეშს და მათი ლაშქრის ხანგრძლივ დგომას. აღმოსავლეთ საქართველოში ფაქტიურად უკვე აღარ არსებობდა ცენტრალური ხელისუფლება, ქვეყანა პოლიტიკურად დაიქსაქსა (ზოგჯერ ერთდროულად ორი-სამი მეფე იყო). იმატა სახელმწიფოებრივობის მოშლით გათამამებული იმიერკავკასიელი ტომების ძალადობამ. მონღოლთა დამსჯელი ექსპედიციები ქვემო ქართლის, ჯავახეთისა და შიდა ქართლის გარდა, სისტემატურად არბევდნენ არაგვის ხეობას, მთათუშეთს, ერწოს; შეწყდა ხვანთესვა, შემცირდა ნათესები, მოიშალა მეურნეობა. თვითმხილველი ისტორიკოსი რბევა-აოხრების ჯერ კიდევ ხუთი წლისთავზე წერს: “ამა შფოთთა შინა იყო ქვეყანა ქართლისა. არა იყო მათ ჟამთა შინა თესვა და არცა შენება ყოვლადვე”. ამას, ბუნებრივია, შიმშილობა მოჰყვა, რომელიც თანდათან გაძლიერდა: “იქმნა პურის მოკლება, რამეთუ ყოვლად არა იპოვებოდა სასყიდლად, არცა დიდითა ფასითა, ესოდენ განძვინდა შიმშილი რომელ მძორსა არაწმიდასა ურიდად ჭამდეს. სავსე იყვნეს უბანნი და ფოლორცნი, გზანი, მინდორნი, და ქალაქნი და სოფელნი მკუდრებითა”^[5]. დამშეული ხალხი ქართლიდან გარბოდა და სამცხეს აფარებდა თავს, რომელიც იმ დროს მონღოლთა თარეშისაგან არ დაზიანებულა, სადაც იპოვებოდა “მპური სასყიდლად”^[6].

მიუხედავად იმ დიდი ზარალისა, რომელიც აჯანყებას მოჰყვა, მტრის გაუმარჯვებლობაც მის მნიშვნელოვან სისუსტეს ადასტურებდა. ეს კი ქართველობას მომავლის რწმენას უნერგავდა მონღოლების გასადევნად.

რაკი ყაზან ყაენმა დავითი ვერც დაიჭირა და ვერც დაიმორჩილა, მის დამარცხებას, როგორც ვთქვით, სხვა გზით შეეცადა. მან მაგიერ მეფეებად მისი ძმები დასვა: ჯერ 1299 წელს მცირეწლოვან გიორგი, ხოლო 1302 წლიდან ვახტანგი. ვახტანგის განკარგულებაში აღმოსავლეთ საქართველოს მცირე ნაწილი აღმოჩნდა: თბილისი, ქვემო ქართლი, დმანისი და სამშვილდე. ქართლის მთიანეთი აჯანყებულებს ემორჩილებოდა. ყაზან ყაენს ის აწუხებდა, რომ უმეფო ქვეყანაში შორეული ლაშქრობებისათვის ჯარის გამოყვანა ვერ ხერხდებოდა. ახლა კი ვახტანგის მეთაურობით საქართველოს ჯარი მონღოლთა ნაწილებში კვლავინდებურად იდგა და ვახტანგიც იძულებული იყო სამეფო მართვა-გამგეობას ჩამოშორებოდა.

ვახტანგ III თავისი ჯარით - “მისნი სპანით”, სამცხისა და სხვა მთავრების ჯარი ეგვიპტეზე სალაშქროდ გაუწვევიათ. ბრძოლაში “გაწყდა ურიცხვიო”, მოგვითხრობს წყარო, 1300 წელს დამასკოსთან კი “დახოცნეს ურიცხვნი თათარნი და ქართველნი”. 1306 წელს გილანთან ლაშქრობაში მონაწილეობდნენ ვახტანგ III, ბექა (სამცხის მთავარი), “ოვსნი გორს მსხდომნი”, ჯავახიშვილი, გამრეკელი თავთავიანთი ჯარებით, ქართველთა ლაშქარი ისე დაზარალებულა, რომ ათისაგან ძლივს ორი გადარჩა ცოცხალი, ზოგიერთი გვარი და ოჯახი სულ ამოწყდაო^[7].

ვახტანგ III გარდაიცვალა 1308 წელს, ხოლო დავით VIII - 1311 წელს. ოლჯაით ყაენმა საქართველოს მეფედ მცირეწლოვან გიორგი დიმიტრის ძე დაამტკიცა.

ამ შფოთიანსა და დაცემულობის პერიოდში, როცა აღმ. საქართველოს ბარსა და მთიანეთში მონღოლთა დამსჯელი ექსპედიციები დათარეშობდნენ, ხოლო ცენტრალური ხელისუფლება თითქმის აღარც მოქმედებდა, გააქტიურდნენ ჩრდილოეთ კავკასიელი.

1292 - 1293 წლებში ოსებს ფარეჯანი მეთაურობდა^[8], მათ ქ. გორი სადგურად გაიჩინეს. ქართლის მოსახლეობა გორის მმართველის სურამელის (ქართლის ერისთავი და მსახურთუხუცესი) ხელმძღვანელობით შეებრძოლა ოს ფეოდალებს და მოინდომა მათი გამოძევება გორიდან, მაგრამ უშედეგოდ^[9].

შუაგულ ქართლის, გორისა და მიმდებარე ტერიტორიის ოსთაგან დაკავება დიდ საფრთხეში აგებდა ქართველი ფეოდალის მიწისმფლობელობას. მძიმე შედეგს ქმნიდა უეჭველად ის ფაქტი, რომ ეროვნული ხელისუფლების დასუსტების პირობებში ოსთა მოძრაობა, რაც ნორმალურ პირობებში შეიძლება საზიანოც არ ყოფილიყო, ვერ იყო რეგლამენტირებული ადგილობრივი ინტერესების გათვალისწინებით. პირიქით, ჩამოსული ოსები დამპყრობელი მონღოლების მხარდაჭერით სარგებლობდნენ და მათ მსახურ-მოხარაჯებადაც ითვლებოდნენ. ამრიგად, მათი მოქმედება საქართველოში (მიწებისათვის ბრძოლა) პოლიტიკურად შეუზღუდველი და უმაღლესად სანქცირებულიც კი იყო. სწორედ ასეთ ვითარებაში მოსულებთან დამხდურთა ბრძოლას მწვავე და მასობრივი ხასიათი ჰქონდა: თვითმხილველი ისტორიკოსიც კარგად ამჩნევდა, რომ იბრძოდა “ყოველი ქართველი” და “იყო ჭირი დიდი მკვიდრთა ქართლისათა”.

გორის ციხეში შეხიზნულ ოსებს მაშველად მუხრანში მდგომი მონღოლები მოუწვევიათ: “ვითარ მისჭირდა ოვსთა, ციხიდალმან გარდმოუშვეს საბლითა კაცი და წარავლინეს მუხრანს მდგომთა თათართა თანა, რათა შეეწივნენ”, მონღოლებიც მათ მოხმარებიან და ქართველებთან ზავიც დაუდებინებიათ. ასე შეუნარჩუნეს მონღოლებმა გორი ოსებს.

ამრიგად, ქართველებმა გორი ვერ დაიბრუნეს, სამაგიეროდ, როგორც ჟამთააღმწერელი მოგვითხრობს, “მიერთაგან შეიქმდა მტრობა შორის ქართველთა და ოვსთა”^[10].

ამავე პერიოდში, დავით VIII-ის აჯანყების ჟამს, როცა მთიულეთი და ქართლი მონღოლთაგან რბევა-თარეშით იყო აკლებული და მეფის ურჩ ფეოდალებსაც თავი წამოეყოთ, ოსმა ფეოდალებმა ბაყათარის მეთაურობით ხელი მიჰყვეს შიდა ქართლის, თრიალეთის შევიწროებას; ქართველ აზნაურობას მამაპაპეული მამულებიდან აძევებდნენ, სამაგიეროდ თვითონ ჯდებოდნენ ფეოდალებად. ამჯერადაც დასუსტებული ბარი წინააღმდეგობის უნარმოკლებული აღმოჩნდა^[11].

რაც დრო გადიოდა კიდევ უფრო მოხერხებულად სარგებლობდა შინააშლილობით ოსთა მთავარი: “ოტებული რა ცნა დავით, უმძვინვარესად აოხრებდა ბაყათარ ქართლსა და მეფე დავით ვერ წინაღუდგებოდა”... “ბაყათარ აოხრებდა ქვეყანათა და ხოცდა კაცთა”. საფრთხე მეტად სერიოზული შეიქნა, რადგან ოსი ფეოდალები არა მხოლოდ აფართოებდნენ მისაკუთრებულ მიწა-წყალს, ისინი ძლიერი სამხედრო თავდაცვითაც ცდილობდნენ უზრუნველყოთ თავიანთი მემკვიდრეობა ამ მიწებზე. როგორც ვნახეთ, მათ გორის ციხე დაიკავეს

და მტკიცედ ეპყრათ. ნიშანდობლივია, რომ შემდეგში უკვე იხსენებიათ როგორც “ოვსნი გორს მსხდომნი”^[12]. ამჯერად კი ბაყათარს კახას ძისტვის ძამის ციხე წაურთმევია. ციხის უკან დასაბრუნებლად ბაყათარს სამცხის მთავარი ბექა შებრძოლებია. ბექასაგან თავის გამოდება აქ გასაგებია, რადგან ძამის ციხის შემდეგ ოსებს ადვილად შეეძლოთ სამცხეში გადასულიყვნენ. ბექამ ოსებს ციხე ვერ დაატოვებინა და, რაკი ოსებმა მას “აღუთქვეს არა წყენა” (სამცხის დ ბ. ლ.), ისიც დათანხმდა მათგან შემოთავაზებულ ზავს^[13].

ასე უშედეგოდ მთავრდებოდა ოს ფეოდალებთან ბრძოლა. მარცხს, ამჯერად, როგორც ვთქვით, არაერთი მიზეზი აპირობებდა.

[1] ბაიდუ ყაენად იჯდა 1295წ. 26 მარტიდან 1295 წ. 4 ოქტომბრამდე.

[2] ქართველთა წარმომადგენლობას ასეთ სახიფათო მოლაპარაკებებში ღირსეულად ასრულებდნენ: საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქი აბრამი, ივანე ბურსელი და ყადი თბილელი. ბოლოს ამ საქმეს შეეწირა კიდეც ივანე ბურსელი, რომელიც ერთ-ერთი ელჩობის დროს მონღოლებმა შეიპყრეს და მოკლეს.

[3] Рашид-ад-дшн, Сборник летописей, III, 1946, с. 178, 179.

[4] იქვე, გვ. 271.

[5] ჟამთააღმწერელი, ქ. ცხ., II, გვ. 309-310.

[6] იქვე, გვ. 210.

[7] ჟამთააღმწერელი, ქ. ცხ., II, გვ. 315-318.

[8] როგორც უკვე შევეხეთ, ძმები ფარეჯან და ბაყათარ ჯერ კიდეც XIII ს. 70-იან წლებში მცირეწლოვანნი მოჰყვნენ თავიანთ ქვრივ დედას, რომელიც მაშინ ქართლში მოსულ ოსთა დიდ ჯგუფს მეთაურობდა.

[9] ქ. გორი ადმინისტრაციულად ქართლის საერისთავოში შედიოდა, ხოლო როგორც სავაჭრო ქალაქი ექვემდებარებოდა მსახურთუხუცესის უწყებას. ამდენად, სურამელების სისტემატური ბრძოლა XIII-XIV სს-ში ოსების წინააღმდეგ ქართლში გამოწვეული იყო მათი სახელმწიფოებრივ-თანამდებობრივი მოვალეობითაც.

[10] ქ. ცხ., II, გვ. 296. ქ. გორი ოსების ხელში დარჩა მონღოლების ბატონობის მთელ პერიოდში გიორგი ბრწყინვალემდე.

[11] იქვე, გვ. 316.

[12] იქვე, გვ. 316-317.

[13] იქვე, გვ. 317.

§ 10. მონღოლთა ბატონობის ეკონომიკური შედეგები

ქვეყნის დამარღვეველი ფაქტორები განსახილველ პერიოდში (მეორე აღწერიდან) კიდეც უფრო ღრმად მოქმედებდნენ. მონღოლთა გამუდმებულ ლაშქრობებში საქართველოს მოსახლეობის სავალდებულო მონაწილეობა, ურდოდან მოვლინებული დამსჯელი ექსპედიციების მიერ საქართველოს ტერიტორიის დალაშქვრა-რბევა, იმიერკავკასიელთა ბარში ჩამოსხდომა, ყოველივე ეს ცალკეულად და ერთად ძირს უთხრიდა ქვეყნის ისედაც შერყეულ სამეურნეო-ეკონომიკურ ცხოვრებას.

ამ მხრივ საინტერესოა ქვემო ქართლში ქობერის (ქობაირის) ეკლესიის 1292 და 1295 წლების წარწერები, სადაც დახასიათებულია ეს დრო, როგორც “დიდი იწროებისა” და “სახმართა ნაკლოვანების” ჟამი^[1].

ეკონომიკური მდგომარეობის გამწვავებას ბევრი რამ მოწმობდა. ეკლესია-მონასტრებისათვის შეწირული მამულების უკუგამოწირვა, რომელიც, როგორც ვიცით, დავით ლაშას დროს დაიწყო, ახლა უფრო გაძლიერებულია. მეფე დიმიტრის მეფობაში, მიუთითებს ჟამთააღმწერელი, “მთავართა იწყეს ხელის შეხებად საყდართა და მონასტერთა და იწყეს მიტაცებად სოფელთა და აგარაკთა, უმეტეს მესხთა საყდარსა ზედა დიდებულსა აწყურისასა”^[2]. ამკარად ჩანდა, რომ ეკლესიას მატერიალური გაჭირვება ახლაც ნაკლებად ეტყობოდა. პირიქით, ამ საერთო სიღარიბის ჟამს, სიმდიდრით განებივრებულ მამებს მომხვეჭელობის მადა კიდევ უფრო გაძლიერებიათ. იმდროინდელი ისტორიკოსი, რომელიც საერთოდ საეკლესიო წრეებისადმი დიდი სიმპატიით არის გამსჭვალული (თვითონაც სასულიერო პირია), სრულიად მოურიდებლად ამხელს: “იყო მღვდელმთავარი და მღვდელი ლალ-ამპარტავან, ანგარ-ბოროტისმყოფელ, უწესო...”^[3]. გასაკვირი სრულიად არ არის, რომ ასეთ ვითარებაში ეკლესიის მორალური გავლენა ხალხში კიდევ უფრო დაცემულიყო და დაეცა კიდევ. ამას, უპირველეს ყოვლისა, ის ფაქტიც მოწმობს, რომ ქართლის კათალიკოს-პატრიარქი ნიკოლოზი იძულებული გამხდარა გადამდგარიყო საპატრიარქო ტახტიდან^[4].

ქვეყნის სამეურნეო განვითარების შეფერხებამ ბუნებრივად გამოიწვია ვაჭრობა-აღებ-მიცემობის დაცემა. ფეოდალური ქალაქები სოფლებად იქცნენ. ზოგი ქალაქი მონღოლებმა დაანგრეს. მაგალითად, როგორც უკვე გვქონდა აღნიშნული, ქ. რუსთავი, რომელიც ორი დიდი სავაჭრო გზით უკავშირდებოდა გარე სამყაროს, მონღოლებმა XIII ს. 60-იან წლებში მიწასთან გაასწორეს და ამის შემდეგ ქალაქად აღარ აღდგენილა. ასევე მოუვიდა უფლისციხეს, ხორნაბუჯს, ხუნანს.

მოლოლთა ბატონობის ამ პერიოდში დიდი დაზიანება განიცადა თბილისმა. არქეოლოგიურმა გათხრებმა დაადასტურეს, რომ ქალაქის სამხრეთ-აღმოსავლეთით (სამასი არაგველის ბაღთან) მჭიდროდ დასახლებული ხელოსან-მეთუნეთა დიდი კვარტალები არსებულა, ეს მხარე მთლიანად დაცლილა XIII ს. მეორე ნახევარში^[5].

ბარდავ-თბილისის დიდ გზაზე მდებარე აყვავებული ქალაქები, როგორც იყო განძა, შამქორი, ხუნანი, თანდათან დაკნინდნენ, ადგილობრივი მოსახლეობა გადაიხვეწა. ეს გზა მონღოლთა ურდოებმა საქართველოსაკენ მთავარ სამომრავო მარშრუტად აქციეს. ურდო კი, როგორც ვიცით, რანში იდგა ბარდავ-ყარაბაღ-მულანის ველებზე.

მონღოლებმა დაიკავეს ბაღდადისაკენ მიმავალი გზა, რომელიც ბარდავზე გადიოდა. ამ გზიდან ახლა დამპყრობელთა დამსჯელი ლაშქარი უფრო ევლინებოდა საქართველოს, ვიდრე “მოზაღდადე” ვაჭრების გრძელი ქარავნები^[6].

ირანის, შუა აზიის, სახალიფოს ქვეყნებთან საქართველოს ტრადიციული ვაჭრობა ჰქონდა გაჩაღებული. ახლა კი მონღოლებმა მიწასთან გაასწორეს აბასიდთა სახალიფოს დედაქალაქი ბაღდადი (1258 წ.), დაანგრეს ქალაქები: ნიშაბური, ყაზვინი...

მონღოლებამდე მოქმედებაში იყო ბიზანტიისაკენ მიმავალი გზა: თბილისი-დმანისი-ანისი-კარნუქალაქი (ერზრუმი) და “აფხაზეთიდან” (დას. საქართველოდან) ჯავახეთ-მესხეთზე გავლით. აქედან მოედინებოდა ბიზანტიისა

და დასავლეთ ევროპის (იტალიის) ნაწარმი, ამ გზის გაყოლებაზე ყვაოდნენ ქალაქები: არტაანი, არტანუჯი. ამ გზებსა და მის მიმდგომ ტერიტორიებზე ახლა მონღოლთა ურდოები მომთაბარეობდნენ. ამ გზებზე გამოივლიდნენ სამხრეთში მომთაბარე ჩრდილოეთელი ნოინები თუ ბატონიშვილები, რომლებიც ჩრდილოეთში ბრუნდებოდნენ, ხოლო საყაენოებს შორის ამტყდარ ბრძოლებში საქართველოს ეს ტერიტორიები ხომ ხშირად ბრძოლის ველსაც წარმოადგენდ. ამ გზების მახლობლად, როგორც უკვე ვიცით, ურდოთა მუდმივი სადგომებიც იყო.

მას შემდეგ, რაც ჩრდილოეთის ურდომ ევროპასთან დამაკავშირებელი ამ გზების ხელში ჩაგდება განიზრახა, სამხრეთის ურდომ სულ ჩაკეტა ისინი და გზა გადაიტანა შორს, სამხრეთში, თავრიზზე გავლით^[7]. ამასთანავე, საქართველოს ყმადნაფიცი ხლათის სასულთანოს მოსპობამ (ვანის ნაპირას), რომელზეც გადიოდა სავაჭრო გზა (ირანიდან თავრიზზე გავლით დას. ევროპისაკენ), გარკვეულად იმოქმედა საქართველოს სავაჭრო ეკონომიკაზე.

ამ გარემოებამ დასცა და დააკნინა საქართველოს ქალაქები. ქალაქების გადატაკებას მოწმობდა ფულის რაოდენობის საგრძნობლად შემცირება, რაც, თავის მხრივ, ქვეყნის გაღარიბების საერთო ნიშანია. ამასთან, იმის შედეგიც, რომ მონღოლებმა მოშალეს არაერთი ისეთი საფეოდალო, რომელიც მჭიდროდ იყო დაკავშირებული ქალაქებთან^[8].

ქალაქებში გლახაკთა ბრბოებმა იმატა, ხოლო სახელმწიფო სალარომ ფულის სიმცირის გამო, უნდა ვიფიქროთ, უკვე შეწყვიტა მათთვის წინათ დაწესებული ნაათალის (სახელმწიფო შემოსავლის ერთი მეთედის) გაცემა. ამის მანიშნებლად შეიძლება მივიჩნიოთ ჟამთააღმწერლის თხზულებაში დაცული ერთი ფაქტი: დიმიტრი მეფეს თურმე ჩვეულება ჰქონია ღამით ქალაქის შემოვლა და გლახაკთა და დავრდომილთათვის ფულის დარიგება. რაკი ქალაქის გლეხკაცებმა მეფის ეს ჩვეულება იცოდნენ, დანიშნულ დროს ღამე ქუჩაში გამოდიდნენ მეფისაგან მოწყალების მისაღებად^[9]. ამრიგად, იმდროინდელ თბილისში გლეხკაცების ბედი კერძო მოწყალებაზე ყოფილა დამოკიდებული^[10].

ფულის შემცირება რომ მონღოლების ბატონობასთან დაკავშირებული ახალი მოვლენა იყო, ამას მოწმობს სავაჭრო ურთიერთობაში ამ დროს ძალზე გავრცელებული ის წესიც, როცა ფულის ეკვივალენტად იანგარიშებოდა სხვადასხვა უძრავ-მოდრავი საგნები^[11].

ქალაქებში ფულის ნაკლებობას ადასტურებს ის ფაქტებიც, რომლებიც ფულის გარედან შემოტანას მიუთითებს: “ზაღდადს ნაშოებით მიყიდიანო”, მხმლით ნაშოებით და სხვ. ფულის სიმცირეზე გავლენა იმასაც მოუხდენია, რომ მონღოლთა ხაზინაში ხარკისა და გადასახადების სახით ყოველწლიურად კვლავ დიდძალი ფული წასულა საქართველოდან^[12].

ქალაქების დაცემას ხელი შეუწყო ქალაქის ვაჭარ-ხელოსანთა უზომო ექსპლოატაციამ, რასაც ეს ფენა ხარკის ამკრეფთაგან, მონღოლ და თვით ადგილობრივ ქალაქის უმაღლესი წრეებისაგან განიცდიდა. ქალაქებიდან გარბოდნენ არა მხოლოდ დაბალი ფენები, არამედ საშუალო მოხელებიც (ქალაქის მამასახლისები). ამას კარგად გვისურათებს ყაენ აბუსაიდის ცნობილი წარწერა, რომელსაც ქვემოთ გავეცნობით.

XIII ს. 70-იანი წლებიდან კიდევ უფრო დამძიმდა გლეხობის მდგომარეობა. გლეხთა აყრა-გაქცევა კიდევ უფრო მასობრივი გახდა, გლეხი ვეღარ უძლებს ქართველი ფეოდალისა და მონღოლი ბასკაკის (საყაენო გადასახადების ამკრეფი სამმართველოს უფროსი) ძალმომრეობას, იგი ბოგანობა-ხიზნობას უფრო ახშირებს.

ყაზან ყაენს საქართველოდან ჩასული მონღოლი მოხელეები მოახსენებდნენ, რომ ხარკის ამკრეფნი საქართველოში დიდ უსამართლობას ჩადიან და საქართველო გაანადგურესო^[13].

XIII ს. 90-იანი წლების ერთ-ერთი საბუთიდან ჩანს, რომ ზოგ ქართველ ფეოდალს თავის სასარგებლოდ მიუთვისებია მონღოლური გამოსადები. ასეთი შემთხვევა დასტურდება “ულუფის” მიმართ^[14].

ამგვარად, მოშლილი მეურნეობა, დაცლილ-გადარიბებული ქალაქები, მოოხრებულ-გაუდაბურებული მხარეები და აყრილი გლეხობა, ნათლად ადასტურებენ საქართველოს ეკონომიკურ დაცემას.

მაგრამ ილხანთა სახელმწიფოში ასეთი ბედი ეწია არა მხოლოდ საქართველოს, არამედ ყველა სხვა დაპყრობილ ქვეყნებსაც^[15].

მინიმუმამდე იკლო დაპყრობილი ქვეყნების გადახდისუნარიანობამ. XIII ს. მიწურულს ილხანთა სახელმწიფო დიდი კრიზისის წინაშე აღმოჩნდა. საქმეს ართულებდა საყაენოს შიგნით ამტყდარი პოლიტიკური აშლილობანი, საყაენო თანდათან ირღვეოდა.

საყაენოს ტახტს ამ დროს განაგებდა მაჰმუდ ყაზანი (1295 - 1304 წწ.), ენერგიული და გამჭრიახი პიროვნება. მან დიდი ცვლილებები შეიტანა საყაენოს სოციალურ-პოლიტიკურ და სამხედრო წყობილებაში, ხოლო დედააზრი ამ ცვლილებისა იყო სახელმწიფო შემოსავლის რაც შეიძლება გაზრდა, საყაენოს პოლიტიკური დაშლის შეჩერება^[16].

მიღებულ ღონისძიებათა შინაარსი თვალსაჩინოდ მეტყველებს, თუ რაოდენ შორს იყო წასული საყაენოს რღვევა, რაოდენ გაჩანაგებული იყვნენ მისი ხელქვეითი ქვეყნები... სამეცნიერო ლიტერატურაში არაერთი მკვლევარი სამართლიანად შენიშნავს, რომ ყაზან ყაენის ეს ღონისძიებები ნაკარნახევი იყო მონღოლურ-მომთაბარულ საზოგადოებაზე ადგილობრივი, ე. ი. დაპყრობილი ხალხების მაღალი კულტურის (ფეოდალური წესწყობილების) გავლენით. დამახასიათებელი გეზი მონღოლთა მფლობელობის ამ მეორე, ახალი პერიოდისა იყო ბრძოლა ძველი, ირანული სახელმწიფოებრივი და სოციალური ტრადიციების აღდგენა-შეთვისებისათვის, დაახლოება ადგილობრივ ფეოდალურ წრეებთან. ამგვარად, ყაზან ყაენი თავისი ზოგადი პოლიტიკის მიხედვით არ ეკუთვნოდა მონღოლთა არისტოკრატის იმ უმრავლესობას, რომელნიც ძველი მონღოლური წესების - მომთაბარეობის, დაპყრობილი ქვეყნების ნგრევისა და მარცვის მომხრენი იყვნენ. მონღოლური ტრადიციების წინააღმდეგ გალაშქრება ყაზანმა, გარდა იმისა, რომ ამ თავის რეფორმითაც გამოხატა, მან ადგილობრივ მუსლიმანურ ფეოდალურ არისტოკრატას იმ მხრივაც დაუთმო, რომ თვითონ მაჰმადიანი გახდა და პირველმა გამოაცხადა ისლამი სახელმწიფო რელიგიად^[17]. ყაზანის აშკარად განსხვავებული სახელმწიფოებრივი გეზი არა მხოლოდ მის პრაქტიკულ მოღვაწეობაში, არამედ მის მიერ წარმოთქმულ სიტყვებშიც ჩანდა. მაგ., ის მიმართავდა მონღოლთა არისტოკრატას: უზომოდ არ გამარცვოთ და უსამართლოდ არ მოეპყრათ ქვეშევრდომთ, თორემ თვითონვე იზარალებთ, გადარიბებული გლეხი დაკისრებულ გადასახადებს რომ ვერ გადაიხდისო; არ აწამოთ მათი ცოლები და შვილები, ისინიც ჩვენისთანა ადამიანები არიანო და ა. შ. ასეთსავე “სამართლიანობას” მოუწოდებდა ყაზან ყაენის პოლიტიკის თანაავტორი და მისი ერთგული გამტარებელი დიდმოხელე რაშიდ ად-დინი (ცნობილი ისტორიკოსი)^[18].

ამგვარად, ხელისუფლება მოითხოვდა ექსპლუატაციის ისეთ ზომიერებას, რომ მას გლეხის გაქცევა და აჯანყება არ გამოეწვია. ხელისუფლებას სურდა აეღორძინებინა ძველი (ფეოდალური) საგადასახადო სისტემა, რომ ამ გზით ხელი შეწყობოდა სოფლის მეურნეობის აღმავლობას, ანუ სახელმწიფო შემოსავლის გადიდებას. ასეთი იყო ამ გარეგნულად კაცთმოყვარე სიტყვების ნამდვილი არსი.

პირველ რიგში ყაზანმა გლეხთა საკითხის მოგვარება სცადა, რათა ამ გზით მიეღწია შემოსავლის გადიდებისათვის. გლეხების მდგომარეობის გასაუმჯობესებლად და ბასკაკების ძალმომრეობის ასალაგმავად მან მრავალი ღონისძიება გაატარა; მთელი მისი სამფლობელოს მოსახლეობა და ქონება ხელახლა ააწერინა და მტკიცედ განსაზღვრა ხარაჯის (გადასახადების) ნიხრი, რათა ყველას თვითონვე სცოდნოდა რა უნდა გადაეხადა წელიწადში ორჯერ^[19]. ეს ნიხრები სპილენძის ფირფიტაზე ამოაჭრევინა და მოსახლეობაში დაარიგებინა, ზოგან კი, მაგალითად, საჯარო ადგილებზე - მეჩეთების, ეკლესიების კედლებსა და ბოდებზე ჩამოაკიდებინა; დააწესა ცემა და აგრეთვე იმათი სიკვდილით დასჯა, ვინც დაწესებულზე მეტს გადაახდევინებდა^[20].

იმისათვის, რომ ბოლო მოღებოდა მიწისმოქმედ გლეხთა დაუინტერესებლობას მეურნეობით, ხოლო ამ ნიადაგზე გაქცევასა და მიწების გაუკაცრიელებას, ყაზანმა დააწესა სახელმწიფო გადასახადებში ერთდროული შეღავათები იმათ მიმართ, ვინც ნაოხარ მიწას დაამუშავებდა ან კორდს გატეხდა. ყაზანმა გააუქმა გადასახადების გამოსყიდვის წესი და სამხედრო და სამოქალაქო მოხელეების ჩადგომა გლეხის ოჯახში. შეზღუდა საიამე სამსახური, შეამცირა გადასახადები ვაჭრებზე და ხელოსნებზე, ზოგან დროებით გააუქმა კიდევ-განამტკიცა ვერცხლის სამონეტო კურსი. შემოიღო ზომა-წონის და ფულის სისტემა მთელს იმპერიაში^[21].

1303 წელს ყაზანმა გამოსცა კანონი, რითაც გლეხებს ეკრძალებოდათ თვითნებური წასვლა მიწიდან, ხოლო ფეოდალებს მათი შეკედლება. ფეოდალ-მეპატრონეების სასარგებლოდ ყაენმა დააწესა გაქცეული გლეხის ძებნის 30-წლიანი ვადა: თუ ამ ხნის განმავლობაში პატრონი მონახავდა გაქცეულ გლეხს, უფლება ჰქონდა უკან მოეყვანა^[22]. ამ კანონმა განამტკიცა და პირველად ოფიციალურად დაადასტურა გლეხების (რაითების) მიმაგრება მიწაზე, ამავე დროს ფეოდალებს აეკრძალათ გლეხებს მოპყრობოდნენ როგორც მონას, მოეკლათ ის და ა.შ. ამ რეფორმასთან ერთად ყაზანის აგრარული პოლიტიკის ერთ-ერთი მთავარი ღონისძიება იყო დივნის (სახელმწიფოს) მიწების ფართოდ დარიგება მემკვიდრეობითი იკტის სახით მონღოლ სარდლებზე და მთლიან სამხედრო რაზმებზე (რაზმის თითოეული წევრი თავის წილ მიწას ღებულობდა ამ ფონდიდან)^[23]. იკტადარებმა მიწასთან ერთად მიიღეს მიწაზე მჯდომი გლეხებიც, საიდანაც ისინი რენტას ღებულობდნენ. იმ ვითარებაში, როცა სამხედრო ალაფმა და ხარკმა იკლო, ყაზანმა ამ ღონისძიებებით, ე. ი. მონღოლთა მასობრივი ფეოდალიზაციით მოახერხა მათი დაკმაყოფილება. ამით ყაზანმა ცენტრის როლის გაზრდასაც მიაღწია, რადგან ცენტრთან კავშირი ფეოდალის გამდიდრების წყაროდ იქცეოდა. მაგრამ ეს უკანასკნელი მიზანი ამ ღონისძიებამ, როგორც მონღოლთა ისტორია გვიჩვენებს, მეტად მოკლე დროით გაამართლა, პირიქით მონღოლთა იმპერიის დაშლა დააჩქარა^[24].

ყაზან ყაენმა დიდი ყურადღება მიაქცია ქალაქების ფიზიკურ აღდგენას, მათ კეთილმოწყობას, ვაჭრობა-აღებ-მიცემობის გაცხოველებას. მაგრამ ახალი მშენებლობანი მხოლოდ იმით ამოიწურებოდა, რომ იგი შეეხო სატახტო ქალაქებს,

რომლებიც ურდოთა ბანაკებს წარმოადგენდნენ სხვადასხვა დროს. ამ ქალაქების მშენებლობებმა სამაგიეროდ გააპარტახეს ახლომდებარე ოლქები. შემოსევის დროს აოხრებული ქალაქები ისევ დანგრეული დარჩა^[25]. ვაჭრობა-ხელსნობა, ასე თუ ისე, მხოლოდ იმ ქალაქებში ყვაოდა, რომლებიც მონღოლებს დაუნგრეველი გადაურჩათ. საერთოდ, ილხანთა სახელმწიფოში მეტ-ნაკლები სიძლიერით მოქმედებდნენ შემდეგი ქალაქები: თავრიზი, იეზდი, ისფაანი, შირაზი, არდებილი, ყაზვინი, ჰამადანი, ქაშანი, ურმია და სხვ^[26].

მონღოლთა ხანაში განსაკუთრებულ განვითარებას აღწევს სატრანზიტო (საქარავნო) ვაჭრობა, რომელსაც დაკისრებული ჰქონდა კავშირი დაემყარებინა დასავლეთთან. ამის გამო გაიზარდა მხოლოდ ის ქალაქები, რომლებიც მთავარ გზაზე მდებარეობდნენ. ასეთი ვაჭრობა დაკავშირებული არ იყო შინაგან სოფლის მეურნეობასა და საქალაქო ცხოვრებასთან, ამიტომ ის ქვეყნის ეკონომიკას ვერ ავითარებდა. საერთოდ, როგორც სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაშია შესწავლილი, მონღოლთა ბატონობის ამ პერიოდშიც საქალაქო ცხოვრება საერთო დაცემით ხასიათდება.

ყაზან ყაენის რეფორმებმა, რომლებიც არსებითად ფეოდალთა კლასის და სახელმწიფოს ინტერესებს ემსახურებოდა, ერთგვარი აღმავლობა გამოიწვია, მაგრამ რეფორმები ყველგან ერთნაირი სისრულით ვერ გატარდა. ყაზანის ეს პოლიტიკა სამხედრო-მომთაბარული არისტოკრატის მძლავრ წინააღმდეგობას წააწყდა, რის გამოც მან თანდათან დაკარგა ძალა, უფრო კი ყაზანის გარდაცვალების შემდეგ.

ყაზან ყაენის ღონისძიებებმა კრიზისს მაინც ვერ უშველა. ქვეყნები ისევ დანგრეულ-განადგურებული დარჩა. უბედურებას ვერავითარი ასეთი ღონისძიებანი ვეღარ გამოასწორებდა. მიწისმოქმედი გლეხობა სოფლებიდან კვლავ გარბოდა, ვაჭარ-ხელოსნები ქალაქებს ტოვებდნენ...

ყაზან ყაენის რეფორმების შედეგები რომ თვალსაჩინოდ წარმოვიდგინოთ საერთოდ და, კერძოდ, საქართველოსათვის, უნდა გავეცნოთ ახლო პერიოდის ერთ-ერთ მონღოლურ ოფიციალურ დოკუმენტს, რომელიც სახელმწიფო გადასახადების გარიგებას ეხება. ეს არის აბუსაიდი ბაჰადურ ყაენის (1317 - 1335 წწ.) “იერლაცი”, ამოკვეთილი XIV ს. 10-იან წლებში ქ. ანისის მანუქეს მეჩეთის გარეთა კედლის ქვაზე სპარსულ ენაზე. ამ დოკუმენტში საღვთისმეტყველო შესავლისა და მეფური სიძლიერის პათეტიკური შექების შემდეგ, აბუსაიდი აუწყებს ყველას, რომ მისი ბრძანების შეცვლა “ვერავინ გაბედოს და ტამლისა და სამართლიანი ბაჟის გარდა სხვა აღარაფერი არ გამოართვან და არავის ყალანის, ნემარის, ტარხის და სხვა რამის მომიზეზებით არ სთხოვონ არაფერი, როგორც ამის წინ ქალაქ ანისში და საქართველოს სხვა ვილაიეთებში ყალანს, ნემარს უკანონო გამოსაღებლებს და ტარხს ჰკრებდნენ და ავიწროებდნენ (მოსახლეობას), და ამის გამო ქვეყანა გაოხრდა, მდაბიო ხალხი გაიფანტა, ამ ქვეყნის ქალაქის მამასახლისებმა ყალანის და დერნაგირის გამო თავიანთი უძრავი და მოძრავი ქონება და სახლ-კარი მიატოვეს და გაიქცნენ”^[27].

ამრიგად, წარწერა ადასტურებს გადასახადების ამკრებთა ისევ ძველებურადვე ძალმომრეობას, რომ ამ ბრძანებამდე ქ. ანისში და საქართველოს სხვა მხარეებში იკრიბებოდა ყალანი, ნემარი, ტარხი და სხვა ისეთი გადასახადებიც, რომლებიც წინათ გაუქმებული ყოფილა; რომ ამ გადასახადებით შევიწროებული გლეხობა, ვაჭარ-ხელოსნები და ქალაქის მამასახლისებიც კი, ტოვებდნენ სახლ-კარს და გარბოდნენ^[28]. სახელმწიფო იძულებული ხდებოდა ზომები მიეღო მოსახლეობის გაქცევის შესაჩერებლად. მან გააუქმა ზოგიერთი მოქმედი

გადასახადი, აკრძალა უკანონო გადასახადები და მოახდინა გადასახადების მკაცრი ფიქსაცია^[29].

აბუსაიდის წარწერაზე უკეთ მონღოლთა ასწლოვანი ბატონობის საშინელების დახასიათება შეუძლებელია! და, რაც მთავარია, ეს საშინელება დაუფარავად აღიარებულია თვით უმაღლესი მმართველის მონღოლი ყაენის პირით.

^[1] ამ მიზეზის გამო ეკლესიის ნაგებობის პატრონი პატიებას ითხოვს მშენებლობაში მდარე ხარისხის ქვის გამოყენებისათვის. ლ. მელქისეთ-ბეგი, ქობერი და მისი სომხური და ქართული წარწერები, თბილისის უნივერსიტეტის "მოამბე", 1927, VII, გვ. 70-71.

^[2] ქ. ცხ., II, გვ. 276.

^[3] იქვე, გვ. 277.

^[4] ნიკოლოზ კათალიკოსი უძღური აღმოჩნდა, რომ თავისი საეკლესიო ავტორიტეტით გავლენა მოეხდინა დიმიტრი მეფეზე და ზოგიერთ ქართველ მთავარზე, რომელიც ქართულ-ქრისტიანული ზნეობის საწინააღმდეგო წეს-ჩვეულებანი გამოელოთ პირად ცხოვრებაში.

^[5] აქ იპოვეს რუსუდან მეფის (1222-1245წწ.) მონეტები, როლებიც ათარილებენ ამ კვარტალთა არსებობის უკანასკნელ პერიოდს.. ამის შემდეგ, გვიან, ამ ადგილებში ბად-ვენახები გაუშენებიათ (შ. Месхиа, Города и Городской строй феодальной Грузии, 1959, с. 52).

^[6] ნ. ბერძენიშვილი, გზები რუსთაველის ეპოქაში, 1966, გვ. 10.

^[7] რ. კიკნაძე, ქალაქები ილხანთა ირანში, ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, 1957, გვ. 207-208.

^[8] ერთ-ერთ მაგალითად შეიძლება დავასახელოთ შიომღვიმის სამონასტრო მეურნეობა, რომელიც დიდად დაზიანდა მუხრანში მონღოლების ხანგრძლივი დგომის გამო, რადგან აქ ჰქონდა მას უმრავლესი მამულები. ამ საფეოდალოს, ჩანს, დიდი ზიანი მიაყენა სამონღოლო გადასახადებმაც (იხ. ბ. ლომინაძე, შიომღვიმე, 1953, გვ. 37-38).

^[9] ქ. ცხ., II, გვ. 272.

^[10] ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, 1941, გვ. 106.

^[11] თ. ჟორდანიას, ისტორიული საბუთები შიომღვის მის მონასტრისა, გვ. 61.

^[12] როგორც სამეცნიერო ლიტერატურაში დადგენილია, ამ დროისათვის საქართველოდან გამავალი ხარკის რაოდენობა დაახლოებით 90000 მანეთი იყო ოქროთი. ამ საფუძველზე გამოთქმულია აზრი, რომ საქართველოს სახელმწიფოს შემოსავალი მონღოლებამდე პერიოდთან შედარებით ოთხჯერ უნდა შემცირებულიყო (ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, 1949, გვ. 265).

^[13] ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., III, გვ. 129.

^[14] ქრონიკები, II, გვ. 170.

^[15] მონღოლთა მფლობელობის გამანადგურებელ შედეგებს ამ პერიოდისათვის დაწვრილებით და ცოცხლად აღწერს რაშიდ ად-დინი. მარტო ის ერთი ცნობაც იმის მაუწყებელია, რომ მთელ რიგ მხარეში მონღოლთა ბატონობის მიზეზით დამუშავებული მიწების ფართობი 9/10 შემცირებულა (Сборник летописей, III, с. 309).

^[16] ყაზან ყაენის რეფორმების სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური იმნიშვნელობის შესახებ იხ. სპეციალური გამოკვლევები: И. Н. Петрушевский, Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII-XIV веков, 1960. с. 52-62, 83-92, 333-337; მისივე, Иран и Азербайджан под властью хулагидов(1256-1393 гг.). Татаро-монголы в Азии и Европе. Сборник статей, 1970, с. 242-244; А. И. Фалина, Реформы Газет-хана, Ученые записки Института востоковедения Академии наук СССР, т. XVII, 1959, с.51-76.

^[17] მართალია, ყაზანამდეც საილხანოს ზოგი ყაენი ისლამს აღიარებდა, მაგრამ ეს კერძო შემთხვევა იყო. ყაზანის დროს კი მარტო პირველ დღეს ერთბაშად 200000 მონღოლი მოქცეულა ისლამზე. ყაზანს ბრძანება გაუცია, აღარ ეცნოთ წარმართი ყაენის უზენაესი ხელისუფლება, რომელიც ამ დროს ისედაც ნომინალური იყო. ქრისტიანული საერო და სასულიერო წრეების მისამხრობად კი პირადად ყაზანი ქრისტიანობის დამცველობას ჩემულობდა (დაწვრ. ა. ალი-ზადე, დასახ. ნაშრ., გვ. 281).

როგორც უკვე ითქვა, ყაზანმა მალევე აკრძალა ამიერკავკასიაში რელიგიური გადასახადი "ჯიზია", მაგრამ მის ირგვლივ მყოფი მაღალი მოხელეობა გარკვეული მიზნით არ იზიარებდა არამუსლიმანთა მიმართ ასეთ შეღავათს.

^[18] რაშიდ ად-დინი, Сборник летописей, III, რუს. თარგმ. არენდისისა, გვ. 262-263; ი. პეტრუშევსკი, დასახ. ნაშრ., 1960, გვ. 56-57; მისივე, Иран и Азербайджан..., 1970, с. 42.

^[19] გაზაფხულსა და შემოდგომაზე, თითოეულ ვადაზე 20 დღის განმავლობაში უნდა ჩაებარებინათ გადასახადები.

^[20] Рашид-ад-дшн, Сборник летописей, III, რუს. თარგმ. არენდისისა, გვ. 256-262; ი. პეტრუშევსკი, დასახ. ნაშრ., 1960, გვ. 58.

^[21] რაშიდ ად-დინი დასახ. ნაშრ., III, გვ. 309-314, 319-326, 263-282. ი. პეტრუშევსკი, დასახ. ნაშრ., 1960, გვ. 59.

^[22] რაშიდ ად-დინი დასახ. ნაშრ., III, გვ. 283-285. ი. პეტრუშევსკი, დასახ. ნაშრ., 1960, გვ. 333-338. მისივე, დასახ. ნაშრ., 1970, გვ. 244.

^[23] რაშიდ ად-დინი დასახ. ნაშრ., III, გვ. 282-285. ი. პეტრუშევსკი, დასახ. ნაშრ., 1970, გვ. 244, იკტა იყო მიწა ან რაიმე საშემოსავლო ობიექტი, რომელიც, სამსახურის სანუქგოდ ეძლეოდათ დროებით სარგებლობაში (ჩვეულებრივად სიცოცხლის განმავლობაში). ამ შემთხვევაში ყაზანის მიერ გაცემული მემკვიდრეობითი იკტა უკვე ფეოდალური ლენის (ფეოდის) შინაარსს ატარებდა.

^[24] მიწისმფლობელობის ამ წესმა ხელი შეუწყო უზარმაზარი ტერიტორიების თავმოყრას მსხვილი მაგნატების ხელში და მათი პოლიტიკურ-ეკონომიკური უფლებების ზრდას, რასაც არსებულ ისტორიულ პირობებში მოჰყვა მათი ბრძოლა ცენტრის წინააღმდეგ დამოუკიდებლობისათვის.

^[25] რ. კიკნაძე, ქალაქები ილხანთა ირანში, კრებ. "ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან", 1957, გვ. 188.

^[26] იქვე, გვ. 191.

^[27] В. В. Бартольд, Персидская надпись на стене Анийской мечети Мануче, Анийская серия, № 5, СПб., 1911 с. 7. ციტირებული ქართული ტექსტი ძირითადად ეყრდნობა ივ. ჯავახიშვილის თარგმანს (ქართველი ერის ისტორია, III, 1941, გვ. 155-156), შევადარეთ სხვა რუსულ გამოცემებსაც.

^[28] წყაროები აღნიშნავენ მონღოლთა მფლობელობის პერიოდში სომეხი მოსახლეობის მასობრივ ემიგრაციას ქალაქებიდან (ანისიდან, დვინიდან) და სოფლებიდან. ისინი ეხიზნებოდნენ საქართველოსა და შორეულ ქვეყნებს.

^[29] ტოვებს ტამლასა და ბაჟს, აუქმებს ყალანს, ნემარს, ტარხს და სხვა მუკანონო გადასახადებს.

თავთ მეთათ

საქართველო XIV საუკუნის პირველ ნახევარში. მონღოლთა ბატონობის გადაშენება. გიორგი V ბრწყინვალე

§ 1. მონღოლთა ბატონობის დასასრული და ქვეყნის პოლიტიკური მთლიანობის აღდგენა

1299 წელს აჯანყებული დავით VIII-ის საპირისპიროდ მონღოლებმა მეფედ დასვეს მისი მცირეწლოვანი ძმა გიორგი (შემდგომში გიორგი V ბრწყინვალე). მის ფაქტიურ უფლებაში მაშინ მხოლოდ თბილისი ითვლებოდა. მალე ამ უფლებასაც ძალა დაეკარგა, როცა მონღოლებმა ამავე დავითის დასაპირისპირებლად მისი

მეორე მმა ვახტანგი გაამეფეს. ვახტანგ III-ის გარდაცვალებს შემდეგ მეფედ დაამტკიცეს დავით VIII-ის შვილი გიორგი მცირე (გიორგი VI), რომელსაც “საქმე მოურავად” მისივე ბიძა “დიდი” გიორგი დიმიტრის ძე დაუდგინეს^[1]. გიორგი მცირის გარდაცვალების შემდეგ, 1314 წელს, მეფე გახდა გიორგი V^[2].

XIV საუკუნის დამდეგისათვის საქართველო უკიდურესად დაცემული იყო: ეკონომიკურად დაქვეითებული, პოლიტიკურად კარგა ხნის დაქსაქსული, წლების განმავლობაში მონღოლთა ექსპედიციებისაგან ფიზიკურად დაზიანებული. გიორგი V-ის დროს ქვეყანა ყოველმხრივ მოღონიერდა და მონღოლთა ბატონობისაგან განთავისუფლდა. ვითარების ასე შეცვლას ხელი შეუწყო საერთაშორისო ურთიერთობაში მომხდარმა ცვლილებებმა. დაშლის გზაზე მდგარი ილხანთა სახელმწიფო დიდ სიძნელებებს განიცდიდა, რაც მარჯვედ გამოიყენა ნიჭიერმა და გამჭრიახმა პოლიტიკოსმა გიორგი V ბრწყინვალემ (1314 - 1346). მან, სავსებით მართებულად, საქართველოს აღდგენის განსახორციელებლად აჯანყების დაწყება სახიფათოდ მიიჩნია. მართალია, მონღოლები დასუსტებულები იყვნენ, მაგრამ აჯანყების შემთხვევაში მათ საპასუხო დარტყმას ადვილად შეეძლო დაუძღვრებული საქართველო სრულიად მოესპო. ამიტომაც იყო, რომ გიორგიმ სხვა გზას მიმართა. მან ისარგებლა ურდოში მოპოვებული პირადი გავლენით და მონღოლებისავე მხარდაჭერით შეუდგა საქმეს. საილხანოში ოლჯაითუ (1304 - 1317) და აბუსაიდ (1317 - 1335) ყაენების დროს პირველი ემირის ჩობანის (გარდ. 1327) ხელში იყო თავმოყრილი მთელი ძალაუფლება. არაბი ისტორიკოსი ელ-კალკაშანდი საგანგებოდ შენიშნავს ჩობანთან გიორგის ახლო ურთიერთობის შესახებ.

გიორგიმ მოიპოვა უზომოდ განდიდებული ჩობანის პირადი ნდობა, რაც შორსმჭვრეტელურად გამოიყენა საქართველოს საკეთილდღეოდ. ამ წყაროს თანახმად, ეს ნდობა იმდენად დიდი ყოფილა, რომ ჩობანი საყაენო საქმეებსაც კი ეკითხებოდა გიორგის^[3]. ქართველ მეფესთან ამგვარი ურთიერთობა ნაკარნახევი იყო საქართველოს დიდი მნიშვნელობით საყაენოსათვის, რაც ამ არაბ ისტორიკოსსაც აქვს აღნიშნული. საქართველოს ლაშქარი ყოველთვის გადამწყვეტ და სანდო ძალას წარმოადგენდა შეთქმულებებისა და აჯანყებების ჩასახშობად, რომლებიც ასე გახშირებული იყო მაშინ და ძირს უთხრიდა საყაენოს ძლიერებას.

ჯერ კიდევ ოლჯაითუ ყაენს, ურდოში გიორგი მცირის მეფედ დამტკიცების დროს უბრძანებია საქართველოს გაერთიანება^[4], მაგრამ მონღოლმა მოხელეებმა და ქართველმა მთავრებმა, ვისაც ეს ჰქონდა დავალებული, ვერაფერი გააწყვეს: სამცხის პატრონებს მამა-შვილს სარგისსა და ყვარყვარეს არ უსურვებიათ დამორჩილებოდნენ მეფეს^[5].

1317 წელს, როცა გარდაცვლილ ოლჯაითუს მაგიერ ახალი ყაენის (აბუსაიდის) ტახტზე ასვლის გამო გიორგი ურდოში გამოცხადდა, ჩობანმა მას, ქართველი ისტორიკოსის სიტყვით, “მისცა ყოველი საქართველო და ყოველი მთავარნი საქართველოსანი და შვილნი დავით მეფისანი და მესხნი შვილნი ბექასანი”. ეს ნიშნავდა ყაენის კარის დასტურსა და ნებართვას, გიორგის თავის ხელში გაერთიანებინა მთელი იმიერი და ამიერი საქართველო, დაემორჩილებინა დავით მეფის შვილები^[6] და ყველა მთავარი, მათ შორის სამცხის მთავარიც; ეს ნიშნავდა სამცხის სამთავროს ხასობის გაუქმებას, სამაგიეროდ, ამ უფლების გიორგისათვის გადაცემას. ამიერიდან მონღოლ მოხელეთა გარეშე თვითონ გიორგი აკრეფდა ხარკს. ამგვარად, საქართველოს გაერთიანების კურსი, რომელიც ოლჯაითუ ყაენმა და ჩობანმა აიღო, იმას მოწმობდა, რომ საილხანოსაც აღარ

აწყობდა დაქსაქსული საქართველო, საიდანაც ხარკის აკრეფა და ლაშქრის გამოყვანა ძნელდებოდა.

საქართველოს პოლიტიკური მთლიანობის აღსადგენად, უპირველეს ყოვლისა, საჭირო იყო მთავრების ალაგმვა. გიორგისაც აქედან დაუწყია. ამოცანა მეტად რთული ჩანდა, რადგან საქართველოს სახელმწიფოებრივ დაშლილობას მონღოლთა ბატონობის წყალობით ღრმად გაედგა ფესვები და არსებითი ცვლილებებიც მოეხდინა. ერისთავი თუ ერისთავთერისთავი ახლა სამმართველო ტერიტორიის ჩვეულებრივი მემკვიდრეობითი გამგებელი კი არ იყო, არამედ მისი პატრონი-სუვერენი (“მთავარი”)^[7].

მონღოლთა ბატონობის შედეგად შექმნილმა ახალმა პოლიტიკურმა და ეკონომიკურმა სიტუაციამ გაუადვილა მსხვილ ფეოდალს მემკვიდრეობითი პირობითი მამულის “თავისად დაჭერა”, ანუ მისი გასაკუთრება (უპირობო მამულად გადაქცევა). “მთავარი” ახლა მათ ახალი შინაარსით ეწოდებოდათ, ისინი თავიანთ “მამულებში” (“მამულში” ფართო გაგებით იგულისხმებოდა სამმართველო ტერიტორიაც) “ხელმწიფეებად” იქცნენ. მათ თავიანთი სამთავროების აზნაურები და მწარმოებელი საზოგადოება შეუზიარებელ ყმებად გაიხადეს. დიდებულთა იმ წრის წარმომადგენლებმაც, რომელთაც მოხელეობა (ერისთავობა, ვაზირობა) არ ჰქონდათ (მეფის სამხედრო სამსახურში კი ჩვეულებრივ ითვლებოდნენ), ასევე უპირობოდ გაისაკუთრეს თავიანთ მფლობელობაში მყოფი მიწა-წყალი (სამკვიდრო, ნაწყალობევი ...) და “ხელმწიფეებად” იქცნენ. აი ასე, მეტ-ნაკლები ეკონომიკური და ხელმწიფური (პოლიტიკური დამოუკიდებლობის - სუვერენობის) სიძლიერის მიხედვით, გაჩნდნენ თავისებური სენიორები. XIII ს. ბოლოსათვის სულ რამდენიმე ასეთი დიდი სამთავროა (ერთ-ერთი სამცხეა), რომელთა მთავრები უკვე შედარებით სრული ხელმწიფეები არიან. ნიშანდობლივი კი უფრო ისაა, რომ ხელმწიფობისაკენ სწრაფვა ეპოქის მამოძრავებელ საერთო ტენდენციად იქცა^[8]. ის მთავრები, რომლებიც სამეფო დინასტიას ეკუთვნოდნენ, “მეფეებსაც” კი უწოდებდნენ თავს^[9]. ასეთ მთავრებთან ჰქონდა გიორგის საქმე.

ადრე ქართველი მეფეები, როგორც უკვე ვიცით, ყაენის შიშით ვერ ბედავდნენ განდგომილი მთავრების შეცვლას თუ დასჯეს. ახლა კი მათი აღსასრული დადგა. გიორგის საყაენოსაგან მთავრების დამორჩილების დასტური ჰქონდა მიღებული და ბევრიც, ალბათ, ძალის გამოუყენებლად შემოიმტკიცა, მაგრამ ურჩების გასასწორებლად დროის შერჩევას მაინც სიფრთხილით შეუდგა. გიორგიმ მათ წინააღმდეგ მოქმედება სწორედ მაშინ დაიწყო, როცა მონღოლებს ერთმანეთში “მტრობა აღუჩნდათ და წახდნენ” (ე. ი. დასუსტდნენ), მაშინო, გვაუწყებს წყარო, “რა დრო დაიცა გიორგიმ ჰერ-კახთა და სომხითის ერისთავნი, რომლებიც ჩინგიზთ მიუდგნენ (ე. ი. რომლებიც მონღოლებს ემხრობოდნენ - ბ. ლ.), კახეთს ცივზე მოაწივა და ამოსწყვიტა”^[10]. ცივის დარბაზობაზე მოწვეული ერისთავების გაჟლეტა ეს იყო მეფის მიერ ერთ-ერთი რადიკალური ზომა ცენტრს ჩამოცილებული ერისმთავრების წინააღმდეგ. მაგრამ მიზნისათვის მარტო ასეთი ღონისძიებანი, ცხადია, საკმარისი არ იქნებოდა, თუ ამასთან ქვეყნის სოციალური და ეკონომიკური ძალები არ აღდგებოდა. საამისოდ კი საქართველოს სჭირდებოდა მყარი საშინაო და საგარეო მშვიდობა.

ოს ფეოდალთა მოძალების წინააღმდეგ გადამწყვეტი შეტევა, რომელიც საქართველოს მთავრობამ დაიწყო, მიზნად ისახავდა შინაური მშვიდობის უზრუნველყოფასა და შემცირებული ქართული მიწისმფლობელობის აღდგენას^[11].

გიორგიმ ჟამთააღმწერლის სიტყვით, “განასხნა და აღფხურნა” ოვსნი^[12], წაართვა მათ “ციხენი და დაბები”, რომლებიც “დაეპყროთ ადგილ-ადგილ”^[13]. ბრძოლა მეტად სასტიკი და ძნელი გამოდგა. ერთი ახლო თანამედროვის ცნობით, ოს ფეოდალთა გამეფებას გორიდან სამი წელიწადი მონდომებია. ბრძოლებში ცენტრალური ხელისუფლების მხარეზე მონაწილეობდა მთის მოსახლეობაც: “ცხრაზმის” (ქსნის) საერისთაოს ლაშქარი (ვირშელი ერისთავის მეთაურობით) და “მთიულნი არაგვისანი”^[14]. ჩრდილოეთიდან მშვიდობიანობის გარანტიის მიზნით გიორგის იმიერკავკასიაზე გამოსასვლელი გზებიც მტკიცედ დაუჭერია^[15].

XIV ს. 30-იან წლებში საქართველომ თავიდან მოიშორა მონღოლური ხარკი, მონღოლთა თითქმის ასწლოვანი ბატონობა.

ქართველი და არაბი ისტორიკოსების ცნობებით ვიცით, რომ მონღოლების პოლიტიკური დამოკიდებულება XIV ს. პირველ მესამედში შედარებით მსუბუქი იყო (საქართველოს ხასობა ჰქონდა, საოკუპაციო ჯარი მცირე იდგა...) ^[16], მაგრამ XIV ს. 30-იან წლებში ახალმა საშინაო და საგარეო სიტუაციამ შესაძლებელი გახადა მონღოლთა ბატონობის სრული გადაშენება: 1327 წელს აბუსაიდ ყაენმა თავისი პირველი ემირი ჩობანი (მის გამზრდელი და საყაენოს ფაქტიური გამგებელი) მოაკვლევინა, მასთან ჩობანის ყველა მომხრენი და შვილები გააჟლეტინა. ჩობანის, როგორც მტკიცე ხელისუფლების დაღუპვამ დააჩქარა საყაენოს დაშლა. დაიწყო დიდი არეულობა. ილხანთა ხელისუფლება ირანში ძალზე შესუსტდა, ამიტომაც მათმა პოლიტიკურმა ძალამ სხვა დაპყრობილ ქვეყნებშიც საერთოდ აიკლო. ამ სიტუაციით ისარგებლა საქართველოს მთავრობამ: “მაშინ იცა ჟამი ბრწყინვალემან მეფემან გიორგი და განასხნა თათარნი საქართველოსაგან, რომელიმე გონიერებითა, რომელნიმე ბრძოლითა და ძლიერებითა და მოსრნა ყოველნი საზღვართაგან თვისთა”^[17]. აქ ის საყურადღებო ცნობაცაა დაცული, რომ მონღოლების ზოგი ნაწილი ნებაყოფლობითა და დიპლომატიური ხერხებით (“რომელიმე გონიერებითა”), ზოგიც ომით გაუძევებიათ. აბუსაიდის გარდაცვალების შემდეგ (1335 წ.) ისედაც აწეწილი ილხანთა სახელმწიფო ერთმანეთის მოწინააღმდეგე სახელმწიფოებრივ გაერთიანებებად დაიშალა^[18].

საქართველოში მონღოლთა ბატონობა XIV ს. 30-იანი წლებიდან რომ მხოლოდ ფორმალური ხასიათისაა, ამას მოწმობს საქართველოში 1327 - 1334 წლებში ჩატარებული აღდგენითი სამუშაოები. ეს ღონისძიებანი, განსაკუთრებით კი ისეთები, რომლებიც ქართულ კანონმდებლობასა და ცენტრალურ აპარატს შეეხებოდა, ითვალისწინებდა მონღოლთა ბატონობის შედეგად დამკვიდრებული წესების აღმოფხვრას. ასეთ საქმიანობას, როგორც ეს ქართულ ისტორიოგრაფიაშიც შენიშნულია, აზრი არ ექნებოდა მონღოლთა ფაქტიური ბატონობის დროს^[19].

XIV ს. 30-იანი წლების შედეგადაც ილხანთა მემკვიდრეები არაერთხელ შემოიჭრებოდნენ ხოლმე საქართველოში თავიანთი “მფლობელობის” პოლიტიკური რეალიზაციისათვის (ამ პერიოში ისინი ხარკსაც ადებდნენ და მათი სახელით ფულიც იჭრებოდა ადგილობრივ), მაგრამ ეს იყო მხოლოდ დროებითი, ეპიზოდური მოვლენა, რომელიც არ შეიძლება თავისი ხასიათით გავაიგივეოთ XIII ს. 30-იან წლებამდე არსებული მონღოლთა ბატონობის სისტემასთან. ამ დროიდან საოკუპაციო ჯარიც აღარ დგას, ხოლო ხარკიც დროებითია და შემცირებული^[20].

საქართველოში მონღოლთა ფორმალური მფლობელობის დასასრულად შეიძლება მივიჩნიოთ 1357 წელი, როცა აქ საბოლოოდ შეწყდა ილხანურ-მუსლიმანური ზედწერილობითა და იკონოგრაფიით მონეტის მოჭრა^[21].

ხელსაყრელმა საშინაო და საგარეო პირობებმა ხელი შეუწყვეს დიდი სახელმწიფო მიზნის, ქვეყნის პოლიტიკური მთლიანობის განხორციელებას. ახლა უკვე დასავლეთ საქართველოს სამეფოსა და სამცხის სამთავროშიც უნდა გამრავლებულიყვნენ გაერთიანების მომხრე ძალები. ცენტრალური ხელისუფლება მაინც მოზომილი ტაქტით შედგომია ამოცანის შესრულებას. ადვილი არ იყო დამოუკიდებელ ბატონობას მიჩვეულ მეფე-მთავრებს, რომლებსაც უკვე საკუთარი დინასტიები შეექმნათ, სამუდამოდ გაემეტებინათ თავიანთი უფლებები.

ნარინ დავითის გარდაცვალების შემდეგ დასავლეთ საქართველოში გამეფდა მისი ვაჟი კონსტანტინე (1293 - 1327). მას აუჯანყდა უმცროსი ძმა მიქელი, რომელმაც დაიკავა რაჭა და არგვეთი. ძმებს ერთმანეთში გამუდმებული ბრძოლები ჰქონდათ, რომლის შესახებაც ისტორიკოსი საგანგებოდ შენიშნავს: “არა ყვეს მშვიდობა”, “დღეთა მათთა იშლებოდა სამეფო”^[22]. კონსტანტინეს გარდაცვალების შემდეგ, 1327 წელს გამეფდა მიქელი. 1329 წელს, როცა მეფე მიქელი (ნარინ დავითის ძე) გარდაიცვალა, მხოლოდ ამ საბაზით გადავიდა გიორგი ქუთაისში და დაიკავა იგი, ხოლო მიქელ მეფის მცირეწლოვან შვილს ბაგრატს უბოძა შორაპნის ერისთავობა^[23]. ამის შემდეგ 1334 წელს გიორგი სამცხეში ჩავიდა და თვითვე დაადგინა სამცხის მთავრად გარდაცვალებული მთავრის სარგისის შვილი ყვარყვარე. ეს უკვე ნიშნავდა მეფის უზენაესი უფლების აღდგენას სამცხეზე, მის დაბრუნებას საქართველოს მონარქიის ფარგლებში, საიდანაც ის მონღოლების წყალობით გამოსული იყო XIII ს. 60-იანი წლებიდან.

ასე დამთავრდა ამერეთ-იმერეთის პოლიტიკური გამთლიანება. ორმეფობის მოსპობით და მთავრების დამორჩილებით გიორგი სრულიად საქართველოს მეფე გახდა. ძველ ისტორიკოსსაც ასე ჩაუწერია: “იმიერნი და ამიერნი გაიერთა და დაიპყრა ნებისაებრ ყოველი საქართველო”.

^[1] ჟამთააღმწერელი, ქ. ცხ., გვ. 323. ყრმა გიორგი მისი მამის დიმიტრის სიკვდილით დასჯის შემდეგ პაპამისი დიდი ბეჟა მანდატურთუხუცესის ოჯახში იზრდებოდა

^[2] ქართველი ჟამთააღმწერლის თხზულებაში თავის დროზე ყოფილა გიორგი ბრწყინვალის მოღვაწეობის ამსახველი ცალკე ნაწილი, მაგრამ იგი ადრევე დაკარგულა. იხ. წყაროების მიმოხილვა.

^[3] არაბი ისტორიკოსი ელ-კალკაშანდის ნაშრომის ის ნაწყვეტი, რომელიც XIV საუკუნის პირველი ნახევრის საქართველოს ამბებს ეხება, არაბულ ენეზე რუსული თარგმანით გამოსცა ვ. ტიზენჰაუზენმა - Заметки Элькальканди о Грузинах, Записки Вост. отд. Русск. арх. общ. т. I, вып. III, 1886., с. 209-211; ნაწყვეტები დაბეჭდილია გ. წერეთლის მარაბულ ქრესტომათიაში, 1949. -1

^[4] ჟამთააღმწერელი, ქ. ცხ., II, გვ. 324.

^[5] დიდი გიორგი მაშინ საქართველოში არ იმყოფებოდა. იგი ქართული ჯარით ურდოდანვე დიდ ემირთან, ჩოხანთან ერთად საბერძნეთში აჯანყების ჩასაქრობად გაგზავნეს (გიორგიმ იქ ერთი წელიწადი დაჰყო). ჟამთააღმწერელი, ქ. ცხ., II, გვ. 324-325.

^[6] იგულისხმება აღმ. საქართველოს მეფის დავით VIII-ის (1293 დ 1311) შვილები.

^[7] ქვეყნის გამაერთიანებელი ძალების: ქალაქებისა და ვაჭრობის დაცემის გამო შენელდა სამეურნეო-ეკონომიკური კავშირები საქართველოს კუთხეთა შორის, ასევე შენელდა კუთხეების დამოკიდებულება ცენტრთან. ამან გამოიწვია მაღალი ფეოდალების პოლიტიკური უფლებების გაზრდა პროვინციებში, მონღოლთა მფარველობითი პოლიტიკაც მთავრებზე დაშლილობას კიდევ უფრო აღრმავებდა.

^[18] ყველა ასეთი დიდი მთავრის პარალელურად წარმოშობილ შედარებით მცირე “მთავრებს” (თავადებს) უფრო გვიანი ხანისათვის “თავადის” სახელი შერჩათ, რომელიც წოდებრივ აღმნიშვნელად იქცა XV ს. დასასრულს.

^[19] პროვინციის ასეთი მეფეები არაფრით არ განსხვავდებოდნენ ჩვეულებრივ დიდი მთავრებისაგან. ისინი მხოლოდ და მხოლოდ თავიანთი სამეფო წარმოშობის გამო ატარებდნენ “მეფის” სახელს.

^[10] ქ. ცხ., II, გვ. 325 (ჩანართი ჟამთააღმწერლის თხზულებაში).

^[11] ოსებს, როგორც ვიცით, საქართველოს ტერიტორიაზე მტკიცედ ჰქონდათ დაკავებული ქართლის ვაკეში გორი და სხვა მიდამოები. მათი მეკობრული თარეშიც არცთუ იშვიათად არღვევდა მოსახლეობის უშიშროებას.

^[12] ქ. ცხ., II, გვ. 396.

^[13] ვახუშტი, ქ. ცხ., II, გვ. 356.

^[14] ძეგლი ერისთავთა, გამოც. შ. მესხიასი, მსკი, ნაკვ. 30 1954, გვ. 350, 351.

^[15] ვახუშტი, ქ. ცხ., II, გვ. 356.

^[16] ჯარი შეადგენდა სულ 10000 მეომარს, რომელთაც საზღრების დაცვა ევალებოდათ, ხარკისა და ლაშქრის ვალდებულება ისევ რჩებოდა.

^[17] ვ ა ხ უ შ ტ ი, ქ. ცხ., IV, გვ. 256.

^[18] 1335 წლიდან ვიდრე 1344 წლამდე გამოიცვალა რვაზე მეტი ყაენი, “მოჰკლეს მუსაით ყეენი და განდგნენ ნოინნი თვის თვისად და რომელთამდე დაიპყრეს სპარსეთი, სხუამან ხორასანი, სხუამან ერაყი, სხუამან ადრაბაგანი, სხუათა საბერძნეთი” (ვახუშტი, ქ. ცხ., IV, გვ. 256). ყველაზე ძლიერი იყო ჩოზანიდების ფეოდალური სახელმწიფო აზერბაიჯანში, რომელმაც იარსება 1356 წლამდე. მეორე დიდი სახელმწიფო შეიქმნა არაბულ ერაყში ბაღდადის ცენტრით, რომელმაც XIV ს. 60-იანი წლებიდან დაიპყრო ჩოზანიდების სახელმწიფო.

^[19] მონღოლთა ბატონობის გადაშენების თარიღად XIV ს. 30-იანი წლები (ივ. ჯავახიშვილი, ნ. ბერძენიშვილი, ვ. გაბაშვილი). ყველა ამ ავტორის მონღოლთა ბატონობის გადაშენების მიზეზად მიაჩნია მონღოლთა სახელმწიფოში ამტყდარი შფოთი და მისი დაშლა. პირველად ეს ვახუშტი ბაგრატიონს აქვს განმარტებული ვ ა ხ უ შ ტ ი, ქ. ცხ., IV, გვ. 256. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, III, 1949, გვ. 207 და სხვ. ნ . ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, 1965, გვ. 53, 66. ვ. გაბაშვილი, საქართველოში მონღოლთა ბატონობის ხანგრძლივობის საკითხისათვის, აღმოსავლური კრებული, I, 1960.

^[20] ვ. გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 145 და სხვ. სპარსელი ისტორიკოსის ჰამდალაჰ ყაზვინის ცნობით, 1336 წელს საქართველოდან შესულა მონღოლური ხარკი უდრიდა 120 და $\frac{1}{5}$ თუმანს (უდრიდა 1.202.000 დინარს). ეს თანხა დაახლოებით უტოლდებოდა რუსუდანის დროინდელ საქართველოს შემოსავლის ერთ მეოთხედს და ნახევარი იყო იმისა, რასაც საქართველო ყაზან ყაენის დროს იხდიდა. 1349-1350 წლებში დადებული ხარკი, აღ. მაზანდარანის ცნობით, უდრიდა 400.000 დინარს (დ. ლენგი, საქართველო გიორგი ბრწყინვალის მეფობაში. D. Lang, Georgia in the reign of Giorgi the Brilliant. Buletin of the School of Oriental and Afrika studies University of london, XVII, 1955, გვ. გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ.122, 142).

^[21] ინგლისელი ქართველოლოგი დ. ლენგი ზემოდასახელებულ მონოგრაფიაში ვრცლად შეეხო საქართველოში მონღოლთა ბატონობის ხანგრძლივობის საკითხს. ნუმისმატიკურ და უცხოურ (სპარსულ) წყაროებზე დაყრდნობით მას მონღოლთა ბატონობის დასასრულად საქართველოში მიაჩნია XIV ს. 50-იანი წლები. ამის დოკუმენტურ მაჩვენებლად ავტორი თვლის საქართველოში 1357 წლამდე მონღოლური ზედწერილობით ფულის მოჭრას და სპარსულ წყაროებში საქართველოს მოხსენიებას ამ დროს მოხარკე ქვეყნების სიაში. ავტორი არ ახდენს მონღოლთა ბატონობის დაყოფას ფაქტიური და ფორმალური მპყრობელობის პერიოდებად.

^[22] ქ ა მ თ ა ა დ მ წ ე რ ე ლ ი, ქ. ცხ., II, გვ. 295, ჩანართი, გვ. 325.

^[23] ვ ა ხ უ შ ტ ი, ქ. ცხ., IV, გვ. 257 და 258.

§ 2. მდგომარეობა ქართლის მთიანეთში და სამეფო ხელისუფლების ღონისძიებანი

ქართული სახელმწიფოს მთლიანობის აღდგენის შემდგომ მოსაგვარებელი რჩებოდა მთის საკითხი.

ხანგრძლივმა ძნელბედობამ ღრმა კვალი დააჩნია მთის ცხოვრებას: მთამ აქტიური ბრძოლები გააჩაღა ბარის პოლიტიკური და სოციალური ბატონობის მოსაშორებლად, მთის მოსახლეობაში სახელმწიფოებრივი წესრიგი დაირღვა; გამეფდა “მრავალი უწესობანი”, “დიდი შფოთი” და არეულობა^[1]. ადგილ-ადგილ მთა ბარშიც ჩამოწვა, რაც, როგორც ვნახეთ, ჯერ კიდევ ადრე დაიწყო.

ცენტრალური ხელისუფლება შეეცადა მიეღწია მთიელთა ცხოვრების ნორმალიზაციისათვის, ქსნისა და არაგვის ხეობებს კანონები დაუდო და ამით მათი ცხოვრება მტკიცე სახელმწიფოებრივ წესრიგში ჩააყენა. აღსანიშნავია ამავე საუკუნის ბოლოს ცენტრალური ხელისუფლების ღონისძიებები აშლილი სვანებისა და დვალეების წინააღმდეგ^[2].

ქსნისა და არაგვის მთიელთა მდგომარეობა რელიეფურად არის ასახული კანონმდებლობით დოკუმენტში - “მეგლის დადებაში” (რომელიც განკუთვნილი იყო დასახლებულ თემებში სამოქმედოდ)^[3] და მეორე ასევე საყურადღებო წყაროში “მეგლი ერისთავთაში” (შედგენილია XIV ს. დასასრულს, ეხება ქსნის ერისთავთა საგვარეულო ისტორიას).

XIII ს. დასასრულსა და XIV ს. დასაწყისში ქსნისა და არაგვის მთიელთა დამოკიდებულება ცენტრალურ ხელისუფლებასთან ძალზე გამწვავებულა. მთიელები კლავდნენ მეფის მოხელეებს: ერისთავებს, გამგელებს და ხევსბერებს^[4], როგორც მეფის პოლიტიკური ხელისუფლების დამნერგავთ და ფეოდალური მძიმე ექსპლოატაციის (ბატონყმობის) მთაში შემომტანთ. მოსახლეობა გამოდიოდა კოლექტიურად: “მთელი სოფლებით”, მთელი “ხევისა” და ქვეყნის ერთობლივი მონაწილეობით^[5]. მთიელები მეფის ხელისუფლებას სხვა საშუალებითაც ეურჩებოდნენ. მაგ., თავს არიდებდნენ სალაშქრო ვალდებულებას და აქაც უარს ამბობდა არა მხოლოდ ერთეული პიროვნება, არამედ ერთობლივი “სოფელი”, “ხევი” და “ქვეყანა”^[6].

მთის მოსახლეობაში გახშირებული იყო ურთიერთმიხედომა-დაწიოკება (მუხ. 29, 41 და სხვ.); თემი თემს, სოფელი სოფელს ეომებოდა, ერთმანეთს ციხეებს უნგრევდნენ, სარჩოს უნადგურებდნენ (მუხ. 27)^[7]. ქსნისა და არაგვის თემთა შორის არსებული მწვავე ურთიერთობა უფრო გაართულა იმ პოლიტიკურმა უთანხმოებამ, რომელიც აქ (არაგვის ხეობაში) შემოხიზნულ მეფე დავითსა და ცხრაზმის ხევის (ქსნის ხ.) ერისთავს შორის ჩამოვარდა. მეფის მომხრე “დვალეები, ხადელ-ცხავატელნი და ყოველნი ქვემონი” შეესივნენ, “დაწუეს და მოაოხრეს ყოველნი ცხრაზმის ხევი”^[8]. შესეულებს ამჯერად ქსნის ციხეები ვერ აუღიათ, მაგრამ მძლავრება შვიდ წელიწადს გაგრძელებულა. სამაგიეროდ შემდეგში ქსნელები შეუბრალებლად გასწორებიან არაგველებს. რბევა-თარეშით გადაუვლიათ ჯვართა ყელი (ჯვრის გადასასვლელი) და ასე დარიალამდის მისულან. მარტო ხადაში, მემატანის სიტყვით, ერთი კვირის განმავლობაში აუღიათ და დაუქცევიათ 25 ციხე, მათ შორის 15 ციხე არაგვის გადაღმა მხარეზე^[9]. დიდი ხანი არ გასულა, რომ თვით გიორგი ბრწყინვალის დროს, ცხრაზმისხეველებსა და არაგველებს (ცხავატელ-ხადა-მოხევეთა) შორის კვლავ სისხლისმღვრელი შეტაკებები ამტყდარა. ამაოდ ცდილობდა უფლისწული დავით გიორგის ძე მოქიშპე მხარეების დაშოშმინებას. წინასწარი პაემანით მთავარი შეტაკება ლომისის მთაზე მომხდარა, დამარცხებულ არაგველებს მდინარის მეორე მხარეზე მისდიეს^[10]. მსგავსი

შემთხვევები კიდევ შეიძლება დავასახელოთ. დამარცხებულ ცხვატელებს მოუკლეს, გარდა “წურილისა ერისა”, თვრამეტი “თავადი ხევისბერიო”, - გვამცნობს წყარო^[11].

მთაში უჩვეულოდ გავრცელებულა მეკობრეობა, პირუტყვის პარვა, ნივთების გატაცება და ა. წ. (მუხ. 44). “მეკობრენი” სოფლიდან სოფლად დიდი რაზმებით დაძრწოდნენ, რომენლთაც მრავალრიცხოვანი “ასაბია” (დამხმარენი) ზურგს უმაგრებდა (მუხ. 44, 45). სამეკობროდ ხშირად ამდგარი იყო მთლიანად “ქვეყანა”^[12]. დარღვეული აღმოჩნდა საოჯახო ზნეობის ნორმებიც: ხშირი გახდა უმიზეზოდ “ცოლის დაგდება”, სხვისთვის ცოლის წართმევა და სხვ.^[13]

საყურადღებოა, რომ იმ დროს ქართველ მოღვაწეებს ყველა ეს ბოროტმოქმედება მონღოლთა ბატონობის წესად მიაჩნდათ და “ულუსობად” უწოდებდნენ მას^[14]. სწორედ ამ ულუსობის აღმოსაფხვრელად, ქართული ფეოდალური წესრიგისა და მეფის უფლებების აღსადგენად გიორგი მეფე სამხედრო ძალისა და სამოქალაქო მოხელეების თანხლებით თვითონ გაემგზავრა “მთიელთა შიგან მოსავლელად”, სადაც ადგილ-ადგილ ზეპირი გამოკითხვით გაეცნო მდგომარეობას; შემდეგ თბილისში დარბაზი მოიწვია, რომელმაც შეიმუშავა 46 მუხლისაგან შემდგარი კანონი “მეგლის დადების” სახელწოდებით. საკანონმდებლო დარბაზს დაასწრეს მთიდან ჩამოყვანილი თავკაცებიც: “თემისა და თემისა ერისთავნი და ხევისთავნი და ხევისბერნი და ჰეროვანნი”, რომელნიც ადგილობრივ წეს-ჩვეულებათა ზედმიწევნით მცოდნენი, ჩანს, დახმარებას უწევდნენ სხდომას.

“მეგლის დადების” შესავალ ნაწილში აღწერილია ის მარშრუტი, რომელიც მეფესა და მის მხლებლებს გაუვლიათ. ამით იმას ვეცნობით, თუ სახელდობრ მთის რომელ თემებს შეეხო შედგენილი კანონი. თბილისიდან გამგზავრებული მეფე მთის გზას არაგვით, ჟინვანის სამეფო სასახლიდან შედგომია. ის ხადა-ცხაოტში შეჩერებულია (“დავსხედით”), სადაც იქაური თავკაცებისაგან მოუსმენია “მათნი საქმენი”. შემდეგ მისულა დარიალამდე. აქაც გასცნობია (“ვსცანით ისე...”) მათ ყოფას; ხოლო “დარიალით მობრუნებულა...” ლომისის წმ. გიორგის ხატი მოულოცავს. აქედან “ჩამოვიარეთ ცხრაზმის ხევით”, სადაც გამოვიკვლიეთო “მუნებური სასაქმო”, შემდეგ მუხრანის საზამთრო სასახლეში გამოვლით თბილისს დაბრუნებულა”.

ამგვარად, კანონის მოქმედების არედ უნდა ჩავთვალოთ: ხადა-ცხაოტი და შემდგომი ტერიტორია დარიალამდე, ლომისის წმ. გიორგის ეკლესია მისი საყმო-საგლებო ტერიტორიითურთ და ცხრაზმისხევი, რაც შეადგენდა არაგვისა (“მთიულეთი”, ხევი) და ქსნის (ცხრაზმა) ხეობათა მოსახლეობას^[15]. ამ ფარგლების სამხრეთის საზღვრად უნდა მივიღოთ სოფ. მენესო, ხოლო აღმოსავლეთისა ზანდუკის ხევი. ხსენებულ დასკვნას მხარს უჭერდნენ ძეგლში მოცემული სხვა ისტორიული რეალიებიც.

მას შემდეგ, რაც ადგილზე მიმოვლის საშუალებით შეისწავლეს არსებული მდგომარეობა, კანონმდებლები შეუდგნენ იმ მიზეზების გამორკვევას, რაც, მათი აზრით, აადვილებდა მთაში მუდმივ “აღრეულობასა” და დანაშაულის ჩადენას. “მეგლის” შესავალში ასეთად დასახელებულია ორი გარემოება: პირველი - მთაში სამეფო სამართლის უქონლობა და მეორე - სასჯელის სიმსუბუქე (“სისხლისა სუბუქობა”).

საქართველოს მთავრობას არ შეეძლო ბარში მოქმედი სამართალი უშუალოდ შემოეღო მთაში. ამას აბრკოლებდა მთის საზოგადოებრივი ყოფის

გარკვეულად განსხვავებული დონე. მართალია, დიდი ხანი იყო, რაც ბატონყმური ურთიერთობანი მთაში იკაფავდა გზას, მაგრამ მთლიანად იგი ჯერ კიდევ ფეოდალური განვითარების ადრეულ საფეხურზე იმყოფებოდა. ამასთან, აქ პრიმიტიულ-თემურ წეს-ჩვეულებათა ნაშთებიც საკმაოდ ცოცხლობდნენ. ყოველივე ამ თავისებურებამ განაპირობა მთაში ცალკე კანონების შემოღება. მაგრამ დადებულმა “განაჩენმა”, რა თქმა უნდა, საკმაოდ შეკვეცა და უკუაგდო ჩამორჩენილი წესები, ხოლო მომხდარი ცვლილებების შესაბამისად გზა გაუხსნა ბარისათვის დამახასიათებელ განვითარებულ სამართლებრივ ნორმებს. უპირველეს ყოვლისა, ეს გამოიხატა სასჯელთა ფორმებში. მთავარ ზომად გახშირებული მკვლელობისა და სხვა უწყესობათა აღსაკვეთად “მეგლის დადება” გამოიყენა სისხლის დამძიმება, ე. ი. სისხლის მსუბუქი საზღაურის მაგიერ დამნაშავეს დააკისრა გადიდებული საზღაური (სისხლის ფასი). ეს უკანასკნელი კანონმდებლობამ მკაცრად განსაზღვრა დაზარალებულის სამსახურებრივი და სოციალური (“მისსა გუარსა ზედა”) მდგომარეობის მიხედვით^[16]. რადგან მთაში, როგორც ვთქვით, განსაკუთრებით ხშირი იყო მეფის ხელისუფალთა თუ ადგილობრივ თავკაცთა მკვლელობანი, ამიტომ კანონმდებლობამ ასეთი პირების (ერისთავის, გამგებლის, ხვესბერის, ციხისთავისა და ჰეროვნის) სისხლის საურავის განსაზღვრას დაუთმო ცალკე მუხლები^[17].

“მეგლის დადება” სისხლის ანაზღაურება შემოიღო როგორც ფულით, ისე უძრავი ქონებით (მამულით), ამასთან ძალაში დატოვა ფართოდ გავრცელებული სასჯელის ადგილობრივი ფორმაც, დამნაშავეს “გაძევება”. გაძევება ამიერიდან მხოლოდ სხვა სასჯელთან ერთად შეფარდებით იყო მოქმედი^[18]. კანონმდებლობამ ასევე ამოაგდო შურისძიების ფორმაც, მაგრამ გაითვალისწინა დაზარალებულის აღელვებაც და ამ დროს ჩადენილი მოქმედებისათვის მას სასჯელი არ დაადო (ზოგიერთ შემთხვევაში ზარალი მხოლოდ სისხლში “მიუფასა”).

ცენტრალური ხელისუფლების შესუსტებამ, ბუნებრივია, მთის მოსახლეობაში შეარყია ეკლესიის გავლენა, ხოლო სახელმწიფოებრივი წესრიგის აღდგენა მთაში დასრულებულად ვერ ჩაითვლებოდა, თუ ეკლესიის საკითხიც მოგვარებული არ იქნებოდა. მთაში ძველებურადვე აღარ ასრულებდნენ ქრისტიანულ წეს-ჩვეულებებს (მარხვას, ზიარებას...), ხალხური პრიმიტიული რელიგიების დიდი ზეგავლენის გამო “რჯულის შეცოდება” მთიელებში ჩვეულებრივ მოვლენად იქცა... ასეთი მდგომარეობა სახელმწიფოს ინტერესებს მთაში დიდად ვნებდა^[19]. სამეფო დარბაზს თვითონ არ შეუმუშავებია ამგვარი ქრისტიანული წესების დარღვევების საწინააღმდეგო კანონები, მან მხოლოდ დაამტკიცა ძველიდანვე მართლმადიდებელ ეკლესიაში საყოველთაოდ მიღებული საეკლესიო სამართალი და მტკიცედ განსაზღვრა ეკლესიის ხელისუფალთა ადგილობრივი კომპეტენცია. კანონმდებლობის შესავალში შეტანილი დადგენილებით მთაში ყოველგვარი “სასჯულო საქმე” და სარწმუნოებრივი დარღვევები კათალიკოსსა და ადგილებზე დადგენილ ეპისკოპოსებს უნდა განესაჯათ, შესაბამისი საეკლესიო კანონებით. იქვე მითითებულია: “ჩვენ მსოფლიო სასაქმო გაგვიჩენია” მხოლოდ^[20]. “მეგლის დადებაში”, როგორც საერო (“მსოფლიო”) სამართალში, ბუნებრივია, შეტანილი არ არის რჯულის გარდამავლობის სასჯელები, რომლებიც დამნაშავეს ედებოდა ქრისტიანულ-სარწმუნოებრივი წეს-ჩვეულებების შეუსრულებლობის თუ შეშლისათვის (მარხვისა და უქმე დღის გატეხვა, უქორწინოდ შეუღლება, კუდიანობა-მკითხაობა და სხვ.) და ისეთი სასჯელებიც, რომლებსაც ეკლესია დამნაშავეს დამატებით ადებდა კაცის მოკვლის,

ცოლის “უბრალოდ დაგდების”, ეკლესიის გამარცვის და სხვა ასეთი მოქმედებისათვის^[21].

“ძეგლის დადებაში” პირდაპირ არ არის დასახელებული, თუ, სახელდობრ, რომელი საეპისკოპოსო კათედრები რომელ ტერიტორიაზე განაგებდნენ სასჯულო საქმეებს მთიელებში, ვინაიდან ეს მათთვის ცნობილი იყო. როგორც მომდევნო დროის საეკლესიო-სამწყობო დოკუმენტებით მტკიცდება, არაგვის ხეობაში ხევს განაგებდა კათალიკოსი, ხოლო წილკნელი ეპისკოპოსი და სამთავნელი ეპისკოპოსი მოქმედებდნენ ქსნის ხეობაში.

მთაში ეკლესიის მიწისმფლობელობის დასაცავად კანონი აწესებს ლომისის ეკლესიის “შეწირული გლეხისათვის” სისხლის გადიდებულ ფასს და 1500 თეთრს (მუხ. 11). “ჭეროვანის” (თავისუფალი მეთემე, თავკაცი) სისხლის ფასად კი დაწესებულია უფრო ნაკლები და 1200 თეთრი (მუხ. 42), ხოლო ამ დროს ბარში გლეხის სისხლი ჩვეულებრივად 400 თეთრია, ზოგჯერ - 1000 თეთრი.

“ძეგლის დადება” დიდი პოლიტიკური და სოციალური მნიშვნელობის მოვლენა იყო საქართველოს ცხოვრებაში: დაწერილი კანონები პირველად შედიოდა მთის თემებში და ისიც ფართო ტერიტორიული და დარგობრივი მასშტაბით. მართალია, კანონები გარკვეულწილად პატრიარქალურ-თემურ ადათებსაც ეყრდნობოდა, მაგრამ მნიშვნელობა უფრო იმას ჰქონდა, რომ ეს ადათები მომარჯვებული იყო ფეოდალური ინსტიტუტების (ერისთავი...) განსამტკიცებლად მთაში, რაც პირობას ამზადებდა თვით ამ ადათების შემდგომში სრული მოსპობისათვის (რა თქმა უნდა, მთის საზოგადოებში ფეოდალურ ურთიერთობათა შემდგომი სრულყოფა დამოკიდებული იყო ქვეყნის ხელსაყრელ პირობებზე).

[1] ამ დროისათვის უკვე ღრმად დასუსტებულ თემს არ შეეძლო მეთემის უფლებების დაცვა.

[2] ბაგრატ (V) დავითის ძემ (1362-1392 წწ.) სვანები დააფიცა, განდგომილ დვალეებს კი ფიზიკურად გაუსწორდა. არ არის შემთხვევითი, რომ მთის ურთიერთობის რადიკალურ მოგვარებას საქართველოში თამარ მეფის შემდეგ პირველად ახლა, აღდგენისა და შესვენების პერიოდში შეუდგნენ.

[3] ძეგლის დადება, გამოც. ი. დოლიძისა, გიორგი ბრწყინვალის სამართალი, 1957; მ. ი. ს. ვ. ე., ქართული სამართლის ძეგლები, I, 1963, გვ. 399-421.

[4] ხევისბერები ადგილობრივი (მთის) მოსახლეობის წარმომადგენლები იყვნენ, რომლებიც თემის სამსახურთან ერთად მეფის მოხელეობასაც ასრულებდნენ.

[5] ძეგლის დადება, ქართული სამართლის ძეგლები, I, გვ. 403, 404, 406, მუხ. 1, 2, 8 და სხვ.

[6] ი. ქ. ვ. ე., გვ. 410, მუხ. 19.

[7] “ადვილ ჩნდა ერთმანეთის დალატად დასხმა, დაქცევა ციხეთა” (ძეგლის დადება, დასახ. გამოცემა, გვ. 402. შესავალი).

[8] როგორც უკვე ვიცით, ყაზან ყაენის წინააღმდეგ აჯანყებული დავით VIII არაგვის მთიულეთს შეეხიზნა. ამჯერად ცხრაზმის ერისთავმა შალვამ მას მხარი არ დაუჭირა და იგი ურდოში გაჰყვა უფლისწულად ვახტანგს. ეს იყო მიზეზი იმისა, რომ მეფემ შალვას შინ არყოფნის დროს არაგველებს დაარბევინა ცხრაზმისხეველები.

[9] ძეგლი ერისთავთა, გვ. 347-348.

[10] ეს ამბავი გორიდან ოსების გამეგების შემდეგ მომხდარა, სადაც, როგორც ვიცით, მეფეს ორივე ხეობის მთიელები ეხმარებოდნენ. ი. ქ. ვ. ე., გვ. 350-352.

[11] ძეგლი ერისთავთა, გვ. 352.

[12] ი. ქ. ვ. ე., გვ. 420, მუხ. 15.

[13] ი. ქ. ვ. ე., გვ. 408-409, 411-412, მუხ. 15, 17, 21, 22, 23, 24, 25, 26.

[14] ძეგლის დადება, გამოცემა ი. დოლიძისა, გვ. 402 (შესავალი).

^[15] ამ შესავალშივე ცალკე წინადადების სახით შემდეგნაირად არის განმარტებული კანონის მოქმედების ფარგლები “ჯუართა ყელს აქეთ, ხადაცხაოტს, ზანდუკის ხევს, კიბეთ ქუემეთ და მენესოს ზემოთ ეს განაჩენი დადევით”. ეს ფარგლები მიმოსვლის მარშრუტზე საკმაოდ ვიწროა. მაშასადამე, აქ პუნქტების სახელები მექანიკურად გამოტოვებულია.

ი ვ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ მ ა ყურადღება მიაქცია “მეგლის დადების” ტექსტის ამ ნაკლოვანებას და ამის გამო კანონების მოქმედების ასპარეზი განსაზღვრა მარშრუტის საფუძველზე, როგორც ეს ზემოთ არის ნაჩვენები (ქართული სამართლის ისტორია, I, 1928, გვ. 93-105; ქართველი ერის ისტორია, III, 1941, გვ. 171; 1966, გვ. 263).

^[16] სისხლის ფასი (საურავი) “მეგლის დადებაში” წარმოდგენილია შემდეგი სოციალურ-წოდებრივი გრადაციით: მეფის მოხელე “აზნაურის” მოკვლისათვის 12000 თეთრი, მეფის მოხელე “მსახურისათვის” 6000 თეთრი, ლომისის წმ. გიორგის “შეწირული გლეხისათვის” 1500 თეთრი, “ჰეროვანისათვის” 1200 თეთრი. სისხლის ეს წოდებრივი ფასი ცვალებადობდა დაზარალებულის საზოგადოებრივ-თანამდებობრივი მდგომარეობისა და მიყენებული ზარალის სიმძიმის მიხედვით (მუხ. 2-დან 14-მდე; 31, 42 და სხვ.).

^[17] მუხლები 2-დან 14-მდე აღნიშნული მიზეზის გამო რიგითი მთიულის, “მსოფლიონის” (თავისუფალი მეთემე) სისხლი მეგლის დადებაში ცალკე მუხლით განსაზღვრული არ არის.

^[18] მაგალითად, მკვლელისათვის სასჯელად დაწესდა ერთდროულად: “სისხლის” გადახდა ფულით, მამულის ჩამორთმევა სხვადასხვა ვადით (“მამულის წაღებან, მამამულის დაჭერა”) და “გარდახვეწა” მამულისაგან (ანუ მამამულისაგან გაძევებან), მუხ. 1, 3, 5, 7 და სხვ.

^[19] ეკლესიის გავლენის აღმოფხვრა მთაში უდრიდა ბარის სოციალურ-პოლიტიკური ზეგავლენის აღმოფხვრას.

^[20] სამეფო დარბაზი უფლებამოსილი არ იყო საეკლესიო-რელიგიური სასჯელები შემოეღო, ვინაიდან ფეოდალურ საქართველოში ამ სფეროს ცალკე მოქმედი საეკლესიო სასამართლო აწესრიგებდა საეკლესიო-კანონიკური ზოგადი სამართლის საფუძველზე.

^[21] საეკლესიო-რელიგიური სასჯელი (“საკანონო”) გულისხმობდა დამნაშავეისათვის რამდენიმე ხნით ზიარების ან ეკლესიაში შესვლის აკვეთას, მკაცრ მარხვას, შერყენება-განკვეთას და სხვ. გვიან საუკუნეებში ამ ფორმით სასჯელს უფრო მონასტრებში იცავდნენ, ჩვეულებრივად კი იგი მატერიალური საზღაურით შეიცვალა (ფული, ხარი, ცხვარი, მიწაუ).

§ 3. ღონისძიებანი ცენტრალური მმართველობის აღდგენა-მოწესრიგებისათვის

ამ პერიოდში მთავარ ამოცანად დადგა სახელმწიფოს მართვა-გამგეობის დარღვეული ნორმების აღდგენა. მონღოლთა ხანგრძლივმა ბატონობამ, მართალია, ვერ შეცვალა მმართველობის ქართული პოლიტიკური სისტემა, მაგრამ, როგორც უკვე ვნახეთ, დიდი ზიანი მიაყენა მას, ზოგი ინსტიტუტი პრაქტიკულად გაუქმდა კიდევ. თუ რა საშუალებითა და ღონისძიებებით შეუდგა საქართველოს მთავრობა დარღვეული წესრიგის აღდგენას, ამას თვალსაჩინოდ გადმოგვცემს ჩვენამდე მოღწეული ისეთი პირდაპირი დოკუმენტური წყარო, როგორცაა “ხელმწიფის კარის გარიგება”^[1]. მეგლი წარმოადგენს ცენტრალური სამმართველო დაწესებულებების დანიშნულებათა და მოხელეთა უფლება-მოვალეობების აღნუსხვა-განმარტებას. იგი განკუთვნილი იყო მოხელეთათვის სავალდებულო სახელმძღვანელოდ მართვა-გამგეობის პრაქტიკულ საქმიანობაში. თვითონ ავტორი ვინაობით კარის ერთ-ერთი მოხელეა და მეფის პოლიტიკის ენერგიული დამცველი.

“კარის გარიგებაში” შეტანილი მართვა-გამგეობის წესები ავტორის პერიოდს ასახავს. ზოგიერთი წესი გადმოღებულია შესაბამისი წერილობითი

წყაროებიდან. მათ შორის იმ კარის გარიგებიდან, რომლებიც ზოგი მის დროსვე და ზოგიც ძველად (მაგ., თამარის დროს და უფრო ადრეც) ყოფილა დაწერილი. ასეთ კარის გარიგებებს ავტორი ადგილ-ადგილ ასახელებს კიდეც: "დაუწერიათ", "ზოგთა ვიეთმე ასრე დაუწერი" ან "სოფრომისძე იტყვისო"²¹ და სხვ.

კარის გარიგების ამგვარი შედგენილობა მიუთითებს სახელმწიფოს გეგმაზომიერ ღონისძიებებზე აღედგინათ მართვა-გამგეობის ძველი სისტემის პრინციპები, და, რაც მთავარია, ზოგი მოქმედი წესი ან შეცვლილიყო, დასაბუთებულიყო, ანდა ახლად ნორმირებულიყო.

კარის გარიგებაში წარმოდგენილი მართვა-გამგეობის სისტემა სრულყოფილია მაღალი ფეოდალური წყობილების შესაფერისად. მეფესთან - "ხელმწიფის კარზე" - მოქმედებს "დარბაზი" და ვაზირთა საბჭო - "სავაზირო", დადგენილია დარბაზობისა და ვაზირობის წესები, საზეიმო "დარბაზობა"- "პურობის" ცერემონიალი, უცხოელთა მიღების ეტიკეტი და სხვ.; მეფე გამოყვანილია ერთმმართველად, რომლის ბრძანებას ემორჩილება ყველა და ყველაფერი; სახელმწიფოს ერთმმართველობა ადგილებზე წარმოდგენილია საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეების - "ერისთავების" სახით, ხოლო საეკლესიო მმართველობა "ეპისკოპოსების" სახით ორი კათალიკოსით სათავეში (დასავლეთ საქართველოს - "აფხაზთა კათალიკოსი" და სრულიად საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქი - "ქართლის კათალიკოსი"). მთლიანად სახელმწიფო დაქვემდებარებულია დარგობრივ-საუწყებო ცენტრალური მოხელეების გამგებლობას: არის სულ ექვსი ასეთი მოხელე-ვაზირი, მოქმედებენ სხვა არავაზირი ცენტრალური მოხელენიც. კარის გარიგებაში დაწვრილებითაა აღწუსებული ამ დიდმოხელე-ვაზირთა უფლება-მოვალეობანი და მათი ხელქვეითი დაწესებულებანი. ცალკეა გამოყოფილი უმაღლესი განათლების დარგი, რომელიც არცერთ უწყებას არ ექვემდებარება: გელათის უმაღლეს სკოლას (აკადემიას) მოძღვართ-მოძღვრის მეთაურობით მინიჭებული აქვს ავტონომია.

კარის გარიგებაში წარმოდგენილ ამ ძველ სისტემას მკვეთრად ატყვია განვლილი მნელბედობის კვალი. ამას უმეტესად ის ინსტიტუტები ამჟღავნებენ (ვაზირები და სავაზირო), რომლებიც ვერ შეეგუენ ქვეყნის ხანგრძლივ დაქსაქსულობას და სახელმწიფო მართვის აპარატიდან ფაქტიურად ამოირიცხნენ. განკერძოების გზაზე დამდგარი ერისთავთერისთავისათვის ვაზირის სახელი თანდათან რეალურ შინაარსსგამოცლილი და ამდენად მხოლოდ გარეგნული სამკაული ხდებოდა. ზოგი ვაზირი სამეფო კარზე იშვიათად ან სულაც არ ცხადდებოდა.

სავაზიროს რღვევა პირველად ვაზირთა ფუნქცია-მოვალეობის აღრევით დაიწყო. ვაზირთა უფლებებს მაინცდამაინც მათი თანამდებობრივი პრეროგატივები კი აღარ განსაზღვრავდნენ, არამედ ის, თუ რამდენად ძლიერები იყვნენ ისინი, როგორც მემამულე მთავრები ან რა დიდი პირადი გავლენა ჰქონდათ მოპოვებული რაიმე გზით. ამიტომაც შესაძლებელი ხდებოდა, მაგ., ათაბაგ სადუნს, რომელიც "განდიდებულ იყო უმეტეს ყოველთა მთავართა" ან სხვას, ან სრულებით მესამე ხარისხის დაბალ მოხელეს, მაგრამ მეფისაგან "ერთგულებისათვის" პატივდებულს, მაგ., მესტუმრე ჯიქურს, ოფიციალურადაც კი მოეპოვებინათ მმართველობის მაღალი საჭეები. ვაზირთა ფუნქციის ქრობის უეჭველი მოწმობაა ის ფაქტიც, რომ ვაზირობის მქონე "მთავრები" "ვაზირობით" იშვიათად იხსენიებიან.

ახლა, გიორგი ბრწყინვალის დროს, ქვეყნის პოლიტიკური მთლიანობისა და სახელმწიფოებრიობის აღდგენის ვითარებაში, ბუნებრივია, თუ უმთავრესი

ყურადღება ასეთი ინსტიტუტების აღდგენა-განმტკიცებას მიექცეოდა. მართლაც, კარის გარიგება ამის დამადასტურებელი იმ მხრივაც არის, რომ იგი მთავარ ადგილს ვაზირების უფლება-მოვალეობათა ნორმირებას უთმობს.

დაწესებული უფლება-მოვალეობანი ვაზირთა შემცირებული როლის აღდგენასა და გაზრდას ემსახურებოდა. ამ პერიოდისათვის სავაზირო თავისი რიცხოვრივი შემადგენლობით ძველთან შედარებით სრულია იმ მხრივ, რომ მასში წარმოდგენილია ექვსივე ვაზირი, ახასიათებს გაზრდის ტენდენცია^[3]; დიდმოხელეთა თანამდებობრივი ფუნქციები დახვეწილია, ხოლო ურთიერთთანამშრომლობისა და სუბორდინაციის საზღვრები ზუსტადაა დადგენილი.

მწიგნობართუხუცეს - ჭყონდიდელის ფუნქციების დასაბუთებასა და განსაზღვრაში მიღებულია ძველი პრინციპი, რომ იმ მეფის “ვითა მამა არის” და ამიტომ “ყველა საურავი უმისოდ არ იქნებისო”. “იკუთვნებული კომპეტენციებით ის არის მეფის საზრუნავის უშუალო შემსრულებელი და მისი წარმომადგენელი. მის აპარატში ამ პერიოდისათვის სულ 26 მწიგნობარია. მათ შორის “საწოლის მწიგნობარი” ყველაზე უფროსია და თანაშემწედ ითვლება, შემდეგ მოდის “ზარდახნის მწიგნობარი” და დანარჩენი 24 “მწიგნობარი”.

მწიგნობართუხუცესის უფლებას შეადგენს სხვა ვაზირთა სამმართველო უწყებების შემოწმება და მათ საქმეებში მონაწილეობის მიღება. დაწესებულებათა შემოწმების მიზნით მწიგნობართუხუცესი წელიწადში ერთხელ, ალბათ ერთდროულადაც, ახდენს მათ აღწერას. ცნობები მას ესაჭიროებოდა სახელმწიფო საქმეების მოგვარებისათვის. მაგ., კარის გარიგებით დაკანონებულია ამირსპასალარის ხელქვეითი უდიდესი სამხედრო დაწესებულების, “ზარდახნის”^[4] ყოველწლიური აღწერა, რომელსაც მწიგნობართუხუცესის სპეციალური მოხელე “ზარდახნის მწიგნობარი” ასრულებს. ამ მოვალეობისათვის “ზარდახნის მწიგნობარს” გასამრჯელოც აქვს გადაკვეთილი ზარდახნიდან. აქ კონტროლის მოქნილი სისტემაა შემოღებული: “ზარდახნა” ამირსპასალარს ექვემდებარებოდა, ხოლო მისი აღმწერ-შემოწმებელი სხვა უწყებას; ასევე, მწიგნობართუხუცესის თანაშემწე “საწოლის მწიგნობარი” მსახურთუხუცესის ხელქვეით დიდ დაწესებულებას - “საწოლს” ამოწმებს^[5]; მწიგნობართუხუცესი ზედამხედველობას უწევს სახელმწიფო ხაზინასაც - “საჭურჭლეს”^[6].

მწიგნობართუხუცესს დაკისრებული აქვს უმაღლესი სასამართლოს თავმჯდომარეობა, იგი არჩევს სააპელაციო საქმეებს და ამასთან სპეციალურად “ქვრივებისა და ობოლთა” საჩივრებს, მას თანამშრომლობას უწევენ საწოლის მწიგნობარი და ზარდახნის მწიგნობარი^[7].

მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელი ახორციელებს ეკლესიის უმაღლეს სახელმწიფოებრივ ხელისუფლებას. კარის გარიგებაში დაკანონებულია, რომ: გელათს გარდა სამეფოში არსებული ყველა მონასტერი, საეპისკოპოსო და სამრევლო ეკლესიები, ხუცები, მონაზონნი და, საერთოდ, “რაც საეკლესიო დასანი არიან, ყველა ჭყონდიდელისა და საწოლის მწიგნობრის სახელოსა არიანო”^[8]. საელესიო საქმეების მართვაში მწიგნობართუხუცესის უშუალო თანამშრომელია მისი თანაშემწე საწოლის მწიგნობარი. ამრიგად, ეკლესიის სახელმწიფოსადმი დაქვემდებარების სისტემა (მომდინარეობს დავით აღმაშენებლიდან) კარის გარიგებითაც დაკანონებულია, მაგრამ ცნობების ნაკლოვანებების გამო ჩვენ არ ვიცით როგორ ახორციელებდა მწიგნობართუხუცესი თავის ამ საეკლესიო უფლებებს^[9]. რასაკვირველია, პრაქტიკით მოპოვებული ამ ვაზირის რაიმე ახალი

საეკლესიო უფლება, რომელსაც სახელმწიფოს სარგებლობა მოუტანია, ამ დროსაც არ იქნებოდა უკუგდებული.

ომისა და მშვიდობიანობის საკითხებში მწიგნობართუხუცესის მაღალი კომპეტენცია, უეჭველია, ახლაც ძველებურადვე იგულისხმებოდა, რაკი “ყველა საურავი უმისოდ არ იქნების”, მაგრამ არ ვიცით კონკრეტულად როგორ იყო გამოხატული ყოველივე ეს, რადგან კარის გარიგების მოღწეულ ნაწილში ამაზე ცნობები არ მოიპოვება.

მწიგნობართუხუცესის უწყება მთავარი მონაწილე იყო სახელმწიფო დოკუმენტების (სიგელების) შედგენა-გაცემის საქმეში. კარის გარიგებაში შეტანილი ნორმით სიგელის “ქრთამის”^[10] დიდი ნაწილი ეკუთვნის თვითონ მწიგნობართუხუცესს და მის თანაშემწეს, უფრო ნაკლები იმ “მწიგნობარს”, რომელმაც სიგელი დაწერა და “დაბეჭდა”, მხოლოდ მათი გასტუმრების შემდეგ ეძლევათ დანარჩენ მოხელეებს თავიანთი კუთვნილი^[11].

მწიგნობართუხუცესის მაღალი ხელისუფლება გამოხატულია მის გარეგნულ ნიშნებშიც. განსაკუთრებულ ყურადღებას ამ მხრივ ამაღლის სიდიდე და შედგენილობა იწვევს. ამ ვაზირის “ზედამდგომელად” დაწესებული არიან: მეჭურჭლე, ეჯიბი, და სხვანი “დარბაზიდან”. მის თანაშემწესაც, საწოლის მწიგნობარს, ცალკე ზედამდგომელი მეჭურჭლე ჰყავს^[12]. განსხვავებულია ისიც, რომ სხვა ვაზირ-მოხელეებს მხოლოდ თავისივე ხელქვეითები ახლავენ, მწიგნობართუხუცესს კი სხვადვსხვა უწყებიდან და დარბაზიდანაც. მწიგნობართუხუცესის თანამდებობრივ საქმიანობას მართლაც შეესაბამებოდა ასეთი ამაღა: მეჭურჭლე საჭირო იყო როგორც ანგარიშისა და ფინანსების მცოდნე, ეჯიბი მწიგნობართუხუცესთან მომსვლელების მიღება-გასტუმრებას ან ამ ვაზირის სხვა დაწესებულებაში მიმოსვლას ხელმძღვანელობდა. დარბაზიდანაც, ჩანს, საჭიროების მიხედვით მუდმივად ახლდა მას სხვადასხვა დარგის მოხელე და, ალბათ, მცველებიც^[13].

მწიგნობართუხუცესის ხელქვეითი 24 მწიგნობრის კერძო მოვალეობის შესახებ კარის გარიგებაში ცნობები არა გვაქვს, მაგრამ მათი მოვალეობანიც, მსგავსად ზემოგანხილული საწოლის მწიგნობრისა და ზარდახნის მწიგნობრისა, “დაწერა”-“აღწერა” უნდა ყოფილიყო სხვადასხვა შესაბამის საქმეთა შემოწმების დროს და, საერთოდ, მონაწილეობის მიღება ყოველგვარი წერილობითი საქმეების წარმოებაში. დარბაზობის დროს “ოცდაოთხივე მწიგნობარი საწერლებით ჭყონდიდელს მხარს” უდგანან. ასევე “საწერლებით” დგას ორი უფროსი მწიგნობარიც. ვაზირობის დროს კი დარბაზში მხოლოდ საწოლის მწიგნობარია, დანარჩენები, “დარბაზს გარეთმყოფი მწიგნობრები”, წერენ მწიგნობართუხუცესის დავალებით სავაზიროს დადგენილებებს და მიაქვთ შესასრულებლად^[14]. რაკი ამ უწყების მოხელეთა თანამდებობრივი მოვალეობანი წერასთან იყო დაკავშირებული, მათ გამოყოფილი ჰქონდათ ქალაქის ყოველდღიური ნორმაც: მწიგნობართუხუცესს ეძლეოდა 5 ფურცელი, საწოლის მწიგნობარს 3 ფურცელი, ზარდახნის მწიგნობარს 2 ფურცელი და მწიგნობრებს თითო-თითო ფურცელი. მწიგნობართუხუცესის ხელქვეით მოხელეთა (26 მწიგნობრის) სახელისუფლო ნიშანი იყო “საწერელი”^[15].

ამრიგად, ყველა ზემომოტანილი მასალის საფუძველზე მკაფიოდ შეიძლება დავინახოთ მწიგნობართუხუცესის ხელისუფლების თავისებური მაღალი კომპეტენცია, რომელიც ამ პერიოდში მისთვის იყო ნორმირებული: იგი როგორც მეფის სამდივანმწიგნობრის გამგე, თანაბრად აერთიანებდა საზოგადო უმაღლესი

მმართველის და უმაღლესიკონტროლის ფუნქციებს. საამისოდ მას უაღრესად მოქნილი შტატი ჰყავდა^[16].

ათაბაგი, როგორც უკვე ვიცით, ვაზირად იქცა თამარის მეფობის უკანასკნელ წლებში. ათაბაგის სამოქმედო ასპარეზი მხოლოდ მეფის ოჯახით შემოიფარგლებოდა. მას, როგორც თავისებური მოვალეობის მოხელეს (უფლისწულის აღმზრდელი), ჩაბარებული არ ჰქონდა ცალკე დარგი. ამიტომაც ხელმწიფის კარზე მას მოხელეები არა ჰყავდა. კარის გარიგებაშიც არც ერთხელ არ არის მოხსენიებული ათაბაგის მოხელე ან ათაბაგის “სასაურვო”, მაგრამ ათაბაგი სავაზიროს წევრია, რომელიც სხდომებს ესწრება და სხვ.^[17] მონღოლთაგან განსაკუთრებული მფარველობის შედეგად ათაბაგის გავლენა სამეფო კარზე ძლიერ გაიზარდა. ამას თვით ამ სახელოს ბუნებამაც შეუწყო ხელი. ვაზირთა დაკნინების პერიოდში ათაბაგის გავლენამ სხვები დაჩრდილა, ათაბაგობის მატარებელ ფეოდალთა გვარები მონღოლთა მთავარ დასაყრდენ ძალად და მათი პოლიტიკის გამტარებლად გამოდიოდნენ. ათაბაგობისათვის მთავრებს შორის დიდი ცილობა შეიქნა. მონღოლთა პერიოდში ათაბაგებს თითქმის განუყრელად მეორე სახელო - ამირსპასალარობაც ეჭირათ. მონღოლთა პერიოდის ათაბაგების ისტორიაში გამოირჩევა მანკაბერდელთა სახლი, რომელმაც საქართველოს უმაღლესი მმართველობის უფლება, როგორც ზემოთაც ვთქვით, ოფიციალურადაც კი მიიღო (ყენისაგან) ^[18]. ამ ტიპის ათაბაგთაგან განსხვავებულად უნდა ჩაითვალოს სამცხის მთავარი სარგის ჯაყელი (ათაბაგი გახდა სადუნის შემდეგ), რომელიც მისი სამთავროთურთ ამ დროისათვის გამოყოფილი იყო^[19].

ახლა, როცა მართვა-გამგეობის ძველი წესების აღდგენა ამოცანად დადგა, სამეფო კარის პოზიციაც ათაბაგის მიმართ სრულიად გარკვეული შეიქნა. გარიგების შემდგენელი, რომელმაც კარგად იცის ათაბაგის ყველა ეს ცენტრის საზიანოდ მიმართული თავგადასავალი, საჭიროდ ცნობს უჩვენოს ათაბაგის შემთხვევითი განდიდება, უჩვენოს მწიგნობართუხუცესის მასზე მეტი უფლებიანობა და სიძველე: ჭყონდიდელი მამა არის მეფისა, ათაბაგი ახალიაო^[20]. ავტორი იმასაც განმარტავს, რომ ადრე “დიდი და საპატიო” ათაბაგი მის დროს უკვე იშვიათობაა^[21]. ვაზირობის და საევე პურობის დროს ათაბაგი მწიგნობართუხუცესის დაბლა ზის (როგორც ამირსპასალარისც). თუ პურობა ღამით დამთავრდებოდა, მწიგნობართუხუცესს გზას გაუნათებდნენ ორი მაშხალით, ათაბაგსა და მომდევნო ორ ვაზირს კი თითო-თითო მაშხალით^[22]. ათაბაგი შეყვანილია “სამთა ვაზირთა” ჯგუფში (ათაბაგი, ამირსპასალარი, მანდატურთუხუცესი). ოფიციალურ ჩამოთვლაში ის იხსენიება მწიგნობართუხუცესის შემდეგ, მაგრამ ამირსპასალარზე მეტი პატივი არა აქვს. ერთი სიტყვით, კარის გარიგების მოღწეული ნაწილიდანაც კარგად ჩანს, რომ ცენტრალურ ხელისუფლებას სურდა ათაბაგის თანამდებობა მტკიცედ მოექცია მის ფარგლებში.

ამირსპასალარი (სამხედრო მინისტრი) არის “თავადი ლაშქართა”, ე. ი. ჯარის უფროსი. ამიტომ პირველი სიტყვა ომის თუ ჯარის საკითხებზე თათბირისას, მას ეკუთვნის: “ლაშქრობაი და ლაშქრობის ვაზირობა ამირსპასალარის ხელთ არის. მის წინათ არავინ იტყვის და რაი ვაზირობა იყოს”^[23].

პრაქტიკულად როგორ ხორციელდებოდა ამირსპასალარის სამხედრო ხელისუფლება, ამაზე კარის გარიგებაში ცნობები არ მოიპოვება, მაგრამ არცაა მოსალოდნელი ძველი წესებიდან რაიმე შეეცვალათ. ამირსპასალარის საზრუნავს მშვიდობიანობის დროს ჯარის გაწვრთნა და შეიარაღება შეადგენდა. ისიც არის ცნობილი მონღოლებამდელი პერიოდიდან, რომ თუ ომში ლაშქარს თვითონ მეფე

ჩვეულებრივ არ უძლოდა, მაშინ მთავარსარდლის მოვალეობას ამირსპასალარი ასრულებდა. მონღოლების დროს სამხედრო ბეგრით გამავალ ქართულ ჯარს, რომელიც მონღოლთა ლაშქრობებში მონაწილეობდა, საქართველოს მეფე სარდლობდა. ამირსპასალარი კი, თუ იგი მონაწილეობას იღებდა, მეტწილად თავის საგამგეო ქვეყნის ჯარს უფროსობდა, ისე როგორც სხვა დიდი მოხელე-მთავრები საქართველოდან.

კარის გარიგებაში ნორმირებულია ამირსპასალარის ერთი დიდი უფლებამოსილება: როცა ვაზირთა საბჭო ვინმესთვის რომელიმე “ქვეყნის” სახარაჯოდ ან “სამამულოდ” (სამემკვიდრეოდ) მიცემის საკითხს არჩევდა, ეს საქმე აუცილებლად ამირსპასალარის თანხმობით უნდა გადაწყვეტილიყო^[24]. ამირსპასალარის, ჩარევა, ჩანს, სამხედრო მოსაზრებით იყო გამოწვეული, იმის კონტროლისათვის, რომ ახალი პატრონის ხელში გადასულ ტერიტორიაზე ლაშქრობისა და ნადირობის სახელმწიფო ვალდებულება არ შეფერხებულიყო^[25].

ამირსპასალარის თანაშემწე “ამირახორია”. მას ექვემდებარება: “მეაბჯრეთუხუცესი” და “მეჯინიბეთუხუცესი” თავ-თავიანთი საგამგეო დაწესებულებებითა და მოხელეებით. მეაბჯრეთუხუცესი განაგებს “მეაბჯრებს” (“სეფე მეაბჯრე”, “აბჯრის მტვირთელი” ...) და “ზარდახანას”. მეჯინიბეთუხუცესი თავის მხრივ განაგებს “საჯინიბოს” “მეჯინიბეებით” და “აჩუხჩით”. ამირახორის უშუალო ხელქვეითნი არიან: “მესარტყლენი”, “ამირჩქარი” (შიკრიკი) “მერემეთუხუცესი”. ეს უკანასკნელი თავის მხრივ განაგებს “სარემოს” (ცხენის მოშენებისა და სამხედრო გაწვრთნის საგამგეოს). აქ მოქმედებენ “სარემოს უხუცესი” და “მერემენი”^[26].

“ზარდახანა”, როგორც უკვე ვთქვით სამხედრო იარაღის საწყობია^[27]. მას ჰყავს: “ზარდახნის უხუცესი”, “მისრატულთუხუცესი”, “მისრატულნი” და “ზარდახნის მუშრიბი”. ამ დაწესებულების ერთ-ერთი მოვალეობაა მეფის მომსახურება მისი სამხედრო შეკაზმივის ან ცხენით გამგზავრების დროს^[28]. იგივე მოხელეები ახლავან მეფეს მგზავრობაშიც^[29]. ცხენზე მჯდომ მეფეს ამირახორი თან ახლავს. მას ევალება საქმეზე მოსულები წარუდგინოს მეფეს ან ძღვენი ჩამოართვას და სხვ. ამ მოვალეობისათვის ამირახორს ეძლევა გასამრჯელოდ “სახედარი ცხენ”. ამირახორის დიდ უფლებას ისიც მოწმობს, რომ იგი ესწრება ვაზირობას (სათათბირო ხმით) და საერთოდ მეფესთან დარბაზობის დროს ორი ვაზირის, მეჭურჭლეთუხუცესისა და მსახურთუხუცესის ტოლი პატივი აქვს^[30].

ამირსპასალარისა და მისი ხელქვეითი მოხელეების სახელისუფლო ნიშანი ხმალია, რომელიც მათ მუდამ არტყიათ მოვალეობის აღსრულების დროს^[31].

კარის გარიგებით ამირსპასალარისა და მანდატურთუხუცესის ღირსება-პატივი დაკანონებულია თანაბრად (“სწორი არის”)^[32]. ამ ნორმის სიმტკიცისათვის იქვე დასახელებულია ამ ორი თანამდებობის ერთი პირის თუ ერთი სახლის ხელში გაერთიანების ძველი და ახალი ფაქტები^[33]. ამ ცნობებში ავტორი სავსებით ზუსტია, მაგრამ შემთხვევითი არაა, რომ იგი გვერდს უვლის ამირსპასალარისა და ათაბაგობის გაერთიანების ფაქტს მონღოლთა ბატონობის ამავე პერიოდიდან. ეს იმას მოწმობს, რომ კარის გარიგება არ აძლევს სანქციას და უკანონოდ თვლის ამირსპასალარისათვის ათაბაგობის მიცემას, რადგან, როგორც წარსული სინამდვილე ადასტურებდა, ეს იწვევდა ამირსპასალარის განდიდებას და მის ჩამოშორებას პირდაპირი მოვალეობისაგან.

მ ა ნ დ ა ტ უ რ თ უ ხ უ ც ე ს ი სასახლეში ვაზირობისა და დარბაზობის დროს ობერცერემონმაისტერის მსგავს მოვალეობას ასრულებდა. ევალებოდა

სახელწიო წესრიგზე სამხედრო-საპოლიციო თვალყური და მეფის სახასო მეურნეობაში მომუშავე პერსონალზე ზედამხედველობა.

მანდატურთუხუცესის ხელქვეითი მოხელეებია: “მანდატურნი”, “ამირეჯიბი” და “განმგეთუხუცესი”. ამირეჯიბს ექვემდებარებიან: მეჯიბნი, მმესტუმრენ და მმერიგენ. მგანმგეთუხუცესს - “საგამგეო”. საგამგეოს ჰყავს “საგამგეოს უხუცესი” მისი ხელქვეითებით: “მეჯამეთუხუცესი”, “მეჯამენი” და სხვ.

“მანდატურთა” რიცხვი ამ პერიოდისათვის განსაზღვრულია “სულ სამასი სახლით”, რომელთა შორის სოციალურად სამი აზნაურია - “იკუნკელისძე, შერაქისძე და ჯარნასძე, სხვაი ყველა გლეხია”. მანდატურთა მოვალეობაა: ვაზირთა თათბირის დროს სავაზირო დარბაზის დაცვა, სამეფო ზვრებში მომუშავეებზე თვალყური და, საერთოდ, საპოლიციო ზედამხედველობა ადგილებზე ყველგან^[34].

მანდატურთუხუცესისა და მის უშუალო ხელქვეითთა სახელისუფო ნიშანი არგანია (ჯოხი), რომელსაც ისინი ატარებენ მოვალეობის შესრულების დროს. მაგრამ მანდატურთუხუცესი მეფესთან არგნით ვერ მივიდოდა, მას არგანი დროებით ამირეჯიბისათვის უნდა ჩაებარებინა^[35]. არგანი კარგად უჩვენებს ამ უწყების სადამსჯელო-საპოლიციო ხასიათს.

დიდი უფლების ჩანს მანდატურთუხუცესის თანამენმწე ამირეჯიბი. მას შეუძლია საქმის მოსახსენებლად ყოველთვის და ყველგან შევიდეს მეფესთან; შესვლის უფლება მას არა აქვს მხოლოდ მაშინ, როცა მეფე “უკაზმავია”^[36]. მაგრამ თუკი ამ დროსაც შევა, უკან ვერავინ დააბრუნებს^[37]. მას ჰყავს საკუთარი “ზედამდგომელი” მანდატურივე. არავაზირთაგან ამირეჯიბი მესამე მოხელეა, რომელიც ესწრება სავაზიროს (მოსმენის უფლებით)^[38].

ეჯიბები, ისე როგორც ამირეჯიბი, სასახლეში დარბაზობასა და პურობის დროს მანდატურთუხუცესს ეხმარებიან, მეფესთან ამბის მომხსენებლებიც არიან^[39].

ამირეჯიბსა და ეჯიბებს ევალებათ სამეფო ძღვენის მიღება და მეფისადმი მირთმევა. მესტუმრეს დაკისრებული აქვს ქვეითად მოსული “მემღვენეების” და მწიგნობრების გამასპინძლება - ჭმევა^[40].

გამგეთუხუცესი დარბაზობისა და პურობის დროს მანდატურთუხუცესის თანამშრომელია. საგამგეოში მეჯამეთუხუცესს მიბარებული აქვს ისეთი სურსათ-სანოვავე, რომელთა შენახვა დიდხანს შეიძლებოდა: ზეთი, ნიგოზი, საწებელი, მუხუდო, ყველი-წველა. მასვე აბარია მწველავეები (“მეკამბეჩე დიასახლისები”), აგრეთვე მოძრავი სამზარეულო (“კარავი სამზარეულოსი”) და სხვ.^[41] საფიქრებელია, მორთმეული ძღვენის შენახვა და ხარჯი საგამგეოდან ხდებოდა.

მანდატურთუხუცესი და მისი ხელქვეითი მოხელენი მონაწილეობენ სიგელის გაცემაში, რისთვისაც მათ ქრთამის ნაწილი ერგებათ: მანდატურთუხუცესს ერგება ამირსპასალარის ტოლი, ამაზე ნაკლები მესტუმრეს, მორიგეს და მანდატურს^[42].

მ ე ჭ უ რ ჭ ლ ე თ უ ხ უ ც ე ს ი მართავს ყველა ფინანსურ საქმეს სახელმწიფოს მასშტაბით. ასევე მეფის კარზე გამგებელია “საჭურჭლისა” (სანიადაგოდ სახმარებელი და სახარჯავი ხაზინა)^[43], რომლის მოხელეებად ითვლებიან: “საჭურჭლის ნაცვალი”, “მუშრიბი”, “საჭურჭლის მუქაფი და “მეჭურჭლენი” (“დარბაზს მყოფი მეჭურჭლენი” და “ქალაქის მეჭურჭლენი”). ამის გარდა, მეჭურჭლეთუხუცესს ექვემდებარება ყველა ქალაქის “ამირები”, ვაჭრები და ვაჭრობა-აღებ-მიცემობა, სავაჭრო გადასახადები, ბაჟი, მეფის “სავაჭრო” და საჭურჭლის შემოსავალ-გასავალი... ხაზინიდან სახარჯავად გამოდის როგორც ფული, ისე ძვირფასეულობა - განძი. მეჭურჭლეთუხუცესის განკარგულებაშია

საჭურჭლიდან “სანიდაგოდ სახმარებელი” ძვირფასი სერვიზიც^[44]. მეჭურჭლეთუხუცესი შეყვანილია “ორთა ვიზირთა” ჯგუფში მსახურთუხუცესთან; ამდენად, მისი პატივი და ღირსება “სამთა ვაზირთა” ჯგუფისაგან განსხვავებულია. მეჭურჭლეთუხუცესის შემცირებული ავტორიტეტის ასამაღლებლად ავტორი მიუთითებს მის ძველ ღირსებებს: “ძველი ვაზირი არის”, “დიდია” და “ათაბაგობის დაწყებამდე მეოთხე ვაზირი არის”^[45].

მსახურთუხუცესი სამეფო კარის შინასამეურნეო საქმეებისა და სახასო-საკუთარ ადგილ-მამულების გამგებელია. “მისი ხელისა არის სალარო, საწოლი, მესაწოლეთუხუცესი, მოლარეთუხუცესი, ფარემთუხუცესი, ციცხვთუხუცესი, მეხელადენი”. ამასთან: ცხვარი, მატყლი, მეფის მოგზაურობის დროს სახმარი ქვეშაგები, ტანისამოსისა და სხვა საჭირო ნივთების სატრანსპორტო ჯორები და სხვ.

“სალარო”, რომელიც მსახურთუხუცესს ექვემდებარება, როგორც გამორკვეულია, სათავნო ხაზინას წარმოადგენდა (ინახებოდა ფულისა და განძის ხელუხლებელი ფონდი, იშვიათი ნაკეთობის სერვიზები...). სალაროს ჰყავს უშუალო გამგე “მოლარეთუხუცესი” თავისი დამხმარე მოხელეებით: “სალაროს მოლარე” და “მოლარენი”^[46]. მოლარეთუხუცესს როგორც საფინანსო დაწესებულების უფროსს, “დიდი ბეჭედი” “თუალედინ აქვს ნაბოძები მეფისაგა”. ბეჭედი მას “ხელთ აცვია” მისი შენახვა-დაცვის მიზნითაც, რათა ის სხვას არ გამოეყენებინა. ამ ბეჭდით ბეჭდავენ სიგელებს და სხვა საბუთებს, რასაც, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, მწიგნობარი ასრულებს. მას ტექნიკურად ეხმარებიან მოლარეთუხუცესის თანამშრომლები^[47].

“საწოლს” განაგებს “მესაწოლეთუხუცესი”, რომელსაც ექვემდებარებიან “მესაწოლენი”^[48]. კარის გარიგება მაშინდელი ვითარების მიხედვით აწესებს მესაწოლეთა რაოდენობას 700 სახლით, რომელთა შორის 8 გლეხი და “სხვა ყველა აზნაურიაო”. ნორმირებულია მათი მოვალეობაც: “შვიდისავე შუბოსანია”, რომელთაგან განსაზღვრული რაოდენობა მუდმივ მეფის კარზე იმყოფება. მაგ., ზოგი მეფეს ახლავს მგზავრობისას, ზოგი მესაწოლე “წინმწოლი”, “საწოლის მეკრე” ან “საწოლის დარაჯაა”^[49]. რადგან საწოლი მსახურთუხუცესის საგამგეოა, მეფის მომსახურება დილას: ხელპირის დაბანა, ჩაცმა და საუზმე, მას ეკითხება^[50]. საწოლის მოხელეებსვე ევალებათ ღამე სამწყურვალოდ მეფისათვის წყლის და ღვინის მომზადება, საწოლის დარაჯობა და ა. შ. ვიდრე მეფე საწოლშია (ღამით და დილით), ამ ხნის განმავლობაში მეფესთან საქმის მოსახსენებლად მხოლოდ მსახურთუხუცესი და მისი მოხელენი შედიან. გამონაკლისი ეხება, როგორც ვთქვით, მხოლოდ ამირეჯიბს. საწოლის მოხელეებს ევალებათ აგრეთვე მეფის ოთახების დალაგება-მოკაზმვა^[51].

ფარემთუხუცესი განაგებს სხვადასხვა “საფარემოებს” “ფარემების” საშუალებით.

“მეხილეთუხუცესი” უძღვება “სახილეს”, სადაც ინახება ხილის ჭურჭელი (“სახილე ტაბაკი”, “სათხილე” და სხვ.). “ციცხვთუხუცესს” თავისი ხელქვეითი “ციცხვნით” ევალება სასახლისა და აბანოს გათბობა, შეშის დაკობა, წყლის ზიდვა და სხვ^[52].

სავაზიროში მსახურთუხუცესს უფლებრივად ყველაზე უმცროსი ადგილი ეკავა, რადგან ის გვიან გამხდარა ვაზირი: მსახურთუხუცესი მანაველი ვაჩნამე “რუსუდან მეფეს შეუყვანია სავაზიროსა”^[53]. მსახურთუხუცესს მინიჭებული აქვს მეჭურჭლეთუხუცესის ტოლი პატივი და “სასაურვო”. მის ხელქვეითთაგან არავინ

არ ესწრება სავაზიროს, მაგრამ ორი მოხელე ვაზირობის დროს იქვე, სალაროს კარებში დგას.

მ ე ჯ ი ნ ე თ უ ხ უ ც ე ს ი ვაზირი არ არის, მაგრამ დიდი მოხელეა, რომელიც დამოუკიდებლად განაგებს სახელმწიფო ღვინის შემოსავლისა და ხარჯის საქმეს. ექვემდებარებიან “მელვინენი” და დიდი დაწესებულება “საღვინე” თავისი მოხელეებითურთ (“საღვინის ხელისუფალნი”, “საღვინის მუქავი”, “საღვინის მოლარე”)^[54].

მ ო ნ ა დ ი რ ე თ უ ხ უ ც ე ს ი ვაზირი არ არის. განაგებს “მონადირეებისა” და ნადირობის საქმეს (ნადირობა საქართველოში სამხედრო ვარჯიშის დანიშნულებით განიხილებოდა, ამიტომაც ის, როგორც “ლაშქრობაც” (სამხედრო ბეგარა), სავალდებულო იყო ყველასათვის). მონადირეთუხუცესი ნადირობის ორგანიზაციასა და სამონადირეო მეურნეობას ხელმძღვანელობს. კარის გარიგებაში დადგენილია მონადირენი 260 სახლის რაოდენობით კახეთსა და იმერეთში^[55]. “მონადირეებს” ევალებათ ნადირობის ვალდებულების შესრულების შემოწმება ადგილებზე^[56], სამეფო ნადირობაში მონაწილეობის მიღება, და ძაღლების გამოზრდა-გაწვრთნა. დაწესებული განრიგით მონადირეები სასახლეში ცხადდებიან ნოემბერში (“გიორგობის დღეს”) და აქ რჩებიან “თევდორობამდე” (აღდგომის მარხვის პირველი შვიდეული^[57]). ახალი წლიდან ვიდრე დამარხვებამდე იმართება ნადირობა. შემდეგ კი რადგან ხორცის ჭამა იკრძალებოდა, ნადირობაც წყდებოდა. “თევდორობის მეორე დღეს” მონადირენი ძაღლებს აღწერდნენ და ორშაბათს შინ ბრუნდებოდნენ^[58].

“ს ა ვ ა ზ ი რ ო ს ” (ვაზირთა საბჭოს) მეფე დროდადრო საჭიროებისამებრ იწვევს. კარის გარიგებაში მკაცრად არის ნორმირებული სავაზიროს შემადგენლობა, ჯდომის წესი და “ვაზირობის” (თათბირის) საქმეებში დამსწრეთა კომპეტენიციები.

ვაზირობას ესწრება მეფის გარდა ექვსი ვაზირი და სამი მათი თანაშემწე. როცა მეფე ვაზირობას დანიშნავს (“თუ ვაზირობა იყოს”), დასწრება უნდა შეატყობინონ (“მოახსენონ”) შემდეგ პირებს: “ჭყონდიდელს, ათაბაგს, ამირსპასალარს, მანდატურთუხუცესს, მეჭურჭლეთუხუცესს, მსახურთუხუცესსა და ამილახორს”, საწოლის მწიგნობარი და ამირეჯიბი თვითონ არიან ვაზირთა მაწვეველნი, ამიტომ ისინი ვაზირობაზე მოუწვეველად მოდიან.

სავაზირო დარბაზი ცალკეა, სადაც დიდი მაგიდა დგას^[59]. ჯერ მეფე დაჯდება სუფრის თავს, ხოლო მოწვეულნი დასხდომას მას შემდეგ შეუდგებიან, როცა მსახურთუხუცესი დარბაზში მყოფთ გამოუცხადებს ვაზირობის დაწებას. მსახურთუხუცესი თითოეულ ვაზირთან მიდის და თხოვს დაჯდომას. სხდებიან უფროს-უმცროსობით. ჯერ ჯდება მწიგნობართუხუცესი მაღალ ადგილას, მის “ქვემოთ” ათაბაგი და ამირსპასალარი, შემდეგ მანდატურთუხუცესი, ბოლოს “მეჭურჭლეთუხუცესის გვერდით ზის მსახურთუხუცესი”. ვაზირები ოქროჭედილ სელის სკამებზე სხედან, აცვიათ ოქროქსოვილი (“სკარამანგი”)^[60]. ვაზირთა თანაშემწენი ფეხზე დგანან ვაზირთა უკან, კედელთან: ამირახორი უფრო მაღალ ადგილას, დანარჩენები დაბლა. საწოლის მწიგნობარს თან “თავისი საწერელი აქვს”, ამირეჯიბს - არგანი. მსახურთუხუცესის თანაშემწე მესაწოლთუხუცესი დგას სალაროდან დარბაზში გამომავალი კარის გარეთ, კარს შიგნით მოლარეთუხუცესია. სავაზიროს დარბაზის გარეთ დგანან უფროსი “ხელისუფალნი”, სამი უწყებიდან თითო-თითო^[61], მწიგნობართუხუცესის ხელქვეითთაგან კი ყველა დანარჩენი (ზარდახნის მწიგნობარი და მწიგნობარნი) და ელოდებიან დარბაზში გამომახებას (“შეასხმიან”) და დავალებით გაგზავნას საქმეზე. მწიგნობრებს

მწიგნობართუხუცესი სავაზიროს დადგენილებებს გადასცემს, ისინი მას დაწერენ და წავლენ შესასრულებლად.

სავაზიროს თათბირი და მისი გადაწყვეტილებები სახელმწიფო საიდუმლოებად ითვლებოდა, ამიტომ კარის გარიგებით დაწესებულია სავაზირო დარბაზის დიდი საპოლიციო დაცვა. დარბაზის დახშულ კარებთან ზურგმექცევით ზის საწოლის მეკარე (ხელში არგანი უჭირავს), რომელიც მხოლოდ იმას შეუშვებს დარბაზში, “ვისცა უბრძანებენ”. მოშორებით მერიგე დგას, რომელიც შემვებას აწესრიგებს. დარბაზის “გარშემო”, შორს, დგანან მანდატურნი, რომლებიც “ვისაც არ უბრძანებენ არავის მიიყვანენ სიახლოვეს”^[62].

ვაზირთა სათაბიროში ყველა ერთნაირად კომპეტენტური არაა. მაგ., ამირახორს (ამირსპასალარის თანაშემწე) მხოლოდ სათათბირო ხმა აქვს, მას თუ არ კითხავენ, ისე ვერ ილაპარაკებს. საწოლის მწიგნობარსა და ამირეჯიბს კი მხოლოდ მოსმენის უფლება აქვთ ყოველგვარი ლაპარაკის გარეშე^[63]. მეფის შემდეგ ყველაზე მაღალი და ფართო უფლებამოსილების მქონეა მწიგნობართუხუცესი, რადგან “მამა არის მეფისა, ათაბაგი ახალიაო” და სხვ.^[64]. ამირსპასალარს მხოლოდ ის უპირატესობა აქვს დანარჩენ ხუთ ვაზირზე, რომ სამხედრო და მასთან დაკავშირებულ საკითხებზე ბჭობისას პირველად მას მოუსმენენ, რადგან ის “ლაშქრის თავადია” და სხვ. აქვე ლაპარაკია დანარჩენ ვაზირებზე, რომელთა გავლენა დაფასებულია მათი წარმოშობის სიძველით და სხვ.

როგორც ვნახეთ, ცენტრალურ აპარატში (ვაზირებს შორის) სამმართველოდ დანაწილებულია: სამხედრო, საპოლიციო და მეფის დაცვის, სამეურნეო და სასახლის სამსახურის, საფინანსო დარგები. მწიგნობართუხუცესი ახორციელებს მეფის უმაღლეს მმართველობას, კონტროლსა და მართლმსაჯულებას. ვაზირთა სამოქმედო ასპარეზია მთლიანად სახელმწიფო, სადაც შედის მეფის საკუთარი სახასო ქვეყნებიც. სამეფო სასახლე, მონარქის საცხოვრებელი ბინა, ამავე დროს ქვეყნის მმართველობის ცენტრია, ხოლო მეფის სახასო მამულების შემოსავალი ხმარდება ამ ცენტრს, ე. ი. სახელმწიფო საჭიროებას. ვაზირთა ხელისუფლება უაღრესად საჯარო უფლებრივი ხასიათისაა. რასაკვირველია, მას გარკვეულად ახლავს კერძო უფლებრივობის თვისებებიც, რადგან ქვეყანა ფეოდალურია. მეფე ვაზირთა (და ყველა მოხელის) მიმართ იმავე დროს სენიორიცაა: თანამდებობა განიხილება, როგორც ერთგული სამსახურის პირობით გაცემული წყალობა - ფეოდი. ამ ნიადაგზე ყველა ვაზირს იმავე დროს თანამოლაშქრეობასთან ერთად მეფის სხვა კერძო სამსახურიც ადევს.

კარის გარიგებით დაკანონებულია ვაზირთა გასამრჯელოს - სარგოს სამგვარი ნორმა: ყველაზე დიდი “ქრთამი და სასაურვო” ეძლევა მწიგნობართუხუცესს, ამაზე ნაკლები ერთნაირად ეძლევა ამირსპასალარს და მანდატურთუხუცესს, ხოლო ნაკლები ერთნაირადვე მეჭურჭლეთუხუცესს და მსახურთუხუცესს. ვაზირები სარგოს, ჩვეულებრივად, მიმდინარე ოპერაციების დროს იღებენ (მაგ., სიგელის შემკვეთისაგან...), ამავე დროს მათზე გაპიროვნებულია მუდმივად რომელიმე საშემოსავლო ობიექტი (მაგ., მეჭურჭლეთუხუცესი ხანდახან ქალაქიდან იღებს), როგორც წესი კი, სარგო უშუალოდ ხაზინიდან ეძლევათ^[65].

მმართველობის დარგობრივი სისტემა, ვაზირები და სავაზირო, პოლიტიკურად გაერთიანულ ქვეყანაში მეფის ერთმმართველობას უფრო უზრუნველყოფდა, ვიდრე ერისთავთა დარბაზი, რომელიც დაქუცმაცებულობის ამსახველი და მისი მასაზრდოებელი იყო.

როგორც აღნიშნული იყო, გიორგი ბრწყინვალემ სასტიკი ბრძოლა გამოუცხადა ერისთავ-მთავრებს, მაგრამ მას არ შეეძლო საერთოდ ერისთავთა სისტემის მოსპობა, სამაგიეროდ დარბაზი ახლა, მეფის მომხრეთა გამრავლების ვითარებაში, მეფის სამსახურში უნდა ჩამდგარიყო და ასედაც ჩანს.

დარბაზი “მართველობის კოლეგიური დაწესებულებაა, რომელშიც იმ პერიოდში მონაწილეობდნენ შემდეგი მაღალი საერო და საეკლესიო ხელისუფალნი: კარზე მყოფნი - ვაზირნი, საქვეყნოდ გამრიგენი - ერისთავები, კათალიკოსები (აფხაზეთისა და ქართლის), მოძღვათ-მოძღვარი (გელათის აკადემიის რექტორი), ეპისკოპოსები და სამეფო დიდი მონასტრების (გელათის, გარეჯის და სამცხის მთორმეტი უდაბნოსნ) წინამძღვარნი უფროსი ბერ-მონაზვნებითურთ. დაწესებულია “დარბაზობის” (დარბაზის სხდომის) ორნაირი წესი: “დიდის წესითა” და “უმცროსითა”, რომელთა არჩევა მეფის ნება-სურვილზეა დამოკიდებული^[66].

დარბაზის კომპეტენციაზე კარის გარიგებაში ცნობები თითქმის არ არის, მაგრამ ნაკლი შეიძლება შევავსოთ იმ დროის სხვა წყაროებით. ამ წყაროების მიხედვით, დარბაზის უფლებას შეადგენდა კანონმდებლობა. როგორც უკვე ვიცით, მთიულთათვის კანონები დარბაზმა შეიმუშავა. ეს დარბაზი გიორგი ბრწყინვალემ მოიწვია, რომელსაც ნამდვილ წევრებს^[67] გარდა საქმის მცოდნე ადგილობრივი თავკაცნიც ესწრებოდნენ. დარბაზის უფლება მართლმსაჯულებაც იყო: კარის გარიგების ცნობით, აფხაზეთის კათალიკოსსა და ქუთათელ ეპისკოპოსს შორის ჩამოვარდნილი დავა მაშინ დარბაზს გადაუწყვეტია^[68]. დარბაზს ეკუთვნოდა მთაში მკვლელობისა და დანაშაულის საქმეები, დამნაშავისათვის მამულის ჩამორთმევა, მისი უკან დაბრუნება, მოხელის დანიშვნა-გადაყენება და სხვ.^[69] დარბაზს იწვევდნენ დიდმნიშვნელოვანი სახელმწიფო საკითხების ერთობლივ გადასაწყვეტად. ამის ერთ-ერთი მაგალითია დიმიტრი თავდადებულის დროის დარბაზი, რომელმაც გაარჩია ურდოში დასასჯელად გამოძახებული მეფის წასვლის საკითხი^[70].

დარბაზი მეფის უფლებებს ვერ ზღუდავდა (საქმე პირიქით იყო). დარბაზი სავაზიროს (ვაზირთა თათბირის) გარეშე საქმეს ვერ წყვეტს: “სასაურვო” საქმეს წინასწარ ჯერ ვაზირები განიხილავდნენ და იგივენი “ჰკადრებენ” დარბაზს, ანუ “იურვიან” დარბაზში. მაშასადამე, დარბაზში ვაზირთა აზრი გადამწყვეტია^[71]. კარის გარიგებით, უმაღლესი მართლმსაჯულების უფლება პირველი ვაზირის, მწიგნობართუხუცესის (ე. ი. მხოლოდ მეფის) შეუვალი უფლებაა. აქედან კი ცხადია, არც დიდი მოხელეების დანიშვნისას უნდა ყოფილიყო მეფე შუზღუდული დარბაზით. ამას მოწმობს თვითონ გიორგის პრაქტიკული მოქმედება: მან ცივის დარბაზზე მშვიდობიანად მოწვეული გაორგულებული ერისთავები გააწყვეტინა.

“დიდი დარბაზობის” მოწვევის მუდმივ დროდ დადგენილი ყოფილა დიდი საუფლო დღესასწაულები: შობა (“განცხადება”), აღდგომა (“აღვსება”) და სხვ^[72]. ამიტომაც დიდი დარბაზობა უფრო საზეიმო სხდომად ჩანს, სადაც დარბაზის ნამდვილი წევრების გარდა ესწრებიან კარის სხვა მოხელეებიც. დარბაზის წევრთა (“დარბაისელთა”)^[73] დასაჯდომი ადგილები განაწილებულია მოხელეთა უფროს-უმცროსობის მიხედვით. ვაზირნი და ერისთავნი წარმოდგენილი არიან თავ-თავიანთი სახელისუფლო ნიშნებით. მაგ., ამირახორს “ხმალი არტყია დარბაზსა ზედა”, ერისთავებს ფარი და ხმალი აქვთ^[74] და სხვ. დიდ დარბაზობას მოჰყვება “პურობა”. აქაც სუფრასთან ჯდომის წესი, მისართმევი ულუფა და მომსახურება მკაცრად ექვემდებარებოდა იერარქიულ პრინციპს. ზოგ

მოხელეს კი, რომელიც დარბაზობას ესწრება, უფლება არა აქვს პურობაზე დარჩეს, იგი უნდა თავის სამსახურის ადგილს წავიდეს, სადაც მიუვას კუთვნილი ულუფა. “პურის წინაობას” მანდატურთუხუცესი ხელმძღვანელობს. ნორმირებულია სტუმარი მეფეების დაჯდომისა და გამასპინძლების წესებიც. განსხვავებულია სკამები. მაგ., ათაბაგი, ამირსპასალარი და მანდატურთუხუცესი სხედან ოქროჭედილ სკამებზე სასთაულით (ბალიშით)^[75]. დავიწყებული არაა ისიც, თუ პურობას “ღამე შემოესწრასო”, როგორ და რით უნდა გაანათონ ფარეშებმა დარბაზი, ბინამდე ვინ უნდა გააცილონ მაშხლებით და სხვ.^[76] პურობის დროს მეფე პირველი არ ჯდება, თვითონ იწვევს დარბაზის მაღალ წევრებს (კათალიკოსებს, მოძღვართმოდრვარს, მწიგნობართუხუცესს, ათაბაგს და ამირსპასალარს). მხოლოდ იმის შემდეგ, როცა დანარჩენი ვაზირებიც დასხდებიან (მოუწვევლად) და ყველას შეჭამანდს მოუტანენ, მეფე შემდეგ ჯდება ამირეჯიბთან და განმგეთუხუცესთან. ერთი სიტყვით კარის გარიგებაში ზედმიწევნითაა აღნუსხული პურობის ყველა ეტიკეტი^[77]

ასეთი პურობა განიხილებოდა სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკური მნიშვნელობის ღონისძიებად, რომელიც ხელს უწყობდა ფეოდალ-მოხელეების ცენტრთან კავშირს და, იმ პირობებში, ერთმანეთთან სოლიდარული დამოკიდებულების განმტკიცებასაც. ასეთი დიდი ყურადღება ამ წესისადმი მოწმობს მის საფუძვლიან მოშლას, რაც მოსალოდნელი იყო მონღოლთა ხანგრძლივი ბატონობის დროს.

დარბაზის წევრ ერისთავების შესახებ კარის გარიგებაში შემორჩენილია ცნობა მათი “საწელიწდისთაო” ვალდებულების თაობაზე. “ერისთავებს”, მათ შორის ქართლის ერისთავს, სამცხის სპასალარს და დადიანს, მმართვებთ ძღვენი მეფისადმი მისართმევადა. მეძღვნე ერისთავები, როგორც სხვა მეძღვნეებიც, ახალ წელიწადს პირადად ცხადდებიან მეფის კარზე^[78]. ძღვენი ამ შემთხვევაში გამოხატავდა მეფის უზენაეს სიუზერენულ უფლებას მოხელე-ფეოდალზე, და ამდენად, მას მატერიალური უზრუნველყოფის დანიშნულება არ ჰქონდა. ცენტრთან დამაკავშირებელი ამ ნორმის შეტანა კარის გარიგებაში, ჩანს, იმან გამოიწვია, რომ იგი მანამდე მოშლილი და დარღვეული იყო.

კარის გარიგებაში გარკვეულად არეკლილია სამეფო კარის მისწრაფება საერისთავოები (ამ დროს უკვე მსხვილი და წვრილი სამთავროები) მტკიცედ დაუქვემდებაროს ცენტრს. ვაზირთა გაძლიერებისათვის მიღებული ზომები, თავისთავად, ამ საქმის საბოლოო მოგვარებასაც ნიშნავდა, თუნდაც იმის გამო, რომ ვაზირები იმავე დროს დიდი ერისთავებიც იყვნენ. გარდა ამისა, დარბაზიც მეფის მორჩილი გახდა. ის ფაქტიც, რომ კარის გარიგება არც ერთხელ არ ხმარობს სიტყვა “მთავარს”, იმის გამოხატულებაა, რომ საქართველოს მთავრობა ბრძოლას უცხადებდა ერისთავების გახელმწიფების ტენდენციას.

დარბაზის წევრთა შორის კარის გარიგების მოღწეულ ნაწილში საეკლესიო ხელისუფალნი ნახსენები არიან უმთავრესად მეფესთან მიღების ან დარბაზობაზე ჯდომის წესების განმარტებისას, მაგრამ აქედანაც კარგად ჩანს საქართველოს მთავრობის საეკლესიო პოლიტიკის მთავარი კურსი.

საქართველოს ეკლესია ორი უმაღლესი მეთაურით არის წარმოდგენილი - ქართლისა და აფხაზეთის კათალიკოსებით. ორივე კათალიკოსი სამეფო კარზე ერთნაირი პატივით სარგებლობს^[79]. ორივე ზოგიერთი პატივით გათანაბრებულია მოძღვართმოდვართან და მწიგნობართუხუცესს ჰყონდიდელთან. ამიტომ ქმნიან “ოთხთა მონაზონთა” ჯგუფს. უფლებრივი

დამოკიდებულების შესახებ ამ ორ კათალიკოსს შორის კარის გარიგებაში მცირე ცნობაა შემონახული, მაგრამ სხვა მასალებითაც ნათელი ხდება, რომ ქართლის კათალიკოსს-პატრიარქს ემორჩილებოდა აფხაზეთის კათალიკოსი^[80].

საქართველოს ცენტრთან ლიხთიმერეთის ეკლესიის კავშირის განსამტკიცებლად საქართველოს მთავრობას, როგორც კარის გარიგებიდან ჩანს, საგანგებო ზომები მიუღია. ეს კაშირი მონღოლთა ხანგრძლივი ბატონობის პერიოდში ლიხთიმერეთის ცალკე სამეფოდ გამოყოფის გამო, ბუნებრივია ძალზე შესუსტდა.

ასეთ ღონისძიებად ჩანს სრულიად საქართველოს სამეფო გვირგვინისა და სკიპტრის შესახებ ადგილად ქუთაისის საკათედრო ტაძრის დადგენა^[81]; ქუთაისი და ბედიელი ეპისკოპოსებისათვის სრულიად საქართველოს მეფეთა “მოსაფლავედ” დამტკიცება (ამის საფუძვლად იქვე მოტანილია ამ ეკლესიაში ადრე მეფეთა დასაფლავების ფაქტები^[82]); ამ დროსვე მოუხდენიათ ქუთაისის ტაძრის შემკობა და ქუთაისის დაწინაურება იმხნელის სწორის პატივით^[83].

მეფესთან დარბაზობის (მიღების) წესის განმარტებისას საქართველოს ეპისკოპოსები სახელდობრ დასახელებული არ არიან, მათზე მხოლოდ ზოგადად ნათქვამია: ვინც მვითარი მონაზონი იყოს, ანუ ვითარი კაცინ იმის მიხედვით, ზოგს “უფრო” და ზოგს “უმცრო” პატივი მიეცემისო^[84]. გამონაკლისი დაშვებულია მხოლოდ სამხრეთ საქართველოს ეპისკოპოსების მიმართ, რომლებიც პირადად არიან ჩამოთვლილი: იშხელი, მაწყვერელი, ანჩელი, მტბევარი, გოლგოთელი. მისაღმების წესიც ცალკეა განსაზღვრული. ამათ შორის მისაღმების მიხედვით ყველაზე დიდი პატივი იმხნელს აქვს განკუთვნილი^[85]. ის ფაქტი, რომ კარის გარიგების ამ ნაწილში სამცხის მღვდელთმთავრებზე საგანგებოდ არის ლაპარაკი, გარკვეულად მოწმობს მეფის განსაკუთრებულ ყურადღებას მათადმი: დიდი ხნის განმავლობაში ეს მხარე საქართველოს მონარქიას ჩამომორებული იყო, ეკლესიაც სამცხის მთავრების სეპარატული პოლიტიკის გამტარებლად გამოდიოდა (მაწყვერელის ამგვარი როლი უკვე ცნობილიც არის) გიორგი ბრწყინვალის მიერ სამცხის სამთავროს შემოერთების შემდეგ კი, ბუნებრივია, საჭირო გახდა სამცხის ეკლესიის კავშირის განმტკიცება ცენტრთან. აი, ეს იყო მიზეზი, რომ სამეფო კარზე სამცხის ეპისკოპოსების მიღების წესები საგანგებოდ დააკანონეს და ამასთან იმხნელის დაწინაურებაც მოახდინეს. ნიშანდობლივია, რომ სწორედ ის და არა მაწყვერელი იქნა დაწინაურებული. ცხადია, ამ შემთხვევაში იმხნელი მეფის მომხრეთა (სამცხის საქართველოსათნ შერთების მომხრეთა) დასში არის საგულისხმებელი.

მტბევარი ეპისკოპოსი, რომელიც შორეულ წარსულში შავშეთის ერისთავიც იყო, კარის გარიგებით დარბაზობაზე ჯდომის განსხვავებულ წესს ემორჩილება: საერისთავო ფარი და ხმალი უკავია მისი დასაჯდომის უკან მდგომ მისივე მოხელეს^[86]. მტბევარ ეპისკოპოსს, როგორც სასულიერო პირს, ფარი და ხმალი, რასაკვირველია, არ ეკეთა არც ერისთავობის დროს. ამჯერად ამგვარი ჯდომის წესი მხოლოდ მისი პერსონის პატივის ამაღლებისათვის შემოუღიათ.

საყურადღებოა “გოლგოთელის” - იერუსალიმის გოლგოთის ქართველთა მონასტრის წინამძღვრის - მოხსენიება სამცხის მღვდელთმთავრების რიგში მეფესთან დარბაზობის (მიღების) წესის განმარტებისას. გოლგოთელიც, როგორც ვნახეთ, დარბაზის წევრია და მიღების ისეთივე პატივი აქვს მინიჭებული, როგორც მაწყვერელს, ანჩელს და მტბევარს. გოლგოთელი ამ პერიოდში იერუსალიმის

ქართველთა ყველა მონასტრის წარმომადგენლად უნდა მივიჩნიოთ. გოლგოთა დიდი ხნის მანძილზე მაჰმადიან დამპყრობთ ეჭირათ. გიორგი ბრწყინვალემ შეძლო მისი განთავისუფლება და საქართველოსთვის დაბრუნება (იხ. ქვემოთ). ეს გახდა სწორედ იმის მიზეზი, რომ გოლგოთელის და სხვა ახლად შემოერთებული სამხრეთელი სასულიერო ხელისუფლების სტატუსი ერთად განსაზღვრეს.

დარბაზის წევრთა შორის ერთადერთი მოძღვართ მოძღვარი (გელათის უმაღლესი სასწავლებლის უფროსი), რომელიც ყველაზე დიდი მორალური ავტორიტეტით სარგებლობს. მოძღვართმოძღვარი ჩარიცხულია დიდმოხელე სასულიერო პირთა - “ოთხთა მონაზონთა” ჯგუფში^[87]. მაგრამ ზოგიერთი პატივით ის ამ წევრებზე მაღლაც დგას. მაგ., დარბაზობაზე მიწვევის დროს მას უგზავნიან (გელათშივე) დარბაზის მოხელეებს მგზავრობაში მხლებლებად, ამასთან ჯორს და ცხენებს მისთვის და მისი მოწაფეებისათვის^[88]. მეფე მოძღვართმოძღვარს ყველაზე დიდი ღირსებით მიესალმება (ნოხის პირს შეეგებება და სხვ.).

დარბაზის მუდმივი წევრები არიან სხვა “გელათელნი”^[89] ძმანიც. გელათში, გარდა იმისა, რომ აკადემია არსებობდა, მეფეთა საძვალეც იყო. ყოველივე ამის გამო ის თავიდანვე დიდი პრივილეგიებით სარგებლობდა. მართვა-გამგეობის მხრივ დამოუკიდებლობა ჰქონდა (არ ემორჩილებოდა არც კათალიკოსს, არც მწიგნობართუხუცესს). მისი ეს ავტონომია, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, დაკანონებულია კარის გარიგებით. თავისუფალ მონასტერს მხოლოდ ძღვენი მართებს, რომელიც მან მეფეს უნდა “მიეგებოს” “საქრისტეშობოდ” დასავლეთ საქართველოში “მომავალს”^[90].

დარბაზის მუდმივ წევრთა შორის დასახელებულია ძმანი “თორმეტთა უდაბნოთანი”, ანუ კლარჯეთის ანჩის საარქიმანდიტო მონასტერთა წარმომადგენლები და “გარეჯელნი” ანუ გარეჯის უდაბნოთა წარმომადგენლები^[91]. გარეჯი ერთ-ერთი მსხვილი სამეფო მონასტერი იყო, რომელიც, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, მონღოლთა ბატონობის ჟამს დიდად დაზიანდა. კარის გარიგების ცნობების მიხედვით ის უკვე ამ პერიოდში აღდგენილი, ეკონომიკურად და პოლიტიკურად ძლიერი ორგანიზაციაა. გარეჯის ურთიერთობა მეფის კართან სხვა მხრივაც არის ნორმირებული: მონასტერს ევალება “გარეჯული ძღვენის” სახით სადესერტო ტკბილეულობის მირთმევა და მით მეფის ოჯახის მომარაგება, ამასთან გარკვეული საეკლესიო მომსახურებაც: გარეჯიდან მოვლინებულ ორ ბერს სასახლის ეკლესიაში აღდგომის მარხვის დღეებში ლოცვებზე ფსალმუნის კითხვა^[92].

კლარჯეთის ცნობილი “ათორმეტი უდაბნო” (გრიგოლ ხანძთელის მიერ დაარსებული VIII ს.) მდებარეობდა სამცხის სამთავროში. მას ძველი დროიდანვე განაგებდა ანჩის ეპისკოპოსი, რომელიც ატარებდა აგრეთვე “ათორმეტთა უდაბნოთა არქიმანდრიტის” წოდებას. მონღოლების ბატონობის პერიოდში იგი სამცხის მთავარს ჰქონდა მისაკუთრებული^[93], მაგრამ გიორგი ბრწყინვალემ სამცხის სამთავროს შემოერთების შემდეგ ეს მონასტრები სამეფო საკუთრებად აქცია, ხოლო მისი წარმომადგენლები დარბაზის წევრებად შეიყვანა.

ასეთი იყო ცენტრალური “მთართველობის (სახელმწიფოს კარის) მოქმედი სისტემა და ორგანიზაცია საქართველოში XIV ს. პირველ ნახევარში. ამ სისტემის პრინციპები ადრე იყო შემუშავებული და გამოყენებული, მაგრამ მონღოლების ბატონობამ მას დიდი ზიანი მიაყენა. საქართველოს მთავრობის ღონისძიებები, რომლებიც კარის გარიგებაში აისახა, ემსახურებოდა ამ სისტემის აღდგენა-

განმტკიცებას და გაუმჯობესებას. ეს იყო აუცილებელი ზომა ქვეყნის პოლიტიკური მთლიანობის უზრუნველყოფისათვის. მაგრამ წარმატება ამ მხრივ უფრო მეტად ეკონომიკურად აღორძინებაზე იყო დამოკიდებული (ეს ქმნიდა გაერთიანების უშუალო საფუძველს).

^[1] ტექსტში დაცულია XVII საუკუნის ხელნაწერი, რომელსაც აკლია თავი, ბოლო და შუა ნაწილი; დედნის თანამიმდევრობა არეულია. ტექსტი გამოსცა მისმა აღმომჩენელმა ექ. თაყაიშვილმა. ხელმწიფის კარის გარიგება, 1920 წ. (შემდეგში მივუთითებთ ამ გამოცემას). ტექსტის თანამიმდევრობის აღდგენა სათანადო გამოცემებში სცადეს: ივ. ჯავახიშვილმა, ი. დოლიძემ და ივ. სურგულაძემ.

^[2] კარის გარიგება, გვ. 4, § 10, გვ. 12, § 21, გვ. 13, § 23, 24, გვ. 12, § 20.

^[3] შეიძლება ჩვენი კარის გარიგება ჩავთვალოთ პირველ დოკუმენტად, სადაც ერთადაა განხილული ექვსივე ვაზირის უფლება-მოვალეობანი.

^[4] აბჯარ-იარაღის, ცხენის ჯავშნის, სახელმწიფო დროშის და სხვა ასეთების საწყობი (კარის გარიგება, გვ. 10, § 18).

^[5] “საწოლის” აღწერის წესი კარის გარიგებაში შენახული არ არის, მაგრამ საწოლის მწიგნობრის ასეთ ფუნქციას მისი სახელი მოწმობს “ზარდახნის მწიგნობრის” ანალოგიურად.

^[6] კარის გარიგება, გვ. 4, § 9, საჭურჭლე ექვემდებარებოდა მეჭურჭლეთუხუცესს.

^[7] თუ ზარდახანის მწიგნობარი საქმის მოგვარებას ვერ შეძლებს (“რასაც მისი პირით ვერ დაიურვებს”), მაშინ თვით მწიგნობართუხუცესი “მივა” საქმის გადასაწყვეტად. ი ქ ვ ე, გვ. 3, § 8.

^[8] ი ქ ვ ე, გვ. 4, § 9. გელათის სამეფო მონასტრის გამონაკლისი მდგომარეობა იმით აიხსნება, რომ გელათში არსებობდა უმაღლესი განათლების სკოლა, რომელსაც მოძღვართმოდვარი განაგებდა ავტონომიურად. მოძღვართმოდვრის შესახებ იხ. ქვემოთ. ამ პერიოდში, გარდა გელათისა, არსებობდა სხვა სამეფო მონასტრებიც: შიომღვიმის, დავით-გარეჯის, ანჩის საარქიმანდრიტო და სხვ. იგულისხმება, რომ ისინი წიგნობართუხუცესს ექვემდებარებოდნენ.

^[9] ადრე პერიოდში მეფის საეკლესიო ხელისუფლების შესახებ იხ. ბ. ლომიძის, სახელმწიფოსა და ეკლესიის ურთიერთობა VIII-XII საუკუნეების საქართველოში, კრებ. “საქართველო რუსთაველის ხანაში”, 1966, გვ. 84-86; ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წიგნი II, ნაკვ. I, 1919, გვ. 134-136 (დასახელებულ ნაშრომში ავტორს ვრცლად აქვს განხილული საქართველოს ცენტრალური სამოხელეო წყობილება, ვაზირები და მოხელენი, იხ. გვ. 110-218).

^[10] ქრთამი იყო გადასახადი, რომელსაც იხდიდნენ სიგელის მიღებისათვის.

^[11] კარის გარიგება, გვ. 5, § 13.

^[12] ი ქ ვ ე, გვ. 4, § 9.

^[13] მწიგნობართუხუცესის სხვა გარეგნულ ნიშნებს, რომლებიც მის მაღალ მდგომარეობას გამოხატავდნენ, აღარ შევხებით. ამ ვაზირის მეფესთან ყველაზე ახლო ურთიერთობის მაჩვენებელია ვალდებულება დ პირადად და პირველს მიელოცა მეფისათვის აღდგომის დღესასწაული. კარის გარიგება, გვ. 3, § 6.

^[14] ი ქ ვ ე, გვ. 17, 18, § 33; გვ. 20, § 19.

^[15] ი ქ ვ ე, გვ. 17, 18, § 33; გვ. 19, § 38; გვ. 4, § 9. შევსებულ ქაღალდებს მწიგნობარი გადასცემდა თანმხლებ მეჭურჭლეს, რომელის მას კისერზე ჩამოკიდებულ ჩანთაში ჩაიდებდა (ი ქ ვ ე).

^[16] მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელებად, როგორც დადგენილია, ჩანან არსენი, 1235-1248 წწ. (დაახლ.), ბასილი, 1248-1265 წწ. ამათ შემდეგ მწიგნობართუხუცესები წყაროების ნაკლებობის გამო ცნობილი არ არიან. მხოლოდ XIV ს. მეორე ნახევარში იხსენიება გიორგი. გამოთქმულია აზრი, რომ ეს პოსტი საბოლოოდ მოიხპო XV ს. ბოლოს, საქართველოს პოლიტიკური და ეკლესიური დაშლის შედეგად (ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, გვ. 30).

^[17] შეიძლება ათაბაგს შეეფერებოდეს “უპორტფელო მინისტრის” სახელი. (პ. ინგოროვიჩი, თხზულებათა კრებული, I, 1963, გვ. 569).

^[18] XIII- XV სს. ათაბაგთა ქრონოლოგიური სია, იხ. პ. ინგოროვიჩის დასახ. ნაშრ., გვ. 581-585.

[19] ეს მდგომარეობა სამცხის მთავარს, სარგის ჯაყელს, ხელს არ შეუშლიდა უფლისწულის აღმზრდელის როლი შეესრულებინა და, ეგებ, მისი გაათავაგებაც საგანგებოდ მოახდინეს. ამით გათიშულ სამთავროსთან კავშირიც დაამყარეს და ათავაგობა ცენტრიდან შორს გადაიტანეს.

[20] კარის გარიგება, გვ. 19, § 36.

[21] “გასულა ათავაგი დიდი საპატიო და ძვირად ოდესმე იქნების” (იქვე). ამ დოკუმენტში სამცხის ერისთავი მხოლოდ სპასალორით იხსენიება, რაც იმას ნიშნავს, რომ მას ამ დროს ათავაგობა არ ეჭირა. ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით, გიორგი ბრწყინვალემ ათავაგობა და ამირსპასალარობა უბოძა სამცხის მთავარს სარგის ჯაყელს (ვ ა ხ უ შ ტ ი, ქ. ცხ., IV, გვ. 256).

[22] კარის გარიგება, გვ. 14, § 35; გვ. 17, § 8.

[23] კარის გარიგება, გვ. 9, § 36, გვ. 9, § 18. აქ ლაპარაკია თათბირის დროს ამირსპასალარის სიტყვის დიდ მნიშვნელობაზე და არა მის გადამწყვეტ უფლებაზე.

[24] კარის გარიგება, გვ. 19, § 36.

[25] ამის გამო იყო, რომ სიგელის გაცემის დროს ქრთამის ნაწილი ერგებოდა ამირსპასალარსაც (იმდენივე, რამდენიც მანდატურთუხუცესს), იქვე, გვ. 5, § 13.

[26] კარის გარიგება, გვ. 9, § 18.

[27] ჩამოთვლილია ყველა სახეობა ჯავშან-იარაღის ნაწილებისა, რომლებიც აქ ეწყო. (ი ქ ვ ე).

[28] ცხენის გაწყობას და მეფის ცხენზე შეჯდომას ემსხურება ზარდახნის ყველა მოხელე, ბოლოს, ცხენზე შემჯდარ მეფეს მათრახს ზარდახნის უფროსი გადასცემს (ი ქ ვ ე).

[29] მაგ., აჩუხჩი ჯვარისმტვირთველსა და მეფეს შორის მიდის, სადაც მეფე უნდა გადმოვიდეს ცხენიდან, იქ პირველად აჩუხჩი “მივა”, მერმე მობრუნდება, ცხენიდან გადმოვა, გვერდზე მიდგება და ა. შ. (იქვე).

[30] კარის გარიგება, გვ. 19, § 37, გვ. 14, § 25.

[31] მაგ., ამირახორს ხმალი არტყია დარბაზობის დროს.

[32] კარის გარიგება, გვ. 19, § 36, გვ. 5, § 13. განსხვავდებიან მხოლოდ დარბაზობაზე მიღებისა და ვაზირობაზე ჯდომის პატივით. ორივე შედის “სამთა ვაზირთა” ჯგუფში.

[33] “ესეც იქნების, რომე ორივე ერთსა ქონდეს და უფრო შანშეთ სახლისა არის. ესევე ორივე ხელი ერთსა აქვს და თუ ორთან (ი ქ ვ ე). მართლაც ძველად, გიორგი III-ისა და თამარის დროს, ცნობილია ამ ორი ხელის გაერთიანების შემათხვევები: ივანე ორბელის, ყუბასარისა და ჭიაბერის ხელში. მონღოლობის ჟამს შანშე ზაქარიას ძე მხარგრძელის სახლში ხშირად არის ეს ორი ხელი: შანშე ზაქარიას ძე მანდატურთუხუცესია (ჟ ა მ თ ა ა ღ მ წ ე რ ე ლ ი, ქ. ცხ., II, გვ. 182, 287, 213 და სხვ.), ხოლო იმავე დროს მის შვილს ზაქარიას ამირსპასალარობა უჭირავს (ულუ დავითის დროს, ი ქ ვ ე, გვ. 219, 226, 250 და სხვ.); მეორე შვილი ივანე მამის შემდეგ მანდატურთუხუცესი ხდება (ი ქ ვ ე, გვ. 230, 259 და სხვ.) შანშე ივანეს ძე (ნაწილობრივად გიორგი ბრწყინვალის თანამედროვეა, ე. ი. კარის გარიგების დროს) პირველად მანდატურთუხუცესია, შემდეგ ამირსპასალარობასაც იღებს (ი ქ ვ ე, გვ. 304, 308 და სხვ.). ქრონოლოგია, იხ. პ. ი ნ გ ო რ ო ყ ვ ა, დასახ. ნაშრ., გვ. 578-583.

[34] კარის გარიგება, გვ. 3, § 7, გვ. 5, § 13.

[35] ი ქ ვ ე, გვ. 17, § 33, გვ. 15, § 28, გვ. 19, § 38.

[36] ე. ი. როცა მეფე ჩაუცმელია, ანუ სამეფო საქმეების შესრულებას არ შესდგომია.

[37] კარის გარიგება, გვ. 5, § 12. “უკაზმავ” მეფესთან შესვლის უფლება სამეფო საქმეების მოსახსენებლად, ჩვეულებრივ, მხოლოდ მსახურთუხუცესს და მის მოხელეებს ჰქონდათ (ი ქ ვ ე). ამირეჯიბის დავალებანი, ჩანს, იმდენად დიდმნიშვნელოვანი ყოფილა, რომ მისი დაყოვნება არ შეიძლებოდა.

[38] ი ქ ვ ე, გვ. 5, § 12, გვ. 19, § 32.

[39] ი ქ ვ ე, გვ. 37, § 33, გვ. 13, § 24.

[40] ი ქ ვ ე, გვ. 5, § 12.

[41] ი ქ ვ ე, გვ. 5, § 13.

[42] მანდატურთუხუცესთა რიგში შანშე ივანეს ძე მხარგრძელის მომდევნოა ბექა ჯაყელი, სამცხის მთავარი XIV ს. დასაწყისში (გიორგი ბრწყინვალის აღმზრდელი და მისი პაპა. ჟამთააღმწერელი, ქ. ცხ. II, გვ. 294, 313, 315, 322 და სხვ.) ბექას შემდეგ მანდატურთუხუცესი გახდა მისი ძე სარგისი.

[43] ი ვ . ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 176.

^[44] კარის გარიგება, გვ. 8, § 17. საჭურჭლეში ინახებოდა ქონიც, როგორც ძვირი ღირებულების საქონელი. გასანათებელ-საწვავად იხმარებოდა სელის ზეთი, მაგრამ ის საჭურჭლეში არ ინახებოდა.

^[45] კარის გარიგება, გვ. 19, § 36. გვ. 8, § 17. მეჭურჭლეთუხუცესობა უმეტესად სამცხის მთავართა სახლის კუთვნილებად ჩანს. ცნობილი არიან: “სამცხის სპასალარი და მეჭურჭლეთუხუცესი ყუარყუარენ (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 195), სარგისი (1268-1285), მსამცხის სპასალარი და მეჭურჭლეთუხუცესი”, იქვე, გვ. 273, 681 და სხვ.). სარგისმა შემდგომ ათაბაგობაც მიიღო. ქრონოლოგია, იხ. პ. ინგოროყვა, დასახ. ნაშრ., გვ. 581, 583, 586.

^[46] კარის გარიგება, გვ. 6, § 14, § 15; არსებული მოძრავი სალაროც, სადაც ალბათ ინახებოდა არა სახარჯო ფული, არამედ სახმარი ძვირფასი ჭურჭელი (ი ქ ვ ე).

^[47] კარის გარიგება, გვ. 6, § 14.

^[48] საწოლი არის მეფის დასამინებელი ოთახი ახლო სათავსებით, იგი მეფის ერთგვარი მცირე კანცელარიაცაა.

^[49] კარის გარიგება, გვ. 7, § 15. არის მოძრავი “საწოლიც” (ი ქ ვ ე).

^[50] მაგ., თვითონ მსახურთუხუცესს ტაშტი უკავია.

^[51] კარის გარიგება, გვ. 7, § 16.

^[52] ი ქ ვ ე, გვ. 10, § 19, გვ. 7, 8, § 16, § 17. საფრანგეთში: სამკერვალო, სამრეცხაო, საპნის გასაკეთებელი და სხვ. გვ. 8, § 18, გვ. 12, § 21; ფარეშები აწესრიგებენ ღამე სასახლის განათებასაც; მათ განკარგულებაშია სანთლები და შანდლები. სამაშხალე მასალას ღებულობენ სხვადასხვა საწყობიდან. მეხილეებს გაწყობილი ხილი გამოაქვთ სახილე ჭურჭლით. ევალეზათ თხილის დატეხვაც.

^[53] ი ქ ვ ე, გვ. 19, § 36. მსახურთუხუცესობა უმეტესად ქართლის ერისთავთერისთავების სურამელების ხელში ჩანს. ცნობილი არიან: გრიგოლ სულას ძე სურამელი (დაახლ. 1250-1260-იანი წლები), შემდეგ ბეგა გრიგოლის ძე და სხვ. (იხ. პ. ინგოროყვა, დასახ. ნაშრ. გვ. 581-586).

^[54] კარის გარიგება, გვ. 3, § 7, გვ. 4, § 11, გვ. 15, § 28, გვ. 11, § 20.

^[55] იქვე, გვ. 11, § 20.

^[56] 1170 წ. სიგელში “მონადირენი” დასახლებულნი არიან დარბაზისაგან სოფლად წარგზავნილ მოხელეებს შორის (ქართული სამართლის ძეგლები, I, გვ. 23).

^[57] წმ. თევდორეს დღე მოდიოდა აღდგომის პირველი შვიდეულის შაბათს, მთელ კვირასაც თევდორობის კვირა ეწოდებოდა.

^[58] კარის გარიგება, გვ. 11-18, § 20. წასვლისას მონადირეები მართავდნენ სანახაობას - ლამპრობას, რისთვისაც დედოფალი, ვაზირები და კარზე მყოფი დიდებულები მათ ასაჩუქრებდნენ პურით, ღვინით და საკლავი პირუტყვით. სამაგიეროდ, მონადირენი შაირობაში მუხვად გამცემთნ აქებდნენ, “პურად ავადს” “აგინებდნენ” და სჯვ. (ი ქ ვ ე).

^[59] კარის გარიგება, გვ. 18, 19, 37. სავაზირო დარბაზის განათება, გათბობა, მორთვა, მაგიდაზე ნოხის გადაფარება ფარეშთუხუცესს და მის მოხელეებს ევალებათ.

^[60] ი ქ ვ ე, გვ. 18, 19, § 36, 37.

^[61] მეაბჯარეთუხუცესი (ამირსპასალარის უწყება), საჭურჭლისნაცვალი (მეჭურჭლეთუხუცესის უწყება), მესტუმრე (მანდატურთუხუცესის უწყება).

^[62] კარის გარიგება, გვ. 20, § 38.

^[63] კარის გარიგება, გვ. 19, § 36.

^[64] ავტორს ათაბაგთან შედარება სჭირდება იმიტომ, რომ, როგორც ზემოთაც ვთქვით, ადრე, (მონღოლების დროს) ათაბაგი პირველობდა.

^[65] კარის გარიგება, გვ. 9, § 17. ხაზინიდან გასტუმრების შესახებ პირდაპირი ცნობა კარის გარიგებაში შემონახული არ არის, მაგრამ ამ წესს მოწმობს სხვა ცნობები.

^[66] კარის გარიგება, გვ. 2, § 3, გვ. 16, § 16, § 32. იმის მიხედვით, თუ რა ხასიათის საკითხი ირჩეოდა, დამსწრეთა წრეც ვიწრო და ფართო იქნებოდა.

^[67] ნამდვილი წევრები: ქართლის კათალიკოსი ეფთვიმი, “ვეზირნი”, ეპისკოპოსნი და “მოურავნი”. ძეგლის დადება, შესავალი.

^[68] დავა ეხებოდა სამეფო გვირგვინისა და სკიპტრის ადგილსამყოფელს. კარის გარიგება, გვ. 14, § 27. -3

^[69] ძეგლის დადება, მუხ. 43, 7, 5, 10 და სხვ.

^[70] ამ დარბაზს (1289 წ.) ესწრებოდნენ ნამდვილი წევრები: ქართლის კათალიკოსი აბრამი, აფხაზეთის კათალიკოსი, ეპისკოპოსები, მონასტრებისა და გარეჯისა უდაბნოების მღვდელ-

მონაზონნი “ყოველნი მთავარნი სამეფოსა”, ჟ ა მ თ ა ა ღ მ წ ე რ ე ლ ი , ქ. ცხ., II, გვ. 281-288. “მთავარნი” აქ გულისხმობს ვაზირ-ერისთავებს, იქვე, გვ. 290.

[71] მეგლის დადება, მუხ. 17, 5, 6, 9, საქმე “ვაზირთ მოახსენონ, ვაზირთ დარბაზს ჰკადრონ, “ვაზირთ მოახსენონ, ვაზირთ დარბაზს იურვონ”.

[72] კარის გარიგება, გვ. 2, § 4. ცნობები ამ მხრივ ნაკლებია.

[73] ი ქ ვ ე , გვ. 13, § 23.

[74] ი ქ ვ ე , გვ. 15 § 28. მტბევარს, ყოფილ ერისთავ-ეპისკოპოსს, ფარი და ხმალი არ უკეთია როგორც სასულიერო პირს, სამაგიეროდ, ის თავისივე მოხელეს უჭირავს მისი სკამის უკან.

[75] კარის გარიგება, გვ.12, § 20, გვ.16 § 30.

[76] ი ქ ვ ე , გვ. 8, § 17

[77] კარის გარიგება, გვ. 17, § 33.

[78] დადიანს ძღვნად მოჰყავს სამი ცხენი, “ორი უკეთესი და ერთი სატალახე” (ი ქ ვ ე , გვ.15, § 28). საახალწლო ძღვენი მართებს ამირსპასალარსაც და გელათის მონასტერს. სხვა ძღვენი მართებს გარეჯის მონასტერს (ი ქ ვ ე).

[79] მაგ., დარბაზობა-პურობის დროს მათ ერთნაირი მომსახურება და ერთნაირი ულუფა აქვთ, მეფე ორივეს ერთნაირად ესალმება და სხვ. (კარის გარიგება, გვ. 17, § 33, გვ. 13, § 24).

[80] კარის გარიგება, გვ. 128, § 34. აქ ლაპარაკია იმაზე, რომ აფხაზეთის კათალიკოსს უთლება არა აქვს საქართველოს მეფის კურთხევისა. ეს ქართლის კათალიკოსის უპირატესობაა. ვრცლად ამ საკითხზე იხ. ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი , საქართველოს ისტორიის საკითხები, V, 1971, გვ. 85 - 107.

[81] “ვეზირთა და ერთობილთ ლაშქართა... (გვირგვინი - ბ. ლ.) და სვიპტრა ქუთათელს განუჩინეს” (კარის გარიგება, გვ. 14, § 27). ამ ძველი უფლების მიღება აფხაზეთის კათალიკოსსაც სურდა, მაგრამ დარბაზმა ქუთათელს დაუჭირა მხარი იმ საბუთით, რომ მას უფლება პრაქტიკით თითქმის მოპოვებული ჰქონდა: იქ მეფეები “ორჯერ-სამჯერ... დალოცვილანო”. იქვე ჩამოთვლილია ვინც კურთხეულან: აღმ. საქართველოს მეფე ვახტანგ ნარინის ძე (1289-1293), ლიხთიმერეთის მეფე კონსტანტინე ნარინის ძე (1293-1327) და მესამე, ნაგულისხმევია, ნარინ რუსუდანის ძე (1245-1293). ზოგიერთი მკვლევარის აზრით, ქუთათელს დარჩა მხოლოდ სვიპტრა, გვირგვინი კი აფხაზეთის კათალიკოსმა შეინარჩუნა (პ. ინგოროყვა). ასეთი დასკვნა, ჩვენი აზრით, მოღწეული ტექსტის ნაკლოვანებით არის გამოწვეული.

[82] კარის გარიგება, გვ. 14, § 27. ბედიში დასაფლავებულია ბაგრატ III (975-1014), ხოლო ქუთაისში - გიორგი I (1014-1027). მესაფლავედ დადგენა აქ ნიშნავდა მეფის საფლავზე მწირველი ეპისკოპოსის დადგენას, რაც, გარდა საპატიო მოვალეობისა, გარკვეულ მატერიალურ სარგებლობასაც გულისხმობდა.

[83] კარის გარიგება, გვ. 14, § 27.

[84] ი ქ ვ ე , გვ. 15, § 28.

[85] ი ქ ვ ე , გვ. 1, § 26.

[86] ი ქ ვ ე , გვ. 15, § 28.

[87] ამ ჯგუფში შედიან: მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელი, ორი კათალიკოსი და მოძღვართმოძღვარი. სამეფო კარზე პურობის დროს ოთხივეს ერთნაირი ულუფა ეძლევა, მომსახურეც ერთი ჰყავს (ამირეჯიბი), დარბაზობაზე ოთხთავეს საწოლის მწიგნობარი აწვეს და ა. შ.

[88] კარის გარიგება, გვ. 13, § 23.

[89] ი ქ ვ ე , გვ. 17, § 32.

[90] ი ქ ვ ე , გვ. 15, § 28. ბ. ლ ო მ ი ნ ა ძ ე , გელათი, 1955, გვ. 65-68, 75.

[91] ი ქ ვ ე , გვ. 17, § 32, ქ. ცხ., II, გვ. 287.

[92] კარის გარიგება, გვ. 15, § 29; ბ. ლ ო მ ი ნ ა ძ ე , ქართული ფეოდალური ურთიერთობის ისტორიიდან, I, 1966, გვ. 124-125.

[93] ჟ ა მ თ ა ა ღ მ წ ე რ ე ლ ი , ქ. ცხ., II, გვ. გვ. 304.

§ 4. ქვეყნის სამეურნეო-ეკონომიკური წინსვლა

საქართველოს ცხოვრებაში ამ პერიოდისათვის გარკვეულად შეინიშნება ეკონომიკური აღმავლობა, რაც განსაკუთრებით ქალაქებს დაეტყო. ქვეყნის პოლიტიკური გაერთიანებისა და ილხან-მონღოლთა გადაშენების შემდეგ საქართველოს ქალაქები უფრო მეტად დაუკავშირდნენ ევროპის, აზიისა და ჩრდილოეთის სავაჭრო-სახელოსნო ცენტრებს.

მონღოლთა იმპერიაში ქალაქების წინსვლას, როგორც აღვნიშნეთ, ჯერ კიდევ ყაზან ყაენის რეფორმებმა შეუქმნეს ერთგვარი პირობები.

XIII ს. დამლევს ქ. ახალციხეში მონღოლთა ინიციატივით ჩნდება ზარაფხანა. შემონახული გვაქვს აქ მოჭრილი ვერცხლის ფული ყაზან ყაენის (1295 - 1304) ზედწერილობით^[1]. XIII საუკუნის 80-იან წლებში აქტიურ სავაჭრო საქმიანობაში ჩაბმული ჩანს ქალაქი ალი. აქ ნაპოვნია განძის სახით იმდროინდელი ქართული, მონღოლური, ბიზანტიური ფულები^[2].

კახეთში. ქ. ყარაჯაში 1337 დაარსებულია ახალი ზარაფხანა, რომელიც მოქმედებდა 20 წლის განმავლობაში. აქ იჭრებოდა მუსლიმანური მონეტები^[3]. გარდა ამ ცენტრებისა, ნუმიზმატიკურ ფონდებში დამოწმებულია ქუთაისში, დმანისში, ანისსა და თბილისში მოჭრილი ფულები, რაც მიგვიჩვენებს ამ ქალაქების ცხოველმყოფელობაზე აღნიშნული პერიოდისათვის.

ქ. თბილისის დაწინაურებულ მდგომარეობას მოწმობს რომის პაპის იოანე XXII-ის 1328 და 1329 წწ. ეპისტოლეები, სადაც თბილისი დახასიათებულია “მეტად შესანიშნავ, ხალხმრავალ, მარჯვე და მდიდარ ქალაქად. სწორედ ამიტომო, იუწყება რომის პაპი, აღმოსავლეთ სამისიონერო ცენტრი ქ. სმირნადან “გადაგვაქვს ხსენებულ თბილისის ქალაქსა... და დაგვიდგენია, რომ იმავე ქალაქში აღშენდეს საკათედრო ტაძარი”^[4], “თბილისს ვაწესებ საეპისკოპოსო ქალაქადო” და სხვ.^[5]. რომის პაპები ფხიზლად ადევნებდნენ თვალს აღმოსავლეთის ქვეყნებს და, გასაგებია, თუ ახალი მრევლის მოსაპოვებლად უმეტესად ღონიერ და მშვიდობიან ქვეყანას ირჩევდნენ. ქ. სმირნაში საეპისკოპოსოს გაუქმება გამოწვეული იყო ოსმალთაგან ქალაქის შევიწროებითა და მოსახლეობის შემცირებით.

თბილისის კათოლიკური ეკლესია ისეთივე ფართო და რთული იერარქიისა იყო, როგორც ევროპის დიდი ქალაქების ეკლესიები. “თბილისის საეპისკოპოსო ქალაქის”^[6] კათოლიკური სამწყსო მოიცავდა თბილისის გარეშე ტერიტორიებსაც, მაგრამ ძირითად ნაწილს, რა თქმა უნდა, უშუალოდ თბილისის მოსახლეობა (უმთავრესად ვაჭარ-ხელოსნები) შეადგენდა^[7]. ფართო მრევლის შესაბამისად მღვდელმსახურთა შტატიც მრავალრიცხოვანი და სრული იყო. ეპისკოპოსი, კაპიტულები, სამრევლო მღვდლები, გარდა ამ ერთი ეპისკოპოსისა (რომელსაც რომის პაპი ნიშნავდა რომიდან), მკვიდრი მოსახლეობის წარმომადგენლები იყვნენ^[8].

კათოლიკურ ეკლესიას მატერიალური ბაზაც (ყმამამულის სახით) ადგილობრივ, ჩანს, საკმაო რაოდენობაც უნდა ჰქონოდა.

თბილისში საეპისკოპოსოს დაარსება და კათოლიკობის დაუბრკოლებელი პროპაგანდა, რა თქმა უნდა, საქართველოს მთავრობის თანხმობისა და ხელშეწყობის გარეშე ვერ იქნებოდა^[9]. ცნობების უქონლობის გამო ჩვენ არ ვიცით როგორ შეხვდა ამ ფაქტს ქართული მართლმადიდებელი ეკლესიის უმაღლესი მესაქე ქართლის კათალიკოსი (არ არის გამორიცხული მისი ლოიალური პოზიცია), მაგრამ უდავოა, რომ საქართველოს მთავრობა ამ შემთხვევაში ფართო სახელმწიფოებრივი ინტერესებით მოქმედებდა. ქალაქის კათოლიკური

მოსახლეობა დასავლეთ ევროპასთან ეკონომიკური და პოლიტიკურ-კულტურული ურთიერთობის ერთ-ერთ მარჯვე საშუალებად ჩანდა.

საქართველოს ქალაქებში ახლაც, როგორც ყოველთვის, სხვა სარწმუნოების მიმდევარი ვაჭარ-ხელოსნები ბლომად ცხოვრობდნენ, რომელთაც საკუთარი ეკლესიები (მუსლიმანური, სომხური, ებრაული) ჰქონდათ. ამ მოსახლეობას საქართველოს სახელმწიფო, პოლიტიკური თუ ეკონომიკური მიზნით, როგორც კარგად ცნობილია, მფარველობდა კიდეც. ამჯერად კათოლიკური მოსახლეობის ასე ფართოდ წარმოქმნა თბილისში ახალ მოვლენად გამოდის და უეჭველად ეხმაურება კიდეც დასავლეთ ევროპასთან კონტაქტების გაძლიერებულ მოთხოვნებს^[10].

საქართველოს მთავრობამ ხელი მოჰკიდა საკუთარი ქართული ფულის მოჭრას, რაც ქვეყნის ეკონომიკის ამალღებისათვის მნიშვნელოვანი ღონისძიება იყო. მანამდე საქართველოში მოქმედებდა ყაზან ყაენის მიერ მოჭრილი ფული (ქართველები მას მყაზანურ თეთრს უწოდებდნენ), მაგრამ ილხანთა სახელმწიფოს დასუსტების პერიოდში ის უკვე გაქრა. ამიტომ გიორგიმ ახალი ფული მოაჭრევინა. გიორგის ეს ფული მისი გარდაცვალების შემდეგ კარგა ხანს იხმარებოდა, მას “გიორგის ჟამისა თეთრს” უწოდებდნენ^[11]. გვიანი ხანის (XV - XVIII სს.) წყაროებში გიორგის დროინდელი ეს ფული “გიორგაულად” არის მოხსენიებული^[12]. საფიქრებელია, გიორგის დროსაც ასე უწოდებდნენ მას (ანალოგ. “ყაზანური”). ქართული ფულის აღდგენის ფაქტი, მონღოლებთან პოლიტიკური დამოკიდებულების თვალსაზრისით, საქართველოს სუვერენიტეტის უტყუარი ნიშანი იყო.

ქართულ ნუმიზმატიკურ ფონდებში დღეს ცნობილია ქართული ვერცხლის ფულის ნიმუშები, რომელთაც ზოგი ნუმიზმატი მკვლევარი “გიორგაულადნ. ე. ი. გიორგის მიერ მოჭრილ ფულეზად მიიჩნევს. მათ აქვთ ასომთავრული ზედწარწერა: “მეფეთა მეფე გიორგი” და უკანა გვერდზე სამსტრიქონიანი არაბული წარწერა. “გიორგაულად” მიიჩნევენ, თუმცა არაუცილობლად, ქ. ალში ნაპოვნ ხუთ ვერცხლის მონეტასაც^[13]. საერთოდ, ჯერ კიდეც დადგენილი ან აღმოჩენილი არაა გიორგი ბრწყინვალის მიერ მოჭრილი ფულები. რასაკვირველია, ეს არ უარყოფს ასეთის თავის დროზე არსებობას.

დასავლეთ საქართველოში ამ პერიოდში იჭრებოდა “კირმანეულად” წოდებული ფული, რომლის სამონეტო ტიპად მიღებული იყო ტრაპიზონული ვერცხლის ასპრები (კეისარ მანუელ I-ის გამოხატულებით)^[14]. ჩვეულებრივ კირმანეულზე ერთ გვერდზე გამოხატულია მეფე (კეისარი), მეორეზე წმინდა ევგენი. ზოგიერთი კირმანეულის ნიმუშზე იპოვება ქართული ზედწერილი და ქრისტიანული იკონოგრაფია: მეფის გამოსახულებასთან არის ასო “კ” და ქარაგმა “მგ” (მეფე), მეორე გვერდზე წმინდანის გამოსახულებასთან ქარაგმა “გი” (გიორგი)^[15].

საქართველოს საერთო ეკონომიკური აღმავლობა, მეურნეობის ცალკეული დარგების დაწინაურება გარკვეულად არის ასახული იმ დროის წყაროებში.

გარეჯის მეურნეობაში კარგი ხარისხის ხილი ისე ბლომად მოდიოდა (ლევვი, ნუში, თუთა, ბროწეული და სხვ.), რომ სამეფო კარის მოთხოვნილებას მთლიანად აქედან აკმაყოფილებდნენ. გარეჯის მონასტერს ძღვენის სახით ადევს ხილის გადასახადი, რომლის ნივთიერი შემადგენლობა და მოხმარების წესები საგანგებოდ არის ნორმირებული კარის გარიგებაში^[16].

ხილის მოშენებასა და შემოსავლის საქმეს იმ დროს დიდ მეურნეობებში სპეციალური მოხელეები განაგებდნენ. მაგ., მხელმწიფის კარის გარიგებიდან ვგებულობთ, რომ სამეფო მამულებში მომქედებდა “მეხილეთუხუცესი”, რომელიც უძღვებოდა ამ დარგის დაწესებულებას “სახილეს” და ხელქვეით “მეხილევს”^[17].

მევენახეობა-მეღვინეობის აღმავალ პერიოდად XIV ს-ის პირველი ნახევარი უნდა ჩაითვალოს, რასაც “კარის გარიგებან გვიდასტურებს. ეს დარგი იმ დროს მთავრობის ზრუნვისა და ზედამხედველობის საქმედ იყო მიჩნეული. სახელმწიფო მმართველობის აპარატში ცალკე უწყება შექმნილი, რომელსაც დიდი მოხელე მეღვინეთუხუცესი ხელმძღვანელობს. იგი განაგებს უზარმაზარ სამეფო ზვრებს, ღვინის შემოსავალს ზვრებიდან, საგლეხო ბევრებიდან, სახელმწიფო ღვინის გადასახადს (კულუხს), ღვინის ხარჯს სამეფო კარზე. მას ექვემდებარება ძალზე დიდი და მრავალშტატიანი დაწესებულება “საღვინე”, რომელსაც ემსახურებიან საღვინის ხელისუფალნი: “მეღვინენი”, “საღვინის მოლარე”, “მემარნე”, “მეზვრენნი” და სხვ.

არსებობდა მევენახეობა-მეღვინეობის დიდი საბატონო მეურნეობები. მაგ., გელათის მეურნეობაშიც ჰყოლიათ საკუთარი მეღვინეთუხუცესი, ხოლო გელათური საუკეთესო ღვინო ყოველწლიურად ძღვენის სახით უნდა მიერთმიათ მეფისათვის^[18]. დიდი მეურნეობების მაგალითად შეიძლება კარის გარიგებაში აღწერილი სამეფო-საბატონო მეურნეობა მივიჩნიოთ.

ზვრებში სამუშაოების ზედამხედველობა და კონტროლი აქ საპოლიციო მოხელეებს - მანდატურებს ევალებათ. ჩანს, რამდენად მძიმე იყო ზვრებში მუშაობა, რომ იგი პოლიციის გარეშე გარანტირებული ვერ ყოფილა. მანდატურებს ეკისრებოდათ წინასწარი სიების მიხედვით გლეხობის სამუშაოზე გამოყვანა იმის მიხედვით, თუ ვის როდის უწევდა იგი. ზვრების მოვლის საქმე ევალებოდათ აგრეთვე “მეღვინეებს”, “საღვინის მუქიფს”, და “ღვინის მკრეფელებს”^[19].

საღვინეში ინახებოდა ღვინის ჭურჭელი და თვით ღვინო, სამეფო კარზე ყოველდღიურ სახმარად და ხარჯვისათვის იყო საჭირო. ღვინის მოსავალი კი ჩვეულებრივად ადგილზე, მარნებში იყო შენახული. ღვინის ყოველგვარი შემოსავალი, ხარჯი და საღვინე ჭურჭელ-იარაღი ჩვეულებრივ ყოველ წლისთავზე (როგორც სხვა უწყებებში) აღირიცხებოდა და იანგარიშებოდა^[20].

“საღვინის მუქიფი” ზვრების საქმეს განაგებდა მეღვინეთუხუცესთან ერთად. ის საღვინიდან გასული ან შემოსული ძღვენის საქმეს აწესრიგებდა. “მეღვინეებს” ევალებოდათ “საღვინიდან” გამოტანილი ჭურჭლის თვალყური და ისევ თავის დროზე სალაროში შენახვა, ზვრებში მუშაობის ზედამხედველობა, მეფის პირადი მომსახურება ღვინის მხრივ. ყოფილა ცალკე “პირის მეღვინეც”^[21]. “საღვინის მოლარეს” საღვინის ქონების აღწერა-დაცვა ევალებოდა^[22].

ღვინის “საკრეფელი”^[23] შეიცავდა როგორც საბატონო, ისე სახელმწიფო კულუხსაც. კარის გარიგების ერთ ადგილას ნათქვამია: “სადა მეფე დგას და ღვინის ულუფა დასწერონ”. მაშასადამე, სადაც მეფე ჩადგებოდა, “ღვინის მკრეფელთ” ევალებოდათ იქ აეკრიფათ სამეფო კუთვნილი “ღვინის ულუფა” და მოეხმარათ ადგილზე.

ღვინის დიდ შემოსავალზე და მის სახელმწიფოებრივ დანიშნულებაზე მიუთითებს ის ფაქტი, რომ ღვინო მეფის კარზე გამოყენებულია მოსახლეობის გასამრჯელო-სარგოდ: მეღვინეთუხუცესს სარგოდ ეძლევა თითო ზვრიდან თითო ჭური ღვინო, ამაზე “უმცროსი” ჭური საღვინის მუქიფს ეძლევა, საღვინის მოლარეს ისტუმრებს მეზვრე იმის მიხედვით, თუ “ვითარ ზვარი იყოს, ანუ მეზვრე”, ხოლო

მეღვინეები სარგოს იღებენ ღვინის ბეგრიდან, როცა ისინი “ღვინის ულუფას” მოკრეფენ^[24].

მეურნეობის სხვა დარგების (მესაქონლეობის, მემინდვრეობის...) აღმავლობა მკაფიოდ დასტურდება კარის გარიგებით და იმ დროის სხვა საბუთებით.

ქვეყნის ეკონომიკურ მოღონიერებას ერთგვარად მოწმობდა სასახლის გარეგნული ბრწყინვალეობაც და კომფორტი^[25]. მართალია, მაღალი წრეების ყოფა ნაკლებად გამოდგება ქვეყნის საერთო ეკონომიკური დონის საზომად, მაგრამ დაცემულობის პერიოდებში ქართველი მეფის ისეთი სასახლეც ცნობილია, სადაც უზომო სიღარიბე და ყველაფრის ნაკლებობა სუფევდა.

[1] თ. ლ ო მ ო უ რ ი , განძი კოდალოდან, საქართველოს მუზეუმის მოამბე, XIV, 1947, გვ. 134 - 135 ; III. М е с х и а, Города и городской строй феодальной Грузии, 1959, გვ. 62.

[2] შ. მ ე ს ხ ი ა , დასახ. ნაშრომი, გვ. 63.

[3] დ. კ ა კ ა ნ ა ძ ე , ზარაფხანათა და მონეტების გამოძვევები ცენტრების ლიკვიდაციისათვის ძველ საქართველოში, საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, XXVIII, N 4, 1959.

[4] მ. თ ა მ ა რ ა შ ვ ი ლ ი , ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, 1902, გვ. 32, 580.

[5] ი ქ ვ ე , გვ. 34, 582.

[6] ასეთი “ტიტული” ოფიციალურად მიანიჭეს თბილისს 1329 წელს, მ. თ ა მ ა რ ა შ ვ ი ლ ი , დასახ. ნაშრ., გვ. 35, 583.

[7] მ. თ ა მ ა რ ა შ ვ ი ლ ი , დასახ. ნაშრ., გვ. 36, 35, 584.

[8] საფიქრებელია, ეს მღვდლები ყოფილი მართლმადიდებელი მღვდლები იყვნენ და არა ახლად ნაკურთხი. 1329 წელს პირველ ეპისკოპოსად დაინიშნა იოანე ფლორენციელი (დომინიკანელი), კათედრას განაგებდა 1349 წლამდე (გარდ.). მომდევნო ეპისკოპოსები ცნობილი არიან ვიდრე 1424 წლამდე, შემდეგ კი კარგა ხანს არ ჩანან. იოანე საქართველოში მოვიდა 1318 წელს სხვა მისიონერებთან ერთად. მან ქართული ენა კარგად იცოდა, საეკლესიო წიგნები უთარგმნია ქართულად.

[9] შემონახული გვაქვს რომის პაპის იოანე XII ორი წერილი გამოგზავნილი გიორგი ბრწყინვალისათვის 1321 წ. და 1329 წ. მ. თ ა მ ა რ ა შ ვ ი ლ ი , დასახ. ნაშრ., გვ. 29-31, 578-579; 38, 584.

[10] როცა აღმოსავლეთის კულტურულ ქვეყნებს სელჩუკების, მონღოლების ურდოები თელავდნენ, დას. ევროპის წინსვლას არაფერი აზრკოლებდა. ამ პერიოდისათვის იქ საქალაქო ცხოვრება დიდად დაწინაურებულია, უკვე შუა საუკუნეების გვიანი პერიოდია და ფეოდალიზმის რღვევა სწრაფად მიდის.

[11] ბექა-აღბუღას სამართლის წიგნი, გამოც. ი. დ ო ლ ი ძ ი ს ა , ძველი ქართული სამართალი, 1953, გვ. 286.

[12] ვ ა ხ ტ ა ნ გ VI, სამართლის წიგნი, გამოც. თ. ე ნ უ ქ ი ძ ი ს ა , გვ. 53; გამოც. ი. დ ო ლ ი ძ ი ს , ქართული სამართლის ძეგლები, 1963, გვ. 485. “გიორგაული” მოქმედ ფულად იხსენიება ადრინდელ წყაროებშიც (მაგ., XV ს. და ამაზე წინანდელ სასისხლო საბუთებში).

[13] Д. Капанадзе, Грузинская нумизматика, 1965, с. 99, 160. გამოთქმულია საწინააღმდეგო აზრი, რომელიც ხსენებულ ნიმუშებს მომდევნო ხანის, მეფე გიორგის VIII-ის მონეტებად თვლის და არა გიორგი ბრწყინვალის გიორგაულებად (გ. დ უ ნ დ უ ა , სამონეტო მიმოქცევის საკითხისათვის XV საუკუნის საქართველოში, 1969, გვ. 30-35).

[14] წერილობითი ცნობა კირმანეულის შესახებ დაცულია ვახტანგ მეფის ხსენებულ კანონმდებლობაში და სასისხლო სიგელებში.

[15] დ. კ ა კ ა ნ ა ძ ე , ქართული ნუმისმატიკა, გვ. 74, გიორგაულისა და კირმანეულის შესახებ თავისი დაკვირვება გამოაქვეყნა დ. ლენგმა. დ. ლენგი გიორგაულს აიგივებს კირმანეულის ზოგიერთ ვარიანტთან (დ. ლ ე ნ გ ი , დასახ. ნაშრ., გვ. 87-88). ლენგის შეხედულებას კრიტიკით გამოეხმაურა ვ. გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი , საქართველოში მონღოლთა ბატონობის ხანგრძლივობის საკითხისათვის, აღმოსავლური კრებული, თბ., 1960, გ. დ უ ნ დ უ ა (დასახ. ნაშრომი).

[16] ბ. ლ ო მ ი ნ ა ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 19, 121, 124-125.

[17] ხელმწიფის კარის გარიგება, გვ. 8, § 17.

[18] ი ქ ვ ე, გვ. 15, § 28.

[19] ხელმწიფის კარის გარიგება, გვ. 4, § 11, გვ. 11, § 20.

[20] ი ქ ვ ე, ღვინის ჭიქა-სასმისები ოქროსი და ბროლის იყო, ზოგი "სანიადაგოდ" და ზოგი "მეჯლისების" დროს სახმარი. იქვე, გვ. 11, § 20.

[21] ი ქ ვ ე, გვ. 10, § 19, გვ. 3, § 7.

[22] ი ქ ვ ე, გვ. 10, § 19, § 20 და სხვ.

[23] ი ქ ვ ე.

[24] ი ქ ვ ე, გვ. 11, § 20.

[25] საამისო ფაქტების კარის გარიგებაში საკმაოდ მოიპოვება.

§ 5. საქართველოს საგარეო მდგომარეობის გაუმჯობესება

თათარ-მონღოლთა უღლის გადაგდების შემდეგ XIV ს. პირველ ნახევარში საქართველოს პოლიტიკური საზღვრები აღმოსავლეთით, დასავლეთითა და ჩრდილოეთით ძველებურ ფარგლებში აღდგა: ნიკოფსიიდან დარუბანდამდე^[1]. ამ საზღვრების აღდგენა სამეფო ხელისუფლებას ბრძოლით მოუხდა: კავკასნი (იგულისხმება ოსები, დურძუკ-ღუნძნი და სხვ.), რანი, ყარაბაღი და შარვანი ლეკებითურთ "კუალად მოხარკედ აქუნდა და არღარა იყო წინააღმდეგი და ურჩი მისი"^[2]. საკუთრივ საქართველოს აღმოსავლეთი საზღვარი თეთრ წყელზე გადიოდა, სამხრეთ-დასავლეთით უკიდურესი საზღვარი "ვიდრე სპერამდე და ზღვამდე" მიდიოდა^[3]. საკუთრივ საქართველოს ფარგლებში ძველებურადვე შემოდიოდა სომხეთი (არარატის სომხეთი: ანისით, ღვინით და სხვ.). გავლენის სფეროებად ისევე რჩებოდნენ ტრაპიზონის სამეფო და შაჰარმენის სასულთანო.

საქართველოს აღდგენა ფართო სახელმწიფო საზღვრებით და მაღალი საერთაშორისო ავტორიტეტი XIV ს. პირველი ნახევრისათვის (რასაც ევროპული და აღმოსავლური წყაროები ერთხმად აღნიშნავენ), მისი შინაგანი ეკონომიკური და პოლიტიკური მოღონიერების შედეგი იყო.

უცხოელთა თვალში საქართველო ვრცელი და ძლიერი სახელმწიფოა, მას ძლიერი მეფე და ქრისტიანობის დამცველი მამაცი ჯარი ჰყავს. უცხოელთა დიპლომატიურ მიმოწერებში ქართველი მეფე ღრმა პატივისცემითა და მაღალი ეპითეტებით მოიხსენიება; ეგვიპტის სულთანების წერილებში გიორგი დახასიათებულია როგორც მსოფლიო მნიშვნელობის ძალა: "... სახელოვანი და სახელგანთქმული... მეფეთა შორის საუკეთესო, ქართველთა სულთანი, ზღვათა და სრუტეთა განძის მფლობელი... რუმისა და ირანის ქვეყანათა მფარველი, იონიელთა მემკვიდრე" და სხვ. "იერუსალიმის წმინდა ადგილების განმადიდებელი, ქრისტიანთა საყრდენი, რომის პაპის მემკვიდრე, მუსლიმანთა მეგობარი... სულთანთა უფულითადესი მეგობარი"^[4].

ხელმწიფის კარის გარიგებაში, როგორც ვიცით, შეტანილია უცხო მეფეთა სტუმრობისა და დარბაზზე ჯდომის წესი. მაგ., "ტრაპიზონელნი და შარვანშა და სომეხთა მეფე რა მოვიდოდნენო"^[5]. ცხადია, მეფეთა დასახელება ამ ქვეყნების საქართველოსთან პოლიტიკური დამოკიდებულების (სხვადასხვა ფორმით)

მაჩვენებელია. სომხეთს ამ დროს ერთი მეფე არ ჰყავდა. ამდენად აქ სომხეთის რომელიმე ქალაქი-მხარის საპატიო მმართველი იგულისხმება, რომლებიც მეფეებადაც იწოდებოდნენ ხოლმე.

საქართველოს XIV ს. პირველ ნახევარში ცხოველი დიპლომატიური და პოლიტიკურ-კულტურული ურთიერთობა ჰქონდა როგორც დასავლეთის, ისე აღმოსავლეთის ქვეყნებთან: რომის კაპთან, ბიზანტიასთან, ტრაპიზონის საკეისროსთან, ეგვიპტის მამლუქთა სასულთანოსთან და სხვ.

საერთაშორისო ასპარეზზე წინანდელი გავლენიანობის აღდგენა საქართველოს მთავრობამ იერუსალიმში ქართველთა და სხვა ქრისტიან ხალხთა შევიწროებული მდგომარეობის გამოსწორების ზრუნვით დაიწყო. პალესტინა-იერუსალიმი მსოფლიო კულტურული ქვეყნების (ქრისტიანული და მუსლიმანური) სიძლიერის ერთგვარი გამომჩენი ადგილი იყო. აქ ეკლესია-სალოცვეების მშენებლობით, უფლებიანობით და სხვ. ერთმანეთს მეტოქეობდნენ სხვადასხვა ქვეყნები. პოლიტიკურად დასუსტებულ საქართველოს დიდი ხნის მანძილზე არ შეეძლო სათანადო პატრონობა გაეწია იერუსალიმის ქართული სავანეებისათვის, ამიტომაც საქართველოს ძველი მაღალი მდგომარეობა აქ თითქმის გამქრალი იყო.

ქართველთა ჯვრის მონასტერი დიდი ხნის განმავლობაში იერუსალიმის ახალ პატრონებს, ეგვიპტის მამლუქებს ეჭირათ და მეჩეთადაც ექციათ. ამ დროისათვის უკვე დავით VIII-ის მიერ დაბრუნებული იყო^[6]. მაგრამ საზრუნავი ბევრი რჩებოდა. მაგ., ქრისტეს “აღდგომის” ეკლესია, “გოლგოთა” და ქრისტეს “საფლავი”^[7] (ერთი სამონასტო კომპლექსი) კვლავ ეგვიპტელებს ეპყრათ: “კლიტენი მათ ჰქონდესო”, გალავანში ჩაკეტილებს გარეთ არ გვიშვებდნენ, ხოლო არც შიგ არავის უშვებდნენ “თვინიერ დიდი ჭირისა და სასყიდლისაო”, - ასე აღწერს ხელნაწერის ანდერძში თავის თავგადასავალს ამავე ქრისტეს “საფლავის” მოღვაწე ქართველი იოანე ვარძიელი^[8].

ეგვიპტის სულთანთან გიორგი ბრწყინვალეს ორჯერ გაუგზავნია ელჩები (1316 და 1320 წლებში)^[9]. ერთ-ერთ ამ ელჩობას, როგორც ფიქრობენ, დავალებული ჰქონდა ქრისტეს საფლავის კლიტის დაბრუნება^[10]. უცხოურ (არაბულ) წყაროებში, ეტყობა ერთმანეთში არეულია “ჯვრისა” და ქრისტეს “საფლავის” დაბრუნების შესახებ ცნობები, მაგრამ ამ უკანასკნელს უნდა მივაკუთვნოთ შემდეგი ამბავი: სულთანთან გაგზავნილმა ელჩებმა ქაიროში სულთანს გადასცეს ქართველი მეფის წერილი, სადაც ის ყველა ქრისტიანის მდგომარეობის შემსუბუქებას ითხოვდა, სამაგიეროდ, სამხედრო დახმარებას სთავაზობდა საჭიროების შემთხვევაში. ამ დაპირებისა და ქართველთადმი დიდი პატივისცემის გამო სულთანს თხოვნა შეუსრულებია. ქართველი მეფის თხოვნით ეგვიპტის სულთანმა გააუქმა ქრისტიანთა დასამცირებლად შემოღებული ძველი წესი: ქრისტიანები ცხენ-სახედრებზე ორივე ფეხის ერთ მხარეზე გადადებით უნდა მჯდარიყვნენ^[11]. ამიერიდან მათ უფლება მიეცათ ჩვეულებრივ მჯდარიყვნენ ცხენ-სახედრებზე, ე. ი. აქეთ-იქით ორივე ფეხჩამოშვებული^[12].

საქართველოში დაბრუნებულ ელჩს თან მოუტანია სულთანის “იერლაციც” “ყოვლისა სათხოვნელისა” შესრულებისა და დამტკიცების თაობაზე. გიორგი მეფეს ძალზე გაუხარდაო, მოგვითხრობს ამ ამბის თანამედროვე ქართველი მემატიანე, “რამეთუ მოეცნეს კლიტენი ქართველთა”^[13]. იგივე ქართული წყარო ასახელებს ელჩის ვინაობასაც. ის ყოფილა ქსნის ერისთავის შალვას ძე პიპა, რომელსაც თან გაჰყოლია დეკანოზი იოანე ბანდაისძე. ქართველ ელჩებს იერუსალიმში ყოფნისას

მოულოცავთ ახლად გათავისუფლებული ქრისტეს “საფლავი და სხვა სავანეები”^[14]. შესაძლებელია მათ მიერ იყოს შეკვეთილი ჯვრის მონასტერში გიორგი მეფისათვის ხუთი ალაპი^[15]. იერუსალიმისთვის გიორგის მიერ გაწეული დიდი ღვაწლი იმ დროის წესით იმსახურებდა მისთვის რამდენიმე ალაპის დაწესებას. იერუსალიმელ ქართველ ბერებს სამადლობლად პიპასთვისაც ალაპი დაუწესებიათ^[16].

ყველა ამ ღონისძიებას: ჯვრის მონასტრის დაბრუნებას, ქრისტეს საფლავის კლიტეების კვლავ დაუფლებას, სხვა ქრისტიან ერთა უფლებებზე ზრუნვას საქართველოსათვის არა იმდენად სარწმუნოებრივი, რამდენადაც პოლიტიკური პრესტიჟის ამაღლების მიზანი ჰქონდა.

საბოლოოდ საქართველომ ეკონომიკური მოღონიერებისა და პოლიტიკური გამთლიანების შედეგად დაიბრუნა თავისი ძველი დიდი გავლენიანობა, რასაც მოწმობდა, როგორც ვთქვით, XIV ს. პირველი ნახევრის დიპლომატურ წრეებში მისი აღიარება საერთაშორისო ძალად. დიდ გარეგნულ შთაბეჭდილებას ახდენდა ეგვიპტის სულთნის მიერ “ქართველებისათვის” იმ გამონაკლისი უფლების მინიჭება (ალბათ, ძველის აღდგენა), რაც იმაში გამოიხატებოდა, რომ იერუსალიმში ჩასული ქართველი მლოცველები მსულთანს ხარკს არ უხდიდნენ და ცხენებზე ამხედრებულებს” შეეძლოთ ქართული “გაშლილი დროშებით შესულიყვნენ ქალაქში”^[17].

ტ რ ა პ ი ზ ო ნ ი ს ს ა კ ე ი ს რ ო ს თ ა ნ ურთიერთობაში საქართველო ამ პერიოდშიც ტრადიციულ პოლიტიკას ადგა: იგი მხარს უჭერდა საქართველოს მომხრე დასს, რომელიც ტრაპიზონში ბიზანტიის გავლენას ებრძოდა. ტრაპიზონელი მემატიანის მიქელ პანარეტოსის მეტად საინტერესო ცნობები მოწმობს საქართველოს აქტიურ პოლიტიკურ მონაწილეობას ტრაპიზონის სამეფოს შინაურ საქმეებში: 1341 წელს ტრაპიზონის დედოფალი ქვრივი ირინე ტახტიდან გადმოაგდო ანახუტლუმ (გარდაცვლილი მეფის ბასილის დამ) და თვითონ გამეფდა. ყველაფერი ეს მან ქართველთა (წყაროში “ლაზთა”) ჯარით მოახერხა. მათივე საშუალებათ დაამარცხა კონსტანტინოპოლთან მოსული ტახტის მამიებელი ძმა მიხეილი, რომელსაც მისი ჩამოდგება ჰქონდა დავალებული^[18].

^[1] ვ ა ხ უ შ ტ ი, ქ. ცხ., IV, გვ. 259.

^[2] ი ქ ვ ე.

^[3] ი ქ ვ ე, გვ. 276.

^[4] В. Т и з е н г а у з е н, Заметки Элькалькашанди о Грузинах, ЗВОРАО, т. I, вып. III, 1886, с. 209-211; მ. თ ა მ ა რ ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ. გვ. 29, 33, 584 და სხვ. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, III, 1949, გვ. 274; გ. წ ე რ ე თ ე ლ ი, არაბული ქრესტომათია, 1949, გვ. 78-79; ბ. ს ი ლ ა გ ა ძ ე, მასალების საქართველო-ეგვიპტის ურთიერთობის ისტორიიდან. ქართული წყაროთმცოდნეობა, II, 1949, გვ. 103-104.

^[5] კარის გარიგება, გვ. 12, § 20, 21.

^[6] დავით VIII-ის ღვაწლზე ლაპარაკი იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის N 295 ალაპში, რომელიც მონასტრის კრებულს მისთვის დაუნიშნავს გაწეული ამაგის სამაგიმეროდ. ალაპის ანალიზი საათანადო დასკვნებით მოცემული აქვს ე. მ ე ტ რ ე ვ ე ლ ს, მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის, 1962, გვ. 41-45, 48, 106. ჯვრის მონასტრის მიტაცების თარიღად დასახელებულ ნაშრომში დადგენილია 1273 წელი, ხოლო დაბრუნების თარიღად 1305 წ.

^[7] ეკლესიების ეს სახელწოდებანი მომდინარეობენ სახარებაში აღწერილი ქრისტეს ცხოვრების ეპიზოდებიდან.

^[8] ე. მ ე ტ რ ე ვ ე ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 46-47.

[9] დ. ლ ე ნ გ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 91; ე. მ ე ტ რ ე ვ ე ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 45, 47.

[10] ე. მ ე ტ რ ე ვ ე ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 47-48.

[11] ეს იყო ქრისტიანთა მიმართ არაბთა ბატონობის დროინდელი წესი, რომელიც შემდეგ ეგვიპტის სულთანს ფუნდუყდარ ბეიბარსს (1260-1277) აღუდგენია.

[12] ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., III, 1949, 276-277.

[13] მეგლი ერისთავთა, გამოც. შ. მესხიასი, მსკი, ნაკვ. 30, 1954, გვ. 350.

[14] "მეგლი ერისთავთა" მიხედვით ქართველები ეგვიპტის სულთანთან (ქაიროში) ხმელეთით გამგზავრებულან და ხმელეთითვე დაბრუნებულან (ი ქ ვ ე , გვ. 350), ამის შემდეგ ქრისტეს საფლავის კლიტეს, და საერთოდ, "გოლგოთის თხემის, მთელ სავანე-სამლოცველოს" ქართველები დიდხანს ფლობდნენ, "მხოლოდ XV საუკუნის დასასრულს ლათინებმა ჩამოართვეს მათ ამ დაწესებულების ნახევარი" (რ. ჟ ა ნ ე ნ ი , ქართველები იერუსალიმში, 1921, გვ. 18 - 19).

[15] ე. მ ე ტ რ ე ვ ე ლ ი , დასახ. ნაშრ. (აღაპები ზ 26, 126, 149, 258) ; პ . ი ნ გ ო რ ო ყ ვ ა , თხზულებათა კრებული, I, 703.

[16] ე. მ ე ტ რ ე ვ ე ლ ი , დასახ. ნაშრ. გვ. 47 - 48, 75.

[17] ცნობა დაცული აქვს იტალიელ ავტორს ბართლომე სალინიკოს მიერუსალიმში მიმოსვლაში. ტექსტი ციტირებულია : M. Tamarati, Loeglise georgianae, 1910, გვ. 310.

[18] მ ი ქ ე ლ პ ა ნ ა რ ე ტ ო ს ი, ტრაპიზონის ქრონიკა, გამოსცა ალ. გ ა მ ყ რ ე ლ ი ძ ე მ, ჟურნ. მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 33, 1960; გეორგიკა, VII, 1967, გვ. 179-181. მ . პ ა ნ ა რ ე ტ ო ს ი ს მსგავს ცნობებს იძლევა სხვა თანამედროვე ბიზანტიელი ისტორიკოსი ნიკიფორე გრიგორასიც (იხ. გეორგიკა, VII, გვ. 146).

§ 6. სიძნელები საქართველოს აღდგენის გზაზე

XIV ს. 40-იანი წლებიდან საქართველოში დიდ ეკონომიკურ სიძნელებს უჩენია თავი. ქვეყანა არც გარეშე მტრისაგან იყო მოსვენებული. ყველივე ეს კი დაწყებულ აღდგენებს გარკვეულად აბრკოლებდა.

1338 წელს საქართველო დალაშქრა აზერბაიჯანის მმართველმა ჩობანიდმა ჰასან ქუჩუკმა (ჰასან მცირემ). მანვე შექმნა აზერბაიჯანის დამოუკიდებელი სახელმწიფო^[1]. ჩობანიდების მფლობელობის დროს მეზობელ აზერბაიჯანში მძიმე მდგომარეობა შეიძინა, რაც გაარკვეულ ზემოქმედებას ახდენდა საქართველოზეც. მალე ჰასან ქუჩუკსა და ჰასან ბუზურგს (ჰასან დიდი, ჯალაირიდი, არაბეთის ერაცის მეფე) შორის ომები ატყდა, ომის ასპარეზად იქცა აზერბაიჯანი და საქართველოს განაპირა მხარეები. ერთ-ერთ ასეთ თავდასხმას უნდა გულისხმობდეს ვახუშტის მიერ დამოწმებული ცნობა: "ადრბაგანის" მფლობელს დაუკავებია: სომხეთი, რანი და მოვაკანი. განჯას მოსულს მოუნდომებია გიორგი მეფის დამორჩილება, მაგრამ ქართველებს სასტიკი ომით უკან გაუძევებიათ^[2].

ჰასან ქუჩუკს ებრძოდა მისი ძმაც მელიქ აშრაფი, რომელიც ერთ-ერთი დამარცხების დროს, 1342 წელს, საქართველოს ტერიტორიაზე შემოიჭრა. მას შემდეგ, რაც ჰასან ქუჩუკი ცოლმა 1343 წელს მოკლა, ძმის ადგილი დიდი ბრძოლების შემდეგ მელიქ აშრაფმა დაიკავა^[3]. მან ილხანად დასვა ანუშირვანი.

ამ მედროვე ყაენის (სათიბეგის, სულეიმანის, ანუშირვანის) სახელზე აღმოსავლეთ საქართველოში იჭრებოდა ფული, ჩნდებოდა სათათრო ხარკი. ამ შემოსევებს, როგორც ვთქვით, თუმცა ეპიზოდური ხასიათი ჰქონდა და გამოხატავდა მონღოლთა ბატონობის მხოლოდ გარეგნულ ნიშნებს (ისინი მალევე

ისპობოდნენ ამ მედროვე მარიონეტების მოსპობასთან ერთად), მაგრამ ისინი მაინც ზარალს გარკვეულად იძლეოდნენ.

აღმავლობის გზაზე შემდგარ საქართველოს დიდი სიძნელე შეექნა გიორგის შვილის დავით IX-ის დროსაც (1348 - 1360). 1349 - 1350 წწ. საქართველომ ანუშირვანს გადაუხადა ხარკი 400 000 დინარის რაოდენობით. ამას მოარული შავი ჭირიც დაერთო^[4].

1348 წელს გადაწერილ ეტრატის პარაკლიტონის ანდერძში დაცულია გადამწერის ავგაროზ ბანდაისძის ასეთი ცნობა: “ღირს ვიქმენ არა ღირსი მწერალი ავგაროზ ბანდაისძე აღწერად... ამის წიგნისა... დ ი დ ი ს ა ს ი გ ლ ა ხ ა კ ე ს ა და ე ტ რ ა ტ ი ს ა ს ი ძ ვ რ ე ს ა და შ ფ ო თ ს ა და უ ც ა ლ ო ბ ა ს ა შ ი ნ ა წ ე ლ ს ა მ ა ს, რომელსა იყო ს ი კ უ დ ი ლ ო ბ ა, ქორონიკონი იყო ლვ”^[5] (1348 წ.). “დიდი სიგლახაკე” და “ეტრატის სიძვირე”, რასაც გადამწერი ჩივის, მოწმობს ქვეყანაში ჩამოვარდნილ ეკონომიკურ გაჭირვებას. მშფოთინ, უეჭველია, შინაომებს გულისხმობს. “სიკვდილიანობა” სრულიად ნიშანდობლივი ცნობაა მას შემდეგ, რაც ჩვენ ვიცით შავი ჭირის გავრცელების შესახებ ამ პერიოდში.

როგორც სამეცნიერო ლიტერატურაში სამართლიანად აღნიშნავენ, ამ დროს საგარეო პირობები ქვეყნის აღმავლობისათვის თითქმის იმდენად ხელშემშლელ ძალად არ გამოდიოდა, ამიტომ საქართველოს უნდა შეძლებოდა მყარი საშინაო მდგომარეობის შექმნა. მაგრამ სწორედ ბანდაისძის ეს ცნობა და ის ფაქტიც, რომ საქართველომ ვერ გაუძლო მომდევნო ახალ საფრთხეს, რომელიც მას სულ მალე ამავე საუკუნის 80-იანი წლებიდან მოევლინა, უტყუარი მოწმობაა იმისა, რომ გიორგი ბრწყინვალის ღონისძიებებს ჯერ კიდევ საბოლოოდ მტკიცე შედეგებისათვის ვერ მიეღწია. მონღოლთა ბატონობის წყალობით ქვეყნის დაქვეითება ისე შორის იყო წასული, რომ მტკიცე ეკონომიკური ბაზისა და ეკონომიკური კავშირების შესაქმნელად საჭირო იყო კიდევ უფრო მეტი დრო, მხოლოდ ასეთი დროითა და პირობებით იქმნებოდა უზრუნველყოფილი წარმატება, რადგან ამის საფუძველს, უპირველესად თვით მიღებული ღონისძიებების საბოლოო შედეგები და ქართული მიწისმფლობელობისა და მეურნეობის პროგრესული სისტემა იძლეოდა...

გიორგი ბრწყინვალის ღონისძიებათა დიდი მიღწევა (თუ სრული არა) ის იყო, რომ საქართველო, თუმცა დიდად დაზიანებული, მაგრამ მაინც გადაურჩა საერთო გადაშენება-გადაგვარების საფრთხეს^[6]. დიდი დაზიანება, ერთი მხრივ, იმაში გამოიხატა, რომ გიორგიმ ვერ აღადგინა ქართული მიწისმფლობელობა საქართველოს განაპირა აღმოსავლეთ ნაწილში, რის გამოც ეს მხარე (აღმოსავლეთი ნაწილი საარიშიანოსი - შაქი) საქართველომ სულ მალე, XIV ს. მიწურულს მთლიანად დაკარგა. გიორგი ამ მხარეს პოლიტიკურად ჯერ კიდევ დიდი გამძლეობით ინარჩუნებდა. როგორც აღნიშნული გვქონდა, იგი ჯარით შესულა რანში, ყარაბაღში, შარვანში და “დაუმორჩილებია” და დაუხარკავს დარუბანდამდე, მაგრამ მაჰმადიან თათარ-მონღოლთა სოციალურმა ბატონობამ^[7], ეტყობა თავისი გაიტანა: მომდევნო, თემურლენგის შემოსევის ჟამს, ე. ი. შესაფერისი პოლიტიკური სიტუაციის დადგომისთანავე, ეს მხარე საბოლოოდ ჩამოშორდა საქართველოს.

[1] ქუჩუკმა ტახტზე დასვა ოლჯაითუ ყაენის ასული სათიბეგი, რომლის სამფლობელოდ ითვლებოდა აზერბაიჯანი, საქართველოს ნაწილი, სპარსეთის ერაყი და სხვ. სათიბეგსა და ჰასან ქუჩუკს შორის ურთიერთობა გამწვავდა. ჰასანმა ამის გამო ყაენად სულეიმანი (ჰულაგიდების შთამომავალი) დასვა და მას მიათხოვა სათიბეგი (ცნობები ეკთვნის XV ს. სპარსულენოვან ისტორიკოსს ჰაფეზე აბრუს). იხ. ალი-ზადე, დასახ. ნაშრ., გვ. 330. ვ. გაბაშვილი, საქართველოში მონღოლთა ბატონობის ხანგრძლივობის საკითხისათვის, აღმოსავლური კრებული, I, 1960, გვ. 141.

[2] ვახუშტი, ქ. ცხ., IV, გვ. 258-259. იხ. ვ. კიკნაძე, XIV ს. I ნახ. საქართველოში მონღ. ულლის გადაგდების და პოლიტ. მთლიანობის აღდგ. საკითხი, 1976 (ხელნაწერი), გვ. 37.

[3] მელიქ აშრაფის მმართველობა აზერბაიჯანისათვის მეტად სისხლიანი და გამანადგურებელი აღმოჩნდა. სამართლიანია მკვლევარ ალი-ზადეს დასკვნა, რომელიც აზერბაიჯანის მდგომარეობას, საერთოდ ჩობანიდების დროს უფრო დაცემულად მიიჩნევს, ვიდრე ილხანების პერიოდში. ადგილობრივი ფეოდალები აზერბაიჯანს ტოვებდნენ და სხვა ქვეყნებში სახლდებოდნენ. აზერბაიჯანში შინაომები ატყდა, ეს კარგად გამოიყენა ჯალაირიდმა და სულთანმა უვეისმა (ჰასან ბუზურგის ვაჟმა), აზერბაიჯანში შემოვიდა, და ასე, 1358-59 წწ. ჯალაირიდები აზერბაიჯანში გაბატონდნენ საბოლოოდ. მათ მფლობელობაში შედიოდა აზერბაიჯანი, სპარსეთის და არაბეთის ერაყი, სომხეთი და ქურთისტანი. ალი-ზადე, დასახ. ნაშრ., გვ. 330-336.

[4] 1346 წელს შავი ჭირი გაჩნდა ოქროს ურდოში, აქედან გავრცელდა საქართველოში. 1348 წელს ის ეგვიპტეში მიმდინავებდა. საქართველოში, ჩანს, ეპიდემია დიდხანს გაგრძელებულა. მას 1366 წელს მოუკლავს მეფის მეუღლე.

[5] Ф. Д. Ж о р д а н и я, Описание рукописей..., II, 1902, № 575. ხელნაწერის გადაწერა ავგაროზ ბანდაისძეს დაუწყო 1348 წელს, დაუმთავრებია 1365 წელს.

[6] ნ. ბერძენიშვილი, აღმოსავლეთ კახეთის წარსულიდან, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, გვ. 260.

[7] საარშინოში თათარ-მონღოლთა უშუალო ჩამოსხდომა, როგორც ვიციტ, დაკავშირებული იყო მათ მუდმივ ყოფასთან იქ, რადგან ისინი იცავდნენ ჩრდ. ურდოს წინააღმდეგ გამაგრებულ ხაზს (სიბა) თეთრი წყლის სანაპიროზე.

თავი მეთერთმეტე

ქართველი ხალხის ბრძოლა
უცხოელ დამპყრობთა
წინააღმდეგ XIV - XV საუკუნეთა
მიჯნაზე

§ 1. თემურლენგის დაპყრობითი ომები და მისი პირველი შემოსევა საქართველოში 1386 წ.

მონღოლთა ბატონობის გადაშენების შემდეგ დაწყებული საქართველოს სამეფოს სოციალურდეკონომიკური და პოლიტიკური წინსვლა დიდხანს არ გაგრძელებულა. XIV - XV სს. მიჯნაზე ამ წინსვლას ბოლო მოუღო თემურლენგის გამანადგურებელმა შემოსევებმა.

თემური (1336 - 1405 წწ.) ბარლასთა გათურქებული მონღოლური ტომის წარმომადგენელი იყო. ეს ტომი მავერანნაჰრში (მდ. სირ-დარიასა და ამუ-დარიას

შორის მდებარე ტერიტორია აწინდელი უზბეკეთისა და ტაჯიკეთის რესპუბლიკები) გადმოსახლდა მოლოლისთანთან.

თემური იმთავითვე გამოირჩეოდა ტოლ-ამხანაგებში გულადობით, მარჯვე მოისარ-მოჯირითობითა და წინამძღოლისათვის დამახასიათებელი თვისებებით. მან ადრევე შემოიკრიბა თავის გარშემო ახალგაზრდა ბარლასთა ერთი ჯგუფი და ხელი მიჰყო მეზობელთა რბევას და ქარავნების მარცვას. მავერანნაჰრის საგარეო და საშინაო ვითარება ხელს უწყობდა მის ავაზაკურ პარპაშს, რადგან შინაფეოდალური ომით მოცულ ქვეყანაში არავის ეცალა წესრიგის აღსადგენად.

მავერანნაჰრი მოლოლისთანთან ერთად შედიოდა ჩაღათაის ულუსში და გამოირჩეოდა ცხოვრების ბინადარი წესითა და ინტენსიური კულტურული მეურნეობით; მოლოლისთანში კი სამხედრო ნომადური არისტოკრატია აგრძელებდა წინაპართა ტრადიციებს და ეწეოდა ექსტენსიურ-მომთაბარულ ცხოვრებას. ისინი მარტო თავიანთ თავს თვლიდნენ ჭეშმარიტ მონღოლებად და მავერანნაჰრში გადასახლებულ თანამომძეებს უწოდებდნენ "ყარაუნასებს", ე. ი. გადაგვარებულებს მომთაბარული ტრადიციებისათვის ღალატის გამო.^[1] მათ შორის დაწყებული ბრძოლის სასწორი თანდათან იხრებოდა მოლოლისთანელთა მხარეს და თოღლუყ-თემურ ხანმა (1348 - 1362) ადვილად დაიპყრო მავერანნაჰრი 1360 წ. ახალგაზრდა თემური მორჩილად ეახლა მოლოლისთანელ ხანს, რომლისგანაც მიიღო ქაშქადარის დუმენის უფროსობა.

თოღლუყ-თემურმა მავერანნაჰრის მმართველად თავისი ვაჟი ელიას-ხოჯა დატოვა და თვითონ კი დაუბრუნდა მოლოლისთანს.

თემური ერთხანს ერთგულად ემსახურებოდა ელიას-ხოჯას, მერე კი განუდგა და ბრძოლაც დაუწყო მას ბალხელ ამირ ჰოსეინთან ერთად. ელიას-ხოჯასთან ბრძოლაში დამარცხებულმა ამირ ჰოსეინმა და თემურმა ამუ-დარის გაღმა გაქცევით უშველეს თავს. აქ ისინი ერთმანეთს დაუმოყვრდნენ - თემურმა ცოლად შეირთო ამირ ჰოსეინის და. ამიერიდან სიმე-ცოლისძმა ერთად დაეხეტებოდნენ აქეთ-იქით და აბრაგობა-მეკობრეობით ირჩენდნენ თავს. ისინი არც დაქირავებით ბრძოლას თაკილობდნენ ფულის შოვნის მიზნით. ერთ-ერთ ასეთ ბრძოლაში თემური დაიჭრა, რის შედეგადაც სამუდამოდ დაკოჭლდა. ამის გამო მას "ლენგი" (ტაჯიკურად "კოჭლი") შეარქვეს.

მაღე ამის შემდეგ ამირ ჰოსეინი და თემურლენგი დაბრუნდნენ მავერანნაჰრში, სადაც 1365 წელს მონღოლები კვლავ შემოიჭრნენ ელიას-ხოჯას მეთაურობით და დაამარცხეს ისინი ე.წ. "ტალახის ომში" ტაშკენტის ახლოს. ამირ ჰოსეინმა და თემურლენგმა ისევ გაქცევით უშველეს თავს და კედლებმორღვეული სამარყანდი მიატოვეს ბედის ანაბარად.

სამარყანდის დაცვა ელიას-ხოჯას წინააღმდეგ თვითონ მოსახლოებამ იღო თავს. მათ მეთაურობდნენ სარზადარები მოვლანა-ზადე და აბუბაქარ ქელავი.

სარზადარების (სპარს. სიტყვა-სიტყვით - "განწირულნი") მოძრაობა უპირველეს მიზნად მონღოლთა სამხედრო-ნომადური არისტოკრატის ბატონობისაგან ქვეყნის განთავისუფლებას ისახავდა. სარზადარებს მხარს უჭერდნენ ხელოსნები და საზოგადოების სხვა დაბალ ფენათა წარმომადგენლები^[2]. ელიას-ხოჯამ ვერაფერი გააწყო სამარყანდის წინააღმდეგ და ხელმოცარული დაბრუნდა უკან.

მონღოლთა დაბრუნებისთანავე ამირ ჰოსეინი და თემურლენგი ბალხიდან დატრიალდნენ, მოტყუებით დაეუფლნენ სამარყანდს 1366 წ. და მდგომარეობის

სრული ბატონ-პატრონები შეიქნენ სარბადარებთან ვერაგული ანგარიშსწორების შემდეგ.

XIV საუკუნის 70-იან წლებისათვის ამირ ჰოსეინსა და თემურლენგს მთელ მავერანნაჰრში სხვა საშიში მოწინააღმდეგე აღარავინ დარჩათ ერთმანეთის გარდა. 1370 წ. თემურლენგმა საბოლოოდ სძლია თავის გუშენდელ მოკავშირეს და დამოუკიდებელი მბრძანებელი გახდა.

ერთმმართველი თემურლენგის წინაშე ბევრმა სიძნელემ იჩინა თავი ერთდროულად. უპირველეს ყოვლისა, საჭირო იყო შინაფეოდალური ომის აღკვეთა და მტკიცე ხელისუფლების შექმნა, რითაც დაინტერესებულნი იყვნენ მიწათმოქმედი ბინადარი მოსახლეობა, ვაჭრები, ხელოსნები და მუსულმანური სამღვდელთა. ამასთან ერთად, თემურლენგს უნდა გაეთვალისწინებინა მომთაბარე არისტოკრატის მისწრაფებებიც, რომლებსაც მეზობელი ქვეყნების დაპყრობასა და ნადავლის ხელთგდებაზე ეჭირათ თვალი. უნდა ითქვას რომ თემურ-ლენგმა ორივე პრობლემას ჩინებულად გაართვა თავი.

პროფ. ა. იაკუბოვსკის დახასიათებით, თემურლენგის პიროვნებაში დიდი სახელმწიფო მოღვაწისათვის დამახასიათებელ ნიშნებთან ერთად შერწყმული იყო ფეოდალური ტიპის მბრძანებლის ჩვევები, რომელიც შემთხვევას ხელიდან არ გაუშვებდა მეზობლისათვის ქონება წაერთმია თუკი შესწევდა საამისო სამხედრო ძალა.^[3]

მავერანნაჰრში განმტკიცების შემდეგ თემურლენგი, უპირველეს ყოვლისა, შეუდგა მყარი სახელმწიფო აპარატის შექმნას. ქვეყნის ადმინისტრაციულ დაყოფას მან საფუძვლად დაუდო მონღოლური დუმენების სიტემა და თავისი ერთგული ხალხი დანიშნა სამეფო კარის წამყვან თანამდებობებზე და დუმენებისა (ათი ათასთა) და ყოშუნების (ათასთა) მეთაურებად. გარდა ამისა, თემურლენგმა მნიშვნელოვანი ღონისძიებები განახორციელა თავისი მშობლიური ქალაქის შაჰრესაბზისა და განსაკუთრებით კი სახელმწიფო პოლიტიკური ცენტრის - სამარყანდის კეთილმოსაწყობად და გასამაგრებლად.

ამის შემდეგ თემურლენგი შეუდგა მთელი შუა აზიის გაერთიანებას და რამდენიმე ლაშქრობა მოაწყო ხორეზმის წინააღმდეგ. XIV ს. 80-იან წლებში კი თემურლენგს უკვე მთელი ხორასანიც დაპყრობილი ჰქონდა.

შუა აზიის გაერთიანების შემდეგ, გარდა ოქროს ურდოსა და ინდოეთის წინააღმდეგ სხვადასხვა დროს მოწყობილი ლაშქრობებისა, თემურლენგმა სამი დიდი ლაშქრობა მოაწყო ირანისა და მისი დასახმარი ქვეყნების წინააღმდეგ, რომლებიც პირობითად იწოდებიან “სამწლიან” (1386 - 1389), “ხუთწლიან” (1392 - 1397) და “შვიდწლიან” (1399 - 1405) ლაშქრობებად. სიცოცხლის მიწურულს განზრახული ჩინეთის ლაშქრობა კი მას განუხორციელებელი დარჩა.

თემურლენგის მრავალგზის თავდასხმის ობიექტი ამ დაპყრობითი ომების დროს ამიერკავკასიის ქვეყნები და, პირველ რიგში, საქართველო იყო, სადაც მისი თარეში ატარებდა წმინდა მმარცველურ ხასიათს^[4].

დაპყრობილ ქვეყნებს თემურლენგის ლაშქარი სასტიკად არბევდა და აწიოკებდა. ცოცხლად დარჩენილი მოსახლეობის ერთ ნაწილს უზარმაზარი თანხის გადახდას აკისრებდნენ თავის გამოსასყიდად, ოსტატ-ხელოსნები, მხატვრები, მწიგნობრები, მუსლიმანი ღვთისმეტყველები და სხვ. კი ტყვედ მიჰყავდათ მავერანნაჰრში. ადგილობრივი ფეოდალების მიწებს თემურლენგი სოიურღალად ურიგებდა თავის შვილებს, შვილიშვილებს, ნათესავებსა და მახლობლებს და მათ მიწისმფლობელებად ხდიდა^[5].

სოიურღალი ირანში, შუა აზიასა და სხვა მუსლიმანურ ქვეყნებში გავრცელებული მიწიმფლობელობის სამხედრო-ლენური სისტემა იყო. მისი მფლობელი სარგებლობდა ადმინისტრაციული, საგადასახადო და სასამართლო შეუვალობით. სამაგიეროდ მას ომებსა და ლაშქრობებში უნდა მიეღო მონაწილეობა თავისი რაზმით. სოიურღალად შეიძლება გაცემულიყო როგორც შედარებით მცირე ტერიტორია, ისე მთელი ოლქიც.

თემურლენგმა მხოლოდ საქართველოში ვერ მოახერხა ადგილობრივი სამამულო სისტემის შეცვლა მომთაბარეებისათვის დამახასიათებელი მიწიმფლობელობის წესით. ეს გარემოება მნიშვნელოვნად აპირობებდა მისი ურდოების ხშირ შემოსევებს ჩვენში.

თემურლენგის მიერ შექმნილი სახელმწიფო ეკონომიკური და კულტურული ცხოვრების ერთიანობით შეუკავშირებელი ქვეყნებისა და ხალხების უზარმაზარი გაერთიანება იყო^[6]. მისი პოლიტიკა კი, კ. მარქსის დახასიათებით, იმაში მდგომარეობდა, რომ “ათასობით ქალი, ბავშვი, კაცი თუ ჭაბუკი ეწამებინა, დაეხოცა, გაენადგურებინა და ამრიგად ყველგან შიში და ძრწოლა დაემკვიდრებინა”^[7]. მხოლოდ ამ გზით შეეძლო თემურლენგს მორჩილებაში ჰყოლოდა მის მიერ გამარცხული და ესქპლუატირებული მოსახლეობა^[8].

ის გარემოება, რომ თემურლენგი ყოველი მხრიდან მავერანნაჰრში ეზიდებოდა ნაძარცვ ქონებას და სამარყანდსა და შუა აზიის სხვა ქალაქებში აშენებდა მდიდრულ სასახლეებს, მეჩეთებს, ქარვასლებსა და სხვადასხვა დანიშნულების შენობებს, ზოგი ისტორიკოსის თვალსაზრისით, თითქოს მოასწავებდა თემურლენგის როგორც ისტორიული პიროვნების როლის პროგრესულობას შუა აზიის ხალხებისთვის^[9]. მაგრამ მათ ავიწყდებათ, რომ ის საშინელებენი, რომელიც მან მსოფლიოს სხვადასხვა კუთხეში დაატრიალა (სისტანში ციხის კედელს ჩააყოლა ხელფეხგაკრული 2 ათასი კაცი, ისფაჰანში უმოწყალოდ გაჟლიტა დიდი და პატარა და გორაკები აღმართა 70 ათასი მოჭრილი თავით, ინდოეთში სრულიად უმიზეზოდ ცოლშვილის თვალწინ დახოცა 100 ათასი ტყვე, სივასში ცოცხლად დამარხა 4 ათასი სომეხი მოქალაქე, საქართველოში ათეულ ათასობით გაჟლიტა მოსახლეობა და ნაცარტუტად აქცია ყველაფერი სადაც ფეხი დადგა), ბევრად უფრო შემადრწუნებელია, ვიდრე მისი მოჩვენებითი აღმშენებლობითი საქმიანობა. გარდა ამისა, მისი ასეთი საქმიანობა სულაც არ უწყობდა ხელს შუა აზიაში საწარმოო ძალების განვითარებასა და აღორძინებას. საქმე ისაა, რომ მის მიერ მსოფლიოს სხვადასხვა ქვეყნიდან შუა აზიაში ალაფისა და ნადავლის სახით შემოზიდული სიმდიდრე უპირველეს ყოვლისა ხმარდებოდა სამეფო კარისა და ფეოდალური ზედა ფენის ფუფუნებას. რაც შეეხება აქაური მოსახლეობის დაბალ ფენებს, შუა აზიის ძირითად მწარსოებელ კლასს, იგი კიდევ უფრო მძიმე ესქპლუატაციას განიცდიდა. ამასთან ერთად, აღსანიშნავია, რომ გაუთავებელი ლაშქრობების შედეგად შუა აზიაში საგრძნობლად ფერხდებოდა ადგილობრივი მეურნეობის განვითარება, რადგან აქაური მოსახლეობის ყველაზე ჯანსაღი ნაწილი წლობით გამოთიშული იყო სასრგებლო სამეურნეო საქმიანობისაგან და მასობრივად იხოცებოდა ხანგრძლივი ლაშქრობების დროს.

შექმნილი მძიმე ვითარება შუა აზიის ხალხებში ხშირად იწვევდა დიდ უკმაყოფილებას ცენტრალური ხელისუფლების მიმართ. მაგრამ, როგორც წესი, თემურლენგი სასტიკად ახშობდა მის ყოველგვარ გამოვლინებას. ამიტომ შეუძლებელია ვილაპარაკოთ მისი პროგრესულობის შესახებ თუნდაც შეზღუდულ მასშტაბებში. თემურლენგს არაფერი პროგრესული არ შეუქმნია შუა აზიის

ხალხებისთვისა კი, იგი იყო ისეთივე ველური ტირანი დამპყრობელი, როგორც ჩინგიზ-ხანი^[10].

თემურლენგი თავის თავს მონღოლთა უშუალო მემკვიდრედ თვლიდა და ცდილობდა ჩინგიზ-ხანის ვრცელი იმპერიის აღდგენას. მის ასეთ მისწრაფებებს წინ აღუდგა თოლთამიშ-ხანი, რომელმაც ადვილად სძლია 1380 წ. კულიკოვოს ბრძოლაში დამარცხებულ მამაის და შესძლო ოქროს ურდოს გაერთიანება.

თემურლენგსა და თოლთამიშ-ხანს შორის ომები გრძელდებოდა თითქმის 15 წელი. სწორედ მათმა ორთაბრძოლამ მოიყვანა თემურლენგი პირველად საქართველოში 1386 წ. ე. წ. მსამწლიანინ ლაშქრობის დროს.

თემურლენგთან ომში უკვე რამდენიმეჯერ დამარცხების შემდეგ თოლთამიშმა ჩრდილოეთისაკენ გაილაშქრა 1382 წ. იგი მოსკოვამდე მივიდა და ეს ქალაქი გადაწვა. აქედან პირი სამხრეთისკენ იბრუნა და ჩრდილიეთ ირანს შეესია დერბენდისა და კავკასიონის სხვა გადმოსასვლელების გამოვლით. მისმა ჯარმა სასტიკად დაარბია მდიდარი და მოშენებული თავრიზი და ხელთ იგდო დიდი დავლა და ტყვე.

ჰულაგუიანთა ირანის მემკვიდრეობაზე თემურლენგს თვითონ ეჭირა თვალი და ირანისკენ გამოემართა თოლთამიშის მოყოლებით.

თემურლენგმა სასტიკად იძია შური თავრიზელებზე, რომლებიც თოლთამიშს დანებდნენ. მოსახლეობის ერთი ნაწილი, განსაკუთრებით ოსტატ-ხელოსნები აჰყარა და სამარყანდში გადაასახლა^[11]. დანარჩენებს კი უმოწყალოდ დაერია და წინა წელს თოლთამიშისგან განაწამებ ხალხს უზარმაზარი თანხა შეაწერა სიცოცხლის გამოსასყიდად. ეს მოხდა 1386 წ.

ამ ამბებიდან რამდენიმე ხნის გავლის შემდეგ, 1386 წ. ზაფხულის მიწურულს, თემურლენგი საქართველოსკენ წამოვიდა სომხურ თემებზე გამოვლით.

საქართველოში თემურის პირველი შემოსევის მიზეზებს აკად. ივ. ჯავახიშვილი საქართველოსა და ოქროს ურდოს შორის არსებული კავშირ-ურთიერთობებით ხსნის^[12]. მისი აზრით, თოლთამიშს არ შეეძლო ჩრდილოეთიდან ირანში შეჭრილიყო საქართველოს მთავრობასთან წინასწარი შეთანხმებებისა და მოკავშირეობის გარეშე^[13]. მანვე ყურადღება მიაქცია იმ გარემოებასაც, რომ თოლთამიშის ლაშქარში თავრიზის წინააღმდეგ ლაშქრობის დროს “ურწმუნოებიც” ერივნენ^[14]. მომავალში რომ ასეთი რამ არ განმეორებულიყო თემურლენგს ჩრდილოეთის საზღვარი ოქროს ულუსის შემოსევის საშიშროებისგან უზრუნველყოფილი უნდა ჰქონოდა, ამიტომ მას კავკასიონის ქედის, ყველა თუ არა, აღმოსავლეთით მდებარე ორი უდიდესი გადმოსავალი ან თვიონ უნდა შეეკრა, ანდა მათი მფლობელები ისეთ მდგომარეობაში უნდა ჩაეყენებინა, რომ მის მოკავშირეებად და ყმადნაფიცებად ქცეულიყვნენ^[15].

მოტანილი აზრის სისწორეს კარგად ადასტურებს საქართველოში თემურლენგის პირველი შემოსევის დროს სამხედრო მოქმედების ხასიათი და მიმართულება.

თემურლენგი რომ საქართველოს მოადგა უკვე 1386 წ. გვიანი შემოდგომა იყო. ადრე დაზამთრებულიყო და დიდი თოვლიც იდო. ასეთი დრო, ეტყობა, განგებ შეურჩევია მას. საქმე ისაა, რომ თუ საქართველოსა და ოქროს ურდოს შორის რაიმე პოლიტიკური კავშირი მართლაც არსებობდა, ბუნებრივია, ამ კავშირის ერთ-ერთი მთავარი პირობა ოქროს ურდოს მიერ საქართველოსათვის დახმარების გაწევა უნდა ყოფილიყო თემურლენგის შესაძლო თავდასხმის შემთხვევაში. ახლა კი, როცა კავკასიონის ქედის გადმოსასვლელი უკვე დათოვლილი იყო, საქართველო პრაქტიკულად მოკლებული იქნებოდა ჩრდილოეთიდან ყოველგვარ დახმარებას.

ამავე თვალსაზრისით უაღრესად საინტერესოა თემურლენგის მოძრაობის გეზიც, როგორც საქართველოს ტერიტორიაზე, ისე მის ფარგლებიდან გასვლის დროს, როცა მთავარი დარტყმა კავკასიონის ქედის აღმოსავლეთ-სამხრეთის ფერდობების გასწვრივ წარიმართა, ალბათ, ოქროს ურდოს შესაძლო მოკავშირეთა დასათრგუნავად.

საქართველოსკენ რომ მოემართებოდა, თემურლენგმა გზად ნახიჩევანი გამოიარა და დაიპყრო გარნისის ციხე. ამის შემდეგ მისი ჯარი მიადგა სურმალუს ციხეს მდ. არეზის ნაპირზე. სურმალუს დამცველებმა დიდი წინააღმდეგობა გაუწიეს თემურლენგის ჯარს, მაგრამ ბოლოს იძულებული შეიქმნენ დანებებულიყვნენ.

სურმალუსა და გარნისის ციხეების დაპყრობის შემდეგ თემურლენგმა გეზი აიღო ყარსისკენ, რომლის დაპყრობის შემდეგ იგი სამცხის მთიანეთში შემოიჭრა და თბილისისკენ გამოემართა უზარმაზარი ჯარით^[16] დიდ ყინვასა და თოვალში.

ამ დროს საქართველოში ბაგრატ V (1360 - 1393 წწ.) დავით IX-ის ძე მეფობდა. ბერძენი ისტორიკოსი მიქელ პანარეტოსი მას “გამოჩენილ სარდლად” იხსენიებს. ასეთად იხსენიებენ მას სომეხი მწერლებიც, მაგრამ ცნობების უქონლობის გამო არ ვიცით, თუ რაზე იყო დამყარებული მისი ასეთი დახასიათება. უეჭველია რომ ბაგრატ V-ს ასეთი სახელი მოხვეჭილი ქონდა თემურლენგის შემოსევებამდე.

ყარსიდან თბილისამდე, ეტყობა, თემურლენგი არსად შეჩერებულა.

ყოვლად შეუძლებელია საქართველის სამეფო კარს არაფერი სცოდნოდა ამ მოახლოებული საფრთხის შესახებ. ჩვენში თემურლენგის ჯარის რიცხვზეც უნდა ჰქონოდათ სათანადო წარმოდგენა, რომელთანაც გაშლილ ველზე პირისპირ გამკლავება აშკარად გაუჭირდებოდა საქართველოს ბევრად მცირერიცხოვან სპას. ამიტომაც უნდა ყოფილიყო, რომ თემურლენგის ჯართან გადამწყვეტ შეტაკებას მორიდებოდნენ და ციხეებში გამაგრება უფრო მიზანშეწონილად მიუჩნევიათ საქართველოს პოლიტიკის მესვეურებს. ამ ვარაუდს კარგად ადასტურებს “ახალი ქართლის ცხოვრების” ცნობაც, სადაც ნათქვამია, რომ თემურლენგის მოსვლის ამბავი რომ “ესმა მეფესა ბაგრატს, გამაგრდა ციხესა ტფილისისასა”^[17], “ხოლო რომელნიმე დიდებულნი თავადნი ქართლისანი არა იყვნენ ციხესა მას შინა მეფისა ბაგრატის თანა, არამედ წარსულ იყვნეს თვსთვსად სახიზარსა და სიმაგრესა შინა, და რომელნიმე თანა ჰყვეს რჩეულნი ჭაბუკნი, რომელნი სამარადისოდ თანა ჰყვებოდეს მეფესა”^[18].

თბილისი ისედაც კარგად დაცული ციხე-ქალაქი იყო და იგი კიდევ უფრო გაემარგებინა და საომრად გაემზადებინა ბაგრატს.

სპარსულ წყაროებში გარკვევით არა ჩანს რამდენ ხანს გაგრძელდა ქალაქისათვის ბრძოლა, მაგრამ ის კი აშკარაა, რომ თემურლენგს უცხად და იოლად ვერ მოუხერხებია მისი აღება. ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობით, თითქოს ქალაქის ალყა გაგრძელდა მთელ ექვს თვეს, რაც არ დასტურდება სხვა წყაროთა მონაცემებით. ფ. გორგიჯანიძის ცნობაში, მართალია, ქალაქის გარემოცვის ხანგრძლივობა არა ჩანს, მაგრამ მისი შინაარსი კარგად მიუთითებს თბილისისათვის გამართული ბრძოლების სიმძაფრეზე. მისი თქმით, “სიდამდისინ ქალაქის გალავანი არ აეღოთ, დღეში ორჯელ სამჯერ ქართველნი გამოვიდიან და წაუშენდიან თურქთა. შეიქნებოდა ომი და ცემა, მრავალს ნავნებს უზემდეს თურქთა და ისრევე ქალაქში შევიდიან”^[19]. იგივეს მოწმობენ “ახალი ქართლის ცხოვრების” ტექსტებიც. პირველ ტექსტში, მაგალითად, აღწერილია ბრძოლის მომენტიც: “და გამოვიდა მეფე ბაგრატ და სრულიად ქართველნი, მიეტევენს ურთიერთას, და ბრძოდეს ქართველნი ფიცხად. და იქმნა იმიერ და ამიერ ბრძოლა ძლიერი და მოისრა ორგნითვე სიმრავლე კაცთა ფრიადი, და უფროსად მოსწყდეს სპანი თემურისანი და ვერღარა აღიღეს ციხე ტფილისისა”^[20].

ქართული წყაროების ცნობებს რაღაცნაირად ადასტურებს სპარსული წყაროების მითითება იმის შესახებ, რომ თემურლენგმა პირადად მიიღო მონაწილეობა ქალაქზე გადამწყვეტი იერიშის დროს, როდესაც თავზე რკინისჩელტებაფარებული მისი მეომრები ყოველი მხრიდან მიაწყდნენ ქალაქის გალავანს. მანამდე თემურლენგის ბრძანებით ქალაქს მიუყენეს მძიმე ლოდების სატყორცნი ბალისტები და სხვა საალყო მანქანები. ფ. გორგიჯანიძეს დასახელებული აქვს ზარბაზნების გამოყენება, რაშიც მერმინდელი ზარბაზნების პროტოტიპები “რანდანდაზები” უნდა იგულისხმებოდეს, რომელსაც მართლაც იყენებდა თემურლენგის ჯარი ციხესიმაგრეების დაპყრობის დროს^[21].

როგორც ჩანს, ცეცხლის იარაღის გამოყენებამ სათანადო ეფექტი მოახდინა, რადგან ფ. გორგიჯანიძისავე თქმით, ამის შედეგად ციხის დამცველები “შეჯერდნენო”.

მიუხედავად დიდი წარმატებებისა, თემურლენგის ჯარი გალავანზე გადავიდა და შეიჭრა ქალაქში. ფ. გორგიჯანიძის თქმით, ბაგრატი ზედა ციხეში ავიდა და იქიდან აგრძელებდა ბრძოლას, მაგრამ იქაც რომ ზარბაზნებით “შეაჯერეს და ღონე გაუწყდა”, თემურლენგს დანებდა “უვნებლობის ფიცისა და პირის” გამორთმევის შემდეგ^[22].

მიქელ პანარეტოსი ამ ამბავს ათარიღებს 1386 წლის 21 ნოემბრით. მისივე ცნობით, ბაგრატთან ერთად თემურლენგმა ტყვედ წაიყვანა დედოფალი ანა და უფლისწული დავითი^[23].

თბილისში თემურლენგის ჯარმა დიდი ხოცვა-რბევა დაატრიალა. შარაფ ად-დინ ალი იეზიდის თქმით, აქაური “ურჯულოები ჯოჯოხეთს გაისტუმრეს ელვარე ხმლების კვრით”^[24]. ამ ცნობას იმეორებენ სხვა ისტორიკოსებიც. თ. მეწოფელის ცნობით, თბილისიდან ტყვეებიც ბლომად წაუყვანია თემურლენგის ჯარს^[25].

საქართველოს დედაქალაქში თემურლენგის ჯარმა დავლაც ბევრი იგდო ხელთ. მიქელ პანარეტოსის ცნობით, თემურლენგმა აქ “რა ქონება იგდო ხელთ, რა ხატები გამარცვა და დაწვა, რამდენი თვალი პატიოსანი, მარგალიტი, ოქრო და ვერცხლი წაიღო არავის შეუძლია აღეწეროს”^[26].

თემურლენგს თბილისიდან დავლად წაუღია აგრეთვე საქართველოს მდიდარი სამეფოს ბიბლიოთეკაც^[27].

წყაროებში არ ჩანს, თუ რამდენ ხანს დარჩა თემურლენგის ბანაკი თბილისში. “ახალ ქართლის ცხოვრებაში” ამის შესახებ მარტო ის არის ნათქვამი, რომ თემურლენგმა მთვთ დაიპყრა ციხე, და შეაყენა მას შინა სპანი თვსნიო”^[28].

თბილისიდან წასვლის შემდეგ თემურლენგმა დიდი ნადირობა გამართა ჯერგით ყარაიის ველზე, საიდანაც შირაქისკენ გააგრძელა გზა. გზაში თემურლენგის მოლაშქრეებმა მრავალი ციხე დაიმორჩილეს^[29] და აურაცხელი დავლა, მათ შორის ოქრო, ვერცხლი, ლალი და თვალმარგალიტი იგდეს ხელთ^[30].

საინტერესოა, რომ თემურლენგს საქართველოს მეფე თავის ბანაკში ჰყავდა ტყვედ, მეციხოვნეები კი სიმაგრეებს მაინც არ აბარებდნენ უომრად. ეს ფაქტი იმ დიდი წინააღმდეგობაზე მიუთითებს, რომელსაც დამპყრობლებს უწევდა საქართველოს მოსახლეობა.

ამის შემდეგ თემურლენგმა თავისი ლაშქარი რაზმებად დაჰყო და დაგზავნა სხვადასხვა მიმართულებით, თვითონ კი კავკასიონის მთის სამხრეთის კალთებს შეჰყვა და მუსრი გაავლო იქაურ მოსახლეობას. ბოლოს ყაბალაში მოიყარეს თავი, მტკვარზე გადავიდნენ ყარაბახის სორხაბთან და მდინარე არეზის პირას დაბანაკდნენ დასაზამთრებლად.

ასე დაასრულა თემურლენგმა ამიკავკასიის ქვეყნების მორბევა ამ მხარეში პირველი გამოჩენის დროს. აქაური ქვეყნებიდან მხოლოდ შარვანი გადაურჩა დამპყობელთა რისხვას. მისი მმართველი შარვანშაჰი შეიხ იბრაჰიმ დერბენდი (1382 - 1417) წინ მიეგება მორჩილად მდიდრული საჩუქრებით მრისხანე დამპყრობელს და ქვეყანა აოხრებისაგან იხსნა^[31].

^[1] В. В. Бартольд, Улугбек и его время. Сочинения, II, ч. 2. М. Б 1964 с. 101; А. Ю. Якубовский, Тимур. Опыт краткой характеристики, Вопросы истории, № 8 - 9 , 1946, с. 49; Л. В. Строева, Возникновение государства Тимура, Ученые записки Ленинградского гос. университета, № 128, Серия востоковедческих наук. Вып. 3. Л. 1952. с. 86; ვ. გაბაშვილი, მახლობელი აღმოსავლეთი XIV - XVI საუკუნეებში, ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, თბ. 1957, გვ. 216.

^[2] სამარყანდელი სარბადარების შესახებ იხ. В. В. Бартольд, Народное движение в Самарканде в 1365 г. Сочинение, II, ч. 2, с. 362; А. Ю. Якубовский, Тимур, с. 56 - 58; Л. В. Строева, Сербдары Самарканда, Ученые записки Ленинградского гос. университета, № 98, Серия востоковедческих наук, вып. I, Л., 1949, с. 71 - 72.

^[3] А. Ю. Якубовский, Тимур, с. 60.

^[4] А. Ю. Якубовский, Тимур, с. 60. -1

^[5] ვ. გაბაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 223; დ. კაციტაძე, საქართველო XIV - XV საუკუნეთა მიჯნაზე (სპარსული და სპარსულენოვანი წყაროების მიხედვით), თბ., 1975, გვ. 88, 104.

^[6] История стран зарубежного Востока в середине века, М., 1957, с. 238.

^[7] К. Маркс, Архив, т. VI, с. 185.

^[8] Л. В. Строева, Возникновение государства Тимура, с. 86.

^[9] И. Муминов, Роль и место Амира Тимура в истории Средней Азии в свете данных письменных источников, Ташкент, 1968.

^[10] А. Н о в о с е л ь ц е в, Об исторической оценке Тимура, Вопросы истории, № 2, 1973, с.5.

^[11] The Zafarnamah by Maulana Sharafuddin Ali of Yazd, edited by Maulawi Muhammad Iahad, vol. I, Calcutta, 1887, გვ. 398 (ქვემოთ – შარაფ ად-დინი).

^[12] ი ვ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, III, თბ., 1966, გვ. 409.

^[13] ი ქ ვ ე.

^[14] ი ქ ვ ე.

^[15] ი ვ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, III, თბ., 1966, გვ. 409 - 410.

^[16] მიქელ პანარეტოსის აშკარად გაზვიადებული ცნობით, თემურლენგს 800-ათასიანი ჯარი ახლდა თან. მაგრამ, ეტყობა, ქრონიკის ავტორს ეს ციფრი თვითონაც გაზვიადებული მოეჩვენა, რადგან იქვე უმატებს: “როგორც მნახველები ამბობენო” (მ ი ქ ე ლ პ ა ნ ა რ ე ტ ო ს ი. ამბავი ტრაპიზონის მეფეების დიდი კომენოსებისა, თითოეულმა როგორ, როდის და რამდენ ხანს იმეფა, “გეორგიკა”, ტ. VII, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1967, ქვემოთ - გეორგიკა). თემურის ჯარის რიცხვს არც მისი ისტორიკოსები ასახელებენ. შარაფ ად-დინ ალი იეზდი, მაგალითად, ზოგადად მიუთითებს, რომ მისმა ლაშქარმა “მთელი მთა და ბარი დაჰფარაო” (შ ა რ ა ფ ა დ - დ ი ნ ი, ტ. I, გვ. 394). თემურლენგის ჯარის სიმრავლეს ასე გამოხატავს “ახალი ქართლის ცხოვრება”: “რამეთუ ჰყვა ბანაკი და სიმრავლე სპათა ურიცხვ, რომელსა ვერ იტევდნენ მთანი და ველნი და ყოველნივე არენი და სანახებნი საქართველოსანი” (ქ. ცხ., II, გვ. 449).

^[17] ქ. ცხ., II, გვ. 328.

^[18] ი ქ ვ ე, გვ. 450.

^[19] ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე, ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია, საისტორიო მოამბე, თბ., 1925, ნაწ. II, გვ. 302 (ქვემოთ – ფ. გ ო რ გ ი ჯ ა ნ ი ძ ე).

^[20] ქ. ცხ., II, გვ. 328.

^[21] А. М. Б е л е н и ц к и й, О появлении и распространении огнестрельного оружия в Средней Азии и Иране XIV-XVI веках, Известия Таджикского филиала АН СССР, N 5, 1949; თემურის ჯარის შეიარაღების შესახებ იხ. М. И. И в а н о в и н, О военном искусстве в завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингиз-хане и Тамерлане, СПб, 1875.

^[22] ფ. გ ო რ გ ი ჯ ა ნ ი ძ ე, გვ. 302.

^[23] გეორგიკა, VII, გვ. 45.

^[24] შ ა რ ა ფ ა დ - დ ი ნ ი, ტ. I, გვ. 202, 203.

^[25] თ. მ ე წ ო ფ ე ლ ი, ლანგ-თემურის ისტორია, თარგმანი, შესავალი, წერილი და კომენტარები პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგისა, თბ., 1937, გვ. 19 (ქვემოთ – თ. მეწოფელი); ვ. ნალბანდიანი, თბილისი ძველ სომხურ მწერლობაში, უძველესი დროიდან XVIII საუკუნის ბოლმდე, თბ., 1959, გვ. 113.

^[26] გეორგიკა, VII, გვ. 45.

^[27] საამისო ცნობა საქართველოსთან დაკავშირებით არ გვხვდება სპარსულ წყაროებში. სამაგიეროდ დავით ბატონიშვილს ნათქვამი აქვს, რომ: “Теймур-Ланг... наложил на иверцев дань, взял царскую библиотеку, которая повсюду в Азии почиталась знаменитою (იხ. Д а в и д Б а г р а т и о н и, История Грузии, текст издал и снабдил вступительной статьей и указателями А. А. Р о г а в а, Тბ., 1971, с. 130-131).

გაცილებით მეტ დეტალებს შეიცავს ამის თაობაზე იოანე ბატონიშვილის ცნობა, რომლის მიხედვითაც: “ეკლესიათა და სხვათა ადგილთაგან განიხვნა მრავალნი საღმრთო, და საერო წიგნები, და გაგზავნა სამარყანდს, და დაკრძალა მუნ” (ი ო ა ნ ე ბ ა გ რ ა ტ ი ო ნ ი, კალმასობა, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ვ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის ხელნაწერი H – 2134, ფ. 725 ა, ქვემოთ – იოანე). იგი იქვე შენიშვნაში გვაუწყებს მათ შემდგომ ხვედრსაც: “ესე წიგნები აწყვია მას აქეთ სამარყანდის მეჩეთსა შინა, რომელსა აქუს რკინისა ფანჯარანი, და კარიცა, და კარი იგი არს დაკეტილი და დაბეჭდილი, და ზედან აწერია წყევა, რომელ არავინ განილოს მუნიდგან წერილნი; და ამის გამო მრავალი წიგნი დაეკარგათ ქართველთა, რომელიც აღარა აქუთ, ვინათგან მას ჟამსა არა იყო სტამბა, აგრეთვე სომხურიცა წიგნები არს მუნ მრავლობით” (ი ქ ვ ე).

ჩვეულებრივ, თემურლენგის მიერ დავლაში წიგნების წაღება საერთოდ არ იყო უცხო რამ. თემურლენგმა, მართალია, წერა-კითხვაც არ იცოდა, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, მას საფუძვლიანი ცოდნა ჰქონდა დაგროვილი, განსაკუთრებით მუსლიმანური ქვეყნების ისტორიაში. მას წიგნის სპეციალური წამკითხავები ჰყავდა და განსაკუთრებით უყვარდა ნათლად და გასაგებად დაწერილი თხზულებები. ჰაფეზე აბრუს, მაგალითად, აღნიშნული აქვს ამოლიდან თემურლენგის მიერ დავლათა შორის სამარყანდში წიგნების გაგზავნაც. მისი თქმით, აქაური ციხის აღების დროს

“დავლათა შორის, რომელიც საჰბეყერანის (თემურის) დივანს დარჩა, იყო აგრეთვე შვიდასი აქლემის საპალნე ვერცხლი, გარდა ოქროულობისა, ოქრო-ვერცხლით მოჭვილი იარაღისა, წიგნისა და სხვათა”, რომელიც თემურლენგმა სამარყანდში გაისტუმრა იქაურ ღვთისმეტყველებთან და სეიდთა მიმდევრებთან ერთად (Histoire des conquetes de Tamerlan intitulee Zafarnama par Nizamuddin sami Avec des Additions empruntees au Zubdatu-ttavarih-i bysunguri de Hafiz-i Abru, Edition critique par Felix Tauer, t. II, Jntroduction, commentoire, index, Praha, 1956, გვ. 128, ქვემოთ – ჰაფეზე აბრუ).

^[28] ქ. ცხ., II, გვ. 450.

^[29] “მათლა ას-საყდენ ვა მაჯმა ალ-ბაჰრენ თალიფე ქამალ ად-დინ აბდ არ-რაზაყ სამარყონდი”, ლენინგრადის მ. სალტიკოვ-შჩედრინის სახ. საჯარო ბიბლიოთეკის ხელნაწერი, სპარსული ხელნაწერების კოლექცია, დორნის კატალოგით N 298, ფ. 269 (ქვემოთ – აბდარაზაყი.).

^[30] თარიხე როუზათ ას-საფა, თასნიფე მირხონდ, ჯალდე VI, თეჰრან, 1329, (სპარსულ ენაზე), გვ. 149 (ქვემოთ - მირხონდი).

^[31] И. И. Петрушевский, Великий патриот ширваншах Ибрагим, Баку, 1942, с. 26.

§2. თემურლენგის მეორე შემოსევა საქართველოში 1387 წ.

ყარაბაღში გამოსაზამთრებლად დაბანაკებულ თემურლენგს არაერთი სერიოზული საზრუნავი ჰქონდა. უპირველეს ყოვლისა, საჭირო იყო ლაშქრის წესრიგში მოყვანა ხანგრძლივი მოგზაურობისა და მძიმე ბრძოლების შემდეგ. გარდა ამისა, თემურლენგს დაპყრობილი ქვეყნების საქმეებიც უნდა გაერიგებინა ადგილებზე მისი მორჩილი მყარი ხელისუფლების შექმნის გზით.

თემურლენგი დაპყრობილი ქვეყნების ერთ ნაწილს თავის შვილებსა და ნათესავებს აძლევდა საბატონოდ, ზოგანაც ადგილზე ტოვებდა ძველ მმართველებს. მაგრამ თუ ეს საკითხი სხვაგან იოლი გადასაწყვეტი იყო, სამაგიეროდ ამას დიდი სიძნელეები ახლდა საქართველოსთან დაკავშირებით, სადაც სავსებით უცხო იყო როგორც მუსლიმანურ ქვეყნებში დამკვიდრებული მიწის მფლობელობის წესები, ისე მმართველობის ფორმა.

ამ საკითხის გადასაწყვეტად, როგორც ჩანს, თემურლენგს საქართველოს მოსახლეობის გამუსლიმანება მიაჩნდა საჭიროდ და, სულაც არ არის შემთხვევითი, საქართველოში მისი მმართველური ლაშქრობების მიზეზებს თემურლენგის ისტორიკოსები აქ ისლამის რელიგიის გავრცელების საჭიროებით რომ ხსნიდნენ ^[1].

თემურლენგი პირადად არასოდეს გამოირჩეოდა დიდი მორწმუნეობით, მაგრამ მას კარგად ესმოდა რელიგიის ძალა და მარჯვედაც იყენებდა მას. იგი შიიტი იყო, სადაც ამას საჭიროება მოითხოვდა, სხვაგან სუნიტების დამცველად გამოდიოდა და, საერთოდ, ისე იქცეოდა, სადაც როგორ დასჭირდებოდა ^[2]. რელიგიური მოტივების მომიზეზება მით უფრო ეფექტური იყო საქართველოსთან დაკავშირებით, სადაც უიმისოდაც, ადგილობრივი ქრისტიანობის ისლამით შეცვლა დაკავშირებული იყო გარკვეული პოლიტიკური მიზნების განხორციელებასთან. საქმე ისაა, რომ საქართველოს დაპყრობა-დამორჩილება და აქ პოლიტიკური ბატონობის გახანგრძლივება შეუძლებელი იყო ადგილობრივი სამამულო სისტემის შეუცვლელად, მუსლიმანური აღმოსავლეთის ქვეყნებისათვის დამახასიათებელი

ფეოდალური მიწისმფლობელობის წესით. ქართული სამამულო სისტემა კი მჭიდროდ იყო დაკავშირებული ქრისტიანულ რელიგიასთან. თემურლენგსაც და სხვა დამპყრობლებსაც, როგორც მანამდე, ისე მას შემდეგ, ეგონათ, რომ საქართველოში ადგილობრივი რელიგიის შეცვლით ადვილად დაამკვიდრებდნენ მათთვის დამახასიათებელ სამხედრო-ლენურ სისტემას. დამყრობელთა ასეთი ცდა ყოველთვის აწყდებოდა ქართველი ხალხის მედგარ წინააღმდეგობას, რადგან საქართველოს პოლიტიკის მესვეურებს შესანიშნავად ესმოდათ, რომ ქრისტიანობისათვის ბრძოლა მჭიდროდ იყო დაკავშირებული ქართული სამამულო სისტემისა და თვით ქართველობის შენარჩუნებასთან. ეს გარემოება, როგორც ჩანს, შეუნიშნავთ თემურლენგის ისტორიკოსებსაც. სხვანაირად შეუძლებელია გავიგოთ მოინ ადდინ ნათანზის ცნობა, რომელიც საქართველოში თემურლენგის შემოსევებთან დაკავშირებით გიორგი მეფის შესახებ ამბობს: “საქართველოს მეფეს დანებებისა და მორჩილების სრული მისწრაფება ჰქონდა, მაგრამ გამუსულმანების შიშით შეუპოვარ წინააღმდეგობას ეწეოდა და ამ სიჯიუტეს ათეულ ათასობით ქართველის სიცოცხლე შეეწირა”^[3].

დასაწყისში ეტყობა, თემურლენგი იოლად უყურებდა ამ საქმეს და ეგონა, რომ ადგილობრივი რელიგიის შეცვლას ადვილად მოახერხებდა აქ საქართველოს ფეოდალური ზედაფენისა, და პირველ რიგში, მეფისა და მისი კარის გამუსულმანების გზით. ამიტომაც უნდა ყოფილიყო, რომ რჯულის გამოცვლის წინადადება თემურლენგს ბაგრატისათვის მიუცია ჯერ კიდევ თბილისში დატყვევებისთანავე: “ხოლო დაპატიჟა ლანგ-თემურ რჯული მაჰმადისა, ხოლო მეფემან არა უსმინა და ჰყვა პატიმრად”^[4].

ყარაბაღში თემურლენგს ცდა და მეცადინეობა არ დაუკლია ბაგრატის გასათათრებლად. ამ თემაზე იგი პირადადაც ესაუბრა რამდენჯერმე საქართველოს მეფეს. ბოლოს, ბაგრატისათვის რომ ცხადი შეიქნა ტყვეობიდან თავის დაღწევის სხვა ღონე და საშუალება აღარ იყო, მოჩვენებით დათანხმდა ისლამის მიღებას. სპარსელი ისტორიკოსები საგანგებოდ მიუთითებენ, რომ თემურლენგის რჩევა-დარიგების შედეგად “ცდომილის (ბაგრატის) ბნელ არსებაში სწორი გზის მაჩვენებელმა სხივმა ჩაიხედა შემწეობის სარკმლიდან”^[5] და გამუსულმანდაო. მათივე ცნობით, საქართველოს მეფესთან ერთად ისლამი მიუღიათ მის თანხლებ პირებსაც და მოქცეულად ჰანიფის სჯულზე^[6].

აღსანიშნავია, რომ ჰანიფიზმის რელიგიური მოძრაობა არაბეთშივე ჩაისახა და დიდი გავრცელება პოვა უპირატესად მიწათმოქმედ ტომებში. იგი თავისი არსით ახლოს იდგა ქრისტიანობასთან და ქადაგებდა მონოთეიზმის იდეას. თემურლენგის ვარაუდით, როგორც ჩანს, ასეთი რელიგია ყველაზე მიზანშეწონილი იქნებოდა საქართველოში ქრისტიანობის შესაცვლელად.

თემურლენგს გამუსულმანებული ბაგრატისათვის სამეფო ტახტი დაუბრუნებია და სამფლობელოც დაუმტკიცებია სხვა “დამატებათა და დანართებით”. ამაზე, სხვათა შორის, სათანადო იარლიყიც დაწერილა, როგორც ეს შარაფ ად-დინის ცნობებიდან ჩანს. ამ იარლიყის ძალით ბაგრატს სამფლობელოში დაბრუნების უფლება მოუპოვებია, უფრო სწორედ, შიგ მისი შინ დაბრუნების უფლება ყოფილა დადასტურებული და სხვა წყალობათა შესახებაც იქვე ყოფილა ლაპარაკი.

გახარებულ თემურლენგს ბაგრატი და მისი თანხლები პირები ყარაბახიდან დიდი საჩუქრებით გამოუსტუმრებია საქართველოში. სამაგიეროდ, ბაგრატსაც მიურთმევია მისთვის სხვადასხვა სახის საჩუქრები, რომელთა სპარსული წყაროები საგანგებოდ გამოჰყოფენ საგულდაგულოდ გამოჰყედილ კვართს^[7].

აღნიშნული ამბების შემდეგ ბაგრატის ხსენება პირწმინდად ქრება სპარსულ საისტორიო წყაროებში, აღარ ჩანს დაბრუნდა თუ არა საქართველოში ან რა ურთიერთობა ჰქონდა შემდეგში თემურლენგთან. სამაგიეროდ მისი შემდგომი ბედი ჩვენთვის ნაწილობრივ ცნობილია სომხური და ქართული წყაროების მეშვეობით.

თომა მეწოფელის ცნობით, რასაც იმეორებს “ახალი ქართლის ცხოვრებაც”, შინ დაბრუნებული ბაგრატისათვის თემურლენგს 12-ათასიანი ჯარიც გამოუყოლებია თან საქართველოს მოსახლეობის გასათათრებლად. ბაგრატი და მისი თანხლები პირები ფაქტიურად ტყვეებს წარმოადგენდნენ მათ ხელში. ამის შესახებ ბაგრატმა გზიდან “იდუმალ შეუთვალა თავის შვილებს - გიორგის, კონსტანტინესა და დავითს, რომ ფარულად მივიდნენ მასთან და მიეშველონ მშობელს, რათა მას შეეძლოს გაქცევა თემურლენგის ხელიდან”^[8].

ბაგრატის დატყვევების შემდეგ საქართველოს განაგებდა მისი უფროსი ვაჟი გიორგი. დიდებულები მას ურჩევდნენ მეფედ კურთხევას, მაგრამ გიორგი იმის შიშით, ვაითუ თემურლენგმა მამაეჩმს რაიმე მოსწიოსო, არ თანხმდებოდა. მამის ამბავი რომ შეიტყო, გიორგი საქართველოს ჯარით მარჯვე ადგილას ჩაუსაფრდა თემურლენგის მხედრობას, ერთიანად გაჟლიტა ვიწროებში შეტყუებით და მამა იხსნა მათი ხელიდან. ტყვეობიდან გამოსხნილი ბაგრატი და მისი სახლობა მშვიდობით დაბრუნდნენ შინ^[9].

საქართველოს პოლიტიკის მესვეურებისათვის სავსებით ცხადი იყო, რომ თემურლენგი ამას არ მოითმენდა და გაზაფხულზე შეეცდებოდა ბაგრატის დასჯას, ამიტომაც იმთავითვე შეუდგნენ ენერგიულ სამზადისს მტრის მოსაგერიებლად.

მართლაც, “ახალი ქართლის ცხოვრების” ცნობით, “ვითარცა მიიწია ამბავი ესე ლანგ-თემურისა, დიდად შეუძნდა და მწუხარე იყო საქმისა ამისთვის, და დაიბანაკა მუნვე ზამთარსა მას. და ვითარცა მოიწვია თუე მარტისა, შემოიკრიბა სიმრავლე ლანგ-თემურ და წარმოემართა კულად ქართლად, განძნებული ფრიად”^[10].

ბაგრატი და გიორგი მომზადებული დახვდნენ მრისხანე მტერს: მოსახლეობა წინასწარ დახიზნეს კავკასიონის მიუვალ მთებში და ჯარიც გაამზადეს საომრად. საფიქრებელია, ამ ხნის განმავლობაში თოლთამიშხანთანაც მოახერხეს კავშირის გაბმა.

საქართველოს ჯარმა ბაგრატისა და გიორგის წინამძღოლობით სასტიკი წინააღმდეგობა გაუწია 1387 წ. გაზაფხულზე საქართველოში შემოჭრილ თემურლენგის ლაშქარს და დიდი ვნებაც მიაყენა მტერს. მიუხედავად ამისა, “სპითა სიმრავლისაგან თათართასა მძლე ექმნეს თათარნი”^[11] და ქართველები იძულებული გახდნენ გამაგრებულიყვნენ ციხეებსა და მიუვალ მთებში.

მართალია ამ ომში ქართველები დამარცხდნენ, მაგრამ ეს ჯერაც არ მოასწავებდა საქართველოს დაპყრობა-დამორჩილებას. ბრძოლის ველზე მოპოვებული გამარჯვების შემდეგ ახლა მტერს საქართველოს აურაცხელი

ციხეების დასაპყრობად უნდა გაეგრძელებინა ბრძოლა და თავისი ჯარი დაექსაქსა საქართველოს მთელ ტერიტორიაზე, რაც ძალიან დიდ დროს მოითხოვდა. თემურლენგს კი ახლა ამისთვის არ ეცალა. საქმე ისაა, რომ ჰულაგუნიანთა ირანის დიდი ნაწილი ჯერ კიდევ დასაპყრობი იყო და, რაც მთავარია, სწორედ ამ დროს, სად იყო და სად არა, თოლთამიში გაჩნდა ამიერკავკასიაში აურაცხელი ჯარით. თემურლენგი იძულებული შეიქნა შეეჩერებინა საქართველოს მარცვა-რბევა და გასცილოდა მას.

ამის შემდეგ თემურლენგი ჩვენში აღარ გამოჩენილა 1394 წლამდე.

[1] ა ბ დ ა რ - რ ა ზ ა ყ ი, ფ. 268, ბ.

[2] В. В. Бартольд, Улугбек и его время, Соч. II, ч. 2, с. 21.

[3] მ ო ნ თ ა ხ ა ბ ა თ - თ ა ვ ა რ ი ხ ე მ ო ი ძ ნ მ ა ნ ს უ ბ ბ ე მ ო ი ნ ა დ - დ ი ნ ნ ა თ ა ნ ზ ი, აზიის ხალხთა ინსტიტუტის ლენინგრადის განყოფილების ხელნაწერი C- 381, ფ. 586 ბ (ქვემოთ - ნათანზი).

[4] ქ. ცხ., II, გვ. 328.

[5] შ ა რ ა ფ ა დ - დ ი ნ ი, ტ. I, გვ. 107.

[6] ნ ე ზ ა მ ა დ - დ ი ნ ი, გვ. 101.

[7] Historie des conquêtes de Tamerlan, intitulée Zafarnama par Nizamuddin şami. Avec des additions empruntées au Zubdatu-t-tavarich-i Bysunguri de Hafiz-i Abru. Edition critique par Felix Taner, t. I, texte persan de Zafarnama. Praha, 1937, გვ. 101 (ქვემოთ – ნეზამ ად-დინ).

[8] თ ო მ ა მ ა მ ე წ ო ფ ე ლ ი, გვ. 20.

[9] თ ო მ ა მ ა მ ე წ ო ფ ე ლ ი ს, ისევე როგორც “ახალი ქართლის ცხოვრების”, ანალოგიური ცნობა ადრე გაზიარებული იყო ქართულ საისტორიო მწერლობაში, მაგრამ უარყო აკად. ივ. ჯავახიშვილმა სხვადასხვა მოსაზრებათა გამო (იხ. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, III, თბ., 1966, გვ. 292). დამატებითა კვლევა-ძიებამ და სპარსული წყაროებიდან ახალი ცნობების მოხმობამ ჩვენ სავსებით დაგვარწმუნა აცნიშნული ამბის სიწორეში (იხ. კ. ტ ა ბ ი ძ ე, საქართველოში თემურლენგის შემოსევათა ქრონოლოგიის გამო, “მაცნე”, N 3, 1973, გვ. 68-81, აგშრეთვე, მ ი ს ი ვ ე, ქართველი ხალხის ბრძოლა უცხოელ დამპყრობთა წინააღმდეგ XIV-XV საუკუნეების მიჯნაზე, თბ., 1974, გვ. 71-86).

[10] ქ. ცხ., II, გვ. 330.

[11] ი ქ ვ ე, გვ. 331.

§ 3. თემურლენგის მესამე და მეოთხე შემოსევები

საქართველოში 1394 წ.

თ ე მ უ რ ლ ე ნ გ ი ს ს ა რ დ ლ ე ბ ი ს ლ ა შ ქ რ ო ბ ა ს ა მ ც ხ ე შ ი. როგორც ზემოთ ითქვა, საქართველოსაკენ თემურლენგის მეორე გამოლაშქრებას ზედ დაემთხვა თოლთამიშ-ხანის ჯარის გამოსვლა ჩრდილო კავკასიიდან დერბენდის გზით. თემურლენგმა მას ბატონიშვილი მირანშაჰი შეაგება, რომელმაც მოწინააღმდეგე დაამარცხა და უკუაქცია.

თემურლენგი ამის შემდეგ ერთხანს ალინჯის, ბაიაზეთის, ვანისა და სხვა ციხეების დასაპყრობად იბრძოდა და ყველა დაიმორჩილა ალინჯის გარდა. ამ ციხეს თემურლენგმა მოალყეები მიუჩინა და თვითონ ცენტრალური ირანისკენ გაემშურა. მაგრამ მალე იძულებული შეიქნა შეეწყვიტა “სამწლიანი ლაშქრობა” და შუა აზიეში დაბრუნებულიყო იქაური საქმეების გართულების გამო. ამიერკავკასიაში რომ ვერაფერი დააკლო, თოლთამიშ-ხანმა ახლა შუა აზიაში მიიტანა იერიში თემურლენგის სამფლობელოებზე. მანამდე თავისკენ გადაიბირა თემურლენგის მიერ დამარცხებული და ვასალად ქცეული ხორეზმშაჰი სოლეიმან სუფი და წააქეზა ასაჯანყებლად.

1388 წ. თემურლენგმა უკანასკნელად ილაშქრა ხორეზმში და სასტიკად იძია შური თოლთამიშთან კავშირისთვის: ქვეყანა საშინლად ააოხრა, ხოლო მისი დედაქალაქი ურგენჩი დაანგრია და მიწასთან გაასწორა; იქაური მოსახლეობა თემურლენგმა აპყარა და სამარყანდში გადაასახლა. თემურლენგმა ბოლო მოუღო სუფის დინასტიასაც და, ამიერიდან, ხორეზმი უშუალოდ შევიდა მის სამფლობელოში.

ამის შემდეგ თემურლენგმა რამდენჯერმე ილაშქრა თოლთამიშ-ხანის წინააღმდეგ. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ოქროს ურდოს წინააღმდეგ მისი ლაშქრობა 1391 წ., როცა იგი კუნდუზხასთან, ჩისტოპოლსა და სამარას შორის, თოლთამიშ-ხანის პირისპირ აღმოჩნდა 200-ათასიანი ლაშქრით. აქ მათ შორის დიდი ბრძოლა მოხდა ამავე წლის 18 ივნისს, რომელიც თოლთამიშ-ხანის სრული დამარცხებით დამთავრდა.

ამ გამარჯვების შემდეგ თემურლენგი შუა აზიაში დაბრუნებისთანავე შეუდგა ახალი ლაშქრობებისათვის სამზადისს ირანისა და მისი დამხმარე ქვეყნების წინააღმდეგ. ეს ლაშქრობა ცნობილია “ხუთწლიანი ლაშქრობის” (1392 - 1397) სახელწოდებით.

1392 წ. გაზაფხულზე თემურლენგმა ამუ-დარია გადალახა და ცენტრალური ირანისკენ გაემართა უზარმაზარი ჯარით. სხვადასხვა ქალაქების დაპყრობა-გადარცვის შემდეგ იგი ბაღდადს მიადგა და დაიმორჩილა.

ბაღდადის დაპყრობის შემდეგ თემურლენგის ლაშქარმა გადაინაცვლა სირიისკენ და შეუდგა იქაური ციხე-ქალაქების დაპყრობას. ამასობაში შემოდგომაც მიიწურა, თემურლენგი სირიიდან გამობრუნდა ალათაღისაკენ და მუშის ველზე დადგა გამოსაზამთრებლად.

გაზაფხულდა თუ არა, თემურლენგმა მაშინვე გააგრძელა სამხედრო მოქმედება მიმდგომი ქვეყნების წინააღმდეგ. ბოლოს ისევ ალათაღისაკენ, იქიდან კი საქართველოსკენ იბრუნა პირი. წინდაწინ თემურლენგმა გზიდან ოთხი სარდალი გამოგზავნა ახალციხისაკენ 40-ათასიანი ჯარით, თვითონ უკან გამოუდგა ნადირობა-ნადირობით და თან მოსახლეობის მარცვა-რბევითა და აწიოკებით. ამ ყოფილთ თემურლენგი 1394 წ. ზაფხულში ყარსამდე მივიდა და ქალაქგარეთ დადგა, იქიდან კი გადაინაცვლა კოლის მინდორზე. იქვე დაბრუნდნენ სამცხეში გაგზავნილი სარდლებიც, “მნელმისადგომი და უაღრესად გამაგრებული ციხეების” დაპყრობის შემდეგ.

ჩვენ არ ვიცით სამცხის რომელი ციხეები დაიპყრეს თემურლენგის სარდლებმა, მაგრამ ერთი რამ კი ცხადზე ცხადია: დარბეულ ქალაქთა შორის უნდა ყოფილიყო ახალციხეც.

სამცხეში გაგზავნილ სარდლებს დავლაც ბლომად უმოვნიათ. სპარსელი ისტორიკოსები საგანგებოდ მიუთითებენ, ბანაკში რომ დაბრუნდნენ, “ფულსა და თვალმარგალიტს მოზნევიით ფანტავდნენ კოლის მინდორზე თემურლენგის ახლად დაბადებული შვილიშვილის პატივსაცემად გამართული ღრეობის დროს^[1].”

თემურლენგის ლაშქრობა არაგვის ხეობაში. 1394 წ. 13 სექტემბერს თემურლენგმა ბანაკი აშალა და კოლის მინდორიდან არაგვის ხეობისაკენ გამოუძღვა ჯარს^[2]. გზადაგზა ნადირობდა, არბევდა და ძარცვავდა მოსახლეობას^[3]. ასე “ჩამოვლო თრიალეთი და ვერა აღუდგეს წინა, რომელსა აწ საბარათიანოდ უწოდენ მუნებურნი, და იგინიცა მოსრა და მკვდრნი მის ადგილისანი და შემუსრნა სამაგრენი და ციხენი მის ადგილისანი”^[4] და “არა დაშთა დაბანი, რომელნი სრულიად არა აღაოჯრნა”^[5].

არაგვის ხეობის დამცველებმა, რომლებიც გამაგრებულნი იყვნენ “მიუვალ ციხეებსა და მალალ მთებში”, მედგარი წინააღმდეგობა გაუწიეს თემურლენგის ჯარს. შარაფ ად-დინის თქმით, აქ თემურლენგის ჯარმა ბევრი ხალხი დახოცა, დაარბია და გამარჯვებული და ძლევამოსილი მთიდან პირს დაეშვა. ამ ცნობას კარგად ერწყმის ვახუშტის ნათქვამი, რომ თემურლენგი “შეუხდა არაგვს, შემუსრა მთიულნი და სიმაგრენი და მოაოხრა, არამედ ავნებდნენ დიდსა მთიულნი და სპანი მეფისანი მუნ მყოფნი სპათა თემურისათა, რომელთა ვერარაი ტყვე-ჰყვეს და უკუ მოიქცნენ”^[6].

არაგვის ხეობაში თემურლენგის ამ გალაშქრების მიზეზად ივ. ჯავახიშვილი აქედან თოლთამიშ-ხანის ჯარის გამოსვლის საფრთხეს ვარაუდობდა, რაც სავსებით დამაჯერებლად ჩანს^[7]. ამ მხრივ ძალიან საინტერესოა ვახუშტი ბაგრატიონის მიერ დასახელებული მიზეზიც, რომ “რამეთუ განჰყავს გიორგი მეფესა მუნიდამ შემწენი და კვლავ ჰგონებდა მეფესაცა მუნ”^[8]. სპარსელი ისტორიკოსების ცნობები არაგვის ხეობის დამცველთა მრავალრიცხოვნობის შესახებ სწორედ ვახუშტი ბაგრატიონის ამ ცნობის დადასტურება უნდა იყოს.

მთებიდან ჩამოსვლის შემდეგ თემურლენგი სადღაც გაშლილ ველზე დამდგარა ბანაკად, საიდანაც თბილისზე გავლით შაქისაკენ წასულა ნადირობა-ნადირობით. ექვს გარეშეა, ახლაც ამიერკავკასიაში თოლთამიშ-ხანის შემოჭრის საფრთხე აშინებდა მას. როგორც შემდეგ გაირკვა, იგი მართლაც გამოსულიყო დერბენიდან უზარმაზარი ჯარით და თემურლენგი დაუყოვნებლივ გაემურა შესახვედრად. თოლთამიშმა ბრძოლა არ მიიღო და უკან გაბრუნდა. თემურლენგი კი მდ. მტკვარს დაჰყვა და, რაკი უკვე დაზამთრებული იყო, დაბანაკდა მაჰმუდ-აბადს.

თემურლენგისათვის სავსებით ცხადი გახდა, რომ იგი ამიერკავკასიაში, ისევე როგორც სხვაგან, თავის გეგმებს წარმატებით ვერ განახორციელებდა თოლთამიშის საბოლოოდ განადგურების გარეშე; ამიტომაც, გაზაფხულდა თუ არა, ჯარი გააშადა ოქროს ურდოს წინააღმდეგ ხანგრძლივი და მძიმე ლაშქრობისათვის.

თოლთამიშ-ხანი საომრად გამზადებული დახვდა მოწინააღმდეგეს ჩრდილოეთ კავკასიაში უზარმაზარი ჯარით. თემურლენგმა დერბენი გაიარა და

მდ. თერგის პირას შეხვდა თოლთამიშის ჯარს. აქ მათ შორის 1395 წ. გაიმართა დიდი ბრძოლა, რომელიც დასრულდა თემურლენგის გამარჯვებით. თოლთამიშის ლაშქარმა უწესრიგოდ დაიხია უკან და თემურლენგი დაუყოვნებლივ მიჰყვა უკუქცეულ მტერს. მან ჩქარა გადალახა მოწინააღმდეგის მიერ განგებ გადამწვარი ყუბანის ველები და ლამის მოსკოვამდე სდია თოლთამიშ-ხანს. თემურლენგმა გაძარცვა და დაანგრია ოქროს ურდოს დედაქალაქი სარაი ბერქე, დაწვა და გაანადგურა სამხრეთ რუსეთის სატრანზიტო ვაჭრობის მთავარი ცენტრები აზოვი და ასტრახანი, გაძარცვა მოსახლეობა და წამოიყვანა მრავალი ტყვე.

უკან დაბრუნების დროს თემურლენგმა საგანგებოდ დალაშქრა ჩრდილოეთ კავკასიის მთიანეთი, განსაკუთრებით ის ქვეყნები და ხალხები, რომლებიც კავკასიონის მთის ჩრდილოეთის კალთებზე ცხოვრობდნენ და კავშირი ჰქონდათ საქართველოსთან. თემურლენგმა მათ ქრისტიანული რელიგიის საკულტო ძეგლები დაუნგრია და ძალით მიაღებინა ისლამის სარწმუნოება.

ყოველივე ამის შემდეგ თემურლენგი უკან გამობრუნდა დერბენდისაკენ. ეს ქალაქი მან ხელახლა გაამგრა და მცველები მიუჩნია, თვითონ კი ერთხანს შარვანში დაბანაკდა. შარვანშაჰმა შეიხ იბრაჰიმმა, რომელიც თან ახლდა თემურლენგს თავისი ჯარით ოქროს ურდოს წინააღმდეგ ლაშქრობაში, დიდი ნადიმი გამართა მის პატივსაცემად. თემურლენგმა მას შარვანის მბრძანებლობა ხელახლა დაუმტკიცა.

შარვანში ბანაკად დგომის დროს თემურლენგმა საგანგებო ღონისძიებები განახორციელა ირანისა და ამიერკავკასიის საქმეების მოსაწესრიგებლად. ჰულაგუიანთა ტახტი მან დაუმტკიცა თავის შვილს მირანშაჰს, რომელმაც თავი გამოიჩინა თოლთამიშ-ხანის წინააღმდეგ ომში. მისი სამფლობელო გადაჭიმული იყო დერბენდ-ბაქოდან ბაღდადადმე, ჰამადანიდან რუმის საზღვრამდე და მასში შედიოდა ორივე ერავი, აზერბაიჯანი, არმენია, საქართველო და ქურთისტანი^[1]. მისი სატახტო ქალაქითავრიზი იყო.

თემურლენგმა მასვე დაავალა ბრძოლა ალინჯის ციხის დასაპყრობად. ეს ციხე ერთადერთი იყო, რომელიც თემურლენგმა ვერ დაიმორჩილა ამიერკავკასიაში ვერც “სამწლიანი” და ვერც “ხუთწლიანი” ლაშქრობების დროს და კვლავაც ალყაში იყო მოქცეული იმ მიდამოებში მათი პირველი გამოჩენის დროიდან.

ამის შემდეგ თემურლენგი შუა აზიისკენ გაემართა მთელი თავისი ბანაკით და ნატყვევ-ნაძარცვით და 1397 წლის ივლისის დამდეგს სამარყანდში ჩავიდა.

[1] აბდ არ-რაზაყი, გვ. 323-ა.

[2] ი ვ . ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ს თემურლენგის მიერ სამცხეში სარდლების გაგზავნის თარიღად 1339 აქვს მითითებული, ხოლო არაგვის ხეობაში გალაშქრების თარიღად 1394 წელი (ი ვ . ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 411-412); სინამდვილეში ორივე ლაშქრობა მოხდა ერთი, 1394 წლის ფარგლებში. დ. კაციტაძე კი ამ ორ სხვადასხვა ამბავს საქართველოში თემურლენგის ერთ შემოსევად თვლის (დ. კ ა ც ი ტ ა ძ ე, საქართველოში თემურლენგის შემოსევათა ქრონოლოგია, “სკოლა და ცხოვრება”. დამატება “ისტორია, საზოგადოებათმცოდნეობა, გეოგრაფია სკოლაში”, 1968, N 3, გვ. 32).

[3] ნ ე ზ ა მ ა დ - დ ი ნ ი, გვ. 157; შარაფ ად-დინი, ტ. I, გვ. 730.

[4] ქ. ცხ., II, გვ. 328.

[5] ი ქ ვ ე, გვ. 449.

^[6] ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქრთველოსა, ქართლის ცხოვრება, IV, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბ., 1973, გვ. 271 (ქვემოთ - ვახუშტი).

^[7] ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, თბ., 1941, გვ. 194.

^[8] ვახუშტი, გვ. 271.

^[9] შარაფ ად-დინი, ტ. I, გვ. 784; აბდ-რაზაყი, ფ. 376 ბ. -1

§ 4. თემურლენგის მეხუთე (1399 წ.) და მეექვსე (1400 წ.)

შემოსევები საქართველოში

გიორგი VII და მისი ლაშქრობა ნახიჩევანს. “ხუთწლიანი” ლაშქრობის დასრულებისა და სამარყანდში დაბრუნების შემდეგ თემურლენგი დაუყოვნებლივ შეუდგა ინდოეთის წინააღმდეგ შორეული ლაშქრობის სამზადისს, რომლის ზღაპრული სიმდიდრე მოსვენებას უკარგავდა მის ხარბ თვალს. 1398 წლის შემოდგომაზე თემურლენგი უკვე დაიძრა იქით “უდაბნოს ქვიშასა და ვარსკვლავებზე ურიცხვი ჯარით”. ლაშქრობის მიზანი, ოფიციალურად, ახლაც “რჯულის განმტკიცების საჭიროება” იყო.

თემურლენგის მეომრები ერთიმეორეზე იპყრობდნენ და ანგრევდნენ ინდოელთა ციხე-ქალაქებს, ატყვევებდნენ და ათასობით ჟლედნენ უმოწყალოდ ადგილობრივ მოსახლეობას, ეპატრონებოდნენ მათ ქონებას. შეძრწუნებული ინდოელები საკუთარი ხელით წვავენ თავიანთ სახლკარს ცოლშვილიანად და თვითონაც იკლავდნენ თავს, ოღონდ კი მტერს არ ჩავარდნოდნენ ხელში. მიუხედავად ამისა, დამპყრობელთა ბანაკში თავი მოიყარა უამრავმა ტყვემ, რომელთა ერთი ნაწილი, 100 ათასი მამაკაცი, თემურ-ლენგმა ცოლ-შვილის თვალწინ დაახოცინა თავის მეომრებს დელის სულთან მაჰმუდთან გადამწყვეტი შეტაკების წინ. ამ ბრძოლაში თემურლენგმა სასტიკად დაამარცხა სულთან მაჰმუდი და დაეუფლა დელის; ქალაქი სასტიკად გაძარცვა და უზარმაზარი დავლა იგდო ხელთ.

თემურლენგის ინდოეთში ლაშქრობის დროს მნიშვნელოვანი ამბები ხდებოდა დასავლეთ ირანსა და ამიერკავკასიაში.

მირანშაჰი, რომლის სამწყსოშიც შედიოდნენ ეს ქვეყნები, ისედაც ვერ გამოდგა ენერგიული და გონიერი მმართველი და ამას ახალი უბედურებაც დაერთო თან: ნადირობის დროს იგი ცხენიდან გადმოვარდა, თავი ქვას დაჰკრა და მისი ხასიათის ახირებულობას ტვინის შერყევაც დაერთო თან. იგი ხშირად გაუმართლებელ სისასტიკეს იჩენდა თავისი ხელქვეითების მიმართ და თავის მოკვეთით სჯიდა სულ მცირე დანაშაულის გამო. საკმაო შეიქნა მირანშაჰს ეჭვი შეჰპარვოდა შაქისელი სიიდი ალის ერთგულებაში, რომ სასტიკად დაერბია მისი სამფლობელო. თავრიზში სრულიად უმიზეზოდ დაანგრევინა რამდენიმე შენობა. მანვე შეურაცხყო ისტორიკოს რაშიდ ად-დინის საფლავი და ცხედარი გადაატანინა სინაგოგის ეზოში.

თემურლენგი რომ ინდოეთში გაიგულეს, დაპყრობილი ქვეყნების ხალხები მირანშაჰს აღარ შეეპუნ და თათართა ბატონობისაგან თავის განთავისუფლება სცადეს; მათ ბრძოლას სათავეში ჩაუდგა საქართველოს მეფე გიორგი ბაგრატის ძე, რომელმაც მამამისი შეცვალა საქართველოს სამეფო ტახტზე.

გიორგი VII (1393 - 1407 წწ.) თავის გარშემო შემოიკრიბა თათართა ბატონობით უკმაყოფილო და მათ წინააღმდეგ მებრძოლი ძალები ამიერკავკასიასა თუ სხვა ქვეყნებში. მან, უპირველეს ყოვლისა, კავშირი გააბა ჯალაირიანთა დინასტიის წარმომადგენლებთან, რომლებიც, მიუხედავად განცდილი მარცხისა, აგრძელებდნენ თემურლენგისა და მისი მემკვიდრეების წინააღმდეგ ბრძოლას. ერთ-ერთი ასეთთაგანი ალინჯის ციხეში გამაგრებული ბატონიშვილი თაჰერი იყო. მამამისმა, აჰმედ ჯალაირიანმა, თემურლენგთან ომში რომ ვერა გააწყო რა, თავისი ცოლ-შვილი და ხაზინა ამ ციხეში გადამალა და თემურლენგს შეუთვალა: “მართალია, ომში მკვლავმა მიმტყუნა, სამაგიეროდ გაქცევაში კოჭლობა არ მიშლის ხელსაო”^[1] და გაცლით უშველა თავს.

ალინჯის ციხე მდებარეობდა ნახიჩევანის მიდამოებში და თითქმის ერთადერთი იყო, რომლის წინააღმდეგ თემურლენგმა ვერაფერი გააწყო მრავალი წლის განმავლობაში.

როგორც აღნიშული იყო, თოღთამიშ-ხანის დამარცხების შემდეგ სამარყანდში რომ ბრუნდებოდა, თემურლენგმა ალინჯის ციხის ალყა ბატონიშვილ მირანშაჰს დაავალა და ჯარიც ბლომად დაუტოვა სულთან სანჯარსეიფ ად-დინის სარდლობით. ამ უკანასკნელმა ციხეს მაღალი კედელი შემოავლო, რომ ვერც ვერავინ შიგნიდან გამოსულიყო და ვერც ვერავის შეედწია შიგ.

ამ ციხიდან ბატონიშვილ თაჰერის გამოყვანას, ციხის გარნიზონის გაძლიერებასა და სურსათ-სანოვავით მათ უზრუნველყოფას ისახავდა ერთ-ერთ მთავარ მიზნად გიორგი VII-ის ნახიჩევანის ლაშქრობა.

გიორგიმ სალაშქროდ გაამზადა მთელი საქართველოს სამხედრო ძალა. გარდა ამისა, დარიალიდან გამოიყვანა “სრულიად კავკასნი”, ე. ი. ჩრდილოეთ კავკასიის სხვადასხვა ტომი და დასძრა ნახიჩევანისაკენ.

საქართველოს და მისი მოკავშირეების ლაშქარი თათართა დიდ წინააღმდეგობას წააწყდა ალინჯის ციხესთან; მიუხედავად ამისა, ადვილად გატეხეს მტრის წინააღმდეგობა და სეიდ ად-დინი და მისი ჯარი დაიფრინეს ნახიჩევანის მიდამოებიდან. სეიფ ად-დინმა თავრიზს მიაშურა და მირანშაჰს შემწეობა სთხოვა.

ქართველებმა ალინჯის ციხიდან ბატონიშვილი თაჰერი გამოიყვანეს, მეციხოვნეებს სურსათ-სანოვავე და იარაღ-საჭურველი დაუტოვეს, ციხის გარნიზონი გააძლიერეს; მისი დაცვის საქმეების ხელმძღვანელობა სამ ქართველ აზნაურს მიანდვეს სარგისის მეთაურობით და უკან გამობრუნდნენ. ამასობაში მათ არეზისპირა სანახების მორბევაც მოასწრეს და დიდი დავლა იგდეს ხელთ.

მირანშაჰმა თავრიზიდან მაშველი ჯარი გამოგზავნა ალინჯისკენ ბატონიშვილ აბუბეჟრის სარდლობით. ქართველებმა მისი ჯარიც დაამარცხეს და უკუაქციეს, თუმცა ამ ბრძოლას შეეწირა გიორგის მოკავშირე შაქისელი სიიდი ალის სიცოცხლე. გადამწყვეტი შეტაკების დროს იგი ლაშქრის ცენტრს დაშორდა და გულადად შეუტია მტერს, მაგრამ აბუბეჟრის ნატყორცნი ისარი მის მუზარადს მოხვდა, ჯავშანი გაკვეთა და სიიდი ალი მოკლა. საქართველოს მეფე კი მშვიდობით დაბრუნდა საქართველოში და ბატონიშვილი თაჰერიც თან მოიყვანა.

უფლისწულმა აბუბეკრიმ ხელახლა შემოავლო ალყა ალინჯის ციხეს, თვითონ კი თავრიზში დაბრუნდა მირანშაჰთან და სიიდი ალის მოჭრილი თავი მიართვა მას, რომელიც შემდეგ თემურლენგს გაუგზავნა სამარყანდში.

თემურლენგის ლაშქრობა ჰერეთ-კახეთში 1399 წ. შვიდწლიანი ლაშქრობა თემურლენგმა, უპირველეს ყოვლისა, მიმართა საქართველოს წინააღმდეგ მისი საკითხის საბოლოოდ გადაწყვეტისათვის, რაც მისი თვალსაზრისით, იმაში მდგომარეობდა, რომ დაპყრობილი და გამარცხული ქვეყანა ან ძალით უნდა გაემუსლიმანებინა და ექცია თავისი უზარმაზარი სახელმწიფოს შემადგენელ ნაწილად, ან პირწმინდად გაეჟლიტა მოსახლეობა და შეეცვალა იგი სხვადასხვა მხრიდან მორეკილი მუსლიმანი ელებით. პირველი დარტყმა 1399 წლის ზამთარში თემურლენგმა თავს დაატეხა ჰერეთ-კახეთს, რომელიც სპარსულ საისტორიო ძეგლებში იხსენიება “ხიმშიას ხეობის” სახელწოდებით.

თემურლენგმა საგანგებო სამზადისი გასწია ამ ლაშქრობის მოსაწყობად. ყარაბახში გამოსაზამთრებლად დაბანაკებულმა მან მთელ ლაშქარში გამოარჩია ამტანი და გულადი მეომრები და ყოველი ათი კაციდან სამი იახლა თან. გარდა ამისა, თემურლენგმა შარვაშაჰ შეიხ იბრაჰიმის მეშვეობით შეირიგა ალინჯის ციხესთან მოკლული შაქისელი სიიდი ალის შვილი სიიდი აჰმედი, რომელსაც დაუმტკიცა მამის სამკვიდრო და დაავალა მონაწილეობა მიეღო საქართველოს წინააღმდეგ გამართულ ლაშქრობაში.

თემურლენგმა თავის რჩეულ მეომრებს ათი დღის საგზალი წამოაღებინა და საქართველოსკენ წამოუძღვა. თემურლენგის ლაშქარი მტკვარზე გადავიდა ნავებით და გემებით სახელდახელოდ გამართული ხიდით. აქ მას შეუერთდნენ შეიხ იბრაჰიმი და სიიდი აჰმედი თავიანთი ლაშქრით. შეერთებულმა მხედრობამ, რომლის რიცხვი 100 ათასზე ნაკლები არ იყო, შაქი გადაიარა და აღმოსავლეთიდან მიადგა ჰერეთ-კახეთს.

თემურლენგს უნდოდა, რომ მისი თავდასხმა სრულიად მოულოდნელი ყოფილიყო საქართველოსათვის, მოსახლეობას ვერ მოესწრო გახიზვნა და ნახირის გადამალვა. ამიტომ იგი განგებ მოერიდა გამართული გზების გამოყენებას, სადაც საგუშაგოთა მთელი სისტემა არსებობდა მტრის შემოსევის შესახებ ცენტრში შესატყობინებლად და ჯარი უგზო-უკვლოდ ატარა. ნეზამ ად-დინ შამის მოწმობით, თემურლენგმა ხერხით, ცულითა და ხელეჩოთი შეიარაღებულ მეომრებს უღრანსა და უსიერ ტყეებში ათი დღის სავალი გზა გააკაფინა ჰერეთ-კახეთის შუაგულამდე მისაღწევად.

მიუხედავად მოულოდნელი განსაცდელისა, ამ მხარის მფლობელი და სარდალი ხიმშია მამაცურად მიეგება თემურლენგის ლაშქარს და მათ შორის გაიმართა გააფთრებული ბრძოლა, რომლის დროსაც “ორგნითვე თავგამოდებით დაუმინეს ერთმანეთს”, და “ორგნითვე მრავალი დახოცეს”. ხიმშია მხოლოდ მას შემდეგ გასცილდა ბრძოლის ველს, როცა “შეიტყო, რომ თურქნი გაიმარჯვებდნენ”^[2]. ამის შემდეგ იგი ტყეებსა და ხეობებში გამაგრდა, იქიდან ებრძოდა მტერს. თემურლენგის ურდოები კი მოსდგნენ უპატრონოდ დარჩენილ ქვეყანას და ნაცარტუტად აქციეს ყველაფერი, რასაც კი მათი მსახვრალი ხელი მისწვდა. ისინი განსაკუთრებული გაბოროტებით არღვევდნენ ეკლესია-მონასტრებს; წვავენ საცხოვრებელ სახლებს და უმოწყალოდ ჟლეტდნენ მოსახლეობას. მათი ავლადიდება კი დავლად მიჰქონდათ თან. თემურლენგის ისტორიკოსები დაუფარავი სიხარულით აღნიშნავენ, რომ “მიდამოს რომ თოვლი გადაფარებოდა ყანჩის ფრთებივით არღვენის ფერად შეიღება ურჯულოთა

სისხლითო”. მაგრამ მტერმა ეს როდი აკმარა! სპარსელი ისტორიკოსები იმასაც მოგვითხრობენ, რომ ქართველები უღვინოდ და უხილ-მწვანილოდ სუფრას არა შლიდნენ და კაცი თუ ქალი, აგრეთვე მათი ბავშვები ღვინის სმას ისე იყვნენ მიჩვეული, რომ უმისოდ მათი ბედნიერება არ არსებობდა, ღვინის გარეშე მიცვალებულსაც კი არ ასაფლავებდნენო. ქართველთა ბედნიერების ეს წყარო რომ დაემრიტა, თემურლენგმა მიმართა უკიდურესად სასტიკსა და ულმობელ მეთოდებს. ისტორიკოს ჰაფეზე აბრუს მოწმობით, მან თავის ჯარს სივრცე დაუნაწილა და დაავალა ზედ ყოველივე არსებულის განადგურება. ისინი კალიებივით მოედგნენ მიდამოებს და ძირში კაფავდნენ და ცეცხლს აძლევდნენ ზვარ-ვენახებს, ჭრიდნენ ან გარემომო კანს აცლიდნენ ნაყოფიერ, განსაკუთრებით თუთისა და ნიგვზის ხეებს. ასე მოითარეშა მისმა ჯარმა მდ. ივრისა და ალაზნის აუზები მდ. აღსუს (თეთრი წყალი), იგივე ჩალან უსუნის ხეობამდე^[3], რომელიც მონღოლთა დროიდან მოკიდებული ქცეული იყო საქართველოს უკიდურეს აღმოსავლეთ საზღვრად^[4].

ჰერეთ-კახეთში თემურლენგის ურდოთა ასეთი თარეში გაგრძელდა თითქმის ერთ თვეს. დიდმა თავლმა რომ გზები შეკრა და თავიანთი ცხენებისათვისაც საკვები რომ ვეღარ იშოვნეს, დამპყრობლები იძულებულნი შეიქნენ გაბრუნებულიყვნენ ჰერეთ-კახეთიდან. მტერმა დავლად, გარდა სხვადასხვა ქონებისა, აურაცხელი ცხვრის ფარა და საქონლის ჯოგი გაირეკა თან.

თ ე მ უ რ ლ ე ნ გ ი ს შ ე მ ო ს ე ვ ა ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო შ ი 1400 წ ე ლ ს. ჰერეთ-კახეთის მოოხრების შემდეგ თემურლენგმა ყარაბახშივე გაატარა ზამთრის დრო, ხოლო გაზაფხულზე სარდლების, უფლისწულების, ნოინებისა და ქვეყნის სხვა თავკაცების ყურულთაი შეჰყარა, რომელმაც საქართველოზე გალაშქრება დაადგინა დიდი ბჰობისა და გამორჩევის შემდეგ. ამის შემდეგ თემურლენგმა ბანაკი აშალა და საქართველოსკენ გამოემართა ბარდავის გზით.

საქართველოს საზღვრებს რომ მოადგა, თემურლენგმა გიორგი VII-ს მოციქული გამოუგზავნა და მოთხოვა მორჩილება და ალინჯის ციხიდან წამოყვანილი უფლისწულის თაჰერის გადაცემა, წინააღმდეგ შემთხვევაში იმუქრებოდა ქვეყნის საშინელი აოხრებით.

სპარსული წყაროების მოწმობით, გიორგიმ ძალიან შორს დაიჭირა მტრისთვის თავისი მოკავშირის გადაცემა და თემურლენგის მოთხოვნებზე მოციქულს “უხეში პასუხი გასცა და საქმის შედეგებზე არა იფიქრა რა”. მაგრამ რაში გამოიხატებოდა მისი პასუხების სიუხეშე. მათი ცნობებიდან არ ჩანს. ფ. გორგიჯანიძის მიხედვით, თაჰერის მოთხოვნის პასუხად გიორგიმ თემურლენგს შეუთვალა, რომ “არ არის ჩვენი ნათესავთ წესიო, რომ შეხვეწილი კაცი ვისმე მივსცეთო”^[5]. რაც შეეხება მორჩილების მოთხოვნის შესახებ გიორგის პასუხს, ამაზე “ახალი ქართლის ცხოვრების” პირველ ტექსტში ნათქვამია: “და ვითარცა მიიწია მოციქული მეფისა გიორგისა წინაშე, და ესრეთ უპასუხა მეფემან გიორგი მოციქულსა მას, ვითარმედ: “ მე მეფისა შენისა უმცირესი არა ვარ, და არცა ძალ-უც მოოჯრება ქუეყანისა ჩემისა და, ვინათგან უთქუამს, უკეთუ არა აღასრულოს აქმე ეგე, იყოსმცა დიაცი და არა კაცი”^[6]. იგივეს, ოღონდ ოდნავ უფრო ვრცლად იმეორებს მეორე ტექსტიც და უმატებს: “დაღაცათუ სიმრავლითა ძალისა შენისათა მრავალი ბოროტი გიყოფიეს ჩუენდა მომართ, არამედ უვნებელად არცა ჩუენ მიერ წარსულ ხარ”^[7].

“ახალი ქართლის ცხოვრების” ამ ცნობებს კარგად ეხმარება სპარსულ წყაროებში დამოწმებული თემურლენგის რეაქცია საქართველოს მეფის პასუხზე,

სადაც ნათქვამია, რომ თემურლენგის მმძვინვარების ალი კიდევ უფრო აბრიალდა ურწმუნო (გიორგის) უგუნური გულადობის გამოო”^[8].

ამის შემდეგ, შარაფ ად-დინ ალი იეზიდის ცნობით, თემურლენგმა თავის ძლევამოსილ ლაშქარს უბრძანა, რომ “სადვთო ომად მკლავი აღემართათ ბოროტსა და ცდომილ ხალხზე, მათი სადგომ-საცხოვრებელი გაენადგურებინათ, ხოლო ხეები და ყანები კი ძირიანად ამოეთხარათ მოსული ნაყოფითა და მოწყული თავთავიანად”^[9].

ასე შემოესია თემურლენგი 1400 წლის გაზაფხულზე საქართველოს თავისი უზარმაზარი ლაშქრით. მტერს ამჯერად განზრახული ჰქონდა მთელი საქართველოს განადგურება.

“ახალი ქართლის ცხოვრების” პირველი ტექსტის მიხედვით, თემურლენგი რომ საქართველოს მოადგა, გიორგიმ თან იახლა “იმერნი და ამერნი და მესხნი და ყოველივე საქართველო”, აგრეთვე ჩრდილოეთ კავკასიის სხვადასხვა ტომები (“სრულიად კავკასნი”) საომრად გამზადებული გოგჩის ტბის მიდამოებში დაუხვედრა მტერს. აქ ისინი “ეწყუნენ ერთიერთას და იქმნა ბრძოლა ძლიერი”^[10].

გიორგი VII ამ ბრძოლაში ჯარი განულაგებია მეტად ხელსაყრელ პოზიციაში, როდესაც ძლიერი ქარი “აყრიდა მტურსა პირსა ლაშქარსა ლანგ-თემურისასა”^[11]. იგივე წყაროს მოწმობით, ქართველებმა “მოსრნეს და ამოსწვტეს სპანი მრავალნი ლანგ-თემურისანი ესრეთ, რომე ამისთანა მარცხი და ზიანი არაოდეს შემთხუევია სპათა ლანგ-თემურისათა”^[12]. თხრობაში გაცილებით მეტი დეტალები აქვს ჩამოთვლილი “ახალი ქართლის ცხოვრების” მეორე ტექსტის ავტორს, რომლის მიხედვითაც, მართალია, “ურიცხუნი სპანი მოისრნეს პირითა მახჯლისათა ქართველთა მიერ, არამედ სიმრავლისაგან მათისა არა აკლდებოდათ, ხოლო ლანგ-თემურ გამოცდილ იყო, და უწყოდა ქართველთა ომისა სიფიცხლე და ადრე სიმამურალე, ამისთსცა დაღაითმინა, ვიდრემდის დიდად დაშურეს ომისაგან ქართველნი”. მაშინ კი, საღამოს ჟამს, როდესაც “სცნა ლანგ-თემურ ფრიადი სამამურალე, და დაღალვა მკლავთა, და დალენა აბჯართა საომართა სპათა ქართველითასა”, პირადად გაუძღვა ჯარს საიერიშოდ და “აღუზახა ჳმითა დიდითა სპათა თვსთან. რაც კი ძალა და ღონე შერჩენოდათ, საქართველოს ლაშქარმა კვლავაც მედგარი წინააღმდეგობა გაუწია მტერს, “არამედ ვეღარა ძალედვით წინადადგრომად ფრიადისა სიმამურალისა და მოჭირვებისაგან. და მაშინლა სძლეს ბანაკმან ისმაიტელთამან, ლანგ-თემურ და აგარიანთა, და მიდრკეს ქართველნი, და ივლტოდეს მათათ მიმართ და სიმამურეთა”^[13].

სომეხი ისტორიკოსი თომა მეწოფელი საქართველოს ჯარის დამარცხებას ღალატით ხსნის თემურლენგის ლაშქართან ომში. იგი საგანგებოდ მიუთითებს მოღალატეებზე, რომლებიც “ქურდულად გაეყარნენ მეფეს და წავიდნენ ბოროტ მფლობელთან, რომელსაც ტყეში მიმავალი გზები უჩვენეს”^[14].

ამ ბრძოლის შემდეგ თემურლენგის ჯარი საქართველოში შემოიჭრა და დაიწყო ქვემო ქართლის საშინელი გავერანება, სადაც მისმა ჯარმა “დაფარნა ყოველნი მინდორნი, მთანი და ტყენი, კლდენი და ჳევნი, და ვითარცა ზღვამან დაფარა ყოველი ესე ქვეყანაი”^[15]. ისტორიკოს ნეზამ ად-დინ შამის თქმით, “ქართველებს თავი მაღალ მთებსა და გამაგრებულ მღვიმე ქვებისათვის შეეფარებინათ და ძნელად მისადგომ ადგილებში თავშესაფრები და სიმამურები აეგოთ თავდაცვის მიზნით. ომში გამოცდილი მეომრები და სახელოვანი ბაჰადორები სიმხნისა და მამაცობის ზღვარს გადადიოდნენ, ზანდუკებში სხდებოდნენ, ზანდუკებს თოკით დაბლა უშვებდნენ და გამოქვაბულბებს რომ

გაუსწორდებოდნენ, ისრით, მოკიდებულ ნავთიან ქოთნებს ესროდნენ და უწვავდნენ ხის ნაგებობებს; ურწმუნოებიც თავგანწირვით იბრძოდნენ სიკვდილის შიშით^[16]. ეს მომენტი აღწერილი აქვს ფარსადან გორიჯანიძესაც, რომელიც იმასაც უმატებს, რომ ქართველებმა “ზოგან შიგნიდან ძალი მოატანეს... საბელი გაუწყვიტეს და კიდობნიანათ ჩაიმტვრივნეს, დაიხოცნესო”^[17].

ასეთი ცხარე ბრძოლებით დაიპყრეს თემურლენგის ჯარებმა ქვემო ქართლის ციხეები და გამაგრებული ადგილები. სპარსელ ისტორიკოსებს დასახელებული აქვთ 15 ციხე. დაპყრობილ ციხეთა შორის იყო ლორეს ძლიერი ციხესიმაგრეც. მხოლოდ ბირთვისის ციხე გადაურჩა დამპყრობელთა რისხვას თავისი მიუვალობის მეოხებით, რომლის წინააღმდეგ თემურლენგის ჯარმა ვერა გააწყო-რა.

ამის შემდეგ თემურლენგი თბილისს მოადგა. თბილისში გიორგიმ მედგარი წინააღმდეგობა გაუწია მტერს, მაგრამ თემურლენგმა “აღიღო ციხე და გალავნები ციხისა და გარემო სიმაგრენი ყოველნივე ქართლისანი... და შეაყენნა შიგან კაცნი ხორასნელნი და თვთ აღიყარა, და წარვიდა და დადგა მუხრანს”^[18].

მუხრანის ველიდან თემურლენგმა დიდი ჯარი გაგზავნა ქსნის ხეობაში ერისთავ ვირშელის წინააღმდეგ. ისტორიკოსი ფასიჰი ხაფი ამ ხეობაში თემურლენგის ლაშქრის შესვლას აქაური ხალხის ხელიდან “მუსლიმანი ტყვეების” გამოხსნის საჭიროებით ხსნის^[19]. ასეთი ტყვეები მართლაც შეიძლებოდა ყოფილიყო აქ, რადგან ერისთავი ვირშელი თან ახლდათ გიორგი მეფეს ნახიჩევანის ლაშქრობაში, საიდანაც საქართველოს ლაშქარი დაბრუნდა დიდი ალაფითა და ტყვეებით.

ერისთავმა ვირშელმა “ხიზანი და დედაწული” შეიყვანა ქნოლოს ციხეში, თვითონ კი ბეხუმეს ციხეში დახვდა მტერს, საიდანაც მშვილდოსნებმა ადვილად დაიფრინეს თემურლენგის მოწინავე მარბიელი ჯარი. მაგრამ უმაღვე უფრო მრავალრიცხოვანი მტერი მიადგა მის ციხეს. ერისთავი ვირშელი პირადად გაეგება მათ აზნაურისშვილებთან ერთად, რომლებმაც “იწყეს სროლად ისართა და დაუხოცეს ცხენები და დაკოდეს მრავალი ისრითა და გამოახსნეს ჰომითა”^[20].

მიუხედავად სასტიკი წინააღმდეგობისა, თემურლენგის ლაშქარმა მაინც მოახერხა ლავისამდე ასვლა ქსნის ხეობის აღმა, სადაც “შემუსრნა ყოველნი ციხენი და დააქცივნა ყოველნი სიყრდარნი და ეკლესიანი”^[21]. მაგრამ ერისთავ ვირშელის დამარცხება მაინც ვერ შეძლო და ხელმოცარული დაბრუნდა მუხრანის ველზე. ეს ამბავი 1400 წლის მაისის შუა რიცხვებში მოხდა.

ქსნის ხეობაში წარმოებული წარმატებული ბრძოლების შემდეგ თემურლენგმა თავისი ჯარები უფრო დასავლეთით გაუსია საამილახვროს, რომელიც ჯანიბეგ ზედგინიძის სამფლობელო იყო. ჯანიბეგმა სასტიკი წინააღმდეგობა გაუწია მტერს, მაგრამ ბოლოს, როცა “უკიდურესად გაუჭირდა და ღონე მოუწყდა”, იძულებული გახდა დანებებოდა ტყვედ. საინტერესოა, რომ ფასიჰი ხაფის აქვს ნახსენები “მუსლიმანი ჯამაათის განთავისუფლება”^[22], რომელიც ტყვედ ჰყოლიათ აქაურ ქართველებს.

აღნიშნული ამბების შემდეგ თემურლენგმა მარბიელი ლაშქარი შეუსია გარშემო მიდამოებს და თვითონაც წინ დაიძრა სამთავისის გზით.

დამპყრობლები ყველაფერს სპობდნენ და ანადგურებდნენ თავიანთ გზაზე. ნეზამ ად-დინ შამის მათ შესახებ ნათქვამი აქვს, რომ “ურჯულოთა შენობები დასწვეს, ყანები გაანადგურეს და ეკლესია-მონასტრები დაანგრისო”^[23]. მასვე

აღნიშნული აქვს აქედან ცხენების რემათა და ცხვრის ჯოგების დიდი რაოდენობით გარეკვა დავლად.

ასეთი რბევა-ოხრებით მიაღწია თემურლენგის ჯარმა გორამდე, სადაც გამაგრებული იყო საქართველოს მეფე. გიორგიმ სასტიკი წინააღმდეგობა გაუწია მტერს, მაგრამ თემურლენგმა მაინც მოახერხა გორის ციხის აღება, რომელიც, ნეზამ ად-დინის ცნობით, თითქოს მიწასთან გაასწორეს.

გორის ციხის დპყრობის შემდეგ თემურლენგმა სარდალი ამირ ჯაჰან შაჰი დაადევნა გიორგი VII-ს, რომელიც სპარსელი ისტორიკოსების მოწმობით, “დაჭრილი ვეფხვივით იბრძოდა ტყეებსა და ვიწრობებში”.

თემურლენგი კი თავისი ბანაკით გავიდა ქართლის ვაკეზე და შეუდგა ქვეყნის აოხრებას. მისმა მეომრებმა “დაწვეს და აღაოკრეს, და მოვლნეს ყოველნი არენი და სანახებნი შიდა ქართლისანი, და აღიღეს ციხენი, გოდოლნი და სიმაგრენი ყოველნივე თვნიერ მთისა კავკასიისა. მაშინ ძირითურთ აღმოვხურეს დიდი ეკლესია იგი რუისისა, რომელ არს საყდარი ღვთაებისა, ვიდრე საფუძველითურთ დაარღვივეს, და არა-სადა დაშთა დაბანი და შენობანი მათ მიერ წარუტყუენელად”^[24].

მიუხედავად დიდი ცდისა და მეცადინეობისა, თემურლენგის მოლაშქრეებმა ვერსად ვერ მიაგნეს გიორგი მეფის კვალს. მართალია, მათ მეფის ამალის წევრებიც კი შეიპყრეს, მაგრამ ვერავითარი ტანჯვა-წამებით ვერ ათქმევინეს სად იყო გამაგრებული გიორგი მეფე.

აქაური მიდამოების მოთარეშებისა და სასტიკი მოოხრების შემადეგ თემურლენგის ლაშქარი მტკვარზე გადავიდა სამწევრისის ბოლოს და დაბანაკდა. აქ თემურლენგმა შეიტყო, რომ გიორგი გამაგრებული იყო ძოვრეთის ციხეში და სასწრაფოდ პირადად გაილაშქრა მის წინააღმდეგ.

ძოვრეთის ანუ ძამის ციხე მდებარეობდა მდ. ძამის ხეობაში აწინდელი ქარელის რაიონის სოფელ ორთუბანთან. მისი სიმტკიცე-მიუვალობა საგანგებოდ აქვთ ხაზგასმული თემურლენგის კარის ისტორიკოსებს. ნეზამ ად-დინ შამი, მაგალითად, აღნიშნავს, რომ იგი ისეთი მაღალი და მიუვალი იყო, რომ არავის სმენია ვინმეს ოდესმე ძალით აეღესო. ისედაც ბუნებრივად მყარი და მიუვალი ციხე გიორგის საგულდაგულოდ გაემაგრებინა და მომზადებულიყო თავდაცვისათვის.

მტრებმა ძამის ციხე გარემოიცივეს, მიუყენეს ლოდების სატყორცნი და სხვა სააღყო ჭაკრაკ-მანქანები და ციხისათვის გაჩაღდა სისხლისმღვრელი ბრძოლა. შვიდი დღე და ღამე მეციხოვნეები მამაცურად იგერიებდნენ იერიშებს და დიდ ზარალსაც აყენებდნენ მტერს მძიმე ლოდებისა და ძელების დაგორებით. მაგრამ მტერი არავითარ ზარალს არ ერიდებოდა და გააფთრებით უტევედა ალყაში მოქცეულ ციხესიმაგრეს.

მეშვიდე დღეს თემურლენგი პირადად ჩაუდგა სათავეში ძამის ციხეზე “მეფური იერიშის” მიტანას; მეციხოვნეთა ნაწილი გამირულად შეაკვდა მტერს, ნაწილმა კი, რაკი ნახა ციხეს ვეღარ შეინარჩუნებდა, გიორგის მეთაურობით ხმალდახმალ გააპო ალყა და ხელიდან გაუსხლტა მოწინააღმდეგეს. გამძვინვარებულმა მტერმა გულის ჯავრი გარეშემო მიდამოების მოსახლეობაზე იყარა; თემურლენგის მეომრები მოედვნენ არემარეს და დატყვევებულ მოსახლეობას ერეკებოდნენ ძამის ციხესთან, სადაც მათ ჯგუფ-ჯგუფად ხოცავდნენ უმოწყალოდ. შარაფ ად-დინ ალი იეზდის მოწმობით, მათი სისხლით “მიწის ზედაპირი შეიღება ლალისფრად, ერთმანეთზე ლეშად დაყრილი გვამებით კი ველი

იქცა უშველებელ გორად, რომლის კალთებზე სისხლი მოედინებოდა ნაკადულებად.

თემურლენგმა აქვე, ძამის ციხის მიდამოებში შეიტყო გიორგი მეფის ადგილსამყოფელი და დაუყოვნებლივ სავანეთის ციხისაკენ გაუძღვა ჯარს. ეს ციხე საკმაოდ შორს უნდა ყოფილიყო ძამის ციხიდან, რადგან თემურლენგს საგანგებოდ გამოუკითხავს იქითკენ მიმავალი გზები გიორგის წინააღმდეგ გალაშქრების წინ.

სავანეთის ციხე, რომელიც თანამედროვე ტოპონიმთა შორის ზემო ქართლის მიდამოებში აღარ ჩანს, უნდა ყოფილიყო ძამის ციხიდან დასავლეთით, იმერეთში მიმავალ გზასთან. სავსებით შესაძლებლად მიგვაჩნია აქ იგულისხმებოდეს ლიხის მთის ფერდობზე არსებული ის ადგილი, რომელსაც დღეს “სავანისუბანი” ჰქვია.

გიორგიმ საკსტიკი წინააღმდეგობა გაუწია თემურლენგის მრავალრიცხოვან ჯარს, მაგრამ ბოლოს, რომ შეიტყო ციხეს ვეღარ შეინარჩუნებდა, კვლავ გაამრღვია ალყა და ბრძოლით გაეცალა მტერს. ხოლო რაკი მთელი აღმოსავლეთი საქართველო თითქმის მოწინააღმდეგეს ეპყრა, გიორგი VII იძულებული გახდა გადასულიყო იმერეთში. თემურლენგმა დასავლეთ საქართველოში გალაშქრება ვერ გაბედა და რაზმები დაადევნა საქართველოს მეფეს. ისინი ხელცარიელი დაუბრუნდნენ თავიანთ სარდალს.

ამის შემდეგ თემურლენგმა მთელი რისხვა დაატეხა აღმოსავლეთ საქართველოს. იგი ჯერ სამცხეს შეესია. ივანე ათაბაგი იძულებული გახდა სიმაგრეში ჩაკეტილიყო. მტრის ურდოებმა საშინლად ააოხრეს და გაძარცვეს სამცხე და დიდძალი ტყვე იგდეს ხელთ^[25].

ათაბაგის ქვეყნის აოხრების შემდეგ თემურლენგმა მიმართა არაგვის ხეობას. გზად მას თრიალეთით კლდეკარზე გადაუვლია და ჩასულა თემძის ხეობაში. რკონის მონასტრის პატარა ეკლესიის წარწერის მიხედვით, თემურლენგს აქ აუოხრებია ეკლესია-მონასტრები და მათ შორის რკონიც დაუქცევია^[26]. მის მიერვე დარბეულ იქნა ქვაბთახევის დიდებული ტაძარიც, რომელშიც დამპყრობლებმა შეამაწყვდიეს “მუნ მყოფნი კაცნი, მამანი და დედანი, მღდელნი და დიაკონნი და მონაზონნი”, ცეცხლი შეუკეთეს და გამოსწვეს შიგ^[27]. გადამთიელი ხეივანი შემდეგ მცხეთაში დაერია ეკლესია-მონასტრებს, საიდანაც “წარიღო სრულიად პატიოსანი სამკაული და შემკობილნი ჭურჭელნი წმიდისა კათოლიკე ეკლესიისანი”^[28]. განსაკუთრებით დიდი ზიანი და ზარალი განიცადა სვეტიცხოვლის ეკლესიამ.

ამის შემდეგ თემურლენგის ჯარები შეიჭრნენ არაგვის ხეობაში, სადაც მათთვის მედგარი წინააღმდეგობა გაუწევიათ იქაურ ”მამაცსა და მკვირცხლ მეომრებს”^[29].

სპარსელი ისტორიკოსების მოწმობით თემურლენგის ჯარმა ამ ხეობაში ცხარე ბრძოლებით დაიმორჩილა ციხესიმაგრეები და გაჟლიტა აუარებელი ხალხი.

არაგვის ხეობის მიდამოთა დარბევა-აოხრების შემდეგ თემურლენგი აჩქარებული მარშით გაემართა კოლის მინდვრისაკენ. აქ თემურლენგთან მისულან იმ მიდამოებში მცხოვრები მუსლიმანები და უთხოვნიათ დახმარება. ისინი განსაკუთრებით უჩიოდნენ ტაოს ქრისტიანულ მოსახლეობას: “რაჟამს მოიცლიდია” ქართველნი ლანგ-თემურისაგან, ჩაუდგიან თათართა, რომელნი ესახლნეს საზღვარსა ქართლისასა მაჰმადიანნი, და მოაოჯრებდიან”^[30].

თემურლენგმა სარდალი ნურ ად-დინი გაგზავნა ტაოში და რამდენიმე დღის შემდეგ თვითონაც იქითკენ გაემართა “სარწმუნოებისა და ერის

უმნიშვნელოვანეს საქმეებში პირადი მონაწილეობის” მიღების საჭიროების გამო. ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ მის მიერ გაგზავნილმა სარდალმა ვერაფერი გაარიგა იქაური ქართველების წინააღმდეგ.

თემურლენგს ხუთ დღეში დაუპყრია ფანასკერტი და კიდევ ექვსი სხვა ციხე, რომელთა სახელები წყაროებში არ ჩანს. ფარსადან გორგიჯანიძის მოწმობით, თემურლენგის ჯარისათვის სასტიკი წინააღმდეგობა გაუწევიათ და დიდი ზარალიც მიუყენებიათ აქაური ციხეების დამცველებს.

შარაფ ად-დინ ალი იეზიდის მოწმობით, დაპყრობილი ციხეები თითქოს მიწასთან გაუსწორებია თემურლენგის ჯარს, რაც, როგორც ყოველთვის, აქაც გაზვიადებული ჩანს. მისივე ცნობით, “ურჯულო ხალხიც” ზომაზე მეტი დაუხოცავთ აქ.

ამის შემდეგ თემურლენგი თავისი ჯარით ისევ კოლის მინდორს მიუბრუნდა და მთელი ორი თვე გაატარა იქ.

ფანასკერტის ციხის დაპყრობითა და მიმდგომი მხარეების მოთარეშობა-მოოხრობით დაამთავრა თემურლენგმა 1400 წ. საქართველოს წინააღმდეგ მოწყობილი კამპანია, რაც გრძელდებოდა ამ წლის მთელ გაზაფხულ-ზაფხულს. ამ ხნის განმავლობაში მან დაარბია და ააოხრა მთელი აღმოსავლეთი და სამხრეთ საქართველოს უდიდესი ნაწილი. დარბეულ ტერიტორიაზე თემურლენგის ჯარი არ ტოვებდა კეთილნაშენის ნიშანწყალს. მტრები ველური სისასტიკით ანგრევდნენ საკულტო ნაგებობებსა და ციხე-კოშკებს, წვავდნენ და ანადგურებდნენ საცხოვრებელ სახლებსა და დამხმარე შენობებს, კაფავდნენ და ძირიანად თხრიდნენ ნაყოფიერ ხეებსა და ზვარ-ვენახებს, ოთხფეხს ამოვებდნენ და ანადგურებდნენ მოწეულ ყანებს, უმოწყალოდ ჟლეტდნენ მოსახლეობას. ამასთან მტერმა აუარებელი დავლა იგდო ხელთ.

ცოცხლად გადაჩენილი მოსახლეობის ერთი ნაწილი მტერს ძალით გაუმაჰმადინებია და ისე წაუყვანია ტყვედ. “ახალი ქართლის ცხოვრების” მოწმობით, თემურლენგმა “რაოდენნიცა შეიპყრნა კაცნი ქრისტიანენი, დაჰპატიჟნა სჯული მაჰმადისა და, რომელიცა მორჩილ ექმნა, თანა წარიყვანა, და რომელიცა არა მორჩილ ექმნეს, მოსრნა პირითა მახვილსათა”^[31]. თომა მეწოფელის მოწმობით, ტყვეთა რიცხვი, რომლებიც დავლასთან ერთად სამარყანდისაკენ გაუსტუმრებიათ, ყოფილა 60 ათასზე მეტი^[32]. გზად ქართველი ტყვეები ჩაუტარებიათ სომხეთის ტერიტორიაზე. თურმე “ყოველ ხუთ მეომარს 20 ტყვე მიჰყავდა. მრავალი მათგანი გზაზე კვდებოდა, ხოლო თემურლენგის მეომრები ქვით უჭეჭყავდნენ მათ თავს, რათა ცოცხალი არ დარჩენილყვნენ”^[33]. ყოველივე ეს საკუთარი თვალთ უნახავს თომა მეწოფელს, რომელიც გულისტკივილით დაასკვნია: “ვაი-ვაგლახი გაისმოდა ქრისტიანთა ტომთა ზედა, ვხედავდით ტყვევნას და შველა კი ვერ შეგვეძლო”^[34].

შეიძლება სრულიად თამამად ითქვას, რომ აქამდე საქართველოს ასეთი უღმობელი მტრის შემოსევა და მსგავსი ნგრევა-გაჩანაგება არასდროს განუცდია.

[1] Tamerlane or Timur the Great Amir from the Arabic Life of Ahmed ibn Arabschah, translated by J. H. Sanders, London, 1936, გვ. 58. -1

[2] ფ. გორგიჯანიძე, გვ. 301.

[3] კ. ტაბატაძე, ქართველი ხალხის ბრძოლა უცხოელ დამპყრობთა წინააღმდეგ XIV - XV საუკუნეების მიჯნაზე, თბ., 1974, გვ. 96-113.

- [4] მ. ბერძენიშვილი, საქართველოს სახელმწიფო საზღვრები XIII საუკუნის დამდეგს, „საქართველო რუსთაველის ხანაში“, თბ., 1966, გვ. 54.
- [5] ფარსადან გორგიჯანიძე, გვ. 302.
- [6] ქ. ცხ., II, გვ. 331.
- [7] იქვე, გვ. 461.
- [8] ნეზამად-დინი, გვ. 214.
- [9] ნეზამად-დინი, გვ. 214.
- [10] ქ. ცხ., II, გვ. 332.
- [11] იქვე.
- [12] იქვე.
- [13] იქვე, გვ. 462.
- [14] თომამეწოფელი, გვ. 21.
- [15] ძეგლი ერისთავთა, ქსნის ერისთავთა საგვარეულო მატთანე, ტექსტი გამოსცა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებელი დაურთო შ. მესხიამ, „მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“, ნაკვ. 30, თბ., 1954, გვ. 359 (ქვემოთ – ძეგლი ერისთავთა).
- [16] ნეზამად-დინი, გვ. 215.
- [17] ფარსადან გორგიჯანიძე, გვ. 302.
- [18] ქ. ცხ., II, გვ. 32.
- [19] ფასიპაჰმადაჯალალად-დინმოჰამედხაფი, მაჯმალე ფასიპი, ბეთასპიჰვათაჰშიეე მაჰმუდ ფარაჰ, მაჰჰად, 1339 (სპარსულ ენაზე), გვ. 143 (ქვემოთ - ფასიპი ხაფი).
- [20] ძეგლი ერისთავთა, გვ. 359.
- [21] პ. ზაქარაია, ლავისის არქიტექტურული ანსამბლი, აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XIX, თბ., 1956, გვ. 49.
- [22] ფასიპი ხაფი, გვ. 143.
- [23] ნეზამად-დინი, გვ. 216.
- [24] ქ. ცხ., II, გვ. 453.
- [25] ცხ., II, გვ. 333.
- [26] ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, თბ., 1966, გვ. 299.
- [27] ქ. ცხ., II, გვ. 328.
- [28] იქვე, გვ. 452.
- [29] შარაფად-დინი, ტ. II, გვ. 249.
- [30] ქ. ცხ., II, გვ. 334.
- [31] ქ. ცხ., II, გვ. 333.
- [32] თ. მეწოფელი, გვ. 21.
- [33] იქვე, გვ. 22.
- [34] იქვე.

§. 5. 1401 წ. შამქორის ზავი და თემურლენგის მეშვიდე შემოსევა საქართველოში

ზავის დადება და მისი დარღვევა. როგორც კი თემურლენგი შუაგულ საქართველოს გაეცალა, გიორგი VII დაბრუნდა აფხაზეთიდან და შეუდგა აოხრებული ქვეყნის მოწესრიგებას. მან ორგულთა დასჯის მიზნით დვალების წინააღმდეგ გაილაშქრა ერისთავ ვირშელთან ერთად და ერისთავ სურამელთან ერთად.

დვალები თემურლენგის 1400 წლის შემოსევის დროს აჯანყებთან ერისთავ ვირშელს. მტრის შემოსევის დროს მათი ასეთი მოქმედება ღალატად ჩაუთვლიათ

და ეს იყო მეფის და ერისთავების დვალეთში გალაშქრების მიზეზი. შეერთებულმა მხედრობამ დაამარცხა დვალეები და ხელთ იგდო დიდი დავლა, მათ შორის “დაფლული მრავალი განძი”.

საქართველოში დატრიალებული ნგრევა-ოხრებისა და ხოცვა-ჟლეტის შემდეგ, როგორც ითქვა, თემურლენგი ორ თვეს იდგა კოლის მინდორზე. აქედან ის სივასის წინააღმდეგ გაემართა, სადაც ციხეს შეერთებული ძალით იცავდნენ მუსლიმანი ოსმალები და ქრისტიანი სომხები. დიდი წინააღმდეგობის მიუხედავად თემურლენგმა მოახერხე ციხის აღება, თავის ჯარს ერთიანად გააჟლეტინა ოსმალები, ხოლო 4 ათასი სომეხი ცოცხლად დაამარხვინა^[1].

აღნიშნული ამბების მერე თემურლენგი დაიძრა ეგვიპტის წინააღმდეგ, საიდანაც პირი ბაღდადისკენ იბრუნა. ბაღდადისკენ რომ მიემართებოდა, თემურლენგმა თავისი ჯარი ორად გაჰყო: ერთი ნაწილი თვითონ იახლა თან, მეორე კი საქართველოსაკენ გამოგზავნა და გზად ალინჯის ციხის დაპყრობაც დაავალა.

საქართველოში ჯარის გამოგზავნის მიზეზად ისტორიკოსი ჰაფეზე აბრუ იმას ასახელებს, რომ უკიდურესობამდე მისულ გაჭირვებულ ალინჯის ციხის დამცველებს საქართველოს მეფისათვის კვლავ დახმარება უთხოვნიათ და გიორგიც შეჰპირებოდა, რომ იგი პირადად გაილაშქრებდა იქ და განდევნიდა მტერს. მისივე მოწმობით, თემურლენგის ჯარის მოსვლა რომ გაიგო, გიორგი მეფე თითქოს დასავლეთ საქართველოში გადასულა.

უკვე თითქმის თერთმეტი წელიწადი იყო გასული, რაც ალინჯის ციხის ერთი მუჟა გარნიზონი მამაცურად უმკლავდებოდა მტრის მრავალრიცხოვან ჯარს. მეციხოვნეები დიდ სიძნელეებს განიცდიდნენ ხორაგის ნაკლებობის გამო. ციხეში განსაკუთრებით მძიმე მდგომარეობა შეიქმნა ამ მხრივ ალინჯის მიდამოებში თემურლენგის ახალი ჯარის მოსვლის დროს. გამვალტყავებული, მშიერი მეციხოვნეები სულს ღაფავდნენ; ისინი ძველ ქურქებს, ღვედებს და წაღებს ღრღნიდნენ, მაგრამ ესეც აღარ ემოვებოდათ. ბოლოს და ბოლოს, იძულებული შეიქნენ დანებებოდნენ მტერს.

ალინჯის ციხის დაპყრობის შემდეგ მტრის შეერთებული მხედრობა საქართველოს მოადგა აღმოსავლეთიდან. გიორგი მეფემ თემურლენგის სარდლებს მოციქულები შეაგება დაზავების წინადადებით და აღუთქვა, რომ პირადად გამოცხადდებოდა თემურლენგის კარზე ამ მხარეში მისი გამოჩენისთანავე. სარდლებმა ეს ამბავი თემურლენგს აცნობეს, თვითონ კი კოლის მინდორს მიაშურეს გამოსაზამთრებლად.

თემურლენგი ბაღდადის აღების შემდეგ თავრიზისკენ წამოვიდა და ნახიჩევანის მიდამოებში დადგა. აქედან მან გიორგი VII-ს მოციქული გაუგზავნა და მოთხოვა სავერი, ხარაჯა, ჯიზია და ბაჟი. ამის შემდეგ თემურლენგი შამქორში დაბანაკდა. აქვე დაბრუნდნენ საქართველოში გაგზავნილი ელჩები და საქართველოს მეფის დესპანებიც მოიყვანეს.

საქართველოს მეფის ელჩობას სათავეში გიორგი მეფის ძმა კონსტანტინე ბატონიშვილი ედგა. კონსტანტინე ბატონიშვილი პირადად შეხვედრია თემურლენგს და გადაუცია გიორგი VII-ის სიგელი მდიდრულ საჩუქრებთან ერთად. მოლაპარაკების შემდეგ ზავის ასეთ პირობებზე შეთანხმებულან: 1. საქართველო ყოველწლიურად თემურლენგის სასარგებლოდ გადაიხდიდა ხარკს. 2. გამოიყვანდა დადგენილი რაოდენობის ჯარს პირველი მოთხოვნისთანავე. 3. საქართველო არ ჩაკეტავდა სამიმოსვლო გზებს. 4. ქართველები თავიანთ ქვეყნებში არ შეავიწროვებდნენ მუსლიმანებს. 5. ქართველები ქრისტიანული რელიგიის

ადათ-წესებს აშკარად არ შეასრულებდნენ მუსლიმანთა ქვეყნებში და 6. თემურლენგი ხელშეუხებლობასა და უსაფრთხოებას აღუთქვამდა საქართველოს.

ჩანს, თემურლენგი თვითონ კმაყოფილი იყო საქართველოსთან დადებული ასეთი ზავისა ოსმალეთის ძლიერ სახელმწიფოსთან გადამწყვეტი შეტაკების წინ. ნეზამ ად-დინის მოწმობით, მან საქართველოს ელჩებს დაუყვავა ზავის დადების შემდეგ, ხალათები უბოძა და გახარებულები გაისტუმრა შინ. თვითონ კი კმაყოფილი, რომ საქართველოს ამბავი სასურველად დასრულდა და “ურჩებმა თავი მორჩილების უღელში შედეს”, ყარაბახში დაბრუნდა გამოსაზამთრებლად.

შამქორის ზავი დადებულ იქნა 1401 წლის საქტემბრის მეორე ნახევარში.

ყარაბახში დგომის დროს თემურლენგმა თავისი ჯარის ერთი ნაწილი მტკვარგალმა განაწესა და კავკასიის მთის სამხრეთ კალთებზე მცხოვრები ლეკების დარბევა დაავალა. აქედან სხვა მხარესაც ყოფილა წასული მისი მარბიელი ჯარი. გაზაფხულზე ლაშქარი ყარაბახის ბანაკში შეიყარა და თემურლენგმა იგი ოსმალთა სამფლობელოსკენ დაძრა.

გზაში თემურლენგს მოახსენეს, რომ თორთუმის ციხეში 200 ქართველი გამაგრებულიყო, რომლებიც არც ხარკს იხდიდნენ და მუსლიმანებსაც ესხმოდნენ თავს. გიორგი VII-სთან 1401 წ. დადებული ზავის მიუხედავად თემურლენგმა რამდენიმე სარდალი გაგზავნა თორთუმის ციხეში გამაგრებული ორასი ქართველის წინააღმდეგ 25-ათასიანი ჯარით. მეციხოვნეები ხუთ დღეს უმკვლავდებოდნენ მოწინააღმდეგის მრავალრიცხოვან ჯარს. მტერმა მხოლოდ მეექვსე დღეს მოახერხა მათი წინააღმდეგობის დაძლევა და ციხის დამორჩილება. ცოცხლად გადარჩენილები მტერმა იქვე აკუწა ხმლით, ციხე კი დაანგრია. ეს მოხდა 1402 წელს.

^[1] ნ ე ზ ა მ ა დ - დ ი ნ ი, გვ. 239.

§ 6. თემურლენგის მერვე (უკანასკნელი) შემოსევა საქართველოში 1403 წ. ზავის დადება

თ ე მ უ რ ლ ე ნ გ თ ა ნ ხ ე ლ ა ხ ა ლ ი და ზ ა ვ ე ბ ი ს უ ნ ა ყ ო ფ ო ც და. თორთუმის ციხის დაპყრობის შემდეგ თემურლენგის ჯარი შემოადგა ოსმალებს და მათ შორის საცილობლად გამხდარ ქამახის ციხეს.

ოსმალეთი საკმაოდ ძლიერ სახელმწიფოს წარმოადგენდა ამ დროს. სულთანმა ბაიაზეთ ილდირიმმა (1389 - 1402) ნიკოპოლთან 1396 წ. სასტიკად დაამარცხა ჯვაროსანთა შეერთებული ლაშქარი და დიდი საფრთხე შეუქმნა ევროპის ქვეყნებს^[1]. ოსმალთა მოძალებისგან ხსნას ევროპის მონარქები ხედავდნენ თემურლენგთან კავშირში^[2]. კონფლიქტი თემურლენგსა და ბაიაზეთ ილდირიმს შორის უკვე მომწიფებული იყო. თემურლენგს არაფრად ეჭაშნიკებოდა ოსმალთა ძლიერი სახელმწიფოს არსებობა თავისი სამფლობელოების ახლოს. მეორე მხრივ, თემურლენგის ეგზომი გაძლიერება არც ოსმალეთს აძლევდა ხელს.

გადამწყვეტი ბრძოლა ოსმალეთის სულთანსა და თემურლენგის ჯარებს შორის მოხდა 1402 წ. 28 ივლისს ანგორასთან. თემურლენგმა სასტიკად დაამარცხა ოსმალთა ლაშქარი, ხოლო სულთანი ბაიაზეთ ილდირიმი ტყვედ იგდო.

ანგორის ბრძოლაში გამარჯვების შემდეგ თემურლენგმა მოარბია მთელი მცირე აზია, დაიპყრო ბურსა, იზმირი და სხვა ქალაქები, ოსმალეთის ერთიანი სამეფო დაუნაწილა ბაიაზეთის ოთხ შვილს, რათა ჩქარა ვერ გაერთიანებულიყო. ამის შემდეგ იგი 1403 წლის გაზაფხულზე მერვედ და უკანასკნელად მოადგა საქართველოს.

საქართველოში თემურლენგის ახალი შემოსევის მიზეზად ნეზამ ად-დინს დასახელებული აქვს გიორგი მეფის მიერ წინა წელს დადებული თავისი პირობის შეუსრულებლობა^[3].

საქართველოსკენ წამოსული თემურლენგი ყარსში მოვიდა. აქედან მან გზების შესაკრავად გამოგზავნა შარვანშაჰი შეიხ იბრაჰიმი.

გიორგი VII, როგორც ჩანს, გაფაციცებით ადევნებდა თვალყურს თემურლენგის მოძრაობას და უმაღვე ელჩი მიაგება დაზავების თხოვნით. ელჩობას სათავეში ახლავს გიორგის ძმა კონსტანტინე ედგა^[4].

კონსტანტინემ მდიდრული საჩუქრები მიართვა აზიის დიდ მპყრობელს და გადასცა გიორგი მეფის არზა, რომელშიც იგი სინანულს გამოთქვამდა ადრე ნაკისრი მოვალეობის შეუსრულებლობისათვის და თემურლენგს სთავაზობდა ზავსა და მშვიდობას.

საქართველოში მაშინ მოსავალის აღების დრო იყო და გიორგი მეფე ცდილობდა დიპლომატიური მოლაპარაკებით როგორმე მოეგო დრო. მაგრამ ცბიერსა და ეჭვიან თემურლენგს მხედველობიდან არ გამოპარვია ეს გარემოება და სწორედ იმ მოტივით, რომ “ახლა საქართველოში მოსავლის აღების დროა და თუ მომკა-გალეწვა მოასწრეს თავს მოიღონიერებენ და აღარ დაგვნებდებიანო”. შემოესია საქართველოს.

ბ რ ძ ო ლ ა ბ ი რ თ ვ ი ს ი ს ც ი ხ ი ს ა თ ვ ი ს . ბირთვისის ციხისათვის გამართული ბრძოლის ამბები ზღაპრული ელფერით არის წარმოდგენილი როგორც სპარსულ, ისე ქართულ წყაროებში, რაც გამოწვეულია როგორც თვითონ ციხის მიუვალობით, ისე მისი დამცველების მიერ გამოჩენილი საარაკო გმირობით და მისი დაპყრობის დროს თემურლენგის მიერ გამოვლენილი დიდი მხედრული ოსტატობით.

თემურლენგის კარის ისტორიკოსთა აღწერით, საქართველოში ორ ღრმასა და უძირო ხეობას შორის ცისკენ 150 წყრთაზე თავი აეზიდა ყოველი მხრიდან გლუვსა და ციცაბო კლდე. მას სამხრეთიდან პატარა ნაწილი გამოჰყოფდა, რომელიც კიდევ უფრო მაღლა იყო აზიდული და ზედ ასვლა შეუძლებელი იყო კიბის, თოკისა და სხვა სამარჯვთა გარეშე. ქართველებს ციხედ სწორედ ის მწვერვალი ექციათ, რომელსაც ბუნებრივად შემოზღუდული კლდეების ვიწრო გასავალში მყარი ჭიშკარი ჰქონდა დატანებული. ამ მთასა და ციხეს ერთი ძალიან ვიწრო და დაკლავნილი ბილიკის გარდა სხვა არა უდგებოდა რა. გარშემო მიდამოები კი დასერილი იყო ურიცხვი უსწორმასწორო ხევებით, ღელეებითა და ძნელადსავალი მთის კალთებით. ნათანაზის თქმით, ციხის გარშემო ერთი მტკაველი სწორი ადგილიც კი არსად იყო კარვების გასაშლელად და დასადგომად. ამასთან, ციხის გარშემო წყალი არსად იშოვებოდა, არც სამოვრები იყო და თან ისეთი ხვატი იდგა, ნეზამ ად-დინ შამი იქაურობას ადარებს გახურებულ თონეს.

ციხეში გამაგრებული იყო თორელი და ოცდაათი სხვა აზნაური თავისი ცოლშვილით. მათვე ახლდათ 150 მეციხოვნე, რომლებიც საუცხოოდ იყვნენ მომზადებული თავდაცვისათვის: - კლდეში ამოკვეთილი ვეება აუზები სავსე ჰქონდათ წვიმის წყლით, ჰყავდათ ცხვრის ფარა და ღორების კოლტი, ჰქონდათ ხორბლის დიდი მარაგი და ბევრი ჭურიც ღვინით სავსე. ისტორიკოს ნათანზის თქმით, მეციხოვნეები ალაყაფიდან მოელოდნენ მტრის თავდასხმას და ფხიზლად დარაჯობდნენ მას, თან დროდადრო კლდეებზე გადმოდგებოდნენ და ღვინითა და სიმღერით იქცევდნენ თავს.

ნეზამ ად-დინ შამის მოწმობით, რომელიც პირადად დასწრებია ბირთვისში გამართულ ბრძოლებს, “ქვეყნიერების მომვლელი მოგზაურები უფრო ძლიერსა და მიუვალ ციხეს ვერ ასახელებდნენ, ხოლო ძლევამოსილი მოლაშქრეები, რომლებსაც ათასობით სიმაგრე დაეპყროთ ქვეყნიერების სხვადასხვა კუთხეში, ერთხმად აღიარებდნენ, რომ ამაზე უფრო ძლიერი ციხე ჯერ არსად შეგვხვედრიაო”.

აღსანიშნავია, რომ თემურლენგი 1400 წლის შემოსევის დროსაც იყო ამ ციხესთან, მაგრამ ერთბაშად მისი აღება ვერ მოახერხა და ხელმოცარული გასცილდა მას.

ბრძოლის დაწყების წინ თორელმა რამდენიმე კაცი გაგზავნა თემურლენგთან საჩუქრებით. შარაფ ად-დინის თქმით, მოციქულებმა “ხვეწნა-ვედრების ენა გაშალეს მორჩილებისა და სამსახურის შესაპირებლად, მაგრამ რომ დაატყვეს, მათი ფლიდი ცბიერება ვერ გაჭრიდა და ზეციური სახლის მონას (თემურლენგს) მათზე იერიშის მიტანის გადაწყვეტილებიდან ხელს ვერ ააღებინებდა, იმედის ზურგი ციხის სიმტკიცეს მიანდევს, ურჩობა-წინააღმდეგობა დაიწყეს და შეუდგნენ ისრებისა და ლოდების სროლას”^[5].

თემურლენგი ციხესთან მისვლისთანავე (1403 წ. 3 აგვისტო) პირადად ჩაუდგა სათავეში მის დასაპყრობად საჭირო ღონისძიებათა განხორციელებას. ციხის ალაყაფის კარს მან სარდალი შაჰმალექი მიუჩინა და უბრძანა მის პირდაპირ ისეთი სიმაგრის აგება, რომ შიგ მოზრდილი ჯარი ჩატეულიყო. სარდალს მართლაც სამ დღეში აუგია დიდი ციხე, რომელიშიც სამი ათასი კაცი ეტეოდა, თემურლენგი აქ მოალყეების დატოვებას აპირებდა ციხის აღება თუ დროზე ვერ მოხერხდებოდა.

ამის შემდეგ თემურლენგმა ციხის ზურგისაკენ გადაინაცვლა და სააღმოსავლეთი მანქანების და ლოდების სატყორცნი ბალისტების გამართვა ბრძანა. გარდა ამისა, ორი მხრიდან დამატებით ორი პატარა ციხის აგებაც დაავალა თავის ჯარს. ნათანზის თქმით, თემურლენგმა ამ საქმეებით თავისი სარდლები ისე დატვირთა, რომ დღისით მოსვენება და ღამით ძილი აღარ ჰქონდათ. თემურლენგმა იქვე ააშენებინა უზარმაზარი კოშკი ხის მორებისა, ლოდებისა და ალიზისაგან. იგი ისეთი მაღალი ყოფილა, რომ იქიდან თურმე ცხეშიც კი იჭვრიტებოდნენ. გარდა ამისა, გამართვინა უამრავი ბალისტ-მანჯანიცი და სააღმოსავლეთი მანქანები, რომელთა მეშვეობით დღე და ღამე უშენდნენ ციხეს მძიმე ლოდებს. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ნათანზის თქმით, “იმ ცადაზიდულ კლდეს არაფერი ზიანი არ მოსდიოდა, მის თავზე გადმომდგარი მეციხოვნეები კი არხეინად იყვნენ და გუნებაში ფიქრობდნენ: ამოფრენა ჩიტსაც კი უჭირს და კაცი ჩვენზე როგორ იმძლავრებსო”. მართლაც, გადიოდა ხანი, ციხის დაპყრობის საქმე კი სულ არ წაწეულა წინ და ყველაფერი ამაო იყო. მაგრამ თემურლენგი ჯიუტად აგრძელებდა ალყას და არ კარგავდა მისი დაპყრობის იმედს.

თემურლენგს ლაშქარში უამრავი სხვადასხვა დარგის ოსტატ-ხელოსანი ჰყავდა, რომლებსაც წარმატებით იყენებდა ომების დროს. მათ შორის იყვნენ სააღყო და ქვის სატყორცნი ჭახრაკ-მანქანების ოსტატები, ხუროები, მჭედლები, ქარქანები, რომლებიც უწყლო ველებსა და უდაბნოებში ხელდახელ ამოიღებდნენ ჭას, და სხვა მრავალი დარგის სპეციალისტი. ჰყავდა კლდეზე ცოცვაში გაწაფული მეომრებიც მექრითთა ტომებიდან, რომლებსაც, შარაფ ად-დინ ალი იეზდის მოწმობით, ქვეყანაზე ბადალი არ ჰყავდათ ამ საქმეში. თემურლენგმა სწორედ მათ მოხერხებასა და ოსტატობაზე დაამყარა ბირთვისის ციხის აღების მთელი გეგმა.

ნეზამ ად-დინი შამი მოგვითხრობს, რომ ბირთვისის ციხეს სამხრეთიდან ერთკა ერთი უაღრესად მაღალი, გლუვი და ციცაბო კლდე, რომელზედაც ასვლა გონებისთვისაც კი წარმოუდგენელი იყო. ქართველებს ამ კლდისათვის შიგნიდან კიბე გაეკეთებინათ და საბელი გადმოეგდოთ, რომ მისი დახმარებით ასულიყვნენ ზედ. ერთ-ერთმა მექრითმა, რომელსაც სახელად ბეგიჯაგი ერქვა, იმ ციცაბო კლდეზე ასვლა მოახერხა და ციხეში ჩაიპარა. შიგ ერთი თხა დაიჭირა, დაკლა და მისი თავი თემურლენგს ნიშნად ჩამოუტანა. მეციხოვნეებმა კი ამის შესახებ ვერა გაიგეს რა.

ამის შემდეგ თემურლენგისათვის ციხის დაპყრობის საქმე დიდად გაადვილებული იყო და ისიც შეუდგა ენერგიული ღონისძიების განხორციელებას. მისი ბრძანებით მოლაშქრეებმა ხამი აბრეშუმისა და ბამბის თოკებისაგან დაგრიხეს უზარმაზარი მოძრავი კიბე, რომელსაც ნათანზის მოწმობით, 400 საფეხური ჰქონდა. ამის პარალელურად თემურლენგმა მთელს ლაშქარში გამოარჩია ყველაზე გულადი და თავგამებებული მეომრები და ურიცხვ წყალობას შეჰპირდა ციხისათვის ბრძოლების წარმატებით დაგვირგვინების შემთხვევაში. მის უზარმაზარ ლაშქარში სულ 52 ასეთი მოხალისე აღმოჩნდა, რომლებიც საგანგებოდ იქნენ აღნუსხული დავთარში ხელმწიფის მდივანმწიგნობართა მიერ. მათი მეთაურობა თემურლენგმა დაავალა თავის ერთ-ერთ წარჩინებულ სარდალს ამირ შაჰმალექს.

ბირთვისის ციხის დასაპყრობად თემურლენგის მიერ შემუშავებული გეგმა ითვალისწინებდა შემდეგი ღონისძიებების განხორციელებას: ბალისტ-მანჯანიყებისა და სხვა სააღყო მანქანების ოსტატები დღე და ღამე არ შეწყვეტდნენ ციხისათვის მძიმე ლოდების დაშენას. მართალია, მათ მიერ ნატყორცნი ლოდები ბირთვისის ციხის კლდის შუა წელამდეც კი ვერ აღწევდა და მეციხოვნეებს ზარალიც არ მოსდიოდათ, მაგრამ სამაგიეროდ ისინი საშინელი ზარითა და ზათქით მიექანებოდნენ უფსკრულისაკენ და აყრუებდნენ ყურთამსმენას. ამით მეციხოვნეებს ძილს დაუკარგავდნენ და არ მისცემდნენ მოსვენებას. ერთ ღამეს კი შეაჩერებდნენ მანჯანიყების მოქმედებას და ჩამოვარდებოდა სიწყნარე, რაც ღრმა ძილის საშუალებას მისცემდა ბირთვისის ციხის დამცველებს. სწორედ ამით ისარგებლებდნენ მექრითები და მოძრავ კიბეს აიტანდნენ ბირთვისის ციხის სამხრეთით მდებარე კლდეზე, რომლითაც მაღლა ავიდონენ ხელმწიფის სამდივანმწიგნობროში თავდაწერილი მეომრები. ისინი კლდეზე ასვლის შემდეგ გაიყოფოდნენ ორ ჯგუფად. ერთი ჯგუფი გზას გაიკაფავდა ციხის ალაყაფისაკენ და შეუდგებოდა მის გაღებას, მეორე ჯგუფი კი წრეს შეკრავდა მათ გარშემო ქართველებისაგან დასაცავად. ალაყაფზე გარედანაც მიიტანდა იერიშს რჩეული ჯარი და შეიჭრებოდა შიგ, რის შემდეგ ბრძოლის ბედს გადაწყვეტდა რიცხოვრივი უპირატესობა.

მართლაც, ყველაფერი ასეთი ჩანაფიქრის შესაბამისად მოხდა. 1403 წლის 12 აგვისტოს, უკუნეთი სიბნელე რომ ჩამოწვა, სააღყო მანქანების ოსტატებმა შეაჩერეს ბალისტ-მანჯანიყებით ლოდების ტყორცნა, რის შემდეგ ხმაურისაგან გაბეზრებული და გაოგნებული მეციხოვნეები მიეცნენ ღრმა ძილს. ამით ისარგებლეს მექრიტებმა და ავიდნენ ციცაბო კლდეზე. იქიდან გადმოუშვეს აბრეშუმის თოკი, რომლითაც მოძრავი კიბე მაღლა აიტანეს და გამოაბეს იმ კლდის წვერზე ავბედიტად ამოსულ ერთაერთ ხეს. ამის შემდეგ კლდეზე ასვლა დაიწყეს მოხალისეებმა. დილამდე კლდეზე ასვლა მოუხერხებია 33 კაცს.

ბრძოლა კლდეზე ასულ მეომრებსა და ბირთვისის ციხის დამცველებს შორის დაიწყო დილაადრიან, როგორც კი ციხეში მტრის შემოპარვა იგრძნეს ქართველებმა, მყისვე გულდაგულ მიეგებნენ ხმალდახმალ.

მიუხედავად მეციხოვნეთა გააფთრებული წინააღმდეგობისა, თავიდან ფეხებამდე შეჯავშნულმა და გრძელ ფარაფარებულმა მექრიტებმა მაინც მოახერხეს ალაყაფთან მისვლა. აქ ისინი ორად გაიყვნენ და ერთი ჯგუფი რომ ალაყაფის გაღებას ლამობდა, მეორე ჯგუფი ქართველებისაგან იცავდა მათ.

ციხეში რომ გააფთრებული ბრძოლა მიმდინარეობდა, სარდალმა შაჰ მალექმა გარედან მიიტანა იერიში ალაყაფზე თავისი დუმენით. დანარჩენი ჯარი თემურლენგმა მოჰფინა ბირთვისის ციხის გარშემო მთის კალთებსა და თხემებზე და ააგუგუნა სამხედრო ყიჟინა, რასაც შარაფ ად-დინ ალი იეზდის თქმით, მეციხოვნეთა “სხეულისათვის ძალა, ხოლო სულისათვის მოთმინება” უნდა წარეხოცა. თვითონ თემურლენგი თავისი სარდლებით და კარისკაცებით ციხის მოპირდაპირე მთაზე იდგა და თითოეულის ნაკლსა და უნარს ადევნებდა თვალს.

ამ უთანასწორო ბრძოლის დროს “სიდამდისინ ღონე და ძალი შესწევდა და ან მკლავში ძალი აქონდა, ქართველნი ნამეტნავად კარგად იყვნენ. მრავალი თურქნი მოაკვდინეს, ასრე რომ თარა ციხის პატრონს ას ორმოცდაათი კაცი ჰყვანდა და თითოს ხუთი და ექვსი მოეკლათ და თავიანთ ასორმოცდა ათის კაცისაგან სამოცი ცოცხალი იყო, ისინიცა დაჭრილნი და დაკოდილნი. არც ძალი და ღონე შერჩომოდა და არცა სით მშველი გაუჩნდა. უიმედონი შეიქნეს და უვნებლობისმანას შემოეხვეწნენ. ხელმწიფემ აღარ შეიხვეწია და სხვა ლაშქარიც შეუძახა. რა ქართველთ სცნეს თავიანთ ამოწყვეტა, ვისაც შეძერის ღონე ჰქონდა, წაიკრეს ხელი ხმალთა, ცემით თურქი ლაშქარს შიგ გამოერივნეს და კიდევ მრავალი კაცი მოკლეს და თვითონაც ზედ შეიკვდნენ”^[6]. ცოცხლად გადარჩენილი ერთი მუჰა მეციხოვნეები, დაჭრილ-დაკოდილები მხრებგაკრული მიჰგვარეს თემურლენგს, რომლებიც თორელთან ერთად იქვე დახოცეს მისი ბრძანებით, ზოგიც უფსკრულში გადაჩეხეს კლდიდან. მათი ცოლ-შვილი თემურლენგმა ჯილდოდ დაურიგა თავის მეომრებს. ციხისთავ თორელის ცოლი მან შარვანის მმართველ შეიხ იბრაჰიმს მისცა.

ამის შემდეგ დამპყრობლებმა დაწვეს ციხის გარშემო აღმართული ბალისტ-მანჯანიყები, სააღყო ჭახრაკ-მანქანები და მეჩეთად გადააკეთეს ციხის ეკლესია. ციხე და მისი მიდამოები თემურლენგმა იკტად მისცა თახჩე-ბურანად წოდებულ ერთ-ერთ ხორასნელ სარდალს. მას ჯარიც საკმაოდ დაუტოვა და დაავალა “გარშემო მიდამოების გაწმენდა ურწმუნოთა არსებობის ბოროტებისაგან”.

ბირთვისის ციხემ დიდი წვლილი შეიტანა სამშობლოს დაცვის საქმეში საქართველოში თემურლენგის ურდოთა უკანასკნელი შემოსევის დროს, გარდა იმისა, რომ მის აღებას მტრის უამრავი სიცოცხლე შეეწირა, აქ გამართულმა

ბრძოლებმა თემურლენგს დააკარგვინა მეტად ძვირფასი დრო; მან კი გიორგი მეფეს საშუალება მისცა უკეთ მომზადებულიყო თავდაცვისათვის.

არ შეიძლება არ აღინიშნოს, რომ ბირთვისის ციხის დაპყრობა თემურლენგის დიდი სამხედრო ნიჭის მკაფიო გამოვლინება იყო.

სამხედრო მოქმედების გადატანა დასავლეთ საქართველოში. ზავის დადება. ბირთვისის ციხის დაპყრობის შემდეგ თემურლენგის ბანაკში მოწვეულ იქნა დიდი ყურულთაი, რომელმაც გამოიტანა დასავლეთ საქართველოში ლაშქრობის დადგენილება. ეს კი, როგორც ჩანს, დიდად არ ექაშნიკებოდა ხანგრძლივი ბრძოლებით მოქანცულ თემურლენგის მხედრობას. თემურლენგი პირადად იჩენდა დიდ აქტივობას და ირწმუნებოდა ამ ლაშქრობის აუცილებლობაში: - რაკი აქ მოვსულვართ, საჭიროა ამ ურჯულოების საქმე ერთხელ და სამუდამოდ გადავწვიტოთ და მთელი ეს ქვეყნები ისლამის არეში მოვაქციოთო.

ერთი სიტყვით მტერი მიზნად ისახავდა საქართველოს მთელი მოსახლეობის გაათათრებას ან პირწმინდად გაჟლეტას.

ქართლიდან დასავლეთ საქართველოში ძველთაგანვე რამდენიმე გადასასვლელი გზა არსებობდა. ერთი მათგანი ქვიშხეთ-ციხისძირით გადიოდა, მეორე სურამიდან იწყებოდა და განშტოვდებოდა ორი მიმართულებით: ფონა-წიფა და დაჰყვებოდა ჩხერიმელას ხეობას; მესამე განშტოება კი მიემართებოდა რიკოთის გადასასვლელით და ძირულას ხეობის დაყოლებით. სამივე მიმართულება საბოლოოდ შორაპანში ერთად იყრიდა თავს. აღნიშნული გზები, გარდა იმისა, რომ ციხეებით იყო გამაგრებული (ჩხერის, ხარაგოულის, შორაპანის) თემურლენგისათვის ხელსაყრელი ვერ იქნებოდა სხვა გარემოებათა გამოც. საქმე ისაა, რომ თემურლენგის ლაშქარს ყოველ ნაბიჯზე ჭირდებოდა სამოვრები საჯაბადარო ცხოველთა დიდი მასის გამო. ასეთი სამოვრები კი გზათა აღნიშნული მარშრუტების გასწვრივ არსად არსებობდა. პირიქით, ეს გზები გადიოდა ტყეებით დაბურულ ვიწროსა და ძნელადსავალ ადგილებზე და ოდნავი შეყოვნების შემთხვევაში დიდი სიძნელეები შეექმნებოდა თემურლენგის ჯარს. გარდა ამისა, თემურლენგი სტრატეგიული მოსაზრებებითაც ვერ შეიყვანდა თავის ჯარს ვიწროებში.

ქართლიდან იმერეთში არსებობდა სხვა გადასასვლელიც. ერთი ფრონეს ხეობის აყოლებით პერანგას მთის გადავლით ჩადიოდა ყვირილას ხეობაში, მეორე გადიოდა ჯვართა და კორტოხით და ორი განშტოებით მიემართებოდა საჩხერისა და სვერისაკენ, საიდანაც ქუთაისში ჩადიოდა. დედაბერას გადასასვლელის გზა კი მონასტერ ულუმბას ჩაუვლიდა და შორაპანში მიდიოდა ღოდორა-ლიჩ-ამაშუკეთზე ჩავლით. ამ ორ უკანასკნელ გადასასვლელზე მიმავალი გზა იწყებოდა ალიდან და თვალსაჩინოდ გამოირჩეოდა სხვა დანარჩენი გზებისაგან სამხედრო თვალსაზრისით. გარდა იმისა, რომ ეს გზა ნაკლებ მთაგორიან ადგილებზე გადიოდა, მას სამოვრებად გამოსადეგი გაშლილი სერები და ხოდაბუნებიც ახლდა. შემთხვევით არ უნდა ყოფილიყო, რომ სელჩუკებმა სწორედ ეს გზა გამოიყენეს 1068 წ. დასავლეთ საქართველოში გადასასვლელად^[7]. ამის მოწმობაა გიორგი VII-ის სიმამრის ქუცნა ამირეჯიბის სიგელი, რომელსაც “დემურისაგან მიწის სწორად გასწორებული ულუმბის ღვთისმშობლის მონასტერი” აღუდგენია. ამ დოკუმენტიდან აშკარად ჩანს ულუმბის მონასტრის მიდამოებში თემურლენგის ჯარის გასვლა^[8].

მტერი სამ კოლონად მიიწევდა დასავლეთ საქართველოსაკენ. თემურლენგი პირადად სარდლობდა ლაშქრის ცენტრს, მარჯვენა და მარცხენა ფრთები კი მიჰყვებოდა ცოტა მოშორებით.

დასავლეთ საქართველოში თემურლენგის ჯარს ომის იგივე მეთოდები გამოუყენებია, როგორც ჰერეთ-კახეთში: მტრები აქაც კაფავდნენ, ძირიანად თხრიდნენ, და ცეცხლს უკიდებდნენ ბალ-ვენახებსა და ბოსტან-ბაღებს, ჭრიდნენ და ქერქს აცლიდნენ ნაყოფიერ ხეებს, რომელთა შორის სპარსელი ისტორიკოსები საგანგებოდ გამოჰყოფენ თუთის ხეებს, პირწმინდად ანადგურებდნენ სოფლებსა და დაბებს, განსაკუთრებული გაბოროტებით არღვევდნენ ეკლესია-მონასტრებს, რომელთა დიდი სიმრავლე კარგად დასტურდება წყაროთა მონაცემებით, განუკითხავად ხოცავდნენ მოსახლეობას და ეპატრონებოდნენ მათ ავლადიდებას.

ისევე როგორც ქვემო ქართლში, თემურლენგის მეომრები აქაც დაერივნენ მღვიმე-გამოქვაბულებში თავშეფარებულ ხალხს. სპარსელი ისტორიკოსების მოწმობით, ისინი კიდობნებში თითო-თითო ან ორ-ორ კაცს სვამდნენ, კიდობნებს მთიდან ჯაჭვითა და თოკებით გამოქვაბულების პირისპირ ჰკიდებდნენ, მეომრები გამოქვაბულებში ხტებოდნენ და უმოწყალოდ ჟლეტდნენ შიგ შეხიზნულ ბავშვებს, ქალებსა და მოხუცებს.

ამ ლაშქრობის დროს დასავლეთ საქართველოში, სპარსელი ისტორიკოსების ცნობით, თემურლენგის ჯარის მიერ “დაახლოებით შვიდასი დაბა, ყანა, და მონასტერი იქნა დარბეული და გამარცხული”^[9].

დასავლეთ საქართველოში ლაშქრობას დასასრული აღარ უჩანდა. იგი თუ უფრო ადრე არა, სექტემბრის დასაწყისში მაინც უნდა დაწყებულიყო, უკვე ოქტომბერი დამდგარიყო და თემურლენგი იმერეთს ვერ გასცილებოდა. დასაპყრობი ტერიტორიები კი ჯერ კიდევ დიდ იყო დარჩენილი უკიდურეს აფხაზეთამდე, თანაც უფრო ძნელად მისაწვდომი ხშირი ტყეებისა და ჭაობების გამო. ზამთარი კი ახლოვდებოდა, რომელიც საქართველოში (სამცხესა და ჰერეთ-კახეთში) ცუდად ჰქონდა დაცდილი თემურლენგის ჯარს. იგი განსაკუთრებით საშიში იყო ახლა, დასავლეთ საქართველოში გადასული თემურლენგისათვის, რადგან ლიხის მთის გზების შეკვრის შემთხვევაში ტყიანსა და უგზო ქვეყანაში დიდი ხნით მოემწყვდებოდა მისი უზარმაზარი მხედრობა.

ამ საფრთხეს საუცხოოდ გრძნობდნენ თემურლენგის სარდლები და კარისკაცები, რომლებიც, ფ. გორგიჯანიძის ცნობით, თემურლენგს დაბეჯითებით ურჩევდნენ გიორგისთან ზავის შეკვრას და მოახსენებდნენ, რომ “ტყეში ერთი მოუხმარებელი ქვეყანა არისო. მიხვალ, გაგექცევისო და როდესაც წამოხვალ, ისევე ჩამოვალ და თავის ქვეყანას დაიჭერსო და ქვეყანანი დაიჭირეთო და ამდენს სრულ ქვეყანაზედ არ გარჯილვართო და არც ამდენი ლაშქარნი ვისმე დაუხოციაო, რომ აქ ამოგვიწყდაო და ლეხს იქით ლაშქრობასო თურქნი დიალ შეჯერებულანო ჩივიან და ასრე მოგახსენებენო: ქვეყნა კიდევ ბევრი დარჩომილა აუღებელიო, ამ ურგებს ტყეში რისთვის ჩაგვხოცს ხელმწიფეო”^[10].

ეს, რასაკვირველია, თემურლენგსაც კარგად ესმოდა და მზად იყო ზავი შეეკრა საქართველოს მეფესთან, მაგრამ ამის საშუალებას არ აძლევდა უზომო პატივმოყვარეობა. გიორგის ელჩები კი არსად ჩანდნენ. დრო კი აღარ ითმენდა და, ბოლოს და ბოლოს, ისევ თემურლენგი გახდა იძულებული ეძებნა საქართველოს მეფესთან დაზავების გზა. ეს გარემოება, სხვათა შორის, სათანადოდ აისახა ზავის პირობებშიც, როცა გიორგის მიერ ხარკის გადახდისა და მეშველი ჯარის გამოყვანის

პარალელურად თემურლენგი ცნობდა საქართველოს, როგორც ქრისტიანული სახელმწიფოს არსებობის ფაქტს.

ეს იყო ქართველი ხალხის უდიდესი გამარჯვება ამ ჭეშმარიტად დიდი სამამულო ომის დროს მოპოვებული უზარმაზარი მატერიალური ზარალისა და აურაცხელი მსხვერპლის ფასად.

ამის შემდეგ თემურლენგი დასავლეთ საქართველოდან სასწრაფოდ გამობრუნდა და მივიდა თბილისში. მოსალოდნელი იყო, რომ ორიოდე დღის წინ საქართველოს მეფესთან დადებული ზავის შემდეგ თემურლენგი მოერიდებოდა საქართველოს ტერიტორიის აოხრებას და მოსახლეობის მარცვა-რბევას, მაგრამ ასე როდი მოიქცა. თბილისში მცირე ხნით შეყოვნებისას თემურლენგმა ერთხელ კიდევ იყარა გულიჯავრი მოსახლეობის რბევითა და ეკლესია-მონასტრების აოხრებით თბილისსა და მის შემოგარენში.

თბილისიდან თემურლენგი ყარაბახს გაემართა და შეუგდგა ქალაქ ბაილყანის აღდგენას. ეს ქალაქი მტკვრისა და არაქსის შესართავთან მდებარეობდა და ნანგრევებად იყო ქცეული მონღოლთა შემოსევების შემდეგ. ბაილყანი სამხრეთიდან და ჩრდილოეთიდან მომავალი გზების თავშესაყარზე იდო, აზერბაიჯანს მარჯვენდ უკავშირდებოდა მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებს და დიდ როლს თამაშობდა სატრანზიტო ვაჭრობაში.

ბაილყანის აშენებისა და აქაური საქმეების გარიგების შემდეგ თემურლენგის ლაშქარი გაუდგა სამარყანდის გზას და სამუდამოდ გაეცალა ამიერკავკასიას.

შუა აზიაში დაბრუნების შემდეგ თემურლენგი ერთხანს ნებივრობდა და ილხენდა თავის ნათესავებთან და სარდლებთან ერთად, მაგრამ რამდენიმე ხნის შემდეგ კვლავ შორეული ლაშქრობისათვის აღეკაზმა ჩინეთის წინააღმდეგ. მაგრამ თემურლენგმა იქამდე ვეღარ მიაღწია. იგი გზაში გადრაცვალა 1405 წლის 18 თებერვალს. თემურლენგი სამარყანდს მოასვენეს და დაკრძალეს მის მიერვე აგებულ სამძვალეში თავისი რელიგიური მოძღვრის სეიდ ბერქეს გვერდით. თემურლენგის გარდაცვალებისთანავე სასტიკი ბრძოლა გაჩაღდა მემკვიდრეთა შორის მისი სამფლობელოების დანაწილებისათვის, რამაც დაშლამდე და ბოლოს გადაშენებამდე მიიყვანა მისი სახელმწიფო.

[1] А. Д. Н о в и ч е в, История Турции, I, Л., 1963, с. 35.

[2] У м и я к о в, Из истории международных отношений Средней Азии, Ташкент, 1971, с. 101.

[3] ნ ე ზ ა მ ა დ - დ ი ნ ი, გვ. 277.

[4] ქ. ცხ., II, გვ. 468.

[5] შ ა რ ა ფ ა დ - დ ი ნ ი, ტ. II, გვ. 373.

[6] ფ ა რ ს ა დ ა ნ გ ო რ გ ი ჯ ა ნ ი ძ ე, გვ. 309.

[7] “მატიანე ქართლისაში” სელჩუკთა შეერთებული მხედრობის შესახებ ნათქვამია, რომ “გარდავიდა მარბიელი მისი არგუეთს: მიუწიეს და არბივეს ვიდრე სუერის ციხემდე” (ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 309).

[8] თ . ჟ ო რ დ ა ნ ი ა, ქრონიკები, II, გვ. 208; ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში, საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, თბ., 1966, გვ. 35-36.

[9] შ ა რ ა ფ ა დ - დ ი ნ ი, II, გვ. 536.

[10] ფ . გ ო რ გ ი ჯ ა ნ ი ძ ე, გვ. 311.

§ 7. საქართველოს პოლიტიკური მდგომარეობა XV ს. დასაწყისში

ხანგრძლივი დაპყრობითი ომების შედეგად შექმნილი თავისი უზარმაზარი სახელმწიფო, რომელიც აღმოსავლეთით ჩინეთის დიდ კედლამდე იყო გადაჭიმული, ხოლო ჩრდილოეთით - ცენტრალურ რუსეთამდე დასავლეთით ხმელთაშუა ზღვამდე და ეგვიპტის საზღვრებამდე, თემურლენგს დანაწილებული ჰქონდა თავისი შვილების, შვილიშვილების, ნათესავებისა და მახლობლებისათვის. ისინი ადგილებზე ითვლებოდნენ ჯანეშინებად, ე. ი. თემურლენგის მოადგილეებად და მორჩილად ასრულებდნენ ყოველგვარ ბრძანება-განკარგულებას. მის სიცოცხლეში ადგილი არ ჰქონია რაიმე სერიოზულ ურჩობას^[1].

სიკვდილის წინ თემურლენგმა თავისი შვილებისა და შვილიშვილების თანდასწრებით ტახტის მემკვიდრედ გამოაცხადა თავისი ომში დაღუპული ვაჟის ომარ შეიხის შვილი ფირ-მოჰამედი და დაავალა მათ მისადმი მორჩილება. მაგრამ მრისხანე მბრძანებელი მკვდარი დაიგულეს თუ არა ფირ-მოჰამედი ყური აღარავინ ათხოვა და ტახტისათვის გაჩაღდა ცხარე ბრძოლა, რამაც დაშლამდე მიიყვანა ერთიან ეკონომიკურ საფუძველს მოკლებული და ძალით შეკოწიწებული მისი უზარმაზარი სამფლობელო.

ფეოდალური შინაომი თემურლენგის მემკვიდრეებს შორის გაჩაღდა ჰულაგუნთან ირანის სამფლობელოებისათვისაც, სადაც პირველობისათვის უფლისწული მირანშაჰი და მისი ვაჟები ომარი და აბუბექრი ებრძოდნენ ერთმანეთს.

მამა-შვილს შორის ატეხილი შუღლითა და მტრობით ისარგებლეს ამიერკავკასიის ხალხებმა და სცადეს თემურიანთა ბატონობისაგან თავის განთავისუფლება. ამ ბრძოლის მედროშე კვლავინდებურად საქართველოს მეფე გიორგი VII იყო.

საქართველოდან თემურლენგის ურდოების წასვლისთანავე გიორგი იმერეთიდან დაბრუნდა და შეუდგა გაპარტახებული ქვეყნის წესრიგში მოყვანას. მტრის ნაშთებისაგან ქვეყნის გაწმენდისა და სიმშვიდის დამყარების შემდეგ გიორგი მეფემ სამხედრო მოქმედება გადაიტანა ქვეყნის გარეთ, თემურლენგის უნიათო მემკვიდრეების წინააღმდეგ. 1405 წელს გიორგი VII-მ ნახიჩევანსა და განჯაში ილაშქრა^[2]. ომარმა თავისი სარდლები გაგზავნა გიორგის წინააღმდეგ, მაგრამ საქართველოს ჯარმა ისინი სასტიკად დაამარცხა და გადადენა მარანდამდე^[3].

ესპანელი ელჩის კლავიხოს ცნობით, რომელსაც სწორედ იმ ხანებში მოუხდა გავლა ირანსა და ამიერკავკასიის ქვეყნებზე, საქართველოს მეფე გიორგის დაურბევია ანი და არზრუმი, აგრეთვე ბევრი სხვა ქალაქი და სოფელი და მისულა თავზირამდე, რითაც დიდად შეუძრწუნებია მუსლიმანები.

კვლავიხოსავე ცნობით, ბატონიშვილმა ომარმა მის წინააღმდეგ გაგზავნა სარდალი ომარი 5000-იანი ჯარით. მას გზაში შეუერთდა თავრიზისა და სხვა მიდამოებიდან გაგზავნილი ლაშქარი და მათი რიცხვი გახდა 15 ათასი. ომარის შეერთებული მხედრობა შემოვიდა ამიერკავკასიაში და დაბანაკდა ალატაღის

მიდამოებში. გიორგი VII-მ სასწრაფოდ გაილაშქრა ალატადისაკენ 5-ათასიანი ჯარით, ღამით მოულოდნელად დაესხა თავს, ბევრი მათგანი დახოცა, დანარჩენები კი თავრიზისაკენ გადარეკა^[4].

თემურიანთა დასუსტებისა და საქართველოს მეფის მიერ მათი სამხედრო ძალის განადგურებით კარგად ისარგებლა შარვანშაჰ შეიხ იბრაჰიმმა, რომელიც ლამობდა მთელი აზერბაიჯანის გაერთიანებას.

სამწუხაროდ, საქართველოში გიორგი VII-ის შემდგომი მოღვაწეობის შესახებ ბევრი აღარაფერი ვიცით სათანადო წყაროთა უქონლობის გამო. მისი მეფობის ბოლო ხანებში საქართველოს უთანასწორი ბრძოლები ჰქონდა ამიერკავკასიაში შემოჭრილ შავბატკნიან თურქმენებთან, რომლებიც აქ თემურიანთა ადგილის დაკავებას ცდილობდნენ. გიორგი მეფე სწორედ ამ თურქმენებთან ომში დაიღუპა 1407 წელს. ბრძოლის ველზე დაღუპული ძმის ცხედარი სამშობლოში მოასვენა უფლისწულმა კონსტანტინემ, რომელიც იმავე 1407 წელს გამეფდა.

სამწუხაროდ, ჩვენ არც კონსტანტინეს მეფობის დროინდელი ამბების შესახებ ვიცით ბევრი რამ იგივე მიზეზების გამო. ის კი ცხადია, რომ არც მისი მეფობა გამოდგა ხანგრძლივი და უდრტვინველი; მის დროს მკვეთრად გაუარესდა პოლიტიკური ვითარება ამიერკავკასიაში იგივე თურქმენების მოძალების გამო.

შავბატკნიან თურქმენთა სახელმწიფოს შემქმნილი იყო ყარა-იუსუფი, რომელიც თემურლენგთან ომში დამარცხების შემდეგ, აჰმად ჯალაირიანთან ერთად, ერთხანს ოსმალეთის სულთნის კარზე აფარებდა თავს, საიდანაც ეგვიპტეში გაიქცა და მიეკედლა სულთან ბარკუკს. ბარკუკმა იგი ციხეში გამოკეტა თემურლენგის შიშით და დამწყვდეული ჰყავდა მრისხანე დამპყრობლის გარდაცვალებამდე.

თემურლენგის გარდაცვალების შემადგე ყარა-იუსუფი დაბრუნდა აზერბაიჯანში და ცხარე ბრძოლა გააჩაღა მისი მემკვიდრეობის წინააღმდეგ, მოკლე ხანში ყარა-იუსუფმა დაამარცხა თემურიანი სულთანები, მათ შორის მირანშაჰიც, რომელიც მასთან ომში დაიღუპა 1410 წ. დაამარცხა თავისი ყოფილი მოკავშირე აჰმად ჯალაირიანიც და საფუძველი ჩაუყარა შავბატკნიან თურქმენთა სახელმწიფოს, რითაც დიდი საფრთხე შეექმნათ ამიერკავკასიის ქვეყნებს, მათ შორის შარვანსა და საქართველოს.

ჯერ კიდევ შავბატკნიან თურქმენებს და ჯალაირიანებს შორის ატეხილი ბრძოლების დროს შარვანშაჰ შეიხ იბრაჰიმი გამოდიოდა ჯალაირიანთა მოკავშირედ. მათვე უჭერდა მხარს საქართველოს მეფე გიორგი VII, როგორც საქართველოს ძველსა და ერგულ მოკავშირეებს.

ჯალაირიანების დამარცხების შემდეგ ყარა-იუსუფმა, რომელიც პრეტენზიას აცხადებდა მთელ აზერბაიჯანზე, მორჩილება მოსთხოვა შარვანშაჰს შეიხ იბრაჰიმს, რომელიც თვითონ ცდილობდა შარვანის გარშემო მთელი აზერბაიჯანის გაერთიანებას. შერვანშაჰმა დახმარება სთხოვა საქართველოს მეფეს.

მეფე კონსტანტინე შაქის მმართველ საიდი აჰმადთან ერთად მხარში ამოუდგა შეიხ იბრაჰიმს ყარა-იუსუფის წინააღმდეგ ომში.

საქართველოს, შარვანისა და შაქის გაერთიანებული ლაშქარი ყარა-იუსუფთან ომის მოლოდინში მდ. მტკვრის ნაპირას დაბანაკდა ჩალაღანში. კონსტანტინე მეფეს ამ ლაშქრობის დროს 2000-მდე ქართველი მეომარი ახლდა თან.

დიდი არ უნდა ყოფილიყო შარვანისა და შაქის მიერ გამოყვანილი ჯარის რიცხვიც. მოკავშირეებმა ბანაკს ღრმა ხანდაკი შემოავლეს სამი მხრიდან, მეოთხე მხრიდან კი ბუნებრივ ზღუდეს წარმოადგენდა მდინარე მტკვარი. ყარა-იუსუფმა ისარგებლა მოკავშირეთა უყურადღებობით, ღამე გადავიდა მდინარეზე და შეიჭრა შუა ბანაკში.

მიუხედავად შექმნილი მძიმე ვითარებისა, საქართველოს მხედრობა ადგილიდან არ დაძრულა და მამაცურად უმკვლავდებოდა მრავალრიცხოვან მტერს^[5].

მიუხედავად დიდი შეუპოვრობისა, მტრის მრავალრიცხოვნობისა და მოულოდნელი თავდასხმის გამო, ქართველები იძულებული შეიქნენ შეეწყვიტათ ბრძოლა და დანებებულიყვნენ მტერს.

სხვათა შორის, ამ ბრძოლის დროს ქართველებთან ერთად თურქმენებმა ტყვედ ჩაიგდეს ხელში შარვანელებიც, მათ შორის შარვანშაჰი შეიხ იბრაჰიმი, რომელმაც ხელი მოიტეხა გაქცევისას ხანდაკზე გადახტომის დროს.

ქართველ ტყვეთა შორის იყო სამასი აზნაური და თვითონ მეფე კონსტანტინე. მათ ამაყად ეჭირათ თავი, რამაც გააღიზიანა ყარა-იუსუფი და ბრძანა მათი დახოცვა. მეფე კონსტანტინეს ყარა-იუსუფის ვაჟმა ფირ-ბუდაყმა მოკვება თავი საკუთარი ხელით. მასთან ერთად დახოცეს სხვა ქართველი ტყვეებიც^[6]. ქართველებმა შემდეგ დიდის გაჭირვებით იპოვეს კონსტანტინეს გვამი და მოასვენეს საქართველოში.

კონსტანტინეს შემდეგ საქართველოს სამეფო ტახტზე ავიდა მისი შვილი ალექსანდრე, დიდად წოდებული, რომელიც ქვეყანას განაგებდა 1442 წლამდე.

^[1] История Узбекской ССР, Ташкент, 1955, т. I, с. 326.

^[2] მ ი რ ხ ი ნ დ ი, გვ. 240.

^[3] ი ქ ვ ე, გვ. 241.

^[4] Р ю и Г о н з а л е с д е К л а в и х о, Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403-1406 гг. Подлинный текст с переводом и примечаниями восстановлен под редакцией И.И. С р е з н е в с к о г о, Сборник отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук, т. XXXVIII, № 1, СПб., 1881, с. 369.

^[5] ჰ ა ს ა ნ რ უ მ ლ ე ს ცნობები საქართველოს შესახებ, სპარსული ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესავლით გამოსცა ვ ლ . ფ უ თ უ რ ი ძ ე მ, შენიშვნები დაუთრო რ. კიკნაძემ, თბ., 1966, გვ. 15.

^[6] ამ ბრძოლის თარიღის შესახებ სხვადასხვანაირი მოსაზრებაა გამოთქმული სამეცნიერო ლიტერატურაში (იხ. ი ვ . ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 425; ი. ა ბ უ ლ ა ძ ე, მათეოს განმასარელის ცნობა ქართველთა მეფის კონსტანტინეს შესახებ, ენიმიკის მოამბე, V-VI, თბ., 1940, გვ. 51; ი ვ . ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა, საქართველოს ისტორია, თბ., 1943, გვ. 248; ვ. კოპალიანი, ამიერკავკასიის ხალხთა ურთიერთობის წირსულიდან, თბ., 1962, გვ. 226; რ. კიკნაძე, ქართველი და აზერბაიჯანელი ხალხების საბრძოლო თანამეგობრობის ისტორიიდან, გვ. 380; დ. კ ა ც ი ტ ა ძ ე, აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის “მათლა ას-სადაინ ვა მაჯმა ალ-ბაჰრეინის” ცნობები საქართველოს შესახებ, “მაცნე”, N 2, 1968, გვ. 206-207; И. П. П е т р у ш е в с к и й, Великий патриот Ширваншах Ибрагим, с. 36; Д. И б р а г и м о в, Феодалные государства на территории Азербайджана в XV в., Баку, 1962, с. 291.

§ 8. თემურლენგის შემოსევათა შედეგები

ჩვენს ქვეყანას არაერთი დამპყრობელი შემოსევია როგორც თემურლენგამდე, ისე მას შემდეგ (სპარსელები, რომაელები, ბიზანტიელები, არაბები, ხაზარები, თურქები, ხვარაზმელები, მონღოლები, შავბატკნიანი და თეთრბატკნიანი თურქმენები, ყიზილბაშები, ოსმალები და ა.შ.) დროისა და ჟამის შესაბამისად, ისინი ერთმანეთისაგან დიდად არ განსხვავდებოდნენ შემოსევათა მიზნებითა თუ ქვეყნისათვის მიყენებული ნგრევა-აოხრების მასშტაბებით, მაგრამ მთელი მისი მრავალსაუკუნოვანი ისტორიის მანძილზე საქართველოს ისეთი სასტიკი და უღმობელი, ვერაგი და ცბიერი, ამავე დროს უაღრესად დაჟინებული და მიზანსწრაფული მტერი არასოდეს შემოსევია, როგორც თემურლენგის ურდოები იყო. ტყუილად როდი ჩიოდნენ სამშობლოს ჭირ-ვარამით გულდამწვარი ქართველი მამულიშვილები - ვახტანგ VI-ის “სწავლული კაცები” საქართველოში თემურლენგის შემოსევათა სისასტიკეზე, რომ “არა სადა მოწევნილ არს ქართლსა ზედა ჭირი ესევითარი, რაოდენი ამან მოაწივა”¹¹¹.

საქართველოში თემურლენგის ურდოთა სისხლიან თარეშს უაღრესად მძიმე შედეგი მოჰყვა, რაც საუკუნეთა მანძილზე იჩნედა თავს ჩვენი ქვეყნის როგორც ეკონომიკურ, ისე სოციალურსა და პოლიტიკურ ცხოვრებაში.

1386 - 1403 წლებს შორის თემურლენგი 8-ჯერ შემოესია საქართველოს - 1386, 1387, 394 (ორჯერ), 1399, 1400, 1402 და 1403 წლებში. ამ შემოსევების დროს დამპყრობელთა რისხვას ვერ გადაურჩა საქართველოს ვერცერთი მხარე, ზოგი კი დარბეული, აკლებული და აოხრებული იქნა რამდენიმეჯერ. მაგალითად, სამცხეში თემურლენგის ჯარი შეიჭრა ხუთჯერ (1386, 1394, 1400, 1402 და 1403 წლებში) თრიალეთში ოთხჯერ (1386, 1394, 1400 და 1403 წლებში); გარდა ამისა, მისმა ურდოებმა სხვადასხვა დროს სასტიკად ააოხრეს ქვემო ქართლი, ჰერეთ-კახეთი, არაგვის, ქსნის, ლეხურის, თემისა და სხვა მდინარეთა ხეობები, აგრეთვე კოლა, ფანასკერტი, ოლთისი და ა.შ. მაგრამ განსაკუთრებით სასტიკი ხასიათისა იყო თემურლენგის შემოსევები საქართველოში “შვიდწლიანი” ლაშქრობის დროს (1399, 1400 და 1403 წლებში), როდესაც იგი აუჩქარებლად და მეთოდურად ახორციელებდა თავის მზაკვრულ გეგმას. 1399 წლის ზამთარში, მაგალითად, თემურლენგი მთელი ერთი თვე იბრძოდა ჰერეთ-კახეთის წინააღმდეგ, მომდევნო 1400 წ. თემურლენგმა თითქმის მთელი გაზაფხული და ზაფხული გალია ქართლისა და სამცხის წინააღმდეგ ბრძოლაში; 1403 წელს თემურლენგმა 4 თვე დაჰყო საქართველოში და კიდევ ერთხელ მოარბია აღმოსავლეთ საქართველოს სამხრეთი და დასავლეთი მხარეები, რის შემდეგ გავიდა დასავლეთ საქართველოში და მისთვის დამახასიათებელი ხოცვა-ჟლეტით და ნგრევა-აოხრებით მიაღწია აფხაზეთის საზღვამდე.

მიუხედავად ყოველივე ამისა, თემურლენგმა ვერა და ვერ გასტეხა მამულისა და სჯულისათვის მებრძოლი ხალხის ნებისყოფა და ბოლოს და ბოლოს იძულებული შეიქნა შერიგებოდა თავისი პოლიტიკის მარცხს. ამაზე კარგად მეტყველებს 1403 წელს გიორგი მეფესთან დადებული საზავო ხელშეკრულება, რომელიც ოფიციალურად აღიარებდა საქართველოს, როგორც ქრისტიანული სამეფოს არსებობას. ეს იყო ქართველი ხალხის უდიდესი გამარჯვება თემურლენგის ურდოებზე, მოპოვებული უზარმაზარი მატერიალური ზარალისა და ადამიანთა აურაცხელი მსხვერპლის ფასად.

საერთოდ, თემურლენგის ლაშქრობები ყველგან ხასიათდებოდა უჩვეულო სისატიკით და მისი მეომრები თავიანთ გზაზე არ ტოვებდნენ სიცოცხლის ნიშანწყალს. XV ს-ის ბიზანტიელი ისტორიკოსის დუკას მოწმობით, სადაც კი თემურლენგის ჯარი გაივლიდა, იქ მხოლოდ უკაცრიელი უდაბნო რჩებოდა, რომელშიც აღარ გაისმოდა არც ძაღლის ყეფა, არც მამლის ყივილი და არც ტირილი ჩვილ ყრმათა.

ამ მხრივ საქართველო გამონაკლისი არ იყო, არმედ, პირიქით მტერი აქ მოქმედებდა განსაკუთრებული გულმოდგინებით რელიგიური ფანატიზმის გამო. დაპყრობილ ტერიტორიაზე თემურლენგის ურდოები მეთოდურად ანგრევდნენ ციხე-კოშკებს, არღვევდნენ საყდრებსა და ეკლესია-მონასტრებს, წვავდნენ სოფლებსა და დაბა-ქალაქებს, პირწმინდად ჟლეტდნენ მოსახლეობას, ჭრიდნენ ნაყოფიერ ხეებს, ოთხფეხს ამოვებდნენ და ანადგურებდნენ ყანა-ჯეჯილებს, მკიდნენ მოწეულ ყანებს და მოსავალი მიჰქონდათ თან.

ყოველივე ზემოთქმულს, სპარსული წყაროების გვერდით, კარგად მოწმობენ ქართული წყაროებიც. მაგალითად, XV საუკუნის მოღვაწის ავგაროზ ბანდაისძის უფროსი ვაჟის გრიგოლის მიერ ლარგვისის მონასტრის პარაკლიტონზე გაკეთებული მინაწერის მიხედვით თემურლენგის ჯარებს მათთვის დამახასიათებელი ნგრევა-აოხრება განუხორციელებიათ საქართველოს მთელ ტერიტორიაზე: “მოვლეს ყოველი ქვეყანა და წარტყენეს და დააქცივნეს საყდარნი, მონასტერნი და ეკლესიანი და აღიხვნეს ყოველნი ციხენი და გამოსახეს, ტყვე ჰყვეს და მოაოხრეს ყოველი ქვეყანა დასავლეთამდის”^[2]. “ძეგლი ერისთავთაში” კი დასახელებულია ქუთაისს, ლეკეთსა და დარიალს შორის მოქცეული ტერიტორია, სადაც “მოწეეს და მოაოხრეს ყოველი საქართველო და დაყარეს მძორი მკუდრისაჲ, ვითარცა მქელი თივისაჲ”^[3].

ქვეყნის განუკითხავ საერთო ნგრევა-აოხრებას თან სდევდა მოსახლეობის მასობრივი ხოცვა-ჟლეტა და განადგურება. საქართველოს მოსახლეობის ერთი ნაწილი უშუალოდ ბრძოლის ველზე იხოცებოდა რიცხოვნად გაცილებით ჭარბ ძალებთან უთანასწორო ბრძოლის დროს; მოსახლეობის მეორე ნაწილს ადგილზევე ანადგურებდნენ თავიანთ საცხოვრებელთან ერთად, ან სახიზარ-გამოქვაბულებში ეჭრებოდნენ და ჟლეტდნენ განუკითხავად.

დამპყრობლები მოსახლეობის მხოლოდ იმ მცირე ნაწილს ტოვებდნენ ცოცხლად, ვინც სულმდაბლობას იჩენდა და გამობდა ქრისტეს სარწმუნოებას, მაგრამ მშიერ-მწყურვალნი და შიშველ-ტიტველნი, სნეულნი და ღონემიხდილები ისინიც გზაში იხოცებოდნენ შუა აზიის მიუღწევლად.

დახოცილთა და დატყვევებულთა მთელ ქონებას დამპყრობლები თვითონ ეპატრონებოდნენ და ალაფისა და ნადავლის სახით მიჰქონდათ თან. გარდა ამისა, დიდი რაოდენობით მიერეკებოდნენ აქედან ცხენების რემებს, საქონლის ჯოგებსა და ცხვრის ფარებს.

გაუკაცრიელებულსა და გაჩანაგებულ ქვეყანაში შემთხვევით ცოცხლად გადარჩენილ მოსახლეობას მუსრს ავლებდა სხვადასხვა სახის ინფექციარ დაავადებთა ეპიდემიები. ეს კარგად ჩანს გრიგოლ ბანდაისძის იგივე მინაწერიდან, სადაც ნათქვამია, რომ საქართველოში თემურლენგის 1400 წლის შემოსევის “შემდგომად მცირედისა ჟამისა, დავრჩი ობოლი ხუთთა ძმათაგან”, ხოლო “ამის შემდგომად იხილა ღმერთმან სიმრავლე ცოდვათა ჩემთა და მომიხვნა ექვსი შვილნი სამნი ვაჟნი და სამნი ქალნი დედით მათითურთ”^[4]. მაშასადამე, მარტო ამ

სიტყვების ავტორს თემურლენგის შემოსევის შემდეგ 5 ძმა, ცოლი და 6 შვილი დაღუპვია რაღაც მორაული სენით.

ამიტომაც იყო, რომ მოსახლეობის მკვეთრი შემცირება მწვავედ იგრძნობოდა ჯერ კიდევ გიორგი VII-ის სიცოცხლეშივე, განსაკუთრებით მისი მეფობის ბოლო წლებში. ამ მხრივ კიდევ უფრო სავალალო მდგომარეობა შეიქმნა კონსტანტინეს დროს, როცა მოსახლეობის სიმეჩხრესთან და ქვეყნის საერთო სისუსტესთან ერთად აშკარად ჩანს მეფის ხელისუფლების ძლიერი დაკნინებაც.

მოსახლეობის სიმცირის გამო კონსტანტინე I ვერ ახერხებდა დიდი ჯარის გამოყვანას საჭიროების დროს. ეს ნათლად ჩანს ჩილაღანის ომის მაგალითიდან, სადაც კონსტანტინეს მხოლოდ 2000 კაცი ახლდა თან და ტყვედ ჩაუვარდა ხელში შავბატკნიან თურქმენებს.

საქართველოს მოსახლეობის დიდი ნაკლებობა მწვავედ იგრძნობოდა ალექსანდრე I-ის დროსაც, რომლის ტახტზე ასვლის ჟამს “იყო ყოველი ესე საქართველო უსჯულოთა თემურისაგან უნუგეშინისცემოდ განსრული, და სრულიად აოხრებული დედა-ქალაქი მცხეთა და დიდი წმიდა კათოლიკე ეკლესია, და აგრეთვე ყოველნივე ეკლესიანი, საყდარნი და ციხენი ყოველნივე სრულიად საფუძველითურთ დაექცია და მოეოხრებინა, და ყოველნი სულნი ქრისტიანენი დედაწულითურთ ტყუე ექმნა”^[5].

თემურლენგის შემოსევათა შემდეგ ქართულ ენაში გაჩნდა და დამკვიდრდა ისეთი სიტყვები, როგორცაა: “ნაქალაქარი”, “ნაბადური”, “ნასოფლარი”, “ნაფუძარი”, “ნავენახარი”, “ნასახლარი”^[6] და ა. შ. თემურლენგის შემოსევათა შედეგად საქართველოში ყველაზე დიდი ზარალი განიცადა ძირითადად მწარმოებელმა კლასმა - გლეხობამ.

მაგრამ ყველაზე მძიმე საქართველოსათვის თემურლენგის შემოსევათა პოლიტიკური შედეგები იყო. უპირველეს ყოვლისა საქართველოსათვის მეტად საზიანო იყო თემურლენგის შემოსევათა შედეგად მისი მეზობლებისა და მოკავშირეების დასუსტება და ზოგიერთის სრული გადაშენება. ამ მხრივ განსაკუთრებით დიდი ზარალი განიცადეს სომხურმა თემებმა, აგრეთვე შაქისა და შარვანის ფოედალურმა სამთავროებმა, ხოლო ჯალაირიანები საერთოდ განდევნილ იქნენ ამიერკავკასიიდან. მაგრამ საქართველოსათვის კიდევ უფრო საზიანო იყო ჩრდილოეთ კავკასიის მთიანეთში მცხოვრები ხალხის ჩამოცილება, საიდანაც საქართველოს მეფეებს ხშირად გამოჰყავდათ ქედფიცხელი ტომები საერთო მტრის წინააღმდეგ ბრძოლების დროს. აქ ქრისტიანული სარწმუნოების ნაცვლად მაჰმადიანობამ მოიკიდა ფეხი და ამით, ფაქტიურად უკვე XV საუკუნის დასაწყისშივე, შეიქმნა საქართველოს გარშემო მუსლიმანური გარემოცვის რკალი, რამაც დასრულებული სახე მიიღო ოსმალთა მიერ კონსტანტინოპოლის აღების შემდეგ.

[1] ქ. ცხ., II, გვ. 338.

[2] მეგლი ერისთავთა, გვ. 359.

[3] ი ქ ვ ე.

[4] ი ქ ვ ე.

[5] ქ. ცხ., II, გვ. 473.

[6] დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან, თბ., 1962, გვ. 358.

თავი მეთორმეტე

საქართველო XV საუკუნის პირველ ნახევარში. ლონისძიებები ქვეყნის აღდგენისათვის. ალექსანდრე I დიდი

1412 წლიდან სამეფო ტახტზე ავიდა კონსტანტინე I-ის ვაჟი ალექსანდრე^[1]. ეს მეფე სავსებით გეგმაზომიერად და დიდი ენერგიით შედგომია ერთიანად დაცემული ქვეყნის აღდგენას. ალექსანდრეს ფართო აღმშენებლობითი მოღვაწეობის დიდი ეროვნული მნიშვნელობა კარგად ესმოდათ მის თანამედროვეებსა და მომდევნო თაობას. სწორედ ეს იყო საფუძველი, რომ მას “მეფეთა შორის წარჩინებული” და “დიდი” უწოდეს.

თვითონ ალექსანდრე საქართველოს საშინაო მდგომარეობას მისი მეფობის დასაწყისი პერიოდისთვის ასე ახასიათებს: “საქართველო უსჯულოსა თემურისაგან დარბეულ და უნუგეშისცემო და გასრული დაგვიხუდა, ესრეთ რომელ... სრულად საქართველო ტყუე ექმნა და ჩუენსა მეფობისა დაჭირვამდე მუდამი ტყუევნა და რბევა იყო საქარფველოსა და მოოხრდა და იავარ იქმნა და ყოვლადვე ძალი და ნუგეშისცემა არსით იპოვებოდა...”^[2] ალექსანდრეს თავისივე მეფობის პირველსავე პერიოდში მოუხდა თურქმანებთან ბრძოლა და განუდევნია ისინი საქართველოდან: “ვიწყე ბრძოლა უსჯულოთა და განვასხენ ზღვართაგან ჩვენთა და ქრისტიანენი ფრიად მშვიდობასა მყუდროებასა მიეცნეს”^[3]. რაიმე პირდაპირი მითითება, თუ როდის და სად იყო ეს ბრძოლები, არ მოგვეპოვება, მაგრამ მის სინამდვილეს მოწმობენ სპარსელი ისტორიკოსების ცნობები. ამ ცნობათა მიხედვით ქართველთა მეფე ალექსანდრე, შარვანისა და შაქის მფლობელები ირანის მფლობელის შაჰრუჰის მოკავშირეებად ჩანან ყარა-იუსუფის წინააღმდეგ. ყარაბაღში საზამთროდ დაბანაკებულ შაჰრუჰთან მისულან მისი მოკავშირეები: შარვან შაჰი ხალილულაჰ I, შაქის მფლობელისადი აჰმედ ორლათი, ხოლო მეორე დღეს ქართველი მეფის ალექსანდრეს ელჩები. 1421 წელს ომი მომხდარა ყარა-იუსუფის შვილს ისკანდერსა და შაჰრუჰს შორის აზერბაიჯანში, სადაც ისკანდერი და მისი ჯარი შაჰრუჰს დაუმარცხებია^[4]. უეჭველია, ამ ომში მონაწილეობას მიიღებდნენ ხსენებული მმართველები, როგორც შაჰრუჰის მოკავშირეები და როგორც ამ მხარის მფლობელები. მათთან მონაწილეობდა, უთუოდ, ალექსანდრეც, როგორც საქართველოს აღმოსავლეთი საზღვრების დამცველი. შავბატკანიანთა წინააღმდეგ ხსენებული ქვეყნების შეკავშირებას შაჰრუჰის ირგვლივ ამართლებდა შავბატკანიანთაგან მათი უკიდურესი შევიწროება და მათდამი შაჰრუჰის შედარებით რბილი დამოკიდებულება, რითაც ის თემურლენგისაგან მკვეთრად განსხვავდებოდა. საქმე ის იყო, რომ შაჰრუჰის პოლიტიკა თემურლენგივით არ გულისხმობდა აზერბაიჯანის და, საერთოდ, კავკასიის შეყვანას თავის უშუალო სამფლობელოთა შემადგენლობაში. მას მოკავშირეობაც აკმაყოფილებდა^[5]. სპარსელი ისტორიკოსის სიტყვით, მოკავშირეები შაჰრუჰს არწმუნებდნენ, რომ

ყარა-ყოინლუს (შავბატკნიანთა) ძალების და ყარა-იუსუფის შვილების საბოლოო მოსპობა აუცილებელია მშვიდობიანობის უზრუნველსაყოფად აზერბაიჯანში და სხვ^[6].

პირველი საზრუნავი საქართველოს მთავრობისათვის ქვეყნის შინაგანი მთლიანობის აღდგენა იყო, რომელიც მუდმივი ომებისა და აშლილობის პერიოდში ძალზე შერყა.

1414 წელს ალექსანდრე დასავლეთ საქართველოში გადასულა ჯარით და იქ თითნებურად მოქმედი მთავრები აულაგმავს: სამეგრელოს მთავარს მამია დადიანს მოუნდომებია აფხაზეთის სამთავროს დამორჩილება და აფხაზეთში გადასულა, მაგრამ აფხაზეთის მთავარს შერვაშიძეს მისი ჯარი დაუმარცხებია, ის კი მოუკლავს. სამეგრელოში ჩასულა ალექსანდრემ სამეგრელოს მთავრად მოკულული მათის ვაჟი ლიპარიტი დასვა, რომელმაც მამის დანაშაულისათვის მეფეს პატიება სთხოვა. ასევე აფხაზეთის მთავარმაც აფხაზეთში ჩასულ მეფეს მორჩილება გამოუცხადა^[7]. იმავე, თუ მომდევნო 1415 წელს ივანე ათაბაგმა მეფის წინააღმდეგ ჯარი შეაგროვა და გაილაშქრა კიდეც, მაგრამ მეფემ განდგომილი ივანე კოსტასთავს დაამარცხა და ხელშიც ჩაიგდო. ამის შემდეგ ალექსანდრე “შევიდა სამცხეს და დაიპყრნა ყოველნი ციხენი და ექსორია ჰყვნა ურჩი და რომელიმე უმკვიდრო ჰყვნა და დასხნა ერისთავნი”^[8]. ივანე ათაბაგმა პატიება სთხოვა და ერთგულება შეჰფიცა, მეფემაც და თბილისს გამობრუნდა^[9].

უკვე ეპოქის დამახასიათებელია, რომ გაძლიერებული მთავრები დამოუკიდებლობის შესანარჩუნებლად მეფეს ომსაც კი უმართავენ. ასევე საყურადღებოა ალექსანდრეს მოქმედება, რომელმაც განდგომილი მთავარი დააპატიმრა, ხოლო სხვა ურჩი ერისთავები ზოგი საქართველოდან გაძევებით დასაჯა, ზოგს სამუდამოდ ჩამოართვა ერისთავობა (“უმკვიდრო ჰყვნა”). მათ მაგიერ ერთგული (“თვისნი”) ერისთავები დაადგინა. რამდენადაც რადიკალური იყო ცენტრალური ხელისუფლების ეს ღონისძიება, იმდენად ის ფეოდალური განკერძოების დიდ სიღრმეს ადასტურებდა. ასეთ სიტუაციაში მეფის მიერ საერისთავოსაერისთავოების თუ საერისთავოების აღდგენა დროებით და უპერსპექტივო ღონისძიებად გამოიყურებოდა.

ცენტრალური ხელისუფლების გავლენის ასეთმა შერყევამ შესაბამისად დასცა ცენტრალური სამმართველო ორგანოს როლი და, შეიძლება ითქვას, ამ პერიოდში სავაზირო კარგა ხნის გაუქმებულიცაა. ასე ჩაიფუშა გიორგი ბრწყინვალე მიერ ქვეყნის გაერთიანებისათვის წარმატებულად დაწყებული ღონისძიებები. თემურლენგის ხანგრძლივმა შემოსევებმა და სხვა სიძნელეებმა მას ადრევე მოუღეს ბოლო. დრო უკვე აღარ იძლეოდა არავითარ საშუალებას ალექსანდრეს თუნდაც წამოეწყო მსგავსი ცდა. ამის გარეშე კი საქართველომ შინაგანი მთლიანობის აღდგენის ყველა ზომა, და ისიც ძველი საშუალებებით (საერისთავოების აღდგენა), ფუჭი ჩანდა.

ალექსანდრე დიდის საბუთებში კარზე მოქმედ ხელისუფალთა სახელების ჩამოთვლისას, მართალია, გვხვდება “კარის ვაზირთა” ხსენება, მაგრამ ეს არის მხოლოდ ზოგადი ხსენება და მხოლოდ ძველი ინერციით. პრაქტიკულად ასეთი თანამდებობები არავის უჭირავს (ტიტულად შემორჩათ “ათაბაგი” სამცხის მთავრებს). ამ პერიოდში ჩანს ყოფილი სავაზიროს მხოლოდ ზოგიერთი წვრილი მოხელე, რომელთა სამოქმედო ასპარეზი უთრო მეფის საკუთარი, ისიც ამ პერიოდისათვის, შემცირებული მიწაწყლით იფარგლება.

სიმპტომატურია სამცხის ეკლესიის სეპარატიზმი მაწყვერელი ეპისკოპოსის მეთაურობით, რომლის ზურგს უკან, ცხადია სამცხის მთავრები იდგნენ. მაწყვერელი ეპისკოპოსები წირვა-ლოცვებში სრულიად საქართველოს მეფესა და კათალიკოსს აღარ იხსენიებდნენ. მათ მაგიერ ანტიოქიის პატრიარქს მოიხსენიებდნენ და “მისგან გამოგზავნილ კაცს” სცნობდნენ. მაწყვერელებმა მიისაკუთრეს აგრეთვე სამცხეში მცხეთის კუთვნილი განსაგებელი ვარძიის მონასტერი და საფარის ეპარქია. ერთი სიტყვით, როგორც ჩანს, უცდიათ მცხეთის სრული გამოძევება სამცხიდან, მაგრამ მას შემდეგ, რაც ალექსანდრემ სამცხე დაიმორჩილა, მაწყვერელთა ასეთი მოქმედებაც ალაგმულ იქნა. მაწყვერელი გერასიმე ფიცს აძლევს კათალიკოს მიქაელს (1420 - 1426): ”მეფეთა მლოცვანი ვიყვნეთ და თქვენნი მომხსენებელნი ვიყვნეთ, არცა პატრიარქი მოვიხსენოთ ანტიოქიისა და არცა მისგან გამოგზავნილი კაცი შევიწყნაროთ” და სხვ.^[10] საეკლესიო მთლიანობას უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა ქვეყნის პოლიტიკური ერთობისათვის. ამდენა, მაწყვერელთა ასეთი ცდა საქართველოს პოლიტიკური რღვევის მეტად საშიში სიმპტომი იყო.

ქართული და სომხური წყაროების მიხედვით ირკვევა, რომ 1416 წელს თურქმანებს ყარა-იუსუთის მეთაურობით ახალციხე დაუკავებიათ და დიდი ხოცვა-ჟლეტა დაუტრიალებიათ. ქალაქის აღებაში მტერს იქაური მაჰმადიანი მცხოვრებლები დახმარებიან. როგორც სომხური წყარო გადმოგვცემს, თურქმანთა შემოსევის საბაბი ის გამხდარა, რომ ერთ გაქრისტიანებულ სპარსელს მიზგითში ღორის ხორცის ძვლები შეუყრია. ამაზე გაღიზიანებულ მუსლიმანებს ვალაშკერტში მყოფ ყარა-იუსუფისათვის მიუმართავთ, მასაც კარგი მიზეზი უშოვია ქალაქის დასარბევად და ტყვეების წასაყვანად.^[11]

ალექსანდრე მტკიცედ შეუდგა მტრისგან მიტაცებული მიწა-წყლის დაბრუნებას. მართალია, საქართველო გაერთიანებული იყო და ალექსანდრე “ორსავე სამეფოს მტკიცედ” მპყრობელად ითვლებოდა^[12], ჩრდილოეთის კარიც, დარიალიც და ამ კუთხის მთის მოსახლეობაც საქართველოს ეკუთვნოდა^[13], მაგრამ მისი საზღვრები სამხრეთით კიდევ უფრო შემცირებული იყო, ვიდრე ბაგრატ V-ის დროს. საქართველოს აღარ ეკუთვნოდა ხაჩენი, ანისი და ისეთი შუაგული მხარე, როგორც ლორე იყო. ლორეს დაკარგვა დიდი დანაკლისი იყო საქართველოსათვის არა მხოლოდ სამხედრო (სამხრეთის საზღვრის) დაცვის მხრივ, არამედ აქ ქართული მამაპაპეული მიწისმფლობელობაც თურქმანთა მფლობელობით იყო შეცვლილი. მას სამუდამო დაკარგვის დიდი საფრთხე ელოდებოდა. საქართველოს სხვა ტერიტორიებზეც, ადგილ-ადგილ, ქართული მიწისმფლობელობა სრულიად გამოდევნილი იყო ექსტენსიური მეურნეობით თურქმანთა ჩამოჯდომის გამო. ასეთი მიწების დაბრუნება მეტად ძნელდებოდა, მით უფრო, თუ ის პოლიტიკურადაც მტრის ხელში იყო.

ალექსანდრე მეფეს ლორე ომით აუღია 1431 წელს^[14]. ლორეს უკან დაბრუნების ზოგიერთი ამბავი აღწერილია თვით ალექსანდრეს 1434 წლის სიგელში. ლორეს დიდი როლი შეუსრულებია კათალიკოს თეოდორეს, რომელსაც ბრძოლის დაწყების წინ პატრიოტული სტყვით მიუმართავს ქართველი მოლაშქრეებისათვის. ამ საბუთიდან ვიგებთ, რომ როგორც კი “ლორეს ციხე და მის შესავალი” “მიტეცებული აგარიანთაგან” დაუბრუნებიათ, იქაური მიწა-წყალი ცენტრალურ ხელისუფლებას ისევ ძველი ქართველი მეპატრონეებისათვის დაურიგებია. ლორეს მხარეში ძველი მფლობელობის გამოძიება უწარმოებიათ არა მხოლოდ შემორჩენილი წერილობითი დოკუმენტებით (“ანუ ნიშანი (ე. ი სიგელი)

ვისმელა დარჩომოდა”), არამედ “მამათა და პაპათაგან” განაგონით და ზეპირი გადმოცემითაც. ამას გარდა, აქაური მიწა-წყალი იმათთვისაც მიუბოძებიათ, ვისაც აქ მფლობელობა ძველად არ ჰქონია. მაგ., კათალიკოსისათვის სოფელი ამუჭი მიუციათ. მამულები მიუღიათ საზოგადოების ყველა შემღებების წარმომადგენლებს: “ქართველთა დარბაზის ერთა ზემოთასა და ანუ ქვემოთასა”^[15].

ლორესა და მისი სანახების ასეთი ფართო და მასობრივი რენაციონალიზაცია გვიდასტურებს, რომ “აგარიანებს” ეს ადგილები დროებით და მხოლოდ სამხედრო მიზნებით კი არ ეჭირათ, არამედ მათ მტკიცედ ჰქონიათ ფეხი მოკიდებული თავიანთი მეურნეობითურთ. ლორეს მიტაცება 1386 - 1387 წლებში უნდა მომხდარიყო თემურლენგის პირველი შემოსევების დროს. შემდეგში აქ თათარ-თურქმენტა კონტინგენტს, ცხადია, ახალ-ახალი შევსება მოსდიოდა თემურლენგის ყოველი ახალი შემოსევის შედეგად. ამგვარად შეიძლება დაახლოებით ვივარაუდოთ 45 - 50 წელიწადი, რომლის განმავლობაშიც ეკავათ მათ ლორე^[16].

ლორეს აღების შემდეგ, დაახლ. 1434 - 1435 წწ. შემოერთებულ იქნა სივნეთის მხარე^[17] (ახლანდელი ყარაბაღი და მისი მიმდგომი ტერიტორია)^[18]. სივნეთის შემოერთების სამხედრო მნიშვნელობა დიდი იყო, რადგან ირანის მფლობელები უშუალოდ საქართველოს ვეღარ მოადგებოდნენ.

XV პირველი ნახევარი ქვეყნის სამეურნეო-ეკონომიკური აღდგენითი სამუშაოებითა და დანგრეული ციხე-ტაძრების მშენებლობით არის ცნობილი.

შენობები ბლომად და საფუძვლიანად ყოფილა დანგრეული. ალექსანდრე იუწყება: “უსჯულო თემურს... მცხეთა და რაოდენნი საქართველოსა საყდარნი და ეკლესიანი და ციხენი იყუნეს, ყოველივე საფუძველთაგან დაექცივნესო”^[19]. ციხე-ტაძრების აღსადგენად საქართველოს მთავრობას საგანგებო ღონისძიებისათვის მიუმართავს. ხელისუფლებას მთელი სახელმწიფო ფულადი გადასახადი შემოუღია 40 თეთრის ოდენობით. განზრახული მშენებლობანი 1440 წლისათვის უკვე შესრულებული ჰქონიათ და თეთრის გადასახდი ამოუკვეთიათ კიდევ^[20]. გადასახადი დაუწყებიათ 1425 წლიდან (ივ. ჯავახიშვილი) და სამუშაოებიც ამ წელს დაუწყიათ. როგორც მოუღწევლობის გამო ცოტა ვიცით იმის შესახებ, თუ სახელდობრ, რომელ ციხეებს, ტაძრებს და ადგილებს შეეხო ეს სამუშაოები.

ცნობები გვაქვს მცხეთის სვეტიცხოვლის აღდგენის თაობაზე, რომლის სამუშაოები ჯერ კიდევ ალექსანდრეს ბებიას – რუსას ჰქონდა დაწყებული, ხოლო ალექსანდრეს ის 1431 წლისათვის უკვე დაუმთავრებია^[21]. რუსის ტაძრის დასავლეთის კარიბჭის ასომთავრული წარწერა გვამცნობს, რომ ალექსანდრეს რუსის ტაძარიც შეუკეთებია^[22]. ასევე, სათანადოდ აღუდგენიათ და შემდეგ მცხეთისათვის გადაუციათ (1424 წ.) “ჟამთა ვითარებითა აგარიანთ ხულისაგან მოშლილი” გარეჯის უდაბნოები^[23]. ალექსანდრეს საბერძნეთში ათონის ქართულ მონასტერში განუახლებია “სასწეულო და ამის გოდოლნი და სენაკნი”^[24]. ჩანს, საქართველოში შეკრებილი თანხა საზღვარგარეთის შევიწროებულ ქართულ მონასტრებსაც მოახმარეს^[25].

თემურლენგისაგან დანგრეული შენობების აღდგენა კერძო ფეოდალებსაც უწარმოებიათ საკუთარი სახსრებით. მაგ., სვეტიცხოვლის ეკლესიის განახლება, როგორც ზემოთ ვთქვით, ალექსანდრეს ბებიას – რუსას დაუწყია ადრევე: “გამოჰკაზმა საყდარი და იწყო შენებად სიუეტთა საყდრისათა”, მაგრამ რუსა

დამთავრებას ვედარ მოსწრება^[26]. ქუცნა ამირეჯიბს, ალექსანდრეს პაპას, კახეთში “თემურისაგან სრულიად აოხრებული”, “რომელ საძირკველიცა არა დაშთომილ იყო”, ულუმბის ღვთისმშობლის ეკლესია ხელახლა აუშენებია^[27]. აღდგენა-შეკეთება დაუწყიათ ადრეც, გიორგი VII და კონსტანტინე I-ს^[28].

შეუძლებელი იყო ასე მოკლე დროში და უსახსრობის პირობებში მაშინვე მოესწროთ ამოდენა დანგრეული შენობების აღდგენა, თუმცა ალექსანდრე, როგორც ზემოთ ვნახეთ, აცხადებს: რაც იყო ყველა ავაშენეო. სამუშაოები შემდეგშიც დიდხანს გაგრძელებულა. ამავე საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში ალექსანდრეს შვილიშვილს კახეთის მეფეს ალექსანდრე I-ს დაახლ. 1476 - 1479/95 წლებს შორის დიდი აღდგენითი მუშაობა გაუჩაღებია მთელს კახეთის ტერიტორიაზე. მას დიდი ხნის წინათ “წარმართთაგან შეგინებული ეკლესიები” და მათ შორის ალავერდი, რომლის აღდგენა “სხვათა მეფეთა ვერ ხელეყოთო”, აღუდგენია^[29]. უეჭველია, ამ ცნობაში თემურლენგისაგან გაპარტახებული იმ ნაგებობების მშენებლობა იგულისხმება, რომლის აღდგენა ალექსანდრე დიდმა ვერ მოასწრო.

ქვეყნის ეკონომიკური მდგომარეობის თვალსაზრისით ალექსანდრეს მიერ სპეციალური სამშენებლო გადასახადის შემოღება, ერთი მხრივ, გარკვეულად ადასტურებდა ქვეყნის ეკონომიკური მდგომარეობის გამოსწორებას, მეორე მხრივ, უფრო მეტად მისი უძლურების მოწმობაც იყო. თვით ალექსანდრე ამბობს: ხალხს იმიტომ გავაწერე გადასახადი, რომ “მას ჟამსა შემოსავალი ჩვენისა სახლისა არსით რა იყო”^[30]. ბუნებრივია. სახელმწიფო შემოსავლის შემცირება მოსახლეობის შეთხელებისა და მისი გადახდისუნარიანობის დაქვეითების შედეგად უნდა ყოფილიყო, ხოლო გადასახადის ასე მალე შეწყვეტა (15 წლის შემდეგ) ამისივე დამადასტურებელი. ამ აღმშენებლობებს, ცხადია, მხოლოდ სახელმწიფოსა და ეკლესიის მატერიალური და კულტურული დონის ამაღლება შეეძლო, მწარმოებელი საზოგადოების კეთილდღეობას ის პირდაპირ არ ეხმაურებოდა.

ქვეყნის ეკონომიკური მოღონიერების ერთ-ერთი პირობა იყო დაცარიელებული, უკაცრიელი ადგილების მოშენება - დასახლება. მაგრამ მკვეთრად იგრძნობოდა მწარმოებელი საზოგადოების - გლეხობის სიმცირე, რაც არსებითად აძნელებდა ასეთი ღონისძიებების განხორციელებას. მეორე მხრივ, საერთო მატერიალური სივიწროვის გამო იშვიათად თუ ვინმეს გააჩნდა საამისო სახსრები. ამიტომაც დიდი უმრავლესობა ნასახლარებისა და პარტახებისა ხანგრძლივად ან სამუდამოდ მოუშენებელი რჩებოდა. შეძლებულთა შორის ეკლესია გამოირჩეოდა, რომელიც ასეთ ნასოფლარებს ადვილად იგდებდა ხელში და ახდენდა მათ მოშენებას, რათა კიდევ უფრო გაეფართოებინა თავისი მიწა-წყალი. დავასახელოთ რამდენიმე მაგალითი, სადაც თვალსაჩინოდ ჩანს ეს სიმნელები; ერთ-ერთი ფეოდალი თაყა ზედგენიძე 1422 წელს მცხეთას სწირავს ქვემო ქართლში მდებარე ნასოფლარ ქვეშს, რომელიც ჯერ კიდევ ძველი მემამულის აბულახტარისძეების ხელში აყვავებული სოფელი ყოფილა, მაგრამ “მას უკანით, ჟამთა ვითარებისაგან, უსჯულოთა აგარის ნათესავთა ხელით” ისე აოხრებულა, არამც თუ სულიერი ვიმნმე, აღარც ნაგებობა რაიმე არ გადარჩენილა. ესათ მდგომარეობაში ეს ნასოფლარი მეფეს თაყასათვის მიუცია. ამ ფეოდალს, ეტყობა, მისი მოშენება აღარ სურვებია და ის ასევე მოუშენებელივე მცხეთისათვის გადაუცია^[31]. მცხეთას ნასოფლარ ქვეშში გლეხები

გადაუსახლება. იგი უკვე სოფლად იხსენიება მცხეთის 1447 წლის მამულების სიაში^[32].

ბარის მოსახლეობის შეთხელების გამო, მაგ, კახეთში ახალმოშენებად სახელმწიფოს მთიდან ჩამოჰყავს გლეხობა. 1441 წლის საბუთში ალექსანდრე ამბობს: "ახალი სოფელი ავაშენე, ყუარელნი და მადაროელნი დავასახლეო"^[33]. ამგვარად ამ "ახალ სოფელში" ყვარლის მთებიდან და მადაროდან (ესეც მთებშია) ჩამოუყვანიათ მოსახლეობა. კახეთის კოლონიზაცია ამ დროს დასავლეთ საქართველოდანაც უნდა მომხდარიყო. ამას ტოპონიმიკური მასალა გვიმოწმებს^[34]. მოღწეული მასალების მიხედვით, საფიქრებელია ქვემო ქართლის დასავლური კოლონიზაციაც, რაკი საქართველო ამ დროს გაერთიანებულია, დასაშვებია ვიფიქროთ, რომ მოსახლეობის დასავლეთიდან გადმოსვლას არა მხოლოდ სტიქიური, არამედ სახელმწიფოებრივ-ორგანიზაციული ხასიათიც ჰქონდა.

მოსახლეობის უკმარისობის გამო სოფლების დასასახლებლად სახელმწიფოს საჭიროდ უცვნია უცხო ქვეყნებიდანაც მოეყვანა ხალხი. მიეცა მათთვის საჭირო სახსარი მეურნეობის მოსაწყობად. 1441 წელს ალექსანდრე მცხეთის შეწირულობის სიგელში წერს: შემოგწირეთ "ჩემგან ესრეთ აშენებული კუნელი რომე კაცი არ ესახლა და თათართა ქვეყნიდალმან კაცები მოვასხი და ხარი, ფური და პური ჩუენ მივეციტ..."^[35].

საქართველოს შეთხელებული მოსახლეობის გადიდების მიზნით გარკვეულ ღონისძიებად უნდა ჩაითვალოს საქართველოს გამგებლობაში ძველად ნამყოფი მოსახლვრე მხარეების დაბრუნება. მაგ., სივნიეთისა (ახლანდელი ყარაბაღი) და მისი მეზობელი თემების შემოერთებით საქართველოს მაშინ შეემატა 60000 სულზე მეტი ქრისტიანული მოსახლეობა^[36]. ამასთან ერთად საქართველოს განაპირა და შიდა რაიონები სტიქიურად ივსებოდა მაჰმადიანური ქვეყნებიდან ლტოლვილი სომხებით, რომლებიც აქ როგორც სიმშვიდეს, ისე საარსებო მიწა-წყალსაც პოულობდნენ^[37].

მაინც მდგომარეობის ნიშანდობლივი გამომხატველია ის ფაქტი, რომ 1447 წლის საბუთში მცხეთის კუთვნილ 45-მდე სოფელს შორის 5 ობიექტი "ნასოფლარად" არის აღრიცხული^[38]. ამგვარად, მწარმოებელი საზოგადოების სიმცირე დაუძლეველ დაბრკოლებად რჩებოდა.

ქვეყნის სამეურნეო-ეკონომიკური წინსვლის გზაზე დიდ სიძნელედ იქცა მწარმოებელი საზოგადოების საწარმოო უნარიანობის ძალზე დაქვეითება. გაზრდილი ექსპლოატაციის ნიადაგზე გლეხური კომლები მუდმივ შიმშილობისა და ამოწყვეტის საფრთხის წინაშე იდგა, რასაც არაფერი ეშველებოდა. შიმშილობის, ტყვეობიდან გამოსყიდვის მიზეზით გლეხს უკანასკნელი სახსარი ხელიდან ეცლებოდა. მაგ., კათალიკოზ ელიოზ გობირახისძის (1390 - 1419) საბუთში დასახელებულია შიმშილობის მიზეზით ("შიმშილობისაგან") გლეხთა მიერ მამულის გაყიდვის ოთხი შემთხვევა. ამასთან, ნიშანდობლივი ისაა, რომ ერთი და იგივე მამული სულ მოკლე დროში სამჯერ გაყიდულა: ორჯერ ეს მამული გლეხებსვე უყიდიათ, მაგრამ შიმშილობის გამო ვერ შეუწარჩუნებიათ ბოლოს ისევ მსხვილ მემამულეს ჩავარდნია ხელთ (კათალიკოსის ძმას და შემდეგ მცხეთას)^[39]. ამავე პერიოდის ერთი დაზიანებული საბუთი ეხება სასამართლო განაჩენს იმის თაობაზე, რომ შიმშილობის დროს თავის გამოკვების მიზნით ერთი ბატონის გლეხი მეორე ბატონს შეფარებია. ამ გლეხს ახალი ბატონი

ძველ ბატონს აღარ ანებებდა, მაგრამ კანონის ძალით სასამართლოს გლეხი პირველი ბატონისათვის ურგუნებია^[40].

1452 წლის საბუთში მოთხრობილია ტყვეობიდან გამოსახსნელი ფულისათვის გლეხის მიერ ვენახის გაყიდვის შესახებ და სხვ.^[41]

ეკონომიკურ ღონისძიებებში ცენტრალური ხელისუფლება გამოდიოდა საშუალო და წვრილ მიწისმფლობელთა დამცველად. ამასთან, საჭირო გახდა ეზრუნათ ეკლესიის მემამულეობის გაზრდისათვის. უკვე დიდად გაძლიერებული ფეოდალური პარტიკულარიზმის პირობებში, როცა ცენტრალურ ხელისუფლებას მოკავშირეები თანდათან ეშრიტებოდა, მატერიალურად ძლიერ ეკლესიას შეეძლო მისთვის ერთგული იდეოლოგიური და პოლიტიკური თანამებრძოლეობა გაეწია.

მართალია, ეკლესია ეკონომიკური კრიზისების ჟამს მაღალი მატერიალური შესაძლებლობებით გამოირჩეოდა, მაგრამ ეს მაინც შედარებით იყო, რამდენადაც ქვეყნის ფიზიკური ნგრევა და საერთო ეკონომიკური დაცემულობა მასზე გავლენას ახდენდა. უდიდესი მატერიალური ზარალი მოუვიდა მცხეთას და სხვა წვრილ საეკლესიო ცენტრებს. ეკონომიკური სივიწროვის გამო მამულების გამოწირვას ახდენდნენ მეფეები, კერძო მფლობელებს საეკლესიო მიწაშყალი მიქონდათ ძალადობითაც და ა. შ. XV ს. პირველ ნახევარში საეკლესიო მიწისმფლობელობა საკმაოდ შემცირებული იყო წინა პერიოდებთან შედარებით.

ალექსანდრე იწყებს აღდგენას საკმაოდ ფართო გეგმით. მან, როგორც უკვე ვიცით, დიდძალი სახსრები შეაღია მტრისაგან დაქცეულ მცხეთის ტაძრის მშენებლობას. მეფეს მამულებიც შეუწირავს მცხეთისათვის: “ეგულვა კუალად აღმენებად... მცხეთისა საყდრისა და მამულნი შეეწირნეს”... ამბობს გიორგი მეფე ალექსანდრეს შესახებ 1447 წლის საბუთში^[42]. ცალკეული კომლებისა და მამულების გარდა მცხეთამ მიიღო ალექსანდრე მეფისაგან მსხვილი ობექტებიც. როგორც ზემოთ გვქონდა ნათქვამი, ალექსანდრემ აღადგინა ლაშქრობათა შედეგად ხანგრძლივად გაუქმებული გარეჯი და ის 1424 წელს მცხეთას შესწირა მისივე 17 სოფლით, ერთი ციხით და ერთი მონასტრით^[43]. მცხეთას შესწირა: ვირშის მონასტერი მისი მამულებით (1431 წ.)^[44], არმაზის ციხე მისი ბაჟის შემოსავლით (1433 წ.)^[45], სოფ. ამუჭი (1434 წ.)^[46], კახეთის სოფლები: ვანთა, ვარცა, დუმასუბანი და სხვ. მცხეთის მემამულეობის გადიდებას ალექსანდრე ახდენდა არა მხოლოდ სამეფო მამულების ფონდიდან, მეფე უკან აბრუნებინებდა გამოწირულ მამულებსაც, რომლებიც ძველად ძალით ან მეფეთა სიგელებით მისაკუთრებული ჰქონდათ, ანდა, ზოგჯერ ნატყუარი სიგელებით თვითვე ჰქონდათ გაკეთებული.

დაკარგული მამულების აღდგენა-შემომტკიცებისათვის ან ახლის შესაძენად თვით ეკლესიის მესაჭენიც აქტიურად იღწვოდნენ.

ამ ღონისძიებებით ეკლესიამ შეძლო მიწიმფლობელობის მხოლოდ ნაწილობრივ აღდგენა. როგორც 1447 წლის მცხეთის საკათალიკოსო მამულების ერთიანი სიიდან ირკვევა, მის განკარგულებაში ქართლისა და კახეთის ტერიტორიაზე ირიცხებოდა: 40 სოფელი, 6 მონასტერი თავ-თავიანთი სოფლებითურთ, 11 აზნაურის სახლი, 5 ნასოფლარი, 25 კომლი გლეხი სხვადასხვა სოფელში^[47].

აღდგენითი ღონისძიებები, რომლებსაც ჩვენ აქ გავეცანით, თვალსაჩინოდ მოწმობენ, თუ რაოდენ ღრმა და მომაკვდინებელი იყო ხანგრძლივი რბევა-აოხრებითა და საშინაო სიძნელეებით გამწვავებული ქვეყნის ეკონომიკური დაქვეითება. აღდგენა საჭიროებდა დიდ მატერიალურ სახსრებს და მტკიცე ეკონომიკური საფუძვლების შექმნას, რასაც საქართველო, თუმცა მაშინ მოკლებული იყო, დროთა ვითარებაში მიაღწევდა, რომ სულ მალე ახალ საშინაო და საგარეო გართულებებს, როგორც დავინახავთ, დაწყებული საქმე არ შეეჩერებინა. სერიოზულ სიძნელეებს კი ჯერ კიდევ ალექსანდრეს მეფობის უკანასკნელ წლებშიც უჩენია თავი.

1440 წელს საქართველოს შავბატკნიან თურქმენტა მეთაური მოადგა, რომელმაც ალექსანდრეს დესპანით პირით შემოუთვალა ნებაყოფლობით დამორჩილებოდა და ხარკი გადაეხადა. ალექსანდრემ გაბედული უარი შეუთვალა, რის გამოც მოწინააღმდეგე ხოცვა-ჟლეტით შემოიჭრა. როგორც ამ ამბის დაწვრილებით აღმწერი თომა მეწოფელი ამბობს, ეს დღე აღდგომა ყოფილა. მაშინ მტერს არავინ ელოდა და წინააღმდეგობაც ვერ გაუწიეს. მტერმა ბევრი დახოცა და ბევრი ტყვე იშოვა. დეჰან შაჰმა ქ. სვამშვილდე აიღო და თავისი გამარჯვების აღსანიშნავად, გადმოგვცემს სომეხი ისტორიკოსი, აქ 1664 მოჭრილი თავისაგან მინარა დაადგმევინა; ტყვეები 9400-ს აღწევდაო. თურქმენტა ჯარმა ისე ერთიანად გამარცვა მოსახლეობა, რომ მოსახლეობის ტყვეების გამოსასყიდი თანხა აღარ დარჩაო. ამის შემდეგ მტერი თბილისისაკენ წამოსულა, ქალაქი აუღია და საშინელი სიმხეცით გასწორებია მოქალაქეებს. ქრისტიანებს დიდი ხარაჯა დაადეს, რათა აეძულებინათ გამაჰმადიანებულიყვნენ^[48]. სხვა წყაროებით არ ჩანს რამდენი იყო ეს ხარკი და გადაიხადეს თუ არა ის.

ჯეჰან შაჰის შემოსევით გამოწვეულ დიდ ზარალს თან დაემატა სამეფო კარზე ჩამოვარდნილი უთანხმოება. 1442 წელს ალექსანდრე მეფე აბრაჰამის სახელით ბერად შემდგარა მცხეთაში^[49], სამეფო ტახტზე კი თავისი უფროსი ძე ვახტანგი დაუსვამს. ეს განდგომა, როგორც სამართლიანად ფიქრობენ, საოჯახო კონფლიქტის მიზეზი უნდა ყოფილიყო, რომელიც მეფის ხელისუფლების დასუსტებისა და დიდ ფეოდალთა ურთიერთქიშპის შედეგი იყო უეჭველად^[50].

^[48] ალექსანდრე დაიბადა 1382/90 წ. მას ზრდიდა “ბებია რუსა”, რომელიც საზოგადოებრივი საქმეებით დაინტერესებული პროვინცია ყოფილა. რუსას და ქუცნა ამირეჯიბის ასული ნათია ალექსანდრეს დედა იყო (ქუცნა ამირეჯიბის ბებია ლომინამის ქალი იყო). ნათია მონაზვნად შემდგარა ნინოს სახელით. ალექსანდრეს ჰყავდა ხუთი ვაჟი: ვახტანგი, დიმიტრი, დავითი (შემდგომში კათალიკოსი), გიორგი და ზაალი. ძმები ბაგრატი და გიორგი. ალექსანდრეს პირველი ცოლის დულანდუხტისაგან შეეძინა ვახტანგი და დიმიტრი, დანარჩენი თამარისაგან (ისტ. საბ. III, 8; 11, 15; ქრონიკები, II, გვ. 208, 211-212, 231, 239; ი ვ . ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, IV, 1948, გვ. 20-29.

^[49] ალექსანდრე მეფის 1440 წლის სიგელი. ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 126; ქრონიკები, II, გვ. 247-248.

^[50] ი ქ ვ ე (ალექსანდრე მეფის 1440 წლის სიგელი).

^[4] ცნობა ეკუთვნის აბდურეზაკ სამარყანდის, იხ. И. П е т р у ш е в с к и й, Государство Азербайджана в XV в., Сборник статей по истории Азербайджана, вып. I, 1949,.. с. 163.

^[5] ი ქ ვ ე, გვ. 163.

^[6] ცნობა ეკუთვნის მირხოლის. ი. პეტრუშევსკი, დასახ. ნაშრ., იქვე. ყარა-იუსუფისა (გარდ. 1420 წ.) და მისი შვილის ისკანდერის (გარდ. 1435 წ.) შემდეგ ტახტზე ასულმა ჯეჰან შაჰმა ხარკი იკისრა.

^[7] ვახუშტი, ქ. ცხ., IV, გვ. 278-279; ქრონიკები, II, გვ. 221 (კვინკლოსი მიუთითებს იგვეთარილს, 1414 წ.)

^[8] ვახუშტი, ქ. ცხ., IV, გვ. 278-279; ქრონიკები, II, გვ. 221 (კვინკლოსი იძლევა განსხვავებულ თარიღს, 1414 წ.)

^[9] იქვე.

^[10] ქრონიკები, II, გვ. 221; ქ. შარაშიძე, სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები, 1961, გვ. 24.

^[11] იქვე, გვ. 221; თ. მეწოფელი, ისტორია, თარგმანი ლ. მელიქსეთ-ბეგისა, 1937; ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, IV, 1948, გვ. 32-33.

^[12] სიგელები: 1413 წ., 1419 წ., 1424 წ. (ისტ. საბუთები, III, გვ. 8, 11); ქრონიკები, II, გვ. 228.

^[13] მოხვევ-მთიელთა საბუთი, გამოც. ქ. შარაშიძისა, საქართველოს ისტორიის მასალები (XV-XVIII სს.), მსკი, ნაკვ. 30, 1954, გვ. 271.

^[14] ქრონიკები, II, გვ. 136; ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, IV, გვ. 35.

^[15] ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 123-124.

^[16] სომეხი ისტორიკოსის თ. მეწოფელის მოწმობით, ალექსანდრემ დაახლოებით 1434-1435 წლებში ლორე ბეშქენ ორბელს მიუბოძა საგამგეოდ იმ დამსახურებისათვის, რომელიც მან სივნიეთის შემოერთების საქმეს დასდო (თ. მეწოფელი, ისტორია, თარგმანი ლ. მელიქსეთ-ბეგისა, 1937, გვ. 24-25).

^[17] ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 35.

^[18] თ. მეწოფელი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 24-25.

^[19] ალექსანდრე მეფის 1440 წ. სიგელი (სამშენებლო გადასახადის მალის ამოკვეთის თაობაზე), ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 126; ქრონიკები, II, გვ. 248.

^[20] ალექსანდრე შემდეგს იუწყება: “ვიგულისხმოდგინე ყოველთავე საქართველოსა ციხეთა და საყდართა აშენებად. მას ჟამსა შემოსავალი ჩუენისა სახლისა არსით რა იყო და ამაღ საქართველოს კუამლსა ზედან ორმოცი თეთრი მალად განვაჩინე და ასოცდანი და მონასტერნი არიან, ყოველნივე სრულიად ახლად აღვაშენენ და შევაძკუნენ და აწ ჩუენსავე ჟამსა შიგან ამოგვიკუეთია” (იქვე).

^[21] ქრონიკები, II, გვ. 237, 238. ალექსანდრეს თანამშრომელი მცხეთის მშენებლობაში მიქაელ კათალიკოსიც ყოფილა (ისტ. საბუთები, III, გვ. 12). ალექსანდრეს მცხეთაზე მუშაობა დაუწყია გამეფებისთანავე, 1412 წლიდან, ვიდრე 1431 წლამდე, ე. ი. 19 წელიწადი (ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, IV, გვ. 36).

^[22] წარწერა ტაძარზე: “ადიდენ ღმერთმან მეფეთ-მეფობა დიდისა ალექსანდრესი, რომლისა მიერ კვლავ აღეშენა საყდარი”, ე. თაყაიშვილი, არქ. მოგზაურობა, I, გვ. 106.

^[23] ბ. ლომინაძე, ქართული ფეოდალური ურთიერთობის ისტორიიდან, სენიორიები, I, 1966, გვ. 134.

^[24] ტიმოთე გაბაშვილი, მიმოსვლა, გამოც. ე. მეტრეველის, 1956, გვ. 21.

^[25] ამაზე მიუთითებს იერუსალიმის ჯვრის მონასტერში ამ ალექსანდრესათვის დადებული მოსახსენებელი (მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის, 1962, გამოც. ე. მეტრეველისა, გვ. 168).

^[26] 1412 წ. სიგელი, ისტ. საბუთები, III, გვ. 9.

^[27] ქრონიკები, II, გვ. 208 (ამირეჯიბთა სიგელი).

^[28] ვახუშტი, ქ. ცხ., IV, გვ. 275, 277.

^[29] ანა დედოფლისეული ქართლის ცხოვრების ანდერძი (გამოც. ს. ყაუხჩიშვილისა, ქართლის ცხოვრება, ანასეული ნუსხა, 1943, გვ. 236). ალექსანდრეს თანამშრომლებად მშენებლობაში გამოდიან მისი დედა ნესტან-დარეჯანი და მეუღლე ანა. ცვლილებების შეუტანლად მათ ხელახლა ააშენეს ალავერდის ტაძრის გუმბათის ყელი, გუმბათი, სამხროები, მოახატვინეს ეკლესია და სხვ.

^[30] ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 126; ქრონიკები, II, გვ. 248.

^[31] ისტ. საბუთები, III, გვ. 4.

^[32] საქართველოს არქივი, III, 1927, გვ. 108-115.

^[33] ისტ. საბუთები, III, გვ. 23-24. სოფელს დღემდე შერჩა “ყვარელის” (ძვ. ყვარელ-ნი) სახელი. ბარის “მადაროც” ასეთი წარმოშობისაა (მადარო-ელ-ნი).

[34] მაგ., ისტორიკოს ვახუშტი ბაგრატიონის რუკაზე ერწოს სანახებში (მდ. არაგვის მარცხენა ნაპირას) აღნიშნულია სოფელი “ოდიშელისძენი”. ამ სოფლის დასავლური წარმოშობა უეჭველია (ოდიშ-ელი-ძე). მცხეთის მემულების 1569 და 1579 წლების სიებში ეს გვარი აქ მოსახლედ ჩანს. შეიძლება სხვა მაგალითების მოტანაც. გვიანდელი კახეთის წარმოქმნაში ვარაუდობენ დას. საქართველოს მოსახლეობის მონაწილეობასაც (ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, 1964, გვ. 175).

[35] ისტორიული საბუთები, III, გვ. 21-22.

[36] თ ო მ ა მ ე წ ო ფ ე ლ ი, ისტორია, თარგმ. ლ. მელიქსეთ-ბეგისა, გვ. 44-46; იხ. ი ვ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, IV, 1948, გვ. 35.

[37] თ ო მ ა მ ე წ ო ფ ე ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 44-46.

[38] საქართველოს არქივი, III, გვ. 108-115.

[39] ქრონიკები, II, გვ. 206. “გოროვანს ქათათაური მამული ნასყიდი შიმშილობისაგან ჩემის (კათალიკოს ელიოზის – ბ. ლ.) ძმისაგან ახატანს შიმშილობისაგან. პირველად პანტიაშვილისაგან გასყიდული იყო უჯარმელას ძესა ზედა, მერმე უჯარმელას ძემან დათუა შალვას შვილს მიჰყიდა, მერმე ჩემმა ძმამ ამილახორმა იყიდა შალვას შვილისაგან”. ეს ორი ნასყიდი მამული კათალიკოსს მცხეთისათვის შეუწირავს თავისი ძმის საოხად (ი ქ ვ ე).

[40] ქრონიკები, II, გვ. 217, XV ს. პირველი მეოთხედის საბუთი.

[41] ისტ. საბუთები, II, გვ. 10.

[42] საქართველოს არქივი, III, 1927, გვ. 108-115.

[43] ბ. ლ ო მ ი ნ ა ძ ე, ქართული ფეოდალური ურთიერთობის ისტორიიდან, სენიორიები, I, გვ. 40, 58.

[44] ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე, გენეალოგია დიდის ალექსანდრე მეფისა, 1913, გვ. 20-24.

[45] ისტორიული საბუთები, III, გვ. 15-16.

[46] ქრონიკები, II, გვ. 242 (გამოცემაში მითითებულია მცდარი თარიღი - 1435).

[47] 1447 წელს გიორგი მეფე ანახლებს მისი მამის ალექსანდრეს მიერ გაცემულ მცხეთის სიგელს. თვით ალექსანდრეს სიგელი მიღწეული არ არის.

[48] თ ო მ ა მ ე წ ო ფ ე ლ ი, ისტორია, გვ. 119-122.

[49] აქ მას თავის სამკალე მთავარანგელოზის ეკვტერთან ახლოს აუგია საცხოვრებელი სახლები. ექ. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, მეფეთა და კათალიკოზთა სულთა მატთანე ნიკორწმინდის ხელნაწერში, 1939, გვ. 9. ახალი ქართლის ცხოვრება, მეორე ტექსტი, ქრონიკები, II, გვ. 475.

[50] წყაროებით ცნობილია ალექსანდრეს უთანხმოება თავის მამასთან კონსტანტინესთან. 1407 წელს იგი ივანე ათაბაგს შეეხიზნა სამცხეში, სადაც ხუთი წელიწადი დაჰყო. ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, ფეოდალური ურთიერთობიდან XV საუკუნეში (დოკუმენტები კრიტიკული წერილით), მსკი, ნაკვ. I, 1937, გვ. 11, 40.

თავი მეცამეტე

საქართველო XV სმეორე
ნახევარში. ერთიანი საქართველოს
საბოლოო დაშლა სამეფოებად
და სამთავროებად

§ 1. შინაური სიძნელები. პოლიტიკური დაშლის დასაწყისი

ქვეყნის აღდგენა-განახლებისათვის საქართველოს მთავრობის მიერ მიღებული ზომები (რომლებსაც ზემოთ შევხებით), თუმცა ვერ უზრუნველყოფდნენ მდგომარეობის აღდგენას, მაგრამ მაინც მოპოვებული წარმატებები იმის მომასწავებლად ჩანდა, რომ ხანგრძლივი საშინაო და საგარეო ხელსაყრელ პირობებს შეეძლო ქვეყანა განახლებისა და წინსვლის გზაზე გამოეყვანა. სამწუხაროდ, ამ მოსალოდნელი აღმავლობის მაგიერ XV ს. მეორე ნახევარში საქართველო კიდევ უფრო უკან წავიდა. მთავარი დამახასიათებელი მოვლენა ამ პერიოდში უზომოდ გაძლიერებული შინაფეოდალური ბრძოლა და საბოლოოდ ქვეყნის პოლიტიკური დაშლა იყო.

ალექსანდრე დიდის სიცოცხლეშივე გამეფებული მისი ძე ვახტანგ III (1442 - 1446) მალევე გარდაიცვალა^[1]. იგი შეცვალა მისმა ძმამ გიორგი ალექსანდრეს ძემ^[2]. თუმცა გიორგი VIII (1446 - 1466) სრულიად საქართველოს ერთმმართველ მეფედ იხსენიებოდა, მაგრამ მას უშუალოდ მხოლოდ იმერეთი, ქართლი და კახეთი ემორჩილებოდა. დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე საბედიანოს (ამ დროს აერთიანებდა სამეგრელო-აფხაზეთს), გურიისა და ასევე სამცხე-მესხეთის სამთავროები თავიანთ დამოუკიდებლობას მკვეთრად ამჟღავნებდნენ. მათ ჰყავდათ საკუთარი ჯარი და აწარმოებდნენ მეტ-ნაკლებად დამოუკიდებელ საგარეო პოლიტიკას. ამგვარად, ერთიანი საქართველოს პოლიტიკური დაშლა ამჟღავნებდა დაწყებული იყო. ყველაზე ადრე და ყველაზე მეტად სრული განკერძოების გზას სამცხის სამთავრო დაადგა.

1447 წელს სამცხის მთავარს აღბუღა ათაბაგს ომი გაუმართა მისმა ძმამ ყვარყვარემ^[3] და ათაბაგობა წაართვა. სამცხიდან ლტოლვილი აღბუღა გიორგი მეფეს შეეხიზნა. გიორგიმ ყვარყვარეს წინააღმდეგ ილაშქრა და აღბუღა ისევ მთავრად დაადგინა^[4].

აღბუღას გადაცვალების შემდეგ, 1451 წელს, მთავარი გახდა ყვარყვარე. იგი გეგმაზომიერად შეუდგა საქართველოსაგან სამცხის ჩამოშორებას. მან მოახერხა მიემხრო არა მხოლოდ საერო მაღალი ფეოდალები, არამედ სამცხის სამღვდელთა მღალა წამომადგენლებიც, ეპისკოპოსები და არქიმანდრიტები. მათი მეშვეობით შეეცადა სამცხე ეკლესიურად ჩამოეშორებინა საქართველოსაგან. მან თუმცა მოკლე დროით, მაგრამ მაინც მიაღწია ამას: სამცხის ეპისკოპოსებს თვითონ ნიშნავდა და მცხეთაში კათალიკოს-პატრიარქთან საკურთხეველად აღარ უშვებდა^[5], კათალიკოსს წაართვა სამცხეში კუთვნილი ვარძიის მონასტერი და სამწყსოს ტერიტორია^[6]. სამთავროს ეკლესიებმა შეწყვიტეს წირვა-ლოცვებში სრულიად საქართველოს მეფისა და კათალიკოს-პატრიარქის მოხსენიება^[7] (ეს კი მტკიცე დადასტურება იყო იმისა, რომ სამცხის სამთავრო თავის თავზე ამიერიდან აღარ ცნობდა საქართველოს აღარც საერო და აღარც საეკლესიო უმაღლეს ხელისუფლებას). როგორც წყაროებიდან კარგად ჩანს, სეპარატისტული სულისკვეთების გაღვივებას სამცხეში ხელი შეუწყო აქ შესაწევარის მომგროვებლად ჩასულმა ბერძენმა მიტროპოლიტმა, რომელმაც მთავრის გულის მოსაგებად ცბიერად წააქეზა ქართველი სამღვდელთა უმცხეთოდ მიეღოთ კურთხევა-ხელდასხმა და მცხეთას აღარ დამორჩილებოდნენ^[8].

საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქი, იმჟამად დავითი (1445/47 - 1459), მარჯვედ შებრძოლებია სამცხის მთავრის ამ მოღალატურ საქციელს: თვითონ მისულა სამცხეში და განდგომილი სამღვდელთა, მათ შორის მაწყვერელიც

(აწყურის ეპისკოპოსი) საფარის ეკლესიაში შეუჭვენებია. „...ოდეს მაწყურელი და სამცხის ეპისკოპოსნი თქუენგან (დავით კათალიკოს-პატრიარქისაგან დ ბ. ლ.) უჯუარობით და შეუნდობელი იყვნეს საფარის თავსა ზედა...“, აღნიშნულია იმდროინდელ დოკუმენტებში^[9]. საეკლესიო კანონების თანახმად, შეჩვენებულ მღვდელთმთავრებს საეკლესიო მსახურების უფლება აღარ ჰქონდათ და ამასთან მკაცრი საეკლესიო სასჯელიც, უზიარებლობა ედებოდათ. დანაშაულის “ახსნა-შენდობა” კი მხოლოდ ისევ საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქს შეეძლო. ცხადია, სამცხის მღვდელთმთავრები და მათი ხელქვეითნი გამოუვალ მდგომარეობაში ჩაცვივდნენ, რაკი მათ მღვდელმსახურების აკრძალვის გამო მატერიალური სახსარი მოესპოთ.

მიღებულმა ზომებმა ქვეყნის მთლიანობის აღსადგენად რომ იყო გამიზნული, თავისი შედეგი გამოიღო. შეჩვენებულ-განკვეთილმა სამცხის მაღალმა საღვდელოებამ იწყო მცხეთაში მოსვლა მეფისა და კათალიკოს-პატრიარქის წინაშე ერთგულების გამოსაცხადებლად. მეტი სანდოობისათვის კათალიკოს-პატრიარქი დავითი მათ წერილობით აფორმებინებდა ერთგულების ფიცს. მაგ., ანჩელი მღვდელთმთავარი ფიცის წიგნში აცხადებდა: “აწ დღეისითგან წალმა ჩემად დღედ სიკუდილამდე ვიყო თქუენი და ყოველთა წირვათა და ლოცვათა შინა თქუენ მოგიხსენებდეთ” და სხვ.^[10] ჩვენამდე მოაღწია არაერთმა ასეთმა ფიცის წიგნმა^[11], სადაც ამასთან იმის პირობასაც დებდნენ, რომ სამთავროში აღარ შემოუშვებდნენ ბერძენ მღვდლებს და არც მათ მცნება-ქადაგებებს დაიჯერებდნენ^[12].

^[1] ვახტანგი და მისი მეუღლე ფანასკერტელის ასული სითიხათუნი დასაფლავებული არიან ბანას საკათედრო ტაძარში (ამჟამად თურქეთის სახელმწიფოს საზღვრებშია).

^[2] გიორგის, პირველი მეუღლის თამარის შემდეგ, ნესტან-დარეჯანისაგან შეიძინა ალექსანდრე და ორი ასული. როგორც ბიზანტიური წყარო მოწმობს, გიორგის ერთ-ერთი ქალიშვილი დანიშნული ყოფილა ბიზანტიის უკანასკნელ იმპერატორზე კონსტანტინე XI-ზე (1449-1453). 1449 წ. ოქტომბერში ქალის დასანიშნად აქ ჩამოსულა იმპერატორის პირველი მდივანი გიორგი სფრანძესი (გიორგი სფრანძესი, მცირე ქრონიკა, გეორგიკა, VIII, გვ. 49, 53, 63-73 და სხვ.). კონსტანტინე მოკლულ იქნა 1453 წელს კონსტანტინოპოლის თურქთაგან აღების დროს, ამიტომ ეს ქორწინება არ შედგა.

^[3] ვახუშტი შეცდომით მიიჩნევს ყვარყვარეს აღბუღას ბიძად. ვ ა ხ უ შ ტ ი, ქ. ცხ., IV, გვ. 283-284.

^[4] ვ ა ხ უ შ ტ ი, ქ. ცხ., IV, გვ. 476; ქრონიკები, II, გვ. 254; ი ვ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, IV, 1948, გვ. 51-52.

^[5] ქრონიკები, II, გვ. 268.

^[6] ი ქ ვ ე, გვ. 269.

^[7] ი ქ ვ ე, გვ. 267.

^[8] ი ქ ვ ე, გვ. 269. საქართველოში და სხვა ქრისტიანულ ქვეყნებში აღმოსავლეთის ეკლესიის მღვდელთმთავრების მოსვლა, თვით პატრიარქებისაც კი, იშვიათი შემთხვევა არ იყო. ეს გამოიწვია იერუსალიმისა და ანტიოქიის საპატრიარქოების მძიმე ეკონომიურმა მდგომარეობამ, რაც მაჰმადიანთა დაპყრობის შედეგი იყო. ფულის შესაგროვებლად მოსული მღვდელთმთავრები მეტი ფულის გამოსაძალად კარგად იყენებდნენ ადგილობრივ შინაურ პოლიტიკურ გართულებებს, თავი მოჰქონდათ წესრიგის დაცვისათვის მოვლინებულად და ა.შ. ი ვ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, IV, 1948, გვ. 55-61.

^[9] ქრონიკები, II, გვ. 267, 268.

^[10] ი ქ ვ ე, გვ. 267.

^[11] ანჩის ეპისკოპოსისა და არქიმანდრიტის ქერობინ გაბელისძისა (ანჩა ამჟამად თურქეთის სახელმწიფოს საზღვრებშია), კუმურდოს მთავარეპისკოპოსის იოანესა, საფარისა და ვარძიის მონასტრების უფროსი მღვდელ-მონაზონთა ფიცის წიგნები, ქრონიკები, II, გვ. 267-269.

^[12] საფარისა და ვარძიის სამღვდლობეა ფიცის წიგნში წერდა: “ოდეს მცბიერი ბერძენი მოვიდა, ცრუ წინასწარმეტყველი და მცირითა, რაიმე სიტყვითა მიგვიზიდნა, აწ... არც მიტროპოლიტი შემოუშვათ, არც მისი წიგნი ვნახოთ, არცა მისი მცნება გავიგონოთ და არარაითანა მისი არა ვირწმუნოთ”. ქრონიკები, II, გვ. 269.

§ 2. საგარეო სიძნელები, ბიზანტიის დაცემა

საქართველოს სამეფოს შიგნით გაბატონებული მტრობა და გამთიშველობა მეტად დამღუპველი იყო იმ საგარეო ვითარების დროს, როცა მას სამხრეთ-დასავლეთით და სამხრეთ-აღმოსავლეთით ერთიმეორეზე ძლიერი მეზობლები გაუჩნდა. 1451 - 1452 წლებში ირანის ტერიტორია ქირმანიდან საქართველოს საზღვრამდე შავბატკანიან (ყარა-ყოინლუ) თურქმანთა ტომის მეთაურმა ჯეჰან შაჰმა დაიკავა, ხოლო სხვა დიდი ნაწილი თეთრბატკანიან (აყ-ყოინლუ) თურქმანთა ტომის მეთაურმა უზუნ-ჰასანმა. უფრო მეტი საშიში მოვლენები სამხრეთ-დასავლეთით ვითარდებოდა. ოსმალეთი ენერგიულად და დაჟინებით აფართოებდა ბიზანტიის ხარჯზე თავის სამფლობელოებს^[13] და ბოლოს სულთანმა მეჰმედ II-მ 1453 წ. 29 მაისს შეუპოვარი ბრძოლის შედეგად დედაქალაქი კონსტანტინოპოლიც აიღო და ბიზანტიის იმპერიაც მოსპო. ეს იყო დიდი კატასტროფა კულტურული მსოფლიოსათვის, განსაკუთრებით კი დიდი უბედურება საქართველოსათვის. ბიზანტიის ნაცვლად საქართველოს უშუალოდ გაუმეზობლდა ძლიერი, აგრესიული და კულტურულად ჩამორჩენილი ოსმალეთი. საქართველოს ირგვლივ საბოლოოდ შეიკრა მაჰმადიანურ სახელმწიფოთა გარემოცვის რკალი (ოსმალებმა 1461 წელს ტრაპეზუნტის საკეისროც ხელში ჩაიგდეს). საქართველო სრულიად მოწყვეტილი და ალყაშემორტყმული აღმოჩნდა, ოსმალებმა ჩაუკეტეს საქართველოს დასავლეთისაკენ მიმავალი მოკლე და უძველესი გზები. საქართველოს აღარ ჰქონდა საშუალება გასცნობოდა და ზიარებოდა იმ პერიოდში ევროპაში დაწყებული რენესანსის კულტურას; მოისპო სავაჭრო-ეკონომიკური კავშირები დას. ევროპის ქალაქებთან. ამან დააქვეითა ისედაც დაქვეითებული საქალაქო ცხოვრება, საგარეო და საშინაო ვაჭრობა. ოსმალეთის გაბატონებამ შავ ზღვასა და მცირე აზიაში აიძულა დასავლეთ ევროპის წრეები ეძებნათ ინდოეთისაკენ მიმავალი სხვა ახალი გზები, რომლებიც გვერდს აუვლიდა კავკასიასა და მცირე აზიას (ახალი გზები: აფრიკის შემოვლით და ჩრდილოეთის გზა: თეთრი ზღვა - არხანგელსკი - მოსკოვი - ასტრახანი - ირანი). საქართველოს გამოთიშვამ ამ გზებიდან ძლიერ დასცა მისი ქალაქების საერთაშორისო როლი.

^[13] ოსმალების წინაპრები, თურქული ოგუზ-კაიათა მომთაბარე ტომი, შუა აზიიდან მცირე აზიაში XIII ს. მოვიდნენ. ისინი დასახლდნენ ნიკეის იმპერიის მეზობლად. XIII ს. 30-იანი

შედიოდნენ ცალკე სამთავრო საემიროს სახით იკონიის სასულთნოში. ტომის ბელადებმა ემირებმა ერთგურულმა და მისმა ვაჟმა ოსმან I-მა (1289-1326) დიდად გაზარდეს საემიროს საზღვრები. 1299 წელს, როცა იკონიის სულთანი აჯანყებული მოსახლეობის შიშით იკონიიდან გაიქცა, მთელი სახელმწიფოს მეთაური ოსმანი გახდა და სახელმწიფომაც მისი სახელი მიიღო.

§ 3. ანტიოსმალური კოალიციის შექმნის ცდა და მასში საქართველოს მონაწილეობა

კონსტანტინოპოლის დაცემისთანავე დაიწყო მისი განთავისუფლებისათვის მზადება. ინიციატორად რომის პაპები გამოდიოდნენ. მაგრამ ჯვაროსნული ომის მოწყობა მხოლოდ ევროპის (რომის პაპის, ბურგუნდიის, უნგრეთის, ნეაპოლის, ვენეციისა და პოლონეთის) ძალებით შეუძლებელი იყო. ამიტომ რომის პაპის პიო II-ის გეგმით ჯვაროსანთა ომში აღმოსავლეთის ხალხებსაც უნდა მიეღოთ მონაწილეობა, რომლებიც თურქ-ოსმალებს აღმოსავლეთით ფრონტს გაუხსნიდნენ და ამით მტრის ძალებს დაქსაქსავდნენ; ეს ევროპელებს შესაძლებლობას მისცემდა დასავლეთიდან წარმატებით მოეწყოთ შეტევა. ამ მიზნით 1459 წელს საქართველოში მოვიდა პიო II-ის ელჩი ლუდოვიკო ბოლონიელი. ელჩმა საქართველოს მთავრობას გააცნო დასახული გეგმა. მტრის წინააღმდეგ საერთო მიზანმა ქართველი მეფე-მთავრები შეაკავშირა^[1] და მათ უფრო ფართო გეგმაც წამოაყენეს: თურქები არა მარტო კონსტანტინოპოლიდან, არამედ, საერთოდ, მცირე აზიიდანაც უნდა განედევნათ, რათა მათგან საშიშროება სამუდამოდ აღმოფხვრილიყო, ამასთანავე იერუსალიმიც უნდა დაეხსნათ “უსჯულოების” ხელიდან^[2]. ქართველმა პოლიტიკოსებმა განიზრახეს თურქთა წინააღმდეგ ომში ჩაებათ ტრაპიზონის სამეფო, მცირე სომხეთი და თვით მაკმადიანი ქვეყნებიც, რომლებიც, მიუხედავად ოსმალებთან რჯულის ერთიანობისა, მათთან მტრულ დამოკიდებულებაში იყვნენ^[3]. ერთ-ერთი მაკმადიანი მოკავშირე იყო ძღვევამოსილი ირანის შაჰი უზუნ ჰასანი (ჰასან ბეგი), რომელიც სიამოვნებით დათანხმდა მონაწილეობას იმ იმედით, რომ ოსმალებს ჩამოაცლიდა ტერიტორიებს. ტრაპიზონის მეფემ დავითმა იკისრა 30000 ჯარისკაცის და 30 კატარღის გამოყვანა, მცირე სომხეთის მეფემ - 20 ათასი მეომრისა. ქართველ მონაწილეთაგან საკუთრივ გიორგი მეფეს გამოჰყავდა 40000, სამეგრელო-აფხაზეთის მთავარ ბედიანს დაახლ. 10000, ყვარყვარე სამცხის მთავარს 20000 ცხენოსანი, გურიის მთავარს მამიას და ანაკოფიის ერისთავს - თავ-თავიანთი ჯარი^[4]. ამრიგად, ქრისტიან მოკავშირეთა მთელი ლაშქარი 120 ათას მიაღწევდა. ქართველებმა საომარი მოქმედების დაწვრილებითი გეგმაც შეიმუშავეს და მის დასაზუსტებლად და შესათანხმებლად 1459 წელს მოკავშირეების ელჩებთან ერთად ლუდოვიკო ბოლონიელის ხელმძღვანელობით, თავიანთი ელჩებიც გაგზავნეს ევროპაში. გიორგის ელჩი იყო ნიკოლოზ თბილელი ეპისკოპოსი, ყვარყვარესი - ქასადანი, ტრაპიზონის კეისარ დავითისა - მიხეილი, მცირე სომხეთისა - მორალი, უზუნ-ჰასანის - მაკმედი^[5]. ქართველ ელჩებს თან მიჰქონდათ გიორგი მეფისა და

ყვარყვარე სამცხის მთავრის წერილები რომის პაპთან და ბურგუნდიის მთავართან. ელჩობა უსაფრთხოებისათვის ჩრდილოეთის გზით გაემგზავრა: სამეგრელო - დუნაის მდინარე - უნგრეთი-გერმანია, სადაც ისინი წარუდგენ ფრედერიკო იმპერატორს, შემდეგ ჩავიდნენ იტალიაში. აქ, ქ. ვენეციაში, რესპუბლიკის სენატმა საზეიმო ცერემონიით მიიღო ელჩობა. აქედან ქ. რომში ჩასულებს დიდი პატივით დახვდნენ. 1460 წელს ხუთივე ელჩი რომის პაპს პიო II-ს წარუდგა. ქართველებმა მოახსენეს თავიანთი მზადყოფნისა და გეგმის შესახებ, რომ ოსმალებთან საომრად ქრისტიანები გამოიყვანდნენ 120 ათას მეომარს და მოკავშირეებითურთ შეუტევდნენ აღმოსავლეთიდან, როცა რომის პაპი და ევროპელი მთავრები დაიწყებდნენ ოსმალებთან ომს და სხვ.^[6] პაპმა ელჩობას მოუსმინა და საპასუხოდ სამწუხარო ამბავი აცნობა, რომ მან, მიუხედავად დიდი მონდომებისა, დასავლეთელი მმართველები ჯვაროსნულ ლაშქრობაზე ვერ დაიყოლია. იმედგაცრუებული ელჩობა პაპისავე რჩევით 1461 წელს საფრანგეთის მეფეს კარლოს VII-ს ეახლა, მაგრამ ისიც ვერ დაითანხმეს ოსმალებთან ბრძოლაზე. კარლოსი მათი იქ ყოფნის დროს გარდაიცვალა; ქართველები დაესწრნენ ახალი მეფის ლუდოვიკო XI-ის კორონაციას. ჩანს, ელჩებმა ვერც ამ ახალი მეფისაგან და ვერც სხვა მთავრებისაგან მოიპოვეს მხარდაჭერა^[7]. ცხადი იყო მიზეზიც: დასავლეთელებს მაშინ ოსმალეთის სიძლიერე დიდად არ აშფოთებდათ. ასე ჩაიშალა ოსმალების წინააღმდეგ გაერთიანებული ბრძოლის საქმე, რომლის პირველი ინიციატორები თავდაპირველად დასავლეთევროპელები, შემდეგ კი ქართველები იყვნენ^[8].

^[1] 1459 წ. ნოემბრის 5-ს გიორგი მეფე ბურგუნდიის მთავარს აცნობებდა: “ყველა ამ მხარის ქრისტიანე მთავრებმა ერთმანეთს შორის ჩამოვადეთ მშვიდობა და ზავი და შევფიცენით, რათა ყველა ჩვენის ძალით და ცდით ვეომოთ ოსმალებს, მეტადრე იმათ, რომლებიც არიან კონსტანტინოპოლში, რადგან ქრისტიანებს ძლიერ მტრობენ. ამ კავშირის გამო ყველა ჩვენგანმა ჯარი მოამზადა” და სხვ. მ. თ ა მ ა რ ა შ ვ ი ლ ი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, გვ. 59; ი ვ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, IV, 1948, გვ. 67. მეფე-მთავრების შერიგებაში პირადად ბოლონიელ ლუდოვიკოსაც დიდ როლი შეუსრულებია. მ. თ ა მ ა რ ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 60.

^[2] იერუსალიმი ამ პერიოდში ეგვიპტის მამლუქებს ეჭირათ.

^[3] ოსმალების წინააღმდეგ განზრახული კოალიციისა და მომდევნო ამბების შესახებ ცნობები დაცულია გიორგი მეფისა და ყვარყვარე ათაბაგის 1459 წლის ნოემბრის წერილებში ბურგუნდიის მთავრისადმი, აგრეთვე 1460 წელს საქართველოდან ევროპაში გაგზავნილ ელჩთა განცხადებებში. იხ. მ. თ ა მ ა რ ა შ ვ ი ლ ი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, გვ. 56-64; 594-596, 597, 598; ი ვ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, IV, 1948, გვ. 66-77.

^[4] მ. თ ა მ ა რ ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., 57, 59, 596; ი ვ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 72.

^[5] მ. თ ა მ ა რ ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., 61; ი ვ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 68-71.

^[6] მ. თ ა მ ა რ ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., 61-62.

^[7] ი ქ ვ ე, გვ. 63.

^[8] ი ვ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 76.

§ 4. ერთიანი სამეფოს დაშლა

ანტიოსმალური ლაშქრობის გეგმის ჩაშლისთანავე მეფე-მთავრებს შორის 1459 წელს დადებული ზავიც დაირღვა. ახლა მთავრებმა წინანდელზე უფრო დაუნდობელი ბრძოლა გააჩაღეს სრული დამოუკიდებლობისათვის.

ისევ სამცხის მთავარმა ყვარყვარემ წამოიწყო ომი გიორგი VII-ის წინააღმდეგ, დამხმარედ ირანის მბრძანებელი უზუნ ჰასანიც მოიწვია, რომელმაც 1462 წელს გაამარჯვებინა კიდეც. მალე სამოქალაქოს (ქუთაისის ოლქი) ერისთავი ბაგრატი აუჯანყდა მეფეს; სასტიკი ბრძოლა მოხდა 1463 წელს ქ. ჩიხორთან (ჩხარის აღმოსავლეთით) სადაც გიორგი დამარცხდა, მაგრამ ამჯერად ბაგრატმა ვერ შეძლო ქუთაისის მტკიცედ დაჭერა^[1].

1465 წელს სამცხის მთავარმა ყვარყვარემ ღალატით მოახერხა მეფის დაპატიმრება^[2]; ყვარყვარეს დასმორჩილებლად გიორგი სამცხეში გამგზავრებულა, გზაში თავფარავანზე დაბანაკებულა^[3]. აქ მას ყვარყვარე მთავარი უეცრად თავს დასხმია და დაპატიმრებული სამცხეში წაუყვანია^[4]. კონსტანტინე ბატონიშვილმა გაქცევით უშველა თავს და ჯერ გორის ციხეში და შემდეგ ქუთაისის ციხეში გამაგრდა^[5].

ამასობაში ბაგრატი ქართლში გადავიდა და 1466 წელს თავი საქართველოს მეფედ გამოაცხადა^[6].

ყვარყვარემ მეფის დაპატიმრებით რომ ვერაფერი სარგებლობა ნახა, გაანთავისუფლა იგი, ეგებ ბაგრატსა და მეფე გიორგის ერთმანეთთან ბრძოლით მოვითხო ხელიო. გიორგი კი იძულებული გახდა კახეთში გადასულიყო და მხოლოდ კახეთის მეფობას დასჯერებოდა^[7]. აქედან დაიწყო კახეთის ცალკე სამეფოსა და მისი დინასტიის ისტორია.

თუმცა ბაგრატ VI (1466 - 1478) სრულიად საქართველოს მეფედ ითვლებოდა, მაგრამ 1470 - 1475 წლებისათვის, როგორც სამეცნიერო ლიტერატურაშია დადგენილი, დას. საქართველოს ტერიტორიაზე ცალკე პოლიტიკურ ერთეულს შეადგენდა სა ბ ე დ ი ა ნ ო, რომელსაც სამეგრელოს მთავარი “ბედიანი”, იგივე “დადიან-გურიელი” მართავდა. ამ სამთავროს საკუთარი მართვა-გამგეობა, საკუთარი ჯარი და საზღვრები ჰქონდა. აქ შედიოდა გურია, სამეგრელო, აფხაზეთი ქალაქებით: ცხუმი (სოხუმი), ფოთი, ქაჯთა ციხე (ახლანდელი ციხისძირი) და ბათუმი. ჩრდილოეთით ესაზღვრებოდა კავკასიის ქედი, სამხრეთით მდ. ჭოროხი და თურქების მიერ დაპყრობილი ქართული თემები. საზღვარი იმერეთსა და სამთავროს შორის მდ. ცხენისწყალი იყო. საქართველოს მეფეს საბედიანოზე ჯერ კიდევ შენარჩუნებული ჰქონდა უზენაესი უფლება.

ს ა მ ც ხ ი ს ს ა მ თ ა ვ რ ო ამ პერიოდში უკვე სრულ დამოუკიდებლობას ახორციელებდა. ამიერიდან ჯაყელების ამ სამფლობელოს მსამცხე-საათაბაგონ, ხოლო ჯაყელების ათაბაგები ეწოდებოდათ, ზოგჯერ “მეფეებიც” კი. მათ ძლიერი და გავლენიანი მფლობელის სახელი ჰქონდათ მოხვეჭილი. საათაბაგო გადაჭიმული იყო ბორჯომის ხეობიდან ჭოროხის ხეობამდე.

საქართველოს მთლიანობას ამ პერიოდში საგრძნობლად გამოუთხარა ძირი ბაგრატის საეკლესიო პოლიტიკამ, რომელიც მან განახორციელა დასავლეთ საქართველოს ქართლის სამეფოსაგან მოწყვეტის მიზნით. ბაგრატმა ისარგებლა იმერეთში შესაწევრის შესაგროვებლად იერუსალიმ-ანტიოქიის პატრიარქის მიხაელის (1470/1474 - 84 წწ.) ჩამოსვლით და მას “აფხაზეთის” (დას. საქართველოს) კათალიკოსად ცაიშელ-ბედიელი ეპისკოპოსი იოვაკიმე აკურთხებინა. არსებული წესით დას. საქართველოს კათალიკოსი მცხეთის კათალიკოს-პატრიარქს ემორჩილებოდა და მისგან უნდა კურთხეულიყო. აღმოსავლეთ საქართველოსაგან დასავლეთის ეს ეკლესიური გამოყოფა ბაგრატმა სათანადო წერილობითაც გააფორმებინა: ჩამოსულ პატრიარქს შეადგენინა “მცნება სასჯულო”, სადაც ცრუ თეორიებით დაასაბუთებინა დასავლეთ საქართველოს ეკლესიის მცხეთისაგან დამოუკიდებლობის ვითომდა სამართლიანობა^[8].

^[1] ვახუშტი, ქ. ცხ., IV, გვ. 485; ქრონიკები, II, გვ. 281; ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 86, 195.

^[2] ვახუშტი, ქ. ცხ., IV, გვ. გვ.287; ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 90, 195; ნ. ბერძენიშვილი, ფეოდალური ურთიერთობის ისტორიიდან XV საუკუნეში (დოკუმენტები კრიტიკული წერილით), მსკი, ნაკვ. I, 1937, გვ. 16, 43.

^[3] ვახუშტი, ქ. ცხ., IV, გვ. 286-287; ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 87-90. გიორგი მეფის წინააღმდეგ მოწყობილი ღალატის ზოგიერთი დეტალებისა და ქრონოლოგიის გადმოცემისას ვახუშტის მოსვლია შეცდომა: მან ამ დროისად მიიჩნია იოთამ ზევდგინიძის ცნობილი გამირობის ამბავი, რომელიც ნამდვილად მოხდა არა 1465 წელს, არამედ XIV ს. მეორე ნახში საქართველოს მეფის გიორგის წინააღმდეგ მოწყობილი შეთქმულების დროს. მეფე გიორგის გადასარჩენად ერთგული ყმა ზევდგინიძე მეფის საწოლში თვითონ ჩაწვა და მის მაგიერ მოიკლა (თუ მწვავედ დაიკოდა) მოღალატეთაგან. აღნიშნული ქრონოლოგიური შეცდომა და მასთან დაკავშირებული საკითხები დამაჯერებლად გარკვევა ნ. ბერძენიშვილმა (ფეოდალური ურთიერთობის ისტორიიდან XV საუკუნეში (დოკუმენტები კრიტიკული წერილით), მსკი, ნაკვ. I, 1937, გვ. 4-7, 39-40, 63),

რომელიც გაზიარებულია სამეცნიერო ლიტერატურაში. იხ. ბ. ლომინაძე, შიომღვიმე, 1953, გვ. 99; მ. ქიქოძე, ქართლის სათავადოების ისტორიიდან XV-XVIII სს. (საამილახორო), მსკი, ნაკვ. 35, 1963, გვ. 99.

^[4] ვახუშტი, ქ. ცხ., IV, გვ. 287.

^[5] 1466 წ. კონსტანტინე მეფის საბუთი. საქართველოს სიძველენი, II, გვ. 20.

^[6] ვახუშტი, ქ. ცხ., IV, გვ. 806, 897.

^[7] იქვე, გვ. 567, 897.

^[8] ს. კაკაბაძე, მცნება სასჯულო, 1913, გვ. 1-16; ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 116-119; ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, V, 1971, გვ. 100-106.

§ 5. უზუნ ჰასანის შემოსევები

მას შემდეგ, რაც რომის პაპის მეთაურობით ანტიოსმალური კოალიციის შედგენის ცდა მარცხით დამთავრდა, თურქეთის სამხედრო წარმატებები წინააზიაში და დასავლეთში კიდევ უფრო გაიზარდა. აღმოსავლეთში ძალთა

განწყობილებაც ისე შეიცვალა, რომ დასავლეთ ეროპელთა ახალი ცდა თურქეთის წინააღმდეგ კოალიციის მოწყობისა, შედეგს ვერ იძლეოდა და, როგორც ჩანს, მდგომარეობას ართულებდა კიდევ.

სულ მალე, როცა თურქებმა იტალიის საზღვრებს საფრთხე შეუქმნეს (მათ 1470 წ. ვენეციის მისადგომებთან აიღეს ნეგროპონტი), ვენეციის სენატმა თურქების დასამარცხებლად შეიმუშავა დიდი საომარი გეგმა, რომელიც გულისხმობდა ბრძოლაში სხვა ქვეყნების ჩაბმასაც. ამ გეგმის მიხედვით, თურქეთის სრული დამარცხების მიღწევისათვის, მარწუხში უნდა მოექციათ მისი ცენტრალური ნაწილი - ანატოლია კონსტანტინოპოლითურთ. თავდასხმა აღმოსავლეთიდან უნდა განეხორციელებინა ირანს, ჩრდილოეთიდან თათარ-მონღოლთა ოქროს ურდოს, ხოლო ზღვიდან ვენეციის ფლოტს. ვენეციამ ამ მიზნით ირანის შაჰთან უზუნჰასანთან ორი ელჩობა გაგზავნა: იოსაფატ ბარბარო (1473 - 1479) და ამბროჯო კონტარინი (1474 - 1477)^[1], მაგრამ უზუნჰასანის ჩაბმა კოალიციაში ვერ მოახერხეს. უზუნჰასანს, თურქებთან უახლოესი მარცხიანი ომების გამო, აღარ სურდა ახალი ომის დაწყება^[2]. სამაგიეროდ მან მთელი თავისი აგრესია საქართველოს მიწა-წყლისაკენ მიმართა და ბევრჯერ დალაშქრა^[3].

1473 წელს უზუნჰასანი, თურქებთან ომში დამარცხებით გამწარებული, საქართველოს შემოესია და დიდი ნადავლით დაბრუნდა თავზირს^[4].

საქართველოს ტერიტორია ლორე და მისი მიდამოები ჯერ კიდევ 1474 წლისთავის უზუნჰასანს ჰქონდა დაპყრობილი და ციხეში ჯარი ჩაყენებული. ლორეს ეკვროდა ბარათაშვილების სამფლობელოები, ამიტომ აქ მოსულ მტერს თავამოდებით ებრძოდნენ ისინი.

უზუნჰასანი საქართველოს კვლავ შემოესია 1477 წელს. მტერი საიდუმლოდ ემზადებოდა თავდასახმელად, ხმას კი ავრცელებდა ოსმალეთზე ვლაშქრობო. ამჯერად ჰასანს თან ხლებია უზარმაზარი - 35 - 40000-იანი ლაშქარი დედაწულიანად. მის ჯარს შვიდი დღე სულ სხვა გზით უვლია, შემდეგ კი ერთბაშად საქართველოსკენ შემობრუნებულა და ასე შემოჭრილა. უზუნჰასანს წინ 5000 მეომარი წაუმძღვარებია, რომლებსაც ევალეობდათ ხეებისა და ყოველგვარი ნაგებობების დაწვა, რათა ავარდნილი ალისა და კვამლის კვალზე უკან მიდევნებულ ჯარს გზა გაეკვლია. ამ ყოფით ორი დღის შემდეგ მტრის ლაშქარი თბილისს მოადგა. მოსახლეობა გახიზნულიყო და თბილისი დაცლილი დაუხვდათ. ასე უბრძოლველად აიღეს თბილისი და გორიც. ბაგრატმა და ყვარყვარემ უზუნჰასანს ზავი სთხოვეს, მაგრამ ამჯერად დაზავება არ მოხდა, რადგან უზუნჰასანმა საქართველოს დატოვებისათვის (თბილისს გარდა) 16 ათასი დუკატის გადახდა მოითხოვა, რაც მათ ვერ შეძლეს.

ქართველებს ფულის ბადლად ოთხი ბალიში // ბალაში, ე. ი. ოთხი ძვირფასი ლალის თვალი შეუძლევიათ. უზუნჰასანს იტალიელი ელჩის იოს. ბარბაროსათვის, როგორც ძვირფასი თვლების საუკეთესო მცოდნისათვის, დაუვალებია შეეფასებინა ქართველების მიერ გამოგზავნილი თვლები, შეესაბამებოდა თუ არა მათი ღირებულება მოთხოვნილი ხარკის ფულად რაოდენობას. ქართველებს იოს. ბარბაროსათვის საიდუმლოდ უთხოვიათ, რომ მას თვლების შეფასება ქართველების სასარგებლოდ მოეხდინა. თვლები არ ყოფმილა 16 ათასი დუკატის ღირებულების, მაგრამ იოს. ბარბაროს, ქართველებისადმი დახმარების დიდი სურვილის გამო, თითოეული 4 ათას დუკატად შეუფასებია.

როცა ეს ფასი უზუნისათვის მოუხსენებია, უზუნი უკმაყოფილო დარჩენილა და მისვის ირონიითა და უნდობლად უთქვამს: “ეტყობა, შენს ქვეყანაში ბალიშები ძვირად ფასობსო”^[5].

ამის შემდეგ მტერი სამცხეშიც შეჭრილა და იქაურობა მოუოხრებია, გაუძარცვავს აწყურის საკათედრო ეკლესია და აწყურის განთქმული ხატი თან წაუღია^[6].

ბაგრატი და ათაბაგი ყვარყვარე უკვე უზუნს პირობაზე დაეთანხმნენ. უზუნ ჰასანმა 16000 დუკატი მიიღო და თან ყოველწლიური ხარკიც დაადო საქართველოს, რასაც, იტალიელი ელჩის ანჯიოლელოს გარდა, ქართული წყაროც ადასტურებს. ამ ხარკს (“მალს”) საქართველო ბაგრატის გარდაცვალების შემდეგაც უხდიდა უზუნ ჰასანს^[7]. უზუნი ამის შემდეგ უკვე საქართველოდან წავიდა, მაგრამ თავის განკარგულებაში დატოვა ლორე, მისი მიდამოები და თბილისი. აქედან უამრავი ტყვე წაუყვანია^[8].

1478 წელს, როცა უზუნ ჰასანი გარდაიცვალა და არეულობა შეიქმნა მის მემკვიდრეებს შორის, მათათრთა დააგდეს ტფილისი და სომხითინ. ამის შემდეგ სომხითის ტერიტორიაზე თათრის ელი-თურქმანები თუმცა შესუსტდა, მაგრამ მათი მთლიანი გამოდევნა ძლიერ სამნელო გახდა. ბარათაშვილები, რომლებიც აქ ქართულ ფეოდალურ მიწისმფლობელობას იცავდნენ, სერიოზულ შედეგს ვერ აღწევდნენ^[9].

უზუნ ჰასანთან ბრძოლებში საქართველოს დამარცხება კარგად ამჟღავნებდა მის სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკურ უძლურებას. საქართველო ახლა უკვე ისეთი ქვეყანა იყო, რომელსაც აღარ შეეძლო შედარებით სუსტი ძალის მქონე მტრის მოგერიება. ქვეყანას ძირს უთხრიდა სისტემად ქცეული შინაომები. გაძლიერებულმა მთავრებმა (სამცხის, სამეგრელოს) მიაღწიეს ცენტრიდან სრულ და საბოლოო ტერიტორიულ გამოყოფას, ერთიანი სამეფო დანაწილდა რამდენიმე სამეფოდ. გამრავლებულ მეფე-მთავრებს შორის ბრძოლა გრძელდებოდა.

^[5] Е. Г. С к р ж и н с к а я, Барбаро и Контарини о России, 1971, с. 75-76. სტრატეგიის თვალსაზრისით ეს გეგმა ძლიერ ჰგავდა ქართველების 1459 წ. გეგმას.

^[6] Е. Г. С к р ж и н с к а я, დასახ. ნაშრ., გვ. 80-82. ოსმალებთან ერთ-ერთ ბრძოლაში 1473 წ. უზუნის მოკავშირედ ქართველებსაც მიუღიათ მონაწილეობა. რ. კიკნაძე, საქართველო-ირანის ურთიერთობის ისტორიიდან XV საუკუნის მეორე ნახევარში. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, VII, გვ. 117-118. ვენეცია თურქეთის წინააღმდეგ მარტოდმარტო, აღმოსავლეთელთა და დასავლეთ ევროპელთა ყოველგვარი დახმარების გარეშე განაგრძობდა მძიმე ხანგრძლივ (1463 წლიდან) ბრძოლას, რომელიც 1479 წ. 25 იანვარს დასრულდა მათთვის მძიმე ზავით (Е. Г. С к р ж и н с к а я, დასახ. ნაშრ. გვ. 81, 83). ეროპელებმა თავის დროზე ვერ შეაფასეს ისტორიული სიტუაცია, მათთვის ხელსაყრელი მომენტი ხელიდან გაუშვეს, სამცხის მთავრის ყვარყვარეს შორსმჭვრეტელი გაფრთხილება მაშინ ყურად არ იღეს, ახლა კი შედეგი თვალწინ დაუდგათ. ყვარყვარე მათ 1459 წელს უცხადებდა: “გევედრებით... ხელიდან არ გაუშვით კარგი შემთხვევა... უწყოდეთ კარგად, რომ თუ ახლა ჩვენთან ერთად არაფერს იმოქმედებთ, შემდგომში კიდევ რომ გულით მოინდომოთ, ვერაფერს გაარიგებთ, რადგან ურჯულო ოსმალეთი მუდამ დღე ძლიერდება და ვეღარც შევიძლებთ შემდეგში გულმოდგინეთ შეერთებას, როგორც ახლა ვართ” (მ. თ ა მ ა რ შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ. გვ. 59, 596).

^[3] ამ პერიოდში უზუნ ჰასანის სახელწიფოში, რომლის სატახტო ქალაქი თავრიზი იყო, ერთიანდებოდა: ქურთისტანის მთიანეთი, არაბეთის ერაყი, აზერბაიჯანი, ირანის ერაყი, ფარსი, ხუზისტანი, ქირმანი.

^[4] ცნობა დაცული აქვს უზუნ ჰასანთან მივლენილ ვენეციის ელჩს ამბორჯო კონტარინის. იტალიელი მოგზაურები საქართველოში XV საუკუნეში, “მოამბე”, 1894, XI, გვ. 55.

^[5] უზუნ ჰასანის 1477 წლის შემოსევისა და დაზავების ამბები აღწერილი აქვთ იტალიელ ელჩებს იოსა ფატ ბარბაროს (ვრცლად) და ჯოვანი მარია ანჯიოლოელოს (მოკლედ), რომლებიც უზუნ ჰასანს ახლდნენ ომში, E. Ч. С к р ж и н с к а я, Барбаро и Контарини о России, 1971, с. 71; დაწვრ. იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, IV, 1948, გვ. 119-125; რ. კიკნაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 118-122. ბალიში-ბალაშის განმარტება იხ. იქვე.

^[6] ქ. ცხ., II, გვ. 479.

^[7] ზევდგინძეთა საბუთი, დაწერილია 1478 წლის შემდეგ, XV ს. უკანასკნელ მეოთხედში. ნ. ბერძენიშვილი, ფეოდალური ურთიერთობის ისტორიიდან XV საუკუნეში... მსკი, ნაკვ. I, 1937, გვ. 44, 32.

^[8] ანჯიოლოელის ცნობა.

^[9] ბერი ეგნატაშვილი, ქ. ცხ., II, გვ. 342.

§ 6. დაშლის საფუძვლები. სოციალურ-ეკონომიკური სიძნელების გაღრმავება XV ს. 60-70-იან წლებში

შექმნილი საშინაო და საგარეო პოლიტიკურ გართულებათა პირობებში ვერ ხერხდებოდა დაცემული სოციალ-ეკონომიკური მდგომარეობის აღდგენა-განვითარება. მწარმოებელ კლასს წინანდელი რაოდენობრივი სიმცირე და მისი საწარმოო უნარიანობის დაქვეითება უფრო და უფრო დაუძლეველი ხდებოდა. კიდევ უფრო გაუარესდა მწარმოებელი საზოგადოების სოციალურ-უფლებრივი მდგომარეობა, არაჩვეულებრივად დამძიმდა ბატონყმური უღელი. გლეს დაემატა ახალი გადასახადები, გადიდდა ძველის ზომა. ამან კი საბოლოოდ გაანადგურა ქვეყნის წინსვლის აუცილებელი პირობა - საწარმოო ძალები, განივთარებას გზა დაეხშო. საქართველოს ფეოდალური წყობილება ჩიხში მოექცა, გაიმარჯვა პოლიტიკურმა რეაქციამ.

საქართველოს ერთიან ცენტრალურ ხელისუფლებას გამოეცალა ეკონომიკურ-სოციალური საფუძვლები. ქვეყნის გამაერთიანებელი ძალების - ქალაქების, ვაჭრობა-აღებ-მიცემობის დაცემამ გააძლიერა პროვინციულ-თემობრივი განკერძოებულობა; მთავრებმა (სამცხის, სამეგრელოს...) ბოლოს სრულიად გაწყვიტეს ცენტრალურ ხელისუფლებასთან ფეოდალური, სიუზერენულ-ვასალური კავშირი (ტერიტორიული გამოყოფა), თავადებმა კი ეს კავშირი მინიმუმ-ფორმალობამდე დაიყვანეს. ერთიანი სამეფო ცენტრიც რამდენიმე სამეფოდ დაიყო. ასე მოხდა საქართველოს პოლიტიკური დაშლა სამთავროებად, სათავადოებად და სამეფოებად. დაშლა ნელი პროცესი იყო, რომელიც სათავეს მონღოლების ბატონობის პერიოდიდან იღებდა, ხოლო XV ს-ის მეორე ნახევარში დამთავრდა.

საკითხები პოლიტიკური დაშლის საერთო სოციალური საფუძვლების შესახებ: ქართული ფეოდალური სამამულო სისტემა, ცვლილებები

საზოგადოებრივი კლასების სოციალურ სტრუქტურაში, მსხვილი მამულის სოციალური ბუნება და სხვ., მომდევნო ცალკე თავში გვაქვს განხილული. ამჯერად შევეხებით დასახელებულ სოციალურ-ეკონომიკური სიძნელეებიდან მხოლოდ ზოგიერთ კონკრეტულ ფაქტს დაშლის ამ დასასრულის პერიოდისათვის.

ქვეყნის საეთრო ეკონომიკური დაცემულობის პირობებში მფლობელი კლასი შეეცადა “ცბიერი და ოსტატური” (ივ. ჯავახიშვილი) ხერხით დანაკლისის შევსებას: ბეგარა-გამოსაღებები ყმა გლეხთა საბეგრო გარიგების საბუთებში ისევ ისე უცვლელი რჩებოდა, მაგრამ საგადასახადო საწყაო-საზომების ტევადობის გადიდებით ფეოდალები აღწევდნენ შემოსავლის გაზრდას. XV ს. შუა წლებიდან მოყოლებული უკვე საბუთებში ლაპარაკია ერთი და იგივე საწყაობის ძველსა და ახალ ზომებზე. მაგ., ღვინის საწყაოთა შორის დასახელებულია “ცოტა კოკა”, ანუ “პირველი საწყაო”, რომელიც ძველად იხმარებოდა, ხოლო ამათ გვერდით იხსენიება “დიდი კოკა”, გადიდებული ლიტრა, რომელიც ახლად შემოუღიათ. ზედმეტის გამოძალვას ფეოდალები ზოგჯერ დიდი მოსავლიანობის ან გაჭირვების მომიზეზებით ახდენდნენ. გლეხობას ისლა დარჩენოდა, რომ მებატონეებისათვის პირობა დაედებინა საზომების გამოუცვლელობისა და გაუდიდებლობის შესახებ. ასეთ საბუთებში პირდაპირ ჩაწერილია: “რა გინდა მოუვალობა იყოს და ანუ დიდი მოგივიდოდეს არას დაჭირებისა და მიზეზისათვის არა მოგიმატოთ კულუხი, არცა კოკა გამოგიცვალოთ... არცა კოკა და ლიტრა გაგიდიდოთო” და ა. შ.^[1]

გლეხთა საბეგრო ტვირთის დამძიმება XV ს. იმ მხრივაც მომხდარა, რომ შემოიღეს ახალ-ახალი სახის გამოსაღებები. უკვე ძველ გადასახადს ახლისაგან განსხვავებულად მთავარს, ანუ “თავ ბეგარას” უწოდებდნენ^[2]. ახალი სახის სახელმწიფო გადასახადები უმთავრესად მონღოლურ სახელებს ატარებდა. მაგ., “ულუფა”, გაჩენილა შესებამისი მოხელე “მეულუფეც”, “ულაყი” (ტვირთვის ზიდვა), მოხელე “მეულაყე”, “მალი”^[3] და ა. შ. კარგად ჩანს, რომ მონღოლების ბატონობის გადავარდნის შემდეგ ზოგი გადასახადი ქართულ გადასახადად იქცა. ამასთან, განსახილველ პერიოდში, როგორც უკვე ვიცით, დროდარო უცხოელ დამპყრობელთა სასრგებლოდ “სათათრო მალი” (ხარკი) იკრიბებოდა. მაგ., ჯეჰან შაჰის (1440 წ.) და უზუნ ჰასანის (1478 წ.) დროს.

XV ს. 70-იან წლებში გარკვეული სიძნელე შექმნა შავმა ჭირმა (1475 წ.), რომელიც, თვითმხილველის სიტყვით, თბილისში “ძლიერ მუსრავდა ხალხსო”^[4].

ქვეყნის დაქვეითების გაღრმავებას კიდევ ბევრი რამ მოწმობდა: როგორც აქ მყოფი იტალიელები, იოს. ბარბარო და ამბ. კონტარინი, აღნიშნავენ ქ. თბილისი საგრძნობლად დაქვეითებული ყოფილა: “ქალაქი კარგია, მაგრამ მცხოვრებლები ნაკლებად არისო”, “თბილისი წინათ სახელგანთქმული იყო თავისი სიდიდით, ამჟამად კი გადატაკებულიაო”. ქ. გორს ციხედ ასახელებენ; ასევე დაკნინებულად და პატარა ქალაქად წარმოგვიდგენენ ქუთაისს, ხოლო შავი ზღვის ყოფილი ქალაქები - ბათუმი, სებასტოპოლი (ცხუმი) ამ პერიოდში ციხეებად არიან ქცეულნი. ასახელებენ შავი ზღვისპირად პატარა ქალაქ “კალთიხეას”, სადაც ჰყიდიან აბრეშუმს, მომსხო ტილოს და მცირეოდენ თაფლსაც, საზოგადოდ “მკვიდრნი ღარიბნი არიანო”. “ქ. ფაზისი (ფოთი) მცირე ქალაქია, აქაური მცხოვრებლები თავს ირჩენენ ცოტაოდენი მომსხო ტილოს და ცვილის გაყიდვით”^[5]. ქვემო ქართლში

სამშვილდე და დმანისი საბოლოოდ გაქრნენ როგორც ქალაქები და ისინი მსხვილ ფეოდალთა - თავად საგვარეულო რეზიდენცია-ციხეებად იქცნენ^[6].

უნდა აღვნიშნოთ ქალაქების შედარებით განსხვავებული მდგომარეობა კახეთში XV ს. მიწურულს. აქ ქალაქები უფრო ინარჩუნებენ მაღალ მდგომარეობას, ახლებიც ჩნდებიან: გრემი (1466 წ.), ბაზარი (ზაგემი) და სხვა...^[7]. ამისი ერთ-ერთი მიზეზი, უეჭველად, ის იყო, რომ გარეშე მტრისაგან ეს მხარე შედარებით მოსვენებული იყო და კახეთის მეფეებმა უფრო მოახერხეს აქ პოლიტიკური მთლიანობის დაცვა.

ამვე იტალიელი ავტორების დახასიათებით, საერთოდ, საქართველო ამ დროს კულტურულ-ეკონომიკურად ჩამორჩენილი ქვეყანაა. მოსახლეობა თხელია, სამეურნეო დარგების დონე დაცემული. გახშირებულია მეკობრეობა. სხვათა შორის, იმ ფაქტსაც მიუთითებენ, რომ საქართველოში ყოფნისას მათთვის მრავალჯერ წაურთმევიათ ძვირფასეული ნივთები, ხოლო აფხაზეთისაკენ გზად მიმავალი ანტიოქიის კათოლიკე პატრიარქი ლუდოვიკო მოუკლავთ კიდეც^[8]. ეკონომიკურ ნიადაგზე წარმოშობილ ამ სენს ვერც ქართული წყარო (“მცნება სასჯულო”, XV ს. 70-იანი წლები) მაღავს, სადაც დასახელებულია “მეკობრე ხუცესიც” კი.

იტალიელ თვითმხილველთა ჩვენებით, სამეგრელოში “გარდა ღომისა სხვა ჭირნახული არ მოჰყავდათ. მარილი მოაქვთ კაფიდან. ქსოვენ მცირეოდენად ტილოს კანაფისა და ჭინჭრისას, მაგრამ დაბალი ხარისხისას”^[9]. “პური ცოტა მოჰყავთ, ღვინოც მოსდით დაბალი ხარისხისა, მათი საჭმელი არის ღომი. ამ ხალხის ცხოვრება უფრო უბედური იქნებოდა, რომ ტრაპიზონიდან არ მოჰქონდეთ ღვინო და დამარილებული თევზი და კაფიდან მარილი”... ქართლ-იმერეთის შესახებ კი აღნიშნავენ, რომ “ბლომად მოდის პური, ღვინო და სხვადასხვა ნაყოფი. ბევრია საკლავი. ვაზი უმეტესად ხეებზეა აშვებული”. ქართული სუფრის აღწერისას ისინი საგანგებოდ შენიშნავენ: “ღვინო უხვად იყო და განუწყვეტლივ გვაწვდინენო”, ან “ღვინო ბლომად იყო, რადგან ღვინის სიუხვე საუკეთესო მასპინძლობად მიაჩნდათ”; სამაგიეროდ, იტალიელების თვალში, სუფრაზე სხვა სურსათის დიდი ნაკლებობა ყოფილა ყოველთვის^[10].

ს ა ხ ე ლ მ წ ი ფ ო შ ე მ ო ს ა ვ ლ ი ს კ ი დ ე ვ უ ფ რ ო შ ე მ ც ი რ ე ბ ა უ ე ჭ ვ ე ლ ი ფ ა ქ ტ ი ა, რ ა ც, თ ა ვ ი ს მ ხ რ ი ვ, ა დ ა ს ტ უ რ ე ბ ს მ ო ს ა ხ ლ ე ო ბ ი ს გა და ხ დ ი ს უ ნ ა რ ი ა ნ ო ბ ი ს და ქ ვ ე ი თ ე ბ ა ს. ი ვ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ მ ა ყ უ რ ა დ ლ ე ბ ა მ ი ა ქ ც ი ა ი მ და მ ა ხ ა ს ი ა თ ე ბ ე ლ შ ე მ თ ხ ვ ე ვ ა ს, რ ო ც ა 1 4 4 9 წ. საქართველოს მეფეს გიორგი VIII თამამად შეძლება ბიზანტიის იმპერატორის საცოლედ დანიშნული თავისი ქალიშვილისათვის ერთდროულად 56000 დუკატის საჩუქრად და ყოველწლიურად 3000 ოქროს ფულის (5000 დუკატის) დაპირება^[11], მაგრამ მეფე ბაგრატს 1477 - 1478 წწ., როგორც ვნახეთ, ძალიან გაუჭირდა 16000 დუკატის ფულად გადახდა უზუნ ჰასანისათვის.

ამავე ეკონომიკურ ნიადაგზე მეფე და კერძო ფეოდალები კვლავ მიმართავენ ე კ ლ ე ს ი ი ს მ ა მ უ ლ ე ბ ი ს გ ა მ ო წ ი რ ვ ა ს^[12].

ნაწილობრივ ამ მიზეზითვე, როგორც ივ. ჯავახიშვილმა შენიშნა, XV საუკუნის ახალ მოვლენად უნდა მივიჩნიოთ მეფის მიერ მამულის ახლად წყალობის თუ დამტკიცების დროს ახალი სიგელის მიცემისათვის ფეოდალისაგან დიდი რაოდენობის “ქრთამის” (გადასახდელის) ალების შემთხვევების გახშირება.

საერთოდ, მამულის ასეთი დიდი ფასით გაცემა თუ, ერთი მხრივ, მეფის მატერიალურ მოთხოვნილებას გარკვეულად აკმაყოფილებდა, იგი საერთოდ უარყოფითად მოქმედებდა მეფის უზენაესი უფლებების შენარჩუნებაზე ასეთ ნაწყალობევ (ფაქტიურად გაყიდულ) მამულებზე.

ქვეყნის ეკონომიკური დაკნინების მოწმობად უნდა იქნეს მიჩნეული საქართველოს მთავრობის მიერ ქართული საზღვარგარეთული მონასტრების უპატრონოდ და მატერიალური დახმარების გარეშე მიტოვება. ამ პერიოდიდან მხოლოდ კერძო ქველმოქმედების რამდენიმე შემთხვევაა ცნობილი.

დასასრულ, უნდა აღვნიშნოთ, რომ, მართალია, საქართველოში XV ს. მთელ მანძილზე ფული განუწყვეტილად იჭრება, მაგრამ ფულის გავრცელება ძლიერ შეზღუდულია, ის მხოლოდ ქალაქებში და შინაურ ვაჭრობაში ტრიალებს, თანაც, ძალიან მცირე რაოდენობით.

[1] მცხეთის 1454 წ. საბუთი, ისტორიული საბუთები, III, გვ. 33-34; ი. ვ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, IV, 1948, გვ. 190-191.

[2] ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, გვ. 70.

[3] 1405, 1433, 1441, 1453, 1468 და სხვ. წლების საბუთები, ისტორიული საბუთები, III, გვ. 16, 34 და სხვა; ქრონიკები, II, გვ. 238, 250; ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 132, 136 და სხვ.

[4] იტალიელი მოგზაურები საქართველოში, მოამბე, XI, 1894, გვ. 60-61.

[5] იტალიელი მოგზაურები საქართველოში, მოამბე, XI, 1894, გვ. 45, 48, 51, 52-55, 56, 57. Барбаро и Контарини о России, 1971, с. 153, 161, 214-215; III. Месхиа, Города и городской строй феодальной Грузии, 1959, с. 92-99.

[6] III. Месхиа, დასახ. ნაშრ., გვ. 64-65, 94-95.

[7] ი ქ ვ ე, გვ. 100-102.

[8] იტალიელი მოგზაურები საქართველოში, მოამბე, XI, 1894, გვ. 53, 54, 61. სამეფო სასახლეში ძველებური ბრწყინვალეობა აღარ ყოფილა, აღარც უცხოელ სტუმარს მორიდებიან ძვირფასეულობის წართმევაში (ი ქ ვ ე, გვ. 52, 54, 56).

[9] იტალიელი მოგზაურები საქართველოში. მოამბე, 1894, XI, გვ. 46.

[10] იტალიელი მოგზაურების, გვ. 51, 56; Барбаро и Контарини о России, с. 215, 160.

[11] გეორგიკა, VIII, 1970, გვ. 66; ი. ვ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, IV, გვ. 87.

[12] ბ. ლ ო მ ი ნ ა ძ ე, ქართული ფეოდალური ურითერთობის ისტორიიდან, სენიორიები, I, გვ. 135-136, ქრონიკები, II, გვ. 277 და სხვ.

§ 7. უკანასკნელი ცდები საქართველოს მთლიანობის აღდგენისათვის და მისი ჩაფუშვა

1478 წელს ქართლ-იმერეთის ტახტზე ავიდა ალექსანდრე I-ის შვილიშვილი კონსტანტინე II. ცოტა ადრე, ბაგრატის გარდაცვალების შემდეგ (1478 წ.) მისი შვილი ალექსანდრე შეეცადა ტახტის დაჭერას, მაგამ ვერ შეძლო და რაჭა-

ლექსუმში დასადგურდა. კახეთში 1476 წლიდან უკვე ალექსანდრე გიორგი VIII-ის ძე გამეფდა.

შინაური აშლილობა და გარეშე მტრების მოძალეობა ამ საუკუნის ბოლო მეოთხედში დაუძლეველად რჩებოდა.

1483 წელს სამცხის მთავარ ყვარყვავრესა და კონსტანტინე II-ს შორის ბრძოლა მომხდარა სოფ. არადეთთან (მდინარე ფრონეს ნაპირზე). ამ ბრძოლაში ყვარყვარეს გაუმარჯვებია^[1]. კონსტანტინეს დამარცხებით ისარგებლა ალექსანდრე ბაგრატიის ძემ და რაჭა-ლეჩხუმელთა დახმარებით 1484 წელს დაიკავა ქ. ქუთაისი და მეფედაც ეკურთხა^[2]. კონსტანტინემ მხოლოდ დროებით შეძლო ალექსანდრეს გაძევება, რადგან იძულებული იყო იმერეთი დაეტოვებინა ქართლში მტრების შემოსევის გამო. ამრიგად, 1489 წელს ალექსანდრემ კვლავ და საბოლოოდ დაიბრუნა იმერეთის მეფობა.

ამავე ხანებში ირანის მბრძანებელი იაყუბ-ხანი (გარდაცვალებული უზუნ ჰასანის ძმა) ორჯერ შემოესია საქართველოს. თურქმანთა პირველი შემოსევა მომხდარა 1486 წელს^[3]. ამ ჯერზე მტრის ლაშქარი სამცხეში შემოვიდა. თურქმანები მოადგნენ “ციხესა ახალციხესა, დაწვეს ქალაქი”, “დაიპყრეს ხელთა მესხნი დარბაისელნი ციხოვანნი”^[4]. სპარსული წყაროს ცნობით, თურქმანებს ზარბაზანებით დაუნგრევიათ ციხის კედლები, მაგრამ, საერთოდ, დიდად გაჭირვებით მისი აღება^[5]. მტერს დიდძალი ტყვე და ქონება გაუტანია ქალაქიდან. ქართული და სპარსული წყაროები ახალციხის შემდეგ უჩვენებენ თურქმანების გაქრას აწყურისაკენ. მათ უბრძოლველად აუღიათ აწყურის მეტად მაგარი ციხე, ხოლო ქალაქი გაურძარცვავთ^[6].

მეორე შემოსევას 1487 წელს იაყუბ-ხანის დავალებით ხალილ ბეგი მეთაურობდა. მტერი თბილისის აღებას ცდილობდა. ამასობაში მან აღჯაყალისა და ქაოზიანის ციხის შენება დაიწყო ქვემო ქართლში. თურქმანებს აქ თავდადებულ ბრძოლას უმართავდნენ ბარათაშვილები, რომელთა სამფლობელოები უშუალო საფრთხის წინაშე აღმოჩნდა^[7]. თურქმანები ორბეთის ძირს დადგნენ, მაგრამ ბარათიანნი აქაც თავს ესხმოდნენ. თურქმანებმა კოჯრის ციხე აიღეს, საიდანაც დიდძალი ტყვე და ალაფი წაიღეს^[8]. ბოლოს და ბოლოს, თბილისის ციხეს გარსშემომდგარმა მტერმა თბილისი აიღო 1489 წლის თებერვლის დასასრულს, სადაც მცირე გარნიზონი დატოვა, ხალილბეგი საქართველოდან წავიდა (სპარსული წყაროს მიხედვით). როგორც ფიქრობენ, ქართველებს მალე უნდა გაეძევებინა თბილისიდან მტერი^[9]. ქართულ წყაროებში ამის შემდეგაც აღნიშნულია თურქმანების შემოსევა. ნიშანდობლივი ფაქტია, რომ მტრის განდევნაში ერთობლივ მონაწილეობაზე კონსტანტინესათვის უარი უთქვამს სამცხის მთავარს და კახეთის მეფეს^[10].

უნდა აღინიშნოს, რომ თათარ-ნომადთა (ამჯერად თურქმანების) ახალ-ახალი ტალღა ამ პერიოდშიც სერიოზულად აზიანებდა ქვემო ქართლის ტერიტორიებს, ამასთან აქ თათრის ელი, მაგ., ლორეს სანახებში, აღჯაყალას, ქაოზიანს და სხვა ტერიტორიებზე, უკვე ახალ ძალად კი არ ჩანდა, არამედ საკმაოდ ხანდაზმულიც იყო. ქართველთა დამოკიდებულება ელისადმი ძირითადად ისევ ძველებური დარჩა: ქართველობა ცდილობდა მთლიანად გამოეძევებინა ელი, როგორც ადგილობრივი ქართული მეურნეობისათვის შეუთავსებელი უცხო სხეული. თუმცა ეს მიზანი, როგორც ვნახეთ, სრულად ახლაც ვერ

ხორციელდებოდა, მაგრამ ფაქტია, რომ ელთან დამოკიდებულების სხვა ფორმა - მათი გარდაქმნა ან პოლიტიკური დამორჩილება - ჯერჯერობით ქართულ პოლიტიკას არ წარმოადგენდა (ამის შესაძლებლობას პოლიტიკური პირობებიც არ იძლეოდა). ისე კი მშვიდობიან-აღდგენით პერიოდში გამორიცხული არ იყო ამ სახის თითო-ოროლა ფაქტი.

მიუხედავად იმისა, რომ ამ დროისათვის ქვეყნის საშინაო და საგარეო მდგომარეობა მეტად ღრმად იყო შერყეული, ქართლის მთავრობას მაინც უცდია მდგომარეობის გამოსწორება. მაგ., მთავრობას განუზრახავს ომით მოესპო გამრავლებული მეფე-მთავრები და საქართველო ამ გზით ექცია განუყოფელ სამეფოდ. ასეთი რადიკალური ზომისათვის საქართველოს ხელისუფლებას წარსულშიაც არაერთხელ მიუმართავს და, ეტყობა, ახლაც ასე სურდათ მოქცეულიყვნენ. ამ საკითხზე ქართლის მეფეს კონსტანტინეს 1490 წელს დარბაზიც კი მოუწვევია, რომელსაც ესწრებოდნენ კათალიკოსი, ეპისკოპოსები და სხვა წარჩინებულნი. დარბაზს ომის გამართვა სიტუაციის არახელსაყრელობის გამო უნაყოფოდ მიუჩნევია. იქ უთქვამთ: ერთს რომ ვძლიოთ, სულერთია, მეორეს და მესამეს მაინც ვერ ვძლევათ, რადგან ქვეშევრდომნი მტკიცედ იცავენ თავ-თავიანთ მეფეებსო: “ვინაიდან მტკიცედ დგანან ერთგულებასა ზედა თვისთა რჩეულთა მეფეთა იმერნი და კახნი და კუალად ათაბაგისა სამცხელნიო”. ნიშანდობლივი სურათია: გამრავლებულ მეფე-მთავრებს დროთა მანძილზე უკვე მოუსწრიათ ადგილებზე ერთგული დასაყრდენი ძალის, ვასალების მომრავლება და მათი საბოლოო ჩამოშორება ცენტრისაგან. მეფე-სიუზერენს უკვე აღარ შეუძლია მათი დამარცხება. ამიტომ დარბაზს საბოლოოდ შერიგება და ზავი დაუსკვნია. ამის შემდეგ კონსტანტინე დაზავებია კახეთის მეფეს ალექსანდრეს, იმერეთის მეფეს ალექსანდრეს და სამცხის ათაბაგს^[11]. მხარეები, ჩანს, საზღვრებზეც შეთანხმებულან^[12].

ქართველი მოწინავე პოლიტიკოსების აზრით, დაძაბუნებულ საქართველოს გარეშე მტრისაგან მტკიცე მშვიდობის მოპოვება ძლიერი უცხო სახელმწიფოს დახმარებით შეეძლო. ასეთი მათ კვლავაც დასავლეთ ევროპაში ეგულებოდათ. მათი ყურადღება განსაკუთრებით ესპანეთმა მიიპყრო. კონსტანტინემ რომის პაპთან და ესპანეთის დედოფალ იზაბელასთან თავისი დესპანი გაგზავნა.

კონსტანტინეს ელჩი ნილოსი (კარის ხუცესმონაზონი) დაახლ. 1492 - 1495 წწ. ეგვიპტეში სულთანის კარზე იმყოფებოდა. ამ ელჩს ქაიროდან იერუსალიმში გამოვლისას უნახავს ესპანეთის დედოფლის იზაბელას ელჩები, მათ უამბუნიათ ნილოსისათვის ესპანეთიდან არაბების განდევნის ამბავი. გახარებულ ნილოსს საქართველოში წამოუყვანია ესპანელი ელჩები. კონსტანტინეს ამ ელჩებისათვის გაუყოლებია თავისი ელჩი ნილოსიც. ელჩობას დავალებული ჰქონდა წერილების, საჩუქრების და პირადად საიდუმლო დანაბარების გადაცემა. ესპანეთის დედოფლის მიმართ წერილში კონსტანტინე აღფრთოვანებას გამოთქვამდა მისადმი, რომელმაც არაბები გააძევა, იგი აღნიშნავდა საქართველოს დიდ შევიწროებას ოსმალთაგან, რომლებიც ითხოვდნენ ხარკს, ლაშქრობებში მონაწილეობას და გამაჰმადიანებას; “კონსტანტინოპოლის, ტრაპიზონისა და სხვა ქრისტიანთა დაცემის შემდეგ მარტოდ-მარტონი და სრულიად დამდაბლებულნი დავრჩით... გვედრებით დაუყოვნებლივ პირდაპირ კონსტანტინოპოლზე

გაილაშქროთ... მეც პირადად შვილებითურთ და მთელი ლაშქრით... შენთან ერთად საბრძოლველად წამოსასვლელად მზად ვიქნები... დაიწერა სიგელი ესე ჩვენი 1495 წელსა მარტისა ათსა დღესა”.

კონსტანტინოპოლისა და იერუსალიმის გასათავისუფლებლად ქრისტიანული ქვეყნების გამოლაშქრებას სთხოვდა კონსტანტინე რომის პაპსაც^[13]. წერილებიდან კარგად ჩანდა, რომ ქართველობას სწორად ჰქონდა დანახული იმდროინდელი პოლიტიკური ცვლილებების შედეგები აღმოსავლეთში, კერძოდ, კონსტანტინოპოლისა და ტრაპიზონის ალების შედეგები, რომელმაც მათი აზრით, საქართველოს დაცემას შეუწყო ხელი. ხსნა კი მათ ესახებოდათ ამ სახელმწიფოების კვლავ აღდგენაში. მათ ახლაც, როგორც ამავე საუკუნის 50-იან წლებშიც, შესაძლებლად მიაჩნდათ აღმოსავლეთისა და დასავლეთის ქრისტიანული ქვეყნების ერთობლივი ბრძოლა სპარსელებისა და ოსმალების წინააღმდეგ.

ელჩობას არავითარი შედეგი არ მოჰყოლია იმ გასაგები მიზეზის გამო, რომ ევროპის პოლიტიკოსები მაშინ ოსმალებს და სპარსეთს უფრო ანგარიშგასაწევ მალად თვლიდნენ, ვიდრე საქართველოს. მართალია, ამ დიპლომატიურ სიტუაციაში ქართველები თავიდანვე გაერკვნენ, მაგრამ ელჩობის ფაქტი იმას მოწმობდა, რომ ქართველებს სურდათ ქვეყნის გამოხსნისათვის ბრძოლაში ევროპის ინტერესებიც გამოეყენებინათ^[14]. სწორედ ქრისტიანულ-ევროპულ სახელმწიფოებთან მოკავშირეობის კურსმა მიიყვანა საქართველო რუსეთთან. იმდროსვე, 1491 წელს, კახეთის მეფემ რუსეთის მთავართან ივანე III-თან ელჩები გაგზავნა წერილებით და საიდუმლო სიტყვიერი მოხსენებით.

ასე დასრულდა XV საუკუნე. მოსახლეობა შეთხელდა, სოფლები ნასოფლარებად იქცა, ქალაქები დაბა-ნაქალაქარებად, ინტენსიური სამიწათმოქმედო ტერიტორიები შეიზღუდა. მეურნეობის დარგები დაეცა, მოსახლეობდა დადარიბდა, გლეხობის საწარმოოუნარიანობა დაკნინდა. დაშლილობა მთავარ ტენდენციად იქცა და გაიმარჯვა კიდევ პოლიტიკურმა რეაქციამ: ქვეყნა დაიყო სამეფო-სამთავროებად, ჩამოყალიბდნენ ნახევრად დამოუკიდებელი სათავადოები. ეს პოლიტიკური დაშლა XV საუკუნეში ახალი მოვლენა იყო, მაგრამ იგი სოციალური ცხოვრების წიაღში საუკუნეებით მიმდინარე ცვლილებების მხოლოდ საბოლოო გაფორმებას წარმოადგენდა.

მომდევნო თავში განვიხილავთ სოციალურ ცხოვრებაში მომხდარ ცვლილებებს, რამაც ხელი შეუწყო საქართველოს პოლიტიკ

^[1] იკორთის კინკლოსი, ჯ. ოდიშელი, მცირე ქრონიკები, 1968, გვ. 37; არადეთის ბრძოლის შესახებ და მის მიზეზებზე სხვადასხვა და შეუთანხმებელი ცნობები მოიპოვება ძველ ქართულ ისტორიკოსებთან (ბერი ეგნატაშვილი, ვახუშტი). ამ ცნობების არასანდოობა ცხადყო ი. ვ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ მ ა, იხ. ქართველი ერის ისტორია, IV, 1948, გვ. 136-143.

^[2] ვ ა ხ უ შ ტ ი, ქ. ცხ., IV, გვ. 808.

^[3] ი. ვ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 145; რ. კიკნაძეს პირველი შემოსევის თარიღად მიაჩნია 1482 წლის ოქტომბერ-ნოემბერი, დასახ. ნაშრ., გვ. 127.

^[4] ბ ე რ ი ე გ ნ ა ტ ა შ ვ ი ლ ი, ქ. ცხ., II, გვ. 343; მოღწეულია ქრონიკების ცნობებიც.

^[5] რ. კ ი კ ნ ა ძ ე, საქართველო-ირანის ურთიერთობის ისტორიიდან XV საუკუნის მეორე ნახევარში, ისტ. ინსტ. შრომები, VII, 1964, გვ. 124-125.

^[6] ბ ე რ ი ე გ ნ ა ტ ა შ ვ ი ლ ი, ქ. ცხ., II, გვ. 343; რ. კ ი კ ნ ა ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 125-125.

[7] ბერი ეგნატაშვილი, ქ. ცხ., II, გვ. 343; ვახუშტი, ქ. ცხ., IV, გვ. 387.

[8] ბერი ეგნატაშვილი, ქ. ცხ., II, გვ. 344; რ. კიკნაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 128.

[9] რ. კიკნაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 129.

[10] ვახუშტი, ქ. ცხ., IV, გვ. 388; ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 149 (იაცუბხანის შემოსევების შესახებ, იქვე, 145-150).

[11] ვახუშტი, ქ. ცხ., IV, გვ. გვ. 390.

[12] ბერი ეგნატაშვილი თავის თხზულებაში დაწვრილებით აქვს აღწერილი თითოეული ერთეულის: ქართლის, კახეთის, იმერეთის სამეფოების და სამცხის, სამეგრელოს (რომელშიც აფხაზეთიც შედიოდა), გურიის სამთავროების საზღვრები. ქ. ცხ., II, გვ. 348-349.

[13] ამ წერილების დედნებს ჩვენამდე არ მოუღწევია. პაპ ალექსანდრე VI-ის მისამართით გაგზავნილი წერილის შინაარსს ვეცნობით მისივე 1496 წ. 10 ივლისის საპასუხო წერილით, რომელიც გამოსცა მ. თამარაშვილმა, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, გვ. 598, 64-66. იზაბელასადმი გაგზავნილი ზემომოტანილი 1495 წ. 10 მარტის წერილის ძვ. რუსული თარგმანი, რომელიც პოლონეთში შეუსრულებიათ, გამოცემულია რუსულ სამეცნიერო პრესაში 1823 წ. და 1850 წ. "Закавказский Вестник"-ში. ფრანგული თარგმანი გამოსცა ბროსემ, H. d. G. I, გვ. 407-411. კონსტანტინეს წერილის თარგმანის მოხვედრა პოლონეთში იმით უნდა ყოფილიყო გამოწვეული, როგორც ივ. ჯავახიშვილი ფიქრობს, რომ ელჩები უშიშროებისათვის პოლონეთის გზით გამგზავრებულან. ამ წერილის ქართული თარგმანი ივ. ჯავახიშვილმა შეიტანა ამ საკითხისადმი მიძღვნილ გამოკვლევაში: ქართველი ერის ისტორია, IV, 1948, გვ. 153-162.

[14] ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 61-62.

თავი მეთოთხმეტე

ცვლილებები საზოგადოებრივი კლასების მდგომარეობაში XIII - XV სს.

§ 1. უშუალომწარმოებელთა საზოგადოება - გლეხობა

საქართველოს ეკონომიკური თუ პოლიტიკური ძნელებლობანი თავისი შემმუსვრელი ხელით, პირველ ყოვლისა, გლეხობას შეეხო.

XIII - XV სს. გლეხობის, როგორც სოციალური ფენის დამახასიათებელი ნიშანია მისი რიცხოვნობის შემცირება, დარღვევა ნორმალური შეფარდებისა მფლობელ კლასთან. ხვარაზმელთა და მონღოლთა შემოსევები, შემდეგ კი მონღოლთა თითქმის ასწლოვანი ბატონობის პერიოდში მონღოლთა ხშირ ლაშქრობებში ქართველების სავალდებულო მონაწილეობა მასობრივად ჟღერდა გლეხობას. საქართველოს ტერიტორიების საომარ ველად ქცევა ურდოთა შორის გამართული ბრძოლების გამო იწვევდა სოფლების ამოწყვეტას, ტერიტორიების გაუბედურებას; აჯანყების ჩასაქრობად მოვლენილი დამსჯელი ექსპედიციები, რომელთა თარეში ათწლოებითაც გრძელდებოდა, პირწმინდად ანადგურებდა აჯანყების რაიონებს; მონღოლთა გადაშენების შემდეგ კი თემურლენგისაგან ჩვიდმეტწლიანმა სისტემატურმა ნგრევამ, რომელიც შეეხო

აღმოსავლეთ საქართველოს ყველა მხარეს და დასავლეთ საქართველოს ქუთაისამდე, თითქმის გაანახევრა დარჩენილი მოსახლეობა.

გლეხობას ფიზიკურად ანადგურებდა მოარული სენიც, რომელიც ამ საუკუნეებში, როგორც ვნახეთ, იშვიათი მოვლენა არ ყოფილა.

გლეხის ოჯახს მუსრს ავლებდა სისტემატური შიმშილი, რისი ერთ-ერთი მიზეზიც გლეხის უზომო ექსპლოატაცია იყო.

მეორე დამახასიათებელი ნიშანი, რაც ამ საუკუნეში გლეხობას დაეტყო, იყო ქონებრივი გაღარიბება. მართალია მატერიალური სიღარიბე ამ საუკუნეებში ყველა სოციალურმა წრემ განიცადა, მაგრამ უფრო საგრძნობი ეს გლეხებისათვის იყო. გლეხურ მეურნეობას ხელიდან ეცლებოდა სამიწათმოქმედო ტერიტორიები. მონღოლთა ურდოების საზამთრო და საზაფხულო სამოვრებად იქცეოდნენ სოფლები, დამუშავებული ყანა-ბოსტნები და ა. შ. ქართველ გლეხობას მამაპაეული ადგილიდან ერეკებოდა საქართველოს ტერიტორიებზე სამუდამო საცხოვრებლად ჩამომჯდარი მონღოლურ-თურქმანული ტომები. გლეხის მეურნეობას აჩანაგებდა მონღოლური სამხედრო ბეგარა, რომლის გამოც გლეხი, ხანგრძლივი დროის განმავლობაში შორეულ ლაშქრობაში წასული, საკუთარ კარ-მიდამოს მოწყვეტილი იყო; გლეხის გაღარიბებას იწვევდა გაძლიერებული ექსპლოატაცია.

გლეხობის მესამე დამახასიათებელი ნიშანი ამ დროისათვის ეს იყო ბატონყმური უღლის უზომოდ დამძიმება. უცხოელ დამპყრობთა სახით ქართველ ყმაგლეხს ახალი ექსპლოატატორი მოევლინა. მონღოლთა ბატონობის თითქმის ასი წლის განმავლობაში, შემდეგ კი თათარ-თურქმანთა ახალ-ახალი შემოსევებისა და მათი “მფლობელობის” პერიოდში უცხოური მძიმე ხარკი, ხარკის ამკრეფთა განუკითხველი ძალადობა ფიტავდა გლეხის მეურნეობას. ხარკის ნიადაგზე გლეხობის მასობრივი აყრა-გაქცევა მამა-პაპის მიწებიდან თანდათან უფრო მწვავე და ფართო ხასიათს ღებულობდა.

ქვეყნის საერთო დაქვეითების პირობებში ქართველი ფეოდალი ცდილობდა შემცირებული შემოსავლის შევსებას გლეხებზე გაძლიერებული ექსპლოატაციის გზით. იგი მიმართავს საზომ-საწყაოების გადიდებას, სხვადასხვა მიზეზის მოგონებით გამოძალვას და სხვ. ეს იყო ზედმეტი პროდუქტის - ფეოდალური რენტის მითვისების მახინჯი ფორმა, ბატონყმობის (ფეოდალური განვითარების მაღალი ფორმის) გადაგვარება, რომელიც უკვე საზოგადოებრივი განვითარების შემაფერხებლად გადაიქცა (ნ. ბერძენიშვილი, ვ. გაბაშვილი).

გლეხის ისედაც დაღარიბებული მეურნეობა ვეღარ ასდის ამდენ ვალდებულებებს, მას მიწა ვეღარ არჩენს, რაკი მისთვის მიწა ზედმეტად იქცა, ცდილობს გაშორდეს მას. ამგვარად შეირყა გლეხის სოციალურ-ეკონომიკური ფუნქცია. ეს მოვლენა ერთნაირად ახასიათებდა მთელს XIII - XV საუკუნეებს, ოღონდ დროდადრო მეტ-ნაკლები სიძლიერით. XV საუკუნეში “უკაცური”, “პარტახტი” ადგილები ბლომად მოიპოვებოდა, ამის მიზეზი გლეხობის ფიზიკურ შემცირებასთან ერთად გარკვეულ წილად მათი აყრა-გაქცევაც იყო.

მმართველი წრე დროდადრო სათანადო ღონისძიებებით ცდილობს გლეხის სოციალური მდგომარეობის აღდგენას.

გლეხის გადახდისუნარიანობის დაცემამ შეამცირა სახელმწიფო შემოსავალი. თვით მონღოლებიც კი იძულებულნი იყვნენ ეზრუნათ ეკონომიკური

მინიმუმის დაცვისათვის (ყაზან ყაენის რეფორმები XIIIს. მიწურულს), ცდილობდნენ მოეწესრიგებინათ ხარკის აკრეფის ორგანიზაცია, შეემცირებინათ გადასახადების სახეობათა რაოდენობა, აღეკვეთათ ძალმომრეობა, ეკონომიკური შეღავათები მიეცათ გლეხისათვის, რათა ის დაინტერესებულიყო მეურნეობით, კანონით აღკვეთეს გლეხთა მიწიდან წასვლა და ა. შ.

ბექა-აღბუღას სამართალი მიემდვნა დარღვეული საბატონყმო ნორმების მოწესრიგება-აღდგენას.

ბატონყმობა ამ დროისათვის საქართველოში უკვე დიდი ხნის ფაქტია: ყმაგლეხთა ძირითადი მასა მიწაზეა მიმაგრებული, მას მიწიდან ნებაყოფლობით წასვლის უფლება (პირადი თავისუფლება) დაკარგული აქვს, მაგრამ მიწაზე მიმაგრების - გლეხის ინტენსიური მეურნეობის ამ ხელმშემწყობ პირობას - ახლა უკვე ეკონომიკური საფუძველი ეცლება. ცხოვრების პირობები მეტად აძნელებს ყმამ “მკვიდრობა”^[1] შეინარჩუნოს (“მკვიდრი” - ყმაგლეხთა ძირითადი კატეგორიაა). მკვიდრი ყმის გადასარჩენად კანონმდებლობა მიმართავს ღონისძიებებს, რომლებიც თუ, ერთი მხრივ, ყმაგლეხს გარკვეულ შეღავათებს და უპირატეს უფლებებს ანიჭებს, მეორე მხრივ, “მკვიდრობის” შენარჩუნების მსხვერპლად ეს ღონისძიებები იწვევენ ყმაგლეხის სოციალური უფლებების კიდევ უფრო დამძიმებას ბატონის სასარგებლოდ (მუხ. 77)^[2].

რამდენადაც ამ პერიოდში გლეხთა აყრა-გაქცევა ჩვეულებრივი მოვლენა იყო, შემთხვევითი არაა, რომ ბექა-აღბუღას კანონებში, როგორც ეპოქის ამსახველ დოკუმენტში, საკმაოდ დიდი ადგილი უჭირავს “გარდახვეწილის”, “მოსულის”, “გარეთ მყოფის”, “უკაცური საგლეხო ფუძის” შესახებ იურიდიულ განწესებებს.

ბექას კანონმდებლობა უფლებას ანიჭებს გარეთ წასულ მკვიდრ გლეხს დროის ხანგრძლივობის მიუხედავად ძველივე უფლებებით დაუბრუნდეს თავის მამულს, ხოლო პატრონი მას ვერ დაუჭერს მამულს (მუხ. 56). მიწის პატრონს შეუძლია მხოლოდ ამ უკანდაბრუნებულ გლეხს მოსთხოვოს, საერთო წესის მიხედვით, დანახარჯი იმისა, თუკი ამ გლეხის “გარეთ ყოფნის” დროს რაიმე შემატა მამულს (მუხ. 56). სხვა მხრივაც კანონით უზრუნველყოფილია წასული გლეხის მუდმივი მფლობელობა მებატონის მიწაზე: თუ წასული გლეხის მიწას მებატონე გაყიდის ან სხვას დაუწინდავს, დაბრუნებულ გლეხს უფლება აქვს ამავე მიწას მიუბრუნდეს (იქვე, და სხვ.).

საყოველთაო წესის თანახმად, სხვისი მიწის მომშენებელს (ნარგავების, ნაგებობების, ვენახის გამკეთებელს) ამ მომშენებელი მიწის ნახევარი საკუთრებად ერგებოდა და მას შეეძლო თავისივე სურვილით მიწის მაგიერ საფასური (ფული) აეღო. ამ საერთო წესში ბექა-აღბუღას კანონმდებლობა უშვებს გამონაკლისს, თუ საქმე “გარდახვეწილის” ან “ობლის” მიწას ეხებოდა. 54-ე მუხლის თანახმად, თუ ვინმე გარდახვეწილის ან ობლის მიწას დაამუშავებს, ხოლო ის თავის მიწას მოიკითხავს, უფლება აქვს დამუშავებული მიწა მთლიანად წაიღოს, მიწის დამმუშავებელი მას მიწას ვერ დაუჭერს, ოღონდ დამმუშავებელს უნდა მიეცეს ნახევარი მიწის (რომელიც ერგებოდა) საფასური წესისამებრ. გასაგებია, რომ გამონაკლისი დაუშვებს, რათა “გარდახვეწისნა” “ობლობის” მიზეზით მიწისმფლობელს მიწა ხელიდან არ წასვლოდა.

ბექას კანონების (საერთოდ ქართული ფეოდალური სამართლის) მიხედვით უძრავი საკუთრების (მფლობელობის) დაკარგვას, იმ შემთხვევაში თუ სარჩელი აღძრულია, ხანდაზმულობა არ იწვევს (მუხ. 42)^[3]. ამ საფუძვლით თითქოს საჭირო აღარ იყო “გადახვეწილის”, “გარეთ წასულის” მამულებზე ცალკე მსჯელობა, მაგრამ ამ უკანასკნელ შემთხვევათა შემოტანა საკანონმდებლო მუხლებში, უეჭველობით მოწმობს ხელისუფლების მიერ აყრილის ინტერესების საგანგებო დაცვას.

ყმაგლებთა გახშირებული მოძრაობის ამსახველია ყმათა ისეთი ჯგუფების მოხსენიება აღბუღას სამართალში, როგორცაა: “თავდაწერილი”, “თავდაუწერიელი”, “მომართებული”. ყველა ესენი ყოფილი მკვიდრი ყმებია, რომლებიც ერთი ბატონიდან მეორე ბატონთან მისულან და თავიანთი ყმობა ახლად გაუფორმებიათ, ზოგს წერილობითაც (ამაზე ქვემოთ).

გახშირებულ მოძრაობას მოწმობს ის ფაქტიც, რომ კანონმდებლობაში საგანგებო სამართლებრივი ნორმებია შეტანილი მოსულის ისევ წასვლის კანონიერი პირობების შესახებ. კანონმდებლობა ცდილობს, თუ ამას რაიმე გარეგანი მიზეზი არ დააბრკოლებს, ხელი შეუწყოს მოსულის გამკვიდრებას, რათა ამით მისთვის უზრუნველყოს ინტენსიური მეურნეობის წარმოების პირობები. ძველი ბატონის უსარჩლობის შემთხვევაში, ახალ ბატონთან მისული ყმაგლები თუ თავის ყმობას წერილობით გააფორმებდა და ამასთანავე ახალი ბატონის მიწა-წყალზედვე დაცოლშვილდებოდა^[4], თავისი ნებით უკუნ წასვლის ნება ერთმეოდა (მუხ. 72).

“მკვიდრობის” შენარჩუნებს მიზნით კანონმდებლობა, ცხადია, ითვალისწინებდა ბატონის ინტერესებსაც, რომელსაც ყმები ეფანტებოდა. ეპოქის დამახასიათებელი ტენდენცია - მამულის (მიწის) ჭერის სიმტკიცის შერყევა ვლინდება არა მხოლოდ გლეხთა სამამულო ურთიერთობაში, არამედ უშუალოდ ფეოდალთა მფლობელობაშიც (დაწვრილებით ქვემოთ). კანონი აწესებს გარკვეულ ნორმებს სხვაგან წასულის ძალად უკან დაბრუნებისათვის. შემოღებულია ორი ვადა : თუ ბატონი გაქცეულ ყმას არ ეძებს (“არ ესარჩლოს”), მაშინ 7 წლის გასვლის შემდეგ მას უფლება აღარ აქვს უკან დაიბრუნოს თავისი ყმაგლები (ე. ი. 7 წლის შემდეგ ბატონს სარჩელის აღძვრის უფლება აღარ აქვს); თუ ეძებს, მაშინ 30 წლის განმავლობაშიც შეუძლია უკან დაიბრუნოს (ე. ი. ბატონის აღძრულ სარჩელს ძალა აქვს 30 წლის განმავლობაში. მუხ77). მეორე ვადა, როგორც თვით კანონმდებლობაშია აღნიშნული, ძველიდანვე არსებული წესი ყოფიდა (“პირველივე დაწესებული ოცდაათი წელი არის”)^[5]. პირველი შედარებით მოკლე ვადა, საფიქრებელია, ახლად არის შემოღებული და ამ შემთხვევაში ნაკარნახევია აყრილის ეკონომიკური ინტერესების დასაცავად ახალ მიწა-წყალზე^[6].

ახალ ბატონს უფლება არ აქვს დაუჭიროს ძველ ბატონს მასთან მისული ყმა, მან დაუყოვნებლივ უნდა გასცეს ის. მაგრამ, როგორც კარგად ჩანს, ახალი ბატონი და თვით ახლად შემოხიზნული ყმა ეწინააღმდეგებიან უკან დაბრუნებას (ეს ბუნებრივიცაა, რადგან მაშინ სხვასთან წასვლას აზრი აღარ ექნებოდა). ისიც შეიძლება მომხდარიყო, რომ ორი ბატონის დავისას ყმა სულაც გაპარულიყო ან გარდაცვლილიყო, ამ შემთხვევებში ახალ ბატონს ზარალი (“სისხლის” ფასი) უნდა ეზღო ძველი ბატონისათვის.

აღბუღას კანონებში ძველი, 30-წლიანი ვადის ხელახლა გათვალისწინება (ასეთი გრძელი ვადა, როგორც ვიცით, ყაზან ყენმაც შემოიღო დაპყრობილ ქვეყნებში), მართალია, ემსახურებოდა “მკვიდრობის” სიმტკიცეს, მაგრამ იგივე

მოწმობდა ყმაგლეხის პირადი ადამიანური უფლებების თითქმის გაქრობას, ბატონყმური უფლის კიდევ უფრო დამძიმებას. ამგვარად, ფეოდალური წყობილების ნორმა - ბატონის არასრული საკუთრება ყმაზე - ამჟღავნებს ტენდენციას გადააქციოს ყმა ბატონის სრულ საკუთრებად და დაიყვანოს იგი მონურ მდგომარეობამდე^[7]. ეს ტენდენცია გამოხატულებას პოვებს სანივთო სამართალშიც: მიწა, როგორც წესი, პატრონისაა (ბატონისაა), მაგრამ ბატონის უფლება ახლა თანდათან მთელს მოძრავ ქონებაზეც ვრცელდება: გლეხს უფლება აქვს მხოლოდ ერთი ხარით (ან მისი საფასურის ფარგლებში) დაუდგეს სხვას თავდებად, უფრო მეტით კი ბატონის ხელის ჩართვაა საჭირო (მუხ. 66). ამგვარად, გლეხის თავისუფალი მოქმედება მის მეურნეობაში მინიმუმამდე არის დასული. გლეხის პირადი საკუთრება, რომელზეც მისი აბსოლუტური ხელშეუვალი უფლება ვრცელდება, მხოლოდ ერთი ხარის ღირებულების ოდენობას შეესაბამება. ე. ი. ფაქტიურად გლეხის მთელი უძრავ-მოძრავი ქონება ბატონის საკონტროლო საკუთრებას შეადგენს. თანაც კანონის ძალით გლეხს უფლება არა აქვს ბატონის ხელჩაურთველად “გაჰყიდოს რა”, რადგან “ადგილი ბატონის არის” (მუხ. 76).

ბატონყმური უფლის დამძიმებას ეპოქის ძნელბედობა სხვა მხრივაც უწყობდა ხელს. როგორც ზემოთ ვნახეთ, შეუძლებელი მევალის ყმად ჩავარდნა ან “ავის ჟამისაგან” ბატონის მიერ ყმის გამოკვების ნიადაგზე ვალდებულების დამძიმება, ჩვეულებრივი მოვლენა იყო XIII - XV საუკუნეებში. ნიშანდობლივი ისაა, რომ პრაქტიკულ ვითარებას კანონმდებლობაშიც შეუღწევია. კანონი კრძალავს ერთი ბატონის ყმა გლეხის მეორე ბატონის მიერ მითვისებას, ამ ყმისათვის დახმარების ან “ავსა დროს” გამოკვების მომიზეზებით. ამ შემთხვევაში მეორე ბატონმა ყმა მეპატრონეს უნდა დაუბრუნოს, ოღონდ დანახარჯი უნდა მოსთხოვოს (მუხ. 55)^[8].

ამგვარად, თუ ზემოთქმულს გავითვალისწინებთ, ძნელი არაა დავინახოთ ტენდენცია ბ ა ტ ო ნ ყ მ ო ბ ი ს რ ი გ ი ს გ ა დ ა გ ვ ა რ ე ბ ი ს ა. ბატონყმობა თვით არის მძიმე უფელი, მაგრამ ექსპლოატაციის კიდევ უფრო დამძიმება გლეხის სოციალურ-ეკონომიკური ფუნქციის მოშლას იწვევდა და ამ ნიდაგზე წარმოშობილი გლეხთა კლასობრივი ბრძოლები აყრა-გაქცევის სახით ვერ ემსახურებოდა საზოგადოების წინსვლას.

შუა საუკუნეების ფეოდალიზმის პირობებში ქვეყნის წამყვანი ძალა საშუალო გლეხი იყო. მას ჰქონდა საკმარისი რაოდენობის ფუძე (საკომლო), რომელიც უზრუნველყოფდა გამოემუშავებინა ზედმეტი პროდუქტი ფეოდალისათვის (ფეოდალური რენტა) და აუცილებელი პროდუქტი თავისი არსებობისა და მეურნეობის გასანახლებლად. ნორმალურ პირობებში ფეოდალური რენტა შესაბამისი უნდა ყოფილიყო ზედმეტი პროდუქტის რაოდენობასთან. მაგრამ საქართველოში შექმნილმა ახალმა ვითარებამ მკვეთრად დაარღვია ეს პროპორცია: ჯერ ერთი, შემცირდა ფუძის (საკომლოს) გამოსავლიანობა და ზოგჯერ რაოდენობაც (დაღარიბება, ფიზიკური გაპარტახება და ა. შ.), მეორე მხრივ, დაცემული ეკონომიკის პირობებში ფეოდალმა ხელი მიჰყო ფეოდალური რენტის გადიდებას, რომელიც უკვე ზედმეტი პროდუქტის რაოდენობას საგრძნობლად აღემატებოდა. ამან კი, თავის მხრივ, მოსპო საგლეხო მეურნეობის არამც თუ რეპროდუქცია, მისი შენარჩუნების საშუალებაც კი; გლეხს ინტერესი დაეკარგა მეურნეობისა, გახშირდა აყრა-გაქცევა, ბოგანობა, ხიზნობა და ა. შ.; გამწვანდა მიწის

მკვიდრად შენარჩუნება, მინიმუმამდე დავიდა გლეხის სოციალური უფლებები. აი ეს იყო ბატონყმობის გადაგვარება, რაც, როგორც ვთქვით, XIII - XV საუკუნეების ვითარებისათვის დამახასიათებელ ტენდენციად იქცა.

სოციალურ-ეკონომიკურად ამ ზომამდე მისული გლეხის მეურნეობა ვეღარ ქმნიდა ქალაქებისა და ხელოსნობის განვითარების ბაზას, ხოლო თუ იგი ვერ აპირობებდა ამ გამაერთიანებელი ძალების შემდგომ განვითარებას, ბუნებრივია, ბატონყმობა პოლიტიკური დაშლილობის მიზეზი (ერთ-ერთი მიზეზი) და მისი ხელშემწყობი ხდებოდა.

გადაგვარებულმა ბატონყმობამ თავისი ასეთი როლი იმ მხრივაც გამოამჟღავნა, რომ მან ვერ წარმოშვა თავისუფალი მწარმოებელი, აღარ მოხდა ბატონყმობისაგან გლეხთა განთავისუფლება (ვგულისხმობთ ამ მოვლენის სისტემად ქცევას). თუ გამარჯვებულმა ბატონყმობამ თავის დროზე ძველი მესაკუთრე მწარმოებელი (ცენტრალური ხელისუფლების ძირითადი საყრდენი ძალა) ასპარეზიდან თითქმის სულ გააქრო, “ნებიერი ყმა” უკვე კარგა ხანია აღარ არსებობდა - ფეოდალებს დაუმორჩილა, მანვე უშუალომწარმოებელთა ახალ ჯგუფებს თავისუფლების გზა დაუხშო, ხელი შეუშალა ცენტრალური ხელისუფლების ახალ საყრდენ ძალად წარმოქმნილიყვნენ. მაგალითად, “თავდაწერილი” (მუხ. 72), “თავდაუწერელი” (მუხ. 73), “მომართებული” (მუხ. 75) ბექა-აღბუღას სამართალში რომ იხსენებიან და ამათ მსგავსნი, თუ ადრე პერიოდში ბატონყმობისაგან განთავისუფლების დაწყების უეჭველ ფაქტად უნდა ჩავთვალოთ, ახლა რეალური მდგომარეობა მათთვის ასეთ პერსპექტივას თითქმის გამორიცხავდა. ისინი ძველი ბატონისაგან გამოქცეული თუ წამოსული “მკვიდრი ყმებია”, რომლებიც ახალ ბატონთან მისულან და ახლად აფორმებენ ყმობას, ზოგი წერილობით, ზოგი ამის გარეშე და ზოგიც დროებით. მთავარი ისაა, რომ სამივე შემთხვევაში მათზე მოხსნილი არაა ძველი თუ ახალი ბატონის უფლებები; კანონმდებლობა აწესრიგებს მხოლოდ მათ ნებით თუ ძალით უკან დაბრუნების ნორმებს. ცხადია, თავდაწერილნი და სხვ. ამ შუალედ პერიოდებში (ვიდრე ახალ ბატონთან მივიდოდნენ) სრული თავისუფლები არიან, - ძველი და ახალი თავისუფალნი არასდროს ქრებიან, თავისუფლება შეიძლება წარმოიშვას არასოციალური მიზეზითაც და ა. შ. - მაგრამ მნიშვნელობა იმ ფაქტს აქვს, რომ არ არსებობს სათანადო პირობები, თავისუფლება შეინარჩუნონ. ნიშანდობლივია, რომ ბექა-აღბუღას კანონებში კერძო მესაკუთრენი, ფეოდალურ-ბატონყმურ დამოკიდებულებისაგან განთავისუფლებულნი ძალიან მკრთალად ჩანან. ასეთი შემთხვევებისათვის მიყენებული სამართლის ნორმები უმნიშვნელოა და სისტემად ჩამოყალიბებული არ არის.

^[1] “მკვიდრობა” აქ ბინადარი ცხოვრების თვალსაზრისით კი არ არის ნახმარი (ეს თავისთავად იგულისხმება), არამედ სოციალური, ე. ი. უფლება იმისა, რომ გლეხი საშვილიშვილოდ იჯდეს ბატონის ერთსა და იმავე მამულზე, მიწაც მიმაგრებული იყოს გლეხზე.

^[2] ბექა-აღბუღას კანონების მუხლები აქ და ყველგან მითითებული გვაქვს ი. დოლიძის გამოცემის მიხედვით: ძველი ქართული სამართალი, 1953.

^[3] Сборник законов грузинского царя Вахтанга VI, издание Френкеля под редакцией Д. З. Бакрадзе, 1887, с. 58 და სხვ.; ივ. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, საკუთრების უფლების ინსტიტუტი,

უნივესტიტეტის შრომები, XXXV, 1949, გვ. 254; ი. დოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, გვ. 160-161.

^[4] დაცოლშვილება მოსულის (მეორე თაობის) მკვიდრ ყმად გადაქცევის წინასწარი პირობა იყო, რადგან “მკვიდრი” ისეთს ეწოდებოდა, რომლის მამა ბატონის ყმა ყოფილა, ე. ი. მამას შვილები ბატონის “ქვეშე მისციოდის (მისცემოდის)” (მუხ. 78).

^[5] სარჩელის ხანდაზმულობის ჩვეულებრივი ვადა იუსტინიანეს (527-565) კანონმდებლობაში და, საერთოდ, რომაულ სამართალში 30 წელიწადს უდრიდა (იყო სხვა ვადებიც). კანონის ძალით 30 წლის გასვლის შემდეგ ისპობოდა სარჩელის აღძვრის უფლება და მამიებელი კარგავდა საკუთრებას სასარჩელო ობიექტზე (ნივთზე, უფლებაზე), იგი გადადიოდა მფლობელის უცილობელ საკუთრებად. 30-წლიანი ვადა აქედან შევიდა ზოგიერთ შუა საუკუნეების და ბურჟუაზიული ქვეყნების სამართალში. ქართულმა ფეოდალურმა საერო სამართალმა სარჩელის 30-წლიანი ხანდაზმულობის ვადა, ჩანს, გამოიყენა მხოლოდ იმ შემთხვევების მიმართ, როცა დავა ეხებოდა ყმაგლეხის პიროვნებაზე საკუთრების უფლების დადგენას.

^[6] შვიდი რიცხვი მისი საკრალური მნიშვნელობის გამო საერთოდ ფართოდ არის შესული ფეოდალური ხანის საერო და საეკლესიო სამართალში. აქ კონკრეტულად, შვიდი წელიწადის შემოდება შეიძლება მოსახლეობის აღწერის ვადას უკავშირდებოდეს, როცა გაქცეულ გლეხს საშუალება ეძლეოდა უახლოესი აღწერისას ახალი ბატონის საკუთრებად ჩაწერილიყო.

^[7] ოცდაათწლიანი ძებნის ვადა ფაქტიურად გულისხმობდა გაქცეულის ძებნას მთელი სიცოცხლის მანძილზე. სრულწლოვანობიდან ადამიანის ჯანმრთელი ცხოვრების პერიოდი 30 წელზე მეტიც არ იყო.

^[8] სხვისი ყმის მისაკუთრების უფლებას კანონი მხოლოდ ზოგი “შეცოდების” ჩადენისათვის აწესებს (მუხ. 55). მაგ., ერთ-ერთი ასეთი დანაშაული შეიძლება მკვლელობა ყოფილიყო, როცა მკვლეელი ყმაგლეხი გადაეცემოდა მოკლულის ნათესავეს, მაგრამ ეს შემთხვევა ეკონომიკურ სფეროს არ განეკუთვნება.

§ 2. გლეხთა კლასობრივი ბრძოლა

გლეხთა კლასობრივი ბრძოლის ერთ-ერთი ძირითადი ფორმა ამ საუკუნეებში გლეხის აყრა-გაქცევა იყო. ეს იყო თითქმის ერთადერთი გამოსავალი, რასაც ექსპლოატაციით განაწამები გლეხები მიმართავდნენ მდგომარეობის შემსუბუქებისათვის.

სავსებით ნიშანდობლივი მოვლენაა, რომ გლეხს გაქცევაში თავისი სოციალური თანამომხმეც შველის. მაგ., “წამავალ” გლეხს გლეხი მატერიალურ დახმარებას უწევდა ან ასეთ გლეხს თავისთან შეიფარებდა. ეს შეფარება შეიძლებოდა “წამავალი” გლეხის მებატონის ნებართვითაც მომხდარიყო (მუხ. 71), მაგრამ, როგორც ჩანს, ასეთ გლეხს ზოგჯერ კარგი დღე თვით ამ მფარველი გლეხისაგანაც არ ადგებოდა. შემფარებელს შეიძლებოდა მასთან მისული გლეხი, მასზე ხარჯის გაწევის საბაბით, თავის ნასყიდად ან მკვიდრად ექცია, ე. ი. უარეს სოციალურ კაბალაში ჩაეგდო. კანონმდებლობა იცავს რა გლეხს ასეთი ხვედრისაგან, კრძალავს გლეხის მიერ გლეხის მკვიდრად ყოლას: შეფარებულმა გლეხმა თავი უნდა გამოისყიდოს, დანახარჯი ან თვითონ გადაიხადოს, ან მისმა ძველმა ბატონმა დაიხსნას იგი ამ ახალი გლეხ-“ბატონისაგან” (მუხ. 71). გლეხისათვის “მკვიდრი” გლეხის აკრძალვას აქ სხვა სოციალურ-ეკონომიკური საფუძველიც აქვს: გლეხის მიწა ბატონისაა, ამიტომ მას უფლება არ აქვს სხვა მოზიარე იყოლოს.

გლახთა კლასობრივი ბრძოლის ერთ-ერთ გამოვლინებად უნდა ჩათვალოს ის ფრიად გავრცელებული მოვლენა, რაც გულისხმობდა მემამულეებისათვის წერილობითი პირობის დადებინებას საზომ-საწყაოების ზომისა და გადასახადის რაოდენობის გაუდიდებლობის თაობაზე. ზემოთ ნაჩვენები გვექონდა, რომ მებატონეები პირობას იძლეოდნენ არ გაედიდებინათ საზომები, არ მოეთხოვათ დადებულზე მეტი, კარგი მოსავლის ან ცუდი მოსავლის მიზეზებით.

საქართველოს მთის ზოლში კლასობრივი ბრძოლის უფრო აქტიურ და ორგანიზებულ გამოსვლებს ვხედავთ.

მთის თემებში შედარებით ნაკლებად იყო გავრცელებული ფეოდალურ-ბატონყმური ექსპლოატაცია. მოსახლეობა აქ უფრო ერთფეროვანია, უფროა შემორჩენილი თავისუფალ მწარმოებელთა ფენა (“მსოფლიონი”), რომელიც კერძო ბატონყმურ ურთიერთობაში შესული არაა, მეფესთან უშუალო პატრონყმურ დამოკიდებულებაში იმყოფება (მეფის მოლაშქრე-მეხარკენი). ქვეყნის ეკონომიკურ დაცემულობას, გამწვავებულ სოციალურ ურთიერთობას თავისი სუსხი აქაც შეჰქონდა, ბატონყმურ ურთიერთობაში შეჰყავდა მთის ახალ-ახალი თემები. ფეოდალური ექსპლოატაციის ყველაზე აქტიური დამნერგავი მეფის მოხელეები და ეკლესია იყვნენ, რომლებიც შემოსავლის გაზრდის მიზნით თანდათან ხელს ადებდნენ მთის მოსახლეობას. ხელსაყრელ მომენტში (მაგ., ცენტრალური ხელისუფლების შესუსტების ჟამს) მთა ცდილობს თავიდან მოიშოროს ბარის სოციალური და პოლიტიკური უღელი.

ამ ნიადაგზე XIII ს. დამლევს, მაგ., ქსნისა და არაგვის ხეობებში დიდი ბრძოლები გაჩაღდა. მთიელები მეფის მოხელეებს კლავდნენ. მოსახლეობა გამოდიოდა კოლექტიურად, მთელი სოფლებით, მთელი “ხევისად და “ქვეყნის” ერთობლივი მონაწილეობით. საქართველოს მთავრობამ საგანგებო ღონისძიებას მიმართა მთის დასაწყნარებლად და იქ მეფის უფლებების აღსადგენად. გიორგი ბრწყინვალე დაახლოებით 1334 წელს სამოქალაქო მოხელეებითა და ჯარით შევიდა მთაში^[1] და კანონები დაუდვა. ამ კანონებში საგანგებოდ არის შეტანილი მუხლი მეფის მოხელეების: ერისთავის, განმგებლის, ციხისთავის, ხევისბერის და ადგილობრივი თავკაცების - ჰეროვანების მკვლელობათა შესახებ. რაკი მკვლელობა აქ უფრო ხშირად მთელი მოსახლეობის შეთანხმებით იყო განხორციელებული, სასჯელიც მთელ მოსახლეობას კოლექტიურად დაადევს^[2]. კოლექტიური გამოსვლა, როგორც ვთქვით, აშკარად მოწმობდა ბრძოლის მწვავე სოციალურ ხასიათს (ამის შესახებ საუბარი გვექონდა ზემოთ, ამიტომ აქ აღარ გავიმეორებთ).

კლასობრივ-სოციალური მომენტი მწვავედ იგრძნობოდა პოლიტიკურ-ეროვნულ ბრძოლებსა და აჯანყებებში, რომლებსაც საქართველო XIII - XV საუკუნეების მანძილზე უცხოელ დამპყრობთა წინააღმდეგ აწარმოებდა. დამპყრობთა წინააღმდეგ ყოველი ბრძოლა იმავე დროს სოციალურ-ეკონომიკური ბრძოლაცაა, რამდენადაც ის მიზნად ისახავს უცხოელის არა მარტო როგორც ეროვნული მჩაგვრელის, არამედ, როგორც სოციალური ექსპლოატატორის მოშორებას. სწორედ ამ კლასობრივ-ეროვნული მიზეზით აიხსნება უკომპრომისო თავგანწირვა, რომელსაც დაბალი ფენები მტრებთან ხანგრძლივ ბრძოლებში იჩენდნენ (მფლობელთა კლასი კი შედარებით ადვილად ეგუება და ეგუებოდა

უცხოელ დამპყრობლებს მათთან კლასობრივ-ეკონომიკური ინტერესების ერთიანობის გამო).

^[1] ვ ა ხ უ შ ტ ი, ქ. ცხ., IV, გვ. 258.

^[2] ძეგლის დადება, მუხ. 2. 8 და სხვ.

§ 3. გარდამავალი საზოგადოებრივი ფენა - მსახური. ვაჭრები

სოციალური სიჭრელე ფეოდალური საზოგადოების საერთო დამახასიათებელია, მაგრამ ფეოდალიზმის შუა პერიოდის დასასრულისათვის სოციალური ნიველირების ფაქტი (შესაბამისი დონით) განვითარების ბუნებრივი შედეგია, გარდამავალი ფენებიც იშლებიან და ერწყმიან ძირითად წოდებებს. ახლო მომავალს ეკისრება გააქროს გადარჩენილი ჯგუფები. საქართველოში შექმნილმა ახალმა სოციალურ-პოლიტიკურმა ვითარებამ ვერ უზრუნველყო XIII - XV სს-ში მსახურთა გარდამავალი ფენის საბოლოო გაქრობა.

XIII - XV სს-ის წყაროებში “მსახური” “დიდებულის”, “აზნაურის” და “გლეხის” გვერდით ცალკე სოციალური შინაარსის მატარებელი ზოგადი ცნებაა. ასეა ბექა-აღბუღას კანონმდებლობაში. მთის კანონმდებლობაში, რომელიც ოფიციალურია, წოდებრიობის აღმნიშვნელად გამოდის აზნაური, მსახური, გლეხი და მსოფლიონი^[1]. სხვა წოდებებთან დაპირისპირებულობით “მსახური” შესულია ამ პერიოდის პრაქტიკული ურთიერთობის ამსახველ დოკუმენტებშიც^[2]. ამჯერად ჩვენთვის საინტერესოა მსახურის სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობა განსახილველ პერიოდში.

ფეოდალურმა მსახურმა წოდებრივ-უფლებრივად საზოგადოების ბუნებრივი განვითარების კვალდაკვალ გაიარა ცვლილებები. ნ. ბერძენიშვილის გამოკვლევით, მსახურნი “ფეოდალურ ურთიერთობის ხანაში საეთროდ გარდამავალ საზოგადოებრივ ფენას შეადგენენ. ისინი მიწადმოქმედნი არიან და ამით გლეხებსა ჰგვანან, ხოლო მათი წოდებრივი ფუნქცია აზნაურულია (ე. ი. ყმურია - ბ. ლ.) - ლაშქრობა-სამსახური. ბატონყმობის წარმოქმნის ხანაში მსახურები ეკონომიკურ და სოციალურ დაქვეითებას განიცდიან. ხშირი ლაშქრობა და სამსახური, და საფიქრებელია, ამ დროისათვის პურის ჭამაც... მძიმე ტვირთად აწვა მწარმოებელთა ამ ფენას, რაც უწყალოდ ანადგურებდა მას და გლეხობისაკენ მიერეკვებოდა (დაბეგრილი მსახური, “დაბალი მსახური”)^[3]. ნ. ბერძენიშვილის განმარტებითვე, XIII ს-ის დასაწყისისათვის დაბეგრილი მსახურები უკვე “გლეხებია”. ყმა-მსახურნი გლეხთა ფართო ფენაში ერთიანდებიან, ისე როგორც აქ ერთიანდება ყმა-მდაბიურთა (ასევე ლაშქრობის ვალდებული მიწის მუშა) დიდი უმრავლესობა. “გლეხი” და “ყმა” ზოგადი ცნებები გახდა და ერთმანეთს ენაცვლება

ბატონყმურ დამოკიდებულებაში შესულ უშუალო მწარმოებელთა ყველანაირი წევრის აღსანიშნავად^[4].

XIII - XV სს. “მსახურს”, როგორც ცალკე პროფილის მქონე სოციალურ ერთეულს, მკვეთრად ეტყობა როგორც განვლილი ეპოქის, ისე ახალი დროის გავლენები. ის ბატონყმურ ინსტიტუტად არის გარდაქმნილი, მაგრამ არა დასრულებულად. მსახური ყმა-მწარმოებელია. იგი თავისი იურიდიულ-საზოგადოებრივი მდგომარეობით ნიშანდოლივად განსხვავებულია გლეხი-მწარმოებლისაგან.

კანონმდებლობა სახავს მსახურთა შიგნით რამდენიმე კატეგორიას. შიდა დაჯგუფებას აქაც, ისე როგორც აზნაურისას, განსაზღვრავს პატრონის წინაშე მოვალეობა-სამსახურის მოცულობა, სხვანაირად რომ ვთქვათ, ეკონომიკური შესაძლებლობა. თუ მსახური პატრონთან აზნაურის მოვალეობას ასრულებს და ამასთან რაიმე თანამდებობაც უჭირავს (“თუ აზნაურიშვილად მისა პატრონსა ჰყვეს”, “თუ აზნაურად მსახურებდეს”... მუხ. 7, 10)^[5] - ასეთის სისხლი 12000 თეთრი ღირს (აზნაურის ერთ-ერთი კატეგორიის სისხლის ტოლია). თუ “აზნაურად, მსახურობს, მაგრამ თანამდებობა არ უჭირავს, ასეთის სისხლი 6000 თეთრი ღირს. პერველი და მეორე კატეგორიის მსახურთა მემკვიდრეები თუ შეძლებენ იგივე აზნაურული სამსახურის გაწევას პატრონის წინაშე, მაშინ ისინი ინარჩუნებენ იგივე სისხლის რაოდენობას. თუ ვერ შეძლებენ, მაშინ მეორე თაობიდან მათი სისხლი ფასდება ჩვეულებრივი მსახურის სისხლად, რაც 1000 თეთრი ღირს^[6].

კარგად ჩანს, რომ ეს ათასი თეთრი იმავე დროს ეკონომიურად დამცრობილი “აზნაურად მსახურის” სისხლის ფასია. ხოლო აზნაურული სამსახური კი ყველა მსახურს არ ადევს. მსახურის ჩვეულებრივი მოვალეობა არ გულისხმობს არც თანამდებობას და არც აზნაურული საქმით სამსახურს. ყველა ეს თვისება მსახურს შეუძლია შეიძინოს, რომელიც მის სისხლს მხოლოდ გაადიდებს. სხვანაირად რომ ვთქვათ, მსახურის ქონების ჩვეულებრივი ნორმა არ უზრუნველყოფს აზნაურული სამსახურის ხარჯებს^[7].

“მსახურს” შენარჩუნებული აქვს კუთვნილი სოციალური ფუნქცია. ბექა-აღბუღას სამართლიდანაც კარგად ჩანს, რომ მსახურის მოვალეობა საერთოდ ყმის (ვასალის) მოვალეობას ეფარდება: აქ მსახურის ორ მაღალ ჯგუფს აზნაურული მსახურება ევალება. მოვალეობის ეს გადიდება რაკი მხოლოდ ეკონომიკური შესაძლებლობებით არის გამოწვეული, ცხადია, ჩვეულებრივი მსახურებაც თავისი ხასიათით ასეთსავე მოვალეობას (ხლება-თანამოლაშქრეობა) გულისხმობს, ოღონდ შედარებით შემცირებულს.

ხლება-თანამოლაშქრეობის, როგორც მსახურისათვის ერთადერთი აუცილებელი მოვალეობის შესახებ, მითითება გვაქვს “მეგლის დადებაში”: აქ ხევისბერის და მისი გაუყოფარი სახლის წევრის (ე. ი. მთელი გვარის) სისხლი შეფასებულია მსახურის სისხლად - 6000 თეთრად (მუხ. 7), ხევისბერის განაყოფი სახლისა კი - 3000 თეთრად. ეს უკანასკნელი მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ განაყოფი სახლის წევრები ხევისბერის მხლებელ-მოლაშქრეებად გამოვლენ: მთუ მოახლე იყოსნ (მუხ. 9). ხევისბერი ამ კანონმდებლობაში განხილულია როგორც სახელმწიფოს ადგილობრივი წარმომადგენელი და ამასთან დაკავშირებით განმარტებულია სისხლის ამგვარი განაწესების მიზეზი: ხევისბერი თვით არის “დარბაზით დადგენილი ლაშქრის თავადი”, მხოლოდ გაუყოფარი სახლი, როგორც

წესი, მას ახლავს მოლაშქრეებად, “მისი მოახლენი იქმნებიან”. გაყოფილი სახლის წევრებს კი ხევისებრის ხლება არ ევალებათ, მაგრამ “თუ მოახლე იყონო”, მაშინ მათ განეკუთვნებათ 3000 თეთრი (მუხ. 9). ამგვარად, ხლება-მოლაშქრეობის მოვალეობა განმსაზღვრელია მსახურის სისხლის მოპოვებისათვის^[18]. “ხლების” მოვალეობასთან დაკავშირებით საინტერესო ფაქტია, რომ ყმამსახურის ოჯახის მდედრობითი სქესის წარმომადგენელს, თუ ის სასახლეში პატრონის დედაწულს ახლავს, “მოახლე” ეწოდება, მსგავსად მამრობითი სქესის მსახურისა, რომელიც პატრონს ახლავს (“მეგლის დადება” და სხვ.), ამიტომაცაა, რომ ბექას 24-ე მუხლის თანახმად, “მოახლის” სისხლი მსახურის სისხლად არის შეფასებული, მაგრამ გაორმაგებულია იმიტომ, რომ მის წოდებრივ ღირსებას სამსახურებრივი ღირსებაც (მოახლე ქალი სასახლეში) ემატება^[19].

მსახურის მოვალეობის განსაზღვრისათვის განსაკუთრებით საყურადღებოა XV და XVIII სს-თა საეკლესიო-საკულტო გადასახადების სისტემა, სადაც ძველი ვითარება ხელუხლებლად არის დაცული. ამ სისტემაში მიცვალებულზე “საწირავის” გადასახდელის (მიდის ეპისკოპოსის სასარგებლოდ) მატერიალური შედგენილობა ერთი და იგივეა “მსახურისა” და “აზნაურისათვის”. ეს არის “შეკაზმული ცხენი”, ანუ “ცხენი და იარაღი”^[10]. ამრიგად, აქ პირდაპირი ჩვენება გვაქვს იმისა, რომ მსახურის ყმური მოვალეობა, მსგავსად აზნაურისა (შემდეგში “თავადისაც”) ხლება-მოლაშქრეობას გულისხმობდა (გადასახდელის ერთნაირობა მოვალეობის ერთნაირობას მოწმობს). რასაკვირველია, ეს სამსახური მასშტაბით განსხვავებული იყო წოდებათა მიხედვით, ანუ მამულის კუთვნილი ნორმის კვალობაზე^[11].

გასათვალისწინებელია, რომ როცა ქართული ცენტრალური ხელისუფლება XVIII ს. (მაგ., მეფე ერეკლეს დროს) სამეფო “მოლაშქრეებს” ქმნიდა, ამ მოლაშქრეებს ის “მსახურებად” განიხილავდა^[12]. ეს იყო ეთრგვარი ცდა მაშინ ამ ძველი ფენის აღდგენა-განახლებისა.

როგორც დას. საქართველოს ნაგვიანევი ხანის მასალებიდანაც ირკვევა (XVI - XVIII სს.) “მსახური” მაინცდამაინც ისეთი გლახია, რომელსაც საბატონო ვალდებულებათა შორის ლაშქრობა აუცილებლად ადევს (ასეთ გლახს ნატურალური გამოსადები შეიძლება მსუბუქად ჰქონდეს, ან სულაც არა). უფრო მეტიც, “მოლაშქრე კაცის” წოდებულობა მსხვილი ფეოდალის ყმებს შორის მხოლოდ “აზნაურს” და “მსახურს” შეესაბამება და მათ სინონიმადაც იხმარება^[13].

“მსახურს”, ამ თავისი წოდებრივ-სოციალური ფუნქციის ნიადაგზე, პრივილეგირებული მდგომარეობა უჭირავს მწარმოებელ საზოგადოებაში. მას აქვს პოლიტიკურ ცხოვრებაში მონაწილეობის უფლება; შეუძლია გამოვიდეს ამ როლში აზნაურის გვერდით ან დაიკავოს აზნაურის ადგილიც. ამასთან დაკავშირებით საყურადღებო გარემოებაა ისიც, რომ ყმა-მსახურთა ფენა გახდა ერთ-ერთი სარეზერვო ფონდი “მცხეთისშვილთა”^[14] შეთხელებული რიგების შესავსებად XV ს. შუა და ბოლო წლებში, როცა ცენტრალური ხელისუფლება ამ მხრივ საგანგებო ღონისძიებებს მიმართავდა.

ნიშანდოლივია ის ფაქტი, რომ მსახურის პრივილეგიები იურიდიულად დადგენილი და ნორმირებულია. ეს არის სწორედ ამ პერიოდის მსახურისათვის განსაკუთრებული ნიშანი, რითაც ის მკვეთრად ემიჯნება მწარმოებელ ყმაგლეხს. ამ უკანასკნელისათვის ამგვარი ადგილი საზოგადოებაში მთელი კატეგორიულობით

გამორიცხულია. მოვიყვანოთ მაგალითები. როგორც უკვე ითქვა, კანონმდებლობა ცნობს “რომელიმე” მსახურის “აზნაურად” - აზნაურულად მსახურებას (ბექა-აღბულა); კანონმდებლობითვე მოხელე-ადმინისტრატორად (“გამგებლად”) შეიძლება დადგენილ იქნეს როგორც აზნაური, ისევე “მსახურიც” (“თუ მსახური იყოს გამგებლად მისი სისხლი 6000 თეთრი ღირს” და “თუ აზნაური იყოს გამგებლად და მოკლან მის გუარსაზედა დაიურივონ სისხლი”. ძეგლის დადება, მუხ. 2, 4). მსახურად განიხილება მთაში ხევისბერი, როგორც სახელმწიფოს წარმომადგენელი. მისი სისხლი 6000 თეთრი ღირს და სხვ.; სამონასტრო კოოპერაციაში წევრად შესვლის უფლება ისევე აქვს “მსახურს”, როგორც აზნაურს. ოღონდ მსახური და ჩვეულებრივი აზნაური ბერ-მონაზონთა მესამე დასში ჩაირიცხება, საპატიო აზნაური ბერ-მონაზონთა მეორე დასში: “თუ აზნაური თუნდაც მსახური შემოლაზუნდებოდეს” ან “აზნაური ვინც დიდად საპატიო და ნამსახური იყოს მწირველთათანა დაეწესებოდეს” (მეორე დასში), “მსახურნი მწირთა თანა დაეწესებოდეს” (აქვე ჩვეულებრივი აზნაურებიც ჩაირიცხებიან)^[15] და სხვ. სწორედ მსახურის სოციალური ფუნქცია და არა სხვა რამ უადვილებს ცენტრალურ ხელისუფლებას სოციალური აღდგენების პერიოდში, საჭიროების დროს, ყმა-მსახური აზნაურულ წოდებაში ოფიციალურად გადაიყვანოს. მაგ., “მცხეთისშვილად” (აზნაურად) შეყვანილი მაკუჭასძე ან მაღალაძე და მათი მსგავსნი ყოფილი ყმა-მწარმოებლები არიან. მათ პატრონის კარზე მემკვიდრეობით ებოძათ სათანადო თანამდებობა - ხელი და სახელო - ადგილ-მამული გლეხებითურთ. ამგვარად, გახდნენ რა ფეოდალური მფლობელები, მიიღეს კიდევ თავიანთი ახალი წოდებრივი კუთვნილების დოკუმენტი - მცხეთისშვილობის (მცხეთის აზნაურობის) სიგელები^[16].

მსახურს არ ახასიათებს ფეოდალური მფლობელობა, ისე როგორც გლეხსაც. მაგრამ მსახურის სტატუსი ამ მხრივ რადიკალურად განსხვავდება გლეხისაგან, რაშიც გარკვეულად მჟღავნდება მსახურის დამახასიათებელი გარდამავლობითი ბუნება.

მსახურს შესაძლებელია ჰყოლოდა როგორც დროებითი (“მომართებული”), ისე “მკვიდრი” ყმაგლეხები. ასეთივე ყმები შეიძლება ჰყოლოდა გლეხსაც (მუხ. 71). მაგრამ განსხვავება ისაა, რომ მკვიდრი ყმაგლეხის ყოლა მსახურისათვის კანონიერ იურიდიულ ნორმად არის მიღებული, გლეხისათვის კი იგი აკრძალულია^[17]. მსახურისათვის და გლეხისათვის მკვიდრი გლეხის ყოლას იურიდიულ გამართლებას თუ აკრძალვას ერთი და იგივე საფუძველი, მათი უფლებრივ-ეკონომიკური მდგომარეობა განსაზღვრავდა.

კანონმდებლობაში გლეხის მიმართ გარკვევით არის ჩაწერილი აკრძალვის მიზეზი - გლეხის მიწა ბატონის საკუთრებააო (მუხ. 71), ანუ, სხვანაირად რომ ვთქვათ, გლეხს არ ჰქონდა თავისუფალი მოქმედების უფლება თავის მიწა-წყალზე. ამავე კანონმდებლობიდან ისიც ვიცით, რომ მისი აბსოლუტური უფლება ერთი ხარის ღირებულებამდე იყო დაყვანილი (მუხ. 76). ცხადია, ასეთ მიწაზე, თუნდაც გლეხი ეკონომიკურად შეძლებული ყოფილიყო და მას გლეხის მიწაზე მკვიდრად დასმა შეეძლებოდა, უფლებრივად (სოციალურად) მაინც მოკლებული იყო ამას. გლეხის მიწა უშუალო ეკონომიკურ კავშირში იმყოფებოდა ბატონთან (მიწიდან უხდიდა ბეგარა-გადასახადებს), ამიტომ სხვა მოზიარე გლეხის დასმა შეაფერხებდა მის სოციალურ-წოდებრივ ფუნქციას და სხვ.

სხვა ვითარება გვაქვს მსახურთან. რამდენადაც მსახურს ხლება-ლაშქრობა ევალება, ბატონისაგან ნაბოძები მისი მიწა-წყალი ბატონთან უშუალო ეკონომიკურ დამოკიდებულებაში არ არის (ბეგარა-გადასახადები არ ადევს). ეს გარემოება მსახურის მოქმედებას ბატონისაგან ნაბოძებ სარჩო-მიწაზე გლახივით არ ზღუდავს. ამის გამოც, ცხადია, ბატონყმობის რიგის შეულახავად იგი მიწაზე უფრო მეტ უფლებებს ავლენს. ამასთან, გამორიცხული არაა, რომ თავისი წოდებრივი მოვალეობის გამო და მით უფრო, თუ ის “აზნაურად მსახურობდა” (მუხ. 9), ზოგიერთ შემთხვევაში აუცილებელი გახდებოდა მიწის მუშაობისაგან მისი განთავისუფლება. ამასთან, აზნაურობისაკენ აღზევების გზა მსახურისათვის, გარკვეული მიზეზების გამო, კანონით უფრო გაადვილებული იყო, ვიდრე გლახისათვის (თითქმის გამორიცხული). ყველა ასეთ გარდამავლობით მომენტში, ბუნებრივია, მსახურს ეყოლებოდა მკვიდრი ყმა. მსახური იძენდა აზნაურულ თვისებას: აზნაურული სამსახური, აზნაურის სისხლი, ყმა-მამული... ამგვარად, მსახურს თავისი სოციალურ-უფლებრივი მდგომარეობა არ აბრკოლებდა ჰყოლოდა მკვიდრი ყმა, ამიტომაც კანონმდებლობა ამას უშვებდა კიდევ იურიდიულ ნორმად. თავისთავად გლახთა მკვიდრად მფლობელობა მსახურისათვის დამახასიათებელი არაა, იგი აზნაურული თვისებაა, მაგრამ კანონით ამ უფთლებას ის მოკლებული არაა.

მოგვიანო ხანის სინამდვილე იცნობს გლახისა და მსახურის მფლობელობას გლახებზე. არსებობდნენ ე. წ. “ბატონი” გლახები და ბატონი მსახურები. სახელმწიფო ითვალისწინებს მათ არსებობას, მაგრამ არა როგორც სისტემას, არამედ როგორც შესაძლებელ შემთხვევას. ყმა გლახზე მფლობელობა ასეთ გლახებს და მსახურებს წოდებრივ კუთვნილებას არ უცვლის. ასეთი ფაქტები მეტყველებენ მხოლოდ მათ ეკონომიკურ შესაძლებლობაზე და სხვ.

საერთოდ, მსახურის ესოდენ საპატიო საზოგადოებრივი მდგომარეობა არ შეიძლება არ ასახულიყო მათ ფსიქოლოგიაში, და მართლაც, როგორც ერთი ნაგვიანევი ხანის ცნობა გვიდასტურებს, წოდებრივი ამპარტავნობა მათ თავის დროზე საკმარისადაც უნდა ჰქონოდათ. ცნობა ეხება ერეკლე II-ის დროს თბილისის ვაჭარ-ხელოსნებიდან “მხლებელი მსახურების” გამოყვანის განწყობას. ხელისუფლება გარკვეულად ზღუდავს ასეთის რიცხვს 10 - 15-ით, ხოლო მიზეზს განმარტავს: “მეტს ნუ შემოიყვანებენ, ამიტომ ხარჯისაც დასაკლისია და თვითონ მისი ოჯახი ავ ჩვეულებასა და დიდგულობასა დაეჩვევა და თავის აღებ-მიცემაზე აღარ იქნება და წახდება, არ უჯობს ის საბრალოსო”^[18]. არიგად, მხლებელ-მსახურებს თავიანთი მოვალეობა საამაყოდ მიაჩნდათ და მას ესწრაფოდნენ, “დიდგულობასა დაეჩვევაო”... თუ ეს ასე იყო XVIII ს-ში, ადვილი წარმოსადგენია როგორი ძლიერი იქნებოდა ეს “დიდგულობა” XIII - XV სს-ში.

მსახურის ეკონომიკური მდგომარეობა - სოციალურ უფლებათა საფუძველი - იმდენად შერყეულად გამოიყურება, რომ შეიძლება მან იურიდიული პრივილეგიები სულ ადვილად ფიქციად აქციოს. საერთოდ, მიწის ჭერის გაძნელება წვრილი და საშუალო ფენის მფლობელისათვის, როგორც განვიხილეთ, ამ პერიოდისათვის დამახასიათებელი იყო. ნიშანდობლივი ისაა, რომ კანონმდებლობას არ ახასიათებს ზრუნვა მსახურთა ფენის ეკონომიკური მდგომარეობის დასაცავად, მაშინ როცა წვრილ და საშუალო აზნაურთა და გლახთა მიმართ ეს აშკარად ჩანს. საკმარისია ეკონომიკურად დაიმციროს აზნაურულად

მსახური მეორე თაობაში, რომ მეორე თაობიდანვე დაკარგოს მაღალი (აზნაურული) სისხლი (მუხ. 10). ასეთ შემთხვევაში საპატიო აზნაური არ კარგავს მაღალ სისხლს მესამე თაობამდე (წოდებას არ კარგავს არცერთი). ბექა-აღბუღას სამართალში შეტანილი ეს სანქცია დროის კარნახით არის გამოწვეული. მსახურის მიმართ განსაკუთრებული სიტუაცია შეიქმნა: მისი უკუსვლითი განვითარების ბუნებრივი პროცესი კიდევ უფრო გააღრმავა ეპოქის სიმძნელებმა და, ამრიგად, მის დაცვას ხელისუფლების მხრიდან აზრი დაეკარგა. ეკონომიკური შეღავათის დაწესება თუ უარყოფა, უექველია, არ არის ბატონყმობის იმ პერიოდის ამსახველი, როცა მფლობელი კლასის მატერიალური და რიცხოვრივი გაზრდის საშუალებას ეკონომიკა დაუბრკოლებლად იძლევა. თამარის ისტორიკოსმა კი ეს ტენდენცია ასე გამოხატა: “გააზნაურდეს ქვეყანისა მოქმედნი (მდაბიურ-მოლაშქრენი (ყმები), ყმა-მსახურნი დ ბ. ლ.) და გადიდებულდეს აზნაურნი და გახელმწიფდეს დიდებულნი”^[19].

მსახურის აქტიური გარდამავლობითი ბუნება ამ პერიოდში შენარჩუნებულია. ეს თვისება არ ახასიათებს არცერთ სხვა წოდებას. მაგრამ ეს გარდამავლობა ეკონომიკურ ნიადაგზე თანდათან და საბოლოოდ ერთ მიმართულებას იღებს - გლეხობისაკენ. ეს გარკვეულად ასახულია კანონმდებლობაშიც: თუ აზნაურთა წოდებაში გადასვლის გზა შედარებით გამძნელებულია (მუხ. 10), გლეხად ქცევა უფრო გაადვილებულია, ჩვეულებრივი მსახური რომ სოციალურად გლეხი გახდეს, საჭირო არ არის რაიმე ქვესაფეხურის გავლა (ზოგი გლეხის სისხლი ჩვეულებრივი მსახურის სისხლს უდრის - ათასი თეთრი). ჩვეულებრივი მსახურის მოვალეობა (ლაშქრობა-სამსახური) ზოგჯერ ყმაგლეხთა გარკვეულ კატეგორიასაც შეუძლია შეასრულოს (ცხადია, ასეთი გლეხი დაბეგრულიცაა ჩვეულებრივ).

მსახურთა სოციალურ-ეკონომიკური მდგრადობის შერყევა უფრო მკაფიოდ XV ს-ის შუა წლების საბუთში არის ასახული. 1459 წლის სამთავისის საეპისკოპოსოს სამწყსო-საეკლესიო გადასახადების წიგნში “აზნაურის” გვერდით დასახელებულია მსახურის ორი ეკონომიკური კატეგორია: “მართველი მსახური” და “დაბალი მსახური”; დართული ეპითეტები მიუთითებს, რომ პირველი ჩვეულებრივ ნამდვილ მსახურს გულისხმობს, მეორე კი დამცრობილს, მაგრამ დოკუმენტში ეს ფაქტი (რომელიც, უექველია, ახალი მოვლენაა) უფრო პირდაპირ იმითაა დადასტურებული, რომ მართველ მსახურს ეპისკოპოსის სასარგებლოდ ადევს “მსახურის საწირავი”, რომელიც შედგება “ცხენისა და იარაღისაგან”, დაბალ მსახურს ეპისკოპოსის სასარგებლოდ მსახურის საწირავი კი არ ადევს, არამედ ისეთი, როგორც მღვდელს - ერთი ხარი (უფრო გვიან გლეხსაც). ცხადია, მომხდარა მსახურთა ერთი ჯგუფის დაკნინება: დაბალი მსახური ვეღარ იხდის თავის წოდების მიხედვით, მაშასადამე, მას აღარ აქვს მიწის ისეთი ნორმა, რაც ნამდვილ მსახურს შეეფერება. სხვანაირად რომ ვთქვათ, დაბალი მსახური თავისი ხელმოკლეობის გამო ვეღარ ასრულებს თავის წოდებრივ ფუნქციას. თუმცა წოდებრივად შეიძლება ჯერ კიდევ გლეხი არ იყოს, მაგრამ აქამდე უკვე ერთი ნაბიჯია.

ამგვარად, მსახურის დამცრობის პროცესმა დაახლ. XV ს. მეორე ნახევარში ზღვარს მიაღწია, ხდება მისი წოდებიდან სრულად გამოსვლა. სწორედ პროცესიც აქ დასრულდა, როცა მსახურმა საყოველთაოდ დაკარგა ყველა ის სოციალურ-

იურიდიული უპირატესობანი, რაც მას ჯერ კიდევ შენარჩუნებული ჰქონდა და გლეხისაგან განსხვავდებოდა.

მსახურთა სოციალური რეგრესი ქვეყნის ფეოდალური განვითარების საერთო პროცესის ფონზე სრულიად კანონზომიერი მოვლენა იყო. “მსახური” როგორც პატრონყმური ინსტიტუტი (მოლაშქრე მიწისმოქმედი), თავის დასასრულს მასთანვე პოვებს. ბატონყმურ ურთიერთობაში მსხვილი ფეოდალური რენტაბელური მეურნეობა მოითხოვს რაც შეიძლება უშუალო მწარმოებელთა მეტი ნაწილი იყოს მასში ჩაბმული და ისიც მუდმივად. ეს კი მხოლოდ ბატონყმობის მეშვეობით შეიძლება, რომელიც ფეოდალური განვითარების შედეგი და მისი წინსვლის პირობაცაა.

ქვეყანა აღარც სამხედრო თვალსაზრისით საჭიროებს ყმა-მოლაშქრეთა (მწარმოებელთა) ესოდენ მასობრივ სამხედრო ძალას (ომი აღარ არის ეკონომიკური წყარო და ა. შ.). ამრიგად, პატრონყმობაში შესული ყმა-მოლაშქრეთა უზარმაზარი არმია ყოველმხრივ ზედმეტი და შემაფერხებელი ხდება საზოგადოების წინსვლისათვის, მას თანდათან ბოლო ედება და ის XII ს. დასასრულისათვის, ბატონყმობის საყოველთაო გამარჯვების პირობებში, როგორც კლასი, აღარ არსებობს. უმრავლესობა გლეხთა ბანაკში იქცევა (“გლეხი გინა ყმან”). გადარჩენილი ნაწილების გაქრობაც დღის წესრიგში დგას, რაც ფეოდალური განვითარების შემდგომი გაღრმავების შედეგი უნდა ყოფილიყო, მაგრამ ცალკე სოციალური წოდების სახით უშუალო მწარმოებელთა ნაწილი, მსახური, როგორც ვთქვით, XIII - XV სს. ჯერ კიდევ არსებობს. ეს იყო პროცესის დაუსრულებლობა.

შექმნილმა ისტორიულმა სიტუაციამ (თათარ-მონღოლთა ბატონობა და მისი შედეგები...) შეაფერხა მსახურთა წოდების შემდგომი დაშლის ბუნებრივი პროცესი. მსახურთა “გაქრობა” მოხდა არა ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიკური აღმავლობის პირობებში, არამედ რეგრესის, ეკონომიკური დაცემის, სათავადოების გამარჯვების პირობებში. ამიტომაცაა, რომ მივიღეთ მსახურის თავისებურად შენარჩუნებული; ფაქტიურად მისი დაკონსერვებული სახე^[20].

ვაჭრები ძირითადად ქალაქის მოსახლეობის დამახასიათებელ საზოგადოებრივ ერთეულს წარმოადგენდა.

ბექა-აღბუდას სამართალში სპეციალური მუხლია შეტანილი ვაჭართა შესახებ: “თუ ვაჭარმან ვაჭარი მოკლას, საპატიოს კაცისა თორმეტი ათასი თეთრი არს, ასე რომე პატრონთა კარგად ჰყვეს პატივით. და მას ქვეშეთსა, რომე გზით მოვიდეს, ბატონთა ნახვა და ძღვენის მიღება შეეძლოს და ღირს იყოს, მისი ექვსი ათასი თეთრი იყოს” (მუხ. 96). როგრც ჩანს კანონმდებლობა ორი კატეგორიის ვაჭარს გამოჰყოფს: “საპატიო” ვაჭარს და მასზე დაბლა მდგომს (“მის ქვეშეთს”), რომელიც საგარეო-სატრანზიტო ვაჭრობაში უნდა იყოს ჩაბმული (“რომე გზით მოვიდეს”).

საპატიო ვაჭრის სიხლი რაოდენობრივად ტოლია დამცრობილი, მესამე თაობის აზნაურის სისხლისა (12000 თეთრი), ქვემო ვაჭრისა - “აზნაურად მსახურის” უხელისუფლო მსახურისა (6000 თეთრი). მოტანილი მუხლები იმასაც გვირგვინს, რომ ვაჭარი შესულია ფეოდალურ იერარქიაში, ის “ყმაა”; ეს ფაქტები იმაზე მიუთითებენ, რომ უფლებრივ-პოლიტიკურად ვაჭართა მდგომარეობა შესაბამის წოდებათა (აზნაურის, მსახურის) იდენტურია. მაგრამ რადგან ვაჭრები სოციალურ-პროფესიული ფუნქციით მკვეთარად განსხვავდებიან მათგან (ვაჭრობენ და არ ლაშქრობენ...), ამავ დროს კი ეს საქმიანობა მემკვიდრეობითია, ამიტომ ისინი ცალკე საზოგადოებრივ ერთეულს - წოდებულობას ქმნიან.

ვაჭრის “სისხლი” იმადენად დიდია, რამდენადაც ის ქონებრივად შეძლებულია და “პატრონის” წინაშე დამსახურებულია: “საპატიო კაცია”, “საქმის ქმნელია” ან პატრონისათვის ძღვენის მირთმევა შეუძლია.

რამდენადაც ამ დროის საქართველოს ქალაქებში დადასტურებულია ვაჭართა სააღებმიცემო ორგანიზაციების არსებობა, უეჭველია, დამოკიდებულება ეკონომიკურ ნიადაგზე თვით ვაჭრებს შორისაც არსებობდა. “დიდვაჭრებს” (უმთავრესად საგარეო ვაჭრობის მეთაურებს) უთუოდ ადგილობრივ ჰყავდათ ხელქვეითი ვაჭრები.

ბექა-აღბუღას კანონმდებლობაში იგრძნობა ვაჭრობის დაცემული მდგომარეობა: ქვეყნის მესვეურნი ცდილობენ დაიცვან ვაჭრები და ხელი შეუწყონ ვაჭრობისათვის ნორმალური პირობების შექმნას. სპეციალური მუხლით გათვალისწინებულია ვაჭართა უშიშარი მიმოსვლის პირობები. გზაზე მიმავალი ვაჭრის გამძარცველი ვალდებულია ნაძარცვი ვაჭარს ორმაგად აუნაზღაუროს, ასევე, ვაჭრის მოკვლის შემთხვევაში, ვაჭრის სისხლიც (მუხ. 97). ორმაგი ანაზღაურება სისხლისა, როგორც ვიცით, სხვა საზოგადოებრივი ჯგუფების მიმართ, გარდა განსაკუთრებული შემთხვევისა, კანონმდებლობაში შეტანილი არ არის.

საყურადღებო ფაქტია, რომ ბექა-აღბუღას კანონებში დაბალი ვაჭარი, რომელიც გლეხის უფლებრივ დონეზე დგას, მოხსენებული არ არის; რასაკვირველია, მოუხსენებლობა არ გამორიცხავს მათ არსებობას. ასეთი ვაჭრები ჰყავდათ როგორც ფეოდალებს, ისე შეძლებულ ვაჭრებს სავაჭრო საქმეებში მომხმარედ, მაგრამ ისინი რამდენადაც ქვეყნის სააღებმიცემო განვითარებაში მნიშვნელოვან და დამოუკიდებელ როლს არ ასრულებდნენ, ამიტომ კანონმდებლობა ვაჭართა შორის მათ მდგომარეობას არ განიხილავს.

^[1] “მსოფლიონი” მთის ძირითადი მოსახლეობის აღმნიშვნელია.

^[2] მაგ., საქ. სიძველენი, II, 9; ლ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, ვაჰანის ქვაბთა განგება, XIII ს., 1939, გვ. 85; 1263 წ. საეკლესიო კრების დადგენილება, ი ვ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, სოციალური ბრძოლის ისტორიიდან, 1934. გვ. 42-43 (ამ ძეგლში მსახურს ენაცვლება “დარბაზის ერი” – მსახურთა ერთი სახეობა) და სხვ. “მსახური” წყაროებში შეიძლება შეგვხვდეს არასოციალური მნიშვნელობითაც. ასეთი შეიძლება იყოს ყველა, ვინც ვინმეს ემსახურება შრომით, მატერიალურად, სულიერად და სხვ. ამგვარი მსახური ჩვენი განხილვის საგანი არაა.

^[3] ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, გვ. 51.

^[4] “გლეხმა” და “ყმამ” ამასთან თავიანთი ვიწრომნიშვნელობაც შეინახეს.

^[5] ბექა-აღბუღას კანონების მიუხედავად მითითებული გვაქვს ყველგან ი. დოლიძის გამოცემის მიხედვით: ძველი ქართული სამართალი, 1953.

^[6] “თუ... მას უკანით მისი ნათესავი ვერღარა ისრე მსახურებდეს ბატონთა, მისი სისხლი ათასი თეთრი იყოს” (მუხ. 10) ან “თუ მსახური მსახურად ჰყვეს ათასი დაუროვს”(მუხ. 7).

^[7] აზნაურის (“აზნაურული”) სამსახურის შინაარსი განმარტებულია ბექა-აღბუღას სამართალში: აზნაური პატრონს ახლავს აბჯარით, კარვით და აქვს კომპიც, მუხ. 9, 10, იხ. აზნაურთან.

^[8] მხედველობაში უნდა მივიღოთ ის გარემოება, რომ მთაში სახელმწიფოს მეშვეობით გარედან ინერგება ადმინისტრაციულ-სოციალური ისტიტუტები.

^[9] კანონმდებლობა იმასაც ითვალისწინებს, რომ ამ მოახლე ქალის სისხლი იმის მიხედვით უნდა დაეუროვოს პატრონს, თუ მსახურთა რომელ კატეგორიას ეკუთვნის მოახლე (“რომლისა გუარისა იყოს”).

^[10] სამთავისის საეპისკოპოსოს სამწყსო-საეკლესიო გადასახადების დავთარი, ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. Ad, 559, 604; საბუთი განახლებულია 1673 წელს, შეიცავს 1459 წ. და ამაზე ადრე შედგენილი საბუთების ნაწილებს. ეხება ქსნის ხეობის მოსახლეობას. წილკნის სარგოს წიგნში 1669 წ. გამოც. შ. ჩ ხ ე ტ ი ა ს ი, საისტორიო მოამბე, II, 1925, გვ. 9-26.

^[11] მსახურის მოვალეობას ქრისტიანული რელიგიის დოგმატიც ანალოგიურად განმარტავს: ზეცის იერარქიაში ანგელოზები ითვლებიან “მსახურებად”, რომლებიც ღმერთის (პატრონის) “წინაშემდგომელნი” და მოლაშქრე – “მხედრები” არიან.

^[12] საქართველოს სიძველენი, I, გვ. 219-220.

^[13] ადრეფეოდალური ხანის მასალებში, მართალია, ჩვენ არაერთხელ გვაქვს “მსახურთა” დასახელება, რომელნიც რაიმე სამსახურს (სამხედრო ან სამოხელეოს) ეწვევიან თავიანთ უფალ-პატრონების მიმართ, მაგრამ ყოველთვის არ ჩანს, წყაროთა უკმარისობის გამო, დამოკიდებულების სოციალური შინაარსი. სამოხელეო თანამდებობა, რომელიც ზოგჯერ მსახურს უჭირავს, არ არის “მსახურის” სოციალური ბუნების განმსაზღვრელი და არც “მსახური” არ გულისხმობს ყოველთვის სოციალურ შინაარსს. ფეოდალურ ურთიერთობაში მსახური წინარე საზოგადოებიდან შემოვიდა. იგი ძველია აზნაურზეც და დიდებულზეც (ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი). ამ ადრინდელი მსახურის სოციალური ნიადაგი სულ სხვაა, ვიდრე ფეოდალური მსახურისა.

^[14] აზნაურთა ერთი სახეობა – საეკლესიო აზნაური.

^[15] ვაჰანის ქვაბთა განგება, გამოც. ლ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი ს, 1939, გვ. 85. ვაჰანის ტიპიკონში იხსენიებიან “მსახურნი” არასოციალური შინაარსით, აღნიშნავენ მონასტრის მომსახურე პერსონალს, არის სულ 10: მებაზაზე, მეპურე... (გვ. 64, 71). ისინი ძმობაში არ შედიან, კოოპერაციის წევრები არ არიან, სოციალურად გლეხობას ეკუთვნიან.

^[16] ბ. ლ ო მ ი ნ ა ძ ე, ქართული ფეოდალური ურთიერთობის ისტორიიდან, სენიორიები, II (ხელნაწერი).

^[17] აქ საყურადღებო ისიცაა, რომ კანონმდებლობა არ ასახავს და, ცხადია, არ ცნობს პირიქით მოვლენას: “გლეხს” ჰყავდეს ყმად “მსახური”. იურიდიულ დოკუმენტებში ჩვეულებრივ ასახულია სოციალურ-საზოგადოებრივად უმცროსის უფროსისადმი დაქვემდებარება ან შემთხვევები სწორის სწორისადმი, რადგან ასეთები, როგორც ცხოვრების ბუნებრივი მოვლენები, საჭიროებდნენ ნორმირებას. უმცროსის მიერ უფროსის დაქვემდებარება ასახული არ არის, რადგან ეს, როგორც არაბუნებრივი მოვლენა, არც ნორმირებას საჭიროებდა.

^[18] საქართველოს სიძველენი, I, 219. ასეთი მსახურები ამორიცხული იყვნენ სახელმწიფო “ხარჯის” სიებიდან. მსახურის ხლება გარკვეულ მატერიალურ სახსარს გულისხმობდა, ის კი თავის ვაჭარ-ხელოსნობის საქმეს ხლების გამო მოწვეტილი იყო. ამით ზარალი რომ არ მოსვლოდა სახელმწიფომს და თვით მსახურთა ოჯახებს, ხელისუფლებამ მსახურთა მხოლოდ გარკვეული მცირე კონტინგენტი დააწესა თბილისიდან.

^[19] ქ. ცხ., II, გვ. 34.

^[20] ამასთან ერთად მთიანეთში ან იქ, სადაც ბატონყმობა შედარებით სუსტად იყო განვითარებული (და, ცხადია, აზნაურებიც მცირერიცხოვანი იქნებოდნენ) სათავადოების გამარჯვების შემდეგ მსახური-ყმა ყველაზე დიდი რაოდენობით დარჩა. XVI-XVIII სს. “მსახური” წოდებრივ იურიდიული ცნება აღარ არის (საქართველოს ბარში), მაგრამ ამ მოვალეობის საჭიროება ფეოდალურ საზოგადოებაში არასდროს არ მოსპობილა. ხლება-თანამოლაშქრეობის ვალდებულების მქონე მებატონის მოთხოვნილების მიხედვით შექმნილი გლეხთა ჯგუფებია, რომელთა პროფესიულ-ეკონომიკურ განსხვავებულობას სხვა გლეხებთან არა ასაფუძვლებს, როგორც წესი, წინასწარი იურიდიული პრივილეგიები, მემკვიდრეობითობა და ა.შ.

§ 4. მფლობელთა საზოგადოება - ფეოდალები

მფლობელთა კლასის ისტორია XIII - XV სს. მრავალი ახალი თავისებურებებით ხასიათდება. ცვლილებები შეეხო ამ კლასის ყველა ფენას, ოღონდ მეტ-ნაკლები სიმწვავეით. საერთო დამახასიათებელი კი ის იყო, რომ გაძნელდა წოდებრივი უპირატესობის შენარჩუნება, რამაც თანდათან ახალი სოციალური გადაჯგუფებები გამოიწვია.

აზნაურობა. მონღოლთა შორეულ ლაშქრობებში ხშირმა მონაწილეობამ, საქართველოს ტერიტორიებზე მომხდარმა დიდმა ბრძოლებმა და ბოლოს თემურლენგის 17-წლიანმა გამუდმებულმა რბევამ, სადაც წვრილი და საშუალო აზნაურობა მთავარ სამხედრო ძალას წარმოადგენდნენ, კატასტროფულად შეამცირა გლეხობის შემდეგ აზნაურთა ფენის რიცხვი^[1]. ამასთან ერთად, აზნაურთა დამახასიათებლად იქცა ეკონომიკური სიღარიბე. წვრილ და საშუალო აზნაურობას ეკონომიკურად აჩანაგებდა შეიარაღების დიდი ხარჯი, რაც დაკავაშირებული იყო მათ ხშირ მოლაშქრობასთან. ქოთლოსან-აბჯროსნობა, კარვოსნობა აზნაურის მოვალეობა იყო, რასაც დიდი მატერიალური ხარჯი სდევდა^[2]. მათი მიწები მასობრივად უკაცრიელდებოდა: გლეხები გარბოდნენ მონღოლთა მძიმე ხარკისა თუ გაზრდილი ფეოდალური ექსპლოატაციის გამო. რაკი მიწას ედო მონღოლური ხარკი, გლეხობისაგან დაცლილი ასეთი მიწა მეპატრონისათვის ხელსაყრელი აღარ იყო და ეს მებატონეები თვითვე ჰყიდდნენ ჩალისფასად გაუფასურებულ მიწებს. მათი მიწები და გლეხობა მსხვილ მიწისმფლობელებს უვარდებოდათ ხელში. აზნაურებს მიწებს ეცილებოდნენ მონღოლ-თურქმანი მომთაბარენი და ჩრდ. კავკასიიდან ჩამოსული ტომები, რომლებიც თავიანთ საჯდომად და სამფლობელოდ იკავებდნენ სამიწათმოქმედო ტერიტორიებს^[3].

ეს სიმწვანეები თანდათან ღრმა კვალს ტოვებდა, რადგან არავითარი რადიკალური საშუალება შერყეული ეკონომიკური მდგომარეობის გამოსასწორებლად არ ჩანდა. ცენტრალურ ხელისუფლებას, თვითონ პოლიტიკურად და ეკონომიკურად დასუსტებულს, არ შესწევდა ძალა ქმედითი დახმარება აღმოეჩინა აზნაურთა ფენისათვის. როგორც სათანადო ადგილას განხილული გვქონდა, დავით ლაშას ძემ 1260-იან წლებში ამ მიზნით მიმართა საეკლესიო მიწების დარიგებას, მეფე გიორგი ბრწყინვალემ გაამევა ოსი ფეოდალები აზნაურთა მიწებიდან, მაგრამ ეკონომიკური სივიწროვე ვერ იქნა დაძლეული ვერც მაშინ და ვერც შემდეგ, რადგან მწარმოებელი საზოგადოების ფიზიკური შემცირება თავისი ეკონომიკური შედეგით ყველაზე მეტად მფლობელთა ამ ფენას დაატყდა თავს, უმეტესად უმოხელეო აზნაურობას უჭირდა და უმრავლესობასაც ისინი შეადგენდნენ.

ქონებრივი დადარიბება იწვევდა სოციალურ დამცრობასაც, რადგან წოდებრივ-სოციალური უპირატესობის საფუძველი მხოლოდ მემკვიდრეობა კი არ

იყო, არამედ უფრო მეტად ყმა-მამულის სიდიდე. აზნაურული მოვალეობა არამცირე ეკონომიკურ სახსარს მოითხოვდა, აზნაურული გადარიბება იწვევდა ამ მოვალეობის შეუძლებლობას, ანუ მის დამცრობას სოციალურად. ბექა-აღბუღას კანონმდებლობიდან კარგად ჩანს, რომ ამ პერიოდში, როგორც აღნიშნული გვაქვს, მამულის ჭერის სიმტკიცე შერყეულია და ამიტომაც გაძნელებულია წოდებრიობის შენარჩუნება. კანონმდებლობა ცდილობს მყარი გახადოს მიწის ჭერა და ამ გზით გადაარჩინოს წვრილი და საშუალო აზნაურობა სოციალურ დამცრობას. საერთო ეკონომიკური გაჭირვების გამო ხშირდება შემთხვევები, როცა ღარიბი მებატონე თავის მიწას თუ ყმაგლეხს ვალში დაწიდავს ან მეორე მებატონეს მიაბარებს, ანდა მიწის ერთ რომელიმე ნაწილს, მაგ., ვენახს და ა. შ. დროებით გაასხვისებს და სხვ. ამ შემთხვევაში, რათა ადვილად არ გამოეცალოს მას ხელიდან მამული ან არ დაეფანტოს იგი, კანონმდებლობა იცავს მას მოსალოდნელი მიმდღავრებისაგან. ზემოთაც გვქონდა აღნიშნული, რომ მიწაზე საკუთრების (მფლობელობის) უფლებას “მემამულე” არ კარგავს ხანდაზმულობის მიზეზით: “თუ კაცსა კაცისა მამული ჰქოდეს” და სხვადასხვა მიზეზით დაბრუნება შეუფერხდა, კანონი “ხანის გამოსავალს” არ ყაბულობს (მუხ. 42); ვალში “დაწინდული” სახმარი მიწა დაუყოვნებლივ უნდა დაუბრუნდეს მფლობელს (ე. ი. მიწის მჭერს), როგორც კი ის სესხს მოვალეს მთლიანად შეუსრულებს (მუხ. 43). თუ პატრონი ყმას “მიწას” (საკომლოს) უბოძებს და ამ მიწის რომელიმე ნაწილი, მაგ., ყანა ან ვენახი ან სახლი, “დაწინდებული იყოს”, აუცილებლად უნდა იქნეს ის გამომხსნილი, რათა არ მოხდეს საკომლოს დაქუცმაცება, ე. ი. უნდა დაიხსნას “ვისაც დაეწინდოს” (მუხ. 44). მაგრამ თუ მიწის მიღებმა დაიხსნაო, ვკითხულობთ ამ მუხლის ვახტანგისეულ რედაქციაში, მას უფლება აქვს გამოართვას ეს თავისი განაღები თეთრი მიწის პატრონს, ან თვით დამწინდავს (მუხ. 44).

კანონი კრძალავს ბატონის (პატრონის) მამულის გაყიდვას მის ნება-დაურთველად (იგულისხმება გაყიდვა გლეხისაგან ან მოსაკარგავე მსახურისაგან). მყიდველმა უკან უნდა დაუბრუნოს ნაყიდი მიწა. მაგრამ აკრძალვა იმდენად მკაცრია, რომ კანონს შემოაქვს მყიდველის დაჯარიმების წესიც: მყიდველს “სარეგუნოდ დაუშავდესო”, ე. ი. მყიდველი მიწის უკან დაბრუნების შემდეგ მიიღებდა მის მიერ გადახდილ ფულს არა მთლიანად, არამედ მხოლოდ ნახევარს: “მამულისა გასყიდვა ცუდია ბატონის დაუმოწმებლად, და ნახევარი ფასი მყიდველსა სარეგუნოდ დაუშავდეს. ამამიგან მართლობა რამე აკლია, მაგრამ ნუ ვინ დაებმის სყიდვასა” (მუხ. 45). კანონმდებლის ეს აღიარება: “სარეგუნოდ” მთლად სამართლიანი ვერაო, მოწმობს ამ ზომის იძულებით აუცილებლობას, რაც ამ პერიოდში, ეტყობა, მემამულეთა (პატრონთა) მიწების დაყიდვის დიდი სიხშირით იყო გამოწვეული. ისიც აშკარაა, რომ “სარეგუნოს” შემოღება მეტად ახალი ღონისძიებაა. ამავ მუხლის სხვა რედაქციაში შეტანილია დამატებითი წესიც: “სარეგუნოთი” ისჯება მიწის (აქ ნახმარია “საკარგავის”) არა მხოლოდ მყიდველი, არამედ გამყიდველიც. საკარგავის გამყიდველს პატრონი ჩამოართმევს ამ საკარგავსაც (მიწას), ხოლო სამაგიეროდ არც მიღებული ფასის ნახევარს უტოვებს (“ნახევარი ფასი” მყიდველს დაუბრუნდა, მუხ. 45).

კანონი იცავს წვრილი მფლობელის სოციალურ უფლებებსა და ეკონომიკურ დამოუკიდებლობას. დაშვებული არაა მიწა-ადგილი, რომელიც “მემამულეს” (მფლობელს) უჭირავს, ვინემ გამოითხოვოს მიწის პატრონისაგან ნასყიდობით ან საკარგავად ამ მფლობელის ნებართვის გარეშე. კანონი ასეთს

აბათილებს. ადგილი დაუბრკოლებრივ მფლობელს უნდა დაუბრუნდეს, ხოლო გადახდილი ფასი ამ პირთა “ამღებელს” უნდა სთხოვოს (მუხ. 55).

წვირილ, უმოხელეო აზნაურის თავისუფლების ხელყოფა რომ ამ ხანის დამახასიათებელ მოვლენად შეიძლება ქცეულიყო, ეს სრულიად გასაგებია; გაღარიბებული ვასალის (წვირილი აზნაურისუ) ეკონომიკური მიჯაჭვა ძლიერი სენიორისადმი, რომლის გარეშე მას არსებობა აღარ შეუძლია, ბუნებრივია, იწვევდა მისი პირადი უფლებების შელახვასაც (დაწვირილებით ქვემოთ).

გლეხი ღარიბ-შეუძლებელ მებატონეს გაურბოდა და შეძლებულს ეფარებოდა. როგორც აღნიშნული გვექონდა, კანონმდებლობა მთელი ძალ-ღონით იცავს დაზარალებულ მებატონეს: ახალმა ბატონმა მასთან შეფარებული ყმაგლეხი დაუყოვნებლივ უნდა დაუბრუნოს ძველ მკვიდრ ბატონს (მუხ. 74, 77 და სხვ.). კანონი ასევე იცავს მებატონის მიწისმფლობელობას გლეხთა ხელყოფისაგან. გლეხის ყოველგვარი ნებისმიერი განასყიდველი ან დაწინდული გაუქმებულია, რადგან “ადგილი ბატონისაა” (მუხ. 76). თუ გაქცეული “მკვიდრი გლეხისაგან” ვინმეს ზარალი მოუვა (ვინმეს რამეს “წაუღებს”), ზარალი წასულის ცოლ-შვილმა უნდა გადაიხადოს მოძრავი ქონებით, ხოლო თუ ცოლ-შვილი არ დარჩება, მაშინ გადასახადზე ბატონს პასუხისმგებლობა არ აკისრია (მუხ. 78).

თუმცა სახელმწიფო სხვადასხვა ღონისძიებით იცავს წოდებრიობის საფუძველს - ეკონომიკურ - ქონებრივ ნორმას, ცდილობს შეუნარჩუნოს აზნაურს მისი წოდებრივი მოვალეობის ეკონომიკური საფუძველი, მაინც აზნაურთა სოციალური დაქვეითება ამ საუკუნეებში სწრაფი და ღრმა პროცესია. ეს ბეჭა-აღბულას ძეგლიდან კარგად ჩანს.

აზნაურთა ძველი, ერთიანი წოდება ამ საუკუნეებში უკვე დაშლილია. მაგრამ საყურადღებო ისაა, რომ ეს გრადაცია კვლავ გრძელდება. აზნაურობა სოციალურ დანაწილებაში დიდებულის შემდეგ უკვე მეორე ადგილზეა (მუხ. 2). თვით აზნაურებში მამულიანობის, ე. ი. ეკონომიკური შეძლების მიხედვით ორი ქვეჯგუფი გაჩენილა. კანონმდებლობა ასხვავებს აზნაურთა ორ ჯგუფს: “საპატიო აზნაურს” და ამის “ქვემოთ აზნაურს” (მუხ. 2, 3). საყურადღებო აქ ისაა, რომ ეს შიდა დანაწილებანი ეკონომიკური დამცრობის ნიადაგზე შექმნილა, ხოლო კანონმდებლობა ითვალისწინებს აგრეთვე მომავალი დამცრობის შესაძლებლობებს. იგი ახდენს დრო და ჟამით გამოწვეული მოვლენის რეგლამენტაციას: “საპატიო აზნაური არის” “დიდ მამულიანი”, მას აქვს სასახლე, ციხე და მონასტერი (საძვალე). ასეთი აზნაურის სისხლი 20000 თეთრი ღირს (მუხ. 2). ჩვეულებრივი, ანუ საპატიო აზნაური თუ ჩამომცრობას დაიწყებდა, ე. ი. დაკარგავდა ციხეს, მონასტერს, მამულის ნორმაც დაუპატარავდებოდა (“თუ ჟამისაგან მამული დამცრობოდეს, უციხო, უმონასტრო იყოს”). პირველი და მეორე თაობის განმავლობაში მას კანონი მაინც უნარჩუნებდა საპატიო აზნაურობას (ე. ი. მისი სისხლი მანც 20000 თეთრი ღირდა), მაგრამ საპატიო აზნაური თუ მდგომარეობას ვერ გამოასწორებდა ვერც მესამე თაობაში (“ასე რომ მესამე ნათესავი იყოს რომე დამცრობა დაეწყოს”), მაშინ მას “საპატიო აზნაურობა” ეკარგებოდა (მუხ. 2, 3), გადადიოდა “მამულდამცრობილი” აზნაურის კატეგორიაში (“ქვემოთ აზნაური”). მამულდამცრობილი, უციხო-უმონასტრო აზნაური კი, რომელსაც მამულის ნორმაც ძველ სააზნაურო მამულზე ნაკლები აქვს (“მამული დამცრობოდეს”), უკვე მცირე აზნაური იყო, რომლის სისხლი 12000 თეთრი ღირდა

(მუხ. 2). ამრიგად, წოდებრივი დამცრობის საზღვარი სამი თაობაა, რომლის იქით აზნაური სულ კარგავს აზნაურულ წოდებას. აქედან კარგად ჩანს, რომ ის, რაც ძველად აზნაურის ჩვეულებრივ ქონებრივ ნორმად ითვლებოდა, ახლა იშვიათი და მხოლოდ მაღალი მდგომარეობის აზნაურის, “საპატიო აზნაურის” დამახასიათებელი გამხდარა. საერთოდ, აზნაურები კი, როგორც ფეოდალთა კლასის წევრები, ამ დროისათვის უკვე ისტორიულად დამცრობილი საზოგადოებაა, რომელიც საშუალო და წვრილ მესაკუთრე მფლობელებს ქმნიან. ამიტომაც, რომ თვით ბექა-აღბუღას სამართალში (მუხ. 7, 9, 10, 31) და ამ დროის სხვა ძეგლებში მაზნაურინ ჩვეულებრივი ფართო გაგებით ის პირია, ვისი სისხლი 12000 თეთრის ღირებულებისაა^[4].

ამგვარად, XIII - XIV საუკუნეთა განმავლობაში აზნაურთა ძველი შემადგენლობიდან უმრავლესობა ან ფიზიკურად ამოწყდა, ან სოციალურად დაქვეითდა. აზნაურთა ძველი გვარების საბოლოო განდევნა პოლიტიკური ასპარეზიდან ძირითადად ორ ეტაპად ხდება. ეტაპები თან სდევნენ თათარ-ნომადთა ყოველ ახალ ტალღას (XIII საუკუნეში და XIV - XV საუკუნეთა მიჯნაზე).

XV საუკუნის პირველ ნახევარში ეკონომიკურ-პოლიტიკური აღდგენების დროს, როგორც უკვე ვიცით, საგანგებო ყურადღება მიექცა ამ ფენის მოლონიერებას, მაგრამ აზნაურთა წოდებრიობისათვის ახალი დამახასიათებელი მოვლენა იჩენს თავს: აზნაურთა უმრავლესობას უკვე ღრმად აქვს შელახული თავისი აზნაურული ძირითადი ნიშანი, პირადი თავისუფლება: გაღარიბებული ან სოციალური დაქვეითების მუდმივი საფრთხის წინაშე მდგომი აზნაურის ცხოვრებაში სრულიად ბუნებრივია, თუ პატრონები თავიანთ ვასალ-აზნაურებს უკვე მძლავრად ადებენ ხელს. მეორე მხრივ, მოქმედია პოლიტიკური ფაქტორიც, რომელმაც აგრეთვე ხელი შეუწყო აზნაურის სოციალური მდგომარეობის გაუარესებას. თვითკმარი საფეოდალოების (სამთავროების, სათავადოების) წარმოშობის პროცესში აზნაურებზე უმრავლესი პოლიტიკური უფლებები (“ხელმწიფობა”) თანდათან მთავრებმა და თავადებმა მიიტაცეს. ეს იმას ნიშნავდა, რომ მთავრის თუ თავადის პატრონობაში მყოფი აზნაური უკვე აღარაა იმავე დროს მეფის ყმაც (ვასალი)^[5]. ამგვარად, აზნაურის კერძო უფლებრიობაში მოქცევამ ასევე არსებითად იმოქმედა აზნაურის პირად თავისუფლებაზე^[6].

XV საუკუნის პირველ ნახევარში ცენტრალურმა ხელისუფლებამ სცადა აზნაურთა მდგომარეობის გამოსწორება. აზნაურთა ეკონომიკური მოლონიერებისა და სოციალური გაჯანსაღებისათვის ცენტრალური ხელისუფლება შეეცადა: 1. სამეფო და საეკლესიო აზნაურების რიცხოვრივ გაზრდას. საამისოდ ხდებოდა აზნაურად ახალი სახლების წამოწევა, გადაშენებული სახლების განახლება. აზნაურად აღზევებაში, უნდა ვიფიქროთ, ახლა უფრო მეტად, ვიდრე ძველად, პირად დამსახურებას დიდი როლი მიენიჭა. თუ სააზნაურო კაცს ადგილ-მამულის სააზნაურო ნორმა არ გააჩნდა, მას “სააზნაურიშვილო” ადგილ-მამული, ხოლო ზოგჯერ თანამდებობაც, მიეცემოდა. ყურადღება მიექცა ისეთ სააზნაურო სახლებსაც, რომელთა მფლობელობა წინათ “მეყმეობით” ან “ავის დროისაგან” დაზარალებული იყო. 2. სამეფო ხელისუფლების მიერ წვრილი და საშუალო აზნაურებისათვის მიწების დარიგების შესახებ ჩვენ ზემოთ გვქონდა საუბარი. 3. აზნაურის სოციალური თავისუფლების აღდგენის მიზნით ერთ-ერთ ღონისძიებად უნდა ჩაითვალოს კერძო მფლობელობაში მოქცეულ აზნაურებზე მეფის უზენაესი

უფლების (პირობითი მფლობელობის) აღდგენის ცდა. მაგრამ დაშლილობის სისტემის საყოველთაო და სრული გამარჯვების პირობებში მეფის ეს ღონისძიება ფიქტიურ შინაარსს იღებს. XV საუკუნის დასასრულისათვის აზნაურობის დიდი ნაწილი მეფეს ჩამოშორდა.

აზნაურთა ერთიან ფენაში მომხდარმა უფლებრივ-ქონებრივმა გრადაციამ (XIII - XIV სს.), ცხადია, კიდევ უფრო გააადვილდა აზნაურთა ერთი ნაწილისათვის (უმრავლესობისათვის) ძველებურ სოციალურ უპირატესობათა დაკარგვა. აზნაურების საპატრონო კუთვნილების მიხედვით დანაწილება (სამეფო და კერძო - სათავადო და საეკლესიო) იმავე დროს ახლა უკვე გარკვეული სოციალური შინაარსის მატარებელიც გახდა. იგი გამოხატავდა პატრონისადმი აზნაურის არა მხოლოდ სამხედრო-პოლიტიკურ თავისუფალ კავშირს, არამედ ფაქტიურად კერძო უფლებრივ კავშირს. ბატონყმურ-ფეოდალურ საზოგადოებაში მფლობელი კლასის (უმრავლესობის) მოქცევა კერძო უფლებრივ უღელში უაღრესად რეგრესიული მოვლენაა ქვეყნის როგორც სამხედრო-პოლიტიკური, ისე ეკონომიკური წინსვლის თვალსაზრისით. მესამე წოდების არარსებობის პირობებში ცენტრალური ხელისუფლება კარგავს დასაყრდენ სამხედრო ძალას, როგორც რიცხოზობივად, ისე სოციალურად; მართავისუფალინ ფეოდალის (ექსპლოატატორის) მეურნეობის ნორმალური განვითარება იზორკება მასზე დაკისრებული ვალდებულებებით (ეკონომიკური და პირადი სამსახურის ხაზით), შესაბამისად იზრდება სააზნაურო გლეხის ექსპლოატაციაც, იზღუდება ფეოდალის პირადი ინიციატივა მეურნეობის ინტენსიფიკაციისათვის და ა. შ. საბოლოოდ აზნაურის მეურნეობა ეკონომიკური დეგრადაციის გზას ადგება.

ამრიგად, აზნაურთა ცხოვრებაში მომხდარმა სოციალურმა ცვლილებებმა თვალსაჩინოდ გამოამჟღავნეს ბატონყმურ ურთიერთობათა გადაგვარება. მოხდა აზნაურთა ფენის არა კონსოლიდაცია, არამედ პირიქით, მისი კიდევ უფრო დანაწილება. აზნაური თავისი ფეოდალურ-ვასალური ვალდებულებებით კიდევ უფრო ღრმად ჩაიჭედა ფეოდალურ იერარქიაში, და ისიც, სეპარატისტულად განწყობილი კერძო ფეოდალების სამხედრო-ეკონომიკურ ძალად.

რამდენადმე თავისებური იყო საეკლესიო აზნაური (“მცხეთისშვილი”, “ეკლესიის შვილი”), რომლის მიმართ, ისე როგორც ეკლესიის სხვა საქონებელზეც, სამეფო ხელისუფლებამ მოახერხა რეალურად შეენარჩუნებინა უმაღლესი სენიორალური უფლება. მართალია, საეკლესიო აზნაურებმაც განიცადეს გარკვეული ცვლილებები საერთო მდგომარეობის დამძიმების ხაზით, მაგრამ ისინი არ მოქცეულან ეკლესიის²¹ კერძო საბატონო დამოკიდებულებაში. ამაზე გავლენა იქონია, უპირველეს ყოვლისა, გაბატონებულმა სახელმწიფოებრივმა სისტემამ, რომელიც გულისხმობდა ეკლესიის პოლიტიკურ დაქვემდებარებას მეფისადმი და, მეორე მხრივ თვით ეკლესიის შინაგანმა ორგანიზაციულმა წყობამ (კოოპერაციული მფლობელობა და ცენტრალისტური სტრუქტურა). ეს ფაქტორები უზრუნველყოფდნენ მეფესთან ეკლესიის დაქვემდებარებულ დამოკიდებულებას. ამას ემატებოდა შექმნილი ისტორიული სიტუაციაც (ქვეყნის ეკონომიკური დაქვეითება), როცა მეფე გამოდიოდა ერთადერთ ძალად დაქვეითებული ეკლესიის მოღონიერებისათვის (ეკლესიაც იდეოლოგიურად განამტკიცებდა მეფის ხელისუფლებას...) ამრიგად, განსახილველ პერიოდში, რამდენადაც ეკლესია წარმოადგენდა მეფის ხელდებულ დაწესებულებას, “საყდრის შვილნი” (“ეკლესიის

შვილნი”) მეფის უშუალო დასაყრდენ სამხედრო და სოციალურ ძალას ქმნიდნენ. მეფე განსაკუთრებით იღწვოდა საეკლესიო აზნაურების მოსამრავლებლად და ეკონომიკური აღორძინებისათვის. შემთხვევითი არაა, რომ სამეფო და საეკლესიო აზნაურთა სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობა კერძო საფეოდალო აზნაურების გვერდით საგრძნობლად მაღალი და განსხვავებულია. უფრო მეტიც, საეკლესიო სენიორიაში ხდება აზნაურის უფლებრივ-ეკონომიკური როლის კიდევ უფრო გაძლიერება. საეკლესიო აზნაურის უფლებები კიდევ უფრო მჭიდროდ იყრის თავს ცენტრში და, ამგვარად, საეკლესიო სენიორიის მეთაური (კათალიკოსი, ეპისკოპოსი, წინამძღვარი - უმემკვიდრეო მფლობელები) თავის პოლიტიკურ ეკონომიკურ უფლებებს ახორციელებს ასეთ აზნაურთან, ე. ი. ეკლესიის შვილებთან (“ხატის შვილებთან”) მჭიდროდ და აუცილებელი თანამონაწილეობით. საეკლესიო სენიორიაში გარკვეულად გაწონასწორებულია აზნაურებისა და სენიორის უფლებები, რადგან აზნაურები დ ეკლესიის (საყდრის)) შვილები საეკლესიო ქონების კოლეგიური მფლობელები და “მართველები არიან”.

დიდებულო - მთავარი, თავადი. XIII - XIV საუკუნეებში, თუ ერთი მხრივ, ფეოდალთა კლასის საერთო დამახასიათებელი მოვლენაა ეკონომიკური დადარიბება და სოციალურ უპირატესობათა შენარჩუნების გაძნელება, მეორე მხრივ, მათი ერთი წრის, კერძოდ, მაღალი სამოხელეო თანამდებობის მქონე მემამულე ჯგუფისათვის დამახასიათებლად იქცა კიდევ უფრო მაღალი სოციალური და ეკონომიკური დაწინაურება. საქმე ისაა, რომ თათარ-ნომადთა ბატონობის პოლიტიკურ-ეკონომიკურმა პირობებმა დიდებულთა განვითარებას ახალი მიმართულება მისცა.

ჯერ კიდევ XIII ს-ის დასაწყისისათვის დიდებულთა შორის ჩანან ის ახალი ტიპის მთავრებიც, რომელთაც საქვეყნოდ გამრიგე “ხელისუფლებთან” ერთად (ერისთავი, ერისთავთერისთავი, ანუ “მთავარი”) ზოგჯერ სამეფისკარო მაღალი მოხელეობა - ვაზირობაც ეჭირათ. XIII ს. დასაწყისშივე არსებობდა ასეთ მთავართა პოლიტიკური ფორმა - “სამთავროთა სისტემა”^[8]. XIII ს-ის დასასრულისათვის დიდებულის განვითარებაში მომხდარია არსებითი ცვლილება: სამთავროთა სისტემის ნიადაგზე წარმოიშვა მთავართა ცალკე წოდებულობა^[9]. მთავართა წრე გაფართოვდა, მთავარის ბუნება და ხასიათი შეიცვალა, იგი აღარ ჰგავდა ძველს, რადგან მისი ბუნებრივი განვითარების ნაყოფი არ იყო. მსხვილი ფეოდალური მიწისმფლობელობის შექმნა სწორედ ასეთ მთავრებს უკავშირდება XIII - XV სს-ში.

XIII - XIV სს-ში დიდებულთა ერთიან წრეში უკვე გამოირჩევა დაწინაურებული ბირთვი, რომელსაც იმდენად ჩამოყალიბებული და დამოუკიდებელი სახე აქვს, რომ ის ჩვეულებრივი დიდებულისაგან განსხვავებულად ზოგად, საკუთარ მთავრის სახელსაც ატარებს. ამრიგად დიდებულთა ფენაში გამოყოფილია კიდევ უფრო მაღალი წრე - პირველი დიდებულები (თავადი დიდებულები): ერისთავნი, ერისთავთერისთავნი... “მცირე და დიდი მთავრები”.

განსახილველ პერიოდში “მთავრის” გვერდით და მის სინონიმად ჩვეულებრივად იხმარება “თავადი” (საერთოდ “თავადის” პოლიტიკური გაშინაარსება ახალი არ არის, ის ასევე გვხვდება ადრეც - XI - XII სს-ის წყაროებში). ამ შემთხვევაში მთავარს შენაცვლებული “თავადნი საქართველოსანი” ან “თავადნი

სამეფოსანი” - ჩვეულებრივ ემყარება “თავადის“, როგორც პირველის, თავის უფროსის უძველეს მნიშვნელობას. ამასთან თავადის ამგვარი დაკავშირება “მთავართან” (რომელიც იმავე დროს ხელისუფალსაც გულისხმობს) გამოხატავს ტენდენციას “მთავარი” გამოყოფილი იყოს დანარჩენთაგან. ეს მეორე მხრივ, რეალობის სწორი ასახვაა, რადგან დიდებულთა შორის პირველნი და უფროსნი (ე. ი. თავადნი) მართლაც მთავრები არიან (ისე როგორც “დიდებულნი” თავის დროზე დანარჩენ აზნაურთა შორის პირველები, “თავადები” იყვნენ^[10]). XIII - XIV სს-ში “მთავარს” (“თავადს”) გაუძლიერდა რა პოლიტიკური შინაარსი, იგი თანდათან დიდებულთა წრიდან წოდებრივი გამოყოფის ტენდენციას ამჟღავნებს.

“მთავართა” გამოყოფა მათ მიერ პროვინციებში “მთავრობას” (სუვერენობა-ხელმწიფობას) ემყარებოდა^[11]. სწორედ შემთხვევითი არ არის, რომ ამ დროის წყაროებში ხაზგასმითაა წარმოჩენილი ცენტრთან (მეფე-სიუზერენთან) მათი სუსტი კავშირი. ისინი პრაქტიკულადაც ცენტრში უფრო ნაკლებად იმყოფებიან, მაშინ როცა ეს (ნორმალურ პირობებში) პირიქით უნდა ყოფილიყო. ამ ფაქტის გარკვეული ანარეკლია ისიც, რომ დიდებული მთავრები მაინცდამაინც ხშირად “მთავრობით” იხსენებიან (და არა ერისთავობით თუ ვაზირობით)^[12]; ისიც ნიშანდობლივია, რომ ცოცხალ ურთიერთობაში, მაგ., სამთავროს წრეებში (ყამთააღმწერელი, ბექა-აღბუღას კანონები) დამკვიდრებულია “მთავარი”. იმავე დროს ცენტრალური ხელისუფლების ოფიციალურ იურიდიულ ნორმებში კი (ხელმწიფის კარის გარიგება, მეგლის დადება, სიგელ-გუჯრები) სრულიად უარყოფილია (არ იხსენიება). ამ უკანასკნელი ხანის მეგლებში “მთავარი” შენაცვლებულია მისი შესაბამისი სოციალური თუ თანამდებობრივ-პოლიტიკური შინაარსის ცნებებით: დიდებული, ერისთავთერისთავი, ვაზირი... (ეს წესი გრძელდება ერთიანი სამეფოს არსებობამდე). ეს იყო იმ მწვავე ბრძოლის ერთგვარი ანარეკლი, რასაც ცენტრალური ხელისუფლება მთავართა ძალას უცხადებდა (ამის შესახებ ქვემოთ).

მთავართა წოდებულობის საფუძველი, რა თქმა უნდა, მიწისმფლობელობაში მომხდარი ცვლილებებია: მთავრები (თავადები) თავიანთ “მამულებში” (მამულში ფართო გაგებით იგულისხმებოდა მემკვიდრეობით მიღებული როგორც საყმო, ისე სამმართველო-სახელო ტერიტორიები) უკვე თანდათან “თვითხელმწიფეებად”, “თავადებად”, მესკუთრე-მებატონეებად იქცნენ. ამრიგად, “მთავარს” ახლა არა მხოლოდ პოლიტიკური შინაარსი აქვს, მას მეტ-ნაკლებად სოციალური შინაარსიც მიეცა.

მეტ-ნაკლები სიძლიერის მიხედვით მთავარნი (თავადნი) შესაბამის სამთავროებს (თავისებურ სენიორიებს) ქმნიან, როგორც ვთქვით, XIII ს. ბოლოსათვის უკვე გვაქვს დიდ სამთავროთა რამდენიმე ერთეული, რომლებიც არ გვანან XIII ს. დასაწყისის სამთავროებს. მათ პარალელურად იბადებიან მრავალრიცხოვანი და შედარებით მცირე მასშტაბის სამთავროები. რადგან მთავართა შორის სრულ სუვერენობას, როგორც XIII, ისე XV საუკუნეთა ბოლოსთვის, შედარებით მცირემ, სამმა-ოთხმა მიაღწია (არც შეიძლება ყველას მიეღწია), ამიტომ “მთავარი” წოდების საყოველთაო სახელად ვერ იქცა^[13]. XV ს. ბოლოსათვის “მთავარი” ტიტულად შერჩა მცირეს, დიდი სამთავროების მონარქებს, ხოლო დანარჩენ უმრავლესობას, მცირე სამთავროების მეთაურებს, წოდების აღმნიშვნელად დაუმკვიდრდათ “თავადი” (ე. ი. რომლებმაც დიდ მთავრებზე ნაკლები სუვერენობა მოიპოვეს). ვახუშტი ბაგრატიონმა სათავადოთა წარმოშობის

კვლევისას სწორად შენიშნა XV ს-ში ქვეყნის წესწყობილებაში მომხდარი ის ცვლილება, რომ “მთავარნი აღარა იწოდებოდნენ მთავრად, არამედ თავადადო”^[14].

ახლა ჩვენ შევეცდებით წარმოვადგინოთ სურათი, თუ რა საფუძველზე და თანდათან როგორ მოხდა დიდებულთა წიაღში აღნიშნული ცვლილებები, როგორი იყო ახალი პოლიტიკური ინსტიტუტების - სამთავროების, სათავადოების და, საერთოდ, საქართველოს პოლიტიკური დაშლილობის სოციალური ბაზა.

XIII - XIV საუკუნეებში შექმნილმა ვითარებამ: ქვეყნის ეკონომიკურმა დაცემამ, ბატონყმური ექსპლოატაციის უზომო გაზრდამ და რიგმა სხვა გარემოებებმა ძირი გამოუთხარეს ძველ მსხვილ ფეოდალურ მიწისმფლობელობას, ფეოდალიზმის არსებობის ამ აუცილებელ საფუძველს, რომელმაც XII საუკუნის დასასრულისათვის თავის შესაფერის მაღალ განვითარებას მიაღწია, ხოლო გამარჯვებული ბატონყმობისა და სამამულო სისტემის პირობებში ის კიდევ უფრო მაღალ საფეხურზე უნდა ასულიყო. რასაკვირველია, ფეოდალურ ქვეყანაში არასდროს არ ქრება მსხვილი ფეოდალური მიწისმფლობელობის წარმოშობის პირობები, მაგრამ იცვლება გარემოების მიხედვით მისი წყაროები და სტრუქტურა. XIII - XV საუკუნეებში ეკონომიკურად და სოციალურად ნგრევად ქვეყანაში გარკვეული პირობები შეიქმნა მსხვილი მიწისმფლობელობისათვის. ცხოვრებამ კიდევ უფრო დიდ მემამულე-მიწისმფლობელად აქცია მთავრები და ეკლესია.

ფეოდალთა მაღლო წრეს, როგორც მეფის მოხელეებს, შედარებით მეტი მატერიალური სახსრები მოეპოვებოდა საერთო შიმშილობისა და სიღარიბის პერიოდში გაედიდებინა თავისი ქონება. სწორედ ესენი არიან ჩალისფასად ქცეულ სოფლებსა და მიწებს რომ ყიდულობენ, ესენი არიან გაპარტახებულ, გაუკაცრიელებულ სოფლებს რომ გლეხებით ასახელებენ (მეჭურჭლეთუხუცესი კახა თორელი, ერისთავი შალვა ქვენიფნეველი...); ესენი არიან, რომ “ავის ჟამისაგან” დაუძღვრებული გლეხის შეფარება და გამოკვება, სესხის მიცემა შეუძლიათ, რათა სამაგიეროდ უარეს კაბალაში მოაქციონ...

ფეოდალთა მაღალ წარმომადგენლებს, მაგალითად მთავრებს, როგორც ლაშქრის სარდლებს, ყველაზე დიდი შესაძლებლობა ჰქონდათ მონღოლთა ლაშქრობაში მონაწილეობისას მიეღოთ მეტი ნააღაფევი, სამხედრო დავლა (მაგ., ქართლის ერისთავმა გრიგოლ სურამელმა ლაშქრობაში მონაწილეობის შედეგად, ე. ი. “ზრმლით ნაშოებით”, იყიდა სოფ. ანგროინი და ა. შ.).

ერთ-ერთი მთავარი საშუალება მსხვილი მიწისმფლობელობის შესაქმნელად ეს იყო სამამულო შეწყალება: ერთგული სამსახურისათვის დიდი ფეოდალები მეფე-სიუზერენისაგან “მკვიდრად და სამამულოდ” (მემკვიდრეობით) ღებულობდნენ მიწა-წყალს, პირად საყმო-მამულად თუ სამმართველოდ^[15]. ფეოდალების ეკონომიკურ-სამამულო ზრდაში აქტიურად ერეოდნენ დამპყრობელი მონღოლები, რომლებიც შეწყალების გზით თავიანთ ერთგულებს დიდ ტერიტორიებს უგდებდნენ ხელში.

მსხვილმა მიწისმფლობელობამ ნიადაგი მოუმზადა მაღალი წრის დიდებულის კიდევ უფრო მაღალ სოციალურ დაწინაურებას.

მსხვილი მიწისმფლობელობის განვითარების განსხვავებულმა პირობებმა განსაზღვრეს მფლობელ კლასში ძირითადი სოციალური ცვლილებები, სხვანაირად რომ ვთქვათ, “მთავართა” და მთავადთან სოციალური წარმოშობის პროცესი ეს იგივე მსხვილი მიწისმფლობელობის ისტორიაა. ის პოლიტიკური და ეკონომიკური ფაქტორები, რომლებმაც განაპირობეს მსხვილი ფეოდალური მამულის გარკვეულად განსხვავებული თვისებები, მოკლედ შეიძლება წინასწარ ასე მოიხაზოს: მონღოლთა მმართველობითი პოლიტიკა სრულიად გარკვეული მიზანდასახულობის გამო (ცენტრის დასუსტება) ხელს უწყობდა ადგილობრივი ფეოდალების პოლიტიკურსა და ეკონომიკურ გაძლიერებას. მონღოლები დიდი ფეოდალების გადასაბირებლად მარჯვედ იყენებდნენ სამამულო სისტემას: შეწყალებული ფეოდალები მწყალობელის (ამ შემთხვევაში დამპყრობლის) ერთგულ სამსახურში დგებოდნენ (ფეოდალიზმის ურყევი კანონი ყოველთვის და ყველგან), პატრონის (ქართველი მეფის) უზენაესობას თანდათან იმორებდნენ და თავიანთი “მამულის” სრული ან ნახევრად დამოკიდებული მფლობელი - “ხელმწიფეები” ხდებოდნენ (მთავარი, თავადი). მთავარის თუ თავადის თვალსაზრისით, მისი მიწა-წყალი განიხილებოდა არა როგორც სამსახურის პირობით მიღებული გასამრჯელო (პირობითი მამული), არამედ როგორც დამოუკიდებელი, სრულ უფლებებში მყოფი (უპირობო) მამული. ქვეყნის სამეურნეო-ეკონომიკური დაქვეითება, რომელიც ამ დროის დამახასიათებელი მოვლენაა (ესეც თათარ-მონღოლთა ბატონობის უშუალო შედეგი), გადაგვარებული ბატონყმობა ნაყოფიერად აძლიერებდა ფეოდალის სეპარატისტულ ბუნებას და თვითონაც უშუალო მიზეზი ხდებოდა კარჩაკეტილი საფეოდალოების (სამთვარო, სათავადო) ჩამოყალიბებისა. მსხვილ ფეოდალთა ცენტრისაგან ჩამოშორებას გარკვეული დროიდან ხელი შეუწყო პროვინციის მეფეთა და უფლისწულთა ბრძოლებმა ცენტრის წინააღმდეგ, სადაც მოწინააღმდეგე მხარე საყრდენი ძალის გამრავლების მიზნით ხელქვეით ფეოდალებს უდიდებდნენ უფლებებს და ეკონომიკურ ძალას.

^[1] აზნაური ზოგჯერ ამოწყდებოდა ხოლმე მთელი გვართაც, რადგან ომში გასული იყვნენ ერთად მამა, შვილები და ძმები.

^[2] ბექა-აღბუღას სამართალში განმარტებულია აზნაურული მოვალეობა (მუხ. 7, 8, 9). აზნაური პატრონთან ხლება-თანამოლაშქრეობისას გამოდის კარვით, აბჯარით, მას აქვს შესაფერისი კოშკიც ან მისი მცველია. კარვის გამართვა აუცილებლად კარავში პატრონის მიპატიჟება-გამასპინძლებასაც გულისხმობდა.

^[3] საამისო ფაქტიური მასალა მოტანილია ზემოთ.

^[4] აზნაურის დაქვეითების შემდგომი გაღრმავება გულისხმობდა მის გადასვლას ფაქტიურად ყმა-მსახურის მდგომარეობაში. ამ შემთხვევაში შემცირდებოდა აზნაურის ყმური ვალდებულების მხოლოდ მასშტაბი. ეს ქმნიდა ერთგვარ მორალურ შეღავათს ახალ მდგომარეობასთან შესაგუებლად. ამასთან ყმა-მსახურები ხომ აზნაურობაში აღზევების სარეზერვო საზოგადოება იყო. აქედანაც ჩანს, რომ ასეთი შუალედი ფენების წარმოშობა კანონზომიერი მოვლენაა და მისი არსებობა სხვადასხვა ფორმით ყოველთვის აუცილებელი იყო ფეოდალურ საზოგადოებაში.

^[5] რასაკვირველია ეს ცვლილება ყველა საფეოდალოში ერთდროული და ერთნაირი სამწვავისა არ ყოფილა.

^[6] აზნაურის თავისუფლების შელახვის შესახებ იხ. გ. აკოფაშვილი, სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან XV- XVIII სს. ქართლში, 1965, გვ. 46.

^[7] ამ შემთხვევაში იგულისხმება ეკლესია: საკათალიკოსო, საეპისკოპოსო, სამეფო მონასტრები (და არა კერძო ფეოდალთა საძვალე-მონასტრები).

^[8] ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, გვ. 79. ამ დროინდელ სამთავროთა სისტემა, ცხადია, განსხვავდებოდა ადრეფეოდალური ხანის სამთავროთა სისტემისაგან.

^[9] ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, 1941, გვ. 169.

^[10] თავადი და მთავარი ერთი ფუძისგან (თავ-ი) არის წარმოებული: თავ-ად-ი, მ-თავ-არ-ი. “მთავარი” სახელმწიფოებრივ ურთიერთობაში თავიდანვე თანამდებობას დაუკავშირდა: “ციხედიდის მთავარი”, მღვდელთმთავარი, მხედართმთავარი და სხვ. გამოხატავდა ერთი და იგივე თანამდებობაში ხარისხის მიხედვით ყველაზე დიდსაც: მთავარდიაკონი, მთავარეპისკოპოსი, მთავარერისთავი და სხვ.

^[11] სხვანაირად რომ ვთქვათ, ამ პერიოდში მთავარი პროვინციაში ხელმწიფობას მიღწეული ან გახელმწიფების გზაზე მდგომი ერისთავია.

^[12] ქათაღმწერელი, ქ. ცხ., II, გვ. 215, 217 და სხვ.

^[13] მაგ., XIII ს. ერთ-ერთი ასეთი სამთავრო სამცხეა, XV ს. ბოლოსათვის კი სამცხის, ოდიშის, გურიის, აფხაზეთის სამთავროები. მსხვილი მამულის საბოლოო ფორმირებას დასახელებული ორი ქრონოლოგიური ეტაპი აქვს.

^[14] ვახუშტი, ქ. ცხ., IV, გვ. 31.

^[15] ფეოდალის მიერ სხვისი ადგილების მიტაცება-დაპყრობა ამ პერიოდისათვის ჩვეულებრივი მოვლენაა. -1

§ 5. მსხვილი ფეოდალური მიწისმფლობელობის განვითარება

XIII - XV სს-ში

ა) მსხვილი მამულის სოციალური ბუნება

XII საუკუნის დასასრული გარკვეული ზღვარია ქართული ფეოდალური წყობილების განვითარებაში. ეს არის ხანა, როცა ბატონყმობა ექსპლოატაციის გაბატონებულ ფორმად იქცევა.

ბატონყმობის გამარჯვება არსებითი ცვლილებებით გამოიხატა მწარმოებელთა და ფეოდალთა საზოგადოებების ცხოვრებაში. XII საუკუნის დასასრულისათვის უშუალო მწარმოებელთა ოდესღაც მთავარი სოციალური ფენა მიწის მუშა-მოლაშქრენი (“ყმები”) უკვე ძირითადად გამქრალია, უმრავლესობა გლეხთა სოციალურ ფენაში გადავიდა; ფეოდალთა კლასის მომწიფების მაუწყებლად უკვე გამარჯვებული სამამულო სისტემა და იმუნიტეტი (მამული მემკვიდრეობითი და შეუვალი) გამოდის. ეს კი ნიშნავს ფეოდალური ურთიერთობების ზრდის დასასრულს, ამ ურთიერთობების განვითარების აღმავლობის საზღვარს, მისი შუახნის დასასრულს^[1].

რაც შეეხება ქვეყნის სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკურ წყობას, ეს ის ხანაა, “როცა სახელმწიფო წყობილების ვითარება აღარ შეესაბამება საზოგადოებრივ განვითარებას” (ნ. ბერძენიშვილი); როცა შესაბამის სოციალურ ბაზისს (გამარჯვებულ ბატონყმობას) ესაჭიროებოდა ბატონყმურივე სახელმწიფო

პოლიტიკური წყობილება. ნ. ბერძენიშვილი სამართლიანად ახასიათებს ამ სიტუაციას როგორც კრიტიკულ ფაზაში შესულ ფეოდალიზმს, როცა ცვლილებები პოლიტიკურ წყობაში უკვე დროის საკითხად იქცა.

პოლიტიკური კრიზისის დადებითად გადაწყვეტა გულისხმობდა ქვეყნის ეკონომიკური აღმავლობისა და გამაერთიანებელი ძალების (ქალაქების, “მესამე წოდების”...) გაზრდა-განმტკიცების ნიადაგზე ცენტრის უფლებათა კიდევ უფრო გაფართოებას, რომელსაც შესაბამისი ბატონყმური სახელმწიფო აპარატი უნდა წარმოეშვა. ცვლილებები სახელმწიფო აპარატში ამ მხრივ უკვე დაწყებული იყო^[2].

გამარჯვებული სამამულო სისტემა გულისხმობდა ფეოდალისაგან თანამდებობისა და ნაწყალობევი მამულის მემკვიდრეობით ფლობას. მაგრამ ასეთი ბოძებულობა ვასალის სრულ საკუთრებას არ წარმოადგენდა. იგი პირობითი იყო, რადგან “ყმას” (ვასალს) და მის მემკვიდრეებს სამაგიეროდ პატრონის (სენიორის) ერთგულება ევალებოდა (“გიბოძეთ... მკვიდრად და სამამულოდ ერთგულად სამსახურსა შიგა”); ვასალს სენიორი თავის უზენაეს პატრონად და მამულის უზენაეს მესაკუთრედ უნდა მიეჩნია. ბოძებული სამემკვიდრეო ქონების გასხვისება-განკარგულება მას მხოლოდ პატრონის ნებართვით და შეკითხვით შეეძლო. პატრონი იურიდიულად უფლებამოსილი იყო შეეცვალა ყმა-ვასალი და ჩამოერთმია ნაწყალობევი მხოლოდ კანონიერი მიზეზების საფუძველზე. ამას ის უმთავრესად იყენებდა კიდევ ურჩი ყმის წინააღმდეგ. ამგვარი მამულობითი (მემკვიდრეობითი) საკუთრება მძლავრი იარაღი იყო, ერთი მხრივ, მეფის ხელში ერთგული ყმების გასამრავლებლად, მხლებელ-რაზმეულთა მუდმივი კონტინგენტის შესაქმნელად, ხოლო ვასალისათვის ის მნიშვნელოვან საშუალებას წარმოადგენდა თავისი სამფლობელო მიწა-წყლისა და მეურნეობის გასადიდებლად; განვითარებული მეურნეობისათვის აუცილებელი იყო მწარმოებელი საზოგადოებისა და მიწის მუდმივი ფლობა, რასაც სამამულო სისტემა უზრუნველყოფდა. შეუვალობა (იმუნიტეტი) იმას გულისხმობდა, რომ ამ ფეოდალის ყმა-მამულში, ანდა საგამგეოდ ბოძებულ ტერიტორიაზე, სახელმწიფო გადასახადების აკრეფის უფლება ან, შეიძლება, სასამართლოს ზოგიერთი საქმის წარმოების უფლებაც, მხოლოდ მას ჰქონდა მინიჭებული, იქ მეფის მოხელეები ვერ შევიდოდნენ. გადასახადებისაგან არაიშვიათად განთავისუფლებულიც იყო. ორივე შემთხვევაში თვით ეს ფეოდალი იყო სახელმწიფოს წარმომადგენელი თავის მიწა-წყალზე. ამრიგად, ცენტრი უნაწილებდა რა ფეოდალს საჯარო უფლებებს, ამით ფეოდალის მამული იქცეოდა პოლიტიკურ უჯრედად, სადაც კერძო და საჯარო უფლებრივობა ერწყმოდა ერთმანეთს რასაკვირველია, შეუვალობა გარკვეულად ხელს უწყობდა მემამულის დამოუკიდებელ სამეურნეო ინიციატივას. იგი უზრუნველყოფდა მწარმოებელ საზოგადოებზე ექსპლოატაციის კონცენტრაციას უშუალოდ ერთი მეპატრონის ხელში. შეუვალობას მეურნეობის აღმავლობის პირობებში ბოლოს და ბოლოს მამული მიჰყავდა სენიორისაგან ეკონომიკური დამოუკიდებლობისაკენ; სენიორის ფეოდალური დამოკიდებულება ვასალის შეუვალ მამულზე თანდათან ისპობოდა და რჩებოდა მხოლოდ პოლიტიკური დაქვემდებარება.

ვიდრე ცენტრალური ხელისუფლება და ქვეყნის გამაერთიანებელი ეკონომიკური ძალები (ქალაქები, ვაჭრობა, აღებ-მიცემობა...) ძლიერი იყო და ცხოვრება აქეთ მიდიოდა, ასეთი სამამულო სისტემა ხელს უწყობდა ფეოდალის

მეურნეობის კიდევ უფრო მაღალ საფეხურზე ასვლას, ხოლო მეფეს ყოველთვის რჩებოდა საშუალება კონტროლში ჰყოლოდა ხელქვეითი ფეოდალი, დაცული ყოფილიყო პირობითობა (ერთგული სამსახური); თვით ფეოდალსაც სულ უფრო და უფრო ნაკლებად იზიდავდა განკერძოება^[3]. პირიქით, რამდენადაც მისი ძლიერების წყაროს ცენტრალური ხელისუფლება წარმოადგენდა, ხოლო ქვეყნის ეკონომიკური კავშირები ძლიერი იყო, იგი მუდამ ცენტრის ერთგულებას ცდილობდა. თუ პოლიტიკური უფლებებისათვის იბრძოდა, ამით ის ცდილობდა ცენტრში მოეპოვებინა რაც შეიძლება დიდი გავლენა და უკან არ იხევდა, თუ იქ მეფის უფლებების გაზიარებასაც მოახერხებდა (“ერთნებაობა”, “თანაზიარობა”...).

ამგვარად, ფეოდალური ურთიერთობის ზრდის დასასრულს სავსებით შეესაბამებოდა ქართული სამამულო სისტემის იმ მიჯნამდე მისვლა, რომლის შემდეგაც ეკონომიკურ აღმავლობასა და ბატონყმობის განმტკიცებას უნდა გამოეწვია პირობითი მემკვიდრეობითი მამულის სრულ, უპირობო მსაკუთრებად გადაქცევა, ე. ი. როცა მისი გასხვისების ყოველგვარი შეზღუდვები მოიხსნებოდა.

მაგრამ მოხდა სულ სხანაირად. ზრდადასრულებული ფეოდალური საზოგადოების განვითარება ვ ე ღ ა რ წ ა რ ი მ ა რ თ ა ბ უ ნ ე ბ რ ი ვ ი გ ზ ი თ. ფეოდალური მამულის განვითარება წავიდა მეორე გზით - სრული განკერძოებისაკენ. ახალ სიტუაციაში თათარ-მონღოლთა ხანგრძლივმა ბატონობამ, თემურლენგის შემოსევებმა, ბოლოს კი ახალმა საგარეო და საშინაო გართულებებმა თანდათან მოშალეს ეკონომიკური ერთობა, დაასუსტეს პოლიტიკური ცენტრი, რასაც მოჰყვა პროგრესული ფეოდალური ინსტიტუტების კონსერვაცია და დამახინჯებაც. ასე რომ:

1. ბატონყმობა, მართალია, კვლავაც თანდათან სპობდა (ბატონყმობაში აბამდა) დარჩენილ თავისუფალ ფენებს, მაგრამ, სამაგიეროდ, ვერ წარმოშობდა მესამე წოდებას, პროგრესის წინამძღოლს. ბატონყმობა ვერ ავითარებდა ექსპლოატაციის მაღალ ფორმებს შესაბამისი კლასობრივი ბრძოლებით, რომელსაც საზოგადოება წინ უნდა წაეწია (შრომის განთავისუფლებისაკენ). პირიქით, ბატონყმობა წარმოშობდა ექსპლოატაციის მახინჯ ფორმებს (რენტის უზომო გაზრდა...), რომლებიც კლასობრივი ბრძოლების შესაბამის რეგრესულ ფორმებს ბადებდა (გლეხობის აყრა-გაქცევა, ბოგანობა...). მაშასადამე, ბატონყმობა (თავისთავად პროგრესული) დაიჩინა, გადაგვარდა. ასეთი ბატონყმობა ემსახურებოდა ნატურალური მეურნეობის კვლავ განმტკიცებას. ამგვარად, ფეოდალური მსხვილი მამული ახალ ვითარებაში (დაჩიხული ბატონყმობა) იძენს იმ განსხვავებულ თვისებას, როცა ეს მამული ვეღარ ვითარდება და რჩება თვითკმარ კარჩაკეტილ ნატურალურ სამეურნეო ერთეულად. ეკონომიკური აღმავლობის პირობებში კი მემკვიდრეობით, პირობით მამულს (ახლოსაა საკუთრებასთან) ხელი უნდა შეეწყო და უკვე საყოველთაოდ გაებატონებია სასაქონლო მეურნეობა ექსპლოატაციის მაღალი ფორმებით (ფულადი რენტა...^[4]) და მემკვიდრეობითი პირობითი მამული გადაექცია უპირობო, ბურჟუაზიული საკუთრების (სრული საკუთრების) წინაპირობად, მოესპო ფეოდალური საკუთრების დანაწევრებულობა და ა. შ.

2. ფეოდალური საკუთრების სამამულო ფორმამ, რომელიც ძალაში დარჩა, უკვე ახალი ვითარების შესაბამისად მიიღო რა სხვა მიმართულება, შედეგად სხვა გამოიღო.

მთელი XIII - XV საუკუნეები იმას დასჭირდა, რომ მემკვიდრეობითი პირობითი მამული ქცეულიყო თავისი რეალური შინაარსით მეტ-ნაკლებად უპირობო სამუდამო მამულად. მაგრამ საქმე ისაა, რომ მსხვილი ფეოდალის ასეთ, ფაქტიურად სრული საკუთრების წარმოშობას საფუძვლად არ ჰქონდა მაღალი ეკონომიკა, ექსპლოატაციის მაღალი ფორმები (და არც მომავალში შეეძლო წარმოეშვა), ამიტომაც ასეთი გასაკუთრებული მამული არ შეიძლებოდა ქვეყნის წინსვლის ფაქტორი გამხდარიყო: ამ სახის მამული აკონსერვებდა ნატურალურ-კარჩაკეტილ მეურნეობას და თვითონვე იქცეოდა ფეოდალური სეპარატისტული ძალების წყაროდ. ასეთმა მამულმა, შემთხვევითი არაა, რომ მთელი თავისი ისტორია, მისი დასაწყისიდან სრულ ფორმირებამდე, ადგილობრივ “ხელმწიფობისაკენ” სწრაფვაში გამოხატა, რაც ბოლოს (უმრავლეს შემთხვევაში) მეტ-ნაკლები სისრულით ცენტრისაგან პოლიტიკურ-ტერიტორიული გამოყოფით დააგვირგვინა კიდევ (სამთავროები, სათავადოები).

ამგვარად სენიორ-სიუზენთან დამოკიდებულების შესუსტებამ ან სრულმა მოსპობამ მიიღო სულ სხვა შინაარსი: ვერ მოისპო ფეოდალური იერარქია (აქედან გამომდინარე, მიწის საკუთრების დანაწევრებულობა). პირიქით, ახლა ეს ვასალი თვითონ მოექცა სამთავრო-სათავადოს შიგნით ფეოდალური იერარქიის სათავეში: “სამამულო სისტემა გადატანილ იქნა ფეოდალურ “სახლში” (ვ. გაბაშვილი). სამამულო-ბატონყმური მიწისმფლობელობის საფუძველზე დიდი ფეოდალი (მთავარი, თავადი) უკვე ცენტრისაგან დამოუკიდებლად თანდათან და უკონტროლოდ ფლობს მის ტერიტორიაზე მყოფ აზნაურებსაც; მეორე მხრივ, ფეოდალური საკუთრების დანაწევრებულობის კიდევ უფრო გაღრმავება-განმტკიცება იმაშიც გამოიხატა, რომ მიწისმფლობელობის სამამულო (მემკვიდრეობითი) სისტემა ძირითადად დაემყარა საკუთრების კოლექტიურ ფორმას, “სასახლო” საკუთრებას. ამით გზა დაეხშო ინდივიდუალურ პროგრესულ მფლობელობას (რომლისაგან უშუალოდ ვითარდება კერძო (ბურჟუაზიული) საკუთრება). რასაკვირველია, “სასახლო” საკუთრების გვერდით ინდივიდუალური ფეოდალური საკუთრებაც (სათავისთაო) არსებობს, მაგრამ მისი როლი უმნიშვნელო იყო.

ამგვარად, ახალ ვითარებაში წარმოშობილ ფეოდალურ მამულს განვითარებული ფეოდალიზმის ხანის მამულისაგან განსხვავებით ის ახალი თვისება გაუჩნდა, რომ მან განსაზღვრული ოდენობით თ ვ ი თ ო ნ შ ე ი ძ ი ნ ა პოლიტიკური სუვერენობა - “ხელმწიფობა” (ცენტრის ხარჯზე)^[5]. მაშასადამე, სამამულო სიტემა (თავისთავად პროგრესული) ცენტრისტული ძალების საზიანოდ მიიმართა, ამან კი პოლიტიკურად დაშალა საქართველო და შემდეგშიც მისი დაქუცმაცებულობის მასაზრდოებელ წყაროდ იქცა: დიდ მემამულე-ფეოდალთა სწრაფვა ცენტრში ხელისუფლებისათვის შეიცვალა ცალკე, ადგილობრივი ხელმწიფობისაკენ სწრაფვით, რაც, როგორც ვთქვით, ტერიტორიულ-პოლიტიკური გამოყოფითაც დამთავრდა. ფეოდალი (ყოფილი ერისთავი, დიდებული) ნახევრად ან სრულ დამოუკიდებელ სუვერენად (თავადი, მთავარი) იქცა.

აღმავალი ბატონყმობის პირობებში ფეოდალი პოლიტიკურ სუვერენად კი არ უნდა ქცეულიყო, არმედ თავისუფალ მებატონე-მემამულედ^[6], ცენტრთან პოლიტიკური ქვეშევრდომობით დაკავშირებულ მესაკუთრედ.

ასეთი იყო სოციალური განვითარების მთავარი ტენდენცია XIII - XV საუკუნეების საქართველოში, რამაც საბოლოოდ სამთავროები და სათავადოები მოგვცა.

მსხვილი ფეოდალური მამული სათავდოს სახით (სათავადო სახლი) ქართული მემკვიდრეობითი მამულის ნიადაგზე შეიქმნა. სათავადო გაბატონებული სამამულო სისტემის პოლიტიკური გამოვლინებაა: მსხვილი მამული ამავე დროს სახელმწიფოებრივ-საჯარო უფლებებს იძენს ცენტრის საზიანოდ^[7]. სათავადოთა სისტემის სოცოველთაო გამარჯვებით (XV ს. მეორე ნახევარი) დაშლილობა სახელმწიფოებრივი წყობის მთავარ მიმართულებად იქცევა; ეს იყო XIII ს. დასაწყისში შექმნილი პოლიტიკური კრიზისის გადაწყვეტა, მაგრამ რეაქციული ძალების სასარგებლოდ. აქეთკენ მიმავალი გზა, XIII საუკუნიდან ვიდრე XV საუკუნემდე, ხანგრძლივი და ძნელი იყო, რაც იმავე დროს იმას მოწმობდა, რომ ქართული სამამულო სისტემა თავისთავად ჯანსაღი მოვლენა იყო და მისი გადაგვარება-შერყევა ადვილად ვერ მოხერხდებოდა.

პროგრესის ძალებს არასდროს არ შეუწყვეტიათ რეაქციასთან ბრძოლა. არსებული ძნელბედობა არაფრით არ იძლეოდა სამამულო სისტემის უფრო მაღალ საფეხურზე ასვლის საშუალებას. ასეთ ვითარებაში მიღწევად ჩაითვლებოდა, თუ აღდგენილი ან რამდენადმე შენარჩუნებული, ან დროის შესაფერისად შეგუებული იქნებოდა პროგრესული სამამულო სისტემის ნორმები. პროგრესის ძალების ბრძოლაც პირველ რიგში ამას გულისხმობდა. ამ მხრივ განსაკუთრებით გამოირჩევიან გიორგი ბრწყინვალისა და ალექსანდრე დიდის საკანონმდებლო, პოლიტიკურ-სახელმწიფოებრივი ღონისძიებები, რომლებიც ზევით იყო განხილული. მიღებული დადებითი შედეგები, მართალია, ვერ ცვლიდნენ განვითარების დაღმავალ ხაზს, მაგრამ იმის მაჩვენებლები უდავოდ იყვნენ, რომ ქართულ საზოგადოებრივ წყობილებას, მისი მაღალგანვითარებულობის გამო, უნარი შესწევდა ხელსაყრელ პირობებში არამცთუ აღედგინა ძველი, შემდგომ მაღალ საფეხურზეც ასულიყო.

ცენტრალური ხელისუფლების ბრძოლის შინაარსი XV ს-ში და, საერთოდ, შეიძლება ასე დავახასიათოთ: მეფე არასდროს არ ცნობს თავადის თუ მთავრის დამოუკიდებლობას, მას თავის მოხელე-ვასალად მიიჩნევს. იბრძვის, აღადგინოს ეს უფროს-უმცროსობა^[8], ზღუდავს თავადის პოლიტიკურ უფლებებს სათავადოში, ერევა სათავადოს შინაორგანიზაციულ ცხოვრებაში. ცხადია, ბრძოლის არსებითი წარმატება მხოლოდ მაშინ იყო შესაძლებელი, თუ აღმოიფხვრებოდა ის ფაქტორები, რომლებმაც სათავადოები წარმოშვა. მაგრამ როცა ასეთი ცვლილებები არ ჩანდა, მეფის გამარჯვებად ისიც ჩაითვლებოდა, თუ ის შეძლებდა სათავადოების თავის სამსახურში ჩაყენებას. თუმცა ქვეყანაში გამაერთიანებელი ძალები ძლიერ სუსტია, რომ ცენტრალური ხელისუფლება მათ დაეყრდნოს, მაგრამ ამის გარეშეც ხერხდება საყრდენის გამოჩახვა: ცენტრალური ხელისუფლება იყენებს თავადებს შორის სხვადასხვა ნიადაგზე არსებულ წინააღმეგობებს, რომლის შედეგადაც თავადთა ერთი ჯგუფი ყოველთვის მეფის მომხრეა; უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა იმასაც, რომ არიან ფეოდალური სახლები, რომლებსაც არ ახასიათებთ პოლიტიკური

სუვერენობა ან სწრაფვა აქეთკენ: ასეთი სახლებია სამეფო აზნაურების სახლები; ქვეყნის ზოგიერთ კუთხეში (მაგ., კახეთი) ცენტრალური ხელისუფლება ახერხებს მსხვილი ფეოდალის სახლი მჭიდროდ იყოს დაკავშირებული ცენტრთან; ეკლესიასთან პრაქტიკულ დამოკიდებულებაში ცენტრალური ხელისუფლება ინარჩუნებს უზენაესი პატრონის-სენიორის რეალურ უფლებებს. ეს უდიდესი ძალა იყო მეფის სასარგებლოდ.

ბ) მსხვილი მამულები

აქ წარმოვადგენთ მსხვილი ფეოდალური მამულის რამდენიმე კონკრეტულ მაგალითს და განვიხილავთ მათ საზოგადოებრივი განვითარების თვალსაზრისით.

თათარ-ნომადთა ახალ-ახალ დიდ დაპყრობებს თან სდევდა ფეოდალთა უფლებების ახალი გადაჯგუფებები მსხვილი მემამულეობის სასარგებლოდ. ამ მხრივ შეინიშნება ორი ძირითადი ქრონოლოგიური ეტაპი: მონღოლთა ბატონობის პერიოდში განდიდებული ძირძველი თუ ახლად წარმოქმნილი ფეოდალური სახლების უმრავლესობა თავიანთ უკანასკნელ ფიზიკურ არსებობას XV ს. დასაწყისში ასრულებენ ბუნებრივი გადაშენების ან თემურლენგის წინააღმდეგ ლაშქრობებში ამოწყვეტის შედეგად. ამ დროიდან უკვე ახალი ფეოდალური სახლები ჩნდებიან. მსხვილი მამულების წარმოქმნის პირობებში, რაკი ორთავე პერიოდში ერთნაირია (სამეურნეო-ეკონომიკური ნგრევა, ცენტრალური ხელისუფლების შესუსტება...), ამიტომ შედეგიც ერთნაირია, მაგრამ თანდათანობითი, უფრო და უფრო გაღრმავებული, გაფართოებული.

ორ ბ ე ლ თ ა სა ხ ლ ი მისი თავისებური თავგადასავლის გამო კარგი მაგალითია მსხვილი მამულის დასახასიათებლად. 1178 წელს ორბელთა სახლის წევრები, როგორც ვიცით, მეფის წინააღმდეგ შეთქმულებაში (უფლისწულ დემნას განდგომა) მონაწილეობისათვის სასტიკად დასაჯეს. ზოგს თვალები დასთხარეს, ზოგი ანათემით გააძევეს; უამრავი თანამდებობა, სახელო და სამკვიდრო ადგილ-მამული ჩამოართვეს და სხვა ერთგულ დიდებულებს გადასცეს^[9]. ამის გარდა, გიორგი III-ს ორბელთა სამუდამო შეუწყნარებლობის საგანგებო “ანდერძიც” დაუდევს, რომელიც წიგნსაცავში უნდა შეენახათ. შემდეგში თანდათან მოხდა ამ სახლის პოლიტიკური და ეკონომიკური აღდგენა. ამ პროცესში რელიეფურად მოჩანს მსხვილი მამულის შექმნის გზები და საშუალებები. ამასთან საყურადღებო ისიცაა, რომ მთელი ეს ისტორია ორ განსხვავებულ პოლიტიკურ სიტუაციას ემთხვევა: საქართველოს ძლიერების ხანას და მომდევნო, დაცემის, მონღოლთა ბატონობს ხანას. აქ სწორედ ეს ორი განსხვავებული ისტორიული გარემო ასვამს დაღს და სხვადასხვგვარად წარმართავს ერთიდაიგივე ფეოდალის ხელში მსხვილი მამულის ისტორიას^[10].

ორბელთა წარმომადგენლებს, ჯერ კიდევ ივანე ლიპარიტის ძეს და შემდეგ მის ძმას ელიგუმს, ნება დართეს საქართველოში დაბრუნების. ივანეს უბოძეს ძველი მამულიდან ორბეთი და სხვ. ლიპარიტი თავის უშუალო პატრონმა ივანე მხარგრძელმა საქართველოს მეფის თამარისა და ლაშას ბრძანებით შეიწყალა

და უბოძა საყმოც და საგამგეო ქვეყანა - საერისთავო სომხურ თემებში. ამ შემთხვევაში ლიპარიტის პოლიტიკური ამაღლება ემყარებოდა უშუალო სენიორთან და მეფედსიუზერენტთან ნორმალურ ურთიერთობას, რადგან ეს ახალი "მამული" მთლიანად (სომხ. "ჰაირენიქ") ნაწყალობევი იყო ყმა-ვასალისათვის ერთგულებისა და სამსახურის პირობით და, ამრიგად, მისაღები იყო ორივე მხარისათვის. მაგრამ ორბელთა მიზანს ძველი ნაქონევი მამულისა და თანამდებობის დაბრუნება შეადგენდა. ამის განხორციელება კი ადვილი არ იყო: ყველა ის დიდებული, რომლებთაც ორბელთა ნაქონევი ეჭირათ, ძლიერები იყვნენ და მეფის მფარველობაც არ აკლდათ. მალე დადგა ხელსაყრელი მომენტი. ეს იყო მონღოლთა ბატონობის დამყარება. ჯერ იყო და ორბელთა სახლის უფროსი ელიგუმი დასაპყრობად შემოსეულ მონღოლებს თავის მამულში, ჰრაშკაბერდში დაუხვდა და ასლან ნიონს მორჩილება გამოუცხადა. ამის სამაგიეროდ მონღოლმა ნიონმა მას ერთგულების პირობით მამულად დაუმტკიცა მთელი მისი სამფლობელო; შემდეგ, სუმბატ ორბელს ვერაგობით ხელში ჩაუვარდა მონღოლთა ურდოდან საიდუმლოდ ლტოლვილი მეფის დავით ულუს განძი, რომელიც მან მანგუ ყაენს მიართვა. სამაგიეროდ კი ყაენმა მეორედ დაუმტკიცა მას სამკვიდრო მამული და უბოძა ხასობა (ამოშალა საქართველოს საგადასახადო დავთრებიდან). ეს მოხდა 1254 წელს.

სუმბატ ორბელმა ხასობა მარჯვედ მოიხმარა. ამ გზით მან თავის მამულს მიუმატა არა მხოლოდ მისი უშუალო პატრონის ავაგ ათაბაგის ზოგიერთი სამფლობელო, არამედ მეზობელი ფეოდალებისაც. სუმბატის შვილმა ტარსაიქმა შეძლო ათაბოგის ხელში ჩაგდებაც. ეს მან მოახერხა მეფე დიმიტრი II-ის იძულებითი თანხმობით, რაც იმით იყო გამოწვეული, რომ დიმიტრი ურდოში ტარსაიქის მცდელობით დაამტკიცეს.

ამრიგად, ორბელთა ახალი მამული, თუ დასაწყისს, პირველი პერიოდს არ ჩავთვლით, ძირითად ნაწილში ქართული ფეოდალური საპატრონუმო ნორმების დარღვევით, მონღოლების დახმარებითა და მათივე სამართლით შეიქმნა. ორბელთა სახლმა ორჯერ მიიღო თავისი მამულის დამტკიცება მეფის გარეშე, ამასთან ხასობაც, რაც, როგორც უკვე ვიცით, პოლიტიკურ-სამეურნეო თვალსაზრისით შეუთავსებელი იყო ქართული ცენტრალისტური სახელმწიფოსათვის. ცხადია, ამ გზით შექმნილი ორბელთა მამული პოლიტიკურ-სოციალურად თავისებურია, ის ცენტრის კონტროლს ჩამოშორებულია, ადარაა პირობითი მამული, მაშასადამე, ფაქტიურად უცილობელ საკუთრებას წარმოადგენს. ორბელი-ფეოდალი თავის მამულში უზენაესი პოლიტიკური უფლებების მატარებელია, ადგილზე (პროვინციაში) გახელმწიფებული მთავარია.

ეპოქისათვის დამახასიათებელ სურათს იძლევა დიდმოხელე ფეოდალის სადუნ მანკაბერდელის ისტორია. სადუნ მანკაბერდელი ჩვეულებრივი საშუალო ფეოდალი, მხარგრძელთა მემკვიდრეობითი ყმა, ამ საეთრო გადატაკების ჟამს უდიდეს მიწა მიწა-წყალს, მოძრავ ქონებას (საქონლის ჯოგებს, ოქრო ვერცხლის, ფულს) და დიდ ხელისუფლებას იგდებს ხელთ. მთავარი საშუალება და გზები აქაც უცხო ძალის მფარველობა, მისადმი ერთგული სამსახური და მთავრის უფლებების გაზრდაა მეფის ხელისუფლების ხარჯზე; სადუნ მანკაბერდელის სამამულო-პოლიტიკური აღზევების გზა ეპოქის შესაფერისად მეტად მრავალმხრივია.

მონღოლთა კეთილი ყურადღება სადუნმა ადრევე მიიქცია, საქართველოს მეფეც ნებსით თუ უნებლიეთ, სადუნის მწყალობელი შეიქნა.

სადუნისათვის, როგორც გამჭირახი, ჭკვიანი, ბუნებით ანგარებიანი ადამიანისათვის გამდიდრება-დაწინაურების ყოველგვარი საშუალება მისაღები იყო. სადუნი მოხდენილი გარეგნობის, არაჩვეულებრივად ღონიერი და განთქმული “მორკინალი” (მოჭიდავე) ყოფილა^[11]. როგორც წყაროები მოგვითხრობენ, პირველი ყურადღება მონღოლებისა სადუნმა სწორედ მისი მორკინალობით მიიქცია. საერთოდ, მონღოლები ადამიანის ამ თვისებას მეტად აფასებდნენ. ამგვარი კაცის დაწინაურებას, თუ მას ჭკუა-გონებაც ხელს უწყობდა, გზა ყოველმხრივ ხსნილი ჰქონდა მათ სახელმწიფოში^[12]. სადუნს ტკბილი, მლიქვნელური შექებაც ეხერხებოდა უფროსებისა.

სადუნის აღზევებაში დიდ როლი მისმა თარჯიმანობითმა მოღვაწეობამაც შეასრულა. საერთოდ, მოენე-თარჯიმანებს უწიგნურ, მომთაბარე მონღოლების უზარმაზარ სახელმწიფოში დიდი დაფასება ჰქონდათ. სახელმწიფო აპარატში, სასამართლო ორგანოებში ამგვარ პირებს პირადი გამდიდრებისა და გამორჩენის დიდი ასპარეზი ელოდათ. ყაენის კარზე დასასჯელად თუ დასაჯილდოებლად მივლინებული თავკაცების ბედი დიდად იყო დამოკიდებული იმაზე, თუ როგორ შელამაზებულად უთარგმნიდნენ ყაენს მათ ნათქვამს. მოპასუხეს ბევრჯერ არც ესმოდა რას მოახსენებდნენ ყაენს მის შესახებ. სადუნმა ენების ცოდნა (ქართული, სომხური, მონღოლური...) მარჯვედ გამოიყენა. აქ შეიძლება გავიხსენოთ აჯანყებული მეფის ულუ დავითისა და სარგის ჯაყელის გასამართლების ამბავი ურდოში, სადაც მთარგმნელად სადუნი გამოდიოდა. წყაროც აღნიშნავს: “სადუნი იგი კეთილად თარგმნიდა და კაზმავდა თქმულთა მეფისათა” და სხვ.^[13] (1265 წლის ახლო პერიოდი).

ბუნებრივია, საქართველოს მეფე დავით ულუს იმთავითვე მიუქცევია ყურადღება თავისი გონიერი ყმისათვის, სადუნისათვის, რომელსაც ყაენის კარზე ესოდენ ნდობა და სიყვარული (“შეყვარულ იქმნა ყაენ ულუსაგან”) ჰქონია მოპოვებული. მეფე, ნებსით თუ უნებლიეთ, სადუნს მწყალობელი უნდა გამხარიყო. როგორც აღნიშნული გვაქვს, დავითმა, როცა ავაგ ათაბაგის ცოლყოფილი გვანცა დედოფლად მოიყვანა, სადუნს ჩააბარა “სახლი ავაგისი” და გვანცას ქალიშვილი ხვაშაგიც.

ჰულაგუ და აბალა ყაენების შემწეობით სადუნმა ხელთ იგდო ათაბაგობა, ყაენმა მას საქართველოს “ლაშქართა საქმე და განგება” ჩააბარა, თანაც ურდოში მეფედ დამტკიცებული მცირეწლოვანი დიმიტრის მზრუნველად დანიშნა. სადუნი ჭაბუკი დიმიტრი მეფის თავის ნებაზე დაყოლიებასაც ახერხებდა. როგორც წყაროები აღნიშნავენ, სადუნმა თავისი უზარმაზარი მიწა-წყალი მეფის უნებლიე დასტურით, აშკარა მოტყუებით შეიძინა. მაგ., თელავი, გელაქუნი, დმანისი და სხვ.; სადუნმა ხელში ჩაიგდო საქართველოს სამხრეთდდასავლეთ სანაპიროს დამცველი ციხე კარი, სადაც რეზიდენციაც დაიდო. აქედან მან კარის გარშემო ადგილები ახალიციხელი მფლობელებისაგან, როგორც წყარო აღნიშნავს, “მოივერაგა” იმ გზით, რომ ახალიციხელი დიდებულის ასული შეირთო^[14]. ქართველი ისტორიკოსი სადუნის ქონებრივ სამდიდრეს ასე აღწერს: “განდიდნა დიდად ლაშქრითა და სიმდიდრითა, ოქროსა, ვერცხლისათა და ჯოგისა და ხუასტაგისა არა იყო რიცხვი... იყიდნა მრავალი ქვეყანანი, ხოლო მრავალი მიუბოძნეს”. ქონებრივად ასეთ

დაწინაურებულ სადუნს მონღოლთა წყალობით პოლიტიკური უფლებებიც ხომ უზომო ჰქონდა: “მის ხელთა შინა იყო საბრძანებელი ყაენისა და ბრძანებასა მისსა მორჩილებდესო”, გვამცნობს ქართველი ისტორიკოსი. მეფე-სადუნს შორის თანამშრომლობა-სამსახური სინამდვილეში გარეგნულ ელფერს ატარებს. ბუნებრივია, სამეფო ხელისუფლება სადუნით უკმაყოფილოა, რაც იმაში გამოიხატა, რომ სადუნის გარდაცვალების შემდეგ (1281 წ.) დიმიტრი მეფემ ათაბაგობა მის შვილს ხუტლუ ბუღას კი არ დაუტკიცა, არამედ ორბელთა სახლს, ხოლო მას მხოლოდ ამირსპასალარობა მიუბოძა, “ათაბაგის სახლი” თვითონ საუფლისწულოდ აიღო. როგორც ჩანს, დიმიტრი მეფის ამ ნაბიჯს მაშინ მხარს უჭერდა მონღოლი ყაენიც. მაგრამ, როგორც უკვე ვიცით, სიცოცხლის ფასად დაუჯდა მეფე-პატრონს განდიდებული ყმის ასე “დამცირება”. ხუტლუ ბუღამ ყაენის შემწეობით ისევ დაიბრუნა ათაბაგობა. ეს ფაქტი დიმიტრი მეფის ცნობილ ტრაგედიას უკავშირდება: როცა დიმიტრი მეფე დასასჯელად ურდოში გაიწვიეს, ხუტლუ ბუღამ ყოველმხრივ შეუწყო ხელი დიმიტრის სიკვდილით დასჯას, რადგან დიმიტრი მეფე მისთვის დაბრკოლებად იქცა ათაბაგობის მოპოვებისათვის. ამის შემდეგ ხუტლუ ბუღამ ახალი მეფისაგან ათაბაგობაც და ამირსპასალარობაც დაიმტკიცა^[15].

სადუნი ანგარიშვალდებული იყო არა უშუალოდ მისი პატრონის, მეფის წინაშე, არამედ ყაენის წინაშე. საქმე კი ის იყო, რომ სადუნის პოლიტიკური უფლებები არ ემყარებოდა ქართულ სახელმწიფოებრივ ნორმებს. მას, როგორც საქართველოს ათაბაგს, არ ეკუთვნოდა ასეთი დიდი უფლება (ეს მხოლოდ მწიგნობართუხუცესის მოვალეობა იყო), მაგრამ ეპოქის ცვლილებებიც სწორედ იმაში იხატებოდა, რომ ახლა დიდ უფლება-გავლენიანობას წარმოშობდა არა კარის მოხელე-ვაზირობა, არმედ დიდი მემამულეობა, დიდი მთავრები. შემთხვევითი არ არის, რომ ქართველი ჟამთააღმწერელის მიერ სადუნი დახასიათებულია როგორც საქართველოში “ყველაზე უმეტესი მთავრი”.

როგორც დავინახეთ, ასეთი მაღალი მდგომარეობა სადუნმა შეიქმნა დამპყრობელ მონღოლებთან მახლობლობით და მათდამი ერთგული სამსახურით. მონღოლურმა მმართველობითმა სისტემამ ადგილობრივი ცენტრის დასამორჩილებლად და დასაქსაქსავად ფეოდალთა წრეებში შექმნა ერთგული დასაყრდენი ძალა. “სადუნ ათაბაგი” თავიდან ბოლომდე მონღოლების ბატონობის ნაშობია; ქართულ ფეოდალურ ნორმას არ შეესაბამებოდა არა მარტო ის გზა და საშუალება, რომელმაც ის წარმოშვა, არამედ თვით ეს შედეგიც: სადუნის მსგავსი ფეოდალი-მთავარი. სადუნ მანკაბერდელის “მამული” (საგამგეო და საყმო ქვეყნები) თავისი პოლიტიკურ-სოციალური თვისებით ფაქტიურად დამოუკიდებელი პოლიტიკურ-ტერიტორიული ერთეულია. აქ საენიორი-მთავარი თითქმის სრული სუვერენი-ხელმწიფეა, ცენტრთან კავშირი ფორმალური და სუსტია.

უფრო მეტიც, დიმიტრი II-ისა და სადუნის შვილის, ხუტლუ ბუღას შორის ურთიერთობის მაგალითი იმას მოწმობს, რომ ყმა-დიდებულს უკვე ძალა შესწევს არა მხოლოდ მიიტაცოს პატრონის მიწა-წყალი, არმედ ამავე სამამულო ნიადაგზე მისი ფიზიკური არსებობის ადვილად ხელყოს... მაშასადამე, მისი მამული ფაქტიურად აღარაა პირობითი (ე. ი. ერთგული სამსახურისათვის...) იგი მისი შეუცვლელი, უკონტროლო ბატონ-პატრონი გამხდარა.

დასასრულ, საჭიროა შევნიშნოთ შემდეგი: სადუნ მანკაბერდელისა და ორბელთა ისტორია ჩვენ აქ მხოლოდ პოლიტიკურ ფონზე წარმოვადგინეთ

(აიხსნება წყაროების თავისებურებებით), მაგრამ ეს იმას არ ნიშნავს, რომ ამ პროცესში მხოლოდ პოლიტიკური ფაქტორი მონაწილეობდა ან სავალდებულო იყო, რომ ყველა ფეოდალი მონღოლებისაგან უზომოდ ყოფილიყო შეწყნარებული და ა. შ. ეს პერიოდი, როგორც უკვე ვიცით, ქვეყნის სამეურნეო-ეკონომიკური ნგრევით ხასიათდებოდა, გამაერთიანებელი ძალები დაცემას განიცდიდა და ყოველივე ეს მონღოლთა “მართველობით პოლიტიკასთან” ერთად ძირს უთხრიდა პოლიტიკურ ცენტრალიზმს, განვითარებული ფეოდალიზმის ამ ერთ-ერთ მონაპოვარს; აღორძინებას იწყებდა ფეოდალური სეპარატიზმი, რაც საბოლოოდ სადღუნ მანკაბერდელის და სხვათა მსგავს მემაულე-მთავრებს წარმოშობდა.

დროის დამახასიათებელია თორღუა პანკელი ერისთავის ისტორია. მეფე ულუ დავითის საქართველოში არყოფნის დროს ამ თორღუამ “თვისად დაიჭირა კახეთი” პანკისის საერისთავოთურთ (ორივე “საგამგეოდ” ჰქონდა გადაცემული). “თვისად დაჭერა” აქ ნიშნავს ყმა-მოხელის განთავისუფლებას პატრონის ყმობისაგან, ე. ი. თორღუამ მიაღწია გაესაკუთრებია სახელო ტერიტორია. სამეფო კარმა სიკვდილით დასაჯა ის^[16].

განსახილველი საკითხისათვის კარგ მასალას გვაძლევს ერთ-ერთი დიდი ფეოდალური სახლის ჯაყელ-ციხისჯვართა ისტორია. ამ მაგალითზეც გამოკვეთილად ჩანს ეპოქის გავლენები, რომლებიც გარკვეული მიმართულებით უბიძგებდნენ დიდი მამულის განვითარებას. მოღწეული წყაროები საშუალებას გვაძლევს დავინახოთ ამ მამულის განვითარების ლოგიკური დასასრულიც: ცენტრიდან ტერიტორიული გამოყოფა (XIII ს. 60-იან წწ.).

სპასალარობის ხელის მქონე სამცხის ერისმთავარი (“მთავარი”) ციხისჯვრელი სარგისი, დიდი სამკვიდრო მამულის (პირად ყმობაში მყოფი და სამმართველო ტერიტორიის) პატრონია. ციხისჯვარი სარეზიდენციო ციხე-სიმაგრეა როგორც მთავრისა და მამულისა. ეს ვაზირი-ერისთავი (ე. ი. კარისა და საქვეყნოდ გამრიგე მოხელე) მეფის წინაშე “დიდად ნამსახურია”. ეს ნამსახურობა ჯერ კიდევ მონღოლთა შემოსევების ჟამს გამოჩნდა, როცა სამცხის მთავარმა ივანემ გააფთრებული ბრძოლა გაუმართა მონღოლებს და მანამდე არ დაემორჩილა, სანამ რუსუდან მეფისაგან ბრძანება არ მიიღო. სხვა მთავრები, როგორც ვიცით, ადვილად და მეფის გარეშე ჩაბარდნენ მტერს. ამ სახლის მომდევნო წარმომადგენელი სარგისი აჯანყებული მეფის დავით ლაშას ძის მხარეზეა და ებრძვის მეფესთან ერთად მონღოლებს^[17]. მონღოლები ამ მიზეზით სისტემატურად არბევდნენ სარგისის ტერიტორიას - სამცხეს და ციხისჯვრის ციხეს. ასეთ ერთგულ ყმას, ბუნებრივია, მეფე შეიწყალებდა. ერთ-ერთი ასეთი შეწყალება მაშინ მომხდარა, როცა ყაენი აჯანყებულ მეფეს ურდოში იხმობდა. სარგისი მეფეს ურდოში გაჰყოლია. ეს რისკიანი თავდადება მეფემ დიდად “დაიმაძღვა” და ჯაყელ-ციხისჯვრელს ძალზე დიდი ობიექტი უბოძა “სიგლითა სამამულოდ”: სამცხეში ქვაბულიანის თემი და შავშეთი ტბეთის საეპისკოპოსო საყდარი^[18].

მეფე დავით ლაშას ძისა და სარგის ჯაყელის დამოკიდებულებაში დიდი ბზარი იჩენს თავს. ის თანდათან იზრდება და ბოლოს სრული გათიშულობით მთავრდება. სარგისი თავისი საგვარეულო და სახელო-სამმართველო ტერიტორიის - სამცხის დამოუკიდებელი პატრონი - “ხელმწიფე” ხდება. საინტერესოა ჩვენთვის აქ ისაა, რომ მთელს ამ ისტორიაში პირდაპირ და უშუალოდაა გამოვლენილი

სამამულო სისტემის ის კანონი, რომ ყველაფერი პატრონყმური სამსახური ყველასთან და ყოველთვის ემყარება მამულის შეძენის ინტერესს. ეს არის ის პირველი მიზეზი, რომელიც ფეოდალის ასეთ თუ ისეთ მოქმედებას განსაზღვრავს.

მოხდა ისე, რომ მეფე-პატრონი წინაღუდგა მისი ყმის სარგისის მის გარეშე უზომო გამდიდრება-აღზევებას და ბოლოს, ასეთი ყმის დაპატიმრებასაც არ მოერიდა: ბერქა ყაენის წინააღმდეგ ომში დიდი წარმატებისათვის ჰულაგუ ყაენმა სარგის ჯაყელს “კარნუ ქალაქი და მიმდგომი მისი ქვეყანა უბოძა იერლაციითა”^[19]. ტერიტორიულად ეს იყო საქართველოს მთელი სამხრეთის საზღვრის დიდი ზოლი მისი უდიდესი ციხე-ქალაქი კარინით. ეს ჯაყელის დიდზე დიდ აღმატებას მოასწავებდა. მოსალოდნელი შედეგი სხვებსაც უგრძობნიათ და “სარგისის ვიეთმე მტრებმა” მეფეს უთხრესო: “აწ მეფობაცა სარგისს მიეც, ვინათგან ყაენმან ეგზომ განადიდა, არღარა იქნების მორჩილ მეფობასა თქვენისა”. დავითი ამის გამო სთხოვს ნოინის პირით ყაენს არ მისცეს სარგისს კარნუ-ქალაქი, ასეც მოიქცა ყაენი. “ვიეთმე მტერთა” სიტყვებში კარგად გამოიხატა ფეოდალიზმის კანონი: ზედმეტად გამდიდრებული ყმა არ დაემორჩილება მეფე-პატრონს, რადგან მათი პატრონყმური დამოკიდებულების მატერიალური საფუძველი ძალას კარგავს და ეს მით უფრო მეტად, თუ ასეთი განდიდება მეფე-პატრონისაგან არ მომდინარეობს.

როგორც მოსალოდნელიც იყო, განდიდებული სარგისი ამგვარ პატრონთან ყმურად აღარ იქცეოდა: “შეიქნა გულკლებით და ქვეგამხედვარად პატრონისაგან”, პატრონი კი ცდილობს მის დამორჩილებას დაპატიმრებით. ყაენმა გაიგო თუ არა მისი ერთგული სარგისის ბედი, ბრძანა მისი განთავისუფლება. ცხადია, ეს უბრალო ფაქტი არ ყოფილა. ისტორიკოსი იქვე დასძენს: “ამიერითგან იქმნეს ჯაყელნი მორჩილნი ულოსისანი ვიდრე ჟამამდე მეფეთა შორის ბრწყინვალისა და საჩინოსა გიორგისითან^[20]. ამგვარად, ჯაყელთა სახლი სამცხეთურთ უშუალოდ დაემორჩილა ულუსს, რაც მონღოლურ ხასობას გულისხმობდა. როგორც უკვე ნათქვამი გვაქვს, ხასობა ფეოდალურ სამყაროში არ იყო მხოლოდ ეკონომიკური მოვლენა, იგი გარკვეულად სოციალურ-პოლიტიკური შედეგების მომტანიც იყო. საყურადღებოა, რომ სამცხის მთავრის ასეთი მდგომარეობა 50 წელიწადი გაგრძელდა, მეფე გიორგი ბრწყინვალემდე, ვიდრე მან სამცხე ისევ სამეფო ცენტრს არ დაუქვემდებარა^[21] (შემდეგაც, როგორც უკვე ვიცით, სამცხის სამთავრომ ისევ აღიდგინა დამოუკიდებლობა. საბოლოოდ შეინარჩუნა XV ს. მეორე ნახევრიდან).

სარგისის მემკვიდრის ბექას შესახებ ისტორიკოსი გვამცნობს: “ესე ბექა განდიდებულ იყო, ამას აქუნდა ტასის კართგან ვიდრე სპერამდე და ვიდრე ზღვამდე”: “სამცხე, აჭარა... უდაბნონი კლარჯეთისანი და დიდებულნი და აზნაურნი და მონასტერნი ყოველნი მას აქუნდეს და ხარკსა მისცემდა ყაზანს და ლაშქრითა შეეწეოდა”^[22]. მოტანილი მითითება სრულიად საკმარისია იმის ნათელსაყოფად, რომ “სამცხის მპყრობელი მთავარი”, ხასი ჯაყელ-ციხისჯვარელი ბექა ამ მხარეში მეფის ჩვეულებრივ მოხელედ კი არ მივიჩნიოთ, არამედ სუვერენად, რომლის მაღლა ამ ტერიტორიაზე არავინ არ დგას და მონღოლებს ის უშუალოდ ხარკითა და სამხედრო ძალით ემსახურება. ამავე დროს, ის ამ მხარის მემამულე-მფლობელიცაა, მასთან პატრონყმურ-ფეოდალურ დამოკიდებულებაშია ამ ტერიტორიაზე მოსახლე დიდებულები, აზნაურები, მონასტრები და ა. შ.

სამცხის სამთავროს დასახასიათებლად ჩვენ გვაქვს საკანონმდებლო ძეგლი, ცნობილი ბექა-აღბუღას სამართალი (XIII ს. დასასრული და XIV ს. მეორე ნახევარი),

რომელიც შექმნილია საპეციალურად ამ სამთავროსათვის. როგორც ვთქვით, თვით ეს ძეგლი და მასში წარმოდგენილი ამ მხარის სოციალურ-პოლიტიკური სტრუქტურა უქვეყელი მოწმობაა, რომ ციხისჯვარელი ჯაყელების “მამულმა” (საგვარეულო და სახელო ტერიტორიამ) გარკვეული დროიდან ხელმწიფობა (სუვერენობა) შეიძინა; იგი იქცა მეფე-პატრონისაგან უპირობო მამულად, უფრო მეტიც, მოხდა მისი ტერიტორიულ-პოლიტიკური გამოყოფა ცენტრიდან. მაგრამ როგორც კანონმდებლობის ძეგლიდან ჩანს, ამით ის ოდნავადაც არ მიახლოებია ფეოდალური საკუთრების რღვევის საფუძველს; ფეოდალური იერარქია ციხისჯვარელთა სამფლობელოში განაგრძობს არსებობას იმ განსხვავებით, რომ ფეოდალური იერარქიის სათავეში ახლა მეფის მაგიერ “მთავარია”

სავსებით ანალოგიური პროცესი მიმდინარეობს უფრო წვრილ სამთავრო-ფეოდალურ ერთეულებში იმ განსხვავებით, რომ ასეთმა ფეოდალურმა ერთეულმა უფრო ნაკლები მასშტაბის პოლიტიკური ძალა (სუვერენობა) მოიპოვეს (სათავადობები).

ჩვენ აქ წარმოვადგინეთ მხოლოდ ორბელთა, სადუნ მანკაბერდელის, ციხისჯვარელ-ჯაყელთა სახლები^[23]. ცხადია, შეიძლება იყოს ამ საუკუნეებში მოქმედი კიდევ სხვა სახლების განხილვაც, მაგრამ მოტანილი მასალა, როგორც მოვლენის კონკრეტული ილუსტრაცია, შეიძლება საკმარისად ჩავთვალოთ.

ქრონოლოგიურად ეს ის პერიოდია (XIII - XIV სს.) როცა სამთავრო-სათავადობების სისტემა საყოველთაო გაბატონებულს (რაოდენობრივად) არ წარმოადგენს, მაგრამ აშკარაა, რომ ქვეყანა ამ გზს ადგას, ორბელების, სადუნ მანკაბერდელის, ციხისჯვარელ-ჯაყელთა და სხვ. სახლები სოციალურ-პოლიტიკურად გენეტიკურ კავშირშია (ზოგი უშუალოდაც) შემდგომი დროის, XV ს. მეორე ნახევრიდან ცნობილ სამთავრო და სათავადო სახლებთან: ზედგენიძე-ამილახორთა, ბარათაშვილთა, ქსნის ერისთავთა, არაგვის ერისთავთა, დადიანთა, გურიელთა და სხვათა სახლებთან.

ორბელნი, სადუნ მანკაბერდელი, ციხისჯვარელ-ჯაყელნი, სურამელნი, არაგვის ერისთავნი... ყველა ესენი ჯერ კიდევ XII საუკუნეში წარმოშობილი “ახალი ტიპის მთავრების” მემკვიდრენი არიან (მათ ჰქონდათ როგორც საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეობა, ისე კარის ვაზირობა). მონღოლების პერიოდში შექმნილმა ვითარებამ ამ ახალი ტიპის “მთავარს” სულ სხვა მიმართულება მისცა: მოხელე-ფეოდალის ცენტრალური ინტერესები თანდათან დაჩრდილა ადგილობრივ-მემამულურმა ინტერესებმა. “მამულის” ს ა შ ვ ი ლ ი შ ვ ი ლ ო დ მ ფ ლ ო ბ ე ლ ო ბ ი ს წ ე ს მ ა მ ა ს გ ა უ ა დ ვ ი ლ ა ხ ე ლ ს ა ყ რ ე ლ მ ო მ ე ნ ტ შ ი გ ა დ ა ქ ც ე უ ლ ი ყ ო ა მ მ ა მ უ ლ ი ს “ ხ ე ლ მ წ ი ფ ე დ ” (უპირობო მფლობელად), ალოდიალურ მესაკუთრედ. სწორედ ასეთი ტენდენცია მთავარ მიმართულებად იქცა XIII-XIV საუკუნეებში^[24] და ამიტომაც ვამბობთ, რომ “სამთავრო” მთავრით, ანუ “სათავადო” “თავადით” იმავე დროს მსხვილი მამულის საბოლოო გაფორმებაა, მისი პოლიტიკური გამოვლინებაა.

XV საუკუნის წყაროებში “თავადი” სოციალური გაგებით უკვე ხშირად იხსენიება. მეფეს “თავადი ყმებიდან” მოიხსენებიან ამ დროისათვის დიდი თანამდებობის პირები: ეზოს ჩუხჩახერი და გორის მოურავი ზედგინიძე, თავადი ზაზა ფანასკერტელი^[25].

საყურადღებოა, რომ XV ს-ის პირველ ნახევარში სამეფო კარზე ხმარებაში შემორჩენილი სიტყვა “ვაზირი” (რეალური შინაარსი აღარ აქვს) ადგილს უთმობს სიტყვა “თავადს”, რომელიც როგორც მოხელე, ძველი ვაზირის მაგიერ მოქმედებს. საბუთო სიგელის გაფორმების წესის შესახებ ნათქვამია: ის “მეფეთა ხელჩართული, მისითა მდივნითა ხელწერილი და თავადთა მოწმობითა უნდაო”^[26].

თავადები თავიანთი სამკვიდრო მამულების ყოველგვარ განკარგულებას, რომლებიც ფორმალურად ძველებურადვე მეფის ნაწყალობევ, ე. ი. პირობით მამულებად ითვლებიან, მეფის გარეშე და მის დაუკითხავად ახდენენ. მეფე-სიუზერენი ებრძვის თავადის ამ ხელმწიფობას და თუ ძალა შესწევს, სჯის კიდევ ასეთის მოქმედებას, მაგრამ ფაქტი ფაქტად რჩება^[27]. ეს რომ გახშირებული ამბავია, ამას შემდეგიც მოწმობს: მეფე იძულებული ხდება ან აიძულებენ, მისცეს კიდევ ყმა-თავადს სამკვიდრო ქონებაზე ასეთი ჩაურევლობის წინასწარი წერილობითი გარანტია. ხოლო XV ს. რომ ჯერ კიდევ აქა-იქ ვხვდებით მეფის ამგვარ სიგელებს, ეს თავადის ამ უფლების საბოლოო განმტკიცებასა და გამარჯვებაზე მიუთითებს, მომდევნო პერიოდებში, რაკი ის ჩვეულებრივ უფლებად ქცეულა, სპეციალური აღნიშვნის საგნად აღარც მიუჩნევიათ.

გ. მსხვილი მამულის შინაგანი ორგანიზაცია

მსხვილი ფეოდალური მამულის მიწისმფლობლობა, როგორც ირკვევა, გაუწყრელი სახლის მემკვიდრეობით მფლობელობს ემყარებოდა. ასეთი სახლი (ოჯახის დღევანდელი გაგებისაგან განსხვავებით) მხოლოდ ორი მეუღლის შვილებისაგან კი არ შედგებოდა, არამედ ნათსავთა უფრო ფართო წრეს მოიცავდა: ძმებს, ძმისწულებს, ბიძებს, ბიძაშვილებს, ბიძათაშვილებს და ა. შ. ამგვარად, ეს იყო გვაროვნობითი ერთობა და ასეც უწოდებდნენ: “გაუყრელი გვარი”, ანუ “გაუყრელი სახლი”. რაკი გაუყრელობა დაცული იყო, ასეთი სახლის ქონება დროთა მსვლელობით (სახლის წევრთა გამრავლების შედეგად) არ მცირდებოდა^[28]. გაუყრელი სახლი ითვლიდა 2, 3... ზოგჯერ 10 და მეტ ოჯახს.

გაუყრელი სახლის არსებობას ვადასტურებთ მთის მოსახლეობის მაღალ ფენაშიც (რომლებიც იმავე დროს მეფის მოხელეებიც იყვნენ). მაგ., “მეგლის დადებაში” ხევისბერისა და მისი გაუყრელი სახლის წევრების სისხლი ერთნაირად ფასობს 6 ათას თეთრად (მუხ. 6). “გაუყოფართან” დაპირისპირებულია “განაყოფი” - გაყოფილი სახლის წევრები, რომელთა სისხლის ფასი განახევრებულია, ფასობს 3 ათას თეთრად (მუხ. 9). ეს შემცირება იმით არის ახსნილი, რომ ხევისბერის გაუყრელი სახლის წევრებს აკისრიათ ეახლონ (“მოახლეები” არიან) ხევისბერს როგორც სამეფო დარბაზით დაყენებულ “ლაშქრის თავადს”, განაყოფებს კი, როგორც წესი, ეს მოვალეობა (ხლება-თანამოლაშქრეობა) არ ადევთ (იხ. “სახურთა”). სახლის უმოხელეო წევრთა ხლება სახლის უფროსთან ეს ჩვეულებრივი წესი იყო ფეოდალურ საზოგადოებაში, მაგრამ მთაში ამის საჭიროება კიდევ უფრო იგრძნობოდა: თემის შიგნით ფეოდალური ურთიერთობის სუსტად განვითარებულობის გამო ჯერჯერობით ხევისბერს ან სხვას ვერ ეყოლებოდა თანამოლაშქრეთა საკმარისი რაოდენობა საკუთარი აზნაურების თუ მსახურების

სახით და ის უნებლიედ თავის გვარს უნდა დაყრდნობოდა. ერთი სიტყვით, მოყვანილი მაგალითი იმის მაჩვენებელია, რომ უპირატესობა ეძლევა “გაუყოფარ” სახლს და მის წევრებს. ამ უპირატესობის სოციალური საფუძველი კი ისაა, რომ გაუყოფელი სახლი სახელმწიფოებრივ მოვალეობას უფრო ადვილად ასრულებს. ბარში გაუყრელი სახლის არსებობის პირობაც ზოგადად ისეთივეა, მაგრამ საჭიროა ვიცოდეთ კონკრეტული ვითარება, რამაც გაუყრელი სახლის როლი ბარში წინ წამოსწია. გაუყოფელი სახლის (სათავადოს) ერთგვარად მსგავსი სტრუქტურა საეკლესიო სახლებსაც ახასიათებდათ.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში არსებული სამეცნიერო გამოკვლევები ამ საკითხზე გვაძლევენ ასეთ დასკვნას: ფეოდალის გაუყრელ სახლს (ანუ სათავადო) ერთი საერთო გაუყოფელი ქონება (“სასახლო”) ქმნიდა, რომელსაც სახლის წევრები (ცალკე ოჯახები) საერთოდ იხმარდნენ წილის მიხედვით. ეს საერთო ქონება (მიწა-წყალი, ყმაგლეხები, საქონლის ჯოგები და ა. შ.) წარმოადგენდა გაუყოფლობის მატერიალურ საფუძველს. საერთო ქონებიდან სახლის თითოეულ ოჯახს ამასთანავე გამოყოფილი ჰქონდა ცალკე მოსახმარებელი. ამას “საუფლისწულო” ეწოდებოდა. ამას გარდა, თითოეულ წევრს (ოჯახს) ჰქონდა საკუთარი ყმა-მამული, რომელიც პირადად მის მიერ იყო შეძენილი და მხოლოდ მას ეკუთვნოდა “სათავისთავოდ”. გაუყრელი სახლების (სათავადოების) ბატონობის პერიოდში “სათავისათაო” ქონების (როგორც ინდივიდუალურის) როლი და ადგილი შედარებით მცირე იყო.

საერო მსხვილი ფეოდალური სახლის უფროსს “თავადი” ეწოდებოდა, სახლის წევრებს “შვილები”, “სახლიშვილები”, “თავადიშვილები”. ისინი “ძმები” იყვნენ, ხოლო საერთო ქონებიდან მიღებულ სარჩო-ქონებას “საძმო”, “წილი” ეწოდებოდა.

საეკლესიო ფეოდალური სახლის (საკათედრო ეკლესია, მონასტერი) უფროსად ის წმინდანი თუ ღვთაება ითვლებოდა, ვის სახელზეც იყო აგებული ეს ეკლესია, პრაქტიკულად კი სახლის უფროსობას კულტის წარმომადგენლობა - კათალიკოსი, ეპისკოპოსი, წინამძღვარი ახორციელებდა. ეკლესიის სახლის წევრებს ეწოდებოდათ “შვილები”, “საყდრიშვილები”, “ეკლესიის შვილები”, ზოგჯერ სახელდობრივადაც: “მცხეთისშვილი” (მცხეთის სახლის შვილი), “შიოსშვილი” (შიოს სახლის შვილი) და ა. შ.

ეკლესიაში, როგორც კორპორაციულ დაწესებულებაში, ქონების მმართველობა და ფლობა კოლექტიურ-კოლევგიური იყო. მონასტერში მმართველობას წინამძღვარი უფროს ძმებთან ერთად ახორციელებდა, ხოლო შემოსავალი რანგის მიხედვით ნაწილდებოდა ძმებს (მონაზვნებს) შორის. საეპისკოპო სახლში მმართველი წრის - “საყრდისშვილების” უშუალო განკარგულებაში იმყოფებოდა საეკლესიო ქონების გარკვეული ნაწილი. ისინი მას ფლობდნენ სამსახურის (ადმინისტრაციულ-სამეურნეო თანამდებობის) გასამრჯელოდ და მას “წილი” ან “საძმო” (“სამცხეთისშვილო წილი” და ა. შ.) ეწოდებოდა. ქონების დანარჩენ ნაწილს, რომელიც “შვილებზე” არ იყო განაწილებული, სახლის უფროსი (კათალიკოსი, ეპისკოპოსი) განაგებდა ისევ ამ “შვილების” (აზნაურების) ერთნებობით და “თანადგომით”. ყველაფერი ეს ქმნიდა ეკლესიის საერთო განუყოფელ ქონებას.

გვიან პერიოდში, XV საუკუნიდან მსხვილი საეკლესიო სახლის შიგნით საბოლოოდ ჩამოყალიბდა საეკვდრო-საწინამძღვრო მფლობელობა. ამით მოხდა ერთიანი საეკლესიო მფლობელობის დაშლა წვრილ ერთეულებად: საეკვდრო-საწინამძღვრო მფლობელობა დაუპირისპირდა საერთო (სახასო) მფლობელობას, მაგრამ თავის მხრივ ისიც გაზრდის გზას ადგას. ეს ნახევრად დამოუკიდებელი ფეოდალური ორგანიზაცია ადასტურებდა, რომ საეკლესიო სფეროშიც საკუთრების განვითარება მიდის არა ინდივიდუალური ფეოდალური მფლობელობის გზით, არამედ ხდება შემდგომი დაშლა ისევე “სახლის” (საერთო) მფლობელობის ნიშნით შიდა იარაღით, თუმცა საეკლესიო მიწისმფლობელობაში ეს დაქუცმაცება შედარებით მაინც გარკვეულად ზღვარდებული იყო. გამრავლებული წინამძღვრები კვლავინდებურად სენიორიის ცენტრს ქმნიდნენ^[29].

XIII - XIV საუკუნეებში, ძნელბედობის პერიოდში, როცა მსხვილი მიწისმფლობელობის ძველი ცენტრები მოიშალა, ხოლო ახლის შექმნისათვის ბუნებრივი გზები მეტად შეიზღუდა (აღარ იყო სოფლის მეურნეობა მაღალშემოსავლიანი, აღარ ჰქონდა ქალაქთან კავშირი, აღარ ხდებოდა განვითარებული მელიორაციის გზით აგრიკულტურისათვის ახალი მიწების ათვისება, მეურნეობის განვითარების საფუძველზე თავისუფალი თემების ბატონყმობაში ჩაბმა...) გაუყოფელი, საერთო მამული ერთ-ერთ საშუალებად იქცა მსხვილი მფლობელობის გაზრდა-შენარჩუნებისათვის. ამავე დროს ის პოლიტიკურადაც მისაღები შეიქნა: ხელს უწყობდა განსაზღვრულ ტერიტორიაზე მფლობელთა კლასობრივ შეკავშირებას, მათ კომპაქტურ მფლობელობას, აძლიერებდა ექსპლოატაციის იარაღს, განსაკუთრებით კი იმ პირობებში, როცა შემცირებული იყო მსახურეულ წვრილ აზნაურთა რიცხვი.

ფეოდალური მონარქიის (მშრომელ მოსახლეობაზე კლასობრივი ბატონობის მძლავრი იარაღის) შესუსტების პირობებში ბუნებრივი იყო ადგილობრივად (დიდ საფეოდალოებში) გაძლიერებულიყო ამ როლის შემსრულებელი ძალა. ასეთად სათავადო გვევლინება. მაგრამ ამავე დროს ის ყველაზე უდიერი და უხეში საშუალება იყო, რომელიც ვერ იკისრებდა ბატონსა და ყმას შორის ურთიერთობის მომწესრიგებლის როლს და, პირიქით, ხელს შეუწყობდა ბატონყმური ექსპლოატაციის მახინჯი ფორმების დამკვიდრებას.

თათართა ბატონობის ხანგრძლივობამ, ტერიტორიების გადაქცევამ ხშირ და ხანგრძლივ სამხედრო მოქმედებათა ასპარეზად, როცა სამხედრო თავდაცვის ერთიანი ეროვნული ძალა სუსტი იყო ან ზოგჯერ სულ არ მოქმედებდა, ყოველივე ამ პირობებმა ბუნებრივად დააკისრა ადგილობრივ ძალებს თავიანთი თავის დაცვა. გაუყრელი სახლი ამ ვითარებაში კარგი საშუალება იყო თავდაცვისათვის.

ეს არის ყველა მიზეზი, რომლებმაც განაპირობეს ფეოდალური სახლის ასეთი შინაგანი სტრუქტურის (გაუყრელობის) ვარგისიანობა შესაბამის ისტორიულ სიტუციაში. მაგრამ დასუსტებული ცენტრის თითქოს შესავსებად მოწოდებული ასეთი ფეოდალური ორგანიზაცია არ შეიძლებოდა თავისი სოციალური ბუნების გამო ცენტრის ინტერესებს დაქვემდებარებოდა.

გაუყოფელი სახლის დიდი მნიშვნელობა მსხვილი მიწისმფლობელობის დაცვისა და ექსპლოატაციის გაძლიერების საქმეში გამოვლინებულია არა მარტო ფეოდალური სახლის შინაგან ორგანიზაციაში, არამედ თვით ასეთი სახლების “შეყრილობის” სახითაც. ხდება ორი, სამი სახლის გაერთიანება; იქმნება საერთო

მამული, რომლის თანამფლობელნი შეყრილი სახლები არიან. საამისო მაგალითები შეიძლება არაერთი მოვიტანოთ. საეკლესიო სფეროშიც იგივე მოვლენა იჩენს თავს XV ს. პირველი მეოთხედიდან, მაგრამ აქ საეროსაგან განსხვავებით ის თავისებურებაა, რომ მამულის გამსხვილებას (თანამფლობელობას) თან სდევს იერარქიული დაქვემდებარებაც (სარგებლობის წილი კი თანაბარი რჩება)^[30].

საერთო მამულის შექმნის პრინციპი უდევს საფუძვლად ამ პერიოდში გავრცელებულ ისეთ მოვლენას, როგორც “მოდაწერილობა”. მაგ., სამცხის სპასალარის ბექა მანდატურთუხუცესის შვილიშვილი ყვარყვარე და ჯავახიშვილი კახა ერთიანდებიან: “მოყვარე ვყოფილვართ... მოდაწერილნი და გაუყრელი ვიყვნეთ როგორც ძველად ვყოფილვართ”^[31]. მაგალითების დასახელება მრავლად შეიძლება.

ამგვარად, ჩვენ ვნახეთ, რომ მსხვილი მიწისმფლობელობის შექმნას საფუძვლად ედო ფეოდალური საკუთრების არა ინდივიდუალიზაცია, არამედ მამულების გაერთიანება, საერთო სარგებლობის მამული კი არ შეიძლება ფეოდალური საკუთრების განვითარების მაღალი საფეხური იყოს.

სახლების შეყრილობა ივ. ჯავახიშვილმა მიიჩნია ამ პერიოდისათვის დამახასიათებელ ახალ მოვლენად და სავსებით სამართლიანად მას უკუსვლაც უწოდა^[32]. ამკარაა, რომ საერთო მამული XIII - XV საუკუნეებისათვის უბრალოდ ისტორიული მემკვიდრეობა კი არაა, არმედ გარკვეული სისტემა. ყველა ეს მოვლენა: სათავადო (გაუყრელი სახლი), შეყრილობა, მოდაწერილობა-გაერთიანება “გზას უხშობდა მიწის ფეოდალური საკუთრების ინდივიდუალიზაციის პროცესს და განამტკიცებდა საგვარეულო მფლობელობას (საგვარეულო მამულს), მამულის საეთრო მფლობელობას” (ვ. გაბაშვილი)^[33].

XV ს. მეორე ნახევრიდან ქვეყანა სამთავროებითა და სათავადოებით მოიფინა. სამცხის, გურიის, ოდიშის სამთავროები უკვე კარგა ხნის ფაქტი იყო, ხოლო XV ს-ში ქართლი ქაჩიბაძე-ბარათიანთა, ჯავახიშვილ-ფანასკერტელთა, გაბელისძეთა, ჩიჯავაძეთა, ზედგენიძეთა, ქსნის ერისთავის, შაბურისძეთა, აბულეთის ძე აბაზაძეთა და სხვათა “მამულების ჯამი” იყო (ნ. ბერძენიშვილი).

როგორც ვთქვით, თავადი სათანადო აპარატით სახლის წევრებთან ერთად განსხვავებულ ტერიტორიაზე ახორციელებდა კოლექტიურ მმართველობას და მფლობელობას. თავადი სათავადოში იყო არა მარტო მემამულე-ბატონი, მას ჰქონდა სახელმწიფოებრივი ფუნქციაც (ისტორიულად ცენტრიდან მითვისებული სხვადასხვა გზითა და საშუალებებით). თავადი იყო მისი საყმოს უშუალო ბატონ-პატრონი აღჭურვილი საგადასახადო, სასამართლო და სხვ. შეუვალობით. თავადის პოლიტიკურ-სამამულო უფლებათა შინაარსს, ნახევრად ხელმწიფობამდე მიღწეულს, ის ასაფუძვლებდა, რომ თავადიდსათავადო, ახლა ხასიათდებოდა თითქმის უპირობო, ალოდიალური საკუთრების თვისებით, როცა მეფე-სიუზერენთან ყმური-ვასალური კავშირი ფიქციად იყო ქცეული. თავადის სწრაფვა სრული სუვერენობისაკენ რამდენადაც ობიექტურად მაინც ზღვარდებული იყო (მას არ შეეძლო მთავარივით ტერიტორიულ გამოყოფამდე მიეღწია სხვადასხვა ეკონომიკური, პოლიტიკური, გეოგრაფიული... მიზეზების გამო), ამიტომაც სათავადოთა სისტემა ეგუებოდა პოლიტიკური ცენტრის არსებობას, მაგრამ ეგუებოდა მხოლოდ სუსტს, ისეთ მეფე-სიუზერენს, რომელიც ვერ შეძლებდა

თავადის შეზღუდვას, მისთვის საჭირო იქნებოდა იგი თავადთა შორის შინაგანი წონასწორობის დასაცავად და სხვ.

სათავადო მიწისმფლობელობას, რამდენადაც ის ჯერ კიდევ არ არის გამოსული მონარქიის შემადგენლობიდან, გარკვეულად შეეძლო შეეცხო დასუსტებული ცენტრი: თავადს შეეძლო გაეწია სამეურნეო-ეკონომიკური აღორძინების საჭირო საქმიანობა, ქვეყნის სამხედრო თავდაცვისათვის აქმენებია ციხესიმაგრეები, ეზრუნა მოლაშქრეთა გამრავლებისა და შეიარაღებისათვის და სხვ. XV ს. თავადს უკვე ეკისრება შეწერით გამოიყვანოს ლაშქარი თავის სათავადოდან (ვახუშტი ბაგრატიონი). ამგვარად, პოლიტიკურად და ეკონომიკურად დასუსტებული ცენტრის საყრდენ ძალად თანდათან თავადის სახლი იქცევა. ცენტრალური ხელისუფლება იძულებულია ამ ნახევრად გახელმწიფებულ მსხვილ მემამულე-სენიორს არა მხოლოდ დაეყრდნოს ადგილზე მმართველობის საქმეებში, არამედ ცენტრთან კავშირის აღსადგენად და შესანარჩუნებლად გადასცეს მას სამეფო კარის თანამდებობები. მაგრამ საქმე ის იყო, რომ სათავადოს თავისი სოციალური აღნაგობით და პოლიტიკური ფორმით არ შეეძლო ცენტრის ინტერესებს შეგუებოდა, პირიქით, კარჩაკეტილობისაკენ, სრული ხელმწიფობისაკენ (სუვერენობისაკენ) სწრაფვა თავადის თანდაყოლილი თვისება იყო. ამიტომაც თავადის ყოველგვარ სამეურნეო-პოლიტიკურ მოღვაწეობას ძალიან შემოფარგლული მნიშვნელობა ჰქონდა ქვეყნის საერთო კეთილდღეობის თვალსაზრისით. სათავადოთა სისტემა ხელს უწყობდა ფეოდალური მეურნეობის ისედაც კარჩაკეტილობის გაღრმავებას.

^[1] ქართულ ისტორიოგრაფიაში საკითხების საქართველოს ფეოდალური განვითარებისა და წყობილების ისტორიიდან XII-XV სს-ში (ბატონყმობის გამარჯვება, სოციალური ურთიერთობანი, პოლიტიკური სტრუქტურა და სხვ.) შესწავლილია ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი სა და ვ. გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი ს ნაშრომებში. წინამდებარე ნაშრომში ძირითადად ვემყარებით საკუთარ დაკვირვებებს და დასახელებულ ავტორთა შემდეგ შრომებს: ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ისტორია მე-13 – 14 სს. (კონსპექტი); ფეოდალური ურთიერთობის ისტორიიდან XV საუკუნეში (დოკუმენტები კრიტიკული წერილით); Очерк из истории развития феодальных отношений в Грузии (XIII-XVI вв.). კლასობრივი და შინაკლასობრივი ბრძოლის გამოვლენა საქართველოს საგარეო პოლიტიკურ ურთიერთობაში, იხ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, 1965. საქართველოს რუსეთთან შეერთების ისტორიული მნიშვნელობისათვის. იხ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, V; საქართველოს ისტორია, დამხმარე სახელმძღვანელო, 1958. ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI-XVII საუკუნეებში, 1958, გვ. 65-237.

^[2] მაგალითად, მმართველობის ცენტრალური, საუწყებო სისტემის დანერგვის მიზნით (ამდენად ფეოდალის ინტერესების ცენტრში გაძლიერებისათვის) პროვინციის მსხვილი მმართველები (დიდი ერისთავთერისთავები) ცენტრის აპარატის მოხელეებად (ვაზირებად) აქციებს და სხვ.

^[3] ჩვენ აქ ვგულისხმობთ გაბატონებულ ტენდენციას, თორემ ფეოდალური სეპარატიზმი, მაგ., ამა თუ იმ ფეოდალის ეკონომიკური ჩამორჩენილობით ან სხვა მიზეზით წარმოშობილი, ფეოდალიზმის თანამგზავრი მოვლენაა ყოველთვის.

^[4] ჯერ კიდევ XI-XII საუკუნეებში მთელი რიგი მსხვილი ფეოდალური მამულები ფართოდ არის გადასული სასაქონლო მეურნეობაზე, ფულადი რენტა რიგ მეურნეობებში ფეხმოკიდებულია.

^[5] ადრეფეოდალიზმის დროს მსხვილი სამთავროების პოლიტიკური სუვერენობა არ წარმოშობილა ცენტრის ხარჯზე: ისინი ასეთად მივიდნენ ცენტრში და თვით შექმნეს “ცენტრი”.

^[6] ვ. გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI - XVII საუკუნეებში, 1958, გვ. 148.

^[7] სათავადო იყო არა უბრალო დაბალი პოლიტიკური უჯრედი, არამედ ისეთი ერთეული, რომელიც საკმარისად დიდი ოდენობით და თითქმის უკონტროლოდ ფლობდა საჯარო ხელისუფლების ფუნქციებს.

^[8] ცენტრი სამთავროთა მიმართ იძულებულია ასეთი ცდები თითქმის შეწყვიტოს და მათ სამუდამო დამოუკიდებელ არსებობას შეურიგდეს.

^[9] ორბელებს ეკავათ: ქართლის ერისთავობა, კლდეკარის ერისთავობა, მსახურთუხუცესობა, ამირსპასალარობა, მანდატურთუხუცესობა; მხარგრძელებს გადაეცათ ორბელთა ზოგი კუთვნილი თანამდებობა და მამული, მათ შორის ამირსპასალარობაც. XII ს. ეს ხელი ზოგჯერ სხვებსაც უჭირავთ, მაგრამ XIII ს-ში საბოლოოდ, ერთი მცირე პერიოდის გარდა, მხარგრძელთა სახლში მკვიდრდება.

^[10] პირველწყაროთა და გამოკვლევათა შორის ძირითადად ვემყარებით მონღოლთა პერიოდის ისტორიკოსების, ქართველი ჟამთააღმწერელისა და სომეხი სტეფანოზ ორბელიანის თხზულებებს. ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, ეპიზოდები ფეოდალურ საგვარეულოთა სამამულო ბრძოლიდან XIII საუკუნის საქართველოში, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, გვ. 1966; ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, III, 1941 (სათანადო თავები).

^[11] გ რ ი გ ო ლ ა კ ა ნ ე ც ი, მოისართა ისტორია, გვ. 47; ჟ ა მ თ ა ა ლ მ წ ე რ ე ლ ი, ქ. ცხ., II, გვ. 237.

^[12] როგორც ქართველი და სომეხი ისტორიკოსები მოგვითხრობენ, ერთხელაც სადუნს ჰულაგუ ყაენის წინაშე უჭიდავია და სასახელოდ უძღვევია მთელს სამონღოლოში განთქმული მოჭიდავე. ნასიამოვნებ ყაენს სადუნი დიდად შეუწყალებია: უბოძებია სიგელი, რითაც მას წინასწარ ეპატიებოდა ცხრა დანაშაული (გრ. ა კ ა ნ ე ც ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 48; ჟ ა მ თ ა ა ლ მ წ ე რ ე ლ ი, ქ. ცხ., II, გვ. 237).

^[13] ქ. ცხ., II, გვ. 243. სადუნის მონღოლებთან დაახლოების ერთ-ერთი მეტად უტყუარი ფაქტია მისი სახელის მონღოლური წარმოშობა. “სადუნი” მონღოლურად “მეგობარსა და დაახლოებულ კაცს ნიშნავს”. სიტყვა “სადუნი” ქართველებს ესმოდათ როგორც სხვადასხვა ენის მცოდნე კაცი. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, III, 1941, გვ. 99.

^[14] ჟ ა მ თ ა ა ლ მ წ ე რ ე ლ ი, ქ. ცხ., II, გვ. 257, 269, 270-273.

^[15] ი ქ ვ ე, გვ. 293.

^[16] ჟ ა მ თ ა ა ლ მ წ ე რ ე ლ ი, ქ. ცხ., II, გვ. 230-231.

^[17] ი ქ ვ ე, გვ. 239.

^[18] ი ქ ვ ე, გვ. 247.

^[19] ჟ ა მ თ ა ა ლ მ წ ე რ ე ლ ი, ქ. ცხ., II, გვ. 250.

^[20] ი ქ ვ ე, გვ. 255.

^[21] ჟამთააღმწერელი, ქ. ცხ., II, გვ. 270, 297 და სხვ.

^[22] ი ქ ვ ე, სამცხის პოლიტიკური ისტორია განხილულია ამ ნაშრომის სათანადო თავში.

^[23] აღნიშნული ერთეულები მხოლოდ სამამულო სისტემის თვალსაზრისით განვიხილეთ, ამიტომ სხვა საინტერესო ცნობებს მათ შესახებ, ცხადია, არ შევხებივართ.

^[24] ამ ტენდენციის განვითარებაში მონღოლთა მმართველობითმა პოლიტიკამ ამ მხრივაც შეასრულა როლი, რაც ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი მ ა შენიშნა, რომ ის არ ასხვავებდა მმართველობით დამოკიდებულებას ფეოდალური დამოკიდებულებისაგან, ანუ სახელმწიფო ხარკს ფეოდალური რენტისაგან. ამან გარკვეული მიმართულება მისცა მონღოლთა მიერ დიდი ტერიტორიებით (ხასი და სხვ.) შეწყალებული ქართველი “მთავრების” სამამულო ზრდას.

^[25] ისტორიული საბუთები, II, გვ. 18; ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 133; დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, 1955, გვ. 121-122.

^[26] ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 121; ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, ფეოდალური ურთიერთობის ისტორიიდან XV საუკუნეში (დოკუმენტები კრიტიკული წერილით), მსკი, ნაკვ. I, 1937, გვ. 45.

^[27] ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 48; 1453-1463 წწ. საბუთში ლაპარაკია გორის მოურავის მიერ გორის ციხის გაცემის განზრახულობაზე, ასეთი დანაშაულისათვის კი “ყმას” “სიკვდილი და გაღარბება” ელოდა სასჯელად.

^[28] გაუყრელი სახლის შემთხვევები ადრეც არსებობდა, გაყრაც არ გულისხმობდა სახლის ერთობის სრულ მოშლას და სხვ., მაგრამ ჩვენ აქ მხედველობაში გვაქვს გაუყრელობა როგორც სისტემატური მოვლენა. საერთოდ, გაუყრელი სახლის შემთხვევები იყო დაბალ ფენებშიც, იგი ახასიათებდა მთას, მაგრამ სათავადო სახლი მათგან არსებითად განსხვავდებოდა.

[29] ბ. ლომინაძე, სამწიროველო XIII საუკუნეში. მიმოხილველი, I, 1949, გვ. 309-322; ფეოდალური მიწისმფლობელობის ისტორიიდან (“საწინამძღვრო”), მსკი, ნაკვ. 31, 1954, გვ. 145-157; ვ. გაბაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 151-153.

[30] ბ. ლომინაძე, ქართული ფეოდალური ურთიერთობის ისტორიიდან, I, 1966, გვ. 89, 101.

[31] საქართველოს სიძველენი, II, გვ. 7-8.

[32] ქართველი ერის ისტორია, IV, 1948, გვ. 184.

[33] ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილღება XVI-XVII საუკუნეებში, 1958, გვ. 144.

თავი მეოხუთმეტე

ცენტრალური ხელისუფლების ბრძოლა დარღვეულ სოციალურ ურთიერთობათა აღსადგენად (XIV - XVსს.)

მსხვილი მამულები XIII საუკუნიდან ყალიბდებიან ქვეყნის სამეურნეო-ეკონომიკური ნგრევის პროცესში, ცენტრალური ხელისუფლების გარეშე ან მისი შეზღუდული მონაწილეობით. ასეთი მამულის მჭერი ფეოდალი, რადგან ის ცენტრის კონტროლს მეტ-ნაკლებად ჩამოშორებულია, შეუვალი ბატონი-ხელმწიფე ხდებდა.

თუმცა პოლიტიკური და ეკონომიკურ-სამეურნეო ფაქტორები აქ სავალდებულო ფონია, რომელიც აპირობებს ასეთ შედეგს, მაგრამ პირველი მიზეზი თვითონ სამამულო სისტემაა, რომელსაც შეეძლო სახელდებულ პირობებში წარმოეშვა ასეთი და არა სხვანაირი მამული. იმ დროს, როცა ფეოდალის ყოველგვარი ინტერესი მხოლოდ მის ადგილობრივად განდიდებებს დაექვემდებარა, ასეთი სამფლობელოს სრულ მითვისებებს, რომელიც მას ისედაც “მკვიდრად და სამამულოდ” ეჭირა, აღარაფერი აბრკოლებდა, გარდა იმისა, რომ მას სხვადასხვა საშუალებით თავიდან მოეშორებინა სენიორის თუ სიუზერენის უფლებები. ამრიგად, მიუხედავად იმისა, რომ ორბელთა, სადუნ მანკაბერდელის, ზევდგინიძეთა (და სხვა მსგავსთა) მამული არ იყო კანონზომიერი მოვლენა ქართული ფეოდალიზმისათვის, მისი წარმოშობა არსებულ სიტუაციაში აუცილებელი გახდა.

ცენტრალური ხელისუფლება ებრძვის მსხვილი მამულების ასეთ მიმართულებას, ცდილობს თავის ინტერესებს დაუქვემდებაროს მზარდი ფეოდალის სახლი. ერთადერთი საშუალება ცენტრის ხელში ასეთ ფეოდალთა დასამორჩილებლად ეს იყო ისევ სამამულო სისტემა, რომელიც მას თავის სასარგებლოდ უნდა მოემარჯვებინა. ამიტომ ყოველი სოციალური ღონისძიება XIV - XV საუკუნეებში, პირველ რიგში, მხოლოდ ძველებური ურთიერთობის პრინციპის აღდგენას გულისხმობდა. სწორედ ამ ღონისძიებებში გამოვლინდა აშკარად, თუ რაოდენ ღრმად იყო დარღვეული წონასწორობა, რაოდენ დიდი უფლებები მოეპოვებინა ფეოდალს თავის ყმა-მამულზე, რაოდენ

გამოცლილი ჰქონდა ცენტრს ეკონომიკურ-სოციალური ძალები და ყოველივე ეს პერიფერიას იყო მიტაცებული. აშკარად ჩანდა, აგრეთვე რომ აღდგენას ესაჭიროებოდა ხ ა ნ გ რ ძ ლ ი ვ ი დ რ ო და მ ტ კ ი ც ე ე კ ო ნ ო მ ი კ უ რ ი ბ ა ზ ა, ისევე იმ პირობების შექმნა, რამაც თავის დროზე გააერთიანა ქვეყანა (მის რღვევას კი სამი საუკუნე მოუხდა). მაგრამ მომდევნო ისტორიულმა ვითარებამ და საბოლოოდ ოსმალებისა და სხვათა ბატონობამ... კვლავ და უფრო მკაცრად დაახშო წინსვლის გზები.

როგორც უკვე ითქვა, ეკონომიკური და სოციალურ-პოლიტიკური რესტავრაციები ქრონოლოგიურად ხდებოდა, მაგრამ საჭიროა წინასწარ გვახსოვდეს ის გარემოება, რომ სოციალური აღდგენები, შესაბამისი პერიოდების ხანმოკლეობის გამო (შეწყვეტას იწვევდა ახალ-ახალი გართულებები), ვერც სათანადო სიმტკიცით და ვერც სისრულით ვერ ხერხდებოდა. მათი მნიშვნელობა ქვეყნის კეთილდღეობისათვის, ცხადია, დიდი იყო.

აღდგენითი ღონისძიებები თვალსაჩინოდ ავლენენ, თუ რა და ი რ ღ ვ ა ა მ ხ ა ნ ი ს გ ა ნ მ ა ვ ლ ო ბ ა შ ი. აღდგენით პერიოდებად, როგორც აღნიშნული გვაქვს, უნდა ჩაითვალოს გიორგი ბრწყინვალის (1314 - 1346) და ალექსანდრე დიდის (1412 - 1442) მმართველობის ხანა, რომლებიც ერთგვარ შესვენებებს ქმნიდნენ დიდი კატასტროფების შემდეგ.

1 ცენტრალური ხელისუფლება ცდილობს აღადგინოს სამამულო ბოძებულობაზე პირობითობის რეალური შინაარსი, რომელიც ამ დროს ძალზე შეილახა ან ფაქტიურად მოისპო კიდეც, ე. ი. მეფე ცდილობს აღადგინოს მებატონე ფეოდალზე (რომლის ყმობა ფორმალური გამხდარა) უზენაესი პატრონის რეალური შინაარსი. იგი ამას ახორციელებს ყოველ ხელსაყრელ შემთხვევაში იმის მიხედვით, თუ როდის და როგორ შეუძლია: ყმის ხელახლად შეწყობა, დაუმორჩილებელი ყმა-ფეოდალის შეცვლა ან მისი სრული ფიზიკური მოსპობა და ა. შ.

თავის ადგილას ჩვენ უკვე გავეცანით გიორგი ბრწყინვალის ისეთ რადიკალურ ღონისძიებას, როგორც იყო ცივის დარბაზზე მშვიდობიანად მოწვეული ჰერ-კახ და სომხითარ ერისთავთა ამოწყვეტა. ეს იყო მეფის მიერ ერთ-ერთი აუცილებელი ზომა ცენტრს ჩამოშორებული დიდი ფეოდალ-მთავრების წინააღმდეგ. საყურადღებოა ისტორიკოსი ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობა იმის შესახებ, რომ განთავისუფლებულ ადგილებზე მეფეს დაუნიშნავს არა ადგილობრივები, არამედ ცენტრიდან გაგზავნილები. ასევე გამოუცვლია მას ერისთავები იმერეთში, სადაც ერთგულნი “თვისნი დასხნაო”^[1].

განკერძოების აღმოსაფხვრელად ეს ღონისძიებები, ჩანს, საკმარისი ვერ აღმოჩნდა, თემურლენის შემოსევებმა კიდეც უფრო გააღრმავა იგი და უკვე ის დროც დადგა, როცა გაძლიერებული დიდი მთავრები დამოუკიდებლობის შესანარჩუნებლად მეფეს ომსაც კი უმართავენ. როგორც განხილული გვქონდა ალექსანდრემ მის წინააღმდეგ გალაშქრებული სამცხის მთავარი დააპატიმრა, ხოლო ასევე შეუდგა ურჩი ერისთავების დასჯას: ზოგი საქართველოდან გააძევა, ზოგს სამუდამოდ ჩამოართვა ერისთავობა, მათ მაგიერ ერთგულნი დაადგინა და სხვ. მაგრამ ყველა ეს ღონისძიება უკვე უნაყოფო ჩანდა, რადგან კარგა ხანი იყო რაც მოხელე ერისთავები მთავრებად (ხელმწიფეებად) ქცეულიყვნენ, თავიანთი მამულები (სამკვიდრო და ყოფილი სახელო ტერიტორიები) “თვისად” მიესაკუთრებინათ.

XV ს. 40 - 50-იან წლებში ცენტრალური ხელისუფლება ფართო ზომებს მიმართავდა შერყეული ფეოდალური მიწისმფლობელობის აღსადგენად.

შემთხვევითი არაა ამ პერიოდში მამულების დამტკიცება-ბომბეზულობის სიხშირე. ამ ღონისძიებებში ჩანს მეფის ფართო მიზანდასახულობაც: ალაღინოს ნორმალური, ცენტრის სასარგებლო სამამულო სისტემა. მეფეს სურს დაადასტუროს და დოკუმენტურად მტკიცედ ჰყოს ფეოდალზე თავისი სენიორული უზენაესობა^[2].

მეფის თვალსაზრისით ბევრ მემამულეს სამამულო სიგელები მიღებული ჰქონდა მძლავრობით, “ჟამსა შიგან მექმობით”, ამიტომ მათი მამულები “უსამართლოდ ნაქონებია”, “ტყუილია” და ა. შ. მართლაც, ამ ნაშრომის სათანადო აღვილას ჩვენ უკვე გავეცანით არაერთ მაგალითს თუ როგორ ახერხებდნენ სხვადასხვა გზითა და საშუალებებით მამულების მიმძლავრებას, ანდა მათზე მეფისაგან ნებსით თუ ძალით უმაღლესი სანქციის მოპოვებას. ბუნებრივია, თუ მეფე-რესტავრატორი საეჭვოდ უყურებს ისეთი საკუთრების კანონიერებას, მას სურვილი აქვს მოახდინოს ახალი სიგელების სახით ამ მფლობელობის ხელახალი გადაწყვეტილება. მაგრამ, როგორც კარგად ჩანს, ცენტრალური ხელისუფლება პრაქტიკულად მაინცდამაინც ვერ ახერხებს ფართოდ გაატაროს ეს ღონისძიება (მემამულეებს ჩამოართვას, მისი თვალსაზრისით, მიმძლავრებული მამულები) და იგი უფრო იმით კმაყოფილდება, რომ მამულის ახლად გაცემის თუ დამტკიცების დროს წინასწარ გაცუდებულად აცხადებს სხვათა მოსალოდნელ მემამულეობას, ანდა ახალ მებატონეს უნარჩუნებს საკუთრებად მიტაცებულ მამულს, მაგრამ აღდგენს ამ ობიექტზე უზენაეს მესაკუთრულ უფლებას. ეს უკანასკნელი შემთხვევა რელიეფურად აღწერილია ალექსანდრე მეფის 1434 წლის სიგელში, რომელიც შეეხება მცხეთის სვეტიცხოვლისათვის დაკარგული მამულის ხელახლა დამტკიცებას (მცხეთის საკათალიკოსოს ინტერესების დაცვა უკვე გასაგებია, რადგან ჩვენ ვიცით, რომ მცხეთა მეფის ხელდებული იყო).

დასახელებული საბუთიდან ირკვევა, რომ მცხეთამ თავისი დიდი “მკვიდრი მამული” ციხე არმაზი და მონასტერი მისი შემოსავლითურთ დაკარგა. ის “ჟამთა ვითარებისაგან” ფეოდალმა, ვინმე ჯაუნარმა მიითვისა. კათალიკოსის თხოვნით მეფემ ჯაუნარს “წაულო” ეს ქონება და ისევ მცხეთას დაუმტკიცა; მეფისავე სანქციით ჯაუნარის შემდეგ მცხეთამ ეს თავისი მამული ისევ ჯაუნარის შვილს და მის მემკვიდრეებს მისცა “სარჩომად”, მაგრამ, სამაგიეროდ, ამ ჯაუნარის შვილს და მის მომავალს მცხეთის “ყმობა” დააკისრა (“ხლება”). “ყმობის” პირობა ჩვეულებრივია: ჯაუნარის შვილი და მისი მემკვიდრეები ემსახურებიან (“ხლება”) მცხეთას. არის მეფისა და კათალიკოსის საგანგებო გაფრთხილებაც: ჯაუნარის სახლმა არასდროს ეს მემკვიდრეობითი “სარჩომი” (არმაზი და მონასტერი) თავისთვის “მემამულეობით არ უნდა მოინდომონ”, ე. ი. ამ შემთხვევაში მეპატრონე-მესაკუთრის უფლებით.

ის ფაქტი, რომ ჯაუნარის სახლმა მაინც შეძლო (თუმცა სხვა ფორმით) აღნიშნული ობიექტის თავის მემკვიდრეობით განკარგულებაში დატოვება, მოწმობს სამსახურის პირობით მიღებული მიწა-წყლის მისაკუთრების კარგახნის განმტკიცებულ წესს. პატრონის მხრივ ეს უდავოდ იძულებითი კომპრომისი სწორედ ცოტას ლაპარაკობს მეფის ღონისძიებების წარმატებაზე: პატრონმა ეს შეძლო, რომ მან საკუთრებით მიტაცებულ ქონებაზე მისაღები სამამულო დამოკიდებულება დაამყარა და ამ გზით თავისი ყოფილი მამული ისევ თავის პატრონობაში (“მემამულეობაში”) მოაქცია^[3].

სამამულო სისტემის აღდგენისათვის ცდას მოწმობს სხვა არაერთი ფაქტიც, რომელიც შეწყალების საბუთებში არის აღბეჭდილი. ამ მხრივ ყურადღებას იქცევს ალექსანდრე მეფის მიერ ავთანდილ ზევდგინიძისადმი გორის მოურავობის

ბომბების საბუთი (1430 წ.). მეფე “ერთგულად და თავდადებით ნამსახურ ყმას” ავთანდილ ზევდგინიძეს და მის სახლს “სანაცვლოდ” ერთგულებისა “სამკვიდროდ” უბომბებს გორის მოურავობას. პირობა ასეთი იდება: “არას ჟამისა შემოსრულობისა და გამოცვალებისათვის, არასა ჟამსა შიგან არა მოგეშალოს. გქონდეს თქუენ დიდად ერთგულთა და თავდადებით ნამსახურთა... და არა წაგეღოს. და თუ რამე ასეთი საქმე შეგუცოდოსთ რომე მოურავობისა წაღება გუმართებდეს, სხვითა სამამულოთა გარდახდევინოთ და მოურავობა არცა მაშინ წაგიღოთ”^[4].

მოტანილი საბუთი, ისე როგორც სხვა საბუთები, გვიჩვენებს სამამულო სისტემის არსს, რომლის დაცვისათვის მეფე-სიუზერენი იბრძვის: გორის მოურავობა ყმა-ფეოდალს ეძლევა მემკვიდრეობით, ანუ “შეუცვლელად”, რაც იმას ნიშნავს, რომ არავითარი დროისა და გარემოების შეცვლის გამო მას არც მის მემკვიდრეებს არ უნდა ჩამოერთვათ ის მეფისაგან; მაგრამ ეს მემკვიდრეობითობა მაინც არ არის აბსოლუტური, რაიმე პირობითობის გარეშე და სწორედ ასეთი შეუცვალელებელი მემკვიდრეობა მაინც ირღვევა (მეფეს მაინც აქვს უფლება წაართვას ყმას ეს ნაბომბები), თუ პირობა დაარღვია ყმა-ფეოდალმა, თუ ერთგულად სამსახურს გადაუხვია და დანაშაული ჩაიდინა: “და თუ რამე ასეთი საქმე შეგუცოდოსთ რომე მოურავობისა წაღება გუმართებდესო”. ეს არის სწორედ იმის მოწმობა, რომ პირობითობა აქ მკაცრად არის აღიარებული. მეფე-სიუზერენი ხაზს უსვამს ურჩი ყმის მის მიერ შეცვალების უფლების (რის ძალაც მას შელახული ან სრულიად მომსპარი ჰქონდა). ამგვარად ნორმალურ პირობებში ყმა-ფეოდალის მემკვიდრეობითი, ანუ “შეუცვალელებელი” მფლობელობა გულისხმობს მეფე-სენიორისაგან მუდმივ კონტროლს (გამოიხატება ძველებურადვე მამულების ხელახალ დამტკიცებაში, დანაშაულისას უკან გამორთმევაში და ა. შ.).

აღწერილ შემთხვევას ახლავს ასეთი დამატებაც: სენიორ-მეფეს (და, ცხადია, ყმასაც) სურს ეს ბომბებულობა ჩვეულებრივზე კიდევ უფრო მტკიცე გახადოს და მეფე-სენიორი ყმას ჰპირდება არც დანაშაულის დროს წაართვას გორის მოურავობა, არამედ კუთვნილი სასჯელი სხვა სამკვიდროს გამორთმევით მოახდევინოს (“სხვათა სამამულოთა გარდახდევინოთ”). მთავარი აქ ისაა, რომ ყმის დასჯა პირობის დარღვევის შემთხვევაში ისევ რჩება ძალაში და ეს განსაზღვრავს მეფე-სიუზერენისათვის მისაღებ სამამულო სისტემის არსს. მთელი სამამულო ბრძოლა ცენტრისაგან სრული დამოუკიდებლობის მოპოვებისათვის და, ცხადია, მეფე ისეთ დამოუკიდებელ ყმას ვერც დასჯიდა დანაშაულის შემთხვევაში. მოტანილ მაგალითში სწორედ მეფის უფლებაა აღიარებული (დანაშაულის შემთხვევაში სჯის).

ჩვენ გვაქვს ამავე დროს სხვა საბუთებიც, რომლის მიხედვით შეგვიძლია ვიმსჯელოთ, თუ პრაქტიკულად რა დონეს აღწევდა მეფე-სიუზერენის ხელში შეცვალების უფლება. საბუთები გვიჩვენებს ცალკეულ შემთხვევებში მეფის გარკვეულ წარმატებას.

1426 წელს ალექსანდრე აძლევს “ერთგულად ნამსახურ ყმას” ზევდგინიძეებს გორის მოურავს ავთანდილს და სხვებს “საყმოდ” (ფეოდალურ საკუთრებად) ქარუმისძე ქავთარს მისი შვილებითა და მამულით: “სამკვიდროდ, სამამულოდ და უცილებლად”, რომ “ვერას ჟამისა შემოსულობისათვის” ვერავინ დაგეცილონო; მეფე ამ ბომბებულობის უაღრესი სიმტკიცისათვის იმასაც წინასწარ განსაზღვრავს, რომ, “თუ ვის რა ამა ჩუენგან ბომბებულისა წიგნი და ნიშანი აქუს, ყველა ამა სიგლითა გაგვიცუდებია და მტკიცე ესე ოდენ არისო”.

შემონახული გვაქვს ამ ნაბოძების შესახებ მომდევნო მეფის გიორგის 1453 წლის საბუთი, საიდანაც ვიგებთ, რომ მეფეს ასე უცილობლად და სამკვიდროდ ბოძებული მამული, ქარუმისძენი ზევდგენიძეებისათვის წაურთმევია. საყურადღებო ისაა, რომ ეს ჩამორთმევა ზევდგენიძეების “ბრალის” (დანაშაულის) ჩადენის გამო მომხდარა: “ნაბოძევმან კაცმან (ე. ი. ქარუმისძემ - ბ. ლ.) თქვენი თავი შემოგვაბეზდა და ცოტაოდენ ხანსა” ჩამოგართვითო. შემდეგში, როგორც კი გამორკვეულა ზევდგენიძეთა უდანაშაულობანი, მეფეს ჩამორთმეული ქარუმისძენი ისევ დაუბრუნებია მათთვის^[5].

ამგვარად, მოტანილი მაგალითი გვიჩვენებს, რომ მეფეს გარკვეულ შემთხვევაში პრაქტიკულადაც ძალა შესწევს უცილობელი და მემკვიდრეობითი ბოძებულობა გამოართვას ყმა-ვასალს და, მეორე, რაც მთავარია, ეს მოიმოქმედოს ყმა-ვასალის დანაშაულის შემთხვევაში. მაშასადამე, ნორმალური ურთიერთობის დედააზრი ისაა, რომ პირობითობას რეალური შინაარსი ჰქონდეს: რომ ბოძებულობას სიმტკიცეს ანიჭებს მხოლოდ პირობითობის დაურღვეველობა და არა თავისთავად მემკვიდრეობა. ასეთი სამამულო სისტემის (ფეოდალური საკუთრების) დაცვისათვის იბრძვის მეფე-სენიორი.

მეორე შემთხვევაში მეფეს ძალიან უჭირს, ძალაც არა აქვს განახორციელოს თავისი უფლება ყმა-ვასალის დასჯისა ან “შეცვალებისა”. მეფე ვახტანგი (1443 - 1446) თავად თავა ფანასკერტელის “ხელთ შეპყრობას აპირებდა ბადაბავს”, მაგრამ “ვერა გაბედეს ხელთა შეპყრობა”, რადგან “ჰხედავდა, რომ ასეთი რამ ადვილად არ ჩაუვლიდა მასმ^[6], ეს ყმა-ფეოდალი მეფეს შეიარაღებული ძალით დაუხვდებოდა... ახლა მეფე-სენიორს ის დანარჩენია, ასეთი თავადები “მოიმადლოს” სახელოს წყალობით, რათა ამ გზით თავის სამსახურში ჩააყენოს ისინი: თავა ციციშვილს მეფემ ატენის მოურავობა უბოძა, მაგრამ “მეფე დია დაღონდა ატენის მიცემასო”, გვეუბნება წყარო. იქვე კი დასძენს, მეფე დააიმედეს - ატენის დაკარგვას ნუ დაეძებ, თუკი “მისთანა კაცი მოიმადლოს”.

XV ს. მეორე ნახევარში ეს უფლება პრაქტიკულად თითქმის გაქარწყლებულია, რამდენადაც სამთავრო-სათავადოთა სისტემამ დასრულებული სახე მიიღო, “თავადი” ფეოდალები ძლიერად ისხდნენ თავიანთი საყმოსაფეოდალოებში.

2. ცენტრალური ძალების სოციალურ უფლებათა აღდგენა-დაცვისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ძლიერ საეკლესიო მიწისმფლობელობას. როგორც სპეციალურ ლიტერატურაშია დადგენილი, მეფემ აქ რეალურად შეინარჩუნა მაღალი სენიორალური უფლებები. მეფის სამამულო დამოკიდებულება ეკლესიათან ემსახურებოდა ცენტრის გაძლიერებას. ეს გარემოება უეჭველად ერთ-ერთი დიდი ფაქტორი იყო, რომ პროგრესულ ძალებს რეაქციასთან ბრძოლის უნარი არ დაშრეტოდათ.

3. ეკლესია, როგორც ცენტრალური ხელისუფლების სოციალურ-პოლიტიკური საყრდენი, საჭიროებდა არა მხოლოდ ეკონომიკურ გაძლიერებას, არამედ მაღალ მორალურ ავტორიტეტსაც. ცენტრალური ხელისუფლების პოლიტიკა XV ს. 40 - 50-იან წლებში გამოირჩევა ეკლესიის დაცემული მორალური ძალის ამაღლებისათვის ზრუნვით. უნდა დავასახელოთ სამთავრისის საეპისკოპოსო სამწყოს გარიგების წიგნი, რომელიც შეადგინეს 1459 წელს. როგორც ამ დოკუმენტიდან ირკვევა, განზრახული იყო სამთავრისის საეპისკოპოსო ტერიტორიაზე არა მხოლოდ სამეურნეო-ეკონომიკური საქმეების მოწესრიგება,

არამედ შერყეული რელიგიურ-სარწმუნოებრივი საქმეების ფართო მასშტაბით მოგვარებაც.

4. ცენტრალისტური ძალების (საშუალო და წვრილი აზნაურობა, გლეხობა) სოციალურ გაძლიერებას ემსახურებოდა ცენტრალური ხელისუფლების (ალექსანდრე დიდი) ეკონომიკური ხასიათის ფართო ღონისძიებებიც (მიწების დარიგება, მიწებზე დასახლება...).

საქართველოს მთავრობა სამხედრო-სოციალური საყრდენების აღსადგენად ყურადღებას აქცევდა სამეფო და საეკლესიო აზნაურთა რიცხოვრივ ზრდასაც. როგორც არაერთი საბუთი მოწმობს, მეფე ახდენდა აზნაურობაში ახალი პირების აღზევებას, ამოვარდნილ-გადაშენებული სააზნაურო სახლების გაცოცხლებას და ა. შ. XV ს. პირველ ნახევარში რომ ეს ფართო ღონისძიებაა, ამას მოწმობს ის ფაქტიც, რომ სწორედ ამ პერიოდში შეუდგენიათ აზნაურთა სასისხლო სიგელების უმრავლესობა (ზოგი ნატყუარიც).

როგორც თავიდანვე აღნიშნული გვაქვს, სოციალურ-ეკონომიკურმა აღდგენებმა ვერ მიიღეს დასრულებული სახე და ამდენად ვერ მოგვცეს შესაფერისი შედეგიც (რეგრესის ლიკვიდაცია). რესტავრაციების პერიოდები ხანმოკლე იყო, მას არ გააჩნდა სათანადო ეკონომიკური ბაზა (ქალაქების, ვაჭრობა-აღებმცემობის განვითარება). XV ს. 40 - 50-იან წლებშიც, მიუხედავად ცალკეული წარმატებებისა, განვითარების ძირითად გეზს დაშლილობა წარმოადგენდა, რომელიც დაძლიებული ვერ იქნა.

უნდა აღინიშნოს XV ს. მეორე ნახევარში მსხვილ მამულზე ცენტრის შესუსტებული გავლენის ზოგი დამადასტურებელი ახალი მოვლენაც. როგორც უკვე ვიცით, მეფისაგან მამულის ახლად ბოძების ან დამტკიცების დროს, როგორც წესი, მემამულე იხდიდა სიგელის მიღებისათვის გარკვეულ საურავს - ქრთამს. უზომოდ დიდი ქრთამი უდავოდ ამ დროის სიახლეა. მეფისათვის ეს ხელსაყრელი იყო, რადგან დიდი ქრთამი გაცემული მამულის ერთგვარ კომპენსაციად გამოდიოდა, მაგრამ ეს წესი საბოლოოდ დიდი ფეოდალის სასარგებლოდ მოქმედებდა, რადგანაც ასეთი მამული ფაქტიურად ნასყიდს უტოლდებოდა^[7] და მასზე გაცემის უზენაესი უფლება ფაქტიურად ისპობოდა.

ეპოქის დამახასიათებელია, რომ ძლიერებამიღწეული დიდი ფეოდალები მიმართავენ გვარის დაძველებას, ცდილობენ თავიანთ მემამულეობას მოუნახონ იდეოლოგიური დასაბუთებაც. ითხზება საგვარეულო მატთანეები, სადაც ამტკიცებენ, რომ მათი მფლობელობა კუთვნილ ტერიტორიაზე უძველესზე უძველესია და რომ, მაგ., მათ ძველი “ერისთავობა” თუ სხვა ძველი დიდი თანამდებობები, ქართველმა მეფემ კი არ მიუბოძა, არამედ ბერძენმა იმპერატორებმა და ა. შ. (“მეგლი ერისთავთა”, შალვა ქვენიფნეველის 1470 წლის საბუთი).

გაბატონებული მსხვილი მიწმფლობელობის ნიადაგზე აღმოცენებულმა სამთავროებმა და სათავადოებმა, ბუნებრივია, თანდათან შეამცირა, დაბოლოს, მინიმუმამდე დაიყვანა მეფის უშუალო განკარგულებაში მყოფი მიწა-წყალი (სამეფო დომენი), ამან კი არსებითად იმოქმედა ცენტრის პოლიტიკურ ძალაზე.

დაშლილობის - პოლიტიკური რეაქციის გამარჯვების დაგვირგვინება იყო XV ს-ის დასასრულ წლებში ერთიანი სახელმწიფოს სამ სახელმწიფოდ დანაწილების საბოლოო აქტი. გავიხსენოთ დარბაზის გადაწყვეტილება... ცენტრალური ხელისუფლება იძულებული გახდა ხელი აეღო მეფე-მთავართა

წინააღმდეგ ბრძოლაზე და ეცნო ისინი, რადგან მათ უკვე დიდი ძალისათვის მიეღწიათ.

დასკვნა. XIII - XV საუკუნეები ფეოდალური საქართველოს ისტორიაში განსხვავებული ეტაპია. ეს არის ხანა ნომადთა - მონღოლების, თემურლენგის, თურქმანების - შემოსევებისა და ბატონობისა, ხანა ქართველთა ბრძოლებისა დამპყრობელთა წინააღმდეგ. დაპყრობათა შედეგად საქართველოს ბუნებრივი განვითარება ჯერ შეფერხებას და შემდეგ თანდათან დაქვეითებას იწყებს. ამ საუკუნეებში მომხდარმა პოლიტიკურმა, ეკონომიკურმა და სოციალურმა ცვლილებებმა გამოიწვიეს დიდი გარდატეხა, რომელმაც განსაზღვრა საქართველოს შემდგომი ისტორია.

დაპყრობათა მძიმე შედეგები განაპირობეს, უპირველეს ყოვლისა, დამპყრობელთა ბატონობის ხანგრძლივობამ და დაპყრობის ველურმა მეთოდებმა. თათარ-მონღოლთა დაპყრობები საქართველოს ტერიტორიაზე არ ატარებდა ერთდროულ, ეპიზოდურ ხასიათს. სამი საუკუნის განმავლობაში დამპყრობელთა ახალ-ახალი ტალღა განუწყვეტლივ ცვლიდა ერთმანეთს. ასეთ სიტუაციაში ეს საგარეო ფაქტორი თავისი ღრმა ზეგავლენის გამო საშინაო ფაქტორად იქცა.

თათარი დამპყრობლები წარმოადგენდნენ მომთაბარული მეჯოგეობის მიმდევარ, ბინადარი ცხოვრების უქონელ, ფეოდალური განვითარების უმდაბლეს საფეხურზე მდგომ ხალხს, რომლის მსგავსი დამპყრობელი საქართველოს თავის ტერიტორიაზე ასე ხანგრძლივად მანამდე არასდროს ენახა. სწორედ დაპყრობათა შედეგებზე, დამპყრობლის საზოგადოებრივ-კულტურული დონის გავლენის შესახებ მიუთითებდა ფრ. ენგელსი, როცა აღნიშნავდა: “თავისთავად ცხადია, რომ ყოველთვის, როცა დამპყრობელად ნაკლებ კულტურული ხალხი გამოდის, ეკონომიური განვითარება ფერხდება, ხოლო საწარმოო ძალები ნადგურდება”^[8].

საზოგადოებრივი წყობის შესაბამისად მათ დაპყრობებსა და მოძრაობებს მიზანიც განსხვავებული ჰქონდა. ეს იყო მუდმივი ძარცვა-ომი, როგორც შემოსავლის მზამზარეული წყარო, ბრძოლა მიწებისათვის (დაპყრობილ ქვეყნებში ადგილობრივი ბინადარი მოსახლეობის შემცირება მიწების გასათავისუფლებლად, ადგილობრივი ინტენსიური მეურნეობის შეცვლა ექსტენსიური მეურნეობით...). მდგომარეობას კიდევ უფრო ის ამძიმებდა, რომ დაპყრობის საშუალებები, ანუ დაპყრობილი ქვეყნის ექსპლოატაციის მეთოდები, მათ შესაფერისად უხეში და დაუნდობელი ჰქონდათ. ეს იყო დაპყრობილი მოსახლეობის ფიზიკური გაჟლეტა უშუალოდ ან მუდმივ ლაშქრობებში სავალდებულო მონაწილეობით, აყრა-გადასახლება, მძიმე ხარკი და გადასახადები.

საქართველოში მომთაბარე დამპყრობელთა ბატონობის უშუალო შედეგები, უპირველეს ყოვლისა, ქვეყნის ეკონომიკურ ცხოვრებაში აისახა. ეს იყო სამიწათმოქმედო ტერიტორიების შემცირება. დამპყრობლები ენერგიულად იბრძოდნენ მომთაბარე მეჯოგეობის დასაწინააღმდეგებლად. ახორციელებდნენ კიდევ ქვეყნის შიდა და განაპირა ტერიტორიებზე ჩამოჯდომას. მდ. ივრის, მტკვრის, ხრამის, დებედას ხეობებსა და სანაპიროებზე ადგილობრივი მოსახლეობა შეიცვალა მომთაბარე ტომებით. განვითარებულ მელიორაციაზე დამყარებული აქაური კულტურული მეურნეობანი შეიცვალა მომთაბარული საძოვრებით. ფეოდალური მეურნეობა შევიწროვდა მთაშიც: დამპყრობლებმა თავიანთი საზაფხულო საძოვრებისათვის ქართველ ფეოდალებსა და გლეხებს წაართვეს მაღალმთიანი საძოვრები. მწარმოებელი საზოგადოება ფიზიკურად შემცირდა, დაქვეითდა მისი

საწარმოოუნარიანობა; სოფლის მეურნეობის დაცემას და მუდმივ ომებს თან მოჰყვა საქალაქო ცხოვრების მოშლა: შემცირდა ვაჭრობა, ხელოსნობა, დაღარიბდა და დაცარიელდა ქალაქები, დიდი ქალაქები სოფლებად იქცნენ, დაიცალა სოფლები. განსაკუთრებულად დაზიანდნენ საქართველოს სამხრეთ-აღმოსავლეთი სანაპირო და შუაგული ტერიტორიები.

ეკონომიკური ძალების დაცემულობამ გამოიწვია ქვეყნის შინაგანი, სოციალური ურთიერთობების გამწვავება. კიდევ უფრო დამძიმდა გლეხის ბატონყმურ-უფლებრივი მდგომარეობა, შეილახა მოლაშქრეთა და წვრილახნაურთა სოციალური უფლებები...

ქვეყნის გამაერთიანებელი ეკონომიკური და სოციალური ძალების დასუსტებით და ამასთან დამპყრობელთა მმართველობითი პოლიტიკის ხელშეწყობით ძირი გამოეთხარა განვითარებული ფეოდალიზმის მთავარ მონაპოვარს, ცენტრალური ხელისუფლების დამახასიათებელ სიმტკიცეს. ყველა სფეროში აღორძინებას იწყებს განკერძოებულობა-პარტიკულარიზმი. ასეთ პირობებში მსხვილი მიწიმფლობელობის განვითარებაც სულ სხვა გზით წარიმართა: გამარჯვებულ ქართულ პროგრესულ სამამულლო სისტემას (პირობითი მემკვიდრეობითი, უცილობელი მამული) დაეხშო ბუნებრივი განვითარების გზა, იგი უკვე ფეოდალთა განკერძოებულობის შინაგანი საფუძველი შეიქნა. მონღოლების ბატონობის წინა პერიოდში საქართველოს ფეოდალური ურთიერთობა იმ სტადიაზე იმყოფებოდა, როცა “ამის შემდგომი განვითარება ამ ურთიერთობის დაშლის ტენდენციების ზრდის ნიშნის ქვეშ, ახალი (ბურჟუაზიული) ურთიერთობის ჩასახვის ნიშნის ქვეშ შეიძლებოდა მხოლოდ”^[9]. XIII საუკუნიდან (შექმნილი ისტორიული პირობების გამო) თუ ფეოდალურმა მამულმა ვერ განავითარა ბურჟუაზიული საკუთრების ნიშნები, ვერ მოხდა ფეოდალური საკუთრების თანდათანობითი დაშლა, სამაგიეროდ მსხვილი მამული (ფეოდალისაგან მისი განსაკუთრების გზით) იქცა მეტნაკლებად უპირობო და ამასთან ცენტრს ჩამოცილებულ, ხელმწიფობის მქონე თვითკმარ ერთეულად, ამ ნიადაგზე ქვეყანა დაიშალა და მან მოგვცა შესაფერისი რეაქციული პოლიტიკური ფორმები: სამთავროები, სათავადოები...

მომთაბარე დამპყრობთა სამსაუკუნოვანი ბატონობის მთავარი და ამავე დროს ყველაზე მძიმე შედეგი პოლიტიკური დაშლილობა იყო. თუ ეკონომიკური ზარალი, რაგინდ დიდიც უნდა იყოს, შეიძლება შედარებით მოკლე დროში აღდგეს, სოციალურ ურთიერთობაში ფეხმოკიდებული დარღვევები ძალიან ძნელად ისპობა (მათ საბოლოო გაბატონებას ხომ საქართველოში სამი საუკუნე დასჭირდა...). ქვეყნის პროგრესული ძალები შესვენების პერიოდებში მიმართავდნენ აღდგენით ზომებს. მაგრამ აღდგენები სრულად ვერ ხორციელდებოდა ხანმოკლეობისა და შესაბამისი ბაზების ღრმად მოშლის გამო. დაშლილობის დაძლევა ვერ ხერხდებოდა. იგი შეუქცევად მოვლენად დარჩა მომდევნო საუკუნეებშიც და წყლულად გაჰყვა ფეოდალურ საქართველოს ბოლომდე.

თათრ-ნომადებთან ბრძოლაში საქართველომ დიდი ზარალი განიცადა, მაგრამ მან გამოამჟღავნა უზომო სიცოცხლისუნარიანობაც, გადარჩა როგორც ერი და სახელმწიფო. მიუხედავად იმისა, რომ ნგრევის შინაარსი ერთნაირი იყო საქართველოში და მის მეზობელ ქვეყნებში (სომხეთში, აზერბაიჯანსა და ირანში), მომთაბარე დამპყრობლებმა ის, რაც ვერ შეძლეს საქართველოში, წარმატებით განახორციელეს სომხეთსა და აზერბაიჯანში. იქ მათ მოახერხეს მეჯოგურ-მომთაბარული მეურნეობის ფართო დანერგვით თანდათან გამოედევნათ ან

ასიმილაცია ეყობა ადგილობრივ მფლობელთა კლასისათვის. იქ ფიზიკურადაც შეიცვალა ფეოდალთა ძირითადი შემადგენლობა. გაბატონდა ჩამორჩენილი აღმოსავლური მიწისმფლობელობა, რამაც საბოლოოდ (XVI ს.) შესაფერისი პოლიტიკური ფორმები წარმოშვეს (სახანოები...). საქართველო ასე არ მოხდა. აქ გარკვეულად უფრო სუსტი აღმოჩნდა მომთაბარე დამპყრობთა ზემოქმედების ძალა. მთავარი საშუალება, რამაც უზრუნველყო საქართველოს გადარჩენა, ეს იყო მისი სრულყოფილი და მყარი ფეოდალური მიწისმფლობელობა, მაღალი სამეურნეო კულტურა, მეურნეობის აღდგენის სიადვილე და მოუშლელიობა. ამას გარდა, ერთ-ერთ დამატებით პირობად სამეცნიერო ლიტერატურაში დასახელებულია ის გარემოებაც, რომ საქართველო მეზობლებისაგან განსხვავებით ყველაზე გვიან განიცდიდა დამპყრობელთა შემოსევებს. ამიტომ სანამ საქართველოს მოაღწევდა მტერი, იგი სუსტდებოდა და “ილეწებოდა მეტად ვრცელ ტერიტორიაზე (შუა აზია, ირანი, აზერბაიჯანი, სომხეთი)”, რომელიც ბრძოლით უნდა გამოეველოთ^[10]. ზემოაღნიშნულ გარემოებათა გამო ნომადი დამპყრობლები იძულებული იყვნენ მოეთმინათ საქართველოს სახელმწიფოს არსებობა და დასჯერებოდნენ მის ვასალურ დამოკიდებულებას.

ქართული სახელმწიფოებრივობა და ფეოდალური სისტემა არ შეცვლილა. მან საქართველოს შეუნარჩუნა არსებობა, მაგრამ დიდადაც დაზიანდა. სწორედ უფრო მნიშვნელოვანი ეს გადარჩენა იყო ამ არაჩვეულებრივ პირობებში, ვიდრე ის ზარალი, ამ გადარჩენისათვის რომ მოუვიდა მას.

ამრიგად, მომავალ XVI საუკუნეს საქართველო ხვდებოდა თუმცა დაზარალებული, მაგრამ სიცოცხლისუნარიანი. ახლა მხოლოდ ხანგრძლივი ნორმალური პირობები იყო საჭირო ღრმად დარღვეული ცხოვრების აღდგენისათვის.

^[1] ვ ა ხ უ შ ტ ი, ქ. ცხ., IV, გვ. 256, 258.

^[2] ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 118, 120, 130, 137 და სხვ.; ისტორიული საბუთები, III, გვ. 17.

^[3] ისტორიული საბუთები, III, გვ. 15-17.

^[4] ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 124-126.

^[5] ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 132-133. -1

^[6] ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, ფეოდალური ურთიერთობიდან XV საუკუნეში (დოკუმენტები კრიტიკული წერილით), მსკი, ნაკვ. I, 1937, გვ. 22, 52.

^[7] საისტორიო მოამბე II, გვ. 275. ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 137.

^[8] ფრ. ე ნ გ ე ლ ს ი, ანტი-დიურინგი, 1952, გვ. 216.

^[9] ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, V, გვ. 160. -1

^[10] ვ. გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI-XVII საუკუნეებში, 1958, გვ. 101-104. -1

XIII - XV საუკუნეებში

მონღოლ-თათართა ასწლოვან ბატონობას, თემურლენგის მრავალგზის გამანადგურებელ შემოსევებს და ამის შედეგად საქართველოს ეკონომიკურ დაცემას არ შეიძლებოდა არ გამოეწვია კულტურულ-შემოქმედებითი მუშაობის შენელება და შეფერხება. საგრძნობლად შემცირდა კულტურულ-საგანმანათლებლო კერების საქმიანობის მასშტაბი. უმრავლესობა სამწიგნობრო ცენტრებისა მიწასთან იქნა გასწორებული, მაგ., ქვათახევის მონასტერი, რომელიც თემურლენგის მეომრებმა სასტიკად დაარბიეს^[1]. მაგრამ ძნელბედობის მძიმე პირობებშიც კი, დიდ კულტურაგამოვლილი ქართველი ხალხი მაინც ახერხებდა, თუმცა ძველი მასშტაბით არა, კულტურულ-შემოქმედებითი მოღვაწეობის გაშლას.

§ 1. კულტურულ-საგანმანათლებლო კერები საქართველოში და მის გარეთ

სწავლა-განათლებისა და ლიტერატურულ-კულტურული მუშაობის ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანი ცენტრები ამ დროს აღმოსავლეთ საქართველოში, კერძოდ, ქართლში იყო. მონღოლთა ბატონობის პერიოდშიც კი, თბილისი კვლავ რჩებოდა მძლავრ სამეცნიერო და კულტურულ ცენტრად. ამას მოწმობს ის ფაქტი, რომ თბილისი კვლავინდებურად იზიდავდა უცხოელ სწავლულებს. 1284 წელს, დემეტრე II თავდადებულის დროს, თბილისს სწევია სომხური კულტურის ერთ-ერთი გამოჩენილი მოღვაწე, ცნობილი ასტროლოგი, ფილოსოფოსი და პოეტი ჰოვანეს ერზინკაელი. მან თბილისის საკრებულო ტაძარში (სომეხი ვაჭრის უმეკის მიერ იყო აგებული)^[2] კოსმოსურ-ასტროლოგიური საკითხების შესახებ საინტერესო სიტყვა წარმოთქვა. საყურადღებოა, რომ სომეხ მეცნიერს მიზნად ჰქონდა დასახული გადმოეცა არა მარტო წვრილმანი დოგმატური საკითხები, არამედ შეხებოდა მეცნიერების აქტუალურ პრობლემებს. ქადაგებამ დიდი გამოხმაურება პოვა მსმენელთა შორის. შემდგომ იგი თვითონვე ჩაწერა ჰოვანეს ერზინკაელმა. ერზინკაელი თავისი ქადაგების წინასიტყვაობაში წერს: "... მე მდაბალი ჰოვანეს ერზინკაელი, მოწაფე სულიერი მამისა და წმინდისა მოძღვრისა, მსახური წმიდა წერილთა სიტყვისა. 1284 წელს მომეცა შემთხვევა მოვსულიყავ ქართველთა ღვთივ დაცულ სამეფოში, სახელგანთქმულსა და დიდ დედაქალაქ ტფილისში, რომელიც მემატიაწეთაგან ფაიტაკარანად იწოდება, და მომიხდა წარმომეთქვა ქადაგება დიდად პატივცემულის, ბრძნისა და სომეხთა დიდი მთავრის პატრონ ქარიმადინისათვის ეკლესიის კარს, რომელიც აეშენებინა მის ღვთისმოყვარესა და კეთილ სულიერ მამას - პატრონ უმეკს. წარმოთქმული იყო სიტყვა ზეციური მოძრაობისათვის"^[3].

მკვლევართა სამართლიანი ვარაუდით, თბილისი, როგორც მანამდე, ასევე მონღოლთა ბატონობის ხანაშიც, კვლავ წარმოადგენდა კულტურის განვითარების მნიშვნელოვან ცენტრს, სადაც ქართველი და სომეხი მეცნიერები სიტყვებსა და ქადაგებებს წარმოთქვამდნენ. აქ ჩამოდიოდნენ მეზობელი ქვეყნების მწერლები და

მეცნიერები, რათა თბილისის მეცნიერებისათვის თავიანთი მიღწევები ეჩვენებინათ, გაეზიარებინათ. თბილისში იწერებოდა, იხატებოდა და მრავლდებოდა ხელნაწერები, ითხზებოდა გმირული ისტორიები, სიმღერები და სხვ.^[4]

კულტურის მნიშვნელოვან კერას წარმოადგენდა ქსნის ხეობაში მდებარე სამონასტრო ცენტრი - ლარგვისი. “მეგლის ერისთავთაში” დაცული ცნობების მიხედვით ჩანს, რომ ლარგვისის მონასტერს დიდ დახმარებას უწევდნენ ქსნის ერისთავთა საგვარეულო სახლის წევრები. ამათგან განსაკუთრებით აღსანიშნავია შალვა ერისთავი, ვირშელ I-ის ძე, დავით VIII (1293 - 1311), ვახტანგ III (1302 - 1308) და გიორგი ბრწყინვალის (1299, 1314 - 1346) თანამედროვე. “მეგლის ერისთავთას” ავტორის მოთხრობით, შალვა ერისთავმა “განადიდა პატივი მონასტრისა ამის და შექმნა ყოველი სამსახური ეკლესიისაჲ: ოქროისა და ვერცხლისაჲ ბარძიმი, ტაბაკნი, კანდელი და სხუაჲ ყოველი სამკაული, და მოჭედნა ხატნი და შეამკო ხატი თეთროსანი წმიდათა ნაწილებითა და ყოვლითა სამკაულითა”^[5].

ლარგვისის მონასტრის კულტურის მოღვაწეთაგან განსაკუთრებით აღსანიშნავია ავგაროზ ბანდაისძე (XIV ს. მეორე ნახევარი). ის საკმაოდ მომზადებული და დახელოვნებული მწიგნობარი ჩანს. მან სწორედ ლარგვისის მონასტერში გადაწერა “პარაკლიტონი”. ერთ-ერთ მინაწერში იგი გვამცნობს: “სახელითა ღმრთისაჲთა და მოხმობითა ყოველთა წმიდათაჲთა და თანა შეწევნითა წმიდისა თედორე ლარგვისისაჲთა, ღირს ვიქმენ მე არა ღირსი მწერალი ავგაროზ ბანდაისძე აღწერად წმიდისა ამის წიგნისა სულთა განმანათლებლისა”^[6]. მაგრამ ავგაროზ ბანდაისძე იყო თავისი დროის არა მარტო კარგი კალიგრაფი, ცნობილი გადამწერი, არამედ კარგი მწიგნობარიცა და მხატვარიც.

ზემოხსენებულ “პარაკლიტონის” სხვა მინაწერში იგი საგანგებოდ გვაუწყებს: “წყალობითა ღმრთისაჲთა მომეცა თვნიერ მოძღურისა, კელოვნებაჲ ესევეთარი: პირველად კელი სწავაჲ ხუცობისაჲ, ჰელი მეორე მ წ ი გ ნ ო ბ რ ო ბ ი ს ა ᲁ, კელი მესამე წერაჲ ხუცურისაჲ... შექმნა ეტრატისაჲ... შეკრვაჲ, კელი მეექვსე მხატვრობისაჲ... მკერვალობისაჲ... ტყავის კერვისაჲ... ხუროვნობისაჲ... კელი მეათე მსოფლიო მუშაობისაჲ”^[7]. ყურადღების ღირსია, რომ ავგაროზ ბანდაისძე თავის უპირველეს ხელობად მოძღვრობასა და მწიგნობრობას მიიჩნევს. მწიგნობრობა, ამ შემთხვევაში, წიგნის გადაწერის ცოდნას კი არ ნიშნავს (ამ ხელობის ცოდნა მას ცალკე აქვს მოხსენებული - “წერაჲ ხუცურისაჲ”), არამედ თვით ორიგინალური თხზულების შექმნას; ავგაროზ ბანდაისძემ კარგად იცოდა აგრეთვე მხატვრობაც. ესეც მისი ცალკე ხელობა იყო. ასე რომ, ავგაროზ ბანდაისძეს არა მარტო თხზულების შექმნა შეეძლო, არამედ საჭიროების შემთხვევაში მისი მოხატვაც.

ავგაროზი და ნიჭიერი მხატვარი და დაოსტატებული გადამწერი ყოფილა, ამას მოწმობს მის მიერ 1348 - 1365 წლებში ლამაზი კალიგრაფიული ნუსხურით გადაწერილი “პარაკლიტონი”. მისი ხელითაა შესრულებული მხატვრობა (მახარებელთა მინიატურები, თავკაზმულობანი) სახარების ერთ ხელნაწერში, რომელიც გადანუსხულია მისი თანამედროვე ლარგველი მოღვაწის გიორგი თაბაურის მიერ^[8]. მუშაობისას ავგაროზი არ უშინდებოდა სიძნელეებს: “კელვყავ და ვიწყე წერად დიდსა სიგლახაკესა და ეტრატისა სიძვირესა და შფოთსა და უცალობასა შინა”, შენიშნავს ის “პარაკლიტონის” მინაწერში^[9]. ზემომოტანილი “პარაკლიტონის” მინაწერი იმითაცაა საყურადღებო, რომ გვამცნობს, თუ რას სწავლობდნენ ძველი ქართველები, როდესაც მათ კულტურულ-საგანმანათლებლო

მუშაობის ჩასატარებლად ამზადებდნენ. აღსანიშნავია აგრეთვე ისიც, რომ ქსნის ერისთავთა საგვარეულო მატთანე “ძეგლი ერისთავთა”, როგორც ამას ზოგიერთი მკვლევარი ვარაუდობს, დაწერილი უნდა იყოს ზემოხსენებული ლარგველი მოღვაწის, მწიგნობრისა და მხატვრის ავგაროზ ბანდაისძის მიერ 1348 - 1400 წლებს შორის^[10].

მამის კვალს ადგა ავგაროზის ვაჟი გრიგოლიც. გრიგოლ ბანდაისძის (XV ს.) ვრცელი “ანდერძი” ნათლად გვამცნობს ლარგვისის მონასტრის ამ თავდადებული მოღვაწის მრავალმხრივ საქმიანობას. როგორც ჩანს, გრიგოლმა აღადგინა, განაახლა, მოხატა და შეამკო ძველი მონასტერი, შემატა ახალი დამხმარე ნაგებობანი და შესწირა ხელნაწერები. მას გაუცხოველებია “პარაკლიტონი”. აი, რას აღნიშნავს იგი “პარაკლიტონის” ერთ-ერთ მინაწერში: “შიგნით ეკლესიად მოვხატე და შევამკე ყოველი მოშლილი ხატები. დავსხენ წიგნნი: პარაკლიტონი, სამოციქულოდ, გულად, ავგაროზი”...^[11]. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, ლარგვისის სავანეში საკმაოდ მდიდარი ბიბლიოთეკა არსებობდა XIV - XV სს. იგი ივსებოდა ქსნის ერისთავთა სახლის წევრებისა და სხვათა შეწირულებით^[12].

მნიშვნელოვან საგანმანათლებლო და სამწიგნობრო კერად გვევლინება საციციანოს ცენტრი მძოვრეთი. XV ს-ის მეორე ნახევარში აქ ლიტერატურულ ასპარაზზე მოღვაწეობდა ზაზა ფანასკერტელი-ციციშვილი. მის სახელთანაა დაკავშირებული ერთი ძვირფასი ხელნაწერი - კარაბადინი. მის მინაწერში იხსენიება “ზაზა მკურნალი”, “ზაზა ფანასკერტელი ბრემნთმთავარი”. კარაბადინი ძირითადად გადაწერილია მცხეთის ქადაგის მხარებელ მაღალაძის მიერ 1479 - 1505 წლებში. ზაზა ფანასკერტელი მწერლობის უბრალო მოტრფიალე კი არ ყოფილა, არამედ დიდი მეცნიერიც. კარაბადინის გადამწერი საგანგებოდ უსვამს ხაზს ზაზას ღრმა განსწავლულობასა და დიდ მეცნიერულ ცოდნას. ზაზა ფანასკერტელი-ციციშვილი მედიცინის კარგი მცოდნე და შესანიშნავი მკურნალი ყოფილა. მშობლიური მედიცინის განვითარებაში მან გარკვეული წვლილი შეიტანა^[13].

მონღოლთა ბატონობით გამოწვეული მძიმე პირობების მიუხედავად, ქართული ფეოდალური სახელმწიფო მაინც ახერხებდა თავისი კულტურული გავლენის გავრცელებას კავკასიის მთიანეთში, დაღესტანში. ამაზე მიგვითითებს ქართული ეკლესიის სამისიონერო მოღვაწეობა ამ მხარეში. ჟამთააღმწერელის ცნობით, XIII საუკუნეში ბელაქნიდან ავრცელებდნენ ქრისტიანობას დაღესტანში ცნობილი საეკლესიო მოღვაწენი პიმენ სალოსი და ანტონ ნაოხრებლის ძე: “ამათვე ჟამთა ბრწყინავდა პიმენ სალოსი, რომელი გარესჯით წამოვიდა დაემკვიდრა ბელაქმანს, ქუაბსა რასმე, რომელმან ნათესავი ლეკთა წარმართობისაგან მოაქცივნა, რომელნი ჰგიან სარწმუნოებასა ქრისტესა. ამან თანა ბრწყინავდა დიდიცა იგი მოღვაწე ანტონი ნაოხრებლის ძე, ნათესავით მესხი”^[14]. უფრო მეტიც, სინას მთის ქართველთა მონასტრის “სულთა მატთანეში” შემონახულია ერთი მეტად საინტერესო ცნობა იმის შესახებ, რომ XIV საუკუნეში, თვით შუა დაღესტანში - ხუნზახში იჯდა “ღუძელი კათალიკოზი ოქროპირი”^[15]. ქრისტიანულ რელიგიას აქ ქართული კულტურის და ქართული პოლიტიკური ორიენტაციის გაძლიერება უნდა მოჰყოლოდა. სწორედ ეს მიზანი ამოძრავებდათ, რა თქმა უნდა, ქართველ მისიონერებსაც.

ზემოაღნიშნულ ისტორიულ რეალიებს კარგად ემსახურება ცენტრალურ დაღესტანში (ჰალა, ხუნზახი და სხვ.) მიკვლეული ქართული და ქართულ-ხუნძური წარწერები. ეს წარწერები XIV საუკუნის იქით აღარ მიდიან^[16]. დაღესტნის

მთიან რაიონებში გამოვლინებული XIV საუკუნის ქართული და ქართულ-ხუნძური წარწერები უაღრესად საინტერესოა, როგორც საქართველო დაღესტნის კულტურული ურთიერთობის მაუწყებელი. “აშკარაა, რომ ცენტრალურ დაღესტანში გაკეთებული ქართულ-ხუნძური წარწერა მკითხველად გულისხმობს არა მარტო (და არა იმდენად) ქართველს, არამედ ხუნძს, რომელმაც იცის (ან - ივარაუდება - უნდა ისწავლოს) ქართული ანბანი. წინააღმდეგ შემთხვევაში ხუნძური სიტყვების ქართული ასოებით წერას ყოველგვარი აზრი ეკარგება. ასეთი კონტექსტი მისიონერთა მოღვაწეობას გვაგვარაუდებინებს”^[17].

მომდევნო ხანებში ქართველთა კულტურული გავლენის გავრცელების პროცესი კავკასიის მთიანეთში თანდათან მცირდება. პირველი დიდი ზიანი ქართველების კულტურულ გავლენას დაღესტანში თემურლენგმა მიაყენა. XIV საუკუნეში მის მიერ წარმოებული რელიგიური პოლიტიკის წყალობით დაღესტანში ისლამი ვრცელდება. ისლამის გავრცელება აქ, თუ ერთი მხრივ, არსებული ძველი წარმართული რელიგიის ხარჯზე ხდებოდა, მეორე მხრივ, იგი ქართველების მიერ შეტანილი ქრისტიანობის შესუსტების ხარჯზე მოხდა.

ამავე ეპოქაში ადგილი აქვს ცხოველ კულტურულ ურთიერთობას მეზობელი ქრისტიანი ერების წარმომადგენლებთან, რომელთაც რიგ შემთხვევაში ქართული შემოქმედების ნაყოფი თავის ენებზედაც გადაჰქონდათ. ამ მხრივ განსაკუთრებით აღსანიშნავია საქართველოს ფარგლებში მოქცეული დიოფიზიტური სომხური წრეების დაინტერესება ქართული ორიგინალური თუ თარგმნითი ხასიათის მწერლობის ძეგლებით. ამის აშკარა მოწმობაა XIII საუკუნეში ვინმე სიმეონ ხუცესმონაზვნის მიერ ქართულიდან სომხურად ნათარგმნი მთელი რიგი თეოლოგიურ-ფილოსოფიური თხზულებანი, სახელდობრ: იოანე პეტრიწის მიერ კომენტარდართული პროკლე დიადოხოსის - “კავშირნი ღვთისმეტყველებითნი”, იოანე დამასკელის - “წყაროჲ ცოდნისაჲ”, იოანე სინელის - “კლემაქსი” და სხვ., რომელნიც მეტად მიმზიდველი თხზულებები იყო სამუალო საუკუნეებში^[18]. იოანე პეტრიწის კომენტარდართული პროკლე დიადოხოსის “კავშირნი ღვთისმეტყველებითნის” ანდერძნამაგში სიმეონ ხუცესმონაზონი წერს: “ითარგმნა წიგნი ესე, რომელიც არის კავშირი და ღვთისმეტყველების თავი, პლატონური ფილოსოფიის პროკლე დიადოხოსისა, სიმეონ უხმარ ხუცესმონაზვნის მიერ ქართული ენიდან სომხურ ენაზე: სომხეთის ქვეყანას, ქართველთა სავანეში, რომელსაც პღგნმაჰანქი ეწოდება, დასაბამიდან 6756 წელს”... მთარგმნელი იქვე აღიარებს, რომ დიადოხოსი “არა იყო თარგმნილ ჩუენსა ენასა... და მე ვთარგმნე ქართულით, რადთა არა იყოს დაკლებულ ნათესავსა ჩუენსა”^[19]. ზემოთხსენებული ანდერძნამაგიდან ჩანს, რომ სიმეონი ყოფილა სომეხი და ხუცესმონაზონი, მცოდნე ქართული ენისა. უთარგმნია ეს ნაშრომი 1248 წელს ქართველთა სავანეში - პღგნმაჰანქს. “ქართველთა სავანედ” მოხსენებული მონასტერი, სადაც სიმეონს “კავშირნი ღვთისმეტყველებითნი” უთარგმნია, მდებარეობდა მხარგრძელების სამფლობელოში. ეს მონასტერი მარტო ქართველთა ძმობისაგან იყო შედგენილი თუ ქართველთა აღსარების სომეხთაგან, სულ ერთია. უფრო საფიქრებელია, რომ იგი ორივესაგან შედგებოდა, რომელნიც ქალკედონიტები იყვნენ. ქართული სამონასტრო ცხოვრების ტრადიცია არსად ამ მხრივ საგანგებო ეროვნულ გამიჯვნას არ ახდენდა, ოღონდ კი ერთი აღსარებისა ყოფილიყვნენ, მით უმეტეს, საქართველოს ფარგლებში მოქცეულ მაშინდელ სომხეთის მხარეებში. ზემოთ

დასახელებული მონასტერი ჯერ კიდევ ივანე მხარგრძელის დროს გახდა ქალკედონიტური (“ქართული”), რამაც, რა თქმა უნდა, გარკვეულად ხელი შეუწყო ქართველთა და სომეხთა შორის კულტურული ურთიერთობის გაძლიერებას. ასეთი კერების საშუალებით ხდებოდა ქართული დიოფიზიტური იდეების შექრა სომხეთა წრეებში. მათში მას მიმდევარი აღმოუჩნდა სიმეონ ხუცესმონაზვნის სახით, რომელიც დიოფიზიტური შრომების თარგმანსაც არ ერიდებოდა (მაგ., იოანე დამასკელის შრომები). სიმეონ ხუცესმონაზონი XIII საუკუნის იმ სომეხ მოღვაწეთა რიცხვს ეკუთვნის, რომელიც დაემოწაა ქართულ ეკლესიას, შეისწავლა მაშინდელი ქართული მწერლობა და მისგან გადმოიღო თვალსაჩინო ძეგლებიც, უმთავრესად ფილოსოფიურ-მორალური შინაარსისა^[20]. ძეგლები, რომლებიც სიმეონ ხუცესმონაზვნს უთარგმნია ქართულიდან სომხურად, საგანგებოდაა შერჩეული. მის არჩევანში აშკარად შეინიშნება ერთი მომენტი: ძირითად შრომებს, როგორცაა პროკლე დაიდოხოსის “კავშირნი”, იოანე დამასკელის “წყაროე ცოდნისაჲ” და იოანე სინელის “კლემაქსი”, გარკვეული სკოლიდან გამოსულ ქართველ მოღვაწეთა თარგმანებიდან იღებს. ესაა ის სკოლა, რომელიც ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში პეტრიწონის სკოლად ითვლება^[21].

ამრიგად, მონღოლთა ბატონობით გამოწვეული ძნელებდობის მიუხედავად, XIII საუკუნის პირველ ნახევარში კვლავ განაგრძობს არსებობას ქართულ-სომხური კულტურული ურთიერთობის ძველი ტრადიციები. ამ საქმეში მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა ლორის მახლობლად მდებარე პღენმაჰანქის დიოფიზიტური სავანე.

საქართველოს შიგნით არსებულ კულტურულ-საგანმანათლებლო ცენტრებთან ერთად XIII - XV საუკუნეებში არც საზღვარგარეთის კულტურის კერებს დაუკარგავთ მთლიანად თავისი მნიშვნელობა. თუმცა, აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ზოგიერთ ამ კერათაგანს გარკვეული საფრთხე შეექმნა მუსლიმანთა მხრიდან. ამ მხრივ განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს იერუსალიმის ქართული კოლონია. “საქართველოს პოლიტიკური ძლიერების შერყევსთანავე, ქართველების მდგომარეობა პალესტინაშიც ძალზე გაუარესდა. ქრისტიანეთათვის ისეთი მნიშვნელოვანი სალოცავი, როგორადაც მაშინ ჯვრის მონასტერი იყო მიჩნეული, ჩამოართვეს. ქართველების გულის მოსაკლავად და თავმოყვთარეობის შესალახავად, ჩამორთმეული მიზგითადაც კი აქციაეს”^[22]. და საერთოდ, უკვე XIII ს. მეორე ნახევრიდან ქართველების მოღვაწეობა იერუსალიმში შეუწყვეტელი ბრძოლის ხასიათს ატარებდა. “ეს ბრძოლა ერთგვარი გაგრძელება იყო იმ შეუპოვარი და თავგანწირული წინააღმდეგობისა, რომელსაც ქართველი ხალხი ეწეოდა ჩინგის ყაენისა თუ თემურლენგის წინააღმდეგ თავისი სახელმწიფოებრივი თუ ეროვნული სახის დასაცავად”^[23].

ყველაზე მძიმე წლებად პალესტინის ქართული კოლონიის ისტორიაში ეგვიპტის სულთან ელ მელიქ ბეიბარსის მფლობელობის წლები (1260 - 1277) იყო. ამ დროს მოხდა ჯვრის მონასტრიდან ქართველი ბერების გამოყრა და მისი მიზგითად გადაქცევა შეიხ ხიდრის მიერ. როგორც ეს სამეცნიერო ლიტერატურაშია დადგენილი, ჯვრის მონასტრიდან ქართველთა გამოძევების და მამლუქთა მიერ მის მიტაცებას ადგილი უნდა ჰქონოდა 1273 წელს^[24]. მამლუქთა ამ ძალმომრეობის მსხვერპლი გახდა ჯვრის მონასტრის წინამძღვარი (1270 - 1273 წლებში) ლუკა იერუსალიმელი (მუხაიძე-აბაშიძე), რომელიც ჯვარის დაცვას შეეწირა.

ჯვრის მონასტრის “დატყვევება” იმდროინდელმა ქართულმა საზოგადოებამ განიცადა როგორც დიდი ეროვნული უბედურება. ამიტომაც იყო,

რომ მუსლიმანთა მიერ მონასტრის მიტაცების დღიდანვე ქართველ სახელმწიფო მოღვაწეთა მიერ არაერთი ნაბიჯი იქნა გადადგმული მისი განთავისუფლებისა და გამოხსნისათვის. საბოლოოდ, როგორც მკვლევარნი ვარაუდობენ, 1305 წლისათვის ქართველებმა მეფე დავით VIII-ის (1293 - 1311) მეშვეობით შეძლეს ჯვრის მონასტრის განთავისუფლება “სარკინოზთაგან” (“ამლუქთაგან”). ჯვრის მონასტრის აღაპებში კარგად აისახა მიზგითად ქცეული მონასტრის ქართველებისათვის დაბრუნების ამბავი. ამ მხრივ მეტად მნიშვნელოვანია № 295 აღაპი, რომელიც გაწესებულია ჯვრის განმათავისუფლებლის დავით მეფისათვის: “წირვად და აღაპი საუკუნოდ დავით მეფეთა მეფისა, და მეორედ აღმაშენებლისაჲ წმიდისა მონასტრისაჲ, რომელმან სარკინოზთაგან წარტყუწული მონასტერი და ეკლესია მიზგითად შეცვალებული ეკლესიადვე სალოცველად შეცვალა და კუალად აგო ნათესავსა ქართველთასა, რომლისა საუკუნომცა არს საცსენებელი”^[25].

ქართველების მიერ ჯვრის მონასტრის მამლუქთაგან განთავისუფლების შესახებ საინტერესო ცნობები შემოგვინახა არაბულმა წყბაროებმაც. “იერუსალიმის ისტორიის” ავტორის მუჯირედინის (გარდაიცვ. 1521 წ.) მიხედვით, ქართველებმა ჯვრის მონასტერი დაიბრუნეს 1305 წელს, მამლუქთა სულთანის ელ მელიქ ნასირ მუჰამედის (1293 - 1341) დროს, ქართველთა მეფისა და კონსტანტინოპოლიდან გამოგზავნილი ელჩების თხოვნით^[26]. ამავე თარიღს ადასტურებს ალმაკრიზი (გარდაიცვ. 1442) და ალაინი (გარდაიცვ. 1451)^[27]. მეტად საყურადღებოა, რომ იერუსალიმის ბერძნული პატრიარქის ოფიციალური ცნობითაც, ქართველებს 1308 წლისათვის უკვე დაბრუნებული აქვთ ჯვრის მონასტერი და, გარდა ამისა, მათ უფლებები მოპოვებული აქვთ აგრეთვე გოლგოთაზედაც^[28].

ჯვრის მონასტრის განთავისუფლებისა და მისი შენობის შეკეთება-განახლების, ანუ “მეორედ აღშენების” შემდეგ, რომელიც დავით VIII თანხებითა და ინიციატივით მომხდარა, ქართველებს დიდი ზრუნვა გამოუჩენიათ აგრეთვე მონასტრის მხატვრობის განახლება-გაცხოველებაზე. ამ მიმართებით განსაკუთრებით აღსანიშნავია იმერთა მეფის კონსტანტინე I (გარდაიცვ. 1327 წ.) დიდი დამსახურება ჯვრის მონასტრისადმი. კონსტანტინე მეფის ინიციატივით და სახსრებით ჩატარდა გარკვეული სამხატვრო-სააღმშენებლო მუშაობა, რასაც ქართველებისათვის ახლად დაბრუნებული მონასტერი დიდად საჭიროებდა. კონსტანტინესათვის გაწესებულ აღაპში ვკითხულობთ: “აღაპი და პანაშვიდი აფხაზთა მეფეთა მეფისა კონსტანტინესი, ჯვრის მონასტრისა ახლად შემკაზმავისა”^[29].

დიდ ზრუნვასა და ყურადღებას იჩენდა იერუსალიმის ქართული კოლონიის მიმართ გიორგი ბრწყინვალე. სამეცნიერო ლიტერატურაში დღეისათვის კარგად არის გარკვეული, რომ გიორგი ბრწყინვალემ ორჯერ გააგზავნა ელჩები ეგვიპტის სულთანთან: 1316 და 1320 წლებში. ელჩებს სხვა დიპლომატიური საქმეების მოგვარებასთან ერთად, დავალებული უნდა ჰქონოდათ ქართველთა უფლებების დაცვა იერუსალიმის წმინდა ადგილებზე^[30]. სწორედ ამ ელჩობის დროს გაემგზავრა იერუსალიმს შალვა ქსნის ერისთავის შვილი პიპა, ქრისტეს საფლავის სალოცავის კლიტის მოსაპოვებლად. ეს საპატიო დავალება მას სასახელოდ შეუსრულებია კიდევაც. “მეგლი ერისთავთას” ავტორი მოგვითხრობს: “ამას ჟამსა მოვიდა ამბავი: კლიტენი იერუსალჴმისანი სპარსთა დაიპყრესო, და დიდად შეწუხნა მეფე გიორგი. მაშინ წარგზავნა მე შალვა ერისთავისაჲ, რომელსა ერქუა პიპაჲ, გზასა ჴმელთასა მრავლითა ძლუნითა წინაშე ნისრელისა და წარჴყვა თანა ბანდაისძე დეკანოზი იოვანე და მივიდა პაპაჲ წინაშე ნისრელისა; ხოლო მან სიხარულით

შეიწყნარა ძღუენი იგი და მისცნა კლიტენი იერუსალიმშიმისანი. მივიდა პაპი ზედა საფლავსა ქრისტესა და შეემთხვა, ჟამი აწირვა, ეზიარა და დეკანოზი იოვანე აკურთხეს მოძღუართ-მოძღუარად... ხოლო პაპამან მოილოცნა წმინდანი ადგილნი. და შეკრიბნა ნაწილნი წმიდათანი და ხატნი შუენიერნი და წარმოვიდა მასვე გზასა ჳმელით და მოვიდა წინაშე მეფისა და მოილო იერლაცი შეწყალებისა და აღსრულებად ყოვლისა სათხოვლისა მისისაჲ. ფრიად განიხარა გიორგი მეფემან, რამეთუ მოეცნეს კლიტენი ქართველთა^[31]” მოტანილი ნაწყვეტიდან სავსებით აშკარად ჩანს, რომ შალვა ქსნის ერისთავის ძეს პიპას მოუპოვებია “იერუსალიმის კლიტე”, რაც, მკვლევართა სამართლიანი ვარაუდით, ქრისტეს საფლავის სალოცავის კლიტეს ნიშნავს. უფრო მეტიც, აქ უნდა იგულისხმებოდეს არა მარტო ქრისტეს საფლავის კლიტე, არამედ აღდგომის ეკლესიის მთელი კომპლექსისა, რომელშიც შედის ქრისტეს საფლავის სალოცავიც (აღდგომის ეკლესია, გოლგოთა და ქრისტეს საფლავი ერთი შეკრული კომპლექსია)^[32].

ქართველები რომ გარკვეული ხნის განმავლობაში მართლაც ფლობდნენ ქრისტეს საფლავის სალოცავის კლიტეს, ეს კარგად ჩანს უცხოელ მოგზაურთა ცნობებიდანაც. სახელდობრ, ლუდოლფ სუდჰეიმი, რომელიც იერუსალიმში ყოფილა 1331 - 1341 წლებში, თავის მოგზაურობაში აღნიშნავს, რომ ამ წლებში ქრისტეს საფლავის სალოცავის კლიტე ხელთ ჰქონდათ ქართველებს და რომ ისინი კენჭსაც კი არავის აძლევდნენ ამ საფლავიდან^[33].

“ქრისტეს საფლავის ეკლესიის ფლობის საპატიო უფლება, რომლისთვისაც იერუსალიმის სხვადასხვა ეროვნების ქრისტიანებს შორის მუდმივი დავა იყო, როგორც ჩანს, ქართველების პრივილეგიას წარმოადგენდა საკმაო ხანგრძლივად”^[34]. ეს ფაქტი თანამედროვე ისტორიოგრაფიაშიც უკვე მტკიცედ არის აღიარებული. 1. Parkers-ი “იერუსალიმის ისტორიაში” საგანგებოდ მიუთითებს, რომ მამლუქთა მმართველობის დროს ქართველები განსაკუთრებით გაძლიერდნენ იერუსალიმში და ამ დროიდანვე მათ ხელში იყო ქრისტეს საფლავის ეკლესიის კლიტე, რომელიც მათ საბოლოოდ მხოლოდ XV საუკუნის შუა წლებში ჩამოართვეს ფრანცისკანელებმა^[35].

XIV საუკუნეში ჯვრის მონასტერში კვლავ გაჩაღდა აქტიური შემოქმედებითი მუშაობა. სწორედ ამ ხანებში შეიქმნა აქ ისეთი ქართული ორიგინალური თხზულებანი, როგორცაა: ლუკა იერუსალიმელისა და ნიკოლოზ დვალის მარტვილობანი (XIV ს.). აქვე აწარმოებდნენ სხვადასხვა სახის კრებულების შედგენას, ახდენდნენ ხელნაწერთა გამრავლებას, ქმნიდნენ მდიდარ წიგნსაცავებს, რომელთა ძირითადი ნაწილი ამჟამადაც იერუსალიმის ბერძნული პატრიარქატის ბიბლიოთეკაშია დაცული.

იერუსალიმის ქართული კოლონიის არამყარმა უფლებრივმა მდგომარეობამ XIII - XV საუკუნეებში ქართველები იმ დასკვნამდე მიიყვანა, რომ მათი უფლებრივი მდგომარეობის დაცვისათვის, პირველ რიგში, ამ უფლებათა წერილობითი ფიქსაცია იყო საჭირო, რათა შემდგომი თაობებისათვის მაინც დარჩენილიყო ერთგვარი იურიდიული დოკუმენტი დაკარგულ სამფლობელოთა დასაბრუნებლად. ამის გამო, - აღნიშნავს ე. მეტრეველი, - ქართველები იწყებენ ზრუნვას იმაზე, რომ ჩაიწეროს ყოველი მნიშვნელოვანი ფაქტი პალესტინის ქართველთა სამონასტრო კოლონიის ისტორიიდან, იქნება ეს ბრძოლა მონასტრისა თუ მამულებისათვის, “წმინდა ადგილებზე” უფლებათა დაკარგვა თუ დაბრუნება, მონასტრის აოხრება თუ აშენება. ერთ-ერთ ასეთ დოკუმენტთა რიცხვს იგი მიაკუთვნებს “გოლგოთის სვინაქსარის” მინაწერს, რომელიც შესრულებულია 1400

წელს. ამ დოკუმენტში ჩამოყალიბებულია ქართველთა უფლებები გოლგოთაზე, მათი მონაწილეობა და ვალდებულებანი ღვთისმსახურებისას. ეს ცნობები მინაწერის ავტორს “მამათაგან” გაუგონია და დაუწერია, რათა ქართველები მიწვივ იყვნენ გოლგოთაზე მათი უფლებებისა და ვალდებულებების კურსში. ამას მოწმობს მინაწერის დასაწყისი - მიმართვა: “ესე უწყოდეთ ყოველთა ქართველთა...”^[36].

ამავე “გოლგოთას სვინაქსარის” მინაწერებმა შემოგვინახეს ცნობები XIV საუკუნის ბოლო წელს ჯვრის მონასტრის აოხრების შესახებ: “აქა მოვიდა მწყურელი პიმენ მას ჟამსა ოდეს თემურ დიმაშხი ააოჭრა და ჯუარისა სახლი აშლით აოჭრეს და დაჭირებულს ზეთი და ცვილი შემოსწირა”^[37]. დიმაშხ, ანუ დიმაშკ დამასკოს არაბული სახელწოდებაა. დამასკოს აღებას თემურლენგის მიერ ადგილი ჰქონდა 1400 წელს. მეზობელ დამასკოში გამანადგურებელ ბრძოლებს იერუსალიმისათვის უმტკივნეულოდ არ ჩაუვლია. ყოველ შემთხვევაში, მინაწერის ავტორი დიმაშხის აოხრებას უკავშირებს ჯვრის სახლის აოხრებას, ამის გამო გაჭირვებულ ჯვარელებს პიმენ მწყურელმა ზეთი და ცვილი შესწირა^[38].

XV საუკუნის მეორე ნახევრიდან, მას შემდეგ, რაც საქართველომ ამოისუნთქა თემურლენგის გამანადგურებელი თავდასხმებისაგან, კიდევ გაძლიერდა ქართველების ზრუნვა იერუსალიმის ქართულ მონასტრებზე, გაიზარდა იერუსალიმში მოგზაურთა რიცხვიც. გამოჩნდნენ ენერგიული და ინიციატივის მქონე პირები, რომელნიც თავდაუზოგავად იბრძოდნენ იერუსალიმში ქართველთა მდგომარეობის გასაუმჯობესებლად და დაკარგული უფლებების აღსადგენად. ამათგან განსაკუთრებით აღსანიშნავია ბენა ჩოლოყაშვილი, გიორგი VIII-ის (1447 - 1476) სახლთუხუცესი. იგი მეფე გიორგი VIII-ის ჯვარისმამად იყო წარგზავნილი იერუსალიმში.

ბენა ჩოლოყაშვილის მრავალმხრივი საინტერესო მოღვაწეობა იერუსალიმში საკმარისად სრულად არის ასახული იერუსალიმის ქართულ ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერებში. იერუსალიმის ხელნაწერებში ბენას ყველა ანდერძ-მინაწერი გიორგი მეფის მოხსენიებით და შესანდობარით იწყება.

ერთ-ერთ მინაწერში ვკითხულობთ: “ესე წიგნი თარგმანი, მეფის სახლისა უხუცესამნ, ბენამ, ჩოლოყას შვილმან შევკაზმე, ბატონის მეფის გიორგისაჲ სადღეგრძელოდ და ცოდვათა შესანდობელად”^[39]. სხვა მინაწერებში ბენა გვაუწყებს: “აქა მე და სომეხნი დავისარჩლენით იაკობ წმიდისა საყდარზედა და დიდი ჭირი და სარჯელი გარდამხდა ცოდვილსა ბენასა”, ანდა “ძმანო, ნებითა ღთისათა აქა ფრანგთა გოლგოთა დავაგდებინე და მათი ყუელა გარეთ გამოუყარე, კანდელი და რაცა მათი იყო, მე, ცოდვილმან ბენ”^[40]. ამ მინაწერებით გიორგი მეფისაგან იერუსალიმში დადგინებული ჯვარისმამა ბენა ჩოლოყაშვილი ენერგიულ, ძლიერ, მთლიან პიროვნებად გვხვატება. იგი გადამწყვეტ ღონისძიებებს ღებულობს და “ფრანგებისაგან” მიტაცებულ გოლგოთას კვლავ ქართველთა სავანედ ხდის. ამ საქმის სისრულეში მოყვანის დროს ფრანგების ნამდვილ დარბევასაც არ ერიდება (“მათი ყუელა გარეთ გამოუყარე”).

უფრო გვიანდელ მინაწერში აღნიშნულია: “ამა წიგნისა მეორე შემკაზმავსა, ჩოლოყას შვილსა ბენასა შეუნდეს ღმერთმან. ქორონიკონსა სბ შეიკაზმა და ამა კუირასა, დღესა სამშაბათსა, მეორესა ჟამსა ღამისასა, შევაბი აღდგომისა კარნი”^[41]. ეს მინაწერი ნათლად გვისურათებს ბენას მოღვაწეობის ხასიათს: იგი ართმევს მიმტაცებლებს ქართველთა მონასტრებს, აწარმოებს ქართული ხელნაწერების შეკაზმვა-რესტავრაციას. საქმიანობაში გართულ ბენასათვის დღე და ღამე გაერთიანებულია. აღდგომის ეკლესიის კარის შებმას ბენა ნაშუადამევის მეორე

საათზე ამთავრებს და ეს მნიშვნელოვანი ამბავი ხელნაწერის ფურცლებზე შეაქვს, თარიღის ზუსტი აღნიშვნით: “ქორონიკონს სზ” (202+1312=) 1514 წ.

“ამის მიხედვით გიორგი მეფის სიცოცხლეში (1476 წლამდე) იერუსალიმში ჩასული ბენა ჩოლოყაშვილი 1514 წელსაც აქ მოღვაწეობს ქართველთა უფლებისა და სახელის აღსადგენად და დასაცავად. ცხადია, ამ დაცემისა და დაქსაქსულობის პერიოდში მხოლოდ მსგავს ენერგიულ ადამიანებს შეეძლოთ საქართველოს ძლიერების ძველი პრესტიჟის შენარჩუნება შორეულ პალესტინაში”^[42].

ზემოთ მოთხრობილი ეპიზოდები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიიდან მეტად დამახასიათებელი ფაქტია იმის ნათელსაყოფად, თუ როგორ ზრუნავდნენ ქართული სახელმწიფოს მესვეურნი თავიანთი საზღვარგარეთული კულტურის ცენტრებისათვის და როგორ ცდილობდნენ შენარჩუნებინათ ის უფლებრივი ხასიათის პრივილეგიები, რომლებიც მათ მოპოვებული ჰქონდათ პალესტინის წმინდა ადგილებში. სწორედ ამ ვითარებას ასახავს იერუსალიმის ერთ-ერთი ხელნაწერის სომხური ანდერძ-მინაწერი სომეხთა ეპისკოპოს მარტიროსზე; ამ საყურადღებო დოკუმენტიდან ირკვევა, რომ XV საუკუნეში ქართველებს კიდევ იმდენი გავლენა ჰქონდათ იერუსალიმსა და ეგვიპტეში, რომ როდესაც სომეხთა ეპისკოპოსს მარტიროსს უნდოდა ქართველ მონაზონთაგან გოლგოთა დაებრუნებინა, იმისდა მიუხედავად, რომ მისივე სიტყვით, ამ საქმისათვის ეგვიპტეშიც კი გამგზავრებულა რამდენჯერმე, ეგვიპტელი მოხელეებისათვის მირთმეულ საჩუქრებშიაც დიდძალი ფული დაუხარჯავს, მაინც ვერა გაურიგებია რა. ეგვიპტის სულთანის კარზე მას ბოლოს თურმე გულახდილად ურჩიეს გოლგოთას სამუდამოდ გამოთხოვებოდა და ქართველებთან შეცილებისათვის ისევ თავი დაენებებინა იმიტომ, რომ ქართველ ბერებს ზურგს მათი მეფე უმაგრებს, რომელიც ძღვენს გარდა, ჩვენ შეგვპირდა, რომ თავის სამეფოში მუსლიმანებს არ შეავიწროებსო^[43].

იმდროინდელი მოგზაური ბართოლომე დე სალინდაგო მოგვითხრობს: იერუსალიმში სალოცავად შესვლის დროს ქართველები საზეიმოდ მორთულ-მოკაზმულ ცხენებსა და აქლემებზე სხედან და გაშლილ-აფრიალებული ეროვნული დროშებით თავისუფლად შედიოდნენ ქალაქში და სხვებივით სულთანს ამისათვის დაწესებულ გადასახადს არ აძლევენო. სალინდაგო ამასთანავე უმატებს, რომ ეგვიპტისა და ოსმალეთის სულთანებს ქართველებისა ემინიათო^[44].

ნ. მარმა იერუსალიმის მართლმადიდებლური საპატრიარქოს არქივში აღმოაჩინა არაბული საბუთის დედანი, რომელიც შეიცავს ეგვიპტის მამლუქთა ბრძანებას. ამ საბუთიდან ირკვევა, რომ ქართველ მლოცავთა დასაცავად და მათი უშიშროების უზრუნველყოფისათვის ქართველთა ჯვრის მონასტერთან საგანგებო არაბი მოხელე იმყოფებოდა ხოლმე, რომელიც მოვალე იყო ქართველ მლოცავებს ალაბშივე (ალეპოში) დახვედროდა, იერუსალიმამდე გაჰყოლოდა და ამგვარადვე გამოეცილებინა ისინი, როდესაც უკან დაბრუნდებოდნენ ალეპოში^[45].

აღნიშნულ ხანაში ქართველები პეტრიწონის მონასტერშიც (ბაჩკოვო, ბულგარეთი) მოღვაწეობდნენ. ამის ნათელი მოწმობაა მონასტრის მთავარ ეკლესიაში (რომელიც როგორც ფიქრობენ, გრიგოლ ბაკურიანის ძისეული ეკლესიის ადგილზეა აშენებული XVII საუკუნის პირველ ნახევარში - 1643 წ.) დღემდე შემონახული ქართულ (ასომთავრული) წარწერიანი ხატი ღვთისმშობლისა, რომელიც XIV საუკუნეში მოუჭედინებიათ. წარწერა ასე იკითხება (მარჯვენა მხარეზე): “+მოიჭედა წმინდაჲ ესე ხატი ყოვლად წმიდის, დედოფლისა ჩუენისა ღმრთის მშობლისა პეტრიწონს ორთა ჯორციელად ძმათა მიერ ტაოელთა

ეგნატის შვილთა მოძღვრის ათანასის და ოქროპირისა პერპერითა ასოცდა ექვსითა და წინაშე ხატისა საკანდლითა ვერცხლისაითა (მარცხენა მხარეზე): საბერძნეთს მეფობასა კეთილად მსახურთა მეფეთა ანდრონიკე, მიხაელ და ანდრონიკესა პალეოლოღოს ძეთასა. ბოლო ქართლის კონსტანტინესა და დიმიტრისა ბაგრატიონიანთასა, დასაბმითგანთა წელთა ბერძნულად ექვსი ათას რვაას ცხრამეტსა, ხოლო ქართულად ექვსი ათას ცხრასა ხუთმეტსა. წმიდაო ღმრთის მშობელო, შეიწირე მცირე ესე ძღუენი მათი და შეიწყალენ და მეოხ ეყავ მათ და მშობელთა მათთა დღესა მას დიდსა სასჯელისასა წინაშე ძისა შენისა და ღმრთისა ჩუენისა. ამინ, ამინ იყავნ, ამინ. ქრონიკონსა ხუთას ოცდა თერთმეტსა, ინდიქტიონსა ცხრასა. ქრისტე ღმერთო, შეიწყალენ სულნი მათნი, კაცთ მოყუარე, ამინ”^[46].

როგორც ვხედავთ, წარწერა მტკიცედ არის დათარიღებული - 1311 წელი. იგი მრავალმხრივ არის საყურადღებო და საინტერესო, მაგრამ ამჯერად ჩვენთვის მას ფასდაუდებელი მნიშვნელობა აქვს ქართული კულტურის ისტორიისათვის. უპირველეს ყოვლისა, ეს წარწერა მოწმობს, რომ XIV საუკუნეში ქართველებს პეტრიწონის მონასტერთან კავშირი გაწყვეტილი არ ჰქონიათ; უფრო მეტიც, ამ წარწერის საფუძველზე ისეთი დასკვნის გამოტანაც შეიძლება, რომ ამ დროს ეს მონასტერი ჯერ კიდევ მტკიცედ უპყრიათ ქართველებს ხელში. აქ მოღვაწეობენ ტაოელი ძმები, ეგნატის შვილები, ათანასი და ოქროპირი, რომელნიც მონაზვნები არიან. ერთი მაგანი, უფროსი ათანასი, მოძღვარია.

“ტერმინი მოძღვარი აქ გარკვევით ნიშნავს თანამდებობით მასწავლებელს და არა მხოლოდ ისეთ პირს, როგორც შეიძლება იყოს ყოველი მონაზონი, - ვისიმე სულიერი დამრიგებელი (“მოძღვარი”). ამ მოსაზრების საფუძველზე შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ათანასის მოხსენიება მოძღვრობით მნიშვნელოვანი გარემოების მაჩვენებელი უნდა იყოს: რომ XIV საუკუნეში პეტრიწონს ჯერ კიდევ არსებობდა ის მასწავლებელი, გრიგოლის ტიპიკონით რომ არის გათვალისწინებული და რომ ეს მასწავლებელი (მოძღვარი) ამ დროს ქართველი (“ტაოელი”) ათანასია”^[47]. ეს ის ნიკოლწმინდის სკოლაა, რომელიც სემინარიადაც იწოდებოდა და რომელიც პეტრიწონის მონასტრისათვის მონაზვნებს ამზადებდა. როგორც ცნობილია სწავლება აქ ქართულ ენაზე მიმდინარეობდა, რადგან გრიგოლ ბაკურიანის ძის ტიპიკონი აღნიშნულ მონასტერში მხოლოდ ქართული წერა-კითხვის მცოდნე ბერების ყოფნას ითვალისწინებდა. აქედან გამომდინარე, უნდა ვიფიქროთ, რომ გრიგოლ ბაკურიანის ძის მიერ პეტრიწონის მონასტრისათვის დაწესებული ტიპიკონი XIV საუკუნეშია და ჯერ კიდევ ძალაში უნდა ყოფილიყო.

XIV საუკუნეში ქართველები რომ მტკიცედ სხედან პეტრიწონის მონასტერში, ამას მონასტრის გუმბათის ქართულწარწერიანი ჯვარიც ადასტურებს. გუმბათის ჯვარს ქართული მთავრული ასოებით აწერია: “ძლევაჲ ძესუს ქრისტესი”. პალეოგრაფიული მონაცემების გათვალისწინებით, ა. შანიძე აღნიშნულ წარწერას XIV საუკუნით ათარიღებს^[48].

აღნიშნულ ხანაში ქართველების მოღვაწეობაზე პეტრიწონში მიგვითითებს აგრეთვე ჩვენამდე მოღწეული ერთი მოზრდილი ხელნაწერი, რომელიც ამ მონასტერშია გადაწერილი. ის ერთ დროს სვანეთში ინახებოდა და დღეს საქართველოს მუზეუმშია დაცული (H- 1760). მას XV საუკუნით ათარიღებდნენ, მაგრამ ჭკირნიშის მიხედვით კი თარიღდება 1300 - 1340-იანი წლებით^[49].

^[1] ბ ე რ ი ე გ ნ ა ტ ა შ ვ ი ლ ი, ახალი ქართლის ცხოვრება, პირველი ტექსტი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 328-329.

^[2] აკად. ი. ო რ ბ ე ლ ი ს გამოკვლევით ეს ტაძარი წმ. გიორგის სახელს ატარებდა და მდებარეობდა თათრის მოედანზე. იხ. მისი ნაშრომი – Фрагмент крестнаго камня с арабской надписью в Тифлисе, Христианский Восток, т. VI, вып. II, Петроград, 1918, с. 198-199.

^[3] (სომხური ენაზეა) 1792, გვ. 9-10; ვ. ნ ა ლ ბ ა ნ დ ი ა ნ ი, თბილისი ძველ სომხურ მწერლობაში, თბ., 1959, გვ. 108.

^[4] დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, შ. მ ე ს ხ ი ა, თბილისის ისტორია, თბ., 1952, გვ. 200; ვ. ნალბანდიანი, თბილისი ძველ სომხურ მწერლობაში, გვ. 109.

^[5] ძველი ერისთავთა (ქსნის ერისთავთა საგვარეულო მატთანე), ტექსტი გამოსცა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებელი დაურთო შოთა მესხიამ, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 30, თბ., 1954, გვ. 348; ლ. მ ე ნ ა ბ დ ე, ძველი ქართული მწერლობის კერები, ტ. I, თბ., 1962, გვ. 218.

^[6] Ж о р д а н и я Ф. Д., Описание рукописей Тифлиского Церковного Музея Карталино-Кахетинского духовенства. Изл. Церков. Музея, № 9, Тб., 1902, кн. 2, с. 93.

^[7] ი ქ ვ ე, გვ. 94.

^[8] აკად. ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა ს სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ხელნაწერთა აღწერილობა, საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების ყოფ. მუზეუმის ხელნაწერები (კოლექცია H), ტ. V, შედგენილია და დასაბეჭდად მომზადებული ლუბა მეფარიშვილის მიერ ალ. ბ ა რ ა მ ი ძ ი ს რედაქციით, თბ., 1949, გვ. 75, 79.

^[9] Ж о р д а н и я Ф. Д., Описание рукописей..., II, გვ. 93-94.

^[10] შ. მ ე ს ხ ი ა, ძველი ერისთავთა..., მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 30, თბ., გვ. 321.

^[11] M. Brosset, Rapports sur un voyage archéologique dans la Georgie et dans l'Arménie, exécuté en 1847-1848, III livr., sixième rapport, St.-P., 1851, გვ. 77-78.

^[12] ლ. მ ე ნ ა ბ დ ე, ძველი ქართული მწერლობის კერები, ტ. I, ნაკვ. I, გვ. 221.

^[13] ზ ა ზ ა ფ ა ნ ა ს კ ე რ ტ ე ლ ი, სამკურნალო წიგნი (კარაბადინი), მ. ს ა ა კ ა შ ვ ი ლ ი ს რედაქციით, თბ., 1950; ზ ა ზ ა ფ ა ნ ა ს კ ე რ ტ ე ლ ი - ც ი ც ი შ ვ ი ლ ი, სამკურნალო წიგნი (კარაბადინი), ტექსტი დაამუშავა გამოსაცემად, გამოკვლევები და ლექსიკონი დაურთო მ. შენგელიამ, თბ., 1959.

^[14] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 283.

^[15] ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, სინის მთის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, თბ., 1947, გვ. 244.

^[16] ა. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, ქართულ-ხუნძური წარწერა XIV საუკუნისა დაღესტანიდან, სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის მოამბე, ტ. I, N 4, გვ. 321-324; ტ. გ უ დ ა ვ ა, ორი წარწერა (ქართული და ქართულ-ხუნძური) დაღესტანიდან, მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიიდან, ნაკვ. 30, 1954, გვ. 185-196.

^[17] ტ. გ უ დ ა ვ ა, ორი წარწერა (ქართული და ქართულ-ხუნძური) დაღესტანიდან, გვ. 194.

^[18] ილ. ა ბ უ ლ ა ძ ე, რუსთაველის ხანის ქართული ფილოსოფიური მწერლობის კიდევ ერთი ძეგლის თარგმანი ძველ სომხურზე, ენიშკის “მოამბე”, ტ. III, თბ., 1938, გვ. 111-122; მ ი ს ი ვ ე, რუსთაველის ხანის ქართულიდან ნათარგმნი ძველი სომხური მწერლობის ძეგლები, ი ქ ვ ე, გვ. 123-134; Н. М а р р, Иоан Петрицкий, грузинский неоплатоник XI-XII века, СПб., 1909, с. 8-9; Отдельный оттиск из Записок Восточного Отделения Императорского русского Археологического Общества, том XIX.

^[19] ილ. ა ბ უ ლ ა ძ ე, რუსთაველის ხანის ქართულიდან ნათარგმნი ძველი სომხური მწერლობის ძეგლები, გვ. 130-131.

^[20] ილ. ა ბ უ ლ ა ძ ე, რუსთაველის ხანის ქართულიდან ნათარგმნი ძველი სომხური მწერლობის ძეგლები, გვ. 132-133; Н. Марр, Иоани Пентрицкий, грузинский неоплатоник XI- XII века, с. 9.

^[21] Н. М а р р, Иоани Пентрицкий, грузинский неоплатоник XI- XII века, с. 36.

^[22] ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, ტ. III, თბ., 1966, გვ. 269.

^[23] ე. მ ე ტ რ ე ვ ე ლ ი, ტიმოთე გაბაშვილის “მიმოსვლა” (გამოკვლევა), იხ. წიგნში – ტიმოთე გაბაშვილი, მიმოსვლა, თბ., 1956, გვ. 0179.

^[24] ე. მ ე ტ რ ე ვ ე ლ ი, მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის, თბ., 1962, გვ. 41-42.

- [25] ე. მეტრეველი, მასალები... აღაპი N 295, გვ. 106 გამოკვლევა, გვ. 43.
- [26] В. Тизенгаузен, Заметки Эль Калькашанди о грузинах, ЗВОРАО, т. I, 1886, გვ. 212, სქ. 3; ე. მეტრეველი, მასალები... გვ. 45.
- [27] В. Тизенгаузен, იქვე; მეტრეველი, იქვე.
- [28] Nea sion, vol. XI, Ierusalem, 1910, გვ. 132-134. ცნობა მოგვაქვს გრ. ფერადის ნაშრომის მიხედვით, იხ. G. Peradze, "An account of the Georgian monks and monasteries in palestine", Georgica, a journal of Georgian and caucasian studies, 1937, № 4-5, გვ. 188.
- [29] ე. მეტრეველი, მასალები... აღაპი N 239, გვ. 100, გამოკვლევა, გვ. 58.
- [30] ე. მეტრეველი, მასალები..., გვ. 45, 47.
- [31] მეგლი ერისთავთა, შ. მესხიას გამოცემა, გვ. 350.
- [32] ე. მეტრეველი, მასალები..., გვ. 46-47.
- [33] Archive de L'Orient Latin, Paris, 1884, ტ. II, გვ. 353. ცნობა მოგვაქვს ე. მეტრეველის ნაშრომის მიხედვით, იხ. მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის, გვ. 48.
- [34] ე. მეტრეველი, მასალები..., გვ. 48.
- [35] A history of palestine from 135 a. d. to modern times by Jams Parkers, New Jork, 1945, გვ. 192-193. ცნობისათვის ვისარგებლეთ ე. მეტრეველის ნაშრომით, იხ. მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის, გვ. 48.
- [36] ე. მეტრეველი, იერუსალიმის ერთი ხელნაწერი, საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე, XV-B, თბ., 1948, გვ. 37-48.
- [37] იქვე, გვ. 43.
- [38] იქვე, გვ. 44.
- [39] ნ. მარი, იერუსალიმის ბერძნული საპატრიარქო წიგნსაცავის ქართული ხელნაწერების მოკლე აღწერილობა, დასაბეჭდად მოამზადა ე. მეტრეველმა, თბ., 1955, გვ. 35.
- [40] იქვე, გვ. 36.
- [41] ნ. მარი, იერუსალიმის ქართულ ხელნაწერთა მოკლე აღწერილობა, გვ. 37.
- [42] ქ. შარაშიძე, საქართველოს ისტორიის მასალები (XV- XVIII სს.), გამოკვლევა და ტექსტები, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 30, თბ., 1954, გვ. 241-242.
- [43] Н. М а р р, Предварительный отчет о работах на Синае и в Иерусалиме, в поездку 1902 г. Сообщ. Палест. Общ., т. XIV, ч. II, 1903, с. 50; ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი IV, თბ., 1948, გვ. 192.
- [44] Bartolomaei de Salignaco, Jtinerarium Hierosolymitanum an. 1522, t. VIII. ცნობა მოგვაქვს მ. თამარაშვილის ნაშრომის მიხედვით, იხ. Michel Tamarati, L'eglise Géorginne, Rome, 1910, გვ. 310.
- [45] Н. М а р р, Предварительный отчет... с. 51; ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი IV, გვ. 192.
- [46] ნ. ბერძენიშვილი, ძლევა, საქართველოს ისტორიის საკითხები, წიგნი V, თბ., 1971, გვ. 29-30; ა. შანიძე, ქართველთა მონასტერი ბულგარეში, თბ., 1971, გვ. 358; Louis Petit. Typicon de Gregoire racourianos pour le monastere de Petritzos (Bačkovo) en Bulgarie, Византийский Временник, Приложение к XI тому, № 1, СПб., 1904, с. XIX-XX.
- [47] ნ. ბერძენიშვილი, ძლევა, გვ. 30-31.
- [48] ა. შანიძე, ქართველთა მონასტერი ბულგარეში, გვ. 363-364.
- [49] ა. შანიძე, ქართველთა მონასტერი ბულგარეში, გვ. 16; რ. პატარიძე, უძველესი იტალიელი ჰვირნიშნიანი ქაღალდი ქართულ ხელნაწერებში, კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის IV სამეცნიერო სესია 1962 წლის 14-15 ნოემბერს. მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები, გვ. 6.

§ 2. ისტორიოგრაფია

ქ ა მ თ ა ა ღ მ წ ე რ ე ლ ი. საქართველოს XIII - XIV საუკუნეების ისტორია ლაშა გიორგის გამეფებიდან ვიდრე გიორგი ბრწყინვალის გამეფებამდე ეკუთვნის XIV საუკუნის ისტორიკოსს, რომლის სახელი უცნობია და რომელიც ჩვენს ისტორიოგრაფიაში ჟამთააღმწერელის სახელითაა ცნობილი.

ავტორი ისტორიას ჟამთააღმწერლობას და ისტორიკოსს ჟამთააღმწერელს უწოდებს. ამ გარემოებამ საფუძველი მისცა აკად ივ. ჯავახიშვილს მისთვის ჟამთააღმწერელი ეწოდებინა^[1].

ჟამთააღმწერელის თხზულება “შინაარსიანი ნაწარმოებია და თვით მოთხრობის ასპარეზიც ფართოა: აქ საქართველოს მარტო პოლიტიკური თავგადასავალი კი არ არის აღწერილი, არამედ სახელმწიფო ცხოვრებაც და წესწყობილებაც ცხოვლად არის დახატული, მრავალი ძვირფასი ცნობა მოიპოვება მოხელეობისა და მართვა-გამგეობისა, მცხოვრებთა რაოდენობისა და მოძრაობის შესახებ, მეხარკეობისა და მელაშქრობის, გადასახადებისა და ბეგარის შესახებ. საეკლესიო საქმეებიც, ქვეყნის ზნეობრივი მდგომარეობაც, შინაური საცოლქმრო ვითარებაც საკმაოდ არის დასურათებული. ჩვენი ავტორის ისტორია აუარებელ ცნობებს შეიცავს და მისი ღირსება იმიტომ უფრო ორკეცდება, რომ XIII საუკუნის საბუთები ცოტაა შერჩენილი და ბევრს შემთხვევაში ეს თხზულება მკვლევარისათვის ერთადერთი წყაროა”^[2].

ჟამთააღმწერელი ფართო განათლების ადამიანი ჩანს; ის კარგად იცნობდა მსოფლიო ისტორიას, ქართულ, ბერძნულ, სპარსულ და მონღოლურ წყაროებს. აღსანიშნავია, რომ ჟამთააღმწერელი კრიტიკულ დამოკიდებულებას იჩენს წყაროებისადმი. ერთგან ავტორი აკრიტიკებს ვიღაც “ყოველთა აღმწერელს” ულუ და ნარინ დავითის გამეფების ამბებთან დაკავშირებით და აცხადებს, რომ “მე არ შევიწყნარებ” ყოველთააღმწერლის ამ აზრსო. ავტორი ასაბუთებს კიდევ თავის კრიტიკას და ყოველთააღმწერლის აზრის შეუწყნარებლობის საბუთად მოჰყავს პირველწყაროები - სიგელები. ეს კი, როგორც ივ. ჯავახიშვილი შენიშნავს, “საისტორიო კრიტიკის მეთოდის ჩანასახია და ქართულ მწერლობაში ეს კრიტიკული მეთოდი პირველი ცდა არის”^[3]. საინტერესოა ჟამთააღმწერლის ისტორიოგრაფიული შეხედულება. მისი აზრით, “ჟამთააღმწერლობა ჭემმარტის მეტყველება არს და არა თუალაბმა ვისთუისმე”^[4]. რაკი ისტორია ჭემმარტების თხრობაა, ამიტომ, ავტორის აზრით, ისტორიკოსმა არ უნდა მიჩქმალოს ბოროტება და ბოროტმოქმედნი, თვით ისტორიული წიგნი “შუამდებარე არს კეთილსმოქმედთა და ბოროტის მოქმედთა”, ე. ი. ისტორია უნდა იყოს მიუდგომელი, ობიექტური. ამ თვალსაზრისით აფასებს ავტორი მეფეთა მოღვაწეობასაც. თუმცა არ არის საკადრებელი მეფეებზე უშვერი რამეების თხრობა, - ამბობს ისტორიკოსი გულისტკივილით, - მაგრამ სინამდვილე არ უნდა დავმალოთ, მეფეთა ბოროტი საქმეების მიმართ თვალი არ უნდა დავხუჭოთ. და გადმოგვცემს იმ საზარელ ამბებს, თუ როგორ ცდილობდა რუსუდანი დაელუპა თავისი ძმისწული დავითი, რომ საკუთარი შვილისათვის, ნარინ დავითისათვის გაეკაფა გზა სამეფო ტახტის დასაჭერად: “დაივიწყა შიში ღმრთისა და ანდერძი ძმისა და ფიცი იგი, რომელი ამცნო ძმამან მისმან რუსუდან მეფესა, და განიზრახა ზრახვა უცხო, რათა დაუმკვდროს მეფობა ძესა მისსა დავითს, და წარავლინა კაცი საბერძნეთს, სულტანსა სიძეს და ასულსა თამარს წინაშე, რათა ძმისწული მისი დავით ყრმა რომელ პირველ წარავლინა მათდა, რათა ბოროტი რა ეყოს მათ მიერ, და არა რა ბოროტი ეყო, აწ რომელი წარსწყმიდონ და მოაკუდინონ, და მიერიტან უზრუნველად ეპყრას მეფობა მას ძესსა დავითს”^[5].

მაგრამ რადგან სიძემ, ყიასედიწმა, თავისი სიდედრის ეს დავალება არ შეასრულა, რუსუდანმა თავისი მიზნის მისაღწევად მიმართა უსაშინელეს საშუალებას: ცილი დასწამა დავით ლაშას ძეს და შეუთვალა თავის სიძეს: “ამისთვის მენება მოკვლა ძმისწულისა ჩემისა დავითისი, რომე ცოლსა შენსა და ასულსა ჩემსა ძმისწული ჩემი დავით თანაეყოფვის, და ამისათვის არა ნებავს ასულსა ჩემსა ბოროტი მისიო”^[6].

თუ ამ “განსაკრთომელ მოთხრობას” გულისტკივილით ურთავს ჟამთააღმწერელი თავის “ისტორიას”, სამაგიეროდ მისი დიდი კმაყოფილება მოჩანს, როდესაც ცოტნე დადიანის გმირული თავგანწირულობის ამბავს გადმოგვცემს: მონღოლების მიერ დატუსაღებული ამხანაგები ცოტნე დადიანმა კი არ მიატოვა, არამედ თავისი ნებით გამოცხადდა მონღოლთა ბანაკში და ამხანაგების ბედის გაზიარება მოინდომა. ჩვენი ისტორიკოსი ამასთან დაკავშირებით იგონებს იოანეს სიტყვებს და ამბობს: “უფროს ამისსა სიყუარული არა არს, რათა დადვას კაცმან სული თვისი მოყუასისა თვისისათვის, რომელ ყო პატიოსანმანცა ამან კაცმან ცოტნე სათნოება მაღალი და განსათქმელი, საქმე საკვრელი და ყოვლისა ქებისა ღირსი”^[7].

ასევე სიამაყის გრძნობით გვიამბობს ჩვენი ისტორიკოსი დემეტრე მეორის თავგადასავლს, მის თავგანწირვას ერისათვის. დემეტრე ეუბნება კრებას: “იწვევენ მონღოლეთში, თუ არ წავედი, ქვეყანას ააოხრებენ, თუ წავედი, მომკლავენო; უმჯობესია მე წავიდე, დეე მმომკლან, ვგონებ, ქუეყანა უვნებლად დარჩეს. მეწყალის უბრალო ერი, არასადა აქუს ნუგეშინის ცემა, მე დავსდებ სულსა ჩემსა ერისთვის ჩემისა და არა დავიშლი ურდოსა წარსლვასო”. ის მართლაც შეეწირა სამშობლოს^[8]. ჩვენს ისტორიკოსს კიდევ სხვაც, არაერთი ამაღელვებელი მაგალითი აქვს ნაჩვენები ქართველების მამულისა და მოძმეთათვის თავის დადებისა. მაგალითად, მას აღწერილი აქვს ავაგ სპასალარის ნოინებთან მისვლა, რომელიც იქნა “დამდები სულისა თვისისა ქუეყანისა მისისათვის”. ეს ავაგი მერე თვით მონღოლეთში წასულა, თან წაუყვანია ეჯიბად ვინმე დავითი, ივანე ახალციხელის ძე, რომელიც იმის შიშით, რომ მონღოლებმა მისი პატრონი ავაგი არ მოკლან, გამოწყობილა ავაგის ტანისამოსში და გაუთამაშებია ავაგის როლი, რაოდა, თუ პატრონის მოკვლას მოინდომებენ, მე მომკლავენ და ავაგი ცოცხალი დარჩება. დავით ეჯიბის ასეთი საქციელი აღფრთოვანებული ჟამთააღმწერელი ამბობს: “ესოდენი სათნოება ქმნა დავით, გამწირველმან თავისამან პატრონისათვის სიკუდილად”^[9]. ავაგის ეჯიბის ასეთი თავგანწირვა დიდად გაჰკვირვებია თვით მონღოლთა ყაენს ბათოს, და, როგორც ჟამააღმწერელი გადმოგვცემს, შემდეგი სიტყვები წარმოუთქვამს: “უკეთუ ნათესავი ქართველთა ეგევითარი არს, ვბრძანებ, რათა ყოველთა ნათესავთა, რომელნი არიან მორჩილებასა ქუეშე მაღალთა, უმჯობეს და უწარჩინებულეს იყვნეს და მაღალთა თანა მჭედართა აღრაცხონ, და მამული და საქონელი მათთა ჯელთა შინა იყოს, და ყოველსა შინა მისანდომად იყვნენ”^[10].

XIV საუკუნისათვის ისტორიული მეცნიერების დანიშნულების ჟამთააღმწერლისეული გაგება იმის მაჩვენებელია, რომ XI - XII საუკუნეების ქართული რენესანსის იდეები კვლავ ცოცხლობდნენ. სხვა საკითხია, თუ რამდენადაა რეალიზებული ისტორიის ობიექტურობის ავტორისეული გაგება თვით ნაშრომში. ავტორი ფეოდალური არისტოკრატის მოწინავე ნაწილის წარმომადგენელია და მისი ობიექტურობაც, ბუნებრივია, ამ კლასობრივი ინტერესით არის განპირობებული.

ჟამთააღმწერლის აზრით, ისტორიკოსი მოვლენების უბრალო აღწერას კი არ უნდა იძლეოდეს, არამედ მან უნდა ახსნას ამ მოვლენის გამომწვევი მიზეზები. ავტორის აზრით, მიზეზ-შედეგობრივი კავშირი ისტორიული პროცესის დამახასიათებელი მოვლენაა. ზოგან ჟამთააღმწერელი იძლევა კიდევაც კონკრეტული ისტორიული მოვლენის სწორ ახსნას. მაგალითად, დავით ულუს მეთაურობით მონღოლთა წინააღმეგ აჯანყების მიზეზად იგი ასახელებს გადასახადებისაგან მოსახლეობის შევიწროებას და მძიმე ეკონომიკურ მდგომარეობას^[11]. აღსანიშნავია, რომ ცალკეული ისტორიული მოვლენის ასეთ სწორ ახსნასთან ერთად, ავტორი ვერ იძლევა საქართველოს სამეფოს დაცემის საერთო მიზეზების მეცნიერულ ახსნას. საქართველოს სამეფოს დაცემის საერთო მიზეზების მეცნიერულ ახსნას. მისი შეხედულებით, საქართველოს მოხრების, მონღოლთა მიერ მისი განადგურების მიზეზი იყო “რისხვა ზეგარდმო უსჯულოებითა და ცოდვათა ჩუენთათვის”. თხზულებაში მრავალ ადგილასაა აღნიშნული, რომ საქართველოს დამარცხების მიზეზი ის უზნეობა, უწესობა, უგუნურობა იყო, რომელიც გაბატონდა სამეფო კარზე თამარის შემდეგ. ასეთი ბოროტი საქმეებით შევაწუხეთო ღმერთი - ამბობს ჟამთააღმწერელი და განაგრძობს - ღმერთმა სამაგიერო იმით გადაგვიხადა, რომ დაგვივიწყა, “მტერთა წინაშე სირცხვილელ გვეონ და მმოხრდა ქვეყანა საქართველოსა”^[12]. ავტორის საბოლოო დასკვნა ასეთია: ქართველობას მტკიცედ რომ დაეცვა ქრისტიანული ზნეობრივი პრინციპები, იგი არ დამარცხდებოდაო.

ჟამთააღმწერელი სამშობლოს პატრიოტი ისტორიკოსია. მას შთამბეჭდავ ფერებში აქვს დახატული ცოტნე დადიანის, დემეტრე თავდადებულის, ივანე და შალვა ახალციხელების, მემნა და ბოცო ბოცოს ძეების და სხვათა სამშობლოსათვის თავდადებული გმირობა. იგი ერთიანი, ძლიერი საქართველოს მოტრფიალეს. ამასთან დაკავშირებით აღსანიშნავია ისიც, რომ ჟამთააღმწერლის თხზულებაში აშკარად შეინიშნება პესიმისტური მოტივები. ავტორის პესიმიზმის მასაზრდოებელი წყარო მონღოლი დამპყრობლების მიერ საქართველოს სამეფოს ძლიერების დამხობაში, საქართველოს დაცემა-დაუძღურებაშია საძიებელი. ჟამთააღმწერელი მაღალგანვითარებული მწერალია, მაგრამ მას აშკარად აკლია აღმავალი ფეოდალური ურთიერთობის ხანის ისტორიული აზროვნებისათვის დამახასიათებელი შემართება. ქვეყნის ეკონომიკური დაცემის მოწამე და მისი პოლიტიკური დაშლის თანამედროვე ჟამთააღმწერელი აღარაა იმედიანი მეზრძოლი; ის არაა ეპოქის იდეური მესაჭე ძველთა მსგავსად და, როგორც ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავს, ჩ ა ი თ ვ ლ ე ბ ა წ ი ნ ა მ ო რ ბ ე და დ ქ ა რ თ უ ლ ი ის ტ ო რ ი ო გ რ ა ფ ი უ ლ ი რ ო მ ა ნ ტ ი ზ მ ი ს ა^[13]. XIII საუკუნის შემდგომი ხანის ქართულ ისტორიოგრაფიაში აშკარად შეინიშნება, რომ “წარსული სულ უფრო და უფრო სანატრელი ხდება. ქვეყნის პოლიტიკური ძლიერება, ეკონომიური მორჭმულობა, კულტურული მიღწევანი - სულ ყველაფერი წარსულში იყრის თავს - თამარის გარშემო.

თითქმის რაღაც დასრულდა საქართველოს ცხოვრებაში, თითქოს რაღაც გაწყდა, ცხოვრების წინსვლა შეფერხდა და წარსული სანატრელი გახდა... ამის მოწმობაა ქვეყნის სახელმწიფო მესაჭეთა პოლიტიკური მოღვაწეობაც... რომანტიკოსები - არიან XIV - XV საუკუნეთა ყველაზე დიდი პოლიტიკური მოღვაწენი გიორგი ბრწყინვალე და ალექსანდრე I. მათი პოლიტიკური იდეალი “თამარის ხანის რესტავრაციაა”...^[14].

XIV საუკუნეში დაწერილ ჟამთააღმწერლის საისტორიო თხზულებას თვალსაჩინო ადგილი უკავია მონღოლური პერიოდის (XIII - XIV სს.) ზოგად ისტორიოგრაფიაში, რომელიც, როგორც ცნობილია, არაერთი საისტორიო ნაწარმოებით არის წარმოდგენილი (სპარსულ, არაბულ, სომხურ, სირიულ, რუსულ, ლათინურ-ევროპულ ენებზე...)^[15].

ჟამთააღმწერლის თხზულება შეიცავს საყურადღებო ცნობებს არა მარტო საქართველოს ისტორიისათვის, არამედ მონღოლთა და მონღოლური ტომების, მათი ულუსების და მათ მიერ დაპყრობილი ქვეყნების ისტორიისათვისაც (სომხეთი, აზერბაიჯანი... შუა აზია, ირანი, მცირე აზია, ნაწილობრივ აგრეთვე რუსეთი...).

ყველაზე უფრო მეტად თავის ყურადღებას ავტორი აჩერებს პოლიტიკური ხასიათის მოვლნებზე, მაგრამ საკმაოდ დაწვრილებით გვესაუბრება იგი მონღოლთა მიერ დაპყრობილი ქვეყნების სოციალურ-ეკონომიკური ვითარების შესახებაც. ამასთან ისიც უნდა დავძინოთ, რომ ქართველი ისტორიკოსის თხზულებაში მახლობელ აღმოსავლეთში განვითარებული მოვლენების შესახებ ზოგიერთი ისეთი ცნობაა დაცული, რომლის მსგავსი ჩვენ სხვა წყაროებში არ გვხვდება. ესეც, თავის მხრივ, ცხადია, ზრდის მისი საისტორიო ნაწარმოების ზოგად მნიშვნელობასა და ღირსებას. როგორც პოლიტიკური ისტორია, ისე სოციალურ-ეკონომიკური ხასიათის მოვლენები მას აღწერილი აქვს მთელი ასი წლის მანძილზე. საამისოდ მის მიერ ქართულ წყაროებთან ერთად გამოყენებულია უცხოური წყაროებიც. ამ წყაროებს თავის დროზე ყურადღება მიაქცია ივ. ჯავახიშვილმა^[16]. მანვე გამოთქვა მოსაზრება, რომ ჟამთააღმწერელს სპარსული ენაც უნდა სცოდნოდა და ამის დამადასტურებელი საბუთიც დაამოწმა^[17]. ამჟამად უკვე დამაჯერებლადაა გამორკვეული და დადგენილი ჟამთააღმწერლის სპარსული წყაროები^[18]. მისი თხზულების შინაარსის მიხედვით შესაძლებელია სხვა (აღმოსავლური თუ დასავლური) წყაროების აღნიშვნაც, კერძოდ, არავითარ ეჭვს არ იწვევს, რომ ჟამთააღმწერელი სარგებლობდა მონღოლური “იასათი”, აგრეთვე სხვა მონღოლური (ზეპირი თუ წერილობითი) წყაროებით^[19].

მონღოლური (და საზოგადო აღმოსავლური) წყაროებით უნდა ესარგებლა მას, როცა ზედმიწევნით და ამასთან ვრცლად აღწერდა მონღოლთა სადაურობას, ენას, ტომობრივ ორგანიზაციას, ყოფა-ცხოვრებას, სარწმუნოებას, კალენდარს, თემუჩინის აღზევებას და მონღოლთა სახელმწიფოს წარმოქმნას, მონღოლთა დაპყრობით ომებს, მონღოლურ ულუსებს, მონღოლთა დროს დაწესებულ გადასახადებს და სხვ.

მასვე, როგორც ამას ივ. ჯავახიშვილი ვარაუდობდა, უნდა გამოეყენებინა იმდროინდელი ხალხის აღწერისა და შემოსავლის დავთრები და ბაჟის წიგნები^[20].

თხზულებაში ამკარად ჩანს აგრეთვე თქმულებებით და ზეპირგადმოცემებით სარგებლობის კვალი^[21].

სათანადო წერილობით წყაროებზე ჩანს დამყარებული აუარებელი მონღოლურ-თურქული წარმოშობის ტერმინი, რომელთა შინაარსობრივი მნიშვნელობის განმარტებას ზოგჯერ თვითონ ავტორი იძლევა.

ყველაფერი ეს, რა თქმა უნდა, წარმოადგენს კარგ და სანდო მასალას მონღოლთა ბატონობის დროინდელი მახლობელი და შუა აღმოსავლეთის ქვეყნების სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიის შესასწავლად^[22]. XIV საუკუნის ქართველ ისტორიკოსს შენიშნული და შეფასებული აქვს მონღოლთა ბატონობის პერიოდის ყველა ნიშანდობლივი და დამახასიათებელი სოციალური და

ეკონომიკური ხასიათის მოვლენა. ამდენადვე სავსებით ცხადი უნდა იყოს მისი საისტორიო ნაწარმოების, როგორც XIII - XIV სს. წინა აზიის ისტორიის ერთ-ერთი საუკეთესო პირველწყაროს მნიშვნელობა.

სამწუხაროდ, ქარველი ისტორიკოსის ვრცელი და შინაარსიანი თხზულება შედარებით უფრო ნაკლებ არის ცნობილი ორიენტალისტურ ლიტერატურაში, ვიდრე, მაგალითად, სპარსული ან სომხური საისტორიო ნაწარმოებები. ცნობილი მონღოლისტი აკდ. ბ. ვლადიმირცოვი შეეხო ჟამთააღმწერლის ცნობებს მონღოლური ენის შესახებ, მაგრამ უყურადღებოდ დარჩა მისი სხვა ცნობები იმავე მონღოლებთან და მონღოლთა სახელწიფოს ისტორიასთან დაკავშირებით^[23].

აკად. მ. ბროსეს შემდეგ, ჟამთააღმწერელს და მის თხზულებას სერიოზული ყურადღება მიაქცია მხოლოდ გერმანელმა ორიენტალისტ-ისტორიკოსმა ბერტოლდ შპულერმა. მან საკმაოდ დაწვრილებით განიხილა და შეაფასა XIV საუკუნის ქართველი ანონიმი ისტორიკოსის თხზულების მნიშვნელობა XIII - XIV სს. მრავალრიცხოვანი წყაროების შუქზე და გამოიყენა ცნობები ირანის ისტორიის სხვადასხვა საკითხის შესასწავლად^[24].

ჟამთააღმწერლის თხზულებაში მოიპოვება ცნობა, რომ XIII - XIV საუკუნეებში, საქართველოს ამ მიმე განსაცდელის ჟამს, ისტორიულ მეცნიერებას სხვა წარმომადგენლებიც ჰყოლია. ჟამთააღმწერელი ასახელებს კიდევ თავის ორ წყაროს - ისტორიკოსს “ბერი ვინმე მღუიმელს”^[25] და მწიგნს მეფეთა ბაღუმისთა და ნათესავთა მისთა”^[26], რომელთა ნაშრომებმა ჩვენამდე ვერ მოაღწიეს.

ძ ე გ ლ ი ე რ ი ს თ ა ვ თ ა. “ძეგლი ერისთავთა” ქსნის ერისთავების საგვარეულო მატიაწეა. იგი დაწერილია ქსნის ერისთავთერისთავის ვირშელ III-ის სიცოცხლეში, 1348 - 1400 წლებს შორის, ამ დროს ცნობილი ლარგველი მოღვაწის, მწიგნობრისა და მხატვრის ავგაროზ ბანდაისძის მიერ^[27]. ავტორის მთავარი მიზანია კანონიერი საფუძველი გამოუმეზნოს ქსნის საერისთავოს წარმოშობას. ამ გარემოებას კარგად ადასტურებს ავტორის მსოფლმხედველობაც. ივ. ჯავახიშვილის სამართლიანი განცხადებით, “ძეგლი ერისთავთა” ავტორის “აზროვნება ვიწრო და ცალმხრივი: მისი თვალთა ხედვის ასპარეზი ქსნისა და არაგვის ხეობათა ამბებს ვერ გადასცილებია... საქართველოს დანარჩენი და უმეტესი ნაწილი მისთვის თითქო არ არსებობდა და სახელმწიფო-სამოქალაქო ცხოვრების ამბებისათვის ყური მოყრუებული ჰქონია... სამხედრო მოქმედების გარდა მემატიაწის გულისყური მხოლოდ საეკლესიო შენობების აგებისა და შემკობისა, მღდელმსახურთა პატივისცემისა და დასაჩუქრების ამბებისაკენ იყო მიპყრობილი. მას გულმოდგინედ აღნუსხული აქვს, თუ რომელმა ლარგველმა რა ხატი შეამოსინა და მოაჭედინა, ან ტაძარი ააშენებინა და მოახატვინა”^[28]. ამ მხრივ “ძეგლი ერისთავთა” სხვა ლოკალური მატიაწეების მთლიანი ანალოგია. ავტორი აგვიწერს რა ბიბილურთა გვარის ქსნის ხეობაში გაერისთავების ისტორიას, თავისი ფეოდალური ტენდენციის გამო ის ხშირად არღვევს ისტორიულ პერსექტივს, უმართებულოდ აშუქებს ისტორიულ ფაქტებს, აზვიადებს ერთი რიგის მოვლენებს, ამცირებს მეორე რიგისას^[29].

ასეთ მატიაწეთა წერის ტრადიციის გამომუშავებისათვის ხელსაყრელ პირობებს ცენტრალური ხელისუფლების დასუსტების პერიოდები ქმნიდნენ, როდესაც ცალკეული დიდი ფეოდალები მათი განდიდების ისტორიულ გენეზისს არა “მეფის წყალობაში”, არამედ წინაპართა ბრწყინვალე საქმიანობაში ხედავდნენ, რომ ამით დამოუკიდებლობის შარავანდედით შეემოსათ არა მხოლოდ აწმყო, არამედ წარსულიც და თავიანთი პოლიტიკური თავისთავადობისათვის

ისტორიული დასაბუთება და ლეგიტიმური საფუძველი მიეცათ^[30]. “მეგლი ერისთავთას” ავტორი იდეოლოგიურ გამართლებას აძლევს ყველაფერ იმას, რაც ქსნის საერისთავოს პოლიტიკურ და სოციალურ ცხოვრებაში უკვე ფაქტად იყო ქცეული.

ბ ა გ რ ა ტ ი ს ა და კონსტანტინეს მეფობის ისტორია. ბაგრატ V (1360 - 1393) და მისი ძის კონსტანტინე I (1407 - 1411) მეფობის ისტორია, როგორც ეს ვახტანგ VI “სწავლულ კაცთა” კომისიის ცნობიდან ჩანს, ცალკე ყოფილა დაწერილი. დღეისათვის ეს ნაშრომი არ არსებობს. იგი გამოუყენებიათ და შეუტანიათ “ქართლის ცხოვრებაში” “სწავლულ კაცებს”. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, ორივე ამ ისტორიული თხზულების ავტორი ერთი და იგივე პირი უნდა იყოს და ის ბარათაშვილის გვარს ან მათ ყმა კაცს უნდა ეკუთვნოდეს^[31]. ავტორი XV საუკუნის მეორე ნახევრის მოღვაწე ჩანს.

“ქართლის ცხოვრება”. XIII - XV საუკუნეებში ისტორიისადმი ინტერესი “ქართლის ცხოვრების” გადაწერაშიც გამოიხატა. “ქართლის ცხოვრება” სხვადასხვა დროისა და ხასიათის ისტორიული შრომების კრებულია. “ქართლის ცხოვრება”, “დიდი სასწავლო-პოლიტიკური წიგნი, ქართული ფეოდალური საზოგადოების იდეური დასაყრდენი”^[32], თანდათანობით ივსებოდა. თავდაპირველად ეს კრებული შეიცავდა მხოლოდ ლეონტი მროველისა და ჯუანშერის თხზულებებს. ივ. ჯავახიშვილის მიხედვით, ეს თავდაპირველი კრებული შედგენილი უნდა იყოს XII საუკუნეში^[33]. XIII საუკუნეში კრებული შეუვსიათ “მატიანე ქართლისადათ” და დავით აღმაშენებლის ისტორიით^[34]. ასეთი იყო “ქართლის ცხოვრების” კრებულის შედგენილობა XV საუკუნის ბოლომდე. ამის დამადასტურებელია “ქართლის ცხოვრების” ჩვენამდე მოღწეულ ხელნაწერთა შორის უძველესი (XV საუკუნის) ხელნაწერი, რომელიც 1913 წელს ივ. ჯავახიშვილმა აღმოაჩინა სოფ. ლამისყანაში ჯამბაკურ ორბელიანის ოჯახში. აღნიშნული კრებული გადაწერილია ალექსანდრე კახთა მეფის მეუღლის დედოფალ ანას ბრძანებით XV საუკუნის II ნახევარში (1479 - 1495 წლებს შორის, უკიდურეს შემთხვევაში არაუგვიანეს 1500 წლისა) და ცნობილია ანასეული ხელნაწერის სახით.

[1] ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, თბ., 1945, გვ. 249.

[2] იქვე, გვ. 262.

[3] იქვე, გვ. 261.

[4] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 139.

[5] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 199.

[6] იქვე.

[7] იქვე, გვ. 216.

[8] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 287-288.

[9] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 197.

[10] იქვე, გვ. 198.

[11] იქვე, გვ. 238.

[12] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 165, 179.

[13] ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, თბ., 1966, გვ. 331.

[14] ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, გვ. 320.

[15] ვ. გაბაშვილი, მახლობელი აღმოსავლეთის სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიის მასალები ჟამთააღმწერელის თხზულებაში, იხ. კრებ. “მახლობელი აღმოსავლეთის სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიის ნარკვევები”, თბ., 1968, გვ. 26.

- [16] ი. ვ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 255-256.
- [17] ი ქ ვ ე, გვ. 260.
- [18] რ. კ ი კ ნ ა ძ ე, ჟამთააღმწერლის სპარსული წყაროები, კავკასიურ-აღმოსავლური კრებული, II, 1962, გვ. 127-158.
- [19] ვ. გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 28.
- [20] ი. ვ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 256.
- [21] ი ქ ვ ე.
- [22] ვ. გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 29.
- [23] В. Я. В л а д и м и р ц о в, Анонимный грузинский историк XIV в. О монгольском языке, Известия Российской Академии наук, VI серия, 1917, с. 1487-1501.
- [24] В. Spuler, Mongolen in Iran, Berlin, 1955, გვ. 14, 15.
- [25] ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 177.
- [26] ი ქ ვ ე, გვ. 268.
- [27] შ. მ ე ს ხ ი ა, ძეგლი ერისთავთა..., მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 30, თბ., 1954, გვ. 321.
- [28] ი. ვ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, გვ. 265.
- [29] ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა, შრომები, ტ. I, თბ., 1949, გვ. 163.
- [30] ირ. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, “ძეგლი ერისთავთა” და მისი მნიშვნელობა სახელმწიფოს წარმოშობის ზოგიერთი საკითხისათვის, ენიმკის მოამბე, XIII, თბ., 1943, გვ. 220.
- [31] ი. ვ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 269.
- [32] ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, გვ. 294.
- [33] ი. ვ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 319.
- [34] ი ქ ვ ე, გვ. 309.

§ 3. ლიტერატურა

XIII საუკუნის II ნახევრიდან ვიდრე XV საუკუნემდე მხატვრულ მწერლობაში რაიმე მნიშვნელოვანი ლიტერატურული ძეგლი არ შექმნილა, მაგრამ ლიტერატურული შემოქმედება მაინც არ ჩამკვდარა. ამ საუკუნეებში არის თარგმნილ-გადმოკეთებული “ცხოვრება და მოქალაქეობა წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩვენისა პეტრე ქართველისა, რომელი იყო ძე ქართველთა მეფისა”. ეს თხზულება გადმოკეთებულია XIII - XIV საუკუნეების მიჯნაზე მაკარ მღვდელის, მესხის მიერ. პეტრე იბერიელი, ერისკაცობაში მურვანოზი, V საუკუნის ცნობილი საეკლესიო მოღვაწეა, ფრიად განათლებული ადამიანი, ფილოსოფოსი (ფსევდო-დიონისე არეოპაგელის სახელით ცნობილ თხზულებათა ავტორი), რომელიც პალესტინაში მაიუმის, ანუ ღაზის ეპისკოპოსად იყო არჩეული. ის მონოფიზიტური იდეოლოგიის მიმდევარი იყო. პეტრე რომ დიდი პიროვნება იყო, ჩანს იქიდანაც, რომ მის გარშემო შემოკრებილი იყო დიდძალი ახალგაზრდობა, რომელთაგან რამდენიმე ცნობილი პროგრესული მოღვაწე იყო. ზოგიერთმა მათგანმა პეტრეს გარდაცვალების უმაღლეს დაწერა ვრცელი მიმოხილვა მისი ცხოვრებისა და მოღვაწეობისა. რამდენიმე მიმოხილვა ჩვენამდეც არის მოღწეული. ერთი მაგანი, რომელიც ბერძნულად იყო დაწერილი პეტრეს მოწაფის იოანე რუფუსის მიერ V საუკუნის ბოლო წლებში თუ VI საუკუნის დასაწყისში, ძალიან დაწვრილებით აგვიწერს პეტრეს ცხოვრებასა და მოღვაწეობას. მისი ბერძნული დედანი დაკარგულია; დარჩენილია VI საუკუნეში შესრულებული სირიული თარგმანი.

მაკარ მესხის ნაშრომის საფუძველი სწორედ ეს სირიული ვერსია უნდა იყოს^[1]. მაკარის ნაშრომი არ არის პირდაპირი თარგმანი, ის ავტორს გავრცელებით გადმოუკეთებია. მაკარის შრომა პირვანდელი სახით არ შენახულა. ის ცნობილია პავლე დეკანოზის რედაქციით, რომელიც XV საუკუნეს მიეკუთვნება.

XIII საუკუნის ბოლოს და XIV საუკუნის დამდეგს მოღვაწეობდა ნიკოლოზი, ქართველთა მნათობად წოდებული, რომლის შესახებ მხოლოდ ის ვიცით, რომ მას დაწერილი ჰქონია “მრავალნი კანონნი”, საგალობლები სხვადასხვა საკითხებზე.

აღნიშნული პერიოდის სასულიერო-საეკლესიო მწერლობაც მეტად ღარიბია, მაგრამ ერთგვარად არსებობას მაინც განაგრძობდა ორიგინალური ჰაგიოგრაფიული მწერლობა. XIV საუკუნეშია დაწერილი “წამებაჲ ლუკა იერუსალიმელისაჲ”. ლუკა ქართველი, გვარით აბაშიძე, პალესტინაში ჯვარის ქართველთა მონასტრის წინამძღვარი იყო 3 წლის განმავლობაში (1270 - 1273). ამ დროს ჯვარის მონასტერი დიდ შევიწროებას განიცდიდა მამლუქებისაგან, რომელთაც მოუხერხებიათ კიდევ ქართველებისათვის მონასტრის წართმევა, მაგრამ დავით VIII-ს (1293 - 1311) უკანვე დაუბრუნებია. ლუკა ამ ბრძოლის აქტიური მონაწილე იყო და ამისათვის ეწამა კიდევ: მუსლიმანობის მიღებაზე უარის გამოცხადების გამო მას თავი მოჰკვეთეს. ლუკას ცხოვრება შენახულია სვინაქსარული რედაქციით^[2].

ლუკა იერუსალიმელის სვინაქსარულ თხზულებას დიდი მნიშვნელობა აქვს პალესტინის ქართული კოლონიის მრავალი ბუნდოვანი საკითხის გარკვევისათვის^[3]. როგორც დ. ყიფშიძე აღნიშნავს, ეს თხზულება თვალწინ გვიშლის იერუსალიმის ჯვარის მონასტრის ისტორიის ერთ ყველაზე უფრო ტრაგიკულ ფურცელს (1266 - 1277 წლების პერიოდი): ჯვარის მონასტრის მამლუქების მიერ მიტაცებას და მის მიზგითად გადაქცევის ისტორიის დასაწყისს. ამ ფაქტების ჭეშმარიტება დასტურდება იმდროინდელი არაბული წყაროებითაც^[4]. ჯვარის მონასტრის შესახებ არსებული ისტორიული ცნობების გარდა, თხზულებაში დაცულია ამ პერიოდში პალესტინაში, კერძოდ, იერუსალიმში, ქალთა ქართული მონასტრის არსებობის ცნობა: ლუკას სვინაქსარული ცხოვრების მიხედვით, ლუკას დედა იერუსალიმის დედათა მონასტრეში აღკვეცილა^[5]. ამ ცნობას ადასტურებს მეორე წყაროც: სალომე ქართველის სვინაქსარული მოსახსენებელი. ე. მეტრეველის აზრით, სალომე XIII ს. მეორე ნახევრის მოღვაწეა, რომელიც მოღვაწეობდა იერუსალიმის რომელიღაც ქალთა ქართულ მონასტრეში, და ისიც, როგორც ლუკა, მამლუქთა ძალმომრეობის მსხვერპლი შეიძლება გამხდარიყო^[6]. ამრიგად, ზემომოტანილი წყაროების საფუძველზე შეიძლება ვიფიქროთ, რომ XIII ს-ში იერუსალიმში არსებობდა ქალთა ქართული მონასტერი.

XIV საუკუნეშია დაწერილი აგრეთვე ჰაგიოგრაფიული ნაწარმოები “წამებაჲ ნიკოლოზ დვალისაჲ”, რომელიც ასევე სვინაქსარული რედაქციითაა შემონახული. ნიკოლოზ დვალის ჯვარის მონასტრის მოღვაწე იყო. ქრისტიანობისათვის ნიკოლოზს 1314 წლის 19 ოქტომბერს თავი მოკვეთეს დამასკოში და გვამი ცეცხლში დაწვეს^[7].

ნიკოლოზ დვალის სვინაქსარული ცხოვრება შეიცავს საგულისხმო ცნობებს არა მარტო ნიკოლოზის პიროვნების შესახებ, არამედ მამლუქთა სირია-პალესტინაში ბატონობის პერიოდის შესახებაც. მასში მოცემულია ქართველთა მდგომარეობის სურათი აღმოსავლეთში XIII - XIV საუკუნეებში^[8]. როგორც ცნობილია, მამლუქთა ბატონობა პალესტინაში ქრისტიანობის დევნით აღინიშნა.

მიუხედავად ქრისტიანთა და მათ რიცხვში ქართველი ბერების შევიწროებისა, აღმოსავლური და დასავლური წყაროების მიხედვით, ქართველები სხვა ქრისტიანული ერების წარმომადგენლებთან შედარებით გარკვეული პრივილეგიებით სარგებლობდნენ^[9]. ეს გარემოება ნათლად შეიმჩნევა ნიკოლოზ დვალის სვინაქსარულ ცხოვრებაშიც. თხზულებაში შემონახული ცნობებიდან მნიშვნელოვანია აგრეთვე ისიც, რომ ამ დროს მიმდინარეობს მთის ერთ-ერთი ტომის - დვლების ქრისტიანიზაცია და ქართველიზაცია. თვით ნიკოლოზი, რომელიც იყო “ნათესავად დვალი”, “შვილი მორწმუნეთა მშობელთა და მოსავთა წმიდისა ნათლისმცემლისათა”, და თორმეტი წლის ასაკიდან “მონაზონ იქმნა და იყო უდაბნოთა კლარჯეთისათა”, ამ პროცესის კარგი მაგალითია.

ნიკოლოზ დვალის ცხოვრებაში დაცულია ცნობა კუნძულ კვიპროსზე ქართული მონასტრის არსებობის შესახებ: ნიკოლოზი იერუსალიმიდან გაუგზავნიათ “კვპრეს... და მანდა იყოფებოდა მოლუაწებითა. და ხატი დაახატვინა წმიდისა ნათლის-მცემელისა და მის წინაშე შესწირვიდა ღმრთისა ლოცვათა თვსთა”^[10]. როგორც აქედან ჩანს, ქართველთა მონასტერი კვიპროსის კუნძულზე ღალია resp. ჟალია, რომელსაც იხსენიებენ დავით აღმაშენებლისა და თამარის ისტორიკოსები, XIII - XIV საუკუნეებშიც განაგრძობდა არსებობას.

უნდა აღინიშნოს, რომ ნიკოლოზ დვალის სვინაქსარულ ცხოვრებაში მოთხრობილი ფაქტები ნდობის ღირსია. დ. ყიფშიძე, რომელსაც ძეგლში დაცული ისტორიული ხასიათის ცნობები შემოწმებული და შეჯერებული აქვს არაბულ წყაროებთან, დაასკვნის, რომ ეს ცნობები სარწმუნოა. მაგალითად, სვინაქსარული ცხოვრების მიხედვით, ნიკოლოზის წამების დროისათვის, ე. ი. 1314 წელს, დამასკოს “ამირთა-ამირა” ყოფილა დანგიზ თუ დენგის. ეს პიროვნება კი არის არაბ ისტორიკოსებთან (მუჯირ ედ-დინი) ხშირად მოხსენიებული სეიფ ად-დინ თენგიზ, მამლუქთა სულთნის ნაცვალი, ემირთა-ემირი სირიაში. მის მოღვაწეობას, არაბული წყაროების მიხედვით, ადგილი ჰქონდა 1322 - 1343 წლებში. ჩვენი წყაროს ჩვენებით კი მის სირიაში მოღვაწეობას კიდევ ერთი ათეული წელი ემატება (1314 - 1343), რაც საყურადღებო უნდა იყოს აღმოსავლეთის ისტორიკოსებისათვის^[11].

^[9] კ. კ ე კ ე ლ ი ძ ე, ქართული კულტურის ორი დღესასწაული, მნათობი, 1929, N 7; შდრ. მ ი ს ი ვ ე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, თბ., 1960, გვ. 334.

^[10] წამებად ლუკა იერუსალიმელისა და, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი IV, გამოსაცემად მოამზადა ე. გ ა ბ ი ძ ა შ ვ ი ლ ძ ა, ილ. ა ბ უ ლ ა ძ ი ს რედაქციით, თბ., 1968, გვ. 346-348.

^[11] Д. А. К и п ш и д з е, Житие Прохора, муч. Луки и муч. Николая Двали: «Известия Кавказского Историко-археологического Института в Тифлисе», том. II, Ленинград, 1927, с. 42-48; კ. კ ე კ ე ლ ი ძ ე, ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, I³, თბ., 1951, გვ. 514-515; ე. მ ე ტ რ ე ვ ე ლ ი, მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის, გვ. 31-33.

^[4] Д. А. К и п ш и д з е, დასახ. ნაშრომი, გვ. 43, 48.

^[5] წამებად ლუკა იერუსალიმელისა და, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი IV, გვ. 347.

^[6] ე. მ ე ტ რ ე ვ ე ლ ი, მასალები..., გვ. 163.

^[7] წამებად ნიკოლოზ დვალისა და, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი IV, გვ. 348-351.

^[8] Д. А. К и п ш и д з е, Житие Прохора, муч. Луки и муч. Николая Двали, с. 48-53; კ. კ ე კ ე ლ ი ძ ე, ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, I³, 515-516; ე. გ ა ბ ი ძ ა შ ვ ი ლ ი,

იერუსალიმის ჯვარის მონასტრის ქართველი მოღვაწეები (გამოკვლევა), იხ. ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი IV, გვ. 119-125.

^[9] Д. А. К и п ш и д з е, დასახ. ნაშრომი, გვ. 48.

^[10] წამებად ნიკოლოზ დვალისად, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი IV, გვ. 349.

^[11] Д. А. К и п ш и д з е, დასახ. ნაშრომი, გვ. 52-53.

§ 4. კანონმდებლობა

XIII - XIV საუკუნეების ქართული კულტურისა და სახელმწიფოებრივი ცხოვრების დონის გასაგებად დიდი მნიშვნელობა ენიჭება აღნიშნულ ხანაში შექმნილ საკანონმდებლო ძეგლებს. საკანონმდებლო მუშაობა, დღემდე შემორჩენილი ძეგლების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, შედარებით უფრო ფართო მასშტაბისა იყო.

XIII - XIV საუკუნეების მიჯნაზეა შედგენილი ქართული სამართლის მნიშვნელოვანი ძეგლი, რომელიც ბექას სამართლის სახელითაა ცნობილი. დამოუკიდებელი სახით ამ ძეგლს ჩვენამდე არ მოუღწევია. მისი სათაურია: “წიგნი სამართლისა კაცთა შეცოდებისა ყოველისავე”. იმის გამო, რომ ამ იურიდიულ ძეგლს შემდგომში ბექას შვილიშვილმა აღბუღა ათაბაგ ამირსპასალარმა XIV საუკუნის II ნახევარში თავის მხრივ 33 მუხლისაგან შედგენილი “სამართალი” დაურთო, ძეგლს ჩვეულებრივ “ბექა-აღბუღას სამართალს” უწოდებენ. ამ სამართლის კრებულში შეტანილია აგრეთვე XI საუკუნის იურიდიული ძეგლებიც. მას უდიდესი მნიშვნელობა აქვს იმდროინდელი საქართველოს სამოქალაქო ისტორიის ყველა მხარის შესასწავლად. ამ ძეგლში საუბარია სამოქალაქო ურთიერთობის ყველა მხარეზე: სოციალური ურთიერთობა, სოციალური აღნაგობა, სამართლის ინსტიტუტები, სასჯელის ნორმა-ზომა და სხვ. დაწვრილებითაა საუბარი დანაშაულის ისეთ საკითხებზე, როგორცაა: მკვლელობა, სხეულის დაზიანება, შეურაცხყოფა, ცილისწამება, მუქარა, სქესობრივი დანაშაული, ქალის მოტაცება, ცოლის ან ქმრის დაგდება, გაძარცვა, ქურდობა, მექრთამეობა, ღალატი, ადამიანის ან ნივთის თვითნებურად დაჭერა, ვენახის და ხეხილის დაჭრა ან ყანის დათიბვა, ცეცხლის წაკიდება და სხვ.

სამოქალაქო სამართლის ინსტიტუტებიდან აქ განხილულია: საკუთრების უფლება, გირავნობა, ნასყიდობა, მიბარება, სესხი, ჩუქება, ქირაობა, თავდებობა, გათხოვება, საოჯახო სამართალი, მემკვიდრეობა.

აქვეა საუბარი სასამართლო წყობილებისა და სასამართლო წარმოებაზე და განხილულია ისეთი საკითხები, როგორცაა: პატრონი ათაბაგი და მაწყურელი, ბჭე და ბჭობა, შუაგაცი, ფიცი და მოფიცარი, მოწმე, წერილობითი საბუთები^[11]. “ბექა-აღბუღას კანონების გულდასმითი ანალიზი სრულიად ნათელს ხდის იმ გარემოებას, რომ XIII - XIV საუკუნეებში ქართული სამართალი იცნობდა, როგორც კერძო, ისე საჯარო სამართლის ცალკეული დარგების განვითარებულ ინსტიტუტებს”^[12].

ბექა-აღბუღას სამართალში ეპოქისათვის დამახასიათებელმა ყველა მოვლენამ პოვა ასახვა, ამდენად ამ ძეგლს პირველხარისხოვანი ისტორიული წყაროს მნიშვნელობა აქვს. მართალია, სამართლის ეს წიგნი შედგენილი იყო საქართველოს ერთი კუთხისათვის, სამცხე-საათაბაგოსათვის, მაგრამ, მიუხედავად ძეგლის ადგილობრივი ხასიათისა, მასში დაცული ცნობები საქართველოს სხვა მხარეებს შესასწავლად გამოდგება, რადგან სხვა მხარეებიც სოციალურ-ეკონომიკური თვალსაზრისით სამცხეს შეესატყვისებოდა. ძეგლში ასახულია იმდროინდელი ქვეყნის ნამდვილი სურათი. ირკვევა, რომ დიდი ცვლილება მოხდა სოციალურ სტრუქტურაში. აქ ახალი, ძველთაგან შედარებით, ის იყო, რომ “აზნაურთა წოდების წიაღიდან დიდი ხელისუფლებით აღჭურვილი პირები გამოიყვნენ, რომელთა ერთ წრედ, ამ ხანაში მთავრებად სახელდებულნი, მსხვილი საქვეყნოდ გამრიგენი იქცნენ. მეორე მხრით, აზნაურთაგან სხვა დიდი მოხელეობის მჭირავი ოჯახები და საგვარეულოებიც იმდენად აღზევდნენ, რომ მათ, აზნაურთაგან განსასხვავებლად წინანდებურად ისევ აზნაურები კი არ ეწოდებოდათ, არამედ მხოლოდ დიდებულნი”^[3]. როგორც ივ. ჯავახიშვილი მიუთითებს, “ასეთი სოციალური განშრეების პროცესის დასაწყისი მე-12 საუკუნეშიც ჩანს, მაგრამ მე-13 საუკუნეში იგი უკვე მთლიანად დამთავრებულა”^[4]. ბექას კანონებში დაცული ცნობიდან ვიგებთ, რომ “პირველი ადგილი ამ ხანაში დიდებულებს აქვთ მიკუთვნებული. აზნაურები კი სოციალური წესწყობილების უკვე მეორე ფენად არიან მიჩნეულნი”^[5].

ბექა-აღბუღას სამართლის წიგნი, როგორც ფეოდალური საზოგადოების იურიდიული ძეგლი, გაბატონებული კლასის სადარაჯოზე დგას. ბატონყმობის იურიდიული გამოხატულება - მიწის მწარმოებელი საზოგადოების მიწაზე მიმაგრება კარგა ხნის ფაქტია. ბატონს უფლება აქვს ოცდაათ წელს ეძიოს მკვიდრი ყმა. როგორც წესი, მიწის მწარმოებელი მიწის საკუთრების უფლებას მოკლებულია. “მიწა პატრონისაა” და გლეხის უფლება მოძრავ ქონებაზედაც კი შეზღუდულია.

ბექა-აღბუღას სამართლის წიგნი ქართული ფეოდალური სამართლის ერთ-ერთი ყველაზე უფრო სრულყოფილი ძეგლია, რომელმაც დიდი გავლენა მოახდინა შემდგომი პერიოდის კანონმდებლობაზე, განსაკუთრებით გიორგი ბრწყინვალის “ძეგლის დადებაზე” და ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნზე. შეიძლება ითქვას, რომ ბექა მანდატურთუხუცესის სამართალმა, როგორც ქართული სამართლის მნიშვნელოვანმა წყარომ, შეინარჩუნა თავისი სავალდებულო ძალა მთელი შუა საუკუნეების განმავლობაში.

“ძეგლის დადება”. გიორგი ბრწყინვალის (1314 - 1346 წწ.) “ძეგლის დადება” ძირითადად სისხლის სამართლის კანონთა კრებულს წარმოადგენს ქართლის მთიანეთისათვის შედგენილს. ეს ძეგლი პირველად ცნობილი იყო მხოლოდ ვახტანგ VI კანონთა კრებულის მიხედვით, მაგრამ შემდგომ მისი ხელნაწერი აღმოჩენილ იქნა “ხელმწიფის კარის გარიგებასთან” ერთად. ძეგლი არაა დათარიღებული, მაგრამ ის გიორგი ბრწყინვალის მიერ არის შედგენილი და, მამასადაამე, მისი მეფობის დროს.

“ძეგლის დადება”, როგორც აღვნიშნეთ, შედგენილია ქართლის მთიანეთის მცხოვრებთათვის. იგი ადგილობრივი ხასიათის სჯულმდებლობაა. სამართლის წიგნის შესავალში კანონთა სამოქმედო ასპარეზი განსაზღვრულია ასეთი თანმიმდევრობით: “ჯუართა ყელსა აქეთ, ჳადა-ცხაოტს, ზანდუკის ჳევს, კიბეთ ქუეშეთ და მენესოს ზემოთ ეს განაჩენი დავდევით”. აქედან გამომდინარე, მკვლევარნი “ძეგლის დადების” მოქმედების ტერიტორიულ საზღვრებს ასე

ადგენენ: ჩრდილოეთით - ჯვრის გადასავალი, ანუ ჯუართა ყელი, სამხრეთით - სოფელი მენესო, აღმოსავლეთით - ზანდუკის ჯევი, სამხრეთ-დასავლეთით - ჯადა-ცხაოტი. მხედველობაში მისაღებია ის გარემოება, რომ ჯუართა ყელი, კიბენი და მენესო აღნიშნულია, როგორც კანონთა მოქმედების ჩრდილოეთის, აღმოსავლეთისა და სამხრეთის უკიდურესი სასაზღვრო პუნქტები^[6].

სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების თვალსაზრისით მთა ყოველთვის ბარისაგან განსხვავდებოდა. მთის მცხოვრებნი თუ საერთოდ მეფის ხელისუფლებას სცნობდნენ და ამდენად საქართველოს ერთ-ერთ შემადგენელ ნაწილს წარმოადგენენ, სამაგიეროდ, რომელიმე ფეოდალის ყმობას თაკილობდნენ და თავამოდებით იცავდნენ თავისუფლებას. ქართული სახელმწიფო ერისათვებისა და სხვა მოხელეების საშუალებით აწესრიგებდა მთის მოსახლეობის მართავას. მონღოლთა ბატონობის დროს, როცა საქვეყნოდ გამრიგე ერისათვების მხარეზე აღმოჩნდნენ მონღოლები, მათი შიშის გამო მეფე ვეღარ ახერხებდა მოხელეთა დასჯა-გადაყენებას. ერისათვებმა სცადეს თავიანთი სამოხელეო ქვეყნის მიმდლავრება-დაყმევა. ამის გამო მოსახლეობა აჯანყებულა. ურთიერთთავდასხმა, მოხელეთა განდევნა, მათი სახლ-კარისა და ციხის დაქცევა ჩვეულებრივ ამბად გადაქცეულიყო ქართლის მთიანეთში. საჭირო იყო ცენტრალური ხელისუფლების ჩარევა. მთის მცხოვრებთა ურთიერთობის ნორმას კანონით გაფორმებული სახე უნდა მიეღო. ამის შედეგი იყო “მეგლის დადება”. ამ კანონთა უმთავრესი მიზანი იყო მთაში საქართველოს ფეოდალური სახელმწიფოს შერყეული გავლენის აღდგენა და ამ გავლენის შემდგომი უზრუნველყოფა.

“მეგლის დადება” შესავლისა და 46 მუხლისაგან შედგება, მათგან 42 მუხლი სისხლის სამართლის დარგს განეკუთვნება.

“მეგლის დადებიდან” ჩანს, რომ საქართველო ამ დროს სამართლის განვითარების მაღალ დონეზე იდგა. მაგალითად, მეგლში კვალიფიციურ მკვლევლობად ითვლება მამის და ძმის მოკვლა. მამის მკვლევლობასთან დაკავშირებით კანონმდებლები ჩერდება თანამონაწილეების საკითხზე. თანამონაწილენი მეგლის მიხედვით ერთნაირად ისჯებიან, მაგრამ ამ საერთო წესიდან კანონმდებელს საჭიროდ მიაჩნია გამონაკლისის გაკეთება სწორედ მამის მკვლევლობის შემთხვევაში; ეს დანაშაული კვალიფიციურია, ე. ი. მძიმეა იმიტომ, რომ შვილი კლავს მამას. მაშასადამე, ამ შემთხვევაში თანამონაწილეობის საკითხი სხვაგვარ ასპექტში ისმის; შვილისათვის მამის სიკვდილი მძიმეა, მაგრამ გარეშე პირისათვის, რომელიც შვილის თანამონაწილეა, ეს ჩვეულებრივი მკვლევლობაა და არ შეიძლება გარეშე პირი დაისაჯოს ისე, როგორც შვილი, რომელსაც განსაკუთრებული მოვალეობა აქვს მამისადმი. სწორედ ასე უდგება საკითხს კანონმდებელი “მეგლის დადებაში”^[7].

სისხლის სამართლის ნორმებში აშკარად ჩანს ფეოდალური სამართლისათვის დამახასიათებელი მომენტები: რამდენადაც დაზიანებული მალა დგას ფეოდალური იერარქიის კიბეზე, იმდენად მტკიცედ იცავს მას კანონი და იმდენად ძვირად ღირს მისი სისხლი.

“მეგლის დადება” იმითაც არის შესანიშნავი, რომ იქ “დარბაზის” ფუნქციებზეა ლაპარაკი. დარბაზი მეფესთან ერთად წყვეტს რთულ სახელმწიფოებრივ საკითხებს. გარდა ამისა, დარბაზი მუდმივმოქმედ დაწესებულებად არის წარმოდგენილი. დარბაზს უნდა მოახსენონ მამულის ჩამორთმევის თუ დაბრუნების საკითხები. “მეგლის დადებით” სამხედრო მოვალეობის შესრულება მიწის მფლობელობასთან არის დაკავშირებული^[8].

როგორც ვხედავთ, “ძეგლის დადება” საკმაოდ საინტერესო შინაარსის შემცველი იურიდიული წყაროა. იგი ძვირფას მასალებს შეიცავს მხარის ნამდვილი სურათის წარმოსადგენად.

“ხელმწიფის კარის გარიგება”. გიორგი ბრწყინვალის დროსვეა შედგენილი “ხელმწიფის კარის გარიგება”. იგი აღმოაჩინა და გამოსცა ე. თაყაიშვილმა. ამ ძეგლის შესახებ ე. თაყაიშვილი წერს: “ამ ოცდაათი წლის განმავლობაში აუარებელი ძეგლები და ისტორიული საბუთები აღმოჩნდა... მაგრამ ჯერ არ აღმოჩენილა ძეგლი, რომელსაც საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილების, სახელმწიფო ყოფაცხოვრების და შინაგანი ორგანიზაციის შესასწავლად ასეთი დიდი მნიშვნელობა ჰქონდეს, როგორც ხელმწიფის კარის გარიგებას აქვს... ჩვენ თამამად შეგვიძლია ვთქვათ, რომ კარის გარიგების აღმოჩენა ზემოთა ჩვენი ისტორიისათვის”^[9].

უდიდეს მნიშვნელობას ანიჭებდა ამ ძეგლს ივ. ჯავახიშვილი: “ამ ძეგლის შინაარსი იმდენად მრავალფეროვანია, რომ მას საქართველოს როგორც სახელმწიფო წესწყობილების, ისევე კულტურული, ეკონომიური და ნივთიერი კულტურის შესასწავლად უაღრესი მნიშვნელობა აქვს. ამ დარგში სხვა ასეთი უხვი ცნობების შემცველი ძეგლი XVIII საუკუნის დამდეგამდე არ მოგვეპოვება ჯერჯერობით მაინც”^[10].

ეს ძეგლი გაერთიანებული ფეოდალური საქართველოს სახელმწიფოებრივ წყობილებას ეხება. ძეგლი არაოფიციალური ხასიათისაა, ე. ი. ის არ ყოფილა მოქმედი კანონი; როგორც შინაარსიდან ჩანს, მისი შემდგენელი მეფის კარისკაცი, მაღალი მოხელე ყოფილა. ე. თაყაიშვილი აღნიშნავს: “კარის გარიგება საერთოდ ოფიციალური აქტი არ არის. ის არ არის განწესებული და გამოცემული ერთი მეფის მიერ როგორც სახელმწიფო კანონმდებლობა, არამედ შედგენილია რომელიმე კარისკაცის მიერ პრაქტიკული საჭიროებისათვის, პრაქტიკული მიზნით, როგორც სახელმძღვანელო კარის კაცებისათვის, ხელისუფალთათვის და საზოგადოდ ყველა მოხელეთათვის. ეს არის ერთგვარი კრებული, კოდექსი, სახელმწიფოს მართვა-გამგეობისა, მეფის კარის წესრიგისა, მოხელეთა და ხელისუფალთა უფლება-მოვალეობისა, რომელიც დაკანონებული იყო სხვადასხვა დროს სხვადასხვა მეფის მიერ და კანონად და ჩვეულებად შემოდებული”^[11].

ასეთივე შეხედულებას ავითარებს ძეგლის შესახებ ივ. ჯავახიშვილი: “თვით ძეგლს, როგორც ეტყობა, ოფიციალური ხასიათი არა აქვს, კანონმდებლობის შედეგი არ არის, არამედ მოქმედ სახელმწიფო სამართლისა და წესის აღწესება”^[12]. ძეგლის არაოფიციალურ ხასიათზე მიუთითებს ის გარემოებაც, რომ მისი ავტორი პოლემიკას აწარმოებს ასეთი შრომის სხვა ავტორებთან. ის ფაქტი, რომ სახელმწიფოებრივი წყობილების საკითხზე ამგვარი ხასიათის შრომები იწერებოდა, თვითსთავად მნიშვნელოვანია და იმის მაჩვენებელია, რომ იურიდიული აზროვნება მაშინდელ საქართველოში მაღალ დონეზე იდგა^[13].

“ხელმწიფის კარის გარიგების” ძირითადი წყარო, რა თქმა უნდა, მოქმედი კანონმდებლობაა, მაგრამ, გარდა მოქმედი სამართლისა, როგორც ძეგლიდან ჩანს, ავტორს უსარგებლია ამ საკითხზე არსებული ლიტერატურითაც. ავტორი, როგორც კარის დიდი მოხელე, პრაქტიკულადაც კარგად იცნობდა სახელმწიფოებრივი წყობილების სხვადასხვა ინსტიტუტებს. ამასთან, ძეგლიდან ჩანს, რომ ავტორი კარგად იცნობს მემატიაზე შრომებს.

“ხელმწიფის კარის გარიგება” შუა საუკუნეების ქართული ფეოდალური სამართლის მნიშვნელოვანი ძეგლია, რომელიც შეიცავს სახელმწიფო წყობილების,

მართვა-გამგეობისა და მოხელეთა უფლება-მოვალეობის წესებს. იგი ნათელ წარმოდგენას გვიქმნის იმდროინდელი საქართველოს კულტურულ-ეკონომიკური და პოლიტიკურ-სახელმწიფოებრივი მდგომარეობის შესახებ.

XIII საუკუნეში (1204 - 1234 წწ.) არის შედგენილი “ვაჰანის ქვაბთა განგება”. ძეგლის დამდები არის ერისთავთერისთავი თმოგველ-მხარგრძელი, სარგისის ძე. ეს სამონასტრო წესდება, ანუ ტიპიკონი ძველი ქართული საკორპორაციო სამართლის შესანიშნავ ძეგლს წარმოადგენს და კარგად გვამცნობს ძველი საქართველოს სამონასტრო წყობილებას^[14].

XIII - XV საუკუნეში შედგენილად მიიჩნევენ აგრეთვე ქართული საერო სამართლის ისეთ მნიშვნელოვან საკანონმდებლო ძეგლებს, როგორც არის: “წესი და განგება მეფეთა კურთხევისადა”^[15]. და “მთავართა და ერისთავთა დადგინების წესი”^[16] ამათგან პირველი “საეკლესიო კურთხევის წესს კი არ წარმოადგენს, არამედ მისი სახელმწიფოებრივი წესის განგებაა. ამიტომ იგი ძვირფას წყაროდ უნდა იქნეს მიჩნეული მეფის ხელისუფლების, სამოხელეო წესწყობილებისა და სახელმწიფო დარბაზის შესასწავლად”^[17]. რაც შეეხება მთავართა და ერისთავთა დადგინების წესს, უნდა აღნიშნოს, რომ ამ ძეგლს კულტურულ-ისტორიული თვალსაზრისით უაღრესად დიდი მნიშვნელობა ენიჭება. ამ ძეგლის შესწავლიდან ირკვევა, რომ ფეოდალურ საქართველოში, მსგავსად სხვა კულტურული ქრისტიანული ქვეყნებისა, შემუშავებული ყოფილა “წესი” არა მარტო მეფის “დადგინებისა”, არამედ მეფის ხელქვეითი მმართველი პირებისა და საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეებისაც. მართალია, ეს “წესები” ლიტურგიკული ხასიათისაა, მაგრამ მათში კარგად არის ნაჩვენები “დასადგენ” პირთა ფუნქცია-მოვალეობანი.

ამრიგად, მიუხედავად იმისა, რომ XIII - XV საუკუნეებში ფეოდალურმა საქართველომ დიდ განსაცდელი გამოიარა, მატერიალური დოვლათი მოოხრებას მიეცა, მოსახლეობა დიდად დაზარალდა მატერიალურადაც და სოციალურადაც, მრავალი რამ კულტურის მონაპოვართაგან განადგურდა, ქვეყნის შიგნით კულტურული ცხოვრების მაჯისცემა მაინც კიდევ ძლიერი იყო. როგორც დავინახეთ, სწორედ ამ ხანაშია გადაწერილი მრავალი მნიშვნელოვანი თხზულება წინა დროისა და ამ გზით შემონახულია ჩვენამდე უნიკალური ძეგლები კულტურისა და ლიტერატურისა. ამ პერიოდშია შეთხზული ჟამთააღმწერლის ბრწყინვალე საისტორიო ნაშრომი, ამ ეპოქაშია შექმნილი ისეთი შესანიშნავი საკანონმდებლო ძეგლები, როგორიცაა “ხელმწიფის კარის გარიგება”, ბექა-აღბუღას სამართლის წიგნი, “ძეგლის დადება” გიორგი ბრწყინვალისა. ამ ძეგლებს გვერდში უდგას აგრეთვე მნიშვნელოვანი ლიტერატურული ნაწარმოებები (ცხოვრება პეტრე იბერისა); აღნიშნულ ხანაში არსებობას განაგრძობს ორიგინალური ჰაგიოგრაფიული მწერლობაც (ცხოვრება ლუკა იერუსალიმელისა და ნიკოლოზ დვალისა). მეტად დამახასიათებელი და საყურადღებოა იმ დროის ქართული ფეოდალური სახელმწიფოსათვის მზრუნველობა თავისი საზღვარგარეთული კულტურული ცენტრებისათვის.

[1] ი. დოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, თბ., 1953, გვ. 79-80.

[2] იქვე, გვ. 67.

[3] ი. ვ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, თბ., 1941, გვ. 157.

[4] ი. ვ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, თბ., 1941, გვ. 157.

[5] იქვე.

^[6] ი. დოლიძე, გიორგი ბრწყინვალის სამართალი, თბ., 1957, ტექსტი – გვ. 104, გავმოკვლევა – გვ. 24-28.

^[7] ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, I, თბ., 1952, გვ. 69.

^[8] იქვე, გვ. 70.

^[9] ხელმწიფის კარის გარიგება, ე. თაყაიშვილის რედ., 1920, გვ. XXXIV-XXXVIII.

^[10] ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წიგნი პირველი, თბ., 1928, გვ. 67-68.

^[11] ხელმწიფის კარის გარიგება, გვ. XV.

^[12] ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წიგნი I, გვ. 65.

^[13] ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, I, გვ. 66.

^[14] ვაჰანის ქვაბთა განგება (XIII ს.) ტექსტი გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო ლ. მუსხელიშვილმა, თბ., 1939; ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წიგნი II, ნაკვეთი II, ტფ., 1929, გვ. 3-107, 321-356.

^[15] ს. კაკაბაძე, მეფის კურთხევის წესი, XIII საუკუნის დასაწყისს შედგენილი, თბ., 1913, გვ. 1-11; К. Кекелидзе, Литургические грузинские памятники в отечественных книгохранилищах и их научное значение, Тифлис, 1908, с. 128, 174, 176; ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, ნაწ. I, გვ. 68-73; ნ. ბერძენიშვილი, დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო წესწილობილება, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. V, თბ., 1971, გვ. 90-92; ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. II, გამოსცა ი. დოლიძემ, თბ., 1965, გვ. 50-54.

^[16] К. Кекелидзе, Литургические грузинские памятники..., с. 131-132, 176, 179; კ. კეკელიძე, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტურატიურის ისტორიიდან, III თბ., 1955, გვ. 157-165; ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. II, გვ. 54-57

^[17] ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წიგნი I, გვ. 70-71.

§ 5. ხელოვნება

XIII ს-ის მეორე ნახევარი და XIV ს-ის დასაწყისი, მიუხედავად ქვეყნის ფრიად მძიმე მდგომარეობისა, ხელოვნების ძეგლების მხრივ ჯერ კიდევ საკმაოდ მდიდარია, თუმცა უკვე თავს იჩენს დაქვეითების ნიშნები.

მნიშვნელოვან ხუროთმოძღვრულ ძეგლთა უმეტესობა სამცხეშია, რადგან სამცხის ათაბაგების სამფლობელო მაშინ შედარებით უკეთეს პირობებში იმყოფებოდა, ვიდრე საქართველოს სხვა ნაწილები. ამ დროს, პოლიტიკური და ეკონომიკური კრიზისის, სოციალურ წინააღმდეგობათა გამწვავების ხანაში, არქიტექტურაში თავს იჩენს ზოგი ახალი თვისება: ესაა ერთგვარი რეაქცია XII ს. დასასრულისა და XIII ს. დასაწყისის ძეგლთა უკიდურესი რაფინირების წინააღმდეგ, ზოგი ადრინდელი (X - XI სს. დროის) ხუროთმოძღვრული და დეკორაციული მოტივის გახსენება, წინანდელი ორგანული მთლიანობის დაკარგვა, ეკლექტიზმის ცალკეული ნიშნები, ჩუქურთმის ხელოსნური სიმშრალე და დაქუცმაცება.

ამ ხანის მთავარი ძეგლები, რომლებიც ჯერ კიდევ “დიდი ეპოქის” ტრადიციებს აგრძელებს, შემდეგია: თბილისის მეტეხი, აგებული მანამდე არსებული ეკლესიის ადგილას დიმიტრი თავდადებულის დროს, 1278 - 1289 წლებს შუა: საფარის წმ. საბას ეკლესია დიდი მონასტრის ანსამბლში, XIII ს-ის ბოლოს აგებული სამცხის ათაბაგის ბექა მანდატურთუხუცესის მიერ (ხუროთმოძღვარი იყო

ფარეზასძე). აქ, ეტყობა, ჯაყელთა ერთ-ერთი რეზიდენცია და საგვარეულო საძვალეც იყო; ზარზმის ტაძარი და სამრეკლო XIV ს. დასაწყისისა (აშენებულია უფრო ადრინდელი - სერაპიონ ზარზმელის დროინდელი - მონასტრის ფარგლებში); გერგეტის სამება სოფ. ყაზბეგთან, მთაზე (ეს ხევის ყველაზე დიდი ეკლესიაა) და სხვ.^[1]

XIV ს. მეორე ნახევრიდან ახლახან აღნიშნული სტილისტური ნიშნები - ეკლექტიზმი, მხატვრული მთლიანობის რღვევა - უფრო მკაფიოდ იჩენს თავს. ძალიან შესამჩნევია პროფესიული დონის დაქვეითებაც.

XIV - XV სს. მიჯნის ძეგლთაგან კვლავ სამცხის ეკლესიები უნდა მოვიხსენიოთ: თისელი, ბიეთი, ჭულუ (აქ, ისევე როგორც საფარასა და ზარზმაში, სამცხის ათაბაგთა პორტრეტები იყო. მხატვრობა, წარწერის თანახმად, დაუსრულებიათ 1381 წელს)^[2].

XV ს. პირველი ნახევარი არსებითად მოუნდა თემურლენგის მიერ დაზიანებულ და განადგურებულ ნაგებობათა (საცხოვრებლების, ციხესიმაგრეთა, ტაძართა) შეძლებისდაგვარად აღდგენას. ამ მუშაობის მნიშვნელოვანი ნიმუშია სვეტიცხოველი. მისი გუმბათის ყელი და ფასადთა ნაწილი, აღდგენილი ალექსანდრე I-ის დროს, თავისი მორთულობით დიდად გამოირჩევა თავდაპირველი ნაწილებისაგან: მორთულობა მშრალი და დაწვრილმანებულია, იგი ხელოსნურ დონეს არ სცილდება, თუმცა ტექნიკური დახელოვნება დაკარგული არ არის. სამშენებლო ტრადიციების სიცხოველეს მოწმობს ისეთი რთული საინჟინრო ამოცანის დაძლევა, როგორც იყო სამთავისის, რუისისა და სხვა ტაძრების აღდგენა XV ს-ში.

ჩვენი ქვეყნის მაშინდელმა სოციალურმა და პოლიტიკურმა მდგომარეობამ შეზღუდა ქართული სახვითი ხელოვნების შემდგომი განვითარებაც. მაშინ, როდესაც სწორედ ამ დროიდან მოყოლებული, დასავლეთ ევროპაში ბრწყინვალედ იფურჩქნებოდა რენესანსული რეალიზმი, ქართული ხელოვნება კიდევ დიდხანს, XIX საუკუნემდე, რჩება ფეოდალური იდეოლოგიის ვიწრო ჩარჩოში, მას უკვე აღარ გააჩნია შინაგანი ძალა შემოქმედების ახალ მწვერვალთა დასაპყრობად, პრინციპულად მნიშვნელოვანი ახალი რამ მასში აღარ ჩანს. უკეთეს შემთხვევაში ხერხდება წინა დროის მონაპოვართა გადამღერება. XIV ს. მონუმენტური ფერწერა ჯერ კიდევ ქმნის მხატვრულად საინტერესო ნიმუშებს. ამ დროს არსებითი იყო ბიზანტიური მხატვრობის ე. წ. პალეოლოგოსთა პერიოდის სიახლეთა შეთვისება, რაც უფრო თვალსაჩინოა დასავლეთ საქართველოში XIII - XIV სს. მიჯნიდან (ხოზი, შერგილ დადიანის ექვტერი; გელათი, დავით ნარინის ექვტერი). მნიშვნელოვანი ძეგლებია სამცხის ტაძართა - საფარის ზარზმის, ჭულის - ფრესკები (XIII - XIV სს. მიჯნა, XIV ს.), სადაც ათაბაგთა - სარგისის, ბექას და მის ძეთა პორტრეტებია. უბისის ტაძრის (იმერეთშია) მოხატულობა, აგრეთვე XIV საუკუნისაა. წინანდელი მონუმენტალობა აქ ადგილს უთმობს უფრო დაქუცმაცებულ კომპოზიციებს, წვრილ ფიგურებს, მეტ სიცხოველეს, ხაზების უფრო ტეხილ, მოძრავ რიტმს. საინტერესოა აგრეთვე ლაშთხვერისა და ჩაჭაშის ეკლესიების (სვანეთში) ფასადთა მოხატულობა - აქ საერო სიუჟეტებია, რომლებიც ქართული სასახლეების ფრესკებს უნდა იმეორებდეს.

XIV - XV სს. ქართულ ხელნაწერთა მორთულობა და მინიატურები მხატვრული თვალსაზრისით ჩამოუვარდება წინა საუკუნის ნიმუშებს, მაგრამ მეტყველების ძალა აქ ზოგჯერ უფრო მეტადაც კი მჟღავნდება. XV ს. ნიმუშთაგან საინტერესოა ჯრუჭის დავითნის (H - 1665) მინიატურები ომის სცენებით^[3].

XIV ს. ოქრომჭედლობის ნიმუშები ცოტაა დარჩენილი. უნდა მოვიხსენიოთ სახელგანთქმული ანჩისხატის კარედის შიდა პირის მოჭედილობა, შესრულებული სამცხის ათაბაგთა შეკვეთით. აქ გამოხატულია საღმრთო წერილის სცენები. თუმცა ოსტატი ცდილობს არ უღალატოს ეროვნული ხელოვნების საუკუნოვან ტრადიციებს, ჭედვის მხატვრული ხარისხი და ტექნიკური დონეც დიდად დაქვეითებულია. ამას მოწმობს როგორც ორნამენტული სახეების შესრულება, ისე ადამიანთა ფიგურებიც - პროპორციები დარღვეულია, მერწვა ხისტი და კუთხოვანია, ნამდვილი პლასტიკა დაკარგულია.

ქართული ხელოვნების ახალი გამოცოცხლება იწყება XVI საუკუნიდან

^[1] იხ. ვ. ბერიძე, რ. მეფისაშვილი, ლ. რჩეულიშვილი, რ. შმერლინგი, თბილისის მეტეხის ტაძარი, თბ., 1969; ვ. ბერიძე, სამცხის ხუროთმოძღვრება, XIII - XVI საუკუნეები, თბ., 1956; მისივე, სამცხის ხუროთმოძღვრული ძეგლები, თბ., 1970; თ. სანიკიძე, გერგეტის ტაძარი, "მაცნე", 1967, N 1, გვ. 242-266.

^[2] ვ. ბერიძის დასახელებული ნაშრომები.

^[3] იხ. Л. А. Шервашидзе, К вопросу о средневековой грузинской светской миниатюре, Тб., 1964.